I. ULUSLARARASI KARADENİZ TARİHİ SEMPOZYUMU

FIRST INTERNATIONAL BLACK SEA HISTORY SYMPOSIUM

12-14 ARALIK 2019
12-14 DECEMBER 2019
TRABZON / TÜRKİYE

UKTS - I
BİLDİRİLER KİTABI

AVRASYA ÜNİVERSİTESİ

I. ULUSLARASI KARADENİZ TARİHİ SEMPOZUMU

BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Kenan İNAN

Deniz ÇOLAK

TRABZON 2020

I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı

Editörler
Kenan İNAN
Deniz ÇOLAK

Kapak Tasarım
Deniz BAYRAK

ISBN
978-605-74827-0-9

Avrasya Üniversitesi Yayınları- 1

Basım
Gündüz Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık
Cumhuriyet Mah. Özgür Cad. No:42 TRABZON
Tel: 0541 302 75 23 e-mail: gunduzofset61@gmail.com

Birinci Baskı
Trabzon 2020

İletişim
T.C. Avrasya Üniversitesi Rektörlüğü
Pelitli Mahallesi Rize Caddesi No: 226 Ortahisar/Trabzon
Tel: 0462 334 05 50 e-mail: info@avrasya.edu.tr

I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu
12-14 ARALIK 2019 TRABZON/ TÜRKİYE
BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Michael URSINUS
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Prof. Dr. Dariusz KOŁODZİEJCZYK
Prof. Dr. M. Feridun EMECEN
Prof. Dr. Edith Gülçin AMBROS
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
Prof. Dr. Sergei KARPOV
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Prof. Dr. Claudia RÖMER
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
Prof. Dr. Ekrem ÇAVUŞEVİÇ
Prof. Dr. Kenan İNAN
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Doç. Dr. Turan AÇIK
Doç. Dr. Eyyüb ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY
Dr. Öğr. Üyesi Sebahittin USTA

İÇİNDEKİLER

	Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Takdim Yazıları *Kenan İnan* *Ömer Yıldız*	IX-XI
1	Halitu, (K)Halyb, (K)Haldai İlişkisi Ekseninde Halitu Ülkesi ve Lokalizasyonu Üzerine Genel Bir Değerlendirme *Osman Emir*	3-19
2	Trabzon Metropoliti Hrısanthos'un Kaleminden "Trapezous'ta Din ve Kültür" Üzerine Kısa Bilgiler *Hatice Tuğba Akdoğar Akbulut*	21-36
3	Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon ve Çevresi (VI. Yüzyıl) *Ali Genç*	37-49
4	Orta Çağda Armenia "Coğrafyası"nın Şekillenmesinde Trabzon'un Entelektüel Etkisi Var Mıdır? *İlhami Tekin Cinemre*	51-62
5	Doğu Karadeniz Kıyılarında Mekân Değiştiren Yerleşme Örneği Yeniden Kurulan Bir Kıyı Kasabası Görele *Feridun M. Emecen*	63-71
6	Tarihçi Bakış Açısıyla Trabzon'da Çift Dillilik Meselesi *İbrahim Tellioğlu*	73-88
7	The Empire of Trebizond and the Golden Horde *Rustam Shukurov*	89-95
8	XV. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Orta Karadeniz Yöresinde Vakıflar-Genel Bir Değerlendirme *Mehmet Öz*	97-110
9	Ahiliğin Trabzon'daki İzleri *İlhan Şahin*	111-124
10	Trabzon Tarihinin Kaynakları: XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Tahrîrleri, Özellikleri ve Düşündürdükleri *Ersin Gülsoy*	125-149

11	Azrail'in Kara Eli: 17.Yüzyılda Kırım'da Veba Salgınları ve Köleler *Zeynep Dörtok Abacı – Fırat Yaşa*	151-170
12	Kürküm Kefenim Oldu: 17. Yüzyılda Kırım'da Kürk, Veba ve Ölüm *Zeliha Buket Kalaycı*	171-186
13	Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671) *Kenan İnan*	187-225
14	1687 Yılında Trabzon'da Eşkıyalık Faaliyetleri *Sebahittin Usta*	227-240
15	XVII. Yüzyılın Sonlarında Trabzon Esnaflarının Yer Aldığı Mülk Satışları *Emine Ak*	241-256
16	Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin Of Bölgesinin Türkleşme ve İslâmlaşmasındaki Etkisi *M. Hanefi Bostan*	257-280
17	XVII. Yüzyıl Sonlarında Trabzon'da Yaşanan Bireysel Asayiş Vakaları Olarak Cinayet ve Yaralama Mine Keleş	281-296
18	Trabzon'da Borç İlişkilerinin Sulh Yoluyla Çözümlenmesi (XVII. Yüzyılın Son Çeyreği) *Kübra Afacan*	297-310
19	XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon'da Tek Taraflı Boşanma: Talâk *Gülsüm Mamaş*	311-323
20	Hurûfât Defterlerine Göre Trabzon Şehri'nde Mahalle ve Camileri *Turan Açık*	325-352
21	Sürmene Hurufat Defterlerinin Genel Bir Değerlendirmesi (1698-1834) *Eyyüb Şimşek*	353-359

22	Kadı Sicillerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Bilim Tarihi Üzerine Okunan Kitaplar *Temel Öztürk*	361-380
23	Bir Osmanlı Kalesinin Kaybı: Azak Kalesi'nin Osmanlı Hâkimiyetinden Çıkış Süreci *Ümran Karadeniz*	381-395
24	Sohumkale'nin İnşa Sürecinde Doğu Karadenizin Lojistik Önemi (1723-1729) *Burak Selvi*	397-412
25	Üçüncüzade Ömer Paşa'nın Kariyeri ve Ölümü Sonrasına Ait Kayıtlar Hakkında Bazı Gözlemler *Miraç Tosun*	413-433
26	Trabzon Tarihî Kaynaklarına Katkı: Trabzon Ahkâm Defterleri (1155-1329/1742-1911) *Hikmet Çiçek*	435-454
27	1922 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Kayıtlı Terekelerin Sosyal ve Ekonomik Açıdan Değerlendirmesi *Hilal Tok Öztekin*	455-468
28	1758-1765 Yılları Arasında Bayburd Kazasından Merkeze Yansıyan Davalar *Mehmet Emin Üner*	469-484
29	Trabzon Şehir Tarihine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Trabzon Şehir Haritası (19. Yüzyıl) *Murat Küçükuğurlu-Özgür Yılmaz*	485-512
30	19. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinden Türkiye'ye Yapılan Göçlere Karakteristik Yaklaşım *Derya Derin Paşaoğlu*	513-533
31	Bir Taşra Müftüsünün Terekesi ve Kitapları: Trabzon Müftüsü El-Hâc Mahmûd Efendi Örneği *Ayhan Yüksel*	535-554
32	Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi ve Faaliyetleri (1867-1924) *Ahmet Köksal*	555-578

33	Trabzon ve Urfa Şer'iye Sicillerinin Muhtevaları Hususunda Bir Değerlendirme H. 1303-1309 (1886-1892) *Zafer Benzer*	579-592
34	Devr-i Hamid'den Cumhuriyet'e Doğu Karadeniz Bölgesi Tarım Politikalarında Batum Etkisi *Kemaleddin Kuzucu*	593-610
35	Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Giresun Basın Tarihine Güncel Bir Bakış (1908-1928) *Veysel Usta*	611-677
36	Vatan Müdafaasında Türk Kadınının Fedakârlığına Bir Örnek: Balkan Savaşlarında Trabzon Kadınlarının Yardımları *Ülkü Köksal*	679-701
37	Osmanlı Harfli Trabzon'da Mizâh Basını (1909-1925) *Hüseyin Albayrak*	703-720
38	1911 Yılındaki İstanbul Yangınına Trabzon'dan Uzanan Yardım Eli *Melek Öksüz*	721-745
39	Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki Faaliyetleri *Hüseyin Bayarslan*	746-754
40	Pontus Rum Cemiyeti Casusluk Faaliyetlerinin Hâkimiyet-i Milliye Gazetesindeki Yansımaları *Ali Akyıldız*	755-767
41	Yıkarak İnşa Etmek: Trabzon Şehrinin Fiziksel Gelişimi Üzerine Bir Tersten Okuma Denemesi *Ömer İskender Tuluk- Deniz Bayrak*	769-788

ÖNSÖZ

Trabzon ve Karadeniz Tarihi ile ilgili olarak geçtiğimiz yıllarda Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü ve Trabzon'daki değişik sivil toplum kuruluşları öncülüğünde ulusal ve uluslararası akademik faaliyetler gerçekleştirilmiş, sunulan bildiriler kitaplaştırılarak akademinin ve genel okuyucunun istifadesine sunulmuştu. Karadeniz Tarihi bağlamında Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Türkiye tarihinin orijinal kaynaklar ışığında kamuoyunun istifadesine sunulması büyük bir hizmet olup, bu faaliyetlere maddi, manevi katkı sağlayan ve emeği geçen herkese teşekkürü bir borç biliyoruz.

Trabzon ve Karadeniz tarihini konu alan son sempozyum UKTS I (Birinci Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu) adı altında Avrasya Üniversitesi bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumun birinci olarak zikredilmesinin sebebi şu ana kadar yapılan kongre, sempozyum ve diğer ilmi toplantıların bir sıralamaya tabi tutulmaması sebebi ile derinlik kazanamamasıdır. Türkiye'de ve dünyada akademik kurumlar tarafından uzun yıllardır tertip edilen bir kısım kongre, sempozyum ve benzeri akademik faaliyetlerin sahip olduğu saygınlık bu toplantıların büyük ölçüde düzenli ve sıralı yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bugüne kadar Trabzon ve Karadeniz Tarihi ile ilgili olarak Trabzon'da tertip edilen sempozyum, kongre ve benzeri çalışmaların hak ettiği değere kavuşmaları, harcanan emeklerin boşa gitmemesi bundan sonraki toplantıların sıralı ve sürekli olarak yapılmasına bağlıdır. Dileğimiz bundan sonra özellikle Karadeniz coğrafyasındaki ya da diğer üniversitelerimiz tarafından bu sempozyum serisinin sahiplenilerek iki yılda bir olacak şekilde devam ettirilmesidir.

Bildiri kitabında yer alan bildiriler Karadeniz merkez olmak üzere etrafındaki coğrafyanın tarihi ile ilgili olup bahsedilen büyük alanın içtimai, iktisadi, siyasi ve kültürel hayatına değişik açılardan ışık tutmaktadır. Bu yönü ile eserin başta Trabzon şehri olmak üzere Karadeniz tarihi üzerine bilgi edinmek isteyen genel okuyucu kitlesi ve akademi topluluğuna orijinal bilgiler sağlayacağı düşüncesindeyim.

Sempozyumumuza gelerek bildirilerini sunan ve daha sonra bu bildirileri basılmak üzere tarafımıza gönderen akademisyenlerimize teşekkür ediyorum. Bildiriler uzun ve titiz bir çalışma ile yazarlarına daha önceden bildirilmiş yazım

kurallarına göre düzenlenerek basıma hazır hale getirilmiştir. Sempozyumun Trabzon Avrasya Üniversitesinde yapılmasını sağlayan, bu konuda her türlü maddi ve manevi desteği sağlayarak eserin yayımını gerçekleştiren Avrasya Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Sayın Dr. Ömer Yıldız'a teşekkürü bir borç biliyorum. Sempozyumda görev alan Avrasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, İngiliz Dili ve Edebiyatı ve Psikoloji Bölümü öğrencilerine sempozyum ve sosyal faaliyetlerimiz esnasında misafirlerimize gösterdikleri güler yüz ve nazik davranışlarından dolayı teşekkür ediyorum. Son olarak Üniversite Genel Sekreteri Gülay Yeniçerinin şahsında Avrasya Üniversitesi Ömer Yıldız Yerleşkesi çalışanlarına ve Sempozyum düzenleme kuruluna teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Kenan İnan
Avrasya Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Avrasya Üniversitesi 2010 yılında Trabzon'da kurulmuş, bugün 4 fakülte, 3 yüksekokul ve 6000'i aşan öğrenci mevcudu ile Karadeniz Bölgesi ve çevresinde faaliyet gösteren tek vakıf üniversitesidir. 300'ü aşan akademik ve idari personeli, 4 yerleşkesindeki eğitim-öğretim imkânları ile Türk Yükseköğretimin Kurumları arasında saygın bir mevkie sahiptir. Avrasya Üniversitesi mevcut imkânlarını geliştirerek yeni fakülte ve yüksekokulları ile bölge ve ülkemize yetişmiş eleman sağlama hedefine sahip olup, şehir be bölge ekonomisine ciddi katkı sunmaktadır.

Trabzon, tarihin ilkçağlarından günümüze kadar coğrafi konumu ve kültürel birikimi ile ortaya çıkan ender kentlerden biridir. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilen şehir kısa bir zaman içerisinde klasik bir Osmanlı şehri hüviyetini kazanırken bünyesindeki farklı kimlik ve dine sahip insanlara ev sahipliği yapmaya devam ederek birlikte yaşamanın güzel bir örneğini teşkil etmiştir. Karadeniz kıyısında Osmanlı Devleti'nin en önemli şehirlerinden biri olarak gelişen Trabzon, siyasi açıdan arz ettiği önemi tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunması ile iktisadi açıdan da pekiştirmiş ve bu önemini 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettirmiştir. Trabzon şehri geçmişten aldığı güçle günümüz Türkiye'sinin gelişen, güzelleşen ve tarihi ile barışık bir şehri olarak geleceğe umutla bakmaktadır.

Avrasya Üniversitesi olarak Trabzon ve Karadeniz Tarihine özel bir önem vermekteyiz. Yomra Yerleşkemizdeki I. Dünya Savaşı Şehitler Anıtı bu savaşta Trabzon'dan giderek ülkeleri adına şehit olan hemşerilerimizin hatırasını yaşatmak için yapılmıştır. Trabzon ve Bölge tarihine olan ilgimizin bir göstergesi olarak bünyemizde Tarih Bölümü olmamasına rağmen Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumunun birincisini organize ederek bu konuda öncü olmak istedik. Bu münasebetle sempozyumun üniversitemizde gerçekleştirilmesinde emeği geçen başta Rektör Prof. Dr. Kenan İnan olmak üzere akademik, idari personel ve öğrencilerimize teşekkür ediyorum. Trabzon ve Karadeniz tarihini değişik açılardan ele alan bu eserin oluşmasına katkıda bulunan akademisyenlere ayrıca teşekkür ederken bu eseri istifadenize sunmaktan büyük memnuniyet duymaktayım.

Dr. Ömer Yıldız
Avrasya Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

I. ULUSLARARASI KARADENİZ TARİHİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİ TAM METİNLERİ

HALİTU, (K)HALYB, (K)HALDAİ İLİŞKİSİ EKSENİNDE HALİTU ÜLKESİ VE LOKALİZASYONU ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Osman Emir

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/ osmanemir1461@gmail.com)

Özet

Urartu çivi yazılı kitabelerde yer alan bazı şehir ve halk isimleri, bunların konumları ve geçim kaynakları incelendiğinde Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz Bölgesi ile bir şekilde temasa geçmiş olabileceğini gösteren bulgulara erişilmektedir. Sözü geçen çivi yazılı metinler içinde Urartu Kralı II. Rusa'ya (MÖ 673/72-645?) ait olan bir kitabede Halitu Ülkesi'nden bahsedilmektedir.

Bu çalışmada arkeolojik ve yazılı veriler ışığında öncelikle Halitu Ülkesi'nin lokalizasyonuna işaret edilecek, bu düzlemden hareketle aynı bölgede farklı dönemlerdeki yazılı belgelerde adları geçen *Khalyb* ve *Haldai* isimleri ile *Halitu* arasında bir ilişki olup olmadığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Halitu, Khalyb, Khaldai

A General Evaluation on the Localization of Halitu Lands and the relationship among Halitu, (K)halybe and (K)haldai

Some city and ethnic names in the Urartian cuneiform inscriptions, when their locations and livelihoods are examined, contain many data showing that the Urartian Kingdom may have somehow come into contact with the Eastern Black Sea Region. In these cuneiform texts, an inscription belonging to Rusa II (673/72-645? B.C.) of Urartu refers to the Land of Halitu.

In this study, first of all, the localization of Halitu Lands will be pointed out in the light of archaeological and written data; and then, whether there is a relationship between the names Halitu, Chalybes and Haldai mentioned in written documents in different periods in the same region will be discussed.

Key Words: Urartu, Halitu, Chalybes, Chaldai

Giriş

Doğu Karadeniz Bölgesi tarihi ile ilgili en eski yazılı kaynakları Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Hititlere ait çivi yazılı metinlerde görmekteyiz. Hititler Anadolu coğrafyasında askerî ve siyasi mücadelelerinden söz ederken dolaylı olarak Doğu Karadeniz Bölgesi ve bölgede yaşayan halklardan da bahsetmiştir. Ancak Tunç Çağı'nın sonu Demir Çağı'nın başlangıcına tekabül eden dönemde Hititlerin yıkılmasıyla Anadolu'nun bu bölgesi hakkında oldukça sınırlı sayıda bilginin bulunduğu ve Hitit kaynaklarının da tamamen sustuğu görülmektedir. Yaklaşık 400 yıl süren bu karanlık çağdan sonra bölge MÖ VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ VI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Anadolu'da güçlü bir krallık kuran Urartuların dolaylı olarak siyasi etki alanı içine girmiştir.

Urartu tarihi ile ilgili bilgiler, büyük ölçüde krallar tarafından yazdırılan Urartu dilinde kaleme alınmış çivi yazılı metinlerden oluşmaktadır. Metinlerin önemli bir kısmı kralların kazandıkları zaferleri anlatan yıllıklar şeklinde hazırlanmıştır. Bu yıllıklarda kralların yapmış olduğu seferler, sefer güzergâhları ve bazı önemli coğrafi bilgiler yer almaktadır. Kral seferlerinden sonra gelen diğer önemli yazıt türü ise "inşa yazıtlarıdır". İnşa yazıtları ise bir şehir ya da kalenin nasıl inşa edildiği, inşa süreci ve o şehrin coğrafyası hakkında bilgi vermektedir.[1]

Urartu yazıtları yalnızca krallığa ait tarihî ve coğrafi bilgiler içermez, Urartulara komşu bölgeler ve bu bölgelerde yaşayan halklar hakkında da önemli verileri bünyesinde taşır. Söz konusu veriler ışığında hem Urartu Krallığı'nın şekillendiği çekirdek bölge hem de komşu bölgelerde yaşayan halklar, bu halkların yaşadıkları kentler, sınırları, demografik yapıları, hatta sosyo-ekonomik durumları hakkında da fikir sahibi olunabilmektedir. Urartu yazıtlarında verilen coğrafi bilgiler ve bunlar içinde yer alan yer adları (toponomi) bölge tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ancak Urartu yazıtlarında geçen yer adlarıyla ilgili en önemli problem lokalizasyon sorunudur. Zira Urartu metinlerinde geçen yer adlarının büyük bir bölümünün lokalizasyonu hâlâ tespit belirlenebilmiş değildir. Lokalizasyona tespitine yardım eden bulgular krallık tarafından yapılan binalarda yapı malzemesi olarak kullanılmış olan taşlar üzerindeki yazıtlardır. Bu yazıtlar genellikle doğrudan yapının ve inşa edildiği yerin ile birlikte Urartu Krallığı sınırları dışında kalan ve yalnızca ganimet amaçlı seferlerin düzenlendiği yerlerin adını da ihtiva etmektedir. Ancak bunların lokalizasyonlarını tespit etmek çok daha güçtür. Bu tür lokalizasyonları tespit etmek için sefer yazıtları, yazıtlarda belirtilen sefer güzergâhları, coğrafi özellikler ve sonraki dönemlere ait yer adları bizlere yardımcı olmaktadır.[2] Urartulara ait sefer yazıtları içinde krallığın sınırları

[1] Margaret R. Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları), s. 4-5.

[2] Kenan Işık, "Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları", (Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 2-3.

dışında bulunan ancak lokalizasyonu tam olarak tespit edilemeyen yerlerden biri de "Halitu Ülkesi"dir.

Halitu Ülkesi ve Lokalizasyonu

Urartu Krallığı'na ait bugüne kadar yayınlamış 1850'ye yakın çivi yazılı metinde farklı bölgelere ait birçok yer adı mevcuttur. Bunların büyük bir kısmı Urartu Krallığı sınırları içerisinde bulunurken bir kısmı da krallığa komşu bölgelere aittir. Urartu çivi yazılı metinlerde yer alan bazı şehir ve halk isimleri, bunların konumları ve geçim kaynakları değerlendirildiğinde Urartu Krallığı'nın doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Doğu Karadeniz kentleriyle temasa geçtiği düşünülmektedir.[3] Bahsi geçen çivi yazılı metinler içinde Adilcevaz'ın 4 km batısındaki Kef Kalesi'nde bulunan ve Urartu Kralı II. Rusa'ya (MÖ 673/672-645?) ait olan bir kitabede "Halitu" adlı bir ülkeden söz edilmektedir. Bu ülke genellikle Urartu Krallığı'nın yıkılmasından yaklaşık 200 yıl sonra antik Hellen kaynaklarında adına sıkça rastladığımız (K)halyb Ülkesi ve halklarıyla özdeşleştirilmekte ve bu alan da Trabzon ve çevresi ile ilişkilendirilmektedir.[4]

"Halitu Ülkesi" adı yukarıda ifade edildiği üzere günümüze ulaşan Urartu yazıtları içinde sadece Argişti oğlu Rusa'ya ait Adilcevaz / Kef Kalesi (Urartuca Haldiei URU) yazıtında şu ifadelerle geçmektedir: "*… Bu işler… Argişti oğlu Rusa, Ziuguini Ülkesi'nin Haldi Şehri'ni yaptırdı. Argişti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm. … Qainaru Ülkesi'nden, Hate Ülkesi'nden, Muški ve Halitu Ülkelerinden halk (?) … bu kale, ayrıca bu şehirleri … bu kaleyi yaptırdım…*".[5] Bu yazıtta II. Rusa, Urartu ülkesi sınırları içerinde yeni bir kale-kent inşa ettiğini belirtirken gerek bu inşa programında çalıştırmak gerekse kurduğu bu kente yerleştirmek üzere Halitu Ülkesi'nin de içinde bulunduğu *Muşki*, *Hate* gibi Urartu topraklarına komşu bölgelerden insanları zorunlu göçe tabi tutmuştur. II. Rusa, Urartu ülke sınırları içerisinde Kef Kalesi dışında Ayanis, Karmir-Blur, Bastam gibi başka kent-kalelerinin de olduğu belli bir inşa programı başlatmıştı.[6] Kendi dönemine ait yaptırmış olduğu bu kale-kentlerinde tıpkı Kef Kalesi'nde olduğu gibi birbirinin kopyası olan yazıtlar oluşturmuştu. Örneğin yine aynı kral tarafından inşa ettirilen Van / Ayanis Kalesi tapınak yazıtı da Kef Kalesi yazıtının bir kopyası idi. Ancak

[3] Bu konu hakkında yorum ve tartışmalar için bkz. Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1 (2007), s. 95-111.

[4] Igor M. Diakonoff ve S.M. Kashkai, *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes Band 9 Geographical Names According to Urartian Texts*, (Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlang, 1981), s. 39; ayrıca bkz. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi I, 21-23 Eylül 1981 Ankara*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), s. 299.

[5] Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 282.

[6] Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültür*, çev.: B. Aksoy, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), s. 114 v.d.

Ayanis'teki yazıt daha iyi korunduğu için Kef yazıtındaki eksik olan kelimeleri burada görebilmekteyiz. Ayanis yazıtında geçen ifadeler ise şu şekildedir:

> Argišti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyük baş hayvan getirdim: Aššur Ülkesi'nden, Targuni Ülkesi'nden, Etiuni Ülkesi'nden, Tablani Ülkesi'nden, Qainaru Ülkesi'nden, Hate Ülkesi'nden, Muški Ülkesi'nden ve Šiluquni Ülkesi'nden. İnsan kullanarak bu şehri ve kaleyi yaptırdım…[7]

Kuruldukları kent adları vb. bazı detaylar dışında birbirinin kopyası olan her iki yazıtta tek bir farklılık söz konusudur. O da Ayanis Kalesi tapınak yazıtında Kef Kalesi yazıtından farklı olarak söz konusu "Halitu Ülkesi"nin adı geçmez. Onun yerine Urartu yazıtlarında daha çok büyük bir bölge ve kabile konfederasyonu (m ifadesi) adı olan Etiu'nun adı geçmektedir. Ancak birbirinin kopyası olan bu iki ayrı metinden Ayanis Kalesi tapınak yazıtında Kef Kalesi yazıtından farklı olarak "Halitu Ülkesi" yerine "Etiu Ülkesi" adının geçmesi oldukça dikkat çekmektedir. Burada akla gelen ilk düşünce, Halitu'nun Urartu yazıtlarında geçen Eriaḫi (Gümrü), Katarza (Şirak Ovası), İšqigulu (Artvin yöresi?), Šiluni (Sevan gölünü kuzeybatısı), Luša (Kars civarı) gibi Etiu Konfederasyonu[8] içinde zikredilen bir ülke olduğudur. Dolayısıyla Ayanis kalekenti yapılırken Etiu Konfederasyonu içindeki diğer ülkelere düzenlenen seferler tamamlanmış böylelikle genel olarak federasyon içindeki tüm ülkeleri temsilen "Etiu Ülkesi" adı zikredilmiş olabilir.[9]

Etiu Ülkesi'nin genel olarak Güney Kafkasya coğrafyasına karşılık gelen birçok kabile, yerel krallık ve kent devletlerinden oluşan bir konfederasyon adı olduğu bilinmektedir.[10] Kef ve Ayanis yazıtlarındaki yukarı da geçen ülkelere bakıldığında merkezi Van Gölü havzasında bulunan dağlık Urartu coğrafyasını kuşatan ülkeler oldukları görülecektir. Bunlar Aššur Ülkesi (Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu, Zağroslar), Muşki Ülkesi (Frigya Orta-Batı Anadolu ama belki burada Gaziantep-Adıyaman), Şiluqu (Ermenistan/Sisian Bölgesi), Tabla/Tabal (Kapadokya/Orta Anadolu) ve Hate (Malatya/Maraş Geç Hitit Krallıkları) ülkelerdir.[11] Yine Kef yazıtına dönersek burada Halitu'dan kuzeydeki

---

[7] Mirjo Salvini, "The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru=Kai) Cuneiform and Hieroglyphic.", *Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana 6*, Eds.: A. Çilingiroğlu-M. Salvini, (Roma: Istitudo Per Gli Studi Micenei Ed Edeo, 2001), s. 261

[8] M.I. Diakonoff ve S.M. Kashkai, Etiu'yu Sarıkamış, doğuda ise Sevan Gölü kıyıları arasında kalan topraklara yerleştirmektedir. Diakonoff ve Kaskai, *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes,* s. 35. Bununla birlikte Kenan Işık da benzer bir lokalizasyona işaret ederek Etiu için; "… Batıda Sarıkamış, kuzeyde Çıldır Gölü civarı ve Şirak Ovası, doğuda Sevan Gölü'nün batı ve güney kıyıları ile Sisian Bölgesi, güneyde ise Aras Nehri çizgisine kadar uzanan bir alan önerilebileceğini" belirtir. Işık, "Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları", s. 100.

[9] Halitu Ülkesinin lokalizasyonu konusunda düşüncelerini benimle paylaşan Dr. Kenan Işık'a müteşekkirim.

[10] N.V. Arutyunyan, *Toponimika Urartu*, *Churrity i Urarty 1 The toponymy of Urartu: Hurrian and Urartian 1*, (Yerevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoii SSR, 1985), s. 262 v.d.

[11] Bkz. Işık, "Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları", s. 229 vd.

bir ülke olarak söz edilmiş olması gerekir. Çünkü bahsi geçen yazıtlarda Urartu'yu çepeçevre saran ülke adları sıralanmakta ve bu sıralamada Halitu'yu yerleştirebileceğimiz tek bölgenin Urartu'nun kuzey ve kuzeybatı coğrafyası olduğu görülmektedir. Zira Etiu Ülkeleri adı altında Halitu'nun da görüldüğünü varsayarsak Etiu'nun sınırlarının Sevan Gölü'nden Kelkit Vadisi'ne kadar çekilmesi söz konusu olur ve bu mümkündür. Eğer Halitu toprakları Etiu Ülkesi sınırları dışında bir bölgede ise o zaman Halitu Ülkesi'ni yerleştirebileceğimiz tek yer Urartu'nun kuzeybatı kesimleri olur ki burası da genel olarak yine Kelkit Havzası ile Trabzon kenti arasındaki bölgeyi ihtiva eder.[12] Dolayısıyla Urartu kaynaklarında geçen Halitu Ülkesi'nin lokalizasyonu için en uygun yer Trabzon-Gümüşhane yöresidir.

Khalyb Ülkesi ve Lokalizasyonu

Khalybler antik Hellen ve Roma dönemi kaynaklarında Pontos'un en önemli yerli kavimleri arasında gösterilmektedir.[13] Bu kaynaklar içinde Khalyblerden ilk söz eden kişinin Homeros olduğu kabul edilir. Homeros MÖ 750'li yıllarında yazdığı eserinde MÖ XII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Troia Savaşları ve bu savaşa katılan Troialı müttefikler arasında "(H)alizon" adlı bir kavimden söz eder ve bunu şu sözlerle ifade eder: "*Odios'la Epistrophos komuta eder Alizonlara, ta uzaklardan gelirler, gümüşün yurdu Alybe'den*".[14] Homeros'tan yaklaşık 700 yıl sonra yazan Strabon, Homeros'un eserinde geçen "Alybe"nin, "Khalyb" olarak okunması gerektiğini ve Halizon ile Khalyb halklarının aslında kendi döneminde Pontos Bölgesi'nde yaşayan "Khaldai" halkı ile aynı olduğunu belirtirken şu açıklamayı yapmaktadır:

> Bugünkü Khaldai kavmine eskiden Khalybes denirdi; ve ülkelerinin tam karşısında Pharnakia kurulmuştur… Böylece zannımca [Homeros'un] Halizonlar dediği ve kataloğunda Paphlagonialılardan sonra sözünü ettiği kimseler bunlardır… Özellikle barbar kavimler arasında isimlerin çok değiştiği zamanlarda, Alybe'nin Khalybe olarak değiştiği kabul edilmezse, şimdi Khaldai isminin Khalybe'den çıktığını kanıtlamak da olanaksız olur. Örneğin Thrakların bazılarının Sintliler, sonra Sintler, daha sonra da Sailer denmiştir… Bu aynı insanlara şimdi Sapailer denir"[15]

---

[12] Bu görüşü destekleyen açıklamalar için bkz. Diakonoff ve Kaskai, *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes*, s. 35.

[13] Ksenophon, *Anabasis*. V. 5. 1; Skylaks *periplus* 88; Apollonios Rhodios, *Argonautica*, II. 373-376; Strabon, XII. 3. 19 *c*. 549; Mela, *De Chorographia*, I. 105; Appianos, *Mithridateios*. X. 69; Plinius, *Naturalis Historia*. VI. 3. 11; Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, XXII. 8. 20-21.

[14] Homeros, *İlyada*, II. 857.

[15] Strabon *Geographika*, XII. 3. 18-19; Strabon'un Alybe /Alizon, Khalyb ilişkisine dair verdiği bilgilere ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır. Zira antik Hellen ve Roma kaynaklarının bir kısmında Halizon halklarının kökenleri için başka coğrafyalar ve başka uluslar gösterilmektedir. Örneğin Herodotos, Halizonları bugün Ukrayna topraklarına lokalize ederken onları bir İskit kabilesi olarak tanımlamaktadır. Herodotos, *Historiae*, IV.17-52.

Strabon, yukarıda belirttiği üzere "Khalyb" olarak adlandırılan halkların aslında Pontos'ta en azından MÖ XII. yüzyıldan beri ikamet ettiğini ancak o dönem insanlarının onları "Halizonlar" olarak tanımladıklarını, ülkelerini ise "Alybe" olarak adlandıklarını ifade etmektedir. Eğer Strabon'un Homeros'tan alıntı yaparak vermiş olduğu bu bilgi doğru kabul edilirse Khalyb halklarının Pontos Bölgesi'nde kendi döneminden çok daha eski zamanlardan beri var oldukları sonucuna varılır.[16]

Khalyb halklarının lokalizasyonu ile ilgili eski kaynağımız Hekataios onları Armenia'nın kuzeyine, Stamene Kasabası (Trapezus / Trabzon ile Yosun Burnu / Ordu arasındaki sahil boyunca bir yerde) civarına yerleştirmiştir.[17] Hekataios ile yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamış olan Herodotos'ta Khalybleri Kızılırmak'ın doğusunda Thermodon Irmağı (Terme) civarında göstermektedir.[18] Bu bağlamda Rhodoslu Apolloninus[19] ve Aiskhylos[20] da Herodotos'u destekler ifadelerde bulunmakta ve Khalybleri, Thermodon Irmağı çevresinde yaşayan İskit kökenli bir halk olarak tanımlamaktadırlar.[21]

Khalyb halklarının yaşamış olduğu coğrafya hakkında en ayrıntılı bilgiler Ksenophon tarafından verilmektedir. Ksenophon, Khalyblerin Kuzeydoğu Anadolu coğrafyası içinde farklı bölgelerde dağınık şekilde yaşadıklarını belirtmektedir. Zira Ksenophon ilk Khalyb grubu ile bugünkü Bayburt-Gümüşhane arasında bir bölgede karşılaştıklarını ve karşılaştıkları halklar arasında en savaşçılarının onlar olduğunu, bu yüzden bu topraklarda yağma yapamadan geçmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.[22] İlerlemeye devam eden Ksenophon ve beraberindekiler yaklaşık sekiz günlük bir yürüyüşten sonra daha önce karşılaşılan Khalyblerin bir uzantısı olduğu görülen ve Giresun'un batısında kıyıya yakın bir bölgede ikamet eden bir başka grupla karşılaşmışlardır. Ancak Ksenophon bu halkların sayı olarak önceki gruba göre çok daha az olduğunu ve bölgenin asıl sakinleri olan Mossyonoiklerin boyunduruğu altında yaşadıklarını ifade etmiştir.[23] Bu da bize Khalyblerin genel olarak Thermedon (Terme) Irmağı ile Trapezus (Trabzon) arasında kalan bölgenin iç kesimlerinden Paryadros (Kuzeydoğu Anadolu) Dağları'na kadar uzanan alanda en azından MÖ V.

[16] Khalyb halklarının bölgedeki varlığına dair bir başka iddia Hititologlar tarafından ortaya atılmıştır. Bununla ilgili olarak örneğin H. Peake, Hitit dil bilimci Archibald Henry Sayce'ın, "'Alybe' ya da 'Khalyb' kelimelerinin, Hititçe Khaly-wa (Halys Ülkesi) kelimesine karşılık gelebileceği" önerisini çalışmasına taşıyarak, Halys Irmağı üzerinde yaşayan Khalyblerin "Khaly-wa" adı ile MÖ XIV. yüzyıl Hitit metinlerinde var olabileceğini belirtmektedir. H. Peake, "The Origin and Early Spread of Ironworking", *Geographical Review*, 23/4, 1993, s.644.

[17] Hekataios, *Fragmenta*, 202.

[18] Herodotos, *Historiae*, I. 28.

[19] Apollonios Rhodios, *Argonautica,* III. 354; 373-376.

[20] Aiskhylos, *Promêtheus desmôtês*, 714-715; *Septem Contra Thebes*, 728; 941.

[21] Benzer lokalizasyonlar için bkz. Ksenophon, *Anabasis,* IV. 7. 15-18;

[22] Ksenophon, *Anabasis,* IV. 7. 15-18; Apollonios Rhodios, *Argonautica*, II. 373-376; Appianos, *Mithridateios*, X. 69; Mela, *De Chorographia,* I. 105; Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, XXII. 8. 20-21.

[23] Ksenophon, *Anabasis*, V. 5. 1-3.

yüzyıldan itibaren irili ufaklı guruplar hâlinde dağınık şekilde yaşadıklarını göstermektedir.[24]

Khaldai Ülkesi ve Lokalizasyonu

Halitu – Khalyb ilişkisinin üçüncü ayağını *Khaldai* oluşturmaktadır. Öncellikle Strabon, Khalyb halklarının kendi döneminde bölgede yaşayan Khaldia halklarıyla aynı olduğunu ve bölgeye verilen Khaldai isminin de buradan geldiğini açık bir şekilde belirtmiştir.[25] Ancak Strabon'un bu görüşüne ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Zira Strabon'dan yaklaşık 400 yıl önce yaşayan Ksenophon, Khalyb ile Khaldai halklarını birbirilerine komşu ve farklı halklar olarak tanımlamaktadır.[26] Ayrıca Ksenophon *Cyropaedia* adlı bir başka eserinde yine Khaldailerden ayrı bir halk olarak söz eder ve Armenia Krallığı ile birlikte kendilerine karşı savaşan bu halklarla Erzurum'un batısında karşılaştıklarını belirtir.[27] Herodotos da Ksenophon'un vermiş olduğu bilgiyi teyit eder bir ifade bulunmakta ve o da Kızılırmak'ın doğusunda Perslere vergi veren halkları sıralarken Khaldailıları, Khalyblerden ayrı olarak ele alır.[28] Ancak aynı hakların farklı zaman dilimlerinde farklı kaynaklarda ayrı halklar olarak gösterilebildiği ya da tamamen farklı isimlerle adlandırılabildiği bilinmektedir. Örneğin Ksenophon'un eserinde Trabzon ve çevresinde ikamet eden *Makron* halkı, sonraki dönem yazarlarından Strabon'da *Drillai* olarak adlandırılmaktadır.[29] Yine Strabon'dan yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Arrianus'ta kendi eserinde aynı halkları *Sannoi* olarak tanımlamaktadır.[30] Bu yüzden Khaldai halkları da Strabon'un ifade ettiği gibi önceden Khalyb olarak adlandırılmış olabilir. Zira Ksenophon biri Bayburt-Erzurum yöresinde diğeri ise Giresun'un batı kıyılarında olmak üzere iki ayrı Khalyb gurubundan söz etmektedir. Ayrıca Plinius'da Khalyblerin farklı guruplar hâlinde yaşadıklarını göstererek Erzurum ve çevresinde ikamet eden grubu "Armenokhalybes" olarak isimlendirmiştir.[31] Bu da Khalyblilerin ikamet ettiği topoğrafyanın, Paryadres Dağları'yla sınırlı kalmayıp antikçağ boyunca gittikçe daha geniş alanlara yayılmış olduklarını göstermektedir.[32] Khalyblerin başlıca

[24] Apollonios Rhodios, *Argonautica*, II. 375; II. 1001; IV. 1475; Scylax, *Periplus Scylacis,* 88; Ksenophon, *Anabasis*, V. 5. 1-3; Strabon, *Geographika* XII. 3. 19. Konu hakkında yorum ve değerlendirme için bkz. Demir, a.g.m., s. 79-80.

[25] Strabon, *Geographika*, XII. 3. 20-27.

[26] Ksenophon Pers imparatorluğuna asker gönderen hakların isimlerine verirken Khalybler ve Khaldaialıları iki ayrı halk olarak ele alınmıştır. Ksenophon, *Anabasis,* V. 5. 17; VII. 8. 25.

[27] Ksenophon *Cyropaedia*, III. 2.2 v.d.

[28] Herodotos, *Historiae,* I. 28. 1.

[29] *"… Trapezous ve Pharnakeia'nın üst tarafında Tibarenler ve eski zamanlarda Makronlar denen Sanlar ve Armenia Minor bulunurdu".* Strabon, *Geographika,* XII, 3. 18.

[30] "*… [Strabon'un] Drillai olarak adlandırdığı kavmin, ben Sannoi olduğunu düşünüyorum*". Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*, XI. 1.

[31] Plinius, *Naturalis Historia*, VI. 4. 11; 11. 29.

[32] Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, (İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007), s. 36 dnp. 149.

geçim kaynağı madencilik olduğu için bazı grupların maden kaynaklarının zengin olduğu bölgelere doğru dağılmış olması pekâlâ mümkündür.

Ksenophon Khaldaililerden Armenia Krallığı birlikte kendilerine karşı savaşan bir halk olarak bahsetmesine rağmen, onların topraklarından geçmemiş ve onları yalnızca savaş alanında görmüştü.[33] Dolayısıyla Khaldai halkının yaşadığı bölge tam olarak bilinmemektedir. Ksenophon bölgede Perslere vergi veren halkları sayarken bu iki halkı arka arkaya sıralaması Khaldaililerle Khalyblilerin komşu olduğunu göstermektedir.[34] Bu yüzden bu iki halkı birbirinden farklı gösteren belirgin bir coğrafi ayrım da söz konusu değildir. Yine Ksenophon Khaldai halkından paralı askerlikle uğraşan ve Khalyblerle aynı tür silahları kullanan kavim olarak bahsetmektedir. Her ne kadar Ksenophon bölgedeki halkları sayarken bu iki halkı ayrı olarak sıralasa da, Khalybliler ile Khaldaililerden kesin bir şekilde birbirinden ayrıldığını ifade eden bir bilgiden söz etmemiştir. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntı daha vardır. Ksenophon eserinde iki ayrı Khalyb grubundan söz ederken Erzurum-Bayburt arasında rastladığı büyük kabile belki de Khaldai kabilesi idi. Zira Ksenophon her iki Khalyb grubuna ait topraklardan geçişleri ayrıntılı bir şekilde anlatmasına rağmen Khaldailerin yaşadığı topraklara hiç değinmemişti. Buna karşın onların Khalybleri karakterize eden aynı silahları kullanıyor olmaları oldukça dikkat çekicidir. Burada Ksenophon her ne kadar Khalybler ile Khaldaileri ayrı ayrı ele almış olsa da bu iki halkın aslında birbirileri ile ilişkili olduklarını göstermektedir.

Halitu, (K)Halybe ve Khaldai İlişkisi

Halitu Ülkesi, genel olarak Trabzon-Gümüşhane hattına kapsamakla birlikte ve bu ülke halkları sonraki dönem klasik kaynaklarında aynı bölgede ikamet eden Khalyb ve Khaldai halkları ile ilişkilendirilmektedir.[35] Ancak şu ana kadar günümüze ulaşan bilgi ve belgeler bizi bu halklar arasında bir ilişki olduğu sonucuna götürmek için yeterli değildir. Bu yüzden Halitu-Khalyb-Khaldia arasındaki ilişkiyi güçlendirebilecek verileri ortaya koyabilmek için Halitu ve Khaldai'den diğerlerine göre daha çok yazılı belge bulunan Khalyb halklarını incelemek gerekir.

Yukarıda Khalyblerin genel olarak Thermedon (Terme) vadisinden Trapezus (Trabzon)'a kadar olan bölgenin iç kesimlerinde dağınık gruplar hâlinde ikamet ettikleri belirtildi. Khalyblerin yaşamış olduğu bu coğrafyanın özelliklerinden bahseden Strabon Pontos'un bu kısmının maden kaynakları bakımından oldukça

[33] Bkz. Ksenophon, *Anabasis*, IV. 32. 4; Ksenophon, *Cyropaedia*, VII. 2. 3-8.
[34] Ksenophon, *Anabasis*, V. 5. 17; VII. 8. 25.
[35] Maurits Nanning Van Loon, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, (Nederlands: Leiden, 1966), s. 82-83; ayrıca bkz. Mirjo Salvini ve Altan Çilingiroğlu, "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana 6*, Editörs. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini, Roma: Istitudo per gli studi micenei ed edeo, 2001), s. 19-20.

zengin olduğunu, özelikle de eski devirlerde gümüş madenleriyle ünlendiğini ifade etmektedir.[36] Strabon burada tıpkı Homeros'un Halizonları tanımlarken verdiği "Gümüşün yurdu Alybe'den gelirler" ifadesine gönderme yaparak kendi döneminde Khalyblerin yaşadığı coğrafyanın da gümüş madeni bakımından oldukça zengin olduğuna vurgu yapmıştır. Bu ifadeler aslında Strabon'un belirttiği Halizon ile Khalyb halklarının aynı olduğu önermesini destekleyen bir ayrıntı olarak görülmektedir. Konuyla ilgili Drews, Khalyb kavminin yaşadığı Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki gümüş maden yataklarıyla ilgili incelemelerde bulunmuş ve Türkiye'de bilinen 71 gümüş yatağından 14'ünün Trabzon-Gümüşhane hattında yer aldığını belirtmiştir. Drews tüm veriler ışında Gümüşhane çevresinin, Homeros'ta geçen "gümüşün doğduğu yer olan Alybe" ile aynı yer olabileceği önermesinde bulunarak daha sonraki kaynaklarda Gümüşhane'nin Hellence de "Gümüş yeri" anlamına gelen "Argyropolis" olarak adlandırılmasını da bir kanıt olarak sunar.[37] Bütün bunlar Strabon'un Homeros'un Alybe ve Halizonlarını, Khalyblerle bir tutan düşüncesi en azından hem lokalizasyon olarak hem de iki grubun aynı maden kaynakları üzerinde (Gümüş) yer almalarından dolayı kabul edilebilir kılmaktadır.

Strabon'a göre Khalyblerin yaşadığı bölge yalnızca gümüş değil demir madeni bakımından da oldukça zengindi. Hatta Strabon kendi döneminde bölgedeki dağların demir maden yatakları ile dolu olduğunu ve Khalyblerin bu madenlerde çalışarak hayatlarını kazanabildiklerini belirtmiştir.[38] Öyle ki Aiskhylos, Doğu Karadeniz Bölgesi'ni demir madeni yüklü bir coğrafya olarak tanımlarken[39] Vergilius, Elba Adası'na atıfta bulunurken burasının tıpkı Khalyb Ülkesi gibi demir madeni açısından oldukça zengin olduğuna vurgu yapmıştır.[40] Zira Khalybler gümüşten ziyade çıkardıkları demiri mükemmel derecede işlemeleriyle ünlüydüler.[41] Hatta antikçağda karbonize edilmiş demir veya çelik (= *khalyps* [χάλυψ]) kendi isimleriyle anılmıştır.[42] Bununla ilgi olarak örneğin Kallimakhos, Khalybleri toprak altındaki madenleri ilk ortaya çıkaran ve demirin sertliğini keşfeden halk olarak tanımlarken[43] Ammianus Marcellinius onları demiri

[36] Strabon, *Geographika*, XII. 3. 19.

[37] Robert Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", Çev.: Ö.Çapar, *DTCFD* XV/26, 1991, s. 321.

[38] Strabon, *Geographika*, XII. 3. 19.; Bununla birlikte Ayrıca Plinius, Khalyblerin bakır işlemeyi de ilk keşfeden halklar olduğunu bildirmektedir. Plinius, *Naturalis Historia*, VII. 56-57.

[39] Aiskhylos, *Septem Contra Thêbas*, 728.

[40] Vergilius, *Aeneis*, X. 174.

[41] Ksenophon, bu halkların geçimlerini özellikle demir işçiliğiyle sağladıklarından ve bu alanda da oldukça yetenekli oluşlarından bahsetmektedir. Ksenophon, *Anabasis*. V. 5. 1. Appollonius'ta Khalybler hakkında şu ifadelere yer verir: "*Bu halk ne öküzle toprağı sürmeye ne bal gibi tatlı bir meyve dikmeye ne de nemli otlaklarda sürülerini otlatmaya ilgi duyarlar. Ancak katı demir yüklü toprağı yararlar ve aldıkları ücreti günlük işlerde kendileri için gerekli olan mallarla değiş tokuş ederler*". Appollonius Rhodios, *Argonautica*, II. 1000 vd.

[42] Yüksek derecede karbonize edilen demir veya çeliğin çıkardığı ses için Yunanca "khalybs" kelimesi kullanılmaktadır. Aiskhylos, *Promêtheus Desmôtês*, 133; ayrıca bkz. Muzaffer Demir, "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Haz.: G. İltar, (Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları, 2009), s. 75-76.

[43] Kallimakhos, *Fragmenta*, 110, 51-58, 63-64= Catulus, Carmina, 66.51-58, 63-64.

ilk işleyen ve insanoğlunun hizmetine sunan topluluk olarak göstermektedir.[44] Bu da antik dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi'nin maden bakımından özellikle de demir madeni bakımından oldukça zengin olduğunu ve bu alanda yaşayan Khalyblerin de çok iyi derecede maden ustası olduklarını ortaya koymaktadır. Öyle ki Khalyb kavminin yaşadığı bölgedeki demir maden yatakları, günümüzde bölgedeki en yoğun demir cevheri katmanlarının olduğu yer ile tam olarak örtüşmektedir. Dahası bugün Giresun ile Of arasında 53 den fazla demir katmanı yatağı bulunmakta ve bunların çoğunun eskiden beri işletildiği de bilinmektedir.[45]

Antikçağda Doğu Karadeniz Bölgesi maden kaynaklarının önemini demir ve gümüş madeni kadar bölgede çokça bulunan çinko yataklarında da görebilmekteyiz. Örneğin klasik kaynaklara göre Giresun ile Terme arasındaki kıyı bölgelerinde ikamet eden ve aynı bölgedeki bir grup Khalyb halklarını da boyunduruğu altına alan Mossyonoiklerin çok iyi derecede çinko madeni işledikleri bilinmektedir.[46] Mossyonoikler eriyen bakırın içine kalay yerine çinko katarak pirinçten çeşitli eşyalar yapmışlardır. Mossyonoiklerin bu alanda göstermiş oldukları gelişme klasik kaynaklarda da vurgulanmıştır.[47] Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çıkarılan çinko madeniyle bölge ihtiyacı karşılandıktan sonra ürün fazlasının Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye ihraç edildiği de düşünülmektedir.[48]

Yukarıda Khalyb halkları ve bu halkların yaşadığı coğrafya hakkında verilen bilgiler doğrultusunda Halitu, Khalyb ve Khaldai arasındaki ilişkiye dönecek olursak bu ilişkilendirmenin temelinde adı geçen halkların farklı zamanlarda ortak coğrafya üzerinde ikamet ettikleri düşüncesi yatmaktadır. Ayrıca Strabon'un Halizonlar ile Khalybleri bir tutan düşüncesi doğru kabul edilirse Khayblerin Urartu Krallığı döneminde dahi bölgede var olduklarını, bu da Khalyblerin Urartular tarafından "Halitu" olarak adlandırılmış olabileceğini göstermektedir. Zira Halitu ile Khalyb isimlerinin etimolojik olarak birbirlerine yakınlığı ve bölgenin maden kaynakları açısından zenginliği Halitu, Khalyb ve Khaldia arasında bir halef-selef ilişkisinin olduğu kanaatini de güçlendirmektedir. Ancak tüm bu veriler yine de Halitu-Khalyb-Khaldia arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmakta yeterli kabul edilmemelidir. Bu yüzden yaklaşık lokalizasyonları ile

---

[44] Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, XXII.8. 20-21.

[45] Bugün Bölgede en büyük demir cevheri 2300 metre yükseklikteki Demir Dağ üzerinde bulunmaktadır. Buradaki eski maden ocakları 3500 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", s. 321.

[46] Oktay Belli, *Anadolu'da Bronz ve Kalay'ın Tarihçesi*, (Antalya: Suna-İnanç Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2004), s. 48.

[47] Mossyonoiklerin prinç eşya yapma konusunda başarısını MÖ IV. yüzyıl yazarlarından Aristotales şu şekilde ifade etmiştir: "… *Mossyonoik Bronzunun (Pirinç) ışıldayan parlaklık ve olağanüstü beyazlıkta olduğu anlatılmaktadır. Ona kalay değil, ama ondan çıkan madenin özel bir türü bakırla birlikte ergitilerek karıştırılır. Anlatıldığına göre bu bileşimin kâşifi sırrını kimseye vermemiştir. Bu nedenle ülkenin eski bronz (prinç) ürünleri olağanüstü bir kalite gösterirler daha sonra yapılanlar ise artık bu kalite kalmamıştır*". Aristoteles, *Mirabilium Auscultationes*, 835a.

[48] Belli, *Anadolu'da Bronz ve Kalay'ın Tarihçesi*, s. 48.

yaşamış oldukları coğrafyanın özelliklerini bildiğimiz bu iki halk arasındaki ilişkiyi Urartu'nun kuzey seferleri ve iskân politikası ile krallığın temel gereksinimleri üzerinden çözümlemenin imkân dahilinde olduğu düşünülmektedir.

Urartu Krallığı'nın en büyük rakibi Asur'a rağmen Doğu Anadolu gibi zor bir coğrafyada yaklaşık 300 yıl boyunca ayakta kalabilmesinin önemli nedenlerinden biri, hâkimiyeti altındaki topraklarda bulunan hammadde yataklarını yoğun bir biçimde kullanarak maden üretiminde gelişme göstermesiydi. Urartuların bölgede çeşitli madenlerden özellikle de demir ve çinko madenlerinden yararlanmakta olduğu bilinmektedir.[49] Urartu Krallığı'nın en büyük niteliklerinden biri olarak değerlendirilebilecek madencilik faaliyetlerinin sürekliliğin sağlanabilmesi için hem bu madenleri hem de bu madenlerin çıkarılıp işlenmesi için uzman bir istihdam gücünü sürekli artan sayıda temin etmesi gerektiği de ortadadır.[50] Urartu Krallığı'nda tüm iş kollarında toplu nüfus aktarımı uygulamaları sonucunda getirilen insanlardan yararlandığı düşünüldüğünde özellikle maden işletimi alanında uzman halkların çalıştırıldığı ve bu madenlerin bolca bulunduğu Doğu Karadeniz Bölgesi'ni denetim altına aldığı düşünülebilir.[51] Öyle ki Urartu Kralı II. Sarduri'nin (MÖ 764-735) MÖ 743'te Halpa (Adıyaman / Gölbaşı)'da yapılan savaşta Asur kralı III. Tiglath Pileser'e (MÖ 746-727) mağlup olmasından sonra Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye madenleri Asur'un kontrolüne geçmişti.[52] Bu durum Urartu ekonomisine ve maden endüstrisine büyük bir darbe indirmiş,[53] Urartu Krallığı Kuzey Suriye ticaretinden ve bölge maden kaynaklarından da yoksun bırakılmıştı. Tam da bu dönemde Urartu için Khalybe halklarının yaşadığı Trabzon-Gümüşhane-Bayburt hattında bulunan zengin demir, çinko ve gümüş maden yataklarının önemi artmıştır.[54] Urartu Krallığı gerek maden ihtiyacını karşılamak gerekse bu madenlerde çalıştırılacak uzmanları tedarik etmek için bu bölgeye yönelmiş olmalıdır. Bununla ilgili olarak Slattery, Urartu'nun başlıca maden minerali sağladığı en zengin bölgenin Trabzon-

[49] Oktay Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.,* Ed. R. Merhav and Oktay Belli, (Jerusalem: Israel Museum Press 1991), s.16 vd.; Oktay Belli, "Urartu Krallığı Dönemi'nde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis*, Haz.: Oktay Belli, (Bitlis: Bitlis Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2007), s. 29-44.

[50] Oktay Belli, "Demir Çağında Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", *Anadolu Demir Çağları I*, Haz.: Altan Çilingiroğlu, (İzmir 1987), s. 89 vd.

[51] Erim Konakçı, "Urartu Krallığının Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımı", *Altan Çilingiroğlu Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığın Atanmış Bir Hayat*, Haz.: Haluk Sağlamtürk ve diğerleri, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), s. 368.

[52] Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", s. 100.

[53] Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* Haz.: Oktay Belli, (Ankara: Başak Matbaacılık, 2000), s. 372; Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi 1932-1999*, Haz.: Oktay Belli, (Ankara: Başak Matbaacılık 2000), s. 413.

[54] Belli, "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı", s. 373.

Gümüşhane bölgesi olduğunu belirtirken[55] Çilingiroğlu Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Urartular için hem hammadde sağlayan bir bölge olduğuna hem de işlenen mallarının dışarıya ihraç edilmesinde bölgenin bir çıkış noktası olarak kabul edildiğine vurgu yapmıştır.[56] Benzer açıklamalarda bulunan Sevin,[57] Belli[58] ve Çiğdem[59] de gümüş, bakır, demir ve çinko yatakları açısından oldukça zengin olan Trabzon-Gümüşhane hattını Urartu'nun kuzey-kuzeybatı seferlerinin başlıca nedeni olarak kabul etmektedirler.

Urartu Krallığı'nın Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yer altı kaynaklarına olan ilgisini krallığın kuzey seferlerinde açık bir şekilde görmekteyiz. Urartu kralları İšpuini (MÖ 825-810) ve oğlu Minua'nın (MÖ 810-768) ortak yönetim dönemine ait krallığın kuzeyindeki Etiu Ülkesi seferlerini işleyen yazıtlarda bu coğrafyadan haraç olarak bol miktarda altın gümüş, bronz/çinko? alındığı bilinmektedir.[60] Yine II. Sarduri döneminde "Silahlar Ülkesi" olarak adlandırılan Etiu Ülkesi'ne yapılan seferlerde 121 beyden haraç olarak 336 ay boyunca 2114 bronz kargı, 1321 yay, 47970 bronz ok ucu ve 3,5 ton bronz alınmıştır.[61] Burada Halitu Ülkesi'nin Etiu sınırları içerisinde ya da ona çok yakın bir bölgede yer aldığı düşünüldüğünde ve savaş ganimetleri göz önüne alındığında Halitu Ülkesi'nin gerek maden rezervi bakımdan zengin olduğu gerekse iyi derecede maden işledikleri sonucuna varılır. Benzer şekilde antik Hellen ve Roma kaynaklarında Khalyb Ülkesi'nin de maden yataklarıyla ünlü olduğu ve ileri seviyede bir maden ustası olduklarının vurgulanması ve her iki ülkenin aynı bölgeye lokalize edilmesi Halitu - Khalyb arasındaki ilişkiyi daha da güçlendirmektedir. Zira bununla ilgili olarak Oktay Belli, Halitulların madencilikte belirli bir yerde olduklarını belirterek Halitu - Khalyb ilişkisini desteklerken[62] Taner Tarhan da Halitu Ülkesi'ni Doğu Karadeniz maden rezervlerini göz önünde bulundurarak doğrudan Trabzon-Gümüşhane hattına yani Khalyb halklarının yaşadığı coğrafyaya yerleştirmektedir.[63]

---

[55] David J., Slattery, "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective" *Al-Rafiadan* VIII, 1987, s.10.

[56] Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları 1984), s. 78.

[57] Veli Sevin, "Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi (M.Ö. 9 Yüzyılın Son Çeyreğinden M.Ö. 8. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar)", (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1979, s. 105-106.

[58] Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, s. 39.

[59] Süleyman Çiğdem, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane: Tarih, Arkeoloji ve Sanat tarihi Araştırmaları I*, (Gümüşhane: Agrafik, 2012), s. 33 vd.

[60] Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 177-178; ayrıca bkz. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 48.

[61] Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 230; konu hakkında değerlendirme için bkz. Oktay Belli – İ. Gündağ, *Kayaoğlu, Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2002), s. 5.

[62] Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Periods", s. 22.

[63] Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", s. 299

Sonuç

Halitu Ülkesini lokalizasyonu ve *Halitu - Khalyb - Haldai* arasındaki ilişki araştırılırken Urartu yazıtları dışında sonraki dönem kaynaklarında yer alan bilgilerin de oldukça faydalı olduğu görülmüştür. Urartu kralı II. Rusa'nın Adilcevaz / Kef Kalesi (Urartuca Haldiei URU) yazıtında Halitu'dan dolaylı olarak kuzeyde bir ülke olarak söz etmesi bu araştırmanın hareket noktasını oluşturmuştur. Bununla ilişkili olarak Urartu Krallığı'nın kuzeye yönelik seferleri ve bu seferlerde elde edilen savaş ganimetleri göz önünde bulundurulduğunda Urartu'nun kuzeye yönelik seferlerinin genellikle bölgedeki maden kaynaklarına ulaşmak ya da en azından bölgeyi kontrol altına almak olduğu anlaşılmaktadır. Savaş ganimeti olarak elde edilen madenler Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin maden rezervi bakımında zengin olduğunu, madenden yapılmış eşyaların çokluğu ise bölge halkının madencilik konusunda oldukça gelişmiş olduklarını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından yaklaşık 200 yıl sonraki antik Hellen kaynaklarında Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasında bazı yerli halklar ile birlikte Khalyblerin yaşadığı bilinmektedir. Halitu Ülkesi için Urartu kaynaklarına göre belirlenen coğrafya ile Khalyb halklarının ikamet ettiği coğrafya birbiri ile oldukça uyumlu olmaktadır. Ayrıca Urartu'nun bu bölgelere daha çok maden kaynaklarını elde tutmak için yönelmeleri ve Klasik kaynaklarda Khalybe ülkesinin maden bakımından oldukça zengin olduğunun belirtilmesi, dahası aynı kaynaklarının Khalyblerde madencilikte mahir olarak söz etmesi Halitu - Khalyb arasındaki ilişkiyi oldukça pekiştirmiştir.

Strabon'un Khalyb halklarının Homeros zamanından "Halizonlar" olarak bölgede yaşadıklarını belirtmiştir. Homeros'un yaşadığı dönem Urartu Krallığı'nın bölgede en güçlü olduğu süreç ile uyumludur. Bu da Hellen kaynaklarında "Halizon" olarak tanınan halkın aynı dönemdeki Urartularda "Halitu" olarak adlandırılmış olabilir. Bununla birlikte Strabon Khalyb halklarının kendi döneminde aynı bölgede ikamet eden Khaldai halkları olduğunu belirtmektedir. Tüm bu veriler farklı dönemlerde aynı bölgede yaşayan Halitu - Khalyb ve Khaldai arasında bir ilişkinin olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

ANTİK KAYNAKLAR

Aiskhylos. *Prometheus Desmotes*, Kullanılan Metin ve Çev: *Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*, with an English translation by H. W. Smyth. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1956.

Aiskhylos. *Septem Contra Thebes*, Kullanılan Metin ve Çev: *Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*, with an English translation by H. W. Smyth. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1956.

Ammianus Marcellinus. *Rerum Gestarum Libri*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ammianus Marcellinus*, with an English translation by J. C. Rolfe I-III. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 2000 (The Loeb Classical Library).

Apollonios Rhodios. *Argonautica*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Argonautica*. With an English translation by R. C. Seaton, Reprint. Cambridge, Mass.-London 1967 (The Loeb Classical Library).

Aristoteles. *Mirabilium Auscultationes*, Kullanılan Metin ve Çeviriler: Aristotle, *Minor Works: On Marvellous Things Heard,* with an English translation by W.S Heat. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1963 (The Loeb Classical Library).

Arrianus. *Periplus Ponti Euxini*, Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Arriani Periplus Ponti Euxini/Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, Çev. ve Yor.: M. Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2005.

Herodotos. *Historiae.* Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Historia*, with an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York: Harvard University Press, 1975 (The Loeb Classical Library).

Homeros. *İlyada.* Kullanılan Metin ve Çeviri: İlyada. Çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 19937.

Ksenophon. *Anabasis*, Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Anabasis*, with an English translation by C. L. Brownson I-VII. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1968 (The Loeb Classical Library).

_____. *Cyropaedia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Cyropaedia*. Ed. E. C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, vol. IV. Oxford 1970.

Mela, Pomponius. *de Chorographia*. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pomponius Mela's Description of the World*, with an English translation by F. E. Romer, Ann Arbor 1998.

Plinius Secundus. *Naturalis Historia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*, with an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Prokopios. *de Bellis*, Kullanılan Metin ve Çeviriler: *History of the Wars*, with an English translation by H. B. Dewing. London-New York: Harvard University Press, 1928 (The Loeb Classical Library).

Pseudo Kallisthenes. Kullanılan Metin: *Historia Alexandri Magni*. Ed. W. Kroll, Berlin: Weidmann 1926: 1-146.

Skylaks. *Periplus Scylacis*, Kullanılan Metin: *Periplus Scylacis*. Ed. C. Müller. *Geography Graeci Minores* I. Paris 1990.

Strabon. *Geographika*. Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York: Harvard University Press, 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Vergilius. *Aeneis*, Kullanılan Metin ve Çeviriler: Virgil, *Eclogues, Georgics, Aenid, the Minor Poems*, with an English translation by H. Fairclough I-II. Cambridge, Mass.-London: Harvard University Press, 1966-1967 (The Loeb Classical Library).

MODERN KAYNAKLAR

Arutyunyan, N. V.. *Toponimika Urartu, Churrity i Urarty 1. The toponymy of Urartu: Hurrian and Urartian 1*, Yeravan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armyanskoii SSR, 1985.

Belli, Oktay. "Demir Çağında Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", *Anadolu Demir Çağları I*, (Haz.: Altan Çlingirolu), İzmir 1987: 89-115.

_____. "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu A Metalworking Center in the Frist Millennium B.C.E.*, Edited by R. Merhav and Oktay Belli, Jerusalem: Israel Museum Press, 1991, p. 16-41.

_____. "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999*), Haz.: O. Belli, Ankara: Başak Matbaacılık, 2000, s. 371-378.

_____. "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* Haz.: O. Belli, Ankara: Başak Matbaacılık, 2000, s. 409-414.

_____. *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2004.

_____. "Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis, Haz. Oktay Belli, Bitlis: Bitlis Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 29-44.

Belli, Oktay ve Gündoğdu, İ. Kayaoğlu. *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi/ The Historical Development of Coppersmithing in Trabzon*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2002.

Çiğdem, Süleyman. "*Urartu Krallığı'nı Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IX/1, (2007): 95-111.

_____. *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane: Tarih, Arkeoloji ve Sanat tarihi Araştırmaları I*, Gümüşhane: Agrafik, 2012.

Çilingiroğlu, Altan. "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları* IX, (1983): 311-317.

_____. *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1984.

Demir Muzaffer. "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Haz.: G. İltar, (Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları, 2009): 67-85.

Diakonoff, M. Igor ve S.M. Kashkai. *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes Band 9 Geographical Names According to Urartian Texts,* Wiesbaden, 1981.

Drews, Robert. "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", çev.: Ö.Çapar, *DTCFD* XV/26, **(**1991): 303–327.

Işık, Kenan. "Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları", (Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Konakçı, Erim. "Urartu Krallığının Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımı", *Altan Çilingiroğlu Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığın Atanmış Bir Hayat*, Haz.: Haluk Sağlamtürk ve diğerleri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, 367-381.

Köroğlu, Kemalettin. "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten* LXIV/241, (2001): 717-741.

Payne, R. Margaret. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, , İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Peake, Harold. "The Origin and Early Spread of Ironworking", *Geographical Review*, 23/4, (1993): 639-652.

Sagona, Claudia. "Literary Tradition and Topographic Commentary", *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: an Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Plain*, Ediet by Antonio Sagona and Claudia Sagona, Louvain: Peters, 2004, p. 25-69.

Salvini, Mirjo. "The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru=Kai) Cuneiform and Hieroglyphic.", *Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana* 6, Edited by A. Çilingiroğlu and M. Salvini, Roma: Istitudo Per Gli Studi Micenei Ed Edeo, 2001, p. 251-279.

_____. *Urartu Tarihi ve Kültür*, çev.: B. Aksoy, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Salvini, Mirjo and Altan, Çilingiroğlu. "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I. Ten year's Excavations in Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana 6*, Edited by A. Çilingiroğlu and M. Salvini, Roma: Istitudo Per Gli Studi Micenei Ed Edeo, 2001, p. 15-25.

Sevin, Veli. "Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi (M.Ö. 9 Yüzyılın Son Çeyreğinden M.Ö. 8. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar)", (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,1979.

Slattery, J. G. David. "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective" *Al-Rafiadan* VIII, (1987): 1–30.

Tarhan, Taner. "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi I: 21-23 Eylül 1981 Ankara,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, 285-301.

Van Loon, Maurits Nanning. *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands: Leiden,1966.

TRABZON METROPOLİTİ HRISANTHOS'UN KALEMİNDEN "TRAPEZOUS'TA DİN VE KÜLTÜR" ÜZERİNE KISA BİLGİLER

Hatice Tuğba Akdoğar Akbulut

(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğr. Gör., haticetugba.akdogar@erdogan.edu.tr)

Özet

Karadeniz Bölgesi'nin tarihi, coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir kenti olan Trabzon'a ilişkin özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıldan bu yana araştırmacılar tarafından farklı konularda, yerli ve yabancı birçok bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Nitekim yapılan çalışmalar arasında, şu ana kadar batı literatürde olmayıp Türk literatürde ise ilk kez tarafımızca 2016 yılında bir değerlendirilmesi yapılan ve basımı Yunanca bir kaynak olan, Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un *Trabzon Kilisesi (He Ekklesia Trapezountos)* adlı eseri görülür. Hrisanthos bu eserinin *Din ve Kültür* başlıklı ikinci bölümünde, dönemin modern kaynaklarının yanı sıra özellikle antik dönemin birinci el kaynak niteliğindeki Yunan ve Latin eserlerini sıklıkla kullanarak "Trapezous'un Hellen Tanrıları, Mithra Kültü, Dini ve Ayinleri ile kentteki Hellen Ruhu" üzerine önemli bilgiler vermiştir. Çalışmamızdaki amacımız, Hrisanthos'un bu ifadelerini Türkçeye kazandırmakla birlikte bu alanda yapılacak olan benzer çalışmalara da, daha güvenilir ve yeni bilgilerle katkı sağlamaktır.

Hrisanthos'un eserinde verdiği bu bilgiler kısaca özetlenecek olunursa; antik dönem Trapezous'unda Hellen tanrılarından özellikle *Hermes, Sarapis, Dionysios, Tykhe* ve *Nemesis* ile *Mithra(s)*'a saygı duyulduğu görülmüştür. Mithra Tapınımı üzerine bilhassa ayinlerin ve "*Helieia Mithrakana*"/Güneş Mithrakana diye söylenilen şenliklerin hatta vaftizlerin yapıldığı ve tüm bu etkinliklerin Mithrios Dağı'nda gerçekleştiği anlaşılmıştır. Mithra tapınaklarının genellikle, Mithreia denilen mağara ve el yapımı ya da doğal oluşan kovuklar içerisinde olduğu, kovuğun derinliklerine doğru kemer bir direk üzerine Mithra boğası heykeli ve sunağının, önünde ise ateşteki külü koruyan *Magoslar*'ın (büyücüler) bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Mithra ayinlerinin Trapezous'ta çok popüler ve de aşırıya kaçmış bir halde olduğu, özellikle Pontos Kralı Mithradates VI Eupator'la birlikte Trapezous'ta, dinde olduğu kadar sanat ve eğitimde de aşırı bir Hellen ruhunun benimsendiği söylenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Trapezous Metropoliti, Hrisanthos, Trapazous'ta Hellen Tanrıları, Mithra Kültü, Hellen Etkisi.

Abstract

Related to Trabzon, historically, geographically and strategically important city of the Black Sea Region, especially since the 18th and 19th century, many scientific studies, local and foreign, have been carried out by researchers on different subjects. As a matter of fact, among the studies, the work of Trabzon Metropolitan Chrisanthos's *Trabzon Church* (*He Ekklesia Trapezountos*), which is a Greek resource and evaluated by us in 2016 for the first time in Turkish literature and not in the western literature, has been

seen. Second part of this work, titled *Religion and Culture*, Chrisanthos, gave important information about "Trapezous's Hellenic Gods, Mithra Cult, Religion and Rituals and the Hellenic Spirit in the City" by using Greek and Latin works of antiquity as a first-hand source as well as the modern sources of the period. Our aim in this study is to gain these expressions of Chrisanthos into Turkish and to contribute to similar studies in this field with more reliable and new information.

If we briefly summarize the information given by Chrisanthos in his work, it was seen that especially *Hermes*, *Sarapis*, *Dionysios*, *Tykhe* and *Nemesis* and *Mithra(s)* were respected in Trapezous among the Hellenic Gods. It was understood that especially the rituals and the festivities called "*Helieia Mithrakana*" / Sun Mithrakana and even baptisms were performed on the Mithra worship and all these activities took place on the Mithrios Mountain. It was noted that the temples of Mithra were usually in caves called Mithreia and handmade or naturally occurring caverns, and this Mithra Bull Statue and Altar rested on an arch post towards the depths of the cave, and in front of it the *Magos* (sorcerers) guarding the ash in the fire. It is said that the Mithra rituals were very popular in Trapezous and in extreme condition, especially in Trapezous with Mithradates Eupator VI, King of Pontos an extreme Hellenic spirit were adopted in art and education as well as in religion.

The Key Words: Metropolitan of Trapezous, Chrisanthos, Hellenic Gods in Trapezous, Mithra Cult, Hellenic Effect.

Giriş

1881 yılında Gümülcine'de doğan Hrisanthos Philippides, 1913 yılında Trabzon Kilisesi'nin başına getirilerek Trabzon Metropoliti seçilmiştir.[1] Hrisanthos'un esas itibariyle ilki 1933, ikincisi 1973 Atina basımlı olan Yunan literatürde ve "Trabzon Metropoliti Hrisanthos Philippides'in Trabzon Kilisesi" adlı[2] bir çalışması olmuştur. Bu çalışma ismine izafeten böyle bir alanda yapılacak araştırmalara bir nevi rehberlik edebilecek telif eser niteliğinde olup, içerisinde bölgenin antikçağına dair detaylı bilgileri bizzat antik dönemin kaynaklarından veriyor olması sebebiyle de birinci el kaynak özelliği taşımaktadır.

Hrisanthos, eserinin Ana Başlığı olan *Din ve Kültür* yazılı ikinci bölümünde[3] "Farklı Irklara Göre Farklı Din, Dil, Din: Pontos ve Kolkhis Kentlerinin Din ve Kültürü" yazılı alt başlıkta sırasıyla bir takım kentlere, buralarda tapınılan tanrı ve tanrıçalar ile varsa ayinlerine değinmiştir. Bu kentlerden biri de Trapezous'dur[4].

---

[1] Bkz. Hatice Tuğba Akdoğar, "Türk Literatüründe Değerlendirilmemiş Bir Kaynak: Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un *Trabzon Kilisesi* Adlı Kitabı", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), s. 1317.

[2] Chrysanthos, (Philippides, Metropolitou Trapezountos), *He Ekklesia Trapezountos*, Arheion Pontou, 4-5, (Athenai: Estia Typographeion, 1933). Hrisanthos, (Filippides, Trabzon Metropoliti), *Trabzon Kilisesi*, Pontos Arşivi 4-5, (Atina: Estia Basımevi). Hrisanthos eserinde onu hangi yıllarda kaleme aldığına dair tam bir bilgiyi vermese de onun, eserde son olarak 1932 yılı basımlı bir kaynağı kullanmış ve de Önsöz kısmında "10 Ekim 1932 Atina" bilgisini vermiş olması en azından eserini 1932 yılında tamamladığını bizlere gösterir. Eser ve içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. Akdoğar, "Türk Literatüründe", s. 1317-1322.

[3] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 96-111.

[4] Bugünkü Trabzon kenti.

Hrisanthos, kendi dönemi ya da öncesine ait modern kaynakların (Papadopoulos Kerameus, Waddington, Reinach, Anderson, Cumont, Mommsen ve Wendland, gibi) yanı sıra özellikle antik dönemin birinci el kaynak niteliğindeki Yunan ve Latin eserlerini (Herodotos, Ksenophon, Strabon, Appianus, Plutarkhos, Arrianus ve Platon gibi) sıklıkla kullanarak bu kente dair dini bilgiler vermiştir. Hrisanthos'un verdiği bu kısa ve özet bilgilerin[5] Türkçeye tercüme edilerek bunların modern kaynakların desteğiyle yine kısa bir değerlendirmesinde bulunmak ise bu çalışmanın temel amacıdır.

Hrisanthos'a Göre Trapezous'un Hellen Tanrıları, Mithra Kültü, Dini ve Ayinleri ile Kentteki Hellen Ruhu Üzerine:

Kentin antik dönem sikkelerinde görüldüğü üzere Trapezous'ta Hellen Tanrılarına saygı duyuluyordu; bunlardan biri ise *Hermes*'ti. İmparator Hadrianus tarafından Kappadokia'nın Dük'ü olarak seçilen ve de Pontos'a seyrüsefer yapan Arrianus, Hadrianus'a, Trapezous'ta Hermes için, onun torunu için, Philesios ve de onun atası için inşa edilmiş ortak bir tapınağın olduğunu yazmıştır. Arrianus ise alt tabakadan olmayan bu tanrılar için Trapezous'ta adaklarda bulunmuş, burada kurbanların iç organları yenmiş hatta bu iç organlar üzerinde kendisi bile libasyon yapmıştır. *Sarapis*'in ise, Sinope'den geldiği düşünülen heykeli, Ptolemaios'un emriyle oradan taşınmıştır. Bir çeşit bitki örtüsü olan bağların, tanrısı olarak saygı duyulan *Dionysios* ise, söylenildiği üzere Trapezous'ta çok yaygındır. Sonuncu tanrı ise *Tykhe* ve *Nemesis*'tir. Bu tanrıların haricinde Trapezous'un antik dönem sikkelerinde, Pers Tanrısı *Mithras* da yer alır. Trapezous, Hellen kentlerinden biri olduğu için buraya, bu Pers tanrılarının tapınımı da dâhil edilmiştir. Gökyüzü tanrısı olan Mithras genellikle "Helios" (güneş) ile özdeşleştirilir, öyle ki, çoğu yazıtlar ondan "yenilmez Mithra Helios" olarak bahseder.

Tanrı aracılığıyla bir kayadan doğma olduğu söylenilen Mithra, kayayı da simgelerdi. Ayrıca kutsallığın, adaletin ve hakikatin tanrısı olduğu için de, Pers Kralları kendi yeminleri üzerine ona başvururlardı. Hatta askerlerin ve savaşçıların da tanrısı olduğundan, savaş için yürüyenler de ona başvururdu. Kendisinin güneş özelliğinden ötürü de, ayrıca doğurganlığın, gücün ve yaşamın tanrısıydı. Plutarkhos'a göre, sanatta rekabetin iki tanrısı olan Horomazes, ki o iyilerin yaratıcısıdır, "en çok hissedilenlerden biri gibi görünür" ve Areimanios, ki o da ahlaksızların yaratıcısıdır, "cahillikte ve bilmezlikte karşıt olarak görünür" (bunlar) Mithra'yı kendilerinin yordamcısı olarak görmüşlerdir. Persler ise, Zeus'u ve Mithra'yı "aracı" olarak adlandırmışlardır. O, Horomazes'e dua etmeyi ve şükran sunmayı, Areimanios'a ise iğrençliği ve somurtkanlığı öğretmiştir. Boğa kurbancısı da olduğu söylenilen Mithras, Horomazes'in emrine göre bir boğayı

[5] Bu bilgilere orijinal dilinde bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. (104-111).

öldürmüş, bu boğanın kanından da, tüm bitkilerin örtüsü, canlıların ve insanların yaşamı doğmuştur.

Genellikle Mithra tapınakları, *Mithreia* denilen mağara ve el yapımı ya da doğal oluşan kovuklar içerisinde olurdu. Kovuğun derinliklerine doğru kemer bir direk üzerine Mithra boğası heykeli ve sunağının önünde ise ateşteki külü koruyan *Magoslar* (büyücüler) olurdu. Mithra tapınımı üzerine ayinler ve "*Helieia Mithrakana*"/Güneş Mithrakana diye söylenilen şenlikler yapılırdı. Hiç kimse Mithra ayinlerini yapmaktan kaçınmazdı, şayet aksi bir durum olursa o kişi cezalar yoluyla öne çıkartılır ve de kendisi duyarsız ve artık ölmüş biri olarak gösterilirdi. Ayin yapanın buraya gelme puanına göre cezalar 80 puandı ve cezası ise birkaç gün boyunca suda yüzmek ve ardından kendini ateşe atmak idi. Ancak soğuklar geldiğinden, açlık, susuzluk ve uzun yolculuktan ve de daha başka nedenlerden ötürü bu 80 cezası kesilmezdi. Şu halde bir kişi bu ayinleri yapmazsa hayatı sonlanır aksi halde ise yaşayabilirdi. Mistik kabul edilen kişi ise, "akbaba, gizlenmiş, asker, aslan, Persli, güneş yarışçısı ve baba kişi" gibi unvanlar alırdı. Bu da yetişkin birinin en yüksek rütbeleriydi.

Mithra Ayinleri ve Tapınımları, Hristiyanlığın tuhaf ayinlerinden yabancı türler üzerine benzer bir örneği gösterirdi. Öyle ki, başlangıçtan bu yana kilise babaları (bu duruma) karşı çıkıyordu. Mithra ayinleri içinde vaftiz türü de mevcuttu. Benzer şekilde, Kilise Babası Teolog Gregorius'un "mistik yanma" olarak adlandırdığı, insanların alınları üzerine konulmuş mistik bir çeşit damga türü de vardı. Ayrıca, mistik kabul edilen kişilerin kutsanmış ekmek ve suyu paylaştıkları kutsal yemek türleri de söz konusuydu. Dolayısıyla her bir kişi Hristiyanlığın tuhaf ayinleri karşısında Mithra ayinlerinin kuşkusuz etkisi altında kalırdı. O halde bilim adamı Cumont'un doğru gözlemlediği gibi kesinlikle taklidi şart koşulmuştu.

Trapezous'ta tüm Mithra Ayinleri, Mithra Tapınağı, Sunağı ve Heykeli'nin bulunduğu, Yüce Konstantinos Loukites'e göre Aziz Eugenius'un söylediği *Mithrios Dağı* adı verilen yerde yapılırdı. Cumont, Mithra'nın bu tapınağını, Mithrios Tepesinin batı tarafında kalan, burada ise Panagia Theoskepastos'un bir tapınağı bulunan bir mağaraya koyar. Daha sonra, Aziz Tanık Eugenius'un biyografisinden de bu yerin (Mithra Tapınağı'nın), karşıtını iddia eden Cumont tarafından Theoskepastos'un Mağarası'na konulduğu anlaşılmıştır. (…)[6].

Mithra Ayinleri Trapezous'ta çok popülerdi. Çoğunlukla at sırtında gösterilen Mithras'ın, Trapezous kentinin koruyucu tanrısı olduğu

[6] Hrisanthos bu kısımda "Fontes, Mihail Panaretos, Fallmerayer, Johannides ve Cumont" gibi yazarlara atıfta bulunarak muhtemelen bu konu üzerine uzun bir alıntıda bulunmuştur. Ancak metnin noktalamasız ve uzun oluşundan ötürü tarafımızca anlamlı bir bütün olarak çevrisi sağlanamamıştır.

düşünülüyordu. Pontus kralları olan *Mithridatesler* ise, isimleri olan *Mithridates* ile bu tanrısal Mithras'ı kastetmişlerdi. Mithra Dini ve Ayinleri, Persia (İran) ve Asia Tauros ülkelerinde olduğu gibi kuşkusuz Trapezous'ta da aşırıya kaçmış bir haldeydi. Aigaios'dan (Ege Denizi) yola çıkarak Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve Thrakia Bosporos'u (İstanbul Boğazı) yoluyla Pontos Sıradağlarının sahil kıyılarına ve derbentlerine geliyor ve Hellen ruhunu, ondaki doğallığı ve nezaketi tüm Anadolu dinlerine olduğu gibi Mithra Dini'ne de aktarıyordu. Hellen ruhundaki bu bağlılık ölçüsü "aşırılık ya da yoklukta ölçüsüz ve kanunsuz" mevcut olan ne varsa bir araya getiriyor ve bunu düzene sokuyordu. Ne var ki, bu Hellen ruhuna bakış ve ona bağlılık ölçüsü altında, Bakhus Şenliğini kutlayan ve çılgınca eğlenen tanrıya karşın, Platon'un ayık tanrısı gelir ve onu cezalandırmada ılımlı davranır. Yine bu Hellen ruhu altında, Pontos'un üstün dehası kralı Mithridates Eupator, Büyük Aleksandros'un üstün işini, sınırlandırılmış yer ve ölçüde uygulamaya, Hellen ve Anadolu kültürünü Pontos'un tüm ulusu aracılığıyla aşikârı halde ortak ideal bir noktada birleştirmeye girişmişti. Bu üstün zekânın haricinde Hellen Dini ve Eğitimi için de yardımda bulunuyordu. Çünkü Hellen eğitimlerine özen gösteriyor ve kutsal Hellen müziğine bürünüyordu. Hatta Mithridates'in Kabeira'da (Neokaisareia/ Niksar), Pers ve Hellen yapımı sanatın tek bir sanat içinde toplandığı bir sarayı ve yaşam alanı vardı. (…)[7]

Trapezous'ta, din olduğu gibi, Mithra Heykeli de Hellen ruhu ve Hellen sanatı örneğine göreydi. Hemen hemen her şey, Mithra boğa gösterimleri bile bu örneğin güvenilir bir tasviriydi. Bu Mithra boğa tasvirlerini, Pergamon okulu heykeltraşçısı, Akropol üzerinde Athena Nike Tapınağı'nı süsleyen Tanrıça Nike'nin kurban modeline göre inşa etmişti. Mithra boğa tasvirinin her iki yanında meşale taşıyıcıları vardı. Bunlar güneşin doğuşu ve batışına eşlik eden iki yıldızı sembolize ederdi. Bu yıldızlar Phosphorus ve Hesperus'tu. Benzer şekilde, Trapezous'ta diğer sunak ve tapınaklar da Hellen sanatındaydı. Arrianus en çok da Hermes Tapınağı hakkında der ki; "tapınak dikdörtgen taştan ve özenli bir şekildedir, adi değildir". Fakat Arrianus, Hermes Heykeli hakkında şunun da farkına varır; "heykel ne tapınağa ne de onun konumuna layıktır". Bunun üzerine Arrianus, İmparator Hadrianus'tan tapınağa uyum sağlayacak yaklaşık beş ayak boyunda bir Hermes Heykelini ve ayrıca dört ayak uzunluğunda da Philesios'un Heykelini ister. Bunun yanında Arrianus'a göre bu sunaklar kaba taştan inşa edildikleri için harfleri okunaklı bir şekilde kazınmamış, üstelik üzerindeki Hellen yazısı ise, barbarlar tarafından yazıldığını açığa vurur gibi hatalı bir şekilde yazılmıştır. Bu yüzden Arrianus, Hadrianus'a, "sunakları beyaz taştan inşa etmeyi

[7] Hrisanstos bu ifadelerinden sonra Mithridates üzerine daha fazla bilgiyi açıklama gereği duymuş olsa gerekir ki, Trapezous ve de buradaki Mithra anlatısının dışına çıkarak yaklaşık bir buçuk sayfa kadar Mithridates'in Komana, Terme ve Neokaisareia'daki işlerinden sırasıyla "Anderson-Cumont, Strabon, Appianus, Cumont, Mommsen, Waddington, Herodotos ve Reinach" yazarlarına atıf yaparak bahsetmiştir. Hâlbuki bu kentler hakkındaki bilgiye aynı bölümün Trapezous öncesi verdiği diğer kentler içinde (bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. (96-104)) bir kez daha değinmiştir. Kısacası konu dışı olan bazı bilgilere yer verdikten sonra anlatısında tekrar Trapezous'taki Mithra'ya geri dönerek açıklamalarına devam etmiştir.

ve üzerlerindeki yazısının belirgin harflerle kazınmasını kararlaştırdım" söyler.[8] Bu durum da bizlere gösteriyor ki, böyle ustalıklar üzerine beceriler Trapezous'ta mevcuttu. Hıristiyan tapınaklarda kullanılanlar ile eski ulusal tapınakların kalıntıları günümüze değin korunmuştu. Sütunlar bile, şu zaman boyunca Trapezous'ta Hellen sanatının önde olduğuna tanıklık etmektedir.

Tek bir ulus ve medeniyetin oluşumu için Pontos Kralı Mithridates Eupator'un bu insanüstü çabası, yalnızca belirli bir ölçüde kalmıştır. Tıpkı Kolkhis'in dağlık kabilesi gibi Paryadres ve Skydises kavmi de bu medeniyetten (yani Hellen'den) tümüyle etkilenmeyen, kendine has bir kabile olarak kalandır. Başka medeniyetler haricinde, güç bir yol yapısı olan bölgenin tabiatı, Romalılar haricinde yabancı etkenlerin de arasında oluşu, dağlık olan bu kabilelerin tuhaf olan yaşam tarzı ve Barbarlıkları bu Helen medeniyeti için maalesef engel teşkil etmişti.

Değerlendirme

Hrisanthos'un ifadesine göre Trapezous kentinin antik dönem sikkelerinden anlaşılacağı üzere burada Hellen Tanrılarına saygı duyulmuştur.[9] Sikkelerin yanı sıra günümüze ulaşmış yazılı belge-kaynak ve de heykel-sunak tarzı arkeolojik kalıntılardan yola çıkarak bu kentte tapınım gören tanrıların Hermes, Sarapis, Dionysios, Tykhe, Nemesis ve Mithras olduğu görülmektedir. Antik dönemde Pontos Bölgesi'ndeki kentlerin çoğu, Pontos Kralı Mithridates VI Eupator (MÖ.120-63) zamanında sikkeye basmaya başlamıştır. Ancak Büyük İskender'den (MÖ. 356-323) önce sikke basan sadece iki önemli kent olmuştur. Bunlardan biri Amisos (Samsun) iken diğeri ise Trapezous'tur.[10] MÖ. IV. yy.'da sikke darbına başladığı bilinen Trapezous'un basılan sikkelerinin ön yüzlerinde genelde hafif sakallı bir erkek başı, arka yüzünde ise bir masa ve üzerinde sikke yığını (kimi nümizmatlarca üzüm salkımı) görülür.[11] Hellencede $\tau\rho\alpha\pi\varepsilon\zeta\alpha$ (trapeza) "masa" anlamına gelmektedir.[12] Dolayısıyla burada sikke tipi ile kentin adının benzeştiği de görülür. Nümizmatikte bu tarz sikkelere "konuşan tip sikke" denir.[13] Kentin ilk dönem bu tür sikke örneklerine karşın, özellikle Roma Döneminin bazı imparator zamanlarında basılı olan sikkelerin ön yüzlerinde dönemin imparator büstü yer

[8] Hrisanthos bu paragraf dâhil olmak üzere buraya kadar kaleme aldığı tüm bilgileri gerek antik kaynaklardan gerekse kendi dönemi modern kaynaklarından atıfta bulunarak vermiştir. Ancak bundan sonra gelen cümle ile son paragraftaki bilgilerde herhangi bir kaynak göstermemiş olması bunun kendine has bir düşüncesi ya da yorumlaması şeklinde düşünülebilir.

[9] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 104.

[10] Oğuz Tekin, *Antik Nümizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992), s. 114.

[11] Tekin, *Antik Nümizmatik*, s. 115.

[12] H. G. Liddell ve Scoott's, *An Intermadiate Greek-English Lexicon*, (Oxfor: Clarendon Press, 1996), s. 815.

[13] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. H. Tuğba Akdoğar ve Mehmet Tezcan, "Type Parlant Coins of the Cities of Asia Minor in the Archaic and Classical Periods", *The Journal of Signum, International Society for Mark Studies*, vol.1, (2013), 28-42.

alırken arka yüzlerinde ise genelde at sırtında betimlenen Mithra ya da Mithra büstü, ayakta duran Dionysos, Zeus Sarapis ya da örtülü, taretli büstü ile Tykhe gibi tanrı/tanrıçaların resmedildiği görülür.[14] Bugüne kadar Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Trapezous'ta darp edilen sikke türleri arasında en fazla Mithra'nın resmedildiği görülmüştür.[15] Sikkelerin haricinde, 1998 yılında Trabzon şehir merkezi Tabakhane Camii'nin hemen yanındaki bir binanın temel açma kazısı sırasında ortaya çıkan bir tapınağın, Hrisanthos'un burada sözünü ettiği Arrianus'un eserinde[16] geçen Hermes' e ait olduğu tahmin edilmiştir. Çünkü aynı yerde Trabzon Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazılarında da Hermes'e ait bronz heykel ve tapınağa ait bir çok mermer sütun bulunmuştur.[17] Bunun yanında Hrisanthos eserinde[18] Arrianus'un Trapeozus'taki Hermes'e ait olan bu heykel ve sunaklar için üzerlerindeki yazının belirgin harflerle kazınması kararına, Trapeous'ta böyle ustalıklar üzerine becerilerin mevcut olduğunun da altını çizmiştir.

Hrisanthos'a göre Trapezous'un antik dönem sikkelerinde görülen bir diğer önemli tanrı Pers Tanrısı olarak bilinen Mithras'tı. Hrisanthos, "Helios" yani güneş ile özdeşleştirildiğini söylediği Mithras'ın, tüm metin boyunca birçok özelliğine vurgu yapmıştır.[19] Buna göre Mithras; Gökyüzü Tanrısı olmakla beraber bir kayadan doğma olduğu düşüncesiyle kayayı da simgelemektedir. Kutsallığın, adaletin ve hakikatin Tanrısı olduğu kadar askerlerin ve savaşçıların da tanrısıdır. Ayrıca güneş özelliğinden ötürü doğurganlığın, gücün ve yaşamın da tanrısıdır. Kimilerinin yordamcısı, kimilerinin ise aracı tanrısıdır. Tüm bu özelliklerinin yanı sıra boğa kurbancısı da olduğu söylenilen Mithras belki de en çarpıcı özelliğiyle Trapezous kentinin koruyucu tanrısıdır.

[14] Bkz. Asia Minor Coins: An online index of ancient greek and roman coins from asia minor, "Trapezos", Güncelleme Tarihi 2004-2019, Erişim 10 Şubat 2020. www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=50; ayrıca bkz. https://asiaminorcoins.com/pontos.html Trapezous'ta basılı sikkeler üzerine ayrıca bkz. Murat Arslan, "Trapezus Sikke Darpları", *Belleten*, C: LXXII, S. 265 (Ankara, 2008), s.707-759.

[15] Arslan, "Trapezus Sikke Darpları", s. 712.

[16] Arrianus *Periplus Ponti Euxini* (Karadeniz Seyahati) adlı bu eserini, MS 131'de Kappadokia Eyaleti valiliği yapmadan önce kaleme almış ve bunu hamisi olduğu imparator Hadrianus'un talimatıyla Pontos kıyılarındaki garnizonları denetlemek için çıktığı Karadeniz seyahatinin içeriğini anlatan bir rapor olarak imparatora göndermiştir. Eser 2005 yılında Murat Arslan tarafından Türkçeye çevrilerek yorumlanmıştır. Eser için bkz. Murat Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati: Arriani Periplus Ponti Euxini*, (İstanbul: Odin Yayıncılık, 2005).

[17] Elmas Kaya, "Trabzon İl Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular", *Müze Kurtarma Kazıları (27-29 Nisan 1998 Antalya)*, (Ankara, 1998), s. 312-314.

[18] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 111.

[19] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 104-108, 110.

Günümüz modern araştırmaları[20] da aslında Hrisanthos'un Tanrı Mithra(s)[21] üzerine söylemiş olduğu tüm bu özellikleri teyit etmektedir. Kızıl'a göre[22], "Mitra" asırlarca Hindistan ve İran'da etkisini sürdürmüş antik Arilere[23] ait bir Işık Tanrısıdır. İsminin geçtiği en eski yazılı kaynak ise MÖ. XIV. yy.'ın sonlarına ait olan, Hititler ile Mitanniler arasında gerçekleşmiş bir barış antlaşması metnidir[24]. Bu tarihten sonra kutsal metinlerde karşımıza çıkan "Mitra" isminin geçtiği ikinci yazılı kaynak ise yine Hintlilere ait Rigveda[25] metinleridir. Diğer bir yazılı kaynak da bu defa "Mithra" olarak geçtiği Zerdüşt'ün Avesta'sıdır[26]. Kızıl'ın buradaki ifadesine göre, "Mitra" ve "Mithra" olan her iki sözcüğün de "akit, anlaşma, ittifak ve söz" anlamlarını çağrıştıran aynı isimden yani *mitrá* dan türemiş olması Mitra Tanrısının Güneş'ten ziyade daha çok ahlaki davranışlarla ilişkilendirilen bir Tanrı olarak göstermektedir. Aynı zamanda antlaşmalara şahitlik ettiğine, kendisine başka tanrıların da destek verdiğine inanılır. Kızıl bu çalışmasında, tıpkı Hrisanthos gibi, Cumont'un 1903 yayımlı *The Mysteries of Mithra* adlı eserine sıklıkla atıf yaparak Mitra üzerine daha detaylı bilgiler verir. Buna göre hem

[20] Konuya ilişkin modern literatür durumu için bkz. Seda Güren, "Küçükasya'da Mithras Kültü", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 11-15.

[21] Kelime anlamına bakılacak olunursa; Hellencede *μίτρα* (mithra) sözcüğü "kemer, kuşak, kurdele, zafer tacı, türban" gibi anlamların yanı sıra *ζώνη* (zone) yani "bakir bölge, saha" anlamlarına da gelir (bkz. Liddell and Scott, 1996: 515-516).

[22] Hayreddin Kızıl, "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi- www.e-sakiyat.com-* X, (Kasım 2013), s. 26-27, 32, 35, 39, erişim 10 Şubat 2020, ISSN: 1308-9633. Yazarın Mitra'nın İran'daki konumu, yayıldığı coğrafyalar ve etkileşimleri üzerine benzer çalışması için ayrıca bkz. Hayreddin Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55 (2013), s.113-136.

[23] Eski Hint ve İran toplumu halkı. Detaylı bilgi için bkz. Josef Kiel, Wiesehöfer, "Aryans", *Brill's NewPauly Encyclopaedia of the Ancient World*, 2003, 2, s. 86.

[24] Bu metinde Varuna, Mitra ve ikiz olan Nasatyaslar gibi tanrılar şahit tutulmuş ve de onlar adına yemin edilmiştir. Bkz. Joseph Campbell, *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 116-117.

[25] Hint mitolojisinin en eski kaynaklarından biri olan Vedalar'ın en eski bölümü kabul edilen Rigveda, yüzyıllarca birbiri ardınca gelen rahip-şairler tarafından düzenlenmiş ilahilerden oluşur. Bu ilahiler arasında sadece bir tanesi Mitra'ya adanmış olmasına rağmen Rigveda'nın birçok yerinde Mitra, Varuna ile birlikte anılmış ve Varuna ile birlikte kendisine de yakarılmıştır. Sadece Mitra'ya seslenilen ilahide Mitra'nın görkeminden, gücünün yerde ve gökte etkili olduğundan, kendisine sunu verildiğinden bahsedilir. Hatta bu ilahinin üç yerinde Mitra'nın, Hint mitolojisinde bazı tanrıların annesi kabul edilen Aditi'den geldiği de vurgulanır. Onun adil, egemen kral olarak doğduğuna, merhametli, iyilik ve lütuf dolu ve de insan ırkının koruyucusu olduğuna inanılır. Tüm bu özelliklerinin yanında Varuna ile beraber geçtiği yerlerden birinde ise güneşin her ikisinin gözü olduğu belirtilir. Dolayısıyla dünyada hiçbir şey Mitra'nın gözünden kaçmaz. Bkz. Kızıl, "Hint ve İran", s. 28-29; ayrıca bkz. *dipnot*. 13.

[26] Avesta; Yesna, Visperad, Videvdat, Yeşt ve Hurda Avesta (Küçük Avesta) olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Bunlar arasında tanrıların övgüsünü konu alan kısım Yeşt'tir. Yeştlerin her birinde bir tanrıya seslenilmekte ve *yeşt*'in ismi seslenilen tanrının isminden gelmektedir. Örneğin Mihr Yeşt. Mihr Yeşt'te Mithra'ya seslenilmektedir. Avesta'nın en uzun yeştlerinden biri olan bu *yeşt*'in birçok yerinde Mithra'nın geniş otlakların sahibi olduğu, antlaşmaları güvence altına aldığı, hayat ve bereket verdiği, savaşçı olduğu, yalan söyleyenleri cezalandırdığı ve doğru söyleyenleri ödüllendirdiği, Ahura Mazda tarafından yaratıldığı, on bin gözü ve kulağı olduğu, hatta tapınmaya değer (*yazata / ized*) olduğu belirtilir. Bkz. Kızıl, "Hint ve İran", s. 36; Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na", s.115.

Hindistan hem de İran'da Güneş ve Güneş'in[27] ışığıyla ilişkilendirilen Tanrı "Mitra", ilk dönemlerde Hindistan'da çok önemli bir tanrı konumunda iken sonraları etkisini kaybetmiş, "Mithra" olarak adlandırıldığı İran'da ise Zerdüşt öncesi, Zerdüşt dönemi ve sonrası dönemlerde üç farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Buna göre, Zerdüşt öncesi güçlü bir tapınım olarak görülürken, Zerdüşt dönemi tek tanrı inancından ötürü ret edilmiş ancak İran'ın bazı bölgelerinde etkisini sürdürmüştür. Zerdüşt sonrası ise özellikle Akhaemenid Döneminde (MÖ. 550-330) tekrar güçlenerek İran sınırlarına taşmış, imparatorluğun ve *magi*[28] (Maglar) rahiplerinin çabalarıyla Mezopotamya, Anadolu ve hatta Avrupa'ya[29] kadar yayılmıştır. Hatta bu süreçte yeni unvanlar kazanarak kendisine zafer, bereket, adalet gibi görevler verilmiş ve kendisi savaş, zafer, doğruluk Tanrısı olarak da kabul görülmüştür. Ancak Hristiyanlığın ortaya çıkması ile de ortadan kalkmıştır.[30]

Mithra kültünün İran'dan çıktıktan sonra batıda ilk karşılaşacağı yer elbette ki Mezopotamya ve Anadolu'dur. Nitekim ilkin Babil'de etkili olan Mithra ardından Anadolu'da da etkisini göstermeye başlamıştır. Demirci çalışmasında[31] Mithra'nın Anadolu'daki geçmişinin hem İran hem de Babil'den çok daha eski olduğunu zira "Mitra" isminin geçtiği en eski kaynaklardan biri olan, yukarıda da bahsettiğimiz antlaşma metninin, çivi yazılı tablet olarak Anadolu'da bulunduğunu belirtir. Anadolu'da Mithra Kültüne baktığımızda kültün Kappadokia, Kilikia, Lydia, Lykia, Pamphylia, Phrygia ve Pontos'ta dağılım gösterdiği ancak Kilikia, Lykia, Mysia, Pisidia ve Pontos'un, kültün varlığına

---

[27] Keza antik dönem yazarlarından Strabon da Mithra'yı, MÖ. I. bin yılın başından itibâren Anadolu'ya yerleşmeye başlayan, Anadolu kültürlerinin etkisiyle, güneş tanrısını Helios adıyla benimseyen Hellenler tarafından, Persler'in güneş tanrısı olarak tanımlanmıştır. Bkz. Strab. XV.3.13.

[28] Bir çeşit din adamı sınıfı. Herodotos eserinde Medler'in çeşitli boylardan oluştuğunu bunların ise, Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler ve Maglar olduğunu belirtir. Bkz. Hdt. *Historiae*, I.101.

[29] Mezopotamya ve Anadolu üzerinden batıya kadar yayılan Mithra kültürü ve inancı, Babil ve Anadolu'nun yerel inançları ile etkileşime geçtikten sonra senkretik bir inanca dönüşerek Roma'ya kadar ulaşmıştır. Bkz. Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırlarına", s. 114. Bu kültün Roma'da nasıl ortaya çıktığı konusu ise tartışmalıdır. Buna izafeten antik dönem yazarlarından Plutarkhos, Akdeniz'de Kilikia'lı korsanlar tarafından tapınım gördüğünü söylediği Mithra'nın, Romalıların bu korsanları mağlup etmesi ve onları esir olarak Roma'ya getirmesi ile ilk kez Mithra kültünün Roma'ya girdiğini ifade eder. Bkz. Plut. *Pomp*. XXIV.1-5. Kültün Roma'ya ulaşmasının ardından (MS. II. yy. ve sonrası) İmparatorluğun birçok bölgesinde kabul gören bir din hatta imparatorların neredeyse tamamının tapındığı senkretik bir gizem kültü haline geldiği görülür. Bkz. Osman Emir, Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nam-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, (2016), s. 31. Bu gizem dininin Kilikyalı korsanlarla başlaması, onların askerî bir birlik olmalarından ötürü kültün bir asker dini olarak tutulmasını, askerler arasında yayılmasını da bir anlamda makul kılmaktadır. Kültün en çok yayıldığı M.S. II. ve III yy.'ların özellikle asker imparatorlar dönemine (M.S. 193-283) denk gelmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Bundan ötürü olsa gerekir ki Mithras bir asker kültü olarak da tanımlanmıştır. Bkz. Güren, "Küçükasya'da Mithras", s. 90. Asker kültü üzerine ayrıca bkz. Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na", s.130.

[30] Buna karşın günümüzde Hindistan, İran, A.B.D., Avustralya'da halen müntesipleri bulunmaktadır. Hamza Üzüm, "Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2016), s. 36.

[31] Bkz. Kürşat Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1991), s. 36.

ilişkin ayrıca tartışmalı bölgeler arasında da görüldüğü söylenir.[32] Kızıl'a göre[33], Babil'den kuzeye, oradan da Anadolu'ya ilerleyen *Magi*'ler, burada yerli dinlerin zayıflamış olması nedeniyle Mithra'yı benimsetme imkânı bulmuş, bunun yanında kendileri de Anadolu ve Yunan inançlarıyla karşılaşmıştır. Dolayısıyla Anadolu'da özellikle Kybele kültü ile karşılaşan *Magi*'ler, Mithra kültü ile de Kybele kültünü[34] birleştirerek Anadolu'da Mithra'nın ikinci önemli değişimini sağlamışlardır.

Mithra'nın özellikle Pontos Bölgesi'ne MÖ. V. yy.'da Persler tarafından tanıştırıldığı ve tanrının buradaki varlığının, Roma Döneminde de devam ettiği söylenir.[35] Keza daha önce de bahsedildiği gibi Traianus'tan (MS. 98-117) II. Philippus (MS. 247-249) dönemine kadar Trapezus'ta darp edilen bronz sikkeler üzerindeki Mithras betimlemeleri bu durumun bir kanıtıdır. Mithra'nın diğer bölgelerde olduğu gibi Pontos'ta da bir özdeşleşme olarak karşımıza çıktığı görülür. Söz gelişi Pontus Bölgesi'nde Mithra, at binicisi olarak Ay Tanrısı Men'in bir yansıması gibi belirir. Hatta bazıları sikkelerdeki bu Mithra tasvirinin yerel bir "Heros Equitans" olduğunu da söyler.[36] Bundan ötürü olsa gerekir ki Pontos da bu kültün varlığına ilişkin tartışmalı bölgeler arasındadır.

Hrisanthos'un eserinde özellikle Trapezous'ta bahsedilen Mithra'nın, MS. III. yy.'da Roma İmparatorluk sınırlarının hemen her yerinde tapınağı bulunduğu ancak bu külte bugünkü Trabzon ve çevresinde ne zamandan itibaren tapınıldığı tam olarak bilinmemektedir. Mithra'nın Trapeozus'taki asıl ününün MÖ IV. yy.'ın sonunda Pers soyundan gelen bir asilzadenin Pontos'ta kurmuş olduğu Pontos (Mithradates) Krallığı ile ivme kazandığı anlaşılır. Çünkü bu hanedanın hemen hemen tüm üyeleri tıpkı Hrisanthos'un da değindiği gibi "Mithra'nın bağışı" anlamına gelen "Mithridates" unvanını kullanmakta ve bu tanrıya tapınıp onun üzerine yeminler etmekteydi.[37] Hrisanthos'un buradaki bir diğer ifadesine göre[38] Trapeozus'ta Mithra tapınakları "*Mithreia*"[39] denilen mağara ve el yapımı ya da doğal oluşan kovuklar içerisinde olup, burada Mithra boğası heykeli ve sunağı olur, bu tapınım üzerine ayinler ve de "Helieia Mithrakana" yani "Güneş Mithrakana" diye söylenilen şenlikler yapılırdı. Hrisanthos bu bilgileri Mithra

[32] Bkz. Güren, "Küçükasya'da Mithras", 18-39; 44-54.
[33] Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırlarına", s.120.
[34] Üzüm'e göre, Kybele-Mitra özdeşleşmesinde en önemli delillerden biri, bu iki kültün sembollerindeki analojidir. Her iki kültün en önemli benzerliği sırasıyla kaya, su ve boğa sembolizmidir. Bkz. Üzüm, Üzüm, "Mitra Her Yerde", s.59.
[35] Güren, "Küçükasya'da Mithras", s. 41.
[36] Üzüm, "Mitra Her Yerde", s.55, 57.
[37] Emir, "Trabzon'da Önemli Bir Kült", s. 32. Ayrıca Güren, "Küçükasya'da Mithras", s. 58.
[38] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 105.
[39] Mitraistler, ister doğal bir mağara olsun ister şehir içinde doğal bir mağara şeklinde düzenlenmiş bir yer olsun kendi tapınaklarını "*mithraeum*" olarak adlandırırlardı. Bu yerler en fazla yüz kişi kapasitesindeydi. Bu mağaralara yer altı geçidiyle ulaşılır ve geçitler külte kabul törenlerinde kullanılırdır. Bkz. Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırlarına", s.132.

üzerine genel manada vermiş olsa gerekir ki Güren tezinde[40] Mithra'nın bir Pers tanrısı olarak Küçükasya'da varlık gösterdiğini doğrudan ortaya koyan kanıtın, Persler'de Mithra'ya atfedilen güz festivali Mithrakana'nın Phrygia Amorion'da kutlandığını bildiren yazıt olduğunu söyler. Ayrıca bu yazıtın Mithrakana için en eski referanslardan birisini teşkil ettiğini ve Mithra'nın Küçükasya'daki Zerdüşt dininin takipçileri arasındaki popülerliğinin bir kanıtı olarak görülmesi gerektiğine vurgu yapar. Ayrıca ona göre[41] gizem dininin ikonografisinde tasvir edilen boğanın kurban edilmesi (*tauroktoni*), Persli Mithra tapıncı ile kökensel olarak ilişkili olup bu gelenek Mithra'nın onuruna düzenlenen Mithrakana festivalinde de sürdürülmüş ve çeşitli sunular kurbanla birlikte Mithra'ya adanmıştır. Kızıl'a göre[42] bu inançta zaten en önemli ayin, Mithra'nın boğayı kurban etmesini canlandırmaktır. Zira İran inançlarına göre Mithra, bir kaya kovuğundan doğmuş, boğa ile savaşmış ve onu öldürmüştür. Dolayısıyla bu kültün törenlerinde kesilen boğanın kanı sonsuza kadar yeniden doğduğuna inanılan tapımcıları ıslatır. Boğanın kanı ve üreme organları yeniden doğumun betimlenmesi için önemli iki araçtır.

Trapezous'ta Mithra kültü ile ilgili ilk yazılı kayıtlar Kommenos Hanedanı döneminde (MS. 1204-1461) kaleme alındığı bilinen Aziz Eugenios'un Hıristiyan dinine mensup azizlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı *Hagiografya* ile mersiyelerden oluşan *Passio*'lardır. Bunlardan elde edilen bilgilere göre, Hıristiyanlığın Trapezous'ta ilk çıktığı dönemlerde kendilerini bu dinin yayılmasına adamış olan Aziz Eugenius ve üç arkadaşı bir gece gizlice, içerisinde Mithra tapınağı, sunağı ve heykelinin bulunduğu Mithra Tepesi[43] diye bilinen yere çıkarak buradaki tanrı heykelini alıp oradaki yamaçtan aşağıya atmışlardır. Bu olaydan sonra Trapezous'ta Hristiyanlığın yayıldığı ve de yaklaşık IV. yy.'ın sonunda Roma'nın tüm pagan dinlerinin yasaklandığı bilinir.[44] Burada söz konusu olan tepenin günümüz Trabzon'undaki Boztepe olduğunu savunan Emir, modern araştırmacıların da bu konuda hem fikir olduklarını belirtir. Buna göre tapınak, Trabzon'un 3 km güney doğusunda, Boztepe'nin batı yamacında daha sonraları manastıra dönüştürülen ve de "Kızlar Manastırı" adını alan yapının içinde yer alıyordu. Hrisanthos'un eserinde Cumont'un bu tapınağı, Mithra Tepesi'nin batı tarafında kalan ve içerisinde Panagia Theoskepastos'un bir tapınağı olan mağaraya koyduğunu söylemesine karşın Bryer[45] Trabzon'da Mithra'ya adanmış bu tapınağın ortaçağda Theoskepastos adıyla mağara kilisesi olarak kullanıldığını ancak daha sonraları bu rahibe manastırına dâhil edildiğini belirtir.

[40] Güren, "Küçükasya'da Mithras", s. 58.
[41] Güren, "Küçükasya'da Mithras", s. 62.
[42] Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırlarına", s.132.
[43] Hrisanthos'a göre Mithrios Dağı ya da Mithrios Tepesi. Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 106.
[44] Emir, "Trabzon'da Önemli Bir Kült", s. 32-33.
[45] Antony Bryer ve David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, (Washington, 1985), s. 244-245.

Hrisanthos'un eserde bu kült, inanç ve ayinleri üzerine verdiği bilgiler arasında belki de en şaşırtıcı ve ilginç olanı Mithra ayinlerinin cezalarıdır.[46] Hrisansthos'un (Νοννος Μυθογ; Migne E. II. 36; 989; 1010 ve Cumont T. Et M. Mithra II. 27,28,30) eserlerini referans göstererek verdiği bu bilgilere göre, Mithra ayinlerini yapmaktan kaçınanların cezalar yoluyla duyarsız ve ölmüş biri olarak gösterildiğini öğreniyoruz. Yani bu dine katılan kimse, gerekli ayinleri yapmazsa hayatı son bulacak aksi halde yaşayabilecektir. Belki de bundan ötürü Hrisanthos Trapezous'taki Mithra algısının aşırıya kaçmış bir halde olduğuna vurgu yapar. Keza yapılan araştırmalarda, bu tarz cezalara modern kaynaklar pek değinmemiş olsa da dinin bir gizem dini olup sadece kabul edilenlere açık olduğu, başka gizem dinlerine katılanların bu dine asla katılamadığı, sadece bu dine kabul edilenlerin Mithras'ı onurlandırabildiği, dolayısıyla mağaralarının da herkese açık olmadığı gibi katı kuralları olduğu da söylenmektedir.[47]

Hrisanthos eserindeki bölümünü son olarak, Hellen ruhu altında Pontos'un üstün dehalı kralı olduğunu düşündüğü Mithridates Eupator[48] (MÖ. 120-63) ile tamamlamaya çalışmıştır. Hrisanthos burada Mithridates'in Pontos'ta, Hellen ve Anadolu kültürünü bir noktada birleştirmeye çalıştığına, kendisinin Hellen dini, eğitimi ve sanatına ne kadar önem verdiğine vurgu yapar. Bundan ötürü olsa gerekir ki Trapeozus'ta dinde olduğu kadar sanat eserlerinde de bir Hellen ruhunun görüldüğünden söz eder. Buna örnek olarak da Mithra heykelini ve boğa gösterimlerini verir. Ancak Hrisanthos kendi yorumuyla Mithridates'in bu çabasının bazı noktalarda yetersiz kaldığını, özellikle Pontos Bölgesi'ne komşu olan Kolkhis Bölgesi dağlık kabilelerin bu Hellen medeniyetinden hiçbir koşulda etkilenmediğini, zira bölgenin güç yol yapısının, barbarlarının ve onların tuhaf yaşam tarzlarının bu Hellen medeniyeti için daima engel teşkil ettiğini de belirtir.

Sonuç

1913 yılında Trabzon Metropoliti seçilen Hrisanthos, 1933 yılında Yunan literatürde basıldığı bilinen *He Ekklesia Trapezountos* (Trabzon Kilisesi) adlı bir çalışma sergilemiştir. Bu çalışmanın bir bölümünde ise antik dönemin bazı kaynaklarını kullanarak elde ettiği bilgileri kendi döneminin modern kaynakları ile pekiştirip "Trapezous'un Hellen Tanrıları, Mithra Kültü, Dini ve Ayinleri ile kentteki Hellen Ruhu" üzerine bir takım bilgiler vermiştir.

[46] Bkz. Chrysanthos, *He Ekklesia*, s. 106.

[47] Kızıl, "Mitra'dan Mithras'ın Sırlarına", s.134.

[48] *Mithradates VI EupatorDionysos* Pers kökenli Pontos Kralı, Pontos hanedanının ve İskender'den sonra gelen kralların en büyüğü, Roma'nın en tehlikeli ve en amansız düşmanı… Hayatı, Kişiliği ve dönemi üzerine detaylı bilgi için bkz. Murat Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, (İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007).

Hrisanthos'un verdiği bu bilgiler ışığında Trapezous'ta, Hellen Tanrılarından özellikle Hermes, Sarapis, Dionysios, Tykhe, Nemesis ve Güneş ile özdeşleştirilen Mithra'nın tapınım gördüğü anlaşılmıştır. Hatta yapılan modern araştırmalar nezdinde Mithra'nın, Hindistan ve İran sınırlarını aşarak Mezopotamya ve Anadolu'ya girdiği ve burada yerel inançlar ile etkileşime geçtikten sonra senkretik ve gizem özelliği kazanarak ta ki Roma'ya kadar ulaştığı görülmüştür. Yine Hrisanthos'un içerisinde Mithra tapınağı, sunağı ve heykelinin olduğu hatta Mithra ayinlerinin gerçekleştiğini söylediği "Mithrios Dağı" ya da "Mithrios Tepesi'nin" günümüz Trabzon'undaki Boztepe mevkisi (bir nevi kült alanı) olduğu sonucuna varılmıştır. Yine Hrisanthos'un verdiği bilgilerden kentte Pers kökenli Mithridates'lerin ve de onların etkisiyle her alanda Helen ruhunun kol gezdiği görülmüştür. Kentteki Mithra algısının popüler ve aşırı derecede olduğu anlaşılmıştır. Son olarak Pontos Kralı Mithridates Eupator'un Hellen ve Anadolu kültürünü birleştirmek uğruna çaba sarf ettiği ancak bir noktada başarısız olup bunda da komşu bölgelerdeki bazı dağlık kabilelerin sebep olduğu kanısına varılmıştır.

Sonuç itibariyle Hrisanthos'un bu çalışmasının böyle bir alanda yapılacak araştırmalara bir nevi rehberlik edebilecek telif eser niteliğinde olup, içerisinde bölgenin antikçağına dair detaylı bilgileri bizzat antik dönemin kaynaklarından veriyor olması sebebiyle de birinci el kaynak özelliği taşıdığı söylenebilir. Ancak burada yer alan konu ve bilgileri daha derinden kavrayabilmek babında eserin çevirmen ve araştırmacılar tarafından iyi bir tercüme ve kritiğinin yapılmasında fayda olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdoğar, H. Tuğba. "Türk Literatüründe Değerlendirilmemiş Bir Kaynak: Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un *Trabzon Kilisesi* Adlı Kitabı", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, İstanbul: Değişim Yayınları, 2016, s. 1317-1322.

Akdoğar H. Tuğba ve Tezcan, Mehmet. "Type Parlant Coins of the Cities of Asia Minor in the Archaic and Classical Periods", *The Journal of Signum, International Society for Mark Studies*, vol.1, (2013), 28-42.

Arslan, Murat. "Trapezus Sikke Darpları", *Belleten*, C: LXXII, 265, Ankara, 2008, s. 707-759.

Arslan, Murat. *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007.

Bryer, Antony ve Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington, 1985.

Campbell, Joseph. *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi, 2003.

Chrysanthos, (Philippides, Metropolitou Trapezountos), *He Ekklesia Trapezountos*, Arheion Pontou, 4-5, Athenai: Estia Typographeion, 1933.

Demirci, Kürşat. *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.

Emir, Osman. "Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nam-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, (2016), s. 27-50.

Güren, Seda. "Küçükasya'da Mithras Kültü", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kaya, Elmas. "Trabzon İl Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular", *Müze Kurtarma Kazıları (27-29 Nisan 1998 Antalya)*, Ankara, 1998, s. 312-314.

Kızıl, Hayreddin. "Mitra'dan Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55 (2013), s.113-136.

Liddell, H. G. ve Scoott's, *An Intermadiate Greek-English Lexicon*, Oxfor: Clarendon Press, 1996.

Tekin, Oğuz. *Antik Nümizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992.

Wiesehöfer, Josef Kiel. "Aryans", *Brill's NewPauly Encyclopaedia of the Ancient World*, 2003, 2, s. 86.

Üzüm, Hamza. "Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2016), s. 33-65.

Elektronik Kaynaklar

Asia Minor Coins: An online index of ancient greek and roman coins from asia minor, "Trapezos", Güncelleme Tarihi 2004-2019, Erişim 10 Şubat 2020. www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=50; https://asiaminorcoins.com/pontos.html

Kızıl, Hayreddin. "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi- www.e-sakiyat.com-* X, (Kasım 2013), s. 26-27, 32, 35, 39, erişim 10 Şubat 2020, ISSN: 1308-9633.

Antik Kaynaklar

Arr. *Periplus.* (=Arrianus, *Periplus Euxini*)
Arrianus (2005), **Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati,** (Çeviren ve Yorumlayan Murat Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık.

Hdt. (=Herodotos, *Historiae*)
Herodotos (2006), Herodotos Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

Plut. *Pomp*. (=Plutarkhus, *Pompeius*)
Plutarchus (1959), Plutarch's Lives, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

Strab. (=Strabon, *Geographika*)
Strabo (1917-1932), The Geography of Strabo, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London and New York: Harvard University Press (Loeb).
Strabon (2005), Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII-XIII-XIV, (Çev. A. Pekman), 5. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TRABZON VE ÇEVRESİ

(VI. YÜZYIL)

Ali Genç

(Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Arş. Gör. Dr., aligenccbu@gmail.com)

Özet

Karadeniz'in güney kıyılarında kurulmuş olan Trabzon'un tarihi M.Ö. VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Sahip olduğu stratejik konum ve limanı sayesinde gelişme imkânı bulan Trabzon kenti, etrafını çevreleyen engebeli coğrafi yapı sayesinde istilalardan korunma imkânı bulmuştur. Trabzon ve çevresi, M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. Kentin sahip olduğu stratejik konumun farkında olan Romalılar, imparatorluğun doğu sınırında gerçekleştirdikleri askeri faaliyetlerde Trabzon'u bir ikmal noktası olarak kullanmışlardır.

Trabzon ve çevresi, III. yüzyılın ortalarında Karadeniz'in kuzeyinden gelen Gotların ve Boranilerin saldırılarından sonra eski canlılığını yitirmiş ve Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra Bizans (Doğu Roma) hâkimiyetine girmiştir. Bölge, VI. yüzyıl Bizans-Sasani savaşları sırasında ve özellikle I. Justinianos (527-565) döneminden itibaren tekrar önem kazanmış ve dönem kaynaklarında Trabzon ve çevresi ile ilgili bilgiler aktarılmaya başlanmıştır. Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında yaşanan savaşlar ve Trabzon çevresinin çatışma bölgelerine olan yakınlığı imparatorluğun bölge ile ilgili yeni politikalar üretmesine zemin hazırlamıştır. Bizanslılar, doğu sınırında Sasanilere yakın bir konumda olan Trabzon ve çevresini muhtemel Sasani saldırılarına karşı korumak için çeşitli askeri ve idari önlemler almış ve bölgenin dağlık alanlarında yaşayan Tzan kavmini kontrol altına alarak otoritelerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu çalışma, Bizans İmparatorluğu tarafından VI. yüzyılda Trabzon ve çevresinde uygulanan askeri, idari ve ticari politikaları anlatmayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcük: Trabzon, Bizans, I. Justinianos, Sasani, Tzan.

Abstract

The history of Trabzon, which was established on the southern shores of the Black Sea, dates back to the VIII. century BC. The city of Trabzon, which has developed thanks to its strategic location and port, has been able to protect itself from invasions thanks to the rugged geographical structure surrounding it. Trabzon and its surroundings, came under the rule of the Roman Empire from the I. century BC. The Romans who were aware of the strategic location of the city, used Trabzon as a supply point for their military activities on the eastern border of the Empire.

Trabzon and its surroundings lost its old vitality after the attacks by Goths and Boranids from the north of the Black Sea in the middle of the III. century and came under Byzantine (Eastern Roman) rule after the division of the Roman Empire. During the Byzantine-Sassanid wars of the VI. century, and especially during the reign from I. Justinian (527-565), the region gained importance again and information about Trabzon and its surroundings began to be transferred in sources of period. The wars between the Byzantine Empire and the Sassanids and the proximity of Trabzon to the conflict zones laid the groundwork for the Empire to produce new policies related to the region. The Byzantines took various military and

administrative measures to protect Trabzon and its surroundings, which were close to the Sassanids on the eastern border, against possible Sassanid attacks, and tried to strengthen their authority by controlling the Tzan people living in the mountainous areas of the region. This work aims to explain the military, administrative and commercial policies implemented in and around Trabzon in the VI. century by Byzantine Empire.

Key Word: Trebizond, Byzantium, I. Justinianos, Sassanid, Tzan.

Giriş

Anadolu'nun önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Trabzon'un tarihi M.Ö. VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu kadim şehir coğrafi konumu, ticaret yolları üzerindeki limanı ve kendisine doğal bir koruma sağlayan dağlık yapısı sayesinde Karadeniz'in güney kıyısındaki en dikkat çekici şehirlerden biri olmuştur. Miletli Koloniciler devrinden sonra bir dönem Pers egemenliğinde kalan Trabzon ve çevresi, İskender döneminde Makedon Krallığı'nın egemenliğine girmiştir. İskender'den sonraki generaller döneminde sık sık el değiştiren bölge önce Mithradates Krallığı'nın sonrasında da Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Trabzon şehri, Roma döneminde Kafkasya'ya ve İran'a olan yakınlığı nedeniyle askeri bir ikmal noktası olarak kullanılmıştır. Ayrıca stratejik noktadaki limanı sayesinde uluslararası ticari faaliyetlerin de devam ettiği bir bölge olmuştur. I. Theodosios'un 395'te ölümünden sonra imparatorluğun ikiye ayrılmasıyla birlikte Trabzon ve çevresinde Bizans (Doğu Roma) hâkimiyeti başlamıştır. III. yüzyıldaki Got saldırılarından sonra imar edilmiş de olsa eski canlılığını kaybeden Trabzon ve çevresi[1] VI. yüzyılda Bizans'ın doğu sınırında meydana gelen askeri gelişmelerden sonra tekrar önem kazanmış ve imparatorluğun uyguladığı idari, ekonomik ve mimari politikalar bölgede bazı değişikliklerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

Bizans İmparatorluğu VI. yüzyıl başlarında sınırlarını farklı yönlerden tehdit eden Türk gruplarının istilalarıyla mücadele etmek zorunda kalmış ve bu istilalardan biri de VI. yüzyılda Kafkaslardan gelen Sabirler olmuştur. Hunlardan sonraki dönemde Kafkaslara gelerek bölgede etkin rol oynayan Sabirler, Sasaniler ile ittifak yaparak 516'da yılında Daryal Geçidi'ni aşıp Bizans arazisine girmiştir. Armenia'yı istila ederek Pontus, Kapadokya ve Galatia eyaletlerini yağmalayan Sabirler, Konya yakınlarına kadar ilerlemiştir.[2] Sabirler geçtikleri bölgelere büyük zararlar vermiş ve bunun üzerine Bizans imparatoru I. Anastasios (491-518) bahsi

*I. Justinianos döneminde inşa edilen bazı yapıların tespiti konusunda değerli görüşlerinden istifade ettiğim, "Kurum Vadisi Sürdürülebilir Master Plan Projesi" Tarih Danışmanı Dr. Yücel Dursun'a teşekkür ederim.

[1]Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments And Topoghraphy Of The Pontos*, Vol. I, (Washington: Dumbarton Oaks, 2007), s.182.

[2]*The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Trans. Cyril Mango, Roger Scott, (Oxford: Clarendon Press, 1997), s.245; Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* X/I, (2010), s.107.

geçen bölgeleri tekrar tahkim ettiği gibi üç yıl vergiden muaf tutmuştur.[3] Sabir akınlarının Trabzon'a ya da Karadeniz sahiline indiğine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Sabirlerin özellikle Trabzon ve civarının dağlık kesimini tehdit ettiği anlaşılmaktadır.

I. Justinianos (527-565) Döneminde Trabzon ve Çevresi

Trabzon ve çevresi, Bizans imparatorluğu ile Sasaniler arasındaki savaşların VI. yüzyıl başlarından itibaren tekrar başlaması ile önem kazanmıştır. Bizans ile Sasaniler arasındaki sınır kuzeyde Kafkas dağlarından başlıyor ve güneyde Suriye çöllerine kadar devam ediyordu. Özellikle tarihi Armenia bölgesi ile Karadeniz'in güneydoğu ucundaki Lazika iki süper gücün sürekli savaşlarına sahne oluyordu. İmparator I. Anastasius devrinde Sasaniler, 502-503 yıllarında Bizans topraklarına saldırarak Theodosiopolis (Erzurum), Nisibis (Nusaybin) ve Amida (Diyarbakır) gibi önemli kentleri işgal etmişlerdir. 506 yılında taraflar arasında yedi yıllık bir barış antlaşması imzalanmış ve savaş sona ermiştir.[4] Ancak Bizans imparatoru I. Justin (518-527) devrinde Lazların yeni kralı Tzath'in İstanbul'a gelişi ile başlayan gelişmeler Bizans-Sasani ilişkilerinin tekrar bozulmasına sebep olmuştur. Laz kralı Tzath İstanbul'da vaftiz edilip Hristiyan olmuş ve imparator tarafından kendisine taç giydirilip Laz kralı olarak atanmıştır.[5] Bu gelişmeler Sasanilerin Laz krallığı üzerindeki hakimiyetinin azalmasına sebep olmuş ve 525 yılında başlayan barış görüşmeleri de olumlu bir sonuç vermeyince iki tarafın çarpışması kaçınılmaz hale gelmiştir.

I. Justin döneminin son yıllarında başlayan savaşlar Bizans tahtına Justinianos'un çıkmasından sonra da devam etmiştir. Bu dönemde Laz krallığı üzerindeki Bizans hakimiyeti devam ederken İberia bölgesi de Sasani hakimiyetinde kalmıştır.[6] Kafkaslarda Sasanilere karşı güçlenmek ve hakim olduğu bölgeyi genişletmek isteyen I. Justinianos, Trabzon'un güneyindeki dağlık bölgede yaşayan Tzanları hakimiyet altına almaya çalışmıştır.[7] Eserlerinde Tzanlar hakkında bilgiler veren Prokopios, Tzanların yağma ve hırsızlık ile geçinen bir halk olduğunu ve ülkelerinde beslenme ihtiyacını karşılayacak bir ürün yetişmediğini anlatmaktadır.[8] Tzanların yaşadığı bölge hakkında da bilgiler veren Prokopios,

---

[3]*The Chronicle of John Malalas*, trans.: Elizabeth Jeffreys, (Melbourne: Australian Association for Byzantinee Studies, 1986), s.227; Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, V/17-18, (1941), s.61; Henry H. Howarth, "The Sabiri and the Saroguri", *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 24/4, (1892), s.615-616.

[4]The Chronicle of Theophanes Confessor, s.144-145; Tauraj Daryaee, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, (Londo&New York: I. B. Tauris, 2009), s.27-28.

[5]The Chronicle of John Malalas, s.233; Alexander A. Vasiliev, *Justin The First An İntroduction to the Epoch of Justinian the Great*, (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1950), s.260; J. A. S. Evans, *The Emperor Justinian And The Byzantine Empire*, (Connecticut-London: Greenwood Press, 2005), s.13.

[6]Geoffrey Greatrex ve Samuel L. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II, AD363-630*, (London and New York: Routledge, 2002), s.82.

[7]A.D. Lee, *From Rome To Byzantium AD 363 To 565: The Transformation Of An Ancient Culture*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), s.279.

[8]Procopius, *On Buildings*, trans.: H.B. Dewing, Loeb Classical Library, (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1940), III. 6, 1-5.

onların memleketlerinin -eski yazarların söylediğinin aksine- Trabzon ile yan yana olmadığını ve Tzan halkıyla sahil arasında sarp, yüksek dağlar ve ormanlık araziler bulunduğunu anlatmaktadır. Prokopios'un aktardığı bilgilerden hareketle Tzanların Trabzon'un güneyinden Parhal dağlarına doğru uzanan bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır.[9] Prokopios ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun Tzanlara her yıl yağma ve talan hareketlerine son vermeleri amacıyla belli miktarda altın göndererek yemin ettirdiğini ancak onların bu yemine sadık kalmayarak imparatorluğa bağlı toprakları yağmaladıklarını aktarmaktadır. Yağma hareketlerinden sonra üzerlerine gönderilen Roma kuvvetlerine yenilen Tzanlar hızları sayesinde kaçarak dağlık ülkelerine sığınıyorlardı.[10] I. Anastasius devrinden itibaren başlayan Sasani savaşlarında Bizans ordularının Sasani saldırılarına yoğunlaşmasını fırsat bilen Tzanların otorite boşluğundan faydalanarak bölgedeki yağma faaliyetlerini yoğunlaştırdığı anlaşılmaktadır.[11]

Tzanları hakimiyet altına alarak bölgedeki kontrolünü güçlendirmek ve yağma faaliyetlerine son vermek isteyen I. Justinianos, Ermeni kökenli komutanı Sittas'ı görevlendirmiş ve 520'lerin sonunda bölgede birkaç yıl geçirdiği anlaşılan Sittas, Tzanları yenerek tam bir hakimiyet altına almıştır. Böylece Tzanların bölgede sebep olduğu yağma hareketlerinin önüne geçilmiş ayrıca Armenia'ya ve Lazika'ya yakın olan Tzanların yurdunda kontrol sağlanarak Sasani saldırılarına karşı savunma bölgesi oluşturulmuştur.[12] Novella'da Justinianos'un kazandığı başarılardan gururla bahsedilmekte ve Tzanların daha önce hiçbir imparatorun başaramadığı şekilde imparatorluğa bağlandığı anlatılmaktadır.[13]

I. Justinianos devri boyunca devam eden Sasani savaşları imparatorluğun Trabzon ve çevresine daha çok önem vermesini sağlamıştır. Kafkasya ve Armenia gibi çatışma noktalarına yakın olması Trabzon ve çevresinin stratejik önemini arttırmıştır. Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında 532 yılında barış antlaşması imzalanmış ve bu barışa göre Sasaniler Lazika'da Bizans hakimiyetini kabul ederken İberia'daki Sasani kontrolü de Bizanslılar tarafından kabul görmüştür.[14]

532 tarihli barış anlaşması ile savaşa ara verilmesinden sonra ve I. Justinianos Armenia bölgesinde Sittas'ın da teşvikleriyle geniş çaplı idari düzenlemeler

---

[9]Procopius, *On Buildings*, III. 6, 1-5.; Nicholas Adontz, *Armenia İn The Period Of Justinian The Political Conditions Based On The Naxarar System*, trans.: Nina B. Garsoian, (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), s.23.

[10]Procopius, *History of the Wars*, trans.: H.B. Dewing, (London-New York: William Heinemann-The Macmillan Co., 1914), I, XV, 21-25.

[11]Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.78.

[12]Procopius, *On Buildings*, III. 6, 6., Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.83.

[13]*Novellae in Corpus Juris Civilis*, ed.: R. Schoell, (Berlin: Weidmann 1888-1895), XXVIII pr, s.213, J.A.S. Evans, *The Age of Justinian The Circumstances of İmperial Power*, (London-New York: Routledge, 1996), s.93, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100.

[14]Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev.: Sosi Dolanoğlu, (İstanbul: Aras Yay., 2005), s.230.

yapmıştır.[15]. Bizans imparatorluğu döneminde Trabzon ve çevresinde gerçekleştirilen ilk esaslı idari değişiklik olan ve 18 Mart 536 tarihini taşıyan bu yeni düzenlemede Theodosiopolis ile birlikte Pontos eyaletinin Paiper (Bayburt), Satala, Nikopolis, Trapezus (Trabzon) ve Kerasountos (Giresun) şehirlerini kapsayan "Armenia Prima" eyaleti kurulmuştur. Sittas da "magister militum per Armeniae" (Armenia'nın Askeri Şefi) unvanıyla yeni kurulan eyaletlerin yöneticisi olarak görevlendirilmiştir.[16] I. Justinianos, Sasanilerle yapılan savaşlarda çatışma alanı olan bu bölgelerde yaptığı idari düzenlemelerle imparatorluğun otoritesini arttırmak ve Sasani sınırında tampon bölge oluşturmak istemiştir. Sittas gibi Ermeni kökenli komutanların eyalet yönetiminde görevlendirilmesi Bizans imparatorluğunun Ermenilerle barışık bir politika izlemek amacında olduğunu ve bu yolla bölgedeki konumunu sağlamlaştırmayı hedeflediğini göstermektedir.[17]

Bölgede gücünü korumak adına Justinianos'un uyguladığı yöntemlerden bir diğeri de Hristiyanlığı Bizans-Sasani sınırındaki halklar arasında yaymak olmuştur. Sınır boylarında misyonerlik faaliyetleri yapmanın önemini kavrayan ilk imparatorlardan biri olan I. Justinianos dini bağlar kurarak bölgede Bizans varlığını sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda ilk olarak imparatorluk tarafından gönderilen misyonerler vasıtasıyla 530'lu yıllarda Abhazlar arasında Hristiyanlık yayılmıştır.[18] Bizans'ın Hristiyanlaştırma politikası uyguladığı halklardan bir diğeri de Tzanlar olmuştur. Eserlerinde Tzanların ağaçlara, kuşlara ve vahşi yaratıklara taptığını anlatan Prokopios, Bizans hakimiyetine giren Tzanların kısa süre içinde dinlerini değiştirip yağmaya dayalı hayat tarzlarını değiştirdiklerini anlatmakta ve imparator Justinianus'un Tzanların tekrar eski dini inançlarına ve hayat tarzlarına dönmeleri ihtimalini düşünerek bazı önlemler aldığını anlatmaktadır.

I. Justinianos, imparatorluğun bölgedeki otoritesini sağlamlaştırmak ve Sasani tehlikesine karşı önlem almak amacıyla birtakım imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu amaçla Trabzon'daki su sıkıntısını çözmek için bir su kemeri inşa edilmiş ve kemer şehrin koruyucu azizi olan Evgenios'a atfedilmiştir. Rize'de de çeşitli imar ve bakım faaliyetleri gerçekleştiren I. Justinianos[19] uçurumlar ve

---

[15]Grousset, *Başlangıcından 1071'e*, s.230.

[16]Novellae, XXVIII pr, s.213, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100; Grousset, *Başlangıcından 1071'e* s.230-231; Adontz, *Armenia İn The Period Of Justinian*, s.110-113. Bu idari düzenleme ile Komana, Zela ve Sivas (Sebasteia)'ı içine alan bölgede "Armenia Secunda", Kapadokya şehirlerinden Kokoussos (Göksun) ve Arabissos (Yarpuz) ile Melitene (Malatya)'yi kapsayacak şekilde "Armenia Tetria" kurulmuştur. Ayrıca Martyropolis (Meyafarkin) ile Sophene, Anzitene, Balibetene, Asthianene ve Balabitene gibi önceki dönemlerde Ermenilerce yönetilen idari bölgeler de "Armenia Quarta" adlı yeni bir eyaletin idaresi altında toplanmıştır. Ermeni asilzadeleri tarafından yönetilen bu bölgelere Bizanslı yöneticiler atanarak bölgedeki Bizans otoritesi arttırılmak istenmiştir.

[17]Grousset, *Başlangıcından 1071'e*, s.231.

[18]Geoffrey Greatrex, "Byzantium and the East in the Sixth Century", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed.: Michael Maas, (New York: Cambridge University Press, 2005), s.490-491; Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100.

[19]Procopius, *On Buildings*, III, 7, 1-4, Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, s.182; Alexander A. Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen,", *Byzantinische Zeitschrift*, 30/1, (1929), s.386.

ormanlarla kaplı bir bölgede izole bir hayat yaşayan Tzanların diğer halklarla rahat bir şekilde iletişime geçebilmesi için bölgeye giden yolları düzenlemiş ve özellikle atlar için uygun hale getirmiştir. Daha sonra da Tzanların ibadetlerini gerçekleştirmeleri için "Schamalinichon" adlı yerde bir kilise ve kale inşa etmiştir. Prokopios'un bahsettiği bu kilise ve kale ile bugün Kurum vadisinde bulunan ve sonradan camiye çevrilen Şamanlı Kilisesi arasındaki isim benzerliği dikkat çekmekte olup bu yapının yakınlarında da Kurum Kalesi bulunmaktadır.[20] Prokopios, Justinianos'un bölgede inşa ettirdiği kalelerden birinin Tzanzacon ismi ile bilindiğini söylemekte olup bu yapı bugün Gümüşhane sınırları içerisinde yer alan ve "Canca" olarak bilinen kaleye lokalize edilebilir. Yapılar arasındaki isim benzerliği ve kilise ile kalenin coğrafi konumu, kilise ve kalenin ilk inşasının VI. yüzyıla kadar uzanabileceğini göstermektedir. İnşa edilen kaleler konum olarak Trabzon'dan iç kesimlere giden yolun stratejik bir noktasında bulunmakta olup gözetleme ve güvenlik amacı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Tzan ülkesinin her tarafına kaleler inşa ettiren imparator bu kalelere Roma garnizonları yerleştirerek bölgede "dük" rütbesiyle bir komutan görevlendirmiştir.[21] I. Justinianos dönemindeki imar faaliyetleri ilerleyen yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların eserlerine de konu olmuştur. XVIII. yüzyıl başlarında şehri gezen Fransız seyyah Tournefort ile sonraki dönemde Karadeniz kıyılarına seyahat eden Bıjışkyan, Trabzon'da Justininanos dönemi imar faaliyetlerinden bahseden kitabeleri gördüklerini söylemektedirler ancak bahsedilen kitabeler bugün kayıptır.[22]

Prokopios'un kaydettiği bilgilerden hareketle imparator Justinianos'un yeni ele geçirilen Tzan ülkesinde hakimiyetini sağlamlaştırmak ve yolların güvenliğini sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Sarp ve ulaşılması güç bir coğrafyada yaşayan Tzanların yurdunda yol ağlarının genişletilmesi ve kalelerin inşa edilmesindeki esas amaç bölgeye kalıcı bir şekilde yerleşmektir. Hristiyanlığın Tzanlar arasında yayılması için yürütülen faaliyetler de aynı amaca hizmet etmektedir. Her ne kadar Prokopios durumu Tzanların diğer halklarla iletişime geçmesi ve Tanrı'ya ibadet etmek gibi iyimser bir bakış açısıyla açıklasa da esas amaç bölgedeki Bizans hakimiyetini güçlendirmektir. I. Justinianos, Tzan ülkesini Sasanilere karşı tampon bir savunma bölgesi olarak kullanmayı tasarladığı gibi kaynaklardan savaşçı bir kavim oldukları anlaşılan Tzan halkını da Bizans ordusunda asker olarak kullanmıştır.[23] I. Justinianos döneminde Bizans ordusu Balkanlarda, Kafkasya'da ve İtalya'da savaşırken ordu içerisinde Slav ve Hunlar gibi Tzanlardan oluşan

[20]Bryer, Kurum Kale ile ilgili bazı bilgiler paylaşmakla birlikte kalede bulunan bir haç dışında yapıyı tarihlendirmeye yetecek arkeolojik bulguya rastlamadığını belirtmektedir. Bknz. Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, s.305.

[21]Procopius, *On Buildings*, III, 6, 8-26; David Alan Parnell, *Justinian's Men Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610*, (London: The Palgrave Macmillan, 2017), s.42.

[22]Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage Into The Levant*, Vol.II, (London: 1718), s. 175-176; P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafyası 1817-1819*, ter. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., 1969), s.47-48.

[23]John L. Teall, "The Barbarians in Justinian's Armies", *Speculum*, 40/2, (1965), s.296.

birlikler de yer almıştır.[24] Savaşçı ve pagan bir topluluk olan Tzanların Hristiyanlık ile tanışmalarını ve Bizans ordusuna girmelerini sağlayan Justinianus onların asıl kimliklerinden uzaklaşarak imparatorluk adına sorun oluşturmamalarını sağlamaya çalışmıştır.[25] Esasında Tzan ülkesinde yürütülen misyonerlik ve imar faaliyetleri bölgenin otokton halklarının Hristiyanlaştırılmasına dair önemli bir örnek olup bölgedeki Hristiyan halkın etnik kökenine dair de önemli bir veri sunmaktadır.

532 yılında Bizans ile Sasaniler arasında imzalanan barış 540'ta Sasani kralı Hüsrev Anuşirvan'ın Suriye'ye girip Antakya'yı tahrip etmesi ile bozulmuştur. Güneyde Antakya'ya kadar ilerleyen Sasaniler kuzeyde Armenia ve İberia'yı tahrip ederek Lazika'da daha önce Justinianus tarafından inşa edilen Petra Kalesi'ni ellerine geçirmişlerdir.[26] Ayrıca Sebatopolis (Suhumi) ve Pityus (Pitsunda)'taki Roma birlikleri de müstahkem mevkilerini yıktıktan sonra bu bölgeden çekilmişlerdir. Sasanilerin Petra vasıtasıyla Karadeniz sahiline inmesi ile Trabzon ve çevresinin önemi daha da artmış ve Trabzon bu olaydan sonra Bizans'ın Sasaniler ile Kafkasya'da yapacağı mücadelelerde Bizans ordusunun ikmal noktası haline gelmiştir.[27] Prokopios'un Petra'daki Bizans-Sasani savaşları hakkında bilgi verirken aktardığı bir olay Trabzon'un bu savaşlar esnasındaki konumunu gözler önüne sermektedir. Buna göre Sasanilerin Petra'ya askeri bir birlik göndereceğini öğrenen Bizans askerleri, çevredeki evleri ateşe verip duvarları yıkmış ve ardından kayıklara binerek deniz yoluyla Trabzon'a ulaşmışlardır.[28] Prokopius'un aktardığı bu olay Trabzon'un Bizans askerleri için güvenli bir toplanma noktası olduğunu da göstermektedir.

I. Justinianos'tan Sonra Trabzon ve Çevresi

Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında VI. yüzyıl boyunca devam eden savaşlar Bizans'ın Doğu ile gerçekleştirdiği ticarette de engellerle karşılaşmasına sebep olmuştur. İran'da hüküm süren Parth ve Sasani imparatorlarının ipek ticaretinde engeller çıkarması ve devletler arası rekabetten dolayı İpek Yolu'nun dönem dönem kesintiye uğraması, Bizanslıları I. Justin döneminden itibaren İran engelini ortadan kaldıracak yeni güzergahlar aramaya itmiş ve I. Justin ham ipeğin temini konusunda Sasani hegamonyasını kaldırmak için yeni yöntemler bulmaya çalışmıştır. Ancak I. Justinianos döneminin başlarında Bizans ile Sasaniler arasında

[24]Agathias, *The Histories*, trans. Joseph D. Frendo, (Berlin: Walter De Gruyter, 1975), II. 20. 7; III. 20. 9.

[25]Teall, "*The Barbarians*", s.298-300. Justinianus'un tüm bu faaliyetlerine rağmen Tzan ülkesinde Bizans otoritesinin tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Zira Tzanlar 558'de Bizans İmparatorluğu'na isyan etmiş ve eski alışkanlıklarına geri dönerek çevrelerini yağmalamışlardır. İsyanı bastırmak üzere Tzan kökenli bir Bizans komutanı olan Theodore bölgeye gönderilmiştir. Bizans birlikleri isyanı bastırmış ve ayrıca Tzanlar daha önce vermekten muaf tutuldukları yıllık haracı ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Bkz. Agathias, *The Histories*, V.1. 2-3, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.122.

[26]Procopius, *History of the Wars*, II, XVII, 2-26; Beate Dignas ve Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity Neighbours and Rivals*, (New York: Cambridge University Press, 2007), s.39-40.

[27]Procopius, *History of the Wars*, VIII, IV, 5-6.

[28]A. Vasiliev, "*Zur Geschichte von Trapezunt*", s.385.

savaşların tekrar başlaması ipek ticaretinin tamamen durmasına sebep olmuştur.[29] İpeğin Bizans ticaretindeki önemini idrak etmiş bir imparator olan I. Justinianos savaşlardan dolayı durma noktasına gelen ipek ticaretini farklı güzergahlardan ve İran engelini aşarak canlandırmaya çalışmıştır. I. Justinianos bu amaçla, Çin ile bağlantıyı Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden giden alternatif bir güzergâh ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Güneyden kuzeye doğru bütün Orta Asya'yı kat eden bu yol Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkas dağlarının kuzey eteklerine uzanıyor oradan da Kafkasların batısındaki geçitleri aşarak, Karadeniz sahilindeki Apsilia'ya varıyordu. Apsilia'dan sonra deniz yoluyla Trabzon'a uzanan yolun devamında ya kara yoluyla İstanbul'a ya da ikinci bir seçenek olarak deniz yoluyla Akdeniz'e ulaşım sağlanıyordu. Zorluk derecesi belli yerlerde artan uzun bir güzergâh olmasına rağmen İran engelini aşan en güvenilir yol olması sayesinde sonraki dönemlerde de kullanılan bu yoldan gelen ticaret kervanları doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir güzergâh üzerinden geldikleri için gümrük vergisinden muaf tutuluyorlardı.[30]

Bizans imparatoru Justinianos bu yeni güzergahı daha güvenli ve işler hale getirmek için dış politikasında Kafkaslara daha fazla ağırlık vermeye başlamıştır. Kafkas ticaret yolunun güvenliği açısından stratejik bir nokta olan Lazika bölgesine hakim olmaya çalışan I. Justinianos bu amaç uğrunda Sasanilerle çetin mücadelelere girişmiştir.[31] 532'de imzalanan barış antlaşması ile Sasaniler Lazika'daki Bizans hakimiyetini kabul etmiş ve Bizanslılar 536'da Lazika'nın Karadeniz sahilinde Petra adında bir şehir kurarak buraya Bizans askerlerini yerleştirmiştir.[32] Lazika üzerindeki hakimiyet mücadelesi savaşın sonraki evrelerinde de devam etmiş 541'de Sasaniler tarafından istila edilen Petra şehri 551 yılında tecrübeli komutan Bessas önderliğindeki Bizans ordusu tarafından geri alınmıştır.[33] I. Justinianos dönemindeki Sasani savaşları 561'de taraflar arasında imzalanan barış antlaşması ile sona ermiş Sasaniler, Bizans'ın Lazika'daki hakimiyetini tanımıştır. I. Justinianos'un Lazika'ya hâkim olmak için Perslilerle giriştiği uzun mücadeleler Lazika'nın yukarıda bahsedilen alternatif ticaret yolları açısından taşıdığı önem ile ilgilidir.[34] Ayrıca I. Justinianos tarafından Trabzon ve

[29]Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2012), s.27.

[30]Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, C.I., haz.: M.K. Arslan-Hikmet Öksüz, (Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., 2002), s.82.

[31]Martin J. Higgins, "International Relations At The Close Of The Sixth Century", *The Catholic Historical Review*, 27/3, (1941), s.287-289.

[32]Procopius, *History of the Wars*, II, 15. 8-12, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100.

[33]Procopius, *History of the Wars,* VIII, 11. 1-64 Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.115-119, Grousset, *Başlangıcından 1071'e*, s.232.

[34]R.C. Blockley, *The History Of Menander The Guardsman*, (Liverpool: Francis Cairns Publications, 1985), ss.55-71; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev.: Fikret Işıltan, 8. Baskı, (Ankara: TTK, 2011), s.66-69; Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.132.

Rize'de gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin de Trabzon çevresinin uluslararası ticarette yolları üzerinde önem kazanması ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[35]

Bizans-Sasani savaşlarının devam ettiği dönemde Sasanilerin İpek yolu üzerindeki hakimiyetinden zarar gören bir diğer devlet de Sasanilerin doğusunda kurulmuş olan Göktürk Hakanlığı idi. Sasanilerin çıkardığı engeller sebebiyle ipek ticaretinde zorluklar yaşayan Soğdlu tüccarlar Batı Göktürk kağanı İstemi'ye başvurmuş, İstemi Kağan da Soğdlu tüccarların talebi üzerine Maniakh önderliğindeki elçilik heyetini 568'de İstanbul'a göndermiştir.[36] Böylece Sasanilerle çekişme halindeki iki devlet birbirine yakınlaşmış olup İstanbul'da yapılan görüşmeler neticesinde Sasanilere karşı siyasi ve ticari alanda iş birliği yapma kararı alınmıştır. Maniakh önderliğindeki heyetin dönüşü sırasında Kilikialı Zemarchos da Bizans temsilcisi olarak heyete katılmıştır. Gidiş ve dönüş esnasında Sasanilerin hedefi olmamak için farklı yollar takip eden elçilik heyeti Kafkasya'nın zorlu geçitlerinden ve Alan ülkesinden geçtikten sonra Karadeniz'in kıyılarını takip ederek Trabzon'a ulaşmış, Trabzon'dan da imparatorluk kuvvetleri refakati ile İstanbul'a varmışlardır.[37] Elçilik heyetlerinin gidiş dönüş esnasında Sasanilere yakalanmamak için özel çaba sarf etmesi ve Kafkaslar ve Karadeniz kıyıları üzerinden seyahat etmeleri Sasanilerin yollar üzerindeki hakimiyetini gösterdiği gibi elçilerin kullandığı güzergahın ön plana çıktığının bir işaretidir.[38]

570 yılında İstanbul'da gerçekleşen görüşmelerden sonra Sasaniler hem doğu da Türklerle hem de batıda Bizans kuvvetleri ile savaşmaya başlamış ancak Bizans-Türk ittifakı uzun ömürlü olmamıştır.[39] Bizans-Sasani çekişmesi bu tarihten sonra da devam etmekle birlikte imparator Maurikios (582-602) döneminde imzalanan 591 tarihli barış anlaşması ile savaşlar son bulmuş ve galip gelen taraf Bizans İmparatorluğu olmuştur. İmparator Maurikios, bu anlaşmadan sonra Armenia topraklarında ve bu topraklarla sınırı olan Pontos ile Kapadokya bölgelerinde idari değişiklikler yapmıştır. Maurikios tarafından gerçekleştirilen yeni düzenleme ile başta Trabzon olmak üzere diğer Pontos bölgesi şehirlerini ve Erzurum'u içine alan idari bölgeye verilen "Armenia Prima" ismi artık Malatya diyarı için kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca "Armenia Secunda" eyaletinin sınırları sadece Sivas ile sınırlı kalmış ve Malatya ile Göksun'u içine alan bölge için

---

[35]Procpius, *On Buildings*, III, 6. 8-26.

[36]Denis Sinor ve S. G. Kylashtorny, "The Türk Empire", , *History Of Civilizations Of Central Asia, Vol.III., The Crossroads Of Civilizations: A.D. 250 to 750*, ed.: B.A. Litvinsky, (Paris: Unesco Publishing, 1996), s.332-333; Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz*, s.28.

[37]Blockley, *The History Of Menander*, s.115-127; Mihaly Dobrovits, "The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks On The Historical Circumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (ad 569-570)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64/4, (2011), s.395-396.

[38]Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz*, s.245.

[39]Bizans imparatoru Tiberius II. (578-582) zamanında muhafız subayı Valentinus'in önderliğindeki bir elçilik heyetini Türk sarayına göndermiş ancak görüşmeler esnasında Türk yöneticisi Turksantus, Bizanslıların verdikleri sözlerde durmadıklarını ve bunun karşılıksız kalmayacağını sert bir dille ifade ederek Valentinus'a tepki göstermiştir. Blockley, *The History Of Menander*, s.171-179; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theoplaktos Simokattes)*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009), s.118-119; Abdülkadir Donuk, "On Dilli Bizans", *Türk Kültürü*, 257, (1983), s.537-540.

kullanılan "Armenia Tetria" ismi ortadan kalkarak Fırat'ın yukarı kesimlerinden oluşan "Büyük Ermenistan" eyaleti kurulmuştur. Son olarak "Armenia Quarta" eyaletinin ismi "Mesopotamia" olarak değiştirilmiş ve Sasanilerin bıraktığı topraklarda da "İç Ermenistan " ve "Aşağı Ermenistan" olmak üzere iki eyalet kurulmuştur.[40]

İmparator Maurikios'un idari reformu, Bizans devletinin VI yüzyılda Trabzon ve çevresinde hayata geçirdiği son düzenleme olup Bizans-Sasani ilişkileri VII. yüzyıl başlarına kadar savaşsız bir şekilde devam etmiştir.

Sonuç

Bizans-Sasani ilişkileri 591 anlaşması ile barış sürecine girmiş ancak bu durum VII. yüzyıl başlarında son bulmuş ve Bizans-Sasani savaşlarının son ve en şiddetli safhası başlamıştır. VI. yüzyılda Bizans ile Sasaniler arasındaki çatışma bölgelerinin Trabzon ve çevresine olan yakınlığı Trabzon'u Bizans İmparatorluğu'nun Sasanilere karşı yürüttüğü askeri ve ticari politikalar açısından daha önemli bir konuma yükseltmiştir. Ayrıca, Bizans İmparatorluğu'nun Sasanilere karşı doğu sınırında daha sağlam yerleşmesini isteyen I. Justinianos ve halefleri bölgede idari düzenlemeler yapmış ve Hristiyanlığı yaymaya çalışmışlardır. Özellikle Tzan halkının Hristiyan misyonerler vasıtasıyla din değiştirmesi, Trabzon ve çevresinin imparatorluk eliyle Hristiyanlaştırılmasına dair en büyük örneklerden biridir. VI. yüzyılda Bizans ve Sasaniler gibi süper güçlerin birbirlerine karşı yürüttükleri geniş çaplı politikaların yerel olarak Trabzon ve çevresine idari, ekonomik ve mimari yansımaları olmuştur. Sasanilerin tarih sahnesinden çekildiği VII. yüzyılda Bizans'ın karşısına Müslüman Araplar çıkmış ve bu iki büyük gücün mücadelesi Trabzon ve çevresi için yeni bir tarih devrinin başlangıcını teşkil etmiştir.

[40]Grousset, *Başlangıcından 1071'e*, s.336.

KAYNAKÇA

Adontz, Nicholas. *Armenia In The Period Of Justinian The Political Conditions Based On The Naxarar System*, Translated by Nina B. Garsoian, Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.

Agathias, *The Histories*, Translate by Joseph D. Frendo, Berlin: Walter De Gruyter, 1975.

Baştav, Şerif. "Sabir Türkleri", *Belleten*, C.V, S.17-18, 1941, s.53-99.

Bıjışkyan, P. Minas. *Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafyası 1817-1819*, Tercüme Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., 1969.

Blockley, R.C.. *The History Of Menander The Guardsman*, Liverpool: Francis Cairns Publications, 1985.

Bryer Anthony and David Winfield. *The Byzantine Monuments And Topoghraphy Of The Pontos*, Vol.I, Washington: Dumbarton Oaks, 2007.

Daryaee, Tauraj. *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, Londo&New York: I. B. Tauris, 2009.

Dignas, Beate ve Engelbert Winter. *Rome And Persia In Late Antiquity Neighbours and Rivals*, New York: Cambridge University Press, 2007.

Dobrovits, Mihaly. "The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks On The Historical Circumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (ad 569-570)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64/4, 2011, p.373-409.

Donuk, Abdülkadir. "On Dilli Bizans", *Türk Kültürü*, C. XXII, S.257, 1983, s.537-540

Evans, J.A.S.. *The Age of Justinian The Circumstances of İmperial Power*, London-New York: Routledge, 1996.

Greatrex, Geoffrey ve Samuel L. C. Lieu. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II, AD363-630*, London and New York: Routledge, 2002.

Greatrex, Geoffrey. "Byzantium and the East in the Sixth Century", Edited by Michael Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, New York: Cambridge University Press, 2005, s.477-509.

Grousset, Rene. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviri: Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yay., 2005.

Higgins, Martin J.. "International Relations At The Close Of The Sixth Century", *The Catholic Historical Review*, 27/3, 1941, p.279-315.

Howarth, Henry H.. "The sabiri and the Saroguri", *The Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol.24/4, 1892, s.613-636.

Joseph Pitton de Tournefort. *A Voyage Into The Levant*, Vol.II, London: 1718.

Karatay, Osman. "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/I, 2010, s.96-116.

Lee, A.D.. *From Rome To Byzantium AD 363 To 565: The Transformation Of An Ancient Culture*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013

Mangaltepe, İsmail. *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theoplaktos Simokattes)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009.

Novellae in Corpus Juris Civilis, Edited by R. Schoell, Berlin: Weidmann 1888-1895.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviri Fikret Işıltan, 8. Baskı, Ankara: TTK, 2011.

Parnell, David Alan. *Justinian's Men Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610*, London: The Palgrave Macmillan, 2017.

Procopius. *History of the Wars*, Translate by. H.B. Dewing, London-New York: William Heinemann-The Macmillan Co., 1914.

_____. *On Buildings*, Translate by H.B. Dewing, Loeb Classical Library, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1940.

Sinor, Denis ve S. G. Kylashtorny. "The Türk Empire", Edited by B.A. Litvinsky, *History Of Civilizations Of Central Asia, Vol.III., The Crossroads Of Civilizations: A.D. 250 to 750*, Unesco Publishing, Paris 1996, s.327-348.

Teall, John L.. "The Barbarians in Justinian's Armies", *Speculum*, Vol. 40/2, 1965, s.294-322.

Tezcan, Mehmet. "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, C.I., Hazırlayan M.K. Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., 2002, ss.71-90.

_____. *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları, 2012.

The Chronicle of John Malalas, Trans. Elizabeth Jeffreys, Melbourne: Australian Association for Byzantinee Studies, 1986.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Translate by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford: Clarendon Press, 1997.

Vasiliev, Alexander A.. "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen,", *Byzantinische Zeitschrift* 30/1, 1929, p.381-386.

_____. *Justin The First An İntroduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1950.

ORTA ÇAĞDA ARMENİA "COĞRAFYASI"NIN ŞEKİLLENMESİNDE TRABZON'UN ENTELEKTÜEL ETKİSİ VAR MIDIR?

İlhami Tekin Cinemre

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Dr., ilhamitekincinemre@gmail.com)

Özet

Bütün bir Armenia coğrafyasının çizgisel olarak Ermeni literatürüne girmesi ilk defa VII. yüzyılın başlarına tarihlendirilen ve gerçekte varlığı hala tartışmalı olan Anania Širakacʿi isimli bir Ermeni entelektüelinin başarısıdır. Ermeni tarih yazıcılığı içinde ayrı bir yere sahip olan Anania Širakacʿi, VII. yüzyıla kadar Ermeni literatürüne konu olmayan Armenia'nın coğrafî sınırlarını tarafsız bir gözlemden uzak olmasına rağmen ayrıntılı bir şekilde not etmiştir. Anania Širakacʿi'nin antik Yunan ve İran kaynaklarından haberdar olmasında ve bu bilgi düzeyine erişmesinde eğitim gördüğü çeşitli kentlerin ardından geldiği Trabzon'un da önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim geleneksel kabule göre Anania Širakacʿi, eğitiminin önemli bir kısmını Trabzon'daki Aziz Eugenius Kilisesi'nin bünyesinde bulunan ve Tychicus ismiyle anılan Trabzon asıllı bir bilgenin yanında almıştır. Trabzon'da kaldığı sekiz yılın ardından Armenia'ya dönen Anania Širakacʿi, muhtemelen burada bir okul kurarak muhtelif zamanlarda Armenia ve komşu coğrafyaların ele alındığı *Coğrafya* adlı eserini yazmıştır.

Bu kısa çalışma Anania Širakacʿi'ye atfedilen Armenia'nın ilk ve en geniş coğrafya çalışmasının ortaya çıkmasında Trabzonlu entelektüel Tychicus'un önemli bir etkisinin olup olmadığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anania Širakacʿi, Ermeni Tarih Yazıcılığı, Tychicus, Trabzon.

IS THERE INTELLECTUAL IMPACT OF TRABZON ON THE SHAPING OF THE "GEOGRAPHY" OF ARMENIA IN THE MIDDLE AGE?

Abstract

The acquaintance of entire Armenian geography into Armenian literature is the success of an Armenian intellectual named Anania Širakacʿi, whose existence is still controversial and dated for the early seventh century. Anania Širakacʿi, who has a special position in Armenian historiography, noted in detail the geographical boundaries of Armenia, which were not subject to Armenian literature until the seventh century, although he was far from objective observation. Trabzon, where Anania Širakacʿi was educated and informed about ancient Greek and Iranian sources, had an important effect on his knowledge. As a matter of fact, according to the traditional assumption, Anania Širakacʿi took an important part of his education from a scholar of Trabzon origin known as Tychicus within the St. Eugenius Church in Trabzon. Anania Širakacʿi, who returned to Armenia after eight years in Trabzon, probably set up a Hellenizing School and wrote *Geography*, which deals with Armenia and neighbouring geographies.

This short study aims to discuss whether Tychicus of Trabzon had a significant influence on the emergence of Armenia's first and largest geography manuscript attributed to Anania Širakacʿi.

Key Words: Anania Širakacʿi, Armenian Historiography, Tychicus, Trabzon.

Ermeni tarih yazıcılığı başlangıcından itibaren patristik temelde şekil kazanmış metinlerle hayat bulmuştur. Bu yüzden Ermenice (Grabar) el yazmalarının ilk örnekleri doğrudan tarihî ya da coğrafi anlatılarından ziyade Hristiyanlığa ait mucize veya mitolojik kurgular etrafında oluşturulmuştur. Nitekim V. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen ilk Ermenice metinlerin ilmi kaygılardan daha çok dini amaçlarla yazılmış olması bu durumun fiili bir ispati niteliğindedir. Her koşulda "tarih" başlığı altında toplanan bu çalışmalar ise ancak VII. yüzyıldan itibaren günümüzde Anania Širakacʿi'ye atfedilen bir "coğrafya" çalışmasının ortaya çıkmasıyla yerini -ön yargılardan uzak olmasa da- daha akademik bir düzlemde tasarlanmış eserlere bırakmıştır. Bu yönüyle Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya* (*Ašxarhacʿoycʿ*) adlı eseri, kendisinden önceki edebi yazım felsefesinin değişmesine ve Ermeni literatürünün daha geniş bir yelpazeye ulaşmasına da katkı sağlamıştır. Üstelik bu eser, hem geriye hem de ileriye dönük olarak okunan antik Ermeni tarihinin ve kültürel sınırlarının ifade edilmesindeki temel argümanlardan biri olmuştur.

Tarihlendirme problemi neredeyse tüm Ermeni literatüründe olduğu gibi *Coğrafya*'da da oldukça belirgindir ve dahası bu eserin yazarı son yüzyıla kadar Movsēs Xorenacʿi olarak kabul edilmiştir.[1] Bunun sebebi Anania Širakacʿi'nin zaman içinde Ermeni Kilisesi'nin düşünceleriyle ters düşmesi ve bu sebeple kilisenin Anania Širakacʿi'nin eserlerinden kendi adını silerek onları anonim olarak tasniflendirmesi olabilir.[2] Bu genel yargının 1900'lü yılların başından itibaren değişmesiyle birlikte Ermeni tarihinin bu ilk coğrafya çalışmasının yazarının da gerçekte Movsēs Xorenacʿi değil Anania Širakacʿi olduğu üzerinde durulmaya başlanmıştır.[3]Bu yaklaşımın değişmesinde Anania Širakacʿi'nin diğer tüm antik Ermeni tarihçilerden farklı olarak kendi otobiyografisini yazan ilk ve tek kişi olarak düşünülmesinin ve bu söz konusu eserden sağlanan bilginin önemli bir rolü olmuştur.[4] Çünkü Anania Širakacʿi'nin kendi hayat öyküsünü anlattığı kısa

[1] Suren T. Eremyan, *Hayastanĕ ĕst "Ašxarhacʿoycʿ", ["Aškharhacʿoycʿ"a Göre Armenia]*, (Erevan: Haykakan SSR GA Hratarakchʿutʿyun, 1963), p. 13. Bu hatalı değerlendirmeye iki örnek: Mosis Chorenensis, *Historiæ Armeniacæ Libri iii. Accedit Ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ…*, Ed.: Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni filii, (London: Ex Officina Caroli Ackers Typographi; Apud Joannem Whistonum Bibliopolam, 1736); Josef Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenacʿi*, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901).

[2] Robert H. Hewsen, "Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak", *Isis*, LIX, I, (1968), p. 38.

[3] Eserinin tarihlendirilmesi ve kime ait olduğu konusundaki tartışmalar için bk. Robert H. Hewsen, "On the Date and Authorship of the *Ašxarhacʿoycʿ*", *Revue des Études Arméniennes*, N.S. IV, (1967), p. 409-432.

[4] Otobiyografinin farklı edisyonları için bk. Frederick C. Conybeare, "Ananias of Sirak,", *Byzantinische Zeitschrift*, XI, (1897), p. 572-584; Haig Berberian, "Autobiographie d'Anania Širakacʿi", *Revue des Études*

otobiyografisinde çalışmalarının nasıl ve neden oluşturulduğuna ilişkin ilk elden bilgiler verdiği görülmektedir. Ancak diğer taraftan bu biyografinin de aslında Anania Širakacʿi'ye ait olup olmadığı meselesinin hala yanıtlanmayı bekleyen sorulardan birisi olarak beklediği de dikkatlerden kaçmamalıdır.

Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya* eseri, tüm Ermeni tarihi boyunca önemli bir yer edinmeyi başarmakla birlikte bu eserin Trabzon ile olan ilişkisi, yine Anania Širakacʿi'nin kendi yazmalarından izlenmektedir. Nitekim Anania Širakacʿi, kendi ilmi birikimini Trabzon'da nasıl kazandığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu sebeple bu kısa çalışmanın temel amacı, Anania Širakacʿi'nin sözlerinden de yola çıkarak Trabzon'un VII. yüzyılında gerçekten Armenia coğrafyasının çizilmesinde bir tesirinin olup olmadığını tartışmaya açmaktır.

Anania Širakacʿi ve Trabzonlu Bilge Tychicus

VII. yüzyılda Armenia'nın aritmetik üzerinden bilim ile olan ilişki söz konusu olduğunda akla gelen ilk isim olan Anania Širakacʿi'nin, VI. yüzyılın sonları veya VII. yüzyılın hemen başlarında doğduğu düşünülmektedir.[5] Kendi otobiyografisinde belirttiği ve isminden de anlaşılacağı üzere Armenia'nın Širak bölgesinin muhtemelen aristokrat ailelerinden birine mensuptu ve diğer Ermeni yazarlar gibi kilise ile büyük olasılıkla yakın ilişkiler içindeydi.[6] Nitekim Armenia'da eğitim doğrudan Hıristiyanlık ile ortak bir paydaya sahipti ve Anania Širakacʿi'nin kendi ifadesiyle "Armenia'da hiçbir bilimsel kitap yoktu".[7] Bu yüzden otobiyografisinden de anlaşıldığı üzere Anania Širakacʿi muhtemelen 620'li yıllarda aritmetik öğrenmek için Armenia'dan ayrıldı.[8]

Geleneksel anlatıya göre Anania Širakacʿi ilk olarak Roma topraklarına doğru ilerleyerek Theodosiopolis'e (*Erm*. Tʿeodupolis; *Tr*. Erzurum) ulaştı. Burada Eliazaros adında ünlü biriyle karşılaştıktan sonra istediği eğitimi alabilmek için Eliazaros'un önerisiyle *Dördüncü Armenia*'ya[9] gitti ve orada Kʿristosatur'un

Arméniennes, N.S. I, (1964), p. 189-194; *The Heritage of Armenian Literature*, Ed.: Agop J. Hacikyan, *et al*., II, (Detroit: Wayne State University Press, 2002), p. 58-62.

[5] Hewsen, "Science in Seventh-Century Armenia", p. 34.

[6] Anania Širakacʿi, muhtemelen daha sonra Ani diye adlandırılacak olan Širak Bölgesiʿnin Anēankʿ köyündendi. Bk. Tim Greenwood, "A Reassessment of the Life and Mathematical Problems of Anania Sirakacʿi", *Revue des Études Arméniennes*, XXXIII, (2011), p. 144.

[7] Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn (Otobiyografi)", *Matenagrutiun*, Ed.: S. G. Abrahamian ve G. B. Petrosian, (Erevan: Sovetakan Grogh Hratarakchutyun, 1979), p. 25; Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn (Otobiyografi)", *Matenagirkʿ Hayocʿ*, Ed.: Zawēn Ekawean, IV, (Antʿilias: Metsi Tann Kilikioy Katʿoghikosutʿiwn, 2005), p. 593.

[8] Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn", p. 25; Paul Lemerle, "Note sur les Données Historiques de l'Autobiographie d'Anania de Shirak", *Revue des Études Arméniennes*, N.S. I, (1964), p. 202. Anania Širakacʿi'nin Trabzona'a gidiş tarihine ilişkin görüşler için bk. Greenwood, "A Reassessment", p. 151-152.

[9] *Dördüncü Armenia* [Čʿorrord Haykʿ] 387 yılındaki ayrımda Roma hâkimiyetinde kalan Armenia topraklarının 536 yılında İmparator Iustinianus tarafından yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuş Malatya (Melitene) merkezli idari bölgeye verilen isimdir. Bk. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian*

yanında eğitim almaya başladı. Altı ayın sonunda beklediği bilgi düzeyini göremeyen Anania Širakacʿi, bunu üzerine Constantinopolis'e gitmeye karar vermişti ki karşılaştığı arkadaşlarından Trabzon'a (*Erm*. Trapizon) gitme önerisini aldı ve böylece Anania Širakacʿi Trabzon'a giderek Aziz Eugenius Kilisesi'nde Tychicus (*Erm*. Tyukʿikos) isimli bilgenin yanına ulaştı. Bu konuda doğrudan bilgi veren tek kaynak olan otobiyografinin aktardıkları Tychicus'un, Anania Širakacʿi'yi Trabzon'da sekiz yıl boyunca eğittiği ve bunun sonunda Anania Širakacʿi'nin özellikle aritmetik konusunda usta derecede bilgi edindiği yönündedir.[10] Fakat Trabzon'daki bu eğitim süreci boyunca Tychicus'un coğrafya konusunda Anania Širakacʿi'yi eğittiğine yönelik çağdaş kaynaklarda bir bilgi geçmemektedir. Her ne kadar otobiyografinin satır aralarında Tychicus'un tarih, kronoloji, tıp ve bilim konularında muazzam kitaplarının olduğuna atıf yapılsa da coğrafya çalışmaları özelinde bir bilgi yoktur. Dolayısıyla Tychicus'un, Anania Širakacʿi'ye *Coğrafya*'yı yazarken nasıl yardımcı olduğu sorusunun yanıtı ancak bu coğrafya eserinin kaynaklarının neler olduğunun tespitiyle verilebilir.

Trabzon'un VII. yüzyılda Tychicus'un öncülüğünde mevcut dünyanın en önemli eğitim merkezlerinden biri haline geldiği açıktır.[11] Bu durumun izlenmesi ve tespiti doğrudan Anania Širakacʿi'nin kendi yazmalarına dayanmaktadır. Çünkü VII. yüzyılda önemli bir eğitim merkezi olarak görülmesinde Anania Širakacʿi'nin çalışmalarındaki başarısının yadsınamaz bir etkisi vardır.[12] Fakat Trabzon'un ve haliyle Tychicus'un ünlenmesi Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya* adlı eseri ile ilgili değil daha çok aritmetik konusunda çalışmaları ve dini yazıları üzerinden ilerlemiştir. Bu yazılar arasında *532 Döngüsü ve Takvim* (*Tiezeragrutʿiwn ew Tʿomar*), *Aritmetik Kitabı* (*Tʿuabanutʿiwn*), *Ağırlık ve Ölçüler Hakkında* (*Girk Vasn Kšrocʿ ew Čʿapucʿ*), *Kronoloji Çalışmaları* (*Tʿomar*), *Paskalya Üzerine Söylev* (*Pan Vasn Tawni ew Ayln*) gibi doğrudan hesaplama üzerine oluşturulmuş çalışmalar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çerçeveden bakıldığında *Coğrafya*'nın yazılmasında Trabzon'un kültürel bir etkisinden bahsetmek ne kadar mümkündür?

Anania Širakacʿi'nin kendi hayat öyküsünde Tychicus'un açıkça Yunan literatürü üzerinde bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir.[13] Ancak bunun tam aksine coğrafya eserinin oluşturulmasında Yunan literatür bilgisinin yanında açık bir İran etkisi de görülmektedir.[14] Gerçekten de Anania Širakacʿi, İran'ı ele aldığı bölümde,

---

Caucasian History, (Washington DC: Georgetown University Press, 1963), p. 331; Nicolas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, Trans.: Nina G. Garsoïan, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), p. 182.

[10] Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn", p. 26-27.

[11] Roy Lowe, *The Origins of Higher Learning: Knowledge Networks and the Early Development of Universities*, (London: Routledge, 2017), p. 28.

[12] Alden A. Mosshammer, *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*, (Oxford: Oxford University Press, 2008), p. 249; Alan Cameron, *Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy*, (New York: Oxford University Press, 2015), p. 245.

[13] Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn", p. 27.

[14] Bu hususta dikkat çekici olan hem Tychicus'un hem de farklı dönemlerde Ermeni entelektüellerin İtalya'yı ziyaret etmelerine karşın Latincenin Ermeni literatürü üzerinde önemli bir tesirinin olmayışıdır.

Sâsânî dönemindeki İran topraklarını ifade eden *Ērānšahr* ile metot ve yaklaşım açısından oldukça fazla benzerlik kullanmıştır; Nitekim Anania Širakacʿi de tıpkı *Ērānšahr* gibi İran'ı dört eşit parçaya bölerek anlatmaktadır.[15] Oysa Tychicus'un Trabzon'daki kütüphanesinde *Ērānšahr*'a ya da farklı İran kaynaklarına sahip olduğuna ilişkin herhangi bir atıf yoktur. Dolayısıyla Anania Širakacʿi'nin Trabzon'da Tychicus'tan aldığı eğitimle bu kısmı oluşturduğunu söylemek zordur. Dahası Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya*sı'nda Armenia, Kafkasya ve Sarmatia Bölgeleri'nin de hangi kaynaklardan yola çıkılarak kaleme alındığı belirsizdir.[16] Ancak yine de, bu hususta Anania Širakacʿi'nin kendi çalışmasının başında adını verdiği birkaç antik yazarın eserleri ile Tychicus arasında bir noktada bağlantı kurulabilir. Adı geçen isimlerin başında Ptolemaios, İskenderiyeli Pappus, Tyreli Marinus ve Hipparchus gibi önemli antik dönem matematikçileri yer alırken Anania Širakacʿi, *Coğrafya*'yı aslında IV. yüzyılda yazılmış kayıp bir coğrafya çalışması olan Pappus'un *Chorographia Oikoumenike* (*Yaşanılan Dünyanın Tasviri*) adlı eserine dayandırdığını söylemektedir.[17] Bu bağlamda Anania Širakacʿi'nin bu eserlere Tychicus'un vasıtasıyla erişmesi ve onlar üzerinde çalışması muhtemel görülebilir. Zira otobiyografinin anlattığına göre Tychicus önce Kudüs'e sonra İskenderiye'ye, daha sonra Roma'ya ve en sonunda da Constantinopolis'e gitti ve bu bölgelerde uzun yıllar eğitim gördükten sonra doğduğu kent olan Trabzon'a döndü.[18] Haliyle Tychicus'un bilhassa İskenderiye'de bulunduğu 3 yıl boyunca bu matematikçilerin eserlerini bir şekilde elde etmesi ya da onların kopyalarını yanına alarak Trabzon'a getirmiş olması muhtemeldir. Bu açıdan Anania Širakacʿi'nin dolaylı yoldan da olsa bu yazılara eriştiği düşünülebilir. Dahası Armenia'ya

---

Anania Širakacʿi'nin eserinde de Yunan etkisi canlı bir şekilde görülürken Latince literatür bilgisinin derin bir etkisi söz konusu değildir. Bk. Robert W. Thomson, "Armenian Literature Culture", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Ed.: Richard G. Hovannisian, I, (New York: St. Martin's Press, 2002), p. 221.

[15] *Ērānšahr*: 1. Xwarasan, 2. Xwarwaran, 3. Nemroz, 4. Adurbiidagan; *Coğrafya (Ašxarhacʿoycʿ):* 1. Xorbaran, 2. Nmṙoǰ, 3. Xorasan, 4. Kapkoh. Bk. *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʿoycʿ): The Long and the Short Recensions*, Trans.: Robert H. Hewsen, (Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1992), p. 72; Touraj Daryaee, *Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: a Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002), p. 11; Tim Greenwood, "Ananias of Shirak (Anania Širakacʿi)", *Encyclopædia Iranica*, Erişim 20 Şubat 2020. Diğer taraftan İran'ı coğrafi açıdan dört parça halinde anlatılma geleneği sonraki yüzyıllarda görülmektedir. Bk. *The History of al-Tabarî*, Trans.: Joel L. Kraemer, *et al*., V, (Albany: State University of New York Press, 1989), p. 149.

[16] *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʿoycʿ)*, p. 28.

[17] *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʿoycʿ)*, p. 42-44; *Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, Ed.: Kurt A. Raaflaub and Richard J. A. Talbert, (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010), p. 274; Theo M. Van Lint, "Ananias of Shirak (Anania Shirakatsʿi)", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Ed.: Oliver Nicholson, (Oxford: Oxford University Press, 2018), p. 68. Diğer taraftan İskenderiyeli Pappus kayıp *Coğrafya*sı XVII. yüzyılda Anania Širakacʿi'nin eseri keşfedilene kadar yalnızca X. yüzyılın sonlarında yazılan Suda / Souda sözlüğü aracılığıyla biliniyordu. Bk. Robert H. Hewsen, "The Geography of Pappus of Alexandria: A Translation of the Armenian Fragments", *Isis*, LXII (2), (1971), p. 186.

[18] Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn", p. 27-28.

döndükten sonra açtığı Yunan tarzındaki[19] okula bu çalışmaların bazılarının nüshalarını getirdiğini ve *Coğrafya*'nın bir kısmını bunlardan hareketle oluştuğunu düşünmek şaşırtıcı değildir.

Konuyla ilgili diğer bir ipucu da eserin yazıldığı tarih olarak görülebilir. Zira *Coğrafya*'nın yazıldığı tarihi kesin olarak belirlemek mümkün değilse de eserin muhteviyatının farklı bilgilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu anlamak zor değildir. Bu bağlamda eserin 635'li yıllara kadar yazıldığı ileri sürülebilir çünkü bu tarihten sonra İran'ın kültürel gücü ve istikrarı Arap baskısından ötürü zayıflayacağı için Anania Širakacʿi'nin eski İran metinlerine bir şekilde erişmesinin zor olduğu düşünülebilir. Ayrıca hem Arap öncesi hem de Arap sonraki döneme şahitlik eden Anania Širakacʿi'ye atfedilen *Yolculuk* (*Młonačʿapkʿ*) adlı farklı bir eser daha vardır ve bu da başkent Dvin'e ulaşan 6 farklı yolu konu edinmektedir.[20] Fakat tıpkı *Coğrafya*'da olduğu gibi bu eser ile Tychicus ve Trabzon özelinde de yine doğrudan bir ilişki söz konusu değildir.

Sonuç

Ermenilerin coğrafya konusunda rehber olarak kabul ettikleri Anania Širakacʿi, VII. yüzyıl Ermeni tarihinin en önemli isimlerinin başında gelmektedir. Günümüze kadar uzanan Ermenilerin coğrafi kaygılarını temellendiren ve bu yönüyle de diğer tüm antik Ermeni yazarlardan ayrılan Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya*'sının oluşumunda Armenia'ya kısmen yakın bir bölge olan Trabzon'un dolaylı yoldan bir katkısı olmuştur. Ancak doğrudan Anania Širakacʿi'nin Trabzon'da Tychicus'un himayesinde eğitim aldıktan sonra *Coğrafya*'yı yazdığını ileri sürmek yeterince desteklenemez bir teoridir. En azından eserin muhtelif kısımlarının Trabzon ve Tychicus ile bir şekilde bağlantısız oluşturulduğu neredeyse kesindir. Üstelik çalışmanın yazıldığı tarihi de kesin olarak saptamak zordur ve bu açıdan muhtelif zamanlarda oluşturulan eserin bir kısmının Trabzon'da dahi yazıldığı ileri sürülebilir. Ancak bu düşünceyi destekleyecek bir kayıt olmadığı gibi Anania Širakacʿi'nin *Coğrafya*'yı yazdığı varsayılan VII. yüzyılın ilk çeyreğinde bölge üzerindeki Yunan etkisinin çok canlı olduğunu ve eserin bir bölümünü oluşturan İran etkisinin ise eski önemini hızla kaybettiğini gözden kaçırmamak gerekir.

[19] Abraham Terian, "The Hellenizing Scholl, Its Time, Place, and Scope of Activities Reconsidered", *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Ed.: Nina G. Garsoian, *et al.*, (Washington DC: Dumbaron Oaks, 1982), p. 175-186.

[20] Hewsen, "Science in Seventh-Century Armenia", p. 44; Richard J. A. Talbert, *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), p. 141.

OTOBİYOGRAFİ[21]

ÜÇ DEFA KUTSANMIŞ ÖĞRETİCİ ANANİA Sʿİ RAKACʿİ'NİN YAŞAMININ NİTELİĞİ HAKKINDA

Ben, Širaklı Anania, Ermeni ulusumuzun edebiyatını (literatürünü) inceledim, kutsal metinleri öğrendim ve günden güne mezmur yazıcılarının[22] sözleriyle ruhumun gözlerini aydınlattım. Solomon'un öğütlerini takip ederek her zaman bilge ve bilgelik arayanların mübarek sözlerine kulak verdim; "Bilgelik edin ve soyunu karanlığa çağıran cehaletten uzak dur. Sen bilgeliği reddedersen ben de seni reddederim".[23] Ben bu tür tehditlerden de korkarak, kutsanmayı ve bilgeliğe ulaşmayı arzuladım. Aritmetik (hesaplama) sanatını çok sevdim ve bütün bilimlerin gerçek annesi olarak varsaydığım aritmetik olmadan hiçbir şeyin olmayacağını düşündüm.

Bizim topraklarımızda, Ermenilerin arasında bu bilimi öğrenmiş kimseyi bulamadım ve dahası orada (Armenia'da) herhangi bir bilimsel kitap bile yoktu. Bu yüzden Yunanların topraklarına gittim ve Tʿeodupolis'e (Erzurum) ulaştım; orada dini yazılar konusunda âlim olan Eliazaros adında tanınmış birini buldum. Eliazaros bana *Dördüncü Armenia*'da Kʿristosatur adında bir Matematikçi olduğunu söyledi. Oraya gittiğimde [bana söylediği] bilgeyi buldum. Onun yanında altı ay kaldım, sonunda onun bilime hâkim olmadığını fark ettim. Bunun üzerine Kostandnupolis'e (Constantinopolis) gitmek için hazırlanırken tanıdıklarımla karşılaştım ve onlar bana "niçin böyle uzun bir yolculuğa atılıyorsun; neden bize yakın, Trapizon (Trabzon) diye adlandırılan Pontos kıyısındaki şehre, Bizanslı bilge Tychicus'un yanına gitmiyorsun. O çok bilgili, Ermeni literatüründe ve dilinde deneyimli ve kralların bildiği bir adamdır" dediler. Ben de onlara "bunu nereden biliyorsunuz" diye sordum. Onlar da "çünkü onun büyük bilgeliğinde ötürü ona giden birçok kişi gördük" diye cevapladılar. Üstelik şimdi bizim yoldaşımız olan Kostandnupolis Patriğinin diyakozu Fʿilakʿr (Philagrios) eğitim için pek çok çocuğu onun yanına götürdü. Biz Sinop'a vardığımızda arkadaşlarımızla buluştuk, ondan ayrıldık ve karadan yolculuğumuza devam ettik. Eğer sen hızlı gidersen Fʿilakʿr'i orada bulabilirsin.

Bunu duyunca kalbim sevinçle doldu; "arayacaksın ve bulacaksın" diyerek kullarının arzusunu yerine getiren tanrıyı ilahi lütufla onurlandırdım.[24] Yola çıktım ve onu Aziz Eugenius (Evgenia) Martyrium'unda buldum. Ona neden geldiğimi anlattım. Beni sevinçle karşıladı ve "Seni, Aziz Grigor'un ülkesine aktarmak maksadıyla (bilim) öğrenmek için gönderen tanrıya şükrediyorum. Bu topraklar (Armenia) benim öğretimimden faydalanacağı için daha bir sevinçliyim çünkü gençliğimde Armenia

---

[21] Çevirinin yapıldığı metinler: Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn", *Matenagrutiun*, Ed.: S. G. Abrahamian ve G. B. Petrosian, (Erevan: Sovetakan Grogh Hratarakchutyun, 1979), p. 25-29; Anania Širakacʿi, "Inkʿnakensagrutʿiwn (Otobiyografi)", *Matenagirkʿ Hayocʿ*, Ed.: Zawēn Ekawean, IV, (Antʿilias: Metsi Tann Kilikioy Katʿoghikosutʿiwn, 2005), p. 593-595. Diğer taraftan metnin kısa versiyonunun ilk çevirisi için bk. Kʿerovbê Patkanean, *Ananiyi Širakacʿwoy Mnacʿordkʿ Banicʿ*, (Petersburg: Tp. Kajs. Čemaranin Gitoutheancʿ, 1877), p. 1-4.

[22] Zebur surelerini ilahi olarak söyleyen kişiler.

[23] (Eski Ahit, *Hosea*, IV.6). Bk. *The New Oxford Annotated Bible*, Ed.: Michael D. Coogan, (Oxford: Oxford University Press, 2010), p. 1263.

[24] (Yeni Ahit, *Matta*, VII.7). Bk. *The New Oxford Annotated Bible*, p. 1756.

topraklarında pek çok iyi zaman geçirdim; Bilgim oraya ulaşacağı için mutluyum çünkü ben orada bulunduğum zaman cehalet her yeri kaplamıştı" dedi.

Tanrı bu adamın aracılılığıyla bana lütuf verdi. O beni kendi oğlu gibi sevdi ve tüm bilgeliğini bana aktardı; kraliyet sarayından bütün arkadaşlarım beni kıskanıyordu.

Onun yanında sekiz yıl kaldım ve aritmetik biliminde mükemmel bilgi edindim; ayrıca diğer bilimlerde birkaç şey de öğrendim. Bizim dilimize hala çevrilmemiş olan birçok kitap okudum. [Nitekim] onun yanında her çeşit kitap vardı: Tanınmış [kitaplar] ile yasaklı [kitaplar], harici (pagan) [kitaplar], bilimsel ve tarihi [kitaplar], tıp ve kronoloji [kitapları]. Bunları tek tek saymanın faydası [yok] çünkü onun elinde olmayan tek bir kitap bile yoktu. Kutsal ruh onu öylesine çeviri lütfu ile ödüllendirmişti ki Yunanların yazılı metinlerini [Ermeniceye] çevirmek istediğinde diğerleri gibi çevirmeyi düşünmesine gerek bile yoktu çünkü onları Ermenice yazılmış gibi düşünüyordu. Sizi bu çok bilgili adamın büyük erdemlerinden bihaber bırakmak istemediğimden onun bizim dilimizi nasıl öğrendiğini ve bu kadar çok bilgiye nasıl sahip olduğunu size anlatacağım.

O (Tychicus) Pontos bölgesindeki Trapizon şehrindendi. Gençliğinde Kayser Tiberios'un generali Hovhani'nin (Hovhannes) yanında hizmet verdi ve Armenia'da bulundu. İmparator Marik (Mauricius) dönemine kadar uzun yıllar orada yaşadı ve orada bizim dilimiz ile literatürümüzü öğrendi. Pers ordusu Antiokʿi'ya (Antakya) yakınlarında Yunan ordusuna saldırdığından oradaydı ve savaş sırasında yaralandı; kendi Antiokʿi'ya kaçtı fakat tüm malları yağmalandı. Birkaç gün boyunca hasta kaldı ve üstelik mallarını kaybettiği için de üzgündü. Tanrıya onu iyileştirmesi için yalvardı ve şu yemini etti: "eğer merhametinle bana sağlık verirsen, kısa ömürlü (fani) zenginlikleri biriktirmeyeceğim; kendimi bilimin hazinesini bulmaya adayacağım. Bilgenin dediği gibi: 'Nasihatten çok gümüşü, bilgiden daha çok saf altını seçme". Tanrı onun isteğini yerine getirdi; iyileştikten sonra kutsal şehir Erusalem'e (Kudüs) gitti. Orada birkaç ay kaldıktan sonra 3 yıl eğitim aldığı Alekʿsandria'ya (İskenderiye) doğru yola çıktı. Daha sonra şehrin filozoflarına ders veren ünlü bir adamla tanıştığı Kostandnupolis'e gitmeden önce Hŕom'a (Roma) gitti ve orada bir yıl kaldı. Uzun süre onun derslerini takip etti ve olağanüstü bir bilgelik kazanarak evine (Trabzon'a) geri döndü.[25] Patrik[26] ve şehrin prensleri Kostandnupolis'i terk etmemesi için ona yalvarsalar da onların sözlerine kulaklarını tıkadı ve yazdığım gibi (atalarının) şehrine (Trabzon) geri döndü; orada gerçek yaşamı gösterdi. Birkaç yıl geçtikten sonra hocası (Kostandnupolis'te) öldü; talebelerinden hiç biri halefi olabilecek kadar ona denk değildi, [bu yüzden] Tychicus'tan onun yerini doldurması istediler; Tychicus imparatordan buna ilişkin bir emir dahi aldı. Fakat [Tychicus] "Cennetin kralına bu yeri terk etmeyeceğime söz verdim" diyerek aldığı daveti geri çevirdi. O günden sonra, ondan ders almak isteyenler bu yere (Trabzon'a) onun yanına geldiler. Fakat bana göre, bilgiyi bize yayması için tanrı onu önceden hazırlamıştı.

İşte ben, naçiz Ermeni, krallar tarafından gıpta edilen bu sağlam bilgeliği ondan öğrendim ve kimsenin yardımı olmadan, tamamen kendi çabalarımla, Aziz Grigor'un dualarından yardım alarak; bizim yurttaşlarımız çalışmayı ve bilimi sevmediklerinden

[25] Metin, bu bölümde hem "uzun süre" hem de "10 yıl" anlamı vermektedir.
[26] Constantinopolis Patriği I. Sergios (610?-638).

kimsenin bana teşekkür etmemesine ve çalışmalarımı takdirle karşılamamasına rağmen onu (bilimi) bizim topraklarımıza getirdim. Onlar (Ermeniler) tembel ve bilgileri eksiktir. Zira ben (Armenia'ya) geldiğimde öğrenmek için peşimden koşan çok kişi vardı. Biraz öğrendiklerinde beni bırakıp gittiler. Düzenbazca ve aç gözlülükle, yeterince öğrendiklerini düşündüler ve bilgiye ulaşmak için yeterince uzun kalmadılar. Benden uzaklaştıktan hemen sonra, hak etmedikleri halde kendilerini hoca olarak kabul ederek bilmedikleri şeyleri öğretmeye başladılar. Onlar, bilgiye sahip gibi davranan ve başkalarının onlara "rabbi"[27] demelerini isteyen şarlatanlar ve ikiyüzlülerdi. Benim yetiştirdiklerim küstahça beni cahillikle suçladılar. Ben eğer onlar gibi kötü niyetli olsaydım bu gerçek nankörlere öğretmek için asla ağzımı açmazdım. Fakat ben daima lordun şu sözlerini aklımda tutarım: "intikam benimdir ve zorunludur".[28] Ve dahası "altınlarımı bankere veriyorum, zamanı gelince faizi alacağım".[29] Neticede öğrenmeye gelen hiç kimseyi kovmadım ve asla kovmayacağım. Benden sonra gelecek öğreticiler; size sonsuz vasiyet gibi şu tavsiyeyi bırakıyorum: öğrenmeyi seven, bilgelik ve irfan isteyenlerin önlerine engel koymayın.

Ve Kʿristos; hediye bahşeden, şanlı, onurlu ve güçlü ol; şimdi ve her zaman ve sonsuza dek. Amen.

[27] "Hoca/Eğitici" anlamında da kullanılan dini önder/lider.
[28] (Yeni Ahit, *Romalılar*, XII.19). Bk. *The New Oxford Annotated Bible*, p. 1993.
[29] (Yeni Ahit, *Matta*, XXV.27). Bk. *The New Oxford Annotated Bible*, p. 1784.

BİBLİYOGRAFYA

I. Antik Kaynaklar

Anania Širakacʿi. "Inkʿnakensagrutʿiwn (Otobiyografi)", Matenagirkʿ Hayocʿ, Ed.: Zawēn Ekawean, IV, Antʿilias: Metsi Tann Kilikioy Katʿoghikosutʿiwn, 2005, pp. 593-597.

Anania Širakacʿi. "Inkʿnakensagrutʿiwn (Otobiyografi)", Matenagrutiun, Ed.: S. G. Abrahamian ve G. B. Petrosian, Erevan: Sovetakan Grogh Hratarakchutyun, 1979, pp. 25-29.

Mosis Chorenensis. Historiæ Armeniacæ Libri iii. Accedit Ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ..., Ed.: Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni filii, London: Ex Officina Caroli Ackers Typographi; Apud Joannem Whistonum Bibliopolam, 1736.

The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʿoycʿ): The Long and the Short Recensions, Trans.: Robert H. Hewsen, Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1992.

The History of al-Tabarî. Trans.: Joel L. Kraemer, et al., V, Albany: State University of New York Press, 1989.

II. Modern Literatür

Adontz, Nicolas. Armenia in the Period of Justinian, Trans.: Nina G. Garsoïan, Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.

Berberian, Haig. "Autobiographie dʿAnania Širakacʿi", Revue des Études Arméniennes, N.S. I, (1964), pp. 189-194.

Cameron, Alan. Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy, New York: Oxford University Press, 2015.

Conybeare, C. Frederick. "Ananias of Sirak,", Byzantinische Zeitschrift, 11, (1897), s. 572-584.

Daryaee, Touraj. Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: a Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002.

Eremyan T. Suren. Hayastanĕ ĕst "Ašxarhacʿoycʿ", ["Aškharhacʿoycʿ"a Göre Armenia], Erevan: Haykakan SSR GA Hratarakchʿutʿyun, 1963.

Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies, Ed.: Kurt A. Raaflaub and Richard J. A. Talbert, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.

Greenwood, Tim. "A Reassessment of the Life and Mathematical Problems of Anania Sirakac'i", Revue des Études Arméniennes, XXXIII, (2011), pp. 131-186.

Greenwood, Tim. "Ananias of Shirak (Anania Širakacʿi)", Encyclopædia Iranica, Erişim 20 Şubat 2020.

Hewsen, H. Robert. "On the Date and Authorship of the Ašxarhacʿoycʿ", Revue des Études Arméniennes, N.S. IV, (1967), pp. 409-432.

Hewsen, H. Robert. "Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak", Isis, LIX, I, (1968), pp. 32-45.

Hewsen, H. Robert. "The Geography of Pappus of Alexandria: A Translation of the Armenian Fragments", Isis, LXII (2), (1971), pp. 186-207.

Lemerle, Paul. "Note sur les Données Historiques de l'Autobiographie d'Anania de Shirak", Revue des Études Arméniennes, N.S. I, (1964), pp. 195-202.

Lowe, Roy. The Origins of Higher Learning: Knowledge Networks and the Early Development of Universities, London: Routledge, 2017.

Marquart, Josef. Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenacʿi, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901.

Mosshammer, A. Alden. The Easter Computus and the Origins of the Christian Era, Oxford: Oxford University Press, 2008.

Patkanean, Kʿerovbê. Ananiyi Širakacʿwoy Mnacʿordkʿ Banicʿ, Petersburg: Tp. Kajs. Čemaranin Gitoutheancʿ, 1877.

Talbert, J. A. Richard. Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Terian, Abraham "The Hellenizing Scholl, Its Time, Place, and Scope of Activities Reconsidered", East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period, Ed.: Nina G. Garsoian, et al., Washington DC: Dumbaron Oaks, 1982, pp. 175-186.

The Heritage of Armenian Literature, Ed.: Agop J. Hacikyan, et al., II, Detroit: Wayne State University Press, 2002.

The New Oxford Annotated Bible, Ed.: Michael D. Coogan, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Thomson, W. Robert. "Armenian Literature Culture", The Armenian People from Ancient to Modern Times, Ed.: Richard G. Hovannisian, I, New York: St. Martin's Press, 2002, pp. 199-239.

Toumanoff, Cyril. Studies in Christian Caucasian History, Washington DC: Georgetown University Press, 1963.

Van Lint, M. Theo. "Ananias of Shirak (Anania Shirakatsʿi)", The Oxford Dictionary of Late Antiquity, Ed.: Oliver Nicholson, Oxford: Oxford University Press, 2018, pp. 68.

DOĞU KARADENİZ KIYILARINDA MEKÂN DEĞİŞTİREN YERLEŞME ÖRNEĞİ YENİDEN KURULAN BİR KIYI KASABASI GÖRELE

Feridun M. Emecen

(İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/Prof. Dr./ feridunemecen@yahoo.com)

Özet

Doğu Karadeniz kıyıları yerleşim tarihi üzerinde ciddi akademik çalışmalar henüz arzu edilen seviyede değildir. Ortaya çıkan yerleşim yerlerinin durumu ve meskûn hale geliş süreçleri konusunda yapılacak çalışmaların derinleştirilmesi, yeni bakış açılarıyla bunların vaz'ı şüphe yok ki bu anlamda yeni katkılar sağlayacak özelliktedir. Görele kasabasının oluşum süreci de bu çerçeve içinde ele alınmaya muhtaç bir durum sergilemektedir. Kuruluşu kadim dönemlere inen Görele'nin bugünkü yerinde XVIII ve özellikle XIX. yüzyılda görülen sosyal ve siyasi çalkantıların etkisi altında yeni bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkışı hayli dikkat çekicidir. Bu tebliğde Yeni Görele'nin nasıl ve hangi sebeplerle bugünkü yerinde teşekkül ettiği konusunda bazı yeni tespitlerden söz edilecektir.

Abstract

Serious academic studies on the settlement history of the East Black Sea coasts are not yet at the desired level. The amplifying of the studies on the condition of the emerging settlements and the settlement processes of the places, with their new perspectives, is undoubtedly capable of making new contributions in this sense. The formation process of the town of Görele also needs to be handled within this framework. It is quite remarkable that Görele, the foundation of which was founded in ancient times, emerged as a new settlement under the influence of social and political turmoil in the 18th and especially 19th centuries. In this paper, some new findings will be mentioned about how and for what reasons the Yeni Görele was established in its present place.

Anadolu'nun iskân tarihinde farklı sebepler dolayısıyla bulunduğu yeri değişen ama aynı adını muhafaza eden iskân birimleri konusu, bunların tanımlanma ve tarihî yerleşim süreçlerini tesbit açılarından dikkate değer bir çalışma alanı sunmaktadır. Yer değiştiren şehirler konusunda bazı çalışmaları olduğu bilinen M. Tuncel aynı adı taşımakla beraber kurulduğu yerden farklı bir kesimde devamlılığını sürdüren yerleşim yerlerinin hangi sebepler tahtında bu kabil bir yer değiştirme hadisesiyle karşı karşıya kaldığı hususunda bazı fikirler ileri sürmüştür. Bunlar içinde deprem, sel vs. gibi tabiî afetlere dayalı hadiseler

yanında sosyal ve ekonomik sebeplerin etkili olduğu yer değiştirmelerin varlığına da özel bir önem atfetmiştir. Yaptığı çalışmalarda ise daha çok tabiî olaylara dayalı yer değiştirme örnekleri üzerinde durmuş, bunları deprem ve diğer doğa olayları şeklinde iki kategoride ele alıp örnekleriyle açıklamıştır[1]. Tabiat hadiseleri dışında farklı sebeplerle yer değiştirmek zorunda kalan şehir örnekleri ise pek fazla üzerinde durulmamış bir sahayı teşkil eder. Burada arızalı coğrafyası dolayısıyla iskânın farklılıklar gösterdiği Doğu Karadeniz kıyı kesimlerinde yer değiştirmiş olan bir sahil yerleşmesi üzerinde durarak, söz konusu araştırma sahası için yeni bir katkıda bulunmaya çalışacağız. Ele alacağımız yer ise bugün Giresun'un gelişen ilçe merkezlerinden biri olan Görele olacaktır.

Görele Doğu Karadeniz kıyılarındaki denize yönelik koruma amaçlı teşekkül eden kadim kalelerden biri olarak tarih sahnesine çıkmış bir kale-şehir ve iskele modeline uygun iskân birimidir. Onu bölgedeki diğer kasabalardan farklı kılan en önemli özellik, eski kurulduğu yer ile şimdi bulunduğu yer arasında farklılık oluşudur. Üstelik eski yerinin hemen yanı başında bilahare yeni bir yerleşme birimi oluşurken bunun daha batısında sahildeki eski bir köy yerleşimi bu yer değiştirme sayesinde adı da değişerek zamanla bir kasaba haline gelmiş ve bugünkü Görele'yi teşkil etmiştir. Kadim Görele bu şekilde ileride her biri kasabaya dönüşecek iki yerleşim biriminin zuhuruna yol açmıştır. Böylece kadim Görele'nin tarihi mirası, hem eski yerine yakın yerde hem de bugünkü yeni yerinde iki ayrı iskân birimince paylaşılmıştır. Peki, bu ilginç durum nasıl gerçekleşti? Eski ve Yeni Görele ile hangi yerleşim yerleri kastedilmektedir? Bu iki kasaba nasıl bir tarihî gelişime sahne oldu? İşte burada söz konusu suallerin cevabını aramaya çalışacağız. Buradaki amacımız, Görele tarihinin bilinmeyen sahifelerini ortaya koymak, halk zihninde yer değiştirmenin getirdiği yanlış algıları bertaraf etmek ve bu anlamda ortaya çıkan bilgi problemini çözmektir. Görele'nin "kayıp tarihi"nin peşinde koşarken bölgedeki mahalli güçlerin birbiriyle olan çekişme ve kavgalarının bir yerleşme yerinin kaderini nasıl tayin ettiği konusu öne çıkarılacaktır. Ana argümanımızı ise şu "motto" ile tanımlayacağız: "Eski Görele bugünkü Eynesil, eski Eleğü bugünkü Görele" .

***

Görele'nin tarihi geçmişi, eski çağda bugünkü Eynesil kasabası çıkışındaki "*Görele Burnu*" diye anılan, harabe halinde kalıntılarına rastlanan "*Coralla/Koralla*"'ya dayanır. Buranın adının zikredildiği en eski kaynak 131 yılına Roma hâkimiyeti dönemine iner. Karadeniz kıyılarının idarecisi olan Roma Konsili Arrianos'un, Roma İmparatoru Trayan'a yazdığı mektupta "*Coralla*" adlı

[1] M. Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not ", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergis*i, sy.18-19 (İstanbul 1977), s. 111-138 ; a.mlf, "Anadolu'da Doğal Âfetler Sonucunda Yer Değiştiren Şehirler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri, Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 290-302.

yerleşim yerinden söz etmesiyle[2], Görele'nin kadim tarihi belirleyici bir bilgiye kavuşmuştur. Bu mektupta Tripolis'ten (Tirebolu) sonra sırasıyla Argyria (Halkaova), Philocalea (bugünkü Görele kesimi), Corolla (Eski Görele/Eynesil), Hieron-Oros (Yoroz) yerleşimlerinden söz edilir. Buradan yola çıkılarak, eski Görele'nin adının İtalyanca mercan anlamındaki "*Coralla*"dan geldiği ve Cenovalılarca kurulduğu yolundaki bilgilerin yanlış olduğu söylenebilir. Zira Arrianos'un mektubundan da anlaşılacağı üzere Görele, Cenovalılar'ın Karadeniz kıyılarında görülmeye başlandığı XII. ve XIII. yüzyıllardan çok daha öncesinde mevcut bir kıyı yerleşmesidir. Zaman içinde "*Coralla*/*Koralla*" Türk telâffuzuna uygun olarak "*Görele*" şekline dönüşmüştür. Bu adın çıkıntılık yer, küçük çıkıntı olduğu yolunda etimolojisi yapılmaktadır. Kısaca Görele adının bugünkü Eynesil kalesinin bulunduğu denize doğru uzanan kayalık alanın fiziki anlamda tanımına dayanmakta olduğu daha makul bir izah gibi görünmektedir[3].

Eski kaynaklardan Trabzon Komnenoslarının tarihini yazan Panaretos (XIV.yy. ilk yarısı) , Eski Görele'yi Corila tarzında kaydederken, Timur'a elçi olarak gönderilen Katalan elçisi Clavijo, 1404'te Görele'yi Horel imlası ile yazar ve kasaba olarak niteler[4]. XV. asrın ikinci yarısına kadar inen Osmanlı Arşiv belgelerinde (Tahrir kayıtları) ileride de görüleceği gibi buranın adı Görele imlasıyla kayd edilmiştir. 1610'da Görele'den geçen Fransız seyyah Bordier, burayı Gurele şeklinde anar. Bu yazılış tarzları daha sonraki belgelerde ve kaynaklarda daima Görele tarzında yerini bulmuş görünmektedir[5].

Görele'deki yerleşme tarihine bakıldığında eski dönemlere ait kaynaklara dayalı tesbitlerde bulunmak pek mümkün görünmez. Görele'nin asıl eski merkezi olan sahildeki bugün Eynesil kalesi denen yerin durumu bu hususta ilk bilgileri sağlar. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu buranın ortaya çıkışının ilk Helen yerleşmeleri dönemine kadar değil, ancak Ortaçağa indiği anlaşılmıştır. Yani burası söz konusu zamanda bir Bizans kalesiydi ve muhtemelen de en geç XIV. yüzyılda inşa edilmişti. Bu durumda yerleşim yerinin teşekkülü ile kale inşası arasında önemli bir zaman farkı söz konusudur. Bugüne ulaşan kale harabelerinin daha eski bir istihkâmın üzerinde yeniden inşa/tamir edilmiş olabileceği söylenebilir. Özellikle Görele adının ilk görüldüğü kaynaklar nazarı itibara alındığında bu ihtimal daha da kuvvetlenir.

Kısaca bu mevkiin bir iskele olarak tarihinin kalenin inşa tarihinden çok önceki devirlere indirilebileceği iddiası kuvvetle desteklenebilir bir mahiyet

---

[2] A. Baschmakoff, *La Syntehèse des Périples Pontiques,* Paris 1948, s. 97; A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topograhy of the Pontos,* Washington 1985, s. 157.

[3] Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 293; keza aynı yazar, *Karadeniz Kappadokiası (Pontos),* İstanbul 2000, s. 114.

[4] Clavijo, *Timur Devrinde Semarkand'a Seyahat* (çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 60.

[5] Ayhan Yüksel, "Görele: Coğrafyası, Tarihi, Tarihî Şahsiyetleri", *Cumhuriyetin 80. Yılında Görele Kültür-Sanat Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2005, s. 3-4; Görele ile ilgili bu anlamda daha geniş bilgi için ayrıca bk. F.M. Emecen-A. Yüksel-İ. Keskin, *Görele Tarihi: Kuruluşu ve Yükselişi*, İstanbul 2019, s. 19-21.

arzeder. Anlaşıldığına göre Eski Görele kalesi, Trabzon merkezli bir devlet kuran Komnenoslar'ın hâkimiyeti altındaki sınırlar içinde önemli bir stratejik bir mevki olarak sivrilmiş bir askeri üs konumuna dönüştürülmüştür. 1404 yılında Komnenosların sınırları batı sahil boyunu takiben Giresun'u geçiyordu. Bu kesimdeki Korile (Görele) de Trabzon'a bağlı durumdaydı[6]. Fakat her şey XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Görele'nin üst kesimlerinde ve batı bölgelerinde Türkmen gruplarının yerleşmesiyle değişmeye başladı. Zaten XIV. yy. ile tarihlendirilen askeri istihkâmın yani kalenin kuvvetlendirilme ihtiyacı da bu yeni gelişmeyle sıkı sıkıya irtibatlıydı. Görele kalesi zamanla XV. asra doğru çoğunluğunu Çepnilerin oluşturduğu bu Türkmen gruplarının yoğunlaştığı bölgede Trabzon Komnenoslarına ait bir ileri üs konumunu kazandı.

Eski Görele, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethinden (1461) sonra Osmanlı ülkesine katıldı. Osmanlılar bu kıyılara geldiklerinde Hristiyan halk sadece kıyıdaki Giresun, Tirebolu ve Görele gibi korunaklı kalelerde yaşıyor, kır kesimdeki yerleşme yerlerinin neredeyse tamamı Oğuzlar'ın Çepni boyunu mensup olanların elinde bulunuyordu[7]. Sadece Çepniler değil diğer Oğuz boylarına mensup topluluklar da yine bölgede yerleşmiş durumdaydı. Bugüne ulaşan çevre köy adlarının mahiyeti bu durumu çok açık şekilde gösterir.

Bu kesimi hâkimiyetleri altına alan Türk beyleri kalenin bulunduğu sahile yakın yükseklikllerde askerî akın bölgeleri oluşturup Görele kalesini sürekli baskı altında tutmuş olmalıdırlar. Bunun en erken tarihli izleri 1486 tarihli Trabzon tahrir defterindeki kayıtlardan çıkarılabilir. Anlaşıldığına göre Görele kesiminin hinterlandı, Ağasar vadisiyle sınırlanmıştır. Görele civarındaki Oğuz adlı köyün varlığı ile Görele kalesine ait 1486 tarihli defter kayıtları, bu yörenin Çepni beylerinin nüfuzu altına girdiğini, ama kesin hâkimiyetin Osmanlı döneminde (1461) başladığını açıklar. Nitekim Osmanlı hâkimiyetinden 25 yıl sonra 1486'da Görele kasaba ve kalesine ait kayıtlarda 9 müslüman kale muhafızı yanında tamamı Hristiyanlardan oluşan 60 hanelik bir sivil nüfusun varlığına rastlanması, buranın savaş yoluyla değil, anlaşma şartlarıyla Osmanlı idaresi altına girdiğini sarahaten gösterir[8]. Bu durum aynı zamanda vaktiyle Çepni beylerinin hâkimiyeti değil ama nüfuzu altında olan kalenin aynı şartlarla Osmanlı yönetimine girmesinin bir sonucu gibi de okunabilir.

1515 tahriri, ilk tahrirden bu yana aradan geçen otuz yıla yakın süre zarfında Görele kalesinde yeni bazı gelişmeler olduğuna işaret eder. Buna göre mevcut Hristiyan nüfusa yeni gelen bir başka Hristiyan grup daha eklenmişti. Bunlar kendi istekleriyle Görele kalesine yerleşmişlerdi. Hemen hepsi de Akçaabat nahiyesine ait muhtelif köylerden gelmişlerdi. Bu ise Osmanlı iskân siyasetinin

[6] Jakop Philip Falmerayer, *Geshicte des Kaiserthums von Trapezunt,* München 1827, s. 260 (krş. *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi,* trc. A.C. Eren, Ankara 2011, s. 220).
[7] Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi,* İstanbul 1992, s. 35-98.
[8] Bk. F.M. Emecen v.dğr. *Görele Tarihi,* s. 26.

ilginç bir örneğini yansıtması bakımından mühimdir. Muhtemelen Osmanlı idaresi, Trabzon civarındaki kesif Hıristiyan nüfusunu yakın başka yerlere kaydırarak nüfus dengelemesi yapmayı tercih etmişti. Böylece vaktiyle tahminen 300 civarında olan nüfus şimdi 134 haneye tekabül eden yaklaşık 650'yi bulmuştu. Bu büyük bir artış sadece demografik siyasetin bir sonucu değil Görele ve yöresinin zirai imkânları yanında iskelesinin ticari ehemmiyeti ile de ilgili olmalıdır. Ayrıca Görele kalesinde bu dönemde yine etraftan gelmiş 7 hanelik (35 kişi) bir Müslüman nüfusu da oluşmuştu[9].

1554 yılına ait tahrir kayıtları yine Görele kalesinde yaşayanları üç grup halinde belirtmişti[10]. Bunlardan eski topluluk artık 71 hane ve 12 bekâr erkekten (tahminen **350** kişi), dışardan gelen grup 40 hane bir bekâr erkekten (tahminen **200** kişi), Müslüman Türkler ise 14 haneden (tahminen **70** kişi) oluşuyordu. Bu nüfus miktarlarında 1515 yılına göre çok büyük bir artış olmamıştı, ama giderek kale içinde veya hemen yanı başında Görele kasabasına bağlı olarak zikredilen Türk nüfusta bir yükseliş trendi başlıyordu. Öte yandan dışardan gelen grubun bu defaki tahrirde Akçaabat'a bağlı köylerin adı ile yazıldıkları görülmektedir. Bu gruba ait şahısların geldikleri yeri gösteren köy kayıtları arasında Marna, Hodman, Haldi, Kalavri gibi köyler hemen dikkati çekmektedir.

Bu durum yukarıda da değinildiği veçhile iç göçlerin Çepni bölgesine doğru kaydırıldığını ve böylece nüfus terkibinde bir değişimin amaçlandığını, bunun aynı zamanda iktisadi gerekçelerle de alakası olduğunu düşündürür. Hatta Hıristiyanların Görele'ye yerleşmesi için özel olarak teşvik gördükleri anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili defter kayıtlarında

Görele Hristiyan halkının ispençe ve diğer bazı vergi türlerinden muafiyet sahibi olduklarına işaret edilmektedir. Söz konusu vergi muafiyeti sarahaten bu kesime olan göçleri esas olarak teşvik etme gerekçesini açıklar. Ancak daha sonra bazı karar değişiklikleri yapılmış, 1583'e doğru Hristiyan gruplar bazı devlet hizmetlerine karşılık olarak sadece avarız türü vergi muafiyetini elde etmişlerdir. Zira kale halkının hem kaleyi tamir etme hem de sandal, gemi ve melekse adı verilen kayıklarıyla "ulak" hizmetini yerine getirme, ayrıca Görele etrafındaki yolların ve derbentlerin bakımını üstlenme gibi hizmetler karşılığında avârız ve tekâlif vergilerini ödemeyecekleri belirtilmiş ve bu hususta İstanbul'dan emir çıkmıştı. Fakat 1583'te Hristiyanların durumunu dengeleyici bazı yeni gelişmeler de vuku bulacaktı.

Klasik anlamda bölgenin son tahririni yansıtan 1583 tarihli defterde, artık Görele'de yaşayan Hristiyanlar birkaç grup halinde değil tek grup halinde 163 hane olarak kayda geçecektir. Bu durumda toplam nüfusları **800** kişiyi bulmuş

[9] BA, *TD*, nr. 52, s. 622-623.
[10] BA, *TD*, nr. 288, s. 612-614.

oluyordu. Açık bir şekilde bu topluluğun vergi muafiyetlerine vurgu yapılırken bu defa mükellef oldukları hizmetlerden kale tamiri işini Görele'ye çok yakın olarak iskâna açılmış olan Vamenli/Seydi Ahmedli ve Anbarlı'nın Müslüman halkının yapacağı belirtiliyordu. Görele'nin Hristiyan cemaati için diğer iki hizmet yani deniz yolunda ulak/haberci taşımacılığı ile derbentlerin ıslahı işi kalmıştı. Bunlar bu iki önemli hizmet için avarız türü vergi muafiyetlerini sürdürüyorlardı. Bu son tarihte ilginç olan durum kalabalık Hristiyan gruplarına karşılık Görele kalesine doğrudan bağlanan üç "uydu" Türk yerleşim mahallinin varlığıyla ortaya çıktı.

Kalede daha önceden beri oturmakta olan Türk nüfus 10 hane 8 bekâr (**100** kişi) erkekten oluşuyordu. Ama diğer adının Anbarlı olduğu belirtilen ve kalenin hemen yakınında ikamete başlayan Müslüman topluluğu/cemaati 40 hane 8 bekârdan (tahminen 200 kişi) mürekkepti. Yine diğer adı Vamenli olan Seydi Ahmedli cemaati de yine kaleyle irtibatlı olarak 41 hane 37 bekârdan (tahminen 250 kişi) müteşekkil bir nüfus kesafetiyle yakında oturmaya başlamıştı. Bütün bu topluluklar birbiriyle bağlantılı bulunmasa ve ikamet yerleri Görele kalesi içi ve hemen yakın çevresi olsa da artık Görele adlı merkezi bir kasabanın ahalilerini oluşturacaklardı. Bütün bu rakamlar Görele'nin 800'ü Hristiyan, 550'si Türk yaklaşık 1300 civarında büyük bir nüfus kesafetini haiz olduğuna işaret eder. O günün ölçüleri içinde hayli yüksektir. Kendisiyle benzeri bir yapılanma içinde bulunan Giresun ve Tirebolu kaleleriyle mukayese edildiğinde neredeyse onlara yakın bir demografik gelişmenin vuku bulduğu ileri sürülebilir.

Görele kalesi merkezli Anbarlı, Seydi Ahmetli/Vamenli gibi uydu yerleşimiyle fiziki ve demografik bakımdan bütünlük oluşturacak bir gelişme seyrini yakalamışken vergi nispetlerinde de artışlar olmuştu. Artık burası önemli bir geçit iskele mahalliydi, sandal, gemi ve melekselerle yapılan taşımacılık hayli gelir getiriyordu, dışarıdan gelen mallar iskeleye indiriliyor ve bunlardan gümrük vergileri alınıyordu. Taşımacılık alanı, Harşıt'a kadar uzanan sahil kesiminin tamamını kapsıyordu. İlk defa kasabaya has pazar vergisi 1583'te ihdas edilerek Görele'nin vergi kalemleri arasında yerini almıştı. Zeytinyağı üretimi ve şıra imali yükselmişti, buğday ve darı yanında kendir ekimi başlatılmıştı[11].

Eski Görele'nin bu büyük gelişimi, XVII. asırda sosyal terkipteki değişimlerle zayıfladı, etrafındaki yerleşme birimleri müstakil hale gelmeye başladı. Bu yüzyılın ikinci yarısına ait veriler Görele'de hacimli bir taşımacılık faaliyetinin sürdüğünü ama nüfus açısından bir dağılma olduğunu ortaya koyar. 1680'lere doğru Görele'den "nefs" olarak söz edilmesi buranın kasaba niteliğinin bir göstergesi olmalıdır. Bu sıralarda Görele'de bir dizdar, bir kethüda, bir imam ve 4 muhafız fiili olarak oturmakta, ayrıca 11'i hıristiyan 44 vergi mükellefi erkek nüfus mevcut bulunmaktaydı. Muhtemelen bu sırada Görele kalesinde 500'ü aşkın kişi yaşıyordu. Ayrıca bu tarihte Görele'nin "uydu yerleşimleri" müstakil birimler

[11] TK, *TD*, nr. 43, 122a-123b. Ayrıca geniş bilgi için bk. F.M. Emecen v.dğr., *Görele Tarihi*, s. 29.

olarak varlıklarını sürdürüyordu. Görele ile ilgili bu son kayıt dışında gerçekçi rakamlara dayalı yorumlara imkân verecek defter türleri ne yazık ki yoktur. Fakat XVIII. yüzyılda Görele'nin kasaba olarak önemli bir yerleşim yeri olma halini sürdürdüğüne şüphe yoktur; muhtemelen bu yüzyılın hemen arifesinde başlayan hareketlenmeler, Kürtünlü gruplarının yüz yıla yayılacak göçleri vesilesiyle bölgede meydana gelen karışık ortam içinde Görele'nin durumunu hayli sarsmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren bölgeyi altüst eden mahalli güç odaklarının rekabeti ve sebep oldukları yıkımlar sonucu Görele harap hale gelince buradan kalkan halkın sahilde aynı zamanda bir iskelesi olan Eleğü adlı yere yerleştiği, buranın artık Görele adıyla anılmaya başlandığı, böylece yeni bir kasabanın temellerinin atıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu değişime yol açan ve Eski Görele'yi ortadan kaldıran bu yıkımın ana sebebi, kıyı kesimini sarsan büyük sosyal hareketlenmeler ve mahalli güçlerin yıpratıcı mücadelelerinden başka bir şey değildir. Bazı araştırıcılara göre II. Mahmud (1808-1839) zamanında çıkan olaylar nedeniyle Görele'nin nüfusu 1811'de tamamen dağılmıştır. Şu halde bu hadiseyi nasıl ve hangi şartlar muvacehesinde açıklayabiliriz?

***

Bu mühim sorunun cevabı için Doğu Karadeniz kıyılarının özellikle batı kesimini sarsan olaylar zincirine göz atmak gerekecektir. 1750'lerden itibaren bölgede daha da artış gösteren sosyal çalkantılar sonucu ortaya çıkan karışıklıklar Görele kalesi ve etrafındaki yerleşim yerlerini de tesiri altına almıştır. Görele'nin uğradığı yıkımlar sonucu buradan çıkan halk XV. ve XVI. asır tahrir kayıtlarındaki "*Eleğümlü-Haşı" veya Eleğimlü Hâini*[12]" imlasından "*Eleğü/Elevi*" şekline dönüşen bugünkü Görele'ye gelip yerleşmiştir. Eleğü kelimesi, zamanla kayıtlarda A/Elevi şekline de dönüşmüş olmalıdır[13]. Bu anlamda kelimenin İslam dini içinde Şiiliğe yakın bir inanç şekli olan "Alevi" ile ses benzerliği dışında herhangi bir bağı bulunmamaktadır.

Kısaca Elevi/Eleğü adlı mahal bu şekilde Görele'den gelenlerce yeniden iskân edilip söz konusu iskelenin adı Görele'ye dönüşürken Görele kalesine yakın bir kesimdeki eski Eynesil köyü ise büyüyerek iskelesiyle bir kasaba halini alacaktır. Bugünkü Görele'nin ortaya çıkışı anlaşılacağı üzere tamamen XIX. yüzyıldaki gelişmelerin bir sonucudur. Mahalli rivayetler Kethudazade Mehmed Emin Ağa'nın yerel güçlerin baskısı karşısında kaçanları eski yerleri olan Görele'ye yerleştirdiği yönünde bir bilgi ortaya atarlar. Bu durum bugünkü Görele değil, Eski Görele yakınındaki/bitişiğindeki Eynesil yerleşiminin zuhuru ve büyümesiyle alakalı olarak

[12] Bu yerin okunuşu bölge tarihi ile ilgilenenler için bir problem teşkil etmiştir ve bugüne kadar "*Elkerimli-Has*" olarak okunmuştur. Bunun "*Eleğümlü-Haşı*" olarak okunması gerektiği yolundaki kanaatime (bk. F. M. Emecen, Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi *Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, Trabzon 2010, s. 60) "Eleğimlü Hâini" şeklini de eklemem gerekir. Bu ad muhtemelen Osmanlı öncesi bölgedeki hakimiyet mücadelesinin hatırasını yansıtmaktadır.

[13] A. Bryer-D. Winfield, *a.g.e.*, s. 44.

mütalaa edilebilir.

Bu konuda XIX. yüzyılda Karadeniz kıyılarını dolaşan seyyahlardan da ilginç bilgiler elde edilmektedir. Öncelikle 1814'de burayı gören İngiliz seyyah Kinneir, eski coğrafyacıların Corolla dediği şimdiki Gorilla'nın harap ve ıssız bir kale olduğunu yazarak, bu tarihlerde artık Eski Görele'nin ortadan kalktığını, Eluloi diye yazdığı Elevi'nin yerleşme yeri olarak ortaya çıktığını ortaya koyar[14]. Onu takiben Trabzonlu Bıjışkyan, 1817'de Eleğü'den (şimdiki Görele) Türklerle meskûn bir kasaba olarak bahsederken Görele'yi eski bir kale olarak tarif etmiş, burayı Üçüncüoğlu Ahmed Paşa'nın kurduğunu, fakat sonra tahrip edildiğini yazmıştır[15]. Bu bilgi aslında Eski Görele ile ilgili Osmanlı tahrir ve resmi kayıtlarıyla çelişmektedir. Çünkü Eski Görele'yi iskâna açanın Üçüncüoğlu olmadığı açıktır. Üçüncüoğlu'nun burada yerleşip konak yaptırdığı ve bilahare bu yerleşimin bundan az önce vuku bulan olaylar sonucu ortadan kalktığı, harap olduğu belirtilmek istenmiş olmalıdır.

Kısaca Yeni Görele'nin oluşmasında özellikle bölge ayanları arasındaki sert mücadelenin önemli rolü oldu. Devletin direktifleri dairesinde hareket eden Çeçenzade'nin Eski Görele tarafında bulunan Kuğuzadeler'e yönelik harekâtı sırasında bu kasaba ağır tahribata uğramış olmalıdır. Yaşanan bu genel çatışma sırasında kale dâhil bütün Görele içinde yaşamanın neredeyse mümkün olamayacağı şekilde gemilerden yapılan top atışlarıyla nedeniyle tamamen tahrip edildi, kale ve şehir harabeye döndü. Bu olayların cereyan ettiği Eski Görele, bu nedenle 1816 yılından itibaren giderek nüfus bakımından dağıldı, şehir zamanla neredeyse terk edildi, buradaki halk yakındaki köylerde oturmaya ve bir bölümü de daha sonra Görele olarak adlandırılacak olan Eleğü denilen yere yerleşmeye başladı[16].

1840'lı yıllarda buradan geçen Alman tarihçi Fallmerayer, halk arasındaki söylenişiyle Kereli diye andığı küçük koyda manastır ve hisar harabesi bulunduğunu, buradaki yerleşimin tamamen ortadan kalktığını belirtip kalenin tarifini yapmıştır. Ona göre dikdörtgen şeklindeki kule etrafındaki surlarıyla birlikte Komnenoslar devrindeki Koralla'dan başka bir yer değildir. 1851'de Mortdmann,

---

[14] *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Armenie et le Kourdistan dans les annes 1813 et 1814*, , Fr. trc. N. Perrin, II, Paris 1818, s. 74-75.

[15] *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, 1817-1819*, haz. H. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 39.

[16] Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *Tarih Dergisi,* III/5 (1953), s. 23. Anthony Bryer, bu hadiselerin 1811 yılında vuku bulduğuna dair bilgiler vermektedir (Anthony Bryer, "Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü", trc. Özgür Yılmaz-Ayşegül Kuş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* sy. 20 (2016), s. 314-316). Bu hadiselerin başka bir tarihte meydana geldiği iddiası da mevcuttur. Tirebolu voyvodası Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa'nın 1830 yılında Görele derebeylerinin konaklarını yıkıp kendilerini Görele'den uzaklaştırdığı, onların zulmünden kaçan halkın eski yerlerine dönmelerini sağladığı, Görele kasabasını yeniden kurduğu bir başka bilgidir (T. Z. Öner, *Görele Kazasının Tarihçesi,* İ.Ü. Edebiyat Fak. Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971, s. 12). Ayrıca liman ve kalelerin yeniden devlet güçlerinin eline geçmesinde etkili olan deniz araçlarının ve mühimmat konusunda da tereddüt oluşturacak şekilde bilgiler verilmektedir.

ilginç şekilde hisar ve köy harabelerinin bulunduğu Koralla burnundaki kale ve yerleşimin 60 yıl kadar önce yakıldığını, ortadan kalktığını da belirtir[17]. Bu durumda Eski Görele'nin terkedilmesinin tarihi 1790'lara ancak iner. Bütün bu bilgiler Eski Görele'nin ortadan kalkışının aslında XIX. asrın hemen başlarındaki olaylar sonucu tamamlandığı bilgisini destekler.

İronik şekilde Eski Görele kalesi ve etrafında oluştuğu anlaşılan yerleşme yerinin dağılmasının ardından biraz ilerideki Eynesi adıyla tahrir kayıtlarında geçen köy biriminin büyüme süreci başlamış; burası belki dağılan halkın bir bölümünün yakın olan bu yerleşme yerinde ikametleriyle bir kasaba haline gelmiştir.

***

Sonuç itibarıyla Eski Görele kesiminde kale civarındaki nüfus boşalması bir taraftan hemen kale yakınındaki Eynesi (Eynesil)[18] köyünü desteklerken bir taraftan da Eleğü/Elevi adlı yerleşme birimini[19] adını bugünkü Görele'ye çevirecek ölçüde etkilemiş olduğu açık şekilde anlaşılmaktadır. Şimdiki Görele'nin kasabalaşma tarihinin XIX. yüzyılın geç tarihlerinde olması, buranın yeni bir yerleşim olduğunu göstermez. Görele'nin ortaya çıkışının ilginç tarihi seyrinde Eski Görele kalesi ve yerleşmesi adeta ana merkez olmuş, Elevi köyü de bu gelişimi bugüne taşımıştır. Tarihi hayli eskiye giden Eski Görele'nin böylece Eynesil ve Elevi ile birlikte bütünleştirici bir rol oynadığı tarihî bilgilerden açık şekilde anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Görele'nin geçirdiği coğrafi değişimin, Türkiye'de yer değiştiren şehirler kapsamı içinde ilginç bir temele oturduğunu söylemek sanırım yanlış olmayacaktır.

[17] *Doğudan Fragmanlar,* trc. H. Salihoğlu, Ankara 2002, s. 166-167.

[18] Eynesil için bk. F.M. Emecen v.dğr., *Görele Tarihi*, s. 135.

[19] 1486 tarihli ilk tahrir kaydına göre Eleğü/Elevi adı bazı araştırmalarda "Elkerimlü Hassı" şeklinde okunan ama anlaşıldığına göre Eleğümlü Haşı veya Eleğimlü Hayini şeklinde okunması daha uygun olan bir köy ve nahiye ismine dayanmaktadır. Söz konusu tarihte bu yerleşme birimi aynı adı taşıyan derenin boylarında sahilden biraz yukarıda bulunmaktaydı. Köyde statü itibarıyla farklı vergilendirme ünitesi içine alınan topluluklar dört grup halinde yazılmışlardı (BA, *MAD*, nr. 828, s. 727). 1515'te Eleğimlü'de bir cami olduğu ve bu camiye hizmet eden 6'sı bennak ikisi caba toplam 8 hane bulunduğu, ayrıca 3 hanenin mütekaid sipahi, yani eski tımarlı sipahi olarak burada ikamet ettiği, yine muaflar grubu olarak 4 hanenin daha yer aldığı dikkati çekmektedir (BA, *TD*, nr. 52, s. 755, 763). Bu durumda Eleğimlü Camiinin nerede olduğu konusu tartışmaya açılabilir. Zira cami aynı zamanda köylerin toplanma yeri ve alışveriş yaptıkları bir pazar mahalli özelliğini de beraberinde getirmektedir. Böylece Eleğimlü denilen yerin nahiye merkezi ve ileride kasabaya dönüşecek alt yapıları haiz olduğu söylenebilir. (Bu hususta geniş bilgi için bk. F.M. Emecen v.dğr., *Görele Tarihi*, s. 30-32).

TARİHÇİ BAKIŞ AÇISIYLA TRABZON'DA ÇİFT DİLLİLİK MESELESİ

İbrahim TELLİOĞLU

(Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, SAMSUN)

Öz

Trabzon tarih boyunca pek çok topluluğa ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Bölgedeki en eski iskân izlerini barındıran mağara yerleşimlerinden günümüze yörede yaşayan her topluluk çeşitli izler bırakmıştır. Bazı kültürler yok olup giderken bazılarının izleri günümüze kadar sürmüştür.

Trabzon, tarihinin büyük kısmında çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Aynı anda farklı uygarlık gruplarına mensup topluluklar bölgede bir arada yaşamıştır. Haliyle bütün Karadeniz bölgesinde kültürel alışverişin en yoğun olduğu yer Trabzon'dur dense mübalağa yapılmış olmaz. Bu kozmopolit gelişim içerisinde Trabzon'da birbirinin dilini bilen toplulukların var olmasından daha normal bir şey yoktur.

Trabzon'da çift dillilik meselesi gündeme geldiği zaman hemen din değiştirme akla gelir. Oysa mesele bu kadar basite indirgenemeyecek kadar çok yönlüdür. Dilcilerin, sosyologların ya da antropologların bu meseleye verecek cevapları olduğu gibi tarihçilerin de vereceği cevaplar vardır. Bu cevapların farklılığı meselenin çözümüne yönelik bakış açılarının değişik olmasından kaynaklanır. Tarihçilerin meseleyle ilgili birikimleriyle diğerlerininki farklıdır.

Tarihçiler için Trabzon'da yaşayan insanların, daha da somutlaştırmak gerekirse Türklerin Rumca, Rumların da Türkçe başka bir dil bilmelerinin çeşitli gerekçeleri vardır. Birincisi bir arada yaşamalarıdır. Trabzon fethedildikten sonra Türklerle Rumlar ayrı mahallelerde yaşasalar da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir arada ikamet etmeye başlamışlardır. Aynı durum daha küçük yerleşim yerleri için de geçerlidir. Nüfusunun yarısı Türk yarısı Rum köyler vardır. Hal böyle olunca her iki taraf birbirinin dilini öğrenmeye başlamıştır.

Trabzon'un doğusundaki bazı vadilerde Gürcistan'dan bu bölgeye yerleşmiş olan Kıpçaklar vardır. Trabzon'a göç etmeden önce Hristiyan olan Kıpçaklar XVI. yüzyıldan itibaren de İslamiyet'i benimsemişlerdir. Bununla birlikte ibadet dili olarak öğrendikleri Rumca kalıntıları onların dillerinde uzun süre yaşamıştır. Yine Rumcanın ticaret dili olarak yaygınlaşması alışveriş yapmak isteyen tüccarların bu dili öğrenmesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, çift dillilik, Türkler, Rumlar.

Abstract

Many communities lived in Trabzon throughout history. It is possible to see the traces of many cultures in the region from the prehistoric period to the present day. While some cultures are disappearing, some of their traces have survived to the present day.

Trabzon has a multicultural structure in generally. Communities from different civilization groups lived together in the region at the same time. It can be said that Trabzon is the place where cultural shopping is the most intense throughout the Black Sea region. It is normal for communities that know the language of each other to exist in this cosmopolitan development.

The issue of bilingualism comes to mind by changing religion in Trabzon. However, the issue is so versatile that it cannot be reduced to such simplicity. There are answers that linguists, sociologists or anthropologists can give, as well as historians. The difference of these answers is due to the different perspectives on the solution of the issue. It is different from others with the historians' accumulation about the issue.

There are several reasons for historians that people living in Trabzon know another language. The first is that they live together. Turks and Rum Orthodoks started to live together from the second half of the XVIth century. The same is true for smaller settlements. Half of the population of some villages is Turkish and half is Rum Orthodoks. So both sides started to learn each other's language.

In some of the valleys in the east of Trabzon, there are Kipchaks who settled in this region from Georgia. Kipchaks, who are Christians, have adopted Islam since the XVIth century. However, the Greek they learned as a language of worship lived in their language for a long time. The spread of Greek as a trade language caused traders from other nations to learn this language.

Key Words: Trebizond, bilingualism, The Turks, Rums.

Trabzon tarihi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren araştırmacıların ilgisini çeker. Döneme hâkim olan Helen hayranlığının verdiği ivmeyle Avrupa'da özellikle Doğu Roma İmparatorluğu tarihine yönelik müstakil çalışmalar ortaya çıkmaya başlar. G. Finlay gibi âlimler Komnenosların Karadeniz'de kurduğu hâkimiyeti Roma tarihinin bir parçası olarak kabul eder. Bu yüzden eserinde Trabzon Rum Devleti'ne Doğu Roma tarihinin bir kısmı olarak yer verir.[1] Ancak J. P. Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi isimli müstakil eseri 1827'de yayımlandıktan sonra Komnenosların bölgedeki tarihine daha farklı bakma ihtiyacı ortaya çıktığı gibi bölge tarihine olan ilgi daha da artar.[2] Günümüze kadar yapılan çalışmalarda bu ilginin artarak devam ettiği anlaşılmaktadır.[3]

[1] George Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204-1461, (London: William Blackwood and Sons, 1851).*

[2] Jakop Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt,* **(**Munich: Anton Weber, 1827).

[3] William Miller, Trebizond the last Greek Empire, (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1968); Türkçesi: Son Trabzon İmparatorluğu (nşr. N. Süleymangil), (İstanbul: Heyamola, 2007); Sergeĭ Pavlovich Karpov, L'impero di Trebisonda Venezia, Genova e Roma 1204-1461: Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali ed. E. Zambelli, (Roma: Il Veltro Editrice, 1986); aynı yazar, İstoriya Trapezundskoy İmperii, (Saint Petersburg: Aleteyya 2007); Türkçesi, Trabzon İmparatorluğu Tarihi (nşr. E. Uzun), (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi, 2016); Rustam Shukurov, Velikie Komninı i Vostok (1204-1461), Saint Petersburg:

Trabzon tarihinin bazı karanlık noktaları günümüze kadar devam eden bazı soruları da beraberinde getirmiştir. Bunun sebebi özellikle İlk ve Orta Çağ dönemlerine ait bazı meselelerin aydınlığa kavuşturulmasında kaynakların yetersiz kalmasıdır. Eldeki kıt bilgi ve belgelerden hareket eden bilim adamları baktıkları cephelerin değişik olmasından dolayı çok farklı sonuçlara ulaşabilmektedir. Bazen gündelik siyasi ya da kültürel havanın etkisi altında kalan araştırmacılar mevcut buluntuların aksine davranarak tam tersi istikamette görüşler ortaya koyabilmektedir. Aynı şekilde yeni bilgi ve belgelerden haberdar olmayan çeşitli araştırmacılar da neredeyse yüz yıl önceki kaynaklardaki buluntulara dayanarak o zamanki iddiaları tekrarlamaktadırlar. Trabzon'un ne zaman kurulduğu, kurucularının kimler olduğu, isminin kökeni, bölgedeki uygarlık tarihinin kökenleri, tarih boyunca yörede yaşayan halkların menşei, Orta Çağ boyunca bölgeye hâkim olan unsurların tarihteki yeri gibi pek çok mesele günümüze kadar tartışılagelmiştir.

Trabzon tarihi araştırmalarının belirli kalıplar üzerinde şekillenmesinde etkili olan iki kişi vardır. Bunlar J. P. Fallmerayer ve A. Bryer'dir. J. P. Fallmerayer, daha önce söz edildiği gibi Trabzon hakkında Avrupa'da müstakil eser hazırlayan bilim adamlarının başında gelir.[4] Pek çok meseleye ilk kez temas ettiği için kendisinden sonra gelen yazarlara da ilham kaynağı olan J. P. Fallmerayer, Orta Çağda bölgenin durumu hassaten de Trabzon Rum Devleti hakkında yapılan pek çok çalışmanın esinlendiği bir eser kaleme almıştı. A. Bryer ise daha geniş bir kronolojik yelpazede hazırladığı çalışmalarıyla Karadeniz ve Trabzon tarihine ait pek çok probleme temas etmiştir. Trabzon'un tarihi ve kültürel dokusuyla ilgili hazırlanan eserlerin çoğunda A. Bryer'in eserlerine atıf yapılır. Tarih boyunca bölgedeki kültürel ve dinî etkileşmelerden yer isimlerinin kökenine, denizcilik faaliyetlerinden konsolosluklara, Türk-Rum ilişkilerinden Bizans ve Komnenos dönemi yapılarına kadar pek çok konu A. Bryer'in ilgi alanı içerisinde yer alır.[5]

Aleteyya, 2001); İbrahim Tellioğlu, Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461), (Trabzon: Serander, 2005); Murat Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013).

[4] Uzmanlık alanı J. P. Fallmerayer'in tarih anlayışı olan bir araştırmacının gözünden onun eserleri hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, *Jakob Philipp Fallmerayer'in Seçme Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2016; aynı yazar, "Jakop Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, *22* (2017), s. 210-213; aynı yazar, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Tarih Anlayışı", *4. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (Muğla, 1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 819-826; aynı yazar, "The Ottoman World from the Point of View of German Orientalist Jakob Philipp Fallmerayer", The Fourth International Congress of Turkology "Turkic Peoples Through the Ages and Lands (Varşova, 21-23 Eylül 2016), *1*, s.108-120.

[5] Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I-II* (Washington: Dumbarton Oaks, 1985); Anthony Bryer vd., *The Post Byzantine Monuments of the Pontos* (Hampsire: Routledge, 2002); Anthony Bryer, "Some Trapezuntine Monastic Obits 1368-1563", *Revue des Etudes Byzantines, 34* (1976), s. 125-138; "The Estates of Empire of Trebizond", *Archeion Pontou, 35* (1979) s. 370-

Trabzon tarihi ile ilgili tartışmalı konulardan birisi Trabzon'da çift dillilik meselesidir. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da tarih boyunca birden fazla dil konuşan insanlar var olmuştur. Esasında bu mesele tarihi bir mesele olmanın yanında aynı zamanda filolojik, sosyolojik, dini ve ekonomik boyutları olan bir meseledir. Bazen insanlar filolojik sebepten dolayı bir başka dili öğrenebilirler. Bazen mensup oldukları inanç onları başka bir dili öğrenmeye zorlayabilir. Aynı şekilde ticari ya da kültürel sebeplerden de başka bir dil öğrenilebilir. Bu ihtiyaçlar bölgeden bölgeye farklılaşır. Kimi yerlerde dinî sebeplerden başka bir dili öğrenenler çoğunluktayken bazı yerlerde kozmopolit hayatın getirdiği ihtiyaçlardan ikinci bir dili konuşan insanlar vardır. Yine alış veriş yapabilmek için yaygın olan ticaret dilini öğrenme zarureti insanları yeni bir dil öğrenmeye zorlayabilir. Şüphesiz bu faktörlerin sayısının artmasında insanların yaşadığı coğrafyanın konumu çok önemlidir. Yaşadığı yerin mevkii itibariyle farklı toplumlarla temasta bulunanların daha sakin yerlerde yaşayanlara göre farklı olacağı açıktır. Coğrafya-insan ilişkisi bu meselede de kendisini göstermekte ve insanların dünya görüşünün şekillenmesinden kültürel seviyesine, ekonomik yaşantısından dinî hayatına kadar pek çok hususu etkilemektedir.

Trabzon coğrafya itibariyle çok dilliliğin var olmasına çok uygun bir mekândır. Ksenpohon'un MÖ 401 tarihine ait notlarından da Trabzon'da pek çok dilin konuşulduğu bilinmektedir.[6] Ancak bu farklı topluluklar arasında iletişim çok yoğun değildi. O yüzden bölgede çok dilliliğin ortaya çıkmasında kolonizasyon dönemi büyük yer tutar. Daha öncesinde de çeşitli faaliyetler var

477; "Une Eglise 'a la demande du client' a Trebizonde" *Proche-Orient Chretien, 32* (1982), s. 216-234; "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)", *Byzantinische Zeitschrift, LXVI,* (1973), s. 332-350; "Shipping in the Empire of Trebizond", *Journal of the Society for Nautical Research, 52* (1966), s. 3-12; "Eclipses and Epithalamy in Fourteenth Century Trebizond", *Byzantium, II* (nşr., N. Stratos), Athens 1986, s. 347-352; "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr., A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 53-95; "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal, XII*, (1970), s. 164-187; "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika, I* (1970), s. 30-54; "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper, 29* (1975), s. 113-149; "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mumy of Cheriana", *Anatolian Studies, XXXII,* (1982), s. 133-150; "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Deltio Kentrou Mikrasiation Spoudon, 4*, (1983), s. 13-67; "The Faithless Kabazitai and Scholarioi", *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (nşr. A. Moffatt), Canberra 1984, s. 309-327; "The Treatment of Byzantine Place-Names", *Byzantine and Modern Greek Studies, IX,* (1984-1985), s. 209-214; "The last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie, XXVI* (1986), s. 191-210; "Han Turali Rides Again", *Byzantine and Modern Greek Studies, 11* (1987), s. 193-206; vb.

[6] MÖ. 401'de Karadeniz üzerinden Yunanistan'a dönmeye çalışan Yunan ordusu Trabzon ve çevresinde kozmopolit bir yapıyla karşılaşmıştı. Kent sahilindeki kolonide bulunan Miletosluların yanı sıra Trabzon'un çeşitli yerlerine yerleşmiş olan Makron, Kolkh, Dril ve Mossynnoik gibi farklı halklar vardı. Yunanlıların yaşadıklarını anlatan Ksenophon, bunlar arasında çok az kültürel etkileşim olduğundan bahseder. Her topluluk kendi bölgesinde yaşayıp diğerleriyle temas kurmazdı. Hal böyle olunca dil etkileşimi de azdı. Ayrıntılı bilgi için bk. Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), (İstanbul: Sosyal, 1984), s. 140-156.

olmasına rağmen eğer Miletosluların kurduğu koloniyi esas alırsak neredeyse 2.700 yıldır çok önemli bir ticaret merkezidir.[7] İpek yolunun denize açılan kapılarından birisi olan Trabzon'a gelen mallar buradan Avrupa'nın çeşitli şehirlerine ulaştırılırdı.[8] Haliyle şehirde pek çok milletten tüccarlar bulunurdu. Bu tüccarların en önemli ortak noktalarından birisi ticaret yapabilecek kadar Grekçe bilmeleriydi. Zira Grekçe Karadeniz havzasının ticaret dili haline gelmişti ve bölgede alış-veriş yapmak isteyen herkes Grekçe öğrenmek zorunda kalıyordu. Benzer bir durumu Akdeniz limanlarından ticaret yapmak isteyenlerin Arapça öğrenmesinde, İpek yolunda alışveriş yapmak isteyenlerin Türkçe ya da Moğolca öğrenme ihtiyacı hissetmelerinde de görebilirsiniz.[9] Ancak iş Karadeniz havzası özeline indirgendiğinde insanlar Grekçe, Venedik ve Ceneviz faaliyetlerinin yoğunlaşmasından sonra da Latince öğrenme zorunluluğu hissetmiştir. Zamanla Grekçenin yerini daha farklı bir dile dönüşen Rumca almıştır.[10] Böylece ticari sebeplerden dolayı ana dili başka olup ticari sebeplerden Grekçe/Rumca öğrenen gruplar ortaya çıkmıştır. Özellikle seyahatnamelerde bu konuyla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür.[11] Yakın dönemde de Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra Karadeniz sahil şehirlerinde kurulan ve halk arasında "Rus pazarı" diye bilinen alışveriş merkezlerinde Rusça bilen bir esnaf grubu ortaya çıkmıştı. Tarih yazıcıları ticari maksatla başka bir dil öğrenen bu toplulukların kim olduğunu ortaya koyarken bu gelişimi göz ardı etmemelidir.

Trabzon'da tarih boyunca yaşayan insanların ikinci bir dilmelerini gerektiren ikinci husus Türklerle Rumların bir arada yaşamasıdır. Anadolu'da siyasi hâkimiyet el değiştirip Romalılardan Türklere geçince ilk başta farklı dinden ve kültürden olanların yerleşim yerleri birbirinden farklıydı. Ancak özellikle şehirlerde zamanla aynı mahallelerde bir arada yaşamaya başladılar. Trabzon'da

[7] Trabzon İlk Çağdan itibaren önemli bir ticaret merkeziydi. Hindistan ve Çin'den gelen mallar Trabzon limanı vasıtasıyla Avrupa'ya ulaşırdı. O yüzden özellikle kolonizasyon döneminden itibaren şehirde kozmopolit bir yapı oluşmuştu. Bu konuda bk. Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, (Trabzon: Serander, 2011); Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri,* Trabzon 1999, s. 35-45; Mehmet Tezcan, "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin İle Ticareti", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005), I,* Trabzon 2007, s. 3-36; Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10/2* (2007), s. 136- 155.

[8] Trabzon'da ticaret hayatıyla ilgili olarak örnek olması için bk. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, (Trabzon: Serander 2005); Musa Şaşmaz, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları (1830-1914), I-II-III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.)

[9] Karadeniz'in kuzeyinde ticaret yapmak isteyen İtalyan tüccarlara Türkçe öğretmek için XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başlarında hazırlanan Codex Cumanicus bu duruma çarpıcı bir örnektir.

[10] Çeşitli grupların da katılmasıyla Anadolu'daki Ortodokslar Grek etnitisitesinden daha geniş bir kitleye dönüşünce Grekçenin yerini Rumca almıştır. İkisi arasındaki hissedilir derecede önemli farklar vardır. Mübadiller Yunanistan'a ulaştığında Trabzon'dan gidenlerin oradakilerle çok zor anlaşması bu durumun çarpıcı bir sonucudur.

[11] Seyahatnamelerde Trabzon hakkındaki bilgilerin derlemesi için bk. Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, (Trabzon: Serander, 1999).

bu yerlerden birisiydi. Hatta bu karma yaşam sadece şehirle sınırlı kalmamış Türklerle Rumlar kaza, nahiye hatta köylerde bile bir arada yaşamışlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bu karma mahallelerde Türkler Rumların, Rumlar da Türklerin dilini öğrenmeye başlamıştır.[12] Böylece bir arada yaşama kültürünün bir sonucu olarak çift dillilik ortaya çıkmıştır. Ancak karmaşaya sebep olan ya da propaganda malzemesi haline getirilen hususları ortadan kaldırabilmek için bu etkileşimde insanların ana dilinin ne olduğu ve hangi başka dili konuşmayı bildiği iyi tespit edilmelidir. Ana dili Türkçe olan insanlar Rumcayı da Türkçe mantığıyla konuşmaktadırlar. O dili ne kadar iyi bilseler de kelime hazneleri belirli bir kelimenin ötesine geçemez. Aynı durum Türkçe bilen Rumlar için de geçerlidir. İnsanların kültürel kodlarını en açık bir biçimde ortaya koydukları zamanlarda ninnilerini, manilerini ya da ağıtlarını hangi dilde söyledikleri onların ana dilinin ne olduğunu gösterir. Başka bir dili bilenlerin hepsi bu en insani durumlarında ana dillerini kullanırlar. İşte bu perspektiften olaya yaklaşıldığında günlük hayattaki iletişim dili ile ana dili birbirinden ayırt edebilme için çeşitli ölçüler geliştirmek mümkün olur. Aynı şekilde bu dil kalıntılarının günümüze kalan izlerini de nasıl değerlendirmek gerektiği yönünde de sağlıklı bir bakış açısı elde etmeye yarar. Kaldı ki dilcilerin tespitleri yukarıdaki görüşü teyit eder mahiyettedir. Trabzon ağzı üzerine yapılan çeşitli araştırmalarda bugün Rumcanın bilindiği yerlerdeki insanların ana dilinin Türkçe olduğu çok açık bir biçimde ortaya konmuştur. Kelimelerin cümle içerisindeki dizilişleri, sözcüklerin telaffuzu vb. unsurlardan hareket eden dilciler yaptıkları alan araştırmalarında elde ettikleri örneklerle Rumlarla aynı yerlerde bir arada yaşayan Türklerin Rumca öğrendiklerini ve bu dilin kalıntılarının günümüze kadar varlığını koruduğunu yazmaktadır.[13] Diğer yandan bunlar içerisinde konuşmayı bildikleri dilin okur-yazarı neredeyse hiç yoktur. Sadece gündelik hayatta ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar konuşma kabiliyetine sahiptirler. Eğitimli olan Rumlar ya da Türkler genel olarak kendi alfabelerini bilmektedirler.

Trabzon'da çift dillilikle ilgili belki de en karmaşık mesele bölgedeki Ortodoks kimliğinin mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Bugün genel itibariyle Rum dendiğinde Yunanlılık akla gelir. Ancak bu eşleştirme tarihî açıdan doğru değildir. Osmanlı millet sistemi içerisinde halkın dinî ve mezhebi konumu esas alındığı için Fener Rum Patrikhanesine bağlı olan bütün Hristiyan lar Rum/Ortodoks hanesi altında kayıtlara geçmiştir. O yüzden bu sınıflandırma ile

[12] Bu konudaki örnekler için bk. Miraç Tosun, Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770), (Trabzon: Serander, 2018); Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehrinin Mahalleleri", *History Studies*, *9/5* (Aralık 2017), s. 25-56; aynı yazar, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM, 35* (Bahar 2014), s. 1-39.

[13] Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II,* (Oslo: Otto Harrassowitz Verlag, 2001); Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III,* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.)

halkın etnik menşeini anlamak mümkün değildir. Bunun için başka verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Farklı kökenlerden olup Hristiyan lığı benimseyen ve Fener Rum Patrikhanesinin kurumlarıyla hayatını sürdüren tüm insanları Romalılığın ya da Yunanlılığın bir parçası olarak düşünmek doğru değildir. Bununla birlikte Ortodoks kimlik içerisinde onların etnik ve kültürel aidiyetlerini belirleyebilecek verilere ulaşmak da eldeki bilgi ve belge kıtlığından dolayı oldukça zordur. Ancak Trabzon'la ilgili bazı kayıtlar bu konudaki sis perdesini aralayabilecek mahiyettedir.

Trabzon'un doğusundaki yerleşim birimleri Doğu Roma ve Komnenos hâkimiyetleri sırasında genellikle ticaret merkezleri etrafında ortaya çıkan kıyı yerleşimleri olarak gelişmekteydi. Vadiler büyük ölçüde ıssızdı. Ancak Osmanlı hâkimiyeti sonrasında yapılan ilk tahrirlerde buralarda çeşitli köylerin var olduğu anlaşıldı. Rum/Ortodoks olarak kayıtlara geçen bu yerlerin ahalisinin kıyıdaki yerleşim yerleriyle çok fazla iletişiminin olmadığı anlaşıldı. Zira sahildeki ticaret merkezlerinin kültürel dokusuyla burası farklıydı.[14] Aynı dinden olmalarına rağmen vadilerde yaşayanların menşeinin farklı olduğu ortaya çıktı. Türkiye'de o dile hâkim araştırmacı olmadığı için Orta dönem Grekçe olarak tutulan bu kayıtlar uzun süre anlaşılamadı. Ancak Yunanistan'da o dili bilenlerin bölgedeki kilise kayıtlarını incelemeye başlamasıyla ilginç sonuçlar ortaya çıkmaya başladı. Anadolu'daki Hristiyanların kökeni üzerine yapılan bir incelemede G. Nakrakas, Solaklı ve Büyükdere vadilerinde, Osmanlı hâkimiyetinden önce yerleşmiş olan ve nüfusu 10.000 ile 12.000 aileden oluşan Hristiyan ahalinin tamamının Türk olduğunu fark etmişti. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasından sonra da burada yaşamaya devam eden Hristiyan Türkler XVII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i benimsemeye başlamıştı. Fener Rum Patrikhanesine bağlı olan bu grup ibadet dili olarak Rumca öğrenmişti. Osmanlı döneminde İslamiyet'i benimsemiş olsalar da yüzyıllardır kullandıkları dilin kalıntıları uzun süre devam etmişti.[15] Böylece Trabzon'da dinî gerekçelerle Rumca öğrenen Türklerin varlığından haberdar olundu. XII. yüzyıl başlarında Karadeniz'in kuzeyinden Gürcistan'a gelen bu grup ertesi yüzyıl başlarında bu ilkedeki iç çekişmeler dolayısıyla Doğu Karadeniz bölgesine göç etmişlerdi.[16] Gürcistan'dan kalanları Gürcü kilisesine bağlanıp

[14] Vadi/kıyı yerleşmeleri arasındaki farklar hakkında bir karşılaştırma için bk. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz,* (İstanbul: Kitabevi, 2005); *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpazarı Beşikdüzü,* (Trabzon: Serander, 2011).

[15] Georgios Nakrakas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (nşr. İ. Onsunoğlu), (İstanbul: Kitabevi, 2003), s. 222. Bölgedeki Kıpçak kökenli ailelerden birisine örnek olarak bk. Mehmet Bilgin, *Sarıalizadeler (Sarallar)*, (Trabzon: Serander, 2006).

[16] Kral IV. David'in (1089-1125) daveti üzerine 1118'de Don-Kuban nehri arasındaki yurtlarından Gürcistan'a göç eden Kıpçaklar, kırk bin ailelik kalabalık bir grupla David'e askeri destek vermişlerdir. 1118-1121 arasında ülkedeki Selçuklu hâkimiyeti son bulmuş Kıpçaklar da aile başına devlete tam teçhizatlı bir atlı asker verme karşılığında müstakil arazi ile yaylak-kışlık elde etmişlerdi. Gürcistan'ın

Hristiyan oldukları için Gürcüce öğrenmişlerdi. Doğu Karadeniz bölgesine yerleşip de Rum/Ortodoks kilisesine bağlananlar da Rumca öğrendi. Aynı coğrafyadan üçüncü bir örnek de Ermeniler içerisine yerleşerek Hristiyan olan Kıpçaklara aitti. Ermeni kilisesine bağlanan bu grup da Ermenice öğrenmişti ki Gregoryen Kıpçak Türkçesi ya da Ermeni Kıpçakçası olarak bilinen ağız böyle oluşmuştu.[17]

Trabzon'da Ortodoks zümre içerisinde Türklerin varlığına işaret eden ikinci izler Maçka'da ortaya çıktı. Burada bulunan Vazelon manastırındaki kayıtlar bölgedeki Rum/Ortodoks dinî kimliği altında anılan farklı kökenlerden insanlar için çarpıcı bir örnektir. Bu kayıtlarda yeni doğan çocuklar vaftiz edilirken isimleri ve vaftiz isimleriyle birlikte kayıt altına alınırdı. Vazelon manastırı kayıtları üzerine ilk yapılan çalışmada A. Bryer, bölgedeki Hristiyanların yarısından fazlasının Grek kökenli isimler taşımadığını fark etmişti.[18] Ancak o buradan daha ileri gitmeyerek o isimlerin kökenini yazma ihtiyacı hissetmedi. Onun bıraktığı boşluk R. Shukurov tarafından doldurulduldu. Vaftiz isimleri Hristiyan azizleri olan bu çocukların büyük kısmı Türkçe isim taşıyordu.[19] Bu da Solaklı ve Büyükdere vadilerindeki yapının bir benzerinin Maçka'da da oluştuğunun kanıtıydı. Böylece M. Bilgin'in Osmanlı arşiv belgelerinde Trabzon'un doğu ilçelerinde izine rastladığı[20] Türkçe isim taşıyan Rum/Ortodoksların varlığı kilise kayıtlarından da doğrulandı. Böylece dinî sebeplerle Rumca öğrenen ancak ana dili Türkçe olan bir grubun olduğu ortaya çıktı. Bu grup daha sonra İslamiyet'i benimsemiş olsa da öğrendikleri Rumcanın kalıntıları dillerinde uzun süre yaşadı.

çeşitli kesimlerine yerleştirilen Kıpçakların bir kısmı da 1124'te, Selçuklulardan alınan Çoruh vadisini yurt tutmuştu. Kraliçe Tamara (1184-1213) devrinde Kıpçak önde gelenlerinin görevden el çektirilmesi üzerine ikinci bir grup daha bölgeye göç etmiştir. Ancak esas göç, yaklaşık bir asır sonra Moğolların Gürcistan'a girmesi üzerine olmuştur. İlhanlılardan Ahıska bölgesini ikta alan Sargis önderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, 1267'de batıda Ardeşen'e kadar olan yöreye yerleşmiş ve bölge, 1479'da Osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar burada müstakil bir hayat sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk Gürcü İlişkileri*, (Trabzon: Serander, 2009), s. 72-132.

[17] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Altınkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2006); Bilgehan Atsız Gökdağ-Yaşar Şimşek, "Gregoryen Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?", *Yeni Türkiye, 60* (2014), s. 756-767; Nadejda Chırlı, "Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, *20* (2009), s. 75-90; İbrahim Arıkan, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*,*3/4* (Aralık 2006), s. 130-141; Gülnisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı?", *Milli Folklor*, *84* (2009), s. 113-126; Abdulkadir Öztürk, "Kuman, Ermeni Harfli Kıpçak ve Karay Türkçelerinin Ortak Söz Varlığı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları, XVI/61 (2019)*, s. 78-92; Gökçe Yükselen Abdurrazzak Peler, "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar", *Turkish Studies, 10/8* (Bahar 2015), s. 253-272; vb.

[18] A. Bryer, "Rural Society in Matzouka", s. 79 vd.

[19] Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *ACTS XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991), II,* Shepherdstown 1996, s. 75-81; "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", (nşr. K. Çiçek) *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 111-121.

[20] Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, (İstanbul: Sürmene Belediyesi Yayınları, 1990) s. 106; *Doğu Karadeniz*, (Trabzon: Serander, 2000), s. 90 vd.

Trabzon'da çift dillilik konusu gündeme geldiğinde hemen ilk akla gelen hususlardan birisi ihtida meselesidir. Rumca bilen ahalinin din değiştirerek İslamiyet'i benimsemiş Rumlar olduğu fikri alttan alta işlenmektedir. Osmanlılardan önce nüfusun büyük kısmını oluşturan Rumların akıbetini araştıran bazı kişiler bölgedeki demografik hareketleri bir kenara atarak din değiştirme sebebiyle Rumların Müslüman kimliği altında yaşamaya başladığı kolaycılığına kaçmaktadırlar.[21] Oysa 1461'deki fetihten sonra Konya, Maraş ve Diyarbekir başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen Türkmen oymakları Trabzon'un çeşitli kesimlerine yerleştirilmiştir.[22] Gelenler o kadar kalabalıktır ki mevcut Rum/Ortodoks ahali bir anda azınlık konumuna düşmüştür.[23] Bu değişimi göz ardı ederek Trabzon'daki Hristiyanlara ne olduğuna cevap bulmak mümkün değildir. Aynı şekilde özellikle roman tarzı çalışmalarda bölgede binlerce Müslümanlaşmış Rum olduğu iddiaları sıkça tekrarlanır durur. Ancak onlar da bir yer ya da kitle göstererek meseleyi somutlaştırmazlar. Zira öyle yapsalar eldeki bilgi ve belgeler Osmanlı hâkimiyeti sırasında kimin hangi tarihte ve yerde din değiştirdiğini gösterebilecek kadar açıktır. Haliyle herhangi bir mahalle, köy ya da kasabanın nüfus kayıtlarını ortaya koyarak onların din değiştirdiğini iddia edebilecekleri bir belgeleri yoktur. Zira Trabzon'daki ihtida defterleri incelendiğinde farklı tarihlerde ve yerlerde bireysel başvurularla din değiştirme olduğu görülecektir. Müftülerin huzurunda dinî vecibelerini yerine getirerek Müslüman olan bu kişilerin isimleri ve bilgileri ihtida defterlerinde vardır.[24] O sebeple bir mahalle, köy ya da daha büyük bir yerleşim merkezini din değiştirmiş olanlardan ibaret sayanlar hayali bir tarihin peşinde giderler.

Sonuç olarak Trabzon'da çift dilliliğin pek çok gerekçesi olduğu açıktır. Tarihçiler olarak meseleye yaklaşırken tarih boyunca Trabzon'un sahip olduğu coğrafi konumu göz önünde bulundurarak mantık örgüsü kurmak çok önemlidir. İlk Çağdan itibaren farklı kökenden toplulukların bir arada yaşadığı Trabzon'da şehrin hemen sırtını yasladığı dağların vadilerinde ve eteklerinde farklı diller konuşulabilirken sahilde çok faklı bir kültürel doku ortaya çıkabilmekteydi. Ksenophon'un kayıtlarından günümüze kadar binlerce yıldır Trabzon'un

---

[21] Fetihten sonra Osmanlı belgelerine göre Trabzon'un nüfus durumu hakkında bir değerlendirme için bk. M. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten, XXVI/102* (Nisan 1962), s. 293-337.

[22] Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Trabzon'a yerleştirilen boy/oymak/cemaatlerin Osmanlı belgelerinde yayıldığı yerler hakkında bk. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaâtlar*, (İstanbul: Tercüman 1979); Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar, I-VI*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009).

[23] Bu nüfus değişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.): aynı yazar, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, (İstanbul: Nöbetçi, 2012).

[24] Bu konuda çeşitli örnekler için bk. Abdullah Saydam, "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları, 155* (Mart-Nisan 2005), s. 47-72; Kenan İnan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 245-252.

kozmopolit yapısı değişmemiştir. Bu yapı içerisinde aynı coğrafyada yaşayan unsurların birbirinin dilini de konuşmasından daha doğal bir şey yoktur. Ancak Trabzon'da çift dillilik konusu gündeme açıldığında akla gelen ilk topluluklar Türkler ve Rumlardır.

Trabzon'daki Rumlar Osmanlı hâkimiyetine kadar Türklerden ayrı olarak yaşamışlardır. Çevreleri Türk beylik ve devletleriyle çevrilmiş olsa da korunaklı yerlerde yerleşmiş olmalarından dolayı varlıklarını korumuşlardı. Zaman zaman bölgeye yapılan akınlar da Trabzon kalesi fethedilemediği için yağma akınının ötesine geçememişti.[25] Ancak 15 Ağustos 1461'de Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) Trabzon'u fethedince[26] durum değişti. Rumlar artık hem bir Türk devletinin vatandaşı olmuşlardı hem de Türklerle bir arada yaşamaya başlamışlardı. Böylece şehrin tarihindeki en büyük değişim ve dönüşüm de başlamış oldu.

Sonuçta Trabzon Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra ülkenin çeşitli kesimlerinden bölgeye yerleştirilen Türkmen gruplarıyla birlikte bölgedeki nüfus yapısı değiştirmeye başladı. Türkmenler daha çok sahilin ardındaki kesime yerleştirilerek buraları şenlendirdiler. Vadilerdeki pek çok yerleşim biriminin Türkçe isimler taşıması ve günümüze kadar o ailelerin bölgede varlığını devam ettirmesi bu değişimini izlerini günümüze kadar taşır. Trabzon şehir merkezinde ve sahildeki kasabalarda ise XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumlarla Türklerin bir arada yaşadığı mahalleler oluşmaya başladı. Böylece bir arada yaşamadan kaynaklanan çift dillilik ortaya çıktı. Bölgede yaşayan Türklerin Rumca bilmesinde Yunanistan'a göç eden Rumların da Türkçe bilmesinde en etkili olan sebep budur.

Trabzon'da çift dillilik meselesinde bugüne kadar çok tartışılmayan Hristiyan Türkler meselesi konuyu farklı bir mecraya taşımaktadır. İzleri XII. yüzyıl başlarında Karadeniz'in kuzeyinden Gürcistan'a kadar takip edilebilen Kıpçakların bir kısmı buradaki iç çekişmelerden dolayı Karadeniz bölgesinin doğu kıyılarına göçmüştü. Tarihî kaynaklar çeşitli olaylar vesilesiyle bunlardan bahsetse de Kıpçakların bölgedeki faaliyetlerini bir bütün olarak izlemek mümkün değildir. Ancak Osmanlı fethi öncesinde özellikle Trabzon'un doğu kesimindeki vadilerde hatırı sayılır bir Kıpçak nüfusu olduğu kilise kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Rum/Ortodoks kilisesine bağlanan bu grup ibadet dili olarak Rumca öğrenmiştir. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte İslamiyet'i benimsemiş olsalar da Kıpçaklar tahminen dört asır boyunca bildikleri Rumcayı dillerinden söküp atamamışlardır.

---

[25] Panaretos Kroniğinde bu seferlerin ayrıntısını bulabilirsiniz. bk. Lebeau, *Histoire du Bas Empire, XX*, (Paris: Chez Ledoux et Tendre, 1836), s. 482-509.

[26] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary* (nşr. B. Stolz), (Ann Arbor: University of Michigan, 1975), s. 118 vd; Kritovulos, *Fatih Sultan Mehmet* (nşr. Karolidi Efendi), (Trabzon: Trabzon Valiliği, 2009), s. 189 vd.; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth* (nşr. A.M. Tulum), (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1977), s. 109 vd.

Halen aynı bölgede Türkçe içerisinde hayatını sürdüren Rumca kelimelerin varlık sebebi budur.

Rumcanın ticaret dili olması bölgedeki çift dilliliğin diğer bir sebebidir. Trabzon'da ticaret yapmak isteyenler Karadeniz havzasında ticari faaliyetleri elinde bulunduran Rumların dilini öğrenmek zorunda kalmıştır. XIII. yüzyıldan sonra Cenevizliler ve Venedikliler de bu havzada pek çok koloni açsalar da Rumcanın tekelini kıramamışlardır. Trabzon'da yaşayan Türkler ticaretle çok ilgilenmedikleri için bölgedeki tüccar tabakasının önemli bir kısmı Rumlardan oluşmuştu. Hal böyle olunca onlarla iletişim kurmak zorunda kalan Türkler Rumca öğrenmeye başlamıştı.

BİBLİYOGRAFYA

Açık, Turan. "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehrinin Mahalleleri", *History Studies*, 9/5 (Aralık 2017), s. 25-56.

_____. "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35 (Bahar 2014), s. 1-39.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan. Jakob Philipp Fallmerayer'in Seçme Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2016.

_____. "Jakob Philipp Fallmerayer'in Tarih Anlayışı", 4. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (Muğla, 1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 819-826.

_____. "Jakop Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22 (2017), s. 210-213.

_____. "The Ottoman World from the Point of View of German Orientalist Jakob Philipp Fallmerayer", *The Fourth International Congress of Turkology* "Turkic Peoples Through the Ages and Lands, (Varşova, 21-23 Eylül 2016), 1, s.108-120.

Altınkaynak, Erdoğan. *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları*, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2006.

Arıkan, İbrahim. "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*,3/4 (Aralık 2006), s. 130-141.

Aygün, Necmettin. *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon: Serander, 2005.

Aynakulova, Gülnisa. "Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı?", *Milli Folklor*, 84 (2009), s. 113-126.

Bilgin, Mehmet. *Doğu Karadeniz*, Trabzon: Serander, 2000.

_____. *Sarıalizadeler (Sarallar)*, Trabzon: Serander, 2006.

_____. *Sürmene Tarihi*, İstanbul: Sürmene Belediyesi Yayınları, 1990.

Bostan, M. Hanefi. *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul: Nöbetçi, 2012.

_____. XV-XVI. *Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

Brendemoen, Bernt. *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo: Otto Harrassowitz Verlag, 2001.

Bryer, Anthony. "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187.

_____. "Eclipses and Epithalamy in Fourteenth Century Trebizond", *Byzantium*, II (nşr. N. Stratos), Athens 1986, s. 347-352.

_____. "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 113-149.

_____. "Han Turali Rides Again", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 11 (1987), s. 193-206.

_____. "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr. A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 53-95.

_____. "Shipping in the Empire of Trebizond", *Journal of the Society for Nautical Research*, 52 (1966), s. 3-12.

_____. "Some Trapezuntine Monastic Obits 1368-1563", *Revue des Etudes Byzantines*, 34 (1976), s. 125-138.

_____. "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Deltio Kentrou Mikrasiation Spoudon*, 4, (1983), s. 13-67.

_____. "The Estates of Empire of Trebizond", *Archeion Pontou*, 35 (1979) s. 370-477.

_____. "The Faithless Kabazitai and Scholarioi", *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (nşr. A. Moffatt), Canberra 1984, s. 309-327.

_____. "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)", *Byzantinische Zeitschrift*, LXVI, (1973), s. 332-350.

_____. "The last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie*, XXVI (1986), s. 191-210.

_____. "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 30-54.

_____. "The Treatment of Byzantine Place-Names", *Byzantine and Modern Greek Studies*, IX (1984-1985), s. 209-214.

_____. "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mumy of Cheriana", *Anatolian Studies*, XXXII (1982), s. 133-150.

_____. "Une Eglise 'a la demande du client' a Trebizonde" *Proche-Orient Chretien*, 32 (1982), s. 216-234.

Bryer, Anthony, David Winfield. T*he Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I-II, Washington: Dumbarton Oaks, 1985.

Bryer, Anthony, vd.. *The Post Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampsire: Routledge, 2002.

Chırlı, Nadejda. "Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20 (2009), s. 75-90.

Çiğdem, Süleyman. "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 136- 155.

Demir, Necati. *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, I-II-III, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.

Emecen, Feridun M.. *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpazarı Beşikdüzü*, Trabzon: Serander, 2011.

_____. *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, İstanbul: Kitabevi, 2005.

Emir, Osman. *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon: Serander, 2011.

Gökbilgin, M. Tayyip. "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102 (Nisan 1962), s. 293-337.

Gökdağ Bilgehan Atsız, Yaşar Şimşek. "Gregoryen Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?", *Yeni Türkiye*, 60 (2014), s. 756-767.

Halaçoğlu, Yusuf. *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, I-VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

İnan, Kenan. "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 245-252.

Karpov, Sergeĭ Pavlovich. *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, Saint Petersburg: Aleteyya, 2007; Türkçesi, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* (nşr. E. Uzun), İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi, 2016.

_____. *L'impero di Trebisonda Venezia, Genova e Roma 1204-1461: Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali* (ed. E. Zambelli), Roma: Il Veltro Editrice, 1986.

Keçiş, Murat. *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Konstantin Mihailović. *Memoirs of a Janissary* (nşr. B. Stolz), Ann Arbor: University of Michigan, 1975.

Kritovulos. *Fatih Sultan Mehmet* (nşr. Karolidi Efendi), Trabzon: Trabzon Valiliği, 2009.

Ksenophon. *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), İstanbul: Sosyal, 1984.

Lebeau. *Histoire du Bas Empire*, XX, Paris: Chez Ledoux et Tendre, 1836.

Miller, William. *Trebizond the last Greek Empire*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1968; Türkçesi, *Son Trabzon İmparatorluğu* (nşr. N. Süleymangil), İstanbul: Heyamola, 2007.

Nakrakas, Georgios. *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (nşr. İ. Onsunoğlu), İstanbul: Kitabevi, 2003.

Özsait, Mehmet. "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 35-45.

Öztürk, Abdulkadir. "Kuman, Ermeni Harfli Kıpçak ve Karay Türkçelerinin Ortak Söz Varlığı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61 (2019), s. 78-92.

Peler, Gökçe Yükselen Abdurrazzak. "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar", *Turkish Studies*, 10/8 (Bahar 2015), s. 253-272.

Saydam, Abdullah. "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155 (Mart-Nisan 2005), s. 47-72.

Shukurov, Rustam. "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar" (nşr. K. Çiçek) *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, s. 111-121.

_____. "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *ACTS XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991)*, II, Shepherdstown 1996, s. 75-81.

_____. *Velikie Komnını i Vostok (1204-1461)*, Saint Petersburg: Aleteyya, 2001.

Şaşmaz, Musa. *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları (1830-1914)*, I-II-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Tellioğlu, İbrahim. *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon: Serander, 2005.

_____. *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander, 2009.

Tezcan, Mehmet. "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin İle Ticareti", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu* (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005), I, Trabzon 2007, s. 3-36.

Tosun, Miraç. *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Trabzon: Serander, 2018.

Tursun Bey. *Târîh-i Ebü'l-Feth* (nşr. A.M. Tulum), İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1977.

Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaâtlar*, İstanbul: Tercüman, 1979.

Usta, Veysel. *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon: Serander, 1999.

THE EMPIRE OF TREBIZOND AND THE GOLDEN HORDE*

Rustam Shukurov

(Austrian Academy of Sciences / Moscow State University)

Abstract

Contemporary scholarship has accumulated profound information about the role of various Muslim powers and nations in the history of the Empire of Trebizond. The only significant gap in the general picture of the Grand Komnenian politics in the Orient is represented by the Golden Horde. Sources preserve almost nothing about the links between Trebizond and the Jochid Ulus. The objective of this paper is to discuss all known evidence concerning the role of the Golden Horde in the Pontos and to give a hypothetical reconstruction of the links between the Juchid Mongols and the Grand Komnenoi.

Keywords: Empire of Trebizond, Pontos, Crimea, Golden Horde, Black Sea, Anatolia, Trabzon, medieval history, international relations, diplomacy

Contemporary scholarship has accumulated profound information about the role of various Muslim powers and nations in the history of the Empire of Trebizond. These are Trapezuntine relations with the Seljuks, the Ilhanids of Iran, Anatolian Beliks, Ottomans and the like. We know in many details about the interaction of the Grand Komnenoi with both sedentary and nomadic Muslim societies of the thirteenth–fifteenth centuries.[1]

The only significant gap in the general picture of the Grand Komnenian politics in the Orient is represented by the Golden Horde. When one asks Google Search for "Trabzon ve Altın Orda," "Trabzon-Altın Orda ilişkileri" and the like, Google returns pages concerning the Altınordu football team, its matches and transfers of football players. This is quite symptomatic: Medieval sources preserve

* The present study was completed in the framework of the project FWF P-Z288-G25 *Wittgensteinpreis-Projekt: Mobility Microstructures and Personal Agency* run by Professor Claudia Rapp (Department of Byzantine and Modern Greek Studies, University of Vienna and Division of Byzantine Research/IMAFO, Austrian Academy of Sciences).

[1] Rustam Shukurov *Великие Комнины и Восток (1204–1461)* (St. Petersburg, 2001).

almost no direct indications of the links between the Empire of Trebizond and the Golden Horde and, therefore, there is no studies dealing with the subject.

However, the silence of sources about the possible Trapezuntine-Juchid connections seems rather strange. Sources in more or less details refer to the relations of all the neighbouring Anatolian and Caucasian states with the powerful Golden Horde. Palaiologan Byzantium, the Seljuk and later the Ottoman sultanates, the Georgian Kingdoms in the thirteenth–fifteenth centuries developed active and multifarious relations (political, economical, cultural) with the Ulus of Juchi. In particular, the interest of the Juchid rulers to the Balkans, Anatolia and the Near East was fuelled by the active diplomatic and economic contacts between the Golden Horde and the Mamluk Sultanate in Egypt, a regional superpower in the thirteenth-fifteenth century Mediterranean.[2] The Italian maritime republics Venice and Genoa of the time were economically and militarily active in the Black Sea, the coastal regions of the Golden Horde and its immediate hinterland. Moreover, the Italian merchants used their trading stations (*fattoria*) in Trebizond as important logistic hubs for their trade with the Golden Horde and Ilkhanid Iran: the Genoese established their *fattoria* in Trebizond ca. 1281, while the Venetians set up their trading station there in 1319.[3]

At the same time, the Empire of Trebizond had profound political and economical interests in the Crimea (Chazaria) where the Grand Komnenoi probably controlled in different times some territories including Cherson, Sugdaia (Sudak), probably Kerch (Vosporo) and Taman, and later the puppet Greek state of Theodoro in Mangup. The archaeological findings show constantly high level of trade activity of the Greek merchants from the Empire of Trebizond in the Crimea.[4] The Grand Komnenian state showed lively interest in the Italian trade with the North Black Sea regions and was not impartial towards all vicissitudes of Genoese and Venetian activity there. Trebizond played also the role of an important gate pass to the Crimean and Qipchaq markets for Muslim merchants from Anatolia, the Near East and Egypt.[5]

---

[2] Bertold Spuler, *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* (Kazan, 2016); this is a Russian revised and annotated; Hakimov and Favereau *The Golden Horde in World History*, ed. Rafael Hakimov and Marie Favereau (Kazan, Marjani History Institute, 2016), pp. 334–426; Marie Favereau, "Comment le sultan mamlouk s'adressait au khan de la Horde d'Or," *Annales islamologiques* 41, 2007, pp. 59–95; Andrew C.S Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), *passim* (see Index).

[3] Sergei P. Karpov, *История Трапезундской империи*, 2nd ed. (St. Petersburg, 2017), pp. 280–340, 341–388.

[4] Karpov, pp. 504–507.

[5] Karpov, p. 504; Shukurov, *Великие Комнины* , pp. 89–90; Shukurov, Rustam. "Trebizond and the Seljuks (1204–1299)," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes*, 25–26 (2005), pp. 75–78.

These features of the Pontic politics and economy, as well as the prominent political role of the Golden Horde in the Balkans, Anatolia and Caucasus, prompt one to suggest that the Empire of Trebizond could have hardly avoided contacts with the Ulus of Juchi. The lack in sources of direct indications of such relations does not mean, as I believe, their inexistence.

Below, basing on our knowledge about the Oriental politics of the Empire of Trebizond, I will discuss a number of *indirect* references in the sources to the possible Trapezuntine-Juchid connections. The existing indirect evidence may partially recompense the lack of explicit data on the one hand, and outline the direction of further searches on the other.

Amidst the Mongolian centres of power

It is possible that the relations between Trebizond and the Golden Horde started with hostility and mutual disapproval. The Empire quite early recognized its direct dependency on the Great Khans: in 1246, very likely the emperor Manuel I Grand Komnenos visited Qaraqorum in person and pledged his allegiance to the Great Khan Güyük (1246–1248).[6] As it seems, Manuel I, having in mind to launch a sort of *reconquista* against the Seljuks who were under the protection of Batu Khan, applied for support to the supreme power of the Great Khan in Qaraqorum. This decision may seem to be quite reasonable also because the Mongol generals in Western Iran Charmaghun and Bayju, who tried to expand their power over Anatolia and were in bad terms with the Khan Batu, claimed to be under the direct sway of the Great Khan.

On 24 June 1254, the Greeks conquered Sinop which was governed at that time by the Seljuk naval commander-in-chief (*raʾīs al-baḥr*) Shujāʿ al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān. The fact is that very recently, in 1253, Shujāʿ al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān visited the Khan Batu in person and received from him a *yarlīgh* for occupying the important position of the *nāʾīb* of the Seljuk sultanate.[7] To all probability, Manuel I's action against Batu's protégée, albeit being sanctioned by Qaraqorum, was disliked in the Golden Horde. Some indirect references to the hostile relations between Trebizond and the Golden Horde is found in an official letter sent by the

[6] Anthony A.M. Bryer, "The Grand Komnenos and the Great Khan at Karakorum in 1246," *Res Orientales* 6 (1994), pp. 257–261; Shukurov, *Великие Комнины*, pp. 120–121.
[7] Shukurov "Trebizond and the Seljuks", p. 122.

Mamluk sultan Baybars (1260–1277) to Manuel I Grand Komnenos before 1262–1263.[8]

There is no information on the further development of the Trapezuntine-Juchid interrelations. It is not impossible that Trebizond, with the help of the sultan Baybars, managed to establish friendly connections with the Golden Horde. At least, in the 1260s, the relations between Trebizond and the Iranian Ilkhans, the deadly enemies and rivals of the Golden Horde, were hostile. This hostility resulted in direct intrusion of the Ilkhans into the domestic political struggle in Trebizond. In 1280, Trebizond pledged its allegiance to the Ilkhanid Empire, to which the Grand Komnenoi likely were faithful until the political crises in the Ilkhanid Iran and its speedy decline in the 1330s.[9] Trebizond, having become a sort of Ilkhanid vassal, contributed much to establishing new trade routes from the West to Tabriz. Henceforward and until the time of the emir Timur, there was no political power in Iran that would be able to control the remote and mountainous Byzantine Pontos and would have interest in this.

During and after the Mongol conquests, the Empire of Trebizond, being a small state with rather limited military, financial and manpower abilities, was looking for a powerful Mongol patron to be able to pursue its political needs. First, the Grand Komnenoi had to choose between the Khan Batu and the Great Khans in Qaraqorum, later between the Golden Horde and Ilkhanid Iran. The formal recognition of the Iranian patronage proved to be more profitable for the Grand Komnenoi.

Church connections

There was one more segment of social and political life where possible contacts between Trebizond and the Golden Horde might have developed: this was the ecclesiastical network of the Constantinopolitan Orthodox Patriarchate in the Black Sea region. The fact is that, in the thirteenth-fifteenth centuries, the Metropolis of Trebizond traditionally was in close relations with and sometimes directly controlled the Crimean bishoprics and the metropolitan see of Alania in the Golden Horde. We have especially ample information about the close connections between the churches of Trebizond and Alania for the second half of the fourteenth and fifteenth centuries. Starting with 1400, the election of the

[8] Karpov, pp. 454–455; Shukurov, *Великие Комнины*, pp. 170–183; Shukurov, "Trebizond and the Seljuks", pp. 126–131.
[9] Shukurov, *Великие Комнины*, pp. 185–188.

metropolitan of Alania took place in Trebizond; in the first half of the fifteenth century, the metropolitan of Alania may have resided in Trebizond for long time.[10]

At the same time, the Crimean and Alan Orthodox churches normally (and with rare exceptions) were in good terms with the rulers of the Golden Horde whose religious policy was quite tolerant towards all Christian denominations. Moreover, the khans of the Golden Horde actively employed the Orthodox, Catholic, Nestorian, Armenian churches as mediators in diplomatic contacts with Christian states.[11]

Now we can hardly judge how often and to what extent political and economic interests of Trebizond could have been represented by the church authorities operating in the Golden Horde. However, one passage from the Chronicle of Michael Panaretos may be hypothetically interpreted as an allusion to the involvement of the Orthodox Church into internal politics in Trebizond. According to Panaretos, the emperor Michael Grand Komnenos (ruled 1344–1349), who was dethroned and fled to Constantinople, visited the Golden Horde, very likely, hoping to regain the throne: "In the same year [of 1355], the lord Michael the Grand Komnenos set off from the City and went up to Soulchation and came back again [to the City]."[12]

Soulchation mentioned by Panaretos is identical to Solkhat, the Golden Horde administrative centre in the Crimea. Michael's visit to Solkhat unmistakably indicates his contacts with the officials of the Golden Horde. To all probability, Michael appealed for the Tatar support in his attempts to regain the throne.[13] The most intriguing is the fact that, at this time, the metropolitan chair of the Alan see was occupied by another native of Trebizond, Metropolitan Symeon by name. Symeon, heading the Alan Church in 1350–1356 and 1360–1365, was a prominent political figure in the Golden Horde and had close connections with the khan Jani-Beg (ruled 1342–1357).[14] It would be logical to suggest that Michael Grand Komnenos might have tried to resolve his political needs through mediation of

[10] Karpov, pp. 270–273, 508; Preiser–Kappeler, Johannes. "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde: Die byzantinischen Kirchenprovinzen der Alanen und Zichen im mongolischen Machtbereich im 13. und 14. Jahrhundert," *Caucasus during the Mongol Period*. Der Kaukasus in der Mongolenzeit, ed. J. Tubach, S. G.Vashalomidze, M.Zimmer (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2012), pp. 199–216.

[11] See, for instance: Spuler 2016, 250–265.

[12] Panaretos, 92.1–14: "Τῷ αὐτῷ ἔτει ἐξῆλθε καὶ ὁ κῦρ Μιχαὴλ ὁ μέγας Κομνηνὸς ἐκ τῆς Πόλεως καὶ ἦλθε μέχρι καὶ τοῦ Σουλχατίου καὶ πάλιν ὑπέστρεψε."

[13] Karpov, pp. 247–248.

[14] Karpov, p. 272; Preiser–Kappeler, pp. 210–212.

Metropolitan Symeon. However, Michael failed to get the Tatar help and returned to Constantinople.

It would be not surprising if church diplomacy compensated the lack of the direct diplomatic communication between the emperors of the Trebizond and the khans of the Golden Horde. Moreover, it is not also impossible also that communication through church channels substituted to a major extant the normal diplomatic connections between royal courts. Can it be one of the possible explanations for the complete lack of evidence on diplomatic interrelations between Trebizond and Saray?

Population interchange

One more possible approach to the study of relations between Trebizond and the Golden Horde is represented by demographic research. The metropolitan Symeon, the native of Trebizond and resident of the Golden Horde, was not the only Pontic Greek who moved and prospered there. The Pontic Greek merchants were quite numerous in the urban centres of the Juchid Ulus.[15] On the other hand, very likely, that some slaves bought by Greek, Italian and Armenian merchants in the Golden Horde might be settled in the Byzantine Pontos; free subjects of the Golden Horde, like merchants, could also visit Trebizond and settle there. For instance, the residents of the Pontos bearing the name Χάζαρος were very likely immigrants from the Golden Horde. The owners of Qipchaq names in the Pontic population such as Κουμάνος, Γουσμάνος, Γουσμανάνται, and Γουσμάνων may also have been of the Golden Horde origin.[16]

***

Among the three possible aspects of interrelations – diplomatic, ecclesiastical and population exchange – which I outline in this article, only the first aspect has drawn some attention of scholars. It is quite probable that systematic study of the church history of and the population movement in the Black Sea region will allow reconstructing a more detailed picture of interrelations between the Empire of Trebizond and the Golden Horde.

[15] Spuler, pp. 398–399, 401.
[16] Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks. 1204–1461* (Leiden: Brill, 2016), pp. 259–260.

Bibliography

Bryer, Anthony A.M. "The Grand Komnenos and the Great Khan at Karakorum in 1246," *Res Orientales* 6 (1994), pp. 257–261.

Favereau, Marie. "Comment le sultan mamlouk s'adressait au khan de la Horde d'Or," *Annales islamologiques* 41, 2007, 59–95.

Hakimov and Favereau 2016 – *The Golden Horde in World History*, ed. Rafael Hakimov and Marie Favereau (Kazan, Marjani History Institute, 2016).

Karpov, Sergei P. *История Трапезундской империи*, 2nd ed. (St. Petersburg, 2017).

Peacock, Andrew C.S. Islam, *Literature and Society in Mongol Anatolia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

Preiser–Kappeler, Johannes. "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde: Die byzantinischen Kirchenprovinzen der Alanen und Zichen im mongolischen Machtbereich im 13. und 14. Jahrhundert," *Caucasus during the Mongol Period. Der Kaukasus in der Mongolenzeit*, ed. J. Tubach, S. G.Vashalomidze, M.Zimmer (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2012), 199–216.

Shukurov, Rustam. *Великие Комнины и Восток (1204–1461)* (St. Petersburg, 2001).

_____. "Trebizond and the Seljuks (1204–1299)," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 25–26 (2005), pp. 73–138.

_____.*The Byzantine Turks. 1204–1461* (Leiden: Brill, 2016).

Spuler, Bertold. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* (Kazan, 2016); this is a Russian revised and annotated edition of *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, *2. erweiterte Auflage* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1965).

XV. YÜZYIL TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ORTA KARADENİZ YÖRESİNDE VAKIFLAR-GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet Öz

(Hacettepe Üniversitesi/Prof. Dr./ mehoz@hacettepe.edu.tr)

ÖZET

Orta Karadeniz bölgesinde, Selçukluların fethiyle başlayan Türkleşme ve İslamlaşma süreci beylikler devrinde de devam etmiştir. Bugünkü Samsun, Ordu, Amasya, Çorum, Tokat ve Giresun illerine tekabül eden alanda oluşan mahalli beylikler, meydana getirdikleri eserlerle bu yörede Türk-İslam medeniyetinin kurulup kökleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Bildirimizde, XV. Yüzyıl tahrir defterlerinden ve konuya dair yayımlanmış belge ve araştırmalardan hareketle, Osmanlı döneminde Rum Beylerbeyliği (daha sonra Sivas Eyaleti) olarak teşkilatlanan bu yörenin kendine mahsus özelliklerini, bu bağlamda mâlikane-divani sistemi çerçevesinde kurulan vakıfları ele alacağız. Çelebi Mehmed'in iktidarı ele geçirmesinde önemli rol oynayan mahallî güçlerin bu vakıflarla münasebeti, Fatih'in meşhur malî reformunun yöredeki yankıları da bildirimizde değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Orta Karadeniz, Vakıflar, tahrir defterleri, XV. Yüzyıl

ABSTRACT

Having begun by the Seljukid conquests, Turkicization and Islamization process in Central Black Sea Region continued during the Beylicate period. Regional principalities founded in the area roughly corresponding to present-day provinces of Samsun, Ordu, Amasya, Çorum, Tokat and Giresun contributed to the foundation of Turkish-Islamic civilization through various buildings and works they established in the region. On the basis of 15th century Ottoman tax registers as well as some published materials, we deal with the peculiarities of the region in addition to the pious endowments established in the framework of the malikâne-divanî system applied there. In our paper we also touch upon the regional waqfs and the role of local powers playing an important role during the Interregnum which ended with the victory of Mehmed I (1413-1421) as well as the repercussions of the financial reform of Mehmed II (1451-1481) in the region.

Key words: Central Black Sea region, Waqfs, tax-registers, 15th century

Giriş

Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde Anadolu'da toprak tasarrufu ve vergilerin toplanma ve tevzi biçimleri hakkındaki bilgilerimiz kısmen o dönemin özgün kaynaklarına, kısmen de daha sonraki devirlerden ve özellikle Osmanlı arşiv belgelerinden intikal eden kayıtlara dayanmaktadır. Türkiye'de, özellikle Osmanlıların diğer bazı Anadolu beyliklerinden devraldıkları topraklarda uygulanan *malikâne-divânî* sistemi hakkında da neredeyse münhasıran Osmanlı arşiv belgeleri sayesinde önceki dönem hakkında bazı bilgilere ulaşılabilmiştir.

Malikâne-*divânî* sistemi, basitçe, bir veya birkaç köy, bir köyün belirli bir hissesi, mesela değirmen gibi gelir getiren bir kuruluş vb. belirli bir gelir biriminden elde edilen gelirlerin belirli kurallara çerçevesinde mülk sahibi ile devlet veya temsilcileri arasında paylaşılmasına dayanan bir sistemdir. Genel olarak sistemde, bir gelir biriminin vergileri iki hisseden (iki öşür) oluşur: *Divânî* yani devlete ait gelirler, *malikâne* yani mülk sahibine ayrılan gelirler. Bilindiği üzere burada mülkten kasıt o gelir biriminin tam mülkiyeti olmayıp yalnızca mülk sahibine tahsis edilen gelirlerin mülkiyetidir. Kişi bu gelirleri dilediği gibi tasarruf eder; yani satabilir, miras bırakabilir, hibe edebilir veya vakfedebilirdi.[1]

Osmanlı döneminde sistemin uygulandığı sahaya yakından baktığımızda sistemin kökenleri ve Osmanlı-öncesi devirle ilgisi konusu hakkında daha sağlıklı sonuçlara varabiliriz. Sistem hakkında ilk kapsamlı incelemeyi yapan merhum Ömer Lütfi Barkan, sistemin uygulandığı alanları ve uygulamanın niteliğini şu şekilde tespit etmiştir:

1-Kadim Rum vilayetinde (Amasya, Çorum, Tokat, Sivas, Şarkî Karahisar) geniş bir alanda uygulanan sistemin bu vilayetin Amasya-Tokat-Sivas hattında tam anlamıyla uygulanmaktaydı; Karahisar-ı Şarkî, Niksar, Koyulhisar, Samsun, Ünye, Bafra vb.yi içeren kısmında çözülmekte idi.[2]

2-*"Hâdis Rum"* vilayetini oluşturan Kemah, Bayburt ve Malatya'da sisteme rastlanırken Trabzon'da hiçbir emaresinin bulunmadığını (zira burası Trabzon

[1] Barkan'a göre, Malikâne-divani sisteminde, "...vakıf veya mülk olan şey, toprak ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergi olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır." Vakıf veya mülk sahiplerinin köylülerden bir toprak kirası niteliğinde almaya hak ve yetkili oldukları ve *malikâne* hissesini teşkil eden gelir ise genellikle ürünün beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmiştir. Bu hisse dışındaki bütün resim ve haklar *divânî* adı altında devletin temsilcilerine aittir. (Ö. L. Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikâne-divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, sayı 2, İstanbul 1939, s.119-184 [yeniden basımı: *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), ss. 151-208, atıflar yeni basımınadır], s.154

[2] Bu gözlem genel olarak doğru olmakla birlikte, yakından bakıldığında Barkan'ın ikinci grupta topladığı yerlerden özellikle Bafra ve Kavak'ın Amasya-Sivas hattına benzer bir uygulamaya sahne olduğunu, Samsun'un da benzer bir özellik gösterdiğini ve bir geçiş bölgesi niteliğini taşıdığını, Çarşamba'dan doğuya doğru Barkan'ın sistemin çözülmesi tanımlamasına daha uygun bir yapının bulunduğunu tespit etmiştik: Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s.125-128.

Rum Devletinden alınmıştır); Kayseri müstesna Karaman vilayetinin diğer yerlerinde çok önemsiz derecede izlerine tesadüf edildiğini; aynı durumun Diyarbekir vilayeti için de söz konusu olduğunu tespit ediyoruz; Adana, Suriye ve Musul taraflarında da sistemin işaretlerine rastlanır.[3] Yakından bakıldığında mesela Malatya'da sistemin son derecede etkin olduğu ve zamanla klasik timar sistemi lehine gerilediği tespiti yapılmaktadır.[4]

Irene Beldicaeanu-Steinherr'e göre ise malikâne-divânî sistemi Karaman, Rum, Bozok, Kayseri, Kastamonu, Ankara, Diyarbekir ve Malatya vilayetlerinde uygulanmaktaydı ve bu sistemin uygulandığı bölge, batıdaki uç toprakları hariç, aşağı yukarı Selçuklu Devletinin sınırlarına tekabül ediyordu.[5] Ancak, Barkan'ın da belirttiği gibi, sistemin Memlûklar ve Akkoyunlulardan devralınan yerlerde de uygulandığı anlaşılıyor; hatta Memlûklarla ilgili Sultan Kayıtbay Kanununda *begvâne* [Beğlik hissesi] ve *mülûkâne* (malik hissesi) terimleri açıkça geçer. 1519 tarihli Sis[=Kozan] sancağına ait Sultan Kayıtbay kanunnâmesinde bunlar şöyle anılır: "Ve bazı mülk mezre'alardan onda bir ta'şir olunub beşte birin sipahi olan *begevâne* [begvâne] diyü alub ve beşte birin mülk sahibi *mülûkâne* diyü." [6] Bu tabirler Halep tahrir defterlerinde de görülmektedir.[7] Yani buralarda Memluklardan intikal eden bir yapıdan bahsedebiliriz. Bununla birlikte şunu da hatırlatmakta yarar var: Bütün bu yöreler zamanında Selçuklu yönetiminde idi ve Büyük Selçukluları müteakiben Suriye Selçukluları ve Atabeylikler buralarda hâkimdi. Bilahare Eyyubîler ve Memluklular tarafından idare edilen Halep ve çevresi onlardan Osmanlılara intikal etti. Çukurova yöresi ise Memluk korumalığı altında Ramazan oğulları Türkmen Beyliği tarafından yönetilmekteydi.[8]

Özetle, sistem Türkiye Selçuklularının yönettiği Anadolu topraklarının orta ve doğu kesimlerinde, Büyük Selçuklular, Atabeylikler ve Türkmen Beylikleri tarafından idare edilen Suriye ve Irak'ın kuzey kesimlerinde uygulanmaktaydı. Bu yörelerde sistemin uygulanış biçimi, etkisi ve ağırlığı farklılıklar arz etmekteydi. En azından XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı kanunnâmelerine ve tahrir defterlerine yansıdığı kadarıyla sitemin en tipik sayılabilecek uygulaması kadim Rum vilayetinin merkezî kısmında gözlemlenmekteydi. Sistemin Memluklar tarafından da uygulandığını ortaya koyan Venzke'nin dediği gibi, Suriye'de uygulanan

---

[3] Barkan, "Malikâne-divânî", s. 166-175.

[4] Mesela bkz. Göknur Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, *1516-1560*, (Malatya: 2002), s. 316. Köy ve mezralarda malikâne hissesi gelirleri 1530'da % 36, 5, 1560'da % 20,4 civarındadır. Vakıf ve mülkler ise bu iki dönemde yöre toplam gelirinin % 48 ve % 32 kadarına tasarruf etmekteydi.

[5] Irene Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, XIX (1968), s. 241-242.

[6] Ö. Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları-Birinci Cilt Kanunlar*, (İstanbul, 1943) (Tıpkıbasım, haz. H. Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2001). s. 200 vd., Sis Livası Kanunu (1519 tarihli).

[7] Margaret L. Venzke, "Aleppo's Malikâne- Divani System", *Journal of American Orieantal Society*, 106/3 (1986), s. 451-469.

[8] Tarihçi Mustafa Âlî sistemin Vilâyet-i Rum'dan başka yerde uygulanmadığını ileri sürer ki bu doğru değildir. (Barkan, "Malikane-Divanî"., s. 162).

sistem ile Anadolu'da uygulanan rejimin mutlaka aynı kökene dayanması gerekmez[9]; ancak yine de bütün bu bölgelerin bir zamanlar Büyük Selçuklular yönetildiğini, Anadolu'da ise Selçuklu hanedanının bir başka kolunun hüküm sürdüğünü hatırda tutmalıyız.

Kadim Rum Beylerbeyliğinde Vakıflara Genel Bakış

Bu tebliğde Kadim Rum beylerbeyliğinde vakıflar üzerinde duracağız. Kolaylık olması bakımından 1530 tarihli Muhasebe İcmallerindeki evkaf ve emlak verilerini kullanacağız. Bu kategorinin büyük ölçüde vakıf geliri olduğu bu bölgelere dair araştırmalarda ortaya çıkan bir gerçektir. Bu veriler muhtemelen 1520 veya biraz öncesinde yapılan tahrirlere ait sonuçları ihtiva ettiğinde 15. Yüzyıldaki durumu da büyük ölçüde aksettirdiği ileri sürülebilir. Aşağıda XV. Yüzyıla dair verilerini ayrıntılı olarak vereceğimiz kadim Rum'da yer alan Canik Sancağı özelinde bu vakıfların ne kadarının 1485-1520 arasında ortaya çıktığını veya 1485 ve öncesinde olmayıp 1520'de kaydedildiğini de göreceğiz. Öncelikle Kadim Rum Beylerbeyliği içindeki yörelerde evkaf ve emlak gelirinin genel gelir içindeki yüzdelerine bakalım. Burada Amasya ve Çorum sancak olarak diğer yerler kaza olarak ele alındı, zira Amasya ve Çorum'un sancak olarak özet muhasebesi verildiğinden kazalarını ayrı ayrı göstermedik.

Tablo 1: Kadim Rum beylerbeyliğinde Vakıflar ve mülklerin Toplam Gelir İçindeki Payları (1530)

Sancak/Kaza	**Evkaf ve Emlak hasılı**	**Toplam hasıl (Akçe)**	**Evkaf ve Emlak Yüzdesi**
Turhal K.	179562	420226	42,7
Zile K.	344966	1003758	34,4
Çorum S.	939574	2838731	33,1
Samsun K.	184698	568444	32,5
Sonisa K.	239632	840501	28,5
Gedeğra K.	124774	454557	27,4
Amasya S.	1014987	3745285	27,1
Sivas K.	373992	1432730	26,1

[9] Venzke, "Aleppo's.."., s. 468.

Bafra K.	115287	490873	25,4
Niksar K.	121488	541064	22,5
Kocakayası K.	30998	154814	20
Tokat K.	425437	2158723	19,7
Artukabad K.	195721	1075051	18,2
Kavak K.	21485	155855	13,8
Canik [-i Bayram] K.	129762	1042576	12,4
Koyluhisar K.	33183	318289	10,4
Arım K.	60615	684087	8,9
Karahisar-ı Şarki K.	34827	996716	3,5
Ünye K.	330	70837	0,5
Satılmış K	706	157579	0,4
Tirme K.	0	292822	0
Kaza özetleri toplamı	**4572024**	**19443518**	**23,5**

K: Kaza, S.. Sancak

Kaynak: *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)*, II, Başbakanlık Devlet Arşivliği Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı- Defter-i Hakanî Dizisi, Ankara 1997.

Bu tabloya baktığımızda Çorum ve Amasya Sancaklarının bütününde, Tokat, Sivas, Gedeğra (Vezirköprü), Bafra ve Samsun kazalarında yörelerinde malikâne-divanî sisteminin ideal bir uygulamasının olduğu söylenebilir**.** Buralarda mirî gelirlerin dörtte biri veya fazlası vakıflara ve mülklere ayrılmıştır. Arım, Terme, Satılmış, Canik-i Bayram vb. Canik'in doğu kesimlerinde ise vakıf ve mülklere ayrılan gelirin kayda değer olmadığı söylenebilir. Sistemin asıl ağırlıklı olduğu bölgenin Çelebi Mehmed'in hüküm sürdüğü ve yerel beyleri etrafında topladığı Tokat-Sivas-Amasya ekseni ve mücavir bölgeler olması dikkate şayandır.

Öte yandan, daha ayrıntılı bir düzeyde, Canik sancağı özelinde vakıflara ayrılan gelirlere baktığımızda yöre dışındaki vakıflara tahsis edilenler dışında, yöredeki vakıflar içinde sayısal olarak zaviye vakıflarının önde olduğunu görürüz. Bunların bir kısmı şeyh önemli bir bölümü ise abdal, baba, dede unvanı taşıyan kişiler adına kurulmuş zaviyeler olup yörenin İslamlaşma ve Türkleşmesine öncülük eden dervişlerin hatırasını taşımaktadır.

Sayı itibariyle en çok mescit ve zaviye vakfı olmakla birlikte mescitlere kazaların özet listelerinde pek yerilmemiştir ama genel toplamda gösterilmişlerdir. Mescit ve cami toplamı 204 kadardır. Zaviye sayısı 134'tür. Bu rakamlar yörede tasavvuf ve tekke yapılarının önemini gösterir.

Tablo 2: TD 387 (1530 tarihli) Muhasebe İcmaline Göre Kadim Rum Vilayetinde Vakıflar

	İmaret	cami	mescid	Medrese	buka	Kalen derhane	Hankah ve zaviye	Bezzastan	Hamam	Kervan saray	Evkaf ve Emlak hasılı
Amasya S.	7	12	0	13	5	0	17	0	21	0	1014987
Çorum S.	1	4	0	2	1	0	7	0	5	0	939574
Tokat K.	0	4		8	3	0	15	1	6	3	425437
Zile K.	0	1	12	0	0	0	18	0	1	0	344966
Turhal K.	0	1	3	0	0	0	12	0	1	0	179562
Artukabad K.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	195721
Sivas K.	0	0	0	0	0	0	15	1	3	0	373992
Sonisa K.	0	2	0	0	0	0	10	0	1	0	239632
Niksar K.	0	1	0	0	0	0	5	0	1	0	121488
Koyluhisar K.	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	33183
Karahisar-ı Şarki K.	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	34827
Canik [-i Bayram] K.	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	129762
Satılmış K.	0	0	0	0	0	0	0	0		0	706
Ünye K.	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	330
Tirme K.	0	1	0	0	0	0	3	0	1	0	0
Arım K.	0	1	0	0	0	0	5	0	1	0	60615
Samsun K.	0	1	0	0	0	0	4	0	1	0	184698
Bafra K.	0	1	0	0	0	0	11	0	1	0	115287
Gedeğ-ra K.	0	1	0	0	0	0	5	0	1	0	124774
Kocakavası K.	0	1	0	0	0	0	4	0	1	0	30998
Kavak K.	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	21485
TOPLAM Kaza özetleri toplamı	**8**	**36**	**15**	**24**	**9**	**0**	**134**	**2**	**50**	**0**	**4572024**
Rum-ı Kadim Defter Özeti	**10**	**49**	**155**	**26**	**11**	**1**	**134**	**3**	**54**	**10**	**43 yük72925 akçe**

Kaynak: *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)*, II, Başbakanlık Devlet Arşivliği Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı- Defter-i Hakanî Dizisi, Ankara 1997.

Tablo 3: 1485 Tahririne Göre Canik Sancağında Vakıflar

Vakıf	Yer	Hasıl	Vakıf türü
İki başdan vakıf	Türbealan /Satılmış	414	Evlad (köhne kadı evladı)
Şeyh Habil Zaviyesi	Terme	Boş	zaviye
Abdal Cüneyd Zaviyesi	Terme		zaviye
Şeyh Çiledar Zaviyesi	Terme		zaviye
Abdal Musa Zaviyesi	Terme		zaviye
Taceddin Bey Zaviyesi	Arım	1416	zaviye
Ordu Camii	Ordu köyü-Arım	1414	cami
Ulema Vakfı	Arım	715	ulema
Abdal İman Zaviyesi	Arım	Boş	zaviye
Halil Bey Zaviyesi	Arım	760	zaviye
Abdal Murad Zaviyesi	Arım		zaviye
Saru Şeyh Zaviyesi	Arım		zaviye
Zaviye	Sofualan Köyü-Arım		zaviye
Şeyh İbrahim Zaviyesi			zaviye
Şeyh Savcı Zaviyesi			zaviye
Hatun-ı Hızır Bey Türbesi	Samsun	2500	türbe
Fahreddin Zaviyesi	Samsun	90	zaviye
Mevlevihane Vakfı	Samsun	1200	mevlevihane
Fukara (1/3) ve Evlatlık (2/3) Vakfı, Hızır Paşa'nın	Samsun	2903	evlad
Şeyh Durmuş Zaviyesi	Samsun	815	zaviye
Seydi Ali Çelebi vakfı	Samsun	1103	belirsiz
Şeyh Kutbeddin Zaviyesi	Samsun	280	zaviye
Samsun Medresesi	Samsun	530	zaviye
Seyyid Nureddin Zaviyesi	Samsun	642	zaviye
Yahya Bey'in Ulema Vakfı	Samsun	2071	ulema
Gazi Baba Tekkesi	Engis	2978	tekke
Kavak Camii	Kavak	1720	cami
Bergos Kervansarayı	Kavak	2068	kervansaray
Emirza Bey Camii	Bafra	950	cami
Selçuk Hatun Vakfı	Bafra	72	vakıf
Ali Zahid Cami ve Zaviyesi	Bafra	1145	cami ve zaviye
Aydın Ağa Zaviyesi	Bafra	925	zaviye

Şeyh Evren Zaviyesi	Şeyh Evren Köyü-Bafra		zaviye
Aytemür Mescidi	Bafra	2750	mescit
Şeyh Ulaş Zaviyesi	Şeyh Ulaş Köyü-Bafra		zaviye
Dereköy Camii	Dereköy-Bafra	1021	cami
Siyavuş Camii	Martakala-Bafra	364	cami
Emirza Bey Türbesi	Türbe Köyü- Bafra	2847	türbe
Fukara vakfı	Bafra	445	fukara
İsfendiyar oğlu Hızır Bey Türbesi	Mardar Köyü-Bafra	4955	türbe
Övünç Baba zaviyesi	Bafra	2793	zaviye
Yusuf oğlu Mehmed evlad vakfı	Bafra	168	evlad
İnişdibi Kervansarayı	İnişdibi köyü-Bafra	378	kervansaray
Şeyh Miskince Zaviyesi	Bafra	875	zaviye
Müstecab Zaviyesi	Müstecab Köyü-Bafra		zaviye
Şeyh Ali Paşa Vakfı	Bafra	396	vakıf
Kervansaray	Dedealan-Bafra	295	kervansaray
Kara şeyh Zaviyesi	Oğlakalan-Bafra		zaviye
Üryan Dede Zaviyesi	Bafra		zaviye
Hızır İlyas Zaviyesi	Bafra		zaviye
Şeyh Ali veled-i Şeyh Elçi Zaviyesi	Bafra		zaviye
Şeyh Hızır Zaviyesi	Bafra		zaviye
Saru Şeyh Zaviyesi	Bafra		zaviye
Canlarcanı Zaviyesi	Bafra		zaviye
Paşa Köyü Tekkesi	Paşa Köyü-Bafra		tekke

Kaynak: Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Tablo 4: 1485 Tahririnde Görülmeyip XVI. Yüzyıl Defterlerinde Mevcut Vakıflar (Canik)

Vakıf	Yer	Hasıl	Tarih	Vakıf türü
Zeyneddin Emir Hacı Mescit ve Türbesi	Sarmaşık köyü		1520-1576	mescit
Makam-ı Gaziler Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
Şeyh İshak Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
İsa Baba Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
Ahi Ali Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
Ahi Elekçi Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
Ahi Evren Zaviyesi	Samsun		1576	zaviye
Hızır Paşa Zaviyesi	Samsun		1520-1576	zaviye
Hamza Zaviyesi	Samsun		1576	zaviye
Çivril Köyü Zaviyesi	Çivril-Samsun		1520-1576	zaviye
Seydi Bey medresesi	Samsun ?	885	1576	medrese
Meğde Köyü Camii	Meğde-Samsun	360	1576	cami
Başkend Köyü Camii	Başkend-Kavak	1696	1576	cami
Hızır İlyas zaviyesi	Kavak ?		1576	zaviye
Şeyh Balı Zaviyesi	Bafra ?		1576	zaviye
Şeyh Tonbak zaviyesi	Bafra ?	500	1576	zaviye
Mevlana Muhyiddin Vakfı	Bafra ?	500	1520	vakıf
Debbağhane Mahallesi Mescidi	bafra	334	1576	vakıf
Mescit	Mandırçay-Bafra		1576	mescit
Cami	Ulubey-Bafra	200	1576	cami
Mescid-i cami	Kuşçular-bafra	2555	1576	cami
İmaret-i Kiçi Hatun	Bafra ?	786	1576	imaret
Hacı Murad Medresesi	Salıbükü köyü-Bafra	3040	1576	medrese
Beytimur Medresesi	Beytimur-Kavak	552	1576	medrese

Kaynak: Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Fatih'in Reformu ve Yöreye Etkileri

Fatih devrinde merkezileşme sürecinin öneli bir tezahürü, bazı imtiyazlı zümrelerin konumlarının sarsılmasıdır. Bu zümrelerin konumları ya Osmanlı-öncesi mevkilerinden ya da Osmanlı fetih faaliyetleri sırasındaki katkılarından kaynaklanmaktaydı. Bu tür zümrelerin imtiyazlarının tedricen kaldırılması, İnalcık'ın Osmanlı fetih usulleri olarak adlandırdığı genel çerçeveyle uyumludur. Osmanlı tahrir defterleri üzerindeki araştırmalardan 1450'lerden 1480'lere uzanan süreçte muafiyetlerde önemli bir azalma olduğunu ortaya koyar. Bu eğilim devam edecek, 16. Yüzyılda da, daha önce tamamen muaf ve müsellem olan bir takım zümreler vergi mükellefi haline gelecektir.[10]

Mamafih, bu tür imtiyazlı zümrelere karşı yöneltilen en önemli hareket Fatih'in "toprak reformu" olarak da adlandırılan meşhur ıslahatıdır. Bu ıslahat ile Tursun Bey'e göre, daha önce mülk ve vakıf olan 20.000 köy ve mezraa mirîleştirildi. Bu yolla aristokrat ailelerin gücünün kırılması hedeflenmiştir. Esasen bu mülk ve vakıflara baktığımızda bunların kökeninde mirî topraklar olduğu görülür. Bu tür toprakların mülk olarak verilmesi halinde aslında mülk olan bunların gelirleridir. Aynı şekilde bunlar vakfedildiğinde de vakfedilen gelirlerdir. İşte Fatih, devlete taze malî ve askerî kaynaklar temin etmek üzere, kamu yararına çalışmayan vakıfları ve köken itibariyle mirîye ait olan mülkleri ilga etmiştir. Bunların sahipleri üzerine *eşküncü* yani sefere adam yollama yükümlülüğü getirilmiştir. O döneme ait belgelerde buna dair sayısız atıf bulunmaktadır.[11]

Reformun uygulandığı bölgeler hakkındaki bazı araştırmalardan tımara dönüştürülen vakıf ve mülklerin II. Bayezid devrinde eski statülerini tekrar kazandığı anlaşılmaktadır. Malikâne-divanî sisteminin uygulandığı Rum eyaletinde (Sivas-Amasya-Tokat çevresi) mülk olarak tevcih edilen malikane hissesi sahiplerine eşküncü yükümlülüğü getirildiği görülmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Fatih'in malî ıslahatının burada çok radikal bir şekilde uygulanmadığını söyleyebiliriz.[12] Aşağıda bu reformun uygulandığı yerlerden

---

[10] Bu konuda çok sayıda örnek verilebilir. Şimdilik bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi(1455-1613)*, (Ankara. Kültür Bakanlığı, 1985), s. 70 vs.

[11] Ö.L.Barkan-E.Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri, I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 83, 102, 128 vs. "...mülkiyet üzere tasarruf ederken üzerine eşkünci kayd olmuş..."

[12] Oktay Özel'in çalışmasında("The Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' revisited ", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/2(1999), s. 226-246.) bunun örnekleri zikredilir. Genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Mehmet Öz, "Some notes on the Changes in the Early Ottoman society from the 14th to the late 15th century", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel sayısı*, 1999, s. 33-42. Aynı bölgenin farklı kazaları üzerindeki çalışmalarımızda neshedilen, tımara emrolunan mülkler hakkında çok sayıda kayıta rastladık. Mesela bkz. Mehmet Öz, "Akdağ'ın Eteklerinde Seyyidler ve Osmanlılar-XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Lâdik Kâzası", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, haz. Cevdet Yılmaz, *2. Kitap*, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2007), s. 27-73.

birisi olan ve kabaca bugünkü Samsun ilinin Havza ilçesine tekabül eden Simre-i Ladik veya Havza Nahiyesi örneğini ele alacak ve değerlendireceğiz.

1480 yılında ait TD 15 numaralı defterde Amasya Vilayeti dahilindeki nahiyelerde dirliklerin durumu ve o çerçevede Fatih'in reformunun yansımaları açıkça görülmektedir. Yörede, en azından Fatih tarafından uygulamaya konulan toprak tasarrufu reformu öncesinde malikâne-divanî sisteminin ideale yakın bir uygulamanın çözüldüğünü ima ediyor. Divanî gelirleri has ve timar, malikâne gelirleri ise mülk ve vakıf olarak tahsis edilmiş görünüyor. Nitekim toplam gelirin yüzde 23'ü malikâne hissesi geliridir. Yörede Şehzade haslarının ağırlığı dolayısıyla divanî gelirlerin büyük kısmı ise şehzade haslarına tâbidir. Şehzade haslarının yöre toplam geliri içindeki yeri yüzde 64 civarındadır. Gelirlerin yüzde olarak önemsiz bir kısmı (1 köy ve 3 mezraa) iki baştan timardır. Ayrıca toplam gelirin yüzde13 kadarı da tımardır.

Malikâne hissesi gelirlerine yakından bakıldığında bunların büyük takriben üçte birinin daha önceden mülk veya evlatlık vakıf olup bunlara eşküncü yükümlülüğü getirildiği, üçte birinin keyfiyetlerinin malum olmadığı ve üçte birinin de mevkuf olduğu tespit edilmektedir**.** Bu ise bizce sistemin çözülmeye uğramaya başladığını gösterir. Malikâne hisselerinin sadece yüzde 31 kadarı vâkıf evladı ve mülk sahiplerinin elindeyken yüzde 36'sının keyfiyetlerinin malum olmadığı, yüzde 32'sinin ise mevkuf olduğu anlaşılmaktadır.

Yörede, en azından Fatih tarafından uygulamaya konulan toprak tasarrufu reformu öncesinde malikâne-divanî sisteminin ideale yakın bir uygulamanın çözüldüğünü ima ediyor. Divanî gelirleri has ve timar, malikâne gelirleri ise mülk ve vakıf olarak tahsis edilmiş görünüyor. Nitekim toplam gelirin yüzde 23'ü malikâne hissesi geliridir. Yörede Şehzade haslarının ağırlığı dolayısıyla divanî gelirlerin büyük kısmı ise şehzade haslarına tâbidir. Şehzade haslarının yöre toplam geliri içindeki yeri yüzde 64 civarındadır. Gelirlerin yüzde olarak önemsiz bir kısmı (1 köy ve 3 mezraa) iki baştan timardır. Ayrıca toplam gelirin yüzde13 kadarı da tımardır.

Malikâne hissesi gelirlerine yakından bakıldığında bunların büyük takriben üçte birinin daha önceden mülk veya evlatlık vakıf olup bunlara eşküncü yükümlülüğü getirildiği, üçte birinin keyfiyetlerinin malum olmadığı ve üçte birinin de mevkuf olduğu tespit edilmektedir. Bu ise bizce sistemin çözülmeye uğramaya başladığını gösterir. Malikâne hisselerinin sadece yüzde 31 kadarı vâkıf evladı ve mülk sahiplerinin elindeyken yüzde 36'sının keyfiyetlerinin malum olmadığı, yüzde 32'sinin ise mevkuf olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, 16. yüzyıla ait defterlerle yapılan karşılaştırmalardan şu husus açıkça tespit edilmektedir: Fatih devrindeki defter reform maksadıyla derlendiğinden tamamen hayrî hizmetlere tahsis edilen malikâne hisseleri burada

yer almamıştır. Dolayısıyla malikâne hisselerinin toplam gelir içindeki yeri de, vakfa ayrılan hisselerin oranı da bu deftere yansıyandan çok daha fazladır. Birkaç örnek vermek gerekirse, mesela defterde yer almayan Çakıralan köyünün malikane geliri TD 387 ve TD 90 gibi 16. yüzyıl defterlerinde Tatarkale medresesi vakfı olarak belirtilmektedir. Yine Havza köyünün malikanesinin yarısı 1480'lerde kısmen vakf ve kısmen mülk olarak belli kişilerin tasarrufunda iken 16. yüzyılda yarısı Havza imareti yarısı da Hakala medresesi vakfı olacaktır. Yine Fatih devrinde "mevkuf" yazılı malikâne hisselerinin hayrî vakıf olduğu tespit ediliyor. Mesela, Kabacık ve Murdarağaç köyleri malikanelerinin Amasya Hacı Mahmud zaviyesi vakfı olduğu ve bunun defter-i evkafta böyle yazıldığı açıkça belirtilir[13]. Yine Fatih defterinde mevkuf kategorisinde bulunan Kocacık köyü malikanesinin de Sultan Mesud türbesi vakfı olduğu anlaşılmaktadır(TD 387, s. 372 ve TD 90, s. 87). Aydoğdu köyünün "mevkuf" malikanesi 16. asır defterlerinde Gedağra (Vezirköprü yöresinin eski adı) camii vakfıdır. Oğuzlar köyünün TD 15'de yer almayan malikane hissesinin 21/32'si Havza imareti vakfıdır. (TD 387, s.374)

Belirsiz görünen bazı malikanelerin eşkünlü mülk oldukları, Fatih devrinde bunlara el konulduğu ama sonra sahiplerine iade edildikleri açıktır. Mesela Susuz köyü malikanesinin Emir Mirza evladının eşkünlü mülkü olduğu kayıtlıdır (TD 387, s. 372; TD 90, s. 94) Yine Sofılar köyünün durumu belirsiz olan yarı malikane hissesinin Mahmud Çelebi evladının mülkü olduğu kayıtlıdır (TD 387, s. 372). Virancık köyünün malikanesi ise 16. yüzyılda yarısı evladlık vakıf yarısı da mülktür (TD 90, s. 96).[14]

Bu kısa değerlendirmeden anlaşıldığı kadarıyla Fatih'in malî maksatlarla toprak tasarrufu sisteminde yaptığı reform malikâne-divanî sisteminin uygulandığı Rum Vilayetinin genelinde olduğu gibi Havza çevresinde de bilhassa mülk sahiplerini ve evlatlık vakıfları derinden etkilemiş, bunların dışında kalan hayır amaçlı vakıflara ise dokunulmamıştır. Nitekim bu vakıfların, reforma ilişkin defterde yer almadığı tespit edilmiştir. 16. yüzyılda, mülklerin bir kısmı eski sahiplerine iade edilmiş, bazılarının sahipleri değişmiştir.

[13] "Karye-i Kabacık, malikâne vakf-ı zaviye-i Hacı Mahmud der Amasya ber muceb-i defter-i evkaf", TD 90, s. 79, Murdarağaç için bk. s. 63.

[14] Bütün Amasya yöresindeki vakıflar hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

Tablo 5: Simre-i Ladik'te Dirlik Türleri, Gelirler ve Dağılımları

Dirlik Türü	Divanî tamam	İki Baş dan	Mali kane Tama men	Mali kane hisse	Gelir (akçe)	Yüzde	Kişi/ Grup
Hass-ı Şehzade	63 köy		0	0	193306	64,18	1
Timar	14	3 mz. 1 köy	0	3	38348	12,73	
Eşkünlü Mülk ve Vakıf	0		25	0	21324	7,08	14
Niteliği Belirsiz Malikane	0		20	9	24918	8,28	
Mevkuf Malikane	0		11	2	22001	7,30	
Timara verilen mevkuf malikane	0			1	900	0,30	1
Amasya kalesi Mülazımı				1	400	0,13	1
Toplam					301197	100	

Kaynak: Mehmet Öz, "Fatih'in Toprak Tasarrufu Reformunun Yansımaları: Havza Örneği", *Tuncer Baykara Armağanı*, haz. Mehmet Öz, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2011.)

Tablo 6: TD 15'e Göre Simre-i Ladik'te Mslikâne Hisselerinin Gelirleri ve Dağılımları

Tür	Tam Malikâne	Hisseli Malikâne	Gelir (akçe)	Yüzde	Grup veya kişi
Eşkünlü Mülk ve Vakıf	25	0	21324	30,84	14
Niteliği Belirsiz Malikane	20	9	24918	36,03	
Mevkuf Malikane	11	2	22001	31,83	
Timara verilen mevkuf malikane		1	900	1,30	1
Toplam	**56**	**12**	**69,143**	**100**	**15**

Kaynak: Mehmet Öz, "Fatih'in Toprak Tasarrufu Reformunun Yansımaları: Havza Örneği", *Tuncer Baykara Armağanı*, haz. Mehmet Öz, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2011.)

1530 tarihli olup muhtemelen 1520 civarındaki durumu yansıtan TD 387'ye göre Simre-i Ladik Nahiyesinde durum şöyledir: Burada evlatlık vakıflar (Osman

Beğ evladına ait) devam ediyor ama bazı mülk hisseleri (İbrahim Beğ'e ait) padişah hassı olarak görülüyor. Havza medresesi ve imareti, Yörgüç Paşa imareti, Amasya'da Hacı Dede zaviyesi, Lütfullah Çelebi mülkü, Yusuf Debbağ mülkü, evlatlık vakıf, vb. pek çok vakıf ve mülk vardır. Yörede vakıf ve mülk gelirlerinin 1480'e göre çok arttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Sonuç

Selçuklu hakimiyeti sonrasında bir yandan İlhanlılar, Eretna ve Kadı Burhaneddin'in öte yandan da Candaroğulları Beyliğinin etki alanında bulunan yöredeki küçük beyliklerin bulunduğu Orta Karadeniz bölgesi, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra önceki dönemin izlerini taşıyan bir toprak rejimine sahip idi. Bu çerçevede yörenin kısm-ı azamında vakıflar ve mülkler önemli bir yer tutmaktaydı. Bunda, mahalli beylerin etkisi büyük olmakla birlikte bu toprakların iskanında ve İslamlaşmasında büyük rolü olan şeyh, baba, abdal vb. tasavvuf ve tarikat erbabının kurduğu zaviyeler ve devrin yöneticilerinin onlara tahsis ettikleri vakıflar da önemli bir yer tutmaktaydı. Fatih devrinde daha önceden miriye ait olduğu öne sürülerek vakıflara ait bazı gelirlerin timar sistemine dahil edilmesi uygulaması, II. Bayezid devrinde büyük ölçüde geri alındığından 16. Yüzyıl başlarında da bu yörede vakıfların kuvvetli bir varlık gösterdiğini müşahede etmekteyiz. Osmanlı sosyal, kültürel ve iktisadi hayatında vaz geçilmez bir konuma sahip olan vakıfların Karadeniz bölgesinde de bu fonksiyonlarını yerine getirdikleri izahtan varestedir.

AHİLİĞİN TRABZON'DAKİ İZLERİ

İlhan Şahin

(İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/Prof. Dr./ilsahin40@gmail.com)

Özet

13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da ahilik kurumu ve bu kuruma mensup olanlar önemli bir yere sahipti. Kökleri çok eskilere kadar giden ve zamanla esnaf kesimini içine alan bu kurum ile ilgili monografik bir çalışmanın yapıldığını söylemek çok güçtür. Bu durum biraz da genellemeye gidecek şekilde nokta konular üzerinde derinliğine araştırmalar yapılmamasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan araştırmamızın konusu, 1461 yılında Osmanlı idaresine giren Trabzon'da ahiliğin izlerine hasredilmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla Trabzon şehri Osmanlı idaresine girdikten sonra Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarından yapılan toplu göçlerin tesiriyle ahilik geleneğine bağlı bir esnaf zümresi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bakımdan Trabzon esnafında ahilik geleneğinde önemli bir yeri olan "*şeyh-i ahi baba*" (ahi baba şeyhi) ile "*kethüda*" ve "*yiğitbaşı*" gibi görevlilerin varlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca esnaflığa aday bir çırak, ustabaşının yanında geçirdiği çıraklık süresi içinde mesleğinin sırrını ve tecrübesini öğrenebilmekte ve dükkân veya işyerini açarak mesleğini idame ettirebilmekteydi. Trabzon esnafında var olan bu uygulamalar, dönemi içinde ahilik prensiplerinin yaşadığını gösterir. Ayrıca ahilik ile bütünleşmiş Ahi Evren Dede adında türbe, mescit ve zaviyenin olması; çarşılar ve haftanın belirli günlerinde pazarların kurulması, ahilik kurumu ve kültürünün şehre yansıması olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, ahi geleneği, şeyh-i ahi baba, Trabzon,

TRACES OF THE AKHIS IN TRABZON

Abstract

In Anatolia in the 13th and 14th centuries, the *akhi* organization and its members had an important impact. Roots of this group are dated back to earlier times and the artisan class was absorbed into the *akhi* organization as time passed. One cannot easily say that a monograph about the organization has ever been done. This stems from the fact that in-depth studies about the fine points of the *akhi* organization have been neglected in favor of more general treatments. In this regard, the focus of our research has been restricted to the traces of the *akhi*s in Trabzon, which came under Ottoman rule in 1461.

As far as we know, after the city of Trabzon became the part of the Ottoman rule, an artisan class tied to the *akhi* tradition began to emerge, fueled by mass migrations to the city from other cities and towns. In this regard, the presence of officers like a "*şeyh-i akhi baba*" (akhi baba şeyhi), "*kethüda*" and "*yiğitbaşı*" among the Trabzon shopkeepers is significant, since such officers were part of the *akhi* tradition. In addition, apprentices to the master artisans learned the tricks of the trade and gained enough experience to open their own shops, perpetuating their professions. The fact that these practices existed among the Trabzon artisans is evidence that the principles of the *akhi*s were present then and there. Also, there is the

tomb, mosque and lodge of Akhi Evren Dede, who was a member of the organization. The operations of markets and bazaars on certain days of the week are another reflection of the effect of the *akhi* organization and its culture on the city of Trabzon.

Key Words: *Akhi* organization, *akhi* tradition, *şeyh-i akhi baba*, Trabzon.

13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da toplumun önemli bir kesimini etkileyen kurumlar arasında ahilik teşkilatı ve bu teşkilata mensup olanlar önemli bir yere sahipti. Bu konuda bazı ilmî ve popüler araştırmalar yapılmasına rağmen bütüncül bir tarih anlayışı içinde konuyla ilgili monografik çalışmaların çok fazla olmadığını belirtmek gerekir.[1] Anlaşıldığı kadarıyla bu teşkilatın kökleri, fütüvvet ve hatta fütüvvetten daha önceki dinî, siyasi, iktisadî ve sosyal yapılanmalara kadar uzanmaktaydı. Bu bağlamda İslâm tarihinin çok erken dönemlerinde "fetâ", "ayyâr", "şâtır" ve "karmat" gibi adlarla bilinen işsiz, başıboş gençler ve hatta çok fazla beceri gerekmeyen sanat kollarında çalışanlar, toplumun önemli bir kesimini teşkil etmekteydiler. Bunlar devletin zayıfladığı ve kontrolün gevşediği zamanlarda yağma hareketlerinde bulunmaktan ve kargaşa çıkarmaktan geri kalmıyorlardı.[2]

Bu hareketlere karşılık sivil toplum ve devlet, sadece zor kullanarak değil, fütüvvet eğitimi ve uygulamalarıyla bir çözüm yolu aramaya çalıştı. Yakın-Doğu şehirlerinde İslâm'dan önce de fütüvvet kuralları ve gençler birlikleri vardı. Sonra Abbasî Halifesi Nâsır Lidînillâh (1180-1225) fütüvvet teşkilatıyla şehir fityânını (gençleri) ve işçi kitlelerini disiplini altına alma, kontrol etme ve kendine bağlı bir birlik haline getirme yoluna gitti. Etik ve dinî görev yükümlülükleri ve kendine özgü törenleriyle birbirine bağlanmış gençler grubu olan fütüvvet, 12. ve 13. yüzyıllarda bütün İslam coğrafyasında yayıldı. Bu arada Halife, teşkilatı daha da yaymak ve nüfuzunu arttırmak için Anadolu Selçuklu sultanlarına yaklaştı ve Moğol-İlhanlı hakimiyetini takip eden yıllarda Anadolu'da ahilik teşkilatı gözükmeye başladı. Bu bağlamda Anadolu'da ahilik, toplumda yüzyıllar içinde oluşan ve sosyal-etik kurallar yoluyla genç delikanlıları, genç işçileri, başıboş kimseleri terbiye eden ve bu kuralları İslâmî-sûfî müeyyidelerle güçlendiren bir teşkilat özelliği göstermekteydi. Özünde dayanışma ve misafirperverlik olan bu teşkilat, işsizliği, başıboşluğu reddeder, sanatını öğreten ustaya mutlak itaat, iş disiplini ve kanaatkârlık isterdi. Bütün bunlar belli bir üretim tarzının, şehir ve

[1] Ahilikle ilgili araştırmaların genel bir değerlendirmesi için bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye'de Ahilik Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış", *I. Uluslararası Ahilik Kültürü Bildirileri*, Ankara 1996, s. 129-138. Ocak burada sadece Türkiye'de yapılan araştırmaları değil, Batı'da yapılan araştırmaları da ele alır ve bunları hem yaklaşım ve yöntem hem de kaynaklar, hüküm ve kanaat bakımından eleştirel bir gözle değerlendirir.
[2] Halil İnalcık, "Ahîlik, Toplum, Devlet", *II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1999, s. 189-200.

kasabalardaki hirfet sisteminin iyi işlemesini sağlayan ve uygulanması siyasi irade tarafından desteklenen sosyal-etik kurallardı.[3]

Anadolu'da ahiliğin teşkilat yapısı, "fütüvvetnâme" adıyla bilinen eserlerde ortaya konmuştur. Klasik tasavvuf kaynaklarında sûfîlikteki anlamıyla daha çok fütüvvet kavramına dair konuları ve risaleleri çağrıştıran "kitâbü'l-fütüvve" adlı eserlerden oldukça farklı olan fütüvvetnâmeler, 13. yüzyıldan başlayarak fütüvvet ve ahi teşkilatı çerçevesinde meslekî nitelikteki nizamnameleri ifade eden bir anlam kazanmıştır.[4] Esnaf kesiminin organizasyonu ve ritüeli ile ilgili bir kurallar kitabı olan fütüvvetnâmelere göre teşkilatın seyfî (askerî unsurlar), kavlî (ehl-i hiref, ehl-i ilm) ve şürbî (Ahilikte girişte içilen bir tür şerbet) adı altında bir yapılanması vardı.[5] Bu durum teşkilatın dinî, sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan Selçuklu döneminde geliştiğine işaret etmektedir. Topluma yönelik faaliyet ve hizmetlerini zaviye, tekke ve hangâh adıyla bilinen tesislerde yerine getiren ahilerle ilgili önemli bilgilerin 14. yüzyıl başlarında ünlü seyyah İbn Battûta tarafından verildiğini belirtmek gerekir. İbn Battûta, Anadolu'nun birçok vilayet, şehir ve yerleşim yerinde ahilerin bulunduğunu; bunların halk üzerinde nüfuz sahibi olduğunu ve bu bağlamda şehir ve kasaba yöneticilerinin kendilerine saygı ve itibar gösterdiklerini belirtir.[6]

Osmanlı tarihinin erken dönem kaynaklarından Âşıkpaşazâde'nin *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ında Anadolu'da "ahiyân-ı Rum", "bacıyân-ı Rum", "gaziyân-ı Rum" ve "abdalân-ı Rum" adıyla zikredilen dört zümre arasında ahilerin de olması[7], 13-14. yüzyıllarda Anadolu'daki şehir ve kasabalarda ahilerin önemli bir yerinin olduğunu gösterir. Osmanlılar Rumeli'ye geçince adı geçen zümreler ve bu zümrelerin tesisleri Balkanlar'a da taşınmıştır. Nitekim Osmanlı döneminde batı uç bölgesinde yer alan Sarayova (Saraybosna) şehrinde ahilik geleneğine bağlı kuvvetli bir esnaf zümresi mevcuttu.[8] Aynı durum Kudüs ve Trablusşam için de

---

[3] Tarihî süreç içinde fütüvvet öncesi ve sonrasında dinî, siyasi, iktisadî ve sosyal yapılanmalar ve bu bağlamda Anadolu'da ahiliğin doğuşu, gelişimi ve esnaf ve zanaatkârların fütüvvet/ahi teşkilatıyla bütünleşmesiyle ilgili olarak bk. Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, VIII/1 (November 1937), s. 20-37; Gabriel Bear, "Guilds in Middle Eastern History", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 11-30; Gabriel Bear, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I/1 (1970), s. 28-50; Mikâil Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya 1991; Halil İnalcık, "Ahîlik, Toplum, Devlet", s. 189-200.

[4] Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 13, 1996, s. 264-265.

[5] Bu yapılanmalar bazı fütüvvetnamelerde yer almaktadır. Bu hususta bk. Abdülbâki Gölpınarlı, "İslâm Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), s. 1-354.

[6] İbn Battûta'nın bu gözlem ve tespitlerini seyahatnamesinin özellikle Anadolu kısmında görmek mümkündür (Bk. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, yay. A. Sait Aykut, İstanbul 2000, s. 400-461.

[7] "Ve hem dahi bu Rum'da dört tayife vardur kim anılur müsâfirler ve seyyahlar arasında. Biri gāziyân-ı Rum ve biri âhiyân-ı Rum ve biri abdalân-ı Rum ve biri bacıyân-ı Rum." (*Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 307-308).

[8] Bk. Hamdija Kreşevljakoviç, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.

geçerliydi.[9] Ancak 1461 yılında Osmanlı idaresine giren Trabzon şehrindeki esnafın ahilik ile ilgisi hakkında maalesef çok fazla bir bilgimiz yoktur. Bu bakımdan burada kaynakların verdiği imkan nispetinde Trabzon şehri esnafının ahilik ile ilişkisi üzerinde durulacak ve esnaf zümresinin sosyal ve idarî yapılanması içinde geçen bazı terimler açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Osmanlı idaresine girdikten sonra başkent İstanbul ile deniz yolu dışında kara yoluyla da bağlantılı bir hâle gelen Trabzon'un 1484'te Kili ve Akkerman'ın Osmanlılar tarafından alınmasından sonra Karadeniz'in kuzeyi ile olan ticarî hinterlandı daha da gelişti. Ayrıca Trabzon, zamanla doğudan gelen İpek Yolu'nun denize açılan bir kapısı oldu. Şehrin bu gelişmesine paralel olarak Trabzon limanının iç ve dış ticaret hacmi artmaya başladı. Bütün bunların yanında fetihten sonra Niksar, Sonisa, Erzurum, Ladik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorum, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun, Turhal, Zile, İzmit, Karaman, Kastamonu gibi yerlerden Trabzon'a sürgün usulüyle çoğunluğu Müslüman ve Türk ahaliden toplu nüfus nakilleri yapıldı. Tabii olarak şehre kendi istekleriyle gelip yerleşenler de vardı.[10] Toplu nüfus nakilleri sonucunda şehir, yeni teşkil edilen mahalleleriyle fizikî bakımdan genişleyerek büyük bir alana yayılmaya ve böylece kaleye ihtiyaç duymayan ve ortaçağın feodal kavramından uzaklaşan bir kent haline gelmeye başladı. Bu durum Osmanlı şehircilik anlayışının, Bizans döneminde yüksek alanlarda askerî savunmaya yönelik olarak kurulan kale-şehir özelliğini taşıyan şehir anlayışından oldukça farklı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı idaresine girdikten sonra Anadolu'nun iç kesimlerinden Trabzon'a yapılan nüfus nakilleri esnasında ahilik geleneğine sahip esnaf ve zanaatkârların da geldiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü toplu nüfus nakillerinin yapıldığı bölgeler, o dönemde ahilik geleneği ve prensiplerinin yaşandığı ve uygulandığı bölgelerdi. Hatta erken dönem Osmanlı kaynaklarında nüfus naklinin yapıldığı Tokat'ta Ahi Evran adında bir zaviyenin adı da geçmekteydi.[11] Ahilik geleneğinin icrâ edildiği mekânlar ise genelde çarşı, pazar ve bedestenlerdi. Kendisi de Trabzonlu olan Âşık Mehmed, 16. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon esnafının daha çok şehrin Mumhane Kapısı'ndaki çarşı ve bedestenlerde toplandığını ve faaliyet gösterdiğini yazar.[12] Yalnız burada esnaf derken, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği meslekî örgütlenmeler anlaşılmalıdır. Diğer bir ifade ile esnaf, bugünkü anlamda belirli bir iş kolunun bütününü ve hatta birkaç mal veya hizmeti yapanları değil, deri örneğinde olduğu gibi hayvan

[9] Amnon Cohen, *The Guilds of Jarusalem*, Leiden 2001.

[10] Hanefi M. Bostan, özellikle tahrir defterlerine dayanarak hem fetihten sonra Trabzon şehri ve sancağına başka sancaklardan getirilerek yerleştirilenleri hem de sancak dahilindeki iç iskân hareketlerini mukayeseli olarak eserinde ele almıştır (Bk. Hanefi M. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 96-122). Bu konuda ayrıca bk. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*, trc. Demet ve Heath Lowry, İstanbul 1981, s. 19-27 vd.).

[11] İlhan Şahin, *Tarih İçinde Kırşehir*, İstanbul 2011, s. 79, not 17.

[12] Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim* (haz. Mahmut Ak), Ankara 2007, III, 1022-1024.

ticaretiyle uğraşan celepler, kesimi yapan kasaplar, ham deriyi işleyen debbağlar, işlenmiş deriyi satan tacirler ve nihayet ayakkabı imalatında çizme, pabuç, mest, terlik vs. yapanlar şeklinde farklı örgütlenmeler göstermekteydi.[13]

Belirtilen hususlar bağlamda Trabzon'da debbağcılar, paşmakçılar ve kuyumcular gibi farklı alanlarda uzmanlaşmış esnaf örgütleri vardı. Bunların bir kısmı, Şehir Pazarı, Çarşı, Aşağı Çarşı ve Pazar olarak bilinen semtlerde bulunmaktaydı. Bu çarşılardan biri, Âşık Mehmed'in ifadesiyle "sûk-ı debbâğîn" denilen Debbağcılar Çarşısı idi. Bu çarşı ve debbağhaneler, Bâb-ı Debbâğhâne olarak bilinen ve önünde küçük bir akarsu olan Debbağhâne Kapısı'nın haricinde yer almaktaydı.[14] Şehirde Debbağhane adıyla çarşının ve derilerin işlendiği hanelerin olması oldukça dikkat çekicidir. Zira Anadolu'da ahiliğin kurucusu olarak bilinen ve Kırşehir'de medfun olan Ahi Evran Veli, bizzat kendisi debbağ yani derici idi. Geleneğe göre Ahi Evran sadece debbağların değil, bütün esnafın da pîri idi. Trabzon'da bu adla bir çarşının olması ve deri işlenen yerlerin debbağhane olarak bilinmesi, şehirde ahilik geleneğine bağlı önemli bir esnaf zümresi olduğunun işareti olmalıdır. Burada Türk dericilik geleneğinin köklerinin çok eskilere Orta Asya'ya kadar gittiğinin de altını çizmek gerekir. Bu bağlamda Osmanlı döneminde debbağ yani derici olanların genelde Türkler olduğunu belirtmek gerekir. Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta atlı asker ve göçebe olan Türk halk ve toplulukları, deriden giyecek, yiyecek ve içecekle ilgili kaplar, yemeni, çizme gibi ayakkabılar ile atın donanımı ve kuşamı olan eğer, kolon, kuskun, yular, kemer gibi saraç eşyası üretmekteydiler.

Trabzon'daki bir diğer çarşı Paşmakçılar olarak bilinmekteydi.[15] Bu meslekte olanlar, ayakkabı yapan ve satan kimselerdi. Burada dikkati çeken husus, paşmakçılığın da deri üretimine bağlı bir meslek dalı olmasıdır. Bu durum Trabzon'da derilerin sadece işlenip tabaklandığını değil, başmak, çizme, pabuç, mest, kundura, sandal, terlik yemeni gibi ayakkabı türünden imalatın da yapıldığını gösterir.

Trabzon esnafında ahilik geleneğinin sadece debbağ veya derici esnafında değil, diğer esnaf zümresi arasında da olduğunu düşünmek gerekir. Bu konuda hallaç esnafı ile ilgili 19 Recep 1182 (29 Kasım 1768) tarihli bir belge[16], söz konusu esnaf grubu arasında ahilik geleneğinin canlı olarak yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Genelde yorgan ve yastık diken ve pamukları atan esnaf zümresine hallaç denilir. Belgenin Trabzon'da hallaç esnafından Hallaç Mahmud'un şikâyetini bildiren bir arza binaen tanzim edildiği anlaşılıyor. Mahmud'un hallaç unvanıyla bilinmesi, şüphesiz o mesleği icrâ etmesinden

[13] Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", *Ahilik ve Esnaf,* İstanbul 1986, s. 113-114.
[14] Âşık Mehmed, *Aynı eser*, III, 1022.
[15] Bostan, *Aynı eser*, s. 404.
[16] Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Cevdet-İktisat, nr. 21/1021(Ek I)

dolayıdır. Bu gibi adlandırmalar simitçi, börekçi, bozacı, demirci, nalbantçı gibi o mesleği icrâ edenler için yaygın olarak kullanılırdı.

Söz konusu arz, arzlarda yaygın olarak kullanılan: "*Devletlü inâyetlü merhâmetlü efendim sultânım hazretleri sağ olsun*" hitabı ile başlamaktadır. Bunu takiben Trabzon sâkinlerinden ve hallaç esnafından olduğunu bildiren arz sahibi Hallaç Mahmud, Trabzon sâkinlerinden ustabaşı Osman'ın açgözlülüğünden dolayı kendisine hallaçlık yaptırmadığını, dükkânını kapatırım diye tehdit ettiğini, haksız olarak ceza verdiğini, devamlı olarak kendisini taciz ettiğini ve yapılan bu muamelelere ahi baba şeyhinin de rızasının olmadığını bildirmekte ve bu müdahalenin önlenmesini ve mağduriyetinin giderilmesini istemektedir.

Bu arzda Hallaç Mahmud'un ustabaşı Osman'ı şikâyet ettiği açıktır. Ancak bu satırlar arasında ahilikle ilgili gözden kaçırılmaması gereken iki önemli nokta vardır. Bunlardan biri, Osman için "ustabaşı" teriminin kullanılmış olmasıdır. Ahilik geleneğinde ustabaşı, çıraklık döneminde çıraklara eğitim veren ve mesleğin sırrını öğreten kimsedir. Bu durum Trabzon esnafı arasında böyle bir geleneğin yani ahilik geleneğinin olduğunu gösterir. Trabzon'daki hallaç esnafı örneğinde olduğu gibi Osmanlı esnaf teşkilatının çeşitli dallarında yetişecek kimseler için bir mektep vesaire mevcut değildi. Esnaflığa aday bir çırak, bir ustabaşının yanında çalışarak mesleğinin inceliklerini ve sırrını uygulamalı olarak öğrenirdi.

Arzda dikkati çeken bir diğer nokta, Trabzon esnafında ahilik gelenek ve uygulamalarıyla doğrudan ilgili "şeyh-i ahi baba" olarak bilinen bir ahi baba şeyhinin bulunmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalarında ahi baba, şeyh, şeyh-i seb'a, şeyhü'l-meşâyih, şeyhü'ş-şüyûh gibi adlarla da bilinen[17] ahi baba şeyhi, esnaf zümresi temsilcilerince muteber kimseler arasında seçilir ve seçildiği şehir ve kasabadaki esnafın ve zanaatkârların en üst seviyede temsilcisi olarak kabul edilirdi. Bu bağlamda ahi baba şeyhi, esnaf arasındaki ihtilafların halledilmesinde sözüne ve kararına itibar edilen ve taraflar arasında köprü rolü oynayan bir kimse idi. Görevini ihmal eden esnafı gerektiğinde tekdir etmek yetkisine de sahipti.[18] Trabzon'da ustabaşı Osman'ın Hallaç Mahmud'a karşı yaptığı muamelelere razı olmayan ahi baba şeyhinin görev ve yetkilerini de bu çerçevede düşünmek gerekir. Şehir ve kasabalardaki ahi baba şeyhlerinin, Kırşehir'deki Ahi Evran Zaviyesi'nde şeyhlik makamında bulunanlara bağlı olması, şüphesiz ahilik merkezi ile olan bağlarını gösterir.

Hallaç Mahmud'un bu arzı üzerine Osmanlı merkezî idaresinin ilgili dairesinde yapılan incelemede, Hallaç Mahmud'un adı geçen ustabaşıdan

[17] Mehmet Demiryürek, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergis*i, Sayı 66 (2013), s. 17-42.
[18] Şahin, *Tarih İçinde Kırşehir*, s. 100-103.

eğitimini yerinde uygulamalı olarak aldıktan ve sanatının sırrını öğrendikten sonra kethüda ve yiğitbaşı marifetiyle dükkânını açtığı, acemi değilse ve insanlara bir zararı yoksa kendisine hukuka ve kanuna aykırı bir muamelenin yapılmaması yolunda karar verildiği dikkati çekmektedir. Bu kararı takiben muamelenin doğruluğu ile ilgili "*sahh*" sözcüğü ve: "*Kanûn üzere der-kenârı mûcebince buyuruldu, 19 [Receb] sene 1182*" şeklinde Defterdarlık kaleminden bir ifadenin yazıldığı tespit edilmektedir. Bu işlemden sonra Trabzon kadısı, Hallaç Mahmud lehine bir karar vermiş olmalıdır.

Hallaç Mahmud'un arzına binaen Osmanlı bürokrasisi içinde tanzim edilen söz konusu belgenin üst tarafındaki metinde, hallaç esnafında görevli olanlara dair iki terim daha geçmektedir. Ahilikle de ilgili olan bu terimlerden biri "kethüda", diğeri ise "yiğitbaşı"dır. Osmanlılarda her esnaf zümresinin başında bir kethüda vardı. Ancak esnaf kethüdası, Osmanlı devlet yönetiminde çeşitli kademelerde yer alan kethüdalardan hem görev hem de seçim bakımından farklı bir konumdaydı. Esnaf teşkilatında kethüdayı esnafın kendisi seçerdi. Seçimle ilgili olarak önce ilgili esnafın ustaları ve ihtiyarları bir araya gelirler ve kethüda adayını belirlerlerdi. Bunu takiben adayla birlikte kadı huzuruna giderler ve kadı adayla ilgili hücceti sicil defterine kaydederdi. Böylece işlem tamamlanmış olurdu. Bazan "kâhya" adıyla da bilinen ve genelde bir yıllığına seçilen kethüda, başta merkezî idare olmak üzere diğer esnaf örgütleri karşısında esnafın temsilcisiydi.[19]

Kethüda gibi esnafın kendi içinden seçilen yiğitbaşı, kethüda ile esnaf arasında aracı ve esnafın kendi iç ilişkilerinde kethüdanın yardımcısı durumunda idi. Esnaf idarecilerinden kethüda ve yiğitbaşının bu şekilde seçilmesi, sivil toplumun çoğunluğu diyebileceğimiz Osmanlı esnafının zannedildiğinin aksine idarî bakımdan özerk bir yapıda olduğunu gösterir. Hallaç Mahmud'un sanatını öğrendikten sonra dükkânının açılması yönünde kethüda ve yiğitbaşının olumlu görüş bildirmeleri ve bu görüşün merkezî idarece dikkate alınması, onların devlet ve esnaf zümresi arasında önemli bir görevi yerine getirdiklerinin işareti olmalıdır.

Trabzon esnafının ahilikle ilgili ilişkisinin en somut göstergelerinden biri de şehrin Boztepe adlı mevkiinde Ahi Evren Dede adına türbe, zaviye ve mescidin olmasıdır. Ahi Evren Dede ile ilgili XV. ve XVI. yüzyıl Trabzon tahrir defterlerinde bir kayda rastlanmamaktadır. Onun "ahi" unvanıyla bilinmesi, şüphesiz ahi olduğuna işaret eder. "Evren" adını ise muhtemelen ahilik teşkilatının kurucusu olarak bilinen Kırşehir'de medfun Ahi Evran'dan dolayı almış olmalıdır. Ahi Evren Dede türbedarlığına talip olan Nazif Baba'nın arzına binaen Evkaf-ı Hümayun Müsteşarlığına gönderilen yazı ile ilgili muamelenin 15 Safer 1289 (24 Nisan 1872) tarihli olması[20], Ahi Evren Dede'nin bu tarihten önce yaşadığını gösterir. Ahi Evren Dede adına yapılan türbe, zaviye ve mescidin ne zaman

[19] Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", s. 116-117.
[20] BOA, Zabtiye Nezâreti Belgeleri, nr. 4/65.

yapıldığı da tam olarak belli değildir. Mescidin imam ve hatipliğine Hasan Efendi'nin tayini ile ilgili Sadaret Mektûbî Kalemi'nden Maliye Nezâreti'ne gönderilen 5 Zilkade 1318 (24 Şubat 1901) tarihli yazının muhtevasında türbe, zaviye ve mescidin Ahi Evren Dede kabrinin üzerine sonradan inşâ edildiğini gösteriyor.[21] Belgede ayrıca Hacı Hakkı Baba'nın da burada medfun olduğu belirtiliyor. Hacı Hakkı'nın "baba" unvanıyla bilinmesi, onun Ahi Evren Dede ve ahilikle olan ilişkisinin bir işaretidir. Ahi Evren Dede türbesinin halk nazarında en önemli özelliği, din ve inanç ritüellerine sahne olması, Cuma günleri erkeklerin, Cumartesi günleri kadınların ziyaret etmesi, ziyaret sırasında namaz kılınması, adak kurbanlar kesilmesi ve derdine deva arayanların dileklerde bulunduğu bir mekân olmasıdır.[22] Ayrıca şehrin Ortahisar'daki Amasya mahallesinde Ahibaba Tekyesi adıyla bir de tekke vardı. Tekkenin Trabzon'a ait 15. ve 16. yüzyıl tahrir defterlerinde ismine rastlanmaması, daha sonraki tarihlerde kurulduğunu gösterir. 19. yüzyılın ilk çeyreğine ait kayıtlarda, vâkıfın şartına binaen âyendeye ve revendeye (gelip giden yolculara) yemek ve hizmet veren tekkenin[23], zamanla metruk bir hâle geldiği ve tamamen ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı öncesi ve döneminde ticarî hayatın en önemli göstergelerinden biri de pazarlardır. Doğu uygarlığının önemli bir göstergesi olan pazarlar, sadece şehir ve kasaba halkının değil, kırsal kesimden, çevre şehir ve kasabalardan halkın geldiği, buluştuğu, ticaret yaptığı, kaynaştığı, sosyalleştiği ve özellikle pazarla ilgili ortak bir dilin konuşulduğu yerlerdir.[24] Tabii olarak burada ortak bir dilin konuşulması, ahilikle özdeşleşen esnafın Türk dilinin gelişmesine önemli bir katkı sağladığını gösterir. Bu bağlamda Osmanlı döneminde Trabzon şehrinde her gün açık olan çarşılar ve haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlar mevcuttu.

Netice olarak şu hususları söylemek mümkündür. 1461 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen Trabzon'da ahilikle ilgili geleneğin kısa sürede yerleşmeye başladığını söylemek mümkündür. Bunda ahilik geleneğinin yaygın olduğu Anadolu'daki şehir ve kasabalardan Trabzon'a yapılan toplu nüfus nakillerinin ve kendiliğinden gelip yerleşenlerin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu bağlamda belgelere yansıdığı kadarıyla şehirde başta dericilik olmak üzere ahilikle yakından ilgili diğer sanat dallarının gelişmesi; hallaç esnafı örneğinde olduğu gibi

---

[21] BOA, Bâbıâlî Evrak Odası Evrakı, 1623/121696. Bu belgede Ahi Evren Dede ismindeki Evren'in sehven Erven şeklinde yazıldığı dikkati çekiyor. Ahi Evren Dede türbe, zaviye ve mescidi ile ilgili olarak bk. Mustafa Eravcı - Ahmet Yavuzyılmaz, "Ahi Evran Dede Camii", *Ahilik Ansiklopedisi* [AA], I (2014), 83-84; Mustafa Eravcı, "Ahi Evran Dede Mescidi", *AA*, I (2014), 84-85; Mustafa Eravcı, "Ahi Evran Dede Tekkesi", *AA*, I (2014), 85; Mustafa Eravcı - Ahmet Yavuzyılmaz, "Ahi Evran Dede Türbesi", *AA*, I (2014), 85-86.

[22] Tevfik Vural Ciravoğlu, *Trabzon Folkloru, Gelenekler ve Halk Edebiyatı Örnekleri,* Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı (TAMEV), İstanbul 2009, s. 228. Burada Ahi Evren Dede'nin Orhan Gazi döneminde yaşadığı zikredilmektedir. Ancak 15. ve 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Ahi Evren Dede ile ilgili bir kayda rastlanmaması, bu bilginin doğru olmadığını gösterir.

[23] *Trabzon Hurufat Defterleri Vakıflar ve Görevliler (1691-1835)*, Haz. Necmettin Aygün-Turan Açık, Eyyub Şimşek, Ankara 2019, s. 198, 203.

[24] Bk. İlhan Şahin, "Pazar", *Ahilik Ansiklopedisi* [AA], II (2014), s. 198-201; İlhan Şahin, "Esnaf ve Halkın Buluştuğu ve Kaynaştığı Yer: Pazarlar", *Ahiname*, Sayı 5 (2019), s. 49-53.

ustabaşı-çırak ilişkisi çerçevesinde yeni meslek erbabının ahilik geleneğine göre yetişmesi; Anadolu'da her şehirde tespit edilmeyen ahi baba şeyhinin veya ahi babanın bulunması; ne zaman yaşadığı tespit edilemeyen Ahi Evren Dede adında bir şahsiyetin yaşaması ve onun adını taşıyan türbe, mescid ve zaviyenin olması; ayrıca ahilik geleneğinin bir göstergesi olarak haftalık pazarların kurulması, Osmanlı idaresine girdikten sonra Trabzon'da göz ardı edilemeyecek bir ahilik geleneğinin yerleştiğini gösterir.

EK: 1

Devletlü inâyetlü merhâmetlü efendim sultânım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları Trabzon sâkinlerinden hallâç esnâfından olup yine Trabzon sâkinlerinden ustabaşı Osman nâm kimesne tama'-ı hâmından nâşî: "Ben sana bundan sonra hallaç[l]ık etdirmem ve senin dükkânını kapadırım" deyü celb-i mâl sevdâsiyle bu kullarına bi-gayr-i hakkın tekdîr ve ta'cîzden hâlî olmayup ve Şeyh-i Ahi Baba'ya râzı olmayup gadri küllî ve zulm-i sarîh etmekle merâhim-i âlîlerinden mercûdur ki mezbûrlara ol gûne ta'cîz ve tekdîr ve rencîdesi bu kulları üzerinden def' ve ref' buyurulmak bâbında Trabzon kadısı efendiye hitâben bir kıt'a emr-i âlî sadaka ve ihsân buyurulmak bâbında emr [ü] fermân devetlü sultanım hazretlerinindir.

Bende

Hallaç

Mahmud

Mezbûr üstâda varup hizmet edüp tekmîl-i san'at eyledikden sonra kethüdâ ve yiğitbaşı ma'rifetiyle başka çıkup hâm-dest olmayup ibâdullaha bir dürlü zararı yoğise hilâf-ı şer' ve kanûn rencîde ve ta'addî olunmamak içün kanûn üzere emr-i şerîf yazılagelmişdir, fermân devletlü sultânım hazretlerinindir.

Bu makule emr verildi, sahh.

Kanûn üzere derkenârı mûcebince buyuruldu, [fi] 19 B sene [1]182, sahh.

Mahallinde şer'le hükmü niyâz olur (BOA, Cevdet-İktisat, nr. 21/1021(Ek I)).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynaklar

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]

Bâbıâlî Evrak Odası Evrakı, 1623/121696.

Cevdet-İktisat, nr. 21/1021.

Zabtiye Nezâreti Belgeleri, nr. 4/65.

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim* (haz. Mahmut Ak), III, Ankara 2007.

Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi], haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.

Bayram, Mikâil, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya 1991.

Bear, Gabriel, "Guilds in Middle Eastern History", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 11-30.

Bostan, Hanefi M., *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

Ciravoğlu, Tevfik Vural, *Trabzon Folkloru, Gelenekler ve Halk Edebiyatı Örnekleri,* Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı (TAMEV), İstanbul 2009.

Cohen, Amnon, *The Guilds of Jarusalem*, Leiden 2001.

Demiryürek, Mehmet, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergis*i, Sayı 66 (2013), s. 17-42.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, yay. A. Sait Aykut, İstanbul 2000.

Eravcı, Mustafa, "Ahi Evran Dede Mescidi", *Ahilik Ansiklopedisi* [AA], I (2014), 84-85.

_____, "Ahi Evran Dede Tekkesi", *AA*, I (2014), 85.

Eravcı, Mustafa-Ahmet Yavuzyılmaz, "Ahi Evran Dede Camii", *Ahilik Ansiklopedisi* [AA], I (2014), 83-84.

_____, "Ahi Evran Dede Türbesi", *AA*, I (2014), 85-86.

Gabriel Bear, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I/1 (1970), s. 28-50.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", *Ahilik ve Esnaf,* İstanbul 1986, s. 113-130.

Gölpınarlı, Abdülbâki, "İslâm Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), s.1-354.

İnalcık, Halil, "Ahîlik, Toplum, Devlet", *II. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1999, s. 189-200.

Kreşevljakoviç, Hamdija, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.

Lewis, Bernard, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, VIII/1 (November 1937), s. 20-37.

Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*, trc. Demet ve Heat Lowrry, İstanbul 1981.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Fütüvvetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 264-265.

_____, "Türkiye'de Ahilik Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış", *I. Uluslar arası Ahilik Kültürü Bildirileri*, Ankara 1996, s. 129-138.

Şahin, İlhan, "Esnaf ve Halkın Buluştuğu ve Kaynaştığı Yer: Pazarlar", *Ahiname*, Sayı 5 (2019), s. 49-53.

_____, "Pazar", *Ahilik Ansiklopedisi* [AA], II (2014), s. 198-201.

_____, *Tarih İçinde Kırşehir*, İstanbul 2011.

Trabzon Hurufat Defterleri Vakıflar ve Görevliler (1691-1835), Haz. Necmettin Aygün-Turan Açık, Eyyub Şimşek, Ankara 2019.

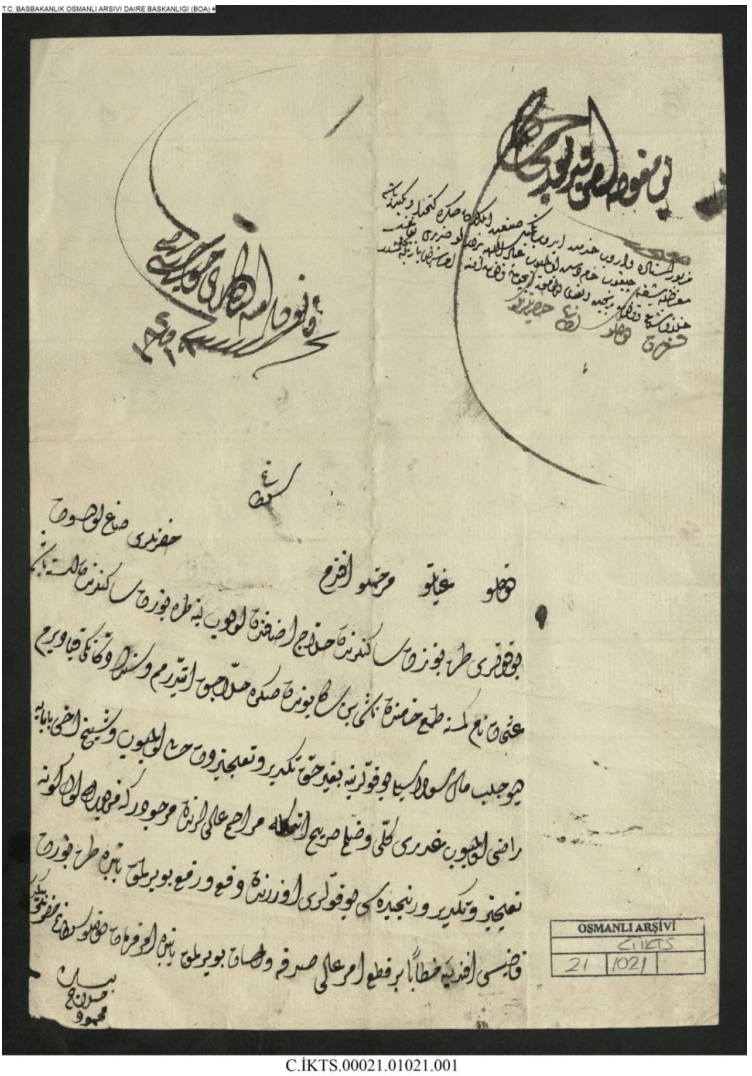

C.İKTS.00021.01021.001

Resim 1. Hallaç Mahmud'un arzı ile ilgili belgenin ön yüzü

(Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Cevdet-İktisat, nr. 21/1021)

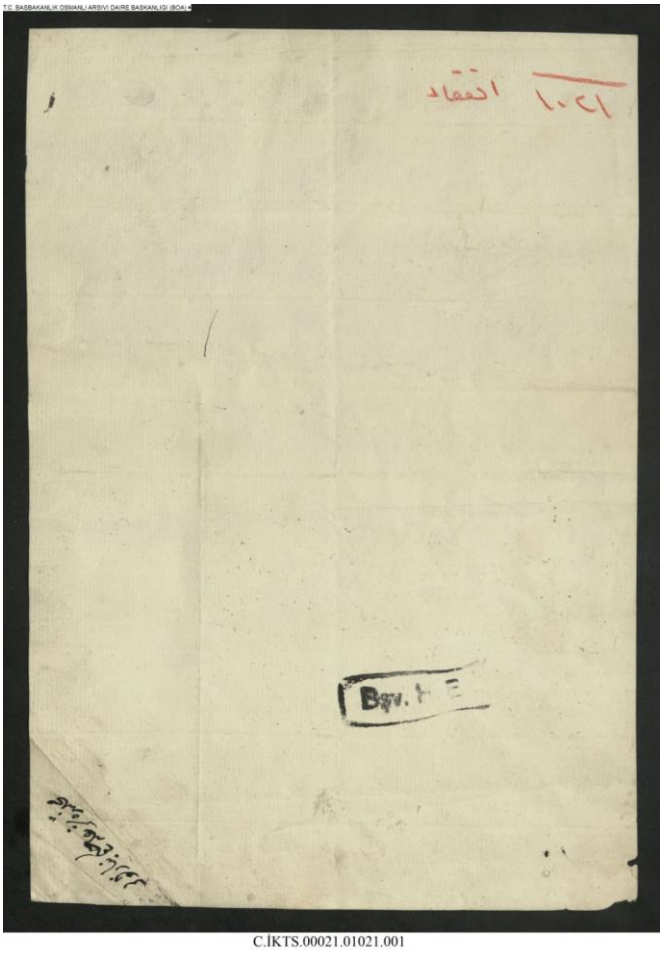

Resim 2. Hallaç Mahmud'un arzı ile ilgili belgenin arka yüzü

TRABZON TARİHİNİN KAYNAKLARI: XV-XVI. YÜZYILLARDA TRABZON TAHRÎRLERİ, ÖZELLİKLERİ VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Ersin Gülsoy

(Bursa Uludağ Üniversitesi/Prof. Dr.)

Özet

Trabzon ve çevresi II. Mehmed döneminde Osmanlı hâkimiyetine katılmıştır (1461). Osmanlı yönetimi altında bir sancak olarak belirlenen ve önce Vilayet-i Rum'a, Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra da bu beylerbeyliğe bağlanan Trabzon çeşitli defalar tahrîre tabi tutulmuştur. Bilindiği gibi yeni alınan yerlerde Osmanlı düzenini hâkim kılmak için yapılan işlemlerden birisi de bölgenin tahrîrini gerçekleştirmektir. İşte alındıktan sonra ve ardından çeşitli defalar Trabzon ve çevresi de sayıma tâbi tutulmuştur. Bu defterlerde bölgede yaşayan erkek nüfus, tasarruf ettikleri arazi, elde ettikleri ürünler kayıtlı durumdadır. Yine bu defterler yardımıyla bölgedeki vakıf eserler ve bunların gelirleri, ahalinin hukukî durumu, verdikleri vergiler tespit edilebilmektedir. Ayrıca bölgenin idarî taksimatı, bağlı köy ve mezraalar tahrîr defterlerindeki bilgiler arasındadır.

Önemli bir liman şehri ve Kafkaslar ile Safevi topraklarına yakınlığı dolayısı ile XVI. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgelere düzenlenen seferler için lojistik destek merkezlerinden biri olmuştur. Bu sebeplerle beylerbeylik olarak teşkilatlandırılmıştır. Trabzon'un özellikle ilk tahrîrinde bölgeye Anadolu'nun çeşitli yerlerinden sürgün edilerek veya kendi isteğiyle gelerek yerleşen nüfus hakkında önemli kayıtlar bulunurken bölgenin Osmanlı öncesi tarihi hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtlar şehrin fizikî yapısının oluşumuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Daha sonra gerçekleştirilen sayımlar vasıtası ile şehrin gelişiminin tarihî seyri incelenebilmektedir. İşte bu bildiride İstanbul Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi ve Ankara Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde yer alan defterlerin özellikleri incelenecektir. Ayrıca bu defterler vasıtası ile bölgenin idarî, ekonomik yapısı belirlenmeye çalışılacaktır.

Abstract

Trabzon and surroundings were became an Ottoman land during the reign of Mehmed II (1461). Trabzon, which was designated as a sanjak under the Ottoman rule and was firstly connected to Rum Province. After the establishment of Erzurum Beylerbeyliği Trabzon, which was subjected to tax registration in several times under Ottoman rule, had been a part of Erzurum Province. As it is known, one of the operations carried out in order to make the Ottoman order dominant in the newly taken places is to make the registration of the region. Therefore after taken and then several times Trabzon and its surroundings were put to counting. In these registers, the male population living in the region, the land they owned and the products they have obtained are registered. Moreover with the help of these registers, the foundation buildings in the region and their incomes, the legal status of the people, the taxes they give can be determined. In addition, the administrative division of the region, connected villages and hamlets are also the information in the tax registers.

Due to its close proximity to the Caucasus and Safavid lands, and being an important port city Trabzon became one of the logistic support centers for the campaigns to these regions in the last quarter of the16th century. Therefore, it was organized as a beylerbeylik. Especially in the first registration of Trabzon, there are important records about the population settled by being exiled or willingly came to there from various parts of Anatolia and also information about the pre-Ottoman history of the region. These records contain important information about the formation of the physical structure of the city. Thanks to subsequent registers, the historical progress of the city can be examined. In this paper, the characteristics of the registers in the the Department of the State Archives of Turkey Presidency and the Ankara Kuyud-ı Kadime Archives will be examined. Also the administrative and economic structure of the region will be determined through these registers.

Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi hakkında bilgi aktaran Tursun Bey, Âşık Paşazâde, Neşri ve Oruç Bey gibi Osmanlı tarihçileri şehrin H. 865/M. 1461 yılında alındığını ifade etmekte, ay ve gün vermemektedirler.[1] Doğu Roma tarihçilerinden Dukas ve Sphrantzes de 1461 yılını söyleyerek gün ve ay belirtmemektedirler. Osmanlı ordusunun yol güzergâhını anlatan kaynak eserlerden hareketle Trabzon'un Osmanlı hâkimiyetine girişinin 15 Ağustos 1461 tarihinde gerçekleştiği bundan önceki araştırmalarda tespit edilmiştir.[2] Trabzonlu olan Âşık Mehmed de eserinde Nişancı Mehmed bin Ramazan Tarihi'nden aldığı gün ve ay belirtilmeyen yıl bilgisini tekrarlamıştır. Eserini XVI. yüzyılın sonlarında kaleme alan Âşık Mehmed memleketi olan Trabzon'un tanıtımı için beş varak ayırmıştır. Burada Trabzon'un coğrafyası, kalesi, surları, câmileri, hamamları, medreseleri, mumhâne ve bedesten hakkında etraflı bilgiler vermektedir.[3]

Osmanlılar, yeni fethettikleri memleketlerde toprağın tasarruf şekillerini, alınacak olan vergi miktarlarını, bu vergilerin taksimatını tayin ve tespit etmek gayesi ile toprağı tahrîre tâbi tutarlardı. Zaman içerisinde belli aralıklarla bu sayımlar tekrarlanırdı. Bu defterlerin hazırlanmasında devletin vergi gelirlerinin düzenlenmesi ve bunların taksimi ile timâr sisteminin güncellenmesi fikri ön plânda olmakla birlikte XV-XVII. yüzyıllarda Osmanlı toplumunun demografik ve içtimaî yapısı, geçim vasıtaları, ekonomik kapasiteleri ve hususiyetleri hakkında çok değerli bilgiler elde edilebilmektedir.[4]

---

[1] Bu kaynaklardaki bilgilerin değerlendirmesi için bk. M. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001, s. 54-58.

[2] Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 146-150; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat*, (Ankara: TTK, 2002), s. 5-6.

[3] Âşık Mehmed, *Menâzırü'l Avâlim*, haz. Mahmut Ak, III, (Ankara: TTK, 2007), s. 1017-1027.

[4] Tahrîr işleminin önemi, tarihî gelişimi ve tahrîr eminlerinin görevleri için bk. Ö. Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, (Ankara: TTK, 1988), s. 3-114; Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (1), *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, (İstanbul 1941), 20-59; Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, (Ankara: TTK, 1987), s. XI-XXXI; H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, I, (İstanbul Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009), s. 220-222; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, (Ankara: TTK, 1989), s. 2-3; F. M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih*

Tahrîr için tayin edilen il-yazıcılar, tahrîri yapıp gerekli vesikaları topladıktan sonra hazırladıkları defter müsveddeleri ile merkeze gelirlerdi. Burada müsveddeler iki nüsha hâlinde temize çekilerek, icmâl ve mufassal defterler hazırlanırdı. Bunlardan mufassal defterlere sayımın ayrıntılı sonuçları kaydedilirken, icmâl defterlerde mîrî arazi rejimindeki gelirlerin dağılımı gösterilirdi. Tahrîri yapılan bölgede piyade, müsellem, voynuk gibi muaf ve müsellem reaya olarak devlete hizmet eden gruplar bulunuyorsa umumiyetle bunlar için de ayrı defterler tanzim edilirdi.[5] Kanunî Sultan Süleyman döneminde timâr icmâllerinden farklı olarak, mufassal defterlerdeki bilgilerin tertibi hiç bozulmadan muhasebe icmâl defterleri hazırlanmıştır. Bu defterlerde reaya isimleri, vergi cins ve miktarları yer almamakta, sadece yerleşim yerinin adı, altında da senelik geliri yazılı bulunmaktadır. Ayrıca bölgenin aynı sayım çerçevesinde ayrı olarak hazırlanmış evkaf-emlâk ve yörük tahrîr neticelerini ihtiva eden bilgiler de bu defterlere eklenmiştir.[6]

Trabzon Livâsı'nın 1486 Yılı Tahrîri ve Özellikleri

Trabzon alındıktan sonra tahrîrinin yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu deftere arşivlerimizde rastlanamamıştır. Trabzon Livâsı'na ait arşivlerimizdeki en eski defter Başkanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD)* 828 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Defter bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede defterin Sultan II. Bayezid zamanında düzenlendiği, tahrîr eminliğini Edhem isimli bir şahsın yaptığı ve Trabzon'un mahlasının "*dârü'l-feth*" olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Trabzon'un alınmasından sonra bir tahrîrin yapıldığı ancak nüfus ve vergilere ait verilerin çok güvenilir olmadığından yeni bir sayıma gerek duyulduğu belirtilmektedir.[7] Mukaddimede tahrîrin ne zaman yapıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak defterin değişik sahifelerinde tahrîrin yapıldığı tarihte sancakbeyinin Sinan Bey olduğu ifade edilmektedir. Sinan Bey'in sancakbeyliği 1484-1486 tarihleri arasındadır. Ayrıca defterin 27. sahifesinde yer alan bir derkenarda H. evasıt-ı Cemaziyelevvel 892/M. 5-14 Nisan 1487 tarihi bulunmaktadır. Defterin bu tarihten önce hazırlandığı hesaba katılırsa tahrîrin 1486'da tamamlandığı anlaşılmaktadır.[8]

Defterde mukaddimeden hemen sonra Trabzon Şehri'nin yazılmasına geçilmiştir. Burada ilk olarak Trabzon'a sürgün olarak gelen Müslüman aileler yazılmıştır.[9] Bu yazımda şahıslar geldikleri yerlere göre cemâat adıyla kaydedilmiştir. Bu durum Trabzon'a yerleşen ilk Türk ve Müslüman ailelerin

---

ve Sosyoloji Semineri, (İstanbul 1991), s. 144-147; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanımı Hakkında Bazı Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, XII, (Ankara 1991), 431-432.

[5] Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar),* (Ankara: TTK, 2014), s. 24-28.

[6] F. M. Emecen, "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI, (İstanbul 1996), 40-41.

[7] BOA, *MAD* 828, s. 2.

[8] M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 9.

[9] "*Cemâat-i müselmânân ki be-emr-i hazret-i sultân-ı â'zam ki sürgün âmed der Trabzon*" (BOA, *MAD* 828, s. 6).

hangi şehir veya kasabadan geldiklerini ortaya koymaktadır. Söz konusu kayıtlara göre Niksar, Sonisa, Ladik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorum, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun Şehri, Samsun Nâhiyesi köyleri, Turhal, Zile, Göl Canik, Satılmış Canik, Kağala ve Gedeğara şehir ve köylerinden aileler Trabzon'a sürgün metoduyla yerleşmişlerdir. Bunların toplamı 202 ailedir. Defterde hâne reislerinden bir kısmının isimlerinin altına meslekleri de kaydedilmiştir. Bu sürgünlerin Amasya, Canik, Çorum ve Sivas Sancaklarından gerçekleştiği görülmektedir. Bu da Trabzon'a yerleşen ilk Türk-Müslüman ailelerin bu bölgelerden geldiklerini ortaya koymaktadır.[10]

Bu kaydın arkasından "*Cemâat-i müselmânân ki ihtiyârlarile gelüb mütemekkin olmuşlardır*" başlığıyla kendi istekleriyle gelip Trabzon'a yerleşen aileler yazılmıştır. Bunun altına da "*Mahalle-i fî azebân mî-şeved*" denilerek elli altı hâne Müslüman nüfusun kaydedildiği görülmektedir. Bunların hangi bölgeden gelerek Trabzon'a yerleştikleri hususunda bir bilgi bulunmamaktadır.[11] Bundan önce yapılan bir araştırmada bu şahısların Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u aldıktan sonra şehre yerleştirdiği azepler oldukları fakat 1486'ya gelindiğinde, bunların artık askerî görevle uğraşmadıkları ifade edilmektedir.[12] Bu yorum defterde belirtilen ifadeleri açıklamaktan uzaktır. Çünkü bu aileler için asıl tanımlama üst başlıkta verilen, kendi istekleriyle gelip şehre yerleşenler ifadesidir. Yani bu aileler 1486 tahrîrinden önce kendi istekleriyle gelip, şehre yerleşmişlerdir. Bu tahrîrin yapıldığı sırada söz konusu aile reisleri azep olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum "*Mahalle-i fî azebân mî-şeved*" başlığıyla belirlenmiştir. Yani bu şahısların tahrîr sırasında azep yazıldıkları ifade edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in fetihten sonra kaleye tayin ettiği azeplerden görevde olanlar veya onların yerine tayin edilenler defterin ilerleyen bölümlerinde zaten kaydedilmiştir. Bu aile reisleri ise 1486 tarihinden itibaren azep olarak vazifelendirilmişlerdir. Bu aileler tıpkı geldikleri yerlerin adıyla isimlendirilen sürgün hâneler gibi cemâat adıyla kaydedilmişlerdir. Tahrîr sırasında elde ettikleri azeplik vazifeleri "*mî-şeved*" kaydıyla defterde gösterilmiştir.

Defterde dikkat çeken husus şehre yerleşen Türk ve Müslüman nüfusun henüz bir mahalle idarî ünitesi içerisinde değerlendirilmemiş olmasıdır. Gerek sürgün olarak, gerekse kendi istekleri ile gelip şehre yerleşen Müslüman aileler tahminen Trabzon'un alınmasından sonra şehri terk eden ailelerin yerlerine yerleştirilmişlerdir. İkamet edecekleri alanlar kalıcı olarak belirlenmediğinden cemâat adıyla kaydedilmişlerdir. Aynı tarihte gayr-ı müslimler mahallelere göre yazılırken Müslümanların cemâat adıyla kaydedilmeleri bunu doğrulamaktadır. Trabzon Livâsı tahrîrlerinin hepsinde ibadethânesi yeni tamamlanmış, iskâna yeni başlanmış alanlarda yaşamaya başlayan az sayıdaki ailelerin de cemâat adıyla

[10] BOA, *MAD* 828, s. 6-10.
[11] BOA, *MAD* 828, s. 10-11.
[12] Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981), s. 21-22.

kaydedildikleri görülmektedir. Nitekim 1515 tahrîrinde mescidinin yeni tamamlandığı anlaşılan Hoca Kasım Mescidi çevresi cemâat olarak yazılmıştır.[13]

Müslüman cemâatlerinin yazımından sonra şehirdeki gayr-i müslim mahalleleri kaydedilmiştir. Burada sadece mahalle adı zikredilmiş konumları hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.[14] Mahallelerin yazımından sonra "*Cemâat-i papasân-ı nefs-i Trabzon*" denilerek şehirdeki on altı papazın adı sıralanmıştır.[15]

Tablo I. 1486 Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Gayr-ı Müslim Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Pikşid
2	Dafnunda
3	Meydan
4	Efrenciyân-ı Ceneviz
5	Efrenciyân-ı Venedik
6	Ermeniyân
7	Zoğraf
8	Ayo Yani
9	Aya Ayos-Todoros-Meso Portis
10	Kokorelü
11	Aya Paraskevi
12	Meso Kastro
13	Aya Sofya
14	Tokari
15	Mandorun

Defterin bundan sonraki bölümünde şehirde ve kırsal kesimde yer alan sancakbeyi hâsları kaydedilmiştir. Padişah hâslarına ait bir bilgi yoksa da sancağın cizye gelirlerinin herhangi bir birim içerisinde gösterilmemesi, bu verginin padişah hâssı olduğunu ortaya koymaktadır. Şehirden alınan vergilerin büyük bir kısmının sancakbeyi hâssı olduğu görülmektedir. Aslında şehir gelirlerinin hangi birime aktarıldığına dair bir bilgi yoksa da sancakbeyi hâsları toplamının belirtildiği kısmındaki "*nefs 1*" ifadesinden, şehir gelirlerinin sancakbeyi hâssı olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonra sancakbeyi hâssı olan değirmen, çayır ve av kuşu yuvalarından tahsis olunan gelirler ve kır iskân merkezleri yazılmıştır. Hâsların yazımının tamamlanmasından sonra bu gelirlerin hangi kalemlerden oluştuğu ifade edilmiştir. Buna göre bir şehir, yirmi yedi köyün bir kısmının tamamı ve bir

[13] BOA, *TD* 387, s. 716; Bu bölge on yedi hâne yedi mücerred nüfusu olmasına rağmen 1554 tahrîrinde de cemâat adıyla kaydedilmiştir. Ancak bu durumun bir önceki tâhrîr defteri elinde olan il yazıcısının tercihinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Sancağın son tahrîrinde ise mahalle ismiyle kaydedildiği görülmektedir (BOA, *TD* 288, s. 27-28; TKGM, KKA, *TD* 194, vr. 6b).

[14] Bu konuda bk. H. W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 27-36; M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 140-157.

[15] BOA, *MAD* 828, s. 11-25.

kısmının belirtilen hisseleri, Giresun Kalesi gelirleri ve Kürtün zeâmeti sancakbeyi hâssıdır. Sancakbeyi hâslarının toplamı 251316 akçedir.[16]

Defterde bundan sonra sancağın bütün kazaları nâhiye idarî birimine göre timâr esaslı olarak kaydedilmiştir. Yani defterde önce timâr sahibinin adı başlık olarak yazıldıktan sonra timârını oluşturan bütün birimler aynı yerde kaydedilmiştir. Sonra diğer timâra geçilmiştir. Bu yazım tarzı iki açıdan sancağın idarî, ekonomik ve nüfus yapısının belirlenmesinde zorluklar oluşturmaktadır. İlk olarak sancaktaki köylerin birçoğu hisselere ayrılarak ayrı ayrı timârlara tahsis olunmuştur. Bu durumda bir köyün nüfus ve vergi gelirleri parça parça yazılmıştır. Yani her hissenin nüfus ve vergi geliri bağlı olduğu timâr içerisinde kaydedilmiş durumdadır. Köyün nüfusu ve vergi gelirleri hesaplanırken söz konusu hisselerin bir araya getirilmesi gerekmektedir. İkinci olarak sancakta gelirinin bir kısmı bir nâhiyede diğer kısmı başka bir nâhiyede olan timârlar bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda başka bir nâhiyede olan timâr geliri de timârın bağlı bulunduğu nâhiye içerisine kaydedilmiştir. Mesela Akça Abat Nâhiyesi seraskeri Osman'ın timârının 200 akçelik kısmı Torul Nâhiyesi'ne bağlı Koşa Mezraası'ndan elde edilmektedir. Bu mezraa defterde Akça Abad Nâhiyesi içerisinde yazılmıştır.[17] Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim İvaz isimli sipahinin 6347 akçelik timârı, beş ayrı köyün belirtilen hisselerinden meydana gelmektedir. Bu köylerden ikisi Sürmene, ikisi Akça Abat biri de Rize Nâhiyelerine bağlıdır. Ancak bu hisselerin hepsi Akça Abat Nâhiyesi içerisinde gösterilmiştir.[18] Sancağın idarî durumu, nâhiyelerde yaşayan nüfus, senelik üretim ve vergi gelirlerin hesaplanması gibi konularda yapılacak araştırmalarda defterin bu yazım tarzının dikkate alınması gerekmektedir. Aksi takdirde bu konularda yapılan tespitler gerçeği yansıtmayacaktır.

Trabzon Sancağı'nın 1486 yılı tahrîrinde timâr tasarruf edenlerin belirlenmesi bölge tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü timâr sahiplerinin birçoğunun timâr tasarruf etmeden önceki görevleri ve nereli oldukları defterde ifade edilen bilgiler arasındadır. Bunların ortaya çıkarılması sadece Trabzon şehir merkezinin değil, sancağın tamamının Türkleşme ve Müslümanlaşması hakkında önemli bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bu sebeple aşağıda Akça Abat Nâhiyesi'nden 1486 yılında timâr tasarruf eden sipahilerin bilgileri aynen aktarılmıştır.[19]

[16] BOA, *MAD* 828, s. 26-67. M. H. Bostan kendi hesaplamasına göre hâsların yıllık gelirinin 251851 akçe olduğunu ifade etmektedir (M. H. Bostan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı*, s. 527).
[17] BOA, *MAD* 828, s. 74.
[18] BOA, *MAD* 828, s. 81-84.
[19] BOA, *MAD* 828, s. 74-126.

Nâhiye-i Akca Abad.

Timâr-ı Sarrac İlyas gulâm-ı mîr ser-asker-i Akçaabad.

Timâr-ı Karagöz Nigbolî gulâm-ı pâdişâh ez-cemâat-i bevvâbân.

Timâr-ı Yusuf gulâm-ı mîr ez cemâat-i yeniçeriyân.

Timâr-ı İbrahim veled-i Mehmed Çelebi.

Timâr-ı İvaz gulâm-ı mîr an cemâat-i ser-piyâdegân-ı dergâh-ı âlî.

Timâr-ı kadı-i Giresun.

Timâr-ı Sofi Karaca gulâm-ı mîr an cemâat-i gılmân-ı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî.

Timâr-ı Kasım Seyyah Sirozî gulâm-ı mîr an cemâat-i yeniçeriyân.

Timâr-ı Mehmed Çelebi.

Timâr-ı Ahmed Fenarî gulâm-ı mîr.

Timâr-ı Hacı birader-i Gerdik hış-ı veled-i Kızkapan ve Hüseyin veled-i Gerdik.

Timâr-ı İsa Bali veled-i Havud Nigbolî gulâm-ı mîr ez cemâat-i bevvâbân.

Timâr-ı Karamanoğlı Ali mezkûr Karaman Ali hâricden olub âsî olduğı sebebden alınub sürgünlerden İbrahim Beg oğlı Süleyman'a sadaka olundı.

Timâr-ı Yakub Engürüs gulâm-ı mîr ez cemâat-i bevvâbân.

Timâr-ı Hâcı İlyas gulâm-ı mîr.

Timâr-ı Mustafa Hayıklar Rumili'nden sürülen Arnavudlardandır.

Timâr-ı Sinan Küplü gulâm-ı mîr ez cemâat-i bevvâbîn ser-asker-i Kürtün.

Timâr-ı Nasuh Burcî gulâm-ı mîr ez cemâat-i bevvâbîn.

Timâr-ı Mahmud Çelebi veled-i Mustafa Beg Çepni Beglerinin oğlanlarından imiş.

Timâr-ı İlyas Tırhala gulâm-ı mîr ez-cemâat-i bevvâbîn.

Timâr-ı Merne nâm zımmî ki Torul Kal'ası'nı ol vermiş.

Timâr-ı Alagöz gulâm-ı mîr an cemâat-i silâhdârân-ı dergâh-ı âlî.

Timâr-ı Kuvvad Yunus kadı-i Trabzon.

Timâr-ı Süleyman hış-ı Veys Beg.

Timâr-ı Ali veled-i Karagöz Yusuf kul oğlı imiş.

Timâr-ı Hoşkadem Niksarî.

Akça Abat Nâhiyesi dirlik sahipleri incelendiğinde bunların birçoğunun gulâm kökenli oldukları görülmektedir. Diğer taraftan timâr tasarruf eden iki kadı olduğu dikkat çekmektedir. Bunların biri Trabzon, diğeri Giresun kadılığı yapan şahıslardır. Ayrıca Torul Kalesi'ni Osmanlılara teslim eden Trabzon Rum İmparatorluğu görevlisinin de timâr sahipleri arasında olduğu görülmektedir. Sipahilerin bir kısmının memleketleri tahrîr defterinde belirtilen bilgiler arasındadır. Bunlar Trabzon tarihinin aydınlatılması için önemli bilgilerdir.

Sancağın diğer kaza ve nâhiyeleri de incelendiğinde çok önemli bilgilerin ortaya çıkacağı tartışma götürmez bir gerçektir.[20]

Sipahi timârlarının yazımı tamamlandıktan sonra sancaktaki kalelerde görev yapan mustahfızlar ve timârları kayıt altına alınmıştır.[21] Söz konusu deftere göre 1486 yılında Trabzon, Görele, Tirebolu, Giresun, Of ve Rize Kaleleri için mustahfızlar görevlendirilmiştir.[22] Bu dirliklerde de timâr sahiplerinin adı, görevi ve birçoğunun nereden geldikleri yazılıdır. Mesela Trabzon Kalesi dizdarı Ahmed'in aslen Nigbolulu olduğu ifade edilmektedir.[23] Yine kale kethüdası olan Yusuf'un Hamidli olduğu kaydedilmiştir.[24] Ayrıca bu kayıtlardan mustahfız bölükbaşları ve bölüğündeki görevliler tespit edilebilmektedir.[25]

Sancağın kalelerinde görevli mustahfızların kaydından sonra Trabzon Kalesi azeplerinin yazımı gerçekleştirilmiştir.[26] Şehre yerleşen ilk Türk ve Müslüman unsurlar arasında bulunan bu görevlilerin isim ve geldikleri yerlerin belirlenmesi, Trabzon tarihi açısından önem arz etmektedir. Her ne kadar bu kayıtlar fetihten yirmi beş sene sonrasına ait olsa da azeplerin çoğunluğunun hayatta oldukları bir gerçektir. Aşağıda bu görevlilerin timâr kayıt başlıkları aynen gösterilmiştir.

Timârhâ-i rüesâ ve azebân der kal'a-i Trabzon.

Timâr-ı kapudan Bali.

Timâr-ı Nalband Hacı be-câ-yı Sinan. Mezkûr Sinan ihtiyârile vaz geldi ol sebebden mezbûra verildi. Ser-oda-i azebân-ı Trabzon.

Timâr-ı Halil Sonisa ve Mustafa Ladik ve Bilal Burusa ve Hacı tabbağ ve Abdullah Görice ve Abdullah Samsunî ve Hüseyin ekmekçi ve İbrahim Merzifonî an azebân-ı Trabzon an cemâat-i Bali Reis kapudan.

Timâr-ı Mustafa Çirkin ser-oda ve Hacı kazancı ve Mesud ve Gedik Ali ve Hacı Mehmed Arab ve Ali çıkrıkcı ve İshak Samsunî ve Ali Trabzonî ve Yusuf kiledûz ve Yusuf Kasım.

Timâr-ı Şah Küçük ser-oda ve Hamza veled-i Arab Muhammedi ve Muhammedi Amasiye ve Emir Gelibolî ve Piri Samsunî ve Yakub birader-i Sinan ve İlyas Burusa ve Mahmud Erzincanî ve Murad ve Muhammedi Aydınî azebân-ı kal'a-i Trabzon an cemâat.

Timâr-ı Hızır reis-i azebân-ı Trabzon.

---

[20] BOA, *MAD* 828, s. 1-506.
[21] "*Mustahfızân-ı timâr-ı kılâ der livâ-i Trabzon*" (BOA, *MAD* 828, s. 510).
[22] BOA, *MAD* 828, s. 510-643.
[23] BOA, *MAD* 828, s. 510.
[24] BOA, *MAD* 828, s. 512.
[25] BOA, *MAD* 828, s. 516, 547, 579.
[26] BOA, *MAD* 828, s. 650-691.

Timâr-ı Hacı Muhammedi Bağdadî ser-oda ve Yusuf Merzifon ve Ali Güdük Bergamaî ve Ali Bergamaî diger ve Mehmed veled-i Temirtaş ve Hacı Edirne ve Yaycı Ali ve İskender Trabzonî ve Hasan Vidin ve Piri kalaycı azebân-ı Trabzon.

Timâr-ı İlyas Trabzonî ser-oda ve Enbiya Germiyanî ve Hüseyin Canikî ve Ali Gelibolî ve İlyas mehter ve Hızır dellak ve Hamid Canikî ve Yakub Edirne ve Kaman martolos azebân-ı Trabzon.

Timâr-ı Reis Mustafa azebân Trabzonî.

Timâr-ı Nalband Musa ser-oda ve Kâtib Bedreddin ve Mustafa Gelibolî ve Hacı Samsunî ve Mustafa Burusa ve Kâtib Muhiddin ve Osman Samsunî ve Nasuh Bergamaî ve Kafir Hasan azebân-ı kal'a-i Trabzon.

Timâr-ı Mustafa Trabzonî ser-oda ve Hamza Edirne ve Yusuf Bergamaî ve Yusuf sarrâc ve Cafer ve Hacı Sofya ve Hasan Canikî ve Ahmed Kavanlı ve Kâtib Hasan ve Yusuf Trabzonî azebân-ı kal'a-i Trabzon.

Timâr-ı Mevlana Şeyh Ali ve Mevlana Şüca eyâmîn-i kal'a-i Trabzon.[27]

Görüldüğü gibi bu kayıtlardan azep reislerini, ser-odaları ve görevlileri teker teker belirlemek mümkün olmaktadır. Ayrıca bunların nereli oldukları kaydedilen bilgiler arasındadır. Bu timârların yazım tarzına dikkat edildiğinde genellikle reislerin tek başlarına timâr tasarruf ettikleri hâlde, odabaşıların kendilerine bağlı azeplerle müşterek timâr tasarruf ettikleri görülmektedir. Yukarıda ifade edilen bilgiler Trabzon azep teşkilatının idâri yapısı ve ekonomik durumlarını bütün teferruatıyla ortaya koymaktadır. Azeplerin ardından sancağın bütün müsellemleri yazılmıştır. Sonra da çeşitli sebeplerle muaf ve müsellem olan reaya ile Çepni beylerinin timârları kaleme alınmıştır.[28]

Trabzon Livâsı'nın 1515 Yılı Tahrîri ve Özellikleri

Trabzon Livası'nın mevcut olan ikinci tahrîri 1515 yılında gerçekleşmiştir. Bu sayıma ait üç defter Başkanlık Devlet Arşivi'nde yer almaktadır. Bunlardan ilki 52 numarada kayıtlı olan mufassal defterdir. Bu defter baş tarafından oldukça eksiktir. Bu kısımlarda olması gereken Trabzon Livası kanunnâmesi Trabzon Şehri'ne ait bilgiler, Akça Abad Nâhiyesi'nin tamamı ve Maçka Nâhiyesi'ne ait yerleşim yerlerinin bir kısmı defterde bulunmamaktadır.[29] Bu yüzden düzenlenme tarihi defterin kayıp kısımları arasında bulunmaktadır. Ancak defterin çeşitli sahifelerinde tahrîrin yapıldığı dönemlerde Mirahur Mehmed Bey'in Trabzon sancakbeyi olduğu ifade edilmektedir. Mehmed Bey'in sancakbeyliği görevi 1514-1515 yıllarını kapsamaktadır. Bu durum defterin tarihi ile ilgili bir ipucu

[27] Azep dirlikleri içerisinde bir timâr gayr-ı müslimler tarafından tasarruf edilmektedir. Bu timâr yukarıdaki listeye dâhil edilmemiştir (BOA, *MAD* 828, s. 688).
[28] BOA, *MAD* 828, s. 694-747.
[29] Defterin Akça Abat Nâhiyesi sipahi timârlarına ait parçası ayrı bir defter olarak Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır (BOA, *TD* 84).

oluşturmaktadır.[30] Ayrıca aynı tarihte düzenlenmiş olan icmâl defter vasıtası ile bu mufassal tahrîrin tarihi net olarak ortaya çıkmaktadır. Trabzon, Karahisar-ı Şarkî ve Canik Livâlarının mîrî gelirlerini ihtiva eden defterin Trabzon Livası'na ait kısımları söz konusu mufassal defter esas alınarak hazırlanmıştır.[31] Defterin Trabzon Livâsı'na ait padişah, sancakbeyi hâsları, I. Selim'in validesi vakıfları ve Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Şehri'ndeki evkafına ait bilgiler ile mufassal defter kayıtları karşılaştırıldığında iki defterdeki gelir türleri ve miktarlarının tamamen aynı olduğu görülmektedir. İcmâl defterde Yavuz Sultan Selim'in validesi vakıflarını belirten başlık defterin tamamlanış tarihini gün, ay ve yıl olarak ortaya koymaktadır. Bu bilgiye göre vakıfların H. gurre-i Muharremi'l-haram 921/M. 15 Şubat 1515 tarihinde tamamlanan deftere ait olduğu ifade edilmektedir.[32] Böylelikle bu tahrîrin 1515 yılında tamamlandığı gayet açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu mufassal ve icmâl defterden başka Trabzon Sancağı'nın 1515 tahrîrine ait bilgilerin Kanunî Sultan Süleyman zamanında hazırlanan muhasebe icmâl defterine aktarıldığı anlaşılmaktadır.[33] Karaman ve Rûm Vilâyeti'nin muhasebe icmâli olan defterde Trabzon Livâsı'na ait bilgiler 712-767. sahifeler arasında yer almaktadır. Defterdeki bu kayıtlarla ilgili değişik araştırmacılar 1520 ve 1523 tarihlerini esas alarak eserlerini oluşturmuşlardır.[34] Oysa dikkatle incelendiğinde defterin Trabzon Livâsı'na ait bilgilerinin 1515 tarihli mufassal ve icmâl kayıtların bir araya toplanması suretiyle oluşturulduğu görülmektedir. Defter oluşturulurken mufassal defterde değişik yerlerde yer alan bilgiler bir araya getirilmiştir. Mesela köyün bir kısmı sancakbeyi hâssı, diğer kısmı sipahi timârı ise mufassal defterde bunlar değişik yerlerde kayda geçirilmiştir. Muhasebe icmâl defterinde ise bu gelirler toplanarak köyden alınan vergilerin tamamı ifade edilmiştir. Mufassal defter kayıtları incelenirken köyün sancakbeyinin hâssı olan kısmı ile sipahi timârı olan bölümünü bir araya getirerek değerlendirmelerde bulunmak gerekmektedir. Nitekim Yomra Nâhiyesi'ne bağlı Komara Köyü biri 6000, diğeri 4000 akçe geliri olan iki timâr hissesinden oluşmaktadır. Bunlar mufassal defterde ayrı ayrı yazılmıştır.[35] Muhasebe icmâl defterinde ise bu iki hisse toplanarak tek kalemde kaydedilmiştir.[36] Aslında bu durum araştırmacılar için büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Nitekim mufassal defterde kır iskân merkezlerinin değişik yerlerde kaydedilen bilgileri, muhasebe icmâlinde sistemli bir şekilde toplanarak, tahrîr çok kullanışlı bir duruma getirilmiştir. Ayrıca

[30] M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 9-10.
[31] BOA, *TD* 53, s. 1-177.
[32] "*An mahsûlât-ı vâlide-i hazret-i pâdişâh-ı âlempenâh el vâki fî gurre-i Muharremi'l-harâm sene ihda ve ışrin ve tis'amiye*" (BOA, *TD* 53, s. 1).
[33] BOA, *TD* 387.
[34] H. W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*, s. 45; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi, *Belleten*, XXVI/102, (Ankara 1962), 296-297; M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 13.
[35] BOA, *TD* 52, s. 62-64.
[36] BOA, *TD* 387, s. 723.

mufassal defterde Trabzon Şehri'ne ait bilgilerin defterin eksik kısımları arasında yer aldığı yukarıda ifade edilmişti. Muhasebe icmâl defterinde bu bilgiler kayıtlı durumdadır. Bu kayıtlar vasıtası ile sancağın 1515 tahrîrine ait verileri eksiksiz bir şekilde değerlendirilebilmektedir. Bu durumun ispatının yapılması ve bundan sonra bölge ile ilgili yapılacak çalışmalara örnek olması maksadıyla aşağıdaki tabloda Yomra Nâhiyesi sancakbeyi hâssı ve sipahi timârlarına tahsis olunan arazi gelirlerinin mufassal ve muhasebe icmâl defterlerindeki kayıtları karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Tablo II. 1515 Yılında Yomra Nâhiyesi'nin Sancakbeyi Hâssı ve Sipahi Timârlarına Tahsis Olunan Gelirleri

BOA, *TD* 52, s. 60-99.	**BOA, *TD* 387, s 720, 723.**
Karye-i Hara tâbi-i Yomra. Hâne 44, mücerred 3, bive 3 baştina 5. Hâsıl 6000.	An karye-i Hara tâbi-i m(ezbûr). Hâne 43, mücerred 3, bive 3, baştina 5. Hâsıl 6000.
Karye-i Derune tâbi-i Yomra. Hâne 4, baştina 9. Hâsıl 900.	An karye-i Derune tâbi-i m(ezbûr). Hâne 4, baştina 9. Hâsıl 900.
Karye-i Komara tâbi-i Yomra. Hâne 45, mücerrd 5, bive 5, nev Müselmân-ı nev 1, baştina 11. Hâsıl 6000.	An karye-i Komara tâbi-i m(ezbûr). Hâne 70, mücerred 5, bive 12, Müselmân-ı nev 2, baştina 19, âsiyâb bâb 1. Hâsıl 10000.
Hisse an karye-i Komara tâbi-i Yomra. Hâne 25, bive 7, Müselmân-ı nev 1, baştina 8. Hâsıl 4000.	
Hisse an karye-i Komara tâbi-i Yomra. Hâne 31, mücerred 2, bive 3, baştina 8, müselmân-ı kadîm hâne 4 bive 2, Müselmân-ı nev 3. Hâsıl 4000.	Hisse an karye-i Komara. Hâne 31, mücerred 2, bive 3, baştina 8, Müselmân-ı kadîm hâne 4, bive 2, müslim-i nev 3. Hâsıl 4000.
Karye-i Hoca tâbi-i Yomra. Hâne 21, mücerred 1, bive 4, baştina 3. Hâsıl 4000.	Nâhiye-i Yomra an evkaf-ı hatun-ı muazzama der kaza-i Trabzon. Hisse an karye-i Hoca. Hâne 48, mücerredân 3, bive 8, baştina 18.
Karye-i Hoca tâbi-i Yomra. Hâne 27, mücerred 2, bive 4, baştina 15. Hâsıl 4500.	
Hisse an karye-i Hoca tâbi-i Yomra. Hâne 25, mücerred 3, bive 4, baştina 16. Hâsıl 4000.	Hisse an karye-i Hoca. Hâne 43, mücerred 3, bive 5, Müselmân-ı nev 1, baştina 19. Hâsıl 6000.
Hisse an karye-i Hoca tâbi-i Yomra. Hâne 18, bive 1, Müselman-ı nev 1, baştina 3. Hâsıl 2000.	
Hisse an karye-i Zigana tâbi-i Yomra. Hâne 9, bive 2, baştina 11, müslim-i kadîm hâne 3, mücerred 1. Hâsıl 1300.	An karye-i Zigana tâbi-i m(ezbûr). Hâne 100, mücerred 5, bive 11, baştina 25, âsiyâb bâb 8, müslim-i kadîm hâne 3, mücerred 1. Hâsıl 13100.
Hisse an karye-i Zigana tâbi-i Yomra. Hâne 14, mücerred 1, bive 1, baştina 4. Hâsıl 5000.	
Karye-i Zigana tâbi-i Yomra. Hâne 28, mücerred 4, bive 2, baştina 5. Hâsıl 4500.	
Karye-i Zigana tâbi-i Yomra. Hâne 42, bive 6, baştina 5. Hâsıl 5000.	

Hisse (an karye-i) Zigana hâne 42, mücerred 4, bive 3, baştina 5. Hâsıl 4000.	Hisse an karye-i Zigana tâbi-i m(ezbûr). Hâne 42, mücerred 4, bive 3, baştina 5. Hâsıl 4000.
Karye-i Çavare/Kavare tâbi-i Yomra. Hâne 47, mücerred 3, bive 5, baştina 13. Hâsıl 5000.	An karye-i Çavare/Kavare tâbi-i m(ezbûr). Hâne 87, mücerred 6, bive 6, Müselmân-ı nev 3, baştina 22, âsiyâb bâb 4. Hâsıl 9500.
Hisse an karye-i Çavare/Kavare tâbi-i Yomra. Hâne 40, mücerred 3, bive 1, müselman-ı nev 3, baştina 11. Hâsıl 4500.	
Karye-i Kavata tâbi-i Yomra. Hâne 23, Müselmân-ı nev 1, bive 3, baştina 14. Hâsıl 2400.	An karye-i Kavata tâbi-i m(ezbûr). Hâne 65, bive 5, Müselmân-ı nev 3, baştina 27, âsiyâb bâb 3. Hâsıl 8400.
Hisse an karye-i Kavata tâbi-i Yomra. Hâne 19, bive 1, Müselmân 2, baştina 9. Hâsıl 2500.	
Hisse (an) karye-i Kavata tâbi-i Yomra. Hâne 23, bive 1, baştina 4. Hâsıl 3500.	
Karye-i Mesuna tâbi-i Yomra. Hâne 41, mücerrred 3, bive 4, baştina 9. Hâsıl 4000.	An karye-i Mesuna tâbi-i m(ezbûr). Hâne 41, mücerred 3, bive 5, baştina 9, âsiyâb bâb 2. Hâsıl 4000.
Hisse an karye-i nefs-i Yomra. Hâne 23, bive 6, Müselman 1, baştina 23. Hâsıl 3500.	Hisse an karye-i nefs-i Yomra. Hâne 87, mücerrred 5, bive 14, Müselmân-ı nev 3, baştina 40, âsiyâb bâb 7. Hâsıl 12500.
Hisse an nefs-i Yomra. Hâne 30, mücerred 5, bive 4, baştina 3, müslim-i cedîd 2. Hâsıl 4500.	
Hisse an nefs-i Yomra. Hâne 34, bive 6, baştina 14. Hâsıl 4500.	
Hisse an nefs-i Yomra. Hâne 37, mücerred 6, bive 6, baştina 8. Hâsıl 5000.	Hisse an nefs-i Yomra. Hâne 37, mücerred 6, bive 6, baştina 8,âsiyâb bâb 1. Hâsıl 5000.
Karye-i Latum tâbi-i Yomra. Hâne 44, mücerred 5, bive 9, baştina 17, müslim-i kadîm 7. Hâsıl 7000.	An karye-i Latum. Hâne 44, mücerred 5, bive 9, baştina 17, âsiyâb bâb 3, müslim-i kadîm 7. Hâsıl 7000.
Karye-i Öz tâbi-i Yomra. Hâne 38, bive 2, baştina 2, müslim-i kadîm hâne 1, baştina 3. Hâsıl 5000.	An karye-i Öz nâm-ı diger Kotil ve nâm-ı diger Mesahor. Hâne 103, mücerred 8, bive 4, Müselmân-ı nev 2, baştina 4, âsiyâb bâb 2, müslim-i kadîm hâne 1, baştina 3. Hâsıl 12000.
Hisse an karye-i Öz tâbi-i Yomra. Hâne 29, Müselmân 1, bive 2, baştina 2. Hâsıl 4000.	
Hisse an karye-i Öz nâm-ı diger Kotil tâbi-i Yomra. Hâne 16, mücerred 6. Hâsıl 1500.	
Hisse an karye-i Öz nâm-ı diger Mesahor tâbi-i Yomra. Hâne 20, Müselmân-ı nev 1, mücerred 2. Hâsıl 1500.	
Karye-i Çeçara tâbi-i Yomra. Hâne 50, mücerred 7, bive 4, baştina 6. Hâsıl 5000.	An karye-i Çeçara tâbi-i m(ezbûr). Hâne 50, mücerred 7, bive 4, baştina 6, âsiyâb bâb 1. Hâsıl 5000.
Karye-i Zümliha? tâbi-i Yomra. Hâne 41, mücerred 1, Müselmân-ı nev 1, baştina 12, bive 5, müslim 5. Hâsıl 5000.	An karye-i Zümliha? tâbi-i m(ezbûr). Hâne 41, mücerred 1, Müselmân-ı nev 6, baştina 12, bive 5, âsiyâb bâb 2. Hâsıl 5000.

Hisse an karye-i Varvara tâbi-i Yomra. Hâne 30, mücerred 5, bive 1 baştina 5. Hâsıl 4000.	An karye-i Varvara tâbi-i m(ezbûr). Hâne 58, mücerred 7, bive 6, baştina 18, âsiyâb bâb 2. Hâsıl 10000.
Karye-i Varvara tâbi-i Yomra. Hâne 38, mücerred 2, bive 5, baştina 8. Hâsıl 6000.	
Karye-i Varvara (tâbi-i Yomra). Hâne 42, mücerred 5, bive 4, baştina 4, müslim-i kadîm hâne 5-baştina 2. Hâsıl 6000.	An karye-i Varvara tâbi-i m(ezbûr). hâne 42, mücerred 5, bive 4, baştina 4, müslim-i kadîm hâne 5, baştina 2. Hâsıl 6000.
Karye-i Derune nâm-ı diger Köhali tâbi-i Yomra. Hâne 33, mücerred 4, bive 7, baştina 5. Hâsıl 3500.	An karye-i Derune nâm-ı diger Köhali tâbi-i m(ezbûr). Hâne 44, mücerred 4, bive 9, baştina 12, âsiyâb bâb 2. Hâsıl 6000.
Hisse an karye-i Derune nâm-ı diger Köhali (tâbi-i Yomra). Hâne 11, bive 2, baştina 7. Hâsıl 2500.	

Yukarıdaki kayıtlar karşılaştırmalı olarak incelendiğinde sadece Varvara Köyü'nün iki hissesi toplanırken hâne ve baştina sayılarında küçük bir hata yapılmıştır. Ayrıca dört hissesi bir araya getirilen Zigana Köyü'nde alınan vergilerin toplamında yine küçük bir yanlışlığın yapıldığı görülmektedir. Bir araya getirilen bilgilerin yoğunluğu göz önüne alındığında bu küçük hataların normal olduğu ve araştırmalar sırasında bunların telafi edileceği gayet açıktır.

Trabzon Şehri'nde 1515 tahrîrne göre yirmi dört mahalle yer alıyordu. Bunların onu Müslümanlarca, geriye kalan on dördü ise gayr-ı müslimlerce meskûndu. Bu tarihte şehir gelirleri sancakbeyi hâssı olduğu için mahalleler defterin ilgili kısmında kaydedilmiştir.[37]

Tablo III. 1515 Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Müslüman Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Câmi-i Atîk der kal'a-i Evsat
2	Mescid-i vâlide-i merhûm Sultân Abdullah der kal'a-i Vasat
3	Mescid-i Kıssahan der kal'a-i Vasat
4	Mescid-i Hüseyin Ağa ki ser hâzin bud der nezd-i Saray-ı Âmire
5	Mescid-i Amasya der nezd-i hamâm-ı Çifte
6	Mescid-i Hacı Baba der kal'a-ı Vasat
7	Mescid-i Mevlana Şüca der kal'a-i Zîr
8	Mescid der bâb-ı bâzâr der kal'a-ı Zîr
9	Câmi-i Cedîd der bîrûn-ı Şehr
10	Cemâat-i Mescid-i Hoca Kasım der nezd-i Bezzâzistân

Mahallelerin tamamının adını câmi ve mescitlerden alması Müslüman mahallelerinin ibadethânelerin etrafında oluştuklarını göstermektedir. Demek ki şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra değişik alanlarda Müslüman

[37] BOA, *TD* 387, s. 716-717.

ibadethâneleri yapılmaya başlanmış ve mahalleler 1486 yılından itibaren bu ibadethânelerin etrafında oluşmuştur. Nitekim Hoca Kasım Mescidi'nin etrafındaki alanda henüz iskân olmadığı için mahalle olarak değil cemâat adıyla kaydedildiği görülmektedir. Bu mahallede 1515'de iki hâne kayıtlıdır ve bunların biri imam, diğeri müezzindir. Bu mescidin 1515 yılına yakın bir zamanda tamamlandığı ve o tarihte etrafında evlerin oluşmadığı anlaşılmaktadır.

Bugün Fatih Câmisi olarak bilinen Câmi-i Atik'in Fatih Sultan Mehmed'in fetihten sonra kiliseden tahvil ettirdiği câmi olduğu bilinmektedir. Diğer câmi ve mescitlerin mevcut olan ilk tahrîrde görülmemesi bu ibâdethânelerin o tarihte henüz tamamlanmamış olduklarını ortaya koymaktadır. Bunlardan Şehzade Abdullah'ın annesi Şirin Hatun'un yaptırdığı mescidin 1470 yılında tamamlandığı kitabesinde belirtilmiştir.[38] Hüseyin Ağa Mescidi'nin hâlen ser-hazinedar olan bu şahıs tarafından yaptırıldığı belirtildiğine göre onun da 1515 tarihine yakın bir zamanda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Amasya Mescidi'nin 1486 tahrîrinde görülen Amasya Sancağı'ndan Trabzon'a göç ettirilen nüfusun yerleştiği yerde yapıldığı aşikârdır. Mevlana Şüca'nın 1486 tarihli defterde Şeyh Ali ile birlikte kale azeplerinin din adamları oldukları kaydedilmiştir.[39] Bu bilgi mescidin 1486'dan sonra Mevlana Şüca tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Diğer câmi ve mescitlerin bânileri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak hepsinin 1515 yılına kadar gelen süreç içerisinde inşa edildiği, defterdeki bilgilerden elde edilen sonuçlar arasındadır.

Bu tahrîrdeki önemli bilgilerden bir diğeri, Müslüman mahallelerinin şehirdeki konumlarının belirtilmesidir. Nitekim Câmi-i Atik, Şehzade Abdullah'ın annesinin yaptırdığı mescit, Kıssahan Mescidi ve Hacı Baba Mescidi'nin Orta Hisar'da oldukları defterde ifade edilmektedir. Amasya Mescidi'nin Çifte Hamam yakınlarında olduğu yazılmıştır. Bugün hâlâ ayakta olan Çifte Hamam, Orta Hisar'da olduğuna göre bu mescit de Orta Hisar'da bulunuyordu.

Mevlana Şüca ve Pazar Kapısı Mescitlerinin Aşağı Kale'de oldukları kayıtlı durumdadır. Câmi-i Cedîd'in sur dışında, Hoca Kasım Mescidi'nin de Bedesten yakınlarında olduğu ifade edilmektedir. Bu iki ibadethânenin sur dışında, şehrin doğusunda yer aldıkları anlaşılmaktadır. Hüseyin Ağa Mescidi'nin Saray-ı Âmire yakınlarında olduğu belirtildiğine göre bu mescit de sur içinde yer alıyordu. Bu bilgilere göre Müslüman Mahallelerinin sekizi sur içinde, ikisi de sur dışında bulunuyordu.

Bu tarihte şehirdeki gayr-ı müslim mahalleleri iki kısma ayrılarak kaleme alınmıştır. İlk olarak "*Cemâat-i gebrân-ı nefs-i Trabzon*" başlığı ile on bir mahalle

[38] Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, (Trabzon: Tabzon Belediyesi Kültür Yayınları), 2001, s. 66.

[39] "*Timâr-ı Mevlânâ Şeyh Ali ve Mevlânâ Şüca eyâmîn-i kal'a-i Trabzon*" (BOA, *MAD* 828, s. 691).

yazılmıştır. Bunlar Aya Sofya nâm-ı diger Ohunc, Aya Paraskevi, Margari, Papasan, Afrotorlu**,** Meso Portis, Meso Kastro, Ayo Obyan, Zoğraf, Meydan ve Ermeniyân Mahalleleridir. İkinci kısımda ise "*Efrenciyân-ı nefs-i şehir*" başlığıyla Efrenc, Dafnunda (Çölmekci) ve Pikşid (Değirmen Deresi) adlarıyla üç mahallenin daha kaydı belirtilmiştir.

Bu tarihte 1486'da görülen Aya Sofya, Aya Paraskevi, Margari (Mondorun), Meso Kastro, Meydan, Ermeniyân, Zoğraf, Pikşid ve Dafnunda isimli mahallelerin yerlerini aynen muhafaza ettikleri görülmektedir. Cemâat olarak kaydedilen papazlar söz konusu tahrîrde aynı isimle bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Aya Ayos Todoros Meso Portis Mahallesi'nin tek isimle Meso Portis olarak kaydedildiği görülmektedir. Efrenciyân-ı Venedik ve Ceneviz ise tek mahalle hâline getirilerek Efrenc Mahallesi olarak tanımlanmıştır. Mondorun Mahallesi'nin adının Margari olarak söylenmeye başladığı düşünülebilir. Bu durumda 1486'de kayıtlı olup 1515'te görünmeyen mahalleler Ayo Yani, Tokari ve Kokorelü Mahalleleridir. Ayo Obyan ve Afrotorlu Mahallelerinin ise 1486'dan 1515 yılına kadar geçen süre içerisinde iskân olunduğu tespit edilmektedir.

Yukarıda ifade edilen bilgiler 1515 tahrîriyle gayr-ı müslim mahallelerinde de bir düzenlemenin yapıldığı ve mahalle idarî yapısının yeniden oluşturulduğunu göstermektedir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Trabzon Şehri'nin mahallelerinin 1486 ile 1515 tarihleri arasında geçen yaklaşık otuz yıllık süreç içerisinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Fetihten sonra herkes değişik bölgelerde yaşamaktaydı. Aradan geçen bu aşağı yukarı elli yıllık senede şehrin fizikî yapısının oluştuğu ve XVI. yüzyıl içerisinde gelişimini sağladığı görülmektedir. Trabzon Livâsı'nın 1515 tahrîri mufassal defterinde şehir kısımları eksik olduğu için hemen hemen tamamı 1486 tahrîrine benzer şekilde nâhiye idarî birimine göre timâr esaslı olarak kaydedilmiştir. Dolayısı ile 1486 tahrîri için daha önce ifade edilen özellikler bu defter için de geçerlidir.

Trabzon Livâsı'nın 1554 Yılı Tahrîri ve Özellikleri

Trabzon Livâsı Kanunî Sultan Süleyman döneminde yeniden tahrîr edilmiştir. Bu tahrîrin mufassal defteri BOA, *TD* 288 numarada kayıtlıdır. Defterin başında kanunnâme ve mukaddime yer almaktadır. Mukaddimede tahrîr emininin Atayî bin Celal olduğu ve defterin H. evahir-i Rebiülahir 961/M. 26 Mart-3 Nisan 1554 tarihinde tamamlandığı ifade edilmektedir.[40] Bunlardan sonra Trabzon Şehri mahalleleri ve şehirden alınan vergiler yazılmış ve peşinden sancağın tamamı nâhiyelere göre tahrîr edilmiştir. Bu tahrîrde timâr esaslı yazım terk edilerek, nâhiye idâri birimlerine göre kazalar kaydedilmiştir. Bu durumda her kır iskân birimi bağlı olduğu nâhiye içerisinde ve bir yerde kaydedilmiş durumdadır. Bundan önceki diğer tahrîrlerde olduğu gibi köylerin birkaç kişinin

[40] BOA, *TD* 288, s. 2-6.

timâr hissesi olması durumunda ayrı ayrı yerlerde kaydedilmesi hâli bu ve bundan sonraki tahrîrde söz konusu değildir.

Tablo IV. 1554 Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Müslüman Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Câmi-i Atîk der kal'a-i Evsat
2	Mescid-i Kıssahan der kal'a-i Vusta
3	Tabbağhâne hâric ez defter
4	Tabbağhâne-i diger der kurb-i hamâm-ı Köhne
5	Mescid-i Sarmaşuk hâric ez defter
6	Meydan-ı Kavak ki mescid-i Hoca Alizâde Mehmed Çelebi dimekle meşhûrdur
7	Mescid der Bâb-ı Bâzâr der kal'a-i Zîr
8	Câmi-i Cedîd der bîrûn-ı Şehir
9	Mescid-i Mevlana Şüca der kal'a-i Zîr
10	Mescid-i Amasya der nezd-i hamâm-ı Çifte
11	Mescid-i Hacı Baba der kal'a-i Vustâ
12	Mescid-i Hüseyin Ağa ki ser hâzin bud der nezd-i Saray-ı Âmire
13	Galimon-ı Cedîd nâm-ı diger Şehre Küsdü nezd-i Saray-ı Âmire
14	Mescid-i Halil Ağa nâm-ı diger Azebân-ı Cedîd
15	Kindinar hâric ez defter
16	İmâret-i Hatuniye hâric ez defter
17	Ahmed Çelebi Mescid hâric ez defter
18	Bayramzâde Mescid hâric ez defter
19	Mağara hâric ez defter
20	Zağnos hâric ez defter
21	Tekür Çayırı hâric ez defter
22	Pikşid nâm-ı diger Degirmen Deresi
23	Cami-i merhûm İskender Paşa ki der kurb-i mahalle-i Meydan-ı Cedîd. (Cemâat-i müselmânân-ı hâricîn ki gelüb sâkin olmuşlardır)
24	Hacı Hasan el-ma'rûf mahalle-i Abdullah Çelebi hâric ez defter
25	Cemâat-i mescid-i Hoca Kasım der nez-i Bezzâzistân

Tablo V. 1554 Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Gayr-ı Müslim Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Mahalle-i Ermeniyân-ı nefs-i Trabzon
2	Meydan ki hâric âmedend
3	Ayo Marina tâbi-i mahalle-i Meydan
4	Kanita
5	Ayo Gregor tâbi-i Meydan
6	Ayo Kebir tâbi-i meydan
7	Santa Koca/Foca? tâbi-i meydan
8	Ayo Midusa tâbi-i Meydan
9	Ayo Ovyan
10	Dafnunda nâm-ı diger Çölmekci
11	Aya Sofya nâm-ı diger Ohunc
12	Zoğraf
13	Ayo Paraskevi
14	Ayo Anadre ki ez hâric âmedend
15	Afrotorlu
16	Efrenciyân

Sancağın 1554 tahrîrinde Trabzon mahalleleri kırk beş başlıkla yazılmasına rağmen mahalle isimleri üzerinde yapılan incelemede, bu sayının kırk bir olduğu anlaşılmaktadır.[41] Defterde gayr-ı müslim mahallelerine başka yerleşim yerlerinden gelerek, şehre yerleşen nüfusun ayrı yazılması tercih edilmiştir. Mesela Dafnunda Mahallesi'ne 1515'ten sonra başka bölgeden gelerek, yerleşenler ayrı yazılmış ve "*Mahalle-i Dafnunda nâm-ı diger Çölmekci hâric âmed-end*" kaydıyla gösterilmiştir. Zoğraf Mahallesi için de aynı durum söz konusudur. Bu ifadelerden anlaşılan Dafnunda ve Zoğraf Mahallelerine başka yerleşim yerlerinden gelerek, yerleşen ailelerin ayrı yazılması tercih edilmiştir. Aya Sofya Mahallesi ise üç ayrı kısımda yazılmıştır ve bunlar "*hâric ez defter*" ibaresiyle belirtilmiştir. Bu açıklamalar ışığında 1554 yılında Trabzon Şehri'nde kırk bir mahallenin bulunduğu ve bunun yirmi beşinin Müslümanlar, on altısının da gayr-ı müslimlerce meskûn olduğu görülmektedir.

Müslüman mahallelerinden dokuzu 1515 tahrîrinde mevcut olan mahallelerdir. Bunlar Câmi-i Atîk ve Câmi-i Cedîd Mahalleleri ile Kıssahan, Bâb-ı Bâzâr, Mevlana Şüca, Amasya, Hacı Baba, Hüseyin Ağa ve Hoca Kasım Mescidi Mahalleleridir. Trabzon mahallelerinden 1515 yılında kayıtlı olup, 1554 tahrîrinde bulunmayan Müslüman mahallesi Şehzade Abdullah'ın annesinin inşa ettirdiği mescidin adını verdiği mahalledir. Bu mahallenin mescidinin harap olmasından dolayı yazılmadığı başka bir mahalle ile birleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu

[41] Defterde Hoca Kasım Mescidi Mahallesi cemâat olarak kaydedilmiştir. Mahallenin 1515 tahrîrinde henüz iskân edilmediği mescidin henüz yapılmış olduğu yukarıda izah edilmişti. Bu mahallenin 1554 yılında henüz iskâna başlanması sebebiyle cemâat olarak yazıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bir 1583 tahrîrinde burası Hacı Kasım Mahallesi adıyla yazılmıştır.

mahalle 1583 tarihli defterde "*Mahalle-i Mescid-i cedîd-i Valide-i Sultan Abdullah*" olarak geçmektedir. Bu durum mahalleye bir müddet sonra yeni bir mescit yapılmasıyla mahallenin yeniden kayda geçirildiğini ortaya koymaktadır.

Şehirde 1515 yılından 1554 yılına kadar geçen yaklaşık kırk yıllık bir süre zarfında on altı yeni Müslüman mahallesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan 1515'te gayr-ı müslim mahallesi olan Pikşid (Değirmen Deresi) Mahallesi 1554 yılında Müslüman mahallesi olmuştur. Geriye kalan on beş mahallenin onu için isimlerinin yanına "*hâric ez defter*" denilerek 1515 yılından sonra iskâna açıldığı belirtilmiştir. Geriye kalan beş mahalle için başka tanımlamalar yapıldığından "*hâric ez defter*" ibaresinden sarf-ı nazar edilmiştir. Yeni tahrîrde ortaya çıkan bu mahalleler için "*Tabbağhâne-i diger der kurb-i hamâm-ı Köhne*", "*Meydan-ı Kavak ki mescid-i Hoca Alizâde Mehmed Çelebi dimekle meşhûrdur*", "*Galimon-ı Cedîd nâm-ı diger Şehre Küsdü nezd-i Saray-ı Âmire*", "*Mescid-i Halil Ağa nâm-ı diger Azebân-ı Cedîd*", "*Câmi-i merhûm İskender Paşa ki der kurb-i mahalle-i Meydan-ı Cedîd*" ifadeleriyle açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler içerisinde Tabbağhâne-i Diger, Şehre Küsdü ve İskender Paşa Câmisi Mahallelerinin konumları belirtilmektedir.

İskender Paşa Câmisi Mahallesi'nin 1554 yılına yakın zamanda iskâna başlandığı mahallenin altında yer alan "*Cemâat-i müselmânân-ı hâricîn ki gelüb sâkin olmuşlardır*" cümlesinden anlaşılmaktadır. Defterde Müslüman mahalleleri için kaydedilen izahlardan yeni ortaya çıkan on beş mahalleden on dördünün yaklaşık kırk senelik zaman içerisinde normal nüfus artışı sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum şehrin fizikî yapısının oluşumunun bu tarihte olgunluğa eriştiğini göstermektedir.

Gayrı müslim mahallelerinden 1515 tahrîrinde kayıtlı olan on dört mahalleden dokuzunun 1554 sayımında yerlerini korudukları görülmektedir. Bir önceki tahrîrde gayr-ı müslim mahallesi olan Pikşid'in Müslüman mahallesi olduğu daha önce ifade edilmişti. Geriye kalan dört mahallenin diğerleriyle birleştikleri veya isimlerinin değiştiği anlaşılmaktadır. Bunlar Margari, Papasan, Meso Portis ve Meso Kastro Mahalleleridir. Trabzon Şehri'nde 1515-1554 yılları arasında yedi gayr-ı müslim mahallesinin iskâna açıldığı ya da daha önce varlığını bildiğimiz mahallelerin bir kısmının adının değiştiği görülmektedir. Bunlar Ayo Marina, Kanita, Ayo Gregor, Ayo Kebir, Santa Koca/Foca, Ayo Midusa ve Ayo Anadre Mahalleleridir. Bunların beşinin gayr-ı müslim mahallesi olan Meydan'a bitişik olarak iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Kanita ve Ayo Anadre Mahallelerinin konumları hakkında bir açıklama yapılmamıştır. Trabzon Şehri'ne 1515'ten 1554 yılına gelinceye kadar dışardan dört mahalleye göçün olduğu kayıtlıdır. Bu durumlar defterde "*hâric âmed-end*" ifadesiyle belirtilmiştir. Söz konusu mahalleler Meydan, Dafnunda, Zoğraf ve Ayo Anadre Mahalleleridir.

Defterde Trabzon Şehri ile ilgili bilgilerin yazımından sonra nâhiye esasına göre sancağın kazalarının yazımı gerçekleştirilmiştir. Bu defterle birlikte Trabzon Sancağı'nda nâhiye idarî birimlerine göre timâr esaslı yazım terk edilerek nâhiye idarî birimine göre kazâların sayımı yapılmıştır. Yani artık timâr esaslı sayım yerine normal nahiye idari biriminin sayımına geçilmiştir. Bu durum 1486 ve 1515 tahrîrleri için geçerli olan çekinceleri ortadan kaldırmıştır.

Trabzon Livâsı'nın 1583 Yılı Tahrîri ve Özellikleri

Trabzon Livâsı'nın XVI. yüzyıl içerisindeki son tahrîri H. evasıt-ı Zilhicce 991/M. 26. Aralık 1583-4 Ocak 1584 tarihinde tamamlanmıştır.[42] Defterin başında bir mukaddime ve ardından sancağın kanunnâmesi kaydedilmiştir.[43] Fihristten sonra Sultan III. Murad'ın tuğrası yer almaktadır. Bunun peşinden Trabzon Şehri mahalleleri kayda geçirilmiştir.[44] Sonra şehir gelirleri ve arkasından diğer kaza ve nâhiyelerde bulunan şehir ve kır iskân merkezleri yazılmıştır.[45]

Tablo VI. 1583 Yılı Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Müslüman Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Câmi-i Atîk der kal'a-i Evsat
2	Mescid-i Hacı Kasım
3	Mescid-i Mevlana Şüca der kal'a-i Zîr
4	Mescid-i Hüseyin Ağa
5	Bab-ı Bazar
6	Tekfur Çayırı
7	Galimona-i Cedîd nâm-ı diger Şehre Küsdü
8	Câmi-i İskender Paşa
9	Mescid-i Ahmed Çelebi Küttâbî
10	Tabbağhâne (nâm-ı diger) Mescid-i Mahmud Ağa
11	Tabbağhâne-i Diger der kurb-i hamam-ı Köhne
12	Meydan-ı Kavak (nâm-ı diger) Mescid-i Hoca Ali
13	Mescid-i Halil Ağa nâm-ı diger mahalle-i Azebân-ı Cedîd der kal'a-i Zîr
14	Eksotha
15	Faroz
16	Aya Sofya
17	Mescid-i Amasya maa Hacı Baba
18	Kindinar
19	Hacı Hüseyin el-ma'rûf mahalle-i Abdi Çelebi
20	Câmi-i Cedîd der bîrûn-ı Şehr

[42] TKGM, KKA, *TD* 194, vr. 2a. Bu araştırmada tahrîrin tamamlanma tarihi olarak 1583 yılı esas alınmıştır.
[43] TKGM, KKA, *TD* 194, vr. 2b-4b.
[44] TKGM; KKA, *TD* 194, vr. 6b-18b.
[45] Sancağa ait defterin ikinci cildi TKGM, KKA, *TD* 195 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Defter sancağın Rize, Kürtün Çepni Kazalarının tahrîrini içermektedir. Ayrıca bu tahrîrin icmâli için bk. M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 12, 14-15.

21	Kıssa-han Beg
22	Mescid-i Sarmaşuk
23	Mescid-i Bayramzâde
24	Mescid-i Cedîd-i Valide-i Sultan Abdullah
25	Câmi-i İmâret-i Âmire-i Hatuniye
26	Mağara Mescid-i Ahmed Paşa
27	Mağara Mescid-i Behram Paşa
28	Zağnos

Tablo VII. 1583 Yılı Tahrîrine Göre Trabzon Şehri Gayr-ı Müslim Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı
1	Kanita
2	Zoğraf
3	Vazmolaka
4	Aya Gorgor
5	Ayo Kiraki
6	Vana
7	Ayo Vasil
8	Ayo Todor
9	Sotoko
10	Kindinar
11	Valadin tâbi-i Aya Sofya
12	Ayo Yorgi tâbi-i Eksotha
13	Cedîd
14	Dafnunda nâm-ı diger Çölmekci
15	Ayo Lonid tâbi-i Eksotha
16	Efrenciyân
17	Dafnunda-i Diger ki der Urgancıyân sakinid
18	Ermeniyân
19	Ayo Marina tâbi-i mahalle-i Meydan
20	Ayo Anderza
21	Ayo Ovyan
22	Ayo Maça hâlî
23	Ayani tâbi-i Eksotha
24	Ayo Ovyan-ı Küçük
25	Galimona

Bu tarihte Trabzon'daki Müslüman mahallesi sayısı yirmi sekiz olmuştur. Bu mahallelerden yirmi dört tanesi 1554 tahrîrinde kayıtlı olan mahallelerdir. Bu mahalleler için birkaç küçük farklılığı belirtmek gerekmektedir. Bunların ilki Hacı Hüseyin Mahallesi ile ilgilidir. Mahallenin adı 1554 tarihli defterde Hacı Hasan Mahallesi adıyla kaydedilmiştir. Aynı zamanda mahallenin diğer adı bu son tahrîrde Abdi Çelebi ismiyle kaydedilmişken 1554'te Abdullah Çelebi olarak yazılmıştır. Tabakhâne Mahallesi'ne ise 1554'ten sonra bir mescit yapıldığı

anlaşılmaktadır. Mahallenin 1583'teki kaydında Tabakhâne adının yanına Mahmud Ağa Mescidi Mahallesi ismi de eklenmiştir.

Dikkate alınması gereken bir diğer husus 1554 tahrîrinde ayrı ayrı yazılan Amasya Mescidi ve Hacı Baba Mescidi Mahallelerinin 1583'te birlikte yazılmış olmalarıdır. Bu son tahrîrde 1554 sayımında kayıtlı olan Değirmen Deresi Mahallesi yer almamaktadır. Buna karşılık aradan geçen yaklaşık otuz yıllık süre zarfında beş yeni Müslüman Mahallesi'nin iskân edildiği görülmektedir. Bunlar, Eksotha, Faroz, Sultan (Şehzade) Abdullah'ın annesinin yaptırdığı mescit mahallesi, Aya Sofya ve Behram Paşa Mescidi Mahalleleridir. Şehzade Abdullah'ın annesinin yaptırdığı mescit mahallesinin 1554'te yazılmama sebebi yukarıda ifade edilmiştir. Bir gayr-ı müslim mahallesi olan Aya Sofya Mahallesi'ne ise 1554 yılından itibaren Müslümanların da yerleşmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1583 tahrîrinde mahalle, Müslüman mahalleleri arasında kaydedilmiştir. Bu mahallede otuz altı Müslüman hânesine karşın sadece sekiz hâne gayr-ı müslimin yaşadığı görülmektedir. Aslında bu mahalle 1583'te ikiye bölünmüştür. Gayr-ı müslimlerin yaşadığı bölgeye Valadin Mahallesi denilmiştir. Mahallenin isminin yanına "*tâbi-i Aya Sofya*" kaydı düşülerek, Aya Sofya Mahallesi'nin parçası olduğu ifade edilmiştir. Diğerlerinin de yaklaşık otuz yıllık sürede şehrin normal nüfus artışıyla büyümesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Defterde mahallelerin yazımının tamamlanmasından sonra şehirdeki sâdât aileleri "*cemâat-i sâdât*" adıyla kaydedilmiştir. Bunların bir mahalle olmadığı, sadece bazı vergilerden muaf oldukları için ayrı yazılması uygun görülmüştür.

Gayr-ı müslim mahallelerine gelince bunların yirmi yedi başlıkla kaydedildikleri görülmektedir. Ancak defter incelenince iki başlığın mahalle adı olmadığı, bu mahallelere sonradan gelip yerleşen nüfusu belirlemek için ayrı kaydedildiği görülmektedir. Bunlar Ayo Yorgi ve Ayo Ovyan Mahallelerine yapılan göçlerdir. Bu durum 1583'te Trabzon Şehri'ndeki gayr-ı müslim mahalle sayısının yirmi beş olduğunu ortaya koymaktadır[46]. Bu yirmi beş mahalleden dokuzu 1554 tahrîrinde aynı isimle yazılan mahallelerdir. Bunlar Kanita, Zoğraf, Aya Gorgor (Aya Gregor), Dafnunda, Efrenciyân, Ermeniyân, Ayo Marina, Ayo Anderza (Anadre) ve Ayo Ovyan Mahalleleridir. Geriye kalan on altı mahallenin adı 1554 tahrîrinde yer almamaktadır. Ancak bu mahallelerin bir kısmının daha önceden var oldukları anlaşılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Aya Sofya Mahallesi'nde gayr-ı müslimlerin yaşadığı bölge Valadin Mahallesi adını almıştır ve aynı yerde olduğu anlaşılmaktadır. Dafnunda Mahallesi genişleyerek urgancıların oturdukları bölge Diğer Dafnunda Mahallesi adıyla yeni bir mahalle teşkil olunmuştur.

Bundan başka Eksotha isimli bölgede bir Müslüman mahallesinin kurulduğu yukarıda ifade edilmişti. Defterden anlaşıldığına göre 1554'ten sonra iskân

edilmeye başlanan bu alanda üç de gayr-ı müslim mahallesi kurulmuştur. Bunlar Ayo Yorgi, Ayo Lonid ve Ayani Mahalleleridir. Trabzon'un bu son tahrîrinde yeni ortaya çıkan gayr-ı müslim mahalleleri Vazmolaka, Ayo Kiraki, Vana, Ayo Vasil, Ayo Todor, Sotoko, Kindinar, Cedîd, Ayo Maça, Ovyan-ı Küçük ve Galimona Mahalleleridir. Bunlardan Ayo Maça Mahallesi'nin yeni iskâna başlandığı isminin yanındaki "*hâlî*" ifadesinden anlaşılmaktadır.[47]

Trabzon'un 1554 tahrîrinde kayıtlı olup 1583'te bulunmayan gayr-ı müslim mahalleleri Ayo Kebir, Santa Koca/Foca, Meydan, Ayo Midusa, Aya Sofya, Ayo Paraskevi, Afrotorlu Mahalleleridir. Bunların bir kısmının isminin değiştiği, bir kısmının da başka mahallelerle birleştirildiği görülmektedir. Mesela artık Meydan Mahallesi diye bir mahalle bulunmamaktadır. Çünkü burası zaten 1554'te Ayo Marina diye isimlendirilmiş ve göçle gelen aileler için Meydan Mahallesi adı kullanılmıştı. Bu tarihte bu ailelerin de Ayo Marina'ya aktarıldıkları anlaşılmaktadır.

Trabzon Sancağı'nın XVI. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bu tahrîrinde şehrin fizikî yapısının oluşumunu tamamlandığı görülmektedir. Tahrîr defterlerindeki kayıtlara göre 1554'ten 1583'e kadar şehre toplu bir Müslüman göçünün olmadığı görülmektedir. İki gayr-ı müslim mahallesine böyle bir göçün gerçekleştiği daha önce ifade edilmiştir. "*Hâric âmed-end*" olarak ifade edilen bu gruplar Ayo Yorgi ve Ayo Ovyan Mahallelerine yerleşmişlerdir. Şehrin bu fizikî yapısını bazı küçük değişiklerle XVII-XVIII. yüzyıllarda da muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.[48]

Sonuç olarak 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine alınan Trabzon, XV ve XVI. yüzyıllarda belli aralıklarla tahrîr edilmiştir. Sancağın dört tahrîrini içeren defterler arşivlerimizde yer almaktadır. Bunlar 1486, 1515, 1554 ve 1583 yıllarında tamamlanan sayımların sonucunu içermektedir. Sancağın ilk iki sayımını içeren defterler nâhiye idarî birimine göre timâr esaslı olarak tahrîr edilmiştir. Bu sebeple söz konusu tahrîrler üzerinde yapılacak araştırmalarda defterlerin özellikleri ve yazım tarzının dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü bu defterler Trabzon tarihi için emsalsiz bilgiler içermektedir. Trabzon Şehri'ne yerleşen ilk Türk ve Müslüman ailelerin nereden geldikleri, şehre tayin edilen ilk görevlilerin kimlikleri, sancağın tamamında timâr tasarruf eden sipahilerin menşeleri bu defterlere kaydedilmiştir. Ayrıca Trabzon mahallelerinin konumları yine bu defterlerdeki bilgiler vasıtası ile ortaya konulabilmektedir. Bilindiği gibi tahrîr

[47] Bu kelime bundan önceki araştırmalarda hatalı olarak "Helas" olarak okunmuştur. H. W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 98, 106; M. H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı*, s. 144.

[48] Trabzon'un XVII-XVIII. yüzyıllardaki fizikî yapısı, mahalleleri ve nüfusu için bk. Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehri'nin Fizikî Yapısı (1643-1565)", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013, s. 39-40; Miraç Tosun, *Trabzon'da Cemâatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Trabzon 2018, s. 39-58; Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011, s. 159-186.

defterleri aynı zamanda geçmişe yönelik verilen bilgiler dolayısı ile bölgenin Osmanlı öncesi tarihinin yazımında da önemli birer kaynak durumundadır. Bu defterlerin incelenmesiyle bölgenin Osmanlı öncesi tarihine dair çok önemli bilgeleri ortaya çıkarmak mümkündür. İhtiva ettiği bütün sancaklar gibi Trabzon Livâsı'nın 1515 yılı tahrîrinden hareketle hazırlanan muhasebe icmal defteri bölge tarihi açısından emsalsiz bir kaynak durumundadır. Mufassal ve icmâl defterlerdeki bilgilerin sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi suretiyle hazırlanan bu defter, sancağın bir bütün olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca faklı defterlerde yer alan bilgilerin bir araya toplanması araştırmacılara büyük imkânlar oluşturmaktadır.

Sancağın 1554 ve 1583 yıllarında tamamlanan mufassal tahrîr defterlerinde ilk iki tahrîrde görülen yazım tarzı terk edilmiştir. Sadece nâhiye idarî birimi esas alınarak, sancağın sayımı gerçekleştirilmiştir. Bu defterlerde de gerek Trabzon Şehri, gerekse sancağın diğer kazalarının tarihi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Trabzon Kazası'na ait şeriye sicillerinin tarihi, XVI. yüzyılın ortalarına kadar inmektedir. Bu defter serisi XVII-XIX. yüzyıllar için neredeyse eksiksiz bir şekilde arşivlerimizde bulunmaktadır. Son yıllarda bu hususta yapılan çalışmalarla Trabzon ve bölgesi tarihinin aydınlatılması açısından önemli mesafeler alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

BOA, *MAD* 828.

BOA, *TD* 52, 53, 288, 387.

TKGM, KKA, *TD* 194,195.

ARAŞTIRMA ESERLER

Afyoncu, Erhan. *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar),* Ankara: TTK, 2014.

Âşık Mehmed. *Menâzırü'l Avâlim*, haz. Mahmut Ak, III, Ankara: TTK, 2007.

Bostan, M. Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: TTK, 2002.

Barkan, Ö. Lütfi-Meriçli, Enver. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Ankara: TTK, 1988.

Barkan, Ö. Lütfi. "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (1), *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, (İstanbul 1941), 20-59.

EMECEN, Feridun M.. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara: TTK, 1989.

_____. "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, (İstanbul 1991), s. 143-156.

_____. "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI, (İstanbul 1996), 37-44.

Gökbilgin, M. Tayyib. "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi, *Belleten*, XXVI/102, (Ankara 1962), 293-337.

Halil Edhem. *Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.

İnalcık, Halil. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara: TTK, 1987.

_____. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İnan, Kenan. "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 141-151.

_____. "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehri'nin Fizikî Yapısı (1643-1565)", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 29-56.

Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.

Öz, Mehmet. "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanımı Hakkında Bazı Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, XII, (Ankara 1991), 429-439.

Öztürk, Temel. *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon: Serander Yayınları, 2011.

Tekindağ, M. Şehabeddin. "Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 2001, s. 54-58.

Tosun, Miraç. *Trabzon'da Cemâatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Trabzon: Serander Yayınları, 2018.

AZRAİL'İN KARA ELİ: 17.YÜZYILDA KIRIM'DA VEBA SALGINLARI VE KÖLELER

Zeynep Dörtok Abacı – Fırat Yaşa

(Bursa Uludağ Üniversitesi/Prof.Dr./dortok@uludag.edu.tr

Düzce Üniversitesi/Dr.Öğrt.Üyesi/yasafirat@gmail.com)

Özet

Dünya üzerinde insanların, kültürlerin, ticari malların hatta hastalıkların karşılaştığı jeopolitik ve stratejik açıdan kavşak konumunda az sayıda özel bölge ve coğrafya vardır. Tarih boyunca Kırım, nüfusu, stratejik konumu, ekonomik potansiyeli ve Asya'dan Avrupa'ya göç yolları üzerinde bulunması nedeniyle bahsedilen özel karşılaşma alanlarından biri olmuştur. Doğu-batı ve kuzey-güney arasında ticaret ve deniz taşımacılığındaki konumu dolayısıyla Kırım salgın hastalıkların da aktarılmasında önemli bir role sahiptir. Bu makalede öncelikle veba hastalığının karakteri ve yayılma biçimleri hakkında bir giriş yapılacaktır. Daha sonra 17. yüzyılda Kırım'da veba salgınları ve veba algısının izi sürülecektir. Çalışmanın diğer bir meselesi konuşan mal statüsündeki kölelerin veba ile imtihanı ve tedavi edilip edilmedikleri olacaktır. Kadı sicillerindeki ölüm kayıtları, Dominiken misyonerlerin raporları, seyahatnâmeler, Tatar atasözü ve masalları ana kaynaklar olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Veba, Misyoner raporları, Kadı Sicilleri, Köleler

The Black Hand of the Grim Reaper: Plague Epidemics in Crimea in 17th Century and Slaves

Abstract

There are few exceptional regions in terms of the geopolitical and strategic junction where people, cultures, commodities and even diseases are encountered. Throughout the history, Crimea has been one of the special areas of intersects mentioned because of its population, strategic location, economic potential and its position on the routes of migration from Asia to Europe. Due to its position in trade and maritime transport between east-west and north-south, Crimea also has an important role in the transmission of epidemic diseases. In this article primarily an introduction will be made about the character of the plague and its spreading ways. Then epidemics in Crimea in 17th century and the perception of the plague will be traced. Another issue of this study is the testing of slaves with plague who were ascribed the status of a speaking commodity, and whether they were treated or not. The death records in the Crimean court records, Reports of Dominican Missionaries, travel accounts and Tataric proverbs and tales will be used as the main sources.

Keywords: Crimea, Plague, Reports of Dominican Missionaries, Court Records, Slaves

Giriş

31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei eyaletine bağlı 11 milyon nüfuslu Wuhan şehrinde bugüne kadar hiç görülmemiş, çeşitli hayvan türleri ve insanları enfekte edebilen "coronavirüsü zatürresi (NCP, 2019-nCoV)" adı ile bulaşıcı bir hastalığın hızla yayıldığı haberi tüm dünyanın gündemine bomba gibi düştü. Hastalığın Wuhan şehrinde deniz ve çeşitli hayvan etlerinin satıldığı pazardan insana bulaştığı düşünülmekteydi. Virüsün önce yarasalardan daha sonra avlanması ve yenmesi yasak olan vahşi pangolin etinden insana geçtiği iddiaları yükseldi.

Şubat ayı başında salgında 813 kişi ölmüş, 37 bin 198 kişi enfekte olmuş, hasta insanlarla temasta bulunduğu düşünülen 188 bin kişi müşahede altına alınmıştı (her geçen gün ölü ve enfekte insan sayısı artmaktadır). Ayrıca Çin dışında 19 ülkede olgu sayısı yaklaşık 8000'e ulaşmıştı. Hastalık öksürük ve aksırma sonucu havaya karışan damlacıklarla kolaylıkla bulaşabiliyor ve solunum yollarında 2-3 hafta süreyle bulunabiliyordu. Coronavirüsün belirtileri grip ve soğuk algınlığı ile oldukça benzerdi: öksürük, yüksek ateş ve solunum güçlüğü sonrasında solunum, böbrek ve çoklu organ yetmezliği neticesinde ölüm gerçekleşiyordu. Yaşlı ve çocuklar ile kronik kalp, akciğer, böbrek ve karaciğer hastalığı olanlarda çok daha ağır etkiler gösteriyordu.

Çin hükümeti 11 milyonluk Wuhan kentini karantinaya aldı, zorunlu haller dışında sokağa çıkmayı yasakladı ve maske kullanımını zorunlu hale getirdi. Hijyen için gerekli alkol bazlı dezenfektanlar, eldiven vb. tüketimi nedeniyle ülkede bu tür ürünler neredeyse bulunmaz hale geldi. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) "acil durum" ilan etti, pek çok ülkenin havayolları bölgeye uçuşlarını durdurdu. Çin'den başka ülkelere gelen yolcular termal kameralarla izlendi, durumlarında değişiklik olursa sağlık kurumlarına ulaşmaları konusunda bilgilendirilmeler yapıldı.[1]

Halihazırda çağın vebası diyebileceğimiz coronavirüsün yol açtığı hastalığı tedavi edebilecek herhangi bir antiviral ilaç yoktur. Yatak istirahati, bol sıvı tüketimi ve iyi beslenme ile vücut direncinin arttırılması önerilmektedir. Bu hastalık karşısında bilinen medikal tedaviler etkisiz kalmaktadır. Ulaşım imkanları, coğrafi mobilizasyon ile yoğun nüfus salgının dünya genelinde yayılma potansiyelini arttırdığından tüm dünyada "büyük korkuya" yol açmıştır.

Büyük korkunun hüküm sürdüğü şu günlerde, tarihte en çok nüfus kaybına yol açan ve en tehditkar bulaşıcı hastalık olarak görülen veba salgınları hakkında bir metin kaleme almak çok daha anlamlı ve değerli hale geldi. Veba, kolera, çiçek,

[1] https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019. Erişim 10.02.2020. Hastalık ile ilgili güncel bilgi ve veriler için de bu adrese bakılabilir.

EBOLA, SARS, MERS, Coronavirüs ve niceleri, salgın hastalıklar insanlık tarihini şekillendiren önemli bir etkendir ve gelecekte de toplumları biçimlendirici bir faktör olmaya devam edecek gibi görünmektedir.[2]

Öyle ki Kara Ölüm (1346-1353) olarak bilinen Ortaçağ'daki büyük veba salgını iki yıl içinde 30 milyon köylüyü ve Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiştir. Analistler bu veba salgınının ani ortaya çıkışı, coğrafi yayılımı ve yol açtığı ölümler açısından farazi bir nükleer savaşla rahatlıkla kıyaslanabileceğini bile öne sürmektedir.[3] Dolayısıyla geçmişteki toplumlar için salgın hastalıklar nüfus kaybı, sosyo-ekonomik problemler açısından neredeyse bugünkü nükleer saldırılarla eşdeğer bir etkiye sahiptir. Buradan hareketle elinizdeki çalışmada Kırım'da 17. yüzyılda patlak veren veba salgınlarına odaklanılacaktır. İlk olarak kısaca veba hastalığının tipleri, bulaşma döngüsü hakkında bilgi verilecek, Osmanlı ve Kırım toplumlarında veba algısı ile hastalığın tedavisi hususunda genel bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra 17. yüzyılda Kırım'daki salgın dalgaları saptanacak, hastalığın nüfus ve ekonomiye etkilerine odaklanılarak, yetersiz beslenme, kötü hijyen ve zor yaşam şartları açısından en dezavantajlı grup olan kölelerin veba karşısındaki durumları kaynakların elverdiği ölçüde irdelenecektir. Araştırmanın birincil kaynakları arasında Kırım kadı sicilleri, Dominiken misyonerlerinin kayıtları, seyyahların günceleri, Kırım hanları tarihleri, Tatar masal ve atasözleri yer alacaktır.

Veba Hastalığı ve Tarihte Büyük Salgınlar

Veba *Yersinia pestis*, basilinden kaynaklanan insanlara pireler aracılığıyla bulaşan sârî bir hastalıktır. Veba basili aslında fare, sıçan veya sincap gibi küçük kemirgenlerin kan dolaşımında yaşar ancak zamanla evrim geçirerek öldürücü bir nitelik kazanmıştır. Hastalığın yayılması bu hayvanların kürklerindeki *Xenopsylla Cheopis* adı verilen pireler yoluyla gerçekleşir.[4] Bu pireler üzerlerinde beslenebilecekleri konak bulamadıklarında da altı hafta kadar yaşayabildiklerinden uzak mesafelere gidebilir ve öldürücü etkinliklerini kaybetmezler. Veba basili insana hastalığı taşıyan pirelerin ısırması veya pirelerin dışkısıyla temas halinde bulaşabilir.

[2] Salgın hastalıkların insanlık tarihine etkisi için bkz. Dorothy H.Crawford, *Ölümcül Yakınlıklar, Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, çev.: Gürol Koca, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019).

[3] Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 5. Baskı, çev.: Selahattin Erkanlı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 68.

[4] Sean Martin, *Kara Ölüm: Ortaçağ'da Veba*, çev.: Cumhur Atay, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), s.16.

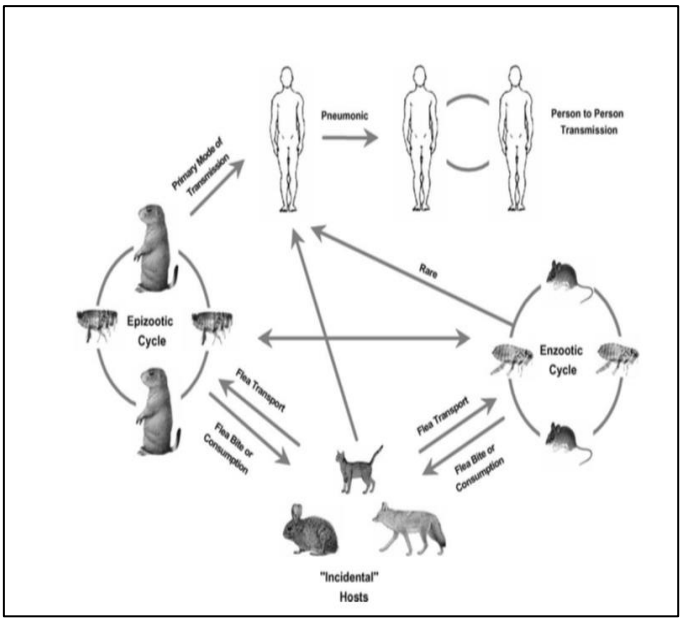

Görsel 1. Vebanın Bulaşma Döngüsü[5]

Veba hastalığının hıyarcıklı (bubonic), akciğer vebası (pnömonic) ve veba sepsisi olmak üzere üç türü vardır. Hıyarcıklı veba veya lenf vebası en çok rastlanılan çeşididir. İnsanın nereden ısırıldığına bağlı olarak kasıkta, koltuk altlarında veya boyunda hıyarcık denilen ağrılı şişlikler oluşur.[6] Ölüm oranı yüzde 40-70 arasındadır. Veba taşıyıcıları olarak enfekte olmuş kişiler diğer insanlara doğrudan hastalığı bulaştırabilir.[7] Hapşırma ve öksürme neticesinde havaya yayılan damlacıklar yoluyla insandan insana bulaştığı türe akciğer vebası (pneumonic) adı verilir. Son olarak veba sepsisi, vebanın kanda zehirleme yapan en ağır bir şeklidir. Birden bire başlar veba mikrobu süratle lenf bezlerinin şişmesine fırsat vermeden kana karışır. Bu tip çocuklarda yetişkinlere göre daha çok görülür.[8]

Kemirgen nüfusu ile bağlantılı olarak pire bolluğu, pirelerin yerleştiği kürk, giysi ve eşyaların el değiştirmesi, hasta veya hastanın cesedi ile doğrudan temas, hijyenin zayıflığı veba hastalığı açısından önemli etkenlerdir. Ayrıca kervanlar ve

[5] Kenneth L.Gage- Michael Y.Kosoy, "Natural History of Plague: Perspectives from More than a Century of Research", *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), s. 508.
[6] Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu*, X (2011), s. 125.
[7] Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyası'nda ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev.: Hazal Yayın, (İstanbul: Kitap Yayınları, 2017), s. 68.
[8] Babak Shiravan v.dğr., "Prevention and Treatment Approaches to Deal With Plague as a Biological Weapon", *Journal of Community Healt Research*, 6 /2 (2017), s. 119, 120.

tüccarlar, çerçiler, ulaklar, askerler, göçebeler, kaçaklar ve köleler vebayı ortaya çıktığı odaktan uzak bölgelere yayan taşıyıcılardır.[9] Veba, sıcak yaz aylarında (Nisan-Eylül), sub-tropik iklimlerde ve hijyen şartlarının bozuk olduğu yerlerde daha kolay yayılır. Vebanın kara ya da deniz yolu ile yapılan seyahatler, gemiler, kargolar ve diğer ulaşım araçlarıyla taşınabilir. Sefalet, açlık ve göçler hastalığın genişlemesine yol açar.

Salgınlarda mikroorganizmanın türü, bünye ve dış etkenlere bağlı çeşitli faktörler etkilidir. Hastalığın belirli bir zaman aralığında fazla sayıda görülmesi durumuna epidemi-salgın, kıta veya kıtaları etkileyen büyük salgınlara ise pandemi denir. Tarih boyunca kayıtlara geçen kıtalararası üç pandemi vardır: İlki 6. yüzyılda Jüstinyen salgını (541-750), ikincisi Kara ölüm (1346-1353, artçı dalgaları 19. yüzyıla kadar sürmüştür) ve üçüncü büyük salgın Hong Kong merkezlidir (1894) ve 1960'lara kadar etkileri devam etmiştir.[10]

19. yüzyıla kadar insanlar vebanın nasıl yayıldığını tam olarak bilmiyorlardı. 1894'de Fransız bilim insanı Alexandre Yersin, vebanın kemirgenler ve pireler vasıtasıyla insanlara, bir basil ile bulaştığını saptamıştır. Sonraki yıllarda fare-fare piresi-insan şeklindeki bulaşma mekanizması tam olarak açıklanabilmiştir.[11]

15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da uygulanan karantina, kordon, mezarlıkların şehir dışına çıkarılması veba salgınlarını sonlandırmak için etkili önlemler değildir.[12] Ancak hastalığın bulaşma döngüsünü tam olarak bilmiyorlardı. Oysa veba taşıyan bir farenin kıyıdaki sağlıklı farelere ulaşıp mikrobu bulaştırması salgının başlaması için yeterliydi. Dolayısıyla dezenfeksiyon ile fare ve diğer haşeratın yaşamasına elverişli mekanları ortadan kaldırmanın öneminden habersizdiler.

17. Yüzyılda Kırım'da Veba Salgınları

Kırım köle tedariki ve kürk ticaretinin aktarım noktası olması nedeniyle veba salgınlarını ortaya çıkartabilecek tüm ana etkenleri havi görünmektedir. Avrupa nüfusunun üçte birinin ölümüne sebebiyet veren ikinci büyük veba pandemisinin (1346-1353), hastalığın Moğollar tarafından biyolojik bir silah olarak kullanılması

[9] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, çev.: Serap Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 88-101.
[10] Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, 296 (2018), s. 30.
[11] Ingrid Wiechmann, "The Plague-An Introduction", *Sickness, Hungar, War and Religion*, edited by Michaela Harbeck, Kristin von Heyking, Heiner Schwarzberg, (RCC Perpectives 3, 2012), s. 66.
[12] Karantina uygulamalarının başlangıcı için bkz. Arturo Castiglioni, *A History of Medicine*, 2nd edition, (New York: Alfred A. Knopf Publication, 1947). Avusturya'nın Pasarofça Antlamsaı sonrasında Osmanlı Devleti'ne uyguladığı karantina ve kordon uygulamaları için bkz. Gunther E.Rothenberg, "The Austrian Sanitary Cordon and Control of the Bubonic Plague: 1710-1871", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 28 /1 (1973).

neticesinde Ceneviz kolonisi Kefe'den başlaması[13], bölgenin salgının yayılmasında bir köprü görevi gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

İkinci veba pandemisi 14.yüzyılda başlamasına rağmen 19. yüzyıl ortalarına kadar zaman zaman yeniden alevlenerek ölümcül ataklarla etkisini sürdürmüştür. 17. yüzyılda özellikle 1600-1624 ve 1625-1674 arasında Avrupa'da veba salgını ardışık dalgalarla tekrar nüksetmiştir.

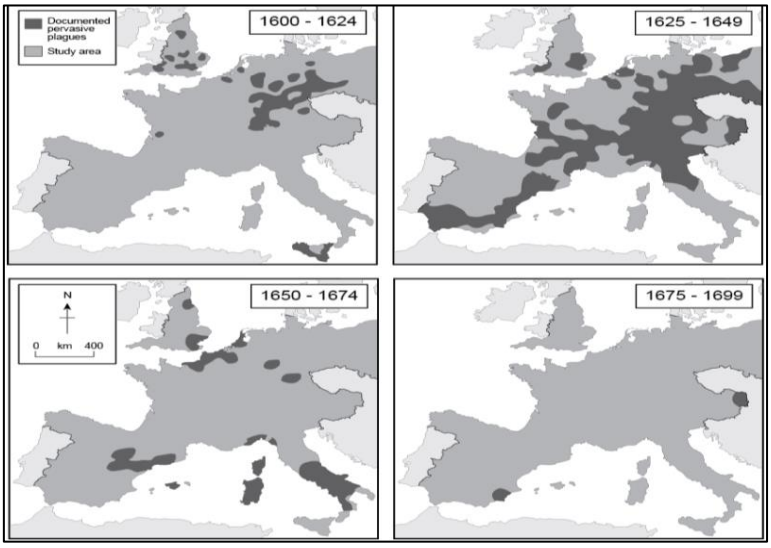

Görsel 2. 17. Yüzyılda Avrupa'da Veba Salgınları[14]

Balkanlar, Bohemya, Macaristan, Alman toprakları, güney Ukrayna, Aşağı ülkeler, Fransa'nın güneyi, kuzey İtalya başta Londra olmak üzeri İngiltere'nin bazı kısımlarında salgınlar baş göstermiştir. Örneğin 1665-1666'da Londra'da 2000 kişi vebadan hayatını yitirmişti. İngiltere'de bu salgında resmi ölü sayısı 68.595'tir (birçok ölüm kayda geçirilemediği için gerçek sayı muhtemelen daha yüksekti) ve bu yüzde 15 civarında bir orana tekabül etmektedir.[15]

17. yüzyılda kayıtlara göre Osmanlı başkenti İstanbul'da 1603, 1611-1613, 1620-1625, 1627, 1637, 1648, 1655-1666, 1673'te veba salgınları baş göstermişti. Özellikle 1637'deki salgın "büyük tâun" 1655'teki ise "şiddetli tâun" olarak

[13]1346 Kefe kuşatması sırasında (Altın Orda) Moğollar tarafından vebalı cesetlerin mancınıklarla surların üzerinden atılması, koloni halkının hastalık ile tanışmasına, ardından Ceneviz gemileriyle Sicilya'ya ve sonrasında Avrupa'ya ulaşmasına yol açmıştır. Bkz. Mark Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", *Historical Review*, 8/9 (2002), s. 971.

[14] Guido Alfani, *Plague in Seventeenth Century Europe and the Decline of Italy: An Epidemiological Hypothesis*, (Milano: University of Bocconi Publication, 2011), s. 16.

[15] Crawford, *Ölümcül Yakınlıklar*, s. 94.

isimlendirilmişti.[16] Ayrıca Balkanlar'da 1660'ta Selanik, Üsküp, 1696'da Vodina kazasında, Yenişehir (17. yüzyıl ortaları), Sofya (1652), Boğdan (17. yüzyıl ortaları), Tırhala (1651), İnebahtı-Zeban (1668), Karadağ, Karaferye, Dubnice (1699), Razlık, Arhos-Argos'da (1643) hastalık kol geziyordu.[17]

Avrupa'da ve Osmanlı topraklarında 17. yüzyılda görülen salgınlar Kırım'ın da, ticari bağlantıları ve coğrafi konumu dolayısıyla vebadan azade olamayacağını düşündürür. Bölgeye gelen seyyah ve misyonerler de ticaretin yanı sıra yağma akınları ve köle tedariki dolayısıyla nüfus hareketliliğinden salgın hastalıkların yaygınlığından bahsederler. Örneğin 18 Temmuz 1717'de Kırım'a gelen Cizvit misyoner C. Duban à Bonnac, bu sağlıksız ülkede sık sık veba salgınlarının yaşandığını ve bu salgınların herkesi ama en çok esir ve köleleri etkilediğini belirtmiştir.[18]

Elimizdeki veriler 17. yüzyıl başında 1607-1608 yıllarında Kırım'da veba salgınının varlığına işaret eder. Daha iyi beslenmelerine ve daha hijyenik şartlarda yaşamalarına rağmen vebadan hayatını kaybeden hanlar da vardır. Kırım Hanları tarihini anlatan Halim Geray Han'ın, *Gülbün-ü Hânân*'ında, Bora Gazi Geray Han Gazi Kirman kalesi inşasını tamamlayıp geri dönerken Temrük kalesine vardığında "bin altı senesi şa'bânıdır zahm-ı sinân-ı tâûn bî-amanla ma'tûn ve Bağçesaray'da pederi türbesinde medfûn oldı" şeklinde tarih düşülmüştür[19], han 55 yaşında vebadan ölmüştür (Kasım 1607).

Polonya Kralı III.Sigismund Vasa'nın (1587-1632) Kırım'a gönderdiği elçisi Laurin Piaseczinski 23 Ağustos 1601'de Bora Gazi Geray hanın huzuruna kabul edilip kısa bir görüşme yapmıştı. Piaseczinski, hanın hastalıklı göründüğünü belirterek, Kalgay Selamet Giray'ın ortamdaki kötü hava (bu ifade vebayı işaret eder) nedeniyle sık sık dışarıya çıktığını söylemektedir.[20] Belki hanın başka bir hastalığı vardı. Kalgay sadece vehmediyordu ya da Bora GEray Han belki de vebaya birden çok kez yakalanmıştı. Çünkü vebaya defalarca yakalanıp sağ kalmayı başaran kişiler de vardır.

Aynı tarihlerde İstanbul'da bulunan İngiliz Levant Kumpanyası ticari temsilcilerinden John Sanderson'un mektubuna göre İstanbul'daki İngiliz sefiri Sir

---

[16] Halil İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", *DİA*, 23 (2001), s. 236-237. Ayrıca bkz. Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 1 (2011), s. 12, 13.

[17] Daha fazla bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "16-18.Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları", s.1223-1252.

[18] Gilles Veinstein, "Missionnaires Jésuites et Agents Français en Crimée au Début du XVIIIe Siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 10/3-4 (1969), s. 420.

[19] *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, haz.: Alper Başer-Alper Günaydın, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayını, 2013), s. 47.

[20] Ahmet Türk, "The Crimean Khanate Under the Reign of Gazi Giray II" (Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University Institute for Graduate Studies in Economics and Social Sciences, 2000, s. 74.

Thomas Glover'in karısı Lady Anne Glover 30 Ekim 1608'de vebadan hayatını kaybetmiştir. Sanderson bu süreçte İngiliz elçiliğinde 16 kişinin daha vebaya yakalandığını belirtmiştir.[21] Öyle anlaşılıyor ki 1607-1608 yıllarında veba salgını Kırım'dan, İstanbul'a kadar oldukça yaygın bir alanda etkilidir.

Tarihi kaynaklarda Kırım'da 2. büyük veba salgınının 1628-1629 yılları arasında etkili olduğundan bahsedilmektedir. Dominiken Misyoneri Portelli d'Ascoli'nin (1624-1635) raporlarına göre anılan tarihlerde veba salgını nedeniyle Kırım'da pek çok insan ölmüş, bazı köyler ve göçebe obaları boşalmıştır. Özellikle Çongar tarafı ve deniz kıyısındaki köyler bu salgından çok etkilenmiştir. Bahçesaray, Gözleve, Karasu, Kerç, Balaklava/Balıklava, Mankub ve Çufutkale gibi büyük şehirler tenhalaşmıştır. Veba salgını Belgorod Tatarlarının yaşadıkları mıntıkaya da (Akkerman) sirayet etmiştir. Buna 1628 yılında baş gösteren kuraklık da (Küçük Buzul Çağının etkileri) eklenince ekinler, otlar kurumuş, bilhassa hayvanlar açlıktan kırılmıştır. Salgın ancak 1629 yılı sonunda yavaş yavaş gerilemeye başlamıştır.[22]

Bölgeye gelen Dominiken misyonerlerin raporlarından Kırım'da 1663 dolaylarında 17. yüzyılda 3. bir veba salgını dalgasının olduğu anlaşılmaktadır. Başlarına geleceklerden habersizce Francesco Piscopo liderliğinde Kırım Balaklava/Balıklava limanına 20 Aralık 1662'de ulaşan beş misyoner Dominiken rahip Papa'nın casusları olmakla suçlanıp özgürlüklerine kavuşuncaya kadar bir süre esir edilerek köle olarak çalıştırılmışlardır.[23]

Beş Dominiken misyoner özgürlüklerini kazanma mücadelesi verirken Leh Kralı II. Jan Kazimierz'in, IV.Mehmed Geray Han'a tutsak Dominikenleri serbest bırakmasını istediği mektubundan sonra, Misyonerlerin raporlarına göre hepsi 27 Ağustos 1663'te Bahçesaray'da mahkemeye getirilmiştir. Ancak IV.Mehmed Geray Han veba salgını nedeniyle başkentten ayrılmıştır ve korkusundan Kubazi sarayında kalmaktadır.[24] Anlaşılan bu hastalıkla ilgili tecrübeleri hanları vebanın bulunduğu yerden ayrılmaya sevk etmiştir. Misyonerler Bahçesaray

[21] Ayşe Özge Ercan, "İngiliz Seyyah John Sanderson'in Seyahatnâmesi 1584-1602, Türkçe Çeviri ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 37-38.

[22] A.A.Novoselyskiy, *XVII.Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev.: Kemal Ortaylı, (Ankara: TTK Basımevi, 2011), s. 195.

[23] Mikhail Kizilov, "Reports of Dominican Missionaries as a Source of Information about the Slave Trade in the Ottoman and Tatar Crimea in the 1660s", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017), s. 105.

[24] *Raguaglio del viaggio fatto da'padri dell'ordine de'Predicatori, inviati dalla Sagra Congregazione de Propaganda Fide missionarii apostolici nella Tartaria minore l'anno 1662 aggiuntavi la nuova spedizione del p. maestro F. Piscopo in Armenia e Persia*. Dato in luce dal P. Fr. Raffaele Maria Filamondo, per li Socii Dom. Ant. Parrino, e Michele Luigi Mutii, Napoli 1695, s. 149.

mahkemesinde herkesin vebadan isyan halinde olduğunu da belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir.[25]

17. yüzyılda Kırım'da vebanın alevlendiği 4. dalga ise 1672-1673'tedir. Bu dalganın bir salgın haline gelip gelmediğini söylemek zordur. 1673 tarihli Kırım kadı sicillerinde ma'tûnen ölen kişilerle ilgili kayıtlara bakıldığında daha ziyade bölgeye dışarıdan gelen tüccarlar ve köleler olduğu görünmektedir. Makalenin takip eden bölümünde vebalı köleler ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Kırım'da yaşayan insanların veba algılarını anlamak için Evliyâ Çelebi'nin gözlemleri hayli aydınlatıcıdır. Seyyah Tatar kavminin vebadan çok korkup kaçtığını vurgular. Yukarıda bahsedildiği gibi IV.Mehmed Geray Han bile veba nedeniyle Bahçesaray'ı terk etmiştir. Evliyâ Çelebi Kırım'da her handa hasta ve yatalak olanlar ile hane sahiplerinin ilgilendiklerini ve Sahip Giray Han Camii yakınında bir iki odalık şifahanelerin olduğunu ve vebalı hastaları gözettiklerini de söylemektedir.[26]

Kırım'da vebaya karşı tutum, kadercilik ve teslimiyetten çok Balkanlar'dakine benzemektedir.[27] Hatta vebaya yakalananlar izole edilmeye ve gözlem altında tutulmaya çalışılmaktadır. Tatarların sadece vebaya yakalanan dirilere değil, bu hastalıktan ölenlerin naaşlarına bile mesafeli yaklaştıkları söylenebilir. 1739'da vebadan ölen Kırım Hanı II.Mengli Giray Han'ın kabrinin vebadan hayatını kaybettiği için hazirenin diğer mezarlarından ayrı tutulmak istendiğinden türbesinin dışarıya yapıldığına dair bir rivayetten bahsedilir.[28]

Yazılı kaynakların yanı sıra yıkıcı ve felaket niteliğinde etkilere sahip veba salgınlarının, Tatar kültüründeki masal, hikâye, atasözü gibi şifahî anlatılarına da yansımış olması beklenir. Buradan hareketle yaptığımız taramada veba salgınlarının ortaya çıkışını engelleme de kemirgen nüfusunu kontrol altında tutmak önleyici bir etkiye sahip olan kedilerle ilgili çok sayıda atasözü

[25] *Raguaglio*, s. 144.

[26] *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 7. Kitap, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 280. Ayrıca bkz. Ertaş, Mehmet Yaşar ve Eğnim, Kağan. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Salgın Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), s. 83-108.

[27] Osmanlı toplumunda veba algısı için bkz. Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Halkbilimi Dergisi*, 3 /6 (2010), s. 45-51; Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, (Edinburg: Edinburg University Press, 2012). Veba ve salgın hastalıklar ile ilgili İslam alimlerinin yaklaşımlarına örnek için ayrıca bkz. İlyas Uçar, "Hz.Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2017), s. 196-218; Salih Kesgin, "(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur" Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili", *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26 (2014), s. 83-120; Rıdvan Özdinç, "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi", *Kelam Araştırmaları*, 12 /1, (2014), s. 295-318. Veba hastalığının tedavisi hususunda için bkz. Emrah İstek, "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi", *Tarih Okulu Dergisi*, XXXV (2018), s. 128-152.

[28] Nicole Kançal-Ferrari, "Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", *Belleten*, LXVI/246 (2002), s. 376..

bulunduğunu gördük: "*Mışık beslemegen, sıçan besler*", "*Mışık yokta, sıçan baş*", "*Mışık olmagan evde sıçanlar baş kaldırır*", "*Mışıkka oyun, sıçanga ölüm*".[29] Anlaşılan Tatar toplumunun tecrübeleri, diğer evcil hayvanların aksine insana somut bir faydası olmamasına rağmen farelerin çoğalmasını önlemek için kedi beslemenin gerekliliğini kolektif hafızalarına kazımıştı.

17. yüzyılda Kırım'da 1607-1608, 1628-1629, 1663 ve 1672-1673 veba salgınları ve Tatar toplumundaki hastalık algısını genel olarak değerlendirdikten sonra, beslenme, hijyen ve yaşam şartları açısından en zayıf durumdaki kölelerin veba ve açlıkla imtihanı konusu ele alınacaktır. Bunun için öncelikle 17. yüzyılda Kırım'ın genel sosyo-ekonomik vaziyeti hakkında bilgi verilecektir.

17. Yüzyıl Kırım'da Ekonomik Durum ve Vebalı Köleler

17. yüzyıl Kırım toplumu kendisini çevreleyen dış dünyadan bağımsız değildir. Kimi kaynaklarda kriz/buhran çağı olarak nitelendirilen söz konusu dönem, Osmanlı Devleti'nde Celali İsyanlarının ayyuka çıktığı, taşrada yerel unsurların bulundukları ortamda güçlerinin artmaya başladığı, tımar sisteminin yozlaştığı ve küçük buzul çağı denilen sürecin etkisini hemen her yerde hissettirdiği bir asırdır.[30] Temel geçim kaynağı tarıma dayanan Osmanlı Devleti'nde durum böyle iken yarı özerk bir statüde bulunan Kırım Hanlığı'nda ekonomik yapının pek de farklı olması beklenemez.

Kırım her ne kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vassal devlet ise de kendi iç işlerinde kimi açılardan farklı dinamiklere sahiptir. Kırım'da tımar uygulanmaması bahsi geçen duruma örnek olarak gösterilebilir.[31] 1475 yılında Cenevizlilerin elinde bulunan liman şehri Kefe'nin, Osmanlılar tarafından alınması ile Kırım, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir yapıya dönüşmüştür. Bu durum zamanla Karadeniz ticaretinin seyrini de değiştirmiştir.[32] Böylelikle Karadeniz'den Ortadoğu ve Avrupa'ya akan ticari mallar, Anadolu coğrafyasına gelmeye başlamıştır.[33] Kırım'da bölge toprakları aristokrat beyler arasında paylaştırılmış, bu beyler savaş veya akın zamanları hanlığın talep ettiği askeri desteği

[29] Selçuk Kırbaç, *Kırım-Tatar Atasözleri Türkiye Türkçesine Aktarı-Dil İncelemesi*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), s.77.
[30] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013); Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 2011); Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı: Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014).
[31] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 1. Kitap, s. 78.
[32] Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 22-23.
[33] Kefe'den Anadolu'ya getirilen ürünler için bkz. Halil İnalcık, "The Customs Register of Caffe (1487-1490)", *Turkish Sources*, XXII (1995), s. 1-231.

sağlamışlardır. Ayrıca yarımada tarıma pek elverişli bir coğrafyaya sahip değildir. Bu yüzden de Kırım Tatarları geçimlerini daha çok hayvancılıktan sağlamaktadır.[34]

Kefe ve Suğdak taraflarından Cenevizlilerin atılması, Kırım Tatarlarının köle ticaretine yönelmesine imkan tanımıştır. Yarımadanın etrafında yer alan Ukrayna, Lehistan, Moskova, Eflak, Boğdan ve Çerkes ülkelerine yağma akınları düzenleyerek oralarda yakalayıp esir ettikleri insanların bir kısmı Kırım topraklarında istihdam edilmiş diğer kısmı ise Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır.[35] Kırım hanı akına çıkmaya karar verdiği zaman aristokrat beyler askerlerini hazırlar ve uygun zamanın gelmesini beklerlerdi. Akınlar genellikle Lehistan, Litvanya, Ukrayna ve Moskova'ya hasat zamanlarında veya kışın nehirler donduğunda gerçekleştirildi.[36] Ahmet Cevdet Paşa, nehirlerin donması için Kırım Tatarlarının çocuklarına dua ettirdiklerine dikkat çeker. Donmuş nehir, yağmayı kolaylaştırmakta, bol ganimet ve köle ile dönmeyi sağlamaktadır. Çünkü söz konusu zümreler için akına çıkmak ekonomik sıkıntıların giderilmesi anlamına gelmektedir.[37]

Osmanlı Devleti'nin esir akınına izin vermediği zamanlarda Kırım hanı da bu istekleri reddedebilmektedir. Kırım'ın resmi tarih yazıcılarından biri olan Remmal Hoca da yine bir sefer zamanında beylerin esir akınına çıkmasına hanın müsaade etmeyip sadece davarları yağmalamalarına izin verdiğini kaydeder.[38] Şüphesiz en karlı yağmalar bol köle ile dönülen yağmalardır.

Osmanlı Devleti dış komşularıyla anlaşmalar yaptıklarında Kırım Hanlığı'nın belli ülkelere akına çıkmasını da yasaklamaktadır. Ancak ülkede kıtlık ve kuraklık baş gösterdiğinde Kırım Tatarları mecburen akın sayısını artırmakta, ve yasağı çiğneyebilmektedirler. Kırım Hanı Mehmed Geray Han'a gönderilen 28 Eylül 1627 Salı Günü (17 Muharrem 1037) tarihini taşıyan nâme-i hümayunda Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında sulh yapıldığından, hiç kimsenin Leh taraflarına akına gitmemesi ve sulha aykırı herhangi bir faaliyette bulunmaması tembihlenmektedir.[39]

Novoselyskiy, 1629 yılında Kırım'da çok büyük bir veba salgını olunca, pek çok şehrin boşaldığını ve bu sebeple de emek gerektirecek işleri yapacak insan

---

[34] Fırat Yaşa, "Bahçesaray (1650-1675" (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 119-120.

[35] Detaylı bilgi için bkz. Alan W. Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade" *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, (İstanbul: Isis Press, 1999), 27-46.

[36] Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, haz.: Özalp Gökbilgin, (Ankara: Baylan Matbaası, 1973), s. 31.

[37] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı Makaleler II*, haz.: Taşkın Taşın-Suna Aksoy, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008), s. 136.

[38] Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, s. 31.

[39] *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036/1037-1626-1628), Özet-Transkripsiyon ve İndeks ve Tıpkıbasım*, (Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001), s. 50.

gücünü sağlamak için esirlere ihtiyaç duyulduğunu ve çok fazla yağma akınına çıkıldığını ifade eder.[40] Unutmamak gerekir ki akınlarla getirilen kölelerin bir kısmı yolculukta şiddete maruz kalmakta, yarı aç yarı tok bir halde Kırım'a gelene kadar birbirlerine veba dahil pek çok salgın hastalığı bulaştırmaktadır.

Dominiken misyonerlerinin kayıtları da bu argümanları desteklemektedir. Söz konusu keşişlerin bazıları (Francesco Piscopo liderliğindeki beş misyoner) bir süre Kırım'da esir olarak kalmışlardır. Kırım'a geldiklerinde casuslukla suçlanarak Mangup ve Bahçesaray'a tutuklu olarak gönderilmişlerdir. Bu keşişler Kırım limanı Balaklava'ya vardıklarında çok sayıda Hıristiyan köle ile karşılaşmışlardır. Noel arifesinde (24 Aralık'ı 25'e bağlayan gece) Hıristiyan kölelerle birlikte keşişler kaldıkları evde toplanmışlar ve İsa'nın doğuşunu kutlamışlardır. Bu durum Kefe eyaletinde Hıristiyan kölelerin elbette yakın yerlerdeki dini törenler için zaman zaman efendilerinin yanından ayrıldıklarını gösterir.[41]

Mart 1663'te Bahçesaray mahkemesinde casusluk yaptıkları suçlaması ile fidyeleri ödeninceye kadar köle kalmakla cezalandırılmışlardır. Misyonerlerin lideri Francesco Piscopo'ya Mehmed Geray Han'ın kölesi yapılmıştır. Geri kalanlar ise vezir Sefer Gazi Ağa'nın kölesi olacaktır.

Francesco Piscopo diğer dört keşişe göre hanın Bahçesaray'daki sarayında daha iyi muamele görmüş, zaman zaman saraydan ayrılmasına izin bile verilmiştir. 26 Haziran 1663'te misyonerlerden vezir Sefer Ağa'ya ait olanlar zincirlenerek Mangub'tan Kongrat'a götürülmüşlerdir. Burada tarlalarda saman, buğday tarımında, hendek kazmada ve sığır bakımında çalışmışlar. Kötü muamele görmelerinden ötürü durumlarının vahametini ifade etmek için kendilerine "kölelerin kölesi" demektedirler. Günlük yemeklerinin bir parça ekmek, biraz arpa lapası ve bir kupa ayran olduğunu söylemektedirler.[42]

Güneşin altında yanarak, çamur içinde yemek yemeden ve uyumadan çalıştıklarından şikayet etmektedirler. Diğer kölelerin de yarı çıplak dolaştıklarını, vücutlarını çaput veya koyun derisi ile örttüklerini belirtmektedirler. Bir defasında zorla kurban bayramında camiye götürülmek istediklerinde, bunu kabul etmeyince cezalandırıldıklarından bahsetmektedirler. Misyonerlerin raporları esir ve kölelerin gördükleri muamele ve hayat şartları hususunda ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Dominiken misyonerler hemen serbest bırakılmamış, Bahçesaray'a yakın Mairama (Mayrem) köyüne gönderilmişlerdir. Bu esnada misyonerlerin dördü hâlâ zincire vuruludur ve kötü hayat koşulları devam etmektedir. Bir parça siyah

[40] Novoselyskiy, *XVII.Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, s.195.
[41] Kizilov, "Reports of Dominican Missionaries", s. 106.
[42] *Raguaglio*, s. 126.

ekmek ve bir tas kıyılmış tuzlu lahana ile karınlarını doyurmaktadırlar. Leh kralına yazdıkları mektup neticesinde nihayet 7 Kasım 1663'te Leh sefiri ile Bahçesaray'dan ayrılmalarına izin verilmiş ve özgürlüklerine kavuşmuşlardır.[43]

Daha önce de belirtildiği gibi misyoner raporlarına göre Kırım Tatarları kölelerine iyi bakmamakta, mal statüsündeki bu insanlar dar alanda bir arada yaşamakta, yetersiz beslenmekte, ağır işlerde çalışmakta, zaman zaman şiddete maruz kalmakta, koyun postu ve çaputlar ile vücutlarını korumaktadırlar.[44] Dolayısıyla köleler arasında veba hastalığının ortaya çıkması ve yayılması hayli kolaylaşmaktadır. Misyoner kayıtlarının tek taraflı ve abartılı olduğu düşünülebilir. Bu sebeple başka kaynaklarda benzer bir bilginin olup olmadığına bakmak gerekir.

Kölelerin yaşam şartları hakkında Kırım Kadı sicillerinde de benzer ifadeleri görmek mümkündür. Örneğin "*orta boylu, sarı sakallı, sol elinin küçük parmağı sakat olan Gürcü asıllı İvan ve yanında uzun boylu, ak yüzlü, Rus asıllı Kutlu Zaman adındaki cariye"* mahkemede *"efendimiz Mahmud bizi aç ve çıplak bırakıyor, başkasına satsın"* sözleriyle durumlarını ifade etmişlerdir.[45] Aynı tarihlerde firar etme ve azat olma umutlarını yitiren, içinde bulundukları şartlarda yaşamaya daha fazla tahammül edemeyen kölelerin kendi canlarına kıydıkları yani intihar ettikleri bilinmektedir.[46]

Toplumun kölelere karşı tutumuna dair bilgiler sadece seyahatnâmelerde, misyoner kayıtlarında ve kadı sicillerinde yer almaz. Tatar masallarında da kölelerin yaşam şartları hakkında benzer bir durumdan bahsedilir. Örneğin bir masalda Kel Kafalı Köse'nin, Deli Haya adında bir kölesi vardır. Bir tarlayı Deli Haya'nın sürmesini ister. Yardımcı olması için de ona bir öküz ve köpek verir. Ancak hayati ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ekmek, su vermez. Kısacası iaşesini sağlamaz. Deli Haya öküzü kesip yer. Daha sonra köle efendisinin verdiği işlerde koyunların hastalanıp ölmesine, kümesteki tavukların tüylerinin yolunmasına neden olur. Yani köle sahibi için zarardan başka bir şey değildir. Kel Kafalı Köse kölesi Deli Haya'ya çok acımasız davranır, aç ve susuz bırakarak akıllanmasını ister.[47] Görüldüğü gibi sahiplerinin kölelere nasıl muamele ettiği halkın kolektif bilincini yansıtan masallara da yansımıştır. Aslında masalda anlatılan köleleri aç

---

[43] *Ragıaglio*, s. 146.

[44] Kizilov, "Reports of Dominican Missionaries", s. 110, 111. 17. yüzyılda Kırım'a gelen Seyyah Jean Chardin de Kolhis'ten Kefe'ye dönerken, bulundukları geminin çok eski olduğunu, her cinsten köleyle dolup taştığını, kısa sürede bindikleri gemide kıpırdayacak yer kalmadığını, sabahtan akşama kadar bit pire taşıyan ve çok yakında veba salgınına dönüşecek hastalıklar getiren bir sürü Abhaz ve Megrel'in gemiye bindiğini söyleyerek, hastalığa yakalanma endişesini dile getirmiştir. Bu anlatı köleler arasında vebanın yaygınlığına işaret etmesi açısından da mühimdir. Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi (1671-1673)*, ed. Stefanos Yerasimos, çev.: Ayşe Meral, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), s. 139.

[45] Fırat Yaşa, "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review*, 9/2 (2018), s. 204.

[46] Detaylı bilgi için bkz. Yaşa, "Desperation, Hopelessness, and Suicide", s. 206, 207.

[47] Elif Serra Şamlıoğlu, "Kırım Tatar Masalları Üzerine Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 317-326.

bırakma, yetersiz besleme ve şiddet uygulama gibi uygulamalar gerçek hayatta da yaygın pratiklerdir. Çünkü misyoner kayıtları ve kadı sicillerinde de benzer vakalar söz konusudur.

Kırım'da kölelerin zaman zaman aç bırakılmaları veya yetersiz beslenmeleri söz konusu dönemde yaşanan kıtlıklar ve ekonomik sorunlarla ilişkilidir. İncelediğimiz kadı sicillerinde 1665-1675 yılları arasındaki on yıllık süreçte, ciddi kıtlık ve temel besin maddelerinin fiyatlarında artış olduğu gözlenmektedir. Örneğin unun miktarı aynı olduğu halde fiyatlarda sürekli bir artış görülmektedir. Nitekim, 1665 yılında dünyayı kasıp kavuran büyük bir veba salgını vardır.[48] Söz konusu durum Kırım'da da etki etmiş olmalıdır. Kırım kadı sicillerinde firar vakalarının en yoğun yaşandığı dönemin 1666-1667 yıllarına denk gelmesi bu yönde düşünmeye imkan sağlamaktadır.[49] Elbette bu durumun tek sebebi veba salgını değildir, ancak hastalığın etkisinin bulunmadığını da ileri sürülemez. O dönemde Kırım Tatarlarının kendileri dahi temel besin maddelerini karşılamakta sıkıntılar çekmektedirler.

Nitekim 1665'ten itibaren fiyatlardaki artış, 1668 yılında zirveye ulaşmıştır. 1668 tarihli bir belgeden unun fiyatının ve ekmeğin gramajının, sürekli değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Öyle ki 1 batman un 16 akçe iken 360 gram ekmek 1 akçeye satılmaktadır. Aynı yıl içerisinde on beş defa unun fiyatı ve ekmeğin gramajı değişmiş ve en nihayetinde 1 batman un 50 akçeye, 140 dirhem ekmek de 1 akçeye satılmaya başlanmıştır.[50] Bu durum, unun fiyatının sürekli yükseldiğini ve buna paralel olarak da ekmek gramajının düştüğünü gözler önüne sermektedir. Ekmeğin gramajı değişmesine rağmen, fiyatların aynı kalması "gizli enflasyonun" varlığına işaret etmektedir. 1668'de sürekli fiyatlardaki değişimde veba dışında savaşların da muhakkak payı yüksektir. 1654-1667 yıllarında Moskova ve Lehistan arasındaki savaşın[51] Kırım Hanlığı'nı da etkilediği düşünülebilir.

Veba, yetişkin insanlardan ziyade çocukları daha çok etkilemektedir. Onlar bir kere veba salgınına yakalandıklarında genellikle kurtulamazlar. Çocuk kölelerin fiyatları da yetişkin kadın ve erkek kölelere nispetle daha düşüktür. Çocuk köleler vebaya yakalandıklarında efendilerinin onları tedavi ettirmesi pek cazip ve işlevsel değildir. Çünkü fiyatları dolayısıyla yeni bir çocuk köle almak tedavi ettirmekten evlâdır.

İncelediğimiz kayıtlarda çocuk kölelerin vebadan öldükleri görülmektedir. Örneğin; Şubat 1672 tarihli bir belgede Ermeni Mahallesi sakinlerinden Şirvan oğlu Laçin, yine aynı cemaatten Yakob oğlu Sarkiz'i dava etmiştir. İddiasına göre Sarkiz'e çoracık, yani küçük bir çocuk köle, emanet vermiş ve gitmiştir. 8 yıl sonra

[48] Crawford, *Ölümcül Yakınlıklar*, s. 93, 94.
[49] Yaşa, "Bahçesaray (1650-1675", s. 185, 186.
[50] *KŞS* 16, vr. 6.
[51] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: TTK Basımevi, 2014), s. 248.

gelmiş ve çorasını almak istemiştir. Fakat, Sarkiz, çoranın vebadan öldüğünü bildirmiştir.[52]

Aralık 1672 tarihli bir başka belgede ise Bahçesaray'ın Yağdağ köyü sakinlerinden Receb bin Tohtar Gazi'nin Alma Nehri kazasının Börlek köyünden Ali bin Bayram'dan satın aldığı Devletgeldi adındaki kazak köle mahkemeye gelerek, sahibi huzurunda konuşup, sahibinin evine veba hastalığının girdiğini ve küçük oğlu İvaz'ın veba hastalığından yatağa düştüğü bilgisini verir. Sahibi, eğer oğlum bu veba illetinden kurtulur, ata binecek kadar iyileşir ve civar köylere gidip gelirse kölem Devletgeldi azat olsun demiştir. İvaz, iyileşmiş ve ata binecek kadar sıhhate kavuşmuş ve azat şartı gerçekleşmiştir. Köle Devletgeldi ise mahkemenin yolunu tutmuş, şahitler ile efendisinin oğlunun iyileştiğini, ata bindiğini ispatlamış ve özgürlüğüne kavuşmuştur.[53]

Kötü hayat koşullarında yaşamlarını sürdürmek zorunda olan köleler, iyi beslenmedikleri, hijyen şartlarının kötü olduğu yerlerde yaşadıkları ve genellikle ikinci, hatta üçüncü el giysi ve eşyaları kullandıkları için hastalık karşısında daha savunmasız bir durumdadır. Kölelerin kendisi de bir mal olarak görüldüğünden malını kaybetme, zararı karşılama/karşılatma gibi nedenlerle kayıtlarda karşımıza çıkmaktadırlar.

Sonuç

İncelediğimiz, misyoner raporları, kadı sicilleri, Kırım hanları tarihleri, seyahatnâmeler, Tatar masal ve atasözleri çerçevesinde 17. yüzyılda Kırım'da 1607-1608, 1628-1629, 1663 ve 1672-1673 tarihlerinde veba salgınları ortaya çıkmıştır. Anılan bu tarihler Avrupa ve Osmanlı topraklarında da salgın dalgalarının var olması dolayısıyla oldukça anlamlıdır. Bilhassa 1628-1629 salgını hayli etkilidir. Bu salgından Çongar tarafı ve deniz kıyısındaki köyler çok etkilenmiştir. Bahçesaray, Gözleve, Karasu, Kerç, Balaklava/Balıklava, Mankub ve Çufutkale gibi büyük şehirler tenhalaşmıştır. Tatarlar kıtlık nedeniyle hayvanlarını beslemekte zorlanmışlardır. Yine 1663 salgınında han can korkusu ile Bahçesaray'dan ayrılmak durumunda kalmıştır. Mahkemedeki görevliler ölümün kendilerine çok yakın olduğunu düşündüklerinden isyan halindedir.

Kırım'da vebaya karşı tutum, kadercilik ve teslimiyetten çok Balkanlar'dakine benzemektedir. Tatarlar vebadan çok korkup kaçmaktadır. Hatta vebaya yakalananlar izole edilmeye ve gözlem altında tutulmaya çalışılmaktadır. Çok sayıda Tatar atasözünde kedi beslemenin tavsiye edilmesi, halkın tecrübeleri

[52] *KŞS*, 16, vr. 74.
[53] *KŞS*, 18, vr. 77.

bağlamında kemirgen nüfusunu kontrol altında tutmak için bir önlem olarak addedildiğine işaret etmektedir.

Mekânsal mobilizasyonun yoğun olduğu bu coğrafyada hanından, tüccarına ve kölesine kadar toplumun her kesiminden insan bu ölümcül hastalığın pençesine düşmüş görünmektedir. Ancak yetersiz beslenme, kötü hijyen, ağır çalışma ve tevarüs eden eski kıyafetler giymeleri köleleri, özellikle zayıf bünyeleri dolayısıyla çocuk köleleri vebaya daha açık hale getirmektedir.

Son olarak 17. yüzyılda Kırım kadı sicillerinde, bahsettiğimiz salgın süreçlerinde boşluklar bulunmaktadır. Anılan sicillerin hepsinin günümüze ulaşmadığını biliyoruz, ancak yine de bu durum hayli ilgi çekicidir. Osmanlı tarihinde veba çalışan her araştırmacı gibi öyle anlaşılıyor ki Kırım'da veba salgınları konusunda da kaynaklarımız yetersiz kaldığından, yabancı seyyah, misyoner ve elçilerin kayıtlarından faydalanmak kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

Ragualio del viaggio fatto da'padri dell'ordine de'Predicatori, inviati dalla Sagra Congregazione de Propaganda Fide missionarii apostolici nella Tartaria minore l'anno 1662 aggiuntavi la nuova spedizione del p. maestro F. Piscopo in Armenia e Persia. Dato in luce dal P. Fr. Raffaele Maria Filamondo, per li Socii Dom. Ant. Parrino, e Michele Luigi Mutii, Napoli 1695.

Kırım Şer'iyye Sicili, 16, vr. 6.

Kırım Şer'iyye Sicili 16, vr. 74.

Kırım Şer'iyye Sicili, 18, vr. 77.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036/1037-1626-1628), Özet-Transkripsiyon ve İndeks ve Tıpkıbasım. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Alfani, Guido. *Plague in Seventeenth Century Europe and the Decline of Italy: An Epidemiological Hypothesis*, Milano: University of Bocconi Publication, 2011.

Bulmuş, Birsen. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Halkbilimi Dergisi*, 3/6 (2010), s. 45-51.

_____. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012.

Castiglioni, Arturo. *A History of Medicine*, 2nd edition, New York: Alfred A. Knopf Publication, 1947.

Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi (1671-1673)*, ed. Stefanos Yerasimos, çev.: Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Crawford, Dorothy H. *Ölümcül Yakınlıklar, Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, çev.: Gürol Koca, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Ercan, Ayşe Özge. "İngiliz Seyyah John Sanderson'in Seyahatnâmesi 1584-1602, Türkçe Çeviri ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Ertaş, Mehmet Yaşar ve Eğnim, Kağan. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Salgın Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), s. 83-108.

Fisher, Alan W. "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Istanbul: Isis Press, 1999, pp. 27–46.

Gage, L.Kenneth and Kosoy Y.Michael. "Natural History of Plague: Perspectives from More than a Century of Research", *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), s. 505-528.

Genç, Özlem. "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu*, X (2011), s. 123-150.

Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım, haz.: Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayını, 2013.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1.-6 ve 7.-10. Kitaplar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019. Erişim 10.02.2020.

İnalcık, Halil. "İstanbul-Türk Devri", *DİA*, 23 (2001), s. 236-237.

_____. "The Customs Register of Caffe (1487-1490)", *Turkish Sources XXII*, Cambridge: Deparment of Near Eastern and Civilizations Harvard University Publication, 1995, s. 1-231.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı Makaleler II*, haz.: Taşkın Taşın-Suna Aksoy, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009, s. 123-153.

İstek, Emrah. "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi", *Tarih Okulu Dergisi*, XXXV (2018), s. 128-152.

Kançal-Ferrari, Nicole. "Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", *Belleten*, LXVI/246 (2002), s. 371-420.

Karademir, Zafer. *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı: Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Kaysunîzâde Nidaî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, haz.: Özalp Gökbilgin, Ankara: Baylan Matbaası, 1973.

Kesgin, Salih. "(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur" Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili", *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26 (2014), s. 83-120.

Kılıç, Orhan. "16-18.Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 3*, ed.Zafer Gölen-Abidin Temizer Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s. 1223-1252.

Kırbaç, Selçuk. *Kırım-Tatar Atasözleri Türkiye Türkçesine Aktarı-Dil İncelemesi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012.

Kizilov, Mikhail. "Reports of Dominican Missionaries as a Source of Information about the Slave Trade in the Ottoman and Tatar Crimea in the 1660s", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017, s.103-116.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Basımevi, 2014.

Martin, Sean. *Kara Ölüm: Ortaçağ'da Veba*, çev.: Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.

Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 5. Baskı, çev.: Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Novoselyskiy, A.A. *XVII.Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev.: Kemal Ortaylı, Ankara: TTK Basımevi, 2011.

Özdinç, Rıdvan. "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi", *Kelam Araştırmaları*, 12 (2014), s. 295-318.

Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, çev.: Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Rothenberg, E Gunther. "The Austrian Sanitary Cordon and Control of the Bubonic Plague:1710-1871", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 28/1 (1973), s. 15-23.

Shiravan Babak, v.dğr. "Prevention and Treatment Approaches to Deal With Plague as a Biological Weapon", *Journal of Community Healt Research*, 6 (2), 2017, s.117-123.

Şamlıoğlu, Elif Serra. "Kırım Tatar Masalları Üzerine Bir İnceleme"(Yüksek Lisans Tezi), *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2013.

Turna, Nalan. "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 1 (2011), s. 1-36.

Türk Ahmet. "The Crimean Khanate Under the Reign of Gazi Giray II" (Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University Institute for Graduate Studis in Economics and Social Sciences, 2000.

Uçar, İlyas. "Hz.Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2017), s. 196-218.

Varlık, Nükhet. "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, 296 (2018), s. 30-36.

_____. *Akdeniz Dünyası'nda ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev.: Hazal Yayın, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Veinstein, Gilles. "Missionnaires Jésuites et Agents Français en Crimée au Début du XVIIIe Siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 10/ 3-4 (1969), s. 414-458.

Wheelis, Mark. "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", *Historical Review*, 8/9 (2002), s.971-975.

White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 2011.

Wiechmann, Ingrid. "The Plague-An Introduction", *Sickness, Hungar, War and Religion*, edited by Michaela Harbeck, Kristin von Heyking, Heiner Schwarzberg, RCC Perpectives 3, 2012, s. 65-67.

Yaşa, Fırat. "Bahçesaray (1650-1675)" (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

_____. "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review*, 9/2, (2018), s. 198-211.

KÜRKÜM KEFENİM OLDU: 17. YÜZYILDA KIRIM'DA KÜRK, VEBA VE ÖLÜM

Zeliha Buket Kalaycı

(Yozgat Bozok Üniversitesi/ Araştırma Görevlisi/zbuketk@gmail.com)

Özet

İnsanoğlunun yaşam mücadelesi çetin bir yoldur. Varlığının yaşamsal özü ve devamlılığı kendi dışında gelişen olaylar dizisi ile zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bu olayların en etkilileri ne zaman nereden geleceği belli olmayan doğal afetler olmuştur. Lakin insanoğlu en trajik mücadelesini kuşkusuz salgın hastalıklara karşı vermiştir.

Araştırmamıza konu olan veba ise hayvanlardan insanlara geçen enfeksiyonel hastalıklardandır. Hastalık, kemiriciler ile çeşitli hayvanlara ve insanlara pireler vasıtası ile taşınmaktadır. Avrupa'daki yıkımlarından dolayı "Kara Ölüm"(1347-1352) ismini alan hastalık tüm dünyada geniş zaman dilimlerinde büyük trajedilere ve toplu ölümlere sebep olmuştur.

Bu çalışmada Kırım coğrafyasında veba salgınının olası tetikleyicilerinden kürk ticareti üzerine yoğunlaşılmıştır. Veba (Ta'un) nın deniz vasıtası ile Kırım topraklarına taşınmış olması gayet olağan bir durumdur. Kıyı şeridi taşımacılığının yoğun olarak yapılıyor olması, ticarete mevzu olan metaların hassasiyetle kürk, tahıl ve kölelerin, kemirgenler vasıtası ile kendilerine intikal eden pirelere taşıyıcılık yaparak vebanın taşınmasını kolaylaştırdığını söyleyebiliriz.

Bizim çalışmamızı ilgilendiren kısmı ise hastalığın gemi yolculuğu vasıtası ile taşınmasıdır. Hastalığa sahip olanlar ya da hastalık taşıma riski bulunan hayvanlar, giysiler(kürkler) ve metalar bu vasıta ile deniz aşırı bölgelere taşınmış olmalıdır.

Kırım ticari pazarında kürk ticaretinin önemli bir payı vardır. Moskova'dan ihraç edilen kürklerin Kırım üzerinden Osmanlı ülkesine nakli söz konusudur. Bölgeye gelen tüccar taifesi getirdikleri malları burada satarken karşılığında değerli kürkleri satın alıyorlardı. Bölge aynı zamanda köle ticaretinin de odak noktası konumundadır. Bizim için önemli olan bölgede yapılan kürk, köle ve canlı hayvan ticaretidir.

Anahtar Sözcük: Veba, Kırım, Kara Ölüm, Kürk, Deniz Ticareti.

Abstract

Mankind's struggle for survival has always been a compelling journey. Occasionally, the sustenance and continuation of existence was interrupted as a result of a series of events that developed out of human control. The most effective of these events are natural disasters that are impossible to predict when and where they will strike. However, the most tragic struggle of mankind has always been the fight against epidemics. The topic of our study, the plague, is one of the inflectional diseases passed on from animals to humans. The plague was carried via fleas on rodents to various animals and humans. Over vast periods

of time, this disease that was called "Black Death (1347-1352)" due to its devastation in Europe caused major tragedies and mass deaths.

In this study, there is concentration on fur trade, one of the possible factors that triggered the plague in the Crimean geography. It was quite natural for the plague (tâun) to be transmitted to the Crimean lands by sea.

In this study, we will be discussing to which extent the society from the higher class to the common villager in Crimea, in particular the capital Bahcesarayi acquired fur, and whether or not fur was a sign of wealth. This study will also attempt to answer question such as to what extent did the possibility of those engaged in fur trade being infected with the plague concern the city habitants? Did the villagers employ any methods of protection against the plague? The main source of this study are Crimean Khanate court records, travel texts written by travelers that came to the region from Anatolia and Europe and chronicles of that period, and these will be compared with existing literature.

Keyword: Plague, Crimean , Black Death, Fur, Shipping Trade.

Bir Salgın Hastalık Olarak Veba

Kırmızı gül demet demet
Sevda değil bir alamet
Gitti gelmez ol muhannet
Şol Revan'da balam kaldı
Kırmızı gül her dem olmaz
Yaralara merhem olmaz
Tabiblerde derman bulmaz
Şol Revan'da balam kaldı
Kırmızı gülün hazanı
Ağaçlar döker gazalı
Karayağızın güzeli[*1]

Erken modern dünyada vebâ hastalığının yayılması dinsel ve kültürel kutlamalar, panayırlar, kirli çamaşır yıkayıcıları ve hamamlar, devlet elçileri, kısa mesafeli yolculuklarda bulunan satıcılar ve ülkeler arası ticarette söz sahibi olan kervanlar, hayat tarzı olarak göçebeliği benimsemiş toplumlar ile yazlık ve kışlık, farklı kentleri kendilerine yerleşke olarak kabul eden siyasi yönetimler, aylarca hatta yıllarca seyir halinde bulunan askerler, limanlar ve uluslararası seferlerde bulunan gemiler ile herhangi bir gerekçeden dolayı yaşadığı bölgeleri terk eden insanlar vesilesi ile olmaktadır.[2]

[1] Erzurum yöresine ait bir türkü sözüdür. Ağıt niteliğindeki çalışma Erzurum'dan Revan'a ticaret için giden Mehmet'in Revan'da vebaya yakalanıp vefatının ardından annesi tarafından söylenmiştir. Vebanın sosyolojik etkileşimlerini görebildiğimiz türkü, vebanın yıkıcı etkisi ve yaygınlığını betimlemesi açısından önemlidir.

[2] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Vebâ*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), s. 94–100.

Değişik coğrafyalarda yaşayan insanlar, farklı iklim kuşaklarının da etkisiyle her ürünü her yerde yeterli ve ihtiyaçları dâhilinde bulundukları yerde karşılayamamaktadırlar. Üretim bölgelerinin birbirine olan uzaklığı ticari faaliyetlerin deniz ve kara üzerinden yapılmasına neden olmuştur.

Erken modern dünyada denizcilik faaliyetleri vebanın yayılmasında aracı olmuştur. Vebanın deniz yolu ile yayılımı Osmanlı topraklarının liman kentlerini de etkisi altına almıştır. Kırım'da bu liman bölgelerindendir. Kefe ve İstanbul arasındaki ilişki, Karadeniz'in en önemli bağlantısıdır. Vebaya limana yanaşmış gemilerde ya da limana yanaşmayıp mürettebatı karaya çıkan gemilerde rastlanmaktadır. Karadeniz ağı, yalnızca sahildeki liman şehirlerini değil, bunların artalanındaki şehirleri de kapsayan sıkı bir ilişkiler sistemi olarak ortaya çıkmıştır.[3] Buna rağmen İstanbul kadar etkin bir veba odağı olmamıştır.

Veba nemli bölgelerde daha yaygın olarak görülür. Hastalığın ortaya çıkmasının bir başka nedeni de pislik ve açlıktır. Veba, balgam ve pire dışkısı içerisinde oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, hatta dondurulduğu zaman 25 yıl canlılığını koruyabilen bir hastalıktır. Salgınlar öncesinde farelerde çok sayıda ölüm görülmesi ise sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.[4] Hastalıkların ortaya çıkardığı yiyecek sıkıntısı ve fiyatlardaki artış, insanların yetersiz beslenmesine sebebiyet vererek, halkın hastalıklar karşısındaki direncini azaltır ve hastalığa yakalanma riskini çoğaltır. İnsanlar da ise akciğer vebası olarak ortaya çıkar. Pis olan mekânlar hastalığın yayılma imkânı bulduğu alanlardır. Bu yüzden temiz olan şehirler vebanın yayılma imkânının bulunmadığı yerler olarak kaynaklarda belirtilmiştir. Veba her yaşta, her cinste ve ırkta olabilir. Gemiler, kargolar ve diğer ulaşım araçları ile başka coğrafyalara geçebilir. Rutubetli aylar ve mevsimlerde görülme sıklığı daha fazladır.

Hastalığı kapmış olan canlıların herhangi bir önleme tabi tutulmadan farklı bölgelere gitmesi vebanın yayılmasına olanak sağlamıştır. Ahır gibi insanlarla teması yakın olan yerlerde yaşayan kemirgenler, gemi, kamyon veya vagonlarda pasif seyahatleri sonucu bu hastalığı başka bölgelere taşımışlardır.

Vebanın taşınma yolculuğu da farklı yollarla olmuştur. Vebalı hastanın kullandığı bütün eşyalar taşıyıcı görevi görmüştür. Pireler giysiler üzerine yerleşip çoğaldığından hastalığın yayılıp bulaşmasına sebep olmaktadırlar. Hastalığı kapmış insanların yaptıkları yolculuklar da vebanın taşınmasına yardımcı olmuş olmalıdır.

Batı kaynaklarında *"Black Death (kara ölüm)"* olarak adlandırılan veba hastalığı Ortaçağ'da milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Veba 1343

[3] Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, (İstanbul: Kitapyayınevi, 2017), s.227.
[4] Melahat Onul, *Sistematik İnfeksiyon Hastalıkları*, (Ankara: Hacettepe-Taş Yayınları, 1983), s.562.

yılında da şiddetle devam etmiştir.1346 yılında Kefe, Tatarların kuşatması altındayken, Tatarlar kentin direnişini kırmak için ölenlerin cesetlerini mancınıkla kente atması üzerine kenti savunanlar kaçmışlardır. Kalyonlarla kaçan insanlar,1347 yılında Sicilya'da Mesina'ya ulaşmış ve 1348 yılında da veba hastalığını Cenova'ya taşımışlardır.[5]

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk veba salgını 1466-67 yılları arasında Makedonya, Trakya ve İstanbul'da yaşanmıştır. Veba salgınları, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın neredeyse ikinci yarısına kadar imparatorluğun genelinde derin tahribatlara neden olmuştur.

Kürk Kullanımı ve Ticareti

Kürk[6], kelime olarak kökeni bilinmese de eskiden beri Türkçe 'de kullanılan bir kelimedir. Hem işlenmiş hem de işlenmemiş tüylü hayvan derilerini[7] ifade eder. Giyim-kuşam malzemesi olarak kullanılan kürkler işlenmiş olmalıdır. Henüz dokuma mahsulü giyim malzemeleri kullanılmadan önce kullanılan insanın giydiği ilk elbisedir. Başlangıçta sadece giysi olarak kullanılırken zamanla aksesuar olarak kullanılmaya başlanmıştır

İnsanın dünya üzerindeki varlığı kadar eski olan kürk kullanımı ilk dönemlerde giyinme ve soğuktan korunma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Kendini doğanın çetin şartlarından korumaya çalışan insanoğlu hayvanların derilerini (kürklerini) kullanarak yaşamsal ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Bedenin giyinme yoluyla tüm dış etmenlerden korunması bireyin zorunlu ihtiyaçlarındandır.[8] Çalışma alanımız olan "Erken Modern Dünya" da ise artık başat özelliğini yitiren kürk kullanımı tamamen bir statü göstergesi haline gelmiştir. Artık kürk kullanımı kişinin toplumsal, siyasal, ekonomik ya da mesleksel statüsünün bir göstergesi durumundadır.[9]

Kürkün ticareti yapılan bir ürün olması hem ihtiyaçtan hem de statü devamlılığı açısından önemlidir. Dünya ticari tarihinde kürkün Orta Asya ve Rus steplerinden İran ve Arap dünyasına gönderildiği ve bunun önemli bir ticarî

[5] Norman Davies, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa Panoraması*, çev: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, (Ed. Mehmet Ali Kılıçbay), (Ankara: İmge Kitabevi, Mart 2006), s.436-437.

[6] Filiz Karaca, "Kürk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, 26 ,s.568.

[7] Türkçe'de Kürk olarak kullanılsa da Farsça'da "Post" tabiri kullanılır. Kaynaklarda işlenmiş kürk giysiler ise Arapça "Ferve" adıyla da anılır. Bkz. Karaca, "Kürk" ,s.568.

[8] Mahmut Tezcan, "Giyim Olgusuna Sosyo Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, C. 16 (1983), s.255.

[9] Kürk ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, lüks tüketim ürünü olarak servetin gösteriş amacıyla tüketilmesine aracılık etmektedir. Hiyerarşik açıdan baktığımızda ise, kişisin kendi toplumsal konumunu saptama, belirli bir sosyal tabakanın üyesi olduğunu gösterme görevi üstlenmiştir. Bkz. Tezcan, "Türklerde Giyim", s. 267.

kazanca yol açtığı bilinmektedir. Kuzey Rusya ve Slav[10] bölgelerinden Anadolu ve Avrupa'ya kürk ticareti yapılmaktadır. XVI. yüzyılda kürk Kuzey Amerika-Avrupa, Rusya, Ortadoğu bölgelerinde yoğun olarak ticareti yapılan bir ürün olmuştur.

İstanbul henüz Bizans hâkimiyetinde iken de kürk ticareti ile meşhur bir şehirdir. Şehir 1453'te Türkler tarafından fethi kürk ticaretindeki yerini muhafaza etmesine engel teşkil etmemiştir. Sultan III. Murad zamanında (1591), İstanbul'da 500 adet kürkçü dükkânı[11] mevcuttur. Kürklerin en güzelleri, en makbulleri sert soğuk iklimli yabancı pazarlardan geldiği hâlde İstanbul dünyanın en pahalı kürklerinin alınıp satıldığı bir belde olmuş, İstanbul'da kürk dikiciliği de ince bir sanat olarak gelişmiştir.[12]

Osmanlı Devlet'inde Saray'ın kürk ihtiyacını karşılamak için özel görevliler vardır ve bunlar kürkçübaşı diye adlandırılırdı. Kürkçübaşılar[13], hazine adına satın alınacak kürklerin temini ile hususa dair resmî muameleyi takip ederler ve genellikle zımmilerden seçilirlerdi.

Erken Modern Dünyada kürk kullanımı bir statü göstergesidir. Statünün belirleyicisi olması kürkün kullanım sınıflarını kısıtlamış olmalıdır ki herkes istediği zaman istediği kürkü giyemezdi. Özellikle bildirimize konu olan coğrafyanın hâkimi konumunda olan Osmanlı Devleti'nde kürk giyilmesinin kriterleri saray tarafından belirlenirdi. Buna göre kürkü önce sultan giyer ardından devlet erkânı ve halk kullanabilirdi. Osmanlı Saray'ında cülûs, tevcihat, elçi kabulleri, düğün, bayram merasimleri ve diğer teşrifat ya da kutlamalarda gösterişli kürkler giyilmektedir. Bu merasimler de kürk hediye edilmesi de sık karşılaşılan bir durumdur.[14] Osmanlı Devleti'nde kaftanlar padişahın gücünü ve ihtişamını gösteren en önemli unsurlardan biri olmuş devlete önemli hizmeti geçenlere kaftan hediye etmek gelenek hâline gelmiştir. Devlet görevlerine atamalarda ve ödüllendirmelerde içine kürk kaplı hilat verme[15] kadim bir gelenektir.

Saray'da kürk, ipekli dokumaların en ağırı ve en pahalısı olan seraser, çatma kadife, kadife, kemha, serenk, atlas, diba gibi kumaşlarla kaplanır, kışlık ve günlük

---

[10] Zeki Tekin, "Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti", *Türkler*, Editörler: Hasan Celâl Güzel, K. Cemal Çiçek, Salim Koca, C. 10, (Ankara: 2002), s. 754.

[11] M. Şakir Ülkütaşır, "Türk Osmanlı Tarihinde Kürk", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 12, (Ocak 1969), s. 28.

[12] Fatma Ayhan, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk",*38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (Ankara: 10-15 Eylül 2007), s. 194.

[13] Güler Yarcı, "Osmanlı Kürk Ticaretinde Ölçü Birimi: Beden", *Beden Kitabı*, edit: Emine Gürsoynaskali-Aylin Koç, (İstanbul, 2009), s. 488.

[14] Mehmet Ziya Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, III, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1993),s.243.

[15] Ayhan, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", s.193.

giyim için daha sade olan, tiftik yapağından yapılan sof ile koyun yapağından yapılan çuhaya kaplanırdı.

XVII. yüzyıl Osmanlı piyasasında samur / semmûr, vaşak zerdava kakum / kakım tilki, kursak, sansar, sincap, çılkafa / çalkafa tavşan, göçen / kokarca, çakal, kuzu, kedi kürkleri görülmektedir. Bu postların hayvanın cins ve özelliğine göre sırt, kafa, nâfe, boyun, paça gibi kısımları ayrı ayrı ve her biri iki ya da üç kalitesiyle piyasada bulunurdu.[16]

Osmanlı piyasasında farklı fiyatlandırma ve kaliteye tabi birçok kürk alış verişi yapılmaktaydı. En değerli olanları siyah tilki, Sibirya gri sincabı, samur, elma yanağı, vaşak, zerdava ve kakum[17] idi.

Osmanlı Devleti kürk ihtiyacını büyük oranda dışarıdan, büyük kısmını da Rusya'dan sağladığı bilinmektedir. Karadeniz'e hâkim olan kürk ticareti Moskova'nın elindeydi. Moskova kürkleri Kırım aracılığı ile Osmanlı piyasasına ulaştırılırdı. Osmanlı Devleti'nin kürk ihtiyacını Kırım Hanları karşılayamadığı zamanlarda, saray tüccarlarından[18] biri kürk ihtiyacını karşılamak için Moskova'ya gönderilmektedir. Moskova, Bursa'dan değerli ipek kumaşlar alırken, Osmanlı Devleti'de Moskova'dan talep ettiği kürkleri tüccarları vasıtası ile sağlamaktadır.[19] Ayrıca kürkler iç piyasadan ve Osmanlı yönetimi altında bulunan eyaletlerden de sınırlı miktarda temin edilmekteydi. Kırım Hanı'nın her yıl Osmanlı Devleti'ne göndermiş olduğu verginin içerisinde samur kürk de bulunmaktadır.

Kırım aracılığı ile gelen kürkler aynı cins yerli kürklerden çok daha kaliteli ve pahalıydı. Bu dönemde Moskova'dan Osmanlı ülkesine ihraç edilen ürünlerin en önemlisini kürkler oluşturuyordu. Samur, vaşak, zerdava ve Rus tilkisi dışarıdan en sık gelen kürk cinsleriydi. Kırım'ın 1475'te Osmanlı idaresine girişi yol emniyetinin temini bakımından önemli olmuş ve bu ticaretin gelişmesinde rol oynamıştır.

Kürk ticaretinin faaliyet sahası belirli ticaret yolları takibi neticesinde oluşmuştur. En çok kullanılan güzergâh Kırım'dır. Bu yola " Don Nehri Yolu" denilmektedir. Ticari faaliyet İstanbul-Kefe-Azak-Don-Moskova hattı üzerinde yapılmaktaydı. İstanbul'dan gemiler vasıtasıyla Kefe'ye, oradan Azak'a Azak'tan sonra Don'a çıkılırdı. İstanbul-Sinop-Kefe arası takriben 800 km'dir. Ticari yolculuklar bu hesapla yaklaşık 10 ila 14 gün[20] sürmektedir. Kefe-Azak arası ise 400 km'dir, bu yolculuk ise 6 ila 10 gün arası sürmektedir. Deniz yolunun kullanımı ticari faaliyetleri hızlandırırken aynı zamanda gemiler salgın

[16] Karaca, "Kürk", s. 568.
[17] Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, 10, s. 644-45
[18] Tekin, "Osmanlıda Toplum Hayatında Kürk Kullanımı", s.760.
[19] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar,2007), s.138.
[20] Tekin, "Osmanlıda Toplum Hayatında Kürk Kullanımı",s.757-758.

hastalıkların yayılmasını da hızlandırmaktadır. Kırım üzerinden akan bu ticari yol Moskov ve Osmanlı tüccarları tarafından defalarca kullanılmıştır.[21]

Kürk ticaretinin denetimini ve standardizasyonunu sağlamaya çalışan devlet, XVIII. yüzyılda Moskova'dan getirilerek İstanbul piyasasında satışa sunulan kürklerin cinsi, kalitesi, ölçüsü ve fiyatlarını düzenleme yoluna gitmiştir.[22] Nizamname[23] 1754 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme ile İstanbul'da kürk fiyatları yeniden belirlenmiş, kürklerin cins ve kalitelerine göre ayrımı yapılmıştır.

Kırım Yarımadasında Kürk Kullanımı

Soğuk iklimin bir getirisi olan 'kürk', Kırım coğrafyasında yaşayan halk tarafından sık kullanılan giysiler arasındadır. Medeniyetin ilerlemesiyle beraber kürk bir ihtiyaç metası olmaktan çıkıp lüks tüketim malzemesi haline gelmiştir. Çeşitleri oldukça fazladır ve bazıları çok değerlidir. Ibn Batuta; kürklerin en iyisinin kakum olduğunu söylemektedir. *Samur Kalpak* şeklinde terekelere yazılan, Rusya ve Sibirya coğrafyasında yaşayan samur hayvanının kürkünden yapılan başlık, soğuk geçen kış aylarında sıkça kullanılıyor olmalıdır. Soğuk iklimin de bir getirisi olarak daha yaygın kullanıldığı söylenilebilir. Yine aynı coğrafyada gümüş tilki, mavi tilki ve sincap kürkleri de bol bulunmaktadır.

Kemha, atlas, çuha, seraser tipi kumaşlardan yapılan kürkler çalışılan terekelerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yaygın olan bu kürklerin haricinde tavşan, tilki gibi hayvanların yolunan tüylü derileri, kürkün iç kısmında ısıtıcı etkisinden dolayı kullanılmaktadır.

Seraser kumaştan yapılan kürkler en değerli olanlarıdır. Seraserin çözgüsü ipek, atkısı altın alaşımlı gümüş veya doğrudan doğruya gümüş veya altın tel kullanılarak dokunur. Seraser kumaşın en göze çarpan özelliği, altın veya gümüş tellerin hâkimiyeti, deseninin sade fakat görkemli oluşudur. Seraserden yapılan kürklerin ve kaftanların vezirler gibi üst düzey devlet yetkililerine ve elçilere hediye olarak verildiği bilinmektedir.[24]

Terekelerde kürklerle ilgili göze çarpan bir diğer detay ise atlas ve kemha kürklerdir. Atlas ince ipekten sık dokunmuş, düz renkte parlak bir kumaştır. İpeğin parlaklığını gösteren en iyi kumaş türü atlastır. Kemha ise çözgüsü ve atkısı ipek, üzeri hafif tüylü kumaştır.

[21] Tekin, "Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti", Türkler ,s.756.
[22] Yarcı, "Osmanlı Kürk Ticaretinde Ölçü Birimi: Beden", s.490.
[23] Halil Sahillioğlu, "H. 1167/ M. 1754 Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul, 2006), s. 599.
[24] Karaca, "Kürk", s.569.

Her ne kadar lüks tüketim ürünü olarak görülse de kürk kullanımı Osmanlı ve tabi ki Kırım halkı arasında da yaygın bir kullanım sahası bulmuştur. Osmanlı elitinin dışındaki bu kürk kullanımı, özellikle Kırım Şerriye Sicillerindeki terekelerden öğrendiğimiz kadarıyla normal halkında ekonomik gücünü gözler önüne sermektedir.

Halk arasında da kürk giyimi yaygın olup evlilik geleneklerinden olarak kız evinden damada içinde kürk de bulunan bir kıyafet bohçası göndermek âdetti. Yaz mevsimi de dâhil olmak üzere her mevsimde serin ve soğuk havalarda giyilen kürklerin muhafazası için piyasada özel kürk bohçaları satılırdı.

Kırım Hanları ise, "tiş"[25] adı verilen bir vergi karşılığında Moskova'dan istedikleri kürkleri alabiliyorlardı. Han kendisi, annesi, karıları ve mirzalar için ne miktarda kürk gönderilmesi gerektiğini Çar'a mektupla bildiriyordu. Bu talepleri vergi olarak kendisine gönderiliyordu. Moskova bu vergi sayesinde Kırım Tatarlarının kendi ülkelerine akın yapmalarını önleme amacı gütmüştür. Bu vergide kıymetli kürklerin yanı sıra köle, yağ ve tuz da gönderilmektedir.[26]

Kırım Halkı arasında önemle aranan bir meta olan samur kürkün fiyatı orta halli bir ailenin evinin fiyatına denk gelebiliyordu.[27] Kırım Halkı için de durum Osmanlı'dakine benzer seyretmiştir. Terekelerden de gördüğümüz kadarıyla *altın bir bilezik* 4000 sim iken, *altın bir küpenin* fiyatı 3500 sim'dir. Aynı kayıtta *Buzlı han samur pençesi kürk*ün fiyatı 8000 sim, *inci düğmeli beyaz diba samur kürk* ise 14.000 sim'dir.[28] Aynı tereke *anberi düğmeli kakum kürkü*n değerini 3500 sim, *Fistan Kür*kün fiyatını ise 300 sim olarak vermektedir. Aynı defterdeki bir başka muhahallefat ta ise Arslan ma'a Müberakşah'a ait Karye-i Burundak'da bulunan saray, bahçe ve kışlanın fiyatı 500 guruş olarak verilmiştir. Yine Velişah ma'a- Murteza'ya ait Karye-i Eşgene'de değirmen çayırıyla iki pay arzına 500 guruş fiyat biçilmiştir.[29]

Kürklerin ekonomik değerleri tereke kayıtlarına göre bir hayli yüksektir. Kürklerin cinsine, kalitesi ve işçiliğine göre fiyatları belirlenmekteydi. Kürklerin en değerlisi meşin çuka samur içli kürktür. Bu kürke biçilen değer 600 kuruştur. Derileri çeşitli ipekli kumaşlarla işlenmiş olması kürklerin değerini arttırmıştır.

Oldukça varlıklı olduğu terekesinden anlaşılan Kutlışah Mirza'nin mirasından kızı Fatıma'ya Zarfsız Samur kürk intikal etmiştir ki 100 guruş değerindedir. Merhumun diğer kızı Ayşe'ye ise 30 guruş değerinde bir köhne

[25] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: TTK, 2004) s. 172.
[26] Martin Bronevsky, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, (Ankara: Ege Matbaası,1970), s. 49.
[27] KŞS 16, vr. 87, 88.
[28] KŞS 16, vr. 2.
[29] KŞS 16, vr. 35.

samur kürk ile 30 guruş değerinde vaşak kürk intikal etmiştir. Aynı kayıtta 4 guruş değerinde köhne küçük kürke de rastlanmaktadır.

Kayıtlara göre, dış giyimde en çok tercih edilen kıyafetin kürk olduğu anlaşılmaktadır. Dış giyimde üste giyilenler arasında kürk, biniş, kaftan, cübbe, kapama, ferace, yağmurluk ve hırka yer almaktadır. Kürkler kuzu, sincap, kakum, zerdeva, tilki, karsak gibi hayvanların postundan yapılmaktadır. Tereke kayıtlarında da kürkler genellikle bu isimlerle veya bu hayvanların sırt, nafe, kafa gibi çeşitli bölümleri ile kaydedilmişlerdir. Kürklerin çuka, bez, beden, nakış, alaca, işleme, atlas, münakkaş, kutni, keremsut, aba, gezi, sandal, hatayi, yün, hare, sim, telli, Çıldır, Beykos gibi çok fazla çeşidi olduğu görülmektedir. Aynı zamanda siyah, yeşil, mor, mavi, kırmızı, beyaz, nefti, kahverengi gibi renkler de çok tercih edilmektedir. Oldukça kıymetli bir kürk olan semur kürk de nadiren kullanılmaktadır.

Kırım'a ticaret amacıyla gelen kişilerin yaptıkları alışverişlerde, kürk ticaretinin önemli bir yeri vardı. Tüccarlar getirdikleri malları burada satıyor ve karşılığında değerli kürkleri alıyorlardı. Karadeniz'deki tüm ticaret Osmanlı gemileri vasıtasıyla yapılıyordu. Ruslar'da 1774'deki Küçük Kaynarca Anlaşmasına kadar Karadeniz ticaretini bu şekilde yürütmüşlerdir.

Kürkün Türü	Fiyatı
Samur Kürk	30 hasene
Yeşil çuha kaplı sincap kürk	16 hasene
Köhne kaftan	30 sim[30]
Mor bogasi tavşan kürk	1 hasene
Al drape alâ alakrab içli kürk	4,5 hasene
Köhne deri kürk	30 sim[31]
Kırmızı atlas içi kürk	8,5 hasene
seraser kürkü	30 hasene[32]
Koyun Postu	12 akça

Bu dönemde bir samur kürk 30 hasene iken, arazilerin değeri 20 hasene 80 simdir. İki tane evin fiyatı 20 haseneye tekabül etmektedir.[33] Bahçeraray'da Hacı Kaplan'a ait iki evin değeri 40 hasenedir.

Kırım yarımadası liman şehirlerinden oluştuğundan farklı para birimleri bölgede hakim olarak kullanılmıştır. Kefevi akçe (sim)', 'esedi', 'hasene', 'guruş', riyali guruş'tur. Tereke kayıtlarında kıymetli mal, mülk ve eşyaların değerleri 'hasene' denilen altın para üzerinden belirlenmiştir. Terekelerde en çok karşımıza

[30] KŞS 4, vr. 6.
[31] KŞS 19, vr. 3..
[32] KŞS, 19/18-3
[33] KŞS 4, vr. 6.

çıkan para birimleri 'hasene' ve 'sim'dir. 1670 yılında 1 hasene 1,5 esedi guruş'a eşittir.

Aynı zamanda Bahçesaray'da çarşıda kürkçü dükkânlarının ve kürk tüccarlarının bulunduğu bilinmektedir.[34] Örneğin Ermenilerden oluşan bir kürkçü esnafı olduğu ve bu loncanın bir de kethüdası olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.[35] 1672 yılının 29 Nisan Cuma günü işlemek için görevli bir Ermeni 1800 akçelik 1300 vukiyye güz yapağından yani koyun ve kuzudan kırpılan tüylerden oluşan hammaddeyi satın almıştır.[36]

Dimitre oğlu Kosta Koba Cami Mahallesi içinde bulunan çarşıda da kürk satışı yapan dükkânlardan birinin sahibidir.[37] Genelde Bahçesaray dükkânlarının altında birer hücreli mahzenler vardır. Buralar ya fazla ürünün saklandığı mekânlar ya da üretimin yapıldığı yerler olmalıdır. Mahzenler tabiatları gereği daha soğuk ve nemli alanlardır. Özellikle kürk üretimin hatta zaman zaman depolanmasının yapıldığı bu hücreler veba mikrobunun da yaşamasına zemin hazırlamış olmalıdır. Depolar gibi belli sıcaklığın altındaki yerlerde vebanın gün yüzüne çıkmadan yıllarca tutunabildiği, uygun şartları yakaladığında aktive olduğu düşünüldüğünde belirli aralıklarla tekrarlanan veba salgınlarının nedeni daha iyi anlaşılabilmektedir.

Bir de bu mahzenlerin binaların alt kısımlarında olması kemirgenlerin yaşaması için doğal şartları oluşturduğundan, özellikle fareler vasıtası ile veba taşıyan bitlerin kürklere sıçraması, buradan da insan dâhil diğer canlılara geçmesi olası bir durumdur.

Kürk'ün bir zenginlik göstergesi olması, hediye olarak kullanımı ve özellikle çeyizlerde karşımıza çıkması zengin elit Kırım halkının da açık bir tehdit altında olduğu izlenimini vermektedir. Hayvani bir ürün olan deriden imal edilen kürkün hastalık için konak olma şartları oldukça elverişlidir. Muhallefatlar bize ekonomik düzeyi yüksek insanların evlerinde envai çeşit kürk kullanıldığını göstermiştir ki, bunların miras olarak bir sonraki nesile aktarımı aynı zamanda gün güzüne çıkmaya fırsat bulamamış hastalıkların da aktarımı manasına gelmektedir. Özellikle mali imkânları kısıtlı halk arasında ikinci el pazardan alınan eşya kullanımın sıklığı, veba sonucu ölen herhangi birinin kıyafetlerinin el değiştirmesinde bu da vebanın yayılmasına neden olmaktadır.

Daniel Panzac bu hususta dikkat çekici örnekler vermiştir. İlk örnekte; Muş'ta oturan bir Kürt'ten halı alan Yani isimli birinden bahseder. Halıyı aldığı gece, Yani Dimitri isminde bir arkadaşıyla birlikte bu halı üzerinde yatar. Ertesi sabah

[34] KŞS 10, vr. 79; KŞS 16, vr. 87, 88.
[35] KŞS 11, vr. 24.
[36] KŞS 16, vr. 50.
[37] KŞS 16, vr. 87.

uyandıklarında ikisinin de başı ağrımaktadır. Kendilerinde kusma ve vebanın tüm belirtileri görülür. Diğer örnekte ise; Alageyik köyü sakinlerinden Mehmet isimli biri, veba bulunmayan köyünden, bir araba saman satmak için vebanın hüküm sürdüğü Erzurum'a gider. Alageyik'e dönmeden önce pazardan bir ceket satın alır ve hemen giyer. Aksam, evine dönerken vebayı kapmıştır. Dört gün sonra ölür. Daha sonra da karısı ve erkek kardeşleri, köyde yayılan ve dört kişinin ölümüne sebep olan vebanın kurbanları olurlar. Son örneğinde ise; Arscin Köyünde iki Katolik Ermeni vebadan ölünce, bütün Katolik aileler aynı anda evlerini terk edip yakı çevredeki dağlara çekilir, aynı köyde dört Türk ailesi vardır. Ölülerin yakınları cenazelerini gömdürmek için onlara başvururlar. Bu Türkler kendilerine yapılan önerileri reddedince, cenaze sahipleri Baz köyünün (komşu köy) imamına giderler ve zahmetinin karşılığında iki inek vermeyi teklif ederler. İmam bu teklifi kabul eder. İki cesedi yıkayıp gömdükten kısa bir süre sonra ölülerin çamaşırları ile evine döner. Neredeyse hemen o an başı ağrır ve bunu vebanın diğer belirtileri takip eder. Kendisi, karısının kardeşi ve bir çocuğu ölür. O zaman kadar sağlık sorunu olmayan köy, otuz yedi sakinini kaybeder.[38]

Verilen örnekler hastalığın, vebalıya ait bir eşya aracılığı ile geçtiğini göstermektedir. Bu durum gerek halıda gerekse ceket ve kıyafetlerde veba taşıyan pirelerin bulunduğunu düşünmemize neden olmuştur. Her ne kadar kayıtlar bize Kırım coğrafyasında vebadan ölenleri anlatsa da bu denli bir ayrıntı vermemiştir. Ancak pirelerin yerleşip çoğaldığı giysiler vebanın hızla yayılmasında belirleyici rol oynamıştır.

Olivier[39] seyahatnamesinde bu hususta şunları aktarır: Soğuk ve sert iklim koşullarında insanlar kendilerini sıcak tutacak bir şeyler giymek ihtiyacındaydı. Rusya ve Polanya onlara insanı en sıcak tutan giysiler sundular. Kürk kullanımı başkentten devletin en ücra köşesine kadar yayıldı. Kürk her yerde lüks bir tüketim malı, varlık belirtisi, yapılan hizmetlerin karşılığı, herkes için acil bir ihtiyaç haline geldi der. Ve ekler, Türklerin üstlerinden çıkarmadığı kürkler, vebanın bulaşmasında en önemli rolü oynuyor, ölenin kürkü en yakın aileden birini giydirmeye veya süslemeye yarıyor, satılmak için sergilendiğinde her taraftan müşteri çekiyor. Zaten vebanın bir başkasına geçmesi için en elverişli eşyanın bu olduğu kanıtlanmıştır, demektedir.

Tablo I. XVII. ve XVIII. yüzyılda Kırım'da Satılan Bazı Kürk Çeşitleri ve Değerleri:

Cins	Fiyat	Yıl	
Atlas İncili Kürk	20 g.	1662	
Mai Atlas Kürk	20 g.	1662	
Saye Kürk	15 g.	1662[40]	

[38] Panzac, Veba,s.88-89.
[39] Panzac:,Olivier, Voyage dans l'empire ottoman, C.I,S.233-34-253'den aktarırır. Bkz: Panzac, Veba, s.89.
[40] KŞS 16.v.57.

Atlas Kürk	10 g.	1656	
Atlas Kürk	8,80 g.	1667	
As Kürk	85 g.	1667	
Çuka Kürk	1605 a	1667	
Al Atlas Taraflı Samur Kürk	20 g.	1668	
Kırmızı Çuka Taraflı Ciranlı Samur Kürk	130 g.	1668	
Meşin Çuka Samur İçli Kürk	600 g.	1669	
Kırmızı Samur İçli Kürk	140 g.	1669	
Tavşan Kürk	2 g.	1670[41]	
Mor Bogası Tilki İçli Kürk	3 h.	1671	
Tilki İçli Saye Kürk	20 g.	1672	
Sincap Kürk	500 a	1685	
Çinergan Kürk	300 a.	1706	
Posteki Kürk	130 a.	1707	

Kürküm Nasıl Kefenim Oldu

Kürküm Kefenim olmuştur. Özellikle fazla para etmesi kürkün satışı ve elden ele dolaşımını da artırarak vebanın yayılmasında da etkili olmuştur. Kırım limanları her türlü millet, din ve kültürden insana ev sahipliği yapmıştır. Kırım'a ticaret amacıyla gelen bu kişilerin yaptıkları alışverişlerde, kürk ticaretinin önemli bir yeri vardı. Tüccarlar getirdikleri malları burada satıyor ve karşılığında değerli kürkleri alıyorlardı.

Kırım coğrafyasının asilleri arasında kıymetli kürk kullanımının yaygın olduğunu tereke kayıtlarından takip edebiliyoruz. Özellikle yönetici zümrenin giyim kuşamının vazgeçilmezi olan kürkler, derinin tabaklanarak işlenmesi, depolanması ve giysi haline getirilme sürecinde pek çok zanaatkârın elinden geçmiş ve sürecin büyük bir çoğunluğunu depolarda geçirmek zorunda kalmışlardır.

Miras kanalı ile bir sonraki nesile intikal eden kürk ve kürke benzer değerli lüks tüketim malları bazı durumlarda aile içerisinde kalamayıp satılmışlardır. Bu durumda ikinci el piyasasına düşen kürkler müşterilerini halktan insanlar arasında bulmuşlardır. Kürkün kıymetli bir ticari ürün olması ve sık bir şekilde el değiştirebiliyor olması hastalığı taşıyıcı rol üstlenmesine sebebiyet vermiş olmalıdır. Bir statü göstergesi ve aksesuar olmaktan öteye geçerek beklenmedik ve bilinmedik bir şekilde vebanın taşıyıcısı olan kürkler, kısa süreli kuluçka dönemi

[41] KŞS 19.v.80.

yaşayan hastalığın neticesinde kullanıcıyı ölüme sürüklemiştir. Bir nevi aksesuar olarak dünyevi zenginliği simgelerken, diğer yandan uhrevi olarak ölüm ve defin ritüeli olarak kefeni çağrıştırmıştır.

Sonuç Yerine

Yakın dönemlere kadar salgın hastalıkların birçoğu veba veya ta'un olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple aslında veba olmayan ancak toplu ölümlere yol açan salgın hastalıkların bazıları da veba olarak adlandırılmıştır. Toplu yerleşim yerlerinde toprağın sürekli sürülmesi ve toprakların yok edilmesi fareleri, sıçanları, keneleri, pireleri ve sivrisinekleri insanlara daha yakın yaşamaya zorladı. Bunun doğal sonucu olarak da salgın hastalıklar artmıştır.

Vebanın en önemli taşıyıcısı özellikle sık sık yer değiştiren insanlar olmuştur. Vebanın insanlar vasıtasıyla yayılması yol güzergâhındaki şehirler ve limanların doğal ve devamlı odaklar olmaları sonucu doğmuştur. Vebanın yaygın olduğu dönemlerde özellikle liman ve sahil kentleri salgının yaşandığı önemli merkezler durumundaydı.

Çalışmamıza konu olan dönem itibari le sağlığın korunması devamlılığı sürekliliği ve tedavisi noktasında veba talihsiz hastalıklardan biri olmuştur. Özellikle sebebinin bilinmemesi hastalığın çıkış noktasını anlamlandırmakta insanoğlunu zorlamış olmalıdır. Bu da bir takım batıl inançların doğmasına sebebiyet vermiştir. Batıl inançlar ise bilinçsizlik ya da korkunun bir tezahürü olmuştur. Tıp konusundaki bilinçsizlik, ölüm hastalık ve sefalet korkusu veba içinde batıl inançların tezahürüne sebebiyet vermiştir. Korku ve kaygıları yatıştırıcı bir rol üstlenen bu inançlar vebaya rağmen yaşama sarılmayı kolaylaştırmış olmalıdır.

Çaresizlik vebanın nereden nasıl geldiğini, "nasıl bulaştığını" bilmemenin yanı sıra tedavisinin de bilinmiyor oluşundan kaynaklanmaktadır. İrrasyonel bir düşünce yapılanmasının ürünü olması, farklı coğrafyalarda da birbirine benzer inançların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Veba-Kara Ölüm olarak nitelendirilirken diğer yanda da Kutsal Korku olarak hafızalara kazınmıştır. Uhrevi bir sınavın parçası olarak görülmektedir.

Bu bağlamda Kırım halkının da bu genel temayülden bağımsız olduğu düşünülemez. Kutsal korku, hastalığın insanlar arasında bulaşıcı olduğu gerçeğinin bilinmesine engel değildir. Ancak nasıl bulaştığı hakkında net bir bilgi yoktur. Pis mekânların hastalıkları yaydığının bilinci temizliğe önem verilmesine neden olmuştur. Lakin özellikle giyim kuşamda kullanılan malzemelerin dezenfektesi noktası sıklıkla gözden kaçırılmış olmalıdır. Özellikle toplumun elit kesiminin daha temiz şartlarda yaşamaları ve giyim kuşam için kullanılan kıyafetlerin fazla el değiştirmiyor olması veba ile temaslarını daha aza indirgemiş

olabilir. Bunun yanı sıra her veba kaybının kayıtlara veba kaynaklı olarak geçmemesi, geçse dahi zamanla ulaşılamaz hale gelen belgelerin varlığı bu noktada kesin konuşmamızın önüne geçmiştir. Lakin kürklerin doğal yapıları özellikle farelerden geçen bitlerin yaşamasına doğal ortam saplamış olmalıdır. Bir de kürklerin pahalarının değerli olması ve her insanın kullanımında olmaması bu ayrıntının gözden kaçmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Özellikle gemiler vasıtası ile taşınan kürkler taşıyıcı vazifesi görmüş olmalıdır.

KAYNAKÇA

KŞS 4, vr. 6.

KŞS 11, vr. 24.

KŞS 10, vr. 79.

KŞS 16, vr. 35.

KŞS 16, vr. 50.

KŞS 16, vr. 87.

KŞS 16, vr. 88.

KŞS 19, vr. 3.

Ayhan, Fatma. "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk",*38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* Ankara: 10-15 Eylül 2007, p.189-202.

Bronevsky, Martin. *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara: Ege Matbaası, 1970.

Davies, Norman. *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa Panoraması*, çev: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, (Ed. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar, 2007.

Karaca, Filiz. "Kürk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2002, 26, s.568-570.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK, 2004.

Onul, Melahat. *Sistematik İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Hacettepe-Taş Yayınları,1983.

Pakalın, Mehmet Ziya. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, II, III*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu¨nda Vebâ,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Sahillioğlu, Halil. "H. 1167/ M. 1754 Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 2006.

Tekin, Zeki. "Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti", *Türkler*, Editörler: Hasan Celâl Güzel, K. Cemal Çiçek, Salim Koca, C. 10, Ankara 2002, p. 751-763.

_____. "Osmanlıda Toplum Hayatında Kürk Kullanımı", *Türkler,* Cilt X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, p.757-758.

Tezcan, Mahmut. "Giyim Olgusuna Sosyo Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, C. 16 1983, p.255-276.

Ülkütaşır, M. Şakir. "Türk Osmanlı Tarihinde Kürk", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 12, Ocak 1969, p. 28-30.

Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, İstanbul: Kitapyayınevi, 2017.

Yarcı, Güler. "Osmanlı Kürk Ticaretinde Ölçü Birimi: Beden", *Beden Kitabı*, edit: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2009, p. 485-509.

ŞERİYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TRABZON VE KARADENİZ TİCARETİ (1649-1671)

Kenan İnan

(Avrasya Üniversitesi/Prof. Dr./kenan.inan@avrasya.edu.tr)

Özet

17. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon ve Karadeniz ticaretini irdeleyen bu çalışma Trabzon mahkeme kayıtlarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Kadı sicilleri Osmanlı taşra hayatının, merkez çevre ilişkilerinin anlaşılması açısından büyük önem arzetmektedir. 17. yüzyıl içtimai ve iktisadi alanda meydana gelen çoğu olumsuz hadiselerle Osmanlı Devleti'ni bir daha geriye dönmemek üzere değiştiren bir zaman parçasıdır. Yüzyılın özellikleri değişik şekillerde Trabzon Eyaletini de etkilemiştir. 17. yüzyıla gelindiğinde Batum'dan Samsun'a kadar ki Karadeniz sahilini ve hemen gerisindeki coğrafyayı kapsayan eyaletin merkezi Trabzon şehri idi. Şehir, tarihin eski çağlarından itibaren ve Osmanlı fethi öncesinde Doğu-Batı ticaretinin en önemli liman şehirlerinden biri olmuş, bu özelliğini Osmanlı döneminde de devam ettirmiştir. 17. yüzyıl genelde Osmanlı Devletine ve özellikle de Osmanlı Anadolusuna ciddi meseleler getirirken Trabzon şehri merkez olmak üzere eyaletteki ticari faaliyetlerin Karadeniz'in diğer liman kentleri, Anadolu, İran ve Arap topraklarını kapsayacak şekilde devam ettiği görülmektedir. Bu ticaret ağı içerisinde yer alan insanlara bakıldığında bunların vergiden muaf askeri tabakadan başlayarak kırsal kesimdeki halkı, farklı dini ve etnik kökene sahip insanları kapsadığı görülmektedir. Trabzon ticaretinin bu denli canlı olmasının en önemli sebeplerinden birinin şehrin bu kapasitesi olduğu düşünülmektedir. Çalışmamızda tespit edilen mahkeme kayıtlarından yola çıkarak şehrin bahsedilen coğrafya ile gerçekleşen ticari faaliyetleri ve bunların niteliği hakkında tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Karadeniz, ticaret, 17. yüzyıl.

Abstract

The study is based on the 17th century Trabzon Kadi Court Records and deals with the trading relations between Trabzon city and the other Black Sea cities and connected regions. Kadi Court Records have great importance to understand Ottoman provincial life and center perifery relations. The 17th century, with many unprecented events, changed the Classical Age Ottoman Empire. The peculiarities of the century obviously affected the city of Trabzon too. By the middle of the 17th century Trabzon province consisted of the coastal cities beginning from Batumi in the east till the city of Samsun in the west. Trabzon was the center of province. The city, was and continued to be an important trading coastal center and a port before and after the Ottoman conquest in 1461. While the 17th century brought so many problems to the Ottoman Empire and in particular to the Ottoman Anatolia, the trading activities of the city of Trabzon continued with the other ports of the Black Sea, Anatolian, Iranian and Ottoman Arab cities in the Middle East. The people who realized the mentioned trade in Trabzon originated from different layers of the Ottoman

society. It seems that the richness of Trabzon's society interms of different social, cultural and ethnical structure helped and developed the city's trading capacity with different geographies. In this work we will try to shed light on to the trading relations of the city of Trabzon with Black Sea and other regions.

Key words: Trabzon, Black Sea, trade, 17th century.

Giriş

Bu çalışmamızda Trabzon ve çevresindeki yerleşim birimleri ile Karadeniz'i çevreleyen coğrafyadaki diğer yerleşim birimleri arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerden bahsedilecektir. Çalışmamızın temel kaynağını H.1059-1082 /M.1649-1671 yıllarına tekabül eden Trabzon şer'iyye sicilleri oluşturmaktadır.[1] Osmanlı Şer'iyye sicillerinin Osmanlı taşra hayatının anlaşılmasındaki vaz geçilmez önemi geniş bir akademik heyet tarafından kabullenilmiştir. Osmanlı şehirlerinde kadıların vazife alanlarının genişliği yaptıkları her türlü icraat, teftiş ve gözlemlerin sicillere kaydedilmesi bu arşiv kaynaklarını çok yönlü hale sokmaktadır. Osmanlı taşra hayatının anlaşılması tüm Osmanlı toplumunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Trabzon şer'iyye sicillerinden yararlanarak şehrin değişik özelliklerini yansıtan makalelerimize[2] ek olarak bu defa da şehrin Karadeniz ticaretindeki yerine ışık tutmak maksadıyla bu çalışmaya teşebbüs edilmiştir. Belli bir zaman sınırlaması içinde olsa da çalışmamızın konu üzerindeki akademik çalışmalara katkı sunacağı düşüncesindeyiz.

Çalışmanın oluşturuluğu zaman aralığı (1649-1671) ve genelde 17. yüzyıl farklı özellikleri ile Osmanlı Devleti tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu özelliklerden kısaca bahsetmenin çalışmada yer verilen hadiselerin daha iyi yorumlanması açısından önemli olduğu düşüncesindeyiz. 16. yüzyılın son yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal yapının bütününü ve ülkenin sosyal koşullarını etkileyecek bir kısım köklü değişiklikler meydana gelmeye başlamıştı. Bu değişikliklerin şiddeti ve yıkıcılığı yerli ve yabancı gözlemcileri imparatorluğun yakında çökeceğini düşüncesine itmişti. Bu değişikliklerin nedenleri üzerine düşünen bir kısım Osmanlı bürokratları meselelere yönelik gözlemlerinde sultanın vergi veren Müslüman reayasının kullarına tahsis edilmiş olan askeriye kurumunu işgal ettiği sonucuna varmışlardı. Kulların yerini reaya aldığında otorite sağlanamayacak, toprak işlenemeyecek ve vergi ödenemeyecek idi. Bunların yanı sıra 16. yüzyıl içerisinde başlamış ve devam eden Celali hareketleri, nüfus artışı, ucuz gümüşün Osmanlı piyasalarını istilası, fiyat artışları, para ayarının sürekli düşürülmesi ve savaşların önceki yüzyıla göre oldukça uzun ve yıpratıcı geçmesi

[1] Bahsedilen siciller 1831, 1832, 1833, 1834, 1835, 1836, 1837, 1838, 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1845 nolu Trabzon şer'iyye sicilleridir.

[2] Bakınız. K. İnan,*"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).

Osmanlı 17. yüzyılının başlıca meseleleri olarak görünmektedir.[3] Oldukça ilginç bir şekilde bu meselelerin Osmanlı imparatorluğu'nun tüm coğrafyasında aynı şekilde ve önemde cereyan etmediği görülmüştü. İmparatorluğun Anadolu toprakları muazzam bir kanunsuzluk ve asayişsizlikle perişan olurken, diğer bölgeler tercihan daha sakin idi ve Anadolu'dan kaçanlara ev sahipliği yapıyordu.[4]

Yukarıda bahsettiğimiz ve Osmanlı Anadolusunu olağanüstü bir şekilde etkilediğini söylediğimiz olumsuz gelişmelerin Trabzon ve Karadeniz ticaretini ne kadar etkilediği bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmemektedir. Bunun daha kapsamlı bir çalışmanın konusu olduğu aşikârdır. Ancak, bu satırların yazarı, yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Trabzon bağlantılı veya kaynaklı Karadeniz ticaretinin kayda değer bir ölçüde devam ettiği düşüncesindedir. Sadece iç etkenler değil[5] zaman zaman Karadeniz'in kuzeyinden kaynaklanan ve şehrin ekonomik hayatında büyük sıkıntılara sebebiyet veren Kazak saldırılarını ve veba salgınlarını da[6] eklememize rağmen her defasında Trabzon şehri bünyesindeki ticaret erbabının Karadenizin önemli liman şehirleri ve iç kısımlarında oluşturdukları ticaret ağı ile mevcudiyet ve faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. Bunun değişik sebepleri olabilir. Kayda değer önemli hususulardan biri şehirdeki *askeri* yönetici tabakanın ekonomik faaliyetlerin birçoğunda yer almasıdır.[7] Ek olarak Trabzon'un Osmanlı fethi öncesi ve sonrasında özellikle İstanbul ile ticari ve askeri sebeplerle sürekli ilişkide olması, bir yandan doğuda Erzurum'dan başlayarak İran ve Hindistan'a kadar ulaşan kervan yollarının denize ulaşım noktası olması, diğer yandan da güneyde Halep ve Bağdat'ı içine alacak derecede büyük bir

[3] Tafsilatlı bilgi için bakınız. H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2016), s. 23-64; M. Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015); K. İnan, "Remembring the Good Old Days: the Ottoman Nasihatname [Advice Letters] Literature of the 17th Century", *Institutional Change and Stability Conflicts, Transitions and Social Values*, Edited by A. Gemes, F. Peyrou, I. Xydopoulos, (Pisa: PLUS Pisa University Press), 2009, s.111-128; C. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650*, (Newyork: Palgrave Macmillan, 2002).

[4] Dönem hakkında tafsilatlı bir analiz için bakınız. O. Özel, "Şiddetin Egemenliği: 1550 ila 1700 Arasında Celaliler", *Osmanlı Dünyası*, Editör, C. Woodhead, Çev. G. Çağlalı Güven, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), s. 245-268; Ayrıca bakınız, Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015).

[5] Çalışmamıza konu olan zaman zarfında Trabzon ve çevresindeki asayiş ve eşkıyalık hadiseleri hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. K. İnan, "Trabzon'da Yönetici-Yönetilen İlişkileri (1653-1656)", *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013). Bölgede ticari faaliyetlere zarar verip tüccarların kazaya gelmelerini engelleyen eşkıyalık hareketlerine misal olarak Of Kazası reayasının 1066 Zilkadesi Evailinde Trabzon Valisi Hasan Paşa'ya kazadaki eşkıyalıktan şikayetleri için bakınız T.Ş.S., 1835,54/9; 1067 Cemaziyülahiri Evahirinde Trabzon Valisi Dilaver Paşa huzurunda toplanan mecliste Trabzon Eyaletinin en doğusunda Gönye kalesine gelen tüccarların engellenmesi, mallarının gaspedilerek ticarete engel olunduğun dair şikayet T.Ş.S., 1836, 14/3.

[6] R. Jennings, "Plague in Trabzon and Reactions to it according to Local Judicial Registers,", *Studies on Ottoman Social History in the 16th and 17th Centuries*, (İstanbul: The Isis Press, 1999), p. 667-676.

[7] T.Ş.S., 1840, 25/5, Misal olarak 1074 Ramazanı birinci gününe ait kayıtta Trabzon Ortahisar Mahallesi, Amasya Mahallesinden olup daha önce Kefe Sancağı beyi olan Fazlullah Bey'in daha önce Trabzon'da Yeniçeri Zabiti olan Mustafa Çavuş ibn-i Ali Beşe'ye Trabzon'un Suk-ı Sultanisinde bulunan dükkanlarını ve mahzenini 470 kuruşa sattığına dair kayıt.

coğrafyadaki tüccarların uğrak yeri olması ticari faaliyetlerde büyük rol oynamıştır. Kanaatimizce başka bir faktör de Trabzon şehrinin fethinden itibaren şehirde varlığını devam ettiren gayrimüslim nüfusun bu ticarete olan etkisidir. Bu nüfusun Trabzon ticaretindeki rolü çalışmamızdaki kayıtlarda bolca görülecektir. Çalışmamızda görüleceği üzere Karadeniz'i çevreleyen coğrafyada yaşayan insanlar Müslim, gayrimüslim olsun sürekli olarak yerleşmek, ticaret yapmak veya başka sebeplerle oturdukları yerlerden ayrılarak kendilerine diğer yerleşim birimlerinde yeni hayat alanları edinmişlerdir.[8] 17. yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi Karadeniz ticaretinin önemine vurgu yaparken İstanbul'da sekiz bin kişinin iki bin dükkânda Karadeniz ticareti ile ilgili olarak çalıştığından söz etmektedir. Yine 18. yüzyılda İngiltere'nin İstanbul konsolosu Karadeniz ticaretinin karlılığından bahsetmektedir.[9]

Çalışmamızda kronolojik bir bütünlük sağlamak için Trabzon şehrinin Osmanlılar tarafından fethi ve sonrasında 17. yüzyıla kadar idari taksimattaki yeri ve şehre ait bir kısım gelişmeler hakkında bilgi verilecektir. Trabzon 15 Ağustos 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilerek Osmanlı Devleti

[8] Trabzon şehri ile bağlantılı olarak değişik maksatlarla Karadeniz'in diğer liman veya iç şehirlerinde bulunan ve Trabzon şehri ile ilgilerini devam ettiren insanlara örnek olması açısından ilginç mahkeme kayıtları bulunmaktadır. Rumeli'nde doğrudan herhangi bir yerleşim yerinden bahsetmemekle birlikte Trabzon ve çevresi ile Rumeli arasındaki ilişkiye dikkat çeken 1066 Muharremi 10. gününe ait kayıtta Trabzon Sancağı, Tirebolu kasabasından Lisafe bt. Yuri'nin aynı kasabadan Sava Reis v. Berşukve'yi mahkemede büyük oğlu Keraku v. Efterul'un Savanın gemisiyle Tuna'dan gelirken 20. Bölükten Boyabatlı debbağ Mustafa Beşe'nin oğlu Keraku'yu tabanca ile vurarak öldürmesi ile ilgili davası, (T.Ş.S., 1835, 19/5); 1068 Zilkadesi 17. gününe ait kayıtta Rumeli Vilayeti Tulyan kazasından Mehmet Ağa b. Murat Trabzon mahkemesinde hizmetkârları Mustafa, Avz b. Abdullah ve diğer Mustafa b. Abdullah'a her birine ayrı ayrı eyerleriyle birlikte at, kılıç ve 15 biner akçe hibe ettiğini 15 biner akçenin zimmetinde ödenmesi gereken borcu olduğu bildirdiği kayıt (T.Ş.S., 1837, 22/2); 1076 Zilhiccesine ait Rumeli'nde Silistre Sancağı İsmail kasabasında yaşayıp aslen Trabzon'lu olan şahıslarla ilgili bir miras kaydı (*T.Ş.S.*, 1843, 19/3); 1076 Zilhiccesi Evailine ait aslen Trabzonun Maklavita karyesinden olup İsmail Kasabasında yaşarken vefat eden şahsın daha önce Trabzon'daki karısına gönderdiği malların alındığına dair bir sicil kaydı (*T.Ş.S.*, 1843, 22/1); 1076 Zilhiccesi Evahirine ait Trabzon Eksotha Mahallesinden vefat etmiş şahsın vasilerinin Rumeli'nde Silistre Sancağı, İsmail Kasabasında yerleşik şahıslardan Gürcistan'da meydana gelen bir olayla ilgili olarak alacaklarını tahsil ettiklerine dair sicil kaydı (T.Ş.S., 1843, 23/5); 1077 Saferi Evailine ait Trabzon'da yaşayan karısını boşayan ve Rumeli'nde İsmail kasabasında yerleşik şahsın boşanma ile ilgili devam eden davası için vekil tayin ettiğine dair sicil kaydı (T.Ş.S., 1843, 33/1); 1077 Cemaziyülahiri Evailine ait Trabzon kazası Yomra nahiyesi Dikne karyesinden şahsın yine Trabzon Sürmene sâkinlerinden şahsı Rumeli'nde Tırnavi Kasabasında yaşayan akrabaları sebebi ile dava ettiğine dair sicil kaydı (*T.Ş.S.*, 1843, 51/1); 1070 Cemaziyülevveline ait olup Trabzon şehri insanlarının ulaştığı coğrafyayı göstermesi açısından potansiyel ticaret ilişkilerine işaret eden kayıtta Trabzon Orta Hisar Mahallesi sâkinlerinden Aişe bt. Hamza mahkemede kocası Ahmet b. Hüdaverdi'nin Erzincan'da vefat ettiğini işittiğini, şahitler Süleyman Beşe b. Hüseyin ve kardeşi İbrahim'e sorulmasını istemiş, şahitliler Erzincan'a ulaşıp sonra Bağdat'a giderken Aişe'nin kocası Ahmet'in Erzincan'da hasta yattığını, Bağdat'dan geldiklerinde ehl-i şifadan öldüğünü duyduklarını, o günden bu ana kadar 4 ay 20 gün geçtiğini söyleyerek işittiklerine göre Ahmet'in vefâtına şahitlik ettiklerini söylemişlerdir. Şahitlerin ifadeleri kabul edilmiş ve Ayşe'nin başka bir kişi ile evlenmesine izin verilmiştir. (T.Ş.S., 1843, 50/3)

[9] *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri* (1800-1914), Editörler, Ç. Keyder, Y. Eyüp Özveren, D. Quatert, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), s. 45.

hâkimiyetine girmiştir.[10] Fetihten önceki dönemlerde de Osmanlı Devleti'nin şehir ve çevresindeki gelişmelere kayıtsız kalmadığı dönemin Osmanlı ve yabancı kaynaklarından anlaşılmaktadır.[11] Bu ilginin sonucu olarak gelişen siyasi hareketlerle Trabzon Rum İmparatoru senevî bir vergi ile Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı.[12] Osmanlı fethi döneminde yaklaşık 5000 kişilik bir nüfusa sahip olan şehir, 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde 10.000 civarındaki nüfusu ile orta büyüklükte bir Osmanlı şehri haline gelmişti. 16 ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğuya seferlerinde lojistik destek açısından önemli rol oynamaktaydı. 16. yüzyıl sonlarında artık bir eyalet haline dönüşen Trabzon, Batum'dan başlayıp Giresun dâhil Doğu Karadeniz sahilinin tamamına hâkim bir coğrafyayı kapsarken Trabzon şehri eyaletin merkezi durumunda idi.[13] Sicil kayıtlarına göre 17. yüzyıl ortalarında Azak Kalesi'nin bir kısım zahire ihtiyaçlarının Trabzon beylerbeylerinin sorumluluk kapsamında olması ya da Trabzon'dan gönderilmesi Trabzon Eyaleti'nin etki alanını göstermesi açısından mühim bir gelişmedir.[14] Çalışmamızda incelenen sicillerde Trabzon ve Karadeniz ticareti bağlamında tespit edilen kayıtlar konu bütünlüğü açısından belli başlıklar altında gruplandırılmıştır.

Trabzon'da Tüccar ve Ticaret

Trabzon ve Karadeniz ticaretine dair bilgiler çalışmamızın izleyen bölümünde değişik başlıklar altında verilmiştir. Bu başlıklara geçmeden önce sicil kayıtlarında ticari bir faaliyete konu olmadan kendilerinden bahsedilen Trabzon'da yerleşik tüccarlar hakkında bilgiler verilecektir. Bu şahısların isimlerinin başında özellikle tüccar tanımlamasının yapılması önemlidir. 1062 Muharrem'ine ait sicil kaydının Trabzon'da Aşağı Hisar Mahallesinde yerleşik bir şahsın İstanbul'da tüccar beratını 27 kuruşa yenileme ile ilgili olması da bahsedilen şahısların beratlı tüccarlar olduklarını göstermektedir.[15] Bahsedilen kayıtları özetle verecek olursak 1050 Zilkade'si Evailine ait kayıt Faroz Mahallesinden Tüccar Mustafa Beşe'nin yine aynı mahalledeki bir mülk satışını,[16] 1064 Muharrem'i

[10] Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. K. İnan, "Trabzon'un Fethi", *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 15-28.

[11] A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Volume I, "The City and District of Kerasus", (Washington: Dumbarton Oaks, 1985), s. 129; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II. (Ankara: TTK, 1983). s. 52; N. A. Çiftçioğlu, *Osmanlı Tarihleri*, Aşıkpaşaoğlu Ahmet Aşıki Tevârîh-i Âl-i Osman, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947, s. 250.

[12] Bakınız Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1991, s. 210-211, Verilen eserde zikredilen kaynaklara ek olarak Cüneyd'in Trabzon'a yaptığı sefer ve tarihi hakkında geniş malumat için bakınız; R. Shukurov, "The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi Against Trebizond (1456 AD/860 H)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, V. 17, (Birmingham, 1993), s. 127-140. F. Sümer, *Çepniler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), s. 34-35.

[13] M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal Ve İktisadî Hayat*, (Ankara: TTK, 2002), s. 8-10; H. İnalcık, "Eyalet", *DİA,* 1995, 11, s. 549.

[14] T.Ş.S., 1833, 32/3.

[15] T.Ş.S., 1832, 54/5.

[16] T.Ş.S., 1831, 31/1

birinci gününe ait kayıt Trabzon Kazası Suksu karyesinden vefat etmiş Osman b. Musa'nın dul karısı Havva bt. Tüccar Derviş'in kocasından intikal eden malları aldığı ve mirasla bir ilgisi kalmadığınına dair beyanını,[17] 1076 Zilhicce'si Evasıtına ait kayıt Trabzon Muçura karyesinden Arslan Beşe b. Mustafa'nın mahkemede Tüccar Arslan b. Fazlı'yı sipahi izni olmadan satılan boz toprakla ilgili olarak dava etmesi ile ilgilidir.[18] 1076 Zilhicce'si Evahirine ait kayıt Trabzon sakinlerinden Beruka v. Fırancı'nın Tüccar Arslan b. Muslu'ya ait bir borç hüccetini yırtması ile ilgili kaydı[19], 1078 Şevval'i 27. gününe ait kayıt Trabzon Vaytun karyesinden Tüccar Abdulbaki Çelebi b. Hüseyin'in Bostan b. Abdi'ye İstürafile karyesi akarında sahip olduğu çardak, ahır ve bahçeden oluşan mülk menzilini 8 dirhem 50 Riyali kuruşa satması ile ilgilidir.[20]

Çalışmamızın genelinde askeri olarak görülüp ticaretle uğraşan büyük bir kesim olduğu görülmektedir. Vakıflarında bu durumdan pay aldığı 1079 Rebiyülevvel'i Evailine ait ve Trabzon'daki Tavaşi Camii Vakfı'nın mütevellisi ile ilgi kayıt mütevellinin kusuru yokken azledilmesi ve yerine mütevveli olarak kendini beratla atattıran şahsın ticaretle uğraşarak mütevellilik işinde boşluk olduğunun izah edildiği kayıtla teyit edilmektedir.[21] Trabzon şehrinde ve çevredeki yerleşim birimlerinde ticaretin yapıldığı yerlere örnek olması açısından açısından halka ticari faaliyetler için tanınmış resmi pazar yerleri olduğu anlaşılmaktadır. 1066 Muharrem'i 22. gününe ait kayıtta Trabzon kazası Polatana karyesinden olup İstanbul'da yaşayan Todori'nin vekili Derviş Beşe mahkemede Hatuniye Evkafı Mütevellisi Mehmet Ağa ve vakfın Polathane Cabisi Ali'yi Todori'nin vakıftan mukataa ile tasarruf ettiği zeytin bahçesi içinde pazar kurulması, zeytin ağaçları ve bahçenin zarar görmesi sebebi ile dava etmektedir. Sonuçta Todori'nin haklı görülerek bahçesinden pazarın kaldırılmasına ve pazar yerinin eski yerinde kurularak halkın burada toplanmasına karar verilmiştir.[22]

1061 Zilkade'si Evailine ait kayıtta Trabzon sakinlerinden bundan önce vefat eden Mamak oğlu Elhac Ömer'in kızları İsmihan, Emine ve Havva hatunların vekili Ebubekir Çavuş mahkemede Kostantin v. Yani'yi dava edip Kostantin'in Elhac Ömer'den toplam 384 kuruşa 11 batman harir aldığını, 384 kuruşu Konstantin'den aldığını ancak paranın Konstantin'de bir müddet kalması sebebi ile murabahasını istediğini durumun Konstantin'e sorulmasını istemiştir. Kostantin cevabında parasını verdikten sonra ihtiyaçtan fazlasının talep

[17] T.Ş.S., 1833, 53/1.
[18] T.Ş.S., 1843, 22/4.
[19] T.Ş.S., 1843, 23/4.
[20] T.Ş.S., 1845, 8/4.
[21] T.Ş.S., 1845, 71/4.
[22] T.Ş.S., 1835, 21/3.

edilemeyeceğine fetvam vardır demiş ve fetvasını mahkemeye ibraz etmiştir. Fetva kabul edilmiş ve varisler davadan men edilmişlerdir.[23]

1062 Cemaziyülevvel'i Evailine ait kayda göre daha önce ölen Yurdan'ın kız kardeşi Mariyura ve yine ölenin dul karısı Hersane'nin vekili olan Kirakul v. Tekridirmiş mahkemede Beruka v. Dimitri önünde konuşarak Beruka'nın ölen Yurdan'la ticaret sebebi ile ortak olduklarını, Beruka'nın zimmetinde olan kumaş ve paranın akrabalık ciheti ile Mariyura ve Hersane'ye intikal ettiğini Beruka'nın zimmetinde olan hakkını tamamen aldığını, sulh olup zimmetini ibra ettiğini bildirmiştir.[24]

1075 Cemaziyülevvel'i Evahirine ait kayıtta Trabzon Muhiddin Mahallesinden Mehmet Çelebi b. Hasan mahkemede Elhac Mustafa b. Ali önünde konuşarak davacı Elhac Mustafa ile ticaret için şirketleri olup belge tarihine kadar aralarında alım satım olduğunu, şu anda şirket akdini feshettiklerini ve zimmetlerini karşılıklı olarak ibra ettiklerini bildirmişlerdir.[25]

Vergilerle İlgili Kayıtlar

Verilen başlıkla ilgili kayıtların ağırlıklı kısmı Trabzon İskelesi ile ilgilidir. Trabzon şehrinin Karadeniz ticareti ile olan ilgisinin en önemli ayağını Trabzon İskelesi oluşturmakta idi. Tarihin eski dönemlerinden 19. yüzyılın ikinci yarısında Süveyş Kanalının açılmasına kadar, Trabzon doğu batı ticaretinin en önemli limanlarından biri olma özelliğini korumuştur. Gerek Mısır üzerinden, gerekse Trabzon limanından Karadeniz ve Akdeniz'in diğer limanlarına yapılan yerli ve uluslararası ticaretin Osmanlı ekonomisine ciddi bir katkısı vardı. Trabzon Eyaleti ölçeğinde Trabzon İskelesi gelirlerinin Trabzon şehrinin ihtiyaçları ve şehirde değişik devlet görevlerinde bulunanların maaşlarının ödenmesinde kullanılması da iskele gelirlerinin önemini bir kat daha artırmakta idi.[26] İskeleye gelen tüccarların hizmeti ile görevli müstakil kâtip olup görevin önemine binaen kâtip atanmasının aciliyetine ait gönderilen ferman iskeleve gelirlerine atfedilen önemin başka bir göstergesidir.[27] Bahsettiğimiz bu hususlar şüphesiz ki iskele mukatasını elinde bulunduran eminler ile iskeleyi kullanan yerli ve transit tüccarlar arasında anlaşmazlıklara sebebiyet vermekte idi. Trabzon iskele mukataasının kimi zamanlar ortaklaşa sahiplenildiği ve ortakların da ticaretle uğraştıkları ek olarak

[23] T.Ş.S., 1832, 45/3.
[24] T.Ş.S., 1832, 105/3.
[25] T.Ş.S., 1842, 13/1.
[26] Trabzon iskelesi, eminleri, gelirleri ve harcamaları hakkında ek bilgiler için bakınız. K. İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658)", *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon 2013, s. 235-252; Ayrıca bakınız. İnan, "Kadı sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656), *Aynı Eser*, s. 35.
[27] T.Ş.S., 1842, 77/2.

bu ticari faaliyetlerinde çeşitli anlaşmazlıklara sebebiyet verdiği kayıtlara yansımıştır.[28]

Trabzon'da ticaret yapan yerli tüccarlar ya da Trabzon üzerinden transit ticaret yapan tüccarların karşılaştıkları meselelerden biri kendilerinden haksız/kanunsuz olarak vergi talep edilmesi idi. Nitekim 1060 Muharrem'i Evailinde Kürtün kazası tüccarlarından Ermeni Sefer ve Anuzi karyesinden Gasub v. Mercan ve Murat ve Zazik ve diğerleri mahkemede Trabzon İskelesi Emini Mehmet Ağa'yı dava ederek Trabzon'a gelip keten aldıklarında iskele emininin kendilerinden kanuna aykırı fazla gümrük istediğini, tüccarlara haksızlık yapıldığını aralarındaki anlaşmazlık sonucu sulha ulaşarak bundan sonra beş buçuk batman ketenden bir kuruş gümrük alıp daha fazla eminiye, katibiye ve hudamiye adı ile bir akçe alınmamak üzere Mehmet Ağa'nın taahhütte bulunduğunu bildirirken, davacı tüccarlar belki de bu tür anlaşmazlıkların sık sık tekrar etmesi ve gelecekte kendilerini bu tür taleplerden korumak maksadı ile Emin Mehmet Ağa'nin taahütünü kayda geçirtmek istemişler, Emin Mehmet Ağa bu talebi kabul etmiş ve bir vesika yazılıp taraflara verilmiştir.[29]

Kayıtlara yansıdığı kadarı ile Trabzon İskele Emini/Eminlerinin değişik sebeplerle Trabzon'un en önemli kurumlarından biri olan İmaret-i Hatuniye Evkafı yetkilileri ile anlaşmazlığa düştükleri görülmektedir. Hatuniye Evkafı Trabzon ve çevresinde sahip olduğu varlıkları ile şehrin eğitim, dini, sosyal ve iktisadi hayatının vaz geçilmez bir parçasını oluşturmakta idi.[30] Nitekim 1066 Muharrem'i Evahirinde Trabzon İskelesi Emini Mehmet Ağa mahkemede Hatuniye Evkafı Mütevellisi Mehmet Ağa ve vakfın Polathane Cabisi Ali Çelebi'yi dava ederek eskiden beri ketenin Trabzon Bedesten'inde satıldığını, Polathane Pazarındaki bazı tüccarların keten alıp satmalarının kendilerine zarar verdiğini, etraf yerlerde keten alınıp satılmaması için daha önce hüküm gelmesine rağmen Polathane Pazarında keten ticareti yapıldığını, bu sebeple vakıf yetkililerine sorularak gereğinin yapılmasını talep ettiğini bildirmiştir. Mütevelli ve Cabi Polathane Pazarında reayanın ketenlerini satmasının eski bir adet olduğunu ancak keten yükü bağlamadıklarını, tüccarların ise reayadan aldıkları keteni yine Trabzon'a getirip çıkıp gittikleri yerlerde gümrüğünü iskele eminine verdiklerini söylemişlerdir. Sonuçta iki tarafın rızası ile bundan sonra Polathane Pazarında

[28] T.Ş.S., 1835, 10/3.

[29] T.Ş.S., 1831, 36/12

[30] 16 ve 17. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da vakıflar ve Hatuniye Evkafı hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız, S. Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Temmuz 2015, Trabzon, 266 s.; Ayrıca bakınız. R. Jennings, "Pious Foundations in the society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640. A Study based on the Judicial Registers "şer'i mahkeme sicilleri" of Trabzon", in *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (İstanbul: The Isis Press, 1999), s. 613-666.

reayanın sattığı ketene kimsenin mani olmamasına eğer bir bezirgân keten yükü bağlayıp gümrükten kaçırırsa sorumlu olma taahhütünde bulunmuşlardır.[31]

Yukarıdaki anlaşmazlıktan bir müddet sonra bu defa 1067 Cemaziyülevvel'i Evailinde Hatuniye Evkafı cibayetlerinden Suksu vakıf karyesi cabisi Süleyman b. Üveys Beşe mahkemede Trabzon İskelesi Mukataasına ortaklaşa emin olan Mehmet Ağa ve Hasan Bey'i dava etmiştir. Cabi Süleyman, cabiliği köylerinden Holomana'ya gelen tüccarların mallarının gümrük vergisini eskiden beri vakfın vakfiyesi gereğince kendilerinin aldığını, bu sene Holomana vakıf karyesine gelen tüccarların mallarından gümrük almak istediğinde eminlerin engel olduğunu söyleyerek sorulup gereğinin yapılmasını istemiştir. Mehmet Ağa ve Hasan Bey cevaben Polathane Pazarına gelen tüccar mallarının gümrüğünü vakfın cabisinin aldığını bildiklerini ancak Holamana vakıf karyesine gelen tüccarların gümrük vergisini cabisinin aldığını bilmediklerini öne sürmüşlerdir. Bu defa cabiden delil istenmiş, Receb Beşe b. İslam, Elhac Ahmet b. Abdullah ve Osman Beşe b. Kurt mahkemede cabinin iddiasını destekleyen şahitlikte bulunmuşlar, ek olarak Cabi Süleyman Çelebi vakfın vakfiyesini mahkemeye ibraz etmiş, okunduğunda vakfiyenin de cabinin davasına mutabık olduğu görülmesi üzerine eminler davadan men olunmuştur.[32]

Trabzon İskele mukataasını elinde bulunduran eminlerin titizlikle müdahale ettikleri hususlardan birinin de mukata gelirlerinden olan mizan ve diğer vergilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[33] İskeleye tüccarlar tarafından getirilen malların tabi olduğu verginin tartışma konusu olmasının bu konuya dair kesin uygulamaların olmamasından ziyade içinde bulunulan dönemle ilgili olarak keyfi, fazla vergi isteme ya da kanunsuz vergi talep etme gibi uygulamalardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu tür uygulamaların tüccarlara mevcut kanunları istismar etme, az vergi verme ya da hiç vergi vermeden gümrüğü kullanma gibi imkânlar verdiği görülmektedir. Bahsedilen konu ile ilgili olmak üzere 1066 Rebiyülevvel'i birinci gününe ait bir sicil kaydında Trabzon iskelesinde ortaklaşa emin olan Mehmet Ağa ve Abdurrahman Ağa mahkemede tüccarlarların eskiden Trabzon İskelesine getirdikleri hariri sattıklarında bir batmanından 96'şar akçe mizan vergisi verdiklerini ve satmayıp başka yerlere götürdüklerinde batman başına bir rub alındığını ancak bazılarının biz hariri satmıyoruz diyerek bir rub kuruş vermek istediklerini, bu husus için hüküm ve fetva bulunduğundan bunlara bakılarak gereğinin yapılmasını talep etmişler, belgelere bakıldığında eminlerin iddiasını desteklediği görülmüş, ek olarak delil talep edildiğinde bir kısım Müslümanlar eminlerin lehine şahitlik etmişler ve verginin eskiden olduğu gibi alınmasına karar verilmiştir.[34] Takip eden yıllarda da konu ile ilgili meselenin bitmediği anlaşılmaktadır. Nitekim 1074 Muharrem'i Evailinde Trabzon kadısına

[31] T.Ş.S., 1835, 21/7.
[32] T.Ş.S., 1837, 39/10
[33] Vergi ve vergilerle ilgili tafsilatlı bilgi için bakınız, A. Tabakoğlu, "Resim", *DİA*, 2007, 34, , s. 582-584.
[34] T.Ş.S., 1835, 24/6

yazılan hükümde tüccar taifesinden Elhac Ramazan'ın İstanbul'a arzuhal göndererek Erzurum'dan ve Kürdistan'dan İstanbul'a götürmek üzere aldığı malların gereken gümrüğünü malları aldığı mahal ve köyde gümrük eminlerine ödeyip başkalarının karışması gerekmezken İstanbul'a gelmek için Trabzon'a uğradığında yükünü bozmayıp dışarıda mal satmadığı halde Trabzon gümrük eminlerinin olagelmişe muhalif gümrük talep ettiklerini bildirerek men edilmeleri için hüküm gönderilmesini talep etmiştir. Hükümde devamla tüccarların isteği doğrultusunda hüküm gönderilmiş ve eminler men edilmişlerdir.[35] Yukarıda cereyan eden hadiseden kısa bir müddet sonra bu defa gümrük emini vergilerle ilgili şikâyette bulunmuştur. Buna göre 1075 Şevval'i 20. gününde Trabzon Beylerbeyi ve Kadısına gönderilen hükümde 1076 senesine mahsup olmak üzere Trabzon Gümrüğü mukataası emini olan Mustafa'nın arzuhal gönderip Trabzon İskelesi'ne başta harir olmak üzere gemilerle getirilen buğday, arpa ve yine başka yerlerden getirilen kendir tohumu ile ilgili alınacak vergi miktarlarından bahsettiği, bazı askeri taifesi ve diğerlerinin devlet malına zarar verdikleri, kanun gereği olan vergilerin alınması için hüküm rica ettiği, Hazine-i Amire'deki Baş Muhasebe Defterlerine bakılarak vergilerin kanun-u kadim üzere alınması için bundan önce hüküm yazıldığının görüldüğü vergilerin kanun-u kadim üzere alınması için tekrar ferman gönderildiği belirtilmektedir.[36]

İlerleyen yıllarda meselenin devam ettiği ve aslında sadece Trabzon İskele Gümrüğü Muktaası ile ilgi olmayıp Karadeniz kıyılarında veya hinterlandındaki ticaret merkezlerinde gümrüklerle ilgili ciddi sorunlar ve gelir kaybının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1082 Muharrem'i 14. gününde Edirne'den gönderilip 1082 Safer ayında Trabzon Eyaletine ulaşan, Tokat, Sinop, Trabzon, Samsun, İnebolu, Fatsa ve diğer sahillerde olan kadılıklara yazılan hükümde İstanbul Gümrüğü Emini Mehmet'in Ordu-yu Hümayuna arzuhal göndererek Acem, Basra, Bağdat, Musul ve Diyarbekir vilayetlerinden İstanbul'a gelmek üzere yükleri ile yola çıkan kafilelerin bahsedilen kadılıklara ulaştıklarında hile ile ordu Rumeli'ndedir diyerek Karadeniz sahilindeki Sinop, Samsun, Trabzon, İnebolu ve diğer iskelelerden geçip yüz kuruş icap eden mallarından üçer kuruş alıp bıraktıkları ve İstanbul'a uğramayarak devleti zarara uğrattıkları, iltizama zarar verdikleri ve bu tüccarların İstanbula gelerek şimdiye kadar olduğu üzere devlete ait gümrüklerini vermeleri için hüküm verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hazine-i Amiredeki Mukataa defterlerine bakılmış, meselenin daha önce aksettirildiği ve bu tüccarların doğrudan İstanbul'a gelmeleri gerektiğinin bildirildiği görüldüğünden gönderilen bu hükümle iş görülmesi ve bu tüccarların başka iskelelerden geçmeden İstanbul'a gelmeleri emredilmiştir.[37]

[35] T.Ş.S., 1840, 30/3.
[36] T.Ş.S., 1843, 67/2.
[37] T.Ş.S., 1841, 17/4.

Trabzon tüccarları ile ilgili olarak kayıtlara yansıyan bir diğer vergi meselesi bir çeşit örfi vergi olan Ordu Pazar Akçesi ile ilgilidir.[38] 1061 Rebiyülevvel'i Evasıtına ait kayda göre 1060 senesinde Trabzon'dan ordu pazar akçesi toplanması için ferman gönderilmiş, görevlendirilen Rıdvan Ağa verginin toplanması için Trabzon'da Mehmet Ağa'yı vekil etmiştir. Mehmet Ağa Trabzon Valisi Hüseyin Paşa huzurunda toplanan mahkemede Trabzon ahalisinden Ahi Baba, İshak Çelebi, Muharrem Çelebi, Bazarbaşı Mahmut Beşe, Ekmekçibaşı Muslı, Mesihzade Mustafa Çelebi, Tiru Mustafa, Mahmut, Hamza, Kazgancıbaşı Elhac Yusuf, Çilingir Suva oğlu, Semerci Murat Beşe, tüccardan Eksakosta, Kuyumcubaşı Aleksandri ve diğer çarşı ehli önünde konuşarak Trabzon kazasından fermanla istenen 150.000 akçe ordu pazar akçesi ve 7500 akçe toplama görevlisinin ücreti olarak toplam 157.500 akçeyi çarşı esnafından tamamen aldığını, paranın Rıdvan Ağa'ya teslimi için kendisinin ya da Abdi Ağa'nın İstanbula gidebileceğini söylemiştir.[39] Yukarıdaki kayıtla benzer mahiyette ve 1061 Rebiyülevvel'i 17. gününe ait kayıtta Ordu Pazar akçesini toplamakla görevlendirilen Rıdvan Ağa'nın vekili Mehmet Ağa mahkemede Trabzon çarşısı esnaflarından ferman gereğince 150.000 Ordu Pazar akçesi ve 7500 akçe de toplayanın ihtiyaçları için olmak üzere toplam 157.500 akçeyi aldığını, zimmetinde olduğunu Trabzon halkında bir alacağı kalmadığını bildirmiştir.[40]

Ordu Pazar akçesinin Trabzon esnafından toplanması ve hangi esnafın kimle bu vergiyi verceğinin kimi zaman anlaşmazlıklara sebebiyet verdiği görülmektedir. 1061 Zilkade'si Evailinde Trabzon tüccarlarından Eksakosta v. Berşukve, Bogus v. İmrazi, Serkis v. Beki ve diğerleri mahkemede Trabzon Bedesten Ağası Mustafa Çavuş'u dava edip bedestendeki tellal taifesinin ordu pazar akçesini ve diğer vergilerini kendileri ile verdiklerini ve bunun için mahkemeden taraflarına hüccet verilmişken Mustafa Ağa'nın engel olduğunu söyleyerek 1045 tarihli ve Trabzon Kadısı Abdulbaki Efendi'nin imzasını taşıyan hücceti mahkemeye ibraz etmişler, Mustafa Çavuş'a sorulduğunda tellalların ordu pazar akçesini bedesten ağalarına ait olmak üzere vere geldiklerini kendisinin de bundan dolayı aldığını söylemiş, ancak ağa'nın sözleri muteber olmadığından men olunup tellalların hüccet gereğince ordu pazar akçesini ve diğer vergilerini tüccar taifesiyle vermelerine karar verilmiştir.[41]

Karadeniz ticaret erbabı ve ilgili vergi meselelerine ait kayıtlarda dile getirilen iki örnek daha vardır. Bunlardan 1067 Şaban'ı 19. gününe ait kayıtta Silistre sancağının bedel-i nüzül zahiresini fermanla toplamaya mübaşir tayin edilen Elhac Sefer'in faaliyeti ile ilgilidir. Buna göre Trabzon Eyaleti Tirebolu Kazasından Fulamor Reis İstanbul'a götürmek için gemisine Kili İskelesinde

[38] Ordu Pazar Akçesi ile ilgili tafsilatlı bilgi için bakınız. Ş. Çelik, "Orducu", *DIA*, 2007, 33, 370-373; B. Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *SUTAD*, (Güz 2018), 259-267.
[39] T.Ş.S., 1832, 14/8.
[40] T.Ş.S., 1832, 70/3.
[41] T.Ş.S., 1832, 41/2.

Silistre sancağından muhtelif tahıl ve unu yüklemiş ancak gecikmiştir. Elhac Sefer'in Trabzon'daki vekili Mustafa Reis b. Abdullah mahkemede Trabzon Valisi Mehmet Paşa'nın mütesellimi olan Mehmet Ağa'nın adamlarından bir ağa aracılığı ile Fulamor Reis'i mahkemeye çıkarttırarak gemiye yüklenen devlete ait tahıllar ve unun kaybolmaması, bozulmadan ve gecikmeden İstanbul'a götürülmesi için kefil talebinde bulunmuştur. Tirebolu kazasından Fulamar zımminin akrabaları müteselsil olarak birbirlerine kefil olmuşlar vekil Mustafa Reis de kefaletlerini kabul etmiştir.[42]

1067 Zilkade'si 15. gününe Trabzon Eyaleti valisine ve kadısına gönderilen hüküm bundan önceki kayıtlardan farklılık göstermektedir. Gönye Kalesi'ndeki beşli ve azap muhafızları İstanbul'a arzuhal göndererek Gönye Kalesi'nin Gürcistan sınırında olması, fethinden beri Gönye İskelesi'ne gelen tüccarların eskiden Gürcistan ve öte vilayetlere geçmeden Gönye İskelesi'nde ticaret yaptıkları, bundan kazanılan paranın Gönye Kalesi neferlerine harcandığı, bu konuda daha önce hüküm verilmiş iken bazı tüccarların kanun-ı kadime muhalif olarak Gönye İskelesi'ni terk edip pazarı kendi vilayetlerine naklettirdiklerinden kale neferlerinin durumu kötüye gittiğini ve bu sebeple dağıldıklarını bildirerek tekrar eskisi gibi kanuna uyularak pazarın Gönye İskelesi'nde kurulması ve ulufelerin verilmesi için yeniden ellerine berat verilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Hazine-i Amiredeki Baş Muhasebe Defterine bakılmış, bu konuda daha önce 1061 Şaban'ı Evahirinde berat verildiği görüldüğünden kanun-u kadim gereği ve eskiden verilen hükümce tüccarların ticareti Gönye'de yapıp gümrük vergilerini aldırıp neferlerin maaşlarının karşılanması için yeniden hüküm gönderildiği bildirilmiştir.[43] Kale muhafızları mevaciplerinin iskele gelirlerinden ödenmesi Osmanlı Devleti'nde yaygın bir uygulama olup, Trabzon Kalesi beşlilerinin mevacipleri de Trabzon İskele Gümrüğü Mukataasından karşılanmakta idi. Aynı şekilde Trabzon İskele Eminliği ve Beşli Ağalığının birlikte deruhte edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.[44]

Keten Ticareti İle İlgili Kayıtlar

XV ve XVI. yüzyıllarda Trabzon sancağında bir endüstri bitkisi olarak kendirin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Trabzon Tahrir Defterlerinden 1486 ve 1515 tarihli defterlerde "öşr-i kettan", 1554 tarihli defetrde "resm-i kendir", 1583 tarihli defterde de "öşr-i kendir" olarak kaydedilmiştir. Keten tohumunun çeşitli ev ilaçlarında kullanılmasının yanı sıra, bazı bölgelerde yemeklerde yağ olarak kullanıldığı ve kendirden ip, urgan ve keten bezi imal edildiği bilinmektedir. 16. yüzyılda Trabzon Sancağı kazalarından Trabzon, Of, Rize, Atina (Pazar), Arhavi, Torul, Çepni ve Kürtün'ün kendir üretiminde ön plana çıktıkları

[42] T.Ş.S., 1837, 67/7.
[43] T.Ş.S., 1836, 60/6.
[44] K. İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658), *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 235-252.

görülürken Trabzon kazasındaki en önemli kendir üretim merkezinin Akçaabat nahiyesi olduğu görülmektedir. Trabzon şehrine dışarıdan kumaş getiren tüccarların dönüşlerinde keten bezi alıp gittikleri belirtilmektedir. Trabzon şehrinde urgancı esnafının ikamet ettiği bir mahalle bulunması kendirin keten bezi yanında urgan yapmak için de kullanıldığını göstermektedir. Keten veya bozuk halat parçalarından üstüpü elde edilmekte olup, Trabzon'da elde edilen üstüpünün Tersane-i Âmire'nin ihtiyacını karşılamak için satın alındığı belirtilmektedir.[45]

İncelenen sicillerde konu ile ilgili ilk kayda göre 1059 Rebiyülevvel'i Evailinde tüccar taifesinden Kapucu İsmail, Ermeni Vartuvan, Sefer v. Zazik, Mıgırdiç v. Bostan ve diğerleri mahkemede bedesten tellallarından Yakub, Ömer, İbrahim, Likud ve diğerlerini dava ederek bu güne kadar bedestende satılan ketenden tellal taifesi tellâliyesini keten satanlardan alırken şimdi müşteriden de alarak âdete muhalif iş yaptılarını söyleyip, bu durumun sorularak men edilmelerini istemişlerdir. Durum araştırıldığında tellâliyenin satıcıdan alınıp müşteriden alınmaması gerektiği anlaşıldığından bundan sonra keten alan tüccar taifesinden tellaliye alınmamasına tembih olunmuştur.[46]

Ketenin gündeme geldiği ikinci kayıt keten ticaretinin yapıldığı coğrafyanın anlaşılması açısından önemlidir. 1072 Cemaziyülevveli'nin yedinci gününe ait kayda göre Trabzon Elhac Kasım Mahallesinden vefat etmiş Osman b. Hüseyin'in mirası oğulları Abdurrahman ve Hüseyin'e kalmış, kardeşlerden Abdurrahman mahkemede kardeşi Hüseyin'i dava edip daha önce kendisi ve kardeşinin babaları ile birlikte iş yaptıklarını, babaları öldükten sonra kardeşi Hüseyin'in ortak sermaye ile dört yük keteni Halep'e götürüp sattığını sonra döndüğünde yarı hissesini istediğinde vermediğini belirterek sorulmasını istemiştir. Sorulduğunda Hüseyin durumu inkar etmiş, davacıdan delil istenmiştir. İleri gelenlerden ve Ortahisar Mahallesinden Mehmet Ağa b. Ahmet ve Muslı Beşe b. Turhan'ın mahkemede davacı lehine şahitlikleri kabul edilmiş, yarı hissenin Hüseyin tarafından kardeşine verilmesine tembih edilmiştir.[47]

Keten ticaretinin satın alan tüccarlarla mahalli üreticiler arasında bazen meselelere sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. 1077 Zilhicce'si Evailine ait kayıtta Trabzon Faroz Mahallesinden Yani v. Dimitri mahkemede misafir keten tüccarlarından Yasef v. Serkis'i dava ederek önceden akçesini verdiği keteni sahibi köyden getirirken Yasef'in kendisine satılması için devreye girip mücadele ile kapısının önüne gelip evine girip keteni elinden almak isterken Müslümanların kendisini kurtararak akçesi verilmiş keteni aldıklarını söyleyerek durumun sorulup gereğinin yapılmasını talep etmiştir. Yasef'e sorulduğunda cevaben

[45] M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 509-513.
[46] T.Ş.S., 1831, 16/5
[47] T.Ş.S., 1838, 25/8.

kapısının önünde mücadele ederken Yani'nin kendisini itip sürerek evinin içine soktuğunu, havlusu kapısını üzerine kitleyerek kendisini suçlu duruma düşürmek istediğini, adam çağırıp gösterdiğini söylemiştir. Mahkeme zorla içeri sokulduğuna Yasef'ten delil istediğinde Yasef delilim yok diyerek Yani'nin yemin etmesini istemiş, Yani yemin etmiştir. Yasef izinsiz haneye girdiğini ikrar ettiğinden tazir tembih olunmuştur.[48]

1077 Zilhice'si Evasıtına ait başka bir kayıtta yine keten ticareti üzerine bir anlaşmazlık görülmektedir. Buna göre Trabzon sakinlerinden tüccar Abdülbaki Çelebi b. Hüseyin mahkemede Ali Beşe b. Abdi'yi dava edip altı sene önce Ali'ye 200 keten bezi verdiğini, Ali'nin gurbete gidip geldikten sonra borcunu vermediğini bildirmiş ve sorulmasını talep etmiştir. Sorulduğunda Ali durumu inkâr etmiş ancak şahitler Ali'nin aleyhine şahitlik ettiklerinden bu defa durumu kabul etmiş, borcu ödemesine tembih edilmiştir.[49] Keten alışverişi ile ilgili son kayıt ise 1078 Zilhicce'si Evailine aittir. Buna göre Lâdik kasabasından İbrahim Çelebi b. Elhac Mustafa adlı genç mahkemede Trabzon sakinlerinden Berşukve v. Yani önünde konuşarak bundan 15 sene önce Berşukve Lâdik'te terzilik yaparken dayısı Hacı Mustafa'nın kendisini Berşuve'nin yanına verdiğinde küçük olduğunu, vefat eden babasından kalan paradan dayısı aracılığı ile Berşukve'ye 60 Esedi kuruş verildiğini, kendisinin de 17 donluk bogasi verip her donluğu birer kuruşa ve yine 6 Esedi kuruş daha nakit verdiğini, 5 Esedi kuruşluk Kefe keteni getirip aldığını bir Esedi kuruş bu hesaptan kalıp toplam olarak 78 Esedi kuruş hakkını Trabzon'a gelerek aldığını ve Berşukve'nin zimmetini ibra ettiğini bildirmiştir.[50] Verilen kayıtta geçen keten Trabzon keteni olmayıp Kefe keteni olarak adlandırılmıştır. Kayıt Karadeniz'i çevreleyen coğrafyada ketenin ticari değerinin ve öneminin anlaşılması açısından önemlidir.

Köle Ticareti İle İlgili Kayıtlar

Osmanlı Devleti topraklarına tüccarlar tarafından ithal edilen kölelerin büyük kısmının Karadenizin doğusu ve kuzeyinden getirildiği bilinmektedir. Daha evvelki asırlara bakıldığında XIII. asırda İslam dünyasına köle ihraç eden saha Kıpçak ülkesi idi. XV ve XVI. asırlarda Karadeniz iskelelerinden ithal edilen kölelerin "Çerkez, Gürcü, Abaza ve Tatar oldukları belirtilmektedir. Keza aynı asırlarda Bursa'da bulunan kölelerin bir kısmının Kırım'lı, Akkerman'lı, Tatar ve Türk oldukları görülmektedir.[51] Bunlara ek olarak sicil kayıtlarına yansıdığı kadarı ile Rus asıllı kölelerinde Trabzon'da bulunduğu görülmektedir.[52] Trabzon mahkemesine intikal eden davalardan anlaşıldığına göre köle ticareti önemli bir

[48] T.Ş.S., 1844, 33/4.
[49] T.Ş.S., 1844, 35/1.
[50] T.Ş.S., 1845, 19/5.
[51] M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 327.
[52] K. İnan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s.295-306.

sektör olup köle fiyatlarının çoğu zaman Trabzon'daki orta halli bir ev fiyatına eşit olduğu tespit edilmiştir.[53] Aşağıda verilen kayıtlarda köle ticaretinin değişik şekillerde yapıldığı görülmektedir.

Trabzon mahkemesine intikal eden 1061 Rebiyülahir'i son gününe ait kayıtta Tokat'lı olup Kefe'de yaşayan tüccarlardan Kaya Beşe b. Mehmet mahkemede Gönye'den İslam Beşe b. Ali'yi dava edip İslam Beşe ile ortaklaşa ticaret yaptıklarını kendisi Gürcüce bilmediğinden İslam Beşe'yle Gürcistan'a gidip paralarının bir kısmı ile köle ve cariye aldıklarını bunların ölenlerinden geriye kalanları aralarında eşit olarak paylaşmaları gerekirken İslam Beşe'nin kabul etmediğini İslam'a sorularak yanındaki fetvaya göre hareket edilmesini istemiştir. Sorulduğunda İslam Beşe şirket akdini inkâr etmiş, davacıdan sözlerini destekleyen delil istenmiştir. İskender Beşe ve Süleyman Beşe b. Abdullah mahkemede davalı ve davacının tahminen iki ay önce huzurlarında kazancı ikiye bölmek üzere ortaklaşa şirket kurduklarına ve bunu İslam'ın söylediğine şahitlik etmişlerdir. Kaya Beşe'nin ibraz ettiği fetvanın da davasını desteklemesi üzerine asıl mallar alındıktan sonra kalanları aralarında eşit olarak taksim etmek üzere taraflara tembih edilmiştir.[54]

1076 Zilkade'si Evahirine ait başka bir kayıtta ise Trabzon sakinlerinden Elhac Mehmet b. Musa mahkemede Mehmet Beşe b. Abdullah'ı dava edip bundan önce Mehmet Beşe Gürcistan'a giderken ona yine Gürcistan'a ticaret için giden Rüstem b. Elhac Ahmet'e vermesi için bir tüfek ve altını emanet olarak ve yine 35 kuruş ile bir altını da verip kendisi için orta yaşlı bir esir almasını istediğini ancak Mehmet Beşe Gürcistan'a gittiğinde siparişinin aleyhine iş yapıp Hacı Ahmet'i bulamadım diyerek altınları satıp harcadığını ayrıca 35 kuruş ile tüfeği bir esire verdiğini bu fiillerini kabul etmediğini, sorularak gereğinin yapılmasını istediğini belirtmiştir. Sorulduğunda Mehmet Beşe Hacı Mehmet'in sözlerini kabul etmiş ve altınların kıymetini ödemesine tembih edilmiştir.[55]

Trabzon'daki köle ticaretinde öne çıkan ve ticaret erbabı olarak nitelendirilen bir esirciyan taifesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'da faaliyet gösteren esircilerle ilgili önemli tespitlerde bulunmaktadır.[56] Bunların faaliyetlerinden olmak üzere 1077 Rebiyülevvel'i 22. gününe ait kayıtta erbab-ı tüccardan esirciyandan Bekdaş Beşe mahkemede Trabzon sakinlerinden Avz b. Abdullah önünde konuşarak üç gün önce Avz ile yedi yaşındaki bir Gürcü cariyesini belli mallarla mübadele ettiğini ancak bu ticarette Avz'ın kendisini

[53] K. İnan, "1831 Nolu Şer'iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Mülk Satışları", *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 147-180.
[54] T.Ş.S., 1832, 21/4.
[55] T.Ş.S., 1843, 19/4.
[56] Evliya Çelebi'nin konu hakkında verdiği bilgiler için bakınız. O. Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, , I. Kitap, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1996), s. 94, 152, 199, 257, 260. İstanbul'daki Esirciyan ve Esirci Tellalları hakkında farklı bilgiler için bakınız M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, (İstanbul: Enderun Kitapevi), 1983, s. 255-258.

aldattığını öne sürerek cariyesini geri istemiştir. Meseleden anlayan şahısla, mallar ve cariye mahkemeye getirilmiş yapılan incelemede satışta aldatma olmadığına karar verilerek mallar sahiplerinde bırakılmış ve Bektaş Beşe davadan menedilmiştir.[57]

Esirci taifesi ile ilgili diğer bir kayıt bir cariye satışı ve üzerine olan anlaşmazlıkla ilgilidir. 1077 Ramazan'ı Evasıtına ait kayda göre tüccar Elhac Mahmut b. Hasan mahkemede esirciyandan İslam b. Mustafa'yı dava edip İslam'ın 95 kuruşa bir cariyeyi kendisine sattıktan sonra 97 kuruşa Mahmud Beşe b. Osman'a sattığını İslam'a sorularak gereğinin yapılmasını istemiştir. İslam'a sorulduğunda cevaben dava konusu cariyesini önce 94 kuruşa Hasan Beşe'nin, sonra 95 kuruşa Elhac Mahmut'un istediğini, en sonunda da 97 kuruşa Mahmut Beşe b. Osman istediğinde ona sattıktan sonra Hacı Mahmut'un buçuk kuruş daha vereyim bana sat dediğini, kendisinin de sözünden dönmeyip Mahmut Beşe'ye sattığını başkasına satmadığını söylemiştir. Davacıdan davasını destekleyen delil istendiğinde delil gösterememiş, İslam'dan yemin etmesi istendiğinde yemin ettiğinden Hacı Mahmut davadan men edilerek cariyenin Mahmut Beşe b. Osman'ın olduğuna hükmedilmiştir.[58]

Köle ticaretini ilgilendiren ve aşağıda yer verilen iki kayıt da bir kölenin başına gelenler açısından ilginçtir. 1078 Rebiyülahir'i 13. gününe ait kayda göre Rize kasabasından Elhac Derviş b. Elhac Abdi mahkemede bundan 8 sene önce bir Gürcü kölesini azat ettiğini fakat şimdi onu Trabzon'lu İpekçi Tutus'un yanında bulduğunu belirterek alınmasını talep etmiştir. Köle mahkemeye getirilip bakıldıktan sonra Tutus başka diyarda olduğundan davacı Hacı Derviş'in ispatı ve davalının temyizi için köle mahkeme kararı ile sahibi zimmi gelene kadar Mehmet Ali Odabaşı'ya emanet verilerek teslim edilmiş ve günlük 5 akçe nafaka takdir olunmuştur.[59] Bu hadiseden bir müddet sonra konu tekrar mahkemeye intikal etmiştir. 1079 Receb'i Evahirine ait kayda göre Rize kasabasından Hacı Derviş b. Hacı Abdi vefat etmiş ve küçük oğlu Mustafa ve küçük kızı Fatma'ya enişteleri Mehmet Ağa b. Mustafa vasi tayin olunmuştur. Trabzon kazası Kireçhane karyesinden olan ve mahkemede bulunmayan İpekçi Tutus zımmi yerine vekil olan Mehmet Çelebi b. Ali'yi dava edip Hacı Derviş'in Mekril asıllı Kenan adlı kölesini bundan 8 sene önce azat ettiğini, kölenin Gürcistan'a gittikten sonra Tutus ticaret için Gürcistan'a gittiğinde kölenin Tutus'a satıldığını, bu tarafa gelindiğinde Hacı Derviş'in kölesini Tutus'un hizmetinde bulduğundan elinde olan fetva gereğince talep ettiğinde Tutus başka yerde olduğundan mahkemenin köleyi Ali Odabaşı'na emanete verip emanet duruken Hacı Derviş'in vefat edip kölenin küçük oğluna intikal ettiğini, kölenin uzun müddet emanetde durduğundan ve bu gibilere azad mülahaza olunduğundan emanetden getirilip delillerinin dinlenmesi

[57] T.Ş.S., 1843, 38/6.
[58] T.Ş.S., 1844,5/3.
[59] T.Ş.S., 1844, 54/4.

ve gereğinin yapılmasını talep etmiştir. Mehmet Ali Odabaşı ile köle mahkemeye getirilmiş, vasi iddiasını tekrarlamıştır. Sorulduğunda vekil Mehmet Çelebi eşkâli isbat edilmiş ve mahkemede hazır olan kölenin Tutus'un Gürcistan'dan getürdiği mülkü olan köle olduğunu, Hacı Derviş'in olduğunu bilmediğini söylemiştir. Rize sakinlerinden Mustafa b. İbrahim ve Abdullah b. Ali kölenin Hacı Derviş'in kölesi iken bundan 8 sene önce azat etttiğini köle olduğuna şahitlik ettiklerinden köle yetimlere hükmedilmiştir.[60]

Kölelerle ilgili diğer bir kayıt ise doğrudan köle azadı ile ilgilidir. 1079 Ramazan'ı Evasıtına ait kayıtta Trabzon'da yerleşik tüccardan Acem taifesinden Ermeniyandan Havace Mıgırdic v. Veskiz tarafından azata vekil olan Acem Ermeni Bolat mahkemede Rus asıllı İsteban b. Abdullah önünde konuşarak müvekkili Hevace Mıgırdiç'in kölesi İsteban'ı azat edip hür olsun diyerek hüccet vermeye kendisini vekil ettiğini söylemiş, İsteban Bolat'ın sözlerini tasdik etmiş ve hürriyetine hükmedilmiştir.[61]

Kölelerin Karadeniz ticareti içerisindeki yeri çok önemli iken tüccarların köleleri ticari işlerinde kullandıkları görülmektedir. Nitekim 1064 Rebiyülevvel'i Evailine ait kayıtta Trabzon'da misafir Çerçi taifesinden Karabet v. Mihak, Yagub v. Okan, Evanis ve Malkara Bogus adlı Ermeniler mahkemede Sürmene kazasından Yunus Çelebi b. Hüseyin ve Mahmut Beşe b. Eskici Mustafa Beşe'yi dava ederek beş ay önce akrabalarından Çerçi Sarı Yakup'un Sürmene'den Yunus Çelebi'nin kölesi Şahbaz ve Mahmut Çelebi'nin kölesi Dilaver'le Bayburt'a giderken kölelerinin Yakup'u yolda kaybettiklerini ve hayatta olup olmadığını bilmediklerini bahsedilen kölelerin mahkemeye getirilerek gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir. Trabzon Valisi Mehmet Paşa'nın mübaşiri Şatırbaşı Halil Ağa marifetiyle Yunus Çelebi ve Mahmut Çelebi'nin köleleri Şahbaz ve Dilaver mahkemeye getirilip sorulduğunda Şahbaz ve Dilaver cevaben sözü edilen tarihte kendileri Bayburt'a giderken Çerçilerin yoldaşı Yakup'un Bayburt yoluna gittiğini sonra ne olduğunu bilmediklerini söylemişlerdir. Çerçilerden sözlerini destekleyen delil istendiğinde gösterememişler, talep üzerine Şahbaz ve Dilaver yemin etmişler ve çerçiler muarazadan men olunmuştur.[62]

Hersaklam Mehmet Çelebi b. Hacı Mehmet

Sicil kayıtlarında ticaret için Gürcistan'a gidip orada vefat eden Trabzon'lu tüccar Hersaklam Mehmet Çelebi b. Hacı Mehmet adlı bir şahıs dikkati çekmektedir. Tüccarla ilgili dokuz kayıt tespit edilmiş olup, bunlar vefatından sonra çocuklarına vasi tayini ve borçlarının mirasından ödenme talepleri ile ilgilidir. Bahsedilen yıllarda Gürcistan'a giderek ticaret yapan tüccarlardan birinin

[60] T.Ş.S., 1845,42/2.
[61] T.Ş.S., 1845, 46/1.
[62] T.Ş.S., 1834, 9/6.

faaliyetlerinin anlaşılması açısından kayıtlar önemlidir. Bu kayıtlardan 1077 Cemaziyülevvel'i Evailine ait kayıtta ticaret için gittiği Gürcistan'da vefat eden Trabzon'lu Hersaklam Mehmet Çelebi b. Hacı Mehmet'in karısı Ümmühani bt. Arslan'ın vekili Mehmet Beşe b. Muslu mahkemede vefat edenin küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Kenan b. Abdullah önünde konuşarak Mehmet Çelebi hayatta iken eşi Ümmühani'nin bazı eşyalarını satıp kocasının Kaharmani adlı câriyesini 50 kuruşa satın almış iken vasi Kenan b. Abdullah'ın müteveffanın borcu için vermek istediğini söyleyerek sorulup gereğinin yapılmasını istemiştir. Sorulduğunda vasi durumu inkâr etmiş ve vekilden delil istenmiştir. İmaret Kâtibi Mehmet Çelebi b. Mustafa, Esseyyid Osman Çelebi b. Hasan Çavuş, Derviş Çelebi b. İsmail, Havva bt. Sadık ve Ayşe bt. Ömer adlı kadınlar Ümmühani lehine şahitlik etmişler ve cariyenin Ümmühani'nin mülkü olduğuna karar verilmiştir.[63] Bundan yaklaşık 6 ay sonraki bir başka kayda göre 1077 Zilkade'si Evasıtında Trabzon İmaret Mahallesinden olup Gürcistan'da vefat eden Hersaklam Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'ya babasından kalan malları için bir vasi gerektiğinden bahisle Hüseyin Efendi b. Ömer vasi tayin edildiği belirtilmiştir.[64] Tayin edilen bu vasinin ikinci bir vasi olup olmadığı ya da bir vasi değişikliği sebebi ile tayin edilip edilmediği kayıtlardan anlaşılamamıştır.

Mehmet Ağa'dan alacak talep edenlerin Trabzon'la sınırlı kalmayıp başka şehirlerden de olduğu görülmektedir. Bu bir bakıma Mehmet Ağa'nın ticaret ağını da ortaya çıkarmaktadır. Nitekim 1077 Zilkade'si Evasıtına ait kayda göre Erzurum sakinlerinden Osman Beşe b. Elhac Davud mahkemede Elhac Hasan Ağa önünde konuşarak Gürcistan'da vefat eden Hersaklam Mehmet Ağa'daki alacağı 300 Esedi kuruşu almak için geldiğinde vefat ettiğini duyduğunu, mirasını alan şahıslardan hakkını almak için Elhac Hasan Ağa'yı vekil tayin ettiğini bildirmiştir.[65] Takip eden 1077 Zilkade'si Evasıtına ait kayıtta müteveffa Hersaklam Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Debbağhane Camii İmamı Hüseyin Efendi mahkemede Erzurum'lu Osman Beşe'nin vekili Elhac Hasan Ağa b. Yahya Beşe önünde konuşarak vekil Hasan Ağa aracılığı ile Erzurumlu Osman Beşe'nin Mehmet Ağa zimmetinde 300 Esedi kuruş hakkı olduğunu ispat ettikten sonra müteveffanın malından bir bakire Gürcü cariyeyi 110 Esedi kuruşa, bir Gürcü asıllı köleyi 50 Esedi kuruşa açık artırmaya çıkarılıp satılmadığından Osman Beşe b. Bali'nin vekili Hasan Ağa'ya satarak borca mahsup ettiğini söylemiştir.[66]

Mehmet Ağa'nın Trabzonlu alacaklılarına ait bir kısım kayıtlar bulunmaktadır. 1077 Zilkade'si Evahirinde Trabzon sakinlerinden Osman Beğ b. Tufan mahkemede müteveffa Her Saklam Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Hüseyin Efendi önünde dava edip Mehmet Ağa Gürcistan'a

[63] T.Ş.S., 1843, 46/1.
[64] T.Ş.S., 1844, 29/6.
[65] T.Ş.S., 1844, 30/3.
[66] T.Ş.S., 1844, 29/8.

gittiğinde kendisine bir esir alması için 25 kuruşluk gümüş eşya verdiğini sonra vefat ettiğini, sorularak mirasından alınmasını talep ettiğini bildirmiştir. Sorulduğunda vasi meseleyi inkâr etmiş, davacıdan delil istenmiştir. İmam Ahmet Efendi b. Mahmut ve Murat b. Fazlı davacı lehine şahitlik etmişler ve mirasından ödenmesine hükmedilmiştir.[67] 1077 Zilhicce'si Evailinde Trabzon sakinlerinden Murteza Beşe b. Ahmet Çavuş mahkemede müteveffa Her Saklam Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Hüseyin Efendi b. Ömer önünde dava edip Gürcistan'da hayatta iken Mehmet Ağa'ya 15 kuruş nakit ve bir donluk atlas kumaş borç verdiğini, borcunu ödemeden öldüğünden mirasından alınmasını talep ettiğini bildirmiş, sorulduğunda vasi inkâr etmiş, davacıdan delil istendiğinde şahitler davacı lehine şahitlik etmişler ve borcun müteveffanın mirasından ödenmesine karar verilmiştir.[68] Aynı tarihli başka bir kayıtta da Trabzon sakinlerinden Murteza Beşe b. Ahmet Çavuş mahkemede müteveffa Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Hüseyin Efendi önünde dava edip Mehmet Ağa'nın vefatından sonra malıyla esir aldıklarını, büyük cariyenin fiyatına ek masraf yaptığını, bundan başka kendi malından cariyeye 10 kuruş ve iki esirine masrafının olduğunu, mirasından alınmasını talep etiğini bildirmiş, sorulduğunda vasi inkâr etmiş, davacıdan delil istendiğinde Mahmut b. Davud ve Şahbaz b. Yusuf davacı lehine şahitlik etmişler ve borcun mirastan ödenmesine karar verilmiştir.[69]

Mehmet Ağa ile ilgili son iki kayıt ise tayin edilen vasinin alacak davaları ile ilgilidir. 1077 Zilkade'si Evahirine ait kayda göre müteveffa Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Hüseyin Efendi b. Ömer mahkemede İbrahim b. İsa önünde dava edip İbrahim Mehmet Ağa Gürcistan'a gitmeden önce 46 kuruş nakit ve 40 kuruş da Hacı Ali'den tuz al onunla hesabımız var deyip gitmiştir. 86 kuruş hakkı istediğini bildirmiştir. Sorulduğunda İbrahim cevaben Mehmet Ağa'dan 46 kuruş nakit aldığını, Hacı Ali'nin tuz vermediğini, almadığını bahsedilen 46 kuruşu ödediğini, diğer borcundan da 15 kuruş kaldığını söylemiş, vasi bunu inkâr etmiştir. İbrahimden delil istendiğinde Hacı Ali b. Allahverdi ve İbrahim b. Mehmet şahitlik etmişlerdir. Borcun 86 kuruş olduğuna vasiden delil istenmiş, Hacı Ali'nin tuz vermediğini söylemesi üzerine vasi durumu kabul etmiş İbrahim'in 15 kuruşu ödemesine karar verilmiştir.[70] 1077 Zilkade'si Evahirine ait diğer bir kayda göre müteveffa Hersaklam Mehmet Ağa'nın küçük oğlu Mustafa'nın vasisi Hüseyin Efendi mahkemede Mahmut Çelebi b. Davud'u dava edip Mahmut'un Mehmet Ağa tarafından vekâleten tahsil ettiği Sürmene ve Yomra keferesi cizyesinden teslim ettiğinden başka 200 kuruş vereceği kaldığını duyduğunu, küçük çocuk malı olduğu için talep ettiğini söylemiştir. Mahmut'a mesele sorulduğunda Mahmut cevaben Mehmet Ağa'nın toplamaya memur olduğu Sürmene ve Yomra keferesi cizyesini vekâleten toplayıp kendisine teslim

[67] T.Ş.S., 1844, 32/2.
[68] T.Ş.S., 1844, 34/1.
[69] T.Ş.S., 1844, 34/2.
[70] T.Ş.S., 1844, 32/4.

ettiğime ve zimmetimi ibra ettiğine dair bana temessük verdi demiştir. Mahmut'tan sözlerini destekleyen delil istenmiş, Ayasofya İmamı Hasan Efendi ve Mehmet b. Mustafa Mahmut Çelebi lehine şahitlik etmişler ve vasi men edilmiştir.[71]

Ermeni Tüccarlar İle İlgili Kayıtlar

Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethini müteakip şehirde gerçekleştirilen iç ve dış iskân sırasında özellikle şehrin sur içi bölgesinde Müslümanlar iskân edilmişlerdir. Bunların çoğunluğu askeri olarak nitelendirilen yönetici kesimden müteşekkil olup şehrin sur içindeki Ortahisar bölgesine yerleştirilmişlerdir. 17. yüzyıla gelindiğinde sicil kayıtlarında Orta Hisar'da Rum Ortodokslara rastlanmazken Ermeni nüfusun varlığı dikkat çekmektedir. Genellikle şehrin Doğu Varoşlarında yaşayan ve buralardaki Mahallelere dağılmış olan Ermenilerden bir kısmının şehrin Osmanlılar tarafından fethinden itibaren bu bölgede varlıklarını devam ettirmeleri kuvvetle muhtemeldir.[72] Ermenilerin varlıklarını devam ettirmelerindeki en önemli sebeplerinden birinin şehirdeki ticari faaliyetleri, diğerininde ülkeler arası ticari ilişkilerinin olduğu söylenilebilir. Ermenilerin sadece sur içinde yaşamadıkları şehrin değişik Mahallelerinde de yaşadıkları kayıtlara yansımıştır. Ermeniler ticari faaliyetlerini büyük miktarda Trabzon çevresinde ve Osmanlı coğrafyasının doğu ve güneyi ile sürdürüyorlardı.

Ermenilerle ilgili tespit ettiğimiz kayıtlar ticari faaliyetler ve bunlarla ilgili meselelerden oluşmaktadır. Bunlardan 1061 Şevval'i Evasıtına ait kayda göre Tokat sakinlerinden Musa Beşe b. Mahmut mahkemede Kara Hisar-ı Şarki Ermenilerinden Bektaş v. Esfezavir'i dava edip Bektaş'dan 110 adet kırmızı sahtiyaniyi 82 kuruş 30 akçeye alıp 15 kuruşa bir yük taşıyan beygirini ve gerisini nakit teslim ettiğini daha sonra sahtiyanın Bitlis malı olması sebebi ile kandırıldığına kanaat getirerek sorulmasını ve anlaşmanın feshedilerek parasının noksansız olarak iadesini istemiştir. Sorulduğunda Bektaş alış veriş akdinin geçerli olduğunu söylemiş ancak sahtiyanın Bitlis malı olduğunu inkâr etmiştir. Meseleye vakıf insanlardan İshak Çelebi, Dede oğlu, İbrahim ve Ahmet Çelebi ve diğerleri sahtiyanı tetkik etmişler, sahtiyanın Diyarbakır malı olmayıp Bitlis malı olduğunu ve aldatmanın vuku bulduğunu bildirmişlerdir ve ticaret akdi feshedilmiştir.[73]

Ermeni tüccarlarla ilgili kayıtların çoğunluğunu ilginç bir şekilde hırsızlık davaları oluşturmaktadır. Şehirler ve hatta ülkeler arası ticaret yapan Ermenilerin yanlarında belli miktarlarda para ve kıymetli malları taşıdıkları, Trabzon'a geldiklerinde hanlarda kaldıkları ve bu hanlarda da hırsızların hedefi haline geldikları anlaşılmaktadır. Nitekim 1063 Muharrem'i Evailinde Ermeni tüccar

[71] T.Ş.S., 1844, 32/5.
[72] M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 160-162.
[73] T.Ş.S., 1832, 38/2.

Avdik v. Murat mahkemede yine tüccar olup Trabzon hanında yerleşik olan Kesbir v. Abdullah, Behiya v. Şirvan, Doruk v. Sircan ve Karabed v. Mıgırdiç önünde konuşarak belge tarihinden 10 gün önce 5. günün gecesinde Avz ve Mevlüt adlı yeniçerilerin handaki odasını açıp, kilidini kırarak 240 Esedi kuruşunu çaldıklarından şüphelendiğini, konu ile ilgili kimse ile dava ve anlaşmazlığının olmadığını bildirmiş sözlerini diğer Ermeniler tasdik etmişlerdir.[74]

Ermenileri ilgilendiren diğer bir hırsızlık hadisesini üç ayrı kayıtta takip etmek münkün olabiliyor. Bu kayıtların bir başka ilginç yanı da Trabzon şehrinde Acem taifesi olarak adlandırılan İranlı bir gruba işaret etmesidir. Bu taifenin Osmanlı fethi öncesinde şehrin Doğu Anadolu ve İran'da kurulan devletlerle münasebetleri, Trabzon'un Osmanlıların doğu seferlerindeki rolü ve diğer ticari faaliyetler göze alındığında şehirde uzun bir zamandır varlığını sürdürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. 14. yüzyıl başlarına gelindiğinde Trabzon şehrinde en önemli ticari faaliyetlerin yapıldığı alanın alternatif bir Rum ismi olmadan doğrudan *meydan* ismiyle anılması 1260'lı yıllardan sonra açılan Trabzon-Tebriz ticaret yolu ve bu yolla Trabzon'a ulaşan Doğulu tüccarların şehre doğrudan etkisinin bir sonucu olarak görülmektedir.[75] Bahsedilen kayıtların ilkine göre 1065 Şaban'ı son gününde Acem taifesinden Mehmet b. Abdullah mahkemede Ermeni Kesbir v. Murat önünde konuşarak belge tarihinden on gün önce gece vaktinde Yenicuma Mahallesinde Mühürdar Ali, Satılmış ve Mustafa'nın evlerine girdiğini, aldığı emval ve emtiayı ortağı Misafir Mehmet ve mahkemede olan Kesbir'in kardeşi Mülkunla birlikte bölüştüğünü, ortağının Mülkun ile Misafir Mehmet olduğunu bildirerek bu hususla Kesbir'in alakası olmayıp ortağı da olmadığını bildirmiş, bu ifadesi Kesbirin talebiyle yazılmıştır.[76]

Yukarıda verilen hırsızlık hadisesinden bir gün sonra 1065 Ramazanı 1. gününde bu defa Trabzon'da sakin Ermenilerden Kesbir v. Murat mahkemede Acem taifesinden Mehmet b. Abdullah adlı hırsız önünde konuşarak Mehmet'in Yenicuma Mahallesinde Mühürdar Ali Ağa, Satılmış ve Mustafa'nın gece evlerine girip elbise ve mallarını çaldığını itiraf ettiğinden tutuklanarak hapsedildiğini, halen Trabzon Valisinin mütesellimi olan Ali Ağa'nın ise "sen de Acem Mehmet'in ortağısın" ithamıyla kendisini hapsetmek istediğini, tutuklu Acem Mehmet'in ifadesinin alınmasını talep ettiğini söylemiş, Acem Mehmet'e sorulduğunda "bahsedilen evleri soyup çaldığımız eşyaları ortağım olan Mehmet ve Mülkün Ermeni ile bölüştük Kesbir'in bu konudan haberi yoktur, ortağım değildir demiştir.[77] Hırsızlık davasının devamı olarak 1065 Ramazanı 15. gününde Acem taifesinden hırsız Mehmet b. Abdullah mahkemede Ermeni taifesinden Kesbir ve Mülkün v. Murat önünde konuşarak Yenicuma Mahallesinde Mühürdar Ali,

[74] T.Ş.S., 1833, 26/2.
[75] A. Bryer and D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Tography of the Pontos*, Vol. I, "The City of Trebizond", s. 198.
[76] T.Ş.S., 1835, 7/9.
[77] T.Ş.S., 1835, 8/1.

Satılmış ve Mustafa'nın evlerine girerek aldığımız elbise ve malları ortağım olan Mehmet ile misafir ve mahkemede olan Mülkun ile bölüştük. Ortağım Mülkun ile mahkemede olmayan Mehmet'dir. Bu meselede Kesbir'in alakası ve haberi yoktur demiş, ancak Mülkun Acem Mehmet'in sözlerini tamamen inkâr etmiştir. Mülkun 25 gün hapsedilmiş fakat çalınan mallardan hiçbirşey Mülkun'un yanında bulunamamıştır. Mahkeme Acem Mehmet'in Mülkun ortağımdır diyerek itirafta bulunmasının gayrimeşru olduğuna karar vermiş, Mülkun'un herhangi bir suç veya kabahat sabıkası olmadığınının bildirildiği kayda geçirilmiştir.[78]

Yukarıda gerçekleştiği anlatılan hırsızlık hadiselerinden sonra bu defa 1066 Ramazan'ı Evailine ait kayıtta yine bir Acem tarafından yapılan hırsızlık anlatılmaktadır. Hırsızın ismi Mehmet olmakla birlikte ismi Mehmet Heybet olarak verilmiştir. Bu şahsın önceki hırsızlık kayıtlarında adı geçen Acem Mehmet b. Abdullah'la aynı şahıs olup olmadığı kesin olmamakla birlikte hırsızlık hadisesinin yine Yeni Cuma Mahallesinde gerçekleşmesi ve Mehmet Heybet'in hırsızlık sebebi ile daha önce cezalandırılarak sağ elinin kesilmiş olması aynı şahıs olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu durumda Acem Mehmet'in hırsızlığı meslek edinmiş bir şahıs olduğu ortaya çıkmaktadır. Kayda göre Trabzon Yeni Cuma Mahallesinden İplikçi Mahmut, Hüseyin ve Beşir b. Satılmış mahkemede Acem tâifesinden Mehmet Heybet'i ayrı ayrı dava ederek bundan 10 gün önce gece vakti evlerine girildiğini, çalınan eşyalarının Acem Mehmette bulunduğunu, vaziyetin sorularak gereğinin yapılmasını istemişlerdir. Sorulduğunda Acem Mehmet itiraf edip Mahmut, Hüseyin ve Beşir'in evlerine girip bahsedilen eşyayı alıp ve yine mahkemede hazır olan Sivaslı Ermeni'nin bir katırını da alıp çaldıklarını, yükleyip giderken Hoş oğlan adlı yerde yakalandığını söylemiştir. Acemin sağ eli daha önce kesildiğinden şer'e göre hırsızın solayağının kesilmesi gerektiğine karar verilmiştir.[79]

Sonraki yıllara ait bir hırsızlık 1069 Şevval'i 21. gününe ait kayıtta bulunmaktadır. Buna göre Kürtün Kasabası kazası tüccarlarından Ketsun v. Sefer Ermeni mahkemede yine Kürtün'lü olup hizmetkârı Bahadır v. Bagos Ermeni önünde konuşarak belge tarihinden 15 gün önce handa kendi elbise ve ağırlıklarım içinde saklı bir kese kuruş ve hurda akçesinin kaybolduğunu, parayı Bahadır'ın çaldığını düşündüğünü, meselenin Bahadır'a sorularak sözlerinin kaydedilmesini istemiştir. Sorulduğunda Bahadır davacı Ketsun'un odasında kese içinde sakladığı paradan 470 Riyali kuruşu alıp şu anda mahkemede bulunmayan Katırcı Banus'a verdiğini söyleyerek itiraf etmiş, ifade Ketsun'un talebi ile yazılmıştır.[80]

Ermenilerin tespit edildiği kayıtlardan bir kısmı da borç-alacak ilişkileri ile ilgilidir. Ticari ilişkilerin olduğu ortamlarda bu tür kayıtların olması tabiidir. Bu

[78] T.Ş.S., 1835, 9/3.
[79] T.Ş.S., 1835, 49/2.
[80] T.Ş.S., 1837, 92/3.

kayıtların ilki 1063 Zilhicce'si Evailine ait olup tüccar taifesinden davacı Ermeni Carık v. Serkis mahkemede diğer bir Ermeni İsvadi v. Lunbarun'u dava ederek alacağını istemektedir. Borçlunun ikrarı üzerine ödemesine tembih edilmiştir.[81] 1065 Şaban'ı Evahirine ait diğer bir kayıtta Trabzon'dan Bozkeçi Ömer b. Abdullah mahkemede Ermeni Barun v. Hamarus'u dava edip 17 sene önce verdiği 100 kuruş borcu geri istemektedir. Davalı 100 kuruşun 50 sini nakit diğerini de kumaş olarak verdiğini söylemesine rağmen davacı kabul etmemiş ancak davalı delil de getirememiştir. Davacı Ömer b. Abdullah'tan almadığına yemin etmesi istendiğinde yemin edemediğinden davadan men edilmiştir.[82]

Ermeni tüccarlarla ilgili bir diğer kayıt yine bir borç münasebeti ile ortaya çıkmıştır. 1068 Şevval'i Evasıtında Kürtün'lü Ermeni tüccar Murat mahkemede İstanbul'da Yeniköy Mahallesi sefine reislerinden Kostantin Reis v. Trandafil ve ortağı Ezam Reis önünde konuşarak daha önce Kostantin ve Ezam'a gemilerine sermaye yapmaları için 880 Esedi kuruş borç verdiğini, bahsedilen paranın tamamını Kostantin ve Ezam'dan aldığını bildirdi.[83]

Borç ilişkileri ile ilgili diğer bir kayıt Trabzon'un bir yandan Karadeniz'in kuzeyi, diğer yandan da güneyi hatta Orta Doğu'ya kadar uzanan ticaret ağına ve şehrin önemine işaret etmektedir. 1068 Zilkade'si 25. gününe ait kayıtta Halep kazası Ermeni tüccarlarından Abdullah v. İvat mahkemede Sinop kazası gemi kaptanlarından Kapudanoğlu Doka v. Breşkova'yı 16 ay önce borç verdiği 1000 Riyali kuruş için dava etmektedir. Abdullah önce borcun 200 kuruşunu aldığını, 800 kuruşun zimmetinde kaldığını, kalan parayı istediğinde 300 Riyali kuruşa sulha ulaşıp borç temessüğü aldığını ancak şimdi parayı vermek istemediğini sorularak hakkının alınmasını istemiştir. Sorulduğunda Doka Abdullah'tan 500 Riyali kuruş alıp parayı Abdullah kendisinden Kefe'de istediğinde Kefe Kadısı Mustafa Efendi huzurunda Abdullah'a ödediğini ve onun da zimmetini ibra ettiğini bildirerek Kadı Mustafa Efendi imzasıyla 1068 Şevval'i 27. gününe ait hücceti ibraz etmiştir. Abdullah hücceti kabul etmemiş, Doka'dan hüccetini destekleyen delil istenmiştir. Tarakcı İsmail Beşe b. Ali ve Mehmet b. Mahmut Doka'nın lehine mahkemede şahitlik etmişler ve Abdullah men olunmuştur.[84]

1069 Cemaziyülahir'i 3. gününe ait kayıt mirasla ilgili bir alacak davası olup, mahkemenin gelişen safhasında ilgililerin ticaretle ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre Trabzon'da ölen Tomas v. Amiraziz'in kardeşi Bagos Ermeni mahkemede Trabzon Ortahisar Mahallesinden Evsab v. Kesbaz Ermeniyi dava ederek belge tarihinden 30 sene önce kardeşi Tomas hayatta iken Evsab'a 15.000 akçe borç verdiğini söyleyerek, Tomas 30 sene sonra öldüğünde para Evsab'da kaldığından alınmasını talep etmiştir. Sorulduğunda Evsab belge tarihinden 40

[81] T.Ş.S., 1833, 54/9.
[82] T.Ş.S., 1835, 7/4.
[83] T.Ş.S., 1837, 17/10.
[84] T.Ş.S., 1837, 22/1.

sene önce bir miras hissesinin verilmesi ile meselenin halledildiğini, Tomas'ın da bundan 30 sene sonra ölüp hayatta iken bu husus için kendisine dava açmadığı gibi bu konuda dava açmasının caiz olmadığına dair fetvası olduğunu söyleyerek mahkemeye sunmuş fetva gereğince Bogos Ermeni davadan men olunmuştur.[85]

Borç-alacak konusu ile ilgili son kayıt 1070 Safer'i 1. gününe aittir. Trabzon Elhac Kasım Mahallesinden Ermeni Bogos v. Amiraziz mahkemede Ermeni Asraduz v. Kukor'u dava ederek belge tarihinden 20 yıl önce mahkemede bulunmayan Muruz adlı Ermeninin kendisinden Rumili vilayetinde 600 kuruş ve Asraduz'dan 200 kuruş alıp ikisinin borcu için buğday verdiğini, kendilerinin buğdayı sattıklarını ancak bir miktar alacakları kaldığını sorularak alınmasını talep ettiğini söylemiştir. Sorulduğunda Asraduz Muruza borç olarak 200 kuruş verdiğini, onun da bir mikdar buğday verdiğini, sonra satıp paylaştıklarını, parasını ve hiçbir şeyini almadığını, Bogos'unda ortak olmadığını söylemiş, davacı men olunmuştur.[86]

Trabzon Ermenilerinin ticari hayatla olan ilişkisine ait bir diğer kayıt hibe ile ilgilidir. Buna göre 1068 Şaban'ı Evasıtında Trabzon Kanita Mahallesinden Hanım bt. İstefanos mahkemede damadı Ermeni Hevacesar v. Avedik Ermeni önünde konuşarak ölen kocasından kendisine kalan mehir ve hissesinden 150 Riyali kuruşu belge tarihinden 10 sene önce damadı Hevacesar'a ticaret için verdiğini, şimdide bahsedilen 150 Riyali kuruşu ve on senelik karını damadına hibe ettiğini bildirmiştir.[87]

Trabzon Ermenileri ve dışarıdan gelen Ermenilerle ilgili iki adet yaralanma ve ölüm kaydı bulunmaktadır. Kayıtlardan ilkine göre 1069 Rebiyülevvel'i 21. gününde Kürtün kazasından Ermeni Vartuvar v. Meksen ve Nersis v. Derviş mahkemede konuşarak yine Kürtün'den Çardak v. Ovanis Ermeni belgenin yazıldığı günden bir gün önce geceleyin sabaha karşı hanın merdivanından inerken düşüb alnının yaralandığını, mahkeme tarafından yaralının keşfedilmesini istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine mahkemeden kâtip Mevlana Bünyamin Çelebi, Trabzon Valisi Hasan Paşa'nın mütesellimi Ömer Ağa adına da Divan Kâtibi Mahmut Çelebi belge ekinde isimleri olan Müslümanlarla olay mahalline gidip yaralıya hadisenin gelişimini sormuşlardır. Çardak bir evvelki gece sabaha karşı hanın merdivenlerinden inerken kendi hatasıyla düşerek alnını yaraladığını, bu sebeple ölürse kimse ile davası olmadığını söylemiştir. Alınan ifade görevlilerce mahkemeye sunulmuş, hadise Vartavar ve Nersis Ermenilerin isteğiyle kaydedilerek kendilerine bir yazı örneği verilmiştir.[88]

[85] T.Ş.S., 1837, 46/6.
[86] T.Ş.S., 1838, 105/2.
[87] T.Ş.S., 1837, 12/6.
[88] T.Ş.S., 1837, 34/4.

Yukarıda verilen bir kısım kayıtlardan anlaşılacağı üzere Trabzon'a dışarıdan gelen tüccarlar Trabzon'daki hanlarda kalmakta idi. Bu kayıtta Trabzon Hanında odalardan sorumlu odabaşı Sava'nın ölümü ile ilgilidir. Buna göre 1069 Cemaziyülahir'i 3. gününde Trabzon Valisi Mehmet Paşa'nın mütesellimi Mehmet Ağa'nın adamlarından Kanber Ağa mahkemede konuşarak belgenin yazıldığı gece Trabzon hanında odabaşı olan Sava Ermeninin handa ölü bulunduğunu bildirerek mahkemeden teftiş edilmesini ve yazılmasını talep etmiştir. Mahkemeden Mevlana Şeyh Mehmet isimleri yazılı Müslümanlarla olay yerine gitmiş, Sava'nın handa öldüğü ve kardeşi Ermeni Kiraku'nun evine götürüldüğü anlaşılmıştır. Eve gidildiğinde ölünün vücudu kontrol edilmiş, boğazından yukarısının simsiyah olub ağzından kan gelerek öldüğü anlaşılmıştır. Kiraku Ermeni kardeşi Sava'nın sara olduğunu sara tutup yüz üstü düşerek öldüğünü, kimse ile davalarının olmadığını belirtmiştir. Mevlana Şeyh Mehmet anlatılanları mahallinde yazıp mahkemeyi hadisenin oluş şekli ile ilgili olarak bilgilendirmiştir.[89]

Ermenilerle ilgili değişik bir kayıt bir miras davasıdır. Buna göre 1069 Şaban'ı 13. gününde Kürtün kazası tüccarlarından olup daha önce ölmüş Vartevar'ın büyük oğlu Ermeni Bedros mahkemede Trabzon Valisi Mehmet Paşa'nın mütesellimi Mehmet Ağa tarafından mübaşir tayin olunan Mustafa Çelebi b. Mehmet önünde konuşarak babasının ölüp nakit para ve mirası kendisine ait iken mütesellimin babasının mirasını beytülmale almak istediğini belirterek mübaşire sorulmasını ve yanındaki fetva gereğinde alınmasını talep etmiştir. Mesele mübaşire sorulmuş, Elhac Hasan b. Kasım Beşe ve Darende kazası sakinlerinden Osman Beşe b. İbrahim Beşe davacı lehine mahkemede şahitlik etmişler, ibraz edilen fetvaya bakılmış ve Mübaşir davadan men olunmuştur.[90]

Trabzon Ermenilerinin bir şekilde ticaret erbabı ile ilgilerini gösteren son kayıt bir mülk satışıdır. Buna göre 1072 Rebiyülahir'i Evasıtında Trabzon Kasım Beşe Mahallesinden olup İstanbul'da ticaret yapan Mehmet Bey b. Murat Beşe'nin vekili Ali Ağa b. Murat mahkemede Trabzon İskenderpaşa Mahallesinden Evadyan v. Akub Ermeni önünde konuşarak vekili olduğu Mehmet Bey'in İskenderpaşa Mahallesindeki bir tarafı Hasan Çelebi b. Elhac Hüseyin, bir tarafı İbrahim Çelebi, bir tarafı Musa Çelebi b. Mustafa mülküne ve bir tarafı yola sınırı olup Mehmet Bey'in Ermeni Akubdan satın aldığı alt kat oda, meyveli ve meyvesiz ağaçları Evadyan Ermeniye 50 Riyali kuruşa sattığını bildirmiştir.[91]

[89] T.Ş.S., 1837, 44/12.
[90] T.Ş.S., 1837, 65/3.
[91] T.Ş.S., 1838, 39/4.

Trabzon Şehrinin Rumeli Şehirleri, Kırım Bölgesi ve Diğer Karadeniz Yerleşim Birimleri ile olan Ticaretine Dair Kayıtlar

Çalışmamızın başlarında Osmanlı dönemi Trabzon şehrinin Karadenizin diğer liman kentleri ve bunların hinterlentları ile köklü ticari ilişkiler içerisinde olduğu izah edilmişti. Bu ifademizi destekleyen birçok kayıt bulunmaktadır. Bu başlık altında değerlendirilen kayıtlar Kefe, Mankaliye, Akkirman, Varna, Azak, Macaristan, Tuna bölgesi, Rumeli de Tulyan, İshaklı, Ulah, Hacıoğlu Pazarı gibi Karadenizin kuzey ve batısında yer alan yerleşim birimleri ve coğrafi bölgeler ile Gönye, Atina, Arhavi ve Ünye gibi Karadeniz'in güney ve doğu kıyılarındaki yerleşimlerle ilgilidir.

Kefe

Kefe Vilayeti ile ilgili ilk kayıt 1063 Muharrem'i Evailine ait olup kayıt bir borç alacak ilişkisine aittir. Buna göre vefat etmiş Mustafa Beşe'nin kızı Ayşe Trabzon mahkemesinde Mehmet Beşe'yi dava ederek babasının Kefe Vilayetinde Mehmet Beşe'ye 50 Riyali kuruş verip sonra öldüğünü parayı Mehmet Beşe'den istediğinde vermek istemediğini bildirip alınmasını istemiştir. Mehmet Beşe'ye sorulduğunda parayı aldığını ve Kefe'de 35 kuruşunu verip 15 kuruş kaldığını söylemiş ancak 35 kuruş verdiğini delil ile ispat edemediğinden 50 kuruşu ödemesine karar verilmiştir.[92]

Kefe Vilayeti ile ilgili ikinci kayıt Trabzon-Kefe arasındaki ilişkiye farklı bir çehre kazandırmaktadır. Buna göre 1064 Safer'i Evasıtında Trabzon'lu Mustafa Beşe'nin kızı Ayşe'nin vekili ve kocası Mehmet Beşe b. Derviş mahkemede İbrahim Beşe önünde konuşarak kayınatası Mustafa Beşe'nin karısı için Kefe Vilayetinden İbrahim Beşe vasıtası ile 10 kuruş, bir tüfek, yarım kantar balık ve dört vukıyye kuru üzüm gönderdiğini ancak İbrahim Beşe'nin teslim etmediğini sorularak alınmasını talep ettiğini söylemiştir. İbrahim Beşe cevabında yarım kantar balık ile üzümün geldiğini, 10 kuruş ile tüfeğin kendisinde olduğunu söylemiş, 10 kuruşla tüfeği Ayşe hatunun kocasına vermesi için İbrahim Beşe'ye tembih edilmiştir.[93]

Kefe ile ilgili diğer kayıt Trabzon'lu gayrimüslimlerle ilgilidir. 1069 Şaban'ı 5. gününe ait kayıtta Trabzon Kemerkaya Mahallesinden Yoranda v. Kirako mahkemede Ezam'ın vekili olan babası Karaoğlan namlı Yordan v. Todori önünde konuşarak 5 ay önce Kefe'de Yordan'ın oğlu Ezam'a 245 kuruşluk elbise verip 60 kuruşunu Ezam'dan kalanı 165 kuruşu da babası Yordan'dan aldığını söylemiştir.[94]

[92] T.Ş.S., 1833, 22/3.
[93] T.Ş.S., 1834, 7/4.
[94] T.Ş.S., 1837, 61/2.

Diğer bir kayıt bir borç-alacak davası olup alacak mirastan talep edilmektedir. 1069 Zilhicce'si Evailinde Sürmene kazası Zaruca karyesinden ve vefat etmiş Mustafa Reis b. Mirzanın amca oğlu Ali b. Mehmet mahkemede Mustafa Reis'in Sürmene'de mirasını tasarruf eden kardeşi Beşir b. Mirza'yı dava etmektedir. Davacı Ali, Beşir'in kardeşi Mustafa Reis'e bundan önce Kefe'de iki kişiye kendi kefaleti ile borç olarak 270 kuruş ve ek olarak babası müteveffadan da 24.000 akçe borç alıp bunları Mustafa Reis ödemeden öldüğünü, mirastan talep ettiklerini ancak alamadıklarını beyan etmişlerdir. Sorulduğunda Beşir kardeşi Mustafa Reis ile babalarının mirasını belge tarihinden 15 seneden fazla zaman önce aralarında bölüştüklerini, bu tarihten beri köyünde ayrı yaşadığını, kardeşi Mustafa vefat ettiğinde mirasının iki oğlu ve bir kızına kaldığını, mirastan bir şey almadığını söyleyerek iddiaları kabul etmemiştir. Ali'den sözlerini destekleyen delil istenmiş, delilim yok demiştir. Ali, Beşir kardeşi Mustafa Reisin mirasını almadığına yemin etsin demiş, Beşir yemin etmiş ve yazılmıştır.[95]

Kefe ile ilgili bir diğer kayıt yine miras davasıdır. 1076 Cemaziyülahir'i 26. gününe ait kayıt Trabzon Yomra nahiyesi Dikne karyesinden olup Kefe'de Kule Mahallesinde oturan Mustafa Beşe'nin aynı köyden olup ticaret yaparken İstanbul'da vefat eden Mehmet Çelebi'nin varisi Elhac Abdurrahman'ı muhallefat için mahkemede dava etmesi ile ilgilidir. Sonuçta davcı lehine şahitlik edildiğinden muhallefatı Mustafa Beşe'ye teslim etmek üzere Elhac Abdurrahman'a tembih olunmuştur.[96]

Kefe kayıtları bir borç alacak davası ile devam etmektedir. Buna göre 1077 Cemaziyülevvel'i Evailinde Mahmut Beşe b. İbrahim mahkemede Süleyman Beşe b. Ali'yi dava edip bundan önce Kefe'de kendisine 200 kuruş üzerinde sermaye verdiğini söyleyerek talep etmiştir. Davalı toplam 137 kuruş borcu olduğunu iddia etmiş, borcun 200 kuruş olduğunu ispat edemeyen davacı fazla talepten men edilmiştir.[97]

Takip eden Kefe ile ilgili dava yine ticaret amacıyla oluşan bir borç-alacak davasıdır. Buna göre 1078 Rebiyülevvel'i Evasıtında Trabzon sakinlerinden Sarı Murteza Beşe mahkemede Trabzon sakinlerinden Meremmetçi oğlu Ahmet Çelebi'yi dava ederek kendisine Kefe'de 4 adet sofiyi 40 kuruşa sattığını ve alacağı olduğunu, bunu talep ettiğini söyleyerek Ahmet Çelebi'ye sorulmasını istemiştir. Ahmet Çelebi cevabında Kefe'de 4 adet sofiyi 8 kuruşa aldığını bildirerek davayı kabul etmemiştir. Davacı delil gösteremediğinden 8 kuruştan fazlasını almaktan men edilmiştir.[98]

[95] T.Ş.S., 1838, 3/3.
[96] T.Ş.S., 1842, 69/1.
[97] T.Ş.S., 1843, 45/6.
[98] T.Ş.S., 1844, 51/2.

Mankaliye

Trabzon-Mankaliye Kasabası arası ticaretle ilgili 4 kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi muhallefat talebi ile ilgilidir. Buna göre 1062 Rebiyülahir'i Evahirinde Trabzon sakinlerinden Elkas mahkemede Lefter v. Kiraku'yu dava ederek kardeşi Yanul'un Lefter'in kardeşi Adem'le birlikte ticaret yaptığını, Rum ilinde Mankaliye kasabasında kardeşi Yanul'un ölüp muhallefatının ortağı Adem'de kaldığını, daha sonra Adem de ölüp muhallefatını Lefter'in aldığını bildirerek kardeşi Yanul'un hissesini talep etmiştir. Lefter Elkas'ın kardeşinin kardeşi Adem ile ortaklaşa ticaret yaptığını bilmediğini, Yanul öldüğünde malından hiçbir şey almadığını söylemiştir. Davacıdan delil istenmiş, gösterememiş, Lefter'in yemin etmesi üzerine Elkas davadan men olunmuştur.[99]

1069 Şaban'ı 7. gününde Kostantiniye'nin Kabasakal Sinan Ağa Mahallesinden Mustafa b. Abdullah mahkemede Ali b. Hasan'ı dava edip 1 sene önce Mankaliye kasabasında Ali'nin üvey babası Elhac Bayram'ın gemisine kilesi 178 akçeden 700 kile buğdayı 1.400 kuruşa yükleyip, bu paradan evvela 600 kuruş alıp, geriye kalan 800 kuruşu buğdayı Trabzon'da satıp kendisine ödemek üzere Ali'yi vekil ettiğini, şimdi ise vermek istemediğini talep ettiğini bildirmiştir. Sorulduğunda Ali üvey babası Elhac Bayram'ın davacı Mustafa'ya buğday parasından borcu olan 400 Riyali kuruşu teslim et diyerek kendisine haber gönderdiğini ancak Mustafa'ya 800 kuruş vereceği olduğunu bilmediğini söylemiştir. Ali'nin kabul etmesi üzerine 400 Riyali kuruşu Mustafa'ya ödemesine tembih edilmiştir.[100]

1069 Zilkade'si 10. gününe ait kayıtta Rumili Vilayeti, Mankaliye kasabası ve Trabzon arasındaki ticaret ve miras meselesi ile ilgilidir. Kasabada Kadı olan Hamid Efendi imzalı ve 1069 Şaban'ı 10. günü tarihli olarak Trabzon mahkemesine intikal eden yazıda kasabadan Siyavuş b. Abdullah ticaretle uğraşırken Trabzon'da vefat eden Mehmet b. Siyavuşun oğlu olduğunu bildirerek oğlundan kalan mirasını elinde bulunduranlara mirasın kendisine intikal ettiği fikri ile dava açmış, şahitler aracılığı ile görülen davada iddia ve kadıdan gelen yazının doğru olduğu ispat edilmiş ve gereğine hükmedilmiştir.[101]

Mankaliye Kasabası ve Trabzon bağlamında ele aldığımız son kayıt terk edilmiş bir zımmi kadınla alakalıdır. 1079 Muharrem'i Evailinde Trabzon Kemerkaya Mahallesinden Sutusiye bt. Gorgor mahkemede Lasferi v. Yur önünde konuşarak Rumelinde Mankaliye kasabasında 12 seneden beri yerleşik olan kocası Kuyumcu Keraku v. Hıristofur'un kendisini nafakasız bırakıp gittiğini, avarız, nüzul ve diğer hükümle tevcih olunan yıllık vergilerini verdikten sonra geçinmeye

[99] T.Ş.S., 1832, 103/3.
[100] T.Ş.S., 1837, 63/5.
[101] T.Ş.S., 1837, 95/5.

gücü kalmadığını, Lasferi'nin Mankaliye'ye gidip kocası Keraku ile hukuka göre anlaşıp vergilere verdiği parayı alıp eğer kendisini boşamak isterse mihir, diğer alacaklarını ve hertürlü kanuni işlemleri için Lasferi'yi vekil ettiğini bildirmiştir.[102]

Akkirman

Trabzon-Akkirman ilişkilerine dair dört kayıt mevcuttur. Bunlardan birincisi 4 Zilhicce 1065 tarihine ait olup, Akkerman Vilayetinde oturan Pir Ali ve İbrahim Çelebi tarafından vekil olan Abdurrahman Ağa mahkemede Havva bt. Yusuf'u dava ederek vekili olduğu şahısların Aşağıhisar'daki mülk menzillerini vekili olduğu şahısların babalarının malı olduğunu, Havva'nın bahsedilen mülk sahibinin kocası Çakır Bey olduğu düşüncesiyle mülkü tasarruf etmek istediğini söyleyerek sorulumasını istemiştir. Havva'ya sorulduğunda bahsedilen mülkün Pir Ali ve İbrahimin babalarının mülkü olduğunu Çakır ve kendisinin olmadığını itiraf etmiş, mülkün Abdurrahman Ağa tarafından tasarruf edilmesine tembih edilmiştir.[103]

Akkirmanla ilgili diğer üç kayıt Bayram Beşe adlı bir yeniçeri ile ilgilidir. 1070 Safer'i Evahirine ait ilk kayıtta Trabzon'da Yeniçeri Zabiti Kaimmakamı olan Mehmet Çavuş b. İlyas Beşe mahkemede Trabzon Kavak Meydanı Mahallesinden Hüseyin b. Hasan önünde konuşarak Akkirman sakinlerinden 71. ortadan Bayram Beşe'nin ticaret için başka diyara giderken hastalanarak öldüğünü, bileni ya da varisi olmadığından muhallafatını beyt'ül mala aldığını, kaydedilen elbise, eşyası ve 4820 akçesini aldığını söylemiştir. Mehmet Çavuş devam ederek Bayram Beşe'nin bir kese ve iki kemer akçesinin Hüseyin'de olduğunu duyduğunu kendisine sorularak yazılmasını istediğini belirtmiştir. Sorulduğunda Hüseyin ölenin muhallefatını defter ettirip Mehmet Çavuş'a teslim ettiğini, hiçbirşey alınmadığını söyleyerek yemin etmiş ve çavuş itirazdan men edilmiştir.[104] Bayram Beşe ile ilgili ikinci kayıt 1070 Rebiyülahiri'ne ait olup bu kayıt Bayram Beşe'nin Trabzon'daki bağlantısını da açıklayan muhallefatıdır. Buna göre Akkirman'lı Bayram Beşe yine Akkirman'lı olup Trabzon'da İmaret-i Hatuniye Mahallesinde yaşayan Hüseyin'in evinde hastalanıp vefat etmiştir. Bayram Beşe'nin varisi bilinmediğinden Trabzon'da Yeniçeri Zabiti ve beytülmal kabzı yapan Mustafa Çavuş muhallefatı yazdırmış, tespit edilen malları açık artırma ile satılmaya çalışılmış ancak satılamamış, muhallefat kayda geçirilmiştir. Bu muhallefatta özellikle dikkati çeken varlıklar Rus asıllı bir köle ve cariyesidir. Ek olarak tekstil ürünleri ve 620 nakit akçe görülmektedir.[105] Bayram beşe ile ilgili son kayıt 1070 Cemaziyülevvel'i 19. gününe aittir. Buna göre Yeniçeri Çavuşlarından 47. bölükten Mehmet Çavuş mahkemede Trabzon'da Yeniçeri Zabiti olan 11. bölükten Mustafa Çavuş önünde konuşarak Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın mektubu ile beytülmal

[102] T.Ş.S., 1845, 21/1.
[103] T.Ş.S., 1835, 13/11.
[104] T.Ş.S., 1838, 111/3.
[105] T.Ş.S., 1838, 126/1.

talebiyle Trabzona geldiğini, araştırma yaptığında Akkirman sakinlerinden ticaret için Trabzon'a gelen Bayram Beşe'nin ölüp varisi bilinmediğinden Bayram Beşe'nin muhallefatından beytülmal için kabz olunan 16.797 akçeyi Mustafa Çavuş'tan aldığını söylemiş ve sözlerini Mustafa Çavuş tasdik etmiştir.[106]

Varna

Osmanlı Devletinin Rumeli'de önemli tahıl ticaret merkezlerinden biri olan Varna Kasabası ile Trabzon arasındaki ticaretle ilgili iki kayıt bulunmaktadır. Buna göre 1069 Cemaziyülevvel'i 21. gününde Trabzon sakinlerinden Suzri v. Arabul mahkemede Giresun kazası gemi reislerinden Mahmut Reis'i dava edip Mahmut Reis'in gemisinde yine reis olan Yor'un Varna kasabasında kendisinden 127,5 Riyali kuruş borç alarak buğday alıp Trabzon'a götürüp sattığını, bu parayı ödemek için mahkemede hazır bulunan Mavrovi'yi vekil ettiğini, ancak parayı istediğinde vermek istemediğini, kendisine sorularak yanındaki fetva gereğince alınmasını talep etmiştir. Mahmut Reis cevabında gemisinde reis olan Yor'un Varna'da Suzri'den 107,5 Riyali kuruş aldığını itirafta etmiş, Mavrovi'de 107,5 Riyali kuruşu Suzri'ye ödemeye kefil olduğunu söylemiş ve 107,5 Riyali kuruşu Suzri'ye ödemesine tembih edilmiştir.[107] Varna Trabzon arasındaki tahıl ticaretine yer veren ikinci kayıt daha büyük miktarda bir tahıl ticaretine işaret etmektedir. Bu kayıt bir anlamda da Trabzon'un ihtiyaç duyduğu tahıl ihtiyacının büyük ölçüde Rumeli merkezlerinden karşılandığına işaret etmektedir. Nitekim 1079 Muharrem'i Evasıtında Varna kasabasından Derviş Beşe b. Hüseyin mahkemede Trabzon Valisi Vezir Musa Paşa huzurunda Trabzon sakinlerinden Mehmet Reis b. Satılmış Ağa'yı dava ederek Varna'da Mehmet Reis'e Varna kilesi[108] ile toplamda 79.975 akçelik arpa ve buğday sattığını ancak Trabzon'a geldiğinde kilesine ve parasına itiraz ettiğini söyleyerek sorulmasını istemiştir. Mehmet Reis cevabında Derviş Beşe'den Varna'da 69.100 akçelik arpa ve buğday aldığını bundan fazla almadığını söylemiştir. Davacıdan delil istenmiş, gösterememiş yemin de etmediğinden Reisin kabul ettiği toplam 69.100 akçe buğday ve arpa parasını Mehmet Reisin ödemesine hükmedilmiştir.[109]

İshaklı

Rumelinde İshaklı kazası ile Trabzon arasındaki bir ticareti konu alan kayıt 1070 Cemaziyülahir'i Evahirine aittir. Kayıtta Bayburt kazasından vefat etmiş İsmail Efendi b. Abdülhamit'in küçük yetim kızları Saliha ve Ümmühan'ın vasileri olan Mustafa Ağa b. Ali ve İsmail Efendi'nin dul karısı Ayşe bt. Hasan Çavuş tarafından vekil olan Mustafa Ağa Trabzon Eyaleti Valisi Mehmet Paşa huzurunda toplanan mahkemede Trabzon Eyaleti, Tirebolu Kazası gemi reislerinden Gorgor

[106] T.Ş.S., 1838, 129/1.
[107] T.Ş.S., 1837, 43/4.
[108] Kile hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız, C. Kallek "Kile", *DİA*, 2012, 25, 568-571.
[109] T.Ş.S., 1845,23/2.

Reis v. Baburşi Reis'i dava edip İsmail Efendi hayatta iken Rum ili İshaklı kazası Neçarava karyesinde Gorgor Reis'in İsmail Efendi'den kilesi 65 akçeden 800 kile arpa alıp gemisine yükledikten sonra parasını ödemeden İsmail Efendi'nin ölüp alacağının Gorgor'da kaldığını, vesayeti ve vekâleti sebebi ile sorularak gereğinin yapılmasını istemiştir. Gorgor Reis cevabında belirtilen miktarlarda almadığını söyleyerek denizde gemisinin battığını aldığı arpanın da zayi olduğunu söylemiştir. Davacı Mustafa Ağa'dan delil istenmiş, şahitler Mustafa Ağa'yı desteklemiş, Mustafa Ağa'nın ibraz ettiği fetvaya bakılarak haklılığına hükmedilmiştir.[110]

Macaristan Buratu Kazası

1064 Cemaziyülahir'i Evahirine ait kayıtta Trabzon'da Ayo Gorgor Mahallesinden Yani v. Arslan tarafından açılan davada Elhac Recep b. Hasan b. Mustafa ve Elhac Yusuf b. Hasan b. Abdal mahkemede şahitlik ederek Macaristan Vilayetinde Buratu kazasında ticaret için yerleşip burada ölen Arslanın Yani'nin babası olduğunu, muhallefatının Yani'ye kaldığını, bu kasabadaki muhallefatının kaydedilerek alınması gerektiğini söylemişlerdir. Muhallefatı alanlara dava açma, talep etme ve getirmeye Tuduri v. Yani vekil tayin edilmiştir.[111]

Ulah Diyarı (Romanya)

1072 Cemaziyülahir'i 14. gününe ait sicil kaydına göre Trabzon Kemerkaya Mahallesinden Fatıma Hatun b. Elhac İbrahim'in vekili olan Hüseyin Çelebi b. Yusuf mahkemede bundan önce ticaret yaparken Ulah diyarında vefat iden Ali Beşe'nin kızı ve varisi olan ve terekesine vazyed olan Fatıma bt. Ali Beşe önünde vekâleten dava edip validesinin Ali Beşe'de 60 Riyali kuruş alacağı olduğunu, hatta Fatma'nın babasının validesine 60 kuruş borcu olduğunu şahitler huzurunda itiraf etmişken mirasından ödemek istemediğini, bu alacağı talep ettiğini söyleyerek sorulmasını talep etmiştir. Alacak talebi inkâr edilmiş, bunun üzerine Hüseyin Çelebiden delil istenmiştir. İskender Paşa Mahallesinden Hasan Efendi b. Yusuf ve Elhac Mustafa b. Elhac İbrahim mahkemede davacı lehine şahitlik etmişler ve gereğinin yapılmasına karar verilmiştir.[112]

Hacıoğlu Pazarı

1078 Cemaziyülevvel'i Evasıtına ait kayıtta Trabzon Yoros nahiyesi Diranos karyesinden olup ticaret için gittiği Hacıoğlu Pazarı kasabasında vefat eden Fazlı b. Behram Beşe'nin küçük oğulları Hasan, Hüseyin ve kızları Ayşe ve Fatma'ya

[110] T.Ş.S., 1838, 147/1.
[111] T.Ş.S., 1833, 95/5.
[112] T.Ş.S., 1838, 50/1.

babalarından intikal eden malları için amcaları Süleyman Çelebi vasi tayin edilmiştir.[113]

Rumelindeki Trabzon bağlantılı ticari faaliyetler hakkında bilgi veren kayıtlara ek olarak İstanbul ve Karadeniz'in güney ve doğu kıyılarında gerçekleşen ticari faaliyetlere dair yukarıdaki bölümlerde sınıflanmayan bir kısım kayıtlar aşağıda verilmiştir. Bu kayıtlarda da görüleceği üzere özellikle buğday ticaretinin daha fazla ön plana çıktığı, Trabzon'un un ve buğday ihtiyacında Rumeli merkezlerinin büyük öneme sahip olduğu görülmektedir.

İstanbul Trabzon ilişkilerini dile getiren 1069 Şaban'ı 14. gününe ait kayıtta Kostantiniye'nin Kabasakal Sinan Ağa Mahallesinden Mustafa b. Abdullah mahkemede Trabzon Aşağıhisar Mahallesinden ve sefine reislerinden gurbetde olan Elhac Bayram Reis adına Trabzon'da buğday satıcısı olan üvey oğlu Ali Çelebi b. Hasan Beşe önünde konuşarak Ali Çelebi'nin üvey babası Elhac Bayramın zimmetinde 800 Riyali kuruşunun olup Bayram'dan istediğinde parayı Trabzon'da buğday satıcısı üvey oğlum Ali'den al diyerek kendisine tezkire verdiğini, kendisinin de parayı Ali Çelebi'den istediğinde 800 kuruş değil 400 kuruşdur diyerek inkâr ettiğini, Ali Çelebi'nin kabulü üzere 400 kuruşu Ali Çelebi'den aldığını beyan etmiştir.[114]

1061 Şaban'ı Evahirinde Trabzon'dan Kasap Mehmet Beşe b. Ahmet mahkemede Atina'dan Ali Beşe b. Selman'ı dava edip Gönye'de çarşı esnafından Ali Beşe'ye kendi adına satmak için eşya verdiğini daha sonra aralarında anlaşmazlık çıktığından eşyaların onda kaldığını ve istediğini beyan etmiştir. Davalının inkâr etmesine rağmen şahitlerin ifadesi ile eşyayı vermesine tembih edilmiştir.[115]

1067 Receb'i Evailine ait kayıtta Trabzon'da beytülmal zaptına memur olan Yeniçeri Zabiti Süleyman Çavuş mahkemede Arhavi Kazasından Musa Reis'i dava ederek bundan önce Musa Reis'in gemisinde iki bezirgânın ölüp birinin 120 bin ve birinin de 80 bin akçesi kaldığını ve Musa Reis aldığını iddia ederek talep ettiğini bildirmiştir. Musa Reis iddiayı inkâr etmiş, davacıdan delil istendiğinde delil gösterememiştir. Musa Beşe'den yemin etmesi istenmiş, yemin etmiş ve Süleyman Çavuş davadan men edilmiştir.[116]

1070 Safer'i 7. gününe ait sicil kaydında Atina kazası Kükesvara karyesinden olup ticaret yaparken Trabzon'da vefat eden Süleyman Beşe b. Kurt'un parasını ve mallarını zabteden Yeniçeri Çavuşu Mustafa Çavuş b. Ali Beşe'den vefat edenin çocukları adına mirasının alınması için Atina kazası kadısı Yusuf Efendi b.

[113] T.Ş.S., 1844, 59/5.
[114] T.Ş.S., 1837, 65/8.
[115] T.Ş.S., 1832, 33/1.
[116] T.Ş.S., 1836, 16/2.

Ahmet'ten gelen mektup konu edilmektedir. Mustafa Çavuş muhallefatı aldığını kabul etmiş ancak mektubun kadıya ait olduğunu kabul etmemiştir. Şahitler mektubun doğruluğuna şahitlik etmişler ve gereğinin yapılmasına hükmedilmiştir.[117]

1079 Muharrem'i Evahirine ait kayıtta Ünye Kazasından Mehmet Beşe b. Mahmut mahkemede Ünye kazasından Ahmet b. Mehmet'i dava edip bundan önce Ahmet Reis'e 300 Esedi kuruş borç verdiğini ve gemisine sermaye yaptığını, vilayete gelip pazarda istediğinde buğdayımı satıp vereyim dediğini ve kendisinin de razı olduğunu, ancak şimdi vermek istemediğini, kendisine sorularak gereğinin yapılmasını istediğini belirtmiştir. Sorulduğunda Ahmet Reis anlatılanları tamamen inkâr etmiş, bunun üzerine davacıdan delil istenmiştir. Ömer Beşe b. Mehmet ve İbrahim b. Mehmet mahkemede davacı lehine şahitlik etmişler, şahitlere İslamın şartları sorulup yerli yerince cevap verdiklerinden sonra şahitlere yalancı olmadıklarına yemin teklif olunmuş, yemin etmişler ve Ahmet Reis'in 300 kuruşu ödemesine hükmedilmiştir.[118]

Trabzon ile Doğu ve Güney Şehirleri Arasında Yapılan Ticarete Dair Kayıtlar

Çalışmamızın başlangıcında belirttiğimiz gibi Trabzon Eyaletinin Trabzon merkezde olmak üzere sadece Karadeniz kıyılarındaki yerleşim birimleri ile değil doğu ve güney bölgelerindeki yerleşim birimleri ilede önemli bir ticaret hacmi bulunmakta idi. Trabzon'un taşıdığı değişik avantajları ile güneyindeki yerleşim birimlerinden ticaret yapmak isteyenleri cezbettiği anlaşılmaktadır.[119] Bu ticaretle ilgili değişik mahiyetteki kayıtlar aşağıda verilmiştir.[120] Trabzon ile doğu şehirleri ve ülkeler arası ticaretin korunması ve gelen tüccarların güvenliği açısından tespit edilen bir kayıt ilgi çekicidir. Buna göre; 1076 Zilhicce'si Evailinde Trabzon sakinlerinden İbrahim b. Murat mahkemede Maçka Kazasındaki dağ geçidinin bakıcısı olup muaf olan Hamurpe, Baş Maçuka ve Hisi karyeleri ahalisini dava ederek bahsedilen dağ yolundan gelirken adı geçen karye ahalilerinin bakımını üstlendikleri Puhluhan yakınlarındaki geçitte derbendi geçerken bir kaya önü ve

[117] T.Ş.S., 1838, 107/1.

[118] T.Ş.S., 1845, 24/5.

[119] T.Ş.S., 1843, 16/1, 1076 Şevvali Evahirinde Trabzon kazası keferesi cizyesini toplamaya memur olan Mustafa Ağa b. Mehmet Ağa mahkemede aslen Gümüşhaneli ve Meşhed Mahallesi'nden olup Trabzon'da yaşayan Sava ve kardeşi Nikola önünde konuşarak adı geçenlerin cizye vermediklerini, kendilerine sorularak mevcut hüküm gereğinde alınmasını talep ettiğini bildirmiştir. Sorulduğunda Sava ve Nikola cevaben kendilerinin Gümüşhane Meşhed Mahallesinden olduklarını, her sene cizyelerini Gümüşhane emini olanların aldığını, ticaret için Mahallelerinden naklolup Trabzonda ticaret yaptıklarını söylemişlerdir. Adı geçen zimmilerden sözlerini destekleyen delil istenmiş, Mustafa b. Abdullah ve Ali b. Hüseyin davalılar lehine şahitlik ederek Sava ve Nikola'nın Gümüşhane'nin Meşhed Mahallesi'nden olub Gümüşhane cizyesine bağlı reaya olduklarını, Trabzon'a ticaret için yerleştiklerini söyleyerek her sene cizyelerini Gümüşhane emini olanların aldığını bildirmişler ve Mustafa Ağa müdaheleden men edilmiştir.

[120] T.Ş.S., 1843, 53/7. Kayıtta doğrudan ticari bir ilişki olmamakla birlikte Trabzon'lu olup, Musul'da vefat eden şahsın muhallefatı ile ilgilidir.

köşe başı mevziinin bakıma ihtiyacı olduğundan yük beygirinin yıkılıp yükünün ırmağa düşüp kaybolduğunu, yükü içerisindeki muhtelif kumaş ürünlerinin ve sair ufak tefek mallarının kaybolduğunu bildirerek zararının tazmin olması amacıyla, durumun karye ahalilerine sorulmasını istemiştir. Sorulduğunda köy ahalileri bahsedilen derbendin tamir ve bakımına memur olduklarını ancak davacının beygirini bağladığı yerde harabe ya da bakıma ihtiyaç duyulan bir yer olmadığını, yolun geniş olduğunu iki beygirin hızlıca yürüyüp geçmesinin mümkün olduğunu söyleyerek mahkemenin teftiş etmesini istemişlerdir. Mahkemeden vazifelendirilen İbrahim Efendi belge ekinde isimleri bulunan Müslümanlarla derbende giderek keşifte bulunmuş, davacının beygirini bağladığı kayalık ve köşe başı olan mevzideki yol alanının 10 arşın olup tamiri gerekmediği ve daha fazla genişltilmesinin mümkün olmadığı, yolun kaya olması sebebiyle eskiden beri yol ehli olanların bu genişlikle geçtikleri tespiti ile mahallinde kaydederek mahkemeye haber vermişler, İbrahim davadan men edilmiştir.[121] Kayıtta görüldüğü üzere tücarların zarara uğradıklarında zararlarının tazmini için yetkililere başvurmaları ve inceleme istemeleri mümkün olup, bu tür imkânların ticaretin devam etmesine büyük katkı sağladığı düşünülmektedir.

17. yüzyılda da etkisini devam ettiren veba salgınlarının zaman zaman Trabzon'u da olumsuz olarak etkilediği değişik çalışmalarda belirtilmiştir. Bunlara örnek olması açısından 1068 Şevval'i Evahirine ait kayda göre Trabzon Valisi Hasan Paşa'nın mütesellimi Ömer Ağa tarafından şehir subaşısı olan Tekeli Mehmet Beşe mahkemede tüccar taifesinden bir zımminin handa vebadan yattığını bildirerek mahkeme tarafından durumun kontrol edilmesi ve zayi olmaması için mallarının kayıt altına alınmasını istemiştir. Mahkemeden Mevlana Mehmet Efendi gönderilip o da hüccet ekinde isimleri olan müslümanlarla bahsedilen hana gidip sözü edilen zımmi tacire hangi vilayetden olduğunu, malı olup olmadığı, isminin ne olduğunu sormuş, tüccar cevabında Kürtün kazasından olup isminin Evanis, babasının isminin Evhani ve yanında olan Kıraz'ın kardeşi olup bir yük keteni ve az sayıda muhtelif malı olup elindeki giyeceklerden başka para ve muhallefatının olmadığını söylemiştir. Subaşı Mehmet Beşe'nin talebi ile Mehmet Efendi mahallinde kaydederek mahkemeye haber vermiştir.[122]

1060 Şaban'ı Evasıtına ait ilk kayıtta Trabzon Çölmekçi Mahallesinden Vinami, Ayo Vasil Mahallesinden Hoca Tınas'ı dava etmektedir. Hoca Tınas'ın zımmetinde 11 batman ipek hakkı olduğunu söyleyen Vinami'ye karşı Tınas Vinami'nin zimmetinde 272 kuruş alacağı olduğunu ve bunu kabul ettiğini Erzurum'a gidip geldikten sonra 11 batman ipek mukabelesinde paradan vazgeçerek ipeği aldığını bildirmektedir. Mahkeme Tınas'ı haklı bulmuş ve Vinami men olunmuştur.[123] Erzurum'la ilgili ikinci kayıt 1061 Safer'i Evahirine

[121] T.Ş.S., 1843, 20/2
[122] T.Ş.S., 1837, 18/8.
[123] T.Ş.S., 1831, 61/14

aittir. Erzurum tüccarlarından Elhac Ebu Asım b. Hüseyin mahkemede Trabzon'lu debbağ taifesinden Musa Beşe b. Cuma'yı dava ederek Musa Beşe ile olan ticaretinden zarar ettiğini ve bu zararın tazmin edilmesini istemiştir. Musa Beşe bu zarara kefil olmadığını bildirmiş ve yemin etmiştir. Davacının delil gösteremediği kayda geçmiştir.[124] 1066 Muharrem'i Evailine ait bir diğer kayıtta Erzurum sakinlerinden olup Trabzon'da çerçilik yaparken vefat eden Davud b. Murat'ın varisi Süleyman b. Hüsrev mahkemede Trabzon şehir subaşısı Mustafa Beşe'yi dava edip müteveffanın kızkardeşinin oğlu olup mirasından kendisinin sorumlu olduğunu ancak subaşı Mustafa Beşe'nin mirası tasarrufuna engel olduğunu belirtmiş, şahitler vasıtasıyla subaşı davadan men edilmiştir.[125]

1061 Rebiyülevvel'i Evailinde Trabzon sakinlerinden Bistan Beşe b. Abdi mahkemede Bitlis'ten tacir Murat b. Yusuf'u dava edip Murat'a her yedi arşını bir kuruştan yüz arşın gabar sattığını, parasını almak istediğini, borçlunun parasını vermediğini söylemiştir. Murat cevabında iddiayı kabul etmiş ve on dört buçuk kuruşu alacaklıya ödemesine tembih edilmiştir.[126]

1068 Zilkade'si Evailine ait kayıt bir borç alacak ilişkisine aittir. Kayıt yine Karadeniz ticaretinde gemilerin ve gayrimüslimlerin rolünü izaha yardımcı olmaktadır. Buna göre, Kürtün kazası tüccarlarından Sefer v. Evanis mahkemede İstanbul Yeniköy gemi kaptanlarından Kostantin v. Trandafil ve ortağı Ezam Reis v. İstaranos önünde konuşarak bir müddet önce bahsedilen zımmilerin oğlu Evanis'den gemi sermayesi için 1012,5 Esedi kuruş borç aldıklarını, sonra oğlu Evanisin Kastamonu eyaleti Küre kasabasına yakınlarında ölüp mirasının kendisine kaldığını ve 1012,5 Esedi kuruşu borçlulardan aldığını bildirmektedir.[127]

1063 Cemaziyülahir'i Evasıtına ait kayıtta Darende Kasabası tüccarlarından Derviş Çelebi b. Mehmet Beşe Trabzon Ortahisar Mahallesinden Ahmet Çelebi'yi kardeşi Mustafa Bey'in kendisinden İstanbul'da aldığı 2000 kuruş borçtan geriye kalan 220 kuruş sebebi ile dava etmektedir. Davalıların kabul etmemesine rağmen şahitlerin ifadesi ile kalan 220 kuruşu Ahmet'in Derviş Çelebi'ye ödemesine karar verilmiştir.[128]

1068 Zilhicce'si 5. gününe ait kayıtta Darende kazası Aşudi karyesinden olup ticaret yaparken Trabzon Eyaleti Sürmene kazasında vefat eden Murat b. Hüseyin'in kardeşi Osman b. Hüseyin ve küçük kız kardeşi Emine için mahkemeden vasileri olan Mustafa Beşe b. Elhac Hindi mahkemede Trabzon'da Yeniçeri Zabiti ve beytülmal toplamaya memur olan Mustafa Çavuş'u dava edip Murat Sürmene kazasında öldüğünde bir miktar muhallefatını Mustafa Çavuş'un

[124] T.Ş.S., 1832, 8/1
[125] T.Ş.S., 1835, 19/11.
[126] T.Ş.S., 1832, 11/4.
[127] T.Ş.S., 1837, 20/1.
[128] T.Ş.S., 1833, 40/8.

emaneten aldığını duyduğunu söyleyerek yanında bulunan Darende kasabası kadısının imzalı nakil mektubunu ibraz etmiş ve Mustafa Çavuş önünde okunmuştur. Mustafa Çavuş aldığı malın bir kısmının Murat'a ait olduğunu itiraf etmiş ancak nakil mektubunun kadıya ait olduğunu kabul etmemiştir. Ebubekir b. Murat ve İskender b. Murat nakil mektubunun gerçek olduğuna şahitlik etmişler ve gereğinin yapılmasına karar verilmiştir.[129]

1070 Cemaziyülevvel'i Evahirine ait sicil kaydına göre Sürmene kazasından olup daha önce vefat eden Elhac Yunus'un verasetinin oğlunun oğullarına, küçük ve büyük kızlarına kaldığı kanunen belli olduktan sonra adı geçenlerin vasisi Mürteza Beşe mahkemede Sivas Eyaleti Gürün kasabası tüccarlarından Savel v. Sefer önünde dava edip Elhac Yusuf'un hayatta iken Şirvan Oğlu Bahtiyar zımmiye 721 Riyali kuruşluk keten verdiğini, Bahtiyar ödemeden Elhac Yusuf öldüğünden paranın onda kaldığını, duyduğuna göre parayı ödemek veya mirasçısına teslim etmek için Savel'i vekil ettiğini, tüccara sorularak cevabının yazılmasını istemiştir.[130]

Sonuç

17. yüzyılın ikinci yarısında ağırlıklı olarak Trabzon ve Karadeniz ticaretinin konu alındığı çalışma belirtilen yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin genelinde ve özellikle Anadolu'da ortaya çıkan içtimai, idari ve iktisadi meselelere rağmen Trabzon şehrinin Karadeniz'i çevreleyen coğrafya ve Osmanlı coğrafyasının doğu ve güneyi ile hatırı sayılır bir ticari faaliyete sahip olduğunu göstermektedir. Trabzon şehri mevcut coğrafyası ile büyük tarım alanlarına ya da erken modern dönem sanayisine sahip olmamasına rağmen bünyesindeki ve şehre dışarıdan gelen tüccarlar vasıtası ile ticari hareketliliğini korumayı başarmıştır. Şehrin fethinden itibaren şehir hayatının her alanında etkisini hissettiren vergiden muaf yönetici kesim ve bunların içerisinde kapıkulu kaynaklı şahısların 17. yüzyılın tipik özelliklerinden olarak şehrin yönetimi ve ekonomisindeki ağırlıklarını giderek artırdıkları ve incelenen yüzyıl içerisinde şehirdeki ticari faaliyetlerin büyük bölümünü kontrol ettikleri anlaşılmaktadır. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı şekli ile Trabzon'daki kapıkullarının bu faaliyetlerinde yalnız olmadıkları Karadeniz'in diğer sahil Osmanlı kentlerinden yeniçeri ortalarına kayıtlı şahısların da geniş bir coğrafyada ticari faaliyetlerini sürdürdükleri tespit edilmiştir. Osmanlı taşrasında meydana gelen bu değişiklikler şüphesiz bir sonraki yüzyılda ortaya çıkacak ayanlar döneminin habercisi idi.

[129] T.Ş.S., 1837, 78/2.
[130] T.Ş.S., 1838, 133/5.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

1831,1832,1833,1834,1835,1836,1837,1838,1840,1841,1842,1843,1844,

1845 nolu Trabzon Şer'iyye Sicilleri

Telif Eserler

Bostan, M. Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal Ve İktisadî Hayat*, Ankara: TTK, 2002.

Bryer, A., D. Winfield. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Volume I, "The City and District of Kerasus", Washington: Dumbarton Oaks, 1985.

Çelik, B.. "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *SUTAD*, Güz 2018, 259-267.

Çelik, Ş.. "Orducu", *DİA, 2007,* 33, 370-373.

Çiftçioğlu, N. A.. *Osmanlı Tarihleri*, Aşıkpaşaoğlu Ahmet Aşıki Tevârîh-i Âl-i Osman, İstanbul 1947

Darling, Linda T.. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914), Editörler, Ç. Keyder, Y. Eyüp Özveren, D. Quatert, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Imber, C.. *The Ottoman Empire 1300-1650*, Newyork: Palgrave Macmillan, 2002.

İnalcık, H.. "Eyalet", *DİA*, 1995, 11, s. 549.

_____. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

İnan, K.. "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656), *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 29-56.

_____. "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658)", *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 235-252.

_____. *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

_____. "Remembring the Good Old Days: the Ottoman Nasihatname [Advice Letters] Literature of the 17th Century", *Institutional Change and Stability Conflicts, Transitions and Social Values*, Edited by A. Gemes, F. Peyrou, I. Xydopoulos, Pisa: PLUS Pisa University Press, 2009, s.111-128.

_____. "Trabzon'un Fethi", *"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 15-28.

Jennings, R.. "Plague in Trabzon and Reactions to it according to Local Judicial Registers,", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul: The Isis Press, 1999, p. 667-676.

_____. "Pious Foundations in the society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640. A Study based on the Judicial Registers "şer'i mahkeme sicilleri" of Trabzon", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul: The Isis Press 1999, s. 613-666.

Kütükoğlu, M.. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1983.

Öz, M.. *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Özel, O.. "Şiddetin Egemenliği: 1550 ila 1700 Arasında Celaliler", *Osmanlı Dünyası*, Editör, C. Woodhead, Çev. G. Çağlalı Güven, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Shukurov, R.. *"The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi Against Trebizond (1456 AD/860 H)", Byzantine and Modern Greek Studies*, V.17, Birmingham, 1993, s. 127-140.

Sümer, F.. *Çepniler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1992.

Tabakoğlu, A.. "Resim", *DİA*, 2007, 34,, s. 582-584.

Usta, S.. *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Temmuz 2015, Trabzon, 266 s

Uzunçarşılı, İ. H.. *Osmanlı Tarihi*, Cilt II. Ankara: TTK, 1983.

Yücel, Y.. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara: TTK, 1991.

1687 YILINDA TRABZON'DA EŞKIYALIK FAALİYETLERİ

Sebahittin Usta

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi, s.usta@ktu.edu.tr)

Özet

Kamu düzeni ve asayişin sağlanması, insanların mal, can ve seyahat özgürlüklerinin korunması Osmanlı Devleti'nin temel amaçları arasında yer almış ve devlet-toplum düzeninin en önemli düsturu olmuştur. Bu düzeni tehdit eden en önemli unsurlardan birisi eşkıyalıktır. Genellikle silahla yahut başka bir şekilde zor kullanarak, yol keserek veya baskın yaparak mala ve cana kastetme, kamu düzeni ve asayişini ihlâl ederek devlet-toplum düzenini bozma olarak kabul edilen eşkıyalık; Osmanlı Devleti'nin zaman zaman karşılaştığı en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Çoğunlukla iktidar mücadelelerinde, merkezi otoritenin zaaf içerisine düştüğü zamanlarda, uzun savaş dönemlerinde veya iktisadi buhranlarda eşkıyalık faaliyetleri daha da yoğunlaşmıştır. 16. yüzyılın başından itibaren meydana gelen nüfus artışı, yüzyılın son çeyreğinden itibaren uzun süren savaşlar ve maliyetinin vergi artırımı ile reayaya yüklenmesi, iktisadi buhranlar, ateşli silahların yaygınlaşması gibi nedenlerle devlet-toplum düzeni sarsılmış ve celali isyanları denilen eşkıyalık faaliyetleri ortaya çıkmıştır.

17. yüzyıl boyunca aralıklarla devam eden eşkıyalık faaliyetleri yüzyılın sonunda, 1683 İkinci Viyana kuşatması sonrası, on altı yıl devam eden savaş döneminde de görülmüştür. Merkezi otoritenin zaaf içerisine düştüğü, taşradaki düzeni ve asayişi sağlamakta zorlandığı bu dönemlerde Trabzon'da da eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmıştır. Bu bildiride, 1687 yılında eşkıyalık faaliyetleriyle ilgili olarak Trabzon mahkeme kayıtlarına yansıyan olaylardan hareketle çeşitli tespitlere yer verilmiştir. Trabzon'da toplumsal düzeni bozan eşkıyalık faaliyetleri reayanın huzurunu kaçırmış ve eşkıyalar reayanın parasını, malını zorla gasp etmiş, pazar basarak tüccarların mallarını zorla ellerinden almış, adam yaralama, öldürme gibi fiillerde bulunmuş, Of mahkemesini basarak kadıyı rehin almış ve mahkemenin işleyişine engel olmuşlardır. Üzerlerine giden Trabzon valisi ve adamlarına tüfeklerle saldırarak zarar vermişlerdir. Bu eşkıyalık faaliyetlerinde yeniçeriler ve özellikle sarıca-sekbanlar da rol almışlardır. Yapılan şikâyetler neticesinde, merkezden gönderilen hükümlerde bunların yakalanması, hapsedilmesi veya katledilmeleri emredilmiş, devlet ve toplum düzeni sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Trabzon, Mahkeme Kayıtları, Eşkıyalık

Abstract

BANDITRY ACTIVITIES IN TRABZON IN 1687

Providing public order and public order, protecting people's freedom of life, life and travel were among the main objectives of the Ottoman State and became the most important principle of the state-society order. One of the most important elements threatening this order is banditry. Banditry, which is generally regarded as the destruction of public and public order by violating public order and public order, by means of gun or other force, by cutting or raiding; It was one of the most important problems that the Ottoman State faced from time to time. Banditry activities were intensified mostly in power struggles, when central

authority fell into weakness, in periods of long war or in economic crises. The state-society order was shaken due to the population increase that occurred since the beginning of the 16th century, long wars since the last quarter of the century, the tax increase with its cost, the economic depressions and the spread of firearms and banditry activities called Celâli rebellions emerged.

The banditry activities, which continued at intervals throughout the 17th century, were also observed at the end of the century, after the 1683 Second Siege of Vienna, during the war period that continued for sixteen years. In these periods when the central authority fell into weakness, and it was difficult to maintain order and order in the provinces, banditry activities were also encountered in Trabzon. In this declaration, various determinations were made regarding the banditry activities in 1687 based on the events reflected in the Trabzon court records. The banditry activities that broke the social order in Trabzon have missed the peace of the real and the bandits have extorted the money of the rea and their property by force, took the merchandise of the merchants by pressing the market, took actions such as injuring and killing the man, pledging the woman by pressing the court of the court and preventing the operation of the court. They attacked the Governor of Trabzon and his men with rifles, and damaged them. Janissaries and especially sarica-secbanes also played a role in these banditry activities. As a result of the complaints made, the orders sent from the center were ordered to be captured, imprisoned or murdered, and an order of state and society was tried to be achieved.

Key Words: Ottoman, Trabzon, Court Records, Banditry

Giriş

Erıc J. Hobsbawm eşkıyalığı, kanun ve otoritenin kolunun uzanamadığı dağlar ve ormanlarda şiddete başvurarak ve silahlı olarak yaşayan erkeklerin (onların arasında kadınlara geleneksel olarak nadiren rastlanır), kendi iradelerini kurbanlarına zora başvurarak, mal ve paralarını soyarak ya da başka yollarla dayatması olarak ifade eder. Bu yolla eşkıyaların, iktidarı ellerinde tutanların ya da iktidar üzerinde hak iddia edenlerin, aynı zamanda hukukun işleyişinin ve kaynak dağıtımının denetimini ellerinde bulunduranlara meydan okumalarıyla ekonomik, toplumsal ve siyasal düzene de kafa tuttuklarını belirtir.[1] İslâmi literatürde eşkıyalık (hırabe veya kat'u't-tarîk); genelde silahla veya başka bir şekilde zor kullanmak suretiyle yol kesip baskın yaparak mala, cana tecavüz, kamu düzeni ve güvenliği ihlâli olarak tanımlanabilir. İslâm hukukçuları arasında, ekol farklılığı yüzünden suçun tanımı, oluşması vb. konularda farklı yorumlar vardır. Eşkıyalığı bağydan ayıran fark mevcut siyasî iktidara karşı başkaldırma niteliği taşımamasıdır. Suçu işleyenlerin akil baliğ, hür ve İslâm ülkesi tebaasından olması şartı aranır. Genelde kadınların eşkıyalıkla suçlanamayacağı Hanefi hukukunda kabul edilmekle birlikte diğer ekollere mensup fakihlerin çoğu kadın-erkek ayırımı yapmazlar. En az üç kişinin, şehir, kasaba ve köy gibi meskûn mahaller dışında işlediği saldırı ve soygunlar eşkıyalık sayılır, ancak bazı fakihler sayı şartı aramaz ve şehir eşkıyalığını da eşkıyalık kategorisinde değerlendirir. Eşkıyalık suçunun cezası dört türlüdür: öldürülme, asılma, el ve ayakların çaprazlama kesilmesi ve

[1] Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011), s. 8.

sürgün. İslâm fıkhında had cezaları içinde yer alan bu cezaların uygulanması zorunlu olup devlet başkanları bunları başka cezalara çeviremez.[2]

İslâm ve Osmanlı hukuku açısından şekavet ile isyan, şaki ile asi arasında ayırım yapıldığı malumdur. İsyan veya bağy haddi aşmak, zulmetmek ve halktan ayrılmak anlamına gelir. Eşkıyalık, siyaseten katl cezası ile cezalandırılan suçlar arasında gösterilir.[3] Ama yol kesme hakkında Kur'an hükümleri ışığında eşkıyalığın hadd cezası ile t söz konusu olduğundan siyaseten katl ile cezalandırılmayacağı sonucu ortaya çıkar. Bununla birlikte Osmanlı uygulamasında, eşkıyalık hareketlerinin yoğunluk kazanması ve bunların yol kesme gerekçesiyle cezalandırılması halinde önünün alınamayacak olması yüzünden devlet bu eşkıyaları asi saymış ve siyaseten katl ile cezalandırmıştır. Yol kesme ile ilgili olarak ceza verilebilmesi için *muhafaza altında olan malın gizlice alınması* ve suçun *gece işlenmemesi* gibi bir takım şartlar gerekmekteydi. Devlet eşkıyalık olaylarını bastırmak için bunlara isyancı muamelesi yapmıştır. Hatta Ahmet Mumcu, İslâm hukukunun isyan ile ilgili hükümlerinin dahi ötesine gidildiğini belirtir. Mesela isyana kalkışanlar itaate davet edilmeden cezalandırılamayacağı, yine kalkışmadan sonra vaz geçenlerin katlinin caiz olmadığı gibi hükümlerin pek nazar-ı dikkate alınmadığını iddia eder.[4]

Osmanlı Devleti'nde eşkıyaların çoğunluğu reayadan olmakla birlikte askerî sınıfa mensup yetkililerin de zaman zaman görevlerini kötüye kullandıkları ve haksız uygulamalara giriştikleri bilinmektedir.[5] Ancak bir askerînin eşkıya olabilmesi için silahlanarak *ülkenin iç güvenliğini bozmak, öç almak, mal zabt ve gasp etmek gibi saiklerle baskın, soygunculuk, yol kesme, adam öldürme gibi hareketler yapması gerekmektedir.* Fakat bu imkânlara sahip devlet ricalinin yaptığı bu türden işler eşkıyalıktan ziyade isyan olarak nitelenebilir. Nitekim Celâlilerin *huruç ale's-sultan* ve *sai bi'l-fesad* suçlamalarıyla katledilmelerinin caiz olduğuna dair fetvalar verilmiştir.[6]

Genel itibariyle Osmanlı devlet ve toplumunun, 16. Yüzyılın son çeyreğine kadar, kendi sistemi içinde uyumlu ve dengeli göründüğü kabul edilir. Toplum değişimle değil, düzeni korumakla var oluyordu. Yöneticiler, yani askerî ve ulema sınıflarının güvenli, sürekli ve yeterli gelirleri vardı. Üretici sınıf, ne gibi vergiler ödeyeceğini tam olarak biliyor ve merkezî yetkililer, yerel yolsuzluklara karşı oldukça etkin bir koruma sağlıyordu. Devlet temel ihtiyaç maddeleri bakımından

---

[2] Ali Bardakoğlu, "Eşkıya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, 11, s. 463-466

[3] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yayınları, 1963), s. 53. Siyaseten katl, İslâm hükümdarının ülke idaresi ve politika zaruretleri ile verdiği ölüm cezasıdır. (a.g.e., s. 2)

[4] Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten*, s. 134.

[5] Bilgehan Pamuk, "XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlıdan Günümüze: Eşkıyalık ve Terör*, (Samsun: Etüt Yayınları, 2009), s. 57-59.

[6] Mehmet Öz, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlıdan Günümüze: Eşkıyalık ve Terör*, (Samsun: Etüt Yayınları, 2009), s. 37.

da kendine yeterliydi. Yöneticiler, dünyayı fethedeceklerine inanıyor, yabancıların gözlerini kamaştıran bir ihtişam ortasında sonsuza dek sürecek bir imparatorluktan bahsediyorlardı. Buna karşın yirmi otuz yıl sonra bütün bu göz kamaştırıcı yapı, temellerinden sarsılacaktır. Keşmekeş ve kargaşa ortasında, geçim ve geleceklerinden kaygılı aynı yöneticiler, sultanın yetkisine karşı çıkmaya, hukuku göz ardı etmeye, devlet hazinesini soyup savunmasız halkın malını talan etmeye başladı. Şiddet, vurgunculuk, rüşvet ve daha başka yolsuzluklar yaygınlaşırken iç karışıklıklar arttı. Bu durumun ortaya çıkmasında birçok etken vardır. Ancak nüfus artışı, kul ve tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar ve değişim, Amerikan gümüşünün Osmanlı pazarına girmesi ve Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi, ateşli silahların yaygınlaşması ve savaşlarda bu silahları kullanan askere olan ihtiyacın artması, 16.yy sonlarında doğuda ve batıda uzun süren savaşların yıpratıcı etkileri, vergi artışları ve avarız vergilerinin olağanlaşması, çift bozanlık gibi birbirini etkileyen veya tetikleyen ana etkenler olarak ifade edilebilir.[7]

Genelde Akdeniz dünyasında 16. Yüzyılda meydana gelen nüfus artışı, yeni tımar arazilerinin açılamaması ve istihdamın sağlanamaması, kırsaldan kentlere doğru bir nüfus akışını da beraberinde getirmiştir. Çiftbozanlığın artması, köylerini terk eden gençlerin oluşturduğu levendât taifesinin sosyal ve idari düzeni tehdit etmeye başlaması[8] devleti bu hususta bazı pratik önlemler almaya sevk etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri arasındaki mücadelede ateşli silahları kullanmayı bilen bu levendât (sarıca ve sekban) taifesinin kullanılması, bunların sonraki süreçte daha etkin bir rol almalarına zemin hazırlamıştır. Devlet, yüzyılın sonundaki savaşlarda Cermen piyadesiyle mücadele edebilmek için bunlardan istifade etti. Bununla paralel olarak ateşli silahların yaygınlaştığı bu dönemde tımarlı sipahiler artık savaşlarda başarı gösteremeyince etkileri azalmaya başladı. Birçok tımar arazisi saraylıların eline geçmiş, özel mülk veya vakfa dönüştürülmüş, toplam tımar sayısı azalmış, diğerleri de bir şekilde reayanın eline geçmişti. Kalanlar da ateşli silahlarla donanmış Avrupalı ordular karşısında etkisiz kalmıştı.[9] Tımar sisteminden iltizam usulüne doğru bir geçiş benimsendi. Devlet savaşlarda tımarlı sipahilerden istifade edemeyince, tımar arazilerini iltizama vererek merkezi hazinenin gelirlerini artırmayı amaçladı. Diğer taraftan yüzyılın sonlarına doğru daha önceden savaş zamanlarında ve ihtiyaç duyulduğunda toplanan avârız vergisi artırılarak olağan hale getirildi.[10] Bunlarla birlikte Amerikan gümüşünün Akdeniz dünyasını istila etmesi, genel anlamda bir fiyat yükselişine sebebiyet vermiştir. Bu fiyat yükselmesini, devletin paranın istikrarsızlığı karşısında akçe içindeki gümüş miktarını azaltması, piyasada züyuf ya da kalp paraların yaygınlaşmasına bu da

[7] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*,(İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s. 51-56.
[8] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyanları*, (Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 66.
[9] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 52.
[10] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 55.

sonuç olarak devalüasyona neden olmuştur.[11] Devalüasyonlar fiyatların artmasına, karaborsaya ve nihayet reel ücretleri azalan ulûfeli askerin isyanına sebep olmuş bu durum da yeniden sikke tashihini beraberinde getirmiştir. Böylece sikke tashihleri dönemlerinde adeta tekrar eden bir fasit daire oluşmuştu: Devlet fiyat artışları karşısında ulufeleri de artırmak zorunda kalır, bu ise ekonomik buhrana, ekonomik buhran da paranın tağşişine sebebiyet verdiğinden yine fiyatların artırılması yoluna gidilirdi.[12]

Osmanlı devletinin ortaya çıkan bu siyasi ve ekonomik sorunlara karşı çare olması için aldığı önlemler, yıkıcı etkiler doğurdu. Beylerbeylerine, sekban birliklerine asker almak için vergi toplama yetkisi verildi. Bu durum, küçük rütbeli komutanları, sekban ve sarıca birimlerinin komutanlarını halkı kendi hesaplarına soymaya götürdü. Dahası devlet, bu askerlere sefer için ücret ödeyemediği ya da görevlerine son verdiği zaman, bunlar celali çeteleri halinde kırlık alanlarda dolaşarak halktan zorla azık ve para toplamaya başladılar. Anadolu, ülkeyi talan eden celali çeteleri yüzünden perişan duruma düştü.[13]

Osmanlı Devleti'nde genel itibariyle 16. Yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşan ve 17. yüzyıl boyunca büyük bir problem haline gelen eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmaktadır. 17. yüzyıl başlarında Celâlilere karşı devlet sert tedbirlerle büyük darbeler vursa da, özellikle savaş dönemlerinde ve ekonomik buhranlarda benzer kargaşalar devam edecektir. Bu yüzyıl boyunca Anadolu, kiralık başıboş insanlar ve ücretli askerlerle doludur. Eşkıya liderler ve takipçileri bunlar arasından çıkmıştır. Yağma ve zorba hareketlerde bulunan bu insanlara celâli denmiştir. Celâlilerin çoğu mütesellim, kethüda ve benzeri görevlerde devlet hizmetinde bulunan kişilerdir. Çoğunlukla daha iyi bir makama gelmeyi istemektedirler. İsyancıların sancak beyliği gibi makamlara geldiklerinde bağımsızlıklarını ilan etmemeleri, para bastırmamaları ve yeni bir devletin kuruluşunu belirtecek diğer faaliyetlere girişmemeleri, onların gerçek niyetlerini göstermektedir.[14] 17. Yüzyıl boyunca sekban bölükleri varlıklarını devam ettirmiş, kısa süreli mevcudiyete sahip olmuşlar, barış zamanı maaş alamamaları onları yağmaya sevk etmiş ve çoğu zaman halka karşı bir vaziyet içerisinde olmuşlardır. Eşkıyalık, sebepleri itibariyle benzerlik ve yakınlık göstermekle birlikte, farklı zaman ve coğrafyalarda yansıma bulup zuhur etmesi itibariyle de karmaşık bir görüntü oluşturur. Bu yüzden eşkıya hareketlerinin zaman, sınır ve faaliyet coğrafyasını tespit edebilmek kolay değildir.[15]

---

[11] Şevket Pamuk, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990), s. 101-102.
[12] Mehmet Öz, *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), s. 38.
[13] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu* ,s. 55.
[14] Fatma Acun, "Celâlî İsyanları (1591-1611)", Türkler, 2002, 9, s. 698.
[15] Mehmet Karagöz, "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680-1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, (2006), s. 374.

Trabzon'da Eşkıyalık Faaliyetleri

1683 ikinci Viyana kuşatmasıyla birlikte başlayan ve on altı yıl boyunca dört cephede aralıklarla devam eden uzun savaş dönemi Osmanlı devlet ve toplum düzenini sarsacak kargaşa ve eşkıyalık faaliyetlerine de sahne olacaktır. İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyaletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadi çöküntü ve asayişsizlik içinde kaldılar. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların da erimesi, iktisadi çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harpler bu eyaletlerde merkezi idarenin kontrolünü yok etmişti denebilir.[16] Anadolu'da da benzer durumlar görülecektir. Bu savaş döneminde Trabzon'da zaman zaman eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmıştır. Bu hususta merkezden gönderilen emir ve fermanlardan Trabzon'daki mevcut durum hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür.

Asker ve Eşkıya Teftişi

Mahkemeye yansıyan kayıtlarda, bu dönemde devam eden savaş için Trabzon'dan asker toplanması ile ilgili birkaç kez buyruldu gönderilmesine rağmen buna itibar edilmediği görülmektedir. Gönderilen emirlerde eğer asker iseler sefer emrine uymalarının zorunluluğu, eğer değilseler de askerî oldukları iddiasıyla eşkıyalık faaliyetlerinde bulunanların tespit edilerek reayanın ve askerin net olarak birbirinden gerektiği ifade edilmektedir.

Bu hususla ilgili Evahir-i Rebiyülevvel 1098 (Şubat 1687) tarihli bir kayıt mevcuttur. Merkezden gönderilen bu hükümde, Anadolu'da asker toplamaya memur edilen vezir Ahmet Paşa'nın aynı zamanda eşkıya teftişi işinin de kendisine verildiği bildirilmektedir. Anadolu'da mevcut askerlerin toplanması ve bir kişinin dahi evlerinde bırakılmaması hususunda azami dikkatin gösterilmesinin yanında aynı zamanda kıtaü't-tarik ve haramzâde eşkıya tespitinin de ona havale edildiği bildirilmektedir. Bu hususta gönderilen hatt-ı hümayuna uyulması net bir şekilde emredilmektedir.[17]

Burada kıtaü't-tarik, haramzade ve eşkıya tabirleri aynı anda kullanılmıştır. Sefer öncesi vilayetlerde bulunan askerlerin evlerinde ve memleketlerinde bırakılmamaları ve eşkıyanın da teftiş edilmesi hususunun birlikte yürütülmesi muhtemelen bu askeri taife içerisindeki eşkıyaları da ayıklamak babında bir hareketmiş gibi gözükmektedir. Aynı yıl içerisinde sık sık sefer-i hümayun için asker toplanması hususunda emirler gönderilirken takip eden hükümlerde de

[16] İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları II*, 1981, s. 200.

[17] Trabzon Şeriye Sicilleri, Defter No: 1855, 86/3.

asker olan ya da askerîlik iddiasında bulunan ve aynı zamanda eşkıyalık yapan kişilerden bahsedilmektedir.

Askerîlik iddiasında olanların, asker olup da sefere iştirak etmeyenlerin reayadan ayrılması ile ilgili 3 Şaban 1098 (12 Haziran 1687) tarihli bir hüküm mevcuttur. Bu kayıt asker ile reaya arasındaki karışıklığın durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Asker oldukları iddiasıyla halka zulmeden kişilerin sefer emrine uymamaları, kimin asker kimin reaya olduğu hususunda bir karışıklığı ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu karışıklığın giderilmesi istenmektedir.

Trabzon kadısı, mütesellimi Hasan Ağaya, Trabzon çavuşu, Trabzon eyaletindeki kadılara, ulema, suleha, imamlar, hatibler, ayan, reaya ve köy kethüdalarına gönderilen hükümde küffar üzerine yapılacak sefere katılmanın her mümine farz-ı ayn olduğu (bu hususta fetva-i şerif olduğu), birkaç kez hatt-ı hümayun gönderildiği ancak buna uyulmadığı, yeniçerilik iddiasında olup da bu sefere katılmayanların evlerinde ve yurtlarında kaldıkları bunların dirlikle alakaları olmadığı ifade edilmiştir. Bunların bulundukları yerlerde katledilmeleri, kanun marifetiyle mal ve erzaklarının alınıp defter tutulup beytü'l mala teslim edilmesi istenmiştir. Bunların yapılmayıp ertelenmesi halinde, bu durumun idarecilerin sorumsuzluğu olarak kabul edileceği ya da rüşvet ile bu işleri yapmadıklarına hükmolunacağı belirtilmiştir. Yeniçerilerin yazılıp deftere kaydedilmesi, reaya zümresinde olanların köy köy yazılıp kaydedilmesi ve bunların kadıların imzasıyla keselenip merkeze gönderilmesi, bu şekilde asker ile reayanın fark edilip bilinmesi (kim asker kim reaya) istenmiştir. Bu işler yapılırken de kimseye zulm edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.[18]

Bu kayıttaki bilgilerin durumu ortaya koyması açısından büyük bir önemi vardır. Sefer için birkaç kez hattı hümayun gönderilmesine rağmen buna uyulmadığının ifade edilmesi devletin bölgedeki otoritesinin sarsıldığına dair açık bir kanıt olarak gösterilebilir. Bununla birlikte eğer bunlar yeniçerilik iddiasında bulunuyorlar ise sefere katılmalarının zorunluluğu belirtilirken sefere katılmıyorlarsa dirlikle alakaları olmadığı vurgulanmaktadır. Bulundukları yerde katledilmelerinin istenmesi onların açık bir şekilde bağy suçunu işlediklerinin de bir göstergesi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Merkezden gönderilen emirde söylenenlerin yapılmaması veya ertelenmesi halinde bölgedeki idarecilerin kayıtsızlığının veya bu kişilerden rüşvet aldıkları gerekçesiyle görevlerini kötüye kullanmış olacaklarının vurgulanması da çarpıcı bir durumdur. Köy köy gezilerek reayanın yazılması, reaya ve asker olanların tam olarak tespit edilmesi ve bunların kaydedilerek merkeze gönderilmesi, bundan sonra ona göre hareket edilmesi

[18] T.Ş.S., 1855, 100/1.

isteği bölgede devlet otoritesinin tesisi ve toplumsal huzuru sağlama çabaları olarak dikkat çekmektedir.

Sarıca ve Sekbanların Eşkıyalık Faaliyetleri

Trabzon'da daha 17. Yüzyılın ortalarında sarıca ve sekbanların Trabzon ve çevresinde çeşitli kanunsuzluk ve eşkıyalık faaliyetlerine karıştıkları görülmektedir. Bu hareketlerin Trabzon ve çevresinde büyük huzursuzluklara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıralarda Trabzon Eyaleti kendisine tevcih edilen Yusuf Paşa'nın adamlarından olan sarıca ve sekbanların eşkıyalık faaliyetlerine karşı şehir halkının Trabzon kadısına müracaat ettikleri görülmektedir. Şehir sakinleri (ulema, suleha, erbab-ı tımar, yeniçeri ve sair reaya), sarıca ve sekbanların bir rahibi öldürdüklerini, yeniçerilere ve başka insanlara saldırıp darp ve küfür ettiklerini, bu sebeple vilayette rahat ve huzurun kalmadığını ifade etmişlerdir. Sarıca ve sekbanların dağıtılması istenmiştir. Vali Yusuf Paşa da aslında sarıca ve sekbanların kendine yaramadığını ve dağıtması gerektiğini ifade etmekle birlikte burasının serhat olduğunu ve Rus eşkıyasına karşı onları kendi yanında muhafaza ettiğini ifade etmiştir. Buna cevaben şehir halkı da şer'e ve kanuna karşı gelenlerin korunmamasını ve mahkemeye verilmeleri gerektiğini, Rus tehdidine karşı hep birlikte mücadele edebileceklerini beyan etmişlerdir.[19]

1687 tarihinde de sarıca-sekbanların eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmaktadır. Bu konuya ilgili mahkemeye yansıyan kayıtlar içerisinde 15 Rebiyülahir 1098 (28 Şubat 1687) tarihli merkezden gönderilen bir hüküm mevcuttur.

Saltanat tarafından Anadolu vilayetinin teftişi için gönderilen bu hükümde, kasaba ve köylerde bütün askeri taifenin (levent sarıca ve sekban taifesi dâhil) sefer-i hümayuna memur olmalarına ve birkaç kez buyruldu gönderilmesine rağmen, *ita'ât-i ferman-ı 'âli* etmediklerinin tespit edildiği ve bulundukları yerlerde halka ve memlekete zarar verdikleri vurgulanmaktadır. Bu kapısız ve seferden kaçan *levendat* ve *kutta-i tarik* haramzadelerinden bulunanların ele geçirildikleri yerde *bilâ-emân* katledilmesi, mallarının katledenlerin olmak kaydıyla alınması emredilmiştir**.** Bu iş için merkezden İbrahim Ağa'nın gönderildiği belirtilerek ona yardımcı olunması istenmiştir. Eşkıyanın tespitinde ve tenkilinde azami dikkatin gösterilmesi ve bu hususta reayadan kimseye zarar verilmemesi emredilmiştir.[20]

Sarıca-sekbanların sefer emrine uymadıkları, halka ve memlekete zarar verdikleri açık bir şekilde ifade edilmiştir. Kendilerinden kutta-i tarik ve haramzade olarak bahsedilirken bulundukları yerde amansız katledilmelerinin istenmesi devletin hiçbir şekilde bunların faaliyetlerine taviz vermek istemediğinin

[19] Kenan İnan, "Trabzon'da Yönetici-Yönetilen İlişkileri (1643-1656), "*Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 231-234.
[20] T.Ş.S., 1855, 86/4.

de bir göstergesidir. Diğer taraftan mallarının bunları katledenlerin olacağının belirtilmesi sarıca-sekbanlarla mücadele edeceklere de kesin bir destek olarak görülebilir.

Yeniçeri Şekâveti

Bu dönemde Trabzon'da bulunan yeniçerilerin bazılarının da merkezden gönderilen sefer emirlerine uymadıkları ve toplumsal hayatı tehdit eden davranışlarda bulundukları tespit edilmiştir. Tımar ve zeamet erbabının şikâyetlerine göre bazı köylere giderek haksız yere para talep ettikleri ve vermeyenlere zulm ettikleri görülmektedir.

Yeniçerilerin yaptıkları eşkıyalık, burada şekavet olarak ifade edilmiştir. Şekavet de eşkıyalık, haydutluk anlamına gelmektedir.[21] Bu hususla ilgili 14 Recep 1098 (26 Mayıs 1687) tarihli bir kayıt mevcuttur. Trabzon, Of, Rize, Sürmene ve Trabzon eyaletinde bulunan bütün kadılara gönderilen hükümde; dergâh-ı 'âli yeniçeri neferâtı, çaluk olanlar, kuloğulları, topcu ve cebecilerin bu sene yapılacak sefer-i hümayun için asitâne-i saadette toplanmaları istenmiştir. Ancak bu emre uyulmadığından başka bu güruhun tecavüz ve şekavet üzere oldukları ifade edilmiş ve üzerlerine on beş bölük dergâh-ı 'âli yeniçeri çavuşlarından Mehmet Çavuş'un tayin olunduğu belirtilmiştir. Gönderilen emirde bu kişilerin himaye edilmemeleri, merkeze intikal ettirilmeleri, emre uymayanların haklarından gelinip mal ve erzaklarının miri'ye aktarılmaları istenmiştir.[22]

Yeniçeri şekâvetiyle ilgili evail-i Şaban 1098 (Haziran 1687) tarihli bir başka kayıt mevcuttur. Trabzon'da tımar ve zeamet erbabı bazı kişiler, sürsat, avarız ve diğer vergileri toplamaya memur oldukları köylerde, şehirli ve yeniçerilerden bir taifenin reayadan zorla para topladıklarını ve halka zulm ettiklerini ifade etmişlerdir. Merkezden gönderilen hükümde bu haksızlığa son verilmesi, bu kişilerin tespit edilerek bildirilmesi ve haklarından gelinmesi emredilmektedir.[23]

Devletin sefer çağrılarına uymayan yeniçerilerin aynı zamanda köyleri dolaşarak tecavüz ve eşkıyalık faaliyetleri içerisine girdikleri anlaşılmaktadır. Devletin bu sıralarda sadece sarıca-sekban eşkıyası ile değil aynı zamanda yeniçerilerin şekaveti ile de uğraştığı görülmektedir.

Of'ta Eşkiyalık Faaliyetleri

Bu dönemde Trabzon'da özellikle Of bölgesindeki eşkıyalık faaliyetleri dikkat çekmektedir. Mahkemeye yansıyan kayıtlarda genel itibariyle bulundukları bölgede devlet düzenini ve toplum hayatını olumsuz yönde etkileyen faaliyetler

[21] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996), s. 986.
[22] T.Ş.S., 1855, 90/2.
[23] T.Ş.S., 1855, 95/1.

içerisinde bulundukları ifade edilerek, halkın malını gasp ettikleri, tüccarların mallarına el koydukları, kolluk kuvvetlerine karşı saldırılarda bulundukları, vergilerini vermedikleri, yeniçerilik iddiasında bulundukları ancak sefer emrine karşı geldikleri, dirliklerle alakalı olmamasına rağmen bu iddialarını sürdürdükleri bu sebeplerden dolayı da şaki olarak görüldükleri ifade edilmiştir. Trabzon, Of ve eyalet kadılarına gönderilen hükümlerde bu şakilerin yakalanması için merkezden çavuşlar gönderildiği anlaşılmaktadır. Şakilerin yakalanması, bunlar içinde gerçekten yeniçeri olanlar varsa zabitlerine teslim edilmesi, yeniçerilikle alakası olmayıp bu iddiada bulunanların yakalanıp yargılanması ve suçlu bulunanların tutuklanıp merkeze intikal ettirilmesi emredilmektedir. Bu hususta azami dikkat ve ihtimamın gösterilmesi gereği ifade edilmektedir.

Bunlardan evasıt-ı Recep 1098 (Mayıs-Haziran 1687) tarihli kayıtta Trabzon ve Of kadıları ile Trabzon'da mütesellim ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine gönderilen bir hükümde eşkıyanın isimleri tek tek sayılmıştır:

> "Bülend oğlu Şahin ve oğlu Sadık ve Hacı Hasan oğlu Ahmet ve Kirli Mustafa ve oğlu Hasan ve Hüseyin ve Ahmet ve Kel Ali oğlu İpşir ve karye-i Ziverden Niyazi ve Hacı Mehmet ve oğlu İbrahim ve karındaşı oğlu İpşir ve karye-i Alanuzdan Şerif İpşir ve Topal Murteza ve oğlu Ömer ve Amir oğulları Hüseyin ve Beşir ve Gonca oğlu Murad ve Puluş oğlu Ali ve karındaşı Veli Ahmet ve karye-i Bafa'dan Şahin ve oğulları Hüseyin ve Fazlı ve Çukar kasabalı Beşir oğlu Murteza ve karye-i Zolalı hamuryudan Mahmud ve Mustafa ve İvaz ve Mavrandalı Hacı İbrahim oğlu Mahmud ve Mehmet oğlu Fazlı ve karye-i Halneden deli Ömer ve Ali oğlu Abdulfettah ve İşkinozlu Sarı Murtaza ve Solaklı mahallesinden Hacı Hasan oğlunun eniştesi Mahmud ve Şurdan Kuka oğlu deli Ahmet ve Selim ve Poyraz oğlu Mustafa ve Ziyokadan Akçan Mustafa ve Çukarkalı Köse oğlu Ahmet ve Mehmet ve Vizaryulu garib oğlu kaplan İbrahim ve karındaşı Mustafa ve Mahmud ve Yarefozlu Bostancı ve Lazendulu Hacı Süleyman oğlu Şaban ve tiryaki oğlu Ahmet ve karındaşı Salih ve Korkonda şişgo oğlu Fazlı ve Malibtolu Beşir oğlu Mehmet ve oğlu Mustafa ve karındaşı Ömer ve Kaya Ahmet ve Uzun Selim ve İslâm oğlu Beşir ve Şahin ve oğlu Ahmet ve Murteza ve Katahorlu Küçük Ali ve Vesirli Hacı Mehmet ve karındaşı Hacı Ömer ve Hollu mavrand oğlu Ahmet ve karındaşı Ömer ve İbrahim ve Çoraklı kel Murad ve Vesik oğlu ve Mısırcı oğlu Mehmet Ali ve karındaşı Abdulbaki ve Kaya Mustafa ve Kotrolu Sarac oğlu Mustafa ve Osman oğlu Ömer ve Ekşi Ali ve Bolaslı Mahmud ve Halmanlı Ali ve karındaşı Hacı Hüseyin ve Sofi Mustafa ve karındaşı Mustafa ve Kunduz oğlu Süleyman ve karye-i Katahordan Hacı Mustafa ve oğulları Ali ve Mehmet ve Solayalı Abdulbaki."

Bu şâkilerin halkın mallarını gasb ettikleri ve pazara gelen tüccarın mallarını zorla yarı parasına aldıkları, harp aletleriyle çarşı ve pazarda gezdikleri, birçok kişiyi katlettikleri, birçoğunun ellerini ve kollarını kestikleri, hakaretlerde bulundukları, eşkıya ile hareket edip vergilerini vermedikleri, sefer emrine rağmen sefere katılmadıkları, dirliklerle alakaları olmamasına rağmen yeniçerilik iddiasında oldukları, mahkemeyi basıp birçok ihanetle kadıyı toplandıkları yere götürüp, hapsettikleri, davaların görülemediği ve mahkemenin işlemez hale geldiğini, birçok namuslu insanların evlatlarıyla zorla nikâh yaptıkları ifade edilmiştir. Trabzon Beylerbeyi Mustafa, Of'a geldiğinde eşkıya güruhu saklanarak beylerbeyinin adamlarına tüfenklerle saldırmış, Trabzon çavuşu Veli Çavuş'u ve 5 sekbanı kurşunla yaralamışlardır. Bu eşkıyaların her nerede bulunurlarsa ele geçirilmesi, dirlikle alakaları olanların zabitleri tarafından mübaşire teslim

edilmeleri, dirlikle alakası olmayanların da yakalanması hususunda ihtimam gösterilmesi, mahkemeye getirilmeleri ve davalarının görülmesi neticesinde suçu sabit olanların kaydedilerek İstanbul'a gönderilmeleri emredilmiştir.[24]

Of'taki eşkıyalık faaliyetleri ile ilgili bir diğer kayıt Trabzon ve Of kadılarının merkeze gönderdikleri arzuhalle ilgilidir. Merkeze gönderilen bu arzuhalde isimleri yazılı olan eşkıyanın cemiyet halinde hareket ederek birçok kötülükler yaptıkları, hıyanet içinde bulundukları, padişah emrine karşı geldikleri belirtilmektedir. Bu şakilerin yakalanması ve dirliklerle alakaları olanların zabitlerine teslim edilmesi, yeniçerilikle alakası olmayanların da suçları sabit görülürse yakalanıp merkeze intikal ettirilmeleri emredilmektedir. Bu mesele için Ali Ağa'nın görevlendirildiği ve ona bu hususta yardımcı olunması istenmektedir.[25]

Of'taki eşkıyalıklara dair bir başka kayıt yine Recep 1098 (Mayıs 1687) tarihine aittir. Bu kayıttan anlaşıldığı üzere şakilerin faaliyetleri ile ilgili olarak asitane-i saadete bir muhzır[26] gönderilmiş ve durum bildirilmiştir.

Merkezden gönderilen hükümde Of kazasından Hacı İshak ve oğlu Hasan ve Fazlullah ve karındaşları oğlu Beşir ve Hacı Mustafa ve Kirli Mustafa oğulları diğer Hasan ve Hüseyin ve Hacı Hasan oğlu Ahmet ve Ziz adlı köyden Yazıcı Mehmet ve oğlu İpşir ve karındaşı oğlu İpşir Vala adlı köyden sarık İpşir ve Yave adlı köyden Şahin oğulları Hasan ve Fazlı adlı şakilerin kendi hallerinde olmadıkları ifade edilerek vilayet fukarasının mal ve erzaklarını kanuna muhalif bir şekilde aldıkları ve cemiyet halinde hareket ettikleri vurgulanmıştır. Bu meselenin halli için merkezden Yeniçeri çorbacılarında Ebu Bekir ve On beş bölük Mehmet Çelebi görevlendirilerek Sekbanbaşı ve Yeniçeri Ağası kaim-makamı olan Ömer'den ellerine mühürlü bir mektup verildiği ifade edilmiştir. Bu hususta azami dikkat ve ihtimamın gösterilmesi emredilerek yeniçerilikle alakaları var ise zabitine teslim edilmeleri, alakası olmayanların yakalanması, kanuna aykırı iş yaptırılmaması ve hiçbir şekilde bu hususta özür kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.[27]

Oflu eşkıyaların faaliyetlerine aynı tarihli dair bir başka kayıt, kazada sakin ulema ve diğer ahalinin merkeze gönderdikleri şikâyetle ilgilidir. Bu kayda göre kazada bulunan isimleri kayıtlı bazı kişilerin yeniçerilik iddiasıyla halka zulm ettikleri, fukaranın mal ve erzaklarını aldıkları, cemiyet halinde hareket ederek kanuna aykırı eylemlerde bulundukları belirtilmiştir. Bu şakilerin faaliyetleri için Merkezden Yeniçeri Çorbacılarından Ebu Bekir Ağa ve On beş bölükten Mehmet Çavuşun görevlendirildiği ifade edilmiştir. Kendilerine Sekbanbaşı ve Yeniçeri

[24] T.Ş.S., 1855, 91/2.
[25] T.Ş.S., 1855, 91/3.
[26] Davacılarla dava edilenleri mahkemeye çağıran görevli. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 572.
[27] T.Ş.S., 1855, 93/2.

Ağası kaim-makamından mühürlü mektup verildiği belirtilmiştir. Bu şakilerin yakalanarak kanuna aykırı olarak fukaradan aldıklarının nakit olarak ellerinden alınıp fukaraya teslim edilmesi, ayrıca yeniçeri taifesinden iseler zabite teslim edilmeleri emredilmiştir.[28]

Eşkıyaların yaptığı birçok zulümle bölgede toplum hayatına verdikleri zararlardan bahsedilirken adeta terör estirdikleri anlaşılmaktadır. Halkın malını ve parasını gasbettikleri, tüccarın malını yarı parasına aldıkları, yaralama ve öldürme eylemlerinde bulundukları, vergi vermedikleri, sefer çağrılarına uymadıkları, askerîlik iddiasında bulundukları görülmektedir. Mahkemeyi basarak kadıyı hapsetmeleri bölgede asayiş ve adaletin tamamen ortadan kalktığını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan bölgeye gelen Trabzon Beylerbeyine saldırmaları ve adamlarını tüfeklerle yaralamaları eşkıyalığın boyutunu göstermesi açısından dikkate şayandır.

Sonuç

Genel itibariyle 16. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı devlet ve toplum düzeninin belli bir yeknesaklık içinde olduğu ve toplumun ihtiyaçlarını karşıladığı kabul edilir. Bu dönemden itibaren uzun süren yıpratıcı savaşlar, nüfus artışı, işsizlik ve yeterli arazinin sağlanamaması akabinde kasaba ve şehirlere göç, tımar sisteminde yaşanan aksaklıklar, Amerikan gümüşünün Osmanlı piyasasını istila etmesi ve buna bağlı olarak akçenin değer kaybı ve enflasyon, devletin sosyal-ekonomik yapısında ciddi sarsıntılar meydana getirdi. Artan vergiler, ekonomik krizler, toprağını terk eden başıboş bir nüfusu ortaya çıkardı. Devletin taşradaki düzenini tehdit eden bu işsiz gençlere ateşli silahları kullanmayı öğreterek, bir ücret karşılığında savaşlarda kullanması, ücretlerinin kesildiği savaş sonrası dönemlerde bu grupları (sarıca-sekban) geçimlerini sağlamak için farklı yollara itmiş ve birçoğu eşkıyalık faaliyetleri içerisinde yer almışlardır. Genel olarak Celaliler olarak tanımlanan bu eşkıyalık hareketleri 16. Yüzyıl sonlarında başlayıp şiddeti ve etkileri zaman zaman azalıp artarak 17. Yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Özellikle uzun savaş dönemlerinde devletin dış tehditlerle mücadele ettiği zamanlarda savaş için ihtiyaç duyduğu parayı vergileri artırma yoluyla sağlamaya çalışması, taşradaki yöneticilerin zaafiyetleri, ekonomik krizlerin artmasına ve eşkıyalık faaliyetlerinin yoğunlaşmasına da zemin hazırlamıştır. 1683 tarihinden itibaren başlayıp 16 yıl sürecek savaş döneminde de eşkıyalık faaliyetleri görülmüştür. Trabzon'da 1687'de eşkıyalık faaliyetlerinde zaman zaman yeniçerilerin, zaman zaman da sarıca ve sekbanların rol oynadıkları görülmüştür. Eşkıyaların, halkın zorla parasını aldıkları, mallarını gasp ettikleri, yaralama ve katliamlarda bulundukları, bir kısmının askerlikle alakası olmamasına rağmen bu kisve altında hareket ettikleri, Trabzon Beylerbeyi ve adamlarına da saldırdıkları

[28] T.Ş.S., 1855, 93/3.

görülmektedir. Ayrıca mahkemeyi basarak kadıyı hapsetmeleri ve davaların görülmesini engellemeleri, eşkıyalık faaliyetlerinin ulaştığı boyutu göstermesi açısından önemlidir. Bu tarihte halkın eşkıyalık hareketlerinden dolayı büyük bir mağduriyet yaşadığı şikâyetlerinden anlaşılmaktadır. Trabzon'da ve özellikle Of'ta toplumsal huzurun bozulduğu görülmektedir. Mahkemeye yapılan müracaatlar ve merkeze gönderilen arzuhaller bunun en önemli göstergesidir. Osmanlı merkezi, Trabzon'daki bu eşkıyalık hareketlerine karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Gönderilen hükümlerde eşkıyanın teftişi, asker sayımının yapılması, kimin asker kimin reaya olduğunun tespit edilmesi, askerîlik iddiasında bulunanların tespiti, eşkıyaların yakalanması, askerî olanların zabitine teslim edilmesi, diğerlerinin merkeze gönderilmeleri, bazen de eşkıyaların bulunduğu yerde katledilmeleri ve mallarına el konulması emredilmektedir.

KAYNAKÇA

Trabzon Şeriye Sicili, Defter No: 1855

Acun, Fatma. "Celâlî İsyanları (1591-1611)", Türkler, 2002, 9, s. 695-708.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyanları*, Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Bardakoğlu, Ali. "Eşkıya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, 11, s. 463-466

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996.

Hobsbawm, Eric J. *Eşkıyalar*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

İnan, Kenan. "Trabzon'da Yönetici-Yönetilen İlişkileri (1643-1656), "*Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 195-234.

Karagöz, Mehmet. "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680-1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2006, s. 373-402.

Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yayınları, 1963

Ortaylı, İlber. "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları II*, 1981, s. 195-202.

Öz, Mehmet. "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlıdan Günümüze: Eşkıyalık ve Terör*, (Samsun: Etüt Yayınları, 2009), s. 35-42.

_____. *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Pamuk, Bilgehan. "XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlıdan Günümüze: Eşkıyalık ve Terör*, Samsun: Etüt Yayınları, 2009, s.49-64.

Pamuk, Şevket. *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990.

XVII. YÜZYILIN SONLARINDA TRABZON ESNAFLARININ YER ALDIĞI MÜLK SATIŞLARI*

Emine Ak

(Karadeniz Teknik Üniversitesi/emineak001@gmail.com)

Özet

Osmanlı Devleti'nin siyasi, hukuki, iktisadi, idari, dini ve sosyal olaylarına dair birçok hususi konu yıllar boyunca Şer'iyye Sicilleri ya da Kadı Sicilleri olarak anılan defterlere kaydedilmiştir. Tarihi araştırmalarda bu defterler, ait oldukları dönem ve bölgelere ilişkin pek çok bilgiye ışık tutar niteliktedir. Bu defterler, alım-satım işlemleri, evlenme-boşanma, veraset, vakıflar, esnaflar vb. gibi pek çok konu ile ilgili belge içermektedir. Bu belgelerin çoğunluğunu alım-satım kayıtlarının oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde halk çeşitli nedenlerden dolayı kendilerine ait olan ev, dükkân, bağ, bahçe gibi mülklerini satmışlardır. Sosyo-ekonomik şartların etkili olduğu bu satışlarda Osmanlı esnaflarının da aktif rol aldığı görülmektedir. Yalnızca ekonomik üretime yönelik kurumlar olmayan Osmanlı esnaf örgütleri, loncalar vasıtasıyla şehirlerde maddi-manevi tesir bırakan birimlerdir. Bu çalışmada 1694-1700 yıllarına ait Trabzon Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan belgelerin doğrultusunda, Trabzon esnaflarının mülk satışlarındaki rolleri hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Bu belgelerde, Trabzon esnaflarının gerçekleştirmiş olduğu mülk alım-satım işlemlerinin yer aldığı görülmektedir. Esnaflar arasında satışı gerçekleşen mülklerin büyük bir kısmını evler teşkil etmektedir. Bunun yanında, dükkân, bağ, bahçe gibi mülklere ait satışların yapıldığına dair bilgilere de rastlanmıştır. Müslüman ve gayrimüslim esnafların da bu tür satışlarda rol aldığı bilgisine rastlanmıştır. Bu satışlar karşılıklı olabildiği gibi kendi aralarında da gerçekleşmiştir. Ayrıca kadınların da bu tür mülk satışlarında aktif rol aldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Osmanlı, 17.Yüzyıl.

Abstract

Many issues concerning the political, legal, economic, administrative, religious and social events of the Ottoman Empire have been recorded in the books known as The Registers of Sher'iye or Kadi Registers over the years. In historical research, these notebooks provide a lot of information about the periods and regions they belong to. These books contain documents on many topics such as trading, marriage-divorce, succession, foundations, tradesmen, etc. The majority of these documents are made up of trading records. In the Ottoman Empire, the people sold their own property such as houses, shops, vineyards and gardens for various reasons. In these sales, where socio-economic conditions are effective, it is seen that Ottoman tradesmen also have an active role. Ottoman trades organizations, which are not only institutions for economic production, are units that leave material-spiritual influence in cities through guilds. In this study,

* Bu bildiri; Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda 2019 yılında savunulan Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Sonlarında Trabzon'da Esnaflar adlı yüksek lisans tezimizin bir bölümdür.

an assessment was made about the role of Trabzon tradesmen in property sales in accordance with the documents in Trabzon Sher'iyye Registers from 1694-1700. In these documents, it is seen that the property purchase and sale transactions of Trabzon tradesmen. Houses constitute the majority of the properties sold among tradesmen. In addition, information about the sales of properties such as shops, vineyards and gardens were also found. It has been found that Muslim and non-Muslim tradesmen also have a role in such sales. These sales were mutual as well as among themselves. In addition, it is seen that women have an active role in such property sales.

Keywords: Trabzon, Ottoman, 17th Century.

Giriş

1694-1700 yılları arasında Şer'iyye Sicilleri'ni esas alarak hazırladığımız bu bildiride, Trabzon esnaflarının yer aldığı kayıtlar üzerinden şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına dair elde edilen veriler kullanılarak değerlendirmeler yapılacaktır. Bu bağlamda dönemin Trabzon esnafları, iş kolları, ticari faaliyetleri ve ticari mekanları hakkında önemli bilgiler aktarılacaktır. Bahsi geçen kayıtlar H.22 Şaban 1115/M.18 Nisan 1694- H.27 Rebiülevvel 1102/M.11 Eylül 1700 yılları arasına ait 1861, 1862, 1863, 1864 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilleri'nde yer almaktadır. Bahsi geçen bu sicillerde esnaf isimlerinin geçtiği toplam 52 kayıt ile karşılaşılmıştır ve esnaflara dair en çok mülk satışı kayıtları yer aldığı görülmüştür. Çünkü bu sicillerde yer alan kayıtların çoğunu mülk satışları oluşturmaktadır. Tespit edilen bu mülk satışlarında yer alan esnaf isimleri hallaç, semerci, kasap, kazgancı, sirac, debbağ, berber, kalaycı, kavukçu, kantarcı, çörekçi, hattabcı, ekmekçi, çorbacı, tarakçı, helvacı, celeb, kuyumcu, mumcu, çıkrıkçı, nalband, kaşıkçı, kapıcı, abacı, nalcı, kürkçü, çubukçu, eskici şeklindedir. Mülk satışlarına dair kayıtlarda geçen esnaflara genel olarak bakıldığında en çok berber ve çörekçi esnaflarına rastlanmaktadır. Berberlere ve çörekçilere dair altışar kayıt bulunurken, kalaycı esnafına dair dört, kazgancı, semerci, kasap, debbağ esnaflarına dair ise üçer kayıt bulunmaktadır. Geri kalan kayıtlarda ise ikişer tane hallaç, sirac, ekmekçi, kuyumcu, mumcu, çıkrıkçı, kaşıkçı, kürkçü ve eskici esnafına dair kayıt bulurken diğer esnaflara dair ise birer kayıt tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu esnaflar arasında Müslüman esnafların çoğunluğu kapsamasının yanında gayrimüslim esnafların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

Mülk Satışlarında Trabzon Esnafları

Trabzon'da mülk satışı üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında, mülk satışlarının; *"Din, cinsiyet, vekil tayin etme gibi hususlar, mülk satışlarında geçen mahalleler, mülk satışındaki alıcı veya satıcının sosyal statüsü, satışı gerçekleşen mülklerin fiyat aralıkları, mülk satışı sırasında yaşanan problemler, mülk satışlarında esnaflar ve*

satışı yapılan mülkün sahip olduğu özellikler" gibi başlıklar altında değerlendirildiği görülmektedir.[1]

Günümüzde olduğu gibi tarihsel süreç içerisinde de insanlar özellikle paralarını tasarruf ederek kullanma, barınma, menkul mal biriktirme, arsa, tarla, dükkân gibi mallardan yararlanarak geçimini sağlama amaçlarıyla mülk satın almışlardır. Turan, Osmanlı toplumunun daha sağlam ve uzun olması nedeniyle, yatırım amaçlı daha çok mülk sahipliğini tercih ettiğini belirtir.[2] Mülk satışları ile ilgili çalışmasındaki kayıtlardan yola çıkarak mülk satışlarının nedenlerini derleyen Yücel Dursun, bu nedenleri şu şekilde açıklamıştır: Mülk sahibinin ölüm hastalığına yakalanması, kaybolması, akıl sağlığının yerinde olmaması veya genç yaşta olduğu için bakıma muhtaç olması gibi nedenlerle, mahkeme tarafından vasi tayin edilen vasi, kayyum gibi görevliler mülk satışını gerçekleştirmiştir. Bunun yanında çeşitli nafaka ve boşanmanın ardından mehr-i müeccel bedeli talepleri, borç-alacak ilişkileri, ölen kişinin vasiyeti gibi pek çok nedenle mülk satışlarının gerçekleştiğini, fakat mülkün neden satıldığına dair bir veriye ulaşılamayan kayıtların da bulunduğunu ifade etmiştir.[3]

1747-1757 tarihli Trabzon'a ait olan mülk satışları çalışmasında esnaf gruplarını da değerlendiren Açık, satışlarda *"debbağ, papuççu, saraç, bezzaz, bakırcı, kemençesi, attar, terzi, saka, çörekçi, berber, reis, dellal ve saatçiler"* gibi meslek kollarının yer aldığını tespit etmiş ve bunlara dair örnekler vermiştir.[4] Aynı konuda yapılan bir diğer çalışmada ise Dursun, 1758-1769 yıllarına ait mülk satışlarında *"abacı, ibrikçi, keresteci, gazzaz, halaç, kürkçü, terzi, tellal, saraç, bezzaz, tabancacı, nakışçı, iplikçi, kalpakçı, ipekçi, reis"* adlı esnaf gruplarının olduğunu belirtmiştir.[5]

Mülk satışı kayıtlarında Trabzon esnafı incelendiğinde, bu esnafların bir kısmının kendine ait dükkânların satışını yaptığı ya da kendisinin bir dükkân satın aldığı görülmektedir. Bunun yanında hiçbir alım-satım işleminde yer almadığı halde sadece mülk satışı gerçekleşen malın sınırları belirtilirken ismi zikredilen

[1] Trabzon'da mülk satışı üzerine yapılmış çalışmalar için bk. Kenan İnan, "1831 Nolu Şer'iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Mülk Satışları", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013); Miraç Tosun, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005; Turan Açık, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Yücel Dursun, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1171-1182/1758-1769)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

[2] Açık, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", s. 33.

[3] Dursun, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1171-1182/1758-1769)", s. 31-34.

[4] Açık, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", s. 67.

[5] Dursun, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1171-1182/1758-1769)", s. 65.

esnaflar da bulunmaktadır. Esnafın mülk satışı esnasında bizzat rol aldığı kayıtlar aşağıdaki tablo ile daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 1: Siciller Işığında Mülk Satışlarına Göre Trabzon Esnafı

Sicil Numarası/ Varak	**Esnaf Adı**	**Mülkü Satan**	**Mülkü Alan**	**Mülkün Bulun-duğu Mahalle/ Nahiye/ Karye**	**Mülkün Özellikleri**	**Satış Meblağı**
1861 Numaralı Sicil-7a/2	Hüseyin bin Tüylü Ali (Kazgancı ve Kalaycı Dükkânı)	Hüseyin bin Tüylü Ali (Kazgancı ve Kalaycı Dükkânı)	Fatıma binti Hüseyin	Kadırga Mahallesi	Kazgancı ve kalaycı dükkânları	15 Serahim Misli
1861 Numaralı Sicil-19a/1	Hallac Mehmed bin Derviş	Hasan bin Mehmed	Hallac Mehmed	Kindinâr Mahallesi	Etrafında bir çeşme, mezaristan bulunan ve dört tarafından umumi yol ile çevrili üç dip zeytin, meyveli ve meyvesiz ağaçların bulunduğu mülk	21 Esedî Guruş
1861 Numaralı Sicil-19a/2	Semerci Mahmud bin Mehmed	Mustafa Çelebi ibni Ebubekir Efendi	Semerci Mahmud bin Mehmed	Yeni Cum'a Mahallesi	Bir bab beyt-i süfli, alt katında ahır ve fırın, bahçesinde meyveli ve meyvesiz ağaçları bulunan mülk	60 Esedî Guruş
1861 Numaralı Sicil-43b/2	Hacı Hüseyin bin Debbağ Tallakzâde Musa	Hacı Hüseyin bin Debbağ Tallakzâde Musa	Şahin bin Abdullah	Ketancı-zâde Mahallesi	-	10 Esedî Guruş
1861 Numaralı Sicil-53b/2	Berberzâde Abdulkâki	Berberzâde Abdulkâki	Mahmud bin Abdullah	Yomra Nahiyesi Hoc Piravlak Köyü	Bir bab beyti süfli ve bir bab fevkani çardak ve altında bir ahır ve paska olarak anılan bir oda ve bir fırın ve bir çeşme ve	140 Esedî Guruş

					meyveli meyvesi ağaçların bulunduğu mülk	
1861 Numaralı Sicil-59a/2	Sirac Mehmed Çelebi bin Hüseyin	Sirac Mehmed Çelebi bin Hüseyin	Kavukçu Mustafa Çelebi bin Ali	Tekfur Çayırı Mahallesi	Bir tane tek kat ev, bir adet tahtani oda, bir tuvalet, iki dip zeytin ağacı, meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir avlusu olan mülk	250 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-7a/1	Mahtume bint. Hüseyin Paşa (çörekçi)	Mahtume bint. Hüseyin Paşa	Emine Hatun bint. Elhac Ali	Çömlekçi Mahallesi	Bir bâb tahtanî oda ve fevkanî çardak ve bir çömlekçi fırını ve avludan oluşan Çömlekci Kârhânesi	140 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-15a/1	Berber Hasan Beşe	Havva bint. Ali	Berber Hasan Beşe	Boztepe Mahallesi	Tek katlı, avlusu ve meyveli-meyvesiz ağaçları bulunan mülk	30 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-15a/2	Berber Hasan Beşe	Aişe bint. Abdullah	Berber Hasan Beşe	Boztepe Mahallesi	Tek katlı olan, avlusu ve meyveli-meyvesiz ağaçları bulunan mülk	25 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-23b/1	Mustafa Çelebi bin Çorbacı Osman	Mustafa Çelebi bin Çorbacı Osman	Hasan Beşe bin Resul	Yeni Cum'a Mahallesi	Bir bab bakkal dükkânı olan mülk	120 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-27b/3	Berber Ahmed Beşe bin Abdullah	Raziye bint. Elhac Ebubekir	Berber Ahmed Beşe bin Abdullah	Hacı Kasım Mahallesi	Etrafında kendi mülkü ve dükkânı, odası, iki tarafından umumi yolu ve taş duvarları bulunan mülk	80 Esedî Guruş
	Raziye bint. Elhac Ebubekir	Raziye bint. Elhac Ebubekir	Berber Ahmed		Etrafında kendi mülkü ve dükkânı,	80 Esedî Guruş

1862 Numaralı Sicil-27b/3	(Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	(Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	Beşe bin Abdullah	Hacı Kasım Mahallesi	odası, iki tarafından umumi yolu ve taş duvarları bulunan mülk	
1862 Numaralı Sicil-45b/3	Kasabzâde Mehmed Beşe bin Mustafa Çelebi	Fatma, Havva, Hatice, Esma, Rukiye, Zeynep, Belkıs bint. İsmail	Kasabzâde Mehmed Beşe bin Mustafa Çelebi	Yomra Nahiyesi/ Şana Köyü	Dere kenarında yer alan harabe bir değirmen ve tokmak arsasında oluşan mülk	20 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-54b/2	Kuyumcu Konstantin veled-i Liyu	Kuyumcu Konstantin veled-i Liyu	Mahmud Çelebi bin İbrahim Ağa	Ayamarini Mahallesi	Tek katlı bir oda, üstünde bir çardak, çeşme ve eski bir fırının içerisinde olduğu, meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir mülk	110 Esedî Guruş
1862 Numaralı Sicil-55b/1	Bakkal ve Babuççu Dükkânı olan Ali Beşe bin Elhac İsmail	Ali Beşe bin Elhac İsmail'in vekili Kamil Beşe	Ali Efendi bin Mehmed	Debbağhane Mahallesi	Sınırları belirli bir ev, semerciler çarşısında bir bakkal dükkânı, Arasta Çarşısı'nda bulunan bir babuççu dükkânı, Yomra nahiyesi Samaraksa-i Sagir Köyü'nde bir ev, anbar, fırın, meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir bahçe.	30 Esedî Guruş?
1862 Numaralı Sicil-134b/2	Çörekçi ve Kabancı Dükkânı olan Mustafa Ağa bin Ahmed	Çörekçi ve Kabancı Dükkânı olan Mustafa Ağa bin Ahmed	Hüseyin Çavuş Ağa	Kasaphane Kurbü	Çörekçi ve kabancı dükkânı olan mülk	350 Esedî Guruş

1863 Numaralı Sicil-3a/2	Çörekçi Fırını ve Kebapçı Dükkânı olan Hüseyin Çavuş Ağa bin Osman Ağa	Çörekçi Fırını ve Kebapçı Dükkânı olan Hüseyin Çavuş Ağa bin Osman Ağa	Elhac Ahmed bin Hüseyin	Kale-i Kule Mahallesi/ Kasaphane Kurbünde	Çevresinde nalband dükkânı ve umumi yol olan çörekçi fırını ve kebapçı dükkânı	350 Esedî Guruş
1863 Numaralı Sicil-8b/1	Attar Dükkânı Olan Ali Ağa ibni Ahmed	Attar Dükkânı Olan Nalbandzade Ali Ağa ibni Ahmed	Yarımbıyıkzâde Elhac Hüseyin Ağa ibni Elhac Ali Ağa	Kıssahan Mahallesi/ Mumhane Kurbü	Etrafında müşteri olan Elhac Hüseyin Ağa'ya da ait olan dükkânların bulunduğu attar dükkânı	87 Esedî Guruş
1863 Numaralı Sicil-8b/1	Yarımbıyıkzâde Elhac Hüseyin Ağa Dükkânı (Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	Attar Dükkânı Olan Ali Ağa ibni Ahmed	Yarımbıyıkzâde Elhac Hüseyin Ağa Dükkânı (Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	Kıssahan Mahallesi/ Mumhane Kurbü	Attar dükkânı	87 Esedî Guruş
1863 Numaralı Sicil-18a/2	Mumcu Mehmed Beşe	Emine Hatun bint Ahmed	Mumcu Mehmed Beşe	Kale-i Kule Mahallesi	Altında bir fırının, bahçesinde meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir mülk	77 Esedî Guruş
1863 Numaralı Sicil-68b/2	Etmekçi Fırını Olan Ümmühani binti Abdullah	Ümmühani binti Abdullah	Mustafa Beşe bin Osman	Kemerkaya Mahallesi	Bir bab etmekçi fırını	30 Esedî Guruş
1864 Numaralı Sicil-32a/2	Kürkçü Arvatin veled-i Kalos	İbrahim Çavuş Ağa bin Mustafa Çavuş Ağa	Kürkçü Arvatin veled-i Kalos	Çömlekçi Mahallesi	Tek katlı olan, altında mahzen/depo su, bahçesinde meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir mülk	200 Esedî Guruş

1864 Numaralı Sicil-37b/1	Ahmed Çelebi (Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	Esma binti İbrahim Ağa	Ahmed Çelebi (Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	İskender Paşa Mahallesi-Kerestecil er Sokağı	Etrafında berber dükkânı ve ismi verilmeyen bir başka dükkânın daha bulunduğu keresteci dükkânı	102,5 Esedî Guruş
1864 Numaralı Sicil-37b/1	Esma binti İbrahim Ağa	Esma binti İbrahim Ağa	Ahmed Çelebi (Dükkân adı belirtilmediğinden dolayı esnafın adı yazılmamıştır)	İskender Paşa Mahallesi-Kerestecil er Sokağı İskender Paşa Mahallesi-Kerestecil er Sokağı	Etrafında berber dükkânı ve ismi verilmeyen bir başka dükkânın daha bulunduğu keresteci dükkânı	102,5 Esedî Guruş
1864 Numaralı Sicil-53b/1	Kalaycı Mehmed Beşe bin Ahmed	Kalaycı Mehmed Beşe bin Ahmed	Hasan Bey bin Ali	Derviş Ali Tekkesi Mahallesi	Avlusu, altında ahırı, anbarı ve iki dip zeytinliği olan mülk	125 Esedî Guruş
1864 Numaralı Sicil-53b/2	Çubukçu Hasan	Mehmed	Çubukçu Hasan	Yeni Cum'a Mahallesi	Avlusu olan ve meyveli meyvesiz ağaçları bulunan mülk	100 Esedî Guruş
1864 Numaralı Sicil-58a/1	Semerci Dükkânı Olan Çilingiroğlu Mustafa Beşe bin Ahmed	Mustafa Beşe bin Elhac Ahmed	Semerci Dükkânı Olan Çilingiroğlu Mustafa Beşe bin Ahmed	Kapucular Çarşısı Eski Çeşme Semti	Etrafında bahçe ve dükkânlar bulunan semerci dükkânı	40 Esedî Guruş

Alım-satım işleminde esnafların yer aldığı kayıtlara bakıldığında, mülkü alan ya da satan esnafın kimlikleri, bu mülkün nerede yer aldığı, mülkün ne tür özelliklere sahip olduğu ve satılan mülklerin fiyatlarına dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Kayıtlarda esnaflar mülkü satan kişi olduğu gibi, mülkü satın alan kişi de olabilmektedir. Esnafların etkin olduğu bu mülk satışlarına konu olan mülkün nerede olduğuna dair bilgilerden yola çıkarak, kayıtlarda Ayamarini Mahallesi, Boztepe Mahallesi, Çömlekçi Mahallesi, Debbağhane Mahallesi, Derviş Ali Tekkesi Mahallesi, Hacı Kasım Mahallesi, İskender Paşa Mahallesi, Kadırga Mahallesi, Kindinâr Mahallesi, Ketancızâde Mahallesi, Kale-i Kule Mahallesi, Kıssahan Mahallesi, Kemerkaya Mahallesi, Tekfur Çayırı Mahallesi, Yeni Cum'a Mahallesi, Yomra Nahiyesi Hoc Piravlak Köyü, Yomra Nahiyesi/Şana Köyü, Kasaphane Kurbünde, Mumhane Kurbü, Keresteciler Sokağı, Kapucular Çarşısı,

Eski Çeşme Semti'nde yer aldıkları görülmektedir. Esnafların aldıkları ya da sattıkları mülklerin satış meblağı aralığı aşağıdaki grafik ile belirtilmiştir.

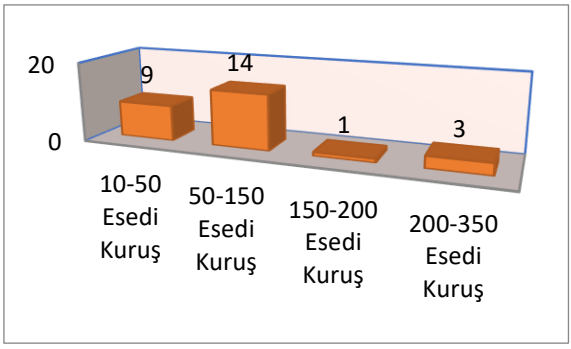

Grafik 1: 1860-1684 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicillerindeki Esnafa Dair Mülk Satışlarında Satış Ücretleri Dağılımı

Bu grafiğe bakıldığında bahsi geçen mülklerin dokuz tanesinin 10-50 esedî kuruş aralığında satıldığı veya satın alındığı görülmektedir. Bu meblağa sahip satışlara baktığımızda, mülklerin satış meblağının belirtildiği tablodan yola çıkarak, içerisinde dükkân isimlerinin geçmediği mülkler olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlardaki 14 mülkün de 50-150 esedî kuruş aralığında bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu değere sahip mülkler incelendiğinde ise, aralarında dükkânların, bahçelerin, evlerin yer aldığı anlaşılmaktadır. 150-200 esedî kuruş değerine sahip sadece bir mülk bulunmaktadır ve yukarıda verilen tabloya bakıldığında bunun tek katlı olan, altında mahzen/deposu, bahçesinde meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir mülk olduğu anlaşılmaktadır. 250-350 esedî kuruş aralığında ise üç mülk bulunmaktadır. Bu mülklerin çörekçi fırını, kabancı ve kebapçı dükkânlarını kapsadığı görülmektedir. Bu meblağlardan yola çıkarak, esnaf dükkânlarına ait mülk satışlarında satış meblağının diğerlerine kıyasla daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Esnafların Dâhil Olduğu Mülk Satışları

Tabloda yer alan 10 kayıtta kazgancı, kalaycı, çömlekçi, bakkal, pabuççu, çörekçi, kabancı, kebapçı, attar, ekmekçi, keresteci, semerci dükkânlarının satış konusu olduğu ve bu dükkânların bazılarını bizzat esnaf satarken, bazılarının ise esnaflar tarafından satın alındığı görülmektedir. Bahsi geçen kayıtlardan bahsedecek olursak; H.29 Rebiülevvel 1109/M.15 Ekim 1697 tarihinde mahkemeye yansıyan ve esnafın dükkânını sattığı bir mülk satışında, Kule Kalesi Mahallesinde yaşayan Osman Ağa oğlu Hüseyin Çavuş Ağa'nın, Kasabhâne kurbünde, çevresinde nalband dükkânı, Hacı Mehmed mülkü, Hasan Çelebi dükkânı ve umumi yol olan çörekçi fırını ve kebapçı dükkânı olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Çavuş Ağa'nın bu mülkünü 350 esedî kuruşa Hüseyin oğlu Hacı Ahmed'e sattığı

görülmektedir.[6] 1698 tarihinde mahkemeye yansıyan bir başka kayıtta, Debbağhane Mahallesi'nde yaşayan ve bakkal ve babuççu dükkânları olan Elhac İsmail oğlu Ali Beşe ile karşılaşılmıştır. Bu kayıtta Ali Beşe'nin, Semerciler Çarşısı'nda bir bakkal dükkânı, Arasta Çarşısı'nda bir babuççu dükkânı, Yomra nahiyesi Samaraksa-i Sagir Köyü'nde bir ev, anbar, fırın, meyveli-meyvesiz ağaçlarının bulunduğu mülkünü Mehmed oğlu Ali Efendi'ye sattığı görülmektedir.[7] Bu örnekler esnafların kendilerine ait dükkânları sattıkları kayıtlara dairdir. Bunun yanında esnafların başka bir esnafa ait dükkânları satın adlıkları da görülmektedir.

H.18 Rebiülahir 1111/M.13 Ekim 1699 tarihinde mahkemeye yansıyan bir mülk satışında, dükkân adı belirtilmediği için ne esnafı olduğuna dair bir bilgi edinilemeyen Ahmed Çelebi'nin, etrafında berber dükkânı bulunan keresteci dükkânını satın aldığı görülmektedir. Ahmed Çelebi, İskender Paşa Mahallesi-Keresteciler Sokağı'nda bulunan bu mülkü, İbrahim Ağa oğlu Esma'dan 102,5 esedî kuruşa satın almıştır.[8] Bu örnek esnafın diğer bir esnafa ait olan dükkânı satın aldığı kayıtlara dairdir. 1696 tarihinde mahkemeye yansıyan başka bir kayıtta, Hacı Kasım Mahallesinde yaşayan Hacı Ebubekir kızı Raziye'nin vekâletinin kocası Ömer oğlu Fazlı Beşe'ye verildiği görülmüştür. Bahsi geçen kayıttan Hacı Ebubekir kızı Raziye'ye ait olan bir mülkün, Trabzon çarşısında İnce Karaoğlu Hanı'nın yakınında bulunduğu anlaşılmaktadır. Etrafında kendi dükkânı ve çeşitli mülkleri bulunan ve iki taraftan umumi yol ve taş duvar ile çevrili olan bu mülkü, Raziye'nin kocası Fazlı Beşe, seksen esedi kuruşa Berber Ahmed Beşe'ye satmıştır.[9] Berber Ahmed Beşe'nin satın aldığı bu mülk de, esnaflar tarafından satın alınan mülklere örnek teşkil etmektedir.

Esnaflara Dair Mülk Satışlarında Kadınlar

Değerlendirilen kayıtlara bakıldığında, mülk satışlarındaki esnaflar arasında çeşitli kadın isimlerinin de yer aldığı görülmektedir. Bu kadınların bazıları dükkân sahibi iken, bazıları ise dükkân satın alan kişilerdir. Buna dair kayıtlardan bahsedecek olursak; H.19 Zilkaade 1111/M.8 Mayıs 1700 tarihinde mahkemeye yansıyan bir mülk satışında, Hacı Ahmed oğlu Çilingiroğlu lâkabıyla bilinen Mustafa Beşe'nin Kapıcılar Çarşısı Eski Çeşme Semtinde bir semerci dükkânı olduğu görülmektedir. Bu kayıtta, bahsi geçen semerci dükkânının etrafında Mustafa Beşe'nin kardeşi Ali Beşe'ye ait bir dükkânın, Musa oğlu Ali'nin bahçesinin, Penayot adlı bir gayrimüslime ait bir dükkânın ve umumi yolun bulunduğundan bahsedilmektedir. Mustafa Beşe bu semerci dükkânını kız kardeşi Fatıma'ya 40 esedî kuruşa satmıştır. [10] Bu mülk satışında hatunun vekilliğini kocası

[6] (TŞS), 1863, ss.3a/2.
[7] (TŞS), 1862, ss.55b/1.
[8] (TŞS), 1864, ss.37b/1.
[9] (TŞS), 1862, ss.27b/3.
[10] (TŞS), 1864, ss.58a/1.

Hasan Beşe yapmıştır. Bir kadın tarafından alınmış olan bu semerci dükkânı -ki burada etrafında başka kardeşine ait de bir dükkân bulunmaktadır, kadınların da bu gibi mülklere sahip olduğunu göstermesi açısından bir örnektir. Burada kadın isterse bu mülkü kendi işletebilir, isterse kiraya verebilir. 1694 tarihinde mahkemeye yansıyan bir başka mülk satışı davasında, kazgancı ve kalaycı dükkânları olan Hüseyin bin Tüylü Ali'nin Kadırga Mahallesi'nde yer alan mülklerini Hüseyin kızı Fatıma'ya 15 serahim misli ile sattığı görülmektedir.[11] 1698 tarihinde mahkemeye yansıyan bir başka davada ise, Debbağhane Mahallesi'nde yaşayan Abdullah kızı Ümmühani'nin etmekçi fırını olduğu görülmektedir. Ümmühani Kemerkaya Mahallesi'nde bulunan bu etmekçi fırınını 30 esedî kuruşa Osman oğlu Mustafa Beşe'ye satmıştır.[12] Yine 1695 tarihli diğer bir davada, Hüseyin Paşa kızı Mahtume'nin çörekçi olarak anıldığı görülmektedir. Bu kayıtta, Mahtume'nin Çömlekçi Mahallesi'nde bulunan bir bâb tahtanî odası, fevkani çardağı ve bir çörekçi fırınından oluşan çömlekci kârhânesi bulunduğu görülmektedir.

Yine bu kayıttan, Çörekçi Mahtume'nin, çömlekçi kârhânesini 140 esedî kuruşa Elhac Ali kızı Emine Hatun'a sattığı anlaşılmaktadır.[13] Bu kayıtlar doğrultusunda, kadınların da bu gibi mülklere sahip olduğu örneklerle ortaya konulmuştur. Kadına satılan mülk, kadın tarafından satın alınan mülk ve bir kadın tarafından diğer bir kadına satılan mülke örnek olan bu davalar, kadının bu safhaların her aşamasında yer aldıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Esnafların Rol Aldığı Diğer Mülk Satışları

Buraya kadar verilen örnekler dükkân üzerinden alım-satım yapılmasına dair kayıtlara aittir. Bunların dışında esnaflar, içerisinde dükkân ismi geçmeyen, içerisinde ev, oda, bahçe, avlu, ağaç vb. bulunan mülkleri de satmış veya satın almışlardır. Bu konuya dair örnek verecek olursak; H.12 Şevval 1105/M.7 Mayıs 1694 tarihinde mahkemeye yansıyan bir mülk satışında, Derviş oğlu Hallac Mehmed'in, Kindinar Mahallesi'nde yaşayan Mehmed oğlu Hasan'a ait olan ve etrafında bir çeşme, Hallac Mehmed'e ait bir mülk, mezaristan bulunan ve dört tarafından umumi yol ile çevrili olan bahçeyi satın aldığı yer aldığından bahsedilmektedir. Hallac Mehmed'in, bu bahçeyi 21 esedî guruşa satın aldığı bilgisi ile karşılaşılmıştır ve kayıtta bu bahçede üç dip zeytin, meyveli ve meyvesiz ağaçların bulunduğundan bahsedilmiştir.[14]

Bunun yanında 1695 tarihli bir başka davada, Tekfur Çayırı Mahallesi'nde yaşayan Hüseyin oğlu Sirac Mehmed Çelebi'nin, Hacı Kasım Mahallesinde bulunan ve içerisinde avlusu ve meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu mülkünü

[11] (TŞS), 1861, ss.7a/2.
[12] (TŞS), 1863, ss.68b/2.
[13] (TŞS), 1862, ss.7a/1.
[14] (TŞS), 1861, ss.19a/1.

250 esedi kuruşa Mustafa Çelebi'ye sattığı görülmüştür.[15] 1696 tarihinde mahkemeye yansıyan başka bir kayıtta ise, Boztepe Mahallesi'nde yaşayan Ali kızı Havva'ya ait olan tek katlı, avlusu ve meyveli meyvesiz ağaçları bulunan mülkün otuz esedî kuruşa Berber Hasan Beşe'ye satıldığı görülmektedir.[16] Bu kayıtlara bakıldığında, esnafların mülk satışı kayıtlarında yalnızca dükkân alım-satım işlemlerinde rol almadığı, aksine, dükkânlar dışındaki içerisinde ev, oda, bahçe, avlu, ağaç vb. bulunan mülkleri de aldığı veya sattığı anlaşılmaktadır.

Mülk Satışlarında Gayrimüslimler

Bahsi geçen mülk satışlarında yer alan diğer kayıtlara bakıldığında, Müslüman esnaflar haricinde gayrimüslim esnafların da alım satım işlemlerinde aktif oldukları görülmektedir. H.13 Recep 1108/M.5 Şubat 1697 tarihli bir kayıtta, Eksotha Mahallesi'nde yaşayan Liyu oğlu Kuyumcu Konstantin isimli bir gayrimüslim esnafın yaşadığı görülmektedir. Kuyumcu Konstantin, kendisine ait olan ve Ayamarini Mahallesi'nde yer alan, içerisinde tek katlı bir oda, üstünde bir çardak, çeşme ve eski bir fırının olduğu, bunun yanında meyveli/meyvesiz ağaçların da bulunduğu mülkünü İbrahim Ağa oğlu Mahmut Çelebi'ye satmıştır. Bu mülkün değeri 110 esedi kuruştur. 1699 tarihinde mahkemeye yansıyan bir başka satışta, Hoca Halil Mahallesi'nde yaşayan ve Afyonzâde adıyla anılan Mustafa Çavuş Ağa oğlu İbrahim Çavuş Ağa'ya ait bir mülkün Kalos oğlu Kürkçü Arvatin adlı gayrimüslime satıldığı görülmektedir. Bu mülkün değeri ise 200 esedî kuruştur. Ayrıca burada İbrahim Çavuş Ağa'nın vekâleti için duruma şahitlik yapanlar arasında Kürkçü Ali adlı bir esnafın da bulunduğu görülmektedir.[17] Gayrimüslimlerin esnaf olarak yer aldıkları bu kayıtlarda, Müslüman ve gayrimüslim esnafların da bu tür satışlarda rol aldığı bilgisine rastlanmıştır. Bu satışların karşılıklı olabildiği gibi kendi aralarında da gerçekleştiği görülmüştür.

Mülk Sınırlarında Yer Alan Esnaflar

Esnafların mülk satışlarında bizzat alıcı ya da satıcı olarak yer aldığı kayıtların yanında, bazı esnaflar sadece satışı gerçekleşen mülklerin sınırları belirtilirken zikredilmiştir. Sınırlarda ismi geçen esnaflar genellikle *"bir tarafdan Ali Çelebi dükkânı, tarafdan Muradoğlu Kasab Mustafa mülkü, bir tarafdan Elhac Selim nâm kimesnenin Çömlekçi Kârhânesi vb."* cümleler ile kayıtlarda yer almıştır. Buna dair kayıtları inceleyecek olursak: H.15 Cemaziyelahir 1107/M.21 Ocak 1696 tarihinde mahkemeye yansıyan bir mülk satışında, Ayasofya Mahallesi'nde yaşayan Mehmed oğlu Süleyman Beşe'ye ait olan ve Kabak Meydanı Mahallesinde bulunan bir mülk olduğu görülmektedir. Bu mülkün satışı esnasında, etrafında yer alan mülk ve araziler tarif edilirken Hattâbcızâde Şeyh Mehmed Çelebi mülkünün de

[15] (TŞS), 1861, ss.59a/2.
[16] (TŞS), 1862, ss.15a/1.
[17] (TŞS), 1864, ss.32a/2.

yer aldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen mülk Ahmed Beşe tarafından 60 esedi kuruşa satılmıştır.[18] 1696 tarihinde mahkemeye yansıyan başka bir kayıtta ise, İskender Paşa Mahallesi'nde yaşayan Fazlullah kızı Sabire'ye ait olan ve içerisinde tek katlı bir ahır, avlu ve kenefin yer aldığı, bahçesinde zeytin ağacı ve meyveli/meyvesiz ağaçların bulunduğu bir mülkün 105 esedî kuruşa Yakub Beşe'ye satıldığı görülmektedir. Bahsi geçen mülkün tarifinde yer alan diğer mülk ve arsaların arasında Mustafa oğlu Kürkçü Ahmed Beşe mülkü de yer almaktadır.[19] Başka dava ile örnek verecek olursak, 1696 tarihli bir kayıtta, Pazarkapı Mahallesi'nde yaşayan Abbas kızı Emine'ye ait olan ve İmaret-i Hatuniye Mahallesi'nde bulunan, tek katlı olan ve içinde çeşme ve avlunun yer aldığı bir mülkün satışından bahsedilmektedir. Bu kayıtta bahsi geçen mülk tarif edilirken Kalaycızade Osman Ağa ve oğullarına ait bir mülk sınırlarda yer alan mülkler arasında geçmektedir. Bahsi geçen mülk ise 180 esedi kuruşa, Ayasofya Camii Hatibi Abbas oğlu Mehmed Efendi'ye satılmıştır.[20]

Esnafa ait mülklerin satıldığı veya esnafın satın aldığı mülklerin yer aldığı davaların bazılarında, bu mülklerin etrafında da esnaf isimlerinin geçtiği görülmektedir. H.24 Cemaziyelahir 1107/M.30 Ocak 1696 tarihinde mahkemeye yansıyan bir satışta, Pazarkapı Mahallesinde yaşayan ve Sasizâde adıyla anılan Mehmed Ağa oğlu Fazlı Ağa'nın İskenker Paşa Mahallesi'nde bir mülkü olduğu görülmektedir. Bu mülkün sınırları belirtilirken etrafında Ekmeçi İvaz Beşe, umumi bir yol ve kendi ekmekçi fırınının yer aldığı görülmektedir. Bahsi geçen mülk 200 esedi kuruşa İbrahim oğlu Mustafa Beşe'ye satılmıştır.[21] Bu kayıtta, etmekçi fırını olan Fazlı Ağa'nın mülkünün etrafında bir başka etmekçinin yer aldığı görülmektedir. Bu kayıt, aynı türdeki esnafların bir arada yer aldıkları bilgisine örnek teşkil etmektedir.

Sınırlarda ismi geçen esnafların yer aldığı kayıtlara baktığımızda, gayrimüslim esnafların da bu tür kayıtlarda yeraldığı görülmektedir. 1698 tarihinde, Eksotha Mahallesi'nde yaşamış olan Yani kızı Anduse'nin ölümü üzerine verâseti üzerinden yapılan bir mülk satışında, arazinin sınırları belirtilirken, etrafında olan mülkler arasında Kaşıkçı Kirako mülkünün yer aldığı görülmektedir.[22] Yine 1698 tarihli bir mülk satışı kaydında, Eksotha Mahallesi'nde yaşayan Yor kızı Anaza'ya ait olan bir mülkün etrafında olan arazi ve diğer mülkler içerisinde Kuyumcu Penayot'a ait bir mülkün de yer aldığı görülmektedir.[23] Daha çok kuyumcu olarak zikredilen gayrimüslim esnafların çeşitli alanlarda çalıştıklarına dair kayıtlara rastlanmıştır.

[18] (TŞS), 1862, ss.13b/2.
[19] (TŞS), 1862, ss.23a/1.
[20] (TŞS), 1862, ss.29a/1.
[21] (TŞS), 1862, ss.14b/1.
[22] (TŞS), 1863, ss.13a/1.
[23] (TŞS), 1863, ss.17a/2.

Sonuç olarak mülk satışlarında ismi geçen esnaflara bakıldığında, bu esnafların bir kısmının kendisine ait dükkânı ya da herhangi bir mülkü sattığı, bir kısmının da başkasına ait bir dükkânı ya da herhangi bir mülkü satın aldığı görülmüştür. Bu satışlardaki meblağlara bakıldığında, esnaflara ait olan dükkân değerlerinin diğer mülklere kıyasla daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Mülk satışlarındaki esnaflar arasında çeşitli kadın isimlerine de rastlanmıştır. Bu kadınların bazıları dükkân sahibi iken, bazıları ise dükkân satın alan kişilerdir. Bahsi geçen bu kayıtlara bakıldığında, ekmekçi, çörekçi fırınlarını satan kadınların yanında, semerci dükkânı satın alan kadınların da yer aldığı görülmektedir. Kadınların bu dükkânları işlettiklerine ya da kiraya verdiklerine dair bir bilgiye rastlanmadığı için bu konuda kesin bir değerlendirme yapılamamıştır. Müslüman esnaf haricinde gayrimüslim esnafların da alım satım işlemlerinde aktif oldukları görülmektedir. Gayrimüslimlerin esnaf olarak yer aldıkları bu kayıtlarda, Müslüman ahali ile gayrimüslimler arasında mülk satışları yapıldığı görülmüştür. Bunun yanında, hiçbir alım-satım işleminde yer almadığı halde sadece satışı gerçekleşen malın sınırları belirtilirken ismi zikredilen esnaflar da bulunmaktadır. Davalara genel olarak bakıldığında, esnaf isimlerinin daha çok mülk sınırı belirtilirken zikredildiği görülmektedir. Zikredilen bu esnaflar arasında da gayrimüslim esnafların yer aldığı görülmektedir. 1694-1700 yılları arasında Trabzon esnaflarını dönemin arşiv kaynaklarından olan Şer'iyye Sicillerini esas alarak hazırlanan bu çalışmada, şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına dair elde edilen veriler kullanılarak çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda o dönemdeki Trabzon esnafları, iş kolları, ticari mekânlar ve esnafların ticari faaliyetleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Defter no: 1861 (1105-1106/1694-1695)

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Defter no: 1862 (1106-1109/1695-1698)

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Defter no: 1863 (1109-1110/1698-1699)

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Defter no: 1864 (1110-1112/1699-1701)

Diğer Kaynaklar

İnan, Kenan. "1831 Nolu Şer'iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Mülk Satışları", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 103-124.

Tosun, Miraç. "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Açık, Turan. "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1148-1735/1153-1741)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Dursun, Yücel. "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1171-1182/1758- 1769)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

MARAŞLI ŞEYH OSMAN EFENDİ'NİN OF BÖLGESİNİN TÜRKLEŞME ve İSLÂMLAŞMASINDAKİ ETKİSİ

M. Hanefi Bostan

(Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi mhbostan@marmara.edu.tr)

Özet

Trabzon, 15 Ağustos 1461'de Fatih Sultan Mehmed tarafından feth edilmesi ile birlikte bölge sancak olarak idari düzenlemeye tabi tutulmuş ve Trabzon şehrine ve sancağa bağlı kazalara Müslüman Türk nüfus yerleştirilirken, bölgedeki gayr-i Müslim nüfusun bir kısmı İstanbul ve Rumeli'ye sürüldüğü Osmanlı Arşivi kayıtlarıyla, dönemin müverrihlerinin verdiği bilgilerden ortaya çıkmaktadır. Trabzon sancağına bağlı olan Of kazasında (bugünkü Of, Hayrat, Çaykara ve Dernekpazarı ilçeleri ile Köprübaşı ilçesinin bazı köyleri) nüfus hareketliliği ile nüfusun artış ve düşüşüne neden olay ve politikalar değerlendirilecektir. Halk arasındaki yaygın olan kanaate göre; Of bölgesinin İslâmlaşmasında Maraşlı Şeyh Osman Efendi ile kardeşlerinin büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bu etkinin ne düzeyde olduğu ve Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşlerinin hangi dönemde bölgeye yerleştikleri, ne tür bir görev ifa ettikleri bulunabilen arşiv kayıtları ile değerlendirilmeye çalışılacaktır. Özellikle Maraşlı Şeyh Osman Efendi, çocukları ve torunlarının görev icra ettikleri sahanın neresi olduğu ve bunlara ne tür imkânlar tanındığı, bölgede tekkelerinin bulunup bulunmadığı, eğer varsa nerede olduğu tespite çalışılacaktır. Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve neslinin bölgenin Türkleşme ve İslâmlaşmasında bir katkılarının olup olmadığı ve eğer varsa bunun ne düzeyde olduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maraşlı Şeyh Osman Efendi, Trabzon, Of, Nüfus, İhtida

The Impact of Maraşlı Şeyh Osman Efendi on Islamization and Turkization of the Of Region

Abstract

With its conquest on 25th August, 1461 by Fatih Sultan Mehmed, Trabzon has been transformed as an Ottoman district due to administrative regulation. By starting of the settlement of Muslim Turkish population in the city of Trabzon and its towns, some of non-Muslim population had been exiled to Istanbul and Rumelia in accordance to the records of the Ottoman Archive and the given information by the such-period-historians. It will be evaluated that policies and cases and reasons of decreasing and increasing of the population living in the district of Of (currently Of, Hayrat, Çaykara and towns of Dernekpazarı and some villages of Köprübaşı) which is belong to Trabzon. According to the community's belief, there is a significant influence of Maraşlı Şeyh Osman Efendi and his brothers on Islamization of the district of Of. In this paper it will be evaluated of such impact's level and what he and his children and grandchildren had worked on the location of where to be located in accordance to the archive records. In particular, it will be obtain where Maraşlı Şeyh Osman Efendi, his children and grandchildren had worked and what kinds of opportunities they had benefited, to which dervish lodges they had been and where

such dervish lodges were. It will be discussed whether there is any impact of Maraşlı Şeyh Osman Efendi and his descendants on Islamization and Turkization of such region and which level of this impact.

Key Words: Maraşlı Şeyh Osman Efendi, Trabzon, Of, Population, İhtida.

Giriş

Trabzon iline bağlı Of, Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Köprübaşı ilçelerinin İslâmlaşmasında Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşleri Hasan Efendi ve İlyas Efendi'nin büyük rolü bulunduğu halk arasında yaygın bir kanaattir. Ancak Maraşlı kardeşlerin bölgeye gelip gelmediğine dair bugüne kadar yazılı bir vesika ortaya konulamadı. Maraşlı kardeşlerden ilk söz eden *Trabzon Tarihi* yazarı Şakir Şevket'tir.

Şakir Şevket, 1873 yılında basılan kitabında şöyle bir bilgi vermektedir:

> Kazâ-ı mezkûr sekenesi fetihten iki yüz sene sonra yani dokuz yüz altmış tarihine kadar cümlesi Rum milletinden (Hıristiyan) olduğu halde Maraş ulemâsından Osman Efendi nâmında bir zât Bayburd tarîkıyle her nasılsa oraya düşerek biraz tazyîk olunmuş ise de rehber-i hidâyet-i ilâhiyye ile en mu'teber papaslarını iskât ve ilzâma muvaffak olarak ahâlinin ve papasların ekserîsi kabul-i din-i mübîn eyledikleri mukayyeddir.[1]

Yazar, bu bilgilerin kayıtlı olduğu eser ya da belgeler hakkında bilgi vermemektedir. Yine fetihten iki yüz sene sonrası, dokuz yüz atmış tarihine tekabül etmemektedir. Tekabül ettiği tarih ise Hicri 1071/1072 tarihidir.

Şakir Şevket'in bu konuyla ilgili verdiği bilgiler 1895/1896 (H. 1313) tarihli Trabzon Salnâmesi'nde de tekrarlanmaktadır.[2] Mustafa Cansız, *İnan* dergisinde yayınlanan "*Of Kazasının Umumî Tarihçesi*" adlı makalesinde; "*Oflular hiçbir tazyik görmeden Maraşlı bir Türk âlimi olan Osman Efendi'nin kimsesiz, yardımcısız Of'un en mutaassıp papazlarla dolu olan bir yerinde ansızın kendini gösterip günlerce samimi bir hava içinde, dini münakaşalardan sonra Maraşlı din âliminin teklifini Ofluların candan kabul*" ettiklerini belirtmektedir.[3]

Hasan Umur ise; "*fetihten yüz sene kadar sonra Maraşlı iki zatın irşat ve delâletleriyle Of halkı İslâm dini ile*" şereflendiğini ve hocası Karakaşoğlu Ahmet Efendi'den kendisinin de inanmadığı akla ve mantığa uygun olmayan bir hikâyeyi

[1] *Trabzon Tarihi*, I, (İstanbul: Umran Matbaası, 1294), s. 98.
[2] *Sâlnâme-i Trabzon*, Def'a 16, (Trabzon: Vilâyet Matbaası, 1313), s. 208.
[3] Mehmet Günaydın, *Cansız Hoca*, (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007), s. 214.

nakletmektedir.[4] Benzer hikâye ve rivayetlerin yöre halkı arasında da yaygın olduğu tespit edilmektedir.[5]

Bugün Çaykara ilçesine bağlı Maraşlı (Paçan) köyünde Maraşlı Şeyh Osman Efendi, aynı ilçeye bağlı Çayıroba (Yente) köyünde İlyas Efendi, Of ilçesinin Eskipazar beldesinde Maraşlı Hasan Efendi'ye ait mezarlar bulunmaktadır. Çaykara ilçesine bağlı Sultanmurat hanları yakınında bulunan Maraşlı Mezarlığı'nda Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin torunu Şeyh Osman Efendi'nin mezarının bulunduğu düşünülmektedir.

Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşlerinin Saçaklızâdeler'den olduğu ileri sürülmekle beraber bu bilgi şüphelidir.[6]. Bu konuda ilk bilgi 1967 yılına ait Maraş İl Yıllığı'nda yer almaktadır. Yıllıkta yer alan bilgilere göre; Maraş'ta 1484-1541 yılları arasında yaşayan ve Saçaklızâde Osman Efendi adıyla bilinen bir âlim kişinin yaşadığı ve bilahare Of ilçesi Paçan köyüne giderek bölgede İslâmiyeti yaydığı ve Paçan köyünde vefat ettiği belirtilmektedir.[7] Maraşlı Şeyh Osman Efendi ile Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin kardeş olduğu ifade edilmekle beraber,[8] Mehmed Efendi'nin 1732'de vefat ettiği hususunda kaynaklar birleştiğinden[9] bunların kardeş olmaları tarihen mümkün değildir.

Maraşlı Şeyh Osman Efendi Of Kazasında

"*Şeyh Osman Baba*" olarak anılan Maraşlı Şeyh Osman Efendi,[10] Of kazasına geldiği kesin olmakla birlikte, ne zaman geldiği hususunda sahih bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Eylül

---

[4] *Of ve Of Muharebeleri*, (İstanbul: Güven Basımevi, 1949), s. 8-9.

[5] M. Hanefi Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, (İstanbul: Nöbetçi Yayınları, 2012), s. 75-76.

[6] Günaydın, "Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış," *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2008), s. 105 dpn. 17.

[7] *Maraş İl Yıllığı 1967*, (Ankara: Dönmez Ofset, 1968), s. 134-135; Ayr. bk. Haşim Albayrak, *Of ve Çaykara Tarihi*, I, (Ankara: Cantekin Matbaası, 1986), s. 158-159, 163; a.mlf, *Saçaklızadeler*, (İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2009); a.mlf, *Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları*, (Ankara: Kurtuba Yayınları, 2013), s. 22-27; Osman Sandaloğlu, *Maraş'ta Saçaklızâdeler ve Eski Maraş Âlimleri*, haz. Yaşar Alparslan, (Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009), s. 65-131. *Maraş'ta Saçaklızâdeler ve Eski Maraş Âlimleri* adlı eseri yayına hazırlayan Yaşar Alparslan ; "*Aile Maraşlı. Ancak aile Saçaklı lakabını sonradan alıyor. Çünkü yakın tarihe kadar Of'da Osman Efendi "Maraşlı Osman Efendi" olarak tanınıyor. Yakın tarihte bu aileyi Maraş'a gelerek veya tarihçi Yalçın Özalp'tan öğrenerek yazan Haşım Albayrak ailenin sonradan aldığı lakabını Karadeniz'e taşıyor. Bundan sonra "Maraşlı Osman Efendi", Saçaklızâde Osman Efendi oluyor*" (bk. s. 132). Tahsin Özcan da Osman Efendi'nin (ö. 960/1553) Of'un Paçan (Çaykara'nın Maraşlı) köyüne giderek bölgenin İslâmlaşması sürecine katkı sağlayarak burada vefat ettiğini ve Saçaklızâde ailesine mensup olduğunun nakledildiğini belirtmekte, ancak herhangi bir kaynak göstermemektedir (bk. "Saçaklızâde Mehmed Efendi," *DİA*, 2008, 35, s. 368).

[8] Sandaloğlu, *Maraş'ta Saçaklızâdeler*, s. 65-68.

[9] Kadir Özdamarlar, "Türk Tasavvuf ve Düşünce Dünyasında Saçaklı-zâde Mehmed Efendi ve Eserleri Üzerine Bir Deneme," *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)*, I, (İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi Yayını, 2005), s. 45; Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi," s. 368.

[10] Bostan, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri*, s. 77.

- Ekim 1710 (H. Şaban 1122) tarihli bir hurufat kaydında yer alan bilgilere göre; "*Of ve Sürmene mâbeynlerinde Eğrisu dimekle ma'rûf mevki'de Çatana (?)*[11] *ve Sarıkaya ve Hofala (?) ve Olofnos (Alifinos/Uzuntarla)*[12] *adlı mezra'aları şen ve abâdân edüb ta'lîm-i din ve va'az etmek şartıyla meşrûtiyyet üzere Şeyh Osman'in babası ve dedesi etmeği olmakla kadısı Mehmed arzıyla müceddeden tevcîh"* edildi.[13]

Görüldüğü üzere Eğrisu, Sarikaya yaylaları ve çevre mezraları şenlendirmek ve mamur hale getirmek görevi Şeyh Osman Efendi'ye ve daha önce de dedesi ve babasına verilmişti. Bu belgeyle Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin bölgeye geldiği kesinlik kazanmaktadır. Kendisinden sonra bölgede "*ta'lîm-i din ve va'az etmek" görevinin* oğluna ve oğlundan sonra torunu Şeyh Osman Efendi'ye verildiği, ayrıca belgede geçen "*meşrutiyyet üzere Şeyh Osman'in babası ve dedesi etmeği olmakla"* ifadesi ile yörede öteden beri İslâmı anlatma görevinin bu ailede olduğu anlaşılmaktadır.

Ağustos - Eylül 1711 (H. Recep 1123) tarihli bir başka hurufat kaydında Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin torunu Şeyh Osman Efendi'nin; "*Of'da Şur (Şahinkaya) nâm karyede müteveffâ zâviyesinin yevmî bir akça ile zâviyedârı ve karye-i mezbûr câmi'in imâmı Şeyh Osman fevt mahlûlünden Mehmed'e inâyet*" edildi.[14] Bu belgeden Şur, bugünkü Şahinkaya köyünde *Şeyh Osman Efendi Zaviyesi adıyla bir zaviyenin bulunduğu ve Şeyh Osman Efendinin bu zaviyenin* günlük bir akça ile zâviyedârı ve ayrıca bu köydeki caminin de imamı olduğu ortaya çıkmaktadır. Şeyh Osman Efendi, 1711 yılının yaz mevsiminde vefatıyla köy camiinin imamlık görevi aynı yılın Ağustos - Eylül aylarında Mehmed adında birine verildi. Yörenin son dönem meşhur âlimlerinden Mustafa Cansız Hoca, Çaykara ve Dernekpazarı'nın da dâhil olduğu Of yöresinde "*tekke*" bulunmadığını ifade ederse de,[15] Şeyh Osman Efendi'nin Şur köyünde kendi adıyla anılan bir zâviyesinin bulunduğu tespit edilmektedir.

---

[11] Bu mezra yeri Çaykara İlçesi-Akdoğan Köyü Muhtarlığı Arşivi'nde (Çİ-AKMA) bulunan *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1015 (1606/1607) Tarihli Of Kadısı Hücceti* (*EY-H.1015-OKH*)'nde geçen "*Mavreya Çatağı*"nın bulunduğu alan ya da yakın çevresindeki yerlerden biri olduğu düşünülmektedir.

[12] Çaykara'nın Yaylaönü (Haros) köyündeki Feyizoğulları, Maraş'tan Sürmene'nin Uzuntarla köyüne gelip bir asra yakın burada iskân ettikten sonra arazi darlığı sebebiyle Haros'a (Yaylaönü) gidip yerleşmişlerdir (Numan Bakkaloğlu, "Yaylaönü Köyü," *Yeni Çaykara Bülteni*, 8 (1984), s. 17).

[13] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurufat Defteri* (*HD*), nr. 1133, s. 70, belge nr. 1.

[14] VGMA, *HD*, nr. 1133, s. 70, belge nr. 3.

[15] Günaydın, *Cansız Hoca*, s. 212.

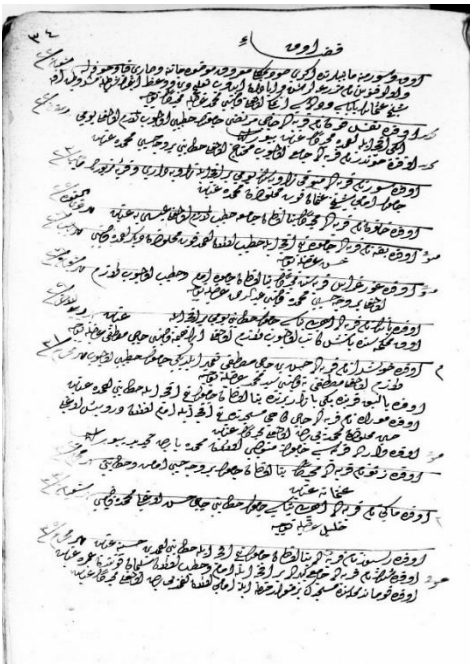

Belge 1: VGMA, *HD*, nr. 1133, s. 70.

Maraşlı Şeyh Osman Efendinin, hangi mevsimde ve hangi ayda vefat ettiği bilinmediğinden Sultanmurat'ta bulunan Maraşlılar Mezarlığında torunu Şeyh Osman Efendinin yattığı düşünülmektedir. Nitekim Şeyh Osman Efendi, yayla zamanı olan yaz mevsiminde vefat ettiğinden yaylada bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kendilerine tahsis edilen Eğrisu ve Sarıkaya yaylaları ile çevre mezraları; Sultanmurat hanları ile Maraşlılar Mezarlığı adıyla anılan mezarlığın yakın çevresindedir. Eskiden beri bu mezarlıkta Maraşlı bir âlimin yattığı yöre halkı tarafından nesilden nesile aktarılmaktadır.[16]

[16] Bostan, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri*, s. 79-81.

Resim 1: Eğrisu Yaylası

Resim 2: Sultanmurat'tan Eğrisu Yaylası'nın Görünüşü

Resim 3: Sarıkaya Yaylası

Resim 4: Sultanmurat'ta Bulunan Maraşlılar Mezarlığı

Resim 5: Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin Torunu Şeyh Osman Efendi'nin Sultanmurat'ta Maraşlılar Mezarlığında Bulunan Mezarı

Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin mezarı konusunda Hasan Umur, bugünkü Maraşlı köyünde bulunan mezarın ona ait olamayacağını, çünkü bu mezarın rüya ile belirlendiğine dikkat çekmektedir.[17] Bu durum başlı başına araştırılması gereken bir konudur. Yine oğlunun ismi ve mezarı konusunda da bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşlerinin Of'a ne zaman geldikleri konusu da henüz açıklığa kavuşmamıştır. Şakir Şevket'in eserinde ve H. 1313 tarihli *Trabzon Salnâmesi*'nde Maraşlı Şeyh Osman Efendinin H. 960 (M. 1552/1553) tarihinde Of'da olduğunu belirtmeleri ve Maraşlı köyünde bulunan ve sonradan yazıldığı anlaşılan mezar kitabesinde, bu yılda vefat ettiği kaydedildiğine göre, bu tarihten önce bölgeye gelmiş olmalıdır. Ancak torunu Şeyh Osman Efendi'nin 1711'de vefat ettiği göz önüne alındığında bu tarihin çok erken olduğu gerçeği ile

[17] Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 16-17.

karşı karşıyayız. Nitekim Maraşlı Şeyh Osman Efendinin vefat tarihi ile torunu Şeyh Osman Efendinin vefat tarihi arasında 158 yıllık bir süre bulunmaktadır. Maraşlı Şeyh Osman Efendinin adını tespit edemediğimiz oğlu, onun vefat ettiği yılda doğmuş olduğunu düşündüğümüzde, oğlu ve torununun ortalama 79'ar yıl yaşadıklarını varsaymamız gerekmektedir. Bu kadar uzun bir hayat o günün şartlarında zor olmakla beraber imkânsız da değildir. Bu nedenle elimizde başka bilgi olmadığından Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin 1552/1553 yıllarında vefat ettiğini kabul etmek zorundayız.

Maraşlı Şeyh Osman Efendi 1552 yılı öncesinde kardeşleriyle Of kazasına geldiği, ancak bu gelişin ne zaman gerçekleştiği ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber, Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılında Dulkadiroğulları Beyliği'ne son verip ve beyliğe bağlı boyların bir kısmını Trabzon sancağına yerleştirmesi[18] sırasında olması muhtemeldir. Ancak Trabzon Sancağına ait 1515 ve 1554 yılları ile 1583 yılına ait *Tahrir Defterleri ile diğer arşiv kayıtlarında* Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve oğlu ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Buna mukabil XIX. yüzyıla ait nüfus kayıtlarında Bağdatlıoğlu, Çolakoğlu, Fettahoğlu, Hacıfettahoğlu, Küçükalioğlu, Maraşlıoğlı, Maraşoğlu ve Vanlıoğlu gibi Dülkadirli Türkmenlerine ait boy, oymak ve aileler yer almaktadır.[19] Bu aileler bugün de bölgede varlıklarını sürdürmektedir.

1710 tarihli hurufat kaytında Of ve Sürmene arasında bulunan Eğrisu adıyla bilinen mevkinin çevresindeki mezraları şenlendirmek ve mamur hale getirmek görevi Şeyh Osman Efendi'ye ve daha önce de dedesi ve babasına verilmesi bölge mezraları şenlendirme görevinin Şeyh Osman Efendi Zâviyesine ait olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu durum bölgeye önemli bir Türk nüfusun yerleştirildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle bölgede nüfus yoğunluğundan dolayı hayvanlarına otlak bulmakta sıkıntı çeken yaylacıların, XVII. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve günümüze kadar uzanan mera ve yaylak davaları bunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.[20]

XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Maraşlılar, Of kazasına geldiğine göre, çevredeki mezra ve yaylaklarla ilgili ve özellikle Eğrisu ve çevresindeki mezra ve yaylalar hakkındaki ilk kayıtların hangi tarihe ait olduğu önem taşımaktadır.

---

[18] Bostan, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi," *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür)*, (İstanbul: Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, 2005), s. 30; a.mlf, "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası," *Başlangıcından Günümüze Her Yönüyle Of*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2016), s. 45-46.

[19] Sezgin Demircioğlu ve Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (1834)*, (İstanbul: Şenyıldız Yayınları, 2011), s. 22-30.

[20] Bostan, "Barma Yaylası ve Yayla Ortası Şenlikleri," 2. *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi (7-8 Aralık 2018)*, VI, (Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, 2018), s. 804-813.

Tespit edilebilen ilk kayıt 1486 tarihli olup, İşkane ve Paçan köyleri arasında yer alan "*Yâylâk-ı Orgene*" (Ogene) imlası ile yazılan, defter harici olduğu bildirilen ve vergi hâsılı 1000 akça olan tahrir kaydıdır.[21] 27 Aralık 1528 tarihli bir başka kayıtta "*mezra'a-i Ogene tâbi'-i Of der-nezd-i yâylâk … hâric ez-defter*" ibaresinin bulunduğu görülmektedir.[22] 1583 tarihli defterlerde de Of kazasından hâne başına 2 akça olmak üzere toplam 1000 akça yaylak vergisi alındığı ve bu verginin Trabzon beylerbeyi hâsları içinde kaydedildiği görülmektedir.[23]

Eğrisu Yaylası ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk kayıt Akdoğan (Yukarı Hopşera) Köyü Muhtarlığı Arşivi'nde bulunan bir Of kadısının hüccet kaydı suretidir. Bu kayıt H. 1015 (M. 1606/1607) tarihini taşımaktadır. Bu belgede: Of kazasına tabi Ogene sâkinlerinden Manok oğlu Yano, Pareşkeva oğlu Yani ve Sava oğlu Yori adlı gayr-i Müslimler mahkemede Kadahor sâkinlerinden Kara Keşiş adlı gayr-i Müslim'le yüz yüze gelerek adı geçen Kara Keşiş ve bazı köy ahalisinin "*Eğrisu Yâylâk*" ı diye bilinen mevkide hudutları belli olan yerlerine müdahale ettiklerini beyan ettiler ve mahkemece haklarının teslim edilmesini istediler. Bunun üzerine söz alan Kara Keşiş, iddia sahiplerinin hakları olduğunu iddia ettikleri yerler ve etrafının bir tarafı Köprü Irmağı, bir tarafı Mavreya(s) Çatağı, bir tarafı Kovanlık Başı, Dört Köşeli (Anbar) Taş(ı) ve Konadır Taşı ve bir tarafı kayalık ile sınırlıdır. Sınırları çizilen bu alan Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köyleri halkının müşterek kullandıkları yerlerdir dedi. Bunun üzerine mahkeme Kara Keşiş'ten söylediklerinin doğruluğuna dair delil istedi. Kara Keşiş de Manol oğlu Kostandin, Kama oğlu Hristol adlı kişileri şahit gösterdi. Şahitler de dava konusu olan yerlerin adı geçen köylere ait olduğuna şahitlik ettiler. Mahkeme de Eğrisu Yâylâk'ının Kadahor (Gorgora n.d. Paçan/Bacan), Hopşera, (Soğanlık ve Akdoğan) Şur (Şahinkaya) ve Ogene (Köknar) köyleri halkının müşterek kullanmasına karar verdi.[24]

Eğrisu Yaylası konusundaki Ogene köylüleri ile Kadahor, Hopşera, Şur köyleri arasındaki ihtilafın sona ermediği konu ile ilgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 (20/25 Mart 1724) tarihli bir fermandan anlaşılmaktadır. Fermanda yukarıda zikredilen Kadı Hüccetine göre işlem yapılması emredilmektedir.[25]

[21] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 828, s. 316.
[22] BOA, *Tahrir Defteri* (*TD*), nr. 53, s. 64.
[23] BOA, *TD*, nr. 613, s. 7; Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA), *TD*, nr. 348, s. 2a; TK. KKA, *TD*, nr. 355, s. 2a.
[24] Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH.*
[25] Çİ-AKMA, *Eğrisu Yaylası İle İlgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 Tarihli Padişah Fermanı.*

Belge 2: Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH*

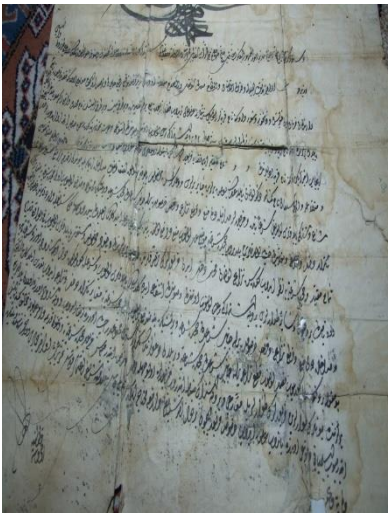

Belge 3: Eğrisu Yaylası İle İlgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir

1136 Tarihli Padişah Fermanı.

Yukarıda bahsi geçen hüccetin bir benzeri Ağustos/Eylül 1725 (Zilhicce 1137) yılında verildiği tespit edilmektedir. Bu hüccette, Of kazasına tabi Eğrisu demekle bilinen yer; bir tarafı umumi yol, bir tarafı Köprü Irmağı, bir tarafı Mavreya(s)

Çatağı, bir tarafı Kovanluk ve dört köşeli Anbar Taşı ve bir tarafı da kayalık ile sınırlıdır. Mahkeme heyeti tarafından adı geçen Eğrisu Yaylak'ına çıkıp mahkeme meclisi kurularak, Of kazasına tabi Şur köyü ahalisinden Ahmed Ağa, İbrahim oğlu Hasan Paşa, Mustafa Çelebi oğlu Hasan Efendi, Beşir oğlu Molla Hüseyin, Mustafa oğlu Molla Mehmed, Bektaş oğlu Molla Mustafa ve sâir köy ahalisi ve Hopşera köyünden İslam oğlu İbrahim Paşa ve diğer İbrahim Paşa, Uzun Hüseyin oğlu Molla Süleyman ve sâir köy ahalisi; eskiden bu güne dek Eğrisu adlı yaylağı Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köylüleri ile birlikte müşterek tasarruf ederken, Şur köyünden Mehmed Paşa oğlu Murteza Çelebi, Molla İsa oğlu Molla Hasan ve kardeşi İbrahim ve diğer kardeşleri ile aynı kazaya tabi Ogene köyünden Hacı Süleyman, Molla İbrahim ve Ahmed, Ömer oğlu Osman, Tenbel İbrahim ve sair köy ahalisinden bazı kimselerin müstakil çayır sarıp ve tarla açarak fukaraya zulm ettiklerini ve bu nedenle kendilerinden davacı olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine dava edilenler mahkemede adı geçen yaylaktaki müstakil çayır sarma ve tarla açma eylemi ile alakalarının olmadığını, eskiden beri bu yaylaktan hayvanlarının diğer köylülerin hayvanları ile birlikte otlandığını bildirdiler ve daha önceleri verilen hüccet-i şer'iyyeye ve fermâna uygun hareket ettiklerini bildirdiler. Bunun üzerine mahkeme heyeti dava edilenlere gerekli uyarılarda bulunarak; Eğrisu Yaylağı'nın Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köy ahalilerinin ortaklaşa istifade ettikleri yer olduğu hususunu tekrar kayıtlara geçirdi.[26]

Eğrisu Yaylası ile ilgili bulunan ilk kayıtlar yukarıda verilen arşiv belgeleridir. Ancak, Hasan Umur, Of'ta on sekiz sene mahkeme başkâtipliği yapan Rizeli Sekbanoğlu Saffet Efendi'den naklettiğine göre; Solaklı Deresi'nin yukarı köylerine ait 1000 Hicri tarihlerinde bir yayla davası ile ilgili iki ferman bulunduğunu belirtmektedir.[27] Muhtemelen bu fermanlar Eğrisu Yaylası ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ağustos/Eylül 1725 tarihli Eğrisu Yaylak'ı hüccetinde geçen ferman bunlardan biri olmalıdır.

[26] Çİ-AKMA, *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1137 (1725) Tarihli Of Kadısı Hücceti* (*EY-H.1725-OKH*)
[27] Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 9-10.

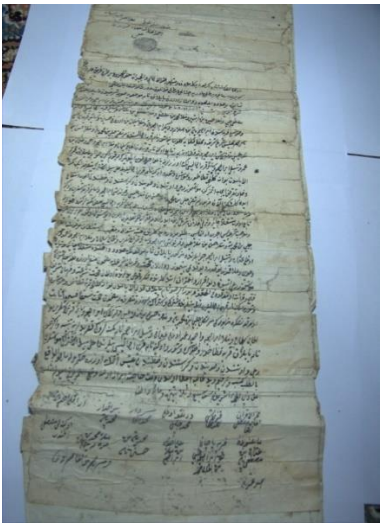

Belge 4: Çİ-AKMA, *EY-H.1137-OKH*

Of'un Türkleşme ve İslâmlaşmasında Maraşlıların Etkisi

Maraşlı Şeyh Osman Efendi ile kardeşlerinin Of ve Çaykara'da İslâmiyet'i yaydıkları rivayetine ihtiyatla bakmak gerekir. Nitekim 1552-1553 yılları akabinde yapılan nüfus ve arazi sayımında büyük oranda ihtida hareketine rastlanmamaktadır. 1583 tarihli sayım defterlerine göre ise bugünkü Çaykara ve Dernekpazarı ilçeleri köylerinde Müslüman topluluk içinde görülen büyük nüfus artışının, ihtida yoluyla gerçekleşen bir artış olmayıp, Osmanlı Devleti'nin muhtelif sancaklarından gelen Müslüman Türklerden kaynaklandığı ortaya konulmuştur.[28]

Tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre bugünkü Çaykara ilçesi dâhilinde 1486[29], 1515[30] ve 1520[31] yıllarında 5'er kişi, 1554'te 70 kişi[32], 1583 yılında da 921 kişiden oluşan bir Müslüman topluluğu yaşamaktaydı.[33] XVI. asrın sonlarında 1000 kişiye yaklaşan Müslüman nüfusun çoğunun dışarıdan geldiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[34] Az sayıdaki yerli halkın ihtida ettiği

[28] Bostan, "XVI. Asrın Sonlarında Çaykara'da Sosyal ve İktisadi Hayat," *Çaykaralılar*, 6 (1994), s. 14, 16-17; a. mlf., "Çaykara ve Derekpazarı Tarihi," s. 25-30, 38-47; a.mlf, "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası," s. 39-46.
[29] BA, *MAD*, nr. 828, s. 294.
[30] BA, *TD*, nr. 52, s. 408.
[31] BA, *TD*, nr. 387, s. 745.
[32] BA, *TD*, nr. 288, s. 386, 387-388, 389, 390-391, 405-406, 413, 436-437.
[33] TK.KKA, *TD*, nr. 29, s. 195b, 205b, 206a-206b, 208a-208b, 212b-213a, 214b, 215a-215b.
[34] Bostan, "XVI. Asrın Sonlarında Çaykara'da Sosyal ve İktisadi Hayat," s. 14, 17.

görülmektedir.[35] İlk *Tahrir Defterleri*'nde görülen Hıristiyan Türk gruplarının[36] zaman içinde giderek azaldığı dikkatten kaçmamıştır. Muhtemelen Müslüman olanlar bu Hıristiyan Türk topluluklarıdır. Nitekim 1583 tarihli defterde Gorgor n.d. Paçan köyünde Karaman diye nitelendirilen Abdullah oğlu Mustafa buna örnektir.[37] Dernekpazarı, Hayrat ve Of ilçelerinde de aynı durumun söz konusu olduğu arşiv belgelerinden ortaya çıkmaktadır.[38]

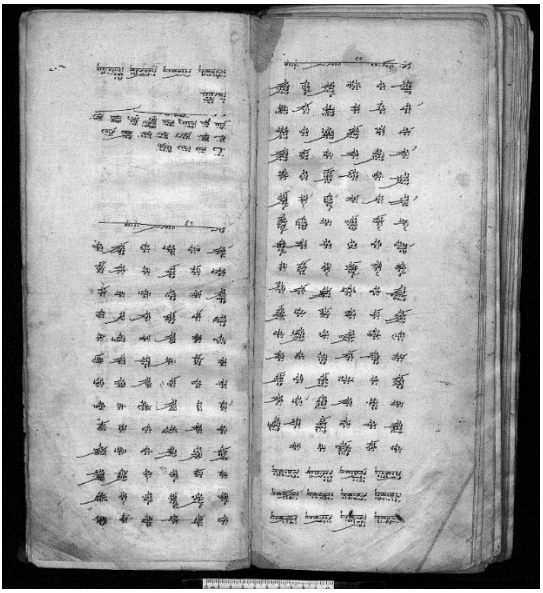

Belge 5: TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 205b-206a.

XVII. yüzyıla gelince Çaykara ilçesini çevreleyen alanda 1654 yılı kayıtlarına göre Holayısa-i Kadahor köyünde cizye vergisi veren 3 hâneden başka gayr-i Müslim kaydedilmemiştir. 1681'de de 40 hânesi derbentçi ve 380 hânesi de avarız vergisi veren hâneler olmak üzere toplam 420 hâneden oluşan yaklaşık 2.100 kişi yaşamakta olup bunların hepsi Müslümanlardan teşekkül etmekteydi.[39]

XV. yüzyılda Of kazasında, nüfusun çoğunluğunu gayr-i Müslimler teşkil etmekteydi. Müslümanlar yaklaşık 500 kişiden ibaretti. Toplam kaza nüfusunun % 3.5'ini Müslümanlar, % 96.5'ini de Hıristiyanlar meydana getirmekteydi. Müslüman nüfusun 11 hânesi yeni Müslüman olan kişiler idi. Toplam Müslüman

[35] Bostan, "XVI. Asrın Ortalarında Çaykara," *Çaykaralılar*, 5 (1993), s. 34-35.
[36] Bostan, "XV. Asrın Sonlarında Çaykara," *Çaykaralılar*, 1 (1992), s. 5-6.
[37] TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 205b.
[38] Bostan, "XVII. Yüzyıl Avârız Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı," *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)-Kongreye Sunulan Bildiriler*, II/1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), s. 414-425; a.mlf, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi," s. 31-33, 38-41.
[39] Bostan, *Karadenizde Nüfus Hareketleri*, s. 156.

nüfus içindeki yeni Müslüman olanların oranı % 11'e tekabül ediyordu. 1515'te Of kazasının nüfusu yaklaşık 17.400 kişiden meydana gelirken; bunların 750 kişisi Müslümandı. Bu tarihte Müslümanlar toplam nüfusun yaklaşık % 4.3'üne karşılık gelmekteydi. 1554'te kaza nüfusu 16.500 kişiden ibaretti. Müslümanlar tahmini kaza nüfusu içinde 2.350 kişilik nüfusla % 14.24'lük bir orana sahipti. 1583'te Of kazasının tahmini nüfusu 20.700 kişiden ibaret olup bu nüfusun % 32.13'ünü (6.600 kişisini) Müslümanlar, % 67.87'sini (14.100 kişisini) de gayr-i Müslimler teşkil etmekteydi.[40]

Tablo I: XVI. Yüzyılda Of Kazası'nın Nüfusu

Yıllar	Toplam Nüfus	Müslümanların Sayısı	Müslümanların Yüzdelik Oranı
1515	17.400	750	% 4.3
1554	16.500	2.350	% 14.24
1583	20.700	6.600	% 32.13

Grafik 1: XVI. Yüzyılda Of Kazasının Nüfus Grafiği

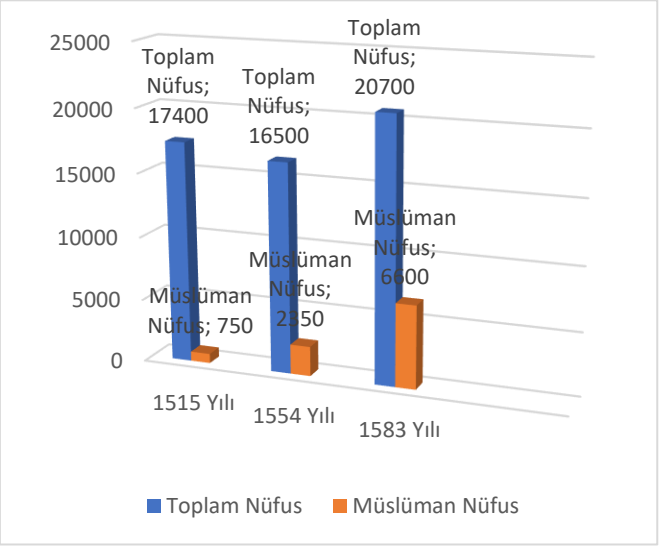

[40] Bostan, "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası," s. 53-59.

Grafik 2: XVI. Yüzyılda Müslüman ve Gayr-i Müslim Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

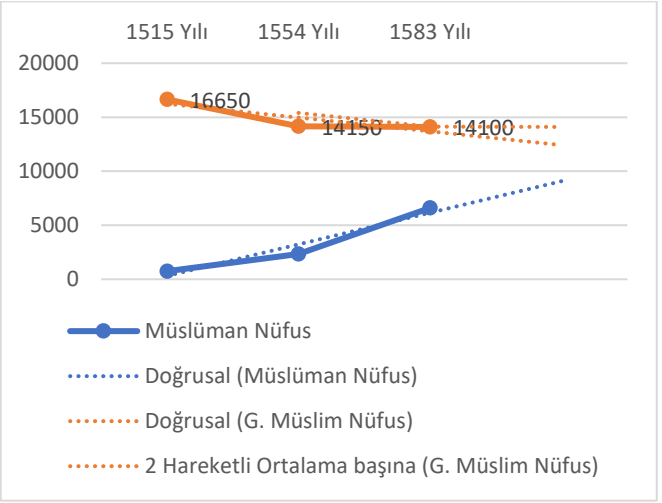

XVII. yüzyıla gelince; bu yüzyılın sonlarında Of kazasında avarız vergisi vermekle yükümlü 2.049 hâne, 151 hâne de avarızdan muaf bulunmaktaydı.[41] Bunların 2.130 neferi Müslüman ve 70 neferi de Hıristiyan olup, yaklaşık 11.000 kişilik nüfusa karşılık gelmekteydi.[42] Müslümanlar toplam nüfusun 10.650 kişisini (% 96.61'ini) teşkil ederken, gayr-i Müslimler 350 kişilik nüfusla % 3.19'unu oluşturmaktaydı. 146 neferin derbentçi,[43] I neferin imam ve l neferin doğancı olarak kaydedildiği[44] ve 3 nefere de muafiyet verildiği görülmektedir.[45] Defterde derbentçi olarak kaydedilen reaya Hopşera ve Holo köylüleri idi. Bu iki köy halkının tamamı Müslüman olup hepsi derbentçi yazılmıştır. 40 neferi Hopşera ve 106 neferi de Holo'dan olmak üzere toplam 146 nefer derbentçi tayin edildiklerinden avârız vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bunlar *"Kanlık nâm derbendden Ağaçbaşına varınca"* devam eden derbentlerin derbentçisi olup, gelip geçen yolculara hizmet etmek ve bunların *"mallarına ve davarlarına zarar"* verdirmemek üzere görevlendirilmişlerdi.[46] Bu da 1681 yılından önce bölgede yaylaların bulunduğunu ve yaylacılık yapıldığının bir başka göstergesidir. Yine 1650-1651 tarihli avârız hânelerini ihtiva eden defterde[47] Holo ve Hopşera köylerinin bulunmaması avârız vergisinden muaf olduklarını, dolayısıyla

[41] BOA, Kamil Kepeci (KK), *Mevkufat Kalemi* (*MK*), nr. 2697, s. 30b-45b.
[42] Bostan, "XVII. Yüzyıl Avârız Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı," s. 421.
[43] BOA, KK, *MK*, nr. 2697, s. 44b-45a.
[44] Holayısa köyünde imam olarak kaydedien Abdullah b. Sinan ile Visir köyünde doğancı olduğu belirtilen Beşir b. Mehmed'in köy yekünlarında avârız veren reâyâ gibi değerlendirilmekle beraber (bk. BOA, KK, *MK*, nr. 2697, s. 38b, 42b) kazanın toplam avârız sayısı verilirken hesaba katılmadıkları tarafımızdan yapılan hesaplamalardan ortaya çıkmaktadır.
[45] BOA, KK, *MK*, nr. 2697, s. 40a, 41a.
[46] BOA, KK, *MK*, nr. 2697, s. 45a.
[47] BOA, KK, *MK*, nr. 2605: 18a-18b.

derbentçilik görevi yaptıklarını ortaya koymaktadır. Nitekim 1583 tarihli Tahrir Defteri'nde Holo köyü "*nâm-ı diğer Arşela*" kayıtlarıyla ve herhangi bir muafiyeti olmadan kaydedilmektedir. Yine Hopşera adlı yerleşim birimi bu tarihte Holo köyünün bir mahallesi olarak ilk defa kayıtlarda yer almaktadır.[48]

XVI. yüzyılın sonlarında Of kazasının nüfusu yaklaşık 20.700 kişi iken, XVII. yüzyılın sonlarında nüfus 11.000 kişiye düşerek yarı yarıya azalmıştır. Bu iki asırda Müslüman nüfus 6.600 kişiden 10.650 kişiye yükselirken, gayr-i Müslim nüfus 14.100 kişiden 350 kişiye düşmüştür. Hıristiyan nüfustaki bu düşüşü ihtida ile açıklamak mümkün değildir. Hıristiyan nüfustaki büyük çaplı azalma Of kazası ile sınırlı olmayıp Trabzon vilayetindeki bütün idari birimlerde söz konusudur. Nitekim vilayet dâhilinde XVI. yüzyılın sonlarında tahmini nüfus yaklaşık 250.000 kişi (110 bin kişisi Müslüman, 140 bin kişisi Hıristiyan) iken, XVII. yüzyılın sonlarında 90.000 kişiye (80 bini Müslüman, 10 bini Hıristiyan) düşmüştür.[49] Bir asırda Trabzon vilayeti dâhilinde hem Müslüman ve hem de Hıristiyan nüfusta büyük çapta azalma görülmektedir. Nitekim Müslüman nüfus 110 bin kişiden 80 bin kişiye, Hıristiyan nüfus da 140 bin kişiden 10 bin kişiye düşmüştür. Ortaya çıkan bu durumun ihtida ile bir ilişkisi olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo II: XVII Yüzyılda Of Kazasının Nüfusu

Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	Gayr-i Müslim Nüfus	Müslümanların Yüzdelik Dilimi	Gayr-i Müslimlerin Yüzdelik Dilimi
11.000	10.650	350	% 96.61	% 3.19

Tablo III: XVI. ve XVII. Yüzyılların Sonlarında Of Kazasının Nüfusu

Yüzyıllar	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfusu	Gayr-i Müslim Nüfusu
XVI. Yüzyıl	20.700	6.600	14.100
XVII. Yüzyıl	11.000	10.650	350

[48] TK. KKA, *TD*, nr. 29: 209a-209b.

[49] Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı," *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, (Ankara: Serander Yayınları, 2007), s. 130-132.

Grafik 3: XVI. ve XVII. Yüzyılların Sonlarında Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

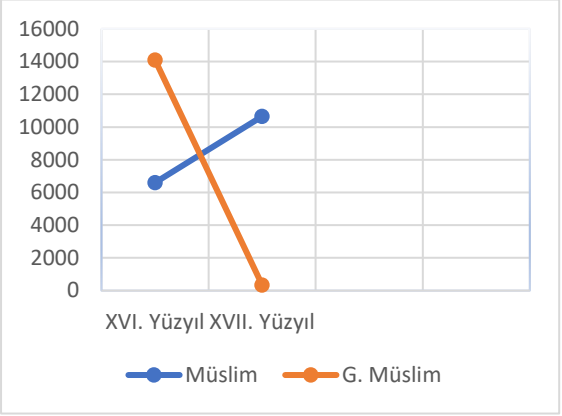

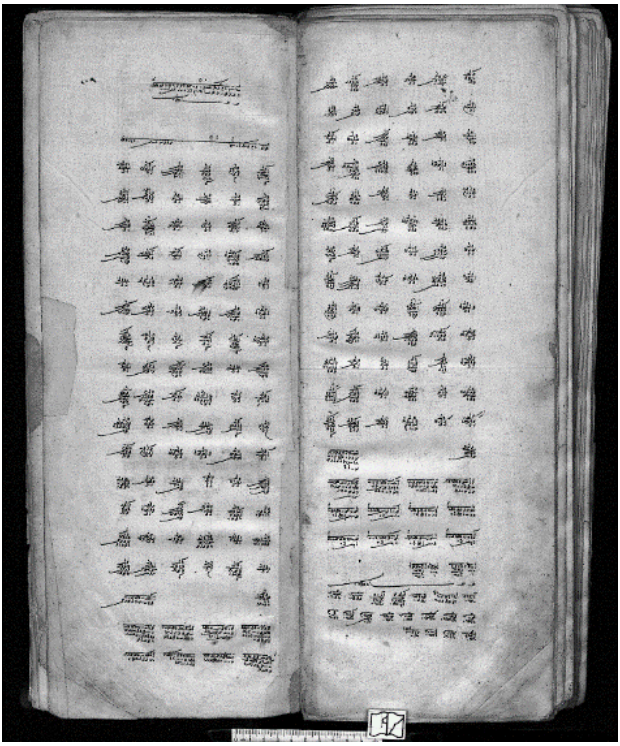

Belge 6: TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 208b-209a.

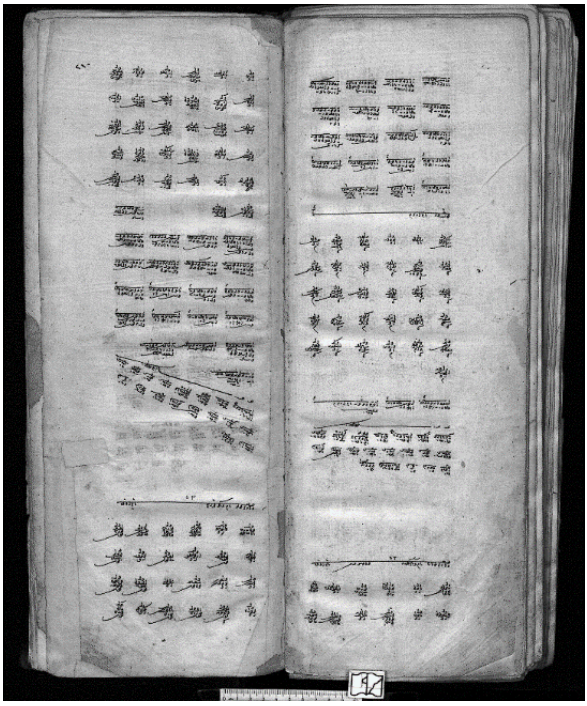

Belge 7: TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 209b-210a.

Trabzon vilayeti ve Of kazasındaki nüfusun azalmasında en büyük etken Celali İstilası ile başlayan kargaşanın, Kazak, Abaza, Gürcü ve Megrel baskınlarının ve yöneticilerin haksız uygulamalarının büyük payı bulunmaktadır. Nitekim 1609 tarihli bir mühimme kaydında Trabzon ve Rize kazalarında gayr-i Müslim nüfus "*on beş bin neferden*" fazla iken, 1609 yılında "*iki bin beşyüz nefere*" düştüğü kaydedilmektedir.[50] Bu saldırılar sonucunda halkın "*ekseri*"sinin Rumeli, Kefe ve Bursa taraflarına gittiklerinin belirtilmektedir.[51]

[50] BOA, *Mühimme Defteri* (*MD*), nr. LXXVIII, s. 678/1762. XVI. yüzyılın sonlarında Trabzon ve Rize kazalarının gayr-i Müslim nüfusunun 15 bin hâneden fazla olduğuna dâir bk. Bostan, *XV–XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), s. 255.

[51] BOA, *MD*, nr. LXXVIII, s. 678/1762; Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububâttan Alınan Vergiler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964), s. 20 dpn. 70-71; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Meyyir Kalaycıoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), s. 338-340, 351.

Belge 8: BOA, *MD*, nr. LXXVIII, s. 678/1762.

Of kazasında ihtida gerçekleşmekle beraber, büyük çapta bir ihtidadan söz etmek mümkün değildir. Nitekim nüfus verileri buna izin vermemektedir. Elbette Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşlerinin, daha sonra bunların çocuk ve torunlarının İslâmı anlatmada, Hıristiyanların İslâma ısınmasında ve Müslüman olanların inançlarının pekişmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bir taraftan bölgenin şenlendirilmesi için Türkmen nüfusun Of ve çevresine yerleşmelerinde önemli katkıları olmuştur. Ancak din değiştirenlerin önemli bölümünün Kıpçak, Bulgar ve Peçenek Türkleri olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Hasan Umur, Of'un bir Kuman yurdu olduğunu,[52] Cansız Hoca da Peçenek Türklerinin Of'a yerleştiğini belirtmektedir.[53] Müslümanlığı tercih edenlerin arasında Bacan/Paçan, Balaban, Cordan, Karaman, Kaçal ve Kuman/Kıpçak boy ve oymakları bulunmaktaydı. Ayrıca bölgede Kuman/Koman/Kumanit, Kaçal ve Paçan yer adlarının varlığı gözden uzak tutulmamalıdır.[54]

Sonuç

Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşlerinin Of'a geldiği, kendisine İslâmı anlatma ve özellikle Eğrisu ve bölgedeki yayla ve mezraları şenlendirme ve mamur hale getirme görevi verildiği arşiv belgelerinden ortaya çıkmaktadır. Saçaklızâdelerle kurulmaya çalışılan ilişkisi şüpheli ve gerçeğe yakın değildir. Şeyh Osman Efendi adıyla anılan zaviyesinin Şur, bugünkü Çaykara ilçesine bağlı Şahinkaya köyünde bulunduğu kayıtlardan tespit edilmektedir. "*Ta'lîm-i din ve va'az etmek*" görevinin kendisinden sonra adı tespit edilemeyen oğluna ve sonra da

[52] *Of ve Of Muharebeleri*, s. 6.
[53] Günaydın, *Cansız Hoca*, s. 214.
[54] Bostan, Trabzon Sancağı, s. 339, 340; a.mlf, "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası," s. 36-38.

torunu Şeyh Osman Efendiye verildiği ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki Hıristiyan nüfusun azalmasında ihtidanın payı olmakla birlikte, büyük boyutta olmadığı, Celali İstilası sonrasında Hıristiyanların büyük çoğunluğunun bölgeyi terk ederek Rumeli, Kefe ve Bursa taraflarına gittiği ve bir daha bölgeye dönmediği tespit edilmektedir. İhtida ederek Müslüman olanların büyük bir bölümünün Hıristiyan Kıpçak / Kuman, Karaman, Peçenek, Bulgar ve Kaçal Türklerinden olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Asıl büyük Müslüman Türk kitlesini, fetihten sonra bölgeye yerleştirilen Çepni, Karaman, Akkoyunlu ve Maraşlı Şeyh Osman Efendinin de mensup olduğu Dulkadirli Türkmenlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Kamil Kepeci (KK), *Mevkufat Kalemi (MK)*, nr. 2605, 2697.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 828.

Mühimme Defteri (*MD*), nr. LXXVIII.

Tahrir Defteri (*TD*), nr. 52, 53, 288, 613.

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA)

TD, nr. 29, 348, 355.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (GMA)

Hurufat Defteri (*HD*), nr. 1133.

Çaykara İlçesi - Akdoğan Köyü Muhtarlığı Arşivi (Çİ-AKMA)

Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1015 Tarihli Of Kadısı Hücceti (*EY-H.1015- OKH*).

Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1137 Tarihli Of Kadısı Hücceti (*EY-H.1725-OKH*).

Eğrisu Yaylası İle İlgili Evâhir-i Cemaziye'l-âhir 1136 Tarihli Padişah Fermanı

2. Kitap ve Makaleler

Albayrak, Haşim. *Of ve Çaykara Tarihi,*1. Ankara: Cantekin Matbaası, 1986.

_____. *Saçaklızadeler*. İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2009.

_____. *Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları.* Ankara: Kurtuba Yayınları, 2013.

Bakkaloğlu, Numan. "Yaylaönü Köyü." *Yeni Çaykara Bülteni*, 8 (1984): 17.

Bostan, M. Hanefi. "XV. Asrın Sonlarında Çaykara." *Çaykaralılar*, 1 (1992): 3-5.

_____. "XVI. Asrın Ortalarında Çaykara." *Çaykaralılar*, 5 (1993): 33-40.

_____. "XVI. Asrın Sonlarında Çaykara'da Sosyal ve İktisadi Hayat." *Çaykaralılar*, 6 (1994): 9-18.

_____.*XV–XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

_____. "XVII. Yüzyıl Avârız Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı." *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)-Kongreye Sunulan Bildiriler*, 2/1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 413-429.

_____. "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi.", *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür).* İstanbul: Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, 2005, s. 17-94.

_____. "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı." *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu.* Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 125-152.

_____. *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı.* İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2012.

_____. "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası." *Başlangıcından Günümüze Her Yönüyle Of.* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 35-109.

_____. "Barma Yaylası ve Yayla Ortası Şenlikleri." *2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi (7-8 Aralık 2018)*, 6. Ankara: Türk Eğitim– Sen Genel Merkezi Yayınları, 2018, s. 793-830.

Demircioğlu, Sezgin ve Süleyman Bilgin. *Of Nüfus Defteri (1834).* İstanbul: Şenyıldız Yayınları, 2011.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Meyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Güçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububâttan Alınan Vergiler.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964.

Günaydın, Mehmet. *Cansız Hoca.* İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007.

_____. "Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*12 (2008): 101-136.

Maraş İl Yıllığı 1967. Ankara: Dönmez Ofset, 1968.

Özcan, Tahsin. "Saçaklızâde Mehmed Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, 35, s. 368-370.

Özdamarlar, Kadir. "Türk Tasavvuf ve Düşünce Dünyasında Saçaklı-zâde Mehmed Efendi ve Eserleri Üzerine Bir Deneme." *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)*, I. İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi Yayını, 2005, s. 43-51.

Sandaloğlu, Osman. *Maraş'ta Saçaklızâdeler ve Eski Maraş Âlimleri*, haz. Yaşar Alparslan. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009.

Şakir Şevket. *Trabzon Tarihi*, I. İstanbul: Umran Matbaası, 1294.

Sâlnâme-i Trabzon, Def'a 16. Trabzon: Vilâyet Matbaası, 1313.

Umur, Hasan. *Of ve Of Muharebeleri.* İstanbul: Güven Basımevi, 1949.

Yiğit, Altay, *Çaykara ve Folkloru.* Ankara: Kent Matbaası, 1981.

XVII. YÜZYIL SONLARINDA TRABZON'DA YAŞANAN BİREYSEL ASAYİŞ VAKALARI OLARAK CİNAYET VE YARALAMA*

Mine Keleş

(Karadeniz Teknik Üniversitesi/kelesmn@gmail.com)

Özet

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlarla karşılaşmış ve bunların sonucunda birtakım değişimler yaşamıştır. Özellikle 1683 yılında yapılan II. Viyana kuşatması ve sonrasındaki savaş dönemi, iktisadi sorunlar ve bunlarla ilgili meydana gelen tüm problemler, merkezin hâkimiyetini zorlaştırmış ve bu durum asayiş sorunlarının artmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada 1860-1864 numaralı Trabzon şer'iyye sicillerinden faydalanarak 1692-1700 yılları arasında meydana gelen cinayet ve yaralama olayları incelenmiştir. Kişiler arasında yaşanan sorunların mahkemelere yansıması, Trabzon'un XVII. yüzyıldaki sosyal durumunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Cinayet vakalarıyla ilgili 35 ve yaralama vakaları ile ilgili 15 kayıt bulunmaktadır. Cinayetle ilgili kayıtların çoğu maktul olarak vefat edenlerin mahkemeye bildirilmesi ve bunların incelenmesi şeklindedir. Çoğu kayıtta cinayet sebebi öğrenilememektedir. Yaralama vakalarına bakıldığında çoğunlukla yaşanan bir kavga sonrasında darp olayı meydana geldiğinden vakanın sebebi anlaşılmaktadır. Cinayet ve yaralama vakalarının, Trabzon'da daha çok nerelerde yaşandığı hakkında değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır. Sicillere ve yıllara göre dağılımı yapılarak, suçların yoğun olarak yaşandığı dönemler tespit edilmektedir. Bunların yanında kullanılan suç aletleriyle ilgili tasnif de yapılmakta ve bu olaylara karışan kişilerin unvanlarından yola çıkılarak sosyal statüleri de belirlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Şer'iyye Sicilleri, Cinayet, Yaralama.

Abstract

In the 17th century, the Ottoman Empire faced political, financial and social problems and after went through some changes. Especially in 1683 the siege of Vienna II and later war period economic problems and related to this all problems were complicated dominion of center and that situation increased problems of public security. In this study 1860-1864 numbered court records were used and murder and wounding events were examined in between years of 1692-1700. Reflection to court of problems between people show social status of Trabzon in the 17th century. There are records 35 about murder events and 15 about wounding events. Most of records related to murders are about notification to court and examination of deceased. In most records cause of murder is unclear. In wounding events genereally cause of incident is understood because wounding occur after fight. It is possible to evaluate where the incidents of murder

* Bu bildiri; Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda 2019 yılında savunulan ve kabul edilen *XVII. Yüzyıl Sonlarında Trabzon'da Yaşanan Asayiş Sorunları (1692-1700)* adlı yüksek lisans tezimizin bir bölümünden düzenlenmiştir.

and wounding took place more in Trabzon. By distribution according years and court records periods in which the crimes are intensive experienced can be determined. In addition these about used crime instruments graded and according person's titles social statuses are determined their.

Keywords: Trabzon, Court Records, Murder, Wounding.

Giriş

XVII. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti siyasi, sosyal ve iktisadi sorunlar yaşamıştır. Siyasi sorunlar, iktisadi sorunlara neden olduğu gibi iktisadi sorunlar da sosyal sorunlara neden olmuştur. Siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlar ayrı olarak değerlendirilse bile hepsinin birbiriyle ilişkisi bulunmuş ve birbirlerini etkilemiştir. Yaşanan sorunları tek bir nedene bağlayarak açıklamak yetersizdir. Birbirini etkileyen bu nedenlerin hepsinin ortaya çıkışında birden fazla sebep bulunmaktadır. Ancak sorunların meydana gelişinde daha etkili veya daha fazla öne çıkan sebepler olduğu da söylenebilir. Örneğin II. Viyana Kuşatması ve sonrasında yaşanan savaş dönemi merkezi otoriteyi olumsuz olarak etkilemiştir.

Savaş dönemi iktisadi olarak devleti zora sokmuş ve askeri alana yönelik harcamalar artmıştır. 1683 II. Viyana Seferi sonrasında askeri ve bürokratik harcamaların artmış ve gelirlerin büyük bir bölümü bu alanlara aktarılmıştır.[1] İktisadi sorunlara çözüm bulmak için yeni vergiler ortaya çıkmış ya da olağanüstü durumlarda alınan vergiler sürekli hale getirilmiştir. Bu durum ise sosyal sorunlara zemin hazırlamıştır. Bu dönem için yaşanan sorunların nedenleri genel olarak şu şekilde belirtilebilir: II. Viyana kuşatması, asker ve para ihtiyacı, vergi toplama hususunda halka yapılan baskı, tarımın azalmasıyla ortaya çıkan kıtlık, nüfus artışı ve işsizlik. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi, iktisadi ve sosyal sorunları neticesinde asayiş ve güvenlik problemleri meydana gelmiştir. Şehirlerde meydana gelen asayiş sorunları her dönem ortaya çıkmış olsa da merkezi otoritenin zayıfladığı ya da savaşların olduğu dönemlerde daha da arttığını söylemek mümkündür.

Bu bildiride XVII. yüzyıl sonlarında 1860-1864 numaralı Trabzon şer'iyye sicillerine yansımış olan cinayet ve yaralama vakaları ele alınmıştır. Asayiş sorunları arasında yer alan cinayet ve yaralama vakalarının incelenmesiyle 1692-1700 tarihleri arasında Trabzon'da yaşanan sorunların bir bölümü değerlendirilmiş olmaktadır. Savaş yılları içerisinde olan Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Trabzon'da meydana gelen cinayet ve yaralama vakalarının incelenmesiyle bireysel asayiş sorunları hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkün olmaktadır.

[1] Ahmet Tabakoğlu, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İÜİFM*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, XXXXI, 1-4, (İstanbul: 1985), s. 395. Ayrıca Viyana seferi sonrasında Osmanlı gelir-gider durumu için bkz. Tabakoğlu, "Osmanlı Bütçeleri", s. 397-398.

Cinayet Vakaları

Osmanlı hukukunda cinayet, kısas suçlar arasına girmektedir.[2] Ancak kısasın uygulanabilmesi için bazı şartlar gereklidir. Kısasta denklik önemlidir ve denklik sağlanamıyorsa bu durumda kısas uygulanamaz. Çünkü suçluya hak ettiğinden daha az ya da fazla ceza verilemez. Kur'an'da kısasın farz kılındığı belirtilmekte, ancak ölen kişinin yakınının bir bedel karşılığında suç işleyen kişiyi bağışlamasından yani diyet ödemesinden bahsedilmektedir.[3] Kanunnamelerde, kısasın uygulanamayacağı durumlarda kimden ne miktarda bedel alınacağı belirtilmiştir. Fatih Kanunnamesinde, durumu iyi olandan dört yüz, bunu ödemeye gücü yetmeyenden iki yüz, orta halliden yüz ve fakir olandan elli akçe alınması ifade edilmiştir.[4] Yavuz Sultan Selim döneminde oluşturulan kanunnamelerde de, Fatih kanunnamesinde olduğu gibi, kısasın uygulanamadığı durumda kişilerin maddi durumlarına göre belirlenen miktarlarda akçe alınması söylenmiştir.[5] Kanuni Sultan Süleyman döneminde de yine gelirlerine göre dört yüz, iki yüz, yüz ve elli akçe alınması kanunnamelerde belirtilmiştir.[6] Cinayet vakalarıyla ilgili toplam 35 kayıt bulunmaktadır.[7]

Çoğu kayıttan cinayet sebebi anlaşılamamaktadır. Ancak bazı kayıtlar olayın nasıl başladığını ve ilerlediğini göstermektedir. Böylece cinayete sebep olan olay öğrenilmektedir. Kavga ile başlayan ve cinayetle sonuçlanan 20 Safer 1106/10 Ekim 1694 tarihli kayıtta, Maçka kazasının Traşanoz köyünden Osman Beşe, oğlu Mehmet Beşe için mahkemeye gelmiştir. Bir gün önce köyde olan değirmeni ile Şonpu isimli zimminin tarlasının duvarı ve karaağaç yakınında has yolu üzerinde oğlu Mehmet Beşe kendi halinde dururken, köy sakinlerinden Ahmet, değirmenin suyu ile ilgili olarak oğluyla kavga etmiştir. Daha sonra Ahmet'in bıçağı ile Mehmet Beşe'nin boğazının sağ tarafında şah damarı üzerine darp ederek katlettiğini belirtmiştir. Üzerine varılıp incelenmesini ve kaydedilmesini istemiştir. Bunun için incelemek üzere kadı ve mübaşir irsal olunarak söz konusu bölgeye gitmişlerdir. Mehmet Beşe'nin boğazının sağ tarafında şah damarı üzerinde bıçak

---

[2] Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal", *TALİD*, III, 5, (2005), s. 491.

[3] Kur'an, Bakara Suresi, Ayet: 178. Diyet ödenmesine dair başka bir ayet için bkz. Nisa Suresi, Ayet: 92. Adam öldürmede maktulün yakınına kısası isteme yetkisi verildiği ile ilgili başka bir ayet için bkz. İsra Suresi, Ayet: 33.

[4] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 349.

[5] Bkz. Yaşar Yücel ve Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1995), s. 151.

[6] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, IV, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), s. 367

[7] Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 3/2, 3/4, 47/3, 48/1, 54/1, 148/3; Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 20/3, 28/5, 28/6, 29/6, 30/1, 30/2, 31/3, 32/2, 37/7, 38/2; Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 55/2, 128/4, 138/1; Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 6/3, 6/4, 7/2, 21/5, 25/1; Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 4/5, 5/4, 6/1, 14/1, 24/1, 41/5, 54/2, 54/3, 61/1, 70/1, 70/2.

yarası olduğu ve bu yaradan maktul olduğu muayene ve müşahede edilmiş ve vaka bu şekilde kaydedilmiştir.[8]

Cinayet vakaları yaralama vakalarından daha fazladır. Fakat bazı kayıtlar hem darp hem cinayetle ilgili olabilmektedir. 7 Muharrem 1106/28 Ağustos 1694 tarihli kayıt bu duruma örnektir. Yomra nahiyesinin Arsenler köyünden Ahmet, evlerine gelerek babasını öldüren ve annesini yaralayan kişileri bildirip keşif yapılmasını istemiştir. Ahmet'in ifadesine göre, Ahmet adında başka bir kişi ve onun kölesi İvaz gurub ile işa vakti (akşam vakitlerinde) evlerine gelip babası Mehmet'in gırtlağının üç yerine ve boğazının sağ tarafında şah damarı üzerine toplamda dört yerden yaralayarak darp ve katlettiğini söylemiştir. Ayrıca annesi Kerime'nin de sol kolu pazısı ve arkasında birkaç yeri darp edip yaraladığını belirterek, İvaz'ın da kendisine saldırdığını ve bıçak ile göğsünü, sağ omuzunu ve sol kolunu darp ettiğini belirtmiştir. Babası maktul Mehmet'in incelenmesini istemiştir. Maktulü incelediklerinde gırtlağı üzerinde üç, boğazının sağ tarafında şah damarı üzerinde bir bıçak yarası olduğu ve maktul olarak vefat ettiğini muayene ve müşahede sonucunda belirtmişlerdir. Diğer yandan darp edilmiş olan annesi Kerime ile kendisi de naip ve mübaşir tarafından incelenmiş ve yaralarının nerelerde olduğu ve ne ile yaralandıkları kaydedilmiştir. İnceleme sonucu Kerime'nin sol kolu pazısı üzerinde ve arkasında yara olduğu, davacı Ahmet'in de göğsünde, sağ omuzu ve sol kolu üzerinde bıçak yarası olduğu belirtilmiş ve bu şekilde kaydedilmiştir. Bu kayıt keşif talebiyle ilgili olduğundan yaralanan ve öldürülenlerin ne şekilde yara aldıkları ve bunu yapanları öğrenme imkânı sağlamaktadır. Ancak dava kaydı olmadığından suçlanan kişilerin savunmasını veya ev basma sebebini öğrenme durumu söz konusu olmamaktadır.[9]

Hamile bir kadının darp edildiği ve bu darptan öldüğü hakkında kayıt, 16 Cemaziyülevvel 1106/2 Ocak 1695 tarihlidir. Keşap kazasından Ali adlı kişi, on yedi gün önce aynı kaza sakinlerinden Ali ve aynı kaza ahalisinden altısı kadın yirmi altı kişi ile evini bastıklarını belirtmiştir. Bu ev basma sırasında da evde olmadığını, hamile olan karısı Selime'yi bahsedilen altı kadının darp ettiğini ve Selime'nin bu darptan vefat ettiğini ifade etmiştir. Yedi aylık kızı ile Selime'yi kayığa koyup, Moloz kapısından deniz kenarına götürdüğünü belirtmiş ve incelenmesini istemiştir. Daha sonra kadı ve görevlendirilen çavuşlar muayene ve müşahede yaptıktan sonra boğazının ve karnının kara bere içinde olduğunu belirterek kaydetmişlerdir. Suçu işleyenlerden şikâyetçi olunması ile ilgili bir kayıt olmadığından, bu kişilerin nasıl cezalandırıldıkları bilinmemektedir. Fakat bu kayıtla birlikte bir kadının ölümüne sebep olan başka kadınlardan bahsedilmesi kadınların bireysel asayiş vakalarında yer almış olmaları açısından önemlidir.[10]

[8] TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 31/3.
[9] TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 28/5.
[10] TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 38/2.

Cinayet davalarında, katil olarak zikredilenlerin mahkemede bulunduğu kayıtlarla pek karşılaşılmamaktadır. 7 Şevval 1110/8 Nisan 1699 tarihli kayıt, cinayeti işleyenlerden davacı olunmasının yanında, davalıların verdikleri cevapların ve mahkeme kararının da olmasından dolayı farklılık göstermektedir. Maktul Hasan'ın varisleri zikredildikten sonra cinayeti işlemekle suçladıkları Mehmet, Hasan ve Musa'yı dava ettiklerini söylemişlerdir. Altı gün önce Vazul köyünde yol üzerinde Mehmet bıçağı ile maktul Hasan'ın sol omuzunu, Hasan bıçağı ile maktulün arkasını ve Musa bıçağı ile sağ memesi altından karnı üzerini yaralayarak ve bunu kasıtlı yaptıklarını da belirterek Hasan'ın bu yaralardan öldüğünü ifade etmişlerdir. Mehmet, Hasan ve Musa'ya bu olay sorulduğunda suçlamayı kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine şahitler dinlenmiştir. Şahitler de davacıların anlattığı şekilde olayı anlatmış ve buna şahit olduklarını ifade etmişlerdir. Mahkeme ise şer'i açıdan gerekenin yapılması için hüküm ve tembih olunması kararını almıştır.[11]

Cinayet vakalarında karşılaşılan ilginç olaylardan biri 4 Şevval 1110/5 Nisan 1699 tarihli olup, maktulün incelenmesi sırasında bazı yerlerinin bir hayvan tarafından yenildiğine dair bilgiler barındırmaktadır. Çömlekçi mahallesinden olan maktul İbrahim incelendiğinde, alnı, sol arka küreği altı, sol boşluğu ve sağ arka tarafında toplam dört yerde hançer yarası olduğu belirtilmiştir. Ayrıca sol elinin küçük parmağı, kolu, sol memesi ve kasığını çakal yemiş şekilde bulmuşlardır. Maktulün eşi ve kız kardeşine, bunu yapanların kim ya da kimler olduğuna dair bilgileri olup olmadığı sorulmuştur. Cevaplarında ise bir gün önce Boztepe mahallesinden hamal Salih Beşe ve kardeşi Sadık adlı kişilerin, evlerine gelip İbrahim'i alıp gittiklerini ve katlettiklerini söylemişlerdir. Katilin bu kişiler olduğunu ve başka kimseyi bilmediklerini ifade etmişler ve cinayet olayı bu şekilde kayıtlara geçmiştir. İncelenen dönem içerisinde bu şekilde başka bir kayıt bulunmamaktadır.[12]

30 Zilkade 1110/30 Mayıs 1699 tarihli kayıt, bir önceki vakayla ilgili olup iki kayıt arasında yaklaşık iki aylık bir süre bulunmaktadır. Cinayet olaylarında maktulün bulunup keşif yapılmasının ardından maktul yakınlarının maktulün bulunduğu yerin ahalisi ile davası olmadığına dair kayıtlar genellikle aynı tarihtedir. Ancak bu kayıtta tarih aralığı diğerlerine göre biraz daha fazladır. Maktul İbrahim'in oğulları olan Mustafa ve Ali adına mahkemede bulunan Ali Efendi, Meydan-ı Şarki ile İskender Paşa mahallesinin ahalilerinden davacı olmadıklarını belirtmek için mahkemede bulunmuşlardır. İki ay önce İbrahim'in maktul bulunduğu belirtilmiş ve ardından maktul İbrahim'in katillerinin Yomra nahiyesine bağlı Kuhla köyünden hamal Salih ile kardeşi Sadık'a keşif ve hüccet olduğunu söylemişlerdir. Bu kişilerin, vezir Abdülbaki Paşa'nın zabitleri

[11] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 6/1.
[12] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 5/4.

tarafından yakalanıp katledilerek, cezalarının verildiği ifade edilmiştir. Söz edilen mahalle halkıyla davaları olmadığını belirtmişlerdir.[13]

Buraya kadar bahsedilen tüm kayıtlarda cinayetten sorumlu tutulan kişiler olduğu görülmektedir. Ancak bazı kayıtlarda cinayeti işleyen kişi ya da kişiler hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu tür kayıtlar sadece maktulün incelenmesi yani bir nevi otopsisisin yapılması ve bunun kaydedilmesi ile ilgilidir. Bu durumla ilgili örnek bir kayıt 29 Safer 1104/9 Kasım 1692 tarihlidir. Trabzon eyaletinin mutasarrıfı vezir Ahmet Paşa'nın gönüllü ağalarından olan Süleyman Ağa, Yeniçeriler çavuşu olan Ahmet Çavuş tarafından Hasan Beşe ve Akçaabat nahiyesinin Mula köyünden Ali Beşe adlı kişiler, mahkemeye giderek maktul olan bir kişi ile ilgili bilgiler verdikten sonra keşif yapılmasını istemişlerdir. Bu bilgilere göre Mula köyünden Şahin Beşe, üç gün önce Haçka köyünün batısında dere içinde Kızıl Toprağı diye bilinen mevzide maktul bulunmuş olduğunu söyleyerek keşif ve tahrir olunmasını istemişlerdir. Maktulün olduğu yere giderek muayene ve müşahede yapılmıştır. Maktulün başının sağ ve sol taraflarında balta yarası olup gırtlağı bıçak ile kesilmiş, ensesinde dahi balta yarası ve başının beş yerinde daha balta yarası olduğunu ve bu şekilde öldüğünü muayene ve müşahede sonucu kaydetmişlerdir. Bu kayıtta boğazının bıçakla kesilmiş olduğundan bahsetmesi kasti olarak bu cinayetin işlendiğini göstermektedir.[14]

Cinayet vakalarında kısasın uygulanamadığı durumda ve maktul yakınının da istemesi doğrultusunda sulh yapılabilmektedir. Sulhlar genellikle para verilerek gerçekleştirilmiştir. Ancak değerli eşyaların verilmesiyle ilgili olan kayıt mevcuttur. 24 Zilkade 1110/24 Mayıs 1699 tarihli kayıt, İskender Paşa mahallesinden maktul olarak bulunan Hüseyin'in annesi Miyase ve kız kardeşi Kerime mahkemeye gelerek Ali adlı kişi adına mahkemede bulunan Fatıma adlı kadın ile sulh yapmalarıyla ilgilidir. Ali, Fatıma'nın oğlu olup Hüseyin'i bir sene önce katletmiştir. Maktulün annesi daha öncesinde oğlunun katledilmesinden dolayı davacı olarak diyet talep etmiştir. Arabulucuların da devreye girmesi sonucu sulh yapmaya karar vermişlerdir. Böylece yüz yirmi esedi kuruş kıymetli on buçuk miskal inci sekiz miskal altın kabarmalı, on miskal altın bilezik, on dokuz buçuk miskal ve bir altın perişan, yüz on sekiz dirhem sim gülabdan ve buhurdan ile on altı kıyye kahve üzerine sulh yapılmıştır. Öldürülen birinin yakınının diyet olarak değerli eşyalar aldığına ve bu şekilde sulh gerçekleştirildiğine dair örnek sadece bu kayıttır.[15]

[13] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 14/1.
[14] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 3/2.
[15] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 70/1.

Tablo 1: Cinayet Vakalarının Sicillerdeki Sayısı ve Yıllara Göre Dağılımı

Sicil No	Yıllar								Toplam
	1692	1693	1694	1695	1697	1698	1699	1700	
1860	2	4	-	-	-	-	-	-	6
1861	-	-	9	1	-	-	-	-	10
1862	-	-	-	-	3	-	-	-	3
1863	-	-	-	-	2	1	2	-	5
1864	-	-	-	-	-	-	6	5	11
Toplam	2	4	9	1	5	1	8	5	35

Tabloya bakıldığı zaman cinayet vakalarının 1694 ve 1699 yıllarında daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak genel olarak bakıldığında cinayet vakaları tüm yıllarda mevcuttur.

Yaralama Vakaları

İslam hukukunda yaralama, kısas suçlar arasında yer almaktadır. Birine verilen zarar ne ise suçu işleyen kişiye de aynı zarar verilmektedir. Ancak kısas suç ve cezalarında, suçun kısas dâhilinde kabul edilmesi ve buna göre bir ceza verilmesi için belirli şartların bulunması, bu tür olayların daha çok diyet cezası ile sonlandırılmasına sebep olmuştur. Suçlar çok çeşitli olabildiği gibi zaman içerisinde yenileri de ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle bütün suçlara ait cezaların düzenlenmesi de zor olmaktadır. İslam hukukunda bazı temel suçların haricinde ayrıntılı suç ve ceza düzenlemeleri yapılmamış, bu durum kanun koyucunun kararına bırakılmıştır.[16]

Osmanlı hukukunda yaralama ve darp ile ilgili konulara bakıldığında Fatih Kanunnamesinde, birbirinin sakalını, saçını yolandan yirmi akçe, fakir olandan on akçe, baş yarıp kan çıkarandan otuz akçe, kemik çıkması durumunda ise gücü yetenden yüz, yetmeyenden otuz akçe alınması ifade edilmiştir.[17] Ok ya da bıçak gibi bir alet kullanarak birisini yaralayan kişiden de iktisadi durumuna göre iki yüz, yüz ve elli akçe alınması, bilerek birinin gözünü veya dişini çıkaran kişinin cezası ise, mağdur olan aile kısas istemezse, iktisadi durumuna göre iki yüz, yüz, elli veya otuz akçe ödemesi belirtilmiştir.[18] Yavuz Sultan Selim dönemi kanunnamelerinde, birbirinin sakalını veya saçını yolandan zenginse yirmi, fakirse on akçe, baş yarıp kan çıkarandan otuz akçe, kemik çıkması ve cerrahi işleme ihtiyaç olması durumunda gücü yetenden yüz, yetmeyenden otuz akçe alınması

[16] Abdulkadir Gül, "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örmeği)", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VII, 1-2, (2013), s. 5.
[17] Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *AÜHFD*, IV, 1, (1947), s. 53.
[18] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, I, s. 349-350.

belirtilmiştir.[19] Kanuni Sultan Süleyman dönemi kanunnamelerine bakıldığında ise cezaların Fatih ve Yavuz Sultan Selim kanunnamelerinde olduğu gibi belirtildiği ve aynı şartlarda aynı miktarların ifade edildiği görülmektedir.[20] İncelenen şer'iyye sicillerinde darp ve yaralama olaylarını içeren toplamda on beş kayıt bulunmaktadır.[21]

Tartışma ve kavga sırasında küfürlerin olduğu da görülmektedir. Osmanlı hukukunda küfür, genellikle ta'zir suç ve cezası kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak had suç ve cezaları kapsamında olan küfürler de bulunmaktadır. Birincisi olarak ta'zir cezası gerektiren sövmelerdir. İkincisi ise, had cezası gerektiren sövme ve iftira suçudur.[22] Yapılan küfrün hangi ceza kapsamında olduğuna kadı mahkemede davacıyı dinledikten sonra ona göre bir değerlendirme yaparak küfrün hangi suç ve cezaya dâhil olduğuna karar vermektedir. Darp ve yaralama olayları yanında küfür de olduğunda, içinde birçok suçu barındıran bir durum oluşmaktadır. Böyle durumlarda kadı, şahit veya olayın ispatına dair bir kanıt bulunmadığı durumlarda, yemin teklifinde bulunabilmektedir. Yemin teklif edilmesi durumunda yemin etmek davayı düşürürken, yeminden kaçınmak suçlamayı kabul etmek olarak değerlendirilmektedir.

18 Cemaziyülevvel 1110/22 Kasım 1698 tarihli kayıt yukarıda anlatılanlara örnektir. Akçaabat nahiyesine bağlı Hota köyünden Fazlı ve oğlu Ebubekir, köy ahalisinden olan Kalaycıoğlu Ali Ağa hakkında davacı olmalarıyla ilgilidir. Davacı Fazlı ve oğlu bir gün önce ikindi vaktinde kendi arazisinde sarp olan yerleri düzlerken, Ali Ağa'nın gelerek "köy merasını niçin bozarsın?" diye söyleyip küfür ettikten sonra hançer ile sol omuzlarının kürek kemiği üzerini darp ettiğini, ayrıca Fazlı'nın taş ile sol dizini de yaraladığını söylemişlerdir. Davacılar bunun sorulup, gerekenin yapılması için zabite teslim olunmasını istemişlerdir. Ali Ağa'ya sorulduğunda ise bunu inkâr etmiştir. Daha sonra kendisine darp yapmadığına ve küfür etmediğine dair yemin teklif olunmuştur. Ali Ağa ise yeminden nükûl etmiş yani kaçınmıştır. Bunun üzerine davacıların her birine on üçer akçe olmak üzere toplamda 26 akçe nafaka ve ücret vermesi ve Ali Ağa'nın da gereken cezanın kendisine verilmesi için zabitlere teslim olunması kararı alınmıştır.[23]

Yaralama vakalarında sebebi öğrenilen ve aile içi şiddete ait bir örnek olan kayıt 26 Rebiyülahir 1104/4 Ocak 1693 tarihli olup, kocası tarafından darp edilen bir kadınla ilgilidir. Aşağı Hisar mahallelerinden olan Molla Siyah mahallesinden

[19] Yücel ve Pulaha, *I. Selim*, s. 151.
[20] Bkz. Üçok, "Osmanlı Kanunnameleri", s. 56.
[21] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 13/2, 16/2, 38/4, 52/1, 98/3; TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/16941695), 60/1; TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 1/1, 28/1, 39/1 121/2; TŞS, Defter no. 1863 (11091110/1697-1699), 18/1, 20/1; TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 9/4, 10/3, 61/3.
[22] Mehmet Salih Erkek, "Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Aracı Olarak Küfür", *Tarih Okulu Dergisi*, IX, 28, (Aralık 2016), s. 229.
[23] TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 18/1.

Havva adlı kadın adına mahkemede babası olan İbrahim Çelebi bulunmaktadır. Mahkemede bulunma sebebi ise Havva'nın kocası tarafından darp edilmesi olayıyla ilgili keşif talebinin olmasıdır. Havva'nın sağ ve sol tarafları ile tepesine kocası Rıdvan odun parçası ile vurmuş ve onu yaraladığını ifade etmiş ve incelenmesini istemiştir. Daha sonra kadı incelemek üzere Havva'nın yanına gidip başına bakarak sağ ve sol tarafları ile tepesinde dört mevzide odun parçası yarası olduğunu belirledikten sonra Havva'ya olayın nasıl gerçekleştiğini sormuştur. Havva cevabında, gece yarısı oğlu Mustafa'nın ağlaması ile kalkıp, mum yakıp onu emzirirken kocasının "sen bu saatte niçin mum yakarsın?" dediğini ve ardından ocak içinden aldığı odun parçası ile başına darp ettiğini belirtmiş ve vaka bu şekilde kaydedilmiştir.[24] Karı ve koca arasındaki darp vakasının anlatıldığı bu kayıt, keşif talebiyle ilgili olduğundan ve devamındaki kayıtlarda herhangi bir şikâyet veya dava kaydı olmadığından, yaşanan aile içi şiddet, sadece keşif talebinden ibaret olmuştur. Darp vakasının ne şekilde başladığının anlatılmış olması olayın sebebinin anlaşılmasını sağlamaktadır.

Aile arasında yaşanan olaya örnek başka bir kayıtta ise iki kardeşin kavgası olduğu görülmektedir. 19 Zilkade 1107/20 Haziran 1696 tarihli kayıt, Yeni Cuma mahallesinden Kâmile adlı kadın ve kardeşi Molla Mehmet arasında geçen kavgayı ve darp olayını içermektedir. Kâmile, Yeni Cuma mahallesinde kendi bahçesindeyken kardeşi Molla Mehmet'in gelerek çayır tırpanı tabir olunur kerendi ile sol kaşına yakın bir yerini bu aletle yaraladığını, göğsünü ve dizlerini darp ettiğini söylemiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir. Molla Mehmet'e durum sorulduğunda ise aile fertlerinden birileri ile kavga ettiğini ve kendisinin haberi olmadığını söyleyerek inkâr etmiştir. Bunun üzerine durumun aydınlatılabilmesi için mahalle sakinlerine olay sorulmuştur. Olaya tanıklık eden kişilerin Kâmile'nin anlattığı şekilde, Molla Mehmet'in kerendi ile kaşını, dizini ve göğsünü yaraladığını ifade etmeleri üzerine Molla Mehmet'in gereğin yapılması için zabite teslim olunmasına karar verilmiştir. Davacı olan Kâmile'nin yaralı olması hasebiyle iyileşinceye değin Molla Mehmet'in Kâmile'ye ilaç, merhem gibi ihtiyaçları için günlük yirmi sekiz akçe ve cerrahi durumları için de beş kuruş vermesine karar verilmiştir.[25]

[24] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 13/2.
[25] TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 28/1.

Tablo 2: Yaralama Vakalarındaki Sulh Bedelleri

Darp Çeşitleri	Sulh Bedelleri	Sicil No	Yıl
Göze Zarar Verilmesi	25 Esedi Kuruş	1860	1693
Ev Basma-Parmaklara Zarar Verilmesi	40 Esedi Kuruş	1860	1693
Parmağa Zarar Verilmesi	10 Esedi Kuruş	1860	1694
Göze Zarar Verilmesi	100 Esedi Kuruş	1863	1699
Bilek ve Parmaklara Zarar Verilmesi	60 Esedi Kuruş	1864	1699
Dişe Zarar Verilmesi	Nısf-ı Aşer	1864	1700

Sulh yapılarak davacı ve davalıların aralarındaki husumeti sonlandırdıkları görülmektedir. Sulh miktarları, kişiye verilen zarara göre değişmektedir. Yaralama durumlarının benzer olduğu olaylarda dahi, birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir. Sulh miktarlarını, olayın gelişimi ve de verilen zararın büyüklüğü etkilemektedir. Darp ve yaralama olaylarında suçlu olan kişilerin, darp edilen kişilere, ilaç ve merhem gibi tıbbi ihtiyaçları için bir miktar para vermesi, suçlunun zabitlere teslim olunması mahkemede verilen kararlar arasındadır.

Tablo 3: Yaralama Vakalarının Sicillere ve Yıllara Göre Dağılımı

Sicil No	Yıllar						Toplam
	1693	1694	1696	1698	1699	1700	
1860	4	1	-	-	-	-	5
1861	-	1	-	-	-	-	1
1862	-	-	4	-	-	-	4
1863	-	-	-	1	1	-	2
1864	-	-	-	-	2	1	3
Toplam	4	2	4	1	3	1	15

Tabloya bakıldığında yaralama vakalarının cinayet vakalarından daha az olduğu ve yıllara göre dağılımında bazı yıllarda hiçbir yaralama vakasının olmadığı görülmektedir.

Olaylarda Kullanılan Suç Aletleri, Karşılaşılan Unvanlar ve Olayların Yaşandığı Yerler

Vakalarda Kullanılmış Olan Suç Aletleri

Her iki vakada kullanılan suç aletleri bıçak, balta, tüfek, hançer, kılıç, odun, gurubi, kerendi, taş ve kazıktır. Cinayet ve yaralama vakalarında en fazla bıçak kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında bazı cinayet vakalarında ve yaralama olaylarında birden fazla aletten bahsedilmektedir. Ateşli silah kullanımı sonucu işlenen cinayete örnek, sadece bir kayıtta bulunmaktadır.[26] Bu nedenle cinayet vakalarıyla ilgili genel olarak daha çok kesici aletlerin kullanıldığını söylemek mümkündür. Bazı kayıtlarda ise maktul üzerindeki yaralar anlatılsa da yaraya sebep olan aletten bahsedilmemekte ve bu nedenle de ölüme sebep olan alet anlaşılmamaktadır. Şah damarını kesme veya göğüs bölgesine yapılan saldırılar ile bu şekilde birinin ölümüne sebep olma gibi cinayet vakaları bulunmaktadır. Kavga ederek başlayan ve kavganın büyümesi sonucu cinayetle son bulan olaylar yaşandığı gibi, darp edilme sonucu darp yaralarından hayatını kaybedenler de olmuştur. Yaralanmaların olduğu yerler ise çoğunlukla el, kol, parmak, bilek, kafa, pazı, yanak, diş, omuz, bacak, göğüs, diz ve gözdür.

Karşılaşılan Unvanlar

Cinayet ve yaralama vakalarında en çok karşılaşılan unvan *Beşe*dir. Beşe unvanının yeniçeri olanlar için kullanıldığı bilinmekle birlikte hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu unvanın sadece yeniçeri olanlar için kullanıldığı ile ilgili şüpheler bulunmaktadır. Bunun sebepleri arasında bazen yeniçeri olduklarının belirtilmesi bazen ise sadece isimlerinin yazılması gösterilmektedir.[27] Cinayet vakalarında beşe unvanlı kişilerin dokuz tanesi maktul,[28] üç tanesi davalı veya katil[29] ve bir tanesi de davacı[30]

[26] Bununla ilgili kayıt 1693 tarihli olup bir gayrimüslimin öldürülmesi ile ilgilidir. Yomra nahiyesine bağlı Mesuna köyünden Ermeni olan Kukas'ın öldürülmesi sonucu eşi Hatu, oğulları ve kızları ile mahkemede bulunmuş ve olayın yedi gün önce Yomra nahiyesinin Kadaruksa köyünden Karabed oğlu Ahmet adlı kişinin Kukas'ın evine gelmesi ve Kukas'ı tüfek kurşunu vurmasıyla meydana geldiğini anlatmışlardır. Kurşun Kukas'ın sağ memesi üstünden girmiş ve altından çıkmıştır. Kukas bunun sonucunda ise ölmüştür. Kukas'ın ailesi mahkemede köy ahalisinden şikâyetçi olmadıklarını, davalarının ve diyet talebinin Karabed oğlu Ahmet ile olduğunu söyleyerek köy ahalisine bu nedenle hüccet verilmesini istemişlerdir. Bu kayıt için bkz. TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 54/1.

[27] XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'daki Beşe örnekleri ve yeniçerilikle ilişkileri için bkz. Turan Açık, "Beşe Unvanı Hakkında", *Tarih Dergisi*, 62, (İstanbul: 2016), s. 47-54.

[28] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 3/2; TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 29/6, 30/1, 30/2, 31/3, 32/2; TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 55/2; TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 21/5, 25/1.

[29] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 5/4, 14/1, 61/1.

[30] TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 37/7.

durumundadır. Yaralama vakalarında beşe unvanına sahip olan kişilerden darp eden olarak beş,[31] darp edilen olarak altı[32] kişi bulunmaktadır.

Sonrasında ise en çok *Ağa* ve *Çelebi* unvanları ile karşılaşılmaktadır. Ağa, Osmanlı Devleti'nde saray mensupları için kullanılmasının yanında halkın ileri gelenlerine, taşranın ayan ve eşrafına da denilmektedir.[33] Cinayet vakalarında ağa unvanına bir kayıtta rastlanmakta ve o da katil olarak belirtilmektedir.[34] Yaralama vakalarında ağa unvanı iki kayıtta bulunmakta ve ikisinde de bu kişiler darp edenler olarak karşımıza çıkmaktadır.[35]

Çelebi; ağa, bey, efendi gibi anlamlara gelmektedir.[36] Osmanlı toplumunda ise çeşitli gruplar arasında kullanılmıştır. İlmiye mensuplarının, din görevlilerinin, tüccarın, geleneksel üretim organizasyonu içindeki bilgi ve deneyim sahibi kişilerin oğulları, babalarının sosyal statüleriyle servetlerinin mirasçıları olan kimseler tarafından unvan olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.[37] Yeniçerilerin de bazen çelebi unvanı aldığı bilinmektedir.[38] Cinayet vakalarında bir kayıtta bu unvana rastlanmakta,[39] yaralama vakalarında ise darp eden[40] ve darp edilen[41] kişilerin olduğu iki kayıtta yer almaktadır. Bunlardan başka *El-Hac*, *Çavuş*, *Bey*, *Es-Seyyid* ve *Molla* gibi unvanlar karşılaşılan diğer unvanlar arasında yer almaktadır.

Olayların Meydana Geldiği Yerler

1692-1700 tarihleri arasında mahkeme kayıtlarında karşılaşılan olayların daha çok merkez mahallelerde meydana geldiği görülmektedir. Merkezde yaşanan olayların mahkemeye intikalinin daha kolay olması bu durumun sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Merkez mahallelerden sonra ise merkeze yakın nahiye ve kazalardaki olaylarla karşılaşılmaktadır.

[31] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 52/1, 98/3; TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 20/1; TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 9/4, 61/3.
[32] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 52/1, 98/3; TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 60/1; TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 20/1; TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 9/4, 61/3.
[33] Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), s. 7.
[34] TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700), 70/2.
[35] TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694), 16/2; TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699), 18/1.
[36] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2014) s. 514.
[37] Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III, (1982), s. 113.
[38] Açık, "Beşe Unvanı", s. 48.
[39] TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 128/4.
[40] TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), 60/1.
[41] TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697), 39/1.

Grafik 1: Olayların Yaşandığı Yerler

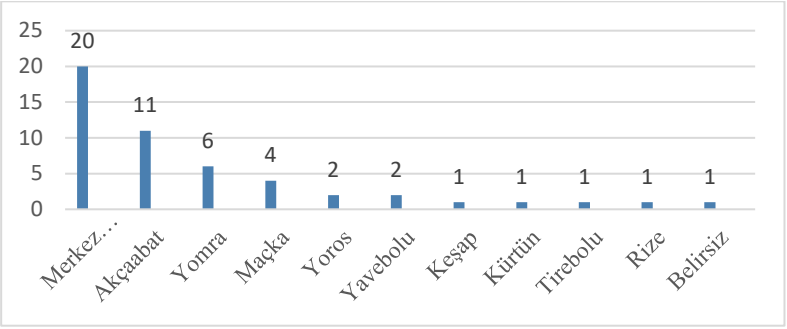

Sonuç

XVII. yüzyıl sonlarında Trabzon'da meydana gelen cinayet ve yaralama vakalarının incelendiği bu bildiride cinayet vakalarının yaralama vakalarından daha çok ve incelenen dönem içerisinde her yıl en az bir cinayet vakasının olduğu görülmektedir. Ancak cinayet vakalarıyla ilgili olarak çoğu kayıtta katil zanlısı olarak isimler verilse de kayıtlarda maktulün cesedinin incelenmesi talebiyle mahkemede bulunulmuş olunmasından dolayı zanlıya ceza verilip verilmediği anlaşılamamaktadır. Cinayetlerin nasıl işlendiği ve ne gibi yaralarla ölümlerin gerçekleştiği kayıtlardan anlaşılsa da genellikle verilen cezaların bilinmemesi cezalarla ilgili çıkarımlar yapmaya engel olmaktadır. Cinayet vakalarında kişilerin yanlışlıkla öldürülme durumundan ziyade kasıtlı olarak bunun yapıldığı maktullerin öldürülme biçimlerinden anlaşılmaktadır.

Yaralama vakalarında ise durum daha farklıdır. Yaralama biçimlerine bakıldığında genellikle öldürücü yaralar olmadığı görülmektedir. Yaralamalar çoğunlukla bir tartışma ve kavga sonucu meydana gelmiştir. Darp edilen kişilerin mahkemeye kendi başvuruları ile davacı oldukları kayıtların yanında, darp edilmiş bir kişinin yakınlarının mahkemeye gelerek keşif talebinde bulundukları olaylarla da karşılaşılmaktadır.

Cinayet ve yaralama vakalarında kullanılan suç aletleri genellikle kesici aletlerdir. Ateşli silah kullanarak birinin ölümüne sebep olunması tek bir kayıtta vardır. Bu durum cinayet ve yaralama vakalarında ateşli silah kullanımının yaygın olmadığını göstermektedir. Bireysel asayiş sorunlarından olan cinayet ve yaralama vakalarında karşılaşılan unvanlar, kişilerin sosyal statüleri hakkında bilgi vermektedir. Askerî sınıfa ait unvanların yanında dini vasıf taşıyan unvanlar da bulunmaktadır.

Olayların meydana geldiği yerlere bakıldığında en çok merkez mahallelerdeki olaylarla karşılaşılmakta, sonrasında ise merkeze yakın

bölgelerdeki olaylar yer almaktadır. Merkeze yakın yerlerdeki olayların mahkemeye intikalinin daha kolay olmasının yanında, ilk sıralarda yer alan bölgelerde nüfusun daha fazla olması ihtimali de bulunmaktadır. Bilindiği üzere XVII. yüzyılda köylerden şehirlere göç yaşanmıştır. Merkez ve merkeze yakın yerlerde vakaların daha çok yaşanması, nüfusun bu yerlerde daha fazla olmasından kaynaklandığını düşündürtmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

TŞS, Defter no. 1860 (1104-1106/1692-1694)

TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695)

TŞS, Defter no. 1862 (1107-1108/1695-1697)

TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1697-1699)

TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1700)

Diğer Kaynaklar

Açık, Turan. "Beşe Unvanı Hakkında", *Tarih Dergisi*, 62, (2016), s. 37-64.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

_____*Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, IV, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

Akman, Mehmet. "Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal", *TALİD*, III, 5, (2005), s. 489-512.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III, (1982), s. 105-118.

Erkek, Mehmet Salih. "Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Aracı Olarak Küfür", *Tarih Okulu Dergisi*, IX, 28, (Aralık 2016), s. 223-247.

Gül, Abdulkadir. "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örmeği)", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* VII, 1-2, (2013), s. 1-29.

Kur'an, Bakara Suresi, Ayet: 178; Nisa Suresi, Ayet: 92; İsra Suresi, Ayet: 33.

Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2014.

Tabakoğlu, Ahmet. "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İÜİFM*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, XXXXI, 1-4, İstanbul: 1985, s. 389-414.

Üçok, Coşkun. "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *AÜHFD*, IV, 1, (1947), s. 48-73.

Yücel, Yaşar ve Selami Pulaha. *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

TRABZON'DA BORÇ İLİŞKİLERİNİN SULH YOLUYLA ÇÖZÜMLENMESİ (XVII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ)*

Kübra Afacan

(Karadeniz Teknik Üniversitesi/ Tarih Bölümü/ Yüksek Lisans (Mezun)/

kubraaafacan@gmail.com)

Özet

Toplumdaki fertler arasında uyuşmazlığın çözümlenmesi noktasında yol gösterici bir kavram olarak karşımıza sulh akidleri çıkar. Sulh akidleriyle sarsılan kamu huzurunun yeniden tesis edilme meselesi İslam hukuku ve buna bağlı olarak Osmanlı hukuk sistematiğinde önemli bir yer tutmuştur. Nisa suresi 128. ayette geçen "ve's-Sulhu hayr" kelamıyla anlaşmazlıklarda sulhun daha hayırlı olduğu vurgulanmıştır. Bu söz kadı sicillerinde yer alan sulh akidlerinin muhtevasına "es-Sulhû Seyyidü'l-Ahkâm" -Sulh hükümlerin efendisidir- şeklinde yansımıştır. Bireysel ve toplumsal meselelerin dar alanlardan geniş kitlelere ulaşmaması için toplum huzurunun yararına taraflar arasında mahkeme dışında vuku bulan sulh akidleri, Osmanlı yargı sistemine rahatlık ve işlerlik kazandırmıştır. Genel manada Osmanlı sınırları içinde özelde de Trabzon ve çevresinde insanlar arasında sükûnet içerisinde yaşama eğilimi tarafları anlaşmazlıkların çözümündeki çıkış yollarından biri olan sulha doğru ittiği düşünülmektedir. Çalışmamızda Trabzon kadı sicilleri üzerinden 17. yüzyılın son çeyreğinde borçların sulh yoluyla ödenmesi gündeme getirilerek sulhun Trabzon'daki yansımaları izah edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede borç-alacak ilişkisinde taraflar ve akrabalık ilişkileri, verilen borç meblağı ile aynî ve nakdî olarak gerçekleşen bedel-i sulh miktarları arasındaki farkın boyutları üzerinde durulacaktır. Ayrıca bedel-i sulhlerde kullanılan para birimi ile anlaşmazlığa taraf olan dini gruplar gibi konulara açıklık getirilecektir. Öte yandan sulh akidlerinde borç-alacak bahsinin Trabzon'un sosyal ve iktisadi düzenindeki yerleri ile hukuk sistemine yansıyan uygulanış biçimi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece 17. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da borç-alacak ilişkilerinde sulh akidlerinin İslam ve Osmanlı hukuku bağlamında nasıl yer edindiği şer'iye sicilleri üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 17. Yüzyıl, Trabzon, Şer'iye Sicili, Borç-Alacak, Sulh

Abstract

As a guilding consept for the resolution of the conflict between individuals in the society, we face to peace agreements (sulh). The issue of restoring public peace, convulsed by place agreements, has an important peace in Islamic law and Ottoman legal systematics. In the Quran with the word "Ve's-Sulhu Hayr", it is emphasized that peace is more beneficial at the point of disagreement. This word is reflected in the contents of the peace agreement existing kadi records as "Es-Sulhû Seyyidü'l Ahkâm" -Peace (sulh) is the master of

* Bu bildiri, Kübra Afacan'ın hazırladığı "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sulh Akidleri ve Analizi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), K.T.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Kenan İnan, Trabzon 2019" çalışmasından hareketle hazırlanmıştır.

judgement. There is a tendency of living in peace between people in Trabzon and around it in private, in the general sense in the borders of Ottoman. Because of this, the parties choose peace in dispute resolutions. In this study, the payment of debts through peace will be introduced to the agenda by using the kadi court records of Trabzon in the last quarter of the 17th century. In this way, the reflections of peace in Trabzon will be explained. In this context, the parties and their relationship, the amount of debt and sulh payment will be analyzed in terms of the debt-credit relationship. In addition, the currency used in the sulh payment (Bedel-i sulh) and religious groups that are party to the disagreement will be made clear. Thus, How peace agreements in debt-credit relationship in Trabzon in the last quarter of 17th century in context of Islamic and Ottoman law takes place will be explained by means of court records.

Keywords: 17th Century, Trabzon, Court Records, Debt and Credit, Peace

Sulh, insanlar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve anlaşmazlıkları sona erdirerek toplum içerisinde bir arada güvende yaşamalarını sağlayan İslam hukukunun temel öğelerinden biridir. Kınalızâde Ali Efendi, insanların bir arada yaşamalarının kaçınılmaz olduğunu belirterek karşılıklı dostane ilişkiler kuramayanların birlikte yaşamalarının da zor olacağını ifade eder. Böylesi durumlarda adalete uyarak anlaşmazlığı ortadan kaldırmanın esas olduğunu belirtir. Kınalızâde, insanların hukuk kurallarına göre hareket etmemesi halinde toplumda anlaşmazlık içinde yaşamanın huzursuzluğu da beraberinde getireceği görüşündedir.[1] Bu bağlamda sulh akdi insanlar arasındaki husumeti sona erdirerek toplum içerisinde iyi ilişkilerin yeniden tesis edilmesine olanak sağlayan önemli bir akid türüdür. Bu çalışma on yıllık bir dönemde Trabzon ve çevresinde yaşayan insanların borç ilişkilerinin sulh yoluyla çözümlenmesine açıklık getirmek için ele alınacaktır. Bu doğrultuda 17. Yüzyıl Trabzon şer'iyye sicillerine yansıdığı ölçüde söz konusu sulhun izi sürülmeye çalışılacaktır.

Sulh, meşrûiyetini İslam hukukuna kaynaklık eden Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i seniyye'yeden almaktadır. Kur'anda "ve's-sulhu hayr" kelamı ile insanlara anlaşmazlıklar noktasında en doğru yol gösterilmiş, İslam fıkıh kitaplarında ise sulh, yerini doğru ve güzel bir akid olarak almıştır. "Es-Sulhû Seyyidü'l-Ahkâm" -sulh hükümlerin efendisidir- anlamına gelen ifade ile eski hukuk anlayışımızda ise atasözü gibi kullanılmıştır.[2] Nitekim şer'iyye sicilleri incelendiğinde de yukarıda bahsi geçen kalıbın sulh kayıtlarının birçoğunda yer aldığı gözlemlenmiş ve sulh akdinin meşrûiyetinin bu kalıpla sağlandığı görülmüştür. Bu hususta incelenen Trabzon mahkeme kayıtları arasında M. 1689-1698 yıllarına ait sulh akidlerinde bahsi geçen kalıp *"…beynimize muslihûn tavassut edip es-sulhu seyyidü'l-ahkâm fehvasınca…"*[3] şeklinde kayıtlarda yerini almıştır.

Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların kendi aralarında çıkan uyuşmazlıkları sulh olmak suretiyle düzeltmeleri bazen tavsiye edilmekte bazen de emredilmekteydi. Bu doğrultuda "Bir kadın eğer kocasının geçimsizliğinden yahut

[1] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ-î*, haz.: Mustafa Koç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), s. 850.
[2] S. Şakir Ansay, "Sulh," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I, 2, (1943), s. 200-201.
[3] Örnek kayıtlar için bakınız. Trabzon Şer'iye Sicilleri (T.Ş.S.), 1861, 55/4; 1860, 2/5; 1862, 48/2.

kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse, karı kocanın aralarında anlaşarak sulh yapmalarında hiçbir sakınca yoktur. Sulh daha hayırlıdır"[4]. Yukarıda işaret edilen ayette karı-koca arasında geçen anlaşmazlığın son bulması için sulh yolu teşvik edilerek, uyuşmazlıkların çözümlenmesinde sulhun hayırlara vesile olduğu tavsiye edilmiştir.

Meselelerin dar alanlardan geniş kitlelere ulaşmaması için toplumun huzuru adına izlenecek yol ve yöntem Kur'an ve hadisler doğrultusunda gözler önüne serilmektedir. Hz. Muhammed'den aktarılan hadislerde, kişiler arası anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması, münakaşaların düzeltilip barış, sulh ve sükûnetin sağlanması önemle vurgulanmıştır.[5] Hz. Peygamber insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünde sulhu teşvik etmiş ve olaylar karşısında uygulamış olduğu tutum ve davranışlarla nasıl uygulanacağını fiili olarak müminlere göstermiştir.

Müslümanlara örnek olması bağlamında borç-alacak hususunda yaşanan anlaşmazlığın tarafları nasıl sulha götürdüğünü anlatan bir vakıa asr-ı saadet devrinde yaşanmıştır. Sahabeden Ka'b bin Malik, Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemi'ye belli bir miktarda borç vermiştir. Ka'b b. Malik borcunu diğer taraftan isteyince aralarında alacak konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber alacaklı konumunda bulunan Ka'b b. Malik'e alacağının yarısından vazgeçmesi anlamına gelen eliyle yarısından vazgeç şeklinde bir işarette bulunmuştur[6]. Bunun üzerine Ka'b b. Malik, Hz. Muhammed'i kırmayarak verilen teklife razı gelmiştir. Yukarıda bahsi geçen hadis-i şerifte Hz. Peygamber uzlaşmanın sağlanması adına bize doğru ve en güzel yöntemi çizerek, gidilecek olan yolu borcun yarısından vazgeçme şeklinde belirleyerek Müslümanlara izah etmiştir. Bu bağlamda incelediğimiz kayıtlarda verilen borç miktarı ile bedel-i sulh arasındaki fark özellikle analiz edilmiştir.

Osmanlı döneminde sulh anlaşmaları meşruiyetini İslam hukuk öğretilerinden almanın yanı sıra örf ve âdetler de bu bağlamda önemli bir role sahipti.[7] İslam devletler hukuku ve İslam dünyasının uygulamaları ile oluşan bu zengin birikim Osmanlı döneminde sulh sistemi için de önemli bir alt yapı donanımı oluşmasına imkân sağlamıştır[8]. Osmanlı hukukunun oluşum aşamasında İslam hukuku ve örfi hukukun etkisinin yanında diğer bir etken ise fethedilen yerlerin mevcut hukuku olmuştur. Özellikle yeni fethedilen bölgelerin eski örf ve âdetleri, buralara ait kanun hükümleri hazırlanırken ön planda

[4] Kur'an, Nisa Suresi, Ayet: (4), 128.
[5] Ömer Dumlu, *Kur'an'da Salah Meselesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), s. 189.
[6] Mustafa Öztoprak, "Bireysel ve Toplumsal Meselelerde Hz. Peygamber'in Problem Çözme Yöntemleri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2014), s. 256.
[7] Işık Tamdoğan, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sulh Anlaşmaları ve Bunların Ardındaki Sosyal İlişkiler," *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, I, ed.: Coşkun Yılmaz, (İstanbul, 1-5 Kasım 2007), s. 48.
[8] Mehmet İpşirli, "Sulh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, 37, s. 490.

tutulmuştur.[9] Bu doğrultuda Osmanlı devletinden önce sulh kavramının Dulkadiroğlu beyliğine ait Alaüd-devle kanunlarında geçtiği bilinmektedir.[10]

Osmanlı Devleti'nde Padişah hükmü sayılan kanunnâmelerde de sulha değinildiği gözlemlenmiştir.[11] II. Bâyezid devrinde düzenlenen kanunnamede Semendire sancağı kanunnâmeleri içinde yer alan kısımda Sas madenleriyle ve Semendire Eflaklarıyla ilgili hukuki yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu bölümde *"Adet-i Şaybne"* (Kuyu ağzı) başlığı altında sulha değinildiği müşahede edilmiştir.[12] Bahsi geçen *"Kuyu ağzı"* başlığı altında iki kuyu sahipleri arasında tartışma meydana gelirse kuyucu başı niteliğinde görev yapan maden mühendislerinden olay yerine giderek kuyu sınırlarının ölçülmesi istenmiştir. Bahsi geçen mühendislerden tartışmanın taraflarını dinleyerek kanun üzere karara varmaları bildirilmiş olup, tarafların aralarında anlaşarak sulh yapmaları tavsiye edilmiştir.

Özellikle 16. yüzyılda yürüklükte olan bazı kanunnâmelerde taraflar arası uzlaşmanın oluşmasına vesile olan sulhun varlığından söz edilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in hazırlatmış olduğu kanunnâmelerde de aralarında sulh anlaşması yapmış olan taraflardan daha az cerime yani para cezası alınmasına dair ifadelerin yer aldığı belirtilmiştir.[13]

Kanuni Sultan Süleyman döneminde oluşturulan kanunnâmelerde sulh hükümlerinin mevcut olduğu gözlemlenmektedir. Bozok sancağı kanunnâmeleri içinde *"Ahkâm'üd-Dima ve Mâ Yete'allâku Bihi"* yani *"kan cürmi ve buna müte'allik şeylerin hükümleri"* başlığı altında sulha değinilmiştir.[14] Bu kısımdaki maddede yer alan ifadelere göre kasten adam öldürmenin cezasının kısas olduğu belirtilerek, af veya sulh yoluyla kısasın düşmesi halinde ölen kişinin yakınları diyet bedeli alırken, devletin de cürm yani para cezası alabileceği belirtilmiştir.

---

[9] Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 259.

[10] Kanun maddesinde: "Eğer bir kişi birini öldürürse ve kendisinin de öldürülmesi gerekirse o kişiye kısas uygulanacaktır. Katil ile maktûlun varisleri arasında sulh olursa ya da cinayetin doğası gereği diyet ödenmesi gerekirse diyetten ayrı olarak 30 akçe para ödenecektir" şeklinde bahsedildiği bilgisine Tarihçi Uriel Heyd "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Yapılan Çalışmalar" adlı eserinde yer vermiş olup, sulh konusuna Osmanlı hukuku açısından dikkati çeken ilk kişi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Dörtok Abacı, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 20, (2006), s. 106-108; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri,* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 119.

[11] Bu hususta yer alan sulh maddesi için bakınız. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed.: V. L. Menage, (Oxford University, Press, 1973), s. 137.

[12] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, II, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 484.

[13] Tamdoğan, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sulh," s. 48.

[14] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri*, VI, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993), s. 228.

Ahmet Akgündüz, birinci Bozok sancağı kanunnâmesinde yer alan hükümlerde bir suçtan dolayı kesilen ceza miktarlarının Alâûd-devle kanunları etkisinde kalınarak değişikliğe uğramadan aynen uygulamaya konulmuş olduğunu tespit etmiştir. Fakat bu durum Kanuni döneminde bir takım değişikliklere uğramış, ceza miktarlarının aşağı seviyelere çekildiği gözlemlenmiştir.[15]

Sulha dair en kapsamlı düzenleme 1876 tarihinde tamamlanan Mecelle'nin XII. kitabı olan Kitabu's-sulh ve'l-ibra başlığı altında oluşturulmuş olup, fıkıh kitaplarındaki Hanefi görüşleri esas alınarak iki ayrı bölüm şeklinde düzenlenmiştir.[16] Mecelle'nin 1531-1571. maddeleri sulh ile alakalı hususları ihtiva etmektedir.[17]

Yukarıda bahsi geçen kanunlardan hareketle bu kanunların özünde İslam hukukunun yer aldığı belirtilmelidir. Temelinde aynı olması hasebiyle bir önceki devletin hazırladığı hukuki düzenlemeyi, bir sonraki Müslüman Türk devleti çok az değişikliklerle aynen uygulamaya koymuştur. Bahsi geçen değişiklikler için para cezalarındaki miktarlar hususunda şu tespitlerde bulunabiliriz: Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına ilhak edilen Dulkadir beyliğinde geçerli olan kanunlar bölgede aynı şekliyle uygulamaya konulmuştur. Fakat Kanuni Sultan Süleyman döneminde bu kanun maddelerinde yer alan para cezalarının miktarları hususunda değişikliğe gidilerek bir takım düzenlemeler yapılmıştır.[18]

Trabzon mahkemesine ait H.1101-1108/M.1689-1698 yılları arasında 4.009 kayıt sayısı içinde 147 âdet çeşitli sulh davası mevcuttur.[19] Bunlardan yalnızca 26 âdeti borç-alacak konulu anlaşmazlıkları içerir. Borç-alacak hususuna dair detaylı bir analize girecek olursak bahsi geçen davaların 21 adedi (%81) Müslümanlar arasında meydana gelmiştir. Bunlardan yalnızca 1 tanesi (%4) gayrimüslimler arasında vuku bulurken kalan 4 adedi ise (%15) gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında vuku bulmuştur. Müslümanlarla gayrimüslimlerin taraf olduğu bu 4 adet kaydın 3'ünde Müslümanlar gayrimüslimlere borç vermekte diğerinde ise gayrimüslimlerin Müslümanlara borç verdiği görülmektedir.

---

[15] Kanunnâmede yer alan madde de; "Şimdiye değin bir kimse baş yarsa üçyüz akçe ve kara bere olsa yetmiş iki akçe ve bıçak çıkarsa altıyüz akçe; çalub mecruh eylese sekiz yüz akçe; kan eylese müdde'isi sulh etdükden sonra bin sekiz yüz akçe; kol ufatsa veya sair uzvundan bir yerin ufatsa, müddeisi sulh etdükden sonra sekiz yüz akçe" şeklinde sulhun da içinde yer aldığı para cezalarındaki miktarların değiştiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri Kanuni*, s. 239.

[16] Heffening, "Sulh," *İslam Ansiklopedisi*, 1997, 11, s. 22; Dörtok Abacı, "Bir Sorun Çözme," s. 108.

[17] Cihan Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 29, (2011), s. 104.

[18] Ahmet Akgündüz ve Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011), s. 152.

[19] İncelenen dönemde sulh kayıtları hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. Kübra Afacan, "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sulh Akidleri ve Analizi" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 49-50.

Konuya ilişkin olarak Müslümanların gayrimüslimlere borç verdiği H. 26 Cemaziyelevvel 1103 tarihli kayıtta, Trabzon'da Ortahisar mahallesinde oturan Murad Hanzade demekle ünlü Ahmed Ağa ile zımmi Ohan arasında bir taraftan sermaye diğer taraftan emek ile kurulan ortaklık mevcuttur. İncelenen sulh kayıtları içinde mudarebe'nin geçtiği tek dava kaydı örneğidir. Ohan adlı zımmi ölünce zimmetinde Ahmed Ağa'nın 1200 Esedi kuruş hakkı kalmıştır. Ahmed Ağa, Ohan'nın terekesini elinde tutan oğlu Edaseb'ten bahsi geçen meblağı talep edince aralarında şiddetli tartışmalar hâsıl olmuştur. Aralarına üçüncü bir şahsın girmesiyle tarafların 500 Esedi kuruş üzerine anlaşma yaptıkları gözlemlenmiştir.[20]

Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de kendilerinden başka farklı dine mensup kişilerle borç-alacak münasebetleri içine girdikleri görülmektedir. Bu hususla alakalı incelediğimiz dönemde belgelerde kendisine yer bulan tek kaydın varlığından söz edebiliriz. Gayrimüslimlerin Müslümanlara borç verdiği H. 26 Zilkade 1103 tarihli kayıtta, Akçaâbad nahiyesine bağlı Polatana adlı köyde oturan Konstantin oğlu Salyan adlı zımmi, Bosnevi Salih Beşe'ye 528 Esedi kuruş borç vermiştir. Salih Beşe vefat ettiği için Salyan adlı zımmi borcunu Yeniçeri Ağası Elhac Abdullah Ağa'dan talep etmiştir. Kayıtta Yeniçeri Ağasının elkabı *"iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim"* şeklinde geçmektedir. Muhtemelen Salih Beşe yeniçeri ocağından olup, vârissiz olarak öldüğü için tüm mal varlığı devlete kalmıştır.[21] Salih Beşe'nin mal varlığının yeniçeri beytülmal emini tarafından kontrol altına alındığı düşünülmektedir. Bu noktada Salyan adlı zımmi mağduriyetini gidermek için yeniçeri ağasına başvurmuştur. Araya giren şahısların her iki tarafı uzlaştırmasıyla taraflar 300 Esedi kuruş üzerine sulh eylemişlerdir.[22]

Burada açıklanması gereken bir diğer husus ise Trabzon ve çevresinde sulh yoluyla yapılan borç-alacak münasebetlerinde Müslümanların gayrimüslimlere karşı borç vermede veya onlardan borç almada herhangi bir sıkıntı duymadıkları hakkındadır.

İncelenen dönemde borç-alacak davalarında davacı taraf bedel-i sulhler noktasında bir takım mağduriyetler yaşamıştır. Sulh yoluyla yapılan ödemelerde borçlu olan kişinin borcunun tamamını ödemediği tespit edilmiştir. Burada alacaklı kişi karşı tarafa verdiği meblağın tamamını alamayacağı endişesinden dolayı az da olsa belli bir kısmını alarak sulh olma yolunu tercih etmiştir. Aşağıdaki tabloda Trabzon şehri ve çevresinde borç-alacak üzerine gerçekleşen sulh kayıtlarının dini gruplara göre tarafları ile borç meblağı ve bedel-i sulh miktarları verilerek bir analize gidilmiştir.

---

[20] T.Ş.S., 1858, 90/1.

[21] Yeniçerilerin vefatı halinde muhallefatları ocak tarafından kayda alınırdı. Mirasçısı olmayanların mal varlığı ise kendi ocağına dâhil edilirdi. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Tahsin Özcan, "Muhallefât," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2005, 30, s. 406-407.

[22] T.Ş.S., 1858, 78/1.

Tablo 1: Borç-Alacak Üzerine İncelenen Sulh Akidlerinde Borç Meblağı ile Sulh Olunan Meblağın Karşılaştırılması

Belge No	Borç Veren Taraf	Borç Alan Taraf	Borç Meblağı	Sulh Bedeli	Aralarında ki Yüzdelik Fark
1857/ 40/2	Müslim	Müslim	50 Esedi kuruş	25 Esedi kuruş	%50
1857/ 65/1	Müslim	Gayrimüslim	70 Esedi kuruş	30 Esedi kuruş	%42
1858/ 11/3	Müslim	Müslim	900 Esedi kuruş	50 Esedi kuruş	%5
1858/ 11/5	Müslim	Müslim	850 Esedi kuruş	100 Esedi kuruş	%11
1858/ 18/1	Müslim	Müslim	400 Esedi kuruş	80 Esedi kuruş	%20
1858/ 19/3	Müslim	Müslim	100 Esedi kuruş kıymetinde Gürcü asıllı 2 cariye[23]	5 Esedi kuruş ve 1 gümüş topuz ve 1 gümüş kılıç	-
1858/ 27/5	Müslim	Müslim	99 kuruş	40 Esedi kuruş	%40
1858/ 47/3	Müslim	Müslim	50 Esedi kuruş	25 Esedi kuruş	%50
1858/ 77/1	Müslim	Müslim	16 Esedi kuruş	40 Esedi kuruş	%2
1858/ 78/1	Gayrimüslim	Müslim	528 kuruş	300 Esedi kuruş	%56
1858/ 90/1	Müslim	Gayrimüslim	1200 Esedi kuruş	500 Esedi kuruş	%41
1860/2/5	Müslim	Müslim	235 Esedi kuruş	20 Esedi kuruş ile 1 gümüş kılıç	%8
1860/ 19/3	Müslim	Müslim	300 Esedi kuruş	60 Esedi kuruş	%2
1860/ 37/1	Müslim	Müslim	190 Esedi kuruş	50 Esedi kuruş	%26
1860/ 99/4	Müslim	Müslim	75 Esedi kuruş	10 Esedi kuruş	%13
1860/ 104/1	Müslim	Müslim	400 Esedi kuruş	50 Esedi kuruş	%12
1861/ 23/1	Müslim	Müslim	1080 Esedi kuruş	200 kuruş	%18
1861/ 33/4	Müslim	Gayrimüslim	50 Esedi kuruş	20 kuruş	%40
1861/ 34/7	Müslim	Müslim	2000 Esedi kuruş	200 Esedi kuruş ile 1 baş yağız aygır at	%10
1861/ 47/5	Müslim	Müslim	520 Esedi kuruş	300 Esedi kuruş	%57
1861/ 55/4	Müslim	Müslim	Miktarı belli olmayan borç	20 kuruş	-

[23] Belirtilen diğer borç meblağı ise 80 Esedi kuruş kıymetinde Gürcü asıllı 1 cariye şeklindedir.

1862/3/6	Müslim	Müslim	40 Esedi kuruş	20 Esedi kuruş	%50
1862/ 43/3	Müslim	Müslim	3225 Esedi kuruş	1 mahzen[24]	-
1862/ 48/2	Müslim	Müslim	300 Esedi kuruş	20 Esedi kuruş ile 1 adet Kuran-ı Kerim	-
1862/ 122/7	Müslim	Müslim	1000 Esedi kuruş	Arap asıllı bir köle ile 1 Baş doru at	-
1862/ 125/4	Gayrimüslim	Gayrimüslim	500 Esedi kuruş	350 Esedi kuruş	%7

İncelenen kayıtlarda sulh bedeli bazen orijinal miktarın yarısı olurken bazen de çok altında olabilmekteydi. Borç miktarı ile bedel-i sulh arasındaki farka bir örnek olarak H. 13 Zilkade 1105 tarihli kayıtta Trabzon'da Yavebolu kazasına bağlı Tayılı, Ayinese, Araloğuz, Zivağ, Büyükoğuz, İsmail Beğili, Anbarlı, Yavuluhan ve Bozcaali ahalileri, Ortahisar mahallesinde oturan Hasekizade Mustafa Ağa adlı kişinin kendilerine 1080 kuruş borçlu olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuşlardır. Davalı Mustafa Ağa borcunun bir kısmını kabul etmiş fakat bir kısmını ise inkâr etmiştir. Araya giren şahısların her iki tarafı uzlaştırması sonucunda borçlu Mustafa Ağa, alacaklılara yalnızca 200 Esedi kuruş vererek anlaşma sağlanmıştır.[25] Burada borç miktarı ile sulh bedeli arasındaki farkın oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Borç-alacak ilişkilerinde para birimine dair belirtilmesi gereken husus ise 17. yüzyıl Osmanlı Devleti bünyesinde para birimi olan akçenin anormal bir şekilde değer kaybettiği bilgisidir.[26] İncelediğimiz kayıtlarda verilen borcun ve bedel-i sulhlerdeki para cinsinin ekseriyetle Hollanda (Felemenk) Esedi kuruşu üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir.

26 adet kaydın verilen borç miktarlarına ilişkin bir analizi yapıldığında bunların 5 adedinde borç miktarı 0-50 kuruş, 4 adedi 51-100 kuruş, yine 7 adedi 101-500 kuruş aralığında, 4 adedi 501-1000 kuruş aralığında ve 5 adedinde de borç miktarının 1000 kuruşun üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan 1 adet kayıtta ise borç miktarı belirtilmemiştir. Trabzon ve çevresinde sulh üzerine çözülen borç-alacağa ilişkin verilen borç miktarlarının 500 kuruş ve üzerinde

[24] Diğer bedeller ise şunlardır: Debbağhane mahallesinde bulunan 2 adet 2 katlı ev ile kiler, mutfak, hamam, 1 ambar, 2 un ambarı, 1 kıta bahçe ve bunların dışında 2 adet oda ve altında 1 ahır, 1 samanhane, abdesthane ve avlusu olan müştemil mülk ile Yomra nahiyesine bağlı Hoçpalavrak adlı köyde 4 kıta arazi.
[25] T.Ş.S., 1861, 122/7.
[26] Kenan İnan'ın Trabzon'da borç-alacak münasebetlerine ilişkin M. 1648-1656 yıllarını ihtiva eden çalışmasında değerlendirmeye aldığı 231 adet kaydın 21 adedinin sulh ile sonuçlandığını tespit etmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Kenan İnan, "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri," *Mahmiye-i Trabzon Mahallatından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Trabzon: Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 124.

sıklaştığı görülmüştür. İncelenen dönemdeki borç miktarlarına bakıldığında en yüksek meblağın 3225 Esedi kuruş olduğu müşahede edilmiştir.[27] En düşük borç miktarı ise 16 Esedi kuruş şeklinde tespit edilmiştir.[28] Ayrıca borç-alacak davalarında bedel-i sulhün hem aynî hemde nâkdi bedel üzerinden ödendiği de görülmüştür.[29] Borç meblağına karşılık yalnızca aynî ödemenin yapıldığı 2 adet dava kaydına ulaşılmıştır.[30]

Konuya dair birkaç örnek verilecek olursa H. 4 Cemaziyelevvel 1108 tarihli kayıt sulh üzerine sicillere kaydedilen en yüksek borç miktarını temsil eder. Trabzon Şehri'nin Aşağı hisar mahallelerinden Hoca Halil mahallesinde oturan ve Afyonzade demekle tanınan İbrahim Çavuş Ağa ile kardeşi Süleyman Ağa'nın babaları Mustafa Çavuş bin Ali Ağa vefat etmiştir. Vefat eden babalarının El-hac Mehmed Ağa adlı kişide 3225 Esedi kuruş hakkı kalmıştır. Bahsi geçen meblağ irsen Mustafa Çavuş'un çocuklarına kaldığından dolayı 2 kardeş hakları olan parayı El-hac Mehmed Ağa'dan talep etmişlerdir. El-hac Mehmed Ağa cevabında bahsedilen meblağdan 1900 Esedi kuruşun borç olduğunu fazlasının ise faiz olduğunu mahkemede belirtmiştir. Ayrıca Trabzon Çarşısında bulunan 300 kuruş kıymetinde mahzen ile 312 kuruşu nakit para ve 130 kuruşluk değerinde eşya ile kaçkın köleler için 10 kuruş olarak toplamda 952 kuruşu Mehmed Ağa sağlığında Mustafa Çavuş'a verdiğini beyan etmiştir. İbrahim Çavuş Ağa ile kardeşi Süleyman Ağa kıymeti belirsiz olan mahzen, 2 çift yastık ve kaçak köleler için El-hac Mehmed Ağa'nın 10 kuruş verdiğini fazlası hakkında bilgilerinin olmadığını belirtmeleri üzerine aralarında şiddetli tartışmalar vuku bulmuştur. Aralarına Müslümanların girmesiyle, Debbağhane mahallesinde bulunan 2 adet 2 katlı ev ile kiler, mutfak, hamam, 1 ambar, 2 un ambarı, 1 kıta bahçe ve bunların dışında 2 adet oda ve altında 1 ahır, 1 mahzen, 1 samanhane, abdesthane ve avlusu olan müştemil mülk ile Yomra nahiyesine bağlı Hoçpalavrak adlı köyde 4 kıta araziyi köyün sipahisinin izniyle bahsi geçen mallar El-hac Mehmed Ağa'nın elinden alınarak davacılara verilmiştir.[31] Bu şekilde taraflar arasında aynî mallar üzerinden sulh olunduğu görülmektedir.

H. 26 Zilkade 1103 tarihli kayıt ise en düşük borç miktarı üzerine yapılan sulhu konu edinir. Trabzon'da Faros mahallesinde oturan Emine Hatun'un eşi Berber Mehmed Beşe El-hac Kasım mahallesinde sakin iken vefat etmiştir. Emine Hatun'un ödünç verdiği 16 Esedi kuruş eşinin zimmetinde baki kalmıştır. Emine Hatun eşinin muhallefatını elinde tutan kaynı Derviş Osman'dan bahsi geçen alacağını talep edince aralarında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Araya giren Müslümanların her iki tarafı uzlaştırmasıyla taraflar 40 Esedi kuruş üzerine

[27] T.Ş.S., 1862, 43/3.
[28] T.Ş.S., 1858, 77/1.
[29] Aynî ve nâkdi yapılan ödeme kayıtları için bakınız. T.Ş.S., 1858, 19/3; 1860, 2/5; 1861, 34/7; 1862, 48/2.
[30] T.Ş.S., 1862, 43/3-122/7.
[31] T.Ş.S., 1862, 43/3.

anlaşmışlardır.[32] Burada belirtilmesi gereken en önemli husus borç veren tarafın kadın olduğudur. Ayrıca davacı Emine Hatun eşinin zimmetinde kalan mehir hakkını da kayınından talep edince bedel-i sulh 40 Esedi kuruş olarak kayıtlara geçmiştir.

Aynî ödemenin yapıldığı H. 25 Şevval 1107 tarihli kayıtta, Trabzon eyaletinde Azak muhafazası şartıyla fiilen vali olan El-hac Ahmed Paşa dava tarihinden 2 sene önce Bağdat şehrinde ipek eşyası mühimmatından 1000 Esedi kuruş Kazzaz başılığı hizmetini yapmakta olan El-hac Kasım Ağa'ya borçlanmıştır. Davacı Kasım Ağa, Mirizade El-hac Hüseyin Çelebi aracılığıyla bahsi geçen meblağdan yalnızca 300 Esedi kuruşunu El-hac Ahmed Paşa'dan geri alabilmiştir. El-hac Kasım Ağa kalan 700 Esedi kuruş hakkını El-hac Ahmed Paşa'nın vekili Mustafa Ağa'dan talep etmiştir. Araya giren şahısların uzlaştırmasıyla El-hac Kasım Ağa Arab asıllı Abdullah adlı bir köle ve bir baş doru at üzerine davalının vekili ile uzlaşabilmiştir.[33] Kayıttan anlaşılacağı üzere borç verilen meblağın bir kısmı önce nakit olarak ödenmiş daha sonra kalan kısmı ise Arab asıllı bir köle ile gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi siyah olan bir at üzerine sulh bedelinin aynî olarak ödendiği müşahede edilmiştir.

İncelediğimiz dönemde borç-alacak davalarında bedel-i sulh noktasında ödenmesi gereken para yerine rehin olarak eşyaların bırakıldığı bir dava kaydına rastlanılmıştır. Kayıtta davalı şahsın 65 Esedi kuruş sulh bedeli vermesi gerekirken bunun yalnızca 5 kuruşunu davacı şahıslara vererek, 60 Esedi kuruşa karşılık 1 gümüş topuz ve 1 gümüş kılıcı davacılara rehin bıraktığını gözlemliyoruz.[34] Muhtemelen ekonomik durumunun pekiyi olmayışı davalı şahsı rehin bırakma yoluna itmiştir diyebiliriz.

Konu hakkında dikkati celbeden başka bir husus ise mahkeme huzurunda kayda geçirilen sulh davalarında isimleri hiçbir biçimde zikredilmeyen kendilerinden yalnızca muslihûn[35] diye bahsedilen arabulucuların da incelediğimiz davaların tümünde yer aldıkları tespit edilmiştir.

Trabzon ve çevresindeki yönetici kesim ve şehir ileri gelenleri borç-alacak ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır. 26 kaydın 20 adedinde Trabzon ve çevresindeki yönetici kesim ile ileri gelenlerinin kimi zaman iki taraflı kimi zaman tek taraflı olarak bu tür münasebetler içerisinde bulunduğu görülmektedir.[36] Bahsi geçen 20 kaydın 9 adedinde[37] tek taraflı askeri zümre ya da ileri gelen yer alırken

[32] T.Ş.S., 1858, 77/1.
[33] T.Ş.S., 1862, 122/7.
[34] T.Ş.S., 1858, 19/3.
[35] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Afacan, "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre," s. 105-117.
[36] T.Ş.S., 1857, 40/2; 1858, 11/3-11/5-19/3-47/3-78/1-90/1; 1860, 2/5-19/3-37/1-104/1; 1861, 23/1-33/4-34/7-47/5-55/4; 1862, 3/6-43/3-48/2-122/7.
[37] T.Ş.S., 1857, 40/2; 1858, 11/3-11/5-78/1-90/1; 1860, 19/3; 1861, 33/4-47/5-48/2.

10 adedinde[38] çift taraflı askeri zümre veya ileri gelen bulunmaktadır. Bu kayıtların yalnızca 1 adedinde askeri zümreye mensup kişi tarafından gayrimüslimlerden borç alındığı müşahede edilmiştir.[39] Askeri zümreye mensup başka bir kayıtta ise borç alan kişiler arasında Trabzon valisi El-hac Ahmed Paşa'nın bulunduğu görülmektedir.[40] Yine başka bir kayıtta ise Karahisar-ı şarkî eski kadısı olan Peştengilzade Mehmed Efendi'nin 2000 Esedi kuruş Mustafa Ağa adlı şahsa borçlandığı görülmektedir.[41] Bahsi geçen 17 kayıtta yönetici kesimin veya ileri gelenlerinin ekonomik durumunun pekiyi olmadığı düşünülmektedir. Zira bu borç alan tarafın aldıkları borcun tamamını ödemeyerek sulha gittikleri gözlemlenmiştir.

İncelediğimiz kayıtlar arasında aralarında daha önceden sulh olmuş fakat taraflardan davacı olan şahsın tekrardan borcunu talep etmesi üzerine mahkeme tarafından davalı kişi hakkındaki iddiasından men edildiğine dair 2 kayıt örneğine rastlanılmıştır.[42] Toplumsal hayatın önemli bir kesimini oluşturan kadınlar borç-alacak ilişkilerinde de önemli bir yere sahiptir. İncelenen 26 kaydın yalnızca 1 adedinde eşine borç veren tarafta kadın olduğu görülmüştür.[43] Bunların dışında ölen akrabasının vermiş olduğu borcu geri almak isteyen yani dolaylı olarak borç vermiş gözüken davacı kadın kayıtları ise 13 aded şeklindedir.[44] 13 kayıttan yalnızca 1'inde gayrimüslim kadınlar yer alırken[45] geriye kalan 12 adedinde ise Müslüman kadınların var olduğu görülmektedir. Bu kayıtların davalı ve davacı olarak tarafları dikkate alındığında 9 adedi akraba olmayanlar arasında meydana gelirken 4 adedi ise akrabalar[46] arasında vuku bulmuştur. Borç-alacak ilişkilerinde incelediğimiz 26 davanın akrabalık bağları değerlendirildiğinde ise bunlardan 5 adedi[47] akraba olanlar arasında 21 adedi akraba olmayanlar arasında gerçekleşmiştir.

Akraba olmayanlar arasında meydana gelen bir kayda örnek verecek olursak eğer H. 22 Cemâziyelâhir 1108 tarihli kayıtta, Yomra nahiyesine bağlı Çora adlı köy ahalisinden olan Bostan Beşe bin Osman adlı kişi 300 Esedi kuruşunu Çoban El-hac Mürteza'ya vermiştir. Bostan Beşe verdiği parayı alamadan başka bir ülkeye giderken yolda Fransızlara esir düşmüştür. 28 sene esir hayatı yaşadıktan sonra Trabzon'a döndüğünde bahsi geçen meblağı Çoban El-hac Mürteza'nın mirasçısı olan kızı Afife hatun'dan talep etmiştir. Şiddetli tartışmalar sonucunda aralarında

[38] T.Ş.S., 1858, 19/3-47/3; 1860, 2/5-37/1-104/1; 1861, 23/1-34/7-55/4; 1862, 3/6-43/3-122/7.
[39] T.Ş.S., 1858, 78/1.
[40] T.Ş.S., 1862, 122/7.
[41] T.Ş.S., 1861, 34/7.
[42] T.Ş.S., 1858, 18/1; 1862, 3/6.
[43] T.Ş.S., 1858, 77/1.
[44] T.Ş.S., 1857, 40/2- 65/1; 1858, 11/3-11/5-18/1-19/3-27/5; 1860, 19/3-99/4-104/1; 1861, 33/4-47/5; 1862, 125/4.
[45] T.Ş.S., 1862, 125/4.
[46] T.Ş.S., 1857, 40/2; 1858, 27/5; 1860, 19/3-99/4.
[47] T.Ş.S., 1857, 40/2; 1858, 27/5-77/1; 1860, 19/3-99/4.

bir Kur'an-ı Kerim ile 20 Esedi kuruş üzerine uzlaşma sağlanmıştır.[48] Konuya ilişkin olarak davacı şahsın 28 sene önce verdiği parayı geri almaya çalışması ve davalı tarafın bu durumu inkâr etmemesi verilen miktarın gerçekten var olduğunu düşündürmektedir.

Mahiyeti açısından sulh akdi üç türlüdür. Bunlar davacının iddiasına karşılık davalının vereceği cevapları içerir. Davacının iddiasına karşılık davalının vereceği cevaplar ikrar, inkâr ve sükût olmak üzeredir.[49] Bu bağlamda mahkeme kayıtlarına yansıyan şekliyle 8 aded anlaşmazlık konusunun inkâr üzerine yapıldığı tespit edilmiştir.[50] Kayıtlar arasında ikrar ve sükût üzere yapılan sulh kaydı örneğine rastlanılmamıştır. İnkâr üzerine yapılan H. 4 Rebiyülahir 1106 tarihli kayıtta Trabzon'da Ortahisar mahallesinde oturan Mustafa Ağa adlı kişi, Karahisar-ı şarkî eski kadısı olan Peştengilzade Mehmed Efendi'nin kendisine 2000 Esedi kuruş borcu olduğunu iddia etmiştir. Kadı Mehmed Efendi'nin borcu inkâr etmesi üzerine aralarında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Arabulucunun devreye girmesiyle taraflar 200 Esedi kuruş ile bir at üzerine anlaşma sağlamışlardır.

17. yüzyılın son çeyreğini kapsayan 10 yıllık süreçte Trabzon mahkemesine intikal eden sulh yoluyla çözülen borç-alacak ilişkilerine bakıldığında 26 kayıttan 15 adedi tarafların erkek ve kadın olduğu davaları kapsamaktadır.[51] Tarafların yalnızca erkek olduğu kayıt sayısı ise 10 adet şeklinde tespit edilmiştir.[52] Geriye kalan 1 kayıt ise tarafların yalnızca kadın olduğu sulh davasını içermektedir.[53]

Anlaşmazlıklar noktasında barışı sağlamada anahtar bir rolü üstlenen sulhûn, validen köleye, kadından erkeğe, esnaftan tüccara, askerden reayaya toplumun hemen hemen birçok kesiminin borç anlaşmazlıklarının çözümünde önemli bir araç olarak kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca arabulucunun araya girmesiyle meydana gelen sulh akidleri ise Osmanlı yargı sistemine rahatlık ve işlerlik kazandırmıştır. Sonuç olarak incelenen 10 yıllık bir zaman diliminde şer'iye sicillerindeki borç-alacak kayıtlarında kişiler arası problemlerin dar alanlardan geniş çevrelere ulaşmaması için toplum huzurunun yararı gözetilerek sulha gidildiği gözlemlenmiştir.

---

[48] T.Ş.S., 1862, 48/2.

[49] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Ertuğrul Boynukalın, "İslam Hukukunda Sulh," (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 27-28.

[50] T.Ş.S., 1857, 65/1; 1858, 18/1-19/3-78/1; 1860, 99/4; 1861, 23/1-34/7; 1862, 3/6.

[51] T.Ş.S., 1857, 40/2-65/1; 1858, 11/3-11/5-19/3-27/5-77/1-90/1; 1860, 19/3-99/4-104/1; 1861, 33/4-47/5; 1862, 48/2-125/4.

[52] T.Ş.S., 1858, 47/3-78/1; 1860, 2/5-37/1; 1861, 23/1-34/7-55/4; 1862, 3/6-43/3-122/7.

[53] T.Ş.S., 1858, 18/1.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şer'iye Sicilleri (T.Ş.S.), Defter no: 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862.

Diğer Kaynaklar

Abacı, Dörtok Zeynep. "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 20, (2006), s. 106-108.

Afacan, Kübra. "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sulh Akidleri ve Analizi" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri*, VI, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.

_____. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, II, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

_____. *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmet ve Halil Cin. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.

Ansay, S. Şakir. "Sulh," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I, 2, (1943), s. 200-201.

Boynukalın, Ertuğrul. "İslam Hukukunda Sulh," (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

Dumlu, Ömer. *Kur'an'da Salah Meselesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Emecen, Feridun. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Heffening. "Sulh," *İslam Ansiklopedisi*, (1997), 11, s. 22.

Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed.: V. L. Menage, Oxford University, Press, 1973, s. 137.

İnan, Kenan. "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri," *Mahmiye-i Trabzon Mahallatından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 124.

İpşirli, Mehmet. "Sulh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, 37, s. 490.

Karahasanoğlu, Cihan. "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 29, (2011), s. 104.

Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâ-î*, haz.: Mustafa Koç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi 128. Ayet.

Özcan, Tahsin. "Muhallefât," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2005, 30, s. 406-407.

Öztoprak, Mustafa. "Bireysel ve Toplumsal Meselelerde Hz. Peygamber'in Problem Çözme Yöntemleri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 2014, s. 256.

Tamdoğan, Işık. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sulh Anlaşmaları ve Bunların Ardındaki Sosyal İlişkiler," *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, I, ed.: Coşkun Yılmaz. İstanbul: 1-5 Kasım 2007, s. 48.

XVII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE TRABZON'DA TEK TARAFLI BOŞANMA: TALÂK*

Gülsüm Mamaş

(İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü/Doktora Öğrencisi
gulsum.mamas@gmail.com)

Özet

Boşanma, Osmanlı mahkemelerinde fazla kayda geçmeyen önemli bir sosyal hadisedir. Lakin bu hadisenin seyri ve nasıl cereyân ettiği kadı sicillerinden kolaylıkla takip edilebilmektedir. Bu kayıtlar sadece mahkemeye yansıyanlar ile sınırlı kalmaktadır. Çünkü her boşanmanın mahkemeye kaydedilme zorunluluğu bulunmamaktadır. Fakat boşanma ve sonrasında vuku bulan hadiseler toplumsal açıdan önem arz ettiğinden bazı durumlarda mahkemeye gelmek kaçınılmaz olmaktadır. Bizzat yahut vekiller aracılığı ile ya da bir diğer seçenek olarak üçüncü şahıslar tarafından hadise mahkemeye yansımakta ve bir çözüme varılmaktadır. Bu bildiride boşanma türlerinden talâk bahsi üzerinde durularak, konu hakkında XVII. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon örneği değerlendirilecektir. Burada talâk ile boşanmada mahkemeye yansıyan sorunlar, bu sorunlara binaen halkın o dönem içerisindeki sosyal durumu izâh edilecektir.

Anahtar kelimeler: Boşanma, Talak, Osmanlı, Trabzon, 17. Yüzyıl.

Abstract

The divorce is an important social incident that is recorded, even if it is not common in the Ottoman courts. The course of this incident and how it occurred can be easily followed from the judicial registers which were called as Court Records. These records are limited only to those reflected in the court. Because every divorce does not have to be registered in court. However, in some cases it is inevitable to come to court, since the divorce and the events that take place afterwards are socially important. The incident is reflected in the court personally, through deputies or by third parties. A solution is reached as a result of the lawsuits. In this paper, talak divorce will be emphasized and the example of Trabzon in the last quarter of the 17th century will be evaluated. Here, the problems reflected in the court in divorce with this type and the social situation of the people during that period will be explained.

Keywords: Divorce, Talak, Ottoman, Trabzon, 17th Century.

* Bu çalışma, Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon'da Boşanma adlı yüksek lisans tezimizde yer alan bir bölümün parçasıdır.

Bu çalışmada, İslâm Aile Hukuku'nda önemli bir yeri olan boşanma bahsinin, XVII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı şer'iyye sicilleri üzerinden Trabzon uygulaması ele alınacaktır. Burada boşanmaya dair sadece talâk usulü ele alınarak konu sınırlandırılmış olup, değerlendirmeler bu çerçevede olacaktır. Bahsi geçen mahkemeye dair kayıtlar H.1099-1124/M.1688-1703 yıllarını havi, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865 ve 1866 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan kayıtlardan müteşekkildir. Bu 16 yıllık süreç içerisinde 64 boşanma kaydına rastlanılmıştır. Bu kayıtların %34'ünü 22 kayıt ile talâk, %64'ünü 41 kayıtla muhalâ'a ve %2'lik kısmını bir kayıt ile kazaî boşanma oluşturmaktadır. Ele alınacak olan kayıtlar, belirtildiği üzere talâk türünde olan 22 kayıttan oluşmaktadır ve burada sadece bir kısmına ayrıntılı olarak değinilecektir.

Konu ile alakalı olarak öncelikle boşanma mefhumunun aile hukuku içerisindeki yerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Evlilik bağının kopuşunu ifade eden boşanma, İslam Aile Hukuku içerisinde üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki talâk ile boşanmadır. Böyle bir boşanmada, kocanın karısını hiçbir neden bağlı olmaksızın boşayabilmesi ve bu hususta belirli sözleri etmesi kâfidir. Böyle bir boşanma erkeğin tekeline verilmiştir. Lakin bazı durum ve hallerde erkeğin bu boşanma hakkını kadına da verdiği görülür. Ayrıntılarına ilerleyen kısımlarda değineceğimiz bu boşanma ise *"tefviz-i talâk"* olarak adlandırılmaktadır. Bu doğrultuda bir diğer boşanma çeşidi *"muhalâ'a"* ile boşanmadır. *"Karşılıklı boşanma"* olarak da nitelendirilen bu boşanma, genellikle kadının bazı haklarından feragat edip kocanın da durumu kabul ettiği, daha çok kadınların başvurmuş olduğu bir boşanma türüdür. Son olarak *"tefrik"* yahut da *"kazai boşanma"* olarak adlandırılan boşanmada ise, boşama yetkisinin kadıya verildiği ve belirli sebepler dâhilinde boşanmanın gerçekleştiği görülmektedir.

Genel olarak böyle bir çerçevede şekillenen boşanmanın, konumuz itibarı ile *"talâk"* boyutuna baktığımızda, talâk lafzını sözlük anlamı ile *"bağı kaldırmak"* olarak niteleyen fıkıh âlimleri, boşanma bahsinde bu sözün *"evlilik bağını çözmek, kaldırmak"* anlamında kullanıldığını dile getirmişlerdir. Bu doğrultuda aslında her ne kadar erkek tarafından yapılan bir boşanma olarak görülse de, hâkimin kararı ile meydana gelen boşanma, eşlerin karşılıklı rızaları ile olan boşanma, bu manada talâktır ve hepsi ortak hükümlere tabidir.[1] Talâk, evliliğin devam etmesi adına

[1] Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011), s.520-521; Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012), s.262; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 3, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s.389. Ayrıca ilk dönem Trabzon şeriyye sicilleri içerisinde hul yolu ile boşanmadan bahsederken kayıtlarda *"tariku'l-hal talâk"* tabiri yer almaktadır. Bk. Ali Turan, "1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Hukuki Hayatta Kadın", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, Özel Sayı (2015), s.400-402; Aslı Özcan, "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını", (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.122-125; Orhan Zerey, "1824 Numaralı Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.105,141,172; Zeki Ekiz, "1828 Numaralı

yeniden bir nikâh akdi gerekliliğine göre ric'i ve bayin, Kur'an ve sünnete uygunluğuna göre sünni ve bid'i olarak ayrılmaktadır.[2]

Bu mefhumun uygulanışında mahkemelerdeki prosedür nedir, nasıl işler diye baktığımızda, ne yazık ki boşanmaların sıklıkla bir sorun üzerine kayda geçtiği ve bu durumun 1917 *"Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'ne"* [3] kadar devam ettiği görülmektedir. XVII. yüzyılın sonlarında mahkemeye yansıyan boşanmaların genellikle çeşitli problemler üzerine kayıt altına alındığı vakidir. Bahsettiğimiz problemlere bakıldığında bunlar; boşanmanın getirdiği ekonomik sıkıntılar, eşlerin arasında evlilik döneminden beri devam eden para üzerindeki anlaşmazlıklar (genellikle borç meselesi üzerine), boşanmanın gerçekleşip gerçekleşmediğine dair çelişkiler, hüccet talepleri ve yeniden bir nikâh akdi üzerine, gerçekleşen boşanmayı tescil ettirme gibi hususlardır. Mahkemeye bu gibi sebeplerle gelen boşanmalar genellikle kadınların müracaatı ile gerçekleşmektedir. Burada belirtilmelidir ki İslâm Hukuku'nun erkeğe vermiş olduğu talâk yetkisinde bir tescil zorunluluğunun bulunmaması ve erkeğin evlilik dâhilinde bile yeniden evlenebilmesi bu durumun başlıca sebebidir. Lâkin kadın için bir tescile, boşandıktan sonra yeniden bir nikâh için bir iddet süresine ihtiyaç vardır.

Konu ile alakalı olarak Trabzon mahkemelerinde yer alan kayıtlara bakıldığında, öncelikle bir tefviz-i talak hususundan bahsetmek gerekir. Çünkü böyle bir boşanma, erkeğin kadına talâk hakkını vermesi ile olmakta ve bu minvalde talâk, kadının mahkemeye başvurarak durumu izah etmesi üzerine kadın tarafından gerçekleştirilmektedir. Fakat böyle bir hususun gerekli kaideleri bulunmakta, bir erkek talâk hakkını sebepsiz olarak kadına vermemekte, bu hususta erkeğin bir yere gidip dönmeme ihtimali üzerine şartlı olarak ve belirli bir süre zarfında gerçekleşmesi üzerine bu hak verilmektedir. Abdurrahman Kurt, bu hakkın Osmanlı tarihinde direk olarak sadece Osmanlı Sultanlarının kızları tarafından kullanıldığı söylerken[4] Aydın, sultanların kızlarının nikâh akitlerinde ve boşanmalarında bu hususa dair bir bilgiye rastlanılmadığını zikreder.[5]

Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.58, 133, 185, 268.

[2] Molla Hüsrev, *Durer ve Gurer*, çev.: Arif Erkan, (İstanbul, 1980), s.163; Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, s.265; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta Basım, 2015), s.284.

[3] Kararnâmede yer alan *"Evlenme ve boşanmanın resmiyete bağlanması ve tescili öngörülerek, bunu uygulamayanlar hakkında ceza tertip olunmuştur."*[3] maddesi ile artık bir kayıt zorunluluğu getirilmiştir. *Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi*, haz. Orhan Çeker, (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 1999), s.13.

[4] Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2013), s. 74.

[5] Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s.116-117, Bununla birlikte var olan kayıtlar arasında Osmanlı tarihinde Sultan Vahdettin'in kızı Ulviye Sultan'ın Tevfik Paşa oğlu İsmail Hakkı Bey ile evlenirken nikâh akdi sırasında talâk hakkı elde ettiği ve daha sonra da bu boşanma hakkını kullandığı yer almaktadır. Aynı eser, s.115-116. Geç döneme ait böyle bir kayıt var iken bundan önce sultanların böyle bir hakkı olup olmadığı bilinmemektedir.

Tevfiz-i talak ile alakalı olarak, 28 Temmuz 1697 tarihinde Trabzon'da kaydedilen bir nikâh akdinin altında, Ahmed kızı Saliha'nın, Hacı isimli eski kocasının kendisini bırakarak gitmeden önce, *"Eğer ben gider de bir sene olmasına rağmen dönmez isem, boşanma hakkın olsun. Başka biriyle evlen ve benden boşan."* dediği yer alır. Saliha durumunu şahitlerle birlikte kanıtlayıp, kocası gittiğinden beri altı yıl geçtiğini belirtmiştir.[6] Bu kayda bakıldığında eşlerin bir yere giderken, geride kalan eşi hakkında daha doğrusu eşine dönememesi durumunda verdiği bir karar görülmektedir. Belirli bir şart üzerine edilen bu sözde kıstas bir yıl iken, kadın kocasını altı yıl boyunca beklemiş ve belki de ümit kestiği anda evlenmiştir. Çünkü altı yıl boyunca kocasına ait bir ölüm haberi gelmiş olması durumunda, bu nikâh kaydının altında, sicillerdeki birkaç örnekte de olduğu gibi ölüm kaydı bulunabilirdi. Nitekim bazı nikâh kayıtlarının altında eşlerin vefatına ait kayıtlar bulunmakta ve kadınlar ancak bu şekilde evlenebilmektedir.[7]

Kadının kocasını beklemesi ve gelmemesi üzerinden altı yıl geçtikten sonra mahkemeye başvurarak boşanması, aslında kocanın şart ettiği şeye uyulmamasını da beraberinde getirmektedir. Zira böyle bir talâkta neye şart edilirse sadece o şeyin gerçekleşmesi halinde boşanma vuku bulabilmektedir.[8] Bu hususta Ebussuud Efendi tarafından verilen fetvalara bakıldığında, bir erkeğin karısına bir yere gitmeden önce yukarıda da belirtildiği üzere sarf ettiği sözler içerisinde yer alan, belirli bir tarihin vuku bulması ile gerçekleşen boşanma hadisesi, sadece belirtilen tarih üzerinden olmaktadır. Yani erkek bir yıla kadar gelmediği takdirde boşanmanın gerçekleşeceğini söylemiş ve bir yıl geçmiş ise boşanma olmaktadır. Fakat aradan daha uzun bir süre geçer ise boşanmanın gerçekleşmeyeceğine dair fetvalar[9] bulunmaktadır. Osmanlı mahkemelerinde bu gibi durumlara örnekler

---

[6] Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), Defter no. 1862 (1106-1109/1695-1698), ss.129/5.

[7] Konu ile alâkalı olarak kayıtlara bakıldığında, Trabzon sicilleri için belirtilen yıllar dâhilinde yer alan 2425 nikâh akdi içerisinde, 12 adet ölüm kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtların genel anlamda savaş dönemi hasebiyle yaşanan kayıplara dair olduğu görülmektedir. Azak Kalesi'nde şehit olanların varlığı durumu kanıtlamaktadır. Bk. TŞS, 1860 (1104-1105/1693-1694), ss.121/8; TŞS,1862, ss.89/7; TŞS, Defter no. 1866 (1113-1114/1702-1703), ss.58/4. Diğer yandan 1683 Viyana Bozgunu sonrasında başlayan savaşlar silsilesi Trabzon'dan da bir kesimi içinde barındırdığından, kayıtlarda Budin, Varna ve Edirne'de şehit olanların kayıtları mevcuttur. Bk. TŞS, Defter no. 1856 (1099-1100/1688-1689), ss.82/10; TŞS, Defter no. 1861 (1105-1106/1694-1695), ss.89/16; TŞS, Defter no. 1864 (1110-1112/1699-1701), ss.127/6. Ayrıca bu bölgeler haricinde yine sefer sırasında gemide vefat etmiş olanların kayıtları için bk. TŞS,1856, ss.85/14; TŞS, Defter no. 1858 (1102-1103/1691-1692), ss.122/15; TŞS, 1864, ss.125/4. Bunlar haricinde ise İstanbul ve kazaları, tam okunamayan iki bölgeye ait vefat kayıtları mevcuttur. Bk. TŞS, 1856, ss.80/10; TŞS, 1858, ss.63/20; TŞS, Defter no. 1863 (1109-1110/1698-1699), ss.47/20.

[8] İbrahim Halebî, *Mevkufât Mülteka Tercümesi*, s.216-217; Molla Hüsrev, *Durer ve Gurer*, s.190-193, Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976), s.68-69.

[9] Mes'ele: Hind zevci Zeyd'e *"Eğer bir yıla değin sıladan gelmez isen, irâdetim elde olsun mu?"* dedikde Zeyd dâhi *"olsun"* dese, ba'dehu Zeyd-i mezbûr bir yıla değin gelmediği takdirce, Hind kendi kendin üç talâk boşamağa kadire olur mu?
El-cevap: Olur, bir yıl tamam oldukta te'hir etmeyicek.
Me'sele: Zeyd ahar yere gider oldukta, zevci Hind'e *"Altı aya dek gelmezsem irâdetin elinde olsun."* deyip gidip, dört yıl geçip gelmeyicek, Hind nefsini boşamak ile Zeyd'den boş olur mu?
El-cevap: Olmaz altı ay tamam oldukda kadiredir. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Dönemi Şeyhülislâmı Ebusuud Efendi Fetvaları*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), s.44.

mevcuttur. Bu konuda verilen fetvalara uyulmadığı söylenebilir. Hükme bir başka açıdan bakılıp, değerlendirilecek olunursa, İslâm Hukuku'nda Hanefi ekolüne göre kocanın gaipliği bir boşanma sebebi olarak görülmemiştir. Bu münasebetle kadın yeniden evlenmek istediğinde, şahitlerle böyle bir söze dayanarak boşanmış olduğunu kanıtlamak istemiş olabilir. Hatta bu hususta yalancı şahitlere varacak kadar çözümlere gidildiği, kadın için böyle bir durumun ne kadar zor olabildiğini göstermesi açısından mühimdir.[10]

Talâk bahsinde değineceğimiz bir başka husus şartlı talâktır. Yeni erkeğin talâkı bir şarta, kaideye bağlamasıdır. Bu husus zamanla öyle bir noktaya gelmiştir ki, insanların Allah'ın isimlerine ya da Mushaf'a yemin etmek yerine boşanma yemini ettikleri söylenmektedir.[11] Osmanlı toplumunda bir çeşit yemine dönüşmüş ve toplumda önemli konular üzerine yahut da yaşanan bir sinir anında zikredilmiş olan bu boşanma lafzı, bazı durumlarda erkeği çıkılmaz bir yola sürüklemiştir. Çünkü toplum içinde sinirle söylenen bu söz şart edilen durum gerçekleştiğinde, yine dönemin kontrol mekanizması olan toplum tarafından mahkemelere aksettirilmektedir. Bu konuda mahkemelere yansıyan 25 Ağustos 1688 tarihli bir kayıtta, Trabzon'da yaşayan Seyyid Ali Efendi ve Mehmed Beşe, Akçaabad Nahiyesi'ndeki Karlık Köyü'nde yaşayan Süleyman oğlu Resul'u dava ederek, Resul'ün iki sene öncesinde bir gün köy ahalisi arasında *"Bir daha vergi verirsem karım Medine üç talâk boş olsun."* dediğini ama halâ vergi verdiğini dile getirmiştir. Malûm üzere de şart gerçekleşmiş ve boşanma kayda geçirilmiştir.[12]

Böyle bir durumda bu adamı şikâyet etmemek, toplum içinde boşanmış erkek ve kadının aynı ev içerisinde kalmalarına izin vermek ve bir nevi zinaya yol açmak anlamına geldiğinden durum mahkemeye aksettirilmiştir. Peki, burada talâka sebep teşkil eden husus olan, sicilde asıl ismiyle *salyâne* olarak zikredilen vergi, neden bu yeminin içerisinde yer almaktadır? Bu hususu daha iyi idrak etmek adına dönemin ekonomisi ve siyasî durumunu anlamak gerekir. 1688 yılında gerçekleşen bu olay, Osmanlı'nın 1683 Bozgunu sonrasına denk gelen yoğun savaşlar döneminde vuku bulmuştur. Bu dönemde hem savaşların yoğunluğu ve bu münasebetle vergilerin ağırlığı halkın belini bükmüş ve çaresiz bırakmıştır.[13] Yine bu hususta bir önceki yıldan avarız vergilerinin alınması da söz konusudur. Avarız vergilerinin yanı sıra askerî taifenin de taşra çıkarak vergi toplamaya başlaması,

---

[10] Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, 5, ed.: Halil İnalcık vd., (1986), s.9-10.

[11] Kâşif Hamdi Okur, "İslâm Hukuku'nda Boşanma Yemini (Talâka Yemin) Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 15 (2009), s.13-14; Cin, *Eski Hukukumuzda*, s.50-51.

[12] TŞS, 1856, ss.14/2.

[13] Konu ile alâkalı olarak İstanbul'a yansıyan birçok olay bulunmakla birlikte, bu dönemde artık insanlardan birçok sebep ile vergi alınmaktadır. Hatta vergi alınan kimselerden bir başka şehire gittiklerinde aynı verginin yeniden alındığı da vakidir. Daha detaylı bilgi için bk. Ahmet Burçin Yereli, Altuğ Murat Köktaş ve Işın Şiril Selçuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ödeme Gücüne Göre Vergi Uygulamaları: 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Sicilleri Üzerine Bir Deneme", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8, 1 (2015), s.209-221.

halk üzerinde baskıyı arttırarak Trabzon köylerinde halkın evlerini terk etmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır.[14] Bu göçler, dönem içerisinde yaşanan sorunların kayda değer sosyal bir sonucudur. Bütün bunların içerisinde halktan birinin böyle bir yemin etmesi o dönemki halet-i ruhiyeyi anlamakta bir fikir vermektedir. Lâkin kayıttan anlaşıldığına göre kişi yemini tutamamış ve vergisini ödemek zorunda kalmıştır. Böylece adam hem karısından olmuş hem de kaçındığı vergiyi ödemeye devam etmek zorunda kalmıştır.

Talâka yemin hakkında bir başka örnek, artık bu mevzunun mahkemelere kaydedilerek resmiyete geçmesidir. Bu suretle edilen yemin, bir noter olarak mahkeme tarafından da tasdiklenmiş olmaktadır. Böylece ileride şart edilen durum yaşandığında, koca itirazsız bir şekilde boşanmaya razı olacaktır. Burada evliliğin kutsiyeti ve önemi, boşanma sonrasında erkeğin alacağı malî yükümlülük, kişinin iddia ettiği şeyde bir karar mekanizması görevi görmüştür. 9 Temmuz 1695 tarihindeki bir kayıtta, Aşağı Hisar Mahallelerinden Molla Siyah Mahallesi'nde yaşayan, Ali oğlu Mehmed mahkemeye gelerek, *"Eğer bir daha şarap içersem karım üç talâk ile boş olsun!"* diyerek talâk-ı selâseye şart koşmuştur.[15] Lakin burada dikkati celbeden husus, hem şer'i olarak haram, hem de kanunnamelerde yasaklanmış ve cezası bulunan bir mevzunun, bir boşanma yemini olarak yine şer'iyye mahkemelerine kaydedilmesi keyfiyetidir. Aslında mahkemelerde yer alan bir kısım kayıtların hukuksal boyutun dışında kaldığı, uygulamalarda bunun gibi birtakım istisnaların olduğu görülmektedir.

Konu ile alakalı olarak, Müslümanlar haricinde gayrimüslimlere dair kayıtlar da mevcut mudur? Değerlendirilen yıllar çerçevesinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtta da gayrimüslim taraf kadındır.[16] Lâkin bu durum, gayrimüslimler arasında boşanmanın olmayışı yahut da az oluşu manasında telakki edilmemelidir. Öncelikle gayrimüslimlerin kendi dinî vecibelerine göre nikâh ve boşanmalarına izin verilmiştir. Boşanma bahsi Hristiyanların Katolik mezhebinde yasak iken, Ortodoks cemaatin içinde boşanma mevcuttur ve konu ile ilgili

[14] Kenan İnan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s.123-124. Ayrıca XVII. yüzyılda halkın ekonomik olarak güçlük yaşadığı, bu dönemde kayıtlı borç-alacak davalarına dâhi yansımıştır. Kişilerin var olan borçlarını sağlıklarında ödeyemediği, bu borçların öldüklerinde ya muhallefâtından yahut da akrabalarından tahsil edildikleri dile getirilmektedir. Aynı eser, s.137.

[15] TŞS, 1861, ss.1/2.

[16] Bahsi geçen 19 Mayıs 1693 tarihli kayıtta, Yeni Cuma Mahallesi'nden Hristofor kızı Sofya adlı gayrimüslim mahkemeye gelerek, kocası Ali oğlu Abdullah'ın kendisini üç talâk ile boşadığını, fakat halâ karısı gibi muamele etmek istediğini söyleyip durumun sorulmasını talep eder. Bunun üzerine durum Abdullah'a sorulduğunda, sadece *"boş olsun"* dediğini dile getirir. Burada erkeğin sözü esas alınarak, kastedilen talâkın bayin talâk bile olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bir kez eşe karşı söylenen boşanma lafzı ric'i talâka girmekte ve bu süre zarfında eşe geri dönülebilmekte, yeni bir nikâha da gerek duyulmamaktadır. Böylece mahkeme talâk hususunda erkeğin sözü ve niyeti üzerinden bir değerlendirme yapar ve taraflar da bu doğrultuda hareket ederler. TŞS, 1860, ss.152/2.

kanunnâmeler içerisinde metropolitlere verilen beratlarda[17] bu husus belirtilmiştir. Yine Yahudilerde boşanma hususunda bir boş kâğıdı verildiği bilinmektedir.[18]

Bayin talâk hususuna binaen var olan en farklı örnek ise şudur; 15 Kasım 1702 tarihli bir kayıtta, aslında Sürmene Kazası'nda bulunan Koloşa Köyü'nde yaşayan, fakat hâlihazırda Hoca Halil Mahallesi'nde ikâmet eden Bostan oğlu Hasan, yine Koloşa Köyü'nde yaşayan büluğuna erişkin bakire olan Beşir kızı Fatma huzurunda, *"Fatma'yı kendi nefsim için nikâhladım."* demiştir. Yine mahkemede hazır bulunan Hüseyin oğlu Molla Mehmed de Fatma'yı nikâhladığını söylediğinde, Hasan bu durum üzerine, *"Fatma benim nikâhlım olduğunu inkâr, Molla Mehmed'in nikâhlısı olduğunu kabul eder. Eğer Fatma benim nikâhlım ise bayin talâk ile boşadım. Hiçbir davam kalmayıp, Fatma ve Molla Mehmed'in zimmetlerinden ayrıldım."* demiştir.[19] Bu davada farklı olan şey bir kişinin gelerek nikâhlısı olduğunu iddia ettiği bir kadın üzerine dava açması, fakat kadının başka bir adamla evli olduğunu söylemesidir. Burada aslında kayıtlı bir nikâhın olmadığı ve bu münâsebetle de böyle bir karışıklığın çıktığı göze çarpmaktadır. Diğer yandan karısı olduğunu iddia eden şahıs da bu iddiasından emin olmamış bir şekilde *"Eğer karım ise boş olsun!"* diyerek var olan durumu daha da tuhaflaştırmaktadır.

Mahkemeye yansıyan bu olay üzerine o dönem toplumunda gayrı resmî nikâhların[20] olabileceği hususu akıllara gelmektedir. Böyle bir durumda nikâhın kanıtlanması gerekmektedir. Fakat ortada bir nikâh kaydının olmamasından mütevellit, kadın, nikâhlısı olduğunu iddia eden adam ile istemediği halde evlendirilmiş olabilir. Duruma şahit istenmemesi ya da konu ile ilgili bir yeminin istenmemesi de davayı ilginçleştirmektedir. Kadın için bikrü'l-baliğa lafzının geçmiş olması, evliliğin sahih olması için gereken şartların gerçekleşmediğini göstermektedir. Buradan hareketle kızın daha küçük iken gerçekleşen bir evlilik içinde olduğu söylenebilir. Böyle bir durumda kızın hayız halinin gerçekleşmesi

[17] Konu hakkında birkaç örneğe bakılacak olunursa; 1618 tarihli İstanbul, Galata Rumeli, Üsküdar, Bursa, Kütahya, Tokat, Kayseri, Trabzon, Ankara ve Kefe'ye hitaben Ermeni Patriği Avanos'un yenilenen patriklik beratında, *"…Nikâh ettirmeden bir kadın tutanı, boşayanı ve iki kadın alanı ayinleri gereğince görüp lâzım geleni yapmaları…"* şeklinde emir verilmektedir. Aralarında var olan hususlar ile alâkalı patriklerinden başka kimsenin karışmaması gerektiği belirtilen beratta, şer'i meseleler olması durumunda şer'iyye mahkemelerine müracaat etmeleri söylenmektedir. *İstanbul Kadı Sicilleri*, İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, Hüküm no:728, Orijinal metin no:90a-1, ed.: Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), s.474. Yine bu hususa binaen bir başka berat için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri*, Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, Hüküm no:1080,Orijinal metin no:129b-2, ed.: Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), s.828. Yine de Ermenilerin şer'iyye mahkemelerinde nikâh ettirdikleri vakidir. Bir örnek için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri*, İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, Hüküm no:84, Orijinal metin no:21a-1, ed.: Coşkun Yılmaz, 18, İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s.135. Ayrıca yine bu hususta metropolitlere gönderilen berât için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri*, Eyüp Mahkemesi 61 Numaralı Sicil, Hüküm no:336, Orijinal metin no:68b-1, ed.: Coşkun Yılmaz, 2, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s.289.

[18] Cin, *Eski Hukukumuzda*, s.16-17.

[19] TŞS, 1866, ss.19/1.

[20] Bu hususta geç döneme ait yapılmış bir çalışmada böyle nikâhların olması halinde kıyılmış olan birinci nikâha itibar edilerek, ikinci nikâh fesh edilmektedir. Abdullah Saydam, "Trabzon'da Gayri Resmî Nikâhın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, 20 (2000), s.340.

ile mahkemeye gelerek nikâhı fesh ettirmesi gerekir. Bu hususun mahkemelerde örnekleri mevcuttur.[21] Lâkin belirtilen kayıttan anlaşıldığı üzere ortada resmî bir nikâhın bulunmaması kızın başka birisi ile nikâhlanmasına yol açmıştır.

Mahkemelere intikal eden diğer talâk türü boşanmalara bakıldığında, bunlar içerisindeki bazı kayıtların nikâh akitlerinin altında yer aldığı görülmektedir. Belirtildiği üzere talâk türü boşanma hususuna dair mahkemelere başvurmak bir zorunluluk gerektirmemekte, bu gibi kadının yeniden evleneceği durumlarda, boşanmış olduğuna dair şahitler huzurunda tasdik şartı bulunmaktadır. Bu münasebetle bazen bu türde boşanmalar, nikâh akitlerinin altında yer almaktadır. 26 Ocak 1689 tarihli bir kayıtta, Mustafa oğlu İbrahim, eski karısının kız kardeşi Ramazan kızı Havva ile 3500 dirhem gümüş râici üzerine evlenmiştir. Altta yer alan kayıtta Mustafa'nın eski karısı Esma'yı bayin talâk ile boşamasından mütevellit beş ay geçtiğinden bahseder. Eski karısının kız kardeşi ile evlenmesi durumunun meşrulaştırılması adına kaydın altında bir de durum ile alâkalı fetva[22] bulunmaktadır. Ayrıca burada dikkati celbeden bir başka husus kız kardeş Havva'nın da bayin talâk ile boşanmış olmasıdır. Bu arada Mustafa, karısından boşandıktan yalnız 5 ay sonra böyle bir evlilik yapmış ve belki de iki taraf da boşanıp, iddet sürelerinin bitimini beklemişlerdir.[23]

Mahkemeye intikal etmiş olan diğer talâk türü boşanmalara dair kayıtlar ise boşanma sonrasında vuku bulan ekonomik sorunlar yahut da hüccet talebi ile gerçekleşmektedir. Hatta bazı durumlarda anlaşmazlık uzayarak durum sulha kadar gitmiş, bazı durumlarda muslihuna ihtiyaç duyulmuştur. Bu minvalde sicillerde yer alan bir örnek şöyledir: 21 Ekim 1688 tarihli bir kayıtta, aslen Ortahisar Mahallesi'nde misafir olarak bulunan, İstanbul Kumkapı yakınlarda yaşayan Musa Paşa'nın kızı Aişe Hanım'ın, sulh ve davasındaki işlemler için vekâlet verdiği Oğulluk lakaplı Ahmed Beşe mahkemeye gelerek, Aişe Hanım'ın talâk ile boşanmış olduğu kocası Kadir Bey oğlu Ali Bey'in vekâlet vermiş olduğu Süleyman Beşe'nin huzurunda davayı aktarır. Buna göre Aişe Hanım evvelinde Ali Bey'den 700 esedi kuruş borç almış, bu borcun 378 kuruşunu geri ödemiş, 372 kuruşuna mukabil olarak da bir tane mücevherli hançer, bir tek cevahir bilezik, bir incili kuşak, bir cevahir istikan ve bir çift altın bileziği rehin bırakmıştır. Sonrasında Ali Bey Aişe Hanım'ı üç talâk ile boşayınca, Ali Bey'in üzerinde Aişe Hanım'a ait 500 kuruş mehr-i müeccel, iddet nafakası ve Ali Bey'in evlilikleri zarfında Aişe Hanım'ı nafakasız bırakıp gitmesinden mütevellit mahkemeden almış olduğu 600 esedî kuruş borç bulunmaktadır. Daha sonra Aişe Hanım Asitane-i Saadet'e giderek arzıhâl etmiş ve bu durumu anlatmıştır. Davasına yukarda da adı geçen

[21] Bk. İsmail Kıvrım, "17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntab Örneği: Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2011), s.389.

[22] Zeyd zevce-i medhulün bihası Hindi bayina-i tatlik idüb ba'de'l-kazâ-i umdete Hindin kız karındaşı Zeynebi tezevvüc idüb ba'de'd-duhûl Zeynebi dâhi bayina-i tatlik itdikde ba'detü'l-kazâ-i umdetü Hind-i merkûmeyi tezevvüc idüb almak ca'iz olur mu el-cevab olur. TŞS, 1856, ss.84/16.

[23] TŞS, 1856, ss.84/15.

Ahmed Beşe'yi vekil kılmıştır. Ahmed Beşe, Divân-ı Ali çavuşlarından bu davaya mübaşir olan Ahmed Çavuş ile beraber bu meblağın talebi ve sulh için dava açmışlardır. Fakat aralarında anlaşma sağlanamadığından davaya bir arabulucu (muslihun) da tayin edilmiştir. Arabulucu ile birlikte 872 kuruş üzerinden bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre 872 kuruşun 372 kuruşu Aişe Hanım'ın Ali Bey'e borcu olan meblağ karşılığında vermiş olduğu mücevherat ile takas olmuş, kalan 500 kuruş ise Ali Bey'in vekili tarafından Aişe Hanım'ın vekiline teslim edilmiştir.[24]

Öncesinde Gümüşhâne'de yaşayan bu çift ayrıldıktan sonra, kadın İstanbul'a muhtemelen babasının evine geri dönmüş ve bir paşa kızı olmasının da etkisiyle durum Asitane-i Saadete yansımıştır. Fakat belirtilmesi gerekir ki davanın İstanbul'a arzı için illâ ki yüksek rütbeli birinin yakını olmaya gerek yoktur. Osmanlı'da yaşayan her bir fert rahatlıkla İstanbul'a arzıhal bildirebilmektedir.[25] Burada hitaplarda bahsedilen *"misafir"* tabiri ile kişilerin aslında vergilerini başka yerde verdikleri ve davanın kaydedildiği şehirde yaşamadıkları belirtilmiştir. Hitaplarda karşılaşılan bir diğer husus kayıtlardaki diğer bütün kadınlara *"hatun"* diye hitap edilirken, bir paşa kızı olması münasebetiyle Aişe'ye *"hanım"* olarak hitap edilmesi ve isminden önce *"fahrü'l-muhadderât"* yani *"kadınların iffetlisi"* tabirinin yer almasıdır. Yani askerî ya da ulema sınıfında rastladığımız bu hitap şekilleri, onların eşleri ve kızları hakkında da kullanılmaktadır. Böylece kadının toplum içindeki statüsü de görülmektedir.

Bazı durumlarda ise boşanmanın ardından erkeğin var olan maddi yükümlülüğü yerine getiremediği ve bu münasebetle kadının mahkemeye başvurarak nafaka talep ettiği görülmektedir. 26 Mart 1690 tarihli bir kayıtta, Yeni Cuma Mahallesinde yaşayan Süleyman kızı Fatma, mahkeme günü kocası Ahmed oğlu Hasan Çelebi'nin huzurunda, Hasan Çelebi'nin kendisini üçlü talâk ile boşadığını, iddet süresi boyunca şeriata göre nafaka takdir olunmasını talep eder. Hasan Çelebi'nin de bu boşanmayı kabul etmesi üzerine iddet süresi tamamına değin günlük 8 akçe nafaka verilmesi[26] ve bunun Hasan Çelebi'ye ödemek üzere

[24] TŞS, 1856, ss.19/5.

[25] Konu ile alâkalı olarak Erzurum'da gerçekleşen bir boşanma hadisesi örnek gösterilebilir. Bahsi geçen boşanma Erzurum Kalesi Ağası Bulgar Ahmed ve karısı İlyas kızı Raziye arasında gerçekleşmektedir. Nikâh sırasında kadın, kocasının bir daha evlenmeyeceği yahut cariye tutmayacağı şartı üzerine nikâh akdinin gerçekleşmesini talep eder. Sonrasında ise Bulgar Ahmed bu şarta uymayarak boşanmaya sebebiyet verir. Bulgar Ahmed'in yükümlülüklerini yerine getirmemesi üzerine durum Divan-ı Hümâyûn'a arz edilir ve Ahmed'in kadının hükmüne uyması adına İstanbul'dan emir gelir. Ayrıca görevinden de azledilir. Bilgehan Pamuk, "Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth Century Erzurum", *Bilig*, 44 (2008), s.114-115.

[26] Bu meblâğ kadının o dönem şartlarında günlük ihtiyaçlarını karşılamasına yönelik belirlenmektedir. Bahsi geçen meblâğ aylık olarak (30 gün olduğu varsayılırsa) 240 akçeye tekabül etmektedir. Bu miktar ile bir kadının o dönemde çeşitli gıdalardan ne ölçüde ihtiyacını karşıladığı hususunda şöyle bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun için sicillerde yer alan narh kayıtlarına bakıldığında, en erken 1858 Numaralı Sicil içerisinde yer alan 1691-1692 tarihli narh kaydına göre günlük 8 akçe ile 0,683 kg. koyun eti, 0,223 kg yağ, 3,419 kg tuz alınabilir. Burada akçe ve birim fiyatları üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır, noksan yahut ziyade tarafları mevcut olabilir. Narh kaydı için bk. TŞS, 1858, ss.1/1. Konu ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Gülsüm Mamaş, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde

borç yazılmasına dair Fatma'ya izin verilmiştir.[27] Kocanın, karısının nafaka ihtiyacını boşanmadan sonra karşılayamaması üzerine, kadın mahkemeden iddet süresi boyunca yaşayacağı miktar kadar bir borç talep eder. Bu miktar geri ödenmek üzere kocaya borç olarak kaydedilir. Bu durum, talâk sonrası kadının mağduriyetini önlerken, erkeğin ise böyle bir boşanmada malî yükümlülükten hiçbir surette kaçamadığını ve böyle bir yükümlülüğün de bu tür bir boşanmayı, muhâla'a ile boşanmaya nazaran ne derece azalttığını göstermesi açısından bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak bakıldığında, mahkemelere az bir oranda yansıyan boşanma kayıtları üzerinden şunlar söylenebilir. İlk olarak bu durumun toplum içerisinde aile birliğinin kuvvetini ve bağını gösterdiği düşünülebilir. Zira o dönem içerisinde ailenin dağılması hoş görülen bir şey değildir. Aynı zamanda şunu da belirtmek gerekir ki aynı yıllar içerisinde kayda geçen nikâhların neredeyse yarısına yakın bir kısmı dul hanımların evliliği üzerinedir. Bu doğrultuda bunların tamamının sadece eşleri vefat eden kadınlara ait olduğu düşünülemez. Diğer yandan erkeğin mahkemeye gelme zarureti olmadan, karısını sadece belirli sözler ile boşayabilmesi bu tür davaların kaydedilmeyişini izah eder. Belirtilen siciller içerisinde, mahkemeye kaydettirilen boşanmalarının özellikle bir sorun vuku bulduktan sonra gerçekleşmesi de bu durumu açıklamaktadır. Yine bu türde mahkemeye yansıyan kayıtların özellikle kadınlar tarafından bir müracaat ile gerçekleşmesi kayda değerdir. Özellikle kadınların mahkemelere müracaat ederek durumlarını kaydettirmek ve hüccet talep etmek istemeleri boşanmalarını kanıtlamak adına olmuştur. Bu doğrultuda, talâkın bayin mi ric'i mi olduğu sorusu da kayda değerdir. Zira ric'i bir talâk sonrasında nikâha gerek duyulmadan karı ve koca evliliğine devam edebilirken, bayin bir talâkta bu durum söz konusu değildir. O halde mahkemeye yansımayan ric'i talâk başka bir tabirle küçük ayrılık adı verilen boşanmaların da yaşanmış olması muhtemeldir. Son olarak şartlı talâk hususunda artık bir çeşit yemine dönüşmüş olan boşanma lafzının, toplumun her kesiminde belirleyici bir kıstasa dönüşerek günlük hayatın sinir anında söylenen bir sözü haline geldiği görülmektedir. Lakin bunun sonuçları lafzın ağızdan çıkması kadar kolay olmamakta, hem aile hayatını hem de ekonomik olarak kocayı cebine ciddi bir şekilde etkilemektedir.

Trabzon'da Boşanma", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s.127-134.

[27] TŞS, Defter no. 1857 (1101-1102/1690-1691), ss.33/2.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Defter no. 1856 (1099-1100/1688-1689); 1857 (11011102/1690-1691); 1858 (1102-1103/1691-1692); 1860 (1104-1105/1693-1694); 1861 (1105-1106/1694-1695); 1862 (1106-1109/1695-1698); 1863 (1109-1110/1698-1699); 1864 (1110-1112/1699-1701); 1866 (1113-1114/1702-1703)

Diğer Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet. *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

Aydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, 5, ed.: Halil İnalcık vd., (1986): 1-12.

_____. *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

_____. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Basım, 2015.

Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.

Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.

Düzdağ, Ertuğrul. *Kanuni Dönemi Şeyhülislâmı Ebusuud Efendi Fetvaları*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Ekiz, Zeki. "1828 Numaralı Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

İbrahim Halebî. *Mevkufât Mülteka Tercümesi*, şerh: Mehmed Mevkûfâtî, sad.: Ahmed Davudoğlu, 2, İstanbul: Sağlam Yayınevi,1979.

İnan, Kenan. *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

İstanbul Kadı Sicilleri. Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, Hüküm no:1080,Orijinal metin no:129b-2, ed.: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri. Eyüp Mahkemesi 61 Numaralı Sicil, Hüküm no:336, Orijinal metin no:68b-1, ed.: Coşkun Yılmaz, 2, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri. İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, Hüküm no:84, Orijinal metin no:21a-1, ed.: Coşkun Yılmaz, 18, İsam Yayınları, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri. İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, Hüküm no:728, Orijinal metin no:90a-1, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

Kıvrım, İsmail. "17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntab Örneği: Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2011):371-399.

Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2013.

Mamaş, Gülsüm. "Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon'da Boşanma", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Molla Hüsrev. *Durer ve Gurer*, çev.: Arif Erkan, İstanbul, 1980.

Okur Gümrükçüoğlu, Saliha. "İslâm Aile Hukuku'nda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17, 4 (2013): 223-256.

Okur, Kâşif Hamdi. "İslâm Hukuku'nda Boşanma Yemini (Talâka Yemin) Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 15 (2009): 5-30.

Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi, haz. Orhan Çeker, Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 1999.

Özcan, Aslı. "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını", (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Pamuk, Bilgehan. "Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth Century Erzurum", *Bilig*, 44 (2008):111-120.

Saydam, Abdullah. "Trabzon'da Gayri Resmî Nikâhın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, 20 (2000): 329-353.

Turan, Ali. "1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Hukuki Hayatta Kadın", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, Özel Sayı (2015): 374-428.

Yereli, Ahmet Burçin, Köktaş, Altuğ Murat ve Selçuk, Işın Şiril. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ödeme Gücüne Göre Vergi Uygulamaları: 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Sicilleri Üzerine Bir Deneme", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8, 1 (2015): 209-221.

Zerey, Orhan. "1824 Numaralı Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

HURÛFÂT DEFTERLERİNE GÖRE TRABZON ŞEHRİ'NDE MAHALLE VE CAMİLERİ

Turan Açık

(Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, turanacik@gmail.com)

Özet

Osmanlı toplumunun hayat alanı mahalledeki insicamın izah edilmesi noktasında İslâmî referansların – bilhassa câmiin- yerine seküler bir takım izah biçimleri aranmakta ve uzun zamandır mahalle ve câmi arasında var olduğu düşünülen zorunlu ilişki sorgulanmaya çalışılmaktadır. Bu sorgulamada postmodern akademik bir trend haline gelen "yapısöküm" de etkili olmakta ve "büyük anlatı" olarak yaftalanan bazı hususlarda "dekonstrüksiyon" yapılmaktadır. Alelacele yapıldığı anlaşılan bu sorgulamalarda henüz yeterli miktarda belge tetkik edilmeden mahalle ve câmi arasındaki ilişkinin zannedildiği gibi kat'î olmadığı zikredilmektedir. Daha önce Trabzon şer'iyye sicillerinden derlediğimiz belgeler nispetinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "medeniyet perspektifi" bağlamında, bu ilişkinin hemen göz ardı edilemeyeceğini izah etmeye çalışmıştık. Şimdi de Kazasker Rûznâmçe Defterleri'nden "Cihet Rûznâmçeleri" olduğu anlaşılan Hurûfât Defterleri'nin tetkiki neticesinde, şer'iyye sicillerinde ve diğer kaynaklarda rastlanmayan birçok câmiin mahallelerde var olduğu tespit edildi. Dolayısıyla Trabzon'da bütün mahallelerin en az bir câmii olduğu ortaya çıkmış oldu. Neticede bu tebliğde, literatürde varlığı bilinmeyen ya da yanlış bilinen câmiler ortaya çıkarılarak Trabzon tarihi ve mahalle çalışmalarına Hurûfât Defterleri'nin katkısı gösterilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Trabzon, Câmi, Mahalle, Hurûfât Defterleri

Abstract

With respect to account for the coherence in neighbourhood the life space in Ottoman community, it has been sought a set of secular explanations instead of İslamic references, mosques in particular and it has been struggled to question the presupposed, forced relationship between neighbourhood and mosque. In this questioning, "deconstruction" which has been a postmodern academic trend has become effective and in certain matters which have been labelled as "grand narrative" deconstruction has been made. In these loose questionings, it has been reported that the relationship between the neighbourhood and mosque is not decisive without examining adequate documents. Previously, in the light of the documents compiled from sharia court records and in terms of "civilization perspective" of Ottoman Empire, we have attempted to explain not to ignore this relationship immediately. Now, on the basis of the examination of hurûfât defterleri which were understood to be "Cihet Ruznamçeleri" of Kazasker Ruznamçe Defterleri, it has been revealed that several mosques existed in the neighbourhood although they were not encountered in sharia court records and other sources. Therefore, it was seen that at least a mosque existed in each neighbourhood in Trabzon city. In this respect, this paper aims to reveal the existence of mosques which have been unknown or misknown and thus show the contribution of Hurûfât Defterleri to the historical and neighbourhood studies of Trabzon city.

Keywords: Ottoman Empire, Trabzon, Mosque, Mahalle, Hurûfât Defterleri

İlk dönem oryantalist çalışmaların Osmanlı İmparatorluğu'nu İslâmî referanslarla incelemeleri, söz konusu siyasi mekanizmanın ve ülkesinin geri kalmışlığın sembolü olarak gösterilmesi ile neticelenmişti. Bununla birlikte son zamanlarda mukayeseli imparatorluk çalışmalarının sayısının hızla artması ve bu çalışmalara Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil edilmesi, Osmanlıların inkâr edilemez bir başarı ile devletlerini ve toplumlarını organize ettiklerini göstermekteydi. İşte bu başarının izahı için gerilemeyle eşleştirilen İslâmî referansların yerine seküler ya da bununla bağlantılı olarak "pragmatist" olarak nitelenen bazı referanslar bulma ihtiyacı hissedilmiş gibi durmaktadır.[1] Bu bağlamda Osmanlı toplumunun hayat alanı mahalledeki insicamı açıklayabilmekte de İslâmî referansların –bilhassa câmiin- yerine seküler bir takım izah biçimleri aranmakta ve uzun zamandır mahalle ve câmi arasında var olduğu düşünülen zorunlu ilişki[2] sorgulanmaya çalışılmaktadır. Bu sorgulamada postmodern akademik bir trend haline gelen "yapısöküm" de etkili olmakta ve "büyük anlatı" olarak yaftalanan bazı hususlarda "dekonstrüksiyon" yapılmaktadır. Bilhassa Trabzon üzerinden alelacele yapıldığı anlaşılan bu sorgulamalarda, henüz yeterli miktarda belge tetkik edilmeden mahalle ve câmi arasındaki ilişkinin zannedildiği gibi kat'î olmadığı zikredilmektedir. Biz, daha önce Trabzon şer'iyye sicillerinden derlediğimiz belgeler nispetinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "medeniyet perspektifi" istikametinde bu ilişkinin hemen göz ardı edilemeyeceğini izah etmeye çalışmıştık. Ayrıca bilhassa şer'iyye sicillerini tutan kâtiplerin mahalle olarak tesmiye ettikleri her birimin gerçek bir mahalle olmayabileceğini, bununla bağlantılı olarak belgelere yansıdığı biçimiyle câmisiz mahalleler var ise bunların da gerçek mahallelerin alt birimi ya da tabir yerinde ise "mahallecik" olarak nitelenmeleri gerektiğine işaret etmiştik.[3] Şimdi de Kazasker Rûznâmçe defterlerinden "Cihet Rûznâmçeleri" olduğu anlaşılan Hurûfât Defterleri'nin[4] tetkiki neticesinde, şer'iyye sicillerinde ve diğer kaynaklarda

[1] Suraiya Faroqhi, İmparatorluğun hemen birçok konuda İslamî hassasiyetlerden ziyade "pragmatist" bir tavrı olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), s. 16.

[2] Aslında ibadethane ve mahalle arasındaki ilişki sadece İslâm dünyasına has bir özellik de değildi. Avrupa'da yerleşim birimleri, her biri kendi kilisesi veya kiliseleri olan, genellikle bir erzak pazarı ve kat'î surette su kaynağı bulunan dört mahalleye (quarters) bölünürdü; bu durum Mumford'un belirttiği üzere "karakteristik" bir hususdu. Nitekim Venedik'te mahalle belli bir kilisenin "sorumluluk bölgesiyle" tanımlanırdı ve adını bağlı olduğu kiliseden alırdı. Yine 12. yüzyıl Londra'sında 25.000 civarında bir nüfus için 13 büyük manastır kilisesi ve 126 küçük kilise vardı; üç yüzyıl kadar sonra dahi 26 bölgenin her birine iki ila 7 kilise düşmekteydi. Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), s. 377, 380.

[3] Turan Açık, "Mahalle ve Câmii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35, (2014), s. 1-39.

[4] Tafsilat için bkz. Yasemin Beyazıt, "Kadıasker Ruznamçelerinde Tipoloji ve Yeterlik", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), s. 107-108; Şerife Eroğlu

rastlanmayan birçok câmiin mahallelerde var olduğu tespit edildi.[5] Böylece bu tebliğde, literatürde varlığı bilinmeyen ya da yanlış bilinen câmiler ortaya çıkarılarak Trabzon tarihi ve mahalle çalışmalarına hurûfât defterlerinin katkısı gösterilmeye gayret edilecektir.

Peki, mahalle çalışmaları neden önemli? Osmanlı mahallesi hakkında yapılan çalışmalar, hem devlet ve toplum arasındaki iletişimin kurucu unsurlarını ortaya çıkarabilmekte hem de Osmanlı şehirlerinin muhtevalarının daha iyi anlaşılmasında fayda sağlamaktadırlar. Tabiî bu çalışmaları mümkün olduğunca daha çok kaynağa teşmil ederek yapmak, meselenin derinliklerine vakıf olmayı ve daha tam bir tarih yazımını da beraberinde getirmektedir. Osmanlı dönemi Trabzon'u hakkında mümkün olduğu nispette iyi bir literatür vücuda getirildiği söylenebilir. Tahrir defterlerinden şer'iyye sicillerine, ahkâm defterinden cizye ve avarız defterlerine ve Osmanlı arşivindeki diğer belge koleksiyonlarına kadar birçok kaynağın tetkik edilerek tahlil edildiği malumdur. Fakat henüz hurûfât defterlerinin Trabzon tarihi hususunda hemen hemen hiç hesaba katılmadığı ifade edilebilir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) bulunan Hurûfât Defterleri, vakıfların günlük tayin ve terfi işlemlerinin kayıtlarının tutulduğu, ayrıca kâtip ve muhzırlar gibi mahkeme görevlileri ve esnaf teşkilatlarının idarecilerinin tayin işlerinin kaydedildiği defterlerdir.[6] Bu bakımdan Osmanlı döneminde şehirde ve kırsalda bulunan câmilerin tespiti açısından çok mühim kaynaklardır. Zira câmilere atanan imam, müezzin, kayyım vb. görevlilerin tayin beratlarında câmilerin isimleri zikredilmiş, çoğu zaman da bunların hangi mahallede oldukları da kaydedilmiştir. Böylece tebliğde, Trabzon Livası hurûfât defterlerinden Trabzon Kazası'na ait defterler incelenmiş ve sadece şehir merkezindeki (nefs-i şehir) câmiler, bulundukları mahalle, hangi defterde geçtikleri ve defterlerin tarihleri itibariyle tablo halinde tespit edilmiştir. Defterler, 1691 ve 1831 yıllarını kapsamaktadır; dolayısıyla bizim yapacağımız tespitler bu tarih aralığı için esastır.[7]

Hanefi Bostan ve Heath Lowry'nin çalışmaları istikametinde tahrir defterlerinden ve şer'iyye sicillerinden edinilen verilerle 1486-1583 yılları arasında Trabzon şehrinde toplam 35 Müslüman mahallesi, 46 adet de gayr-i Müslim

---

Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûznamçe Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 39, (2013), s. 117-121.

[5] Hurûfât defterlerinin şehirlerin mekânsal yapısının ortaya çıkarılmasındaki rolü hakkında bkz. Yasemin Beyazıt, "Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, 5/1, (2013), s. 49-52.

[6] Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt-I. Kısım Osmanlı Tarihi-A*, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 826.

[7] Trabzon Livası Hurûfât Defterleri'nin tamamı, Necmettin Aygün, Turan Açık ve Eyyub Şimşek tarafından neşredilmiştir. *Trabzon Hurufat Defterleri: Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2019).

mahallesi vardı.[8] 17. yüzyılda ise Müslim-gayr-i Müslim toplam 68 mahalle tespit edilmişti.[9] 18. yüzyılda da 35'i Müslüman mahallesi olmak üzere toplam 51 mahalle ismini belgelerdeki verilerden temin etmek mümkündü.[10] 16. 17. ve 18. yüzyıllarda şehir nüfusu genel itibariyle 10.000 ila 15.000 arasında idi.[11] Yani 16. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru gidildiğinde şehir nüfusunda çok büyük bir değişiklik olmamıştı. Elbette kırsaldan kente düşük yoğunluklu bir göç söz konusu idi ve bu da mahallelerde belli oranda bir nüfus artışı anlamına geliyordu. Bu durumu mahallelerdeki mescidlerin minber eklenerek câmiye tahvilinde müşahede etmek mümkündür: "Trabzon'da Kabak Meydanı Mahallesi Mescid-i Şerifi'nin *cemâ'ati kesîr olmağla* minber vaz' olunub câmi'-i şerîf olmak her vechile mahall ve münâsib olmağın el-hâcc Mehmed Ağa kendi mâlından müceddeden minber vaz' itmek içün izn-i Hümâyûn ve hitâbeti Ahmed bin Hamza'ya kâdîsı Abdülfettâh el-Hüseynî 'arzıyla 'inâyet" edilmişti.[12] Ya da bir mahalleye "müceddeden" bir başka câmi daha yapılması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Örneğin Bozdepe Mahallesi'nde Ketencizâde Mehmed Efendi Câmii varken "müceddeden" bir de Gözaçan el-hâcc Ahmed Ağa Câmii yapılmıştı. Hatta "Trabzon mahallâtından Bozdepe Mahallesi'nde vâkı' Duayeri dimekle ma'rûf mevzi'de Hacı Ahmed Ağa müceddeden binâ iylediği mescid-i şerîfin mü'ezzini olmayub muhtâc olmağla yevmî üç akca ile Abdülbâkî Halife'ye 'inâyet" edilmişti.[13] Dolayısıyla bu gibi örnekler şehirde belli oranda bir nüfus artışına işaret ediyor, ama yeni mahalle kurulacak nispette bir nüfus artışı olmadığını gösteriyordu. Bu nedenle daha önce Trabzon mahallelerine dair yapılan bir araştırmada da ifade edildiği üzere; 16. yüzyılda Trabzon, "klasik"/geleneksel bir Osmanlı şehri hüviyeti edinmiş ve bu hüviyetini kısmî bazı değişimlerle 17. ve 18. yüzyıllarda da devam ettirmişti.[14] Dolayısıyla sanayi devriminin yaşanmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda kır ve kent dengesi, bunun yanında şehirlerin geleneksel hususiyetleri uzun zaman devam etmişti. İşte 18. yüzyıla gelindiğinde hâlâ geleneksel kodlarını muhafaza eden Osmanlı Trabzon'unda da mahalle ve câmii toplumun bu gelenekselliğinin hem kaynağı hem de koruyucusu olmuştu. Bu durumu, tescil eder vaziyette hurûfât defterlerinden de takip etmek mümkündür.

---

[8] Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2002); Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005).

[9] Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), s. 672-673.

[10] Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, 9/5, (2017), s. 25-56.

[11] Hanefi Bostan, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Nedenleri", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (2018), s. 121-154.

[12] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurûfât Defterleri (HD)*. no: 1124, s. 99. Rebiülâhir 1151 (Temmuz/Ağustos 1738).

[13] VGMA, *HD*. no: 1119, s. 180. Gurre-i Şevvâl 1136 (23 Haziran 1724).

[14] Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", s. 25-56.

Trabzon şehrinin câmilerini tespit ettiğimiz hurûfât defterlerinin kapsadığı tarih aralığı 1691-1831 yılları olduğu için câmiler ve mahallelerin eşleştirilmesi 18. yüzyıl eksenli yapılmıştır. Buna göre Trabzon'da 18. yüzyılda var olduğunu bildiğimiz mahalleler ve şehirdeki konumları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bunların hemen yanındaki sütuna da tespit edilen câmiler yerleştirilmiştir.

Tablo I. 18. Yüzyılda Trabzon Şehri Mahalleleri ve Câmileri[15]

Müslüman Mahalleleri	**Bulunduğu Yer**	**Câmii**
Amasya	Orta Hisar	Amasya Câmi'-i Şerîfi
Aya Filibo ma'a Çölmekçi	Doğu varoşları	Hacı Ali Ağa Mescidi/Câmii
Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa (1730)	Doğu varoşları	
Aya Sofya	Batı varoşları	Aya Sofya Câmii
Bâb-ı Bazar	Aşağı Hisar	Bâb-ı Bazar Câmii
Bâb-ı Zağanos	Aşağı Hisar	Zağanos Mahallesi Mescid-i Şerîfi
Bayram Bey	Orta Hisar	Bayram Bey Mescidi/ Câmii
Bozdepe	Doğu varoşları	1-Ketencizâde (Mehmed Efendi) Mescidi/Câmii, 2- Gözaçan el-hâcc Ahmed Ağa Câmii
Câmi'-i Kebîr	Orta Hisar	Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Han Câmii
Câmi'-i Manastır	Doğu varoşları	Câmi'-i Manastır
Çarşu ma'a Sarmaşık	Doğu varoşları	Sarmaşık Mescidi
Debbağhâne (Tabakhâne)	Doğu varoşları	1- Tavaşî Mahmud Ağa Mescidi/Câmii, 2- Rabia Hatun Mescidi/Kâşifkızı Mescidi
Eksotha	Batı varoşları	Hacı Osman Mescidi
Faros	Batı varoşları	1- Faros Mescidi/Câmii
Hacı Kasım	Doğu varoşları	Hacı Kasım Câmii
Hoca Halil	Aşağı Hisar	Hoca Halil Mescidi/Câmii
İmâret	Batı varoşları	Hatuniyye Câmii (Sultaniyye Câmii)
İskender Paşa	Doğu varoşları	İskender Paşa Câmii
Kabak/Kavak Meydanı	Batı varoşları	1-Hoca Ali Mescidi/Kabak Meydanı Câmii-2 Semerkandî Hacı Hasan Efendi Câmii
Kal'a-i Kule	Yukarı Hisar	
Karabaş (Hasan Ağa Mescidi)	Aşağı Hisar	Karabaş Mescidi/Câmii/ Hasan Ağa Mescidi
Kasım Ağa/Paşa	Doğu varoşları	Kasım Paşa Mescidi
Ketencizâde	Doğu varoşları	Ketencizâde (Mehmed Efendi) Mescidi/Câmii

[15] Mahalle listesi Açık'ın "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", s. 49-50'den alınmıştır.

Kindinar	Güney varoşları	Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Han Câmii/ Kassabzâde Hacı Hasan Câmii
Köhne Hamam[16]	Doğu varoşları	Köhne Hamam Mescidi
Mağara Mescidi	Aşağı Hisar	Mağara Mahallesi Mescidi
Molla Siyah	Aşağı Hisar	Molla Siyah Mescidi
Muhyiddin ma'a Zeytunluk	Doğu varoşları	Muhyiddin Mescidi/Muhyiddin Mahallesi Câmii-Zeytunluk Mahallesi Câmii
Musa Paşa (Kıssahan Mahallesi)	Orta Hisar	Musa Paşa Câmii
Saçlı Hoca	Aşağı Hisar	Saçlıhoca Mescidi
Saray ("Paşa Sarayının Mahallesi")	Aşağı Hisar	Paşa Sarayı Mahallesi Mescidi
Saray-ı Atîk (Hüseyin Ağa Mescidi)	Orta Hisar	Saray-ı Atik Câmii (Hüseyin Ağa Mescidi)
Şirin Hatun	Orta Hisar	Şirin Hatun Mescidi/Câmii
Tekfur Çayırı	Batı varoşları	1- Erdoğdu Bey/Kethüda Câmii, 2- Nurullah Mescidi
Tekke	Doğu varoşları	Gazzâz kızı Havva Hatun Mescîdi
Yeni Cuma (Câmi'-i Cedid)	Doğu varoşları	1- Yeni Cuma Mahallesi Mescidi/Câmii, 2-Hacı Ramazan Mescid-i Şerîfi
Trabzon Kalesi Varoşundaki Gayrimüslim Mahalleleri	**Bulunduğu Yer**	
Aya Gorgor	Doğu varoşları	
Aya Marina (Rumiyân)	Doğu varoşları	
Aya Vasil	Doğu varoşları	
Ayu Kiraki	Doğu varoşları	
Ayur	Doğu varoşları	
Ayu Yorgi	Doğu varoşları	
Mahalle-i Ermeniyândan Ayu Gorgor	Doğu varoşları	
Ermeniyân-ı Ayur	Doğu varoşları	
Çölmekçiyan	Doğu varoşları	
Eksotha-Rumiyan-ı Eksotha	Batı varoşları	
Frenkhisarı	Doğu varoşları	
Hristos	Doğu varoşları	
Kemerkaya	Doğu varoşları	

[16] Hurûfât Defterleri'nde Köhne Hamam Mahallesi ve câmiinin ismi -sebebi belli olmamakla birlikte- geçmemektedir. Fakat 5 Rebiülâhir 1143 (18 Ekim 1730) tarihli ve beldâr bedellerinin tevzi' edildiği kayıtta sıralanan mahalleler arasında ismi zikredilmektedir (*Trabzon Şer'iyye Sicilleri* (*T.Ş.S.*), no: 1892, kayıt no: 69/1). Elimizde 18. yüzyıla dair bir kayıt olmasa da, 17. yüzyılda Emine bint-i Mahmud adlı kadının borçlarından dolayı mahkemeye getirilmesinde muhzırla birlikte Emine'nin yaşadığı mahalle olan Köhne Hamam Mahallesi'nin imamının da görevlendirilmiş olması, mahallede en azından bir mescidin var olduğunu göstermektedir. *T.Ş.S.*, 1821, 28/5. 1 Cemâziyelevvel 1028 (16 Mayıs 1619).

Tuzluçeşme	Doğu varoşları	
Urganciyan	Doğu varoşları	
Zoğraf	Doğu varoşları	

Görülebileceği üzere 18. yüzyıl için tespit edilen bütün mahallelerin birer câmii veya mescidi bulunmaktaydı. Burada sadece Kale-i Kule Mahallesi câmisiz bir mahalle olarak görünmektedir; fakat hurûfât defterleri'nde rastlamadığımız bu mahalle ve câmiinin zaten var olduğu bilinmektedir. Hanefi Bostan'ın 17. yüzyıl Trabzon mahallelerine dair verdiği listede de mahallenin ismi Kule Câmii Mahallesi olarak geçmektedir.[17] Yine "Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa" adlı mahallenin adından da anlaşılacağı üzere İskender Paşa Mahallesi'ne bağlı olması hasebiyle câmiinin İskender Paşa olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Böylece bütün mahallelerin câmii olduğu bir kez daha teyid edilmiş olmaktadır. Hatta Bozdebe, Debbağhane, Kabak Meydanı gibi bazı mahallelerde iki câmi birden vardır. Meseleyi biraz daha derinleştirirsek; Hristiyan mahalleleri arasında görülen Kemerkaya Mahallesi'ne dair gurre-i Zilhicce 1136 (21 Ağustos 1724) tarihli bir adet hurûfât defteri kaydındaki, "Trabzon'da Kemerkaya Mahallesi'nde vâki' Sarmaşık Mescidi"nin varlığı, yine Zilkade 1176 (Mayıs/Haziran 1763) tarihli bir başka kayıtta "Trabzon'da Bozdepe Mahallesi sâkinlerinden sâhibü'l-hayrât Hacı Salih bin İsmail nâm kimesne(nin) Kemerkaya Mahallesi'nde Timurciler Sûku kurbunda müceddeden binâ iylediği fevkânî câmi'-i şerîf"den bahsedilmesi,[18] listemizde gayr-i Müslim mahallesi olarak görünen Kemerkaya Mahallesi'nde dahi iki adet câmi olduğuna işaret etmektedir. Burada muhtemelen şöyle bir hususiyet bulunmaktadır: Karma bir mahalle olan Kemerkaya Mahallesi'nin Müslüman cemaatini büyük ihtimalle 1523-1553 tarihleri arasında bir şapelden çevrilmiş olan Sarmaşık Mescidi temsil etmekte ve mahalle kimi zaman Sarmaşık Mescidi Mahallesi şeklinde de anılabilmektedir. Bunun yanında mahallede cizye yükümlüsü bir gayr-i Müslim nüfus bulunduğu için elimizdeki avarız ve cizye defterleri ya da Müslümanlardan ve gayr-i Müslimlerden ayrı ayrı alınan beldar bedelleri veya nezir kayıtlarında bu mahalle ayrı bir mahalle gibi yazılmıştır.[19] Benzer bir şekilde 5 Rebiülâhir 1143 (18 Ekim 1730) tarihli ve beldâr bedellerinin tevzi' edildiği bir kayıtta geçen Mahalle-i Müselmânân-ı Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa ve Mahalle-i Rûmiyân-ı Aya Marina (zimmîyân) ile Mahalle-i Eksotha (Müselmânân) ve Mahalle-i Rûmiyân-ı Eksotha (zimmîyân)[20] mahallelerinde olduğu gibi. Bunlar muhtemelen ayrı mahalleler olmaktan ziyade karma mahalleler idi. Kâtip, mahalle isimlerini yazarken mahallenin Rum ahâlisini belirtmekte, verginin bu Rumlara kaç nefer üzerinden tevzi' edildiğini ifade etmekteydi. Böylece Rumiyân-ı Aya Marina ile Müselmânân-ı Aya Marina elbette aynı fizikî mekânda bulunuyordu; fakat devletle girmiş oldukları ilişki

[17] Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", s. 673.
[18] VGMA, *HD*, 1126, s. 76.
[19] Tafsilat için bkz. Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Mahalleleri", s. 47-48.
[20] *T.Ş.S.*, 1892, 69/1.

çerçevesinde Müslim ve gayr-i Müslim ahâlinin tâbi olduğu vergilerde farklılık olması nedeniyle aynı mekânda, içerisinde yaşayan insanlar bağlamında farklı mahalleler olarak addedilmişlerdi. Tekrar Kemerkaya Mahallesi'ne dönülürse; burada Bozdepe Mahallesi sâkinlerinden Hacı Salih bin İsmail'in Timurciler Sûku kurbunda müceddeden bina ettirdiği câmiin ise mahallenin Müslüman nüfusunun artması ile birlikte inşa edilen ikinci câmi olduğu söylenmelidir.

Bütün bu tespit edilen mahallerin ve câmilerin dışında, tebliğimize kaynaklık eden defterlerden çıkarılan veriler üzerinden Trabzon Şehri'nde -bilhassa çarşıda- birçok câmi daha olduğunu zikredebiliriz. Tebliğin ekinde verilen tabloda, hurûfât defterlerinde geçen mahalle ve çarşı isimleri ile câmilerin hangi defterde yer aldıkları ve tarihlerine işaret edilmiştir. Tabloda görülebileceği üzere 1691-1831 yıllarını kapsayan tarih aralığında kaba bir hesapla Trabzon'da yaklaşık 80 adet câmi görünmektedir. Tabiî biraz daha dikkatli bakıldığında farklı isimlendirilen bazı câmilerin aslında aynı câmi olduğu anlaşılmaktadır. Henüz modern bürokrasinin standardize edici tavrının olmadığı bir dönemde, kâtiplerin câmileri isimlendirmekte modern bir mantık açısından çok da "tutarlı" olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Orta Hisar'da Şirin Hatun Mescidi ile Ahmed Paşa Mescidi'nin aslında aynı câmi oldukları rahatlıkla ifade edilebilir. Zira birçok kayıtta görülebileceği üzere Ahmed Paşa, Şirin Hatun Mescidi'ni hem tamir ettirmiş hem de para vakfederek desteklemiştir[21] ve 1118 numaralı defterin 233. sayfasında Ramazân 1123 (Ekim/Kasım 1711) tarihli kaydı yazan kâtip, Şirin Hatun Mescidi'ni, Paşa'nın bu emeklerine binaen Ahmed Paşa Mescidi olarak zikretmiştir.[22] Nitekim Ahmed Paşa'nın vakfiyesinden de anlaşıldığına göre, H. 1093 (M. 1682) tarihinde câmi harap vaziyettedir ve bu tarihte tamir ettirilmiştir.[23] Dolayısıyla hurûfât defterlerinde görülen bütün câmilerin ayrı birer câmi olduğuna ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Böylece Gurre-i Şevvâl 1124 (1 Kasım 1712) tarihli kayıtta geçen ve Orta Hisar'da Şirin Hatun Mahallesi'nde değil de sadece "Orta Hisar'da Ahmed Paşa Mescid'i" şeklinde zikredilen[24] mescidin de rahatlıkla Şirin Hatun Mescidi olduğunu söylemek mümkündür. Burada mühim bir hususa işaret etmeden geçmemek gerekmektedir. Bilindiği üzere, Lowry'nin tabiri ile "bugün yanlış olarak İç Kale Câmii denilen"[25] Mescid-i Vâlide-i Merhûm Sultan Abdullah ile Şirin Hatun Mescidi arasında literatürde bir muğlaklık söz konusudur. Öncelikli olarak belirtmek gerekirse; hurûfât defterlerinde "Mescid-i Valide-i Merhûm Sultan Abdullah"ın ismine hiç rastlanmamaktadır. Bu câmiin 1470 yılında inşa ettirildiği bilinmektedir. Ayrıca mahallesine ilk defa 1523 tarihli tahrir defterinde rastlanmaktadır. 1565-66 tarihli şer'iyye sicilinde "Sultan Abdullah" adıyla kaydedilen mahalle, 1583 tahririnde "Mahalle-i Mescid-i Cedid

[21] Örnek olması açısından bkz. VGMA, *HD*. 1118, s. 237; HD. 1128, 99; HD. 546, s. 169.
[22] VGMA, *HD*. 1118, s. 233.
[23] Mehmet Kurnaz, *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, (Trabzon: Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları, 2003), s. 101.
[24] VGMA, *HD*. 1160, s. 108.
[25] Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, s. 59.

der Vâlide-i Sultân Abdullah" olarak karşımıza çıkmaktadır.[26] 17. yüzyılda ve 18. yüzyılda ise bir daha bu mahallenin ismi ile karşılaşılmamaktadır. Hâlbuki artık sıklıkla Şirin Hatun Mahallesi ve câmiinden bahseden kayıtları görmek mümkündür. Yine hurûfât defterlerinde Ahmed Paşa'nın tamir ettirdiği mescidin Orta Hisar'daki Şirin Hatun Mescidi olduğuna dair yukarıda zikredildiği üzere birçok kayıt bulunmaktadır. Paşa'nın tamirini konu edinen vakfiyede "Medine-i Trabzon mahallâtından Kule Hamamı kurbunda merhûme Şirin Hatun'un binâ ve vakfeylediği mescid-i şerîf…" ibaresini hurûfât defterleri ile beraber okuduğumuzda, eski "Valide-i Merhum Sultan Abdullah Mahallesi"nin Şirin Hatun Mahallesi'ne dönüşmüş olduğu söylenmelidir. Dolayısıyla belgelerimizde geçen Şirin Hatun Câmii'nin bugün İç Kale Câmii olarak bilinen câmi olduğuna kesin nazarı ile bakılabilir. Son tahlilde, tanjant yolu yapılırken yıkılan ve İç Kale Câmii'nden ayrı olarak yine Şirin Hatun Câmii olarak bilinen; fakat hakkında yeteri kadar malumat bulunmayan câmiin ise belgelerimizdeki câmiden farklı bir câmi olduğu anlaşılmaktadır. Koruma Kurulu Arşivi'nden alınan yıkılmadan önceki fotoğraflarına bakıldığında,[27] Ömer İskender Tuluk'un ifade ettiği üzere "bu hâliyle câmiin 19. yüzyıldan geriye gitmesi mümkün değildir."[28] Dolayısıyla Şirin Hatun Camii olarak bildiğimiz bu ikinci camiin, tarihî Şirin Hatun Camii ile alakası olmadığını ifade edebiliriz.

Bir başka örnek de, literatürde yanlış bir vaziyette ayrı câmilermiş gibi zannedilen Kıssahân ile Musa Paşa câmilerine dairdir. Musa Paşa Câmii'nin Orta Hisar'da aynı adlı mahallede bulunduğu ve 1668 yılında Musa Paşa tarafından yaptırıldığı sıklıkla ifade edilmektedir.[29] Bilindiği üzere ilk defa 1523 tarihli tahrir defterinde olmak üzere 1553 ve 1583 tarihli tahrirlerde de gördüğümüz Mescid-i Kıssahan Mahallesi'nin, Hanefi Bostan'ın yaptığı taramalarda, tam tarih vermemekle beraber 17. yüzyılda da görüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde hurûfât defterleri hariç olmak üzere elimizdeki kaynaklarda Kıssahan Mahallesi'ne de, câmiine de rastlanmamaktadır. Örneğin 2 Safer 1144 (6 Ağustos 1731) tarihli nezir kaydında sayılan Trabzon mahalleleri arasında geçmemektedir; fakat Musa Paşa Mahallesi vardır.[30] Dolayısıyla büyük ihtimalle 17. yüzyıldan sonra bu mahalle ya yok olmuş ya da başka bir mahalle adı ile varlığını devam ettirmiştir denilebilir. Daha önceki örneklerde görüldüğü üzere Osmanlı toplumunda câmilere isim verilmesi hususunda oldukça serbest davranıldığı ve mevcut câmilerin, tamir ettiren ya da para vakfeden kişilerin isimleri ile de anıldıklarını biliyoruz. Nitekim Kıssahan Câmii de hurûfât

[26] Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 134.

[27] Ö. İskender Tuluk ve H. İbrahim Düzenli, "Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 78.

[28] Bize, bu bilgiyi veren mimarlık tarihçisi Ömer İskender Tuluk'a müteşekkiriz.

[29] Hüseyin Albayrak, *Trabzon Orta Hisar ve Çevresi*, Ankara 1998, 33, Haşim Karpuz, "Trabzon'da Türk Devri Yapıları", *Kültür ve Sanat*, 18, (Haziran 1993), s. 16; Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2006), 72.

[30] Tafsilat için bkz. Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", s. 48.

defterlerindeki kayıtlara göre Musa Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Cemâziyelevvel 1114 (Eylül/Ekim 1702) tarihli kaydımızda, "Trabzon'da Ortahisar mahallâtından Kıssahan Mahallesi'nde Musa Paşa ta'mîr iylediği câmi'" şeklinde bir ibare geçmektedir.[31] Muharrem 1113 (Haziran/Temmuz 1701) tarihli kayıtta ise kâtip, câmii "Kıssahan Musa Paşa Câmi'i" olarak anmıştır.[32] Safer 1118 (Mayıs/Haziran 1706) tarihinde ise "Trabzon'da Kıssahan Mahallesi'nde Musa Paşa ta'mîr iylediği mescidin nâzırı"nın "Musa Paşa'nın karındaşı oğlunun oğlu Mehmed" olduğunu ve onun vefatından sonra Mehmed'in "karındaşı İbrahim'e" geçtiğini öğreniyoruz.[33] Dolayısıyla Musa Paşa Câmii'nin giriş kapısı üzerindeki 1668 tarihli kitabe, büyük ihtimalle Musa Paşa'nın tamirinden sonra konulmuş bir kitabe olmalıdır. Tamiratın boyutunu bilmemekle beraber kitabede geçen "Hak rızasıçün idüb sa'y-ı cemil/bâni-i kıble-i erkân oldu" beyitindeki "bâni" kelimesinden Kıssahan Mescidi'nin büyük bir tamirat geçirdiği, belki de yeniden inşa edildiği söylenebilir. Netice itibariyle, artık sadece hurûfât defterleri'nde Musa Paşa Câmii ile beraber gördüğümüz Kıssahan Mahallesi'nin Musa Paşa Mahallesi'ne dönüştüğünü ve câmiin de Musa Paşa, hatta kimi zaman "Kıssahân Musa Paşa Câmii" şeklinde anıldığını ifade edebiliriz.

Aynı câmi olduğuna kesin nazarıyla bakabileceğimiz iki câmi de Saray-ı Atik Câmii ile Hüseyin Ağa Câmii'dir. Lowry, Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi'nin Yukarı Hisar'da olduğunu belirtmekte, 16. yüzyıl tahrirlerinin her birinde rastladığımız bu mahallenin "şehir hakkındaki daha sonraki kaynaklarda sözünün geçme"diğini belirtmektedir.[34] Hâlbuki 17. ve 18. yüzyıllarda gerek şer'iyye sicillerinde gerekse hurûfât defterlerinde bu mahalleyi hâlâ görmek mümkündür; fakat Yukarı Hisar'da değil de Orta Hisar'da olduğunu söylemek gerekmektedir. Tuluk ve Düzenli, günümüzde ortadan kalkmış olan bu câmiin Saray-ı Atik Mahallesi'nde olduğu ihtimalini dile getirmektedirler.[35] Nitekim hurûfât defterlerine bakıldığında; "Trabzon'da Eskisaray Mahallesi'nde Hüseyin Ağa Mescidi'nde müezzin ve kayyım olan Yusuf"un beratının tescil edilmesi[36] ile "Trabzon'da Ortahisar'da Saray-ı Atik Mahallesi'nde Hüseyin Ağa binâ iylediği mescid-i şerîf"[37] ibaresi, Hüseyin Ağa Mahallesi ile Saray-ı Atik Câmii Mahallesi ve câmilerinin de aynı yere işaret ettiğini göstermektedir. Hatta bir adet kayıtta mescide sonradan minber eklendiği ve bir de hatip tayin edildiği yazılıdır.[38]

Bir başka aynı câmi ise "Trabzon'da Ortahisar'da Amasya Mahallesi'nde Boladzâde Ahmed Ağa Câmii"dir.[39] Burası aslında Amasya Câmii'dir. Boladzâde

[31] VGMA, *HD*. 1160, s. 106.
[32] VGMA, *HD*. 1160, s. 106.
[33] VGMA, *HD*. 1160, s. 107.
[34] Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 59.
[35] Tuluk ve Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 63-64, 80.
[36] VGMA, *HD*. 1160, s. 106. Ramazân 1103 (Mayıs/Haziran 1692).
[37] VGMA, *HD*. 1086, s. 56. Gurre-i Şabân 1174 (8 Mart 1761).
[38] VGMA, *HD*. 1089, s. 79. Şevvâl 1185 (Ocak/Şubat 1772).
[39] VGMA, *HD*. 1086, s. 53. Gurre-i Şevvâl 1172 (28 Mayıs 1759).

Ahmed Ağa'nın câmiye para vakfettiği anlaşılmaktadır.[40] Bunun yanında ne kadar güvenilir olduğu belli olmamakla birlikte bu câmiin "Boladzâde Ahmed Ağa vasiyyeti üzere binâ olun"duğu da kaydedilmiştir.[41] Ayrıca 1523 tarihli tahrir defterinde "Mahalle-i Mescid-i Hacı Baba" şeklinde Ortahisar'da olduğuna işaret edilen mahalle, 1583 tarihli tahrir defterinde "Mahalle-i Mescid-i Amasya ma'a Hacı Baba" şeklinde geçmektedir.[42] Daha sonra da böyle bir mahalle ismine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu mahalle Amasya Mahallesi ile birleşmiştir. Peki, mescidine ne olmuştur? Bu birleştirilen mahallede Amasya Mescidi zaten var olduğuna ve bir daha Hacı Baba Mescidi'ne rastlanmadığına göre; Trabzon'da bulunan Hacı Baba Tekkesi'ne "ref' olunan" Osman ve Mustafa yerine 22 Ramazân 1037 (26 Mayıs 1628) tarihinde zaviyedâr olarak tayin edilen Şeyh Mehmed'e ve muhtemele kendisinden önceki ve sonraki diğer şeyhlere ve müridlerine tekke olmuş olma ihtimali büyüktür.[43] Yani mescid, Amasya Mahallesi ile birleştikten sonra, büyük ihtimalle mescid iken de icra ettiği tekke fonksiyonunu müstakil olarak devam ettirmiş olabilir. Hatta Amasya Mescidi ile bağı da kopmamıştır; Hacıbaba Tekkesi'nin "Amasya Mescidi'ne imâm olanlara meşrûta" kılındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed adlı bir kişi haksız bir vaziyette tekkeyi kendisine berat ettirmiş; fakat bu haksızlık ortadan kaldırılarak tekke asıl sahibi Amasya Mescidi imamı Şeyh Hasan'a tevcih edilmiştir.[44]

Şimdi ekte verilen tabloda ayrı câmilermiş gibi görünen, tespit edebildiğimiz aynı câmileri sıralamaya devam edebiliriz. Öncelikli olarak sadece Muharrem 1113 (Haziran/Temmuz 1701) tarihli bir adet kayıtta geçen ve hangi mahalde olduğu belli olmayan Kasım Ağa Câmii,[45] büyük ihtimalle Kasım Paşa Câmii ile aynı câmidir. Kasım Paşa Mahallesi ile Kasım Ağa Mahallesi'nin aynı mahalle oldukları bilinmektedir.[46] Dolayısıyla burada da iki ayrı câmi yoktur.

Aşağı Hisar'da Bâb-ı Bazar Mahallesi'ndeki Bâb-ı Bazar Câmii ile aynı mahallede olduğu belirtilen Fatih Sultan Mehmed Han Câmii de, kâtiplerin kayıt tutma hususiyetlerinden kaynaklanan bir farklılık gibi durmaktadır. Aslında bu iki câmi, Bâb-ı Bazar Câmii olarak bildiğimiz câmidir. Aynı tarihlerdeki görevlilerin isimleri mukayese edildiğinde bu durum açıkça görülmektedir. Şabân 1114 (Aralık 1702/Ocak 1703) tarihli bir hurûfât defteri kaydında ise "Trabzon mahallâtından Bâb-ı Bazar Mahallesi'nde vâki' Fatih Sultan Mehmed binâ iylediği câmi'-i şerîfde"[47] şeklinde bir ibare geçmektedir. Literatürde bu câmiin 1486 ila 1523 yılları arasında yapılmış olabileceği ifade edilmektedir; zira câmiye ilk olarak 1523 tarihli

[40] VGMA, *HD*. 1126, s. 77. Şevvâl 1180 (Mart 1767).
[41] VGMA, *HD*. 1086, 11, s. 44. Şabân 1168 (Mayıs/Haziran 1755).
[42] Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 60.
[43] *T.Ş.S.*, 1825, 40/1.
[44] VGMA, *HD*. 1118, s. 235. Zilhicce 1130 (Ekim/Kasım 1718).
[45] VGMA, *HD*. 1160, s. 106.
[46] Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", s. 49.
[47] VGMA, *HD*. 1160, s. 106.

Tahrir Defteri'nde rastlanmaktadır.[48] Dolayısıyla câmiin inşa tarihi hususunda bir muğlaklık söz konusudur. Elimizdeki hurûfât defteri kaydı, bu câmiin Fatih zamanında inşa ettirildiğini söylemektedir. Eğer kâtip herhangi bir hata yapmıyor ise Bâb-ı Bazar Câmii'nin inşa tarihini biraz daha geriye çekmek gerekmektedir. Nitekim Neşri, Trabzon'un fethi akabinde, "Pâdişâh dahı Tarabuzon'da *mescidler* yapup, ehl-i İslâm'dan evler sürüp, bu kâfirlerün hâlî kalan evlerin mülkliğe üleşdürdi"[49] demektedir. Dolayısıyla yaptırılan bu mescidlerden birinin Bâb-ı Bazar Câmii olması elbette muhtemeldir. Tabiî bu sefer de neden 1486 tarihli tahrir defterinde bu câmiye ve mahallesine rastlamıyoruz gibi bir soru karşımıza çıkmaktadır. Burada câmiin henüz bir mahalleye kavuşamamış olması bir gerekçe olarak öne sürülebilir, ama kesin bir şey söylemek zordur. Fakat benzer bir vaziyette 1470 yılında yaptırıldığını bildiğimiz "Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah"ın mahallesine de 1486 tarihli defterde rastlanmamaktadır. Bu mahalle de ilk defa karşımıza 1523 tarihli defterde çıkmaktadır. Dolayısıyla her iki camiin de mahallesine sonradan kavuşması ile birlikte 1523 tarihli defterde kendilerine yer edinebilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bunun haricinde literatürde bu câmiin Karabaş Mescidi ile aynı olduğu da sıklıkla zikredilmiştir. Fakat hurûfât defterleri incelendiğinde, bu iki câmiin ayrı câmiler olduğu, hatta "Trabzon mahallâtından Aşağıhisar nâm-ı diğer Karabaş Mahallesi'nde Hasan Ağa binâ iylediği mescid-i şerîfde"[50] kaydından da anlaşılacağı üzere bu câmiin Hasan Ağa adlı bir kişi tarafından yaptırıldığı zikredilebilir.[51] Dolayısıyla "Trabzon'da İskelesi başında Mumhâne kurbunda" Hasan Ağa Câmii ile Aşağı Hisar Mahallesi'nde Hasan Ağa Câmii ve Hasan Ağa Mahallesi Mescidi aynı câmilerdir. Bu mescide minberin de sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.[52] Dolayısıyla kayıtlarda geçen Hasan Ağa Mahallesi'nde "kâ'in mescid-i şerîf"[53] de aynı câmi olmaktadır. Bunun yanında bugün ayakta olan Hasan Ağa Câmii'nin fevkâni olması dikkate alınırsa; "Trabzon Sûku'nda Arasta Çarşusu'nda merhûm Hasan Ağa binâsı câmi'"in[54] de "fevkânî"[55] olması hasebiyle aynı câmi olduğuna hükmedilebilir. Tabiî "Trabzon Çarşusu'nda Hacı Hasan binâsı câmi'"[56] ile "Trabzon Çarşusu'nda Hacı Hasan binâsı Çardak Câmii"[57] de aynı câmi olarak nitelenebilir.

[48] Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 68.
[49] Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), s. 333.
[50] VGMA, *HD*. 1129, s. 218.
[51] İskender Paşa'nın azatlılarından olan Ser-bevvabân Hacı Hasan b. Abdullah tarafından yaptırılan ve bugün Pazarkapı Mahallesi Sakız Meydanı Sokağı'nda yer alan Hasan Ağa Câmii'nin bulunduğu yer muhtemelen Hacı Hasan Mescidi Mahallesi idi. Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 67.
[52] VGMA, *HD*. 546, s. 167. 21 Ramazân 230 (27 Ağustos 1815).
[53] VGMA, *HD*. 546, s. 167. 21 Ramazân 230 (27 Ağustos 1815).
[54] VGMA, *HD*. 547, s. 133. Cemâziyelevvel 1200 (Mart 1786).
[55] VGMA, *HD*. 547, s. 133. Cemâziyelevvel 1200 (Mart 1786).
[56] VGMA, *HD*. 1118, s. 234. Cemâziyelevvel 1129 (Nisan/Mayıs 1717).
[57] VGMA, *HD*. 1118, s. 239. Muharrem 1135 (Ekim/Kasım 1722).

Yine "Trabzon Sûku'nda Semercilerbaşı'nda vâki' Hacı İbrahim Câmi-i Şerîf'i"[58] ile "Trabzon'da Taşhan karşusunda Hacı İbrahim Ağa binâ iylediği câmi'-i şerîf"[59] de hemen hemen aynı yerde olmaları münasebetiyle aynı câmi olabilirler. "Trabzon Sûku'nda Çörekçiler kurbunda" bulunan fevkâni mescid ile "Çörekçiler Sûku'nda İmamzâde Mehmed Câmii"nin de aynı câmi olduğu anlaşılmaktadır. Şa'bân 1169 (Mayıs 1756) tarihli ilk kayıtta[60] mescide minber eklendiği ve imamet ve hitabetinin de Ali Halife'ye tevcih edildiği belirtilmekte iken Gurre-i Şevvâl 1172 (28 Mayıs 1759) tarihli kayıtta[61] İmamzâde Mehmed Câmii'nin hâtibi Hacı Ali Halife'nin beratının tecdid edildiği görülmektedir.

Sadece iki adet kayıtta varlığına rastladığımız Mescid-i Saray'ın[62] ise Saray-ı Atik ya da "Paşa Saray Mescidi" ile aynı mescid olması muhtemeldir. Bunun hâricinde Trabzon'da Mumhâne kurbunda el-Hâcc Osman Mescidi[63] ile "Trabzon'da sâhil-i bahrda esvâk içinde" bulunan (Ekizzâde) Hacı Osman binâsı Câmi[64] aynı câmidir.[65] Bu câmiin Çıkrıkçılar Sûku'nun karşısında olduğu anlaşılmaktadır.[66] Sadece birer adet kayıtta karşımıza çıkan ve nerede oldukları belli olmayan Nur Seyyid Mescidi[67] ile Nureddin Mescidi'nin[68] de Tekfurçayırı Mahallesi'nde bulunan Nurullah Mescidi ile aynı mescid olması ihtimal dâhilindedir. Şa'bân 1169 (Mayıs 1756) tarihinde Nur Seyyid Mescidi'nin imamı Mustafa iken Ramazân 1169 (Mayıs/Haziran 1756) tarihinde Nurullah Mescidi'nin imamı da Mustafa Halife'dir.[69] Dolayısıyla bu isim benzerliği Nureddin Mescidi hakkında tam bir yorum yapamasak da Nur Seyyid Mescidi ile Nurullah Mescidi'nin aynı câmi olma ihtimallerini kuvvetlendirmektedir. Kindinar-ı Kebir Mahallesi Mescidi'nin de (Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Câmii), Kasabzâde Hacı Hasan Câmii ile aynı câmi olması gerekmektedir; çünkü Rebiülevvel 1145 (Ağustos/Eylül 1732) tarihli iki ayrı kaydın ilkinde, Kassabzâde Hasanağa Câmii'nin imamı Ömer'in hacca giderken vefat ettiği ve imamlık vazifesinin Kasabzâde vakfından almak üzere, oğlu Ali Halife'ye tevcih edildiği, ikinci kayıtta ise Ebu'l-feth Sultan Mehmed Câmii'nin hatibi Ömer'in hacca giderken vefat ettiği, vazifesinin Hacı Hüseyin Sûku'ndan" (büyük ihtimalle vakfından olmalı) almak

[58] VGMA, *HD*. 1126, s. 76.
[59] VGMA, *HD*. 1086, s. 52.
[60] VGMA, *HD*. 1086, s. 46.
[61] VGMA, *HD*. 1086, s. 54.
[62] "Trabzon'da Mescid-i Saray'da vakfından almak üzere iki akca ile Kayyım Süleyman fevtinden Ömer'e kâdîsı Seyyid Mehmed Ârif 'arzıyla tevcîh." Zilkade 1134 (Ağustos/Eylül 1722). VGMA, *HD*. 1118, s. 238. "Trabzon'da Mescid-i Saray dimekle ma'rûf mescidin vakfından almak üzere Süleyman mahlûlünden iki akca ile Kayyım Ömer'e tecdîd." Muharrem 1144 (Temmuz/Ağustos 1731). VGMA, *HD*. 1124, s. 92.
[63] VGMA, *HD*. 1160, s. 106. Zilhicce 1111 (Mayıs/Haziran 1700).
[64] VGMA, *HD*. 1118, s. 236. Cemâziyelâhir 1132 (Nisan/Mayıs 1720).
[65] VGMA, *HD*. 1124, s. 97. Muharrem 1149 (Mayıs/Haziran 1736).
[66] Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2005), 156.
[67] VGMA, *HD*. 1086, s. 46. Şabân 1169 (Mayıs 1756).
[68] VGMA, *HD*. 1086, s. 49. Gurre-i Şabân 1171 (10 Nisan 1758).
[69] VGMA, *HD*. 1086, s. 47.

üzere oğlu Ali Halife'ye tevcih edildiği yazılıdır.[70] Dolayısıyla Hacı Hasan'ın câmiye para vakfetmesi,[71] câmiin bir de onun adı ile anılmaya başlamasına sebep olmuş olabilir. Ayrıca sadece birer adet kayıtta geçen "Trabzon'da "Aşağıhisar'da Saçlıhoca Mahallesi sâkinlerinden Hacı Ebubekir bin Nuh binâsı câmi"[72] ve "Trabzon mahallâtından Çarşu Mahallesi'nde el-Hâcc Ebubekir binâ iylediği câmi"[73] ile Trabzon Sûk'unda Semerciler Çarşısı'nda bulunan Debbağ Hacı Ebubekir Câmii aynı câmilerdi.

Bazı kayıtlarda ise camilerin nerede oldukları zikredilmemektedir. Bunlardan birisi Mustafa Ağa Câmii'dir. Trabzon'da Tavaşî Mahmud Ağa ve Mustafa Ağa câmilerinde imâm olan Hüseyin vefat etmiş, yerine Hafız Ömer bir akça ile tayin edilmişti.[74] Tavaşi Mahmud Ağa Câmii ile beraber zikredilmesi ve bir imamın iki câmide birden nasıl fiilen imamlık yapabileceği sorusu üzerinden bu iki câmiin aynı muhitte yani Debbağhane Mahallesi'nde olması ya da belki de aynı câmi oldukları düşünülebilir. "Trabzon'da Tavaşî Mahmud Ağa ve Hacı Mustafa Ağa vakıflarının mütevellîsi olan Hüseyin fevt yerine Ahmed mahalldir diyü bir akca ile 'inâyet."[75] şeklindeki aynı tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, İmam Hüseyin aynı zamanda her iki vakfın da mütevellisi idi. Orta Hisar'da Şirin Hatun Mescidi ile Ahmed Paşa Mescidi'nin Ahmed Paşa'nın para vakfetmesi hasebiyle aynı isimle anılmasına benzer bir vaziyette, burada da Hacı Mustafa Ağa'nın Tavaşî Mahmud Ağa Câmii için vakıf kurmuş olması,[76] aslında her iki câmiin aynı câmi olduklarını düşündürmektedir. Nitekim câmiin kitabesine göre H. 1060 (M. 650) tarihinde Hacı Mustafa tarafından bir tamirat ya da yeniden inşa edilmenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.[77] Dolayısıyla aynı câmi olduklarına kesin nazarı ile bakılabilir.

Nerede olduğu belli olmayan bir diğer câmi ise muhtemelen kâtibin ismini yanlış yazdığı Dazya Mescidi'dir. Sadece Şabân 1118 (Kasım/Aralık 1706) tarihli bir adet kayıtta, "Trabzon'da Dazya Mescidi'nde nîm akca ile Ferrâş İsmail fevt Mehmed'e 'inâyet."[78] şeklinde ismi geçen mescide dair elimizde başka malumat yoktur. Bu mescidin de elimizde isimlerini bildiğimiz diğer mescidlerden biri ile aynı mescid olma ihtimali elbette vardır. Belki de Zilkade 1105 (Haziran/Temmuz 1694) tarihli kayıtta geçen Kilise Câmii'nde nim akçe ile ferrâş olan Musa'nın vefatından sonra ferraşlığı devralan İsmail[79] ile aynı Ferrâş İsmail'den bahsediyor olabiliriz; dolayısıyla "Kilise Câmii" gibi bir ismi algılayamamış olan kâtip de câmi

[70] VGMA, *HD*. 1124, s. 94.
[71] VGMA, *HD*. 1118, s. 238. Zilkade 1134 (Ağustos/Eylül 1722).
[72] VGMA, *HD*. 551, s. 21. 10 Safer 1207 (27 Eylül 1792).
[73] VGMA, *HD*. 1124, s. 96. Ramazân 1147 (Ocak/Şubat 1735).
[74] VGMA, *HD*. 1160, s. 106. Safer 1112 (Temmuz/Ağustos 1700).
[75] VGMA, *HD*. 1160, s. 106, Safer 1112 (Temmuz/Ağustos 1700).
[76] VGMA, *HD*. 1160, s. 106. Safer 1112 (Temmuz/Ağustos 1700).
[77] Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 71.
[78] VGMA, *HD*. 1160, . 107.
[79] VGMA, *HD*. 1140, s. 425.

ismini Dazya şeklinde daha "nötr" bir isim şeklinde okumuş ve yazmış olabilir. Bunun yanında şimdiki malumatımız nispetinde Trabzon Şehri'nde Kilise adlı bir mahalle olmadığını biliyoruz. Dolayısıyla hurûfât defterlerini tutan kâtiplerin modern bürokratik standartlar açısından bakıldığında "özensiz" gözüken tavırları münasebetiyle, tam konum belirtmedikleri Kilise Mahallesi ve câmii, Trabzon şehir merkezinde de olmayabilir. Nitekim "Trabzon Kazâsı'nda Kilise nâm mahallde Nuh binâsı câmi'inde ber-vech-i (hasbî) imâm ve hatîb olan Ahmed bin Nuh fevt mahlûlünden karındaşı Mustafa bin Nuh'a Akcaabad ma'a Yemuhura nâibi Hasan Efendi 'arzıyla tevcîh buyruldu."[80] kaydından çıkarılabileceği üzere, arzı yapan nâibin Akcaabad ma'a Yemhura nâibi olması, bu mahallin ve câmiinin Akçaabad'da olduğuna dair yorumlanabilir.

Şehir merkezinde olmayabileceğine işaret edeceğimiz bir diğer mahalle ve câmi de, defterlerimizde sadece bir defa ismi geçen Hoca Bey Mahallesi ve burada Hacı Ahmed Bey tarafından bina edilen câmidir.[81] Bu mahalleyi ve câmiyi şehirde bulunan varlığını bildiğimiz mahalle ve câmilerle kesin bir surette eşleştirmek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte Faros Mahallesi'nde Hacı Ahmed Câmii ile "Trabzon'da Faros Mahallesi sükkânından Hacı Mahmud Câmii" adında iki ayrı câmi ismimiz bulunmaktadır. Bu câmiler büyük ihtimalle aynı câmilerdir; zira aynı tarihte (Receb 1133-Nisan/Mayıs 1721) Hacı Ahmed Câmii'ne Mustafa, Cuma namazından sonra vaaz vermek üzere vaiz ve "talebe-i 'ulûma ders dimek" için ders-i âmm tayin edilmişti.[82] Zilkade 1143 (Mayıs/Haziran 1731) tarihli bir kayıtta, "Trabzon'da Faros Mahallesi'nde câmi'de ashâb-ı hayrâtdan el-Hâcc Mehmed ve el-Hâcc Ahmed vesâ'ir ba'zı kimesnelerin vakf iylediği nukûd"dan bahsedilmesi,[83] Hacı Ahmed isimli bir kişinin Faros Mahallesi Câmii'ne vakfettiği paradan dolayı, bir de câmiin bu isimle anılmış olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Faros Mescidi/Câmii ve Hacı Ahmed ve Mahmud Câmileri aynı câmi olabilirler. Hoca Bey Mahallesi'ndeki Hacı Ahmed Bey Câmii'nin bunlarla bir bağlantısı var mı ne yazık ki kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Yine sadece bir adet kayıtta geçen el-hacc İsmail'in Trabzon'da "Tahmisler kurbunda müceddeden binâ iylediği câmi'-i şerîf"in[84] tam nerede olduğunu ve diğer câmilerden biri ile aynı câmi olup olmadığını kestiremiyoruz; fakat müezzinlerinin adının aynı (Ahmed) olması "Trabzon'da İskele kurbunda Yalı Câmii dimekle ma'rûf Cemaloğlu el-Hâcc İsmail binâ iylediği câmi'-i şerîf"[85] ile aynı câmi olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında Cemaloğlu'nun inşa ettirdiği câmiin bugünkü Yalı Câmii ile herhangi bir bağlantısı var mı idi? Tuluk ve Düzenli, Yalı Mahallesi olarak bilinen yerin önceki adının Faros Mahallesi

[80] VGMA, *HD*. 545, s. 196. 23 Rebiülevvel 1223 (19 Mayıs 1808).
[81] VGMA, *HD*. 1130, s. 54. Cemâziyelevvel 1156 (Haziran/Temmuz 1743).
[82] VGMA, *HD*. 1118, s. 237.
[83] VGMA, *HD*. 1124, s. 89.
[84] VGMA, *HD*. 1119, s. 181. Gurre-i Rebiülevvel 1137 (18 Kasım 1724).
[85] VGMA, *HD*. 1128, s. 100. Zilhicce 1139 (Temmuz/Ağustos 1727).

olması ve onlara göre buradaki câmiin de bir tane olmasına bakarak bugünkü Yalı Câmii'nin yerinde önceden Faros Câmii'nin bulunduğunu söylemenin kolaylaştığını ifade etmektedirler. Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden aldıkları listede Faroz Câmii'nin "Hoca Ali Vakfı" olarak görünmesinden hareketle de Faros Câmii ile Hoca Ali Mescidi'ni eşleştirmekte; dolayısıyla Yalı Câmii'nin de Hoca Ali Mescidi olabileceğini düşünmektedirler.[86] Acaba Hoca Bey Mahalle'sinde bulunan Hacı Ahmed Câmii ile beraber düşünüldüğünde kâtiplerin Hoca Ali'yi Hoca Bey yazma ihtimallerinin yüksek olmasına bakarak bütün bu câmilerin aynı câmi olduğuna hükmedilebilir mi? Şu anki bilgilerimiz nispetinde tatmin edici bir cevap vermek zor görünmektedir.

Son olarak Câmi-i Cedid Mahallesi Mescidi ile Yeni Cuma Mahallesi Câmii de bilindiği üzere aynı câmilerdir. Bununla birlikte bu mahallede adına literatürde rastlamadığımız Molla Mîrî/Mîr Mescidi[87] ile "mezaristan kurbunda Hacı Ramazan binâ iylediği mescid-i şerîf"[88] ve Melâmiler Mescidi'nin[89] ise birbirleriyle herhangi bir bağlantısının olup olmadığı, yani müstakil câmiler midir kesin bir şey söylemek zordur. Bu câmiler eğer yeni birer câmi ise de hurûfât defterlerinden bunu sağlıklı bir şekilde takip etmek imkânı yoktur.

Defterleri tutan kâtiplerin nasıl bir bilgi havuzu üzerinden bazı câmilerin yeni olduğunu anladıkları belli olmamakla birlikte, kimi zaman düştükleri "müceddeden" kaydı, Trabzon'da bu dönemde bir kısım câmilerin yeni yapıldığına işaret etmektedir. Elimizdeki bir kayıtta ne yazık ki câmi adı vermemekle birlikte Kindinar Mahallesi'nde yeni yapılan bir câmiden bahsedilmektedir. Büyük ihtimalle kâtibin yazarken câmi ismini unuttuğu bu kayda göre; "Trabzon'da Kindinar-ı Kebir Mahallesi'nde müceddeden binâ olunan hatîb lâzım olmağla Sultan Mehmed Câmii Evkafı'ndan almak üzere yevmî üç akca ile Ali Halife'ye kâdîsı Müftizâde Ali 'arzıyla" hâtiplik tevcih edilmiştir.[90] Buradan açıkça mahallede ne zaman olduğu belli olmamakla birlikte yeni bir câmi bina olunduğu ve buraya bir hatip lazım geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla defterlerin tamamı üzerinden yapılan taramalarda Kindinar Mahallesi'nde ayrı isimde iki câmi tespit edildiğine göre, yukarıda Fatih Sultan Mehmed Câmii ile aynı câmi olabileceğini zikrettiğimiz Kasabzâde Hacı Hasan Câmii, belki de bu sonradan yapılan câmi olabilir ve Hacı Hasan Ağa, câmii inşa ettirdikten sonra bir de buraya para vakfetmiştir denilebilir. Böylece yukarıda her iki câmiin aynı olabileceğine dair yaptığımız tespite ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

---

[86] Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 75.
[87] VGMA, *HD*. 1140, s. 425. Şevvâl 1108 (Nisan/Mayıs 1697); VGMA, *HD*. 1160, s. 107. Gurre-i Safer 1117 (25 Mayıs 1705); VGMA, *HD*. 1124, s. 98. Rebiülevvel 1150 (Haziran/Temmuz 1737).
[88] VGMA, *HD*. 1124, s. 101. Şabân 1154 (Ekim/Kasım 1741).
[89] VGMA, HD. 1086, s. 51. Zilhicce 1171 (Ağustos/Eylül 1758).
[90] VGMA, *HD*. 1160, s. 108. Rebiülevvel 1124 (Nisan/Mayıs 1712). Ali Halife, daha önce Kasabzâde Câmii ve Fatih Sultan Mehmed Câmii'nin aynı câmi olabileceğine dair örnek verdiğimiz kayıtlarda babasının vefatı üzerine imam ve hatiplik tevcih edilen Ali Halife'nin büyük ihtimalle dedesidir.

Yeni inşa edilen bir başka câmi de Gurre-i Şevvâl 1136 (23 Haziran 1724) tarihli kayıtta görüldüğü üzere, "Trabzon mahallâtından Bozdepe Mahallesi'nde vâki' Duayeri dimekle ma'rûf mevzi'de Hacı Ahmed Ağa müceddeden binâ iylediği mescid-i şerîf"tir.[91] Dolayısıyla Gözaçan el-hâcc Ahmed Ağa Câmii, kât'i surette Bozdepe Mahallesi'ndeki ikinci câmidir. "Trabzon'da el-Hâcc İsmail nâm sâhibü'l-hayrın" Yalı Câmii ile aynı câmi olma ihtimali bulunan, fakat nerede olduğu yine de tam anlaşılamayan "Tahmisler kurbunda müceddeden binâ iylediği câmi'-i şerîf" de bir diğer yeni câmidir.[92] "Trabzon'da Kâşifzâde kızı Rabia nâm hatun Debbağhane Mahallesi'nde müceddeden binâ iylediği" câmiin[93] de Tavaşî Mahmud Ağa Câmii'nden ayrı olarak mezkûr mahallede inşa edilen ikinci bir câmi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada tarihlendirme hususunda hurûfât defterlerinin bazı sorunlarına işaret ederek câmiin yerine dair de kısmî bir bilgi verilebilir. Câmiye dair ilk hurûfât kaydı Ocak/Şubat 1728 tarihlidir; fakat mescidin varlığına dair elimizdeki bir belge 1723 tarihlidir. Yeni Cuma Mahallesi hâricinde bina olunduğu, dolayısıyla bu mahalleye yakın olduğu anlaşılan Kâşifkızı ve Molla Mîrî câmilerinin imamları, Yeni Cuma Mahallesi'nde vefat edenlerin gasl ve defnedilmesi işleri, Yeni Cuma Câmii imamlarının vazife alanları iken müdahale etmektedirler.[94] Belgeden anlaşıldığı üzere, hurûfât defterindeki Kâşifkızı Câmii'ne dair ilk kaydın tarihinden 5 sene önce bu câmi zaten mevcuttur. Böylece hurûfât defterlerinde gördüğümüz ve "müceddeden binâ …" ifadesinin geçtiği ilk kaydı, câmilerin yapılış tarihi olarak düşünmemek gerekmektedir.[95] Bunun yanında mescidin, Debbağhane Mahallesi ile Yeni Cuma Mahallesi arasında bir yerde olduğu da ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Bir başka "müceddeden" bina olunan câmi Çölmekçi Mahallesi'ndeki Hacı Ali Ağa Mescidi'dir. Yeni inşa olunduğu söylenen câmiye dair elimizdeki kayıtta mescidin câmiye çevrildiği belirtilmektedir.[96] Yeni bir câmi de Trabzon müftüsü "el-Hâcc İsmail Efendi'nin müceddeden binâ iylediği câmi'-i şerîf"tir.[97] İsmail Efendi'nin Semerkandî Hacı Hasan Efendi'nin kardeşi olduğu anlaşılmakta[98] ve hatta Hacı Hasan Efendi'nin de "Trabzon'da Meydan-ı Garbî'de vâki' Hamzapaşa Medresesi kurbunda" müceddeden bir câmi inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.[99] Trabzon Müftüsü Hacı İsmail Efendi'nin kendi adı ile anılan bir vakfı ve bu vakfa

[91] VGMA, *HD*. 1119, s. 180.
[92] VGMA, *HD*. 1119, s. 181. Gurre-i Rebiülevvel 1137 (18 Kasım 1724).
[93] VGMA, *HD*. 1128, s. 100. Cemâziyelâhir 1140 (Ocak/Şubat 1728).
[94] *T.Ş.S.,* 1871/81b, 24 Haziran 1723 tarihli hükümden naklen Miraç Tosun, *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770),* (Trabzon: Serander Yayınları, 2018), s.183.
[95] Aygün ve diğerleri, *Trabzon Hurufat Defterleri*, s. 64.
[96] VGMA, *HD*. 1124, s. 95. Cemâziyelâhir 1145 (Kasım/Aralık 1732).
[97] VGMA, *HD*. 1086, s. 45. Rebiülevvel 1169 (Aralık 1755/Ocak 1756); HD. 1086, s. 53 Gurre-i Receb 1172 (28 Şubat 1759).
[98] VGMA, *HD*. 1089, s. 78. Şehr-i Rebîülâhir 1185 (Temmuz/Ağustos 1771).
[99] *HD*. 545, s. 196. 11 Saferul-hayr 1218 (2 Haziran 1803). Kaydın tarihi itibariyle Hasan Efendi "merhûm" olarak anılmaktadır. Dolayısıyla câmii daha önce inşa ettirmiştir.

bağlı bir hanı da bulunmaktadır. Câmi, 1967 yılında yıktırılmış ve halk tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bugünkü Müftü Câmii Sokak'ta yer almaktadır.[100]

Tam tarihi belli olmamakla yeni inşa edilen câmilerden birini de Bozdepe Mahallesi sâkinlerinden Hacı Salih bin İsmail yaptırmıştır. Kemerkaya Mahallesi'nde "Timurciler Sûku kurbunda müceddeden fevkânî câmi" inşa ettirmiş, câmiin "cemâ'ati kesîre olmağın bâ-izn-i Hümâyûn minber vaz' lâzım ve mühimm" olmağla bir minber yaptırılmış ve hatib tayin edilmiştir.[101] Kaimmakam-ı Nakibüleşraf es-Seyyid el-Hâcc Abdullah Efendi bin Yahya da, Trabzon Sûk'unda Gümrük "kurbunda" müceddeden câmi inşa ettirmişti.[102]

Bunun yanında bazı câmilerin de mescid iken minber eklenerek câmiye tahvil edildiği anlaşılmaktadır. Faros Mahallesi mescidi "müceddeden câmi' olmağla" hitâbeti Kâmil'e Âmine Hatun Vakfı nukûdundan almak üzere beş akçe ile kadısı Abdüsselâm arzıyla tevcîh edilmişti.[103] Bu mescid çeşitli kayıtlarda "Karaburucu Câmii, Karaburc'da vâki' câmi'-i şerîf, müteveffa Kapucu/Kutucu (?) Câmi-i Şerîfi" şeklinde geçen câmi idi. Kabak Meydanı Mahallesi Mescidi bir diğer adıyla Hoca Ali Mescidi ise "cemâ'ati kesîr olmağla minber vaz' olunub câmi'-i şerîf olmak" münâsip olduğu için el-Hâcc Mehmed Ağa, kendi mâlından "müceddeden minber vaz' itmek için" izin istemiş ve hitâbeti Ahmed bin Hamza'ya kadısı Abdülfettah el-Hüseynî arzıyla inâyet buyurulmuştu.[104] Kasım Paşa Mahallesi Mescidi'ne, Şatırzâde el-Hâcc Mehmed Ağa, müceddeden minber "vaz'" etmiş ve hitâbeti Ahmed Efendi'ye kadısı el-Hâcc Mustafa Efendi 'arzıyla tevcih edilmişti.[105] Trabzon Sûku'nda Çörekçiler kurbundaki ya da diğer bir kaydın ifadesi ile "Çörekçiler Sûku"ndaki fevkânî mescide "müceddeden minber vaz'" olunmuştu;[106] nitekim üç sene sonraki bir kayıtta mescidin "İmamzâde Mehmed Câmii" olarak anıldığı görülmekteydi.[107] Orta Hisar'da Bayram Bey Mahallesi mescidinin "cemâ'âti kesîr" olduğu için mahalle sâkinlerinden Müftizâde Nuh Efendi "minber vaz'" eylemişti.[108] Hasan Ağa Mahallesi mescidinin de "cemâ'âti kesîr olmağla" minber yaptırılmış ve câmiye Ahmed bin el-Hâcc Mehmed hâtip tayin edilmişti.[109] Bu noktada hurufât defterlerini tutan kâtiplerin terminolojisine dair birkaç hususu hatırlatmak gerekmektedir. 1876 tarihli Trabzon Salnâmesi'nde "Hasan Ağa Mescidi Mahallesi'nden bahsedilmesi" bugünkü Hasan Ağa Câmii'nin en azından bu tarihe kadar mescid olarak kullanılmış olmasına ve daha

[100] Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 156.
[101] VGMA, *HD*. 1126, s. 76. Zilkade 1176 (Mayıs/Haziran 1763).
[102] VGMA, *HD*. 1129, s. 218. Cemâziyelevvel 1196 (Nisan/Mayıs 1782).
[103] VGMA, *HD*. 1118, s. 233. Cemâziyelâhir 1125 (Haziran/Temmuz 1713).
[104] VGMA, *HD*. 1124, s. 99. Rebiülâhir 1151 (Temmuz/Ağustos 1738).
[105] VGMA, *HD*. 1124, s. 100. Safer 1153 (Nisan/Mayıs 1740).
[106] VGMA, *HD*. 1086, s. 46. Şabân 1169 (Mayıs 1756).
[107] VGMA, *HD*. 1086, s. 54. Gurre-i Şevvâl 1172 (28 Mayıs 1759).
[108] VGMA, *HD*. 545, s. 201. 10 Zilkade 1220 (30 Ocak 1806).
[109] VGMA, *HD*. 546, s. 167. 21 Ramazân 230 (27 Ağustos 1815).

sonra câmiye dönüştürülmüş olmasına delil addedilmektedir.[110] Hâlbuki 21 Ramazân 1230 (27 Ağustos 1815) tarihli yukarıdaki kayıt, 1876 yılından önce bu câmiye bir minber eklendiğini ve bundan sonra da bir hâtip tayin edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla birçok başka örnekte de görüleceği üzere, Osmanlı kâtiplerinin câmi ve mescid arasında minber eksenli olarak bizim zihnimizde var olan bir kavramsal farklılığa her zaman dikkat etmedikleri, minberi olsun olmasın ibadethanelere kimi zaman mescid kimi zaman da câmi dedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kayıtlardan minber yaptırıldığını öğrendiğimiz kimi câmilere, sonraki kayıtlarda yine mescid denilmeye devam edildiği de müşahede edilmektedir. Dolayısıyla belgelerimizde gördüğümüz mescid veya câmi gibi kavramların arasında, minber nokta-i nazarından her zaman farklılık varmış gibi telakki etmemek gerekmektedir.

Son olarak Eksotha Mahallesi Mescidi ve Ketencizâde Mescidi'nin de minber vaz' edilerek câmiye dönüştürüldüğünü öğrendiğimiz kayıtlar vardır.[111] Receb 1158 (Temmuz/Ağustos 1745) tarihli kayıtta da Eksotha Mahallesi'nde Hacı Osman Mescidi olduğundan bahsedilmektedir.[112] Büyük ihtimalle Eksotha Mescidi'nin diğer adıyla karşı karşıyayızdır. Ketencizâde Mescidi'ne dair ise doğrudan minber eklendiğine dair değil de "Trabzon'da Bozdebe Mahallesi'nde Ketencizâde Mescidi câmi' olub hatîbi olmamağla…"[113] şeklinde zikredilen kayıtta, buraya İbrahim adlı bir hatip tayin edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla minber yapılarak câmiye çevrilen bütün mescitlere birer hatip de tayin edildiği düşünülürse; minberi olmayan mescidlerde genelde hatip olmadığı ve minber yapılmasından sonra tayin edildiği anlaşılır. Bu da Ketencizâde Mescidi'nin de "câmi" olduktan sonra bir hatip tayini gerektiğini göstermektedir. Böylece belgelerimizdeki câmi ya da mescid kavramları arasında bir fark gözeterek ibadethaneleri minberli ve minbersiz şeklinde bir tasnife tabi tutmak yerine (ya da yanında), hatibi olan câmiler ve olmayan câmiler şeklinde bir ayrım daha tutarlı görünmektedir.

Netice itibariyle dikkatli bir okuma ile tahrir defterleri ve şer'iyye sicillerindeki bilgileri hurûfât defterlerindeki veriler ile kısmen tamamlamak mümkün olmaktadır. Yine yanlış bilinen ve muğlak kalan bazı hususları da düzeltmek ve açığa kavuşturmak imkânı elde edilmektedir. Bu gibi örnekleri ve daha ismini bilmediğimiz birçok câmii defterlerimize bakarak tespit etmek fırsatı vardır. Dolayısıyla hurûfât defterlerinin de hesaba katılarak Trabzon câmilerine dair olan literatürün ikmâl edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bir kez daha Trabzon üzerinden gerçek bir mahallenin câmisiz düşünülemeyeceği tahakkuk etmiş olmaktadır. Hem dünyevî (sosyolojik bakımdan ve devlet teşkilatı açısından) fonksiyonu ile hem de metafizik muhtevası ile geleneksel kentin "axis mundi"si olan câmi, Osmanlı insanına aidiyet temin eden en mühim unsurdur. 1960'lardan

[110] Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", s. 67.
[111] VGMA, *HD*. 546, s. 168. 2 Muharrem 1234 (1 Kasım 1818).
[112] VGMA, *HD*. 1130, s. 56.
[113] VGMA, *HD*. 1118, s. 232.

beri belli oranda ferdî dindarlık devam etse de, Avrupa nüfusunun artan çoğunluğu müşterek ibadetlere düzenli katılmamaktadırlar. Grace Davie, Avrupa'daki bu durumu "aidiyetsiz inanç" olarak tanımlamaktadır. Hâlbuki geleneksel insan, ancak bir mahalle cemaati ile birlikte "ontik yolculuğuna çıkabilmekte ve menziline ulaşabilmektedir." Bu durum aslında inanç ile aidiyetin birleştiği kimlik formülünü ifade etmektedir.[114] Dolayısıyla Osmanlı ferdinin aslî anlamda kimliğini, bu ibadet ve mekân birlikteliğinden neşet eden mahalle cemaati teşkil etmektedir. Spekülatif bir vaziyette bunun aksini iddia etmek ise ilmî bir tavır değildir.

[114] Bedri Gencer, "Sünnet Cemaatinden Kültür Cemiyetine", *Mukaddime*, 7/1, (2016), s. 81.

Ek: Hurûfât Defterlerine Göre Trabzon Şehri'nde Mahalle ve Camileri

Mahalle	**Camii**	**Hurûfât Defteri No**	**Tarih (Hicrî)**
1.Orta Hisar	Câmi-i Kebir (Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Han Camii)	1118, 1119, 1128, 1124, 1130, 1086, 1126, 1120, 1129, 551, 544, 566, 546, 549	1121, 1136, 1139, 1143, 1146, 1156, 1168, 1170, 1171, 1175, 1188, 1190, 1194, 1203, 1210, 1223, 1225, 1227, 1231, 1236, 1242
2.Orta Hisar'da Amasya Mahallesi	Boladzâde Ahmed Ağa vasiyyeti üzere binâ olunan câmi	1086, 1126,	1168, 1172, 1180, 1223, 1226, 1228, 1234
2.Orta Hisar'da	Amasya Câmi'-i Şerîfi	1130, 545, 566, 546	
3.Orta Hisar'da Şirin Hatun Mahallesi (alttaki ile aynı cami)	Şirin Hatun Mescidi/Câmii	1160, 1140, 1118, 1119, 1128, 1086, 1089, 1120, 551, 545	1103, 1110, 1112, 1123, 1124, 1137, 1140, 1172, 1185, 1188, 1207, 1208, 1222
3.Orta Hisar'da Şirin Hatun Mahallesi	Ahmed Paşa Mescidi/Camii	1118, 1160, 1091, 1128, 1124, 1130,	1123, 1124, 1125, 1132, 1138, 1139, 1143, 1144, 1158
4.Orta Hisar'da Bayram Bey Mahallesi	Bayram Bey Mescidi/ Câmii	1160, 1128, 1124, 1130, 1086, 1126, 1120, 547, 551, 545, 546	1117, 1125, 1139, 1146, 1170, 1181, 1192, 1200, 1204, 1219, 1220, 1221, 1223, 1230, 1234, 1236
5.Orta Hisar'da Kıssahan Mahallesi/ Musa Paşa Camii Mahallesi	Musa Paşa Mescidi/Orta Hisar Mahallesi'nde Kıssahan Musa Paşa Camii/Musa Paşa Camii	1160, 1124, 1130, 1086, 1126, 1120, 1129, 545, 547, 551, 566, 546, 549	1103, 1112, 1113, 1144, 1153, 1156, 1157, 1168, 1170, 1173, 1176, 1188, 1189, 1197, 1199, 1204, 1207, 1219, 1223, 1125, 1229, 1238, 1244
6.Orta Hisar'da Saray-ı Atik/Eski Saray Mahallesi	Saray-ı Atik Camii (Hüseyin Ağa Mescidi)	1160, 1118, 1119, 1124, 1130, 1086, 1089, 1129, 544, 546	1103, 1116, 1134, 1136, 1144, 1155, 1168, 1174, 1185, 1189, 1190, 1194, 1197, 1216, 1228
7. Trabzon'da Aşağıhisar'da Paşa Sarayı kurbunda Saçlı Hoca Mahallesi	Saçlıhoca Mescidi/Camii	1086, 1029, 544, 545, 546	1168, 1171, 1193, 1213, 1217, 1226, 1227, 1228
8.	Trabzon'da Aşağıhisar'da Saçlıhoca Mahallesi sâkinlerinden Hacı Ebubekir bin Nuh binâsı câmi'	551	1207
8.Trabzon Sûk'unda Semerciler Başında/Sûk'un da/kur-bunda	(Debbağ) Hacı Ebubekir Camii	1091,1128, 1124, 1130, 1086, 1089, 1123, 1129, 547, 551, 544, 549	1137, 1139, 1143, 1144, 1153, 1155, 1156, 1159, 1170, 1171, 1172, 1185, 1188, 1193, 1201, 1203, 1207, 1215, 1238
8.Çarşu Mahallesi	el-hâcc Ebubekir binâ iylediği câmi'	1124	1147

9.Trabzon'da Taşhan karşusunda	Hacı İbrahim Ağa binâ iylediği câmi'-i şerîf	1086	1171
9.Trabzon Sûku'nda Semercilerbaşı'n da vâkı'	Hacı İbrahim Câmi-i Şerifi'nde	1126	1176
10.Hacı Kasım Mahallesi (Trabzon Sûk'unda)	Hacı Kasım Camii	1160, 1140, 1118, 1119, 1091, 1124, 1130, 1086, 1123, 551, 544, 566, 549,	1103, 1110, 1113, 1123, 1136, 1137, 1138, 1143, 1155, 1159, 1171, 1188, 1203, 1215, 1226, 1244
10.	Çarşu Camii	1118, 1124, 1126, 1123, 1120, 1129, 544	1126, 1144, 1175, 1187, 1188, 1198, 1213
11.	Kasım Ağa Camii	1160	1113
11.Kasım Paşa Mahallesi	Mescid	1118, 1124	1130, 1149, 1153
12.Aşağı Hisar'da Bâb-ı Pazar Mahallesi	Bâb-ı Pazar Camii	1118, 1091, 1124, 1130, 1086, 1126, 1129, 551, 545, 546, 550	1126, 1137, 1143, 1146, 1153, 1157, 1168, 1171, 1179, 1198, 1203, 1207, 1217, 1218, 1234, 1245
12.Bâb-ı Bazar Mahallesi	Fatih Sultan Mehmed Han Camii	1140, 1160	1108, 1114
13.Aşağı Hisar'da Karabaş Mahallesi /Bazarkapusund a/ Aşağıhisar'da Bazarkapusu dâhilinde	Karabaş Mescidi/Camii/ Hasan Ağa Mescidi	1160, 1124, 1130, 1086, 1129, 545, 546	1113, 1117, 1143, 1155, 1159, 1170, 1172, 1194, 1219, 1228, 1230
13.Trabzon'da İskelesi başında Mumhane kurbunda	Hasan Ağa Camii	1160	1111
13.Aşağı Hisar Mahallesi	Hasan Ağa Camii	1124,	1146
13.Hasan Ağa Mahallesi	Mescid	546, 549	1230, 1239
13.Arasta Çarşusu	Hasan Ağa Camii (fevkânî)	1118, 1119, 1091, 1124, 1130, 1086, 1129, 547, 544, 545, 550	1132, 1137, 1138, 1145, 1155, 1168, 1171, 1190, 1198, 1199, 1201, 1215, 1219, 1245
13.Trabzon Çarşusu'nda	Hacı Hasan binâsı Câmi	1118, 1124,	1129, 1143, 1153
13.Trabzon Çarşusu'nda Hacı Hasan binâsı	Çardak Camii	1118, 1124,	1135, 1143
14.Hisar-ı Zir'de Hoca Halil Mahallesi/liman-ı mezbûrun ittisâlinde der(û)n-ı	Hoca Halil Mescidi/Camii	1118, 1091, 1130, 1086, 1089, 1123, 1129, 547, 544, 545, 566, 546, 549	1121, 1138, 1157, 1168, 1174, 1185, 1188, 1194, 1197, 1200, 1216, 1217, 1223, 1226, 1227, 1229, 1239

Kal'a'da Hoca Halil Mahallesi			
15.Aşağı Hisar'da Molla Siyah Mahallesi	Molla Siyah Mescidi	1119, 1124, 1130, 1086, 1089, 1126, 1123, 1129, 545, 566, 546	1136, 1137, 1144, 1149, 1156, 1168, 1169, 1171, 1176, 1185, 1188, 1190, 1192, 1217, 1226, 1230, 1236
16.Arasta Çarşusu	Ahmed Çavuş binâ iylediği câmi'in (Ahmed Çavuş Camii)	1118, 1091, 1124, 1130, 1086	1132, 1138, 1144, 1158, 1169, 1171,
17.Arasta derûnunda	Başmakcı Câmi-i Şerîfi	1086, 1120	1171, 1192,
18.Trabzon'da Mumhane kurbunda	el-hâcc/Hacı Osman Mescidi	1160, 1140, 1118, 1124, 1130, 1086,	1103, 1111, 1115, 1133, 1143, 1154, 1168,
18.Trabzon'da sâhil-i bahrda esvâk içinde	(Ekizzâde) Hacı Osman binâsı Câmi	1118, 1124, 1130, 1086	1132, 1143, 1155, 1169
19.Mumhaneön ü'nde	Tahta Câmii	1086	1170
20.Trabzon Sûk'unda Gümrük kurbunda	Kâimmakâm-ı Nakîbü'l-eşrâf es-Seyyid Hacı Abdullah Efendi ibn-i Yahya Efendi Camii	1129, 547, 546	1194, 1199, 1228
21.Trabzon Çarşusu'nda deryâya karîb	Hacı İsmail Ağa Camii	1118, 1091, 1124, 1130, 1086	1134, 1138, 1143, 1146, 1153, 1156, 1169, 1171
22.	Me'zûn-ı Bi'l-iftâ (Trabzon Müftüsü) Hacı İsmail Efendi'nin müceddeden binâsı câmi	1089, 1120, 551,	1185, 1188, 1207, 1209,
23.Trabzon Sûku'nda Çörekçiler kurbunda	"kendi mâlı ile Fevkāni Mescidi'nde müceddeden minber vaz' olunub müceddeden im(âmet) ve hitâbeti Ali Halife"	1086	1169
23.Çörekçiler Sûku'nda	İmamzâde Mehmed Câmii	1086	1172
24.Paşa Sarayının Mahallesi	Mescid	1118,	1129
24.	Mescid-i Saray	1118, 1124	1134, 1144
25.Aya Sofya Mahallesi	Aya Sofya Camii	1140, 1124, 547, 549	1109, 1149, 1202, 1242
26.Debbağhâne Mahallesi	Tavaşî Mahmud Ağa Mescidi/Camii	1160, 1118, 1128, 1124, 1130, 1086, 1126, 1087, 1120,	1103, 1112, 1128, 1131, 1140, 1145, 1155, 1168, 1172, 1175, 1177, 1184, 1188, 1191, 1201,

		1129, 547, 551, 544, 566, 546, 549, 550	1204, 1208, 1209, 1213, 1226, 1228, 1230, 1238, 1245
26.	Mustafa Ağa Camii	1160	1112
27.Debbağhâne Mahallesi	Rabia Hatun Mescidi/Kâşifkızı Mescidi	1119, 1128, 1124, 1130, 1086, 1126, 1129, 566, 546, 549	1135, 1140, 1143, 1146, 1153, 1159, 1171, 1173, 1181, 1190, 1193, 1226, 1236, 1238
28.Tekfur Çayırı Mahallesi	Erdoğdu Bey/Kethüda Camii	1160, 1118, 1124, 1130, 1086, 1120, 547, 544, 566, 546, 549	1103, 1133, 1134, 1143, 1144, 1159, 1168, 1170, 1172, 1188, 1201, 1214, 1226, 1228, 1242
29.Tekfur Çayırı Mahallesi	Nurullah Mescidi	1160, 1124, 1086, 1126, 1087, 1129, 546	1124, 1143, 1169, 1180, 1184, 1194, 1198, 1234
30.	Nur Seyyid Mescidi	1086	1169
30.	Nureddin Mescidi	1086	1171
31.Tekye Mahallesi	Gazzâz kızı Havva Hatun Mescîdi	1130, 1086, 1129, 544, 566	1158, 1168, 1190, 1211, 1226
32.Bozdepe Mahallesi	Ketencizâde (Mehmed Efendi) Mescidi/Camii	1160, 1118, 1119, 1124, 1130, 1086, 551, 544, 566, 546, 549	1117, 1118, 1121, 1127, 1134, 1135, 1136, 1143, 1169, 1172, 1203, 1214, 1226, 1230, 1238
33.Bozdepe Mahallesi	Gözaçan el-hâcc Ahmed Ağa Camii	1119, 1091, 1124, 1130, 1086, 1126, 1087, 544, 545, 566, 546, 550	1136, 1138, 1143, 1144, 1156, 1169, 1171, 1173, 1175, 1183, 1215, 1219, 1223, 1227, 1234, 1245
34.Hatuniyye Mahallesi	Hatuniyye Camii (Sultaniyye Camii)	1118, 1119, 1091, 1128, 1124, 1130, 1086, 1126, 1087, 1123, 1120, 551, 544, 546	1132, 1137, 1138, 1139, 1143, 1154, 1159, 1168, 1170, 1172, 1175, 1181, 1183, 1187, 1188, 1197, 1204, 1208, 1216, 1235
35.Meydân-ı Garbî Mahallesi	Trabzon'da Meydan-ı Garbî'de vâki' Hamza Paşa Medresesi kurbunda merhûm Semerkandî Hasan Efendi müceddeden binâsı câmi'-i şerif	1086, 545, 546, 549	1168, 1172, 1218, 1221, 1228, 1238
36. Kab/vak Meydanı Mahallesi	Hoca Ali Mescidi/Kabak Meydanı Camii	1140, 1118, 1124, 1086, 1123, 1129, 547, 546, 549, 550	1110, 1132, 1144, 1146, 1171, 1172, 1188, 1190, 1200, 1230, 1242, 1242, 1245
37.Faros Mahallesi	Faros Mescidi/Camii (Karaburucu Camii)/ Karaburc'da vâkı' câmi'-i şerîf/ müteveffa Kapucu/Kutucu (?) Câmi-i Şerîfi	1140, 1160, 1118, 1119, 1124, 1130, 1086, 1126, 1120, 1129, 544, 545, 546, 549	1108, 1116, 1123, 1132, 1136, 1143, 1157, 1171, 1172, 1175, 1177, 1188, 1192, 1216, 1217, 1219, 1227, 1239
38.Faros Mahallesi	Hacı Ahmed Camii	1118,	1133
38.	Trabzon'da Faros Mahallesi sükkânından Hacı Mahmud Câmii	1118	1133

39.Trabzon'da İskele kurbunda	Yalı Câmii dimekle ma'rûf Cemaloğlu el-Hâcc İsmail binâ iylediği câmi'-i şerîf	1128, 1124,	1139, 1144
39.el-Hâcc İsmail'in Trabzon'da Tahmisler kurbunda müceddeden binâ iylediği câmi'-i şerîfde		1119	1137
40.Trabzon'da Hoca Bey Mahallesi	Hacı Ahmed Bey binâ iylediği câmi'	1130	1156
41.Mağara Mahallesi	Mağara Mahallesi Mescidi	1129, 544, 545, 550	1197, 1210, 1218, 1245
42.Câmi-i Cedid Mahallesi	Câmi-i Cedid Mahallesi Mescidi	1160	1125
42.Yeni Cuma Mahallesi	Yeni Cuma Mahallesi Mescidi/Camii	1140, 1118, 1119	1108, 1134, 1135
43.Câmi-i Cedid Mahallesi	Molla Mîrî/Mîr Mescidi	1140, 1160, 1124, 1130, 1129, 545, 546, 549	1108, 1117, 1149, 1159, 1189, 1218, 1230, 1236, 1239
44.Yeni Cuma Mahallesi	mezaristan kurbunda Hacı Ramazan binâ iylediği mescid-i şerîf	1124	1154
45.Câmi-i Cedid Mahallesi	Melâmiler Mescidi	1086	1171
46.Kilise Mahallesi/Trabzon Kasabası'nda Kilise nâm mahalde (Akçaabad maa Yemhora'da olma ihtimali var.)	Kilise Camii/Nuh binâsı câmi/Nuh Ağa binâsı câmi	1140, 1123, 551, 545	1107, 1188, 1207, 1223
46.	Trabzon'da Dazya Mescidi	1160	1118
47.Muhyiddin Mahallesi	Muhyiddin Mescidi/Muhyiddin Mahallesi Câmii	1124, 1130, 1086, 1129, 545, 566, 546, 549, 550	1144, 1155, 1169, 1172, 1194, 1198, 1223, 1226, 1236, 1242, 1244, 1245, 1246
48.Çölmekçi Mahallesi	el-Hâcc Ali Ağa müceddeden binâ iylediği mescid/câmi' olmağla/Hacı Ali Ağa Mescidi/Camii	1124, 1130, 1086, 1126, 1123, 1129,	1145, 1155, 1169, 1171, 1175, 1187, 1192,
49.Eksotha Mahallesi	Hacı Osman Mescidi	1130, 546	1158, 1234

50.Zağanos Mahallesi	Mescid-i Şerîf	1130, 1086, 545	1159, 1168, 1220
51.Kemerkaya Mahallesi/Sarmaşık Mahallesi	Sarmaşık Mescidi	1160, 1119, 1124, 1130, 1086, 1129, 546	1104, 1136, 1143, 1144, 1159, 1170, 1171, 1189, 1190, 1228,
52.Kemerkaya Mahallesi	Trabzon'da Bozdepe Mahallesi sâkinlerinden sâhibü'l-hayrât Hacı Salih bin İsmail nâm kimesne Kemerkaya Mahallesi'nde Timurciler Sûku kurbunda müceddeden binâ iylediği fevkānî câmi'-i şerîf	1126, 1129,	1176, 1192
53.İskender Paşa Mahallesi/Meydan Mahallesi	İskender Paşa Camii	1160, 1118, 1119, 1124, 1086, 1129,	1103, 1123, 1128, 1135, 1143, 1171, 1198
54.Zeytunluk Mahallesi	Zeytunluk Mahallesi Camii	1118, 1160, 1124, 1086, 1126, 1129, 547	1123, 1125, 1146, 1149, 1174, 1174, 1194, 1199, 1202,
55.Kindinar-ı Kebir Mahallesi	Mescid, Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Câmii	1118 1118, 1124, 1086, 551, 549	1128, 1130, 1143, 1168, 1209, 1239
56.Kindinar Mahallesi (bu da Kindinar-ı Kebir aslında)	Kassabzâde Hacı Hasan Câmii (Yukarıdaki cami ile aynı cami. Fakat Hacı Hasan para vakfedince bir de Hacı Hasan Camii şeklinde anılıyor.	1091, 1124,	1138, 1144
57.Manastır Mahallesi	Câmi'-i Manastır	1091, 1124	1137, 1154
58. Trabzon Kazâsı ittisâlinde	Hasan bin Ali binâsı mescid	546	1234, 1236

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurûfât Defterleri (HD)*. no: 566, 551, 550, 549, 547, 546, 545, 544, 1160, 1142, 1140, 1130, 1129, 1128, 1126, 1124, 1123, 1120, 1119, 1118, 1091, 1089, 1087, 1086.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (*T.Ş.S.*), no: 1821, 1825, 1892.

Telif Eserler

Açık, Turan. "Mahalle ve Câmii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35, (2014), s. 1-39.

_____. "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, 9/5, (2017), s. 25-56.

Albayrak, Hüseyin. *Trabzon Orta Hisar ve Çevresi*, (Ankara, 1998).

Alkan, Mustafa. "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt-I. Kısım Osmanlı Tarihi-A*, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 825-842.

Aygün, Necmettin. *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2005).

Aygün, Necmettin-Turan Açık ve Eyyub Şimşek. *Trabzon Hurufat Defterleri: Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2019).

Beyazıt, Yasemin. "Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, 5/1, (2013), s. 39-69.

_____. "Kadıasker Ruznamçelerinde Tipoloji ve Yeterlik", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), s. 97-112.

Bostan, Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2002).

_____. "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), s. 661-686.

_____. "XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Nedenleri", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (2018), s. 121-154.

Eroğlu Memiş, Şerife. "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûznamçe Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 39, (2013), s. 115-146.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

Gencer, Bedri. "Sünnet Cemaatinden Kültür Cemiyetine", *Mukaddime*, 7/1, (2016), s. 73-113.

Karpuz, Haşim. "Trabzon'da Türk Devri Yapıları", *Kültür ve Sanat*, 18, (Haziran 1993), s. 15-18.

Kurnaz, Mehmet. *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, (Trabzon: Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları, 2003).

Lowry, Heath W.. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005).

Mevlânâ Mehmed Neşrî. *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008).

Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013).

Öksüz, Melek. *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2006).

Tosun, Miraç. *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770),* (Trabzon: Serander Yayınları, 2018).

Tuluk, Ö. İskender ve H. İbrahim Düzenli. "Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Câmi ve Mescitleri", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 55-92.

SÜRMENE HURUFAT DEFTERLERİNİN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ (1698-1834)

Eyyub Şimşek

(Aksaray Üniversitesi/ Doç.Dr. eyyubsimsek@aksaray.edu.tr)

Özet

Hurufat Defterleri, son dönemde Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının önemli kaynaklarından birisi haline gelmiştir. Sadece şehir merkezlerini değil, kazaları da içine alan bu defterler vakıfların şehir, kaza hatta köylerdeki varlıklarına ve işleyişlerine dair çok ciddi ipuçları sunmaktadır. Bu defterler ayrıca ibadet mekânları olan cami ve mescitlere dair de önemli bilgiler ihtiva ederler. Bu tebliğde Trabzon'a bağlı kazalardan birisi olan Sürmene'ye ait kayıtlar incelenecektir. 25 farklı defterde 1698-1834 yıllarını kapsayan Sürmene'ye dair kayıtlar taranarak bu tebliğ hazırlanmıştır. Çalışmada öncelikli olarak Sürmene'de bulunan vakıflar ve ibadet mekânlarının ilişkilerine değinilecektir. Daha sonra cami, mescit gibi ibadet mekânlarının yer ve isim tespitleri yapılacaktır. Camilerle ilişkili vakıfların işleyiş ve idare şekli, gelirleri, taşınmaz malları ve giderleri, vakıflara bağlı camilerin görevlileri ve bunların gelir-giderleri arasındaki ilişki genel olarak ele alınacaktır. Böylece Cami ve köy-kasaba ilişkisinin sosyal boyutta ifade ettiği anlam Sürmene örnekleminde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sürmene, Hurufat Defterleri, Vakıflar.

Abstract

The Hurufat Defters have recently become one of the most essential sources of Ottoman urban history studies. These defters, which include not only urban centers, but also districts (kaza), provide very important clues about the existence and functioning of foundations (waqf) in cities, districst and even villages. These defters also contain important information about mosques and masjids, which are places of worship. In this paper, records of Sürmene, one of the districst of Trabzon, will be examined. This paper was prepared by studying the records of Sürmene, covering the years 1698-1834 in 25 different books. In the study, primarily the relations of foundations and places of worship in Sürmene will be mentioned. Afterwards, place and name determinations of places of worship such as mosques and masjids will be examined. The functioning and management of the foundations associated with mosques, their income, immovable property and expenses, the relationship between the officers of the mosques and their income-

expenses will be discussed in general. Thus, the meaning expressed by the mosque and village-town relationship in a social dimension will be evaluated in the example of Sürmene.

Keywords: Sürmene, Hurufat Defters, Waqfs

Giriş

Bu çalışma, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan Hurufat Defterleri Kataloğundaki Sürmene Kazası kayıtları temel alınarak meydana getirilmiştir. Hurufat Defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi bünyesinde, Vakıf Görev Tevcih Defterleri arasında kataloglanmıştır. Osmanlı taşra teşkilatında kadılar, vakıfta münhal vaziyetteki bir göreve atanması talep edilen kişinin ismini Şer'iye Sicili'ne kaydederlerdi. Bu kişinin görev yetki belgesi olan beratı alması gerekirdi. Bu durumda bir kadı, bu talebi bağlı bulunduğu Anadolu veyahut Rumeli Kazaskerliği'ne bir arz ile belirtirdi. Akabinde Kazaskerlik, talep edilen berat arzını Tahvil kalemine gönderirdi. Son olarak da Tahvil kaleminden talep edilen beratlar yollanırdı. İşte Kazaskerlerin kendilerine bağlı bölgelerde bu işlemleri kaydettikleri defterlere "Hurufat Defterleri" adı verilmiştir.[1] Defterler, kaza adlarının alfabetik sıralamasına nispeten teşkil edildiğinden, hurufat adıyla anılmıştır. Atik (1675-1691) ve Cedid (1690-1840) olarak sınıflandırılan Hurufat Defterleri'nin ilk defa tutulmaya başladığı tarih kesin olarak bilinmese de Mustafa Alkan, muhtevası biraz farklı olmakla 1586-1587 ve 1590-1592 tarihli iki defter üzerinden XVI. yüzyıla ilk hurufat defterlerinin tutulduğu dönem olarak bakılabileceğini öne sürer.[2] Bununla birlikte Yasemin Beyazıt, bu defterlerin Cihat Ruznamçesi olduğunu belirterek, hurufat defterlerinin bu defterlerin düzenli hale gelişiyle ortaya çıktığı düşüncesine sahiptir.[3]

Hurufat Defterleri Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse bütün topraklarında bulunan vakıf görevlileri ile kâtip ve muhzırlar gibi mahkeme görevlileri ve esnaf teşkilatlarının idarecilerinin tayin işlerinin kaydedildiği

[1] Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt-I. Kısım Osmanlı Tarihi-A, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), s.825.
[2] Alkan, "Türk Vakıf Tarihi", s.825.
[3] Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, 5/1 (2013), s.44.

defterlerdir.[4] Dolayısıyla bu defterleri iki ana kategoride toplamak mümkündür. Birinci kategoride kayıtların çoğunluğunu da teşkil eden vakıf görevlerinin tevcihleri yer almaktadır. İkinci kategoride ise vakıf kurumu dışında kalan mahkemelere ve esnaflara dair kayıtlar bulunmaktadır.[5] Hurufat Defterleri, şüphesiz, vakıf araştırmalarını önceleyen bir karaktere sahiptir. Dolayısıyla defterlerde bir kazada ve buna bağlı yerleşim birimlerinde bulunan vakıflar ve bunların gelirleriyle kurulan cami, mescit, medrese vb. dinî fonksiyonlara sahip yapıların ortaya çıkışları, gelişim süreçleri, bu vakıfların bânîleri buralarda görevli kişilerin kimlikleri, icraat alanları, ekonomik gelirleri vb. gibi temel bilgiler bulunmaktadır.

Sürmene Kazası Hurufat Defterleri

Adı geçen arşivde Sürmene Kazası'na ait 1698-1834 yılarını kapsayan 25 farklı defter incelenmiştir. Sürmene Kazası kayıtları içerisinde bulunan vakıflardan beş tanesini büyük vakıf olarak değerlendirebiliriz. Bunlar Aynabey Vakfı[6], Kocera Cami Vakfı[7], Hamandoz Cami-i Kebir Evkafı[8], Zarha Camisi Vakfı[9], Şeyh Mansur Türbesi Vakfı[10]. Bu vakıflardan dikkati çeken ise Aynabey Vakfıdır. Anadolu'da 1300'lü yılların sonları ile 1400'lü yılların başlarında hüküm sürmüş olan Erzincan Emirliği'nin yöneticilerinden birinin adı Ahi Ayna Bey'dir (öl: 1362). Eratna Beyliği'nin 1362'ye kadar siyasî karışıklık içerisinde bulunması Ahi Ayna Bey'in serbest hareket ederek 1360/61'de Gürcistan, Erzurum ve Trabzon taraflarına seferler yapmasına imkân tanımıştır. Nitekim Yukarı Kelkit Vadisi'nde yaşadığı belirtilen kalabalık bir Çepni topluluğunun Akkoyunlu Beyi Tur Ali Bey, Erzincan Hâkimi Gıyaseddin Ahi Ayna Bey, Bayburd Hâkimi Rikabdâr Mehmet Bey ve kuzeydoğu Suriye'deki Türkmen reislerinden Boz Doğan Bey ile ittifak ederek 29

[4] Alkan, "Türk Vakıf Tarihi", s. 825; Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi", s. 39; Şerife Eroğlu Memiş, "Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi", *OTAM*, 39 (2016), s. 73.

[5] Necmettin Aygün, *Of Kazası'nda Câmiler, Bâniler, İmam ve Hatipler (1691-1833) Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtlarının Katkısı*, s.2. (Kitap, basım aşamasındadır). Basımdan önce bu çalışmayı bana gösteren Prof. Dr. Necmettin Aygün'e teşekkür ederim.

[6] VGMAD, Nr. 1140, s.369.

[7] VGMAD, Nr. 1139, s.81.

[8] VGMAD, Nr. 1090, s.240.

[9] VGMAD, Nr. 545, s.102.

[10] VGMAD, Nr. 1118, s.180.

Haziran 1348'de Trabzon'u kuşatmıştı.[11] Bu süreçte, yani 1361'de Ahi Ayna Bey'in Santa yakınlarında bulunan Kolaşa/Koloşa/Kolasa (Golaha) Köyü'nü (günümüzde Araklı İlçesinde kalmaktadır) kuşattığı bilinmektedir.[12] Dolayısıyla bu vakfın Ayna Bey'in bir mirası olarak düşünülebilir.

Sürmene Hurufat Defterleri, tarihçiler kadar sanat tarihçilerini de oldukça ilgilendiren kaynaklardır. Osmanlı'dan günümüze kalan camilerin incelendiği araştırmalarda bahse konu olan camilerin inşa tarihleri hakkında, kitabe bulunamadığında yapının mimari özelliklerine bakarak birtakım tahminlerde bulunarak muğlak ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Hâlbuki Hurufat kayıtları bu açıdan bakıldığında sanat tarihi alanında çalışma yapan akademisyenlere ciddi bir katkı sağlayacağı görülmektedir. Mesela Sürmene özelinde bakıldığında bugünkü Gültepe Köyü'nde Kefeli Mahallesinde bulunan caminin inşa tarihine ilişkin olarak 19. Yüzyıl gibi bir ifade geçmektedir. Şöyle ki 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım ve civarından Karadeniz bölgesine yoğun bir göç olmuştu ve buraya da muhtemelen Kefe'den göçmenler gelmişti ki burası erken dönemde Kocera Karyesi'ne tabi Berdozda Mahallesi olarak geçmektedir. Göç sonrası mahallenin adının değişmesi mümkün görünmektedir. Mevcut caminin tam olarak tarihlendirilmesi hususu muğlak kalmışsa da bu göçler sonrası yapılma ihtimali üzerinde durulmuştur.[13] Fakat hurufat kayıtlarında caminin 1799'da "müceddeden" yani yeni inşa edilmiş olduğu görülmektedir.[14] Dolayısıyla mevcut caminin bu caminin bir devamı olarak görülmesi de bir ihtimal olacaktır.

Sürmene'ye dair hurufat defterlerinden elde edebileceğimiz bir diğer önemli bilgi, nüfus ve iskâna ilişkindir. Defterler incelendiğinde özellikle sahil kesiminde ve sahile yakın yerlerde cami sayılarının 18. yy'ın ortalarından itibaren artmaya başladığıdır. Bu açıdan bakıldığında Sürmene Kaza merkezinde Pazaryeri

[11] Ali Sevim ve Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), s. 278-280; Hanefi Bostan, "Anadolu'da Çepni İskânı", 6, ed. Kemal Çiçek, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.300.

[12] Bk. https://ozhanozturk.com/tag/surmene-koylerinin-eskiisimleri/.

[13] Mehmet Yavuz, "Sürmene-Gültepe Köyü Yukarı Kefeli Mahallesi Camii ve Şadırvanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31 (2014), s.499. Yavuz, cami haziresindeki mezar taşlarından yola çıkarak bu caminin daha erken tarihli olabileceğini de ifade etmiştir.

[14] VGMAD, Nr. 544, s.62.

civarında mevcut caminin yanına 1733'te[15] ve 1772'de[16] yeni camiler eklenir ve cami cemaatinin artışı yeni camilerin inşa sebebi olarak gösterilir. Keza bugünkü Pervane Köyü'nde de 1748'de inşa edilen cami 1829'da cemaat sayısının artışı sebebiyle tamir edilip, genişletilmiştir.[17] Yine sahil kenarında bulunan ve Memiş Ağa'nın da doğduğu yer olan Civra/Balıklı Köyü'nde de 1705-1729 ve 1833'te olmak üzere üç cami inşa edilir.[18] Yine sahile yakın Ayvadere'de 3 cami bulunmaktaydı.[19] Cami sayısının fazla olduğu yerlerden bir tanesi de Gültepe Köyü'dür. Köyde 18. yy'da 4 cami inşa edilmiştir.[20]

Sürmene, medreseleri ile ünlü bir yer olsa da hurufat kayıtlarında buna dair bir bilgi bulunamamıştır. Buna rağmen Sürmene'de 18. yy'da dört adet sıbyan okulunun olduğu tespit edilmiştir. Bugün Araklı sınırları içerisinde yer alan Mahora[21], Bifora-i Sagire[22] ve Kebire[23] ile Sürmene'de yer alan Zarha (Bugünkü Soğuksu-Orta-Çamlıca-Çarşı Mahalleleri) karyesi[24] mescitlerinin sıbyan okullarının olduğu tespit edilmiştir.

Yine değinmek istediğimiz bir konu mahalle-cami arasındaki ilişkidir. Kimi tarihçiler bir bölgede geçen mahalle sayısı ile cami sayısı arasında bir paralellik arz etmediğini dolayısıyla mahalle ile cami arasındaki ilişkinin bir ön kabul *a priori* bir yaklaşım olduğunu iddia etmeye başlamışlardır.[25] Bu tezin ortaya çıkışı şeriye sicilleri kaynaklıdır. Diğer taraftan Sürmene hurufat defterlerine baktığımızda iki mahalle ahalisinin ihtiyaca binaen bir araya gelerek ortak bir cami inşa ettirdikleri görülmektedir. Hatta birkaç köyün muhtemelen birbirlerine en yakın olan mevzide cami inşa ettirdikleri ve bu camiyi ortak kullandıkları anlaşılmaktadır. Mesela bugünkü Çamburnu (Sargona Mesahor) karyesinde Fetvacı Mahallesi ve Kemerli mahalleleri ahalileri bir araya gelerek 1781'de bir cami inşa ettirmişlerdir.[26]

---

[15] VGMAD, Nr. 1088, s.181.
[16] VGMAD, Nr. 1123, s.16.
[17] VGMAD, Nr. 550, s.71.
[18] VGMAD, Nr. 1160, s.104; 1139, s.81; 550, s.71.
[19] VGMAD, Nr. 1088, s.181; 1122, s.99; 1129, s.39.
[20] VGMAD, Nr. 1139, s.181; 1140, s.104; 1091, s.51; 544, s.62; 1122, s.99.
[21] VGMAD, Nr. 1119, s.108.
[22] VGMAD, Nr. 1119, s.108.
[23] VGMAD, Nr. 1122, s.99.
[24] VGMAD, Nr. 545, s.102.
[25] Bu hususta geniş bilgi için bz. Turan Açık, "Mahalle ve Cami: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35 (2014), s.1-39.
[26] VGMAD, Nr. 1129, s.39.

Dolayısıyla bir caminin birden fazla mahalle ahalisinin ibadet mekânı olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Sürmene Kazası'nda bir Kadı'nın olduğu bilinmekle beraber kazaya ait şeriye sicilleri, en azından şimdilik, günümüze ulaşmamıştır. Kazaya ilişkin erken dönem Osmanlı kaynakları içerisinde tahrir defterleri bilgi kaynaklığı yaparken, son dönem için de Nüfus defterleri önemli bilgiler sunmaktadır. Lakin 17. ve 18. yüzyıllar için bakıldığında Sürmene'ye dair derli toplu bilgi alınabilecek defter kayıtları bugüne kadar araştırmacılar tarafından ilgi çekmemiştir. İşte Hurufat Defterleri, Sürmene Kazası'na dair sunduğu bilgilerle bu dönemler için öne çıkabilecek kaynaklardan birisi olmuştur. Bu bildiride Sürmene Kazası kayıtları derinlemesine incelenmemişse de özellikle kazanın köyleri, ibadet mekânları, eğitim kurumları, vakıfları hakkında detaylı bilgiler bulunduğu tespit edilmiştir. Nüfus ve iskân hakkında da hurufat kaynaklarının önemli ipuçları verdiği şüphesizdir. Fakat özellikle bu konuda diğer kaynaklarla bir kıyas yapılması gerektiğin de aşikârdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri (VGMA)

Hurufat Defterleri No: 544; 545; 550; 1088; 1090; 1091; 1119; 1122; 1123; 1129; 1139; 1140; 1160; 1188.

Araştırma Eserleri

Açık, Turan. "Mahalle ve Cami: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35 (2014), 1-39.

Alkan, Mustafa. "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt-I. Kısım Osmanlı Tarihi-A, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 825-842.

Beyazıt, Yasemin. "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, 5/1 (2013), 39-69.

Bostan, Hanefi. "Anadolu'da Çepni İskânı", 6, ed. Kemal Çiçek, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 299-311.

Sevim, Ali ve Yücel, Yaşar. *Türkiye Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Yavuz, Mehmet. "Sürmene-Gültepe Köyü Yukarı Kefeli Mahallesi Camii ve Şadırvanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31 (2014), 498-515.

KADI SİCİLLERİNE GÖRE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON'DA BİLİM TARİHİ ÜZERİNE OKUNAN KİTAPLAR

Temel Öztürk

(KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Prof. Dr./tozturk61@gmail.com)

Özet

Kültürümüzde ve medeniyetimizde kitap önemli bir yere sahiptir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de bir insanın kültür seviyesi okuduğu kitap sayısı ve kitapların niteliği ile doğrudan ilişkilidir. Çok okumanın yanında doğru veya diğer bir ifade ile zamanın insana sunduğu değer yargıları ölçüsünde kişinin bilgi birikim seviyesini artıracak derecede farklı kitapların okunması oldukça elzemdir. Zira okumak sadece bilgi birikimi açısından değil kültür algısındaki genişlemenin de sağlanması yönünde etkilidir. Bu minvalden bakılacak olursa bir toplumda okunan kitap o toplumun hem kültür algısında genişlemeyi sağlamakta hem de toplumun eğilimlerinin tespiti hakkında imkânlar sunmaktadır. Dile getirmeye çalıştığımız bu gerekçeler bilim tarihi ile alakalı kitapların okunması yönünde 18. yüzyıl Trabzon'unda toplumun bu yöndeki eğilimlerinin tespiti ve insanlar arasında sosyal dengenin vazgeçilmez unsuru olarak kitap okumaya yönelik belli bir kültürün tebarüzü açısından oldukça dikkat çekicidir. Dikkat çekici olan bir başka husus da Osmanlı Devleti'nde her alanda yenileşmenin başladığı 18. yüzyıl yanında coğrafi konumu üstünlüğü itibariyle Anadolu'nun en önemli liman kentlerinden biri olan Trabzon'da dönem içerisinde yenilikçi ilmi çalışmalara yönelik hangi yazarlara ait kitapların okunduğunun tespit edileceğidir. Zira biz buradan bir toplumun okuduğu ilmi kitaplar nezdinde; hem fert kategorisinde bulunduğu konum hem de yenilikçi çalışmaların tatmini noktasındaki okumaların ötesinde bilimsel algıyı genişletmek için yapılan okumaları da tespit edebilmekteyiz.

Tüm bu incelemeler hukuki, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan da zengin olup bir nevi dönemin mahkeme kayıtlarını yansıtan 55 kadı sicilindeki tereke kayıtlarına dayanmaktadır. Ölenin eşyalarının kadı gözetiminde tek tek fiyat ve adediyle birlikte kaleme alındığı tereke kayıtları toplumun her katmanındaki insanların tercihleri ve yaşam biçimleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu yönüyle terekeler sadece iktisadî ve kültürel tarihimize değil toplumu oluşturan fertler açısından içerisindeki astronomi, zooloji ve tıp gibi konularda bilim tarihi ile alakalı kitaplar nezdinde toplumun eğilimlerini de göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, Trabzon, Kadı Sicilleri, Tereke, Bilim Tarihi Kitapları

Abstract

Books occupy an important status in our culture and in our civilization. As today in the past culture level of a man could be evaluated according to books he read. Admittedly reading much is important yet reading qualified books of the period is also an important fact. Reading improves cultural learning meanwhile it is also effective for cultural perception. Considering this case, books read in a society both improves cultural perception development and it is possible to determine society's tendencies through

reading culture. Above mentioned fact is important for evaluation of the reading culture during the first half of 18th century Trabzon. It is also possible to determine social balance in the society and the place of scientific values shaped by reading culture and books. Another fact this work will shed light is the fact that 18th century is the time period which modernization of Ottoman Empire started. Trabzon was/is a port city opened external word which books and authors were effective on scientific development of the city. By this was it is possible to determine individual scientific needs and development of social cultural perceptions.

This work is a legal, socio-economic and cultural survey will unearth the situation in 55 sheria court records. Inheritance lists in court records provide numbers, price, preferences and life style of people. Thus, inheritance lists give us information on the social tendencies also.

Keywords: Ottomans, Trabzon, Sheria Court Records, Inheritence Lists, History of Science Books

Giriş

Kadı sicilleri yani Osmanlı mahkeme defterleri Osmanlı Devleti'nin en önemli hukuki belgeleri arasında yer alır. Siciller, 16. yüzyılın yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türk tarihinin sosyal, kültürel, ekonomik ve hukuki hayatının araştırılmasında vazgeçilmez kaynaklardır. Çeşitli vilayetler nezdinde günümüze kadar gelen bu siciller Trabzon için de oldukça büyük bir yekûnu kapsamaktadır.[1]

Konumuz açısından birinci el kaynak değeri taşıyan kadı sicillerindeki tereke kayıtları ise sosyo-ekonomik olması yanında kültürel açıdan oldukça zengin bir malzemeyi de kendi bünyesinde bulundurmaktadır. Tereke[2] veya metrukât diğer adı ile muhallefat yahut kassam defterlerinin iktisadî ve içtimaî tarihimiz açısından önemi tartışılmazdır. Tereke ıstılahî olarak; ölen bir kişinin para, eşya, mal, alacak-verecek çeşidinden geriye bıraktığı şeyler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu yönleriyle tereke çalışmaları sadece iktisadî, sosyal ve kültürel tarihimize değil, biyografi araştırmalarına da katkılar sağlamaktadır. Bu noktada tereke, ölen kişilerin medenî halleri ve aile yapıları yanında hayat seviyeleri ve sosyal yönleri hakkında da bilgiler sunmaktadır.[3]

---

[1] Kadı sicilleri ve Trabzon Şer'iye Sicillerine (bundan sonra TŞS) ait olanların toplamı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1998).

[2] M. Z. Pakalın halk arasındaki bu kullanımın yanlış olduğunu ve doğrusunun "terike" olması gerektiğini ifade eder. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), s. 460-461.

[3] Muhallefat defterlerinin önemi ve içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953), s. 51-75; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 1-479; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988). Ayrıca tereke kayıtlarının Osmanlı toplumsal tarihi açısından değeri ve tereke çalışmalarının geniş bir kaynakçası için bkz. Orlin, Sabev,

Tereke konusunu yakından ilgilendiren müsadere ise vezirlerle devlet erkânının ve memleket zenginleriyle tanınmış kişilerin ölümünden sonra terekelerinin, bazen de hayatta iken mallarının devlet adına zapt edilmesi anlamında kullanılan bir tabirdir. Bu açıdan müsadereye konu olan mal varlığını terekeler oluşturmaktadır. Kadının terekeye normal yollardan müdahalesi, varislerden birinin başvurusu veya küçük yaştaki varislerin haklarının korunması üzerine olurdu. Kadının bir diğer müdahalesi ise ölenin devlete borcu olması dolayısıyla terekesinin müsaderesi şeklinde gerçekleşirdi. Ayrıca askerîlere ait tereke, devlet tarafından her durumda müsadere edilirdi.[4]

Sicillerdeki terekeler üzerinden 18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da okunan bilim tarihine yönelik kitapların tespiti yapılırken bazılarının isminin tam yazılmayışı veya eserin hangi yazara ait olduğunun belirtilmeyişi kitabın sınıflandırılması ve tam künyesinin belirlenmesi açısından ciddi güçlükleri ortaya koymuştur. Böyle durumlarda benzer isimlerdeki eserler literatürde farklı yazarlara ait olması sonucu her iki yazarın da eseri göz önüne alınarak değerlendirme yapılmış bunlardan bilim tarihiyle ilgili olanlar çalışmada belirtilmiştir. İncelediğimiz tereke listelerinde bilim tarihi kitapları konu açısından çalışmayı sınırlandırırken doğrudan alanla alakalı ve belli bir yazar veya mecmualar gibi yazar gurubu tarafından oluşturulmuş eserler de dikkate alınmıştır. Böylelikle tereke listelerinde rastladığımız dilbilimi açısından lügat vb. türdeki eserlerde bu çalışma minvalinde değerlendirilmiştir. Ayrıca tereke listelerinin hemen hemen tümünde zikredilen Kur'ân-ı Kerim aslında bir bilim kitabı olarak da değerlendirilse bile bahsi geçen sınırlandırmaya bağlı olarak sınıflandırmamıza dâhil edilmemiştir. Ancak Kur'ân'ın tüm bilimlerin kaynağı olduğu da aşikârdır.

Trabzon'da Okunan Bilim Tarihi Kitapları

Trabzon bulunduğu coğrafi konumu itibariyle ulaşım noktası açısından tam bir kavşakta yer almakta deniz ve kara ulaşımıyla buraya rahatlıkla gelinebilmekteydi. Bu avantaj Trabzon açısından farklı bölge veya kültürdeki insanların buraya geldiğini gündeme getirdiği gibi aynı zamanda Osmanlı dünyasında mevcut kitapların da aynı şekilde buraya ulaşmasını sağlamaktaydı.

"Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası-Bildiriler*, I, (Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2013), s. 259-272.

[4] Muhallefatın kadı tarafından tespiti, taksimi ve tesliminde geniş bilgi için bkz. İnalcık, "15. Asır Türkiye Tarihi Kaynakları",; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı"; Özdeğer, *Bursa Şehri Tereke Defterleri*. Müsadere hakkında geniş bilgi için bkz. Cavit Baysun, "Müsadere", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1979, VIII, s. 669-673; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), s.295-298; Mehmed Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987), s. 95-111; Klaus Röhrborn, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979), s. 253-260; Tuncay Öğün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, ed.: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 372-380.

Zira yapılan araştırmada Trabzon toplumu içerisinde okunan bilim tarihi ile ilgili kitapların çoğunluğu ve çeşidi bunun kanıtını ortaya koymaktadır. Gerçi her ne kadar bunların birçoğu Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulsa da önemli bir kısmı da özel ilgi alanı çerçevesinde okuyucular tarafından temin edilmekteydi. Okuyucular ise bir ikisi hariç toplumun sıradan vatandaşları arasında yer almaktaydı. Böylece toplum bu minvalde tüm unsurlarıyla bilimsel eğilime dayalı bir kültürü oturturken okumak için seçtiği kitaplara da özen gösteriyordu.

Öte yandan Trabzon'da okunan bilim tarihi kitapları şahıslar nezdinde burada bir kütüphanenin oluştuğunun da göstergesidir. Bilindiği üzere kültürümüzde önemli bir yere sahip olan kitap önceleri yazılı, daha sonraları basılı olarak hazırlanıp şahıs, vakıf veya diğer kurum kütüphanelerinde insanların istifadesine sunulmuştur. Özellikle Osmanlılar zamanında oluşturulan vakıf kütüphaneleri[5] yanında şahıs kitaplıkları kitap kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu hususun tespiti yönünde şu ana kadar yapılan çalışmalar daha çok vakıf ve kurum kütüphaneleri yönünde büyük şehirler ölçeğinde oluşturularak taşradaki birikim göz ardı edilmiştir. İşte 1700-1750 arası Trabzon'da okunan bilim tarihi kitapları hem taşradaki birikime hem de şahıs kitaplığı hakkındaki değerlendirmelere ışık tutmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla aşağıda zikredilecek kitaplar bu vurgunun ana kaynağını oluşturmaktadır.

Tablo 1: 1700-1750 Arası Trabzon'da Okunan Bilim Tarihi Kitapların Dağılımı

Ana Bilimler	**Bilim Dalları**	**Kitap Sayısı**
Arap Dili Bilimleri	Sarf	6
	Nahiv	19
	Belâgat	5
	Lügat (Sözlük)	14
İslami Bilimlere Yardımcı Bilimler	Hey'et (Astronomi)	7
	Hikmet (Felsefe) ve Mantık	8
	Tıp	10
	Zooloji	3
	Psikoloji	1
Muhtelif konulardaki kitaplar		4
Toplam		**77**

Trabzon'da okunan bilim tarihi kitaplarının dördü hariç tümünün alta anabilim dalları ölçüsünde künyesi tespit edilmiştir. Ayrıca 21 eserin de ismi

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 14, ed.: Hakkı Dursun Yıldız, (Konya: Akçağ Yayınları, 1994), s. 211-307; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991); İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, (Anakara, TTK Yayınları, 2008).

üzerinden muhtemel konusu tespit edilebilirken kimin eseri olduğuna dair bilgi edilememiştir. Kitapların isimleri ve künyeleri hakkında bilgi aşağıda aktarıldığı gibidir.

Arap Dili Bilimleri

Bu alandaki bilimler İslamî bilimlerin temel aşamalarına hazırlık oluşturan bilim safhalarından meydana gelmektedir. Medreselerde de bu amaçla okutulurlardı.

Sarf (Etimoloji)

Bu bilim dalında Arapça kelime türemeleri ve fiil çekimleri konuları yer almaktadır. Bu alanla ilgili olma üzere terekelerde aşağıdaki kitaplar yer almaktaydı.

Şâfiye: İbnü'l-Hâcib'in (ö. 1249) Arap sarfına dair muhtasar eseridir.[6]

Metn-i Şafiye: İbn Hacib'in "eş-Şâfiye" adlı eserine ilişkin bir metin olup, sarfa dair olmakla beraber birçok âlim tarafından şerh edilmiştir.[7]

Metn-i Izzi: Izzi isimli eser, İzzeddin Abdülvahhab bin İbrahim ez-Zincânî'nin (öl. 1257) sarf, nahiv ve lügat konularını işleyen meşhur eseridir. Sonraki devirlerde birçok şerhi yapılmıştır. Bu eser sarfa ait olan kısmıdır.[8]

Şerhu Kısmi't-Tasrîf mine'l-Miftah: Ebu Yakup Sekkaki'nin "Miftahu'l-'ulûm" adlı eserindeki sarf kısmına yazılan bir şerhtir.[9]

Esrâr-ı Arabiyye: Arap dili ve edebiyatı ile fıkıh ve kelâm âlimi olan Kemaleddin el-Enbârî'nin etimolojik gramere dair eseridir.[10] Ayrıca yazarını tespit edemediğimiz *Farisi Sarf* ismindeki bir eser de sarfla alakalıdır.

Nahiv (Formoloji)

Bu bilim dalında Arapçanın cümle yapısı ve kuruluş konuları ele alınmaktadır.

---

[6] Hulusi Kılıç, "eş-Şâfiye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 38, s. 247-248.
[7] Mehmet Türkmen, "İbn Hacib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1989), s.341-342.
[8] Ali Açıkel, "19. Asrın İlk Yarısında Tokat Şehrinde Kitap Kültürü", *Uluslararası Osmanlı Medeniyeti'nde Şehir Sempozyumu*, (Ankara: Çorum Belediyesi Yayınları, 2012), s. 194.
[9] İsmail Durmuş, "Sekkâki, Ebu Ya'kûb", *DİA*, 2009, 36, s. 332-334.
[10] Hulusi Kılıç, "Enbârî, Kemâleddin", *DİA*, 1995, 11, s. 172.

Nahiv: Arapça gramerine ilişkin bu alanda birçok yazarın eseri bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlileri Sîbeveyhi'dir.[11]

Cümle-i Nahiv: İbnü'l-Hacib'in *el-Kâfiye*'si medrese eğitiminde *Nahiv Cümlesi* olarak tanınmaktadır.[12] Bu eser Arap nahvine dair muhtasar bir eserdir.[13]

Cümle-i Avâmil: İmam Birgivî'nin nahiv alanında telif ettiği muhtasar bir eseridir. Eser, Arapça gramerinde kelimelerin i`rabı üzerinde durur. Baştan sona kural ve örneklerle dolu olan bu 25 sayfalık kitabın birçok şerhi yapılmıştır.[14]

Mu`rib-i Avâmil: Bu eser, Birgivî'nin *Avâmil* adlı eserinin Mustafa b. Bekir Güzelhisarî tarafından yapılmış edisyon-kritiğidir.[15]

Avâmil Nâkıs: Muhtemelen Birgivî'nin nahiv alanındaki Arapça gramerine ait olan aynı isimli eserde nakıs fiiller konusunu işleyen bölümdür.[16]

Misbah: Mutarrizî'nin Arap gramerine dair meşhur eseridir. Oğluna Arapça öğretmek amacıyla Cürcanî'nin gramer kitaplarını ihtisar ederek meydana getirdiği ve tam ismine *el-Misbah fi'n-Nahv* adı verilmiştir. Esere çok sayıda şerh yazılmıştır.[17] Bu eser ismi ile listede iki tane kitap bulunmaktadır.

Şerh-i Misbâh: Musannifek'in, Mutarrizi'nin Arapça gramer alanındaki *Misbâh* isimli eserine yazdığı şerhtir.[18]

Kâfiye: İbnü'l-Hâcib'in Arap nahvine dair muhtasar eseridir. Arap grameriyle alakalı ele alınmış üç temel eserin sonuncusudur. *el-Mufassal* adlı esere dayalı olarak nahve dair konuları daha öz ve yalın bir şekilde anlatan eserdir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bu eser, günümüzde Arap nahvini eski metoduyla öğreten eğitim kurumlarının vazgeçilmez kaynağıdır. Esere çok sayıda meşhur nitelikli şerh ve haşiyeler yazılmıştır.[19]

---

[11] M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *DİA*, 2009, 37, s. 130-134; İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, 2006, 32, s. 300-306.
[12] Durmuş, "Sekkaki", s. 306.
[13] Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, 2001, 24, s. 153-154.
[14] Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2008), s. 34.
[15] Ayşe Gül, Mustafa b. Bekir Güzelhisarî ve Mu'ribu'l-'Avâmil'i **(**Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
[16] Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, 1992, 6, s. 193.
[17] M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", DİA, 2006, 31, s. 376.
[18] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, 2006, 31, s. 240.
[19] Kılıç, "el-Kâfiye", s. 153-154.

Câmî 'Ale'l-Kâfiye: Cemaleddin İbnü'l-Hacib'in nahve dair "el-Kâfiye" adlı eserine Abdurrahman-ı Câmî'nin yazdığı, daha çok Molla Câmî adıyla anılan şerhtir.[20]

Metn-i Kâfiye: Asıl adı Ebu Amr Cemalüddin Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yunus olan İbnü'l Hacib'in "el-Kâfiye" isimli eserine yazılan metindir. Doğu İslam dünyasında nahiv öğretiminde ilk sırada gelen "el-Kâfiye"ye birçok âlim tarafından şerh, haşiye ve bölümler yazılmıştır. Valinin terekesindeki bu eser bu türden bir çalışmadır.[21]

Molla Câmî: İbnü'l-Hâcib'in Arap gramerine dair *el-Kâfiyesi*'ne Abdurrahman-ı Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adıyla yazdığı ve daha çok kendi lakabıyla tanınan şerhtir. Bu eser bilhassa Osmanlı medreselerinde olmak üzere diğer İslam dünyasındaki medreselerde de ders kitabı olarak okutulmuştur. Hatta günümüzde bile eski sisteme göre Arapça öğreten kurumlarda da ders kitabı olarak okutulmaktadır.[22]

Câmi'-i 'İsâm: İsamüddin el-İsferâyânî'nin Molla Câmî şerhine olan haşiyesidir. Abdurrahman-ı Câmî'nin (Molla Câmî) oğlu Ziyâeddin Yusuf için İbnü'l-Hâcib'in nahve dair eseri olan *el-Kâfiye* üzerine yazdığı *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı şerhine yapılan bu haşiyenin tam adı *Hâşiyetü'l-'Isam 'ale'l-Câmî*'dir. İsferâyînî, haşiyede hocası Câmî ile Câmî'ye haşiye yazan Abdülgafûr-ı Lârî'ye sık sık eleştiriler yöneltmiştir. Medreselerde büyük ilgi gömüş olan haşiyenin birçok baskısı yapılmıştır.[23]

Enmûzec Şerhi: Zemahşerî'nin *Mufassal* adlı nahiv alanındaki Arapça gramerine aynı alanda Sadullah Sadeddin el-Berdaî'nin yazdığı şerhtir.[24]

Zav: Miladi 1285 yılında vefat eden Tacüddin Muhammed b. Muhammed el-Esferâyânî tarafından Mutarrizî'nin *Misbah* adlı eser üzerine yazdığı şerhtir. Tam adı *ez-Zav ale'l-Misbah* olan bu eser Osmanlı medreselerinde çokça okutulmuştur.[25]

Muğni'l-Lebîb fi'n-Nahv: Asıl adı Ebu Muhammed Cemalüddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillah b. Hişam el Ensarî el Mısrî olup İbn Hişam en-Nahvî olarak bilinen İbn Hişam'ın Arapçadaki edat ve harflerle ilgili eseridir.[26]

---

[20] Kılıç, "el-Kâfiye", s. 153-154.
[21] Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, 2000, 21, s. 57.
[22] Kılıç, "el-Kâfiye", s. 153.
[23] İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", *DİA*, 2000, 22, s. 517.
[24] Mehmet Sami Benli, "el-Mufassal", *DİA*, 2005, 30, s. 369.
[25] Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2002), s. 290.
[26] M. Reşit Özbalıkçı, "İbn Hişam en-Nahvî", *DİA*, 1999, 20, s. 74-75.

Şerh-i Elfiye: "Elfiye", İbn Mâlik ya da İbn Melek diye bilinen Muhammed b. Abdullah'a ait (öl.1273) bin beyitlik bir eser olup nahiv kurallarını Kur'ân, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden örneklerle anlatmaktadır. Terekelerdeki kitap bu esere hazırlanmış bir şerhtir.[27] Ayrıca yazar ismini tespit edemediğimiz ancak nahiv konusunda olan *Acrumiyye*, *Misbâh ve Hacı Baba Ale'l-Kâfiye* ile *Mu`rib* isimli eserler de tereklerde yer almaktadır.

Belâgat

Edebiyat kaideleri ve edebî sanatlarla ilgili meânî, beyân ve bedîi içine alan ilim dalıdır.[28]

Hâşiyetu 'Isâm 'ale'l-Camî: Bu eser, İbrahim b. Muhammed 'Isâmuddin Arabşah el-İsfehânî (ö. 943 H; 951/1544) tarafından yazılmıştır. Eser, "el-Fevaidü'z-ziyaiyye"nin çok kısa ve muhtasar bir şerhi mahiyetindedir. Müellif bu haşiyenin birçok yerinde el-Câmî'nin görüşlerini reddetmiş ve Abdulgafur el-Lâri ile çelişen bilgiler sunmuştur.[29]

Kitab-ı Makâmat li-Ahrîr: Ebu'l-Kasım el-Hariri'nin toplumdaki çelişki ve çarpıklıklara dikkat çekmek maksadıyla hayali kahraman Ebu Zeyd es-Serûcî'nin maceralarını Haris b. Hemmâm'ın dilinden akıcı bir üslupla anlattığı eserdir.[30]

Kavâid-i Garra Mutavvel: Sekkâki'nin "Miftahu'l-'Ulûm"unun belagatla ilgili bölümü için Hatip el-Kazvîni'nin kaleme aldığı telhis üzerine Teftâzânî tarafından yazılan şerhtir.[31]

Hasan Çelebî 'ale'l- Mutavvel: Fenarizâde Hasan Çelebi'nin "Mutavvel" üzerine yazdığı haşiyesidir.[32]

Şerhu Lâmiyyeti'l-Acem: Demirî'nin, Tuğraî'nin "Lâmiyyeti'l-Acem" adlı eserine yaptığı şerhtir.[33]

---

[27] Açıkel, *Tokat Şehrinde Kitap Kültürü*, s. 195.
[28] Geniş bilgi için bkz. H. Kılıç, "Belâgat", *DİA*, 1992, 5, s. 380-383.
[29] İclal Arslan, Abdurrahman El-Câmî Ve El- Fevâidü'z-Ziyâiyye (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 138.
[30] İsmail Bayer, "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: Ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013), s. 214; Erol Ayyıldız, "Makâme", *DİA*, 2003, 27, s. 417-419.
[31] Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, 2011, 40, s. 299-308.
[32] Mehmet Yalar, "XV. Yüzyıl Bursa Âlimleri ve Arap Diline Katkıları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2002) s. 107.
[33] Cevat İzgi, "Demîrî", *DİA*, 1994, 9, s. 153.

Lügat (Sözlük)

Lügat-ı Ahterî: Arapça-Türkçe sözlüktür. Kanuni döneminde Ahterî mahlaslı Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî tarafından yazılmıştır.[34]

Bahr-i Garâib: Lütfullah Halimî'nin eseridir. Eseri 1446'da manzum olarak yazan ve Şehzade Bayezid'e sunan Halîmî anlaşılması güç olunca eseri şerh ederek iki defter halinde hazırlamış ve yeniden Şehzade Bayezid'e sunmuştur. 5540 kadar Farsça sözcüğün Türkçe karşılığına yer verilen eserde sözlük, aruz kuralları, Farsça gramer bilgilerinin olduğu üç bölüm bulunmaktadır.[35]

Sıhah-ı Cevherî: Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin en meşhur eseridir. Asıl adı *Tâcü'l-lügâ* olarak da bilinen eser, *Sıhahu'l-Lügâ*, *es-Sıhah fi'l-Lügâ* veya kısaca *es-Sıhah* isimleriyle de belirtilmektedir. Tertip açısından Arapça sözlükçülük tarihinde bir çığır açan eser, sadece sahih kelimeleri ihtiva etmesi açısından da ayrı bir önem taşır. Yazıldığı günden beri esere çok sayıda tekmile, zeyl, şerh, tenkit ve tercüme gibi çalışmalar yapılmıştır.[36]

Lügat-ı Vankulu: Adı Mehmed olup Van'da doğduğu için Vanî nisbesini kullanan ve Vankulu lakabıyla tanınan müellifin Cevherî'ye ait *es-Sıhah* adlı Arapça sözlüğünü tercüme ettiği eseridir. Asıl adı *Tercüme-i Sıhâh-ı Cevherî*'dir. Eserin başına risale ekleyip mukaddime yazan İbrahim Müteferrika tarafından basılan Türkiye'deki ilk kitaptır.[37]

Vankulu Basma Lügat-ı Sıhah: Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) eseri olup kısaca "Sıhah" olarak isimlendirilen bu eser, Arapça sözlükçülüğü tarihinde tertip itibariyle çığır açmıştır.[38] Bu eseri Vankulu (ö. 1000/1592) ismindeki Osmanlı âlimi tercüme etmiştir.[39]

Firişteoğlu: İbn Melek Hanefi fıkıh âlimi ve lügat yazarı olmakla beraber dindar ve fazilet sahibi olması dolayısıyla *Firişte* lakabıyla tanınmaktadır. Bu müellife ait olan eserin tam adı *Firişteoğlu Lügatı*'dır. Eser en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biridir. 22 bölümden oluşan eserin çoğunda Kur'an'daki 1528 Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmektedir.[40]

---

[34] Ahteri Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir*, haz.: Harun Tuncer, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2014).
[35] Irmak Kaçar, "Lütfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukddimetü'l-Luga", *Journal of Turkish Language and Literatür*, 3/2 (2017), s. 132.
[36] Hulusi Kılıç, "Cevherî, İsmâil b. Hammâd", *DİA*, 1993, 7, s. 459.
[37] Mustafa S. Kaçalin, "Vankulu", *DİA*, 2012, 42, s. 513.
[38] Kılıç, "Cevherî, İsmail b. Hammâd", s. 459.
[39] Kaçalin, "Vankulu", s. 513.
[40] Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, 1999, 20, s. 175-176.

Lügat-ı İzzî: Lügat konularını inceleyen bu kitap filleri harf sayısı ve türüne göre tasnif eder. Müellifi İzzeddin Abdulvahhab bin İbrahim ez-Zencanî'dir.[41]

Lügat-ı Çelebi Farisî: Osmanlı edebiyatındaki manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin en eskilerinden biri de Lami'î Çelebi'nin (Ö.1532) yazdığı *Tuhfe-i Lami'î*'dir. Eserde 600'e yakın kelime ve kısa cümlenin Türkçe karşılıkları, belirli bir sistematik çerçevesinde verilmiştir.[42]

Şerh-i Şahidî: Sûdî-i Bosnevî'nin 1598'den önce sözlük alanındaki çalışmasıdır.[43]

Sözlük çalışmalarında yazarı tespit edilemeyenler arasında *Lügat* ve *Lügat-ı Farisî*, *Lügat-ı Mirkat*, *Lügat-ı Müntehâb ve Mecmua-i Lügat* da yer almaktadır.

İslami Bilimlere Yardımcı Bilimler

Hey'et (Astronomi)

Heyet alanındaki kitapların ana konusunu astronomi ve yıldız hareketlerine bağlı gelişmeler oluşturmaktadır. Aşağıdaki kitaplar bu ilmin içerisindedir.

Şerh-i Çağmînî: Hekim olması yanında astronomi ve matematik bilgini olan Çağmînî'nin "el-Milahhas fi'l-hey'e" adlı en meşhur çalışmasına yapılan şerhtir. Bu şerh Uluğ Bey'in isteği üzerine Kadızâde-i Rûmî tarafından kaleme alınmıştır.[44]

Şemsü'l-Me'ârif: Yazarını tespit edemediğimiz eserin ismine benzer kaynaklarda farklı konuları yansıtan eserler mevcuttur. Mesela "Şemsü'l-Me'arif Letaifu'l-Avarif" isimli bir eser hadis alanında yazılmıştır. Yine bu isim altında bir başka eser psikolojide parapsikoloji alanındadır. Ancak valinin terekesindeki isimle aynen benzer ismi taşıyan ve Arapça olan bir başka eser astroloji hakkında bilgi vermektedir. Muhtemelen kayıtlı olan eser de budur.

Nücûma Dair Mecmû'a-i Kâtip Çelebi: Kâtip Çelebi'nin yıldızlara dair mecmuasıdır. Bu çalışma muhtemelen Kâtip Çelebi'nin "Keşfü'z-Zünûn" adlı eserinde nücûma dair oluşturduğu bilgilerdir.[45]

---

[41] Bkz. Ahmet Özel, "Zencânî, İzzeddin", *DİA*, 2013, 44, s. 253-254.
[42] Lâmi'î Çelebi, *Lâmi'î Çelebi ve Lügat-ı Manzumu (Tuhfe-i Lâmi'î)*, der.: İbrahim İmran Öztahtalı, (Bursa: Gaye Kitapevi, 2004).
[43] Bkz. Hasan Ekici, "Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe'si ve şerh Metodu", *Külliyat*, 2 (2017), s. 19-36; Hasan Ekici, Bosnalı Atfî Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî'si (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin) (Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
[44] Sadettin Ökten, "Çağmînî", *DİA*, 1993, 8, s. 182.
[45] Salim Aydüz, *İstanbul Muvakkithaneleri ve Muvakkitleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Projem İstanbul'a sunulan proje, İstanbul 2009, s. 9.

Kitab-ı Tamtam-ı Hindi: Yazarı tespit edilemeyen bu eser, yıldız-name üzerinden tılsımla alakalı bir çalışmadır.[46] Ayrıca terekelerde yazarını tespit edemediğimiz ancak isminden bu konu içerisinde değerlendirdiğimiz *Nücûma Müte'allik Risâle*, *Mes'ud-ı Rûmî ma'a Usturlâb* ve *Kitab-ı İlm-i Hesap* adlı bir çalışmalar mevcuttur.

Hikmet (Felsefe) ve Mantık

Araştırma yaptığımız terekelerde hikmet yani felsefe ve mantık alanındaki kitaplar ise tespit edilebildiği kadarıyla aşağıda açıklanmıştır.

Fenarî: Molla Fenarî'nin Îsagûcî adlı mantık kitabına yazdığı en önemli şerhlerden biridir.[47]

Şerh-i Şemsiye-i Akayid: Literatürde bu isimde bir esere rastlanılmadıysa da Teftazani'nin mantık alanında *Şerhu'ş-Şemsiyye fi'l-Mantık* isimli çalışmasının olabileceği düşünülebilir.[48]

Şerhu Metali': Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî'nin "Metâli'u'l-envâr fi'l-mantık" adlı eserine Seyyid Şerif tarafından yapılan şerhtir.[49]

Hâşiye-i Harîr-i Metâli': Yukarıda da belirtildiği üzere Urmevî'nin mantığa ilişkin çalışmasına yapılan birçok haşiyeden biridir. Bu alandaki haşiyelerin en meşhuru Kara Davud'un çalışması idi.[50]

Mecmû'a-i Farisî Mine'l Hikme: Bu eser, Muhammed b. Şeref el-Hasenî'nin "el-Hidâye Mine'l-Hikme" adlı felsefe alanındaki Arapça eserinin Farsa mecmuasıdır.

Şerhu Hikmeti'l-'Ayn: Meybudî'nin, Ali b. Ömer el-Kâtibi'nin "'Aynü'l-Kavâ'id" isimli eserine ilahiyât ve tabîiyyât konularını ilâve ederek yazdığı "Hikmetü'l-'Ayn" isimli felsefe eserine yazmış olduğu şerhtir.[51] Ayrıca terekelerde bu konu bahsinde yazarını tespit edemediğimiz *Mecmû'a-i Nahv-i Mantık* ve *Tasavvurât-ı Metâli'* isminde iki eser kayıtlıdır.

[46] İlyas Çelebi "Tılsım", *DİA*, 2012, 41, s. 93.
[47] İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, 2005, 30, s. 246.
[48] Özen, "Teftâzânî", s. 306.
[49] Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler", s.39.
[50] Bkz. Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler".
[51] Armağan Atar, Kâdî Mîr el-Meybudî'nin Felsefî Görüşleri (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 17.

Tıp

İncelediğimiz tereke listelerinde yer alan tıpla ilgili kitaplar aşağıda belirtildiği gibidir.

Takvimü'l-Ebdan: 1100 yılında ölen hekim, edebiyatçı ve tarihçi olan İbn Cezle'nin tıp alanındaki eseridir. Bu eser 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisini, her birinde sekiz hastalığın yer aldığı kırk dört tabloda tanımlayan bir el kitabıdır. Eserin tam adı *Takvîmü'l-Ebdân fî Tedbîri'l-İnsân*'dır. Eser Latince, Farsça ve Türkçeye çevrilmiştir.[52]

Şerhu'l-Mûcez: Tefsir, kelam, mantık âlimi ve tabip olan Hakîm Şah el-Kazvînî'nin İbnü'n-Nefis'in *el-Mucez* adlı eserine tıp alanında yazdığı şerhtir. Bu eserde hastalıklar ve bunların tedavi yolları anlatılmaktadır.[53]

Şerhu Mûcez fi't-Tıb: İbnü'n-Nefis'in İslam dünyasında ün salmış ve dünyada Türkçe dâhil birçok dile tercüme edilmiş olan "el-Mûcez fi't-tıb" adlı önemli eserine yapılan şerhtir. Esere çok sayıda şerh yapıldığından bu çalışmanın kime ait olduğu tam olarak tespit edilemedi.[54]

Risâle-i Şifâ'iyye: Sultan II. Mustafa zamanında saray hekimi olan Şifâî Şaban Efendi tarafından yazılmış tıp alanındaki risaledir.[55]

Tıbb-i Kimyevî: Tıp ilmi konusunda yazarı belli olmayan Arapça bir eserdir. Ayrıca Osmanlı tıp âlimi ve hekimbaşı olan Salih b. Nasrullah'ın (ö. 1669) "et-Tıbbu'l-cedîd-i el-Kimyâî" adlı bir eseri mevcuttur.[56]

Risâletü'l-Hindî: İbn Sina'nın marul bitkisinden faydalanmanın yollarını anlattığı "el-Hindibâ'" adlı bir çalışması mevcuttur.[57]

Risâle-i Şifâ li-Edviye-i Âviya: Yazarı tespit edilemeyen bu eserin eczacılık alnında tedavi risalesine ilişkin olduğu söylenilebilir.[58] Ayrıca terekelerde yazarını tespit edemediğimiz tıpla ilgili *Tıbb-ı Farisî, Tıbb-ı Şânî* ve *Ecza-i Perişanî* isimli üç kitap da bulunmaktadır.

---

[52] Ali Haydar Bayat, "İbn Cezle", *DİA*, 1999, 19, s. 396-397.
[53] Eyyup Sabri Fanî, "Hakîm Şah el-Kazvînî", *DİA*, 1997, 15, s. 195.
[54] Esin Kâhya, "İbnü'n-Nefîs", *DİA*, 21 (2000), s. 175.
[55] Muhittin Eliaçık, "Şifâ'iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İDİL*, 1/5-1 (2012), s. 8-31.
[56] Bkz. Kasım Kırbıyık, "Sâlih b. Nasrullah", *DİA*, 2009, 36, s. 42.
[57] Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ (Eserleri)", *DİA*, 1999, 20, s. 345.
[58] Bkz. Turhan Baytop, "Eczacılık", *DİA*, 1994, 1, s. 386-388.

Psikoloji

Ömer Paşa'nın terekesindeki kitap listesinde bu konuyla alakalı sadece bir eser bulunmaktadır.

Reml'e Müte'allik: Nasîrüddin Tusî'nin psikoloji alanındaki Farsça eseridir. Eserin tam adı *Risâle fi'r-Reml* olarak bilinmektedir.[59]

Zooloji

Hayvanlarla ilgili inceleme ve araştırma yapan bilim dalıdır.

Hayâtü'l-Hayevân: Demîrî'nin hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki meşhur eseridir.[60]

Tezkiretü'l-Hayevân: Hayvanlar hakkında bilgi veren bu eser İbrahim b. Mustafa Rûmî (ö. 1697) tarafından Arapça olarak yazılmıştır.

Havâss-ı Hayevanât: "Hayâtü'l-Hayevân" isimli çalışmanın muhtasarlarından biridir. Tereke listesinde yazarına ilişkin kayıt düşülmediğinden yazarının kim olduğu tespit edilemedi.[61]

Muhtelif Konulara İlişkin Kitaplar

Bu kısımda terekelerde farklı içeriklere sahip olup sayı itibariyle az olması sonucu ayrı bir başlık altında değerlendirilemeyecek kitaplar dikkate alınmıştır. Burada terekelerde yazarını ve kitabın adından konusunu tespit edemediğimiz hatta adını da tam olarak bilemeyip okunuşunu metne bağlı olarak gerçekleştirmeye çalıştığımız eserler yer almaktadır. İsimlerinden bilim tarihi alanında düşündüğümüz bu çalışmalar terekelerde şu isimlerle yer almaktadır.

Metn-i Baha'î fî 'İlmi'l-Hesab, Risâle-i Esbâb-ı 'İlm, Şerhu Dürreti'l-'Allâme, İnkâzu'l-Cevayir 'Ulûm-i Tes'îr.

Sonuç

Yukarıda açık dökümünü verdiğimiz kitapların yazımında kullanılan dili göz önünde bulundurduğumuzda bu kitapları bulunduranların Farsça ve Arapçayı bildiğini söyleyebiliriz. Buna yönelik okuyucular metinlere vakıf olabilme noktasında kütüphanelerinde Arapça ve Farsça sözlükler bulundurmaktadır. Hatta en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olan *Firişteoğlu*

[59] Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddin", *DİA*, 2012, 41, s. 441.
[60] Geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, "Hayâtü'l-Hayevân", *DİA*, 1998, 17, s. 18-20.
[61] Hayâtü'l-Hayevân adlı çalışmanın muhtasarları için bkz. İzgi, "Hayâtü'l-Hayevân", s. 18-20.

ve *Lügat-ı Ahteri*'yi bile kütüphanelerinde görebilmekteyiz. Bu yönde listelerde Arapça ve Farsça sözlükler oldukça fazla sayıdadır.

Tereke listelerindeki kitap isimlerinin kaydı noktasında ortaya çıkan sorunlar, tespit ettiğimiz listelerde de kendini göstermektedir. Bu eserlerin tespiti sırasında dönemin kâtibinin kayıtları çok açık tutmaması bazen eserin isminin yanlış yazılacağı gibi eksik yazılmasına da vesile olmaktadır. Haliyle listeyi hazırlayan kâtibin bu yönde tam bir hassasiyet göstermediği söylenebilir. Zira ismini tam olarak tespitte zorlandığımız veya listedeki yazım kuralları çerçevesinde okumaya çalıştığımız fakat müellifleri ve konuları hakkında bilgi edinemediğimiz eserlere ilişkin de böyle bir hassasiyetin gösterilmediği ifade edilebilir. Buna ilişkin benzer bir durum kitaplar arasındaki *Havâss-ı Hayevanât* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Gerçi her ne kadar kâtiplerin kayıt aşamasında tam bir hassasiyet göstermedikleri yorumları akla gelse de listedeki mevcut kitaplar dönemin Trabzon toplumunda halkın kültürlü ve okumaya meraklı olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü özel bir kütüphane oluşturan bu okuyucular, temin ettiği kitapları okumak amaçlı olarak kütüphanelerine aldıkları aşikârdır.

Kitaplar konusunda terekelerini incelediğimiz kişilerin seçici mahiyette önemli sayılacak derecede eserleri bulundurmaları onların sosyal kesim içerisindeki statülerini de düşündürtmektedir. Zira bu derece zengin bir kitap birikimini muhtemelen ilimle uğraşan veya bu yönde ciddi eğilimleri olan kişiler kütüphanelerinde bulundursa gerektir. Ancak tereke sahipleri üzerinde yaptığımız incelemeler farklı bir sonucu ortaya koymaktadır. Buna göre 18. yüzyılın ilk yarısında kitap toplayan tereke sahiplerinin çoğunun hiçbir resmi görevi ve unvanı olmadığı halkın içerisinden kişiler olduğu görülmektedir.[62] Yönetim kadrosundan sadece iki vali ile bir müftünün adı zikredilmektedir.[63]

Trabzon halkının kitap toplaması ve bulundurması bir ayrıcalık olduğu gibi, sahip oldukları kitapların konuları bir dereceye kadar onların eğilim ve ilgisini de belirlemektedir. Bu yönde konularını tespit edemediğimiz mecmuaları saymazsak Trabzon'da en fazla okunan kitaplar İbn Hacib'in Arap dilbilimine dair çalışmalarıdır. Bu kısa dönemde yaklaşık 77 adet farklı isim ve konularda kitap bulunmaktadır. Bunlardan 44 Arap dili bilimleri, 33 de İslami bilimlere yardımcı farklı kitap türünün okunması halkın bu konudaki öğrenme isteği yanında kitap okuma hassasiyetini de ortaya koymaktadır. Okunan kitaplar aynı zamanda eser yazarlarının görüşleriyle karşılıklı bir iletişimi de ön plana çıkarmaktadır.

[62] Haseki-zâde Mustafa b. Mehmet çeşitli mecmualarla birlikte yaklaşık 70 kitaba sahipti (TŞS, 1885, s. 94). Gülcan-zâde Mehmet b. Mahmut 16 (TŞS, 1885, s. 46), Trabzon'da misafir Müteferrika Ocağından Ali Efendi bin Abdullah 3 (TŞS, 1888, s. 20), Maruf-zâde Ömer Efendi yaklaşık 50 (TŞS, 1888, s.51-52), Simkeş Abdullah b. Ömer ise 20 kitabı kütüphanesinde bulunduruyordu (TŞS, 1893, s. 23).

[63] Yönetim kadrosundaki tereke sahipleri Trabzon Valisi Abdurrahman Paşa (TŞS, 1892, s. 109), Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa (TŞS, 1907, s. 49) ve Trabzon Müftüsü Maraşî Hasan Efendi ibn Abdülaziz'dir (TŞS, 1910, s. 26).

Yazarlardan en fazla İbnü'l-Hacib, Abdurrahman-ı Câmî, Çağmînî, Demirî ve İmam Birgivî tercih edilmektedir. Aslında dönemin Trabzon'unda okunan yazarlar kendi dönemleri içerisinde bir ekol oluşturmuş ve zamanına eserleriyle damga vurmuş meşhur âlimler arasında yer almaktaydı. Bunlar içerisinde az yukarıda zikrettiklerimiz yanında Mutarrizi, Molla Fenari, Teftezanî, İbn Cezl, El-Kazvînî ve Nasıruddin Tusî gibi nice değerli âlimin yer aldığını görmekteyiz. Trabzon'da bu değerli şahsiyetlerin eserleri üzerinden yapılan okumalar farklı bakış açılarının da görülmesine ve okuyucu kitlesinin geniş bir ufka sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Bahsi geçen yazarların ileri düzeydeki eserlerinin okunmasıyla bu husus netlik kazanmaktadır. Bu yönüyle Trabzon halkının bilim tarihi ile alakalı farklı konuda farklı yazarlara ait çeşitli kitapları kitaplıklarında bulundurmaları onların okumaya meraklı, kültürlü bir yapıda olduklarını göstermektedir. Zira taşra olarak sadece 18. yüzyılın ilk yarısında bile bilim tarihi gibi spesifik bir alan yönelik bu derece kabarık bir kitap listesini yanlarında bulundurmaları bunun açık bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

TŞS: 1866, 1874, 1885, 1888, 1892, 1893, 1895, 1901, 1906, 1907, 1910, 1917.

Basılı Eserler

Açıkel, Ali. "19. Asrın İlk Yarısında Tokat Şehrinde Kitap Kültürü", *Uluslararası Osmanlı Medeniyeti'nde Şehir Sempozyumu*, Ankara: Çorum Belediyesi Yayınları, 2012, s. 191-214.

Ahteri Mustafa Efendi. *Ahterî-i Kebir*, haz. Harun Tuncer, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2014.

Akgündüz, Ahmet. *Şer'iye Sicilleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1998.

Alper, Ömer Mahir. "İbn Sînâ (Eserleri)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, 20, s. 337-345.

Arslan, İclal. *Abdurrahman El-Câmî ve El- Fevâidü'z-Ziyâiyye*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir 2008.

Atar, Armağan. Kâdî Mîr el-Meybudî'nin Felsefî Görüşleri (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2005, 30, s. 245-247.

Aydüz, Salim. *İstanbul Muvakkithaneleri ve Muvakkitleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Projem İstanbul'a sunulan proje, İstanbul 2009.

Ayyıldız, Erol. "Makâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, 27, s. 417-419.

Baktır, Mustafa. "İbn Melek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, 20, s. 175-176.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III.5-6 (1966): 1-479.

Bayat, Ali Haydar. "İbn Cezle", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, 19, s. 396-397.

Bayer, İsmail. "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: Ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013): 2111-226.

Baysun, Cavit. "Müsadere", İslam Ansiklopedisi (*İA)*, 1979, VIII, s. 669-673.

Baytop, Turhan. "Eczacılık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, 1, s. 386-388.

Benli, Mehmet Sami. "el-Mufassal", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2005, 30, s. 368-369.

Çelebi, İlyas. "Tılsım", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, 41, s. 91-94.

Çöğenli, M. Sadi. "Mutarrizî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, 31, s. 375-377.

Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, İsâmüddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, 22, s. 516-517.

_____. "Nahiv", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, 32, s. 300-306.

_____. "Sekkâki, Ebu Ya'kûb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, 36, s. 332-334.

Ekici, Hasan. "Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe'si ve şerh Metodu", *Külliyat*, 2 (2017): 19-36.

_____. Bosnalı Atfî Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî'si (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin) (Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Eliaçık, Muhittin. "Şifâ'iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İDİL*, 1.5-1 (2012): 8-31.

Erünsal, İsmail. "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 14, editör Hakkı Dursun Yıldız. Konya: Akçağ Yayınları, 1994, s. 211-307.

_____. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara: TTK Yayınları, 2008.

_____. *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.

Fanî, Eyyup Sabri. "Hakîm Şah el-Kazvînî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, 15, s. 194-195.

Gül, Ayşe. Mustafa b. Bekir Güzelhisarî ve Mu'ribu'l-'Avâmil'i **(**Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2002): 274-293.

Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17.1 (2008): 25-46.

İnalcık, Halil. "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV.1-4 (1953-1954): 51-75.

İzgi, Cevat. "Demîrî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, 9, s. 152-153.

_____. "Hayâtü'l-Hayevân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1998, 17, s. 18-20.

Kaçalin, Mustafa S. "Vankulu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2012, 42, s. 513.

Kaçar, Irmak. "Lütfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukddimetü'l-Luga", *Journal of Turkish Language and Literatür*, 3.2 (2017): 131-146.

Kâhya, Esin. "İbnü'n-Nefîs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, 21, s. 173-176.

Kılıç, Hulusi. "Belâgat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, 5, s. 380-383.

_____. "Cevherî, İsmail b. Hammâd", *DİA*, 1993, 7, s. 459.

_____. "el-Kâfiye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 24, s. 153-154.

_____. "Enbârî, Kemâleddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, 11, s. 172-173.

_____. "eş-Şâfiye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 38, s. 247-248.

_____. "İbnü'l-Hâcib", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, 21, s. 55-58.

Kırbıyık, Kasım. "Sâlih b. Nasrullah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, 36, s. 41-43.

Lâmi'î Çelebi. *Lâmi'î Çelebi ve Lügat-ı Manzumu (Tuhfe-i Lâmi'î)*, derleyen İbrahim İmran Öztahtalı. Bursa: Gaye Kitapevi, 2004.

Öğün, Tuncay. "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, editör Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 372-380.

Ökten, Sadettin. "Çağmînî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, 8, s. 182-183.

Özbalıkçı, M. Reşit. "İbn Hişam en-Nahvî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, 20, s. 74-77.

_____. "Sîbeveyhi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, 37, s. 130-134.

Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988.

Özel, Ahmet. "Zencânî, İzzeddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, 44, s. 253-254.

Özen, Şükrü. "Teftâzânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2011, 40, s. 299-308.

Öztürk, Said. *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: OSAV Yayınları, 1995.

Röhrborn, Klaus. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I*, İstanbul 1979, s. 253-260.

Sabev, Orlin. "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, I, Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 259-272.

Şirinov, Agil. "Tûsî, Nasîrüddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, 41, s. 437-442.

Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbu: Dergâh Yayınları, 1985.

Türkmen, Mehmet. "İbn Hacib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1989): 333-346.

Ünal, Mehmed Ali. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987): 95-111.

Yalar, Mehmet. "XV. Yüzyıl Bursa Âlimleri ve Arap Diline Katkıları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2002): 97-116.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Musannifek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2006, 31, s. 239-240.

Yüksel, Emrullah. "Birgivî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, 6, s. 191-194.

BİR OSMANLI KALESİNİN KAYBI: AZAK KALESİ'NİN OSMANLI HAKİMİYETİNDEN ÇIKIŞ SÜRECİ

Ümran Karadeniz

(Manisa Celal Bayar Üniversitesi/Dr. Arş. Gör./umran.karadeniz@cbu.edu.tr)

Özet

Osmanlı sınır savunma sisteminin temelini oluşturan serhad kaleleri, Osmanlı topraklarının muhafazasında önemli rol oynamıştır. Sınır hattında yer almayan ve iç kale olarak tabir edilen kalelere kıyasla, asker, mühimmat ve tahkimat bakımından daha fazla özen gösterilmiştir. Azak Kalesi de bu serhad kalelerinden biri olarak Osmanlı topraklarının kuzeydoğu sınırının en uç noktasında yer almaktaydı. 1475 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Azak, sınır bölgesinde bulunması bakımından önem arz etmekle birlikte, ilk yıllarda güvenlik hususunda herhangi bir tehlikenin söz konusu olmaması nedeniyle daha ziyade ileri bir karakol noktası olmuştur. Bu bölge üzerinden düzenlenen seferlerde ikmal üssü ve askeri destek birimi olma rolünü üstlenen Azak, XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ciddi saldırılar karşısında, sınır kalesi olarak ön plana çıkmıştır.

Ortalama 250 yıl Osmanlı hakimiyetinde kalan Azak, ilk kez Don Kazaklarının saldırıları neticesinde elden çıkmış; 1637-1642 tarihleri arasında Don Kazaklarının kontrolünde kalmıştır. Bu dönemden sonra Osmanlı Devleti tekrar Azak'a hakim olmuş; ancak 1695-1696 Rus muhasaraları neticesinde kaleyi bir kez daha kaybetmiştir. 1711 Prut Antlaşması ile Azak'ta yeniden tesis edilen Osmanlı gücünün ise ömrü uzun olmamış ve 1736 Rus muhasarası sonucunda kale tamamen kaybedilmiştir. Karadeniz'in güvenliği açısından önem arz eden bu kalenin, üç kez elden çıkması, ilk aşamada Osmanlı Devleti'nin yeterli desteği vermediğini akla getirmektedir. Ancak bu durumu tespit etmek için kalenin saldırılar karşısındaki durumunun ve devletin kale üzerindeki tutumunun incelenmesi gerekmektedir. Bu bildiride, bahsi geçen üç muhasara dönemi ele alınarak Azak Kalesi'nin kaybedilmesine neden olan etkenler açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azak Kalesi, Don Kazakları, Rus, Muhasara, Karadeniz

Abtract

The border forts which form the basis of the Ottoman border defense system, played an important role in the preservation of the Ottoman lands. Azov Fortress which is one of these border forts, located at the extreme point of the northeastern border of the Ottoman lands. Azov, which came under Ottoman rule in 1475, was important due to its location in the border region, but it became more of an outpost in the first years in the cause of the fact that there was no danger of security. Azov assumed the role of being a supply base and military support unit in the campaigns organized over this region. In the face of serious attacks that began in the second half of the sixteenth century, it came to the fore as a border fortress.

Azov which remained under Ottoman rule for an average of 250 year, for the first time was out of Ottomans hand as a result of the Don Cossacks' attacks. The fortress remained under the control of the

Don Cossacks between 1637-1642. After this period, the Ottoman Empire reigned Azov; however, 1695-1696 lost the fortress once again as a result of Russian battles. The Ottoman power, which was re-established in Azov with the Treaty of Prut of 1711, did not last long. As a result of Russian conquest in 1736, the fortress was completely lost. The fact that this castle, which is important for the security of the Black Sea, was out of hand three times suggests that the Ottoman Empire did not provide sufficient support in the first stage. On the other hand, in order to determine this situation, the position of the castle against the attacks and the attitude of the state on the castle should be examined. In this paper, the three siege periods mentioned will be discussed and the factors that cause the loss of Azov Fortress will be explained.

Key Words: Azov Fortress, Don Cossacks, Russian, Siege, Black Sea

Giriş

Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü bölgede kurulan en eski şehrin tarihi, MÖ. III. yüzyıla uzanmaktadır. Tarih boyunca farklı kavim ve toplumlara ev sahipliği yapan bölge, uzun dönem önemli ticaret noktalarından biri olma vasfı ile ön plana çıkmıştır. XIV. yüzyılın başlarında, Ceneviz kolonisi olarak tanınmaya başlayan Azak'ta, Venedikliler de ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Cenevizli ve Venedikli tüccarların, Azak ticareti üzerindeki egemenlikleri, XV. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Bu dönemde, Karadeniz'in güney sahillerini hakimiyeti altına almış olan Osmanlı Devleti, Karadeniz'in kuzey sahillerini de ele geçirip bölgedeki ticareti kontrol altına almayı ve nihayet Karadeniz'i bir "Türk Gölü" haline getirmeyi planlamış; bu kapsamda 1475 yılında düzenlediği bir deniz seferi ile önce Kefe'yi, ardından Azak'ı ele geçirmiştir.[1]

Osmanlı hakimiyetine geçen Azak, balık, havyar, yağ, hububat, kereste, hayvan ve bilhassa esir ticareti bakımından önemli bir yer olmakla birlikte[2] bu dönemde ticaret yollarının değişmesi dolayısıyla eski önemini kaybetmiştir.[3] Osmanlılar zamanında Azak'ta sadece köle ticareti büyümüş ancak genel anlamda ticaret gelişim gösterememiştir. Bu açıdan Azak, ticari niteliğinden ziyade askeri bakımdan bir kontrol noktası ve saldırı merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Rus topraklarına yapılan akınlarda Tatarların toplanma ve hareket noktası olan Azak[4], Osmanlı Devleti'nin kuzey-doğu yönünde gerçekleştirdiği seferlerde ise lojistik bir üs olarak kullanılmıştır.[5] İlerleyen dönemlerde bu bölgeye yapılan saldırıların

[1] Osmanlı hakimiyetinden önce Azak'ın tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ümran Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak Kalesi (1686-1739) – Teşkilat ve Organizasyon", (Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s.1-5.

[2] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1596 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), s.51.

[3] Mustafa L. Bilge, "Azak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 4, 1991, s.300.

[4] A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, trc.: Kemal Ortaylı, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), s.392.

[5] Azak, Astrahan Seferi'nde ikmal ve lojistik üs olarak kullanılmıştır. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* s.106; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (MD), VII/1554, 2599

kaynağını ise, Kazaklar ve Ruslar teşkil etmiştir. Ciddi saldırılar neticesinde, Karadeniz'in güvenliği açısından önemli olan serhad kalelerinden biri haline gelmiş; Osmanlı Devleti'ne kuzey-doğu yönünden yapılan saldırılarda düşman askerlerinin aşması gereken ilk engeli teşkil etmiştir.

Don Kazaklarının Azak Kuşatması (1637)

Don Nehri ile Azak Denizi bölgesine yönelik Kazak akınları, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, kendini göstermeye başlamıştır. Tatarlar üzerine akınlar düzenleyen Don Kazakları, bu sırada Azak Kalesi'ne de saldırılarda bulunmuştur. Ancak bu saldırılar, bölgeyi zapt etme niyetiyle yapılan düzenli ve kapsamlı kuşatmalar olmamışlardır.[6] Don Kazaklarının 1637 tarihinde Azak üzerine düzenledikleri saldırı ise kaleyi ele geçirmek üzere düzenlenen, planlı bir hareket niteliği taşımaktadır. Bu anlamda, Don Kazaklarının zaferi ile sonuçlanan kuşatma, Osmanlı Devleti için beklenmedik bir sonuç olmuştur.

1637 yılındaki Azak kuşatmasının Don Kazaklarının lehine sonuçlanmasında birçok farklı unsur etkili olmuştur. Bu bakımdan öncelikle saldırı öncesinde, Don Kazaklarının ve Osmanlı Devleti'nin genel durumunun değerlendirilmesi, kuşatma şartlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Don Kazakları, Moskova'dan bağımsız olmalarına karşı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tahıl, silah, barut ve diğer önemli ihtiyaçlarını karşılamak üzere Rusya'ya yakınlaşıp IV. İvan zamanında resmen çarın emrine girmişlerdir.[7] Bu bakımdan Don Kazaklarının, Kırım Hanlığı ve Osmanlı topraklarına yönelik akınlarından, Moskova sorumlu tutulmuş; Kazak akınları hususundaki şikayetler, Rus hükümetine yapılmıştır. Moskova ise her defasında, Kazakların kendi başlarına hareket ettiklerini ve kendilerini dinlemediklerini söyleyerek, sorumluluğun Don Kazaklarına ait olduğunu bildirmiştir.[8] Öte yandan Rus sınırlarına yapılan Tatar akınlarından bunalan Moskova hükümeti, bu akınların geri püskürtülmesi için Don Kazaklarından yardım almış ve karşılığında para, gıda ve mühimmat desteği sağlamaya devam etmiştir.[9]

Sürekli Tatar akınları ile meşgul olan Don Kazakları, Tatar akınlarının Azaklılar tarafından başlatıldığına ve Azak'ı ele geçirmeden bu akınlara son

---

[6] XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında Tatarlar ve Don Kazakları tarafından karşılıklı düzenlenen saldırılar hakkında bkz. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci*, s.10-40, 67-81, 162-171, 218-238, 245-253, 326-368.

[7] Sinan Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı İşgalleri (1637-1642)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/49(2011), s.207-208; A.P. Novoseltsev, "XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus-Türk İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Ankara, 12-14 Aralık 1992*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), s.78; A. Yu. Tihonov, "Azovskoye Sideniye", *Voprosı İstorii*, 8 (1970), s.101.

[8] Don Kazak akınlarına karşı Moskova'nın aldığı tedbirler için bkz. Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.208-209; Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci*, s.138-139, 141-142.

[9] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.207-208; Tihonov, "Azovskoye Sideniye", s.101.

vermenin mümkün olmadığına; Azak'ı aldıkları takdirde Tatarların kendilerine tabi olacaklarına, hatta Kırım'ın bile çarın emrinde olacağına inanıyorlardı.[10] Bu bakımdan Azak üzerine bir sefer düzenlemeyi planlayan Kazaklar, Moskova'nın da desteğini beklemiştir. Ancak Osmanlı Devleti'ne karşı bir hareket içinde bulunmayı göze alamayan Moskova hükümeti, Kazakları, Azaklılarla barış içinde yaşamaları konusunda ikaz etmiştir.[11]

Moskova, Osmanlı ile olan mevcut barışın devam etmesi yönünde çaba sarf ederken bu dönemde Azak'a karşı düzenlenecek bir saldırı karşısında, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın da destek veremeyecek durumda oldukları görülmektedir. Lehistan ile 1634'te barış antlaşması imzalayan Osmanlı Devleti, İran ile büyük bir savaşın içine sürüklenmiştir. İran ile mücadele devam ederken, Erdel'de Rakoçi tarafından başlatılan bir halk ayaklanması çıkmıştır. Osmanlı Devleti için sorunlar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Kırım Hanı İnayet Giray, Nogay Tatarlarını da yanına alarak Boğdan prensi Kantemir Mirza'ya karşı sefere çıkmıştır.[12] Neticede bu şartlar altında Azak Kalesi hem Osmanlı ordusunun hem de Kırım Hanlığı ordusunun korumasından ve ayrıca Nogay Tatarlarının desteğinden mahrum kalmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Azak Kalesi'nin muhafazası Osmanlı garnizonu tarafından sağlanmakla birlikte, kalenin savunmasında Azak Tatarları olarak anılan Küçük Nogay Tatarları ile Kırım Tatarları önemli bir yere sahipti. Bu durumda Osmanlı Devleti, Azak ve çevresini koruyabilmek için diplomatik yolları kullanmayı denemiş; Foma Kantakuzin'i 1637 yılında elçi olarak Moskova'ya göndermiştir. Kantakuzin'den Don Kazaklarının durumu hakkında bilgi edinmesi ve Rus hükümetini, Don Kazaklarının Azak'a saldırılarını engellemesi hususunda ikna etmesi istenmiştir. Ancak Don bölgesi üzerinden Moskova'ya gidecek olan Kantakuzin, Kazaklar tarafından ele geçirilmiş ve Moskova'ya gitmesine izin verilmemiştir. Bununla birlikte Kantakuzin'in Don'da bulunduğu tarihten daha önce Kazaklar, Azak'ı alabilmek için hazırlıklarına başlamıştır. Osmanlı ile ilişkilerini bozmak istemeyen Moskova hükümeti ise, Kazaklara Azak'ı almaları konusunda müsaade etmemiştir. Bu bakımdan Don Kazakları ilk aşamada Moskova'nın desteği olmadan harekete geçmiştir.[13]

1637 ilkbaharına gelindiğinde genel durumun Kazakların lehine olduğu açıkça görülmektedir. Savunmanın zayıf olduğu bir dönemde harekete geçen Kazaklar, 21 Nisan 1637'de kaleyi kuşatmıştır.[14] Kuşatma sırasında savunmaya devam edebilmek için dışarıdan desteğe muhtaç olan Osmanlı askerlerine, Kerç,

[10] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.209; Novoselykiy, *XVII. Yüzyılın Birinci*, s.255.
[11] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.210; Novoselykiy, *XVII. Yüzyılın Birinci*, s.255.
[12] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.210; Tihinov, "Azovskoye Sideniye", s. 100; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, III/II, (Ankara: TTK Yayınları, 2003), s.13-14.
[13] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.211; Tihonov, "Azovskoye Sideniye", s.101.
[14] Tihonov, "Azovskoye Sideniye", s.102.

Taman ve Temrük'ten 4.000 kişilik bir birlik gönderilmeye çalışılmıştır. Ancak durumu öğrenen Don Kazakları aceleyle harekete geçmiş ve yardım için gelen Osmanlı müfrezesini yenilgiye uğratmıştır.[15] Bunun yanında kuşatma sırasında Kazaklar para, barut ve yiyecek hususunda sıkıntı yaşamaya başladıkları dönemde Voronej'den 49 gemilik bir filo ile birlikte barut, top güllesi, arkebuz ve nakid para gönderilmiştir. Kazaklar, bu malzemeler sayesinde kuşatmaya devam edebilmiş ve aralarında lağım işinde uzman olanlar tarafından kazılan lağımın patlatılmasıyla surlarda büyük bir gedik açılmıştır. Bu gedik sayesinde kaleye giren Don Kazakları Azak'ı ele geçirmiştir.[16]

Azak'ın ilk kez elden çıkışında savunmada yaşanan birçok zafiyet, kalenin kaybına neden olmuştur. Öncelikle Kırım Tatarları ve Azak Tatarları, Azak savunmasına yardımcı olamamıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti içinde bulunduğu savaş nedeniyle kaleye gerekli desteği verememiş; Azak yakınındaki Osmanlı kalelerinden yapılan yardım ise kaleye ulaştırılamamıştır. Buna karşın Don Kazakları, Lehistan hükümetinin zulmünden kaçan Zaporog Kazaklarının Don Nehri tarafına gelmesiyle kuvvetlerini arttırma fırsatı bulmuştur.[17] Öte yandan mühimmat hususunda ise Moskova'nın desteğini almıştır. Bu şartlar altında Azak garnizonu, kuşatma sırasında dışardan yardım ve takviye alamazken Don Kazakları, Moskova hükümeti tarafından gönderilen mühimmat ve para sayesinde kuşatmaya uzun süre devam edebilmiştir. Tabi, Rus hükümetinin ikili siyaseti de bu kuşatmada etkili olmuştur. Zira Moskova'nın, Osmanlı ile olan ilişkileri iyi yönde devam ederken bir Osmanlı kalesine karşı yapılan Kazak saldırısını desteklemek yerine engelleyerek Osmanlı'nın yanında olduğunu göstermesi gerekirdi. Nitekim Don Kazaklarının Azak'ı zaptı sonrasında Osmanlı Devleti tarafından Moskova'ya gönderilen mektuplarda bu hususa özellikle değinilmiştir.[18]

I. Petro'nun Azak Seferleri (1695-1696)

1637 yılında Azak'ta başlayan Don Kazaklarının hakimiyet dönemi yaklaşık beş yıl sürmüştür. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ise Karadeniz'in kuzeyinde bu defa Rus tehdidi ön plana çıkmaya başlamıştır. Önceleri Osmanlı Devleti'ni karşısına alma cesaretini gösteremeyen Ruslar, bu dönemde Karadeniz'e inme gayesiyle harekete geçmiştir. 1683 tarihinde Avrupa'da, Osmanlı Devleti'ne karşı kurulan Kutsal İttifak'a 1686 senesinde katılan Rusya[19], 1687 ve 1689 yıllarında

[15] Tihonov, "Azovskoye Sideniye", s.102-103

[16] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz.:Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s.136; Tihonov, "Azovskoye Sideniye", s.103.

[17] B. V. Çebotarev ve L. M. Kazakova, "Azov-Gorod Krepkiy", *Voprosı İstorii*, 8(1967), s.211.

[18] Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı", s.215; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yabancı Arşivler Fonu, Rusya Federasyonu Arşivi (YB), 1/15.

[19] Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılımı hakkında bkz. Sabire Arık, "Polonya Kralı III. Jan Sobieski Hükümdarlık Dönemi (1674-1696)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s.226-230.

Kırım'a saldırmış; ancak başarısız olmuş[20] ve akabinde Özi ve Azak kalelerine yönelmiştir.

1694 sonbaharında Çar Petro, doğrudan Osmanlı Devleti'ne saldırmak üzere sefer hazırlığına başlamıştır. Azak ve Özi kalelerini ele geçirmeyi planlayan Petro, iki ayrı birlik hazırlamıştır. Rusların düzenlediği seferin esas saldırı noktasını teşkil eden Azak Kalesi'ne, Petro'nun bizzat katıldığı bir birlik, sevk edilmiş; askeri operasyonların yönetimi ise, Patrick Gordon, Franz Lefort ve Avtonom Mikhail Golavin'in idaresine verilmiştir.[21] 1695 seferi için Rusların ilk planı, kaleye öncü birlik göndererek asıl ordu gelene kadar kalenin abluka altına alınmasını sağlamaktı. Ancak gönderilen öncü birlik, asıl ordu birliğinden sadece bir gün önce kaleye ulaşabilmiştir.[22] Böylece kuşatma öncesinde, bir öncü birliğin Azak'a ulaşıp ablukaya alması planı uygulanamamıştır.

Osmanlı Devleti, kuşatma başladıktan kısa bir süre sonra, kaleye takviye birlik, mühimmat ve zahire yerleştirebilmiştir.[23] Rus çarı ise, kuşatma şartlarını lehine çevirmek adına, Azak savunmasının öncü kuleleri olan Don Nehri üzerindeki Şâhî ve Sultaniye kulelerini ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. 14 Temmuz'da, her iki kuleyi de kontrol altına alan Ruslar[24], muhasarayı devam ettirebilme için önemli bir avantaj sağlamıştır. Bu kuleler sayesinde çar, Don Nehri'nden mühimmat dolu gemilerini getirip kule dibine bir ordu yerleştirmiş; kaleyi, bu taraftan da dövmeye başlamıştır.[25]

Osmanlı Devleti ise Rusların, Kazaklarla birlikte Azak'a saldıracağını ilk kez 1692 senesinde haber almıştır.[26] Bu tarihten itibaren kalenin tamir ve tahkimi için gayret edilmekle birlikte kuşatma öncesinde kalenin yapısal olarak tamire muhtaç olup güçlü bir savunmaya hazır olmadığı görülmektedir.[27] Ancak kuşatma sırasında dışarıdan yardım alan kale garnizonu, uzun dönem savunmaya devam edebilmiş ve karşı saldırılarda bulunabilmiştir. Temmuz başında başlayan Azak kuşatması üç ay sürmüştür. I. Petro, Osmanlı garnizonunun mukavemetini

[20] Kırım Seferleri hakkında bkz. Muhamet Şen, "Rusya'nın Kırım'ı İşgal Teşebbüsleri Karşısından Kırım Hanlığı Kuvvetlerinin Perekop Zaferi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s.503-516.

[21] Piyotr Avakov, "Severo-Vostoçnoe Priazove v Sostave Rossiyskogo Gosudarstva v Kontse XVII – Naçale XVIII v.: Zavoevaniye, Kolonizatsiya, Upravleniye", (Doktora Tezi), Yujnıy Federalnıy Universtet, 2011, s.104.

[22] A. Stoyanov, "Russia Marches South: Army Reform and Battlefield Performance in Russia's Southern Campaigns, 1695-1739", (Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, 2017, s.114.

[23] Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz.: Mehmet Topal, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), s.205.

[24] Silâhdâr, *Nusretnâme,* s.206; Patrick Gordon, *Dnevnik: 1684-1689*, (Moskova, 2009), s.376.

[25] Silâhdâr, *Nusretnâme,* s.206-207.

[26] Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, haz.: Erhan Afyoncu, III, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), s.261.

[27] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD),17904/50-2, 3; Silâhdâr, *Nusretnâme*, s.202-203.

kıramamış; Eylül sonunda bu koşullar altında kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve Ekim başlarında ordu çekilmeye başlamıştır.[28]

Ruslar için 1695 seferinin tek başarısı, Don Nehri üzerindeki iki kulenin ele geçirilmesi olmuştur. Bunun dışında Ruslar, ilk kuşatma girişiminde tam anlamıyla başarısız olmuştur. 1695 senesindeki Rus geri çekilmesinin temel nedeni askeri yetersizliktir. Kuşatma askerleri, Azak'ı tamamen abluka altına almak ve kaleye gelen desteği kesmek için yetersizdi.[29] Her şeyden önce denize kıyısı olan bir kaleyi kuşatan I. Petro'nun en önemli eksiği, Don Nehri ağzını kapayan ve Osmanlı takviye kuvvetlerinin Azak'a girişini engelleyen bir filoya sahip olmayışıydı. Rusların başarısız olmasına neden olan bir diğer unsur ise, kuşatmanın tek bir komutan kumandasında gerçekleşmemiş olmasıdır. Askeri operasyonların yönetimini, Gordon, Lefort ve Golavin'in ortak idaresine bırakmıştır. Bu durum, alaylar arasında uyumsuzluğa neden olmuştur.[30]

Diğer yandan Azak Kalesi'ni savunan Osmanlı askerleri, kuşatmanın zayıf olması nedeniyle dışarıdan yardım alabilmiş ve neticede uzun süre saldırılara karşı dayanabilmiştir. Ancak kuşatmanın başında kalenin, savunma için hazır olmadığı görülmektedir.[31] Öte yandan bu sıralarda Avusturya Seferi'ne hazırlanan Osmanlı Devleti, Kırım Hanı'nın Tatar askerleriyle birlikte sefere katılmasını istemiştir. Böylece Azak Kalesi, büyük ölçüde Kırım Tatarlarının desteğinden de mahrum kalmıştır.[32] Burada Osmanlı Devleti'nin Rus tehdidini ciddiye almadığı açıkça görülmektedir. Büyük bir Rus saldırısına ihtimal vermeyen Osmanlı sultanı, kalenin büyük bir desteğe ihtiyacı olmadığını düşünmüş olmalıdır. Neticede, Ruslar başarılı bir kuşatma gerçekleştirememiş; bu bakımdan kuşatma başladıktan sonra Azak'a yerleştirilen takviye asker ve mühimmat sayesinde kale, uzun süre savunulabilmiştir.

Azak'tan vazgeçmeyen I. Petro, gelecek yıl, daha büyük bir orduyla Azak'ı ele geçirmeyi planlamıştır. Öncelikle ilk kuşatmadaki başarısızlığın temel nedenleri tespit edilmiş ve telafi edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle Azak Filosu adıyla bir filo hazırlanmış; aynı zamanda sadece Petro'ya karşı sorumlu olan bir kuşatma komutanı tayin edilmiştir.[33] Osmanlı tarafında ise, 1695 senesi saldırısının verdiği zarar telafi edilmeye çalışılmış ve yeni bir saldırı için hazırlıklara başlanmıştır. Ancak, 1696 senesi Haziran ayı geldiğinde bu hazırlıklar, hala sonuç vermemiştir.[34]

---

[28] Silâhdâr, *Nusretnâme,* s.213-214.
[29] Pavel Osipoviç Bobrovskiy, *İstoriya 13-go Leyb-Grenaderskogo Erivanskogo Ego Veliçestvo Polka za 250 let*, I, (St. Petersburg, 1892), s.77; Gordon, *Dnevnik,* s.385-386.
[30] Bobrovskiy, *İstoriya 13-go*, s.87.
[31] Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.156-157, 162-163.
[32] Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.155-156.
[33] Bobrovskiy, *İstoriya 13-go*, s.87.
[34] Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.170-178.

Haziran ayı başlarında kuşatma faaliyetine başlayan Ruslar, 15 Temmuz 1696'da kaleyi tamamen kuşatmıştır.[35] Kuşatma başladıktan sonra ise Osmanlıların kaleye takviye birlik ve mühimmat yerleştirmesi mümkün olmamış; hem denizden hem de karadan dışarı ile bağlantısı kesilen kale garnizonunun kurtuluşu imkansız hale gelmiştir. Nihayet kale, mukavemet edememiş ve teslim olmuştur.[36]

Ruslar, ilk kuşatmadaki başarısızlıklarını, bir sonraki sene telafi edebilmiş ve kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır. Rusların bu sefer için yeni bir donanma ile birlikte süvari ağırlıklı bir ordu oluşturması[37], kalenin dışarı ile bağlantısının kesilmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca, 1695 senesinde Osmanlı'dan alınan Don Nehri üzerindeki iki kuleye ilaveten Kalança adasında yeni bir kale inşa eden Ruslar[38], Azak'ın dışarısı ile olan tüm iletişimini kesmiş ve saldırı başladıktan kısa süre sonra Azak'ı, ele geçirmiştir.

1696 senesinde Azak garnizonunun savunmada başarısız olmasının en önemli nedeni, 1695 kuşatmasından sonra kalenin gereği gibi tamir ve tahkim edilememiş olmasıdır. Aynı dönemde ikinci Avusturya Seferi'ne hazırlanan Osmanlı Devleti, Azak savunmasını güçlendirmeye çalışmış; bu hususta gerekli asker ve mühimmat tedariğinin görülmesi için emirler vermiş; ancak bu emirler layığıyla yerine getirilmemiştir.[39] Bunun yanında kuşatmayı yarıp kaleye takviye birlik ve mühimmat yerleştirilememiş olması, kalenin kısa zamanda elden çıkmasına neden olmuştur. 1696 kuşatması öncesinde Avusturya Seferi'ne hazırlanan Osmanlı sultanının, bir önceki sene olduğu gibi bölge savunmasının başında bulunması gereken Kırım hanını, batıdaki sefere çağırması da dikkat çekmektedir.[40] Bu durum şüphesiz Osmanlının daha ziyade önem verdiği Avusturya Seferi'nde, Kırım Hanı'nın gücünden yoksun kalmak istememesinden kaynaklanmış olmalıdır. Gerçi, Rus çarı, Azak'a doğru gelirken, Kırım hanının Avusturya Seferi'nde bulunması doğru bulunmayıp kendisinin tüm Tatar askerleriyle Azak yardımına gitmesine, kendisinin tüm Tatar askerleriyle Azak yardımına gitmesine, daha önce karar verilmiştir.[41] Ayrıca, 1695 senesinde Azak'ı ele geçiremeyen Rusların, savaş ve kuşatma hususunda askeri gücünün yetersizliği yanında gerekli tecrübe ve deneyime sahip olmadıkları düşünülmüş olmalıdır. Bu bakımdan 1696 senesinde Osmanlı Devleti'nin Azak'a daha az önem vermesi, aslında Rus tehdidine verdiği önem ile ilişkili olup Rus gücünü

[35] F. Laskovski, *Materialı Dlya İstorii İnjenernogo İskusstva Rossii*, II, (St.Petersburg, 1861), s.75-76, ss.78-80.
[36] 1696 kuşatması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.187-188.
[37] Stoyanov, "Russia Marches South", s.125.
[38] Stoyanov, "Russia Marches South", s.127.
[39] Mustafa Nuri Paşa. *Netâyicü'l-Vukû'āt*, I-IV, İndeksli Tıpkıbasım, haz.: Yılmaz Kurt, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), s.275.
[40] Silâhdâr, *Nusretnâme*, s.147; Nihal Metin, "Viyana Avusturya Kütüphanesi Nr. H.O.180D'de Kayıtlı Münşeât-ı Divân-ı Hümâyûn (Nâme-i Hümâyûn Sûretleri) (Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108/Kasım 1687-Ocak1697) (İnceleme-Metin)", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, s.170-171.
[41] Silâhdâr, *Nusretnâme*, s.147-148; Metin, "Viyana Avusturya Kütüphanesi", s.173-175.

küçümsemesinden kaynaklanmıştır. Gelişen Rus gücü karşısında batıda Avusturya ile mücadele etmek daha önemli görülmüş ve bu savaş ortamı içinde, bir noktada Azak Kalesi'nin elden çıkma ihtimalini göze alınmıştır. Nitekim Osmanlı sultanı, 1696 senesinde Azak Kalesi elden çıkınca, *…Azak gibi bir sedd-i İslâm göz göre eydî-i küffâra giriftâr oldı…* sözleriyle vaziyeti ifade etmiştir.[42] Kendisinin tüm Tatar askerleriyle Azak yardımına gitmesine, daha önce söylendiği gibi bir an önce Bucak'tan ihraç olunan Tatarların başına oğlu Şehbaz Giray veya Kaplan Giray'ı göndermesine karar verilmiştir.

1736 Rus Seferi ve Azak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Sonu

1696 yılında Osmanlı'nın elinden çıkan Azak Kalesi, 1699 senesinde Karlofça'da yapılan görüşmelerle bir karara bağlanamamış[43]; 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile resmen Rus hakimiyetine geçmiştir.[44] Fakat Rusların ilk Azak hakimiyeti uzun sürmemiştir. 1711 yılında, Osmanlı ile Ruslar arasında vuku bulan Prut Savaşı'nın değişen seyri neticesinde imzalanan Prut Antlaşması ile Moskova hükümeti, Azak Kalesi'ni tamamen Osmanlı'ya teslim etmeyi kabul etmiştir.[45] Böylece Azak Kalesi, yaklaşık on beş yıllık bir aradan sonra tekrar Osmanlı topraklarına katılmış ve Osmanlı'nın Azak'ta son hakimiyet dönemi başlamıştır.

Osmanlı Devleti daha önce iki kez kaybettiği Azak Kalesi'nin Karadeniz güvenliği açısından önemini daha iyi anlamıştır. Bu bakımdan 1711 sonrasında Azak'ta önemli bir tamir ve tahkim faaliyeti başlatılmıştır. Kalede başlanan tamir faaliyeti düzenli olarak 1736 senesine dek devam etmiştir. Fakat, bu süre içinde kimi zaman tamir için gerekli malzemenin tedariği sorun olurken kimi zaman da tamir hizmetinde görevli olanların işlerini ihmal etmeleri tamir ve onarım faaliyetlerinin geri kalmasına neden olmuştur.[46]

Osmanlı Devleti, Azak Kalesi'nde, bir önceki döneme nazaran daha sağlam bir askeri yapı oluşturup kaleyi tahkim etmeye çalışırken Ruslar, 1735 senesinde Karadeniz'e inme adına yeniden hazırlıklar yapmaya başlamıştır.[47] Rus çariçesi

---

[42] Nihal Metin, "Viyana Avusturya Kütüphanesi Nr. H.O.180D'de Kayıtlı Münşeât-ı Divân-ı Hümâyûn (Nâme-i Hümâyûn Sûretleri) (Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108/Kasım 1687-Ocak1697) (İnceleme-Metin)", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, s.178-180.

[43] Karlofça'da yapılan görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması", *TDVİA*, XXIV, 2001, s.504-507.

[44] İstanbul Antlaşması'nın tam metni için bkz. *Muâhedât Mecmuâsı*, III, (Ankara: TTK Yayınları, 2008), s.20.

[45] Prut Seferi hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, 1, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınları, 1951); Prut Antlaşması'nın metni için bkz. *Muâhedât Mecmûası*, s.222-229.

[46] 1713 yılı sonrasında Azak'da yapılan tamir ve tahkim faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.207-217.

[47] Rusya'da Karadeniz'e yönelik en önemli hazırlıklar çariçe Anna zamanında yapılmıştır. Bkz. Sinan Yüksel, "Çariçe Anna Zamanında Rusya'nın Karadeniz Politikası", *Mukaddime*, 8/2, 2017, s.352.

Anna, Kırım ve Azak üzerine iki ayrı sefer düzenlemeyi planlamış ve 1736 ilkbaharında bu planı tatbik için harekete geçmiştir.[48]

Azak Kalesi etrafında ilk kez Rus süvarileri görülmeye başlandığında, kale içindeki askerler Ruslara bu durumun sebebini sormuş; "*…bizim derdimiz Tatarladır, siz müsterih olun…*" diye kağıtlar göndermişlerdir.[49] Akabinde aniden başlayan Rus muhasarası karşısında Azak muhafızı Mustafa Paşa, kaledeki cebehâne, mühimmat ve muhafızın oldukça az olduğu ve bir an önce yardım gönderilmesi gerektiği konusunu merkeze arz etmiştir.[50] Nihayet Mart 1736'da, Azak tarafından gelen muhasara haberleri üzerine İstanbul'da müşavere meclisi toplanmış ve sefer düzenlenmesi gerektiğine karar verilmiştir.[51] Ancak bu geç alınmış bir karardır. Zira uzun zamandır hazırlık içinde olan Rus ordusu, Azak'a saldırılara başlamış; Don Nehri üzerindeki Paşa ve Yeniçeri kulelerini[52] herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmişlerdir.[53] Oysa Don Nehri üzerindeki kuleler, Azak'ın öncü savunma yapıları olmaları nedeniyle, Azak savunmasında bilhassa önemliydiler. Bu bakımdan Ruslar, ele geçirdikleri bu kale ve kuleler sayesinde, Azak'ı tam anlamıyla abluka altına alma fırsatını yakalamıştır.

Mayıs ayında başlayan Azak kuşatması sırasında Rusların da kimi zaman asker ve mühimmat hususunda sıkıntılar yaşadığı görülmüştür. Ancak bu tip sorunlar, Rusların hızlı bir şekilde takviye destek alabilmeleri neticesinde kısa süre içerisinde çözümlenebilmiştir. Nitekim Mayıs ayı içinde Voronej'den gönderilen bir nehir filosu, bir yandan Ruslara mühimmat desteği sağlamış; öte yandan Azak'ı rahatlıkla dövebilecek bir yere yanaşıp dışarıdan herhangi bir yardım gelmesini önleyecek şekilde demirlemiş ve böylece kale, saatlerce top ateşine tutulabilmiştir.[54]

Kuşatma devam ederken Osmanlı Devleti, asker ve silah yetersizliğinden savunmada zorlanan Azak Kalesi'ne askeri yardım sağlamaya çalışmıştır. Kale garnizonuna yardım için Kapudan Paşa olan vezir Canım Hoca Mehmed Paşa donanma ile gönderilmiş[55]; ancak Azak'a ulaşan Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı filosu, Don Nehri ağzında derinlik düştüğü ve kumla kaplandığı için kaleye ulaşamamıştır. Ayrıca Rus gemileri de filonun geçişine izin vermeyecek

[48] A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*, çev.: A. Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), s.94.

[49] Vak'anüvs Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz.: Mesut Aydıner, (İstanbul:Kitabevi Yayınları, 2007), s.293.

[50] Vak'anüvs Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s.293; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet-Askeriye (C.AS), 44115, 53954

[51] BOA, MD.CLXII/454

[52] Stoyanov, "Russia Marches South", s.210.

[53] Stoyanov, "Russia Marches South", s.209-210; Şirokorad, *Rusların Gözünden*, s.94.

[54] Stoyanov, "Russia Marches South", s.211.

[55] Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi *Mür'i't-Tevârih*, I, haz.: Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976), s.42-43; Osmanlı Devleti'nin kaleye sağladığı askeri yardım hakkında bkz. Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.234-238.

şekilde demirlemiştir. Bu nedenle daha fazla mücadele edemeyen Mehmed Paşa, Azak'ı kaderine terk ederek geri dönmek zorunda kalmıştır.[56] Böylece Azak'a ulaştırması için kendisine verilen cebehâne, mühimmat, zahire, asker ve tamiratta kullanılacak alet ve ameleden hiçbiri kaleye ulaşamamıştır.[57]

Azak kuşatması Haziran ayının son haftalarına kadar devam etmiş; bu sırada atılan bir top güllesi ile Azak'ın barut deposunu patlamıştır. Patlama sonrasında Osmanlı garnizonu bir süre daha dayanmış; nihayet 1 Temmuz 1736'da Ruslar, Azak'ı işgal etmiştir.[58]

Osmanlı'nın 1736 kuşatmasındaki başarısızlığında dikkati çeken ilk husus, kalenin hazırlıksız yakalandığı söylemidir. Nitekim kale muhafızı da bahsi geçtiği üzere, kuşatma başladığı sırada, kaledeki silah ve askerin yetersiz olduğunu merkeze bildirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, 1736 yılına dek Azak Kalesi'nin tamir ve tahkimine önem vermiştir. Bu bakımdan Osmanlı merkezi hükümetinin aldığı tedbirlere rağmen kuşatma başladığında kalenin yeterli mühimmat ve askerinin bulunmaması, kalenin tahkim ve tamiri için görevlendirilen kimselerin keyfi davranışlarından kaynaklanmış olmalıdır.[59]

1736 yılında, Osmanlı'nın başarısız olmasının en önemli nedeni ise, harekete geçmek için geç kalınmış olmasıdır. Osmanlı Devleti, Ruslara savaş ilan edip Azak'a yardım gönderdiği sırada, Rus ordusu uzun süre önce hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçmiş ve Don Nehri üzerindeki öncü kuleleri ele geçirmiş; hatta denizden de kaleyi sıkı bir ablukaya almıştır. Bu şartlar altında kaleye yardım ulaştırmak mümkün olmamıştır. Buna ilaveten muhasara sırasında barut deposuna isabet eden bir top sonrasında yaşanan patlama ile verilen kayıplar, kale garnizonunun kalan ümitlerini de tüketmiş ve neticede kale teslim edilmiştir.

Sonuç

Osmanlı topraklarının kuzey-doğu ucunda bulunan Azak Kalesi, 1637, 1695-1696 ve 1736 tarihlerinde maruz kaldığı kuşatmalarda başarılı bir şekilde savunulamamış ve her defasında kale kaybedilmiştir. Kuşatmaların ve savunmaların seyrini belirleyen birçok farklı etken bulunmaktadır. Bir kalenin uzun süreli ciddi bir kuşatmaya direnebilmesi için öncelikle yapısal olarak sağlam v savunmaya elverişli olması gerekmektedir. Bunun yanında yeterli miktarda asker, cephane ve erzakının bulunması önemlidir. Son olarak kale muhafızının ve

[56] Şirokorad, *Rusların Gözünden*, s.95; Stoyanov, "Russia Marches South", s.212

[57] Azak Kalesi'ne gönderilen ancak oraya ulaşamayan mühimmatı hakkında bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM), 2034, s.2-6.

[58] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4, çev.: N. Epçeli, çev. kont.: K. Beydilli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), s.349.

[59] Tamir hususunda keyfi davranan Azak Kalesi binaemini hakkında bkz. Karadeniz, "Karadeniz Savunmasında Azak", s.220, 224.

askerlerinin iş bilen ve tedbirli kimseler olması mühimdir. Bu özelliklere ilaveten, 1682'de telif edilmiş *Umûr-ı Ahvâl-i Sefer* isimli eserde ifade edildiği gibi kuşatma altındaki bir kaleye, gerekli yardım ulaşmadığı takdirde kale ne derece dayanıklı olursa olsun fethi kolay olurdu. Bu bağlamda Azak Kalesi'nin 1637, 1696 ve 1736 kuşatmalarındaki başarısızlığının temel nedeni kuşatmayı kırıp kaleye askeri yardım sağlayamamış olmasından kaynaklamıştır. Ancak 1637 ve 1696'da, Azak'ın kaybına neden olan asıl sebep Osmanlı'nın Azak çevresindeki tehdit unsurlarını göz ardı etmiş olmasıdır. 1711 sonrasında ise, her anlamda daha temkinli hareket edilip kalenin tamir ve tahkimi önemsenmişse de bu defa görevlilerin başına buyruk davranışları kontrol edilememiş ve 1736'da kale kaybedilmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (MD), VII, CLXII

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet, Askeriye (C.AS), 44115, 53954

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM), 2034

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 17904

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yabancı Arşivler Fonu, Rusya Federasyonu Arşivi (YB), 1/15.

Arık, Sabire. "Polonya Kralı III. Jan Sobieski Hükümdarlık Dönemi (1674-1696)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38 (2005), s.213-238.

Avakov, Piyotr. "Severo-Vostoçnoe Priazove v Sostave Rossiyskogo Gosudarstva v Kontse XVII – Naçale XVIII v.: Zavoevaniye, Kolonizatsiya, Upravleniye", (Doktora Tezi), Yujnıy Federalnıy Universtet, 2011.

Bilge, Mustafa L. "Azak", *TDVİA*, 1991, 4, s.300-301.

Bobrovskiy, Pavel Osipoviç. *İstoriya 13-go Leyb-Grenaderskogo Erivanskogo Ego Veliçestvo Polka za 250 let*, I, St. Petersburg, 1892.

Çebotarev, B. V. ve L. M. Kazakova. "Azov-Gorod Krepkiy", *Voprosı İstorii*, 8(1967), s.210-214.

Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz.:Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Gordon, Patrick. *Dnevnik: 1684-1689*, Moskova, 2009.

Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4, çev.: N. Epçeli, çev. kont.: K. Beydilli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.

Karadeniz, Ümran. "Karadeniz Savunmasında Azak Kalesi (1686-1739) – Teşkilat ve Organizasyon", (Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Kurat, Akdes Nimet. *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, I, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınları, 1951.

Kurat, Akdes Nimet., *Türkiye ve İdil Boyu (1596 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Laskovski, F. *Materialı Dlya İstorii İnjenernogo İskusstva Rossii*, II, St.Petersburg, 1861.

Metin, Nihal. "Viyana Avusturya Kütüphanesi Nr. H.O.180D'de Kayıtlı Münşeât-ı Divân-ı Hümâyûn (Nâme-i Hümâyûn Sûretleri) (Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108/Kasım 1687-Ocak1697) (İnceleme-Metin)", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014.

Muâhedât Mecmuâsı, III, Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Mustafa Nuri Paşa. *Netâyicü'l-Vukû'āt*, I-IV, İndeksli Tıpkıbasım, haz.: Yılmaz Kurt, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Novoseltsev, A. P. "XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus-Türk İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Ankara, 12-14 Aralık 1992*, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s.73-78.

Novoselyskiy, A. A. *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, trc.: Kemal Ortaylı, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Özcan, Abdülkadir. "Karlofça Antlaşması", *TDVİA*, 2001, 24, s.504-507.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz.: Mehmet Topal, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.

Stoyanov, A. "Russia Marches South: Army Reform and Battlefield Performance in Russia's Southern Campaigns, 1695-1739", (Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, 2017.

Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Mür'i't-Tevârih*, I, haz.: Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

Şen, Muhamet. "Rusya'nın Kırım'ı İşgal Teşebbüsleri Karşısından Kırım Hanlığı Kuvvetlerinin Perekop Zaferi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s.503-516.

Şirokorad, A. B. *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*, çev.: A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Tihonov, A. Yu. "Azovskoye Sideniye", *Voprosı İstorii*, 8 (1970), s.99-110.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, III/II, Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Üsküdarî Abdullah Efendi. *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, haz.: Erhan Afyoncu, III, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.

Vak'anüvs Subhî Mehmed Efendi. *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz.: Mesut Aydıner, İstanbul:Kitabevi Yayınları, 2007.

Yüksel, Sinan. "Çariçe Anna Zamanında Rusya'nın Karadeniz Politikası", *Mukaddime*, 8/2 (2017), s.351-364.

Yüksel, Sinan. "Don Kazaklarının Azak'ı İşgalleri (1637-1642)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/49(2011), s.205-218.

SOHUMKALE'NİN İNŞA SÜRECİNDE DOĞU KARADENİZİN LOJİSTİK ÖNEMİ (1723-1729)

Burak Selvi

(Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi / *brkselvi*.bs@gmail.com)

Özet

Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Sohum şehri, günümüzde Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti konumundadır. Zaman içinde Miletlilerin, Romalıların, Bizanslıların ve Cenevizlilerin sahip olduğu bu bölgeye XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin gelişi bölgenin kaderini de değiştirmiştir. Bölgede Osmanlılar tarafından hakimiyet 1578 yılında kurulan Sohum Eyaleti'yle sağlanmaya çalışılsa da çok geçmeden gerek ekonomik gerekse bölge halkının otorite altına alınmasının zorluğu gibi sebepler nedeniyle bu eyalet lağvedilerek bölge Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşadığı zorlukların Abhazya bölgesinde birtakım yansımaları olmuştur. Osmanlı'nın zor durumundan faydalanmak isteyen Abhaz eşkıyalar ve korsanlar bölgede yağma faaliyetlerine girişmiştir. Devlet bu eşkıyalık faaliyetlerini önleyebilmek ve bölgenin güvenliğini sağlayabilmek adına Sohum şehrinde eskiden var olan ancak harap halde bulunan kalenin yerine yeni bir kale yapılmasını öngörmüştür. Bu anlamda III. Ahmet döneminde 1723-1729 yılları arasında Sohum Kalesi inşa edilerek bölge güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.

1723 yılında yapımına başlanan Sohum Kalesi için çok çeşitli bölgelerden asker, işçi, malzeme, yiyecek gibi tedarikler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda, özellikle Doğu Karadeniz bölgesinden tedarik edilen ihtiyaçlar ile bu bölgenin kale yapımında nasıl bir rol üstlendiği üzerinde durulacaktır. Trabzon başta olmak üzere, Gönye, Giresun, Gümüşhane, Batum, Erzurum ve Ahıska gibi bölgelerden Sohum'a gönderilen işçiler ve diğer levazımlar açıklanarak bu bölgenin lojistik desteği ve adeta bir ikmal merkezi konumuna gelmesi hakkında bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın ana kaynaklarını ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen Baş Muhasebe Bina Eminliği Kalemi Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler ve Mühimme Defterleri gibi çeşitli vesikalar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Abhazya, Doğu Karadeniz, Sohumkale.

Abstract

Located in the northeast of the Black Sea, the city of Sukhum is now the capital of the Autonomous Republic of Abkhazia. This region, which was owned by the Miletians, Romans, Byzantines and Genoese over time, the arrival of the Ottoman Empire in the XV. century changed the fate of the region. Although the region was tried to be dominated by the Ottomans with the Province of Sukhum, which was established in 1578, this province was abolished and connected to the Trabzon Province due to reasons such as economic and difficulty in putting the people of the region under authority.

The difficulties experienced by the Ottoman Empire since the second half of the XVII. century have had some reflections in the Abkhazia region. Abkhazian bandits and pirates engaged in looting activities in the region, who wanted to take advantage of the difficult situation of the Ottoman Empire. In order to prevent these banditry activities and ensure the security of the region, the state envisaged the construction of a new castle in the city of Sukhum, which was formerly present but in ruins. In this sense, during the reign of Ahmet III, Sukhum Castle was built between 1723 and 1729, and regional security was tried to be provided.

For Sukhum Fortress, the construction of which was started in 1723, supplies such as soldiers, workers, materials and food from various regions were realized. In this context, our study will focus especially on the needs supplied from the Eastern Black Sea region and what role this region plays in the castle construction. Workers and other supplies sent to Sukhum from regions such as Trabzon, Gönye, Giresun, Gümüşhane, Batum, Erzurum and Ahıska will be explained and information about the logistics support of this region will be conveyed. The main sources of our study are various documents such as Baş Muhasebe Bina Eminliği Kalemi Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler and Mühimme Defterleri, obtained from the Prime Ministry Ottoman Archive in Istanbul.

Keywords: Caucasus, Abkhazia, Eastern Black Sea, Sukhum.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren yaşamanın çok güç olduğu, iklimin oldukça zorlu şartlar altında geçtiği Kafkasya, coğrafi açıdan geniş bir sahayı kaplamaktadır. Avrupa ve Asya arasında bir geçiş koridoru olarak bulunan bu bölge kaba bir tabirle, Karadeniz'in kuzeyindeki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanmaktadır.[1] Uzunluğu 1200 km'yi bulan Kafkas Sıradağları bölgeyi Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırmakla beraber, bu bölgenin dağlık arazilerden oluşmasından dolayı devletlerin bu bölgeye ulaşması ve nüfuz etmesi oldukça zor bir hal almıştır. Bu durum bölge halkının karakteri üzerinde de etkiler yaratmış ve özellikle dağlık bölgelerde yaşayan halk hiçbir otoriteyi bağımsızlığına tercih etmek istememiştir. Nitekim çalışmamızın ana konusunu oluşturan Sohum şehri ve Abhazya bölgesinde, yüzyıllardır birçok devletin tam hâkimiyet kuramaması bu nedenledir.

Jeopolitik açıdan incelendiğinde ise Kafkasya bölgesi konum olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında, Akdeniz, Ege Denizi, Marmara, Karadeniz ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı denizlerin oluşturduğu su koridorunun ucunda, ayrıca Hazar Denizi ile Orta Asya'ya bağlı bir bölge olarak görülmektedir.[2] Bu durum da bölgenin öneminin yadsınamayacak kadar fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim bölgede bulunan Daryal, Derbend ya da Demirkapu gibi stratejik öneme haiz geçitler de bölgenin önemini ve daha da önemlisi bu bölgeye sahip olmanın önemini bir hayli artırmaktadır.

Abhazya bölgesi eski bir Milet kolonisi olup, tarihi M.Ö. 2000'li yıllara kadar uzanmakla birlikte, bölgenin en önemli ticaret merkezi Osmanlıların *Sohumkale*,

[1] W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası," *Türk Tarih Dergisi*, 54 (2001), s. 52; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 1979), s. 3; S. Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), s. 13.
[2] Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya," *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-II*, 72 (2015), s. 10.

Rusların *Sukhumi* Gürcülerin *Sokhum* ve Abhazların *Akua/Akea* olarak adlandırdıkları şehir olmuştur.[3] Eski dönemlerde Miletlilerin *Diaskurias* olarak niteledikleri bölge, Romalıların bölgeye gelişiyle önemini uzun süre korumuştur. İmparator Oktavia'nın anısına bu şehirde bir kale inşa eden Romalılar, bölgenin adını *Sebastapolis* olarak değiştirmişlerdir.[4] Ardından Kavimler Göçü ile eski önemini kaybeden ve neredeyse yıkılma noktasına gelen bu şehir Bizans Devleti'nin bölgeye gelişiyle yeniden canlanmış, bölgede Hıristiyanlık bu dönemde yayılmıştır.[5] Bizans'ın zayıflayarak güç kaybetmesi bölgede yaşayan Abhazlar için tarihi bir fırsat olmuş, dağınık halde bulunan Abhaz boyları birleşerek bölgede bir Abhaz Krallığı kurmuşlardır.[6] XIII. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde ise Karadeniz kıyılarına hâkim olan Cenevizlilerin Sebastapolis şehrinde bir koloni kurmaları, bölge ticaretini yeniden canlandırarak şehri Abhazya kıyılarındaki en önemli ve en büyük ticaret merkezi haline getirmiştir.

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topraklarını oldukça genişleten Osmanlı Devleti, 1453'te II. Mehmet'in İstanbul'u fethiyle birlikte dünyada yeni bir düzen başlatmıştır. Fethin Abhazya bölgesindeki yansımalarına bakıldığında bir Osmanlı müellifi olan Kıvâmi konuyla ilgili şöyle demektedir: *"… Gazi padişah oldı Ongürüs Vilayetine ve Firengistan'a, Bulgar'a ve Iflak'a,Ençaz'a, Deşt'e ve Kıfçağ'a Bosna'ya ve Arnavud'a 'Arab'a ve 'Acem'e, ta bir yıllık yoldan dehşetinden ve heybetinden od düşdi …"*[7] Konumuz gereği Karadeniz açısından bu duruma bakıldığında II. Mehmet'in bu fethin akabinde ilk olarak itaat altına aldığı bölgenin Abhazya toprakları olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Kaptan-ı Derya Hamza Paşa komutasındaki elli altı parçalık bir deniz filosu 1454 yılında Karadeniz'e açılarak, Cenevizlilerin bir ticaret kolonisi halinde bulunan Sohum şehri ve Abhazya bölgesini kontrol altına almıştır.[8] Fakat burada bahsedilen kontrol tam anlamda bir hâkimiyeti kapsamamakla beraber, bölgede tam hakimiyetin kurulması oldukça uzun sürmüştür. II. Mehmet önce Amasra, Sinop ve Trabzon'u, ardından Kefe ile Azak'ı ve *"… ol deniz kenarında olan hisarları, tâ varup Çerkes'e muttasıl oluncaya dek …"*[9] fethetmiş ve böylece Kırım'ın da Osmanlı

[3] Mustafa Aydın, "Sohum," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2016, Ek-2, s. 525.

[4] Valeri Beygua, *Abhazya Tarihi*, çev. Mahinur Tuna Papapha, (İstanbul: As Yayınları, 2000), s. 16-17; Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, (İstanbul: Sabah Kitapçılık, 1999), s. 135-136; Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), s. 2.

[5] Timur Achugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, çev. Oktay Chkotua, (İstanbul: 2015), s. 15; S. Müfit Bilge, "Osmanlı Devleti Himayesinde Abhazya Prensliği," *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII*, 77 (2015), s. 695.

[6] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri*, s. 26-27; Beygua, *Abhazya Tarihi*, s. 28-34.

[7] *"… Sultan Muhammed Han Gazi Anadolu ülkesine padişah olunca, Macarisyan vilayetine ve Avrupa'ya ve Bulgar ülkesine ve Eflâk'aEnçâz'a, Deşt'e ve Kıpçak'a Bosna'ya ve Arnavutluk'a, Arabistan'a ve Acem'e (İran'a), ta bir yıllık yoldan, dehşetinden ve heybetinden ateş düştü (korktular) …"* Ayrıntılı bilgi için bkz. Kıvâmi, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), s. 78-79.

[8] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri*, s. 6; Bilge, "Abhazya Prensliği," s. 695.

[9] Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, (İstanbul: Gökkubbe Yayıncılık, 2014), s. 459; Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008), s. 360.

topraklarına katılmasının akabinde Abhazya topraklarında da hakimiyet sağlanmaya çalışılmıştır. XVI. yüzyılda yaşanan yoğun Osmanlı-Safevi savaşlarının etkisiyle 1578 yılının başlarında Gürcü topraklarının Osmanlılar tarafından fethi Kafkasya bölgesine tam hâkim olma çalışması olarak görülebilir. Nitekim 5 Ekim 1578 tarihinde bölgede Sohum Eyaleti kurularak başına Batum eski Sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa getirilmiş ve kalıcılığın sağlanması amaçlanmıştır.[10] Ancak Abhaz halkının tam olarak itaat altına alınamaması ve ekonomik şartlar sebebiyle eyalet 1580 yılında lağvedilerek bölgenin yönetimi Osmanlı Devleti'ne bağlı şekilde Abhaz ailelere bırakılmış, stratejik öneme sahip kalelerin idari yönetimi ise Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır.[11]

XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin 1683'te gerçekleştirdiği II. Viyana Kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması, ardından 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin ağır yara almasının yansımaları Abhazya bölgesinde de kendini hissettirmiştir. Bu durumu fırsat olarak gören Abhaz, Gürcü ve Megrel eşkıyaları Kafkasya bölgesinde yağmacılık faaliyetlerine girişikleri gibi, denizlerde de korsanlık faaliyetleri gerçekleştirerek bölge ticaretini durma noktasına getirmişlerdir. Osmanlı Devleti duruma müdahale etmek adına 1704 yılında Köse Halil Paşa komutasındaki orduyu bölgeye göndererek asayişi sağlamaya çalışsa da dönemin arşiv vesikalarında bu faaliyetlerin tam anlamıyla bitmediği, Abhaz halkının bu durumdan oldukça rahatsız olduğu açık şekilde görülmektedir. Nitekim Abhazların ilk Müslüman Beyi olan Rüstem dönemin padişahı III. Ahmet'e bir elçi göndererek bu konuda yardım talep etmiştir. Hâkimiyetin sağlanması adına bu çağrıya sessiz kalmayan III. Ahmet gerek bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin sona ermesi ve huzurun sağlanması, gerekse de bölge güvenliğinin sağlanarak ticaretin canlandırılması amacıyla Soğucak, Faş ve çalışmamızın ana konusunu oluşturan Sohumkale'nin yapım emrini vermiştir.[12] Böylece yapımı yaklaşık altı yıl sürecek olan Sohumkale'nin inşa faaliyetleri 1723 yılında başlatılmıştır.

Sohumkale'nin İnşa Faaliyetlerinin Başlaması

Sohumkale'nin yapımı gündeme gelince dönemin padişahı III. Ahmet kalenin daha önce Romalılar döneminde inşa edilen ancak harap halde bulunan kale yerinde yapılmasını uygun görmüş ve bölgeye derhal bir keşif heyeti göndererek, kalenin ne şekilde tasarlanacağı, hangi malzemelere ihtiyaç duyulacağı, hangi işçilerin çalıştırılacağı, tahmini olarak masrafların ne kadar olacağı, malzemeler ve işçilerin nakli için ne tür gemilere ya da nakliye araçlarına gereksinim duyulacağı gibi konular hakkında bilgi toplamak istemiştir.[13] Nitekim

[10] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri*, s. 19; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 217.
[11] Bilge, "Abhazya Prensliği," s. 696.
[12] Achugba, *Kronolojik Abhazya*, s. 37; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 106, 210.
[13] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Bine Eminliği Kalemi Defterleri (D. BŞM. BNE. d.), 2/78.

bölgeye giden Gedüklü Ahmet Ağa, Hasan Reis, Hassa mimarlarından Ya'kub Halife ve Mimar Mehmet Ağa gerçekleştirdikleri keşif sonucu bir keşif raporu hazırlayarak III. Ahmet'e sunmuşlardır. Rapora göre:

Yapılacak olan tabyalar kuleleriyle birlikte daire şeklinde tulen 1200, kadden 10 ve arzen 4 zira' olacak şekilde, temeline toprak çekildikten sonra tabya ve bedenlerine çim döşenecek, derinlik durumuna göre de hendekler kazılarak bu hendeklerin önüne şarampolar yaptırılacak ve kale duvarlarının tamamı dört köşe şeklinde 48.000 zira' olacaktır. Kale yapımına başlanabilmesi için ise merkezden güvenilir bir bina emini ve yanında usta bir mimar tayin edilecektir. Nakliye işlemlerinin gerçekleşebilmesi için Çekdiri, Kalyon, Tombaz ve Firkate gibi gemilerin tedariki sağlanacaktır. Bunun yanında yine nakliye için yük hayvanları satın alınarak bu yük hayvanlarına koşulacak arabalar yaptırılacaktır. İlk aşamada İstanbul başta olmak üzere, Trabzon, Gönye, Giresun, Gümüşhane, Erzurum ve Ahıska gibi çeşitli bölgelerinden işlerinde mahir ustalar seçilerek Sohum bölgesine gönderilecektir. Kale inşası için çeşitli levazımlar tedarik edilecek ve derhal gerek gemiler vasıtasıyla gerekse yük hayvanları kullanılarak kalenin inşa edileceği bölgeye gönderilecektir. Tüm bu bahsi geçen gerek malzemelerin gerekse işçilerin tedarikindeki üç aylık ücret ise 30.379 kuruş olarak hesaplanmıştır.[14] Bu malzemelerin listesi, miktarı, aynı şekilde hangi işçilerin tedarik edileceği, bu işçilerin miktarı ve alacak oldukları ücretin ne kadar olduğu gibi hususlar da yine aynı belgede detaylı şekilde açıklanmıştır. Daha açıklayıcı olması ve örnek teşkil etmesi hasebiyle bahsi geçen malzeme ve çeşitli işçiler ile ilgili bilgiler aşağıda iki ayrı tablo şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 1: Kale Yapımı İçin Gerekli Olan Bazı Malzemeler[15]

Malzeme Adı	**Malzeme Miktarı**
Tobra (Torba)	8.000 Adet
Urgan-ı Salur	3.000 Adet
Kabza-i Kazma	1.000 Adet
Kabza-i Balta	1.000 Adet
Çelikli Ahen Balta	600 Adet
Koğa-i Ham	500 Adet
Kazma-i Lağımcı	500 Adet
Külünk-i Ferhâdi	250 Adet
Ahen Çekiç	100 Adet
Lağım Burgusu	30 Adet
Revgan-ı Zeyd	10 Kantar
Fitil-i Mısrî	10 Kantar

[14] Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, D. BŞM. BNE. d., 2/78.
[15] BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.), 5340, s. 870.

Tablo 2: İlk Aşamada Kale Yapımında Çalışacak Bazı İşçiler[16]

İşçi	Nefer	Kalfa	Gün	Akçe
Duvarcı	150	3	90	556.200
Taş Kırıcı	150	3	90	556.200
Lağımcı	4	1	90	19.800
Kireç Yakıcı	20	5	90	99.000
Taş Yontucu	9	1	90	37.800
Demirci	12	-	90	43.200
Testereci	2	-	90	7.200
Burgucu	2	-	90	7.200
Fıçıcı	2	-	90	7.200
Sepetçi	10	1	90	41.400
Kömür Yakıcı	2	-	90	7.200
Marangoz	19	1	90	73.800
Baltacı	150	-	90	270.000
Su Yolu Yapıcı	2	-	90	10.800
Rençber	300	-	90	540.000
Bıçkıcı	4	-	90	14.400
Arabacı	15	-	90	40.500
YEKÛN	**853**	**15**	**90**	**2.331.900**

Sohumkale'nin keşif işlemi tamamlandıktan sonra, inşa faaliyetlerinin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi adına bölgeye derhal bir Bina Emini tayin edilmesi kararlaştırılmış ve bunun için Erzincanlı Yusuf Bey seçilerek 1724 yılında kalenin Bina Emini olarak atanmıştır.[17] Yusuf Bey'e kendi masrafları için 100 günlük ücreti olan 1000 kuruş peşin verilerek derhal Sohumkale'ye gitmesi istenmiş ve bu anlamda Yusuf Bey'in önce kara yoluyla Trabzon'a varacağı, oradan da uygun bir gemi ile Sohum'a ulaştırılması gerektiği Kaptan-ı Derya Vezir Mustafa Paşa'ya bildirilmiştir.[18] Yaklaşık iki yıl boyunca Sohumkale'nin Bina Eminliğini yapan Yusuf Bey 1725 yılında vefat edince yerine Edirne eski Bostancıbaşısı olan Mustafa Efendi tayin edilmiş ve Sohumkale'nin kaba inşaatı Mustafa Efendi'nin Bina Eminliği döneminde 1729'da tamamlanmıştır.[19]

Sohumkale'nin İnşa Faaliyetlerinde Doğu Karadeniz'in Desteği

1723 yılında yapımına başlanan ve mümkün olan en kısa sürede bitmesi hedeflenen Sohumkale ancak altı yıl sonra 1729'da tamamlanabilmiştir. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti oldukça meşakkatli dönemler geçirse de kale yapımının bir an önce tamamlanabilmesi adına bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bu anlamda sadece Doğu Karadeniz bölgesi değil, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının

[16] BOA, D. BŞM. BNE. d., 2/78; BOA, MAD., 5340, s. 870.
[17] BOA, D. BŞM. BNE. d., 3/13; BOA, MAD., 5340, s. 886.
[18] BOA, D. BŞM. BNE. d., 3/18.
[19] BOA, Cevdet Askeriye Tasnifi (C. AS.), 585/24639; BOA, MAD., 5340, s. 902.

ulaştığı hemen her bölgeden çeşitli tedarikler gerçekleştirilerek bu süreç en az hasarla atlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölgelerden Balkan coğrafyasından yoğun şekilde tedariklerin sağlandığı arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir. Bunun yanında Balkan coğrafyası dışında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım bölgesinden de bazı ihtiyaçların giderildiği arşiv vesikalarında kayıtlıdır. Çalışmamızın ana konusu gereği Doğu Karadeniz Bölgesine bakacak olursak, bölgenin Sohumkale'ye yakın olması hasebiyle ayrı bir önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim gerek malzeme ve işçi tedariki gerek nakliye için ihtiyaç duyulan yük hayvanı ya da gemilerin tedariki gerekse tüm bunların ücretlerinin ödenmesi gibi konularda bu bölge ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu aşamasında Doğu Karadeniz Bölgesi'nin önemi göz önünde tutularak Sohumkale'nin yapım aşamasında bölgeden hangi malzemelerin ve hangi işçilerin tedariklerinin gerçekleştirildiği, bu süreçte bölgenin nasıl bir rol üstlendiği ve ikmal merkezi haline dönüştüğü üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Yukarıda bahsedilenlerden yola çıkılarak üzerinde durulacak ilk konu işçi tedariki meselesidir. Nitekim kalenin keşfi gerçekleştirildikten sonra yapılan ilk iş, işçilerin tedarik edilmesi olmuştur. Hatta arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler ışığında kaleye Bina Emini tayin edilmeden önce işçi tedariklerinin başladığı söylenebilir. Bu anlamda 5 Mart 1724 tarihli bir kayıttan elde edilen bilgilere göre Erzurum Valisi, Gönye Sancağı Mutasarrıfı, Trabzon Mütesellimi ile buradaki kadılara ve Trabzon Gümrük Emini Ömer Bey'e, Gümüşhane Emini İsmail Bey'e hükümler gönderilerek kale yapımı konusunda sorumlu oldukları kendilerine bildirilmiştir. Bununla birlikte 150 nefer Duvarcı, kalfalarıyla birlikte 153 nefer Taş Kırıcı, kerestelerin kesilip hazırlanması için 150 nefer Baltacı, 25 nefer Kireç Yakıcı, 11 Nefer Sepetçi ve 300 nefer Rençber'in Doğu Karadeniz Bölgesinde bulunan Trabzon, Batum, Gönye Giresun, Ahıska, Gümüşhane, Erzurum* ve civar bölgelerden tedarik edilmesi ve ivedilikle Sohumkale'ye ulaştırılması istenmiştir.[20] Belirtilen işçilerin ayrı ayrı hangi şehirlerden ne kadar tedarik edildiği de arşiv belgelerinde mevcuttur. Buna göre: Trabzon'dan 40 Duvarcı, 40 Taş Kırıcı, 40 Baltacı, 8 Kireç Yakıcı, 2 Sepetçi ve 60 Rençber olmak üzere toplam 190 nefer; Gönye'den 10 Duvarcı, 10 Taş Kırıcı, 10 Baltacı, 2 Kireç Yakıcı, 2 Sepetçi ve 60 Rençber olmak üzere toplam 94 nefer; Gümüşhane'den 20 Duvarcı, 20 Taş Kırıcı, 20 Baltacı, 5 Kireç Yakıcı, 2 Sepetçi ve 60 Rençber olmak üzere toplam 127 nefer; Ahıska'dan 30 Duvarcı, 33 Taş Kırıcı, 30 Baltacı, 5 Kireç Yakıcı, 2 Sepetçi ve 60 Rençber olmak üzere toplam 160 nefer; Erzurum'dan 50 Duvarcı, 50 Taş Kırıcı, 50 Baltacı, 5 Kireç Yakıcı, 3 Sepetçi ve 60 Rençber olmak üzere toplam 218 nefer temini gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla ilk aşamada Doğu Karadeniz Bölgesinden Sohumkale inşası için toplamda 789 neferin vazifelendirildiği belirlenmiştir.[21] Bu işçilerle ilgili dikkat çeken husus ise işçilerin mevsimin kış olması ve gidecekleri

* Konum itibariyle Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Erzurum şehri ve bu şehirden gerçekleştirilen tedarikler, konu ve belgelerin bütünlüğünü bozmamak adına burada belirtilmiştir.

[20] BOA, D. BŞM. BNE. d., 2/85; BOA, MAD., 5340, s. 871-872.

[21] BOA, D. BŞM. BNE. d. 2/90; BOA, MAD, 5340, s. 877.

mesafenin uzak olması sebebiyle kendilerine verilecek olan harcırahtan bir miktar almadıkça bölgeye gitmeye yanaşmamaları olmuştur. Bunun üzerine durum merkeze bildirilmiş ve merkezden gelen izin doğrultusunda kale yapımının gecikmemesi adına her bir işçiye kendi harcırahından 10'ar kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre; Erzurum ve Ahıska hissesine düşenlerin Erzurum gümrükçüsü El-Hac Osman tarafından, Gümüşhane hissesine düşenlerin Gümüşhane'de bulunan Keskin İsmail Ağa tarafından, Trabzon ve Gönye hissesine düşenlerin Trabzon Gümrük Emini Ömer Ağa ve Gönye Mutasarrıfı Mustafa Ağa tarafından verileceği belirtilmiştir.[22]

İşçi tedariki konusunda yine Balkan Coğrafyasından da önemli tedariklerin gerçekleştiği bilinmekle beraber, bu işçilerin Sohum bölgesine ulaştırılması ise genellikle çeşitli gemiler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu anlamda yine Doğu Karadeniz Bölgesi ön plana çıkarak Trabzon'dan Sohum'a kadar olan İskele eminlerine gönderilen hükümlerde, Karadeniz coğrafyasını iyi tanıyan kılavuzlara ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Özellikle Doğu Karadeniz bölgesinden sağlanacak olan bu kılavuzların yol boyunca rehberlik yaparak gemileri sağlam şekilde Sohum'a ulaştırması istenmiştir.[23] Bunun dışında Mustafa Efendi'nin Bina Eminliği döneminde de Çıldır, Trabzon, Gönye, Batum, Ahıska ve Azgur bölgelerinden 200 nefer Rençber ile 100 nefer Araba Sürücüsünün temin edildiği de arşiv belgelerinde kayıtlıdır.[24] Aşağıdaki haritada Sohumkale'nin inşasında çalışacak olan işçilerin genel hatlarıyla hangi bölgelerden tedarik edildiği detaylı şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.

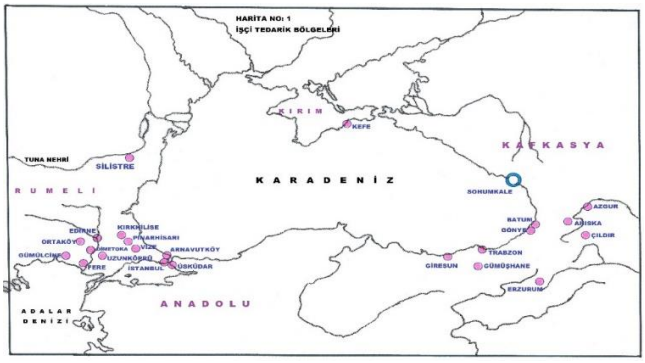

Harita 1: Sohumkale'nin İnşasında Çalışan İşçilerin Tedarik Bölgeleri[25]

[22] Trabzon Şeriyye Sicili (TŞS), Defter No., 1883, s. 29/b, 34/a, 36/a, 70/a; BOA, Bab-ı Defteri Espiye Madeni Mukataası Defteri (D. BŞM. ESM. d.), 3/28.
[23] BOA, Bab-ı Asafi Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM. d.,) 132, s. 242; BOA, A. DVNSMHM. d., 136, s. 75; TŞS, Defter No. 1883, s. 52/b, 85/a, 88/b.
[24] BOA, MAD, 5340, s. 914; TŞS, Defter No. 1885, s. 116/a.
[25] Mustafa Altunbay, İşçi Tedarik Bölgeleri Haritası, Trabzon (28.05.2019).

Askerî açıdan bakıldığında Sohumkale'nin inşa sürecinde çok fazla sayıda askerî birliklerin varlığından söz edilememektedir. Nitekim kalenin henüz yapım aşamasında olmasından askerlerin kalacakları yer konusunda sıkıntılar yaşanabilmektedir. Fakat kale yapımının düzenli bir şekilde devam etmesi ve hem bölgenin hem de kale inşasında çalışan işçilerin eşkıyalardan korunması amacıyla Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden kaleye asker sevkiyatı gerçekleşmiştir. Bu anlamda Doğu Karadeniz Bölgesinden ziyade devlet bu askerleri genellikle merkezden gönderme ya da Sohum havalisinden temin etme yoluna gitmiştir. Güvenliklerin yetersiz kaldığı durumlarda ise Devlet genellikle çevre bölgelerdeki vezirlerden yardım talep etmiştir. Bu konuda özellikle Tiflis Muhafızı Vezir İshâk Paşa ve oğlu Yusuf Bey'den sıklıkla yardım talep edildiği arşiv belgelerine yansımıştır. Özellikle Abhazların isyan girişimlerinde Vezir İshâk Paşa ve oğlu Yusuf Bey vazifelendirilerek isyanları bastırmaları istenmiştir. Buna ek olarak Doğu Karadeniz Bölgesindeki beylerin de kendilerine yardımcı olacakları belirtilmiştir. Nitekim 1727-1728 yıllarında gerçekleşen Abhaz isyanının bastırılmasında Rize'den 1.500 kişilik yeniçeri askeri birliklerinin tam teçhizatlı şekilde hazır bulunduğu ve isyanı bastırmak için bölgeye gideceği belgelerde zikredilmiştir.[26]

Kale güvenliğinin sağlanması adına kale yapımı tamamlandığında Doğu Karadeniz Bölgesinden Sohumkale'ye askeri bir sevkiyat gerçekleştirildiği arşiv belgelerinde kayıtlıdır. 1730 yılının Ekim ayı sonlarında Trabzon kadısı ile Trabzon Kalesi muhafızına gönderilen hükümde Sohumkale'nin muhafazası için askeri birliklere ihtiyaç olduğu ve bu doğrultuda Hopa'da bulunan Altmış Dört Cemaati ağası Hacı Süleyman, Sekseninci Cemaat Ağası Ahmet ve yine Altmış Dört Cemaati Ağası Osman'ın seksen beşer kişilik Dergâh-ı Âli Yeniçeri birliklerini oluşturarak toplamda 255 neferle Sohumkale'ye gitmeleri gerektiği vurgulanmıştır.[27]

İşçi ve askerlerin temininden sonra en önemli husus şüphesiz bu görevliler için gerekli olan yiyecek tedarikidir. Bu konuda Osmanlı Devleti ülkenin çeşitli bölgelerinden tedarik yoluna gitse de temin edilen yiyeceklerin büyük bir çoğunluğunun Balkan Coğrafyasından oluşu dikkat çekmektedir. Ancak konumuz gereği biz daha çok Doğu Karadeniz Bölgesinden gerçekleştirilen tedariklerden bahsetmeye çalışacağız. Bu noktada arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler ışığında Trabzon Kadısına, Trabzon Ambar Emini Mustafa Efendi ve Gümrük Emini Ömer Ağa'ya gönderilen bir hükümde, Sohum, Faş ve Soğucak Kalelerinin inşası için bölgede bulunarak denizden güvenliği sağlayan 9 kıt'a çekdiri gemilerinin kış aylarında bölgede konaklayacak olması sebebiyle yiyeceğe ihtiyaçları olduğu vurgulanmış, daha önce gönderilen zahirelerin yetersiz olduğu belirtilerek her bir gemi için ikişer yüz kantar peksimet ile ikişer yüz kile dakik

[26] BOA, A. DVNSMHM. d., 134, s. 206-207.
[27] BOA, A. DVNSMHM. d., 136, s. 331.

gönderilmesi istenmiştir. Ancak gönderilecek olan bu erzakların bir kısmının Silistre, İbrail ve Kili bölgesinden gönderileceği zikredilerek 1800 kile dakiğin Trabzon'daki mirî ambardan tedarik edilmesi istenmiştir.[28] Tedarik edilen bu yiyeceklerin yine Trabzon'da bulunan tüccar gemilerinden Melekse kayıkları ile bölgeye gönderilmesi ve bu kayıkların ücretlerinin de Trabzon Gümrük Malından verilmesi kararlaştırılmıştır.[29] Konuyla ilgili olarak kayık ücretlerinin ödenmesine dair belgeler de yine Osmanlı arşivlerinde mevcuttur. Nitekim Trabzon'da Bolathane İskelesindeki bir Melekse kayığına 3.750 kile Hınta ile dakik yüklenerek Sohum ve Faş kalelerine gönderildiği ve bu kayık ücretinin ise 189,5 kuruş tuttuğu, bu meblağında Abdullah Ağa tarafından kayık sahibine teslim edildiği belirtilmiştir.[30]

Bunlardan başka Sohumkale muhafazasındaki 146 nefer Yeniçeri ocağının bir yıllık istihkakları için 876 kile hınta ile her 5 nefere bir vukiyye lahmın Trabzon'dan gönderilmesi istenmiştir.[31] Yine kalede mevcut olan duvarcı, kireççi gibi işçiler için zahireye ihtiyaç duyulduğu ve Trabzon Ambarında mevcut olan mirî zehairden 5.000 kile dakik ile 2.000 kantar peksimetin gemiler vasıtasıyla Sohumkale'ye ulaştırılması kararlaştırılmıştır.[32] Ayrıca Trabzon Gümrük Emini tarafından tedarik edilerek bölgeye gönderilen diğer zahireler de kayıt altına alınmıştır. Bunlardan bazıları 1.000 kile hınta, 400 kile erz, 2.000 kıyye sade yağ, 200 kıyye kahve, 100 kile mercimek, 50 kile nohut, 500 kile Eflak tuzu olarak zikredilebilir.[33] Kale yapımının tamamlanmasının akabinde bölgeye yiyecek tedarikleri devam ederken, Tulça kazasından Sohum ve Faş Kaleleri için yiyecek gönderilmesi kararlaştırılmış ancak mevsimin kış olması nedeniyle gemiler hareket edemediğinden, bölgeden gönderilecek zahirenin yerine Trabzon'dan 4.500 kile hınta ve dakiğin Sohum ve Faş kalelerine gönderilmesi istenmiştir.[34] Dolayısıyla kalede görev yapan gerek asker gerekse işçilerin beslenme ihtiyaçları hususunda Doğu Karadeniz bölgesi ve özellikle Trabzon havalisinin bir ikmal merkezi olarak oldukça önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

Sohumkale'nin inşasındaki diğer bir husus ise kale yapımının tamamlanabilmesi için gerekli olan malzemelerin sağlanmasıdır. Kalenin gerek dış iskeleti gerekse içerisindeki binaların yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan taş, kireç, kereste gibi ana malzemeler genellikle Sohum ve havalisinden temin edilirken bu malzemelerin yetersiz kaldığı durumlarda çeşitli bölgelerden tedarik yoluna gidilmiştir. Temel malzemeler dışında çeşitli alet-edevat genellikle merkezden gönderilmiş ancak nadir de olsa farklı bölgelerden teminler gerçekleştirilmiştir. Bu

[28] BOA, C. AS, 726/30438-2
[29] BOA, C. AS, 726/30438-1.
[30] BOA, İbnü'l-Emin Adliye Tasnifi (İE. ADL.), 11/740-1.
[31] BOA, İbnü'l-Emin Askeriye Tasnifi (İE. AS.), 81/7358.
[32] BOA, MAD, 9913, s. 310.
[33] BOA, MAD, 5340, s. 904.
[34] BOA, İE. ADL, 11/740-3.

anlamda Trabzon ve Gümüşhane Bölgesinden 6.000 adet ağaç kürek ile 3.000 adet Resen Ihlamur tedarik edilerek, Trabzon İskelesi'ndeki gemiler vasıtasıyla Sohumkale'ye gönderilmesi istenmiştir.[35] Fakat Trabzon Gümrük Emini Ömer Ağa Resen Ihlamur'un bu bölgeden tedarik edilemeyeceğini belirterek Fatsa bölgesinden Kendir tedarikinin sağlanacağı ve bunun için görevliler tayin ettiğini, kendir ücretinin de 412,5 kuruş tuttuğunu merkeze bildirmiştir.[36]

Tüm bu bahsedilenlerden sonra gerek işçilerin gerekse tedarik edilen yiyecek ve malzemelerin bölgeye ulaştırılması konusunda da Osmanlı Devleti oldukça hassas davranmış, mümkün olduğunca hızlı ve sağlam şekilde bu tedarikleri bölgeye ulaştırmaya gayret etmiştir. Sohum şehrinin coğrafi açıdan Karadeniz'in kuzeyinde yer alması hasebiyle gerçekleştirilen tedarikler bölgeye genellikle çeşitli gemiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Ancak çevre bölgelerden yapılan tedarikler ise yük hayvanları ve arabalar yardımıyla bölgeye taşınmıştır. Bu anlamda öncelikle yük hayvanlarından bahsedilecek olursa çoğunlukla Camus Öküzleri ve Mekkâri Bargirleri ile nakliyenin sağlandığı görülmektedir. Yük hayvanlarının tedarik edildiği bölgelere bakıldığında ise Doğu Karadeniz havalisi oldukça dikkat çekmektedir. Vize, Kırkkilise ve Pınarhisarı bölgelerinde imal edilen arabalara koşulmak üzere Gönye, Batum ve Trabzon civarından 200 çift Camus Öküzünün satın alınması gerektiği belgelerde belirtilmiştir.[37] Ayrıca Trabzon bölgesinden yapılacak olan çeşitli mühimmat ve zahire nakli için de Mekkâri Bargirlerine ihtiyaç duyulduğu ve bunların Trabzon Eyaletine bağlı Of, Sürmene, Rize, Görele, Tirebolu, Keşap, Giresun kazaları ile Yoros nahiyesinden tedarik edilmesi, buna ek olarak Akçaabat, Maçka ve Yomra nahiyelerinin de bu konuda yardımcı olmaları istenmiştir.[38] Yine Gönye kazasında bulunan Seyyid Ali Paşa adındaki görevlinin 148 çift öküz tedariki gerçekleştirdiği ve bunların 20 çiftini Faş Kalesi'ne, 128 çiftini ise Sohum Kalesi'ne gönderdiği belgelerde kaydedilmiştir.[39]

Bu konuyla ilgili bir diğer husus ise Devletin bu alım-satım işlerine gösterdiği hassasiyettir. Bu işlere memur olan kişilerin gerçekten verilen paralarla öküz tedarikini mi gerçekleştirdiği yoksa farklı işler için mi harcadığı takip edilmektedir. Nitekim Sohumkale'nin inşasında kullanılmak üzere gerekli olan öküz alım satımına memur olan Dergâh-ı Ali Gedüklülerinden Saçlıoğlu Mehmet'e 3.000 kuruş gönderildiği ancak bu kişinin paranın tamamıyla iki yıldır öküz tedarikini gerçekleştirmediği ve Rize'de oyalandığı tespit edilerek derhal yakalanması ve sorguya çekilmesi, ardından Trabzon Kalesi'ne hapsedilmesi istenmiştir.[40] Yapılan sorgular sonucunda zimmetinde 858 kuruş kaldığı tespit edilen Mehmet Efendi'nin gerek kendisinden gerekse varislerinden bu meblağ

[35] TŞS, Defter No. 1883, s. 31/a, 60/b; BOA, D. BŞM. BNE, 2/84.
[36] TŞS, Defter No. 1883, s. 34/b.
[37] TŞS, Defter No. 1883, s. 78/b-78/a; BOA, D. BŞM. BNE, 3/43.
[38] BOA, A. DVNSMHM. d., 132, s. 119; TŞS, Defter No. 1885, s. 116/b.
[39] BOA, MAD, 5340, s. 894.
[40] TŞS, Defter No. 1885, s. 168/b-169/a.

tahsil edilmiş ve ardından yeni bir hükümle Saçlıoğlu Mehmet serbest bırakılarak satın alınan öküzlerin acilen Sohumkale'ye ulaştırılması gerektiği belirtilmiştir.[41]

Nakliye konusunda bahsedeceğimiz diğer mesele ise gemi tedarikleridir. Daha önce tedarik edilen malzeme, yiyecek ve işçilerin genellikle gemiler vasıtasıyla Sohum bölgesine gönderildiği belirtilmişti. Bu anlamda zahire nakli için kullanılan gemiler büyük oranda malzemenin bulunduğu bölgeden kiralama ya da satın alma yoluyla tedarik edilirken, merkezden gönderilen gemilerde ise daha çok asker ve mühimmatlar bulunmaktadır. Ancak gemi tedariki meselesinde şunu da belirtmekte fayda var ki tedarik edilen gemiler sadece nakliye için değil, bölgenin güvenliğinin sağlanması adına da önemlidir. Bu bakımdan tedarik edilen gemiler genellikle Kancabaş ve İşkampoye gemileri olurken, malzeme, çeşitli zahire ve işçi taşıyan gemiler ise Firkate, Çekdiri, Tombaz ve Melekse kayıkları olarak sıralanabilir. Kancabaş gemileri çoğunlukla merkezden tedarik edilirken, Firkate, Çekdiri ve Melekse kayıkları için ise daha çok malzemelerin bulunduğu bölgelerden temin yoluna gidilmiştir. Ayrıca Sinop İskelesi'nde Kalyon inşasına memur olan Canım Hoca Mehmet Paşa'dan Sohum, Faş ve Anakra kalelerinin hizmetinde kullanılmak üzere toplam 40 Tombaz gemisi inşa etmesi istenmiş ve bu 40 geminin 10 tanesi Sohum Kalesi'ne gönderilmiştir.[42] Kale yapımının tamamlanmasıyla beraber bölgeye gönderilen gemilerin daha çok güvenliği sağlama amaçlı olduğu söylenebilir. Nitekim bu doğrultuda Trabzon bölgesinde Of ve Sürmene kadılarına gönderilen hükümlerde, bu bölgelerde çoğunlukla Melekse türü kayıklar imal edildiği ancak bu sefer 12 adet İşkampoye gemisinin imal edilmesi gerektiği vurgulanmış ve imal olunacak gemilerin 5 adetinin Sohumkale'ye gönderilmesi istenmiştir. Gemilerin imali için gerekli olan malzemenin de yine Trabzon ve civarından karşılanması, bunun için ihtiyaç duyulan 5.000 kuruşluk bir meblağın da Trabzon Ambar Emini Mehmet Efendi'ye merkezden gönderileceği belirtilmiştir.[43] Ayrıca belirtilen gemiler için kürekçi, dümenci, topçu, yelkenci ve aylıkçı gibi neferlere ihtiyaç duyulduğu, her bir gemi için 25 neferden toplamda 300 neferin Trabzon çevresinden tedarik edilmesi emredilmiştir.[44] Aşağıdaki haritada gerek yük hayvanları gerekse gemi tedariklerinin gerçekleştirildiği bölgeler detaylı bir şekilde belirtilmeye çalışılmıştır.

[41] BOA, MAD, 9915, s. 212, 214.
[42] BOA, Cevdet Bahriye Tasnifi (C. BH.), 9/440.
[43] BOA, Ali Emiri Sultan I. Mahmud Tasnifi (AE. SMHD I), 23/1390; BOA, MAD, 9927, s. 72, 75.
[44] BOA, MAD, 9927, s. 74-75.

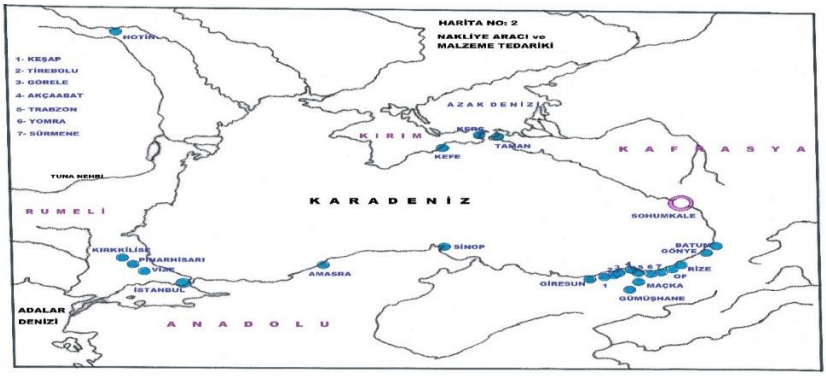

Harita 2: Sohumkale'nin İnşası İçin Kullanılacak Olan Nakliye Araçlarının Tedarik Bölgeleri[45]

Bahsedilen tüm bu tedariklerle birlikte kale inşasının başladığı ve yapımının devam ettiği bilinmektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus sadece kale duvarlarının tamamlanarak ortaya kaba bir kale yapısı çıkarılmadığıdır. Aksine kale içinde gerek askeri görevlilerin ve işçilerin konaklayacakları gerek tedarik edilen yiyecek ve levazımların saklanacağı çok çeşitli binalar vücuda getirilmiştir.[46] Ana yapılara bakılacak olursa Sohumkale'nin Emin Ağa Tabyası, Topçular Tabyası, Zindan Tabyası ve Ağa Tabyası olmak üzere dört tabyadan ve İstanbul Kapısı, Kuh-ı Elbruz Kapısı ile Uğrun Kapısı olmak üzere üç kapıdan oluştuğu söylenebilir.[47] Kalenin dört köşe şeklinde toplam uzunluğu ise 49.012,5 zira' olarak tespit edilmiştir.[48] Böylece 1723'te yapımına başlanan Sohumkale 1729 yılında Bina Emini Mustafa Efendi döneminde tamamlanmıştır.[49] Bu tarihten sonra kaleye zaman zaman eklemeler yapılsa da kalenin ana hatlarıyla bu tarihte tamamlandığını söylemek mümkündür.

Sonuç

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen süreçte Osmanlı Devleti'nin önce 1683 II. Viyana Kuşatması ardından 1699'daki Karlofça Antlaşması ile ağır yara almasının sonuçlarının Abhazya bölgesindeki yansımalarından ve sonrasında bölgede Abhazların eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerine girişerek bölgedeki

[45] Mustafa Altunbay, Nakliye Aracı ve Malzeme Tedarik Bölgeleri Haritası, Trabzon (28.05.2019).

[46] Kale içinde ve dışında yapılan binalar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Selvi, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Sohum Kalesinin İnşa Süreci" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 63-75; BOA, Bab-ı Defteri Anadolu Muhasebesi Defterleri (D. AMH. d.), 24788, s. 4-14; BOA, MAD, 1471, s. 14-67; BOA, Bab-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri (D. BKL. d.), 32442, s. 4-6.

[47] BOA, MAD, 1471, s. 4-13; BOA, D. BKL. d. 32442, s. 2-3.

[48] Kalede yapılan gerek sur duvarları gerekse kale içindeki binaların detaylı ölçüleri için bkz. Selvi, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Sohum", s. 66-73; BOA, MAD, 1471, s. 9, 13.

[49] BOA, MAD, 9922, s. 82-85.

huzuru bozduklarından bahsedilmişti. Bunun neticesinde 1723'te III. Ahmet tarafından hem bölgenin güvenliğinin sağlanması hem de huzurun tesisi adına Sohumkale, Soğucak ve Faş Kalelerinin yapım emri verilmişti. Ardından gerekli olan işçi, malzeme, asker ve yiyecek tedariki gibi konular gündeme gelmiş ve Devlet bunları ivedilikle halletme yoluna giderek ülkenin çeşitli coğrafyalarından tedarikleri gerçekleştirmiş ve 1729'da Sohumkale'nin inşasını tamamlamıştır.

Sohumkale ile ilgili söylenmesi gereken bir diğer husus kalenin şekli hakkındadır. Vauban/Yıldız Tabya tarzı olarak adlandırılan ve XVI. yüzyıl başlarında İtalya'da ortaya çıkan bu kale tarzı kısa sürede bütün Avrupa'ya yayılmış, ardından XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlanmıştır. Bu tarzın Osmanlı'daki ilk örnekleri Sohumkale ile aynı dönemde inşa edilen Vidin ve Niş Kaleleri olmuştur. Bu tarzın özelliklerine bakıldığında kimi zaman birkaç katlı yapıda inşa edilmiş, alçak fakat kalın surlarla çevrili, üzerinde çok sayıda top platformu bulunan bir yapıda olduğu söylenebilir. Ayrıca surların etrafına hendekler kazılarak ve hendeklerin önüne şarampolar oluşturularak kalenin savunulması kolaylaştırılmak istenmiştir. Sohumkale'nin tasarımına bakıldığında ise açık şekilde Vauban tarzı olarak söylenemese de bu tarzın birçok özelliğini taşıdığı görülmektedir. Bu da artık Osmanlı Devleti'ndeki savunma sisteminin az sayıda askerle uzun süre savunma yapabilecek şekilde tasarlandığını gözler önüne sermektedir.

İlk aşamada sadece bölgedeki kontrolü sağlamak ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemek için yapılan Sohumkale ve çevredeki diğer kaleler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan Rus tehdidine karşı bir savunma bloğu oluşturmuştur. Dolayısıyla bu tarihlerden itibaren Sohumkale ve diğer kaleler Osmanlıların Kafkaslardaki askeri ve lojistik merkezleri haline gelmiş, özellikle 1768-1774 savaşları sırasında önemli bir savunma mekanizması olarak göze çarpmışlardır. Nitekim kaleye daha sonra yapılan eklemeler ve tahkimatlar da Ruslarla savaşabilecek ve uzun süre dayanabilecek nitelikte olmuştur. XVIII. yüzyılın başındaki gelişmelere bakıldığında özellikle 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Sohumkale Ruslar tarafından işgal edilmiş, ardından 1812 tarihindeki Bükreş Antlaşmasıyla tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakıldığı açıklanmıştır. Ancak incelenen arşiv belgeleri Rusların bu kaleyi gerçek manada teslim etmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlıların Sohumkale'deki varlığı 1812 yılında fiilen bitmiş görünmektedir. İlerleyen yıllarda 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşlarının sonunda yapılan Edirne Antlaşmasıyla da Sohum ve Kafkasya Bölgesi tamamen Rus nüfuzu altına girmiş ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığı hukuken sona ermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Ali Emiri Sultan I. Mahmud (AE. SMHD I),

23/1390.

Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM. d.,),

132; 136; 134.

Bab-ı Defteri Anadolu Muhasebesi Defterleri (D. AMH. d.),

24788.

Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Bine Eminliği Kalemi Defterleri (D. BŞM. BNE. d.),

2/78; 3/13; 3/18; 2/84; 2/85; 2/90; 3/43.

Bab-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri (D. BKL. d.),

32442.

Bab-ı Defteri Espiye Madeni Mukataası Defteri (D. BŞM. ESM. d.),

3/28.

Cevdet Askeriye Tasnifi (C. AS.),

585/24639.

Cevdet Bahriye Tasnifi (C. BH.),

9/440.

İbnü'l-Emin Adliye Tasnifi (İE. ADL.),

11/740.

İbnü'l-Emin Askeriye Tasnifi (İE. AS.),

81/7358.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.),

1471; 5340; 9913; 9915; 9922; 9927.

Trabzon Şeriyye Sicilleri (TŞS.),

1883; 1885.

Diğer Kaynaklar

Achugba, Timur. *Kronolojik Abhazya Tarihi*, çev. Oktay Chkotua, İstanbul: 2015.

Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul. "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası," *Türk Tarih Dergisi*, 54 (2001): s. 52-59.

Altunbay, Mustafa. İşçi Tedarik Bölgeleri Haritası, Trabzon (28.05.2019).

_____. Nakliye Aracı ve Malzeme Tedarik Bölgeleri Haritası, Trabzon (28.05.2019).

Âşıkpaşazade. *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, İstanbul: Gökkubbe Yayıncılık, 2014.

Beygua, Valeri. *Abhazya Tarihi*, çev. Mahinur Tuna Papapha, İstanbul: As Yayınları, 2000, s. 16-17.

Bilge, S. Müfit. "Osmanlı Devleti Himayesinde Abhazya Prensliği," *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-VII*, 77 (2015): s. 694-707.

_____. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.

Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 1979.

Grigoriantz, Alexandre. *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, İstanbul: Sabah Kitapçılık, 1999.

Kırzıoğlu, Fahrettin. *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

Kıvâmi, *Fetihnâme*. haz. Ceyhun Vedat Uygur, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Mustafa Aydın. "Sohum," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (2016): Ek-2, s. 525-528.

Neşrî. *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.

Selvi, Burak. "XVIII. Yüzyılın Başlarında Sohum Kalesinin İnşa Süreci," (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019.

Tavkul, Ufuk. "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya," *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı-II*, 72 (2015): s. 7-36.

ÜÇÜNCÜZADE ÖMER PAŞA'NIN KARİYERİ VE ÖLÜMÜ SONRASINA AİT KAYITLAR HAKKINDA BAZI GÖZLEMLER

Miraç Tosun

(K.T.Ü., Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi,
tosunmirac@gmail.com)

Özet

18. yüzyılda özellikle merkez kaç eğilimler ve bunun ayanlık ile tezahürü bir önceki yüzyıldan imparatorluğu farklılaştıran en önemli karakteristik özelliklerden biridir. Bu yüzyılda Osmanlı taşrasının önemli eyalet merkezlerinden biri olan Trabzon da imparatorluğun içinden geçtiği dönemin bir aynasıdır denilebilir. Bu yüzyılda kalesi üç defa "eşkıya" gruplarınca kuşatılan, özellikle doğu seferlerinde bir askerî nakliyat merkezi olmasının getirdiği karışıklıklar ile birlikte yukarıda ifade edilen adem-i merkeziyetçi eğilimlerin sık görüldüğü bölgelerden biri olan Trabzon'da devletin güvenlik, asayiş ve merkezi otoriteyi tesis etmesini güçleştirmiştir. Bu yüzyılda gerek doğu gerekse kuzey seferlerinde Trabzon'un oynadığı rol ve Trabzon'a atanan valilerin aynı zamanda bu seferlerde çeşitli zamanlarda serdar olarak tayini dolayısıyla yönetici açısından başıboş hali bölgeyi özellikle idari açıdan etkileyen en önemli meselelerdendir.

İşte bu meseleler tahtında şehirde görev yapan valiler arasında Trabzon'daki görevinden hemen sonra Van Valisi iken idam edilmesiyle dikkatleri üzerine çeken en önemli isim Üçüncüzade Ömer Paşa'dır. Ömer Paşa gerek valilik dönemi gerekse bu dönemde ortaya koyduğu mimari eserler ile şehrin tarihine damga vurmuştur denilebilir. Bugün Ganita mevkiinde yaptırmış olduğu Güzelsaray Trabzon'da vazifeleri dolayısıyla bulunan Osmanlı paşaları arasında onu çok ayrı bir yere koymamızı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra idamının akabinde Ömer Paşa'nın devlete olan borçları ve mirası Osmanlı bürokrasisini oldukça uğraştırmışa benzemektedir. Bu meseleyle ilgili olarak bu çalışmada özellikle Trabzon Şeriye Sicilleri, Maliye Ahkâm Defterleri ve Topkapı Sarayı Arşivindeki müteferrik defterlerin verilerin ışığında konunun çeşitli veçheleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Trabzon, Ömer Paşa, 18. yüzyıl

Some Observations about the Career of Ucuncuzade Omer Pasha and the Records of His Death

ABSTRACT

The province of the Ottoman Empire in 18th century points to a very troubled period, just as it did a century ago. Especially the emergence of centrifugal tendencies and their manifestation as ayanlık in this century are one of the most important characteristic features that differentiates the Empire from the previous century. Trabzon, one of the important provincial centers of the Ottoman provinces in this century, acts as a mirror of the period that the Empire went through. In this century, with its castle besieged by "bandit"

groups three times and the confusion especially brought about by its being the military transportation center during the east expeditions, as well as the above-mentioned decentralist tendencies, Trabzon is one of the regions where the empire's establishment of security, public order and central authority has strengthened. The most important issues affecting Trabzon in this century are as follows: Trabzon's role in both the eastern and the northern expeditions, the appointment of Trabzon's governors as serdar at various times during these expeditions and the city being left astray in terms of rulers.

In the light of these issues, Ucuncuzade Omer Pasha is the most important name who differs from the governors of Trabzon in that he was executed as the governor of Van right after his duty in Trabzon. It can be said that Omer Pasha marked the history of the city with his architectural works, both during his governorship and during that period. Güzelsaray, which he built from Ganita today, allows us to distinguish him from the Ottoman Pashas who served in Trabzon. After the execution of Omer Pasha, his debts to the state and his legacy seem to have brought the Ottoman bureaucracy to a great deal of trouble. In the light of the data contained in the Trabzon Court Records, the financial orders registers and the müteferrik books in the Topkapı Palace Archives, we will try to focus on various aspects of this issue.

Key Words: Black Sea, Trabzon, Ömer Pasha,18th Century

Osmanlı tarihi araştırmalarında devlet ricali biyografileri oldukça önemli bir alanı oluşturmaktadır. Feridun Emecen'in bahsettiği üzere "*Tarihi şahsiyetlerin biyografileri, kolay gibi görünen ama aslında zorluklarla dolu bir araştırma sahası olarak dikkati çekmektedir. Tarihi olaylar üzerinde etkili olmuş veya eserler ortaya koymuş, hatta bir bakıma tarihe yön vermiş şahısların hayat hikâyelerinin layıkıyla bilinmesi, hiç şüphesiz tarihin geniş bir perspektif çerçevesinde daha iyi anlaşılmasına imkan verecektir.*"[1] Emecen bu imkânın mümkün olduğunca resmî kaynakların "kuru" ifadelerinde aranılabileceğini ifade eder. Bir Osmanlı ricalinin hayat hikâyesinin ilk aşamasını elbette onun resmî hayatının resmî kaynaklara göre ortaya konması keyfiyeti oluşturur. Bu çalışmada 18. yüzyılda Trabzon valiliğinde bulunmuş ve akabinde şehre fizikî anlamda damga vurmuş bir mimari yapının da sahibi olan Ömer Paşa'nın kariyer basamaklarında yükselişi, idamına giden sürecin ortaya çıkışı ve idam edildikten sonra vuku bulan meselelere el verdiğince kaynakların yol göstericiliğinde işaret edilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı idare tarihi araştırmalarında beylerbeyiler ve yönettikleri eyaletin durumu hakkında önemli araştırmalar ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların öncü isimlerinden biri Metin Kunt'tur. Onun *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir 1670-1671*[2] ve *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl*

[1] Feridun M. Emecen, "İki Osmanlı Ricalinin Resmi Hayatlarının Kaynaklarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları,* 17, (İstanbul 1997), s.91-97. Osmanlı Biyografi Çalışmalarının Yöntem ve Kaynak Sorunları için bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, (İstanbul 1999), s.83-90; Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, 50, (İstanbul 2017), s.219-242; *Otur Başdan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013).

[2] İstanbul 1981.

İdaresi[3] isimli kitapları ile "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa"[4], isimli makaleleri konuyla ilgili erken tarihli en önemli araştırmalardır. Klasik Dönem Osmanlı tarihi araştırmalarında ise paşa biyografilerinden ziyade belirli bir yılın eyalet yöneticileri veya belirli bir eyaletin[5] yöneticilerinin tespiti araştırmaları ön plana çıkmaktadır. Bu konuda da Orhan Kılıç'ın çalışmaları zikre değerdir.[6] Alpay Bizbirlik'in 18. yüzyıl ortasında içinde Trabzon'un da olduğu imparatorluğun çeşitli vilayetlerinde görev yapan Çelik Mehmed Paşa'nın ölümü sonrasındaki belgelerden hareketle yazmış olduğu makale de alana katkı yapan nitelikteki çalışmalardandır.[7]

Trabzon eyaletinin valilerinin listelerine dair *Tahvil ve Nişan Defterleri* kaynak olarak kullanılmak suretiyle Mehmet İnbaşı[8] ve Orhan Kılıç[9] çalışmalar yapmışlardır. Bunlarla birlikte Trabzon özelinde eyalette beylerbeyilik yapan paşalar hakkında incelemeler mevcuttur ancak incelemelerin istenilen seviyede olduğu söylenemez[10]. Kenan İnan'ın "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri"[11] adlı makalesinde konu 17. yy ilk yarısı itibarıyla ele alınmış ve daha çok yönetilenlerle olan münasebetler üzerinden beylerbeyiler değerlendirilmiştir. Ayrıca Mehmet Beşirli'nin "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)"[12] başlıklı çalışmasının yanı sıra Yunus Özger'in[13] ve Temel Öztürk'ün[14] paşa muhallefatlarını ve bunlardan hareketle bir kısım

---

[3] İstanbul 1978.

[4] *Toplum ve Bilim*, 2, (İstanbul 1977), s.43-64.

[5] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (Elazığ, 2000), s.233-287; Nilüfer Bayatlı, "Osmanlı Döneminde Bağdad Valileri(1534-1917)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 158, (İstanbul 2005), s.189-202.

[6] "18. Yüzyıl Osmanlı Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistematik Tetkiki", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV - I Kısım, s.1025-1044; "18. Yüzyılda Rumili Eyaleti'ne Yapılan Vali Atamalarının Sistematik Olarak İncelenmesi", *Archivum Ottomanicum [21st Symposium of the Comite International des Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes (Ciepo = CIEPO), 7-11 October, Budapest*], 33. (2016), s. 213-234; "Batı Karadeniz Kıyısında Bir Osmanlı Eyaleti: Özi/Silistre (İdari Taksimat ve Yönetim)",*Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 23, (Trabzon, 2017). s. 29-82.

[7] "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisinin Ölümü Ardından Gelişen Olaylar Üzerine", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, (İzmir 2000), s. 171-181. Ayrıca bkz. Murat Alanoğlu, "XVIII. Yüzyılda Maktul Bir Osmanlı Veziri: Bağdad Valisi Hafız Mustafa Paşa (Ispanakçızade) ve Katli Meselesi", *CIEPO 22: Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Sonrası Çalışmaları Komitesi, 4-8 Ekim 2016 Bildiriler Kitabı*, ed. K.İnan-M.Tosun-D.Çolak, Cilt 2, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), s. 527-543.

[8] "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 31, (Erzurum 2006), s.161-191.

[9] "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi, 1999), s.179-192.

[10] M. Kemal Yanbeğ'in "17. ve 18. Asırda Azak Kalesi ve Trabzon Valileri" *İnan,* 5, (Trabzon 1943), s.7-13 çalışması konu hakkında ilk öncü çalışmadır.

[11] *Osmanlı Araştırmaları-Journal of Ottoman Studies,* 23, (İstanbul 2003), s. 22-60.

[12] *Karadeniz Tarihi Sempozyumu I, (25-26 Mayıs 2005)*, (Trabzon 2007), s.397-416.

[13] "Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa'nın Muhallefatı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2, (Trabzon 2007), s. 93-122.

[14] "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı (1728-1730)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, (İstanbul 2008), s. 9-50; "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Kitap Kültürü", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, II. cilt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016),

değerlendirmeleri muhtevidir. Bu yazıda ele alınacak olan Ömer Paşa hakkında ise iki çalışma mevcuttur. Bunlar, Necmettin Aygün'ün "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı"[15] ile Temel Öztürk'ün "Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Üçüncüoğlu Sarayı"[16] isimli çalışmalardır.

Bu kısa literatür değerlendirmesinden sonra öncelikle 18. yüzyılda Kuzeydoğu Anadolu'da önemli bir eyalet merkezi olan Trabzon'da valilik makamında iki yıl oturan Üçüncüzade Ömer Paşa'nın kariyer basamaklarını tespit etmek ile dönemin ricalinin ne şekilde yükseldiğinin açıklanmasına küçük de olsa bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bunun için Paşa'nın hayat hikâyesi ve bulunduğu görevlere dair doğrudan bir bilgiye sahip olduğumuz söylenemez. Zira dönemin kronikleri bu konuda garip bir sessizlik içindedir. Paşa'nın dönemin kitabi kaynaklarında ve vakanüvis tarihlerinde izi bulunmamaktadır. Dönemin kronikleri olan Sami, Şakir ve Subhi tarihleri[17] ile Fındıklılı Süleyman'ın Mürit Tevarihi[18]nde Ömer Paşa'nın Trabzon'a atama kayıtlarının yanı sıra ölümü ile de ilgili bilgi bulunmaz. Bunların dışında Sicill-i Osmani'de[19] de Ömer Paşa'ya yer verilmez.

Bütün bu eksikliklere rağmen Ömer Paşa'nın kariyer basamaklarını izlemede arşiv belgeleri çeşitli imkânlar sağlar. Bunlar içerisinde özellikle *Trabzon Kadı Sicilleri*'nin, *Mühimme Defterleri*'nin, Topkapı Sarayı arşivindeki müteferrik defterler ile Osmanlı arşivinde çeşitli tasniflerde yer alan defterler ve belgelerin ayrı bir yeri vardır.

18. yüzyılda Osmanlı taşrasında ayan ailelerinin ve yerel idarecilerin ortaya çıkışında başat rol devlet adına vergi toplama işinin ihalelerle kazanılmasında aranmaktadır. Bu suretle yerel güç odakları ile merkezden gönderilen paşaların atanmasında bu kriter önemli bir rol oynar gözükür. Adeta devlete ait gelirler belirli şartlar dâhilinde yereldeki güç sahiplerine devredilmektedir. Nitekim Ariel Salzmann bunu *İmparatorluğu Özelleştirmek* şeklinde tarif eder.[20] İşte Ömer Paşa'yı Osmanlı belgelerinde görünür kılan ilk umdeler de onun bu tür faaliyetlerine aittir.

s. 212-235; "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın (1728-1730) Kitap Kültürü", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014: Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt III. Kısım, (Ankara 2018), s. 1093-1110.

[15] *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7, (Trabzon 2009), s. 39-77.

[16] *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), s. 237-264.

[17] *Subhi Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (inceleme ve karşılaştırma metin)*, Haz. Mesut Aydıner, (İstanbul: Kitabevi, 2007).

[18] *Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi-Müri't-Tevarih*, haz. M. Münir Aktepe, 3 Cilt, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976-1981).

[19] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, yay. haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996).

[20] "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Ayanlar", *Osmanlı-İktisat*, Cilt 3, (Ankara 1999), s.227-235. Aynı Yazar, *Osmanlı Ancien Regimei*, (İstanbul: İletişim Yayınları 2011).

Belgelerden hareketle yapılan çalışmalarda Ömer Paşa'nın ne zaman doğduğu kestirilememekle birlikte Torul'un Manastır köyünde doğduğu ve babasının da el-Hac Mustafa Efendi olduğu ifade edilmektedir.[21] Her ne kadar Üçüncüzade hakkındaki arşive dayalı ilk verinin 1737 yılında Canik Sancağı muhassıllığını malikane olarak işleten üç kişiden biri olduğu şeklindeyse de tarafımızca yapılan araştırmada kendisinin adına ilk defa 18 Mart 1736 tarihli Trabzon Beylerbeyisi ve Kefe Seraskeri Mehmed Paşa'nın bir buyruldusunda rastlıyoruz. Buyrulduda Üçüncüzade Ömer, Ağa unvanıyla ve Görele Voyvodası olarak geçmektedir. Bu, onun bizim karşılaştığımız ilk resmî unvanıdır.[22] Kendisinden istenen, bu unvan ile Görele'ye tabi dört köyün buraya bağlı iken Yoros kazası ahalisinin onları kendi vergi ödemelerine katmak istemelerine engel olmasıdır.[23] Bundan üç ay sonra Sultan I. Mahmud'un 10 Safer 1149/20 Haziran 1736 tarihindeki fermanında Üçüncüoğlu Ömer herhangi bir unvan ibaresi olmaksızın sadece ismiyle zikredilmektedir. Fermanın muhtevasından Üçüncüoğlu'nun Tersane-i Amire'deki kalyonlar lazımesi için ısmarlanan fakat henüz gönderilmeyen kendir tellerinin bir an önce temini ve Tersane-i Amire'ye teslimi hususunda mübaşirlik vazifesinin olduğunu öğreniyoruz.[24] Fermanın mübaşirlik açısından bir diğer muhatabı Fatsalı Hacı Ahmed'dir.[25]

Eylül 1736'da yine Görele voyvodası olarak Ömer Ağa, merkezin muhatabı olmuştu; Trabzon valilerine tahsis edilen imdad-ı seferiyenin Görele reayası üzerine düşen payı buradaki halk Gümüşhane'ye bağlı bulunduklarını iddia ederek Trabzon'daki vergi yükümlüleriyle ödemekten imtina etmekteydi. Bu durumun engellenmesi İstanbul'un isteğiydi.[26] Ertesi sene Nisan 1737'deki sicil kaydında Üçüncüzade Ömer, "Trabzon ayanından" şeklinde adlandırılmıştır. "Kar-güzar ve müstakim olması hasebiyle" yine Trabzon imdad-ı seferiyesinin toplanmasında görevlendirilmiştir.[27] Yaklaşık dört ay sonra Ağustos 1737'de Trabzon siciline eklenmiş Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın mektubunda bu kez Haremeyn-i Şerifeyn evkafına bağlı olan İmaret-i Hatuniye vakfı reayasının mütevellisine ödeme yapmaması üzerine vakıf malının toplanması için mütevelliye yardım etmesi istenmekteydi.[28] Bundan takriben beş yıl sonra ise

[21] Aygün, a.g.m., s. 44.
[22] Voyvodalığın Osmanlı taşra idaresindeki yeri ve gelişim süreci için bkz. Erol Özvar, "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 43, 2019, s.129-131.
[23] *T.Ş.S.*, nr. 1901, vr. 67b, (5 Zilkade 1148-18 Mart 1736).
[24] *BOA, AE.SMHD.*I, nr.160-12050.
[25] Bu ismin 18. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Karadeniz Tarihine damga vuran Caniklizadelerin atası olduğu bilgisi önemlidir, bkz. Özcan Mert, "Canikli Ali Paşa Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 7, 1993, s.151-154; ve ayrıca bkz. Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in 18th Century Anatolia: The Caniklizade's (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
[26] *T.Ş.S.*, nr. 1902,vr. 110a, (evahir-i C.Evvel 1149).
[27] *T.Ş.S.*, nr. 1902, vr. 120b, (evail-i Zilhicce 1149).
[28] *T.Ş.S.*, nr. 1903, vr. 134a, (22 R.Evvel 1150).

Hatuniye vakfı reayasının şikâyetleri Üçüncüoğlu Ömer'in sonunu hazırlayan etkenlerinden başında gelecekti.

Tekrar 1737 yılı sonbaharına döndüğümüzde Trabzon sicilindeki kayıtlarda Üçüncüzade Ömer'in adının Trabzon imdad-ı seferiyesinin toplanmasıyla ilgili olarak geçmeye devam ettiği görülmektedir.[29] O, bu tür vergilerin toplanmasının yanı sıra bölge halkından bazı kimseler ile de yakın ilişkiler kurmuş gibidir. Aynı tarihte Trabzon'da sakin askerî kesimden beş kişinin hapisten kurtulmaları için "hüsn-i hallerini" haber veren ve şuhudulhal kısmında yer alanların ilk sırasında Üçüncüzade Ömer Ağa yer almaktadır.[30]

Bu yılın aynı dönemindeki *Mühimme Defteri* kayıtlarında Üçüncüzade Ömer'i çok başka bir görev skalası ve manzumesi beklemektedir. O, Eylül 1737'de bir mühimme hükmünde "Canik Sancağında Cebeci Zabiti Üçüncüzade Ömer" olarak askeri bir unvanla ve imparatorluğu doğrudan ve daha çok ilgilendiren konularda karşımıza çıkmaktadır. Bu hükümde kendisinden bu yıllarda ortaya çıkan Osmanlı-Rus savaşının Kırım cephesi için bölgesinden asker toplanmasında ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi istenmiştir. Kayıtta "husûs-ı mezbûrun vücûda getürülmesi içün ancak senden matlûb olmağla, Canik Sancağı'nda küşâde olunup el-yevm kazâlarında hâzır ve âmâde ve hılâf-ı emr-i âlî te'hîr üzre olan on üç aded serdengecdi bayraklarını ve ağalarını ve tekmîli üzre neferâtlarını bulundukları kazâlarından bir gün evvel alâ eyyi-hâl ihrâc ve me'mûr oldukları Kırım cânibi seraskeri vezîr-i müşârun-ileyhin ma'iyyetine bir sâ'at mukaddem irsâl ve îsâl eylemek" ifadesi yer almaktadır.[31] Aynı defterin devam eden iki hükmünde ise yukarıda adını zikrettiğimiz Fatsalı Hacı Ahmed'e karşı Üçüncüzade'nin harekete geçmesi istenmekteydi. Zira Hacı Ahmed, altı adet çeşitli bölüklerin yoldaşlarıyla birliktelik kurup "ni'met-i pâdişâhî ile perverde iken hakk-ı ni'meti bilmeyüp ve üzerlerine lâzım olmayacak sözlerden ictinâbları olmaduğundan umûr-ı mühimmenin te'hîrine bâ'is ve nâ-marzi hareketleri zuhûr eyledüğü" şeklinde belirsiz bir suçlamanın konusu olmuşlardı. Muhtemelen yukarıdaki hükümle bağlantılı olarak asker sevkiyatı ve temini için bu isimler gerekli hassasiyeti göstermemişti. Ömer'den istenen bunların bir an önce yakalanıp Samsun kalesinde hapsedilmelerine yardım etmesiydi.[32]

O'nun görev manzumesindeki bu değişiklik ve önemli meselelerde ön plana çıkmaya başlamasını 1737'li yılların sonu ve 1738'li yılların başı olarak tespit etmek mümkündür. Bu dönemde Üçüncüzade Ömer artık "ber-vech-i malikane Canik

[29] *T.Ş.S.*, nr. 1903, vr.135b (C.Evvel 1150) ve vr. 142a, (C.Evvel 1150) Bu hükümde Üçüncüzade Ömer, Trabzon ayanından olarak tanımlanmaktadır; *Aynı Defter*, vr. 154a, (Şevval 1150): bu kayıtta konu yine imdad-ı seferiye tarhı iken Üçüncüzade Ömer, ilk hükümde sadece Trabzon sükkanından olarak ifade edilmişken ardı sıra gelen hükümde Ömer Ağa olarak tanımlanmıştır.

[30] *T.Ş.S.*, nr. 1903, vr.194a(15 C.Evvel 1150).

[31] *BOA.A.DVNS.MHM.d.*, nr. 143 hüküm no: 236 (Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1150).

[32] *Aynı Defter*, hüküm no: 237 ve 238 (Evahir-i Cemaziyelevvel 1150-Eylül 1737) ve *BOA.A.DVNS.MHM.d.*, nr. 144, hüküm no: 604 (evahir-i Cemaziyelevvel 1150).

sancağı muhassıllığı" görevindedir. Üstelik bu görevi henüz altı ay önce merkezi idarenin kendisinden yakalamasını istediği Fatsalı Hacı Ahmed ile birlikte yürütmektedir[33]. Kendisinin bu göreve ne zaman atandığına dair bir veri tespit edemedik. Şubat 1738 tarihli bir mühimme hükmünde Üçüncüzade Ömer ve Fatsalı Hacı Ahmed'e, kethüdaları Küçük Ali'ye taarruz eden eşkıyadan Alaybeyioğlu Derviş'in ele geçirilip cezasının verildiği bildirilmiş, ayrıca onlardan Canik sancağının kazalarında ortaya çıkıp asayişi bozan zahire, donanma kalyonları için kereste, sefer tedarikinde deve gibi miri ihtiyacın yerine getirilmesi için kazaların hissesine düşen paranın ve Sivas valisinin imdad-ı seferiyesinin toplanmasına engel olan sair eşkıyanın da bulundukları yerde ele geçirilip ortadan kaldırılmaları istenmiştir.[34] Aynı defterde aynı tarihli hükümlerde Canik sancağı muhassılı olan Ömer'den "mukaddema Görele Voyvodası" olarak bahsedilmekte ve kendisinden bir dizi işi yerine getirmesi istenmekteydi. Bunlar, donanmada bulunan kalyonlar için Canik sancağı kazalarından tel mubayaa edilmesi, Gümüşhane ve Kürtün havalisinde ahaliye zarar veren eşkıyanın ortadan kaldırılması, yollardaki asayiş ile birlikte madencilerin ve yolcuların emniyetinin sağlanması, Gümüşhane ve Espiye madenleri için gerekli olan kömür ve diğer malzemenin tedarik edilerek gönderilmesi, Espiye ve havalisinde bulunan madenlerin civarı dağlık ve öteden beri "şekavetle meşhur" Çepni eşkıyasının köyleri olduğundan bu köyler arasından geçen yollarda nice madenci ve yolcu haksız yere katledilerek yolların emniyetsiz hâle gelmesinden dolayı asayişin sağlanması, eşkıyanın üzerine gidilerek ortadan kaldırılması ve civar kazalara firar edecek eşkıyanın da bulunduğu yerde cezasının verilmesi idi.[35]

Bu tür bölgesel-yerel meselelerle yerel bir yönetici olarak ilgilenen Üçüncüzade Ömer'in 1738 yılının ortalarına doğru imparatorluğun farklı bir bölgesindeki eşkıya hareketine engel olması için görevlendirildiğini görüyoruz. Bu görev, Aydın yöresinde ortaya çıkan ve devleti uzun yıllarca uğraştıran levent bölükbaşısı Sarıbeyoğlu Mustafa'nın eşkıyalık faaliyetlerinin önlenmesidir.[36] 145

---

[33] Canik Muhassıllığı avarız ve nuzül bedeli gelirlerinin H.1154 ve 1155'te ber-vech-i malikane Fatsalı el-hac Ahmed Ağa ile Üçüncüzade Ömer Paşa'nın üzerinde olduğunu gösteren hesap defteri için bkz. *BOA., D.BŞM.MLK.d.*, nr. 14115 ve ayrıca Üçüncüzade Ömer Paşa'nın katlinden sonra muhassıllığa dair yapılan tadilat ve muhasebe hakkında tafsilat için bkz. *BOA., C.ML*, nr. 318-13058 (7 Zilkade 1157-12 Aralık 1744).

[34] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 145, hüküm no: 114 (Evahir-i Şevval 1150).

[35] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 145, hüküm no: 186 ve 187 (Evahir-i Şevval 1150) ve *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr. 146, hüküm no: 73 (10 Muharrem 1151). Yaklaşık aynı dönemde Üçüncüzade Ömer, Görele kadısına gönderilen ve bölge reayasının haksız vergi talebinden şikayet ettiği bir belgede Trabzon sancağında vaki paşa haslarından "mahsul-i beytü'l-mal ve gayri maktuu"unun ber vech-i malikane iki ortağından biri pozisyonundadır, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1903, vr. 154b, (19 Zilhicce 1150-9 Nisan 1738). Bu malikane sahipliği Trabzon valiliği görevindeyken de devam etmektedir, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 89a(3 Receb 1153-24 Eylül 1740).

[36] Bu eşkıyalık faaliyeti hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır, bkz. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul: Berksoy Yayınevi, 1955); Necmi Ülker, *Sarıbeyoğlu Mustafa ve Faaliyetleri 1735-1739*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1964; Aynı Yazar, "Sarıbeyoğlu'nun İzmir'e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4/1, (İzmir 1989), s. 43-51; Mehmet Yaşar Ertaş, "18. yüzyılda Bir Osmanlı Eşkıyası: Sarıbeyoğlu Mustafa", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi,

numaralı *Mühimme Defteri*'nin farklı hükümlerinde[37] bu meseleyle ilgili Üçüncüzade Ömer'e emirler gönderilmişti. Bunlardan ilki, Nisan 1738'de Sarıbeyoğlu eşkıyasına karşı serdar atanan vezir Ahmed Paşa'ya kendisinin emrindeki askerlerle yardım etmesine dairdir. İmparatorluğun Batı Anadolu bölgesindeki bu huzursuzluğun giderilmesinde Üçüncüzade Ömer'in çabası belgelere yansıdığı kadarıyla karşılıksız bırakılmamıştır. Artık "rütbe-i mirimirani ile şanı terfi kılınan Üçüncüzade Ömer" ifadesi belgelerde karşımıza çıkar. Yine belgelerin diliyle "zatındaki şecilik ve bahadırlık ve iş uhdesinden gelmeye kadir olmak" hususiyetlerinden olarak sayılır.[38] Bütün bunlar sayılıp beylerbeyilik rütbesi kendisine verilirken devletin isteği yine öne çıkarılmış ve beş yüz kadar leventi tahrir ederek kırk güne kadar Sarıbeyoğlu üzerine gönderilen Ahmed Paşa'nın maiyyetinde bulunmak şartı ifade edilmiştir. Bu arada Canik muhassıllığı görevine devam eden ve beylerbeyilik unvanı alan Üçüncüzade Ömer'e Karahisar-ı Şarki sancağının da "ber vech-i arpalık" tevcih olunduğu görülmektedir.[39] Onun bulunduğu yerden hareket edip görev yerine giderken yolda sefere memur olup geri kalan yeniçeriler ve diğer askerler var ise uygun iskelelerden Kırım tarafına sevkinin yanında Sinop ve Trabzon iskelelerinde hazırlanan zehayir ve cephanenin de yine Kırım'a gönderilmesinde görevlendirildiğini anlıyoruz.[40]

1739 yılının sonları ve 1740 yılının başları Üçüncüzade Ömer'in hayatında bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi önce mirimiranlık rütbesi verilen Ömer, daha sonra Canik muhasıllığı ile birlikte Karahisar-ı Şarki'nin tasarrufunu da uhdesine almıştır. Bu terfide sicil ve mühimme kayıtlarına göre eşkıyalığın önlenmesine karşı faaliyetleri (Sarıbeyoğlu ve

2007), s. 399-411; Hakan Karagöz, "Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu'daki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı)*, (Isparta 2013), s. 193-215.

[37] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 145, hüküm no: 499 ve 517 (Zilhicce 1150); hüküm no: 1128 ve 1150, (Evahir-i Şaban 1151- Aralık 1738): bu hükümlerde Sarıbeyoğlu eşkıyasına karşı Ahmed Paşa emrine 500 levent götürmesi istenmiştir. Daha sonra bu sayı üç binden fazla harbe kadir olarak asker olarak artırılacaktır. Trabzon siciline yansıyan kayıtlarda ise bu tarihten birkaç ay önce Ömer'den Trabzon mevcudundan Aydın bölgesine 1150 vukiye barut ihracının ve çeşitli zehayirin sevkinde görev almasının istendiğini görüyoruz, *T.Ş.S.*, nr. 1903, vr. 163a, (Safer 1151-Haziran 1738).
Ayrıca 146 numaralı mühimme defterinde Üçüncüzade Ömer'in isminin geçtiği hükümlerin neredeyse tamamı bu konuyla ilgilidir, bkz. *BOA., A.DVNS.MHM.d.,* nr 146, hüküm no: 149, (10 Safer 1151), hüküm no: 209-212-217-224-244, (Temmuz-Ağustos 1738). Ayrıca perakende evrak için bkz. *BOA, C.DH*, nr. 227-11307, (Evahir-i Ca. 1151) ve *BOA, C.AS*, nr. 1111-49207, (Zilkade 1151).

[38] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 145, hüküm no: 1163 (Evail-i Ramazan 1151-Aralık 1738) ve hüküm no: 1578, (Zilhicce 1151).

[39] "Zatında olan maye-i gayret ve hamiyet ve basiret", *Aynı Defter*, hüküm no: 1762, (Evasıt-ı Muharrem 1152-Nisan 1739). Bu hükümde beylerbeyilik unvanının verilmesinde ve Karahisar-ı Şarki sancağının tevcihinde nelerin rol oynadığı ayrıntılarıyla ifade edilmektedir. Bunlara nazar olunduğunda temel argüman olarak Sarıbeyoğlu eşkıyalığına ve Canik'teki eşkıyalık faaliyetlerine karşı Üçüncüzade Ömer'in hizmetlerinin belirgin rolü olduğu görülür. Bu tarihte bir başka hükümde Üçüncüzade Ömer ilk kez paşa unvanıyla ve aynı konuyu muhtevi bir hükümde ismi geçer, bkz. *Aynı Defter*, hüküm no: 1792, (1 Muharrem 1152-10 Nisan 1739).

[40] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 145, hüküm no: 1889, (evahir-i Safer 1152-Haziran 1739) ve *BOA, C.DH*, nr. 57-2821, (Evasıt-ı Ra 1152) krş. *T.Ş.S.*, nr. 1905, vr. 32a (Safer 1152).

Canik'teki) ile Kefe'ye asker ve zehayir naklindeki başarısı önemli bir rol oynamıştır. Nihayet Trabzon eyaletine vali atanmadan hemen önce kendisinden bu bölgedeki eşkıya ve haramzadeleri yakalaması, ellerindeki silahlarını toplaması ve bunların defterini tutması istenmiştir.[41]

Bu yoğun tempolu görevlerden sonra Kasım 1739'da Trabzon valiliği görevine başlayan Üçüncüzade Ömer'den öncelikli olarak talep edilen eşkıya ile mücadele, Gümüşhane madenlerine nizam verilmesi[42] ve hususiyle İran seferleri takribiyle Erzurum, Kars, Ahıska civarlarına cebehane ve zahire nakli keyfiyetidir. Gerçekten de Üçüncüzadenin Trabzon valiliğinin ilk yılına denk düşen hükümlere baktığımızda bu durum açıkça tebarüz eder.[43]

Üçüncüzade Ömer bu şekilde Trabzon valiliğinde ilk elden eşkıya gruplarına karşı mücadele emirlerini alırken diğer yandan kendisine bir saray inşasına karar vermiş, vali atanmasından hemen sonra başladığı Güzelhisar'ın etrafındaki evlerin istimlaki için de merkezin görüşüne başvurmuş ve sarayı ile buna dair işlemlere dair İstanbul'un onayını aramıştır.[44] Trabzon kadısı Mustafa Efendi'nin arzı ile çıkan hükümden anlaşıldığı kadarıyla Üçüncüzade Ömer, mahkemeye başvurarak İskenderpaşa mahallesi mülhakatından olup derya kenarında kayalık üzerinde yükselen ve Frenkhisarı olarak bilinen bölgenin çoğu evinin harap halde bulunduğunu, sahiplerinin tamire kudretleri olmadığını, bölgenin yalı olarak bilinen bir bölge hususiyeti gösterdiğinden bu bölgedeki yirmi sekiz adet mülkü, sahiplerinin rızaları çerçevesinde satın aldığını haber vermişti. Onun istediği kadı aracılığıyla "binaya müsaade-i hümayun"du, bu müsaade Saray-ı Hümayun tarafından verilmişti. Gerçekten de Üçüncüzade Ömer vekili Musa Ağa aracılığıyla âdeta yaptıracağı bina için istimlake girişmişti.[45] Bu şekilde literatürde yer alan Paşa'nın saray inşası ve bu inşa üzerinden devlete karşı gelme iddialarının da asılsızlığı arşiv belgeleri dolayısıyla tespit edilebilmiştir.[46]

Gelgelelim, henüz valiliğe atanmasından dokuz ay geçmeden Üçüncüzade'nin bir teftiş geçirdiğini görüyoruz. Üçüncüzade Ömer Paşa'nın hakkındaki ithamları teftiş için İstanbul'dan mübaşir tayin edilen Yusuf ile Trabzon eyaletindeki kadılara hüküm gönderilmişti.[47] Ömer'in hüsn-i haline dair

---

[41] *T.Ş.S.*, nr. 1905, vr. 36a-1/2 (Evahir-i Rebiyülevvel 1152).
[42] *T.Ş.S.*, nr. 1905, vr. 36b (Evail-i Şaban 1152).
[43] Birkaç örnek için bkz. *BOA., A.DVNS.MHM.d*., nr 147, hüküm no: 224 (Evail-i Şevval 1152-Ocak 1740); *Aynı Defter*, hüküm no: 424 (Evasıt-ı Muharrem 1153-Nisan 1740); *Aynı Defter*, hüküm no: 860 (Evahir-i Cemaziyelevvel 1153-Ağustos 1740) vd.; *T.Ş.S*., nr. 1906, vr. 89a-b, 90a-b, 92a vd. (Cemaziyelahir 1153-Eylül 1740).
[44] *T.Ş.S.*, nr. 1905, vr. 45b-46a (Evahir-i Safer 1153-Mayıs 1740).
[45] Miraç Tosun, "Şeriye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları 1148-1735/1153-1741", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* Trabzon 2005, s.47 vd.
[46] Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, (Trabzon: Serander Yayınları 2013).
[47] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr 147, hüküm no: 891 ve *T.Ş.S.*, nr. 1906, 88b (Evahir-i Cemaziyelevvel-Ağustos 1740).

Trabzon eyaletindeki kadılardan arzlar ve ahaliden mahzarlar gelirken diğer yandan İstanbul'dan gelen yazıda, "su-i halini mutazammın rikab-ı hümayuna dahi arzuhal ile ruka-i iştikalar olduğundan keyfiyetde iştibah vaki olmağla künh ve hakikati malum olmak murad-ı hümayunum olmak hasebiyle" ifadesi bulunmakta ve "sırren ve alenen kaza-be-kaza teftiş ve tefahhus" olunması ve bildirilmesi istenmekteydi. Bu yapılırken izlenen yöntem, "buğzdan ari, mevsuku'l-kelam, ziver-i diyanet ve istikamet, mutemet" kişilerden durumun sorulması, böylece her iki tarafın sıdk ve kizbinin belirlenmesi idi. Sadece bu teftiş ile de yetinilmemesi ve bundan sonra da sırren ve alenen tecessüs olunması, padişahın olayın künh ve hakikatine sahip olması isteği ifade edilmişti. Hemen aynı zaman diliminde Paşa'nın başta Güzelhisar'daki sarayı, Görele'deki çeşitli mülkleri için[48] evladiyelik vakıf kurmasını bu teftişin yansıması olarak da okumak mümkündür.

Rumeli payesiyle Trabzon valiliği Şubat 1741'de ibka kılınan[49] Ömer Paşa üç ay sonra ise merkezi idare tarafından son görev yeri olan Van kalesi muhafızlığına atanacaktı.[50] Bunu haber verdiği buyuruldusunda tekrar Trabzon'a dönene kadar mütesellimlik görevine Osman Bey'i atadığını bildirecekti. Trabzon valiliği görevine devam eden ancak artık şehirde bulunmayan Ömer Paşa bir süre sonra Trabzon valiliğinden azlini isteyecek bir durumda kendini bulacaktı. Zira yazdığı buyrulduda ifade ettiğine göre "Trabzon ayanlarının hile-i melanet üzere olanlarının eyledikleri melanetlerinden naşi zabt ve rabtına mani olduklarından sancağ-ı mezburun üzerimizden ref içün bi'd-defaat Devlet-i Aliyye'den rica olunduğuna binaen" ifadesi yer alıyor, bu ayanların mütesellim tayin ettiği yeğeni Osman Bey'e de iş yaptırmadıklarından kendisine ait gelirlerin toplanamadığından, ayan-ı vilayetin işe karıştırılmaması gereğinden şikayet ediyordu. Ancak mansıbından azli isteği kabul görmemişti.[51] Ömer Paşa, yeğeni Osman Bey'i Trabzon mütesellimliği görevini yürütürken gördüğü lüzum üzerine Van'da yanına almış, bu kez ise aynı göreve kardeşi Osman Bey'i atamıştı.[52] Bu atamadan hemen sonra ise Veli Paşa'nın Trabzon valiliği görevine getirildiğini[53] ve

[48] Bu vakfiyenin ayrıntıları için bkz. Necmettin Aygün, a.g.m., s. 47-49.

[49] *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 97a, (Zilhicce 1153).

[50] *T.Ş.S.*, nr 1906, vr. 99a, (27 Safer 1154-14 Mayıs 1741). Bu atama ilgili tarihten biraz daha evvel olmalıdır, zira 2 Mayıs 1741 tarihli bir fermanda Trabzon alaybeyinin bayrağı altında zuema ve erbab-ı timarının toplanması ve Van'a gönderilmesi istenmişti, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 99b; Ayrıca bkz. Ömer Paşa'nın Van'a giderken yapacağı masrafların Trabzon sancağının hangi kazasından ne kadar toplanacağına dair imdad-ı seferiye akçelerini gösterir liste: *Aynı Defter*, vr. 114b (28 Muharrem 1154-15 Nisan 1741) ve Ömer Paşa'nın Van'a azimetinden sonra vaki olan vilayet masraf listesi: *Aynı Defter*, vr. 111b (3 Rebiyülevvel 1154-19 Mayıs 1741).

[51] *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 109b ve 110a, (11 Cemaziyelahir 1154-24 Ağustos 1741).

[52] *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 49a (14 Ramazan 1154-23 Kasım 1741). Ömer Paşa'nın kardeşi Osman Bey, mütesellimlik görevinden evvel Batum sancağını yurtluk-ocaklık olarak tasarruf ediyordu, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 93b (4Zilkade 1153-21 Ocak 1741). Yine Canik Muhassılığını Ömer Paşa ile birlikte yürüttüğünü ve Görele voyvodalığında bulunduğunu hatırlatalım, Osman Bey'in asıl bilinirliğini Ömer Paşa'nın idamından sonra Paşa'nın muhallefatına dair ortaya çıkan ve yıllara yayılan evrak sağlayacaktır, bu hususla ilgili bkz. N. Aygün, a.g.m., s. 54-69.

[53] *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 84a (13 Ramazan 1154-22 Kasım 1741).

bu suretle Ömer Paşa'nın valilik görevinin Kasım 1741'de sona erdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar Trabzon valiliği görevi sona ermiş, Van muhafızlığı görevi devam etse de bu görev sırasında Ömer Paşa'yı Trabzon'la oldukça bağlantılı çok başka bir pozisyonda görüyoruz: Trabzon'un en büyük vakıf kurumu olan İmaret-i Hatuniye Vakfı'nın tevliyeti ve cibayeti.[54] Bu durum O'nun görev skalası açısından oldukça ilginç bir yerde durmaktadır, ancak kariyer basamaklarındaki gelir kaynaklarının idaresinin(voyvodalık-muhasıllık-malikane sahipliği) yadsınamaz yeri hatırlandığında pek de şaşılacak bir şey olmadığı görülecektir.

Son olarak Paşa'nın ölümüne gelinecek olursa ilk sual elbette onu bu ölüme götüren sebeplerin ne olduğudur. Kasım 1741 tarihi ile ölüm tarihi olan Ekim 1742[55] arasında Van beylerbeyliği görevinde bulunan Paşa'nın gerek Trabzon'da gerekse Van'da yerel güç unsurlarıyla çatışmasının onu idama götüren saikler olduğu söylenebilir.[56] Ayrıca *Mühimme Defteri*ndeki hükümlere göre halka zulmetmesi, devlet hazinesine hıyaneti ve adamlarının şehir içindeki uygunsuz hareket ve tavırları onu idama götürmüştür.[57] Osmanlı arşivindeki müteferrik evraktaki bilgilerden hareketle Paşanın idamında Hatuniye vakfı köylerinden

[54] Bu görevlere ait berat kayıtları: *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 74b-1, 74b-2 (22 Zilhicce 1154-28 Şubat 1742). Paşa bu göreve daha önce getirilmiş olmalıdır, zira vakfın cami, medrese, imaret ve suyollarının tamiri için mahkemeye gelerek keşif isteğinde bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır, bkz. *Aynı Defter*, vr. 20a, (1 Safer 1154-18 Nisan 1741).

[55] Paşa'nın idamından sonra terekesinin tespitine dair ilk yazışmalardan biri 18 Şaban 1155/18 Ekim 1742 tarihlidir, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1907, vr. 166a; Ayrıca bkz. *BOA., C.DH*, nr. 341-17027 (29 Şaban 1155-29 Ekim 1742): "Bundan akdem ba-ferman-ı ali cezası tertîb olunan Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın ser-i maktuı ve bazı mühim tahrirat ile gelen mübaşir…"

[56] Trabzon'daki bazı ayan gruplarıyla olan çatışmasını zikretmiştik. Van için ise bkz. *BOA., C.DH*., nr. 52-2563, (13 Rebiyülevvel 1155-18 Mayıs 1742); *BOA., C.DH*, nr. 197-9832 (25 Rebiyülevvel 1155).

[57] *BOA, A.DVNS.MHM.d*, nr. 149, hüküm no: 249 (Evasıt-ı Şaban 1155): "*….Van beylerbeyisi olan Üçüncüzâde Ömer Paşa mecbûl olduğu habîs tıyneti muktezâsınca Van'a vusûlünden bu âna değin re'ayâ fukarâsına ve ibâdullâha eylediği cevr ü zulmü merreten ba'de uhrâ egerçe istid'â olunup merkûm belki kabûl nush ü pend ile etdiği ef'âl-ı şenâ'atden tevbe ve rucû' eder mülâhazasıyla bu vakte değin te'dîb ve gûşmâli ihmâl ve te'hîr ve keyfiyyet-i hâlini sırren tefahhus içün mahsûs adam ta'yîn ve tesyîr olunmuşidi. Bu def'a vârid olan tahrîrâtınızda paşa-yı merkûmun irtikâb etdiği mefâsid ve mel'anet ve husûsen cânib-i mîrîye olan hasâret ve hıyâneti ne mertebelere resîde olduğu mufassalen tahrîr ve takrîr olunmağla, mantûk-ı tahrîrât hakkında mesmû' olan hâlât ve keyfiyyâta muvâfık ve mutâbık olduğuna binâ'en bilâ-şekk karîn-ı sıhhat ve yakîn olmuşdur. Fî mâ-ba'd mezbûrdan tevbe ve rücû' ile salâh-ı hâle meyl ve rağbet bir dürlü mutasavver olmayup, i'dâm ve izâlesi Devlet-i aliyye'me ve ibadullâha nâfi' idüğü zâhir ve âşikâr olmak hasebiyle sadr-ı a'zam kâ'imesinde ifâde olunduğu üzre bilâ-emân cezâsı tertîb ser-i maktû'ı rikâb-ı kâm-yâbıma irsâl ve tesyîr olunmak fermânım olmağın…"*

Aynı Defter, hüküm no: 250: "*Fukarâ-yı ra'iyyete hezâr gûne cevr ü te'addîye cesâreti ve cânib-i mîrîye hasâret ve hıyâneti zâhir olup, i'dâm ve izâlesi hem ibâdullah ve hem Devlet-i Aliyye'me nâfi' olmakdan nâşî cezâsı tertîb olunan Van muhâfızı Üçüncüoğlu Ömer Paşa…."*

Aynı Defter, hüküm no: 331, (Evahir-i Şevval 1155): "*Üçüncüzâdenin levendât ve ağvât makûleleri, paşalara mahsûs olan serâyin ve hânlarda tavtîn olunmayup, kadîme mugāyir mahalle arasında ibâdullâhın menzillerine kondurulup ve ahâlîden ve asâkirden müdde'î arz-ı hâl verdiğin on guruş da'vâ ancak elli guruş ve yüz guruş mübâşiriyye alınup ve ibâdullâhın bağçe ve tarlalarına atlar naklolup ve saman ve otlak celbi içün karyelere gitdikde re'âyâ fukarâsına dürlü dürlü cevr ü eziyet…"*

zorla toplanan emval ile Paşa'nın işletmecisi olduğu Yavebolu-Görele reayasına adamlarının müdahalesi sebep olarak sayılabilir.[58]

Ömer Paşa'nın idamından sonra mühimme hükümlerinden, mali ahkam kayıtlarından, sicillerden ve müteferrik evraktan anlaşılan Osmanlı bürokrasisini uğraştıran en önemli mesele Paşa'nın geniş bir coğrafyaya ve yekuna ulaşan geriye bıraktığı malları ile alacak ve borçluları meselesidir.

Paşanın geriye bıraktığı mal varlığı, Trabzon sicili ve *Başmuhasebe Muhallefat Defteri*nden ortaya konmasına rağmen[59] bir ana kaynak gözden kaçmıştır. Bu da *Maliyeden Müdevver Defterler* tasnifinde 9950 numarada kayıtlı bulunan *Kuyud-ı Mühimmat Defteri*dir. Bu defter, arşiv defterlerinin katalog zaafiyetinin araştırmacılara yaşattığı zorluğun bir örneğidir denilebilir. *Kuyud-ı Mühimmat Defterleri*[60] de bu durumun bir sonucu olarak göz ardında kalan bir seriyi oluşturmuştur. Bu defterler iki cilt hâlinde düzenlenmiş, birinci cildi Başmuhasebeyi ilgilendiren tezkire kayıtlarına ikinci cildi ise müessese kayıtlarına tahsis edilmiştir. Bu müessese kayıtlarında son kalem Muhallefat idi. İşte MAD 9950 numaralı H. 1155 tarihli cild-i sani kuyud-ı mühimmat defterinin içerisindeki belgelerden Ömer Paşa'nın borçları-alacakları ve Trabzon'dan Sivas'a Samsun'dan Şebinkarahisar, Tirebolu, Görele ve Gümüşhane'ye kadar oldukça geniş bir alandaki metrukatının/borç-alacaklılarının kayıtları tespit edebilecektir.[61] Böylece Paşa'nın mal varlığına çok daha geniş bir pencereden bakma fırsatı doğacaktır. Yine başka bir kaynak grubu olan- Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan ve *Harç-ı Hassa Defterleri* şeklinde tasnif edilen- bir defterdeki kayda göre ki bu defter *H.1156 Muharreminde Hazine-i Enderun-ı Hümayuna dâhil olub irad olunan ecnas-ı nükud ve eşya ve sairdir* şeklinde başlıklandırılmıştır- bu başlığın altında *maktul Üçüncüoğlu*

[58] *BOA., C.ML*, nr. 171-7236 (5 Zilkade 1155-1 Ocak 1743): Maktul Ömer Paşa Kale-i Van'a azimet eyledikde harç-ı rah namıyla evkaf-ı mezbure kuralarından zulmen ve cebren 50 bin kuruşdan ziyade akçe taleb…, hayatında cevr ve teaddisi hadden birun"; Malikane vechiyle mukataası uhdesinde olan Ömer Paşa'nın adamları tarafından Yavebolu ve Görele reayasına yapılan zulmün engellenmesi için bkz. *BOA., C.DH*, nr. 287-14324, (17 Zilkade 1154-24 Ocak 1742).

[59] N.Aygün, a.g.m. Paşa'nın 1907 numaralı Trabzon sicilindeki ve Başmuhasebe Muhallefat defterindeki muhalellefat kayıtlarını inceler. Burada bir husus üzerinde de durmak gerekir, Ömer Paşa'nın unvanı arşiv kataloglarına çok farklı şekillerde kaydedilmiştir. Misalen İsakcızade Ömer (*BOA., C.DH*, nr. 227-11307); Uncuoğlu Ömer Paşa (*BOA.,D.BŞM.MHF*, nr.34-1); Uncuzade Ömer Paşa (*BOA., D.BŞM.MHF* nr. 34-57, 34-66, 34-76). Arşiv araştırmasının en önemli engellerinden birinin katalogların düzensizliği olduğu bir kez daha tebellür eder.

[60] Bu Defterlerin önemi hakkında öncü bir çalışma için bkz. İdris Bostan, "Kuyud-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilat Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995), s.143-163.

[61] *BOA, MAD*, nr. 9950. Bu defterdeki kayıtların değerlendirilmesi başka bir araştırmanın konusu olacaktır. Ayrıca Paşa'nın mal varlığı, devlete olan borçları devlet bürokrasisinin çok farklı tasniflerde kayıtlar oluşturmasına neden olmuştur ve bu çok başka bir araştırmayı hak etmektedir. O'nun terekesinden 100.000 kuruşun Şark seferinde kullanılmak üzere Erzurum ordu defterdarının emrine verilmesi (*BOA., MAD*, nr. 9944, s. 150, 23 Zilhicce 1155/18 Şubat 1743) ve Faş kalesindeki muhafızların mevaciblerinin ödemesinde kullanılması (*BOA., MAD*, nr. 9944, s. 104 ile BOA., AE.SMHD.I, nr. 186-14435) önemli örneklerdendir.

Ömer Paşa'nın eşyasından olmak üzere silahşör-i şehriyari Numan Ağa kulları yediyle gelen şeklinde Ömer Paşa'nın saray hazinesine aktarılan eşyalarının bir listesi tutulmuştur. Bu listeye nazar olunduğunda ilk maddenin bir cild Mushaf-ı şerif olduğu göze çarpar. Mushaf dışında herhangi bir kitap listede yer almaz. Oysaki Paşa'nın yerelde tutulan terekesinde tasavvuftan fıkha kadar 89 cilt kitabı bulunduğu görünmektedir. O terekenin de ilk sırasında bir cilt Mushaf-ı şerif vardır, İstanbul'a gönderilenin bu Mushaf mı başkası mı olduğunu tespit edemiyoruz. Saraya nakledilen eşyasında göze çarpan ilk nokta murassa hançerler, elmasla kaplı altın kuşaklar, zincire merbut zer-i mahbub pareler, külçe gümüşler, yine çoğu gümüşten kuşaklar, at takımları ve giyecek malzemeleri göze çarpmaktadır. Bu kayıtların saray arşivinde iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha olan D.4109 defterin müsveddesi gibi durmakta ve her bir parçanın üzerinde muhtemelen saraya intikal tarihini gösteren kayıtlar mevcuttur. Aynı defterin temize çekilmiş bir kopyası gibi duran D.2387'de ise sadece saraya intikal edem malların isimleri ve adetleri yazılmıştır.[62] Saraya nakledilen emval için gerek gemi gerekse de menzil beygirinin kiralandığını kaynaklar ifade eder.[63] İstanbul'a nakledilenler arasında Kazak köleler ayrı bir bahistir.[64] Paşa'ya ait iki hisselik Karadeniz şaykasının 2046 kuruşa satıldığı da mali ahkâm defterindeki bir mülknamede yer alır.[65]

Sonuç olarak Trabzon gibi dönemin şartları içerisinde önemli bir eyalette valilik makamında oturup akabinde bir serhad ve savaş ucu eyaleti olan Van'da görev yaparken idam edilen Ömer Paşa'nın hayat hikâyesini ve sonrasını kaleme almak bu türlü görece kaynak çeşitliliğinde oldukça güç bir vazife olarak ortada durmaktadır. Bir Osmanlı valisinin görev yaptığı dönemi ve o dönemin sonrasını ortaya koyarken kaynakları mümkün olduğunca çeşitlendirmek ve arşivin geniş dünyasında oldukça dikkatli bir araştırma yapılması gereği ortaya çıkar. Bu tür tarihi şahsiyetlerin faaliyetlerini ele alırken en temel malzememizin Osmanlı belgeleri olduğu bir kez daha kendini gösterir. Yerel idarecilik basamaklarında ilerleyen Ömer Paşa, taşra idaresinin en önemli idari-askeri görevi olan Beylerbeyilik'te ise uzun süre kalamamış, geniş ekonomik networküne karşı kısa zaman içerisinde geldiği konumu sindiremeden vefat etmiştir. Öte yandan Osmanlı dönemi Trabzon valileri arasında sivil bir mimari eser bırakması özelliği ile Ömer Paşa, tarihteki yerini almıştır.

[62] *TSMA.D*, nr. 4109 ve nr. 2387 ile *TSMA.E*., nr. 184-31.
[63] *BOA., A.DVNS.MHM.d.*, nr. 57, hüküm no: 219 (10 Zilhicce 1155).
[64] *BOA., MAD*, nr. 9944, s.48, (20 Şaban 1155-20 Ekim 1742) ve *BOA., C.ML*, nr. 746-30374.
[65] *BOA., MAD*, nr. 9947, s.65, (5 Safer 1156- 1155-31 Mart 1743) ve *BOA., C.BH*, nr. 209-9776.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafi Mühimme Defterleri Tasnifi= BOA, A.DVNS.MHM.d.

57, 143, 144, 145,146, 147, 149.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi= BOA, MAD

9944, 9947, 9950.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi= TSMA.D

2387, 4109.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak Tasnifi= TSMA.E

nr. 184-31.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Trabzon Şeriye Sicilleri=T.Ş.S.

1901, 1902, 1903, 1904, 1905,1906, 1907

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri-Sultan I. Mahmud Tasnifi= BOA, AE.SMHD.I

nr.160-12050, nr. 186-14435

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet-Maliye Tasnifi= BOA, C.ML

nr. 171-7236, nr. 318-13058, nr. 746-30374.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet-Dahiliye Tasnifi= BOA, C.DH

nr. 52-2563, nr. 57-2821; nr. 197-9832, nr. 227-11307, nr. 287-14324, nr. 341-17027.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet-Bahriye Tasnifi= BOA, C.BH

nr. 209-9776.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi,Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği Kalemi Evrakı Tasnifi= BOA, D.BŞM.MHF

nr.34-1, nr. 34-57, nr. 34-66, nr. 34-76

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Malikane Halifeliği Kalemi Evrakı Tasnifi= BOA, D.BŞM.MLK. 14115

Kaynak Eserler ve Araştırma-İncelemeler

Akyıldız, Ali. "İnsanı Yazmak:19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, 50, (İstanbul 2017), s.219-242.

Alanoğlu, Murat. "XVIII. Yüzyılda Maktul Bir Osmanlı Veziri: Bağdad Valisi Hafız Mustafa Paşa (Ispanakçızade) ve Katli Meselesi", *CIEPO 22: Uluslar arası Osmanlı Öncesi ve Sonrası Çalışmaları Komitesi, 4-8 Ekim 2016 Bildiriler Kitabı*, ed. K.İnan- M.Tosun- D.Çolak, Cilt 2, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 527-543.

Aygün, Necmettin. "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7, (Trabzon 2009), s. 39-77.

Bayatlı, Nilüfer. "Osmanlı Döneminde Bağdad Valileri (1534-1917)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 158, (İstanbul 2005), s.189-202.

Beşirli, Mehmet. "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu I, (25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon 2007, s.397-416.

Bizbirlik, Alpay. "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisinin Ölümü Ardından Gelişen Olaylar Üzerine", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, (İzmir 2000), s. 171-181.

Bostan, İdris. "Kuyud-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilat Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1995, s.143-163.

Emecen, Feridun M.. "İki Osmanlı Ricalinin Resmi Hayatlarının Kaynaklarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, 17, (İstanbul 1997), s.91-97.

_____. "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, (İstanbul 1999), s.83-90.

Ertaş, Mehmet Yaşar. "18. yüzyılda Bir Osmanlı Eşkıyası: Sarıbeyoğlu Mustafa", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi, 2007, s. 399-411.

Goloğlu, Mahmut. *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları 2013.

İnan, Kenan. "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri 1643-1656" *Osmanlı Araştırmaları-Journal of Ottoman Studies*, 23, (İstanbul 2003), s. 22-60.

İnbaşı, Mehmet. "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, (Erzurum 2006), s.161-191.

Karagöz, Hakan. "Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu'daki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı)*, (Isparta 2013), s. 193-215.

Kılıç, Orhan. "18. Yüzyıl Osmanlı Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistematik Tetkiki", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV - I Kısım,s.1025-1044.

_____. "18. Yüzyılda Rumili Eyaleti'ne Yapılan Vali Atamalarının Sistematik Olarak İncelenmesi", *Archivum Ottomanicum [21st Symposium of the Comite International des Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes (Ciepo = CIEPO), 7-11 October, Budapest*], Sayı 33. sayı, 2016, s.213-234;

_____. "Batı Karadeniz Kıyısında Bir Osmanlı Eyaleti: Özi/Silistre (İdari Taksimat ve Yönetim)",*Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, (Trabzon, 2017). s. 29-82.

_____. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi 1999, s.179-192.

Kunt, Metin. "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, 2, (İstanbul 1977), s.43-64.

_____. *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir 1670-167*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.

_____. *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani,* yay. haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Mert, Özcan. "Canikli Ali Paşa Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 7, 1993, s.151-154.

Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Özger, Yunus, "Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa'nın Muhallefatı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2, (Trabzon 2007), s. 93-122.

Öztürk, Temel. "Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Üçüncüoğlu Sarayı", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, İstanbul: Klasik Yayınları 2010, s. 237-264.

_____. "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Kitap Kültürü", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, II. cilt, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016, s. 212-235.

_____. "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın (1728-1730) Kitap Kültürü", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014: Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt III. Kısım, Ankara: TTK, 2018, s. 1093-1110.

_____. "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı (1728-1730)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, (İstanbul 2008), s. 9-50.

Özvar, Erol. "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 43, 2019, s.129-131.

Salzmann, Ariel. "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Ayanlar", *Osmanlı-İktisat*, 3, (Ankara 1999), s.227-235.

_____. *Osmanlı Ancien Regimei*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Subhi Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (inceleme ve karşılaştırma metin), Haz. Mesut Aydıner, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2007.

Şahin, Canay. *The Rise and Fall of an Ayan Family in 18th Century Anatolia: The Caniklizade's (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi-Müri't-Tevarih, haz. M. Münir Aktepe, 3 Cilt, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976-1981.

Tosun, Miraç. "Şeriye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları 1148-1735/1153-1741", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* Trabzon 2005.

Uluçay, Çağatay. *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Berksoy Yayınevi, 1955.

Ülker, Necmi. "Sarıbeyoğlu'nun İzmir'e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4/1, (İzmir 1989), s. 43-51.

_____. *Sarıbeyoğlu Mustafa ve Faaliyetleri 1735-1739*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1964.

Yanbeğ, M. Kemal. "17. ve 18. Asırda Azak Kalesi ve Trabzon Valileri" *İnan,* 5, (Trabzon 1943), s.7-13.

Yılmazçelik, İbrahim. "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (Elazığ, 2000), s.233-287.

EK 1: Ömer Paşa'ya Ait Bir Buyruldu Kaydı(T.Ş.S., nr. 1906, vr. 109b)

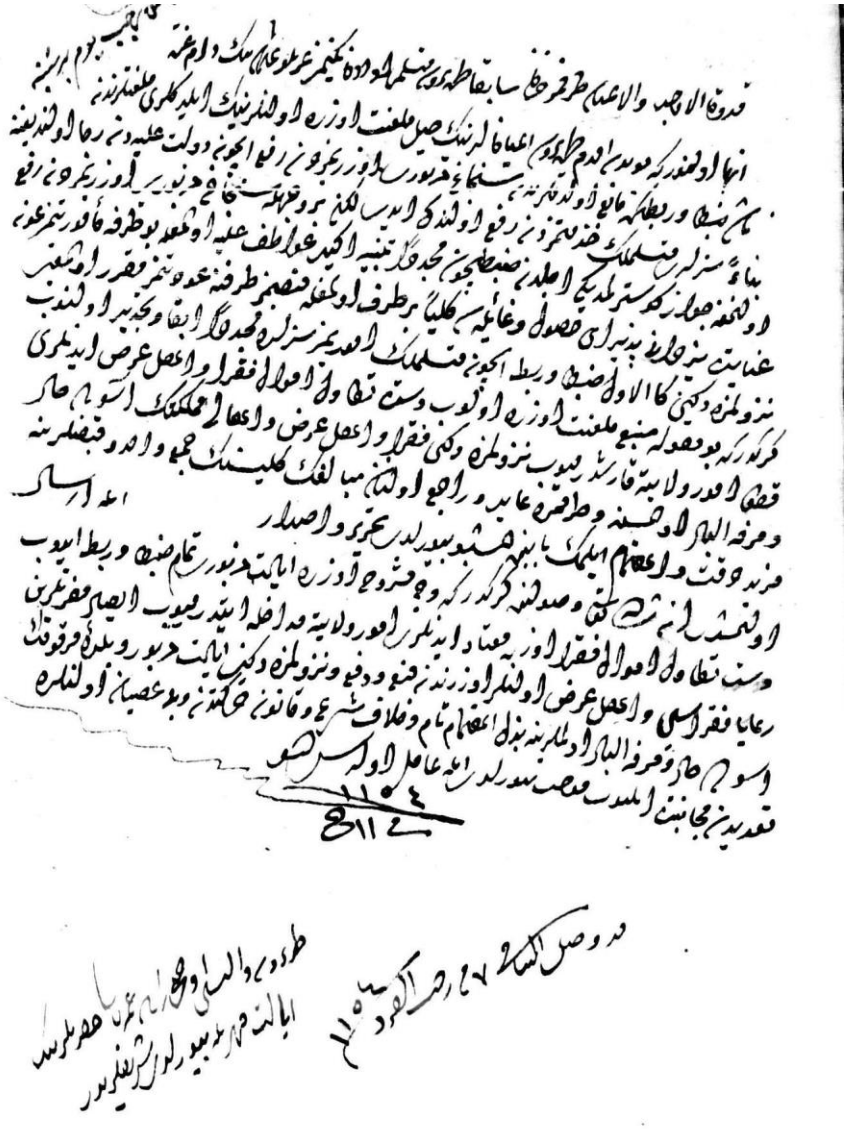

Ek 2: Ömer Paşa'nın Hatuniye Evkafı Tevliyetine ve Cibayetine Ait Berat Kayıtları(T:Ş.S., nr. 1906, vr. 75b)

Ek 3: Ömer Paşa'nın Topkapı Sarayına İntikal Eden Eşyasını Gösterir Defter(TSMA.d., nr.2387)

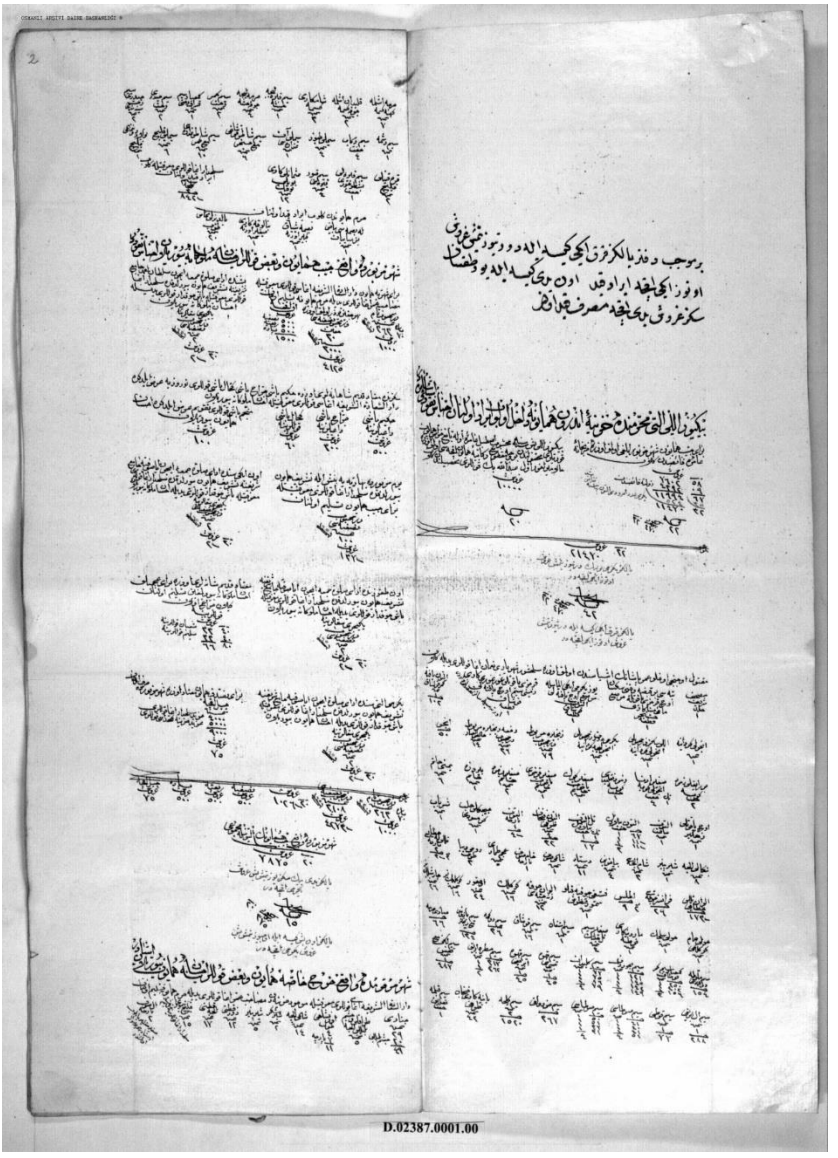

TRABZON TARİHÎ KAYNAKLARINA KATKI:

TRABZON AHKÂM DEFTERLERİ (1155-1329/1742-1911)

Hikmet Çiçek

(Dicle Üniversitesi, Dr. Arş. Gör., hikmetcicek44@gmail.com)

Özet

Divanıhümayun, Osmanlı Devleti'nin en üst düzeydeki karar mekanizması olmasının yanında bireysel şikâyet ve davaların görüldüğü yüksek mahkeme görevini de yerine getirmektedir. XVII. yüzyıla kadar Divanıhümayun'da alınan tüm kararlar "Mühimme Defterleri"ne kaydedilirken, artan şikâyetlerle birlikte "Şikâyet Defterleri" adı altında farklı defter formları oluşturulmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de şikâyetlerin eyaletlere göre tasnif edildiği "Ahkâm-ı Şikâyet/Ahkâmü'ş-şikâyât Defterleri" tutulmaya başlanmıştır. Günümüzde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda toplam on altı eyalete ait 542 adet eyalet ahkâm defteri mevcuttur.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ahkâm defteri tutulan eyaletlerden biri de Trabzon'dur. Trabzon eyaletine ait toplam sekiz adet ahkâm defteri bulunmaktadır. Bu defterlerde Trabzon eyaleti ve bu eyalete bağlı sancak, kaza ve karyelere ait hükümler yer almaktadır. Bu hükümlerde Trabzon eyaletinde Osmanlı toprak sisteminin uygulanması sırasında yaşanan sorunlar, iktisadi hayatın göstergesi olarak borç-alacak ilişkileri, vakıf tatbik usulleri ve meydana gelen aksaklıklar, Müslim-gayrimüslim ilişkileri, vergi problemleri, asayiş sorunları vb. şikâyetler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu çalışmada Trabzon Ahkâm Defterleri'nin XVIII. ve XIX. Yüzyıllar bölge tarihi için yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Eyaleti, Trabzon Ahkâm Defterleri, XVIII. Yüzyıl.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL RESOURCES OF TRABZON:

TRABZON JUDGEMENT REGISTERS (1155-1329/1742-1911)

Abstract

Besides being the highest decision mechanism of the Ottoman Empire, the Imperial Council was the Supreme Court of the Ottoman Empire, where individual complaints and cases were heard. All of the decrees of the Imperial Council were recorded to the "Muhimme Registers" until the 17th century, however, with the increasing rate of complaints, different forms of registers were created such as the "Complaint Registers". Starting from the second half of the 18th century, "Complaint Ahkâm Registers" were started to be used. Today, there are 542 provincial judgement registers of sixteen Ottoman provinces in the Department of the State Archives of the Presidency.

Trabzon was one of the provinces, in which an judgement register was held starting from the second half of the 18th century. In total, there are eight judgement registers in Trabzon province. In these registers, there are verdicts about this province, as well as affiliated sanjaks, districts, and villages. Based on these verdicts, it is possible to have an insight about the complaints concerning problems encountered in the implementation of the Ottoman land system in Trabzon province, debt-credit relationship as an indicator of the economic life, the functioning of the foundations and relevant problems, Muslim non-Muslim relationships, tax problems, public security problems etc. In this study, the historical significance of the Trabzon Judgement Registers for the history of the region in the 18th and 19th centuries will be examined within the framework of abovementioned factors.

Key Words: Trabzon Province, Trabzon Judgement Registers, 18th Century.

Giriş

Şikâyet kelimesi, idari ve adli bir haksızlığın ilgili bir makama yakınma şeklinde iletilmesidir. Tarihi süreç içerisinde devletler tarafından, halkına adaletle hükmetmek amacıyla haksızlıkların giderilmesini ve hakkın yerini bulmasını sağlamak için yazılı/yazısız kuralların geliştirildiği görülmektedir. Böylece kişilerin kendileri ya da kamu adına yaptıkları haksızlıklara engel olmak istemişlerdir.[1] Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde halkın ve devlet görevlilerinin uğradıkları haksızlıklara karşı şikâyetlerini iletebilecekleri devlet kurumları mevcuttu.[2] Bu kurumların en üstünde devletin birinci derecede önemli işleriyle birlikte bireysel şikâyet ve davaların görüldüğü *Divanıhümayun* yer almaktaydı.[3] Divanıhümayun toplantılarında görüşülen meselelerle ilgili kararlar (şikâyetler de dâhil) özet olarak *Mühimme Defterleri*'ne kaydedilmekteydi.[4] XVII. yüzyıla gelindiğinde şikâyetlerin artması neticesinde H. 1059/M. 1642 yılından itibaren bireysel müracaatlara verilen cevaplar için *Şikâyet Defterleri* oluşturulmuştur. Giderek artan şikâyetler neticesinde dönemin reisülküttabı Mehmed Rağıb Efendi tarafından H. 1155/M. 1742'de şikâyetlerin eyaletlere göre tasnif edildiği *Ahkâm-ı Şikâyet/Ahkâmü'ş-şikâyât* adı verilen eyalet ahkâm defterleri tutulmaya başlanmıştır.[5]

---

[1] Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), s. 1.

[2] Osmanlı İmparatorluğu'nda şikâyetlerin ulaştırılabileceği makamlar, kadı ve mahkeme, sancak/eyalet divanlarıdır. Daha geniş bilgi için Bk. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019); Mehmet Âkif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2003, 27, s. 341-344; Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1992, 6, s. 69-74.

[3] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 13.

[4] Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2006, 31, s. 520.

[5] Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD), III/5, (2005), s. 125.

Ahkâm Defterleri

Arapça bir kelime olan hüküm (حُكْمْ), sözlüklerde *emir*, *karar* ve *yargı* anlamlarında olduğu belirtilmiştir.[6] Ahkâm (احكام) kelimesi ise hüküm kelimesinin çoğuludur. En genel tanımıyla belirli bir konu ile ilgili bütün kuralları ifade etmektedir.[7]

Divanıhümayun'da zamanla görülen ihtisaslaşma sonucunda farklı bürolar ve bu büroların kayıtlarını ihtiva eden farklı defter formları ortaya çıkmıştır.[8] Bu defter formları içerisinde ahkâm-ı şikâyet defterlerinin hazırlanmasının sebebi, XVIII. yüzyılda şikâyetlerin artması, herhangi bir konu hakkındaki müracaat ile ilgili olayın tekrarlanması halinde ilk kararların bulunmasının güçleşmesi olmalıdır.[9] Ahkâm defterleri, şekil bakımından mühimme ve şikâyet defterlerinden ayrılmaktadır. Bu defterler dikdörtgene yakın kare cüzlerden meydana gelmelerine rağmen,[10] ahkâm defterleri daha dar ve uzun özellikleri ile şekil bakımından bu defterlerden ayrılmaktadırlar. Ayrıca bu defterler, mühimme defterlerinden farklı olarak Divanıhümayun'a yapılan müracaatlara verilen cevaplardan oluşmaktadır.[11] Ahkâm defterlerinin en önemli yönü ise XVIII. yüzyıl şehir tarihi araştırmaları için eyaletlerden karyelere kadar geniş bir yelpazeye ait bilgileri ihtiva etmesidir.[12]

Trabzon Ahkâm Defterleri

Trabzon eyaletine ait ahkâm defterleri, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde A.{DVNS.AHK.TZ.d} kodunda kayıtlıdır. Trabzon eyaletine ait defterler ile ilgili bilgileri ihtiva eden tablo aşağıda gösterilmiştir:

---

[6] Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi* Sözlüğü, (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 1, s. 1442; Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, haz.: Ali Birinci, (Ankara: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1, s. 456.

[7] T. H. Weir, "Hüküm", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1987, 5/1, s. 627.

[8] Bu defter formları hakkında Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz.: İskender Türe, Salim Kaynar, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), s. 21-45, 52-53.

[9] Nahide Erman, "1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri'ne Göre İzmir" (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. XI.

[10] Emel Soyer, "XVII. Yy. Osmanlı Divan Bürokrasisi'ndeki Değişmelerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 90.

[11] Said Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed.: Kemal Çiçek, (Harlem-Ankara: Sota&Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s. 613.

[12] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev.: Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 97.

Tablo 1 Trabzon Ahkâm Defterleri

Defter No	Tarih		Sayfa Sayısı
	Hicri	Miladi	
1	R. 1155-Ra. 1173	1742-1759	218
2	Ca. 1173-Ra. 1211	1760-1796	379
3	R. 1211-Z. 1233	1796-1817	191
4	R. 1233-R. 1249	1817-1833	196
5	R. 1249-Za. 1253	1834-1838	117
6	Ca. 1253-Ş. 1262	1838-1846	192
7	C. 1262-R. 1275	1846-1858	271
8	Ca. 1275-M. 1329	1859-1329	190

Tablo 1'deki veriler toplam sekiz defter olduğunu ve defterlerin tarih sırasını takip ettiklerini göstermektedir.[13] Tüm defterler sayfa usulü tutulmuş olup hükümler numaralandırılmamıştır. Defterler, aynı form özelliklerine sahip olmalarına rağmen ebatlarının farklılığı dikkati çekmektedir. 1 numaralı defter 47x17 boyutlarındadır ve numaralı iki, numarasız başta üç sayfa bulunmaktadır. 2 numaralı defter, 44x16 ebatlarındadır ve numaralı bir, numarasız başta iki boş sayfa yer almaktadır. 3 numaralı defter, 44x17 boyutlarındadır ve numaralı iki adet boş sayfa vardır. Numarasız başta ve sonda iki boş sayfa sahip olan 4 numaralı defter, 45x15 boyutlarındadır. Ayrıca üç mükerrer sayfa mevcuttur.[14] 5 numaralı defter 39x18 boyutlarındadır ve numarasız başta beş, sonda iki sayfa ile dokuz ek vardır.[15] 6 numaralı defter ise 44x18 boyutlarındadır. Numaralı bir, numarasız başta üç boş sayfa ve dört ek bulunmaktadır.[16] 7 numaralı defter, 46x16 ebadında, numaralı bir, numarasız üç boş sayfa ile sekiz eki havidir.[17] 8 numaralı defter ise 49x18 boyutlarında, numarasız başta üç sayfa ve üç eki ihtiva etmektedir.[18] Defterler süslü ve ebrulu karton kapak içerisinde ve kapağın etrafı çiçeklerle süslü "*Trabzon Defteri*" ibaresi yer almaktadır. Bu ibarenin altında defterlerin başlangıç ve bitiş tarihleri verilmektedir. Örneğin 1 numaralı defterin kapağında "*Trabzon*

[13] T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Müdürlüğü tarafından yayınlanan rehberlerin 2010 ve 2017 basımlarındaki tablolar ile bu çalışmada kullanılan tablo farklılık olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışma için defterlerin tamamı incelenmiş olup 1 numaralı defterin başlangıç ve bitiş, 3 numaralı defterin bitiş, 4 ve 5 numaralı defterlerin başlangıç ve 8 numaralı defterin bitiş tarihlerindeki aylar farklı tespit edilmiştir. Bunlar defterdeki tarih sırasını bozan hükümlerden ve defterlerin arasına sonradan yuvarlak biçimde yerleştirilmiş davalardan kaynaklanmaktadır. Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 41.

[14] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004, s. 121, 145, 157.

[15] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005, s. 20, 24, 66, 112.

[16] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0006, s. 36, 58, 60, 186.

[17] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0007, s. 63, 93, 101, 129, 135 (2 adet), 149, 241.

[18] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0008, s. 84, 120.

Defteri" ve bu ibarenin altında "*Min evâ'il-i Cemâziye'l-ahire sene 1155 ilâ evâ'il-i Rebî'ü'l-ahire sene 1173*" kaydı yer almaktadır.[19] (Bk. Resim-2)

Kapaktan hemen sonra ya da ilk sayfalardan birinde defterin tutulduğu dönemdeki veziriazam ve reisülküttabın isimleri kayıtlıdır. 1 numaralı defter, "*Bi-ismihû Te'âlâ, Haza kuyûd-ı ahkâmü'ş-şikâyât der-zemân-ı sadr-ı südûrü'l-vüzerâ Hazret-i 'Ali Paşa yesserallâhü mâ-yeşâ'ü ve fî ibbân-ı Hazret-i Mehemmed Râğıb Efendi re'îsü'l-küttâb nâle-mâ yetemennâhu*." ibaresiyle başlamaktadır.[20] 2 numaralı defterde öncekinden farklı olarak "*…eyâlet-i Trabzon…*" ifadesiyle defterin ait olduğu eyalet belirtilmiştir. Reisülküttap için ise "*…tâle bekāhu…*" şeklinde dua ifadesine yer verilmiştir. Bunların dışında defterin başlangıç tarihi "*…el-vâki' fî evâ'il-i şehr-i cûmâdü'l-ûlâ li-sene selase ve seb'în ve mi'ete ve elf.* [Evail-i Ca. 1173/Aralık 1759]" şeklinde Arapça olarak ifade edilmiştir.[21] 3 numaralı defter, "*Bi-ismihû Subhâne ve Te'âlâ Hazâ defter-i kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyet-i eyâlet-i Trabzon…*" ibaresi ile başlayıp veziriazam ve reisülküttabın adı verildikten sonra defterin başlangıç tarihi "*…el-vâki' fî evâ'il-i rebî'ü'l-ahir Sene 1211* [Ekim 1796]" şeklinde verilmiştir.[22] 4 numaralı defterde "*Der-zemân-ı…*" ifadesiyle başlamakta ve defterin başlangıç tarihi "*…el-vâki' fî M. Sene 33* [M. 1233/Kasım-Aralık 1817]" ibaresiyle kaydedilmiştir.[23] 5 numaralı defterin giriş yazısı da 4 numaralı defter ile aynı formda oluşmuştur. Aralarındaki tek fark 5 numaralı defterin giriş yazısının nesih hat ile yazılmış olmasıdır.[24] 6 numaralı defterim giriş yazısı ise diğer defterlere göre "*Hazâ defter-i şikâyet-i eyâlet-i Trabzon Fî Evâsıt-ı Za. Sene 253* [Evâsıt-ı Za. 1253/Şubat 1838]" ifadesiyle daha sade bir formda yazılmıştır.[25] 7 ve 8 numaralı defterler daha önceki kayıtlarla benzerlik göstermesine rağmen bu dönemde idari anlamda yaşanan değişmelerden dolayı reisülküttap yerine "*…nâzır-ı umûr-ı hâriciyye…*" ibaresine yer verilmiştir.[26]

Defterler ve içerisindeki hükümler tarih sırasına göre yazılmıştır. Ancak çok fazla olmamakla birlikte kimi hükümlerin tarih sırasını bozduğu dikkati çekmektedir. Muhtemelen kâtip hatalarından bu yanlışlıklar toplamda çok fazla bir yer tutmamaktadır.[27] Tarihlendirmeler genellikle onar günlük dilimler halinde

---

[19] Trabzon Ahkâm Defterleri içerisinde 5 nolu defterin kapağı sehven "*Defter-i Taksimât-ı Surre-i Şerîfe-i Hâkāniyye Rûmiyye-i Cedîde-i Berâ-yı Ahâlî-i Mekke-i Mükerreme Şerefhâ Allâhü Te'âlâ İlâ Yevmü'l-ahire Der-Vâcib Li-sene 'Aşer ve Mi'e ve Elf*" kaydı yer almaktadır. Bkz. A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005_0001, kapak sayfası.

[20] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, s. 1.

[21] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, s. 2.

[22] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003, s. 2.

[23] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004, s. 2.

[24] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005, s. 1.

[25] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0006, s. 1.

[26] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0007, s. 4; A.{DVNS.AHK.TZ.d.0008, s. 1

[27] **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001**, 83/1-2, 101/1, 113/6, 121/3, 122/5, 150/3, 158/4, 159/4, 165/5, 167/2, 179/3, 182/4, 189/3, 203/4; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002**, 26/4, 30/3, s. 58-59 arası hükümler, 64/2, 90/3, 93/3, 126/2, 160/1, 186/1, s. 154-167 arası hükümler, 222/3, 226/5, 229/1, 236/1, 247/2, 247/3, 279/3, 302/3, 311/4, 325/1, 326/2, 330/3, 346/2, 359/1, 370/1, 370/2; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003**, 6/3, 7/3, s. 22-23 arası hükümler, 27/3, 83/1, 172/4, 187/4, 187/5, s. 189 hükümleri; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004**, 14/2, 50/1, 50/2;

"*Evâil, Evâsıt ve Evâhir*" olarak kaydedilmiştir.[28] Ancak tarihlerin eksik olduğu ya da hiç verilmediği hükümler de bulunmaktadır.[29] Defterlerde Trabzon eyaleti ve bağlı sancakların dışındaki idari birimlere yazılan hükümler sehven kaydedilmiştir. Kâtiplerin hatalarından kaynaklanan bu durumda fark edilenler yarım bırakılmış ya da iptal edilmiştir. Ancak Trabzon eyaletine ait olmayan ve iptal edilmeyen hükümlerin de olduğu anlaşılmaktadır.[30]

Defterdeki hükümler üç bölümden meydana gelmektedir. İlk kısımda bölgenin şer'i/örfi,[31] ya da her iki yöneticiye hitap bulunmaktadır.[32] Hükümlerin ikinci kısmında şikâyet konusu hakkında bilgi verilmektedir.[33] Üçüncü ve son bölümde ise şikâyet konusu hakkında yapılması gerekenler/istenenler anlatılmıştır.[34]

Defterin Muhtevası

Miri Toprak Rejimi Sorunları

Ahkâm defterlerinde miri toprak rejimi hususunda yaşanan sorunlarla ilgili detaylı bilgileri ihtiva etmektedir. Miri toprak rejiminde en çok karşılaşılan şikâyetlerin başında arazinin tasarrufuna, mahsulüne haksız müdahaleler

A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005, 1/1, 11/2, 45/3, 92/1, 116/3; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0006**, 7/3, 84/3, 97/2, 123/1, 143/2; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0007**, 14/1, 39/2, 99/1, 105/1, 157/1; **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0008**, 9/1, 14/1, 84/3.

[28] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0007, 1/1. {*Ünye Kazâsı Nâ'ibi'ne Hüküm-Fî Evâsıt-ı C. Sene [1]262*/Mayıs-Haziran 1846}.

[29] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 137/2 (tarihsiz), 233/1 (tarihsiz), 235/5 (tarihsiz), 265/2 (yıl yazılmamış); A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003, 134/3 (tarihsiz), 135/3 (ay yazılmamış).

[30] **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003**, 44/1 (iptal), 45/1 (iptal edilmemiş), 48/2 (iptal edilmemiş), 141/3 (bu hükümden sayfa 145'e kadar hükümler), 174/2 (iptal), 176/1 (iptal), 179/2 (iptal), 183/2 (iptal), 187/1 (iptal edilmemiş); **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004**, 9/3 (iptal), 14/1 (iptal), 19/1 (iptal), 23/3 (iptal), 23/4 (iptal), 31/2 (iptal), 34/3 (iptal), 35/3 (iptal), 36/1 (iptal), 38/2 (iptal), 40/1 (iptal), 43/1 (iptal), 43/2 (iptal), 45/1 (iptal edilmemiş), 48/1 (iptal edilmemiş), 48/2 (iptal edilmemiş), 54/3 (iptal edilmemiş), 55/1 ve 2 (iptal edilmemiş), 57/1 (iptal edilmemiş); **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005**, 17/4 (iptal), 30/2 (iptal edilmemiş), 31/1 (iptal edilmemiş), 37/2 (iptal edilmemiş), 45/2 (iptal edilmemiş), 72/1 (iptal edilmemiş), 88/2 (iptal), 88/3 (iptal), 103/2 (iptal), 108/2 (iptal); **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0006**, 23/1 (iptal), 56/3 (iptal), 57/1 (iptal edilmemiş), 62/2 (iptal edilmemiş), 74/1 (iptal edilmemiş), 76/1 (iptal), 76/1 (iptal), 78/3 (iptal), 96/1 (iptal edilmemiş), 138/1 (iptal), 143/1 (iptal), 157/2 (iptal), 162/1 (iptal); **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0007**, 107/1 (iptal), 116/1 (iptal edilmemiş), 145/2 (iptal), 147/1 (iptal), 227/1 (iptal), 246/1 (iptal), 264/1 (iptal edilmemiş), 265/2 (iptal edilmemiş), 265/2 (iptal edilmemiş), 269/1 (iptal); **A.{DVNS.AHK.TZ.d.0008**, 4/1 (iptal edilmemiş), 4/2 (iptal edilmemiş), 12/1 (iptal edilmemiş).

[31] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 137/2. "*Trabzon Kādî'sına Hüküm ki*".

[32] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/1. "*Trabzon Vâlîsine ve Rize ve ( ) Kādîlarına Hüküm ki*"; A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 19/4. "*Maçuka ve ( ) Kādîlarına Hüküm ki*".

[33] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/1. "Mehmed Beşe demekle ma'rûf kimesne gelüp bunuñ mevrûsu el-Hâcc 'Osmân Odabaşı nâm kimesneniñ Rize sâkinlerinden el-Hâcc Sâlihoğlu 'Ali nâm kimesne zimmetinde biñ yüz elli ( ) senesinde bâ-temessük iki yüz elli guruş alacak hakkı olmağla…merkūm 'Ali fevt olup terekesin kabz eden Rize sâkinelerinden Kerîme nâm hâtûn müteveffâ mâlından taleb eyledikde edâda ta'allül ve bunu mevrûsu mezbûr fevt oldup buña intikāl eyledüği ve bu bâbda hüccet-i şerîfesi olduğun bildirüp…"

[34] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/1. "…şer'le görülüp teveccüh eden hakkı mezbûreden alıverilüp icrâ-yı şer' ve ihkāk-ı hak olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ etmeğin şer'le görülmek içün yazılmışdır."

gelmektedir. Hassa silahşorlarından Mir Abdullah isimli zaimin şikâyeti arazi tasarrufuna müdahale hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Mir Abdullah, kendi tasarrufunda olan Torul nahiyesinin Esbudi (?) karyesi çevresindeki zeameti karyelerinden Başmaçuka isimli köyde Şeroğlu (?) olarak bilenen zımminin vefat ettiğini bildirmiştir. Mutasarrıfın vefatından sonra kanun üzere tapuya müstahak çocuğu ve kardeşi olmadığı için başkasının tasarrufuna verildiğini ifade etmiştir. Ancak karyeden ismi belirtilmeyen iki zımmi "*…biz temessük ibrâzıyla ol-yerleriñ nısfını mesfuru hayâtında vakf…*" ettiğini bildirip kalan yarısının tapu ile verilmesi gerektiğini bildirerek arazi tasarrufuna müdahale etmişlerdir. Divan'da tarafından defterler incelendiğinde arazide herhangi bir vakıf kaydının olmadığı, arazi vakfedilse dahi hüccet ya da başkasına verilmesi durumunda tapu olması gerektiği bildirilmiş, hükümde anlatıldığı gibi uygulanması emredilmiştir.[35]

Borç-Alacak Sorunları

Ahkâm defterlerinde bölgede kişiler arasındaki borç-alacak ilişkilerine dair şikâyetlere de sıkça rastlanmaktadır. Bu borç-alacak ilişkilerinde '*temessük*' ve '*hüccet*' ve '*fetva*' adı verilen belgeler haklılığının ortaya konması için özellikle vurgulanmıştır. Örneğin el-Hacc Osman Odabaşı isimli kişi Rize sakinlerinden el-Hâc Salihoğlu Ali'den temessükle iki yüz elli kuruş alacağı olduğunu ve meblağı tahsil edemeden şahsın vefat ettiğini ifade etmekteydi. Salihoğlu Ali'nin mirasçısı Kerime adlı şahsın meblağı ödemekte isteksiz davrandığını ve mahkemeden hücceti olduğunu bildirerek hakkının tahsilini talep etmekteydi. Divanıhümayun'dan "*…teveccüh eden hakkı mezbûreden alıverilüp icrâ-yı şer' ve ihkāk-ı hakk olunmak bâbında…şer'le görülmek içün…*" Trabzon valisine ve Rize kadısına hitaben hüküm gönderilmiştir.[36]

Ünyeli Hacı Mehmed Reis, Divan'a şahsen müracaat ederek Deli Ahmedoğlu Mustafa Reis kişiden 1236'dan beri "*bâ-temessǧk ve gayrî ez-tezlîm*" beş yüz kuruş alacağı olduğunu, Mustafa ve oğlunun memleketleri dışındayken vefat ettiğini, miras taksimi sırasında varislerinden almak istediğini ancak kendisine meblağın ödenmediğini bildirmiştir. Davasına uygun şeyhülislamdan fetvasının olduğunu ifade eden Mustafa'ya ait alacağının merhumun terekesinden ve varislerinden tahsil edilmesi yönünde emir yazılmıştır.[37]

Miras Şikâyetleri

Trabzon ahkâm defterlerinde yer alan konulardan biri de ölen kişinin geride bıraktığı mallar ile ilgilidir. Miras paylaşımının hukuk kurallarına uyulmadan keyfi olarak yapılması, miras payına haksız/usulsüz yere müdahaleler şikâyetlerde

[35] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 158/2. {Fî Evâhir-i S. Sene [1]190/Nisan 1776}
[36] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/1. {Fî Evâil-i C. Sene 1155/Ağustos 1742}
[37] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004, 136/3. {Fî Evâhir-i Z. Sene [1]244/Haziran-Temmuz 1829}

en çok rastlanan konulardı. İstanbul'da Küçükpazar sakinlerinden Aişe ve Fatıma isimli iki kardeş Divan'a doğrudan müracaat ederek anneleri Hadice'nin Trabzon'da Hatuniyye mahallesinde vefat ettiğini bildirmişlerdi. Şahıslar Aişe'nin eşi Ömer'i vekil olarak tayin ettiklerini ifade etmişler ve Divan'dan adı geçen kız kardeşlerin kendi hakları olan mirasın vekil tayin ettikleri kişiye verilmesi ve kanuna göre hareket edilmesi istenmekteydi.[38]

Amine, Hadice ve Aişe isimli kardeşler babaları Muradoğlu Mustafa'nın 1204'te vefat ettiğini, miras olarak ev, bağ ve bahçe bıraktığını, mirasçı olarak kendilerine ve Mehmed isimli çocuklarına kaldığını belirtmişlerdir. Miras taksiminden sonra Mehmed adlı şahsın vefatıyla hissesi eşi Hava isimli şahsa kalmış ancak kendisi diğer mirasçıların hissesine düşenlere de kanunsuz bir şekilde el koymuştu. Divan'dan fuzuli yere el koyulan hisselerin sahiplerine iadesi ve hakkın icra edilmesi istenmiştir.[39]

Güvenlik Hakkındaki Şikâyetler

Bölgede güvenlik meseleleri ile ilgili şikâyetlerde defterlerde sık karşılaşılan şikâyetlerdendir. Ünye kazasının Miha-i Kebîr (?) isimli köyden Ali isimli şahıs Divan'a arzuhal göndererek babası yeniçeri serdengeçti ağalarından Mustafa Ağa isimli şahsın köyde kendi halinde yaşadığını ve kimseye karşı kötü bir hareket, söz ve davranışının bulunmadığı ifade etmekteydi. Buna rağmen aynı bölgeden '*mütegallibeden*' Ali Beşe, Murtaza Beşe, Bayrakdar Mustafa Beşe, Ali ve Süleyman adlı eşkıyaların etrafına topladıklarını diğer eşkıyalarla birleşerek kemen ile haksız yere öldürmekle kalmamışlar, bin beş yüz kuruşluk malını da gasp etmişlerdir. Bu fiilin ardından firar eden şahısların yakalanıp zabitler aracılığıyla yakalanıp mahallinde yargılanmaları ve gasp ettikleri eşyaların alınması hususunda Trabzon, Erzurum ve Çıldır valilerine, Gönye mutasarrıfına, Faş muhafızına, Ahısha, Faş ve İspir kadılarına merkezden bir emir gönderilmiştir.[40]

Eklioğlu (?) Ali isimli şahıs arzuhal göndererek Gaffaroğlu, Esper ve Teymuroğlu Ali isimli kişilerin gündüz evini bastıklarını, eşini darp ettiklerini eşinin darptan dolayı vefat ettiğini ifade etmişti. Ayrıca kendisini zincire vurup kır gün hapsettiklerini, ehl-i örfe istinaden beş yüz kuruşunu gasp ettiklerini söylemiş, mahallinde kanuna göre hareket edilmesi yönünde hüküm gönderilmiştir.[41]

Bölgedeki hırsızlık faaliyetleri hakkında da ahkâm kayıtları hakkında bilgileri ihtiva etmektedir. Hacı Mustafa, Mehmed, Hüseyin, Süleyman isimli şahısların müracaatı buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Şikâyetçiler, Zado veled-i Anaste (?) isimli kişinin kendi halinde olmadığını, 1225'te kendileri memleketleri

[38] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 6/1. {Fî Evâsıt-ı N. Sene 1155/Kasım 1742}
[39] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003, 28/2. {Fî Evâhir-i S. Sene [1]207/Ekim 1792}
[40] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 11/4. {Fî Evâsıt-ı Ra. Sene [1]156/Mayıs 1743}
[41] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 159/1. {Fî Evâhir-i Ra. Sene [1]190/Mayıs 1776}

dışındayken beş yüz baş koyun, yirmi baştan fazla sığır ve anbarda muhafaza ettikleri otuz keyl hınta vs. mallarını almakla kalmamışlar, iki adet beş odalı evlerini, içindeki iki adet ambarlarını da yakmışlardır. Bunun üzerine 1247 senesi Evâhir-i Zilkade'de Divan'a müracaat etmiş, kendisine hüküm verilmiş olmasına rağmen kişiler haksızlığın giderilmediği anlaşılmıştır. Divan'dan haksızlığın giderilmesini isteyen hüküm gönderilmiştir.[42]

Vakıflar Konusundaki Şikâyetler

Ahkâm defterlerinde vakıflar hakkında çoğunlukla vakıfların görevlilerine, vakfa ve vakıf malına kanun dışı müdahalelere yönelik şikâyetler kayıtlıdır.

Hatiplerden Ahmed bin Mustafa isimli şahıs Akçaabad kazasındaki camide günlük yarım (nim) akçe vazife ile hatip olduğunu ve görevini kusursuz yerine getirdiği ifade etmiştir. Ancak yabancı bazı kişilerin kanunsuz ve belgesiz bir şekilde görevine müdahale ettiklerinden şikâyet etmişti. Divan'dan ilgili defterler incelendiğinde hitabet görevinin Ahmed üzerinde olduğu ve kanunsuz müdahale edenlerin engellenmesini emreden hüküm gönderilmiştir.[43]

Bafra kazasından Halil isimli şahıs, İlyas isimli karyede bulunan Şey Ali Dede ve Hacı Baba zaviyelerinin zaviyedarlığı görevine Seyyid Hasan isimli kişinin herhangi bir belge ibraz etmeden müdahale ettiğini bildirmiştir. Divan tarafından "*Hazîne-i 'Âmire Küçük Evkāf Defterleri*" incelenmesi sonucunda "*…zâviye-i mezkûr vazîfe-i mu'ayyene ile merkūm Halîl'iñ üzerinde*" olduğu tespit edilmiş ve defterlere göre hareket edilmesi istenmiştir.[44]

Vergi Konusundaki Şikâyetler

Şahıslardan alınan vergiler ile ilgili ahkâm defterlerine birçok şikâyet yansımıştır. Şikâyetlerde vergilerin olduğundan fazla ve ödemekle yükümlü olmayanlardan talep edilmesi öne çıkan hususlardır. Örneğin Gümüşhane'ye bağlı Dere karyesi ahalisi Divan'a müracaat ederek Sür karyesi ahalilerinin avarız, imdad-ı hazariye ve seferiye vergilerini kendileriyle birlikte vermelerini istediklerini, bununla da yetinmeyerek zorla iki yüz kuruşlarını aldıklarını beyan etmişlerdir. Divan'dan kanun dışı bu uygulamanın önüne geçilmesi için hüküm gönderilmiştir.[45]

Gümüşhane kazasından Divan'a yapılan toplu müracaatta kaza ahalilerinin üzerlerine düşen vergileri ödemelerine rağmen, aynı kazada ikamet eden İbrahim, Halil, Ömer ve Mustafa isimli şahıslar ve Ustaoğlu Vartan isimli zımmiler

[42] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0005, 3/1. {Fî Evâsıt-ı M. Sene [1]250/Mayıs 1834}
[43] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0004, 175/3. {Fî Evâ'il-i Ra. Sene 1248/Temmuz-Ağustos 1832}
[44] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0003, 42/3. {Fî Evâil-i Ş. Sene 1218/Kasım 1803}
[45] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/4. {Fî Evâhir-i C. Sene [1]155/Ağustos 1742}

aralarında anlaşarak ahaliden on bin kuruştan fazla akçelerini zorla almışlardır. Divan'dan cebren tahsil edilen paranın sahiplerine iade edilmesi hususunda emir gönderilmiştir.[46]

Diğer Şikâyetler

Molla Ali ve Berber Ali isimli iki şahıs, Divanıhümayun'a arzuhal gönderip Trabzon merkezinde Ortahisar mahallesindeki Çifte Hamam'ı Mehmed Salih isimli kişiye 1155-1156 yıllarına ait olmak üzere iki yıllığına kiraya verdiklerini ancak bölgede bazı kötü niyetli kişilerin kanunsuz olarak hamama müdahale ettiklerinden şikâyet etmekteydiler. Merkezden Trabzon valisine ve kadısına gönderilen hükümde kanunsuz ve belgesiz bir şekildeki hareketlerinin önlenmesi amacıyla hüküm gönderilmişti.[47]

Trabzon ahkâm defterlerin nadiren de olsa rastlanan durumlardan biri, yolculuk niyetinde olan kişilerin seyahat esnasında kendilerine engel olunmaması için verilen "*yol hükmü*"dür. Aişe isimli kadın annesi Hadice'nin Trabzon kadısı ile Tonya'ya gitmiş, ancak İstanbul'a dönüp evinde kalmak istediğinde engel olunduğuna dair şikâyetini iletmiştir. Durumun mahallinde sorulup araştırıldığında durumun anlatıldığı şekilde olduğu, Hadice isimli kadının İstanbul'da Nişancı Mehmed Paşa mahallesindeki evine gitmesine engel olunmaması için Trabzon'dan İstanbul'a kadar yol üzerindeki şer'i ve örfi yöneticilerine hitaben bir emir yazılmıştır.[48]

Ahkâm defterlerinde şahsa ve şahsın sahip olduğu mallara kanun dışı müdahaleler ve mallarına el koyulması hususunda da hükümlere rastlanmaktadır. Bu konuda Gümüşhane kasabasından Hüseyin adlı şahsın müracaatı uygun bir örnek oluşturmaktadır. Hüseyin adlı şahıs Divan'a bizzat müracaat ederek, Gümüşhane kasabasında babasından kalan iki bin yüz kuruş değerindeki bağına, iki kıta arsasına Gümüşhane'de oturan Osman, İbrahim ve Valam (?) isimli şahısların haksız yere ve kanun dışı el koyduklarından ve kendisinin buna karşı koymaya gücü yetmediğinden şikâyet etmiştir. Divan'dan mevcut hukuksuzluğun giderilmesi ve haksız bir şekilde alınan yerlerin geri verilmesi için emir gönderilmiştir.[49]

Sonuç

XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynakları içerisinde eyaletler hakkında bilgi veren kaynakların başında eyalet ahkâm defterleri gelmektedir. Defterlerdeki şikâyetler ve bu şikâyetlere verilen cevaplar, bölgenin sosyo-ekonomik, askeri, idari vs.

[46] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 137/4. {Fî Evâil-i Ş. Sene 1188/Ekim 1774}
[47] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 6/2. {Fî Evâsıt-ı L. Sene 1155/Aralık 1742}
[48] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 6/3. {Fî Evâsıt-ı L. Sene 1155/Aralık 1742}
[49] A.{DVNS.AHK.TZ.d.0002, 31/1. {Fî Evâhir-i Ş. Sene 1175/Mart 1762}

açılardan önemini ortaya koymakta çok önemli verileri ihtiva etmektedir. Ahkâm defteri tutulan eyaletlerden biri de Trabzon'dur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılına başına kadar uzanan uzun bir süreçte bölgenin tarihini aydınlatmaktadır. Trabzon ahkâm defterlerinde bölgede miri toprak rejimi hakkındaki şikâyetlerden arazi tasarrufuna yapılan müdahaleler öne çıkmaktadır. Ayrıca araziden elde edilen mahsule haksız yere el koyulması şikâyetlerin bir diğer boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Trabzon ahkâm defterleri, vergi kayıtları hakkında zengin bilgileri içermektedir. Şahıslardan alınan vergiler şikâyetler içerisinde önemli bir miktar oluşturmaktadır. Şahısların avarız, imdad-ı hazariye ve seferiye gibi vergileri ödemelerine rağmen tekrar talep edilmesi şikâyetlerin temelini meydana getirmektedir. Bölgedeki vakıf görevlilerine yapılan müdahaleler de defterlere yansıyan bir diğer şikâyet konusudur. Çok geniş bir yelpazede ve zengin verilerin bulunduğu "*Trabzon Ahkâm Defterleri*" bu haliyle tarih araştırmaları için çok önemlidir.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Bâb-ı Âsafî Trabzon Ahkâm Defterleri A.{DVNS.AHK.TZ.d}
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

Araştırma-İnceleme Eserler

Aydın, Mehmet Âkif. "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2003, 27, s. 341-344.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, haz.: İskender Türe, Salim Kaynar, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.

Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, 1, haz.: Ali Birinci, Ankara: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Emecen, Feridun M. "Osmanlı Divanının Ana Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD), III/5, (2005), s. 107-139.

Erman, Nahide. "1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri'ne Göre İzmir" (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev.: Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

İpşirli, Mehmet. "Beylerbeyi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1992, 6, s. 69-74.

Kanar, Mehmet. *Osmanlı Türkçesi* Sözlüğü, 1, İstanbul: Say Yayınları, 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Mühimme Defteri", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2006, 31, s. 520-523.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Öztürk, Said. "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed.: Kemal Çiçek, (Harlem-Ankara: Sota&Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s. 611-639.

Soyer, Emel. "XVII. Yy. Osmanlı Divan Bürokrasisi'ndeki Değişmelerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Weir, T. H. "Hüküm", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1987, 5/1, s. 627.

EKLER

EK-1 Trabzon Ahkâm Defterleri'nde Yer Alan Hükümlerin Aylara Ve Yıllara Göre Dağılımı*

1 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra**	**R**	**Ca**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N**	**L.**	**Za**	**Z.**	**Toplam**
1155	--	--	--	1	--	4	4	7	9	2	4	8	39
1156	4	2	5	12	11	6	10	4	3	8	1	2	68
1157	2	4	4	12	12	4	8	7	1	10	5	1	70
1158	2	5	1	11	9	9	14	12	--	1	7	--	71
1159	1	3	2	6	7	7	5	7	1	5	3	1	48
1160	3	4	1	4	7	11	10	8	3	6	3	2	62
1161	3	1	--	2	9	3	9	6	2	5	3	2	45
1162	6	3	3	2	1	7	5	7	--	5	8	5	52
1163	2	--	--	2	--	2	9	4	3	2	2	--	26
1164	4	4	4	4	1	5	8	4	1	1	2	2	40
1165	--	4	1	2	1	2	10	7	--	7	5	2	41
1166	3	8	4	2	1	--	2	5	--	--	3	5	33
1167	8	6	3	3	1	1	4	3	7	5	5	4	50
1168	--	2	--	--	--	1	1	8	2	9	8	4	35
1169	1	4	2	4	2	1	3	3	6	4	3	3	36
1170	1	2	--	1	1	2	--	--	2	1	8	5	23
1171	3	2	3	2	2	--	1	2	2	2	5	6	30
1172	6	4	3	5	3	5	3	5	2	1	5	3	45
1173	6	4	7	--	--	--	--	--	--	--	--	--	17
Toplam	**55**	**62**	**43**	**75**	**68**	**70**	**106**	**99**	**44**	**74**	**80**	**55**	**831**

2 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra**	**R**	**Ca**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N**	**L.**	**Za**	**Z.**	**Toplam**
1173	--	--	--	--	5	5	1	2	--	7	7	3	30
1174	--	2	--	2	--	2	1	2	--	2	9	1	21
1175	12	2	3	4	--	4	2	2	1	8	6	3	47
1176	9	3	5	2	--	3	--	7	--	2	8	7	46
1177	5	1	8	1	1	1	2	3	--	1	2	4	29
1178	7	7	3	4	1	3	2	2	--	4	1	6	40
1179	5	8	3	--	4	9	4	4	--	--	2	4	43
1180	2	1	--	5	1	1	3	--	--	2	4	4	23
1181	7	5	5	3	4	4	2	1	--	--	2	--	33
1182	8	12	8	11	3	1	4	--	1	2	1	--	51
1183	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
1184	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
1188	--	--	--	--	--	--	8	7	--	3	5	4	27
1189	9	5	5	4	8	10	4	2	1	3	--	3	54
1190	2	10	4	10	12	20	9	7	2	9	3	1	89

* Tablolardaki toplam sayıya, Trabzon eyaletine ait olmayıp iptal edilen/edilmeyen hükümler ile tarihli/tarihsiz der-kenarlar dâhil edilmemiştir.

1191	1	5	4	7	8	8	7	2	--	4	4	4	54
1192	--	--	2	1	9	1	1	4	--	2	1	1	22
1193	2	2	2	5	6	11	6	5	--	4	5	--	48
1194	3	3	1	3	5	4	5	8	1	3	8	--	44
1195	--	5	4	2	6	9	3	5	1	5	8	1	49
1196	4	2	7	3	3	17	15	4	1	12	3	3	74
1197	2	2	1	1	2	1	3	4	--	--	3	3	22
1198	2	1	1	4	3	1	1	6	--	3	6	1	29
1199	4	1	5	2	3	3	6	6	3	4	4	1	42
1200	6	3	2	2	1	1	2	4	1	3	4	3	32
1201	2	1	--	--	2	1	4	5	2	6	3	1	27
1202	1	3	-	1	2	--	--	--	--	--	--	--	7
1206	--	--	--	--	--	--	--	1	--	5	7	3	16
1207	2	3	1	3	3	1	--	1	--	9	10	5	38
1208	6	3	2	7	2	3	--	2	--	2	5	7	39
1209	5	2	3	2	1	2	--	1	--	2	4	4	26
1210	4	2	5	3	2	1	--	--	1	--	--	4	22
1211	3	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	4
Diğer	*7*												**7**
Toplam	**113**	**95**	**86**	**92**	**97**	**127**	**95**	**97**	**15**	**107**	**125**	**81**	**7** **1137**

3 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ

Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1211	--	--	--	2	--	--	5	1	1	5	4	1	19
1212	4	--	2	2	--	2	--	1	1	-	1	6	19
1213	8	3	--	1	--	2	3	--	--	--	--	1	18
1217	--	--	--	1	3	4	2	1	1	--	1	1	14
1218	3	4	11	8	2	7	4	5	1	--	--	2	47
1219	4	1	5	4	5	2	3	13	--	--	2	4	43
1220	2	4	8	8	5	2	--	4	3	--	2	--	38
1221	1	--	8	4	3	10	--	3	3	3	1	1	37
1222	1	--	3	--	1	--	2	2	1	--	--	2	12
1223	3	2	2	3	--	3	1	3	1	--	--	1	19
1224	--	1	1	3	3	4	3	2	1	--	--	--	18
1225	2	4	1	5	3	--	3	1	--	1	1	--	21
1226	--	1	1	--	2	3	1	--	2	--	1	1	12
1227	--	2	--	1	2	3	1	2	3	--	2	--	16
1228	1	2	1	3	5	2	2	2	1	5	2	1	27
1229	--	1	2	3	1	1	4	5	4	--	--	--	21
1230	--	--	--	1	--	--	2	2	3	3	6	1	18
1231	3	3	1	4	5	1	3	3	1	6	1	--	31
1232	2	2	--	1	1	--	1	3	4	1	2	4	21
1233	3	--	--	1	--	--	--	--	--	1	--	2	7
Toplam	**37**	**30**	**46**	**55**	**41**	**46**	**40**	**53**	**31**	**25**	**26**	**28**	**458**

4 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ

Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1233	--	--	--	4	3	--	2	3	5	12	2	3	34
1234	2	5	--	2	--	5	--	7	4	7	6	6	44
1235	4	6	4	1	4	-	1	4	2	2	19	2	49
1236	7	1	1	6	--	3	1	1	4	10	8	4	46
1237	4	9	3	4	2	5	1	3	--	1	2	1	35
1238	2	1	--	--	2	1	--	1	1	--	5	2	15
1239	2	4	--	1	1	5	--	1	2	1	2	3	22

1240	2	2	3	1	1	2	--	--	--	--	--	1	12
1241	3	3	5	2	4	--	2	1	2	4	--	2	28
1242	1	5	3	1	--	--	3	3	1	--	--	1	18
1243	4	1	1	2	3	2	2	1	--	2	6	3	27
1244	1	--	--	--	1	1	1	--	--	1	4	2	11
1245	1	--	--	1	--	1	--	--	1	--	2	4	10
1246	3	2	5	5	1	6	1	--	1	1	2	3	30
1247	5	3	1	2	4	3	1	3	--	1	3	--	26
1248	3	3	3	7	6	9	2	--	--	--	--	1	34
1249	--	6	--	2	1	7	--	1	2	--	--	--	19
Toplam	**44**	**51**	**29**	**41**	**33**	**50**	**17**	**29**	**25**	**42**	**61**	**38**	**460**
5 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1249	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3	--	4
1250	2	4	5	8	3	5	5	1	3	-	4	3	43
1251	3	9	7	5	12	4	1	6	4	3	5	4	63
1252	-	4	16	13	10	22	19	5	-	2	6	3	100
1253	1	5	6	8	2	6	2	12	4	1	2	-	49
Toplam	**6**	**22**	**34**	**35**	**27**	**37**	**27**	**24**	**11**	**6**	**20**	**10**	**259**
6 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1253	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	3	1	8
1254	2	3	3	4	2	10	7	7	3	2	3	3	49
1255	4	7	1	6	2	11	9	6	-	-	5	2	53
1256	2	2	5	7	6	2	4	7	1	3	9	2	50
1257	6	6	3	7	2	8	4	12	5	2	4	6	65
1258	5	6	2	6	3	5	4	4	4	6	8	2	55
1259	7	5	4	4	6	5	5	3	3	6	7	1	56
1260	1	3	1	-	5	4	2	3	1	4	5	1	30
1261	6	2	1	3	3	2	9	8	2	2	1	1	40
1262	2	2	3	2	6	4	-	1	-	-	-	-	20
Toplam	**35**	**36**	**23**	**39**	**38**	**51**	**44**	**51**	**19**	**26**	**45**	**19**	**426**
7 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1262	--	--	--	--	--	3	4	2	4	7	4	2	26
1263	3	5	3	4	4	8	--	5	3	2	5	3	45
1264	8	4	8	6	5	4	8	3	1	--	5	--	52
1265	4	2	4	3	6	3	2	5	6	17	7	14	73
1266	5	5	12	2	6	7	6	3	4	3	6	3	62
1267	5	4	5	3	4	2	2	8	2	3	6	5	49
1268	5	4	3	4	3	6	2	8	3	5	3	8	54
1269	17	12	7	6	5	2	4	3	8	2	3	2	71
1270	4	1	1	4	2	1	3	2	--	3	2	4	27
1271	2	4	3	1	--	--	5	1	--	3	1	2	22
1272	3	--	--	2	1	1	2	2	--	2	1	4	18
1273	4	8	4	3	4	1	4	7	1	--	3	10	49
1274	2	7	7	2	3	--	4	4	--	--	5	3	37
1275	3	2	2	2	--	--	--	--	--	--	--	--	9
Toplam	**65**	**58**	**59**	**42**	**43**	**38**	**46**	**53**	**32**	**47**	**51**	**60**	**594**

8 NUMARALI AHKÂM DEFTERİ													
Yıllar	**AYLAR**												
	M.	**S.**	**Ra.**	**R.**	**Ca.**	**C.**	**B.**	**Ş.**	**N.**	**L.**	**Za.**	**Z.**	**Toplam**
1275	--	--	--	--	5	1	3	4	1	4	5	3	26
1276	6	2	6	4	6	--	7	2	--	2	4	4	43
1277	2	4	7	1	4	1	1	1	1	9	3	1	35
1278	9	3	9	6	2	7	5	3	--	2	5	4	55
1279	4	4	2	2	1	1	3	1	1	1	--	1	21
1280	--	3	1	--	--	2	2	1	--	2	--	1	12
1281	1	1	--	1	1	--	1	--	--	1	1	1	8
1282	--	1	2	--	1	3	--	--	--	1	--	--	8
1283	--	--	1	4	2	2	1	2	2	1	1	--	16
1284	2	--	--	1	2	2	3	--	--	--	--	--	10
1285	--	2	3	--	1	--	1	1	--	--	--	1	9
1286	1	1	1	--	1	--	--	--	--	--	--	--	4
1287	--	--	--	--	1	--	--	2	--	--	--	2	5
1288	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2	3
1289	**--**	**--**	**--**	**--**	1	**--**	**--**	**--**	**--**	**--**	**--**	**--**	1
1290	--	--	--	--	--	1	3	--	--	--	--	--	4
1291	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	--	1
1292	1	--	1	--	2	--	--	1	--	--	--	--	5
1293	--	1	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2
1294	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
1310	--	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	1
1315	--	--	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	1
1327	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	1	--	2
1328	--	--	--	--	--	1	--	--	--	--	--	--	1
1329	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1
Toplam	27	23	34	21	31	21	31	19	5	23	20	20	**275**

EK-2

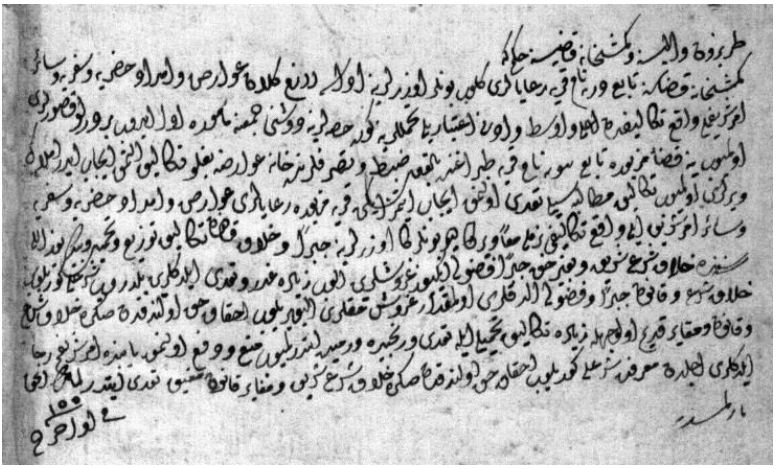

A.{DVNS.AHK.TZ.d.0001, 1/4

Trabzon Vâlîsine ve Gümüşhâne Ḳādîsı'na Hüküm ki

Gümüşhâne kazâsına tâbi‘ Dere (?) nâm karye re‘âyâları gelüp bunlar üzerlerine edâsı lâzım gelen ‘avârız ve imdâd-ı hazariyye ve seferiyye vesâ'ir emr-i şerîfimle vâki‘ tekâlîfden a‘lâ ve evsat ve ednâ i‘tibâriyle tahammüllerine göre hisselerine düşenin cem‘ini me'mûra edâ edüp bir dürlü kusûrları olmayup yine kazâ-i mezbûra tâbi‘ Sür (?) nâm karye toprağında bi'l-fi‘l zabt u tasarruflarında hâne-i ‘avârıza bağlu tekâlîf alınmak îcâb eder emlâk ve yerleri olmayup tekâlîf mutâlebesiyle ta‘addî vü rencîde olunmak îcâb etmez iken karye-i mezbûre re‘âyâları ‘avârız ve imdâd-ı hazariyye ve seferiyye vesâ'ir emr-i şerîfim ile vâki‘ tekâlîfi *"Bizimle ma‘an verin,"* deyü bunlarıñ üzerlerine cebren ve hilâf-ı ḳānûn tekâlîf tevzî‘ u tahmîl ve biñ yüz elli ( ) senesinde hilâf-ı şer‘-i şerîf ve bi-gayr-i hakkın cebren ve fuzûlî ikiyüz guruşların alup ziyâde gadr ü ta‘addî eylediklerin bildirüp şer‘le görülüp hilâf-ı şer‘ ü ḳānûn cebren ve fuzûlî aldıkları ol-mikdâr guruş hakları alıverilüp ihḳāḳ-ı hakk olundukdan soñra hilâf-ı şer‘ ü ḳānûn ve muġāyir-i kadîm ol-vechile ziyâde tekâlîf tahmîli ile ta‘addî ve rencîde vü remîde etdirilmeyüp men‘ ü def‘ olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ eyledikleri ecilden ma‘rifet-i şer‘le görülüp ihḳāḳ-ı hakk olundukdan soñra hilâf-ı şer‘-i şerîf ve muġāyir-i ḳānûn-ı münîf ta‘addî etdirilmemek içün yazılmışdır.

Fî Evâhir-i C. Sene [1]155

[Ağustos 1742]

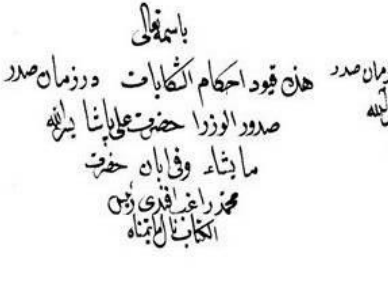

1 Nolu Defter Girişi

2 Nolu Defter Girişi

3 Nolu Defter Girişi

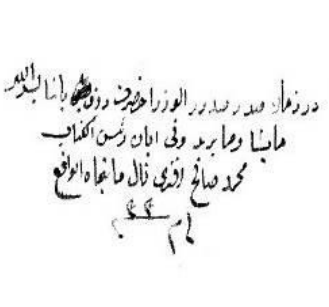

4 Nolu Defter Girişi

5 Nolu Defter Girişi

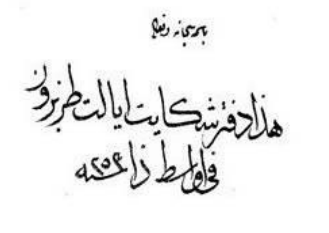

6 Nolu Defter Girişi

7 Nolu Defter Girişi

8 Nolu Defter Girişi

Resim-1 Trabzon Ahkâm Defterleri'nin Giriş Yazıları

1 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

2 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

3 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

4 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

5 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

6 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

7 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

8 Nolu Ahkâm Defteri Kapağı

Resim-2 Trabzon Ahkâm Defterleri'nin Kapakları

1922 NUMARALI TRABZON ŞER'İYYE SİCİLİNE KAYITLI TEREKELERİN SOSYAL VE EKONOMİK AÇIDAN DEĞERLENDİRMESİ*

Hilal Tok Öztekin

(KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/Doktora Öğrencisi/hilaltok1@gmail.com)

Özet

Şerʿiyye Sicillerinin içerdiği konuların çeşitliliği göz önüne alındığında, kaydedildiği şehrin ve Osmanlı Devleti'nin tarihi, ekonomisi, idaresi, sosyo-kültürel yapısı ve hukukî yapısı hakkında ve bu hukukun işleyişi hakkında pek çok bilgi içermektedir. Tüm bunların yanı sıra şerʿiyye sicilleri o döneme tanıklık eden kişilerin kaleminden çıktığı için de birinci elden kaynak özelliğindedir. Bütün bu yönleriyle siciller tarih çalışmaları için vazgeçilmez bir kaynaktır.

Bu çalışma, 1922 numaralı Trabzon Şerʿiyye sicilinde bulunan tereke kayıtlarını ihtiva etmektedir. Sicil, 1169-1170 /1756-1757 yıllarına tekabül eder ve 89 varaktan oluşmaktadır. Sicilde toplam 456 adet kayıt bulunmakta ve bunun 23'ünü tereke kayıtları oluşturmaktadır. Tereke, ölen Müslümanların bıraktıkları malları tespit ile bu malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren belgedir. Tereke bazı kayıtlarda "muhallefât" ve "metrukât" şeklinde de geçmektedir. Tereke kayıtları; vefat eden kişilerin ekonomik durumlarını ve mal varlıklarını, kullandığı eşya türlerini ve bu eşyaların fiyatlarını, sahip olduğu mülklerin türü (ev, dükkân, arsa, bahçe gibi) ve bu mülklerin kıymetini, çocuk sayısını, eş sayısını, borç ve alacağını vb. gibi çok çeşitli veriler sunmaktadır.

1922 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Siciline Kayıtlı Terekelerin Sosyal ve Ekonomik Açıdan Değerlendirmesi isimli bu çalışma ile hedeflenen, 1756/57 yıllarında Trabzon'da yaşamış ve ölmüş zevatın terekelerinin tafsilatlı bir incelemesini yaparak, tablo ve analizler ile dönemin sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgiler vermektir.

Anahtar Kelimeler: Şerʿiyye Sicili, Trabzon, Osmanlı Devleti.

Abstract

Considering the diversity of issues contained in the Sharia Court Registries, it contains a lot of information about the history, economy, administration, socio-cultural structure and juristical structure and functioning of law of Ottoman Empire and the city where they were recorded. In addition to all of these,

* Bu bildiri "1922/108 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi" isimli Yüksek Lisans Tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

they are a first-hand sources because of sharia registries is recorded by the people who were witnessed that period. Registrations in all these aspects are an indispensable resource for historical studies.

This study contains estate records in 1922 numbered Trabzon Sharia Court Registry. The register corresponds to the years 1169-1170 / 1756-1757 and consists of 89 pages. There are a total of 456 records in the register, 23 of which are the estate records. Estate is the document that identifies the goods left by the dead Muslims and shows the division of these goods according to Sharia principles. Estate is also mentioned as "muhallefât" and "metrukât" in some records. Estate records; provides a variety of data such as the economic status and assets of the deceased persons, the types of goods used and the prices of these goods, the type of property (such as home, shop, land, garden) and the value of these properties, the number of children, the number of spouses, debts and claims and so on.

The aim of the study with the name of "Social and Economic Assessment of Estates in the The Number of 1922 Trabzon Sharia Court Register " is to make a detailed examination of estates of the people who lived and died in Trabzon in 1756/57 and to give information about the social and economic situation of the period by tables and analyzes.

Keywords: Sharia Court Registries, Trabzon, Ottoman State.

Giriş

Çalışmanın ana kaynağını Şerʿiyye Sicili oluşturmaktadır. Bu nedenle evvela Şerʿiyye Sicili nin tanımını yapmak yerinde olur. Kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları, sicillât-ı şerʿiyye ve yaygın kullanımı ile şerʿiyye sicilleri denilen bu defterler kadı yahut naibi tarafından tutulmakta ve çeşitli türden belgeleri içermektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî ilişkilere dair kayıtları içeren bu defterler Osmanlı hayatının aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanını için en önemli kaynaklardır.[1]

Defterler bir yıllık kayıtları ihtiva etmektedir. Ancak birkaç yılı bir araya getiren defterler de mevcuttur. Çoğunlukla defterlerin üzerlerinde kadıların isimleri bulunur. Şerʿiyye Sicillerinin tetkik ettiğimizde, bir kadının göreve başlar başlamaz ilk işi, adını, sanını ve vazifeye başladığı tarihi bu defterin ilk sayfasına yazmak olduğu ve vazifesi sona erince de söz konusu defteri bizzat kendisi veya naibi vasıtasıyla halefi olan kadıya devir ve teslim ettiği anlaşılmaktadır.[2]

Şerʿiyye Sicillerinde, merkezden taşraya gönderilen ve çeşitli konuları içeren ferman ve berat türü belgeler; mahkemede görülen asayiş, yaralama, cinayet ve şikâyet türü kayıtlar; veraset, vekâlet, nikâh, boşanma, nafaka ve kisve, kayyum talebi, kefalet türü noterlik kayıtlar; vakfiye kaydı, vergi, narh, kale tamiri, iaşe nakli, maden kayıtları, terekeler, borç senetleri, mülk alım satımları türünden

[1] Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 39, s. 8.
[2] Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Şer'iye Sicilleri*, 1, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988), s. 69.

belgeler bulunmaktadır.[3] Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî ilişkilere dair kayıtları içeren bu defterler Osmanlı hayatının aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanının tarihi için en önemli kaynaklardır.[4]

Kadılar belki Osmanlı İmparatorluğu'nun günü gününe yönetiminde en önemli kişilerdi. Her şehir, her kasaba, her yerleşim merkezi bir kadının otoritesi altındaydı ve kaza dairesi içinde bulunan herkesin, dini, ne olursa olsun, kadının mahkemesine müracaat etmek hakkı vardı.[5] Osmanlı kadısının mülkî, beledi, mali, askeri ve adli sahaları kapsayan görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur denilebilir. Kadı, ilmiye sınıfındandır, şer'i hukuk adamıdır ve bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın bir üyesidir. Şer'i hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümet memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı[6]. Kadıların Osmanlı sistemindeki etkin rolleri sebebiyle şerʿiyye sicilleri sosyal ve yerel tarih çalışmalarında da ana kaynak niteliği taşımaktadır.

1922 numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicili , Hicrî 1169-1170 Miladi 1756-1757 yılları arasını kapsamaktadır. Sicildeki davalara bakıldığında en erken tarihin 1 Rebi'ül-âhir 1169 (M.4 Ocak 1756), en son tarihin ise 22 Zilhicce 1170 (M. 7 Eylül 1757) olduğu görülmektedir.

Bu çalışmaya konu olan 1922 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicili, 89 varaktan oluşmaktadır. Sicilde toplam 456 adet kayıt bulunmakta; bunların 72 adeti hüccet, i'lam gibi dava kayıtları, 288 adeti nikâh kaydı ve 96 adet de sicilin son kısmında yer alan merkezden gelen Emir, Ferman ve Buyruldu türünden kayıtlardır. Sicildeki tereke kayıtları çoğunlukla sicilin ilk kısmını oluşturan hüccet ve ilamların olduğu bölümde yer almakta ve toplamda 23 adettir. Sicilin %5'ini tereke kayıtları oluşturmaktadır. Bu kayıtların 21'i ilk kısımda olup 2'si de 73. varakta yer almaktadır.

Miras Hukuku ve Osmanlı Devletindeki Tatbiki

Tereke kayıtlarının tetkikine geçmeden evvel miras hukuku konusuna değinmekte fayda vardır.[7] Miras hukuku, İslam hukukunun teşekkülünü en erken tamamlamış bir alanıdır. Çünkü bu konudaki esaslar hiçbir hukuk alanında

[3] İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, (Ankara: Turhan Kitapevi Yayınları, 1994), s. 66.
[4] Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", s. 8.
[5] Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300- 1650 İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, (İstanbul: İstanbul BilgiÜniversitesi Yayınları, 2006), s. 303-304.
[6] Fahrettin Atar, "Osmanlı Devletinde Kadı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 24, s. 70.
[7] Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2018), s. 297.

görülmeyen bir ayrıntı ile bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından konulmuştur. İslam Hukukunda miras ile ilgili kısma "feraiz" denilmektedir. Feraiz, farizanın çoğulu olup, verilmesi farz olan hisseler demektir. Feraiz ahval-i şahsiyenin üç sahasından biridir. Murisin mülkü olan mallar feraize göre taksim olunurdu. Buna şer'i intikal denmektedir. [8]

Ölümü mütakip, müteveffa veya müteveffiyenin mal varlığı üzerinde sırasıyla dört muamele icra olunur:

1. Ölünün bıraktığı mallardan yani terekeden sıra ile teçhiz, tekfin, tedfin (yıkama, kefenleme, defin) masrafları ayrılır. Hiç malı olmayanın cenaze masraflarını nafakası boynuna borç olanlar karşılar, bunlar yok ise masraflar beytülmal tarafından karşılanır.

2. Sonra, ölen kişinin borçları ayrılıp verilir. Bunlar ölen kişinin vasisi veya kadı tarafından yapılırdı. Zekât, kefaret, nezr gibi dini borçlar, ödenmesi vasiyet edilmemişse, Hanefilere göre ölümle kazaen düşer. Diğer üç mezhebe göre dini borçlar ölümle düşmez; terekesinden ödenir.

3. Geriye kalan mal varlığı vasilere dağıtılır ya da satılıp parası vasilere verilir. [9]

Murisin mal varlığının miras yoluyla intikali için murisin hakikaten veya hükmen vefat etmesi gerekir. Miras şartları akrabalık, nikâh ve veladır. Mirasa mani bazı hususlar vardır. Bunlar, muris ile aynı dinden olmayan varis miras alamazdı. Ülke farkı da miras almaya engeldir Maliki, şafi ve Hanbelilere göre ülke farkı miras manisi değildir. Osmanlıda ecnebi devlet vatandaşları bir Osmanlı vatandaşına varis olamazdı. Miras manisi olan durumlardan bir diğeri de murisini katleden bir kişi varis olamazdı. Bir diğer mani sebebi, köleliktir. Bir diğeri, veled-i zina hakiki babasına ve babasının akrabalarına varis olamaz.[10]

Miras taksiminde ilk sırada ashabü'i- feraiz denilen belli pay sahibi olan mirasçılar vardır. Bunlar; koca, karı, baba, babanın babası veya onun babası, kız, oğulun kızı veya oğulun oğlunun kızı, ana- baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, anne bir kız kardeş, anne, anne veya babanın annesi. Aşağıdaki Tablo 1'de bu mirasçıların bir kısmının mirastaki payları verilmiştir.

[8] Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Umumi ve Hususi Hükümler*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2018), s. 423.
[9] Ekinci, *İslam Hukuku Umumi ve Hususi Hükümler*, s. 423-424.
[10] Ekinci, *İslam Hukuku Umumi ve Hususi Hükümler*, s. 463-464.

Tablo 1- Miras Taksimi

Koca	karısının oğlu, kızı, oğlunun oğlu… veya kızı ile beraber bulunduğunda dörtte bir alır. Bunlardan birisi bulunmazsa terekenin yarısını alır.
Karı	kocasının oğlu, kızı, oğlunun oğlu… veya kızı ile beraber bulunduğunda sekizde bir alır. Bunlardan biri bulunmazsa terekenin dörtte birini alır.
Baba	Ölenin oğlu veya oğuldan oğul altsoy ile birlikte mirasçı olursa 1/6 pay alır. Ölenin kızı, oğlunun kızı veya oğlunun oğlunun kızı ile mirasçı olursa 1/6 ile birlikte terekeden paylar dağıtıldıktan sonra varsa kalanı alır. Bunlardan kimse bulunmazsa pay sahiplerinin paylaşımından sonra kalanı alır. Belli pay sahibi mirasçı yoksa terekenin tamamını alır.
Dede	Bunda durum baba ile aynıdır. Fakat baba sağ ise dede mirastan pay alamaz.
Kız	Ölenin oğlu yoksa bir tane kızı var ise terekenin yarısı ona kalır. Eğer ölenin kızı birden fazla ise terekenin üçte ikisini aralarında eşit olarak paylaşırlar. Fakat ölenin kızı ve oğlu birlikte mirasçı olursa terekeden hisselerine düşen kısmı aralarında kız bir, oğul iki pay şeklinde paylaşırlar.

Miras taksiminde bir diğer grup asabedir. Bunlar, bir kimsenin araya kadın girmemiş akrabaları ile bu hükümde kabul edilen yakınlarına asabe akrabalar denir. Terekenin paylaşımında belli pay sahipleri yani ashabü'i- feraiz mirasçılar hisselerini aldıktan sonra kalanı, belli pay sahibi mirasçılar yoksa terekenin tamamını asabe akrabalar alırlar. [11]

Osmanlı Devletinde, İslam miras hukuku mevcut menkul her türlü mal ve mülk gayrimenkuller hakkında uygulanmıştır. Ancak tarım arazileri ve vakıf taşınmazlar hakkında aynı şey söz konusu olmamıştır. Çünkü Osmanlı Devletinde tarım arazilerinin önemli bir kısmı mülk değil miri arazidir ve devlete aittir. Bu nedenle mutasarrıf öldüğünde ekip biçtiği miri araziler terekeye dâhil edilmezdi. Fakat Osmanlı Devleti, mutasarrıfların işlettikleri topraklara daha fazla bağlanmalarını temin etmek maksadıyla tasarruf hakkını mülkiyetten doğan bir hak gibi mirasçılara intikalini kabul etmiştir. Zaman içinde intikal esaslarında belli değişiklikler yapılmıştır. Böylece miri arazinin mirasçılara intikalinde şer'i hukuk değil örfi hukuk esas olmuştur.[12]

Tereke Defterleri Kapsamı ve Ehemmiyeti

Tereke Defterleri İktisadi ve içtimai tarihimiz bakımından birinci derecede mühim kaynaklardandır. Tereke defteri başka tabirle metrukat defteri, ölen Müslümanların bıraktıkları malları tespit ile bu malların şeriat esasına göre

[11] Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 307-317.
[12] Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 297-298.

taksimini gösteren kadı defterleridir.[13] Osmanlı hukuk sistemine göre, ölen kişilerin geride bıraktıkları eşya ve mallarının tespit ve taksimi kadıların görevleri arasında yer alır. Zamanla mirasın taksimi işi kadıların maiyetindeki kassam denilen memurlara bırakılmıştır. Fakat sivil kesimin miras taksimini kadıya yaptırması isteğe bağlıdır. Kadı, ancak mirasçıların veya alacaklıların talebi durumunda yahut mirasçılar arasında küçük çocuklar varsa miras taksimine müdahale edebilir. Askeri zümre mensuplarının terekesinin kayıt altına alınması ise zorunludur.[14]

Kişinin vefatıyla birlikte hemen mal varlığının tespiti yapılır. Bu maldan techiz ve tekfin masrafları karşılanır, ölen şahsın borçları varsa bunlar ödenir, mal varlığı borçlarının tamamını karşılamıyorsa alacaklılar terekede hisseleri oranında hak sahibi olur: bu arada vakıfların alacağına öncelik tanınır. Borçların ödenmesinden sonra vasiyetler yerine getirilir ve kalan mallar mirasçılar arasında paylaştırılır. Ölen kimsenin mirasçısı yoksa tereke beytülmale intikal eder. Askeri zümre mensuplarının muhallefatıyla ilgili işlemlerin kazaskerler tarafından yürütülmesinin sebebi devletin haklarının zayi edilmeden hazineye intikalini sağlamaktır. Yeniçerilerin vefatı halinde muhallefatları ocak tarafından kayda alınır, varisleri varsa onlara verilirdi. Mirasçısı olmayanların muhallefatı ise kendi ocağına kalırdı.[15]

Tereke defterleri, ölenlerin içtimai menşelerine, medeni hallerine ve aile hayatına ait bilgiler yanında; hayatta bulundukları sırada tasarruflarında bulunan her türlü giyim ve ev eşyası ile mobilya ve mutfak takımlarını; kiler mevcudunu; ev, bağ, bahçe ve değirmen gibi malları, köylerdeki çiftlik, bina ve araçları ile hayvan cins ve miktarlarını; ambarda mevcut veya tarlada ekili tahılın miktar ve çeşitlerini; atölye ve ticarethanelerdeki aletlerle malzemenin veya ticari malların çeşit ve miktarını vermekte ve bütün bu malların tahmini veya müzayede ile satışları sonrası fiili olarak tahakkuk etmiş fiyatlarını tespit etmektedir. Bu türlü zengin muhteviyatı ile tereke defterleri muhtelif içtimai zümreler arasında servetin dağılımı ve unsurları; maddi kültürün vasıf ve imkânları; hayat, konfor veya lüksün seviyesi, silahların ve elbiselerin çeşidi, imalathaneler ile zirai işletmelerin teşkilatı gibi pek çok konunun aydınlatılmasında çok önemli bir kaynaktır.[16]

Defterlere geçirilen muhallefat kayıtları dört kısımdan oluşmaktadır. Başlık kısmında ölen kişinin kimliği, unvanı, ait olduğu zümre, mesleği, ikamet ettiği ve öldüğü yer, ölüm şekli, vefat tarihi gibi bilgiler yer alır: bu arada mirasçılarının kimler olduğu da belirtilir. İkinci kısımda kalan malların ayrıntılı bir dökümü

[13] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul: Eren Yayınları, 2009), s. 187-188.
[14] Tahsin Özcan, "Muhallefât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), s. 406.
[15] Özcan, "Muhallefât" , s. 407.
[16] Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri 1545-1659", *TTK Belgeler Dergisi*, Cilt III, Sayı 5-6, (1966), s. 1-2.

verilir. Burada kaydedilen her malın bilirkişi tarafından tespit edilen değeri de yazılır. Üçüncü kısımda teçhiz, tekfin, ıskat, it'am-ı fukara, resm-i kısmet ve diğer işlemler için yapılan masraflarla borçlar sıralanır: varsa mehir ve nafaka borçları özellikle kaydedilir. Son bölümde mirasçılardan her birinin mirastan alacağı hissenin oranı ve hissesine düşen malın nakdi değeri belirtilir.[17]

Örneğin 1922 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicilindeki 3/2 numaralı tereke kaydında ilk bölümde ölen kişinin Yenicuma mahallesinden Golacı (külahçı) Ali beşe ibn Abdullah olduğunu, mirasının karısı ve oğluna kaldığını görmekteyiz. Daha sonra tabloda kalan malların o zamanki kıymeti yazıldığını, sonra terekenin toplam miktarı yazıldıktan sonra teçhiz, tekfini ve diğer vergiler ile birlikte eşine vereceği mehir ve borcu kaydedilmiştir. En nihayet terekenin kalan kısmı ve bunların mirasçılarına taksimi görülmektedir. Golacı (külahçı) Ali beşenin eşyalarına bakıldığında aba kapot, köhne fes ve sarık, köhne gurredan, köhne entari, simli sandık ve köhne kese, köhne çuval, köhne kilim, köhne yorgan, halı, çuval, tasi saç ayağı gibi eşyalar mevcuttur. Ayrıca bunun yanında 264 para nakit olduğu kayda geçmiştir. Bunların yanında bir bab odası ve dükkânı olduğu ve bunların kıymetleri ile dükkânda bulunan eşyaları da yazılmıştır. Dükkândaki eşyalarına bakıldığında müteveffanın yaptığı meslek hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Merhumun terekesi cem'an üç bin altı yüz seksen bahadır. Terekenin bu kısmında da yukarıda belirtildiği üzere teçhiz tekfin ve diğer masraflarla eşine olan mehir ve borcu olduğu kaydedilmiştir. En son mirasçıları olan eşi Aişe hatun ve oğlu Mehmed'e kalan paylar kaydedilmiştir.

1922 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicili Ne Kayıtlı Terekelerin Sosyal ve Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi

Tereke kayıtlara baktığımızda 1756-57 yıllarında Trabzon halkının ekonomik ve sosyal hayatı hakkında bize bir takım bilgiler vermektedir. Verasetin daha çok müteveffanın/müteveffiyenin karısı/kocası ve çocukları arasında taksim edildiğini ancak bazı durumlarda kardeş, kardeş çocukları veya mirasçı olduğu şahitlerce ispatlanmış kişilere verildiğine rastlamaktayız. Tereke çoğunlukla doğrudan varislere verilirken, bazen de mallar varislerin isteği ile Sukî Sultani de satılıp parası mirasçıların aralarında taksim edildiğine rastlanılmıştır. Bu neviden kayıtların 3 adet olduğu tespit edilmiştir.[18] Ayrıca sicildeki 3 adet tereke kaydında, herhangi bir yakını tespit edilmeyen ve Trabzon'da vefat eden, terekeleri yazılmış kişilerin kaydına rastlanılmıştır. Bu terekeler yasal varisleri olmadığı için Beytü'l-mala aktarıldığı görülür.[19]

---

[17] Özcan, "Muhallefât", s. 407.

[18] Trabzon Şerʿiyye Sicili (T.Ş.S.) , **1922/108**, 9/2, 12/4, 14/2

[19] T.Ş.S. , **1922/108**, 8/2, 11/6, 15/2

Terekelerin değerlerine bakıldığında 18. Yüzyıl ortalarında Trabzon halkının ekonomik düzeyi hakkında fikir sahibi olabiliriz. Aşağıda verilen Tablo 2'de 1922 numaralı sicildeki terekelerin kayıt sırasına göre "cem'an yekûn" yani toplam değerleri verilmiştir. Bu tabloda da görüldüğü üzere en yüksek meblağlı tereke kaydı 12/1 numaralı kayıttır. Bu tereke aslen İstanbul Cihangir Mahallesi ahalisinden olan ve Trabzon'da Orta Hisar'da Saray-ı Atik Mahallesinde otururken vefat eden gümrük katibi Fevzi Efendiye aittir. En düşük meblağlı kayıt ise 4/2 numaralı kayıt olup Trabzon Kale-i Kule Mahallesi sakinlerinden Süleyman beşe ibn-i Ali isimli kişiye aittir. Yine bu tabloya bakıldığında terekesi toplam 1000 guruştan fazla olan tereke 11'dir; buna karşın 1000 guruştan az olan tereke sayısı ise 12'dir. Tereke sahiplerinin unvanlarına bakıldığında ise; Beşe: 3/2, 3/4, 4/2, 7/1, 8/2, 15/2; Efendi 12/1; Hacı: 8/1, 9/2, 11/3, 73/2, 73/3; Seyyid: 10/5 numaralı kayıtlardır. Geri kalan kişilerin ise sadece isimleri yazılmıştır. Bakıldığında en fazla "beşe" ve "hacı" unvanlarının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz.

Tablo 2- Tereke Miktarları ve Kayıt Numaraları

Kayıt Numarası	Cem'an Yekûn (Guruş)
3/2	3.680
3/4	254
4/1	842
4/2	32
5/1	3.983
6/3	38.247
6/6	2.258
7/1	8.240
8/1	2.705
8/2	234
9/2	170
9/4	7.743
10/5	353
11/3	14.520
11/6	95
12/1	441.140
12/4	835
13/2	287,5
14/1	14.363
14/2	680
15/2	436
73/2	532
73/3	1.000

Sicildeki kayıtlara bakıldığında tereke sahiplerinin çoğunlukla erkekler olduğu görülürken; az sayıdaki kayıtta kadınlara ait terekenin yazıldığına rastlanmıştır.[20] Örneğin bunlardan 5/1 numaralı kayıtta Muhyiddin Mahallesi sakinelerinden Aişe binti Süleyman isimli kadının vasiyetiyle veraseti kız kardeşi ve kız kardeşinin oğluna verildiği tespit edilmiştir. 9/4 numaralı kayıtta müteveffiye olan Aişe binti el-Hac Ömer'in veraseti kocası ve çocukları arasında taksim edilirken 12/4 ve 14/2 numaralı kayıtlarda kadınların terekeleri varisleri isteği üzerine Sukî Sultanî'de açık arttırma ile satılıp elde edilen paranın aralarında taksim edildiği kayıtlarda görüşmüştür.

Osmanlı Devletinde genellikle tek eşlilik vardı; buna karşın çok eşlilik ise oldukça az sayıda idi. 1922 numaralı sicilde de çok eşlilik kayıtlarına rastlanılmıştır. Bunlardan ikisi terekelerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 8/1 numaralı kayıtta; Çarşı Mahallesinden Göncü Hacı Ömer bin Hamza'nın veraseti zevceleri Saliha binti Ömer ve Havva binti Mehmed ve kızları Hadice, Fatıma, Emine ve Aişe'ye ve kardeşleri oğulları İbrahim bin Osman ve Mehmed bin el-Hac Ali'ye münhasır olduğu kaydedilmiştir. Diğer kayıt 12/1 numaralı olup İstanbul'da Cihangir Mahallesi ahalisinden olup Trabzon'da Orta Hisar'da Saray-ı Atik Mahallesi sakinlerinden iken ölen Gümrük Kâtibi Fevzi Efendinin veraseti Trabzon'daki zevcesi Saliha binti Ali ile İstanbul'daki zevceleri Fatıma ve Ümmü Gülsüm ile oğlu Fetullah Efendi, kızları Rukiye, Emetullah ve Zeliha'ya münhasır olduğu kaydedilmiştir.

Bunlardan başka 8/2 numaralı kayıttaki terekede Cariye, 13/2 ve 73/3 numaralı kayıtlarda ise köleler karşımıza çıkmaktadır. Cariye tereke malları arasında yazılırken, kölelerin mirasçıların isteği üzerine terekeden hisse aldığı görülmüştür.

Tereke kayıtlarına bakıldığında kişilerin cinsiyeti, unvanları, eş sayısı gibi bilgilerin yanında yaptığı meslekler ile ilgili de bilgiler karşımıza çıkmaktadır. 1922 numaralı Trabzon siciline kayıtlı terekelerde vefat eden kişilerin meslekleri; kolahçı, berber, dellal, göncü, tüccar, vekilharç, gümrük katibi, gazzaz, semerci ve dergah-ı ali cebecisi olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin terekelerindeki mallar arasında yaptıkları işle alakalı alet ve malzemelerin olduğu görülmektedir.

1922 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilindeki tereke kayıtlarına bakıldığında vefat eden kişilerin ölüm sebepleri ile ilgili bilgilere rastlanılmıştır. Genellikle kişilerin "fevt yada vefat" yani eceliyle öldüğü görülür. Bunlar: 3/2, 4/2, 5/1, 6/3, 6/6, 8/1, 8/2, 9/2, 12/1,13/2, 73/2. Bunların dışında katledilen yani maktülen vefat edenler: 3/4, 4/1, 14/1, 15/2. Ayrıca 14/2 numaralı tereke kaydında vefat eden kişinin dut ağacından düşüp öldüğü kayda geçmiştir. 10/5 numaralı tereke kaydında

[20] T.Ş.S. , **1922/108**, 5/1, 9/4, 12/4, 14/2

tereke sahibi hacda iken vefat etmiş; 11/3 numaralı kayıtta tereke sahibi hacdan dönerken vefat etiği kaydedilmiştir.

Terekelerde vefat eden kişi ile ilgili teferruatlı bilgiler mevcuttur. Yukarıda da zikredildiği gibi adı, unvanı, mesleği, eş sayısı gibi bilgilerin yanında bir de hayatta iken yaşadığı yer de detaylı bir şekilde kayda geçerdi. Aşağıdaki Tablo 3 de 1922 numaralı sicilde vefat eden kişilerin yaşadığı mahalleler görülmektedir. Buna göre Tekfurçayırı Mahallesinden 3 kişi, Orta Hisar'da Cami-i Kebir Mahallesi ve Orta Hisar'da Saray-ı Atik Mahallelerinden 2 kişi diğer adı geçen mahallelerden de birer kişinin vefat ettiğini görüyoruz.

Tablo – 3 Tereke Sahiplerinin Bulunduğu Mahalleler

Orta Hisar'da Cami-i Kebir Mahallesi: 12/4, 13/2	Debbağhane Mahallesi: 73/3
Yenicuma Mahallesi: 3/2	Muhyiddin Mahallesi: 5/1
Orta Hisar'da Saray-ı Atik Mahallesi: 12/1, 73/2	Faroz Mahallesi: 9/4
Şirin Hatun Mahallesi: ¾	Tekfurçayırı Mahallesi: 6/3, 11/3, 14/2
Hoca Mahallesi: 14/1	Bab-ı Zağnos: 10/5
Kule Mahallesi: 4/1	Kasımpaşa Mahallesi: 6/6
Kal'a-i Kule Mahallesi: 4/2	Boztepe: 7/1
Aşağı Hisar'da Saçlı Hoca Mahallesi: 9/2	Çarşı Mahallesi: 8/1
Yeni Han: 8/2	Aşağı Hisar'da İkizoğlu Hanı: 11/6

Terekelerde kayda geçen ev eşyası ve giyim kuşam eşyalarına bakıldığında 18. Yüzyılın ortalarında Trabzon halkının sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgiler vermektedir. 1922 numaralı sicilde kullanılan ev ve giyim kuşam eşyaları: fes, sarık, ayakkabı, gurredan, aba kapot, entari, sanduk, kese, çuval, kilim, seccade, minder, kürk, şal, şamdan, yorgan, halı, yastık, çuval, kendir, tas, saç ayağı, leğen, güğüm, bulgur, bakla, soğan, odun, ovam tahtası, tüfenk, kantar, çömlek, testi, lazut, döşek, yastık, aba şalvar, bakraç, ibrik, çarşaf, ağaç kursi, kaşık, el değirmeni, fındık, balta karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında bir terekede ecza kitabı ayrıca iki terekede Kur'an-ı Kerim kayda geçmiştir.

Tablo 4- Terekelerdeki Ev, Arsa, Bahçe ve Dükkânların Bulundukları Yer, Özellik ve Fiyat Dağılımı

Kayıt Numarası	Bulunduğu Mahalle/ Köy	Taşınmazların Türü ve Özelliği	Değeri
3/2	Yeni Cuma Mahallesi	1 bab oda	1600 guruş
3/4	Hatuniye Vakfı Kurralarından Vivera İsimli köy	-	30 guruş
5/1	Muhyiddin Mahallesi	Mülk menzili	1400 guruş
6/3	Tekfur Çayırı Mahallesi	-	6000 guruş
7/1	Boztepe Sakinlerinden	Mülk menzili ve bahçe	4000 guruş
8/1	Çarşı Mahallesi	Mülk menzili ve mağaza	360 guruş
8/1	Kemerin Üstünde?	Mülk dükkân	400 guruştan 2 adet
9/2	Saçlı Hoca Mahallesi	Mülk menzilli	100 guruş
10/5	Bab-ı Zağnos Mahallesi	Mülk menzilli	200 guruş
10/5	Tekfur Çayırı Mahallesi	Bahçe ve menzil	100 guruş
12/4	Cami-i Kebir	Bir bab dükkân	50 guruş
12/4	Cami-i Kebir	Mülk menzili	30 guruş
12/4	-	Bir bab kat	50 guruş
13/2	Cami-i Kebir	Arsası vakıf binası olan mülk menzili	200 guruş
14/1	Hoca Mahallesi	Yarım mülk menzili	6000 guruş
73/3	Debbağhane Mahallesi	Hariciyeli ve dahiliyeli mülk menzili	600 guruş
73/3	Debbağhane Mahallesi	Debbağ Dükkânı	6000 guruş

İncelenen 1922 numaralı sicildeki terekelerde oturulan evler, sahip olunan arsalar, bahçeler ve dükkânlar ile ilgili bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Evler, bahçeler, arsalar ve dükkânların (varsa) özellikleri, bulundukları mahalleler ve 1765-57 yıllarındaki değerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere evlerin fiyatları bulunduğu mahalleye, arsalı olup olmamasına göre değişiyordu. En düşük fiyatlı evler 30 guruş değerinde olup; 3/4 numaralı kayıtta Vivera isimli köyde bulunan ev, 12/4 numaralı kayıtta Cami-i Kebir Mahallesinde bulunan evdir. En yüksek fiyatlı evler 6000 guruş değerinde olup;

6/3 numaralı kayıtta Tekfur Çayırı Mahallesindeki özelliği belirtilmeyen ev ve 14/1 numaralı kayıtta Hoca Mahallesinde bulunan yarım hisseli evdir. Dükkân fiyatlarına bakacak olursak; 73/3 numaralı kayıtta Debbağ dükkânı 6000 guruş, 8/1 numaralı "Kemerin üstü" şeklinde yeri belirtilen 2 dükkân 400'er guruş, 12/4 numaralı kayıtta geçen Cami-i Kebir Mahallesinden bir bab dükkan 50 guruştur.

Sonuç

Sonuç olarak, tereke defterleri yerel tarih ile ilgili, muadiline pek fazla kaynakta rastlanılmayacak değerde bilgiler vermektedir. Tarih çalışmalarında nitel verilerin yanında nicel veriler de içeren bu kaynaklar Halil İnalcık'ın deyimiyle "iktisadi, içtimai tarihimiz bakımından birinci derecede mühim kaynaklardır".

"1922 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Siciline Kayıtlı Terekelerin Sosyal ve Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi" isimli bu çalışmada, 18. Yüzyılın ortalarında Trabzon halkının yaşamına dair çok sayıda veri elde ediyoruz. Yaşamış ve ölmüş zevatın, cinsiyeti, hangi unvana sahip olduğu, ne meslek ile uğraştığı, eş sayısı, sahip oldukları ev, dükkân ve arsalarının değeri gibi bilgiler elde etmekteyiz.

KAYNAKÇA

1922/108 Numaralı Trabzon Şerʿiyye Sicili

Akgündüz, Ahmet. *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Şer'iye Sicilleri, 1*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.

_____. "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Editör Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Atalar, Münir. "Şer'iyye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980.

Atar, Fahrettin. "Osmanlı Devletinde Kadı" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Aydın, Bilgin. "Edirne Tereke Sicilleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2010.

Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 2018.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri 1545-1659", *TTK Belgeler Dergisi*, Cilt III, Sayı 5-6, 1966.

Bilgin, Arif ve Fatih Bozkurt. "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010/2.

Bozkurt, Fatih. "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 11, Sayı:22, 2013.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.

_____. *İslam Hukuku Umumi ve Hususi Hükümler*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2018.

Imber, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu 1300- 1650 İktidarın Yapısı*, Çeviren Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Halil İnalcık. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, 2009.

İnan, Kenan. "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları XVIII*, İstanbul, 1998.

_____. "1831 Nolu Şeriye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Mülk Satışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1999.

_____. "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998 Bildiriler*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1999.

_____. Kenan İnan, "Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç- Kredi Münasebetleri", *7. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, Kasım, İstanbul, 1999.

_____. "*Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Özcan, Tahsin. "Muhallefât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Öztürk, Said. "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, Sayı: 3, Güz, 1997.

Sabev, Orlin. "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2012.

Tuş, Muhiddin. "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1998, Sayı: 4.

Uğur, Yunus. "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

1758-1765 YILLARI ARASINDA BAYBURD KAZASINDAN MERKEZE YANSIYAN DAVALAR

(4 No'lu Erzurum Ahkâm Defterine Göre)

Mehmet Emin Üner

(Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ Prof. Dr./ meuner@gmail.com)

Özet

Osmanlı Klasik dönemde davalara genellikle mahallinde şer'i mahkemelerde kadılar tarafından bakılırdı. Ancak mahalli mahkemelerde çözüme kavuşturulamayan davalar ya da adaletin yerini bulamadığı davalar merkeze, Divân-ı Hümayun'a taşınırdı. Dava sahibi ya bizzat gider ya da arzuhal gönderirdi. Burada görülen davaların bir sureti mühimme defterlerine kayd edilirdi. Ancak 1742'den itibaren her eyalete ayrı ayrı defterler ayrılmak suretiyle Ahkâm Defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Çalışmamızın temel kaynağını da bu defterlerden 4 nolu Erzurum Ahkâm Defteri oluşturmaktadır. Bu defter 44x16 ebadında olup 359 sayfadan oluşmaktadır. Ciltli ve ebru kaplamalıdır. Defter 1758 yılından başlayıp 1765 yılında sona ermektedir. Bu çalışmada bu deftere göre 1758-1765 yılları arasında Bayburd kazasından merkeze yansıyan davalar incelenmiştir.

Bu davaları şöyle tasnif etmek mümkündür: Kazada kurulmuş olan vakıflar ve bu vakıfların bünyesinde olan medrese ve cami görevlilerinin şikayetleri, vakfı taşınmazların tamiri ilgili konular yer almaktadır. Tımar sahiplerinin mahallinde çözüm bulamayıp merkeze taşıdıkları davalar özellikle sahip oldukları tımar köylerine dışarıdan birilerinin müdahale etmesi ile ilgili şikayetler. Eşkıya grupları tarafından yerleşim yerlerinin basılması ve ahaliye ait emval ve eşyalarının talan ve gasb edilmesi. Ayrıca bu tür eşkıyalık olaylarına karşı mallarına korumaya çalışanların katl edilmesi şikayetleri de yer almaktadır. Seyyid ve şeriflerin merkeze taşıdıkları davalar. Osmanlı tebasından gayrimüslimlerin kendi aralarında ve kendileri ile Müslümanlar arasında cereyan eden davalar. Alacak verecek şikayetleri. Vergi ile ilgili hükümler. Şer'i mahkemede çözülemeyen arazi davaları. Zeamet sahiplerinin çeşitli sebeplerden dolayı merkeze ulaştırdıkları problemler. Miras davaları. Yeniçeriler ve kale muhafızları ile ilgili davalar. Daha birçok münferit davalar da merkeze yansıdığı görülmektedir. Bu münferit davalar arasında cariyelerle ilgili bir dava dikkat çekmektedir. Ana başlıklarını verdiğimiz bu dava çeşitleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahkâm, Bayezid, Sancak, Erzurum

CASES TRANSFERRED TO THE CAPITAL FROM BAYBURD PROVINCE BETWEEN THE YEARS 1758-1765 (According to the 4th Erzurum Verdicts Register)

In the Ottoman Classical period, the law cases were generally handled by the kadis in sharia courts. However, the cases that could not be solved in the local courts or the cases where the justice could not be

provided would be transferred to the high court in the capital, the Divan-ı Humayun. The complainant would either apply in person or send a petition. A copy of the cases tried here would be recorded in muhimme registers. However, as of 1742, each county was assigned a separate Verdicts Register book. The main source of this article consists of Erzurum Verdicts Register books numbered 4. This book measures 44x16 centimeters and consists of 359 pages. It is in hard cover with paper marbling. The registers start from the year 1758 and ends in 1765. This paper examines the cases that were transferred to the capital from Bayburd province according to this book.

It is possible to classify these transferred cases as in the following: the complaints of the mosque and madrasa attendants of the foundations in the province, cases concerting the repair of the properties of these foundations. Complaints of timar holders whose cases were not resolved locally, and complaints about people outside of timar villages intervening in the village. Bandits attacking settlements and plundering the residents' possessions, and the killing of the residents who try to defend their possessions. The cases sayyids and sherifs. The cases amongst the non-muslim population and the cases between non-muslims and Muslims. Cases of financial debt. Cases about taxes. Cases concerning land properties that were not resolved in sharia courts. Various cases zeamet holders transferred to the capital. Cases of inheritance. Cases about yeniçeris and castle-guards. Many more individual cases were transferred to the capital. A case about cariyes is significant amongst these individual cases. This paper examines and evaluates these types of cases.

Key Words: Bayburd, Sanjak, Verdicts, Erzurum

Giriş

Osmanlı Devleti bir beldeyi fethettiği zaman oraya ilk önce asayişi sağlamak için subaşı ve yargı işlerine bakmak üzere kadı tayin ederdi. Kadının başında bulunduğu mahkemelere ise şer'i mahkeme denilmekteydi. Toplumda fertler arasında anlaşmazlıklar meydana geldiğinde başvurdukları merci bu mahkemeler idi. Buraya intikal eden davaların büyük çoğunluğu burada çözüme kavuşturulur ve olaylar "şer'iyye sicili" ya da "kadı sicili" denilen defterlere kaydedilirdi. Kadı mahkemeleri de denilen bu şer'i mahkemede kadı tarafından çözüme kavuşturulamayan davalar da oluyordu. Bunun yanında kadının verdiği hükümden memnun kalmayan taraflar da olabiliyordu. Bu her iki grup için de adalet arayabilecekleri başka bir kapı daha vardı, o da kuruluş yıllarında bizzat padişahın daha sonraları ise sadrazamın başkanlık yaptığı "Divân-ı Hümâyûn" idi.[1]

Divân-ı Hümâyûn'a toplumsal konumu ne olursa olsun, herkes doğrudan doğruya başvurabilirdi. Yani Divân-ı Hümâyûn, hangi din ve millete mensup olursa olsun ve hangi sınıf ve tabakadan bulunursa bulunsun, kadın erkek herkese açıktı. Siyasî, idarî, askerî, örfî, şer'î, adlî ve malî işler, şikayet ve davalar görüşülüp karara bağlanırdı. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikayeti bulunanlar, vakıf mütevellilerinin haksız muamelelerine uğrayanlar, ağır vergi yükü yüklenenler, vergi toplanmasındaki yolsuzluklara

[1] Geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976).

maruz kalanlar, eşkıyalık olaylarında muzdarip olanlar vesair davacılar için divân kapısı açıktı.[2]

"Devletin en önemli işlevi adaletin sağlanması olduğundan, Divân-ı Hümâyûn herşeyden önce yüce bir mahkemeydi; divanın aynı zamanda bütün devlet işleri ve atamalar hakkında tartışan ve karar alan bir hükümet işlevi de vardı. Bu alanda Divân-ı Hümâyûn'da verilen kararlar, padişah hükmü şeklinde çıkar ve fermanlar mühimme denilen ana divan defterlerine kaydolunurdu".[3] Divân-ı Hümâyûn'da mühimme defterlerin dışında daha birçok defter tutulmakta idi. Bunların içinde en önemlileri ahkâm, tahvil, rüûs, nâme, ahidnâme gibi defterler idi[4]. Divanda mali işlerle ilgili görülen dava hükümleri de Maliye Ahkâm Defterleri'ne kaydedilirdi.[5] Diğer defterleri bu konuda yapılmış çalışmalara[6] havale edip, kaynaklarımızı oluşturan Ahkâm Defterleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ahkâm Defterleri

Ahkâm kelime olarak Arapça "hükm"ün çoğulu olup anlamı kesin emir ve karardır. Osmanlı Devleti'nde herhangi bir konu, iş ve görev için padişah tarafından verilen yazılı emre "hükm-i hümâyûn" adı verilmektedir. Buna aynı zamanda ferman da denilmektedir. Fermanlar, ait olduğu olaya göre Divân-ı hümâyûn kalemlerinden birinde yazılırdı.[7]

Divân-ı hümâyûn devlet işleriyle ilgili olayları re'sen görüşmesi, yani hükümet fonksiyonunu yerine getirmesinden başka "yüksek mahkeme" olarak da görev yaptığından ilk devir Mühimme Defterleri'ndeki kayıtlarda her iki mahiyetteki hükümler de yer alırdı. Bu hükümler Avrupa ortalarından İran'a, Kırımdan Kuzey Afrika'ya ve Arabistan'a kadar uzanan sınırlar içindeki Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısı ve bürokrasisi, devlet ile teb'a ve devlet esnaf ilişkileri, imar, iskân ve ekonomi politikaları, iç ve dış politika, isyanlar ve bastırılma şekilleri, askerî tarih, strateji ve yabancı devletlerle olan ilişkilerle gibi çok çeşitli olayları içeriyordu. 1649 yılına kadar Divân-ı hümâyûndan çıkan bütün kararlar padişahın onayından sonra bu defterlere

---

[2] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s. 13; Halil İnacık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s. 96.

[3] İnacık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik*, s. 99.

[4] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez*, s. 79.

[5] Maliye Ahkâm Defterleri hakkında geniş bilgi için bakınız, Rıfat Günalan, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010), s. 101 ve diğerleri.

[6] Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017); Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/ 5 (2005), s. 101.

[7] Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), s. 111.

kaydedilirdi.[8] Bu tarihten itibaren Mühimme Defterleri'nin yanında yeni bir defter serisi, Şikâyet Defterleri tutulmaya başlandı. Devlet işleyişiyle ilgili kararlar yine eskisi gibi Mühimme Defterleri'ne kaydedilirken, şahısları ilgilendiren davalara taalluk eden ferman, berat ve buna benzer kayıtlar bu yeni defterlere, Şikâyet Defterleri'ne kaydedilmeye başlandı. Ancak bu defterler de Mühimme Defterleri'nin hazırlandığı Beylikçi Kalemi tarafından hazırlanıyorlardı ve ebat, tür ve kayıtların tutulma düzeni bakımından Mühimme Defterleri ile aynı idiler; tek ayırt edici özellikleri içerikleri idi.[9] Bu defterlere kaydedilen hükümlerde bölgeler arasında bir ayırım yapılmamış, farklı eyaletlerden gelenler olaylar aynı deftere kaydedilmiştir.[10]

XVIII. yüzyılda Divan'a gelen şikayetlerin artması ve bunlara daha pratik bir çözüm yolu bulunması için, devrin reisülküttabı Ragıb Efendi tarafından Divân bürokrasisinde yeni bir uygulama olarak getirmiştir.[11] Eyaletlerden gelen davalar ayrı ayrı defterlere kaydedilmiş ve bu defterlere de *"Ahkâm Defterleri"* adı verilmiştir. Muhteva olarak Şikayet Defterlerinin devamı olan bu defterlerin tutulmasına titizlik gösterilmiş ve sürekli bir müracaat kaynağı olmuştur. Eskiden meydana gelmiş bir olay söz konusu olduğu zaman bu defterlere bakılır ona göre işlem yapılırdı.[12] Ahkâm defterleriyle birlikte Şikayet Defterleri de tutulmaya devam etmiştir. Bu durum, Ahkâm Defterleri olmayan bölgelerin şikayetlerinin bu defterlere yazıldığı şeklinde izah edilmektedir.[13]

Ahkâm Defterleri, muhteva olarak Şikayet Defterleri'nin devamı olduklarından dolayı benzer birçok vasfa sahip oldukları gibi, fiziksel olarak farklı yanları da vardır. Ahkâm Defterleri, Şikayet Defterleri'ne göre şekil olarak şer'iyye sicilleri gibi dar ve uzundurlar. Şikayet Defterleri'nin ön yüzündeki kapakta Şikayet Defterleri ibaresi kullanılırken, Ahkâm Defterleri'nin kapak kısmında defterin nereye ait olduğu yazılmaktadır. Bu ve benzeri farklılıklar yanında, benzer yönleri de vardır. Her iki defterin kapağında da defterin içerisindeki onlu sisteme göre ay ve yıl belirtilmek kaydıyla ne zamana ait olduğu gösterilmiştir. Yine bu defterlerin dış kapakları ebru baskılı motifler yer almaktadır.[14]

---

[8] Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, 31, s.520.

[9] Nahide Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir ile İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 9 (1994) s. 359.

[10] Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy 17 (2013), s. 15.

[11] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana", s. 125.

[12] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), c. 1 s. 30 .

[13] Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihi", s. 361.

[14] Meryem Aydın, "Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilayet Ahkâm Defteri'nin Tarihi Kıymeti, *Current Research in Social Sciences*, Sy 3, (2015), s. 73; Abdelbassat Mekki, Ahkâm Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Cezayir'in İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s.18.

Ahkâm Defterleri'nde kullanılan yazı türü divâni'dir. Ancak burada kullanılan yazı tam divânî olmayıp, "kırma" veya "hurda" denilen şekillerdir.[15]

Ahkâm Defteri tutulan eyaletler: Muhteva itibariyle Şikayet Defterleri'nin devamı olan bu defterler eyaletlere göre tutulmuşlardır. Tarih olarak Şikayet Defterleri'nden 104 yıl sonra (Mora Ahkâm Defteri hariç) hepsi 1742 tarihinden başlayıp, II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmektedir. Eyaletlere göre şu şekilde tertip edilmiştir. Adana, Anadolu, Bosna, Cezair ve Rakka, Diyarbekir, Erzurum, Halep, İstanbul, Karaman, Maraş, Mora, Özi ve Silistre, Rumeli, Sivas Şam-ı Şerif ve Trabzon.[16]

Ahkâm Defterleri'nde yer alan her hüküm üç bölümden meydana gelmektedir.

1-Birinci bölümde mahallin şer'i yetkilisine -ki genellikle kadı olmaktadır- veya örfî amire -bu çoğunlukla beylerbeyi/vali,- ya da hem şer'i hem de örfî yetkiliye hitap ile başlar. Örneğin; Erzurum valisine Bayburd kadısına hüküm ki.

2-Hükmün asıl kısmını oluşturan ikinci bölümde şikayeti yapan kişi ya da kişilerin isimleri, şikayetin konusu özetlenir.

3-Son bölümde ise sorunun nasıl çözüleceği belirtildikten sonra, hüküm, "şer'le görülmek yazılmıştır", "ihkâk-ı hak olunmak bâbında", "emr-i şerifim yazılmıştır", "mahallinde i'lâm olunmak bâbında", "kanun üzre amel olunmak bâbında" gibi ifadelerle hüküm hitama ermektedir.

Defterlerdeki şikayet konularına gelince, şikayet için "arz" veya "arz-ı hal" gönderilmesi ilgili kişi ya da kişilerin bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek içindi. Zarar gören taraf şahıs olabileceği gibi, bir kurum da olabilir. Haksız ve zararlı durum eşkıyanın veya mahalli yetkililerinin soygunculuğu, bir mahkeme kararını tanımama, borcunu ödemekten kaçınma veya inkâr etme, genellikle kanunlara aykırı hareketlerden doğma olabilir. Bir yöre halkının yıkık bir köprünün tamiri için başvurmaları da aynı kategoride sayılır. Köylünün toprak anlaşmazlıkları veya bir tımar-erinin köylüden alamadığı vergiler de bir şikayet konusudur. Esnaf, nizamlara aykırı hareket edenleri şikayetle "arz"da bulunabilir. Bütün bu hallerde söz konusu olan şey, özel zararlardır; kamu zararı değildir.[17]

Hükümlerin hazırlanmasının temel sebebini İnalcık şöyle açıklamaktadır: "Padişah, şahıslar arasındaki haksızlıkları ve kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemek veya düzeltmek için şikayet mekanizmasından yararlanmaktadır. Başka deyimle, şikayet ve padişahın

[15] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), s. 62-63.
[16] *Başbakanlık Arşivi Rehberi*, (İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 2000), s. 25.
[17] Halil İnalcık, *Doğu Batı Makaleler II*, Ankara 2009, s. 172.

emrini isteme, yüksek idare otoritesiyle idare edilenler arasında doğrudan doğruya ilişki kuran, komünikasyonu sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır".[18]

Osmanlı döneminde şehrin sosyal, ekonomik ve hukuki hayatını içeren çalışmalarda şer'iyye sicillerinin önemi tartışılmaz.[19] Ahkâm Defterleri de şer'iyye sicilleri gibi şehrin sosyal ve hukuki hayatını yakından ilgilendiren mahkeme kayıtları tarihimizin temel kaynaklarından olup yerel tarih açısından çok büyük öneme sahiptirler. Bu defterlerde ait olduğu bölgenin sosyal, ekonomik durumunu ortaya koyduğu gibi, idarecilerle halk yahut idarecilerin kendi aralarındaki problemleri ortaya koymada ve anlamada önemli kaynaklardır.[20] Özellikle yangın, işgal ve çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşmayan şer'iyye sicillerinin yerini Ahkâm Defterleri alabilmekte, onların boşluğunu dolduracak kıymete haizdirler. Şer'iyye sicillerinde mülkler, yer adları, mimari yapılar, vakıflar, davalı ve davacı da ayrıntılı tarif edilirken Ahkâm Defterleri'nde bu ayrıntılar yoktur. Kişilerin ikamet ettiği mahalleden çok nahiye, kaza ya da sancak gibi idarî birimler zikrediliyor.

Erzurum Ahkâm Defterleri Bayburd Kazasından Merkeze Yansıyan Davalar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde A.DVNS. AHK.ER.d koduyla 19 adet Erzurum Ahkâm Defteri bulunmaktadır. Erzurum Ahkâm Defteri de bütün ahkâm defterleri gibi ciltli olup ebru kaplıdır. İncelemeye esas aldığımız 4 nolu Erzurum Ahkâm Defteri de şekil bakımından diğerlerinin aynısıdır. Bu defter 44/16 ebadında olup 359 sayfadır. Defterin kapağında Erzurum Defteri Min evâil-i Rebiülevvel Sene 1171 ila evâsıt-ı Rebiülevvel Sene 1178 ibare ve tarihleri yer almaktadır. Miladi takvimine göre defter 1758 tarihinde başlıyor ve 1765 tarihinde sona eriyor. Defterin ilk sayfası "Haza Kuyud-ı ahkâmüş-şikâyât-ı Erzurum fî zamân-ı sâdr-ı sudurü'l vüzerâ-i Hazret-i Rağıb Mehmed Paşa yeserallah mâ-yeşâü ve fî ayyan-ı Hazreti Reisülküttâb Elhâc Abdi Efendi tale bekâhu'vaki' fî evâsıt-ı şehr-i Rebiülevvel sene ehad ve seb'in ve miete ve elf" başlığını taşımaktadır. Defterde Bayburd kazası ile ilgili 78 hüküm bulunmaktadır. Bunlar;

Sıbyan Mektebi ile ilgili 1 dava, vakıflarla ilgili 10 dava, tımar ile ilgili 23 dava, malikâne ile ilgili 1 dava, adam öldürme ile ilgili 2 dava, arazi ve çiftlik ile ilgili 5 dava, Sadat-ı kirâm ile ilgili 3 dava, zımmilerle ilgili 4 dava, gümrük ile ilgili 1 dava, alacak-verecek meseleleri ile ilgili 3 dava, vergi ile ilgili 1 dava, cariyelerle ilgili 1 dava, öşr ile ilgili 2 dava, yeniçerilerle ilgili 2 dava, zeamet ile ilgili 10 dava, miras ile ilgili 1 dava, kadının mahkemeye başvurması 1 dava, ehl-i

[18] İnalcık, *Doğu Batı Makaleler*, s. 176.
[19] Geniş bilgi için bakınız: Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, (Ankara: Hiper Yayınları, 2019).
[20] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana", s. 125.

örf ile ilgili 1 dava, kale ile ilgili 2 dava, mahkeme kâtibi ile ilgili 1 dava olmak üzere toplam 78 dava tespit edilmiştir. Aşağıda bunlardan örnek dava ve çözüm önerileri sunulacaktır.

Defterde Bayburd kazası ile ilgili tespit edilen davalar arasında 23 dava ile tımar davaları başta gelmektedir. Bundan dolayı ilk örneğimizi tımar davalarından seçmeyi uygun gördük. Davaya geçmeden önce tımarın tarifine bakalım.

'Tımar, Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memura, belirli bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir".[21] Tımar ile ilgili merkeze giden davalar genellikle tasarrufunda olan yerlere başkaları tarafından müdahale etmekle ilgilidir. Bunun dışında evladı olmadan vefat eden tımarın başkasına tevcih edilmesi ve bunun teyidi, "erbâb-ı tımar" ile reaya arasında çeşitli sebeplerle meydana gelen olaylar ile ilgili hükümlerde bulunmaktadır. Aşağıda bunlardan örnek bir dava işlenecektir.

1760 tarihinde Erzurum valisine Bayburd kadısına yazılan hükümde "Erbâb-ı tımardan Veyis veled-i Murtaza" adlı sipahinin "Erzurum sancağında Bayburd nâhiyesinde Eski nâm karye ve gayriden yedi bin dört yüz akçe tımar mutasarrıfı Abdullah'ın" çocuğu olmadan vefat etmesi üzerine bu yerlerin bu tarihte adı geçen Veyis'e verildiği ve hâlâ berât-ı şerifle üzerinde olduğu bildirilmektedir. Adı geçen tımar köylerinden üretilen mahsul ve vergimin bunun tarafından toplanması, başkalarının müdahale etmemesi gerektiğini yazmaktadır. "Defterhane-i amiremde mahfûz olan Rûznamçe-i hümâyûnuma müraca'at olundukda tımar-ı mezbûr vech-i meşrûh üzre tarih-i mezbârda mezkûr Veyis veled-i Murtaza'ya tevcih ve hâlâ berât-ı şerifîmle üzerinde" kayıtlı olduğu ve buna göre amel edilmesi gerektiği yazılmıştır.[22]

İncelediğimiz defterde tımar davalarından sonra ikinci sırada vakıflarla ilgili davalar gelmektedir. Bu davaların dördü Ferahşad Bey[23] vakfı, dördü Yakutiye Medresesi vakfı, biri Şaban Ağa mescidi vakfı ve biri de evladiyelik vakıf ile ilgilidir. Burada benzer olaylardan bir örnek dava incelenecektir. Ama önce vakıf hakkında çok kısa bir bilgi: Vakıf kelimesi Arapça bir kelime olup "durdurma", "alıkoyma" anlamındadır. Terim olarak ise 8. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar uzanan İslam ülkelerinin özellikle Selçuklular ve Osmanlılar

[21] Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1979,12-I, s. 286.
[22] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Erzurum Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.ER.d), nr. 4, 209/2.
[23] Akkoyunlu olup Korkmaz Beyoğlu Ferahşad'dır. Bayburt'un Pulur kasabasında bir külliyesi yaptırmıştır Külliye Ferahşad Bey Camii ile bir medrese ve bir hamamı ve bir hanı kapsamaktadır. Bunlardan sadece han günümüze ulaşmıştır. John E. Woods, *Akkoyunlular*, (İstanbul: Milliyet yayınları, 1993), s. 392.

zamanında sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynamış olan "dinî", "hukukî" ve "sosyal" bir kurumdur.[24] Hukukî terim olarak ise bir mülkü toplumun menfaatine "ebedi olarak" tahsis etmektir.[25]

"Erzurum sancağında Bayburd nâhiyesine tabi' Pulur nâm karyede vaki' Hacı Ferahşad Bey Camii Şerifi imâmı Mehmed Efendi ve müezzini Ali ve muhasebe kâtibi Seyyid Mehmed ve ihlâshan Seyyid İsmail ve müezzin Seyyid Mehmed ve sair mürtezikaları" yaptıkları hizmetleri mukabilinde vakıf mütevellisi Hüseyin'den ücretleri talep edip alamayınca çareyi İstanbul'da aramışlardır. Vakıf mütevellisi Hüseyin bunların hak ettikleri ücretleri vermediği gibi, bu paraları kendi zimmetine geçirmiştir. Ayrıca camii ve imaretinin de tamir ve onarılması gereken kısımlarını da bakım yaptırmamıştır. 1759 tarihinde Bayburd kadısına gönderilen hükümde adı geçen kişilerin hizmetleri bedelleri olan meblağın geçmiş ayları da dahil olmak üzere mütevelliden tahsil edilip bunlara verilmesi emredilmiştir.[26]

Bir başka dava örneği öşürle ilgilidir. "Öşür"ün sözlük anlamı, onda birdir. Çoğulu ise "aşar"dır. Bilindiği gibi İslam vergi hukukuna göre, zirai mahsullerden belli nisbetler şartlar dahilinde Müslüman tebaadan alınan vergiye "öşür" denir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi, mülk olan "arazi-i öşriyye"den sadece öşür alınmaktaydı. Diğer vergilerde olduğu gibi, öşür toplayanlar da zaman zaman belirlenen miktarın dışında kendi nam-ı hesabına fazladan öşür toplamaya çalıştıkları da görülmektedir. Aşağıda inceleyeceğimiz olay da bunlardan bir tanesidir.

Bayburt kazasında görevli yeniçerilerden Halil adlı yeniçeri ziraat yaptığı topraktan aldığı ürünün öşrünü "kanun ve defter mucebince" sipahiye ödemektedir. Ancak sipahi bununla yetinmemekte İbrahim adında birisini de yanına alıp haksız olarak daha fazlasını talep etmektedir. Halil'in bu konuda elinde "fetvâ-yı şerifesi" bulunmaktadır. Buna rağmen mahallinde çözüm bulamayınca bizzat İstanbul'a kadar gidip orada çözüm aramıştır. Bayburd kadısına yazılan hükümde "kanun ve defterden ziyâde öşr mutalebesiyle" meydana gelen zulmün def edilmesi ve elindeki fetvaya göre öşrün alınması emredilmiştir.[27]

Okuduğum birkaç tane Erzurum Ahkâm defterlerinde ilk defa bir Sıbyan mektebi muallimin şikayetine rastladım. Ayrıca Rakka Ahkâm defterlerini de okudum onlarda muallimlerin şikayetlerine hiç rastlamadım. Sıbyan mektepleri Osmanlı Devleti'nde ilköğretim temel kurumlarıdır. Osmanlılar, Selçuklularda ve öteki İslam ülkelerindeki mektep, küttap denen ilköğretim düzeyindeki okulları aldılar. Karahanlılar veya Selçuklular'da "Sıbyan Mektebi" denildiği ve

[24] Bahaddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1986, 13, s. 153.
[25] Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. 3, s. 577.
[26] BOA, A.DVNS. AHK.ER.d, nr.4, 62/2.
[27] BOA, A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 26/1.

Osmanlılar'da da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Vakfiyelerde bunların adı "Dar-üt Talim", "Mektep", "Mektephane", "Muallimhane", "Dar-ül İlim" şeklinde geçer. Halk arasında ise bunlara "Mahalle Mektebi", "Sıbyan Mektebi", "Taş Mektep" denmekte idi. Bu mekteplerin hocalarına "Muallim", yardımcısına "Kalfa" (halife) deniliyordu. Tanzimat'tan sonra bu okullara yeni adlar verildiği görülecektir. Bu okullar her mahallede ve hemen her köyde mevcuttu, ekseriya camilere bitişik olarak yapılırlardı. Aşağıdaki hükümde dile getirilen böyle bir mektepte muallimlik yapan kişinin şikayetidir.

"Ömer Halife demekle ma'rûf kimesne gelub Bayburd kasabasında vaki' Camiikebir kurbunda olan mektebde yevmî iki akçe vazife ile askerî berâtıyla mu'allim-i sıbyan edâ-yı hizmet" etmektedir. Dışardan birilerinin karışması gerekmezken kasabada ikamet eden Musluoğlu Muhammed ve bazı kimseler elindeki berat askerî berat olup vâkifin şartlarına aykırıdır ayrıca biz askeri berata itibar etmeyiz deyip görevinde zorluk çıkarmışlardır. 1759 tarihinde Bayburd kadısına hitaben yazılan hükümde elindeki beratına göre hizmet verdiği sürece kendisine ücret ödenmesi gerekir. Belgenin diliyle "yedinde olan askerî berâtı mucebince hizmet-i lazımesi edâ eyledikçe müstahak olduğu vazifesi tamamiyle kenduya verilub ta'allül ettirilmemek emrim olmuşdur".[28]

Yine nadir rastlanan olaylardan bir tanesi de cariyeler ile ilgilidir. Cariye doğuda ve batıda savaşta esir edilen veya para ile satın alınan kadın. Sahibi bunun üzerinde tam tasarruf hakkına sahipti. İstediği işi gördürür, yatak hizmeti yaptırır veya satabilirdi. Hukuk bakımından cansız eşyadan farksızdı. Cariye alıp satmak ayrı bir ticaret kolu idi. Bunların arasında ana olmak suretiyle bulundukları konakların veya sarayların sahipliği ve valideliği rütbesine ulaşanlar da olurdu. Cariyeleri ilk defa himaye eden ve onları hürriyete kavuşturmayı büyük sevaplardan sayan İslam dinidir.[29] Aşağıda incelediğimiz dava bir cariyenin satışı ile ilgilidir.

"Mehmed nâm kimesne südde-i sa'adetime arzuhal edup esirci taifesinden Tüysüz Ali nâm kimesneden bin yüz yetmiş boşluk senesinde iki yüz yetmiş guruşa" satınaldığı cariye için Odabaşoğlu Ali adında bir kişi cariyenin kendisine ait olduğuna dair dava etmiş ve İstanbul'da kadıasker huzurunda savunmuştur. Mahkeme cariyenin Ali'nin olduğuna karar vermiştir. 1760 tarihinde Bayburd kadısına yazılan hükümde alınan meblağın geri verilmesi şartıyla cariyenin eski sahibine verilmesi emredilmiştir.[30]

Bayburt kazasından merkeze giden davalardan vergi konusunda sadece bir dava tespit ettik. Dava konusuna geçmeden önce Osmanlı'da vergi hakkında çok

[28] BOA, A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 94/2.
[29] Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), s. 61.
[30] BOA, A.DVNS. AHK.ER.d, nr.4, 126/3.

kısa bilgi vermek yerinde olacaktır. İslam devletlerinde vergiler "şer'i vergiler" ve "olağanüstü vergiler" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Şer'i hükümlere dayanan ve fıkıh kitaplarında sınırları belirlenmiş vergiye şer 'i vergiler, bunların haricinde devlet tarafından konulan vergilere olağanüstü vergiler denilmektedir. Olağanüstü vergiler de "tekâlif-i örfiyye" ve "tekâlif-i şâkka" diye iki kısma ayrılırdı. Örfi vergiler genellikle savaş gibi olağanüstü durumlarda toplanan vergilerdir. Şeriatın örfi vergilere cevaz verdiği genellikle kabul edilmiştir. Bu tür vergilerde hakkaniyet ve adalet olduğu varsayılır. Şâkka türü vergiler ise ağır vergiler olup haklarında şer'i cevaz bulunmayan ve genellikle haksız kabul edilen vergilerdir. "Güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler" olarak tanımlanmaktadır. Genellikle yerel idarecilerin halktan topladıkları izinsiz vergilerdir. Adaletnâmeler ve fermanlarla yasaklanmışlardır. Bu vergiler teftiş akçesi, devir, harç-ı bâb, masarıf-ı sancak, saray tamiri, esb-baha, hilat-baha, kaftan-baha, nal-baha, zahire-baha, öşr-i diyet gibi isimler taşımaktadır.[31]

Bayburd kazası ahalisi İstanbul'a bir arzuhal gönderip avarız ve bilumum vergilerini ödediklerini ancak vergi toplamakla sorumlu olan voyvodalar tarafından kendilerinden karşılıksız yiyecek, saman vesair şeyler talep edilmektedir. Vergi dışında alınan bu tür şeyler kendilerini zor durumda bırakmaktadır. "olvecihle ahvalleri diğergûn ve perakende ve perişan olmalarına" sebep olmaktadır. 1764 tarihinde Bayburd kadısına hitaben yazılan hükümde ahalinin şikayeti dile getirilmekte ve acilen bu tür kanunsuz vergi ve başka şeyler alınmasına son verilmesi emredilmiştir. Belgenin diliyle "zahir olan mezalim ve ta'addileri men' u def' olunmak bâbında hükm-ı hümayunum rica eyledikleri ecilden mahallinde şer'le görülmek içün emr-i şerif yazılmışdır".[32]

Ehl-i örf hakkında da merkeze yansıyan davalar görülmektedir. Olaya geçmeden önce ehl-i örfü tanımlamak isabetli olacaktır. Osmanlı toplumu genel olarak yöneten ve yönetilenler olarak iki gruba ayrılıyordu. Yönetenler de yetişmeleri ve yaptıkları işe göre ehl-i şer' ve ehl-i örf diye ikiye ayrılıyorlardı. "Ehl-i şer', müslüman aile menşeli olan ve genellikle medreselerde okuyarak icâzet aldıktan sonra kazâ, eğitim ve din alanlarında görevlendirilen ulemâ zümresini; "seyfiye ricâli" de denilen ehl-i örf ise daha çok kul menşeli olan ve Enderun veya Acemi Oğlanları Mektebi'nden yetişerek sipahilikten asesbaşılığa, kethüdâlığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri teşkil ediyordu".[33] Ehl-i örf denilen yerel yöneticilerin zaman zaman halkı rencide ettikleri, eşkıya gruplarıyla işbirliği yaptıkları da görülmektedir. Aşağıda bu tür olaylarla ilgili örnek bir dava ve çözüm yolları incelenecektir.

---

[31] Geniş bilgi için bakınız, Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi(DİA),* 2011, 40, s. 336-337.

[32] BOA,A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 325-2.

[33] Geniş bilgi için bakınız; Mehmet İpşirli, "Ehl-i örf", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, 10. 519-520.

Bayburd kazası sakinlerinden İbrahim Bey mahalli mahkemeye baş vurup şikayetini dile getirmiştir. Ancak öyle anlaşılıyor ki kadı bu problemi çözememiş ve merkeze bildirmiştir. Kadıya yazılan hükümde Bayburd kazası sakinlerinden Murtaza Alemdar adlı kişi ehl-i örf ile birlik olup yine aynı kazada ikamet eden İbrahim'e iftira atıp kendisini kaleye hapsetmişlerdir. Serbest bırakılması için kendisinden para talep edilmektedir. Adı geçen Murtaza İbrahim'in kurtulması için yüz on beş kuruş ve on beş kuruş değerinde bir at verdiğini bu miktarı ödersen serbest kalacağını söylemiştir. İbrahim'in bu miktar nakiti olmayınca da yerine mülk evini rehin almıştır. Bu durumun acilen düzeltilmesi emredilmiştir.[34]

Son olarak kadının İstanbul'a kadar gidip hakkını araması ile ilgili bir davaya bakalım. Osmanlı toplumunda kadın gündelik hayatta komşuluklar, eş, anne olarak hayatını devam ettirirken, bunun yanında sosyal ve ekonomik hayatın bazı safhalarında da yer aldığı görülmektedir. Ticaretle uğraşanlar, kendi adına vakıflar kurup eğitim ve öğretime katkı da bulunanlar yine vakıflar yoluyla toplumun fakir kesimine yardımcı olan kadın sayısı da küçümsenmeyecek derece de fazladır. Ayrıca gündelik hayatta her ne kadar erkek ön planda olsa da, erkeğin bulunmadığı zamanlarda kadın daima bu boşluğu doldurmayı bilmiştir.

Osmanlı kadını buluğa erişip reşit olunca hukukî kimliğini kazanıyordu. Bir haksızlığa uğradığında mahkemeye başvurabiliyor, haksızlığa uğradığı konuda hakkını arayabiliyordu. Bu konuda şehirlerdeki kadınlar kırsal kesime göre daha şanslı idiler. Çünkü devrin ulaşım şartlarında kırsal kesimden şehre ulaşmak kadınlar için pek de kolay olmuyordu. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlarına kadar şehirlerde yaşayan Osmanlı kadını hakkında bilgi edinilebilecek tek kaynak kadı sicilleridir. Bunun dışında ahkâm defterlerinde azda olsa bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Kadı sicillerinde kadınların mahkemeye müracaatları küçümsenmeyecek kadar fazladır. Ahkâm defterlerinde kadınların müracaatları hükümlerin görülmesi, Anadolu'nun herhangi bir taşra şehrinden mesela Bayburd'dan devletin merkezine dilekçe vasıtasıyla ya da kimi zaman da devrin zor ulaşım şartlarına rağmen bizzat merkeze giderek, şikayetlerini dile getirmişlerdir. Aşağıda inceleyeceğimiz hüküm bir kadının bizzat İstanbul'a gidip hak araması ile ilgilidir.

Bayburd kazasında çayır sahibi Fatma hanım vefat ettiğinde oğlu olmadığı için kanunen sipahi Şahinzâde Hüseyin tarafından tapusu kızı Refiye hanıma verilmiştir. Belgenin diliyle "Fatma hatun mütevaffiye oldukda oğlu olmayup mutasarrıf olduğu çayırı kanun üzre tapuya müstahak oldukda mezbûre ol çayırı bin yüz yetmiş üç senesinde karye-i mezbûr sipahisi Şahinzâde Hüseyin sipahiden resm-i tapu ile alub". Ancak hiç ilgisi olmayan kişiler çayırı onun elinden almaya çalışmışlardır. 1761 tarihinde Bayburd kadısına yazılan hükümde adı geçen çayırın

[34] BOA,A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 189/2.

Refiye hanıma ait olduğu ve başkalarının müdahale etmesine müsaade edilmemesi emredilmiştir.[35]

Sonuç

4 numaralı Erzurum ahkâm defterinde Bayburd kazası ile ilgili yer alan davalarla ilgili hüküm suretleri üzerine yaptığımız incelemede bazı sonuçlar çıkarmak ve genel bir değerlendirme yapabiliriz.

İncelediğimiz 4 numaralı defterin hüküm suretlerinden Osmanlı taşrasında Erzurum eyaletine bağlı Bayburd kazasında ikamet edenler yukarıda örneklerini verdiğimiz birçok hususlarda mağdur oldukları ya da bir haksızlığa uğradıklarında mahalli mahkemelerde hak arama yoluna gittikleri, burada adalet tecelli etmediği takdirde şikayet haklarını kullanarak şikayetlerini Divân-ı Hümâyûn'a götürdükleri ve bu şikayetleri sonucunda olumlu cevaplar aldıklarını kadılara hitaben yazılan hükümlerde görülmektedir.

Erzurum'a tabi Bayburd kazasından bizzat ya da arzuhal yoluyla merkeze ulaşan şikayetler devletin en üst merkez yürütme organı olan Divân-ı Hümâyûn'da incelenerek davaların çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. Davaların çözüme kavuşturulmasında şikayet konularıyla ilgili önceki hükümler ya da Şeyhülislam tarafından verilmiş fetvalar doğrultusunda İstanbul'daki defter kayıtları esas alınarak yeni hükümler hazırlanarak ilgili eyaletlerdeki idari ve adli birimlerin yöneticilerine gönderilmiştir. Eyalet ya da kaza idarecileri merkez tarafından kendilerine gönderilen hükümlere göre şikayetlere çözüm getirmeye, mağduriyetleri gidermeye çalışmış, hiçbir şekilde davaların muallakta kalmasına fırsat verilmemiştir. Dolayısıyla tebliği konusu yaptığımız Bayburd kazası idarecileri de kendilerine ulaşan hükümlere göre aynı işlemi yaptıkları, şikayetleri giderdikleri görülmüştür.

[35] BOA, A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 177/2.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Erzurum Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.ER.d), no. 4.

Araştırma-İnceleme Eserler

Aydın, Bilgin. *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Aydın, Meryem. "Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilayet Ahkâm Defteri'nin Tarihi Kıymeti, *Current Research in Social Sciences*, Sy 3, (2015), ss.69-83.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tımar", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1979, c. 12-I.

Başbakanlık Arşivi Rehberi, İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 2000.

Darkot, Besim. "Kemah", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1977, 6.

Emecen, Feridun. "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/ 5 (2005), ss. 107-139.

Günalan, Rıfat. *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2010.

Günay, Ramazan. "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy 17 (2013), ss. 9-29.

İnacık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

İnalcık, Halil. *Doğu Batı Makaleler II*, Ankara 2009.

İpşirli, Mehmet. "Ehl-i örf", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, 10.

Kütükoğlu, Mübahat S.. *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

_____. "Mühimme Defteri", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, c. 31.

Mekkı, Abdelbassat. "Ahkâm Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Cezayir'in İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı", (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Mumcu, Ahmet. *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1993.

Sertoğlu, Mithat. *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

Şahin, İlhan. "Kemah", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, 25.

Şimşir, Nahide. "Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir ile İlgili Hükümler", Tarih İncelemeleri Dergisi, Sy 9 (1994) ss. 357-371.

Tabakoğlu, Ahmet. "Tekâlif", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2011, 40.

Taş, Yasin. *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Ankara: Hiper Yayınları, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Woods, John E.. *Akkoyunlular*, İstanbul: Milliyet Yayınları 1993.

EKLER

Erzurum valisine Bayburd ve boşluk ve boşluk kadılarına

Erbâb-ı tımardan Veyis veled-i Murtaza nâm sipahi gelup Erzurum sancağında Bayburd nâhiyesinde Eski nâm karye ve gayriden yedi bin dört yüz akçe tımar mutasarrıfı Abdullah'ın bilâ veled fevtinden işbu sene-i mübarek Zilhiccesinin yirmi beşinci gününde kendüye tevcih ve hâlâ berât-ı şerifîmle üzerinde olduğu bildirub timar-ı mezbûr ber-muceb-i Deefter-i hakani kendüye zabt ve tahvili tarihine düşen mahsul ve rüsûmu kanun ve defter mucebince ahz u kabz ettirilub hilâf-ı Defter-i hakani ve mugayir-i berât aharı bir dürlü dahl ve ta'arruz ettirilmemek bâbında emr-i şerifim ricâ ve Defterhane-i amiremde mahfûz olan Rûznamçe-i hümâyûnuma müraca'at olundukda tımar-ı mezbûr vech-i meşrûh üzre tarih-i mezbârda mezkûr Veyis veled-i Murtaza'ya tevcih ve hâlâ berât-ı şerifîmle üzerinde olduğu mastûr ve mukayyed olunmağın Defter-i hakani mucebince amel olunmak içün yazılmışdır. Fi evâhir-i Z sene 1174[36]

[36] BOA, A.DVNS.AHK.ER.d, nr.4, 209/2

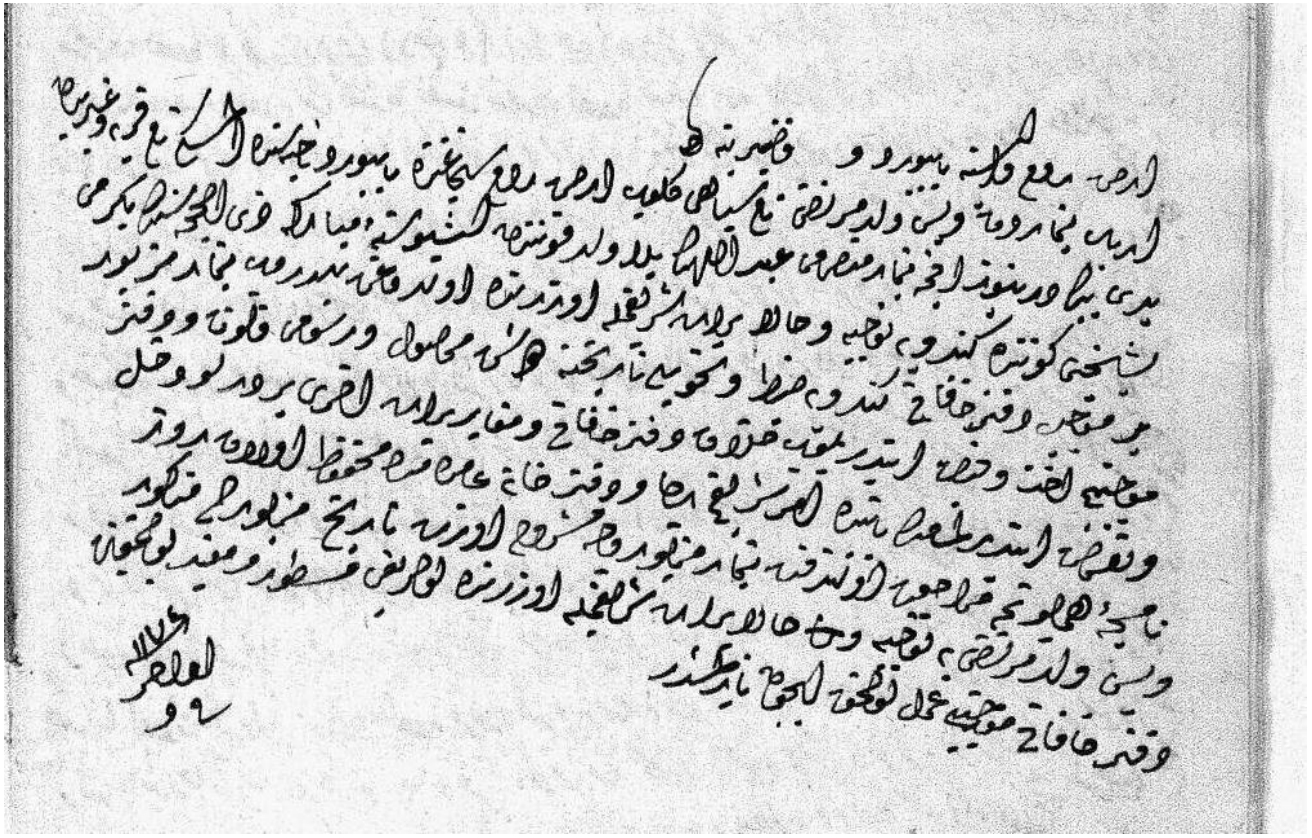

TRABZON ŞEHİR TARİHİNE BİR KATKI: OSMANLI DÖNEMİ TRABZON ŞEHİR HARİTASI (19. YÜZYIL)

Murat Küçükuğurlu

(Erzurum Teknik Üniversitesi, Prof. Dr., kucukugurlu@erzurum.edu.tr)

Özgür Yılmaz

(Samsun Üniversitesi, Doç. Dr., ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr)

Özet

Oldukça eski bir gelenek olan şehir mekânının gözlemlenmesi veya tasvir edilmesi ile ortaya çıkan kaynaklar günümüzde pek çok disiplinden araştırmacılar için eşsiz bir öneme sahiptir. Bilhassa şehir tarihi araştırmalarında görsel malzemeler şehir mekânının tasviri açısından önemli katkılar yapmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı şehir tarihlerinin görsel kaynakları arasında sayılabilecek gerek yerli gerekse de yabancı kaynaklarda yer alan şehir tasvirleri veya topografik resimler, mimari planlar, Oryantalist resim veya gravürler gibi kaynakların yanında 19. yüzyılda yapılan detaylı şehir haritaları şehirlerin geçirdiği dönüşümleri izlemede çok kıymetli bilgiler aktarmaktadırlar. Bu bağlamda, 1898 İngiliz konsolosu Maunsell tarafından hazırlanan Trabzon şehri ve yakın çevresine dair harita şehirdeki meydanlar, mahalleler, cadde ve yollar, önemli askeri, sivil kamu ve dini binaları, mezarlıklar, konsolosluklar ve tarım alanları gibi pek çok ayrıntıyı ihtiva etmektedir. Bu harita temel alınarak Osmanlı, İngiliz ve Fransız arşivleri, görsel ve yazılı kaynaklar yardımı ile yapılan rekonstrüksiyon çalışması sonrasında günümüzde unutulan pek çok çarşı, imalathane, otel, han, kamu binası, konsolosluk, mezarlık, suyolu vb. yapı, mekan veya unsur tespit edilmiş ve harita üzerinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Şehir tarihi, Şehir haritası, Maunsell, 19. Yüzyıl.

Abstract

The sources that emerge from the observation or depiction of the city space, which is a very old tradition have a unique importance for researchers from many disciplines today. Especially in urban history studies, visual materials makes a significant contribution to the description of the urban space. In this respect, detailed city maps made in the 19th century, as well as sources such as city depictions or topographic paintings, architectural plans, orientalist paintings or engravings, which can be considered among the visual sources of Ottoman urban histories, provide valuable information in monitoring the transformations of the cities. In this context, the map prepared by the British Consul Maunsell in 1898 on Trabzon city and its surrounding area indicates city squares, neighborhoods, streets and roads, important military, civil public and religious buildings, cemeteries, consulates and agricultural areas. Based on this map, with the help of visual and written resources, and Ottoman, British and French archival documents, a reconstruction was made, and many forgotten bazaars, factories, hotels, inns, public buildings, consulates, cemeteries, waterways and so on the structure, space or feature has been identified and shown on the map.

Keywords: Trabzon, Urban History, City map, Maunsell, 19th Century.

Giriş

Tarihçiler nazarında merkezin dışında kalan veya taşra olarak da ifade edilebilecek, bazen bir şehir bazen bir kasabanın incelenmesine odaklanan yerel tarihin, tarih yazımına egemen olan formlardan farklı bir model ortaya koyduğu söylenebilir. Tarihe tekilci bir bakış açısı yerine çoğulcu bir renk katan, yerel farklılıkları ve zenginlikleri ortaya koyarak bütün için daha zengin alt malzeme ortaya koyan yerel tarih yazımı sadece merkezi esas alan tarih anlayışının da desentralizasyonu, yani yerele odaklı bir yazım tarzının da ortaya çıkmasıdır.[1] Yerel tarih bir ülkenin bütününün veya büyük bir kısmının ele alındığı tarihin aksine sınırlı alanlarla ilgilenir. Bu sınırlı alanlar bir eyalet, bir bölge, bir kasaba, bir şehir olabilir. Bu sınırlar ve buradaki insanlar yerel tarihin konularıdır. Diğer bir ifade ile yerel tarih "yerelde ne olduğunun" hikâyesidir.[2] Aşağıdan yukarıya doğru bir tarih yazımı olarak da ifade edilebilecek bu süreç tarihin özgün yönlerinin keşfi açısından oldukça önemlidir. Ancak yerel nitelikli bir çalışma alanının gerektirdiği bazı farklılıklar vardır. Yerel tarih yazımında sürecin mimarı olan yerel tarihçilerin yaklaşımı, kullanmış olduğu kaynaklar ve yazım yöntemleri açısından alana özgü farklılıklar mevcuttur.[3]

Bu şekilde tanımlanacak olan yerel tarihin kapsamının veya sınırının nasıl olacağı sorusunu da akla getirmektedir. Belirli bir mekân, yani yukarıda ifade edilen birimler üzerindeki insan faktörünün hikâyesi olan yerel tarihin en makul sınırları belirli bir kronolojik dönem üzerinden tayin edilebilir. Bu da Danacıoğlu'na göre insan ve mekân faktörlerini "belirli bir siyasal iktidar odağının" taşrası olarak görmek şeklinde olabilir.[4] Yerel tarih genel tarihin daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmasını sağlarken, yeni ve daha derinlemesine kaynaklara ulaşmasına imkân vererek ortaya çıkardığı bilgi derinliği genel tarihin daha doğru anlaşılır bir hale gelmesine de katkı yapmaktadır.[5] Dünya tarihçilerinin yönelimleri çerçevesinde, sosyal tarih, kültürel tarih ve mikro tarih araştırmalarının gelişimi sürecinde ortaya çıkmış olan bu yeni tarih anlayışının 20.

---

[1] Erdal Aslan, "Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme,* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (2000), s. 195-204.

[2] Aslı Avcı Akçalı, *Yerel Tarih ve Tarih Eğitimine Katkısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 38.

[3] Yunus Uğur, "Yerel Tarih Yaklaşımı ve Yerel Tarihçilik", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, Ed. M. Yaşar Ertaş, (İstanbul: İdeal Kültür, 2019), s. 93.

[4] Esra Danacıoğlu, "Yerel Tarih Çalışmalarında Kaynak Kullanımı", Yerel Tarihçilik, Kent, Sivil Girişim: Yerel Tarih Grupları Deneyimi, (Ed. Funda Çelebi),. (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001), s. 172-178.

[5] Aslan, "Yerel Tarih", s. 195.

yüzyıldaki arayışlar neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir.[6] Batı dünyasında yerel tarih özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında sadece akademik camiada değil popüler geniş bir meraklı kesimin de ilgisi ile bir gelişim gösterdi.[7] Elbette bunda Annales Ekolü'nün ortaya koyduğu sosyal tarih anlayışının dünya tarihçiliğine katmış olduğu mikro tarihçiliğin de etkisi vardı. Bu şekilde Avrupa'da 16. ve 17. Yüzyıldan beri görülen ve soylulara ve belirli cemaatlere odaklanan yerel tarih 19. Yüzyılda daha sistematik bir şekilde İngiltere'de gelişim göstermiştir. 20. yüzyılda ise yerel tarih veya mikro tarih dünya tarihçiliğinin de ilgisini çekmeye başlamıştır.[8]

Türkiye'de yerel tarihe yönelik ilginin Osmanlı döneminden itibaren başladığı görülmektedir. İlk yerel tarih ürünleri olarak İsmail Beliğ Efendi'nin *Tarih- Bursa* (1871), Lamii Çelebi'nin *Şehrengiz-i Bursa* (1871), Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi (1873) ve Lütfi'nin *Şam Tarihi* (1883) ilk örneklerdir.[9] Ayrıca şehir rehberleri niteliğinde eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Mustafa Ziya'nın *Rehnümay-ı Bağdat* (1896), Mustafa Suad'ın *Haritalı İstanbul Rehberi* veya *İstanbul Tarihçesi* (1898), Musavver Rehber-i *Seyyahin Bursa ve Civarı* (1903) gibi eserleri bu çalışmalara örnek verilebilir.[10] Yerel tarihe yönelik ilginin artmasında tamamen şehre ait ve yeni birer idari birim olan belediyelerin ve vilayetlerde matbaaların tesis edilmesi; bir bakıma şehirlerin kendi kendilerini ifade etmesi şeklinde de tarif edebileceğimiz vilayet salnamelerinin yazılması ve zamanla bu salnamelerde "*hülasa-i ahval-i tarihiye*" gibi şehir veya bölgelerin tarihleriyle alakalı kısımların da eklenmesi yerel tarih bilincinin oluşmasında etkili olmuştur.[11] Bunların yanında, Osmanlı ülkesine gelen seyyahların, şehir tarihine ilişkin kaynak eksikliği ile karşılaşmaları, kent rehberleri denilen kısa tarih eserlerinin hazırlanmasında etkili olmuştur. Bu şekilde bir başlangıç dönemi ortaya koyan yerel tarih çalışmaları 1950'lere kadar belirli bir bilimsel temele dayanmayan ve amatör özellik gösteren çalışmalar şeklinde ortaya konulmuştur. Türkiye'de tarih araştırmalarının merkezi bir anlayış çerçevesinde devlet ve kurumlarına odaklanmış olması da yerel tarihçiliğe ket vuran unsurlardandır. Bunun yanında Avrupa'ya oranla Türkiye'de yerele ilişkin kaynak azlığı da yerel tarih araştırmalarının geri kalmasının bir nedeni olarak kabul edilebilir. Her ne kadar Avrupa'da gelişen Annales Ekolünün etkisi ülkemizde görülse ve yerel nitelikte çalışmalar yapılsa da tam olarak

---

[6] Uğur, "Yerel Tarih Yaklaşımı", s. 94.

[7] Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri, Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Kılavuz*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001), s. 3.

[8] Oktay Gökdemir, "Tarihyazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih," *Tarih Nasıl Yazılır*?, Ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: TTK, 2018), s. 141-142; Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri*, s. 3-6.

[9] İlhan Tekeli, "Türkiye'de Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey,* ed. Nurcan Abacı, (Morrisville: Lulu Press, 2006), s. 71-82.

[10] İlhan Tekeli, "Türkiye'de 19. Yüz Yıl Ortalarından 1950'ye kadar Kentsel Araştırmanın Gelişimi", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Der. Sevil Atauz, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986), s. 246-247.

[11] Aysun S. Haykıran, "Bir Kent Bir Dönem XIX. Yüzyıl Aydın Kent Tarihi Çalışmaları", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye´de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, 18-20 Mart 2010*, Ed. Mehmet Öz, (Ankara: TTK, 2011), s. 335.

Avrupa'daki gibi bir yerel tarih yazma eğiliminin gelişmediği düşüncesinde olanlar vardır.[12] Yerel tarih araştırmalarında karşılaşılan eksikliklerin birisi de henüz tam olarak kaynaklara ilişkin bir envanter çalışmasının yapılmamış olmasıdır. Bu bağlamda Türk tarihçiliğinin yerel tarih çalışmalarına eğildikleri bu dönemde henüz yeni yeni kaynakların keşfedilmeye başlandığı da söylenebilir.

Son zamanlarda Türk tarihçiliği açısından sevindirici bir gelişme olarak yerel tarih araştırmalarının eskiye nazaran daha fazla önem kazandığı, gerek "amatör" veya "tarih meraklısı" gerekse de akademik camianın bu yeni çalışma alanına yoğunlaştıkları görülmektedir. Yerel tarihe yönelik bu tarih merakı kapsamında bir grup veya bir kişi kendilerinin veya mensup oldukları kurumun, yerleşmiş oldukları köy, kasaba, mahalle veya şehrin tarihi hakkında bilgiler toplamakta ve bu şekilde bir metin inşa etmektedir.[13] Bu yoğunlaşmanın doğal bir neticesi olarak yerel tarih araştırmalarının sayısı arttığı gibi yerel tarih araştırmaların yöntemi ve bu tarihin kaynakları üzerinde de bir ilginin ortaya çıktığı söylenebilir. Hatta bazı metodoloji kitaplarında yerelin nasıl incelebileceğine dair yöntem ve ip uçlarını görmek de mümkündür.[14] Ülkemizde 1960'lı yıllardan itibaren önemli araştırmacıların eğilimi ile yerleşmeye başlayan sosyal ve iktisadi tarih yazımının bir uzantısı olarak nitelendirebileceğimiz yerel tarih bu minvalde henüz emekleme aşamasında ve yeni gelişen bir çalışma sahası olarak kabul edilebilir. Bunu özellikle yerel tarihe ilişkin yazım sürecindeki metodoloji üzerinde de görmek mümkündür. Özellikle ülkemizde şehir tarihi yazımı konusunda yukarıda özetlediğimiz gelişim sürecinde ortaya çıkan eserler daha önce işlenmemiş ve büyük oranda arşiv kaynaklarına dayanan ham bilginin sunumuna dayalı eserlerdir. Belgelerin tasnif edilerek sunulduğu bu çalışmalarda metodolojik pek çok eksiklik olsa da bu öncü çalışmaların da yerel veya şehir tarihine dikkat çekmiş olması, sonraki çalışmalar açısından temel teşkil etmeleri açısından da önemlidir.[15]

Bu süreçte belli başlı merkezlerin dışında Anadolu'da kurulan üniversitelerde tarih bölümlerinin de açılması ve bu bölümlerde yerel tarih araştırmalarının teşvik edilmesi olumlu bir katkı yapmıştır. Özellikle Osmanlı arşiv kaynakları üzerinden oluştuğunu gördüğümüz bu akademik birikim yerel tarih bilincinin gelişmesine de dolaylı olarak hizmet etmiştir. Bu teşvikin bir neticesi olarak gerek yerel idareler gerekse de diğer kamu ve özel kuruluşların desteği ile tertip edilen sempozyum ve kongre gibi bilimsel etkinliklerin yerel tarihe yönelik ilgiyi olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Ancak bu tür etkinliklerin çıktılarının daha sistematik bir analizinin yapılması ve dağınık bilgi yığınının yeni ve daha akademik çalışmalara kaynaklık edecek şekilde tasnif ve değerlendirilmesi yapılmalıdır. Mahalli nitelikli bilimsel etkinliklerin yanında bazı

[12] Akçalı, "Yerel Tarih", s. 50-55.
[13] Uğur, "Yerel Tarih Yaklaşımı", s. 94.
[14] Tuncer Baykara, *Tarih Metodu*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), s. 221-231.
[15] Yasemin Avcı, "Kent Tarihi", *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: Pegem Akademi, 2018), s. 176-179.

sivil toplum kuruluşlarının sürdürdüğü projelerin, çeşitli şehirlerde kurulan yerel müzelerin, bazı üniversitelerde açılmış kent tarihi araştırma merkezlerinin ve şehir arşivlerinin yerel tarih bilincine ve araştırmalarına katkı yaptığını söylemek mümkündür.[16]

Yukarıda da ifade edildiği gibi, yerel tarih çalışmalarına yönelik ilgi dolaylı olarak dikkatleri yerel tarihin kaynaklarına çevirdi. Türkiye'de akademik camiadaki yapılan yerel tarih çalışmaları, özellikle de şehir tarihine yönelik çalışmalar büyük oranda yerli arşiv malzemesi olan tahrirler, şer'iyye sicilleri ve temettuat sayımları gibi kaynaklar üzerinden hazırlanmıştır. Bu çalışmalar klasik dönem için tahrirler ve büyük oranda şer'iye sicillerine dayanırken özellikle 19. yüzyılda bu kaynaklara ilave edebileceğimiz yeni yeni kaynaklar ortaya çıktı. Tanzimat Dönemi şehir tarihleri için nüfus sayımları, temettuat tahrirleri ve Tanzimat sisteminin ortaya çıkardığı yeni bürokrasinin bir sonucu olan resmi yazışmalar, vilayet salnameleri ve yerel basın şehir ve bölge tarihleri açısından yeni ve zengin bir yerli kaynak ortaya çıkardı. Bu kaynakların yanında gerek akademik gerekse de popüler nitelikli olarak yapılan çalışmalar ile Türkiye'de bu saydığımız kaynakları destekler mahiyette seyahatnamelerin de bir yerel tarih kaynağı olarak ilave edildiği söylenebilir. Seyahatnameler şehir hayatına ilişkin olarak resmi belgelerde bulamadığımız pek çok ayrıntıyı barındırmaları nedeniyle bu kaynaklardaki pek çok boşluğu dolduran zengin kaynaklardır.[17]

Yerel tarihin kaynakları açısından yapılacak olan bir sınıflandırmada birincil kaynaklar içinde tahrir, avarız, cizye, temettuat ve nüfus defterleri, salnameler ve arşiv belgelerine konsolosluk kaynaklarını da ilave etmek gerekmektedir. İkincil bir kaynak grubu olarak vakıf, plan, kroki, harita ve gravür gibi yazılı ve görsel kaynaklardır. Bu tür veriler özellikle mekân analizinde yerleşim yerlerinin geçirmiş olduğu dönüşümleri belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bunun gibi gündelik hayata dair bilgi veren şeriyye sicilleri, ahkâm-şikâyet defterleri, mektup, hatırat ve gazete gibi kaynakları dönemlerine göre en önemli kaynakları teşkil etmektedir. Üçüncü bir kategori olarak "sözlü tarih" verileri olan anlatıları ifade etmek gerekir. Hem araştırma safhasında yapılan mülakatlar hem de daha önceden kayda alınmak suretiyle arşivlenmiş görüşmeler yerel tarih 20. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir kaynak grubu olarak ortaya çıkmıştır.[18]

Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları

Yukarıda ifade edilen bu yazılı nitelikte kaynakların yanında yerel tarihe veya şehir tarihine ışık tutabilecek bir diğer önemli kaynak da görsel malzemelerdir. Zira şehir mekânının gözlemlenmesi ve bu gözlemi tasvir etme

[16] Avcı, "Kent Tarihi, s. 179-180.
[17] Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII (2013), s. 587-614.
[18] Uğur, "Yerel Tarih Yaklaşımı", s. 96-97.

isteği şehir tarihinin en erken dönemlerinden beri vardır. Konu hakkında güzel bir çalışma hazırlayan Ebel'e göre şehir tarihlerinin görsel kaynakları Osmanlı şehir tasvirleri ve topografik resimler; Osmanlı mimarî planları; Avrupalı kaynaklar; oryantalist resim ve fotoğraflardan müteşekkildir.[19] Bunlardan ilki yani şehir tasvirleri ve topografik resimler klasik dönemde ortaya konulan askeri deniz haritaları, seferlere veya askeri haritalarda, Osmanlı kronikleri ve yazmalarına yansımış şehir tasvirlerinden oluşmaktadır. Ebel'in ikinci olarak değindiği Osmanlı mimari planları ise, her ne kadar çok azı günümüze ulaşsa da Osmanlı mimarları ve tarihçilerince üretilip günümüze ulaşan arşiv malzemeleri, hesap defterleri, kadastro kayıtları, biyografik ve topografik eserler gibi şehir tarihinin yazılı kaynakları ile birlikte kullanıldığında, Osmanlı dönemi şehir planlama sürecinin anlaşılmasına katkı yapacak mahiyettedir.[20] Bu yerli kaynakların yanında Ebel'in Avrupalı kaynaklar olarak nitelendirdiği 15. yüzyıldan itibaren popüler hale gelen kuşbakışı şehir görünümleri özellikle İstanbul'un şehir yapısını anlamamız açısından önemlidir. Bunun yanında diğer Osmanlı şehirleri için bu kaynakların yeterli olduğunu söylemek yanlıştır. Bu eksiklik kısmen seyahatname literatüründe artışın görüldüğü 18. ve 19. yüzyıllarda değişmeye başlamıştır. Özellikle panoramik şehir manzaraları şeklinde karşılaştığımız bu görsel malzemeler öncelikle çizimler, daha sonra gravürler ve nihayetinde de fotoğraf şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan özellikle oryantalist tasvirler şeklinde ifade edilen ve batılı seyyah ve ressamların ortaya çıkardığı görsel malzemeler bilhassa Tanzimat dönemi Osmanlı şehirlerinin yegâne görsel kaynaklarıdır. Görsel malzemenin en zengin olduğu başkenti dışarda tutacak olursak, özellikle seyyahların seyahat güzergâhındaki yerleşim yerlerinin gravürlerini de yaptıkları görülür. Bu gravürler şehirlerin yerleşim alanı, büyüklüğü ve gelişimlerini anlamamız açısından oldukça önemlidir. Bunların yanında seyyah ya da beraberindeki ressamın şehir hayatının değişik kesitlerini, sokaklar, önemli dini ve ticari yapılar, saraylar ve konaklar, eski tarihi kalıntılar, bahçeler, mezarlıklar, çeşmeler ve meydanları görsel olarak yansıttıkları da görülmektedir.[21] Bu bakımdan şehir tarihine canlılık kazandıran bu görsel malzemelerin de her türden yazılı vesika ile bir arada değerlendirilmesi şehirlerin mekânsal yapılarındaki değişimin daha iyi anlaşılmasında katkı yapacak niteliktedir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren başkent İstanbul fotoğraf ile tanışsa ve bu dönemden sonra pek çok fotoğrafçı ortaya çıksa da Osmanlı ülkesinde manzara fotoğrafçılığı olan kartpostalların en yaygın kullanımı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarıdır. Bunda da önemli bir Avrupa etkisi vardır. Bu dönemde artan Batı Avrupa etkisiyle bağlantılı olarak gerek başkentte gerekse de diğer şehirlerde seyyah, büyükelçi, tüccar, müşavir, finansör gibi yabancıların sayısı artıyordu. Bu

[19] Kathryn A. Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD*, 3/6 (2005), s. 488.
[20] Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", s. 498-499.
[21] Yılmaz, "Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", s. 600.

yabancılar Avrupa'da henüz yerleşmekte olan kartpostal gönderme alışkanlığını Osmanlı ülkesine de getirmişler ve Osmanlı şehirlerindeki ticarî fotoğrafçılar bu piyasaya yönelmişlerdi.[22] Bu bağlamda dünyanın en büyük fotoğraf koleksiyonlarından biri olan ve Yıldız Albümleri olarak bilinen II. Abdülhamid'in fotoğraf arşivinde yer alan Osmanlı Devleti'nin o zamanki sınırlarından 35 bin fotoğrafı barındıran koleksiyona da değinmek gerekir. Bu koleksiyonda Osmanlı şehirlerine ilişkin olarak şehir fotoğrafları, resmi binalar, okullar, camiler, askeri ve sivil yapılar, limanlar, tersaneler, demiryolları, çarşılar, pazarlar, mahalleler ve şehirdeki önemli meydanlar gibi mekânlara dair fotoğraflar yer almaktadır. Bu bakımdan Tanzimat döneminin sonlarına doğru bu zengin fotoğraf kaynakları Osmanlı şehirlerinin canlı birer arşiv kaynağı olarak pek çok açıdan kayda değer bir zenginlik oluşturmaktadır. Bu sayede, yine Ebel'in deyimiyle, arşiv kaynakları, yazılı ve materyal verilerin yanında görsel kaynakların bir arada kullanımı "*şehri gerçekten görmek*" için yapılması gereken bir yöntemdir.[23]

Harita, plan taslak, kroki ve atlaslar yerel tarih açısından 19. ve 20. yüzyıl için birer veri haline gelmiştir. Yakın döneme doğru bu kaynakların sayısı ve niteliğinde belirgin bir artış görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yapılmış olan ve önemli bir kısmı askeri nitelik taşıyan haritaların coğrafya ile iç içe girmiş mahalli nitelikteki araştırmalara yapacağı katkılar oldukça önemlidir.[24] Türkiye'de 19. Yüzyılın başlarında askeri amaçlar ile başlayan sistematik harita yapımı ile ortaya çıkan haritalar yerel tarih ve kent tarihi açısından oldukça önemli kaynakların da ortaya çıkmasına vesile oldu. Bu haritalar Türkiye'deki değişik kütüphanelerde olduğu gibi Osmanlı Arşivi'ndeki Harita kataloglarından Osmanlı dönemine ilişkin şehir ve bölge haritalarına ulaşmak mümkündür.[25] Coğrafi bir bilgi kaynağı olan haritanın genelde tarih, özelde ise yerel veya şehir tarihi ile olan ilişkisi açısından bakıldığında herhangi bir konunun coğrafya ile olan münasebeti bağlamında bu kaynakların yardımcı kaynak olarak kullanımları akla gelmektedir. Mesela farklı dönemlere ilişkin haritaların incelenmesi ile yerleşim yerlerindeki değişimler izlenebilir. Ayrıca yerleşim yerlerinin düzlüklere veya ovalara inmesi veya şehir mekânının yer değiştirmesi, demiryolu veya yeni ulaşım yolları etrafında oluşmaya başlayan yerleşim yerleri, terkedilmiş yerleşim birimleri ve eski ulaşım ağı bu haritalar vasıtası ile izlenebilir. Dahası bu haritalarda işaret edilen yer adları konusunda da aydınlatıcı bilgiler verebilir. Bu şekilde eski ve yeni haritaların mukayesesi ile yer adlarındaki değişim ortaya konulabilir. Özellikle bire şehrin değişik zamanlarda

[22] Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", s. 512.
[23] Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", s. 514.
[24] Fatma Acun, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: TTK, 2018), s. 83.
[25] Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri*, s. 67.

yapılan harita ve planları şehrin zaman içindeki değişimini, büyümesini ve büyümesine yön veren faktörleri anlamamız açısından oldukça önemlidir.[26]

Trabzon Şehir Haritaları

Tarihi oldukça zengin olan Trabzon'un görsel kaynaklar açısından çok fazla kaynağa sahip olmadığı görülmektedir. Elimizdeki bilgilere göre Trabzon şehir mekânının tasvir edilmesine dair en erken örnek 17. yüzyıla aittir. Bu konudaki en eski kaynak 1610'da Trabzon'u ziyaret eden Fransız seyyah Julien Bordier'dir. Bordier'nin şehir hakkında verdiği bilgiler bir tarafa, çizmiş olduğu minyatürümsü harita ile kuzey-güney aksı boyunca uzanan sur içini her ne kadar doğu-batı istikametinde betimlese de şehrin o dönemdeki fiziki yapısını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu harita kalenin kuzeyinden denize doğru uzanan iskeleleri gösterdiği gibi Çömlekçi Limanı'nda demirlemiş bir gemiyi de işaret etmesi bize 17. yüzyılın başlarında Trabzon'daki limanların görüntüsünü sunmaktadır.[27] 17. Yüzyılın başlarında Trabzon'daki belli başlı yapıları, sur içi ve sur dışı yerleşim alanını ortaya koyan bu harita şehrin ulaşım sistemi ve Müslim-gayrimüslim anıtlarını da göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.[28] Ancak bu mühim ilk örneğe karşın Trabzon şehir mekânı için 19. yüzyıla kadar başka bir örnek tespit edilmiş değildir. Her ne kadar Tuluk, Bordier'den sonra ikinci bir örnek olarak 1850'de Finlay'in hazırladığı Trabzon krokisini gösterse de 1833 yılında hazırlanan bir başka planın da olduğunu belirtmek gerekir. Trabzon'daki Fransız konsolos Georges Outrey'nin oğlu Marius Outrey'nin 1 Haziran 1833 tarihinde hazırladığı "Notice sur Trébizonde" adlı Trabzon üzerine hazırlanmış olan rapora ekli bir plan şehir hakkında çok ayrıntı ortaya koymasa da şehrin doğu varoşu ve limana ilişkin belli başlı yerleri işaret etmesi açısından dikkate değerdir.[29] Finlay'ın 1850 tarihli Trabzon haritası ise kale ve batı doğu varoşlarında kalan belli başlı mekânlar ve dini yapıları göstermesi açısından Outrey'nin haritasından daha ayrıntılıdır. Haritanın bir diğer özelliği de Meydan'dan başlayıp köprüler ile sur içine bağlanan ve batı yönünde ilerleyen yol ağını da işaret etmiş olmasıdır.[30]

Bir diğer örnek ise 1856 yılına aittir. Kırım Savaşı'nda Fransa'nın Doğu Ordusu'nda görev yapan Yüzbaşı Hippolyte Mircher, savaşın sona ermesinden sonra General Pélissier tarafından Doğu Anadolu'da topografik araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmiş ve Yüzbaşı Saget ile Mayıs 1856'da Trabzon'a gelerek Trabzon-Erzurum yoluna dair ayrıntılı bir çalışma hazırlamıştı. Mircher bu çerçevede Trabzon-Erzurum Yolu'nun haritasını da yapmış ve bu haritanın

[26] Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri*, s. 68.
[27] *Relation d'un Voyage en Orient, par Julien Bordier, Écuyer de Jean Gontaut, baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople* (1604-1612), Atina 1934. Bk. Ek 1.
[28] Ömer İskender Tuluk, "Trabzon Şehir Haritaları: Yeni Bulgular ve Bir Değerlendirme", *Mimari, Koruma, Yenileme ve Restorasyon*, Editör: Özlem Sağıroğlu, (Ankara: Nobel, 2017), s 318.
[29] AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Trébizonde, III, Bk. Ek 2.
[30] Anthony Bryer- David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of thePontos*, vol. I, (Washington D. C DumbartonOaksResearch Library and Collection, 1985) s. 199.

başlangıç noktası olarak Trabzon ve çevresini tarif etmiştir.[31] Bu haritada Mircher şehir içinde herhangi bir ayrıntıya işaret etmemiş; ancak şehrin yerleşim alanını belirgin bir şekilde göstermiştir. Bunun yanında Meydan-i Şarki'yi, limanı, şehrin doğusu, batısı ve güneyindeki ana yolları ve şehir civarının topografyasını bu haritada göstermiştir.[32]

Burada Texier'nin 1864 tarihli haritasına da belirtmek gerekir. Charles Texier 1850'lerin sonunda Trabzon için, şehrin içinde bir "modern Trabzon" ortaya çıktığını, özellikle iskele ve Meydan'ın da içinde bulunduğu şehrin doğu varoşunu bu şekilde adlandırmış ve bu bölgenin bölge artık, modern bir şehir görüntüsü vermeye başladığını ifade etmişti.[33] Texier'nin eserine ilave ettiği "Plan of Trebizond" adlı şehir planında ise yine kale ve batı-doğu varoşlarının yerleşim alanı ortaya konulmuş, sadece birkaç yapının konumuna işaret edilmiştir. Haritada elimizdeki bilgilere göre Meydan civarında olduğu düşünülen İngiliz ve Fransız konsoloslukları Çömlekçi'nin epey bir doğusunda gösterdiği için pek gerçekçi görünmemektedir. Yine de harita doğu varoşunda yol ağını ve bu ağ üzerindeki konut yerleşimini göstermesi açısından önemlidir.

İki yıl sonrasına, 1866'ya ait bir diğer harita ise Manganari'nin "Plan de la baie de Trebizonde" başlığı ile hazırlamış olduğu haritadır. Bu haritanın en önemli özelliği ise şehir içi ulaşım ağı ekseninde bir plan ortaya koymasıdır. Marmara ve Karadeniz'in en erken haritalarını Osmanlı subayları ile müştereken yapan Rus subay Mihail Pavloviç Manganari[34] yukarıdaki örneklerin dışında askeri bir harita uzmanı olması nedeniyle özellikle kıyı şeridini iyi bir şekilde yansıtmıştır. Ancak Texier'nin haritasında da görüldüğü gibi şehir içinin tarifinde çok hassas davranılmadığı yol ağı üzerinden anlaşılmaktadır. Tuluk'un da belirttiği gibi, hiçbir yapının işaret edilmediği bu haritada haritacının şehri gerçekçi bir planla tarif etme kaygısı taşımadığı anlaşılmaktadır.[35] Buradan da anlaşıldığı gibi harita her ne kadar Trabzon şehir alanını gösterse de özellikle limana ve su derinliklerine dair vermiş olduğu ayrıntılar haritanın bir Trabzon limanına ilişkin bir liman portolonu olduğunu göstermektedir.[36]

1870 yılına dair bir diğer önemli Trabzon şehir haritası yine Trabzon Limanı'na yönelik faaliyetler ekseninde ortaya çıktı. İzmir Limanı'nı inşa etme

---

[31] Özgür Yılmaz, "Yüzbaşı Mircher'ye Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Trabzon-Erzurum Yolu", *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 7-9 Kasım 2019, Gümüşhane.[Basılmamış Sempozyum Tebliği].

[32] Bk. Ek 5; Haritanın Osmanlı arşvindeki kopyası için bk. OA, HRT.h., 1602-11.

[33] Charles Texier, *Byzantine Architecture Illustrated by a Series of the Earliest Christian Edifices in the East*, (London: Day and Son, 1864); Bk. Ek 4.

[34] Zeynep Emel Ekim, "Black Sea And Marmara Sea Maps in the XX. th Century", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45(2019), s. 335-356

[35] Tuluk, "Trabzon Şehir Haritaları", s. 319.

[36] Bu konuda diğer örnekler için bk. Ali Ruhan Çubuk, "Eski Deniz Haritalarında ve Kılavuz Kitaplarında Trabzon Limanı", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, Haz. E Başar vd. (Trabzon: KTÜ, 2012), s. 189-210.

imtiyazını alan Dussaud Biraderlerden Joseph Dussaud 1870'te Trabzon'da bir liman inşası için önemli bir teklifte bulunmuş ve Trabzon'a gelerek liman inşaatına dair ayrıntılı bir proje hazırlamıştı. Aslında Dussaud'nun projeye ilişkin olarak hazırladığı planlardan birisi limanda yapılacak mendireklere, limanda yapılacak gümrük binaları ve Limanı, Meydan'a bağlayacak yola ilişkin detayları ihtiva etmekteydi.[37] Bu plan çerçevesinde planda özellikle Meydan civarı, burada yer alan bahçeler, gümrük binası, mezarlıklar, Erzurum yolu ve Uzun sokak belirtilmiştir. Bu planı ilginç kılan özelliklerden birisi de bugünkü Maraş Caddesi'nin "Route de Platana" olarak Meydan'ı Akçaabat'a kadar bağlayacak yeni bir yol olarak planlanmış olmasıdır.[38]

Dussaud'nun planında "Carte des environs de Trebizonde" başlığı ile Trabzon ve çevresini gösteren harita ise yapımı planlanan liman ekeninde şehrin genel dokusunu kabaca; ancak gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır. Öncelikle şehrin doğu, batı ve güney istikametinden bağlayan ulaşım kanallarını ayrıntılı bir şekilde yansıtmıştır. Dahası Meydan'dan başlayıp Erzurum Caddesi üzerinden devam ederek Çömlekçi'nin gerisinden Değirmendere Vadisi'ne inen yeni Erzurum yolu da detaylı bir şekilde gösterilmiştir. Trabzon ve çevresinin topgrafyasını da gösteren harita şehrin uzak mahallelerini, yakın köyleri de göstermektedir. Şehir merkezinde ise mezarlıklar, kiliseler, camiler, manastırlar semboller ile gösterilmiştir. Topografik yapı içinde vadiler, dereler, yollar, meydan bölgesi, surlar, sur içi ve Moloz limanı ve limanda bulunan kayalıklar bile gösterilmiştir. Dussaud'nun projesinde Karantina Kayalıklarından doğuya doğru yapılması planlanan dalgakıran üzerinde bir batarya inşa etme tasarısı çerçevesinde şehri deniz tarafından savunan diğer tabyalar da menzilleri itibarıyla yansıtılmıştır.[39]

Maunsell'in haritasına geçmeden önce aynı seneye tekabül eden Lynch'in haritasına özellikle değinmek gerekmektedir.[40] Zira Lynch'in haritası ile Maunsell'in haritası pek çok açıdan birbirine benzemekte ve aynı plan üzerinden hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Lynch'in haritası gerek ölçek gerekse de ayrıntıları itibarı ile o döneme kadar hazırlanan haritalar içinde en ayrıntılı olanıdır. Öncelikle Lynch kıyı şeridini diğer örneklere oranla çok daha gerçekçi bir şekilde göstermiştir. Lynch'in esrindeki ayrıntılardan da anlaşıldığı gibi yazar haritada işaret ettiği pek çok yapıyı bizzat görmüş ve bunları haritasında işaret etmiştir. Şehir mekânının topografik yapısının da gösterildiği bu haritada yol güzergâhları doğru bir şekilde yansıtılmış, şehirdeki belli başlı mekânlar, mezarlıklar, manastırlar, konsolosluklar, çarşı ve pazarlar, camiler ve eğitim kurumları gibi

[37] Bk. Ek 6.
[38] AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Trébizonde, Tome X; Bk. Ek 7.
[39] Bk. Ek 8.
[40] Bk. Ek 9.

önemli yapılar numaralandırılmak suretiyle haritada gösterilmiştir.[41] Tuluk'un da belirttiği gibi Lynch şehre daha evvel gelen seyyahların aksine kaba bir şehir haritası vermek yerine her açıdan bilimsel değere haiz ayrıntılı bir harita ile şehri tarif etmiştir.[42] Aynı ayrıntıları sur içi ve yakın çevresini tarif etmek üzere hazırladığı planda da görebilmek mümkündür. Bu haliyle Lynch'in bu planı Trabzon Kalesi ve yakın çevresine dair en ayrıntılı çalışmalardan biri olması itibarı ile bugün de değerini muhafaza etmektedir.[43] Ancak aynı tarihe, 1898'e denk gelen ve detaylı incelendiğinde aynı haritanın farklı versiyonları olduğu anlaşılan Maunsell'in daha ayrıntılı çalışması dikkate alındığında Lynch'in haritasının orjinalliğini sorgulamak gerekmektedir. Öyle ki iki haritayı yan yana getirdiğimizde kıyı şeridin çizimi, şehir içi ulaşım ağı ve yerleşim dokusu, işaret edilen kamu binaları, mezarlıklar gibi yapıların ve topografik ayrıntıların neredeyse aynı olduğu görülmektedir.[44] Buradan hareketle Lynch'in haritasını Maunsell'den esinlenerek hazırladığı söylenebilir. Zira Lynch'in eseri 1901'de basılmış olmasına rağmen haritanın tarihi olarak 1898'in işaret edilmiş olması seyyahın bölgeyi ikinci kez ziyaret ettiği Mayıs-Eylül 1898'de Trabzon'da Maunsell tarafından hazırlanan Eylül 1898 tarihli haritayı görmüş olabileceği ve kendi haritasını da bu plan üzerinden çizmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Öyle ki Lynch eserinin önsözünde "Kürdistan üzerine otorite" olarak nitelendirdiği Maunsell'den gördüğü yardımları özellikle zikretmektedir.[45]

Francis Richard Maunsell'in ve Trabzon Haritası

Haritasına ilişkin detaylara geçmeden önce Francis Richard Maunsell hakkında bazı bilgiler vermek gerekmektedir. İngiliz diplomat, arkeolog, harita yapımcısı ve 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'da aktif olan bir istihbarat elemanı olan Francis Richard Maunsell 1861'de İngiliz-İrlanda kökenli bir ailenin üyesi olarak Limerick'de doğdu. Cheltenham Koleji ve Woolwich Kraliyet Askeri Akademisi'nde okudu. Mezun olduktan sonra Kraliyet Topçuları'nda subay olarak görevlendirildi. Harita yapımında akademik bir

[41] Henry F.B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, Vol 1, (London: Longmans, Green, and Co., 1901), s. 30-31;
Hacer Topaktaş, "Bir Britanyalınının Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blosse Lynch'in Trabzon Tasviri (1893)", *Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, C. 1, Haz. Kenan İnan vd., (Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007), s. 581-595.
[42] Tuluk, "Trabzon Şehir Haritaları", s. 319.
[43] Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, vol. I, s. 13-14.
[44] Maunsell'in haritasını ilk kez kullanan Babul'un bu harita ile Lynch'in haritası arasındaki benzerliğe dikkat çekmediği görülmektedir. Bk. Esra Babul, *Trabzon'da Üçüncüzade Ömer Paşa Sarayı: Kişi/Yer/Yapı Diyalektiği*, (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019, s. 19, 61, 68 ve 106.
[45] Lynch, *Armenia. Travels and Studies,* vol. I, s. VIII.

yeterlilik gösterdikten sonra, 1885'te Cebelitarık ve yakın bölgelerin haritalandırılması için görevlendirildi.[46]

Maunsell'in askeri bir misyonla Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi İngiltere'nin değişen Osmanlı politikasının bir yansıması idi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Osmanlı Devleti için daha büyük bir tehdit haline gelmesi ile İngiltere geleneksel himayeci politikalarını terk ederek, ileride doğması muhtemel çatışmalara müdahale edebilecek bir siyaset izlemeye başladı. Bu çerçevede Albay Home, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir harita programı başlatması gerektiğini savunsa bu plan gerçekleşmedi; ancak Osmanlı Jandarma'sında reform yapmakla görevli Charles Wilson yönetimindeki İngiliz subayların çalışmaları ile Osmanlı ülkesinin gizlice haritalama işleri de başlamış oldu. Bu süreçte en aktif görevi Anadolu'daki İngiliz askeri konsoloslukları icra etti. Zira bu konsoloslar İngiliz istihbaratının hizmetinde çalışan memurlardı. Askeri konsolos olarak görev yapan Trotter, Stewart, Chermside, Kitchener, Everett, Clayton ve Bennet'nin istihbarat bağlantıları vardı veya resmen İstihbarat Departmanı'nın bir parçasıydı. Bu görevlilerin arasında Maunsell de yer almaktaydı.[47]

Maunsell'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kariyeri hakkında çok ayrıntılı ilgiler yoktur. Resmi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kraliyet Topçuluğu'nda subay olarak konsolos yardımcılığı veya askeri ataşe görevlerini icra ediyordu. Ancak faaliyetlerinden de anlaşıldığı gibi büyük oranda İngiliz istihbaratına hizmet etmiş Anadolu'da çok ayrıntılı incelemelerde bulunmuştur. Zira Maunsell'in çalışmalarından etkilenen İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili ayrıntılı çalışmaların yapılmasını istediği için Maunsell'i siyasi bir ataşe olarak Doğu'ya gönderdi. Maunsell, arkeolog kisvesi altında Mezopotamya, Kürdistan, İran ve Luristan'ı dolaşarak, bölgedeki halklar ve ülke hakkında bilgiler topladı.[48] Bu gizli faaliyetleri çerçevesinde Maunsell 1893'te bölgede konuşlanmak isteyen herhangi bir gücün ihtiyaç duyduğu coğrafi bilgileri ihtiva eden "Military report on Eastern Turkey in Asia" adlı raporu hazırladı.[49] Maunsell'in 1888 ve 1892 yıllarında bölgedeki seyahatlerine dayanan bu gizli rapor, Rusya Kafkasyası ve İran Körfezi arasındaki stratejik bölgenin ayrıntılı bir askeri coğrafyasını sunmaktaydı. Maunsell, daha sonraki dönemlerde bölgede pek çok seyahat

[46] Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*, Dresden 2013 [Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği] https://archive.org/stream/Proceedings_of_the_26th_International_Cartographic_Conference-2013_Dresden_Germany/14_proceeding_djvu.txt (08.02.2020)

[47] Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", (08.02.2020).

[48] Bu geziler sonucu hazırladığı örnek bir rapor için bk. F. R. Maunsell, Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan from April to October 1888, Vol. I-II, (Simla: 1890).

[49] F.R. Maunsell, *Military report on Eastern Turkey in Asia. vol.IV Middle Euphrates Valley. Country from the Gulf of Alexandretta towards Erzurum and Bitlis*. Compiled for the Intelligence Department. War Office, 1904.

gerçekleştirdi.[50] Maunsell Eylül 1897'de Sivas'ta Konsolos Yardımcılığına atandı. 1898'de bu kez Trabzon'a, sonra ise Van'a tayin edildi. Sivas'ta konsolos iken bölgede araştırmalar yaptığı sırada çalışmalarından şüphelenilmesin diye üstlerine faaliyetleri hakkında açıklama yapmamalarını tavsiye ediyor, bölge halkının "*keşif ve ilhak arasında çok kısa bir adım*" olduğunu düşündüğünü not ediyordu.[51]

Maunsell, Van'daki görevinden sonra 1901'de askeri ateşe olarak İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne atandı. Burada Mark Sykes, Aubrey Herbert, George Lloyd ve Albay P.H.H Massy gibi görevliler ile çalıştı. Maunsell 1905'e kadar İstanbul'da kaldı. Bu süre zarfında "Military Report on Eastern Turkey in Asia", "the Report on the Syrian Railways", "the Military Report on Asia Minor" ve "the Military Report on Syria" gibi gizli raporlar üzerinde çalıştı. Ayrıca İstanbul'dayken, Asya'daki en iyi bilinen harita serisi "IDWO 1522 Eastern Turkey in Asia" adlı harita üzerinde çalışmaya başladı. 1905'te Makedonya'daki jandarma birliklerine personel subayı olarak görevlendirildi. 1907'de Londra'ya döndü ve Askeri İstihbarat Direktörü ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine uzman olarak 1910'a kadar çalıştı.[52] Maunsell'in Osmanlı İmparatorluğu üzerine olan birikimi I. Dünya Savaşı'nın başladığı ortamda İngiliz politikaları açısından çok önemliydi. Maunsell savaş döneminin büyük bir kısmında, hatta savaştan sonra da MI2, İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nde Osmanlı İmparatorluğu hakkında istihbarat toplama işlemlerinde danışman olarak görevlendirildi. Bu görev süresince yaptığı yazışmalar sadece coğrafi bilgi sağlamakla kalmamış, Maunsell'in bağımsız bir Kürt devletinin de kurulması yönündeki taleplerini de ortaya koymaktadır.[53] Maunsell 1936'da ölmüştür.

---

[50] Bu seyahatlerin bazılarını yayınladı. Bk. F. R. Maunsell, "Kurdistan", *The Geographical Journal*, 3/2 (1894), s. 81-92; F. R. Maunsell, "The Mesopotamian Petroleum Field", *The Geographical Journal*, Vol. 9, No. 5, May, 1897, s. 528-532; F. R. Maunsell, "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, 18/2 (1901), s. 121-141; Ayrıca bk. Serdar Sakin-Cengiz Kartın, "İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes'ın Gözlemlerinde İran, Irak ve Türkiye", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (2014), s. 305-328; Cengiz Kartın, "İngiltere'nin Van Konsolosu Frederick Richard Maunsell'in (1828-1916) Gözlemlerinde Osmanlı Nehirleri ve Gölleri", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, Haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, (Kayseri: Not Yayınları, 2015), s. 943-956; Bu son iki makalede yazarlar Francis Richard Maunsell (1861 - 1936) ile 1828'de doğan İrlanda asıllı İngiliz asker Frederick Richard Maunsell'i (1828-1916) karıştırmıştır. Öyle ki Frederick Richard Maunsell kariyerinde Hindistan'daki askeri operasyonlarda adından söz ettiren bir askerdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir faaliyeti yoktu. Bk. http://www.thepeerage.com/p45205.htm (08.02.2020); Yazarların bahsedilen dönemde oldukça ileri bir yaşta olan Frederick Richard Maunsell'in bu faaliyetleri yapabilecek olup olmadığını sorgulamadıkları bu çalışmalardaki hata gerek arşiv belgelerinde gerekse de neşredilen çalışmalarda yazarın adının F. R. Maunsell olarak verilmiş olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

[51] Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", (08.02.2020); Resul Turan, "Sultanın Topraklarında Çarın Adamları: Rus İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde Rize Rus Viskonsolosluğu (1879-1914)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 31(2019), s. 233-234.

[52] Maunsell, 1911'de 11. Versiyonu yayınlanan Encyclopædia Britannica'nın Baiburt, Bashkala, Bitlis, Diarbekr, Erzerum, Erzingan ve Van maddelerini yazmıştır.

[53] Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", (08.02.2020).

Konumuz açısından Maunsell'in haritacılık faaliyetleri daha fazla önem arz etmektedir. Zira Maunsell Cebelitarık'taki ilk çalışmalarından itibaren kartografik faaliyetlerde bulunmuştu. Ancak Maunsell'in bu alandaki asıl katkısı, Orta Doğu ve Batı Asya'ya ilişkin çalışmaları ile olmuştur. Başlangıçta Maunsell'in ilk haritaları genellikle seyahat ettiği bölgelere ilişkin eskiz haritalar niteliğindeydi. Ancak 1890'ların ortalarında bu haritalar hem Maunsell'in kendi gözlemleri hem de bu bölgelere seyahat eden diğer istihbarat subaylarının haritalarının yardımıyla geliştirildiler. Maunsell'in askeri raporlarında olduğu gibi, kartografik çalışmalarının ana odağı ulaşımdı. 1870 ve 1944 yılları arasında Intelligence Division of the War Office (Savaş Ofisi İstihbarat Bölümü) tarafından hazırlanan "Confidential Catalogue of Maps" adlı gizli katalogda Maunsell'nin tarafından hazırlanan en az 52 harita listelemektedir. Ancak bu haritaların çoğu 1930'larda İngiliz İstihbarat Ofisi tarafından askeri belgelerin ayıklanması sırasında kayboldu veya yok edildi. Maunsell'in 1890'ların başlarındaki en önemli kartografik çalışmaları "Military Report on Eastern Turkey in Asia" adlı rapor çerçevesinde hazırladığı 22 harita ile yaptı. Maunsell 1895'te "Country from the Black Sea to Sivas and Erzerum", "Central Kurdistan", "Country North of the Persian Gulf" ve "Country from the Gulf of Alexandretta to Erzerum and Bitlis" adlı dört ilave harita daha yaptı.[54]

Maunsell'in bu bölgelere odaklanan çalışmalarının nedeni İngilizlerin, Kafkaslar üzerinden İskenderun veya Basra Körfezi'ne doğru olacak bir Rus işgali endişesiydi. Maunsell'in raporları ve haritaları İngilizlerin askeri harekâtlarına hazırlık mahiyetinde hizmet edecek türdendi. Maunsell'in çalışmaları ayrıca demiryollarının önemli uzantılarının taslak haritaları, enine kesitler ve kalıcı yolun ayrıntılı çizimleri, ray bağlantı parçaları, köprüler ve bazı topografik çizimler de içeriyordu. Araştırmacı olarak yeteneklerine ek olarak, Maunsell Trabzon haritasında da görüldüğü gibi topografik eskizlerde de yetkindi.[55] Bu haliyle Maunsell, İngiliz hükümetinin 1879'da kurmaya başladığı askeri konsolosluklar çerçevesinde oldukça yetkin bir adaydı. Zira bu konsolosluk biçimine göre konsoloslara siyasi görevlerinin yanı sıra askerî görevler de yükleniyordu. Askeri konsolosluklardan beklenen en önemi görevlerden biri de görevli oldukları mahalde bir savaş olması durumunda İngiliz Hükümetinin işine yarayabilecek her türlü topografik ve istatistikî bilgiyi toplamak da yer alıyordu.[56] Bu çerçevede Maunsell sadece Trabzon haritasını yapmakla kalmamış Trabzon'u bir taraftan Yaz Yolu olarak bilinen yoldan Bayburt'a; diğer taraftan da Karadere Vadisi boyunca Bayburt'a kadar uzanan yolun da ayrıntılı bir haritasını yapmıştır.[57] Bu

[54] Aynı yer.
[55] Aynı yer.
[56] Funda Adıtatar, "İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXVI/1, (2011), s. 4; Uygur Kocabaşoğlu, Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004) s. 2.
[57] TNA, MFQ 1/1352/3.Trebizond to Khadrak by Larkhana &Vezirnik; Surmene to Baiburt by Karadere.

incelemeleri sayesinde 1901 yılında bölgenin çok daha ayrıntılı haritalarını yapmıştır.[58]

Yukarıda özetlenen bütün bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Maunsell gerek raporları gerekse de ayrıntılı haritaları ile İngiliz askeri istihbaratının hizmetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde önemli faaliyetler icra eden bir görevliydi. Bu yazı çerçevesinde bakıldığında ise Maunsell'in Trabzon ile ilgili haritası tespit edebildiğimiz kadarıyla o zamana kadar Trabzon hakkında hazırlanmış en ayrıntılı haritadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Lynch'in haritasının Maunsell'in haritasından hazırlandığı görülmektedir. Bu harita temel alınarak yapılan rekonstüksüyon sürecine geçmeden önce Maunsell'in haritasına biraz daha ayrıntılı olarak bakmak gerekmektedir.

1:21120 ölçeğinde ve 45-56 cm boyutlarında olan bu harita İngiliz Ulusal Arşivi'ndeki (TNA) Harita ve Planlar Kataloğu'nda (MFQ) WO 106 - Turkey in Asia and Asia Minor alt tasnifinde 1/1352/3 kodu ve "Black Sea Ports, Trebizonde" adı ile kayıtlıdır.[59] Maunsell'in haritasında Trabzon'un yerleşim yerleri ve çevresi, ana ve tali yolları, tabyaları, dereleri, içme suyu yolları ile bazı önemli binaları gösterilmiştir. Maunsell, İngiliz Askeri İstihbarat Dairesi'ne bilgi sağlayan bir görevli olması itibarı ile Trabzon hakkında hazırladığı haritada da askeri noktaların özellikle belirtildiği görülmektedir. Bu yapılar içinde öncelikle tabyalar dikkati çekmektedir. Maunsell, şehrin doğusundan itibaren Trabzon'u deniz tarafından gelecek olası bir saldırıya karşı koruyacak tabyaları, İncili Tabya, Telli Tabya, Güzel Saray Tabyaları, Moloz Tabyaları ve Sotka Tabya olarak vermiştir. Maunsell haritada bu tabyaları göstermekle kalmamış, tabyalara ait ayrıntılı çizimler ile tabyaların fiziki özelliklerini, top sayısını vb. detayları vererek Trabzon'un mukavemet gücünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun yanında teknelerin kıyıya yaklaşabildiği sahiller de işaret edilmiş ve şehir yakınlarında kamp yapılabilecek mekânlar özellikle belirtilmiştir. Maunsell bununla yetinmemiş haritada telgraf hatlarını, şehre su sağlayan su yollarını, topografik yapı içinde şehrin içinden akan dereleri de göstermiştir. Lynch'in haritasından farklı olarak şehrin büyük mahalleleri ilk kez bir harita üzerinde gösterilmiştir. Haritanın ilginç yanlarından bir diğeri de şehrin Değirmendere Vadisi'ne doğru genişlemesini bu tarafta inşa edilen yapıları işaret etmek suretiyle göstermesidir. Önemli yapılar açısından bakıldığında ise Lynch haritasından numaralandırdığı 26 mekâna dair harita üzerinde açıklama yaparken Maunsell'de bu sayı 31'dir. Bunun yanında pek çok yer harita üzerinde yerlerinde gösterilmiştir. Bu haliyle Maunsell 19. Yüzyılın sonunda Trabzon'daki şehir içi ulaşım ağı, büyük mahalleler ve önemli yapılar ekseninde canlı bir Trabzon görüntüsü ortaya koymuştur.

---

[58] Eastern Turkey in Asia. Trebizond-Baiburt, sheet 5. Series I.D.W.O. no. 1522. Bk. https://maps.princeton.edu/catalog/princeton-w9505206f

[59] Bk. Ek 10.

Bu harita temel alınarak yapılan rekonstrüksiyon sürecinde Maunsell'in haritasının tamamı değil sadece Değirmendere'nin batısında kalan kısım ele alınmıştır.[60] Bunun yanında Maunsell'in tabyalara ilişkin ayrıntılı planları haritadan çıkarılmış, orijinal harita üzerindeki tüm isimlendirmeler silinerek günümüz Türkçe kullanımlar yazılmış; Maunsell'in haritasında olmayan ve konumları tespit edilen yer ve mekânlar da haritaya ilave edilmiştir. Haritadaki yer sıkışıklığı nedeniyle, çeşme, fırın ve konut gibi mekânlara yer verilmemiştir. Haritada kırmızıya boyanmış alanlar, 19. yüzyılın sonundaki yerleşim yerlerini, yani şehrin yayılışını göstermektedir. Haritada 20. yüzyılın başlarına ait olduğu tespit edilen bazı mekânlar da gösterilmiştir. Bunlar arasında İncirlik Camii, Mustafa Efendi Mescidi, Fransız Rahibeler Okulu, Jandarma Mektebi, Rum Kız Ortaokulu, Şems Oteli, Hotel Suisse ve Cihan Oteli gibi mekânlar vardır. Bunlar, ele alınan döneme oldukça yakın bir tarihte yapıldıkları için, bir bütünlük oluşturması bakımından haritada gösterilmiştir. Haritanın bazı kısımları yeniden çizilmiş ve düzenlenmiştir. Haritaya ilişkin eklem ve düzenleme sürecinde Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli plan ve krokiler, Finlay, Dussaud ve Lynch'in plan ve krokilerinden de istifade edilmiştir. Bunun dışında Osmanlı Arşivi, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi gibi pek çok arşivdeki belgelerden istifade edilmiştir. Trabzon Belediyesi meclis tutanakları, ulusal ve yerel gazeteler ve döneme ilişkin seyahatname, gravür ve fotoğraflardan da istifade edilmiştir. Bunların yanında Trabzon hakkındaki zengin literatürden de haritanın hazırlanma sürecinde istifade edilmiştir. Haritada gösterilen unsurlar türlerine göre aşağıda gösterilmiştir:

Mahalleler	Faros, Sotka, Zağnos, İmaret, Tekfurçayır, Kindinar, Kavak Meydanı,Hoca Halil, Molla Siyah, Saçlı Hoca, Amasya, Cami-i Kebir, Şirin Hatun, Bayrambey, Çarşı, Ayvasıl, Tabakhane, Hacıkasım, Yenicuma, Kasımağa, Kemerkaya, Tuzluçeşme, Tekke, Boztepe, Frenkhisar, İskenderpaşa, Çömlekçi, Ayafilibo.
Camiler	Ayasofya Camii, İncirlik Camii, Yalı (Faros) Camii, Hızırbey (Sotka) Camii, Kalkanoğlu Camii, Mollasiyah Camii, Zağanos Mescidi, Hatuniye Camii, Hamzapaşa Camii, Askeri (Hamidiye?) Camii, Tahtalı Camii, Karabaş Camii, Erdoğdu Bey Camii, Sakız Mescidi, Kudreddin Camii, Zeytinlik Camii, Tekke Camii, Çarşı Camii, Müftü Camii, Hacı Yahya Camii, Ebubekir Camii, Alaca Mescit, Sarmaşıklı Camii, İskenderpaşa Camii, Tavanlı Camii, Konak Camii, Amasya Mescidi, Fatih Camii, Şirinhatun Mescidi, Musapaşa Camii, Bayrambey Mescidi, İçkale Camii, Ahi Evren Camii, Kindinar Camii, Hacıkasım Muhiddin Camii, Gözaçan Camii, Mustafa Efendi Mescidi, Yenicuma Camii, Tabakhane Camii, Pazarkapı Camii.
Kiliseler	St. John Kilisesi, Kilise, Ayvasıl Kilisesi, Küçük Ayvasıl Kilisesi, Çömlekçi Kilisesi, St. Elefterios Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Murahhashane, Protestan Kilisesi, Katolik Piskoposhanesi, Aya Gorgor Rum Katedrali, Rum

[60] Murat Küçükuğurlu-Özgür Yılmaz, *Osmanlı Dönemi Trabzon Şehir Haritası (19. Yüzyıl)*, (Erzurum: Zafer Form Ofset, 2019); Örnek olarak bk. Ek 11.

	Kilisesi, Santa Maria Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi, Kızlar Manastırı, Kaymaklı, Manastırı, Kaya Kiliseler
Medrese-Mektepler	İmaret Medresesi, Hamzapaşa Medresesi, Çarşı Camii Medresesi, Müftü Camii Medresesi, İskenderpaşa Medresesi, Zeytinlik Medresesi, Pazarkapı Camii Medresesi, Saraczâde Medresesi, İdadî Mektebi, Askerî Rüşdiye, Rüşdiye, Hatuniye Mektebi, Eksotha Mektebi, Selim-i Evvel İbtidaî Mektebi, Numune-i Edeb Mektebi, İskenderpaşa Mektebi, Islahhane/Sanayi Mektebi, Zeytinlik Mektebi, İran Mektebi, Rum İlkokulu, Rum Koleji, Amerikan Okulu, Rum Mektebi, Fransız Frerler Mektebi, Protestan Mektebi, Rum Kız Ortaokulu, Ermeni Mektebi, Ermeni Kız Okulu, Fransız Rahibeler Okulu, Düşkünler Evi ve Kız Yurdu.
Türbeler ve Tekkeler	Hamzapaşa Türbesi, Gülbahar Hatun Türbesi, Osman Baba Türbesi, Emir Mehmet Türbesi, Derviş Ali Baba Türbesi, Tezveren Baba Türbesi, Hoşoğlan Türbesi, Kadripaşa Türbesi, Ahi Evren Türbesi, Osman Baba Tekkesi, Ahi Evren Tekkesi
Mezarlıklar	İmaret Mezarlığı, Küçük İmaret Mezarlığı, Garipler Mezarlığı, Garipler Mezarlığı, Taksim Mezarlığı, Moloz Mezarlığı, Tekfurçayı Mezarlığı, İran (Acem) Mezarlığı, Protestan Mezarlığı, Rum Mezarlığı, Katolik Mezarlığı, Ermeni Katolik Mezarlığı, Ermeni Mezarlığı.
Çarşı ve Pazarlar	Beşikçiler Arastası, Sandıkçılar Çarşısı, Pazarkapı, Soğan Pazarı, Kasaplar Çarşısı, Balık Pazarı, Mısır Çarşısı, Çubukçular Çarşısı, Sarraflar Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Çarıkçılar Çarşısı, Aktarlar Çarşısı, Tabakhane Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Kazancılar Çarşısı, Çakmakçılar Çarşısı, Kuyumcular Arastası, Bezzazlar Çarşısı, Terziler Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Sipahi Pazarı, Kazazlar Çarşısı, Tarakçılar Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, Yemeniciler Arastası, Kemeraltı.
Hamamlar	Tophane Hamamı, İmaret Hamamı, Askeri Hamam, Paşa Hamamı, Meydan (Halil Paşa?) Hamamı, Fatih Hamamı, Sekiz Direkli Hamam, Saray Hamamı, Hacı Arif Hamamı, Çifte Hamam.
İmalat-haneler	Tophane, Tabakhane, Boyahane, Mumhane, Şeker İmalathanesi, Kasaphane, Hacı Halil Ağa, Değirmenleri, Mezbaha, Demir Fabrikası
Konsolos-luklar	Fransız Konsolosluğu, Rus Konsolosluğu, Yunan Konsolosluğu, İran Konsolosluğu, Belçika konsolosluğu, Avusturya-Macaristan Konsolosluğu, İngiliz Konsolosluğu, Amerikan Konsolosluğu, İtalyan Konsolosluğu
Oteller	Şems Oteli, Yeşilyurt Oteli, Hotel Suisse, Marengo Pansiyon, Selamet Oteli, Cihan Oteli, Şafak Oteli
Resmi Binalar	Saray (Hükümet Konağı), Vali Konağı, Piyade kışlası, Asker ve Gureba Hastanesi, Gümrük Ambarı, Telgrafhane, Belediye, Askeri Ambar, Gümrük Binası , Gümrük Binası, Osmanlı Bankası, Eski Cephanelik ,Yeni Cephanelik, Gazhane, Hapishane, Silah Deposu
Tabyalar	Sotka Tabyası, Moloz Tabyası, Güzelhisar Tabyası, Telli (Som) Tabya, İncili Tabya
Hanlar	Bedesten, Yalıhan, Vakıfhan, Yelkenci Hanı, Taşhan, Sabırhan, Yenihan, Alacahan, Suluhan, Anadolu Han, Nemlizâde Hanı, Değirmendere Hanları, Flidi Hanı, Türkoğlu Hanı
Meydanlar	Meydan (Meydan-ı Şarki), at Meydanı (Hipodrom) Kavak Meydanı.

Sonuç Yerine

Bu çalışmanın da gösterdiği gibi en erken örneklerini 17. Yüzyılda gördüğümüz Trabzon şehir haritaları 19. Yüzyıldaki örnekleri ile oldukça gelişmiş ve şehrin tüm mekânını kapsayacak şekilde önemli yapıların işaret edildiği görsel kaynaklara dönüşmüştür. Bu kaynaklar içinde yeni yeni kullanılmaya başlanan; ancak ayrıntılı bir çalışmaya konu olmayan Maunsell'in haritasının bu alanda yeni katkılar yapacağı şüphesizdir. İlgili harita Lynch'in haritasına kaynak oluşturduğu gibi bu çalışmadan esinlenen diğer çalışmaların da esin kaynağı olmuştur. Mesela Metropolit Chrysanthos'un *He Ekklesia Trapezountos* adlı eserinin sonuna ilave ettiği Trabzon Kalesi planı ve şehri haritası Lynch'in çalışmalarının Yunancaya çevrilmiş suretleridir.[61] Tuluk'un da belirttiği gibi, Chrysanthos eserinde bahsettiği kiliselerin şehir içindeki konumlarını göstermek için Lynch'in haritasını kullanmış ve açıklamalar kısmına yeni ilaveler yapmıştır.[62]

Bu çalışma Maunsell'in haritasından sonra bu alanda yapılan çalışmaları incelemeyi hedeflemediği için 20. Yüzyılın başlarındaki örneklere değinilmemiştir. Ancak takip eden örneklerde, özellikle de Rus işgali döneminde yapılan haritalarda da görüldüğü gibi, Trabzon şehir haritasının daha ayrıntılı hale geldiği görülmektedir. Burada Maunsell tarafından yapılan harita temel alınarak yapılan rekonstrüksiyon çalışması kapsamında mevcut şehir dokusuna müdahale edilmemiş, sadece orijinal haritada gösterilen yer ve mahallere yenileri ilave edilmiştir. Bu şekilde Meryemana Kilisesi ve bazı konsolosluk binaları gibi varlığı bilinen, ancak konumu tam olarak kestirilemeyen bazı kurumlar pek çok kaynağın yardımı ile konumlandırılmış ve yeni haritada gösterilmiştir. Bu şekilde 19. Yüzyıl Trabzon'unun kent dokusu ve bu dokuyu ortaya çıkaran unsurlar hakkında yapılacak çalışmalar için başvuru kaynağı niteliğinde bir eser ortaya çıkarılmıştır. Bu konudaki çalışmaların da gösterdiği gibi her bir yeni görsel kaynak bu alanda mevcut bilgi ve literatüre katkılar yapmakta, mevcut bilgileri yeniden sorgulamamıza imkân tanımaktadır. Buradan hareketle yapılan bu rekonstrüksüyon çalışmasının bu alanda son çalışma olmayacağı, Trabzon'da varlıkları ve konumları tespit edilecek yeni bina ve mekânların da ilave edilmesi ile yapılan haritanın daha da geliştirilebileceği ortadadır.

[61] Philippides Chrysanthos, *He Ekklesia Trapezountos*, (Athenai: Arheion Pontou, 1933).
[62] Tuluk, "Trabzon Şehir Haritaları", s. 322.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archive, (TNA), Maps and Plans, (MFQ),War Office (WO), 106-1/1352/3.

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE); Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN) Archives des Postes Diplomatiques, (APD), Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, Tome III ve X.

Osmanlı Arşivi (OA), Haritalar (HRT.h.), 1602-11.

Diğer Kaynaklar

Acun, Fatma. "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Ankara: TTK, 2018, s. 69-91.

Funda Adıtatar. "İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXVI/1, (2011),:1-34.

Akçalı, Aslı Avcı. *Yerel Tarih ve Tarih Eğitimine Katkısı*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Aslan, Erdal. "Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000, s. 195-204.

Avcı, Yasemin. "Kent Tarihi", *Tarih İçin Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi, 2018, s. 175-182.

Babul, Esra. *Trabzon'da Üçüncüzade Ömer Paşa Sarayı: Kişi/Yer/Yapı Diyalektiği*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019.

Baykara, Tuncer. *Tarih Metodu*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

Bryer, Anthony ve David Winfield. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, vol. I, Washington D. C Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985.

Collier, Peter. "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*, Dresden 2013 [Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği].

https://archive.org/stream/Proceedings_of_the_26th_International_Cartographic_Conference-2013_Dresden_Germany/14_proceeding_djvu.txt (08.02.2020).

http://www.thepeerage.com/p45205.htm (08.02.2020)

Çubuk, Ali Ruhan. "Eski Deniz Haritalarında ve Kılavuz Kitaplarında Trabzon Limanı", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, Haz. E Başar vd., Trabzon: KTÜ, 2012, s. 189-210.

Danacıoğlu, Esra. "Yerel Tarih Çalışmalarında Kaynak Kullanımı", *Yerel Tarihçilik, Kent, Sivil Girişim: Yerel Tarih Grupları Deneyimi*, Ed. Funda Çelebi, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001, s. 172-179.

_____. *Geçmişin İzleri, Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Kılavuz*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Ebel, Kathryn A.. "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD*, 3/6 (2005): 487-515.

Ekim, Zeynep Emel. "Black Sea And Marmara Sea Maps in the XX. th Century", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45(2019): 335-356.

Gökdemir, Oktay, "Tarihyazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih." *Tarih Nasıl Yazılır*?, Ed. Ahmet Şimşek, Ankara: TTK, 2018, s. 141-142.

Haykıran, Aysun S.. "Bir Kent Bir Dönem XIX. Yüzyıl Aydın Kent Tarihi Çalışmaları", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye´de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, 18-20 Mart 2010*, Ed. Mehmet Öz, (Ankara: TTK, 2011), s. 335-357.

Kartın, Cengiz. "İngiltere'nin Van Konsolosu Frederick Richard Maunsell'in (1828-1916) Gözlemlerinde Osmanlı Nehirleri ve Gölleri", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, Haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, (Kayseri: Not Yayınları, 2015), s. 943-956.

Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Küçükuğurlu, Murat ve Özgür Yılmaz. *Osmanlı Dönemi Trabzon Şehir Haritası (19. Yüzyıl)*, Erzurum: Zafer Form Ofset, 2019.

Lynch, Henry F.B.. *Armenia. Travels and Studies*, Vol 1, London: Longmans, Green, and Co., 1901.

Maunsell, F. R.. *Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan from April to October 1888*, Vol. I-II, (Simla: 1890).

_____. "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, 18/2 (1901): 121-141.

_____. "Kurdistan", *The Geographical Journal*, 3/2 (1894): 81-92.

_____. "The Mesopotamian Petroleum Field", *The Geographical Journal*, Vol. 9/5 (1897): 528-532.

_____. *Military report on Eastern Turkey in Asia. vol.IV Middle Euphrates Valley. Country from the Gulf of Alexandretta towards Erzurum and Bitlis*. Compiled for the Intelligence Department. War Office, 1904.

Chrysanthos, Philippides. *He Ekklesia Trapezountos*, Athenai: Arheion Pontou, 1933.

Relation d'un Voyage en Orient, par Julien Bordier, Écuyer de Jean Gontaut, baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople (1604-1612), Atina 1934.

Sakin, Serdar ve Cengiz Kartın. "İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes'ın Gözlemlerinde İran, Irak ve Türkiye", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (2014): 305-328.

Tekeli, İlhan. "Türkiye'de 19. Yüz Yıl Ortalarından 1950'ye kadar Kentsel Araştırmanın Gelişimi", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Der. Sevil Atauz, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, s. 239-268.

_____. "Türkiye'de Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, ed. Nurcan Abacı, Morrisville: Lulu Press, 2006, s. 71-82.

Texier, Charles. *Byzantine Architecture Illustrated by a Series of the Earliest Christian Edifices in the East*, London: Day and Son, 1864.

Topaktaş, Hacer. "Bir Britanyalınının Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blosse Lynch'in Trabzon Tasviri (1893)", *Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, C. 1, Haz. Kenan İnan vd., Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 581-595.

Tuluk, Ömer İskender. "Trabzon Şehir Haritaları: Yeni Bulgular ve Bir Değerlendirme", *Mimari, Koruma, Yenileme ve Restorasyon*, Editör: Özlem Sağıroğlu, Ankara: Nobel, 2017, s 318.

Turan, Resul. "Sultanın Topraklarında Çarın Adamları: Rus İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde Rize Rus Viskonsolosluğu (1879-1914)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 31(2019), s. 233-234.

Uğur, Yunus. "Yerel Tarih Yaklaşımı ve Yerel Tarihçilik", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, Ed. M. Yaşar Ertaş, İstanbul: İdeal Kültür, 2019, s. 93-98.

Yılmaz, Özgür. "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII (2013), s. 587-614.

_____. "Yüzbaşı Mircher'ye Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Trabzon-Erzurum Yolu", *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 7-9 Kasım 2019, Gümüşhane.[Basılmamış Sempozyum Tebliği].

Ekler

Ek 1: Bordier'nin Haritası (1610)

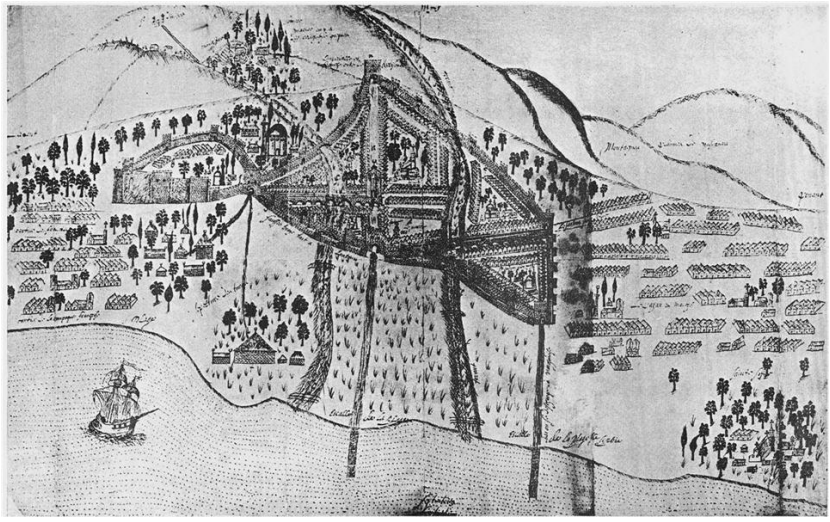

Ek 2: Outrey'nin Trabzon Haritası (1833)

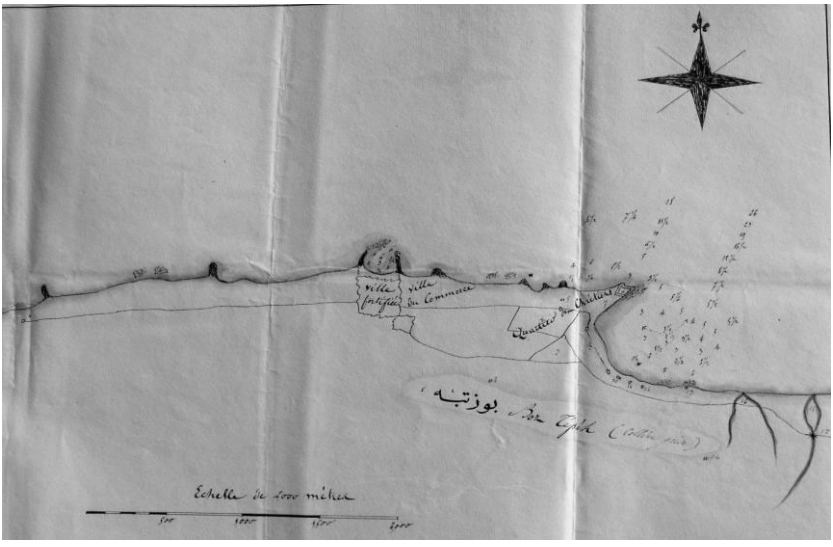

Ek 3: Finlay'in Trabzon Haritası (1850)

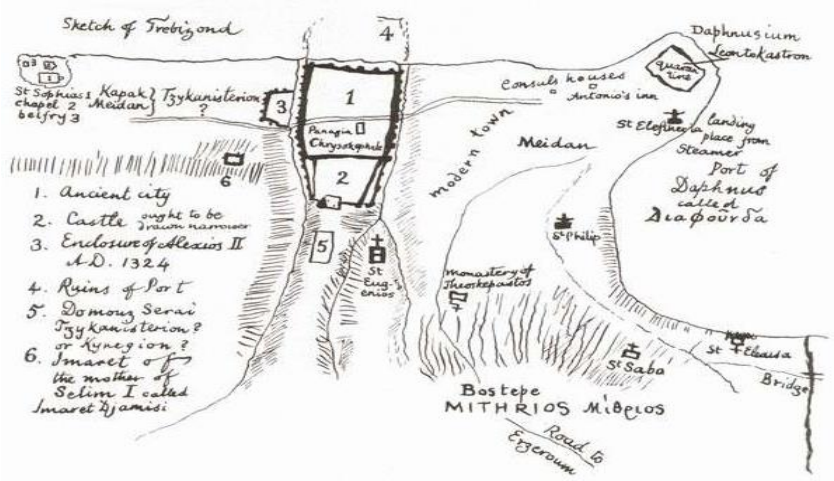

Ek 4: Texier'nin Haritası (1864)

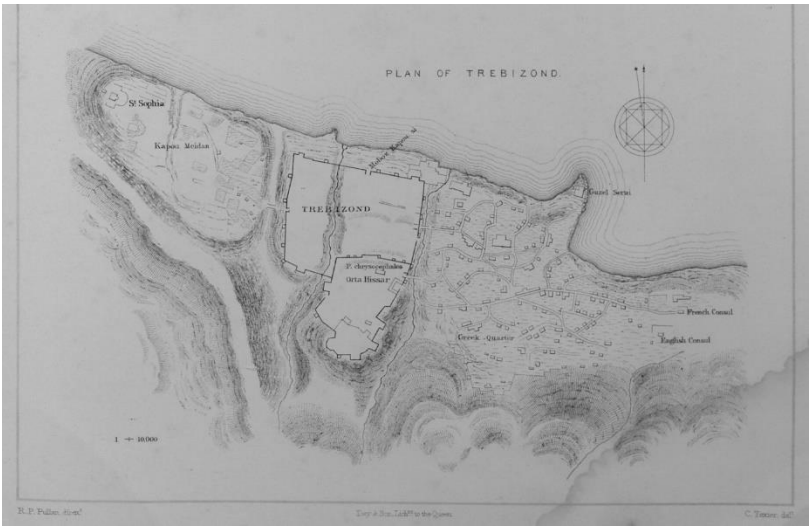

Ek 5: Yüzbaşı Mircher'nin Trabzon ve Çevresi Haritası (1856)

Ek 6: Manganari'nin Trabzon Haritası (1866)

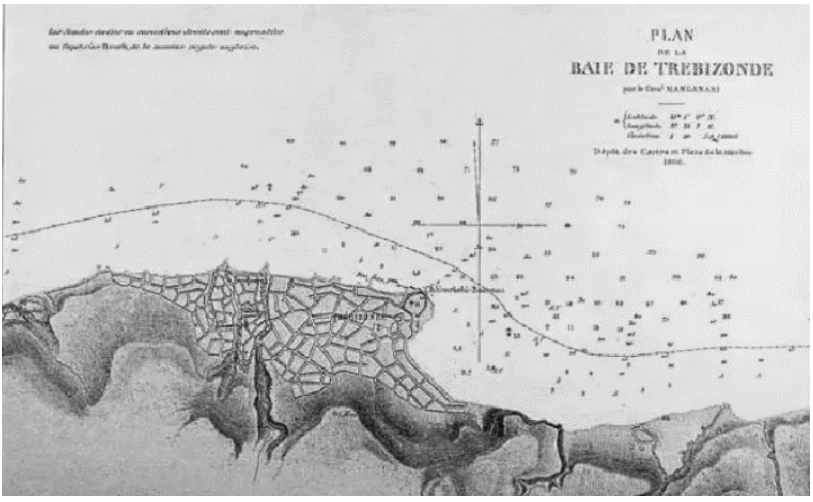

Ek 7: Dussaud'nun Planında Meydan-i Şarki (1870)

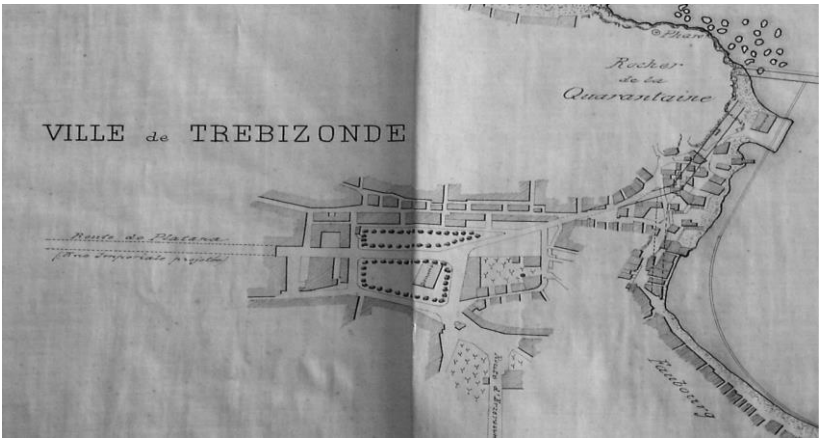

Ek 8: Dussaud'nun Trabzon Şehir Haritası

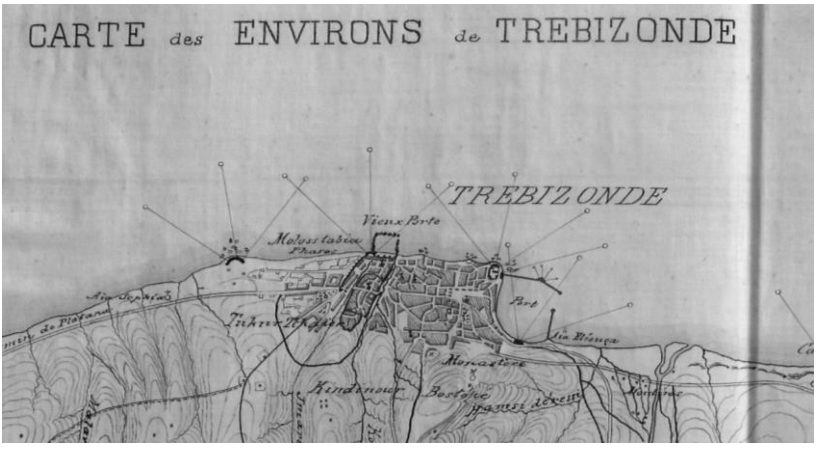

Ek 9: Lycnh'in Trabzon ve Çevresi Haritası

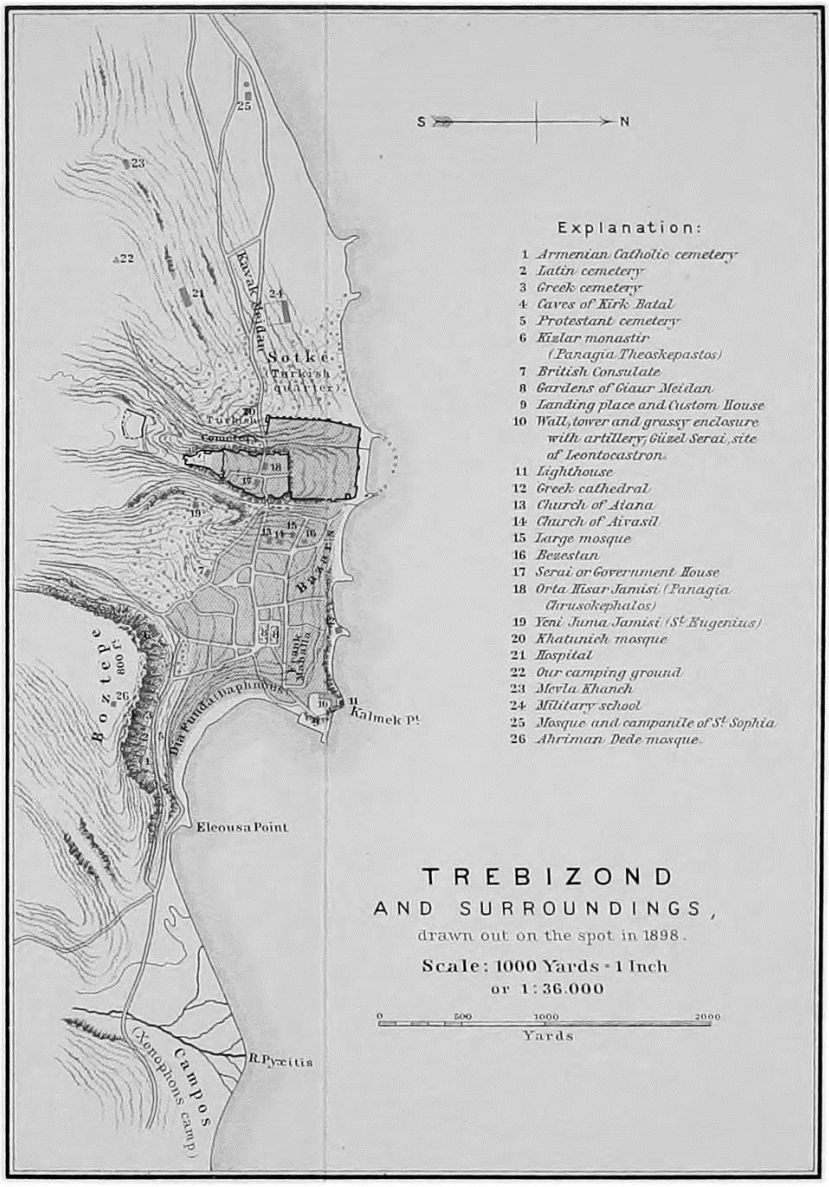

Ek 10: Maunsell'in Haritası

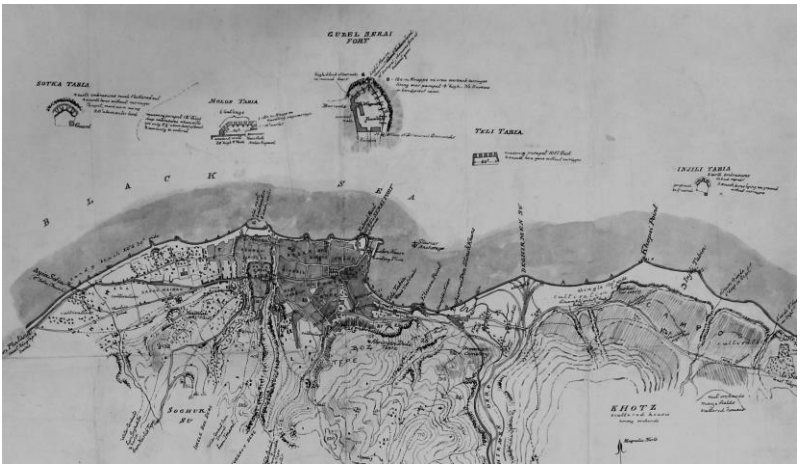

Ek 11: Yeni Haritada Şehrin Doğusu

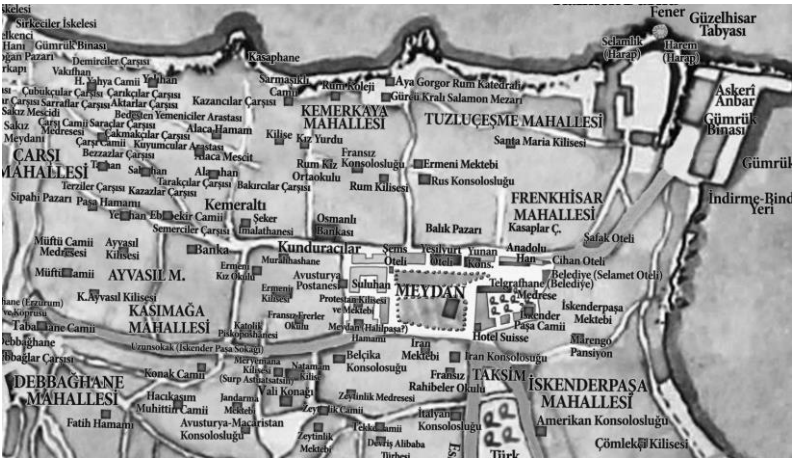

19. YÜZYILDA KARADENİZ'İN KUZEYİNDEN TÜRKİYE'YE YAPILAN GÖÇLERE KARAKTERİSTİK YAKLAŞIM

Derya Derin Paşaoğlu

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Doç.Dr. derinderya @ktu.edu.tr)

Özet

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda Rusya karşısında aldığı her yenilgi toprak kayıplarıyla sonuçlanmış ve Rusların işgal ettiği topraklarda uyguladığı kolonizasyon hareketi ve demografik politikalar kitlesel göçlere sebep olmuştur. Bugün Kafkas Göçleri olarak tanımlanan bu yüzyılda yaşanan söz konusu göçler, yüzyılın ikinci yarısında üç büyük göç dalgası oluşturmuştur. Birincisi, Kırım Savaşı'nın ardından 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasıyla başlamış ve en yoğun Nogay ve Kırım Tatar Türklerinin göçünü kapsamaktadır. 1862 yılının sonunda bu dalga yavaşlarken Rusların Kafkaslarda ilerlemesiyle, tarihte 1864 Büyük Çerkes Göçü olarak tanımlanan ikinci göç dalgası hareketi kısa sürede çok büyük can kayıplarıyla Osmanlı topraklarına yansımıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi'nin) ardından Kafkasların yanı sıra Balkanları da kapsayan çok daha büyük kitlesel bir göçü içeren üçüncü dalga başlamıştır. Kafkaslarda Batum ve Sohum muhacirleri başta olmak üzere diğer Kafkas halklarının kara ve deniz yoluyla Osmanlı topraklarına ulaştığı bu son dalga, yüzyılın sonuna kadar kaybedilen topraklardan gelen göçler şeklinde uzatılabilir. Dolayısıyla milyonlarca insanın topraklarını terk etmeye zorlandığı söz konusu süreç Kafkas Göçleri olarak tek bir başlıkta sosyolojik bir olgu olarak tanımlanmamalıdır.

Rusların Kafkaslarda vurduğu halklar her ne kadar sonuç itibarıyla ortak kaderi paylaşsalar da her dalgada yaşanan dram muhacir halklara göre karakterize olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iskân politikasının şekillenmesinde söz konusu etki kendini gösterecektir. Nogayların toplu iskân konusundaki ısrarları, Çerkeslerin Karadeniz kıyısındaki liman şehirlerde yaşadığı can kayıpları, salgın hastalıklar, muhacirlerin Kafyasya'ya uzak bölgelerdeki boş yerlerde iskân edilmeleri üzerine bu bölgelerin havasıyla uyum sağlayamamaları, akraba yanında iskân talepleri dolayısıyla belirli bölgelerde yoğunlaşan halklardan oluşan muhacir iskân haritasında söz konusu karakteristik etkiyi görmek mümkündür. Bildirimizde Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeler ışığında söz konusu yarım yüzyılı kapsayan göçlerin ve can kayıplarının, Kafkas Göçü kavramına sıkıştırılmaması; Büyük Nogay-Kırım Tatar Türkü Göçü, Büyük Çerkes Göçü ve 93 Harbi Göçleri olarak ele alınması gerektiğine değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Göç, Muhacir, Kırım, Tatar, Nogay, Çerkes.

Abstract

Every defeat of the Ottoman Empire against Russia in the 19th century resulted in the loss of land and the colonization movement and demographic policies applied by the Russians in the occupied territories caused mass migration. These migrations in this century, which is now known as the Caucasian Migrations, have created three major waves of migration in the second half of the century. The first one

began in 1859 after the Shaykh Shamil surrendered to the Russians after the Crimean War and covers the migration of the most intense Nogai and Crimean Tatar Turks. At the end of 1862, this wave was slowing down, and with the advance of the Russians in the Caucasus, the second migration wave movement, which was defined as the Great Circassian Migration in 1864, was reflected to the Ottoman lands in a very short time. The third wave of the 1877-78 Ottoman-Russian War (93 War) began with a much larger mass migration including the Balkans as well as the Caucasus. This last wave in which the Caucasus peoples, especially Batumi and Sukhum emigrants in the Caucasus, reached the Ottoman lands by land and sea, could be extended in the form of migrations from the lost lands until the end of the century. Therefore, the process in which millions of people are forced to leave their

Although the peoples the Russians hit in the Caucasus share the common fate as a result, the drama in each wave is characterized by the immigrant peoples. Therefore, this effect will manifest itself in shaping the settlement policy of the Ottoman Empire. Nogais' insistence on collective resettlement, the loss of lives of Circassians in port cities on the Black Sea coast, epidemics, emigrants being settled in vacant places in distant areas of Kafyasia, the inhabitants of these settlements were unable to adapt to the weather. it is possible to see the characteristic effect. In our paper, in the light of the documents in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the migration and casualties covering the half-century in question were not compressed into the concept of Caucasian Migration; We will talk about the Great Nogai-Crimean Tatar Turk Migration, Great Circassian Migration and 93 Warfare Migrations.

Key Words: Migration, migrant, Crimea, Tatar, Nogai, Circassian.

Giriş

Rusya'nın Türk dünyası aleyhinde genişleme ve yayılma politikasının dönüm noktasını 1552'de Kazan'ın, 1556'da Astrahan'ın Rus hâkimiyetine geçmesi oluşturmaktadır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1783 Rusya'nın Kırım'ı ilhakı bölgede uygulanacak Ruslaştırma politikalarının başlangıcını oluşturur.[1] Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. Yüzyılda Rusya karşısında aldığı her yenilgi toprak kayıplarıyla sonuçlanmış ve Rusların işgal ettiği topraklarda uyguladığı politikalar göçlere sebep olmuştur. Bölgede sürekli kalma niyetinde olan Rusya, Altın Orda'nın başına gelenin kendi başına gelmemesi için acımasız politikalar üretmiştir. Öncelikle bölgedeki yoğun Türk nüfusun etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır.[2] Bu doğrultuda;

- Savaş veya isyan gibi askeri-siyasi olaylar bahane edilerek imha ve katliamlara girişilecek,

- Ele geçirilen bölgelerde Rus idaresi kurulmaya başlanırken Müslüman halk ülke dışına, özellikle Osmanlı topraklarına göçürülecek

- Ülke dışına çıkmayan Kırım ve Kafkasya'daki halk Rus nüfusun yoğun olduğu bölgelerde iskâna zorlanacak.

---

[1] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: TTK Yayınları 1997), s. 63.

[2] Abdullah Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", *Avrasya Etüdleri*, III/2, (1996 **)**, s.115.

➢ Bölgenin yerli ahalisi sürgün edildikçe boşaltılan yerlere Rus idaresine taraftar olmak üzere Avrupa ülkelerinden göçmen getirilecek.[3]

Çariçe Katerina'nın gözdelerinden olan Potemkin'in 150 bin kişilik ordu desteğiyle gerçekleştirdiği Ruslaştırma faaliyeti, tahrip, müsadere, tehcir ve kolonizasyon şeklinde yürütülmüştür. Potemkin'e göre Kırım'ın sömürgeleştirilebilmesi için buranın mutlaka Türklerden temizlenmesi gerekmektedir. Bunun sonucu, ilkin deniz kıyılarına, iskelelere ve limanlara yakın olan yerlerdeki halk, yapılan tazyiklere dayanamayarak mal ve mülklerini yok pahasına satarak Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmışlar ve böylece 1800 yılına kadar yaklaşık nüfusun %33'ü yani 500 bin kişi göç etmek zorunda kalmıştır. Kolonizasyonu başarabilmek için öncelikle Türklerin ekonomik kaynaklarına el koymuşlardır. Verimli toprakların hazineye devredilmesiyle tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanlar bir anda geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalırlar. Ruslar kendi topraklarında uyguladıkları kölelik rejimini burada da uygulamak isteyince hürriyetlerini de kaybeden Türkler çareyi göç etmekte bulurlar. Ruslar bu faaliyetin bir benzerini de Kafkasya'da uygulamışlar ve bu bölgenin coğrafi konumu nedeniyle ele geçirilen yerlerdeki insanları iç bölgelere naklederek adım adım ilerlemişlerdir. Sömürgeleştirilen bir bölge daha sonra ele geçen diğer bölgelerdeki insanların sürüldüğü yer olmuştur. Kuban ve Terek'in kuzeyindeki yerler ele geçirildikten sonra buradaki binlerce Nogay ve Kalmuk ailesi, bölgedeki Dağıstanlı ve Çerkez kuvvetleriyle birleşmesinler diye İtil nehri ötesine göç ettirilmişler ve yerlerine Rus köylüler getirilmiştir.[4]

1853-56 Kırım Savaşının kaybedilmesinin ardından bunun acısını Kafkasya'daki bağımsızlık hareketini silerek çıkarmaya çalışan bir Rusya vardır. Bölgede bir yandan isyanın intikamını alacak katliamlara başlamış, diğer yandan da halkı "*ya Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri ya da gösterilecek bölgeye yapılacak sürgünü kabul etmeleri*" şeklinde seçim yapmaya zorlamıştır. Çareyi bir an önce Osmanlı'ya sığınmakta bulan halk Karadeniz sahillerine yığılmıştır. Bu hareketi hızlandırmak isteyen Rusya, evleri, tarlaları yakıp yıkarken Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği de Osmanlı hükümetine, göç etmek isteyenlerin kabul edilmesini, aksi takdirde kan dökületeceğini bildirmiştir.[5]

Rusya, Kafkasya, Kırım ve İdil bölgesinde Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasındaki demografik dengeyi değiştirebilmek için büyük çaba harcamıştır. Sömürgeleştirme siyaseti icabı buraya Ruslar yerine yabancı nüfusun göçü sağlamıştır. Novorissiya'nın Kırım'a birleştirilmesi ve Kafkasya savaşı sonrasında göçmenlerce entansif iskân kabul edilen Kuzey Kafkasya, Rusya'nın diğer sömürgeleştirilmiş bölgeleri arasında birinci sırayı almıştır. 1782-1915 yılları

[3] Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde," s. 115.
[4] Saydam, *Kırım ve Kafkasya,* s. 64-72
[5] Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde," s. 118.

arasındaki dönemde Novorissiya'ya 3,3 milyon, Kuzey Kafkasya'ya 2,7 milyon civarında iç sömürgeci göçmen yerleştirmişler, bunların beş yüz bini Güney Kafkasya'ya geçmiştir.

1762-1914 yılları arasında Kırım'a, Step'e ve Kafkasya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan 600 binden fazla yabancı göçmen (başta Ermeniler, Yunanlılar, Bulgarlar, Moldovanlar) getirilmiş, ayrıca, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan 150 bine yıkın Alman getirilmiştir. 1896 yılında Tuna'dan Terek'e kadar tüm Step'te Müslüman sakinlerin payı % 49,5'e inmiş ve Kırım Yarımadası baştanbaşa Slavlarca iskân edilmiştir. Rusya, 150 yıl boyunca Müslümanların tehcir edilmesi ve boşalan yerlere Hıristiyanların iskân ettirilmesi siyasetiyle onlar arasındaki demografik dengeyi kırmayı başarmıştır. Böylece Step tamamen, Kafkasya'nın üçte ikisinden fazlası kuzeyden Slavlarla, güneyden Ermenilerle Hıristiyanlaştırılmıştır.[6] Osmanlı Devleti'nde ve İran'da bulunan gayr-i Müslim nüfus, Rusya'ya göç etmeleri için teşvik edilmiştir. Hatta işgal edilen yerlerde zorlama yoluna başvurulması, Rusya'nın muhtelif yerlerindeki Hıristiyan nüfusu, Kırım ve Kafkasya'ya nakletmesi, her şeye rağmen Kırım ve Kafkasya'da kalabilen Türk-İslam nüfusun, idari, sosyo-ekonomik ve kültürel politikalarla etkisiz hale getirilerek sömürgeleştirilmesi tamamlamıştır.[7]

Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkması ile başlayan ve 19. yüzyılın sonuna dek sürecek olan bu süreçte Karadeniz'in kuzeyindeki ulusların göçleri üç büyük dalga şeklinde gerçekleşmiştir.

Birinci dönem; 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayıp, 1853 Kırım Savaşı'na kadar devam eder. Bu dönemde Osmanlı topraklarına göç eden Tatar-Nogay muhacirlerinin kesin sayıları hakkındaki bilgilerimiz hem kısıtlı ve hem de çelişkilidir. 1768–74 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Kırım'daki Tatar-Nogay nüfusu ile Rusya'nın Kırım'ı ilhakı (1783) sonrası mevcut nüfus arasındaki farka göre göç eden Müslüman sayısı 200 bin civarındadır.[8] Kırım'ın ilhakıyla başlayan ilk göçlerde 1783–84 yılında yaklaşık 80 bin Tatar Besarabya ve Dobruca'ya yerleştirilmiş,[9] her geçen gün Rus baskısının acımasızlaşması göçlerin büyüklüğünü etkilemiştir. 1812, 1816, 1819, 1822 ve 1827 yıllarında muhtelif büyüklüklerdeki göçlerle bu dalga Kırım Savaşı'na kadar devam etmiştir.[10]

İkinci dönem; Kırım Savaşı ve sonrasındaki göçlerin yanı sıra, 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olması ile tetiklenen büyük kitlesel göçün yaşandığı 1859–62 göç

[6] Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler," *Osmanlı*, cilt: 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999), s. 695.
[7] Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s.121-122.
[8] Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan," s. 687; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), s. 4.
[9] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (İstanbul: Timaş yayınları 2010), s.108.
[10] Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti", *Osmanlı*, C. IV, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 667.

dalgasını da içeren ve 93 Harbi'ne kadar devam eden dönemdir. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Kırım'da, Rusların kendilerini Kazan'a göndereceği fikri yayılınca,[11] 16 bin Kırımlı göç etmiş ve Dobruca'ya yerleştirilmiştir. Göç hareketinin tam durduğu düşünülürken, 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla 16 bin kadar Nogay, Kerç ve Kefe üzerinden Osmanlı topraklarına geçmek üzere Kırım'a girmiş ve kışı burada geçiren Nogaylar, Kırımlıları da etkileyerek Büyük Nogay Göçü diyebileceğimiz yeni bir göç dalgası başlatmışlardır. 1863'te Nogay göç dalgası yavaşlamışken Rusların Kafkaslarda ilerlemesine paralel olarak Kafkas halklarını içine alan Büyük Çerkes göçü başlamıştır ve Osmanlı topraklarına ulaşabilen muhacirlerin iskânı meselesi 1877'ye kadar ehemmiyetini korumuştur.

Üçüncü dönem ise 93 Harbi ve sonrasını kapsamaktadır. Kafkasların yanı sıra Balkanları da kapsayan çok daha büyük kitlesel bir göçü içermektedir. Kafkaslarda Batum ve Sohum muhacirleri başta olmak üzere diğer Kafkas halklarının kara ve deniz yoluyla Osmanlı topraklarına ulaştığı bu son dalga, yüzyılın sonuna kadar kaybedilen topraklardan gelen göçler şeklinde uzatılabilir. Rusya'nın Balkanlar'da Slav halkların haklarını koruma bahanesiyle sahneye koyduğu bu dram, sayısı milyonlarla ifade edilen Müslüman'ın yağma, tecavüz, yakılıp-yıkılma, sürgün ve göç gibi sistemli yok edilme politikasına maruz kalmalarıyla sonuçlanmıştır.

Kırım'ın ilhakıyla başlayıp, 19. yüzyılın sonuna dek Karadeniz'in kuzeyinden milyonlarca insanın topraklarını terk etmeye zorlanarak, Osmanlı topraklarına yaptıkları göçler; bu alanda yapılan çalışmalarda Kafkas Göçleri veya Kırım-Kafkas Göçleri olarak tek bir başlıkta sosyolojik bir tanımlanmayla ifade edilmiştir. Sosyolojik açıdan; uluslararası, kitlesel, mecburi ve daimi göç olarak sınıflandırılabilir. Yine sebep-sonuç açısından; Rusya'nın etnik kırımından kurtulmak amacıyla halifeye sığınanlardan oluşmuş, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki büyük Müslüman Türk Devleti imajını uluslararası alanda korumak amacıyla, dinini muhafaza etmek isteyen muhacirlerin halifenin sancağı altına sığınma isteklerini karşılamakla sonuçlanmıştır.

Süreç içerisinde iskân politikasının ana hatları, devletin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi şartlar ile muhacirlerin sosyo-ekonomik durumları ve istekleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak muhacirlere sunulmak istenen yaşam şartları ile sunulabilenler arasındaki açının büyüklüğü kaçınılmaz olmuştur.[12] Örneğin, Osmanlı Devleti muhacirlerin pasaportlarını alıp, geri döndükleri takdirde, üzerlerinde bulunan Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu arazi ve emlâkin tekrar devlete ait olacağına dair senetler imzalatmıştır. Bu muamelenin tek nedeni Rusya'nın muhacirler üzerinden hareketle Osmanlı Devleti'ne müdahale ya da hak iddia etmesi gibi olası siyasi sorunlara fırsat vermemektir. Nitekim iskânlar devam

[11] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade-i Meclis-i Mahsusa (İ.MMS) 7-266.

[12] Derya Derin Paşaoğlu, "Nogaylar, Nogay Göçleri Ve Türkiye'de İskânları," (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 146.

ederken bir yandan da Rus makamları ile yapılan görüşmeler sonucunda söz konusu sorunun yaşanmaması resmi yazı ile de teyit ettirilmiştir.[13]

Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Kırım'dan, Rumeli'ye göç eden, Müslüman Hıristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün muhacirlere her türlü yardımın yapılması hakkında Silistre Valiliği'ne talimatname gönderilmiştir. Talimatnameye göre; muhacirler kendilerini toparlayana kadar 10 yıl vergiden ve 25 yıl askerlikten muaf tutulacaktır. İskân için müstakil köylerin onlara pek fayda sağlamayacağı belirtilerek, su kıyısında verimli arazilerde ziraatla, rençperlikle ve elinden geliyorsa ticaret ve zanaat ile uğraşmaları salık verilmiştir. Ev yapımında ise bölge halkından angarya olarak değil, komşuluk hakkı olarak yardım talep edilmesi ve evlerin bir sırada, sokakların düzen içerisinde yapılıp, hanelere, tohum, öküz ve araba temin edilmesi belirtilmiştir.[14] Bundan sonra gelen Kırım Tatarı, Nogay, Çerkes, Dağıstanlı ve diğer Kafkas halkları için uygulanacak iskân politikası bu minvalde ifade edilmiştir. Ancak yapılması salık verilenlerle, yapılabilenler arasındaki açı her geçen gün daha da artmıştır. Dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyinde başlayıp, güneyinde son bulması planlanan göç ve muhacirlik meselesi, gerek Rusya cephesinde ve muhacirler açısında ortaya çıkış şartlarıyla gerekse yolculuk süreci ve Osmanlı topraklarına ulaşılma aşamasında her adımda birbirinden farklı gelişmelere ve sonuçlara sahne olmuştur.

Dolayısıyla biz tarihçilerin arşiv kaynaklarına yansıya belgeler ışığında bu süreci yeniden değerlendirip, tanımlayıp, adlandırmamız gerekmektedir. Yüzyıldan fazla süren ve milyonlarla ifade edilen insanın hayatından bahseden ve yüz binlerce can kaybının yaşandığı süreç Kafkas Göçleri kavramına sıkıştırılmamalıdır. 19. Yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Osmanlı topraklarına yapılan göçler; *Kırım Tatar Türkü Göçü ve Büyük Nogay Göçü*, *Büyük Çerkes Göçü* ve *93 Harbi Kafkas Göçü* olarak ayrı başlıklar altında ele alınıp, tanımlanmalıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu göçlerin her biri birbiri içine geçmiş ve birlikte gelişmiş süreçlerdir. Bunları tarihsel olarak birbirinden bağımsız incelememiz elbette mümkün değildir. Ancak bu göçlerin her biri muhacir halkların yaşadığı dramlarla karakterize olmuştur. Karadeniz sahillerinde yaşanan can kayıplarının sayısı yaşanan dramı etnik kıyıma dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti, topraklarına ulaşmayı başaran muhacirlere her ne kadar benzer iskân politikaları uygulasa da sunmaya çalıştığı imkânlar her yeni muhacir sevkinde daha da kötüye gitmiş, muhacirlerin yaşadığı dramın seyri değişmiştir.

[13]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade-i Hariciye (İ.HR) 173-9438; İ.HR.9423.
[14]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade-i Dahiliye (İ.DH) 22622; *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856),* (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları 2006), s. 260-265.

Kırım Tatar Türkü Göçü

Kırım Tatar Türklerinin Osmanlı topraklarına göçü hem birinci dönem olarak addettiğimiz 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından Kırım Savaşı'na kadar geçen sürede zamana yayılarak yaşanan hem de ikinci dönemde daha büyük bir göç dalgasıyla devam eden karakterdedir. İlk dönem yaşanan göçler, Rusların Kırım'ı ilhakından ve uygulanan demografik politikalardan duyulan rahatsızlıklar nedeniyle kendi istekleriyle Dobruca ve çevresine yapılan göçlerle şekillenmiş ve Kırım Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu süreçte daha çok Osmanlı-Rusya arasında yaşanan Bükreş Antlaşması, Edirne Antlaşması gibi askeri ve siyasi gelişmeler insanların kararlarını etkilemiştir. Dolayısıyla yaşanan göçler inişli-çıkışlı dalgalar şeklinde seyretmiştir. 1853-56 Kırım Savaşı ile başlayan ikici dönemde Rusya, Kırım Türklerini savaş sırasında Osmanlı ile işbirliği yapmalarına engel olmak için kuzeydeki bölgelere sürgün etmeye başlamıştır. 1856'da Osmanlı ve müttefiklerinin Gözleve'den çekileceğini öğrenen bazı aileler Osmanlı topraklarına göç talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı ordusuna hizmeti görülenlerin Silistre Eyaletine yerleşebileceklerine dair ferman üzerine harekete geçen ve göç eden muhacir sayısı 9 bine yakındır. Ancak bunlardan sonra göç artarak devam etmeye başlamıştır. Göç hazırlıklarını tamamlayanlar Osmanlı Devleti'nin göndermiş olduğu gemilerle Gözleve, Kerç ve Balıklava limanlarından alınıp Silistre'ye gönderilmişlerdir ve Mayıs 1856'da tamamlanan taşımada muhacir sayısı 13.036 kişidir. Ayrıca Rusya tarafından, savaş sırasında ve sonrasında yıldırma politikası uygulanarak vergiler artırılmış ve yenilginin bedeli Kırım Türklerine ödetilecektir. Hatta Çar II. Aleksander'e göre; "Gizli ya da açıktan yapılan göçlere mani olunmayacak, aksine gönüllü yapılan bu göçler Kırım'ı temizleyecektir." Dolayısıyla savaş sonrası, göç dalgasının devamlılığı hususunda Osmanlı yanlısı tutumları gerekçesiyle Kırım Türklerini Kazan'a gönderecekleri fikri yayılmıştır[15]. Sürecin akabinde 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olması Kafkaslardaki mücadelenin kırılması muhacirler içinde bir kırılma noktası olmuş ve göç dalgası yeniden ivme kazanmıştır. 1859-1862 yılları arasında yaşanan bu dalga aynı zamanda Büyük Nogay Göçünün yaşandığı dalgadır. Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla Kuban boyunda Rusların ilerlemesine paralel harekete geçen yaklaşık 16 bin Nogay, Kerç ve Kefe üzerinden Osmanlı topraklarına geçmek üzere Kırım'a girmiştir. Kışı burada geçiren Nogaylar, Kırımlıları da etkilemiş. Bu tarihten itibaren arşiv belgelerinde Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirlerin nüfus ve iskân yerlerine dair bilgilerde Kırım Tatarı, Nogay ve Çerkes muhacirlerine dair bilgiler bir arada bulunmaktadır. Aynı gemilerle aynı şartlarda 2-3 bin kişiye ulaşan gruplar halinde gerçekleşen göçlerdir. Ancak bu guruplar içerisinde en kalabalık nüfus Nogaylara aittir. Çerkeslerin az sayıda olduğu görülmektedir. Bu Çerkeslerin Kuban boyunda Nogaylarla birlikte bulunan Çerkes kabileleri olduğu görülmektedir. Zira 1862'de bu göç dalgasında gelen muhacir sayısı azalırken Rusların Kuban boyunda ilerlemeleriyle birlikte

[15] İ.MMS. 7-266; Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 85.

mücadeleye devam eden Çerkes direnişinin kırılması 1864'te Büyük Çerkes Göçünü başlatacaktır.

Sonuç olarak Kırım-Tatar Türkü Göçü; Kırım'ın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası müstakil hale gelmesi ve 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhakıyla başlar ve 19. Yüzyılın sonuna dek devam eder. Kendi içinde iki dönemde karakterize olur. İlk dönemi Kırım Savaşına kadar daha çok varlıklı ailelerin, Rusya'nın uyguladığı demografik politikaların farkına varması ve gelmekte olan tehlike karşısında kendi istekleriyle Osmanlı topraklarına (Dobruca'ya) göç talepleriyle şekillenmiştir. İkinci dönem ise; Kırım Savaşı sonrası Rusya'nın politikaları karşısında çaresiz kalan halkın başlattığı bir süreçtir. Bahsi geçen ikinci göç dönemi, Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla ve Rusların Kuban boyunda başlattığı katliamlarla buradan çıkan Nogay göçünün tetiklemesiyle yükselişe geçen bir göç sürecidir. Muhacirler içinde gayr-i Müslimler bulunsa da genel olarak Osmanlı'ya bağlı olan Müslüman Kırım Türklerinin Osmanlı halifesine sığınması olarak tanımlanabilir.

Büyük Nogay Göçü

Altın Orda Hanlığı'nda Toktamış Han'ın ardından başlayan taht mücadeleleri sonucu Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Cuçi neslinden gelen şehzadelerin etrafında toplanmaya başlayan Cuçi ulusu XV. yüzyılda Kırım, Kazan, Kasım, Nogay, Küçüm ve Astrahan gibi siyasi parçalara ayrılmıştır. Söz konusu Cuçi Ulusu parçalarından olan Nogay Ulusu'nun ortaya çıkışı ve siyasi yapılanması Emir Edigü (Edige) ve oğulları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bugünkü Nogay kabileleri Edigü neslinden gelen mirzalarla teşkilatlanmıştır. Nogay Ulusu'nun ortaya çıktığı coğrafya, XV. Yüzyılda İdil Nehri'nin doğusunda, Saraycık[16] şehri merkez olmak üzere Yayık ve Cim (Emba) nehirleri sahası olup Sirderya'ya kadar uzanmaktadır. Bu yüzyılda bölgede göç eden uruğlar Altın Orda Hanlığı'nın sol kol uruğlarıdır. Şirin, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt olmak üzere Yedisan adıyla bilinmektedir.[17] *Yetmiş bin kazgan* anlamına

[16] Derya Derin Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri," *Crimean Historical Review* -Крымское историческое обозрение, No:1, (2016), s. 20; Derya Derin Paşaoğlu, " Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı," *AÜ.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C.35/S.60, (2016) s.281.

[17] Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim Ve Devletleri*, (Ankara: Murat Kitabevi Yayınları 2002), s. 281.

gelen Yedisan[18] uruğlarından Şirinler[19] başta olmak üzere ilk dördü Kırım tarafına göçmüşlerdir, kalanlar ise Nogay-Mangıt adı ile anılmışlardır.[20]

Nogay Ulusu'nun parçalanışı 1555'te İsmail Mirza ile Yusuf Mirza arasındaki görüş ayrılığı ile başlamıştır. Nogay Ulusu'ndan ilk kopan parça İsmail Mirza'nın Rus yanlısı siyasetine karşı çıkıp, Yusuf Mirza'yı destekleyen Musa oğlu Şıkmamay oğulları olmuştur. Altı kardeş olan bu oğullar Emba Nehri'ne giderek *Altavul (Embuluk) Ordası'nı* kurmuşlardır. Nogay Ulusu'ndan kopan ikinci parça ise Gazi –Kadı, Kiçi, Küçük- Nogayları olmuştur. Bunlar; İsmail Mirza tarafından Uluğ Nogay Ordası'ndan kovulan Yusuf Mirza oğulları ve onlara destekleyenlerdir. Rus karşıtı bir siyaset izleyen Kırım ve Osmanlı himayesini tercih edenlerin toplandığı *Küçük Nogay Ulusu*; Orak oğlu Gazi Mirza liderliğinde, Musa oğlu Mamayoğulları ve İsmailoğullarının bir kısmının 1557-58'de Kuban Nehri boyunda ve Azak çevresinde, Kırım Hanlığı'nın himayesinde yerleştirilmeleriyle ortaya çıkmıştır. İdil'in doğusundan kalan Uluğ Nogay Ulusu zamanla, Rus ilerleyişiyle hareket sahasını kaybetmiş askeri ve ekonomik sebeplerle batıya kaymıştır. Küçük Nogay Ulusu ise Kırım Hanlığı'nın ve Osmanlı Devleti'nin siyaseti dâhilinde, Kırım Yarımadası, Özi, Turla ve Tuna'ya kadar olan bölgelere aktarılmışlardır. Kalmuk baskınlarından kaçan Nogayların bir kısmı ise Çerkes topraklarına sığınmışlardır. İdil'den Tuna'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya parçalanan Nogaylar Kuban Nogayları, Bucak Nogayları gibi coğrafi adlandırılmaların yanı sıra hâkimiyetindeki uruğların isimleriyle; Cemboyluk Nogayları, Yedisan Nogayları, Kıpçak Nogayları şeklinde adlandırılmışlardır. Yaygın olarak tabi oldukların Edigü neslinden gelen mirzaların isimlerini, kabile ismi olarak kullanmışlardır.

1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla yaklaşık 16 bin Nogay, Kerç ve Kefe üzerinden Osmanlı topraklarına geçmek üzere Kırım'a girmiştir. Kışı burada geçiren Nogaylar, Kırımlıları da etkilemiş ve yeni bir göç dalgası başlatmışlardır. Rus makamlarına göre; 1860-1862 yılları arasında pasaport alanların sayısı 227.361'dir.[21] Osmanlı Devleti kayıtlarına göre ise; 19 Şubat 1862'ye kadar Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirlerden sadece iskânı gerçekleşenler 255.414'tür.[22] Muhacirlerin büyük bir kısmı liman şehirlerinden doğruca tespit edilen iskân yerlerine gönderildikleri için söz konusu tarihte henüz iskân edilmemiş,

---

[18] Kesbî Haşim Mehmed Efendi, *Ahvâl-i Anapa Ve Çerkes*, Hazırlayan: Mustafa Özsaray, (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları 2012), s. 17.

[19] Başlarındaki Karaçi beylerinin liderliğinde Kırım yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Şirin Beyleri, Karaçi Beylerini temsilen baş karaçiliği elinde tutmuştur. Derya Derin Paşaoğlu "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C.33, S.56, Ankara (2014), s. 153; Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, (Kazan: Şehabeddin Mercani Enstitüsü Yayınları, 2014), s. 222.

[20] Kurat, *a.g.e.*, s. 281.

[21] Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 667.

[22] İ.DH. *486-32799*, (18 Şubat 1862).

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde iskân yerlerinin tespit edilmesini beklemektedirler. Ya da kış bastırdığı için liman şehirlerinde yolların açılmasını bekleyenlerin sayıları bu belgeye yansımamış, 255.414 sadece bu tarihe kadar iskân edilebilenlerin sayısıdır.

Büyük Nogay Göçü olarak adlandırdığımız dönem 1859-1862 göçleridir.[23] Osmanlı topraklarına ulaşabilen Nogayların neredeyse tamamı 3 yıl gibi kısa bir sürede göçmüş olup en büyük Nogay göçü yaşanmıştır. Nogayların önemli bir kısmı Kırım Hanlığı içerisinde ve Bucak çevresinde yaşamaktadır dolayısıyla kayıtlarda Kırım Tatarı veya Kırım-Nogay Tatarı olarak ifade edildikleri için Kırım'dan göçenlerin net sayılarına ulaşmak zordur. Ancak 1859'da Şeyh Şamil'in teslimi sonrası Rusya'nın Kuban boyuna girmesi ile birlikte bu bölgedeki Nogaylar ağırlıklı olarak Nogay muhaciri ifadesiyle kaydedilmişlerdir. Bu kayıtlardan kabile isimlerine ve sayısal verilere ulaşılabilmektedir.

Cemboyluk, Yedisan, Peşto (Peştav) Kabilelerinin çoğunlukta olduğu Nogayların, iskân edilecekleri yerleri, boş olan arazilerden kendilerinin seçmelerine, akraba ve kabileleriyle birlikte iskân isteklerine izin verilmiştir. Nogayların iskan bölgelerinin tespitinde temel kriter, grupların ziraat yapabilmelerine uygun büyüklükte arazi varlığıdır. Göçler için yapılan boş yer tespit raporlarında da görüleceği üzere söz konusu kritere uygun olan ve en kalabalık Nogay iskân bölgesi olarak kaşımıza çıkan yer Adana Vilayeti'dir. Yaklaşık 4700 hane, 23.000 kişi, Ceyhan Nehri çevresi başta olmak üzere Misis, Tarsus ve Yüreğir'de iskân edilmiştir. Çiçekdağı, Kırşehir, Paşadağı, Malya Çölü çevresinde yoğunlaşmak üzere Nevşehir, Akşehir ve Ilgın dâhil Konya Sancağı'nda yaklaşık 3.000 hane, 16.000 kişi, Ankara Sancağı dâhilinde özellikle Haymana çevresinde yaklaşık 4.000 hane ve 7.500 kişi iskân edilmiştir. Hüdavendigar Eyaleti'nde; Karasi, Bursa, İzmit ve Karahisar-ı Sahip, Sivas Eyaleti'nde; Amasya, Çorum, Uzunyayla, Kastamonu Eyaleti'nde; Kastamonu, Bolu, Edirne Eyaleti'nde; Edirne, Tekfurdağı ve Halep, Harput, Urfa ve İstanbul'da yaklaşık 10.000 kişi olmak üzere arşiv kayıtları ile tespit edilebilen toplam 70 binden fazla Nogay iskân edilmiştir.[24] Görüleceği üzere Osmanlı Devleti, Rusya sınırına yakın yerler dışında ülkede boş tespit edilen her yerde Nogayları iskân etmiştir. Sadece Erzurum ve Kars çevresinde iskân etme taleplerine, muhacirlerin geri dönmek amacıyla bu bölgeyi istediklerini düşünerek olumsuz cevap

[23] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1859-1862 yılları arasına tarihlenen 2000 sayfadan fazla belgede Nogay muhacirlerinin Osmanlı topraklarına göçü ve burada iskânını konu alan belge bulunmaktadır. Söz konusu belgeler tarafımızdan doktora tezi olarak çalışılmış olup, Nogay muhacirlerinin isim isim kaydedildiği nüfus defterleri yine tarafımızdan kitap olarak ayrıca yayınlanmıştır. Bu çalışmanın dipnot ve kaynakça hacmini artırmamak için ayrıntılı belge numaraları verilmemiştir, ayrıntılar için bkz. Derin Paşaoğlu, "Nogaylar" (Doktora Tezi).

[24] Derin Paşaoğlu, "Nogaylar," s. 352.

vermiştir. Karadeniz sahili boyunda yer alan şehirler ise daha çok geçici iskân bölgeleri olarak kullanılmıştır.

İskân edilmeleriyle bütün sorunlar bitmiş değildir. En kalabalık göç Adana Eyaletinde Ceyhan Nehri çevresinde gerçekleşmişse de Ceyhan Nehri çevresinin ıslah edilmemiş ve henüz yerleşime açılmamış olması bölgede salgın hastalıklara zemin hazırlamış olmalı. Zira 1864 Çerkes göçü ile bölgeye gelenlerin salgın hastalıklarla öldüklerine dair kayıtlar ve bugün bölgede hiç müstakil Nogay köyünün kalmaması Nogaylarında aynı sonuçları yaşamış olabileceklerine işaret etmektedir. Öte yandan Nogayların kabile kültüründe hareketli yaşamları dolayısıyla başka şehirlere göçler de bu sonuca etki etmiş olmalıdır.

Büyük Çerkes Göçü

Çerkeslerin kimliği üzerine kaynaklarda çok çeşitli görüşler mevcutsa da, 17. yüzyıldan bu yana etnik köken ayrımı gözetmeksizin Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Adıgey veya Abhaz olsun Kafkasya'da yaşayan Müslümanları ifade etmektedir. Siyasi-coğrafya adlandırmasında da Karaçay-Çerkes'i, dar manada Adige ve Adige gruplarını kapsarken, geniş manada yerlerinden yurtlarından sürülmüş olan tüm kuzey Kafkasya halklarını kapsamaktadır. Kuzey Kafkasya; batıda Azak Denizi ve Karadeniz, kuzeyde Maniç Çukuru, doğuda Hazar Denizi ve güneyde Karadeniz'e ulaşan İngur Irmağıyla çevrilidir.

Kuzey Kafkasya halkaları tarihinde 19. Yüzyılda Kırım Savaşı'nın kaybedilmesi bir dönüm noktası olmuştur. Zira yüzyılın başından itibaren uzun süren savaşlar ve yaşanan küçük çaplı göçler yerini kanlı savaşlara bırakmıştır.[25] Çerkesler, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında topraklarını kaptırmamak için Osmanlılardan ve İngilizlerden yardım almaya çalışınca Rusya'nın tepkisi iyice sertleşmiştir. 1857'de Adagum Rus birliği Natukhay avullarını (kışlıklarını, çitlerini) yakıp yıkmış, dağlıların mallarını ve hayvanlarını yağmalayıp, köyleri harabeye çevirip, binlerce dağlıyı esir almıştır.[26] Kuzey Kafkasya'daki Rus baskısının her geçen gün artması ve Şeyh Şamil'in başında bulunduğu *müridizm* hareketinin kırılması ile direnç noktasını kaybeden Çerkesler kitleler halinde katliam ve sürgünle karşılaşmışlardır.[27] Şöyle ki 1861'de Çerkes Meclisi'nden bir delegasyon Rus yetkilileriyle ve Çar II. Alexander ile görüşmelerde bulunmuştur. Çar bu görüşmelerde dağlarda yaşayan Çerkeslere bir ay içerisinde ya daha kolay

[25] Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü," Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, Erişim 06.20.2020 http://www.kafdav.org.tr/documents/1864surgunu_kafkav.pdf, s. 1,2.

[26] İrfan Kalaycı, "Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)" *Avrasya Etüdleri (TİKA) S.47*, (2015/1), s. 77.

[27] 6 Eylül 1859'da Şeyh Şamil'in kaybettiği mücadeleyi Muhammed Emin Efendi devam ettirmek istemişse de 1861'deki savaşı kaybetti ve Laba ve Bela suları arasındaki saha Rusların kontrolüne geçti. Mücadele Pşeh havzasında devam etmişse de Abaza, Ubıh ve Şapsıgların yenilmesiyle 21 Mart 1864'te Kbaada Yayalasında sürdürülen Kafkas mücadelesi kaybedildi. Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketi," *Avrasya Etüdleri*, C.2, S. 1, (1995), s. 104.

kontrol edilebilir olan Kuban bölgesindeki düzlüklere yerleşmeyi kabul etmek ya da Osmanlı İmparatorluğu'na doğru geri dönmemek üzere yola çıkmak şeklinde iki seçenek sunmuştur. Aradan geçen üç yıl boyunca Çerkesler bu dayatmayı diplomatik ve askeri yollardan aşmanın yollarını aramışlarsa da başarılı olamamışlardır. 1862-64 kanlı Rus-Çerkes savaşlarından sonra Rus ordusunun Mzımta Nehri civarında nihai zaferiyle, Çerkesler verdikleri ölüm-kalım mücadelesini kaybetmiş ve Ruslar Kafkasya'yı işgale başlamışlardır. Çar'ın kardeşi Grand Duke Mikhail 21 Mayıs 1864'de Çar'ın taleplerini tekrarlayarak Çerkeslere eğer bir ay içinde dağlardaki yerleşim alanlarını terk edip gösterilen mevkilerde yerleşmezlerse Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek zorunda olduklarını, bu ultimatoma uymayanların savaş esiri muamelesi göreceklerini bildirmiştir. Dolayısıyla 21 Mayıs 1864'ten sonra büyük sürgün başlamıştır. Yüz binlerce Çerkesin büyük kafileler halinde kara ve deniz yoluyla aylar sürecek bir yolculuk sonunda Osmanlı topraklarına göç süreci başlamıştır.[28]

Bir süre sonra malvarlıklarını özellikle sürülerini götürmemeleri için kara yoluyla göç yasaklanmıştır. Karadeniz kıyılarında aç ve çıplak halde başta Taman, Tuapse, Anapa, Novorossiysk, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum olmak üzere sayısız liman, iskele ve koyda kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek tekne ve gemileri aylarca beklemişlerdir. Dolayısıyla kalabalık nüfusun, aç-susuz ve sağlıksız şartlarda bir arada aylarca bulunması kısa sürede salgın hastalıkların ortaya çıkmasına ve hızla yayılmasına sebep olacaktır. Rus konsoloslarına ve Avrupalı gazete haberlerine göre, açlık ve salgın hastalıklarla kitlesel ölümler henüz gemilere ulaşmadan başlamıştır. Bu süreçte bazı aileler hayatta kalmaları için evlatlarını köle olarak satışa çıkarmışlardır. Bu amaçla, Trabzon ve Samsun'da geçici köle pazarları kurulmuş ve tahminen sadece 1863-1867 arasında 150 binden fazla Çerkes köle olarak alınıp satılmıştır.[29] 1864 yılının Şubat ayından itibaren söz konusu göç dalgasının Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahillerindeki yerleşim birimlerine yansıdığı görülmektedir.[30] Bu dalga 93 Harbi sonrasına kadar devam edecektir.

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu'nun İngiliz Dışişleri Bakanına yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda; Trabzon şehrinin Çerkes göçleri sonrası aldığı görünüme dair karanlık bir tablo çizilmektedir. Trabzon'a gelmekte olan Çerkes muhacirlerinin halk sağlığı açısından son derece ciddi bir sorun arz etmeye başladıkları bildiriliyordu. Rapora göre son üç günde 3 bin civarında Çerkes muhaciri Trabzon'a ulaşmış ancak yüzlercesi hastalıktan ve açlıktan ölmek üzeredir. Trabzon Valisi koşulları iyileştirebilmek için elinden geleni yapıyorsa da onun elindeki imkânlar son derece kısıtlıdır. Özellikle tifo hem Çerkesler hem de Trabzon'un yerli halkı arasında hızla yayılmaktadır ve şehirdeki üç Avrupalı

[28] Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 64/1, (2009), s. 64.
[29] Kalaycı, "Tarih, Kültür," s. 82,
[30] Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere" s. 61.

hekimden biri olan Fransız hekim o gün tifodan ölmüş, pek çok görevli de Çerkeslerle temasta bulundukları için ya hayatını kaybetmiş ya da ağır hastadır. Mezarlıklarda ölüleri defnedecek yer bulunamıyor, şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan ana su kaynağında yüzen Çerkes cesetleri bulunduğu için temiz su bulmakta güçlük çekiliyor, sokaklar pislikten geçilmiyor, erzak ve yakıt giderek tükeniyor, tüm bunlar da salgın hastalıkların yayılmasında önemli rol oynuyor. Aralık 1863'den raporun yazıldığı 19 Şubat 1864'e kadar 2 ay gibi kısa bir sürede Trabzon'da ölenlerin sayısının 3500'ü bulmuştur. Ruslar'ın nisanın dördünde Vardan'a girmesi ve 100 bin civarında Çerkes'in sahil şeridine doğru sürmesiyle Çerkes sorunu yeni bir boyut kazanmak üzeredir. Zira Osmanlı topraklarına göç etmek için karşı sahilde bekleşmekte olan bu insanların Trabzon'a intikali halinde (Trabzon'da 127 bin civarında göçmen toplanmış olacağından) şehrin iflas etmesi aşikârdır. Çünkü bulaşıcı hastalıklar şehirde ticareti felce uğratmış, buğday ambarları da hızla boşalmıştır. Rapor, 100 bin kişilik yeni Çerkes grubuyla Trabzon'da kıtlıkla başlayacağı ve Bab-ı Âli'nin radikal tedbirler almak zorunda olduğu bilgisiyle bitirilmiştir. İngiliz Konsolosunun çizdiği bu karanlık kaos tablosu 1864 yılı sonuna doğru biraz daha aydınlanıyor. Salgınların önüne geçilmesinde memleketteki hekimlerin Trabzon'a gönderilmesinin yanı sıra gelen muhacir sayısının azalması etkili olmuştur.[31]

Salgın hastalıklar liman şehirlerde etkisini azaltsa da muhacirlerin iskân edildikleri coğrafyaya onlarla birlikte taşınmış ve etkisini iskân sonrasında da göstermiştir. Barkley 1878'de Adana çevresine yaptığı yolculuğa dair notlarında Küçük Osmaniye Kasabası'nda Çerkeslerin iskân edildiğini ifade ediyor. Ancak köyde gördüğü manzarayı, *"… 1 dönüm arazinin tamamı yeni mezardır, üzerinde henüz ot çıkmamıştır ve Çerkes muhacir nüfusunun neredeyse tamamı hummadan hayatını kaybetmiştir…"* ifadeleriyle tanımlıyor.[32] 1864'de Trabzon'a ulaşabilenlerle, 1878'de Adana'da iskân edilenlere dair çizilen tablolar Çerkesler açısından birbirinden çok farklı değildir.

Büyük Çerkes sürgünü, Kırım Tatar Türklerinin ve Nogayların göçünden bu yönüyle ayrılmaktadır. Rusların yurtlarını terk etmeleri konusunda uyguladıkları baskı ve ültimatomlar karşısında Çerkesler, Kırım Tatarları ve Nogayların tersine, böylesi bir baskıyla yurtlarından ayrılmaya niyetli değillerdir. Dolayısıyla göstermiş oldukları tepki karşısında Rusya'nın uygulamış olduğu metodlar sistemli yok etmeye kadar gitmiştir. [33] Can kayıpları sadece savaşla sınırlı kalmamıştır. Açlık, sefalet ve salgın hastalıklarla devam eden yok ediliş, Kafkas

[31] Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere" s. 65, 66; Derya Derin Paşaoğlu, "Kırım Savaşı'ndan Sonra (1856-1877) Karadeniz'in Kuzeyinden Türkiye'ye Yapılan Göçlerde Trabzon," *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 224,(İstanbul: 2016), s. 166.

[32] Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, Çev. Nil Demir, (İstanbul: Kesit Yay. 2007), s. 153.

[33] Aslan, "Bir Soykırımın Adı," s. 4.

topraklarında başlayıp, Karadeniz'in doğu sahillerinde, Karadeniz'de ve güneyde Osmanlı liman şehirlerinde her adımda daha da ağırlaşarak yaşanmıştır.[34]

Çerkes Göçünü Kırım Tatar Türkü ve Nogay Ulusunun göçünden ayıran bir diğer özelliği ise Çerkeslerin Osmanlı nezdindeki statüleridir. Zira Kırım Hanlığı halkları Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı kaybettiği toprakların halklarıdır. Bu halkların Rusya'nın baskısı karşısında kurtuluşu Osmanlı topraklarına sığınmakta görmeleri olağan bir süreç olarak kabul edilebilir. Oysa Çerkesler hiçbir zaman kendilerini Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak görmemişlerdir. Çerkes Bey'i Hacımukov'un bu konudaki görüşleri çok açıktır. "*Çerkesya şu veya bu derecede Osmanlı etkisi altına koyan İslam'ın yayılmasıdır ve sonuçta bu bölgeyi Osmanlı vilayeti veya eyaleti haline getirmemiştir. Türkler burada Osmanlı düzeni kuramadılar, örneğin Ahıska'daki gibi vergi ve askeri sistem uygulayamadılar. Çerkesler Osmanlı Sultanı'nı kendi manevi önderleri gibi gördüler, fakat onun sivil idari egemenliğini tanımadılar ve iç işlerine karışmasına da izin vermediler. Çerkesler hür ve bağımsız halktı*.[35] Osmanlı cephesinde ise Çerkeslere uygulanan iskân politikası, Nogay ve Kırım Tatar Türklerine uygulanan iskân politikasından farklı değildir.

93 Harbi Kafkas Göçü;

Rusya'nın Türk dünyası aleyhinde genişleme politikası ile Avrupa Devletleri'nin 18. yüzyılda takip ettikleri şark siyaseti, Balkan topraklarında kesişmiştir. Avrupa Devletleri ile Rusya'nın, *ilk aşamada Avrupa'daki, ikinci aşamada Anadolu'daki Türk hâkimiyetine son verilmesi, bu topraklardaki Türk ve sair Müslüman toplulukların buralardan uzaklaştırmasının gerekliliği* üzerinde hem fikir olmaları, Rusya'nın Balkan topraklarında serbest hareket etmesini beraberinde getirmiştir. Söz konusu politikalar doğrultusunda Rusya 1877 yılına kadar Kafkas Dağları'na, Karadeniz'e ve Tuna Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Rusya'nın bölgede kullanacağı en etkili silah, Panslavizm olacaktır. Balkanlardaki Slav halkların haklarını koruma bahanesini ileri süren Rusya, 24 Nisan 1877'de bağımsızlık vaat ettiği Romanya topraklarına geçerek Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.[36] Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya tarafsızlığını bildirirken, Romanya, Sırbistan ve Karadağ, Rus ordusu saflarında yerlerini almışlardır. Muharebeler, Tuna ve Doğu Anadolu olmak üzere iki cephede ve Osmanlı Donanması'nın üstünlüğüne rağmen bir kara harbi şeklinde devam etmiştir. Muharebeler esnasında gerek Ahmet Muhtar Paşa ile Doğu Anadolu'da, gerekse Osman Paşa ile Plevne'de önemli başarılar elde edilmişse de malî güçlükler, iane ve cephane eksikliği, tecrübeli subayların yetersizliği, kumandanlar arasındaki ihtilaf ve savaşın saraydan idare edilmesi gibi sebepler Osmanlı ordularının mağlubiyetini hazırlamıştır. Ruslar, doğuda Erzurum'a, batıda ise Çatalca'ya kadar ilerlemişlerdir.[37] Bâbıâli, durumun

[34] Paşaoğlu, "Kırım Savaşı'ndan," s. 167.
[35] Aslan, "Bir Soykırımın Adı," s. 5.
[36] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789–1994)*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), s.329.
[37] Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, (Ankara: TTK Yay. 1992), s.10.

vahameti üzerine mütareke teklifinde bulunmuş ve 31 Ocak 1878'de Edirne Mükâmelesi, 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalanmışsa da 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanmıştır. Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşmasına göre; Kars, Ardahan ve Batum Rusya'da kalırken, Doğu Bayezid Osmanlı Devleti'ne iade edilecektir. Anlaşmanın diğer maddeleri Balkanlarda ve Rumeli'de kaybedilen topraklarla ilgilidir. Dolayısıyla bu dönem göçler; Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması ile kaybettiği topraklardan gelen muhacirleri içerir. Rumeli'de kaybedilen toprakların yerli ahalisinin yanı sıra aralarında önceki göç dönemlerinde Osmanlı Devleti tarafından Dobruca, Bulgaristan ve Rumeli Şarkî Vilayeti başta olmak üzere, Balkan topraklarında iskân edilen ve ikinci kez göç etmek zorunda kalan Çerkes, Dağıstanlı ve Tatar-Nogay muhacirleri de bulunmaktadır.[38]

93 Harbi, Kafkas bölgesinden Anadolu'ya yapılan göçlere yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu savaşta Kafkasya bölgesinde Türkler, Çerkesler, Çeçenler, Abazalar, Dağıstanlılar ve Acara bölgesinde yaşayan Müslüman Gürcüler, aktif olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmışlardır. Savaş Osmanlı aleyhine neticelenip Kafkaslar yine Rusya'nın hâkimiyetinde kalınca Müslüman Kafkas toplumları da bunun acı neticesi ile karşılaşmışlardır. Dolayısıyla Artvin, Batum ve Sohum halkından bir kısmı deniz yolu ile göç ederken bir kısmı da kara yolu ile Erzurum ve Bayburt'a geçmiş, muhacirlerin bir kısmı ise Tokat, Amasya, Muş gibi daha iç bölgelere ilerlemişlerdir. Deniz yolu ile göç edenler Karadeniz'de sahil boyunda Hopa'da itibaren İstanbul'a kadar liman şehirlere ulaşmışlardır. İstanbul'a ulaşabilenler boş arazi bulunan Anadolu vilayetlerine sevk edilerek iskân edilmişlerdir. 19. Yüzyıldaki göçlerin tamamında görülen insanlık dramı, yollarda çekilen her türlü açlık, sefalet, salgın hastalıklar sonucu muhacirlerin büyük bir kısmının hayatını kaybetmesi ile sonuçlanmıştır.[39]

93 Harbi sonrası hazırlanan muhacirlerin yekûn nüfusları içeren belgelerden biri Y.PRK KOM.3/22 no'lu nüfus defteridir[40] ve toplam 90.672 muhaciri kapsamaktadır. 48.452'si Rum-ili Türkü, 12.000'i Batum ve 9640 Sohum muhaciri olmak üzere toplam 82.328'i 93 Harbi ile kaybedilen topraklardan göç etmişlerdir. İzmit'e gönderilen ve büyük çoğunluğu Batum, Sohum ve Çerkez muhaciri olan 25.823 muhacir, İzmit merkez, Adapazarı, Hendek, Sapanca, Şeyhler ve Karasu kazaları başta olmak üzere sancak dâhilindeki kasaba ve köylerde tamamı iskân edilmiştir. İzmit Sancağı dâhilinde iskân edilmeyi bekleyen 40 bin muhacir bulunmaktadır ancak söz konusu tarihte henüz kayıt altına alınmamıştır. 1612 muhacir Çerkezistan'dan gelerek, Selânik'e gönderilmiş olup henüz iskânları

[38] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM) 3/22.
[39] Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan Sonra)," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40 Erzurum (2009), s. 371.
[40] Defter tarafımızdan değerlendirilerek, yayınlanmıştır. Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, 5/2, (Special Issue: Prof. Dr. Halil İnalcık), (2013), s. 347.

gerçekleşmemiş, gönderildikleri kasaba ve köylerde iskân edilmeyi beklemektedir. Sinop'a gönderilen ve çoğunluğu Çerkez, Batum ve Sohum muhaciri olan 6.346 muhacirin 5.721'i Karasu başta olmak üzere Gerze ve İstefan'da iskân edilmişlerdir.

Artvin ve Batum'dan gelenler, Osmanlı arşiv belgelerinde genellikle *Batum muhacirleri* olarak kaydedilmiştir. Çok az bir kısmında ise Livane, Acara, Hopa, Ardanuç gibi geldikleri yerler belirtilmişse de belirtilmeyenlerin ayırt edilmesi mümkün değildir. Zira bu tarihlerde Batum'un sancak olması ve Artvin (Livane)'in oraya bağlı bir kaza olmasından dolayı *"Doksan üç harbi muhaciri"* olarak kaydedilen Artvin ve Batum muhacirleri köken itibarıyla Türk ve Gürcü olmakla beraber bugün tamamı Müslüman olup Türk kimliği ile anılmayı benimsemişlerdir.[41]

93 Harbi sonrası hazırlanan muhacirlerin yekûn nüfuslarını içeren belgelerden bir diğeri ise, BOA, BEO 291/1 no'lu defterdir[42] ve toplam 107.742 muhaciri kapsamaktadır. Bu defterde de diğer defterdeki gibi 93 harbi ile Rumeli'de kaybedilen toprakların yerli ahalisinin yanı sıra Dobruca, Bulgaristan ve Rumeli Şarkî Vilayeti başta olmak üzere, Balkan topraklarında iskân edilen ve ikinci kez göç etmek zorunda kalan Çerkes, Dağıstanlı ve Tatar-Nogay muhacirleri de bulunmaktadır. Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde iskân olunanlar ve 93 Harbi ile gelenler olmak üzere iki ayrı kısma ayrılarak kaydedilmiş olup Canik, Ankara, Biga ve Niğde Sancağı ile Suriye ve Aydın Vilâyetlerinde iskân edilen muhacirleri içermektedir. Arşivlerdeki belge ve defterler katologlandıkça yeni belgeler ışığında söz konusu muhacirlere dair yeni bilgilerin gün yüzüne çıkacağı muhakkaktır.

Sonuç

19. Yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Osmanlı topraklarına yapılan her göç dalgasında hatta göç dalgalarının kendi içerisindeki her ivmelenişinde zorunlu göçün uyandırdığı etkiler farklılık arz etmektedir. Dahası her göç dalgasının Osmanlı Devletindeki yansıması da aynı olmamıştır. İlk göçler kısmen gönüllü göç iken daha sonraki göçler Rusya'nın oluşturduğu terör havasının birer kaotik yansıması olmuştur. Dolayısıyla çalışmamızda bu kapsamda elde edilen bilgiler üç döneme ayrılan uzun ve sancılı bir "göçler zincirinin" sadece "Kafkas Göçleri" bağlamında tek düzeleştirilmesinin; bir yandan yaşanan dramların basite

[41] Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri," s. 321.

[42] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bâb-ı Âlî Evrâk Odası (BEO) Sadaret 291-1. Defter Berat Yıldız tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır. Berat Yıldız, "Emigrations From The Russian Empire To The Ottoman Empire: An Analysis In The Light Of The New Archival Materials," (Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

indirgenmesine diğer yandan da sosyolojik ve tarihsel detayların es geçilmesine sebep olacağına dikkat çekilmek istenmiştir.

Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu ve Osmanlı coğrafyasına yapılan göçlerin çoğunluğu 19. yüzyıldaki göçler ise de bahsi geçen göçlerin 1774 tarihine kadar geriye giden kökleri bulunmaktadır. 1774 -1853 yılları arasında Kırım-Tatar Türklerinin yaklaşık yüz yıllık bir döneme yayılan göçlerini görmek mümkündür. 1853-56 ile 93 Harbi arasında göç dalgası içinde; 1859-1862 Nogay Türkleri ağırlıklı olmak üzere Kırım Tatar Türklerini içeren büyük bir göç sürecinin yanı sıra 1864te başlayan Büyük Çerkes göçünü de içermektedir. 1877-78 (93 Harbi) ile 19. Yüzyılın sonuna kadar tarihlenen son dönem göç dalgası Rusya'ya kaybedilen topraklarda kalan ve Rusların Slavlaştırma politikasını engelleyecek Türk nüfusunun son temizliğini içeriri niteliktedir.

Karadeniz'in kuzeyinden gerçekleşen bu göç dalgalarının arkasındaki sebep Rusların Kırım ve Kafkaslarda ele geçirdikleri arazileri Müslüman Kırım Tatar Türkü, Nogay Tatar Türkü ve Çerkez unsurdan arındırarak bölgeyi Ruslaştırmak ve kendilerini bölgede kalıcı hale getirmektir. Bölgenin Ruslaşmasını temin etmek için bölge halklarına imha ve katliamlar uygulandığı gibi halkın malına, arazisine el koymak suretiyle halkın bölgeyi terk etmesine çalışılmıştır. İmha ve katliamlar dışında Ruslar bölge haklarını Osmanlı topraklarına göç etmek ya da Rusların hâkim olduğu bölgelere zorla yerleştirilmek arasında seçim yapmaya zorlamıştır. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'ni bu halkları topraklarına almadıkları takdirde kan akacağını söylemek bağlamında alenen tehdit etmekten de geri durmamışlardır. Her ne kadar bahsi geçen zorunlu göçlerin arkasında Kırım ve Kafkas sahalarının Slavlaştırılması gayesi olduğu bir gerçek ise de zorunlu göçe tâbi tutulan unsurlardan boşalan yerlere Ermeni, Alman, Yunan gibi etkin unsurların getirilip yerleştirilmiş olması Rusların zorunlu göç politikasında sadece etnik değil *dini amillerin* de etkili olduğunu göstermektedir. Bu paralel de söylenebilir ki Rusların amacı bölgeyi Slavlaştırmak olduğu kadar Hıristiyanlaştırmaktır da.

1774'den süregelerek gelişen göç dalgaları, göç edenler açısından yıkıcı olduğu kadar göçlerin geldiği Osmanlı Devleti için de o kadar ızdıraplı olmuştur. Sağlıksız şartlar altında, adeta hayvanlar gibi istiflenip aç ve çıplak şekilde yollara dökülen muhacirlerin salgın hastalıklara kapılması ve salgın hastalıkları göç ettikleri bölgelere de taşımaları bu kabilden sayılabilir. Sadece göç edenlerin taşıdıkları hastalıklar can kayıplarına sebebiyet vermemiştir. Ayrıca göç edenlerin yerleştirilmesi düşünülen yerler zaman kısıtlılığından dolayı iskâna el verişli hale getirilememiştir. Hal böyle olunca iskân coğrafyalarından kaynaklanan kayıplar da söz konusu olmuştur. Yukarıdaki İngiliz Konsolosu'na gönderilen raporda çizilen Trabzon tablosu, Barkley'in göçmenlerin yerleştiği bölgelerdeki salgın hastalıklar ve ölümler hakkında verdiği malumat bahsi geçen dramın delili niteliğindedir. Osmanlı Devleti, muhacirleri himaye edip, iskân etmeye çalışırken

ölümlerini engelleyememe arasında sıkışıp kalmıştır. Diğer taraftan arda arda gelen göç dalgaları Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu teşkilatlanmayı sağlayamaması ve hali hazırda ekonomik çıkmazda olan devleti çaresizlik içinde bırakmıştır. Zaten Rusya'nın da uluslararası alanda Osmanlı Devleti için istediği budur.

Osmanlı Devleti'nde merkezden Silistre Valiliğine gönderilen talimatnamede yerleştirilecek göçmenlerin evlerinin inşasında ve geçimlik malzeme tedariki hususunda angarya olarak değil de *komşuluk hakkına* vurgu yaparak halktan talepte bulunması devletin ekonomik çaresizliğinin yanı sıra muhacirler konusunda halkının vicdani hassasiyetine güvenini görmemiz açısından dikkate şayandır. Nitekim süreçte devletin yetersi kaldığı durumlarda Anadolu halkı devreye girerek muhacirlere ellerinden geldiğince yardım etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin tüm zorluklara rağmen Kafkas ve Kırım coğrafyası başta olmak üzere Altın Orda Hanlığı coğrafyasında hem etnik hem de dini temizlik yapan Rusya karşısında geri adım atmadan müslim-gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün muhacirlere kapılarını açmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrâk Odası: BOA.BEO.Sadaret 291-1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye: BOA.İ.DH.22622; BOA.İ.DH. 486-32799,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Hariciye: BOA.İ.HR. 173-9438; BOA.İ.HR.9423.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Mahsusa: BOA.İ.MMS. 7-266

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı, BOA.Y.PRK.KOM.3/22.

Eserler

Abdülgaffar Kırımî. *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, (Kazan: Şehabeddin Mercani Enstitüsü Yayınları, 2014.

Aslan Cahit. "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü," Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, Erişim 06.02.2020, http://www.kafdav.org.tr/documents/1864surgunu_kafkav.pdf

Aydın, Mahir. *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara: TTK Yay. 1992.

Barkley, Henry C.. *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, Çev. Nil Demir, İstanbul: Kesit Yay. 2007.

Çiçek, Nazan. "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 64/1, (2009), s. 58-64.

Demirel, Muammer. "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan Sonra)," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Erzurum (2009), s. 317-340.

Derin, Paşaoğlu Derya. "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C.33, S.56, (Ankara: 2014), s. 147-190.

_____. "Kırım Savaşı'ndan Sonra (1856-1877) Karadeniz'in Kuzeyinden Türkiye'ye Yapılan Göçlerde Trabzon," *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 224,(İstanbul: 2016), s. 149-170.

_____. " Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı," *AÜ.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C.35/S.60, (Ankara: 2016) s. 277-289.

_____. "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri," *Crimean Historical Review* -Крымское историческое обозрение, No:1, (2016), s.1-30.

_____. "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, 5/2, (Special Issue: Prof. Dr. Halil İnalcık), (2013), s. 347-386.

_____. "Nogaylar, Nogay Göçleri Ve Türkiye'de İskânları," (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Firuzoğlu, Safarov Rafik. "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler," *Osmanlı,* cilt:4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999), s. 687-696.

Kalaycı, İrfan**. "**Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)" *Avrasya Etüdleri (TİKA) S.47, (*2015/1), s. 71-111.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.

Kesbî Haşim Mehmed Efendi. *Ahvâl-i Anapa Ve Çerkes*, Hazırlayan: Mustafa Özsaray, İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları 2012.

Kurat, Akdes Nimet. *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim Ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları 2002.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları 2006.

Saydam, Abdullah. "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti", *Osmanlı (Toplum)*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (1999), s. 667-685.

_____. "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", *Avrasya Etüdleri*, C.3, S.2, (1996 **)**, s. 114-120.

_____. "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketi," *Avrasya Etüdleri*, C.2, S.1, (1995), s.88-122.

_____. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK Yayınları, 1997.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789–1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Yıldız, Berat, "Emigrations From The Russian Empire To The Ottoman Empire: An Analysis In The Light Of The New Archival Materials," (Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

BİR TAŞRA MÜFTÜSÜNÜN TEREKESİ VE KİTAPLARI: TRABZON MÜFTÜSÜ EL-HÂC MAHMÛD EFENDİ ÖRNEĞİ

Ayhan Yüksel

(Araştırmacı-Yazar, sunkur28@gmail.com)

Özet

Siyasî tarihin yanı sıra askerî, kültürel, iktisadî yapı ve belediyecilik bakımından çok kıymetli bilgileri ihtiva eder Şer'iyye Sicilleri şehir tarihi araştırmalarında büyük önemi haizdir. Sicillerde sosyal ve ekonomik tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından biri olan tereke kayıtları, aynı zamanda ilim ve kültür tarihine ışık tutan belgelerdir. Tereke kayıtlarında yer alan kitapların sayısı, niteliği, hangi ilim dallarına ait oldukları ve maddî değerleri, dönemine ait ilmî ve fikrî ortam hakkında da bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Hac farizası sırasında vefat eden Trabzon müftüsü Hacı Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinden hareketle sahip olduğu mal-mülk, giydikleriyle, kullandığı eşyalarla birlikte okuduğu kitaplarla taşrada bir Osmanlı müftüsünün sosyal ve fikrî yaşantısı ortaya konulacaktır. Böylece, Trabzon'da kitap sahibi olma üzerine üzerinde bir fikir sahibi olunacaktır.

Anahtar kelime: Şer'iyye Sicili, Trabzon, tereke, kitap, Mahmud Efendi.

Abstract

The *Şeriyye Sicilleri*, involve valuable information in terms of military, cultural, economic structure and municipalism, besides political history. In addition, mentioned sources has vital significances in urban history research. *Tereke* records, one of the essential sources of social and economic history studies in the *Şeriyye Sicilleri*, are also documents that shed light on history of science and culture. The number of books in the *Tereke* records, their quality, which science branches they belong to, and their material values, gives information about scholarly and intellectual atmosphere of their period. This study indicates that with the reference to goods, books and clothes owned by Trabzon mufti Hacı Mahmûd Fâik Efendi, who died during the pilgrimage, the social and intellectual life of an Ottoman mufti living in province. Thus, can be have an opinion about owning a book in Trabzon.

Keywords: *Şeriyye Sicili*, Trabzon, *Tereke*, book, Mahmud Efendi

Ölen kişilerin sahip oldukları servetlerinin, borç ve alacaklarının mirasçılarının müracaatı veya devletin gerekli görmesi durumunda tespiti sonunda hazırlanan belgelerin yer aldığı mahkeme kayıtları muhallefat veya tereke defterleri diye adlandırılmıştır. Bu tespit sonucunda miras kalan eşya

değerleri belirlenerek satılıp elde edilen miktardan ölen kişinin borçları, muhallefat işlemi için yapılan masraflar ve defin için harcanan para düşüldükten sonra kalan miktar mirasçılar arasında bölüştürülmekteydi. Mirasın tespiti sırasında mirasçılar tek tek belirtilerek ölenle olan yakınlıkları ortaya konulur, terekede yer alan eşya teker teker sayılır ve değerleri belirlenir, ölenin sahip olduğu gayrimenkuller, köleler, cariyeler tespit edildiği gibi ölenin sağlığında sahip olduğu kitaplar da bir liste halinde verilirdi. Tereke kayıtlarından çıkarılan kitap listeleri sayesinde hangi kitapların daha çok okunduğu, kitap fiyatlarının diğer eşyaya oranla değerleri hakkında bir fikir edinilebilir, bu listelerden hareketle günümüze ulaşmayan birçok kitabın izleri sürülebilir.[1] Terekelerde isminin ardından vefat eden kişinin yaşadığı mahalle veya köyün adı yazılır, bundan sonra ise eğer ölümü normal yollarla meydana gelmemişse "*maktul*, *mecrûran maktul*" gibi ifadelerle ölüm sebebi belirtilirdi. Tereke kayıtları, ölen kişinin mesleği, sosyo-ekonomik düzeyi, sahip oldukları eşyalar ve geriye bıraktığı aile efradı gibi bilgiler içerdiğinden bize kişinin hayatına dair önemli bilgiler verir. Tereke sahiplerinin bazılarının günlük hayata ait eşyaların yanında özellikle sahip oldukları kitaplarla da öne çıktıkları görülmektedir. Böylelikle terekelerde yer alan kitaplardan yola çıkarak dönemin ilmî-fikrî ortamı hakkında bir fikir sahibi olunur…

Trabzon mahkeme kayıtlarından hareketle tereke defterlerini kitap yönüyle ele alan bazı araştırmacılar olmuştur. Abdullah Saydam, incelediği 29 sicil kaydından XIX. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da halkın kitap sahibi olma düzeyini ortaya koymuştur. Buna göre Trabzon'da kitap sahibi olma oranı bir hayli düşüktür.[2] Necmettin Aygün, XVII. yüzyılda Trabzon eyaletini idare eden Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın tereke defterinde 89 cilt çeşitli türde kitap bulunduğunu tespit etmiştir.[3] Giresun-Akköy nahiyesinden İskenderun Rüsûmat Nazırı Karaibrahimzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin terekesinde 81 cilt kitap kaydı vardır (9 Rebiülahir 1321/5 Temmuz 1903).[4] Faruk Doğan'ın tespitine göre Görele kazasının Daylı köyünden Çobanoğlu Hacı Mehmed'in terekesinde (15 Receb 1311/22 Ocak 1894) 62 cilt, Giresun-Sultan Selim Mahallesi'nden Müftüzâde Feyzullah Efendi'nin terekesinde (23 Rebiüelevvel 13078/15 Ocak 1890) 52 cilt kitap kaydı vardır.[5] Trabzon'un İmaret mahallesinden ve vilayet kâtiplerinden Hafız Mollazâde Hafız Mehmed Safvet Efendi'nin 9 Şaban 1304 (3 Mayıs 1887) tarihli terekesinde perakende (birbirinden ayrı) ve müstakil kitap isimleri yer almaktadır. İsimlerini bilemediğimiz perakende kitap sayısı 53'tür ve kıymetleri 93 kuruştur.

---

[1] Tereke Defterleri üzerinde yapılan bazı önemli çalışmalar için *bk*. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, (İstanbul: TİMAŞ, 2013), s. 317-318.

[2] Abdullah Saydam, "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)", *Milli Eğitim Dergisi*, XXXIV/170 (2006), s. 187-201.

[3] Necmettin Aygün, "Bir İmamın Kitap Ticaretiyle Muhallefatı: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20 (Bahar 2016), s. 122-124.

[4] BOA, MŞH.ŞSC.d. nr. 5067, vr. 48.

[5] Faruk Doğan, "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Okunan Kitaplar", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat (25-27 Ekim 2013)*, I-II, Giresun İl Özel İdaresi, İstanbul ty., s. 187-197.

İsimleri belirtilen kitap sayısı 16 ve kıymetleri 1.440 kuruştur. Bu durumda 216 kitabın kıymeti 1.523 kuruşu bulmaktadır.[6]

Bu makaleye konu olan tereke, Trabzon'da Câmi'-i Kebîr Mahallesi'nden Trabzon müftüsü el-Hac Mahmûd Fâik Efendi'ye aittir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Mahmûd Fâik Efendi, "*kibâr-ı müderrisîn/müderrislerin büyükleri*" rütbesine ve "*4. dereceden mecidi*" nişanına haizdi ve Trabzon Maarif Meclisi âzasıydı.[7] Mahmûd Fâik Efendi'nin babası el-Hac Mehmed Pîr Efendi'dir. Trabzon ulemasından ve İstanbul müderrislerinden olan Mahmûd Fâik Efendi'nin Trabzon müftülüğüne atanması müftü Hacı Süleyman Zühdi Efendi'nin vefatından sonra 25 Şevval 1295 (18 Ekim 1878) tarihinde olmuştur. Mahmûd Faik Efendi'nin vefatı üzerine Trabzon müftülüğüne 25 Cemaziyelahir 1298 (25 Ekim 1881) tarihinde Rize ulemasından ve İstanbul müderrislerinden Hacı Ali Rıza Efendi atanmıştır.[8] Buna göre Mahmûd Fâik Efendi'nin üç yıl kadar müftülük görevinde bulunduğu anlaşılıyor. Mahmûd Fâik Efendi'nin vefatı "*Haremeyn-i muhteremeyn'e yüz sürebilmek niyyet-i hâlisanesi ile Hicâz-ı mağfiret-tırâz toprağına, peygamberler yatağına hac farizası için gittiği*" Mekke'de olmuştur. Mahmûd Fâik Efendi, iki evlidir. Eşlerinden birisi Rânâ Hanım, diğeri de kendisinden önce vefat eden Şâkire Hanım'dır. Mirasçıları üç kişidir. Eşi Rânâ Hanım ile kızı Fâika; merhume Şâkire Hanım'dan olan küçük oğlu Mehmed Pîr'dir. Rânâ Hanım ile kızı Fâika Hanım'ın vasileri Rânâ Hanım'ın babası Said Efendi, Mehmed Pîr'in vasîsi Tonyalı el-Hac Hasan Efendi'dir. Mahmûd Fâik Efendi'nin tereke yazımı ve geride bıraktığı mal ve eşyaların taksimi Tonyalı Sahaf el-Hâc Hasan Efendi marifetiyle yapılacaktır. Mirâs, vekillerin marifetiyle kayıt altına alınmış, satılmış ve paylaşılmıştır. Vesikada doğrudan vefat tarihi değil de ölümünden hemen sonra yapıldığı anlaşılan tereke kaydı verilmiştir (10 Cemaziyelevvel 1298/10 Nisan 1881).[9] Bu kayıttan Mahmûd Fâik Efendi'nin 1881 yılının ilk aylarında vefat ettiği söylenebilir.

---

[6] BOA, MŞH.ŞSC.d. nr. 8737, vr. 135-136. Hafız Mehmed Safvet Efendi'nin isimleri belirtilen kitapları arasında 2 cilt *Desuki*, 3 cilt *Kadıhan*, 3 cild *Kâmus,* 2 cilt *Kadı*, 1 cilt *Şeyhzâde*, 6 cilt *Lari ve İsam*, 7 cilt *Tefsir-i Fetvâ-yi ale'l-kadı,* 2 cilt *Fetvâ-yı Behçe ve Hayriyye*, 7 cilt *Mirat ve Şer'â ve saire*, 20 cilt *Tıbyân-ı mağrıb-ı izhâr* ve saire, 25 cilt *Telvih-i Çelebi ve Kara Halil ve saire*, 30 cilt *Ramazan Efendi* ve *Siyelkuti* ve *Müftüzâde,* 1 adet *Ceza Kanunnamesi,* 30 cilt *Siyelkuti Haşiye Kadı Nebyan ve saire,* 3 cilt *Düstur.*

[7] *Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon*, (Trabzon: 1298), s. 49, 51.

[8] İST.MÜF.MŞH.DFT01.00036.0001.0262; Nevin Meriç, "Trabzon Fetvahanesi ve Trabzon Şehir Hayatına Kattığı Değer", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*-II, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2016), s. 968.

[9] BOA, MŞH.ŞSC.d. nr. 8730, vr. 5.

Tablo I. Müftü Mahmûd Fâik Efendi'nin soyağacı

el-Hâc Mehmed Pîr Efendi

I

el-Hâc Mahmûd Fâik Efendi eşi: Şâkire Hanım eşi: [Said kızı] Rânâ Hanım

I

Fâike Hanım anne: Rânâ Hanım	Mehmed Pîr anne: Şâkire Hanım

Terekede Giyim-Kuşam ve sâir Eşyalar

Giyinme, zorunlu ihtiyaçlar dışında toplumsal, siyasî, ekonomik ve meslekî statüsünün de bir göstergesi olarak karşımıza çıkar, folklorik bir malzeme sağlar. Diğer terekelerde olduğu gibi Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesi de giyim-kuşam, yatak-yorgan, yastık-minder, mefruşat; mutfak malzemeleri nohut, pirinç, soğan, sadeyağ, sebze gibi maddeler, güğüm, leğen, sini, tepsi gibi evin mefruşatını oluşturmaktaydı. Yemek yapımında kullanılan ve yakın zamanlara kadar devam eden kış mevsiminde kavurma, kuyruk yağı ve sadeyağı stok edilmesi Mahmûd Fâik Efendi'nin hanesi için de geçerlidir. Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinde cariye ya da köle yer almamaktadır. Evin aydınlatma gereçleri arasında şamdan görülmektedir. Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinde kibar takımının sahip oldukları eşyalar arasında yer alan çalar saat ve ayna da vardır. Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinde ayakkabı türünden bir giyecek eşyası bulunmamaktadır. Ankara sofundan cübbesi ve 2.000 kuruş kıymetinde çuka yüzlü zerdave kürkü vardır. Mahmûd Fâik Efendi'nin ulema sınıfına mensup olmasına karşın kuş ve kurşun tüfeği olduğu da göze çarpmaktadır. Terekede kıymet hesaplamada birim olarak kuruş esas alınmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında para birimi olarak kullanılmaya başlanan lira, kuruş karşısında değerini 1 lira=100 kuruş olarak imparatorluğun son döneminde kadar korumuşsa da, bu hesaplamanın farklı yapıldığını gösteren muhallefat kayıtları da bulunmaktadır. Mahmûd Fâik

Efendi'nin muhallefatında "*lira, 108 guruş"* kaydı olduğu gibi bu defa 1 liranın 100 kuruşa karşılık geldiğine dair "*lira-yı Osmanî 100 guruş hesabıyla mebaliğ merkum 12.073 guruş dahi vasi-yi mezbur Hacı Hasan Efendi marifetiyle Eytam Sandığı'na teslim olunduğu işbu mahalle şerh verildi*" kaydı da bulunmaktadır.

Tablo II: Terekede geçen ev eşyası ve ehli hayvanlar

Cinsi	**Değer**	**Değeri**	**Cinsi**	**Değer**	**Değeri**
Koltuk sandalye	2 adet	152 kuruş	Âdî sandalye	5 adet	–
Ceviz büro	1 adet	234 kuruş	Nuhâs sagîr tas	1 adet	50 kuruş
Kara ve beyaz güğüm	2 adet	47 kuruş	Nuhâs leğen ma'a ibrik	1 adet	40 kuruş
Sagîr nuhâs kazgan	1 adet	36 kuruş	Evsat nuhâs kazgan	1 adet	91 kuruş 20 para
Köhne nuhâs leğen	1 adet	17 kuruş 20 para	Nuhâs sahan ma'a kulaklı	6 adet	56 kuruş
Müsta'mel elma kürk	1 adet	266 kuruş	Siyah ve kırmızı bozlu köhne kürk	2 adet	36 kuruş
Şerit takımı ma'a kelse	13 adet	59 kuruş	Şişe çaynik	3 adet	22 kuruş
Fincan ma'a tabak	2 adet	27 kuruş	Maden çanak	8 adet	61 kuruş
Mühür mumu ma'a hırdavat	–	15 kuruş 10 para	Kebîr ayna	1 adet	130 kuruş
Evsat şamdan	3 adet	47 kuruş	Ot memlû minder ma'a yastık	6 adet	52 kuruş
Pamuk memlû şilte	3 adet	133 kuruş	Penpe memlû şilte	1 adet	62 kuruş
Kapı perdesi	2 adet	17 kuruş	Penpe memlû şilte	1 adet	50 kuruş
Köhne yorgan	1 adet	36 kuruş	Pencere takımı	6 adet	34 kuruş
Uzun halı	2 adet	242 kuruş	Kebîr döşeme	1 adet	472 kuruş
Semaver	1 adet	49 kuruş	Saat ma'a çiçek	3 adet	909 kuruş 20 para
Yarım Acem şalı	1 adet	39 kuruş	Siyah istol	1 adet	18 kuruş
Nuhâs kebîr sini	1 adet	162 kuruş 20 para	Oturak kahve değirmeni	1 adet	42 kuruş
Kebîr kantar	1 adet	44 kuruş	Sagîr nuhâs tava	3 adet	27 kuruş 20 para
Nuhâs tabla	1 adet	2 kuruş 30 para	Nuhâs hırdavat ma'a kürek	18 adet	20 kuruş
Nuhâs kebîr tencere	1 adet	80 kuruş 10 para	Ağaç maun	1 adet	35 kuruş

Mekke fincanı ma'a çanak	14 adet	24 kuruş 20 para	Nuhâs kahve güğümü	1 adet	11 kuruş 20 para
Çini bardak	17 adet	24 kuruş	Teneke derûnunda çay	–	2 kuruş 20 para
Kahve ibriği ve saire	4 adet	14 kuruş	Elmasiye	1 adet	5 kuruş
Sünger	1 adet	2 kuruş	Musluklu debbe	1 adet	25 kuruş
Şırınka	1 adet	10 kuruş	Yün memlû minder	1 adet	34 kuruş
Penpe memlû baş şiltesi	5 adet	31 kuruş	Sagîr nuhâs ibrik	1 adet	14 kuruş
Ot memlû yastık	2 adet	10 kuruş	Köhne yorgan	3 adet	40 kuruş
Tüy memlû yastık	3 adet	12 kuruş 20 para	Sagîr şamdan	2 adet	6 kuruş 20 para
Köhne mak'ad	1 adet	7 kuruş 20 para	Penpe memlû minder	1 adet	26 kuruş
Bir kanat yan kilim	1 adet	50 kuruş	Gaz lamba	1 adet	20 kuruş
Seccade	1 adet	36 kuruş	Sarı çay ibriği	1 adet	28 kuruş
Sagîr yazı kutusu	3 adet	10 kuruş	Yazı levhası	6 adet	16 kuruş
Yalduzlu levha	2 adet	80 kuruş	Finala mintan	2 adet	37 kuruş
Yastık örtüsü	3 adet	15 kuruş	Evsat nuhâs sini	1 adet	82 kuruş 20 para
Nuhâs çamaşır leğeni	1 adet	70 kuruş	Beygir eyeri	1 adet	95 kuruş
Nuhâs debbe	2 adet	30 kuruş	Evsat tencere ma'a kapak	5 adet	84 kuruş
Nuhâs sahan ve saire	12 adet	32 kuruş 10 para	Kahve cezvesi	9 adet	30 kuruş
Sigara tablası	8 adet	27 kuruş	Duhân tablası	9 adet	5 kuruş 20 para
Çay fincanı ma'a tabla	1 adet	31 kuruş	Fincan	28 adet	23 kuruş
Şişe Bardak takımı	21 adet 8 adet	67 kuruş	Terzi ütüsü	1 adet	18 kuruş
Kahve el değirmeni	1 adet	55 kuruş	Kebîr ayna	1 adet	97 kuruş
Evsat şamdan	4 adet	29 kuruş	Köhne sagîr seccade	1 adet	70 kuruş
Sagîr seccade	1 adet	90 kuruş	Penpe memlû şilte	1 adet	62 kuruş
Köhne yorgan	2 adet	49 kuruş	Tüy memlû yastık ma'a hırdavat	1 adet	14 kuruş
Müsta'mel halı	1 adet	83 kuruş	Kebîr müsta'mel döşeme	1 adet	220 kuruş
Köhne döşeme	1 adet	45 kuruş	Teneke tepsi	2 adet	37 kuruş
Köhne asma saat	1 adet	47 kuruş	Levha	1 adet	19 kuruş
Kebîr levha	1 adet	34 kuruş	Kavurma	16 kıyye	128 kuruş

Kıyma kavurması	14,5 kıyye	116 kuruş	Kuyruk yağı	25,5 kıyye	252 kuruş
Revgân-ı sade	14,5 kıyye	130 kuruş 20 para	Kakırdan	7 kıyye	28 kuruş
Nişasta	1 kıyye	5 kuruş	Soğan	6 kıyye	45 kuruş
Fırın kurusu mısır	22 kıyye	42 kuruş	Levha	1 adet	13 kuruş
Ankara sofundan cübbe	1 adet	180 kuruş	Kebîr kanepe	2 adet	172 kuruş
Nuhâs kuzu tabası	1 adet	46 kuruş	Sagîr nuhâs sini	1 adet	37 kuruş 20 para
Teneke tepsi	3 adet	15 kuruş	Mangal için ördek şerit	3 adet	20 kuruş
Nuhâs çamaşır leğeni	1 adet	29 kuruş	Sahan ma'a kapak	6 adet	30 kuruş
Nuhâs kepçe	1 adet	13	Köhne sagîr leğen duhân tablası	2 adet	20 kuruş
Kahve fincanı ma'a tabla	15 adet	7 kuruş	Sagîr nuhâs kahve ibriği	2 adet	14 kuruş 20 para
Sagîr istol	1 adet	13 kuruş	Yaldızlı fincan ma'a tabla	2 adet	39 kuruş
Zemzeziye	8 adet	32 kuruş	Şişe	3 adet	5 kuruş
Çanakkale kâri desti çanak	2 adet	11 kuruş	Şişe sürahi	2 adet	23 kuruş
Teneke çaydan	1 adet	2 kuruş 20 para	Âdi çanak kaşık	23 adet	32 kuruş
Kebîr ayna	1 adet	270 kuruş	Teneke peşko	1 adet	37 kuruş
Ot memlû yastık	5 adet	50 kuruş	Ceviz çekmece	1 adet	70 kuruş
Penpe memlû şilte	1 adet	40 kuruş	Penpe memlû köhne parça	2 adet	14 kuruş
Müsta'mel kebîr döşeme	1 adet	140 kuruş	Köhne seccade	2 adet	91 kuruş
İki kanat döşeme	1 adet	82 kuruş	Sarı leğen ibrik	1 adet	76 kuruş
Perde parça	5 adet	17 kuruş	Boğça parça	7 adet	23 kuruş
Döşek çarşafı	2 adet	19 kuruş	Yazı çekmecesi	1 adet	8 kuruş
Köhne sarık	2 adet	39 kuruş	Yarım âbâni	1 adet	15 kuruş
Yeşil sarık	2 adet	16 kuruş	Sepet sandık	1 adet	10 kuruş 20 para
Perde takımı	–	3 kuruş	Hırdavat parça	7 adet	23 kuruş 20 para
Hırdavat parça	3 adet	17 kuruş	Siyah saplı kama	1 adet	39 kuruş
Kuş tüfengi	1 adet	365 kuruş	Çuka yüzlü zerdeva kürk	1 adet	2.000 kuruş
Sim enfiye kutusu	1 adet	52 kuruş 10 para	Sim tas	1 adet	93 kuruş 30 para
Kâğıt makası	1 adet	91 kuruş	Yüz sivri teşbih	1 adet	41 kuruş

Mühür kesesi ma'a hırdavat	–	5 kuruş	Nuhâs mangal	1 adet	90 kuruş
Âdî hasır	1 adet	20 kuruş	Siyah istol	1 adet	15 kuruş
Nişas	3 kıyye	15 kuruş	Servi sandık	1 adet	52 kuruş
Revgân-ı sade	85,5 kıyye	58 kuruş	Revgân-ı sade	6 kıyye	60 kuruş
Tomadis suyu	2,5 kıyye	10 kuruş	Hatab saman	36 kıyye	320 kuruş
Küçük iç donu	5 adet	35 kuruş	Küre ve irtifa tahtası	2 adet	40 kuruş
Nuhâs el bakracı	1 adet	26 kuruş	Kıyma kavurma	2 kıyye	16 kuruş 20 para
Kavurma	15 kıyye	120 kuruş	Çeker kavurması	7 kıyye	35 kuruş
Kebab yağı	14 kıyye	120 kuruş	Kıyma kavurması	4,5 kıyye	36 kuruş
Baca kab	2 adet	40 kuruş	Nuhâs yağ debbesi	1 adet	40 kuruş 30 para
Minder yaygısı	3 adet	18 kuruş	Âbâni kutu	2 adet	709 kuruş
Ağaç tas	1 adet	1 kuruş	Matara	1 adet	4 kuruş 20 para
Öd ağacı	–	2 kuruş 10 para	Kutu ma'a hırdavat	–	20 kuruş
Köhne sepet sandığı	1 adet	5 kuruş	Köhne sandalye	4 adet	10 kuruş
Duhân tablası makraz	6 adet	6 kuruş 20 para	Sim zarf	1 adet	28 kuruş
Yaldızlı sim enfiye kutusu	1 adet	106 kuruş	Makraz ma'a panzehir	1 adet	20 kuruş
Penpe memlû şilte	1 adet	82 kuruş 10 para	Külah	–	7 kuruş 20 para
Kebab yağı	18 kıyye	171 kuruş	Siyah kaşık	7 adet	7 kuruş
Tuzlu penair [peynir]	6 kıyye	18 kuruş	Revgân-ı sade	9,5 kıyye	95 kuruş
Kavurma	15 kıyye	120 kuruş	Ot memlû yastık ma'a minder	8 adet	180 kuruş
Köhne yelek ma'a entari	5 adet	8 kuruş	İstol örtüsü	2 adet	12 kuruş
Tatlı kaşığı	10 adet	20 kuruş	Sagîr leğen ma'a tencere	2 adet	21 kuruş
Köhne yorgan ma'a minder	2 adet	32 kuruş	Tuzlu penair [peynir]	4 kıyye	13 kuruş 10 para
Kakırdan	3 kıyye	12 kuruş	Tuzlu lâhm	16 kıyye	24 kuruş
Nuhâs yağ debbesi	2 adet	90 kuruş	Derviş kaşığı	3 adet	14 kuruş
Hırdavat	–	20 kuruş	Basma cibinlik	1 adet	36 kuruş

Kürk parçaları	–	5 kuruş	Siyah kaplı kalemtıraş	2 adet	7 kuruş 20 para
Kurşun tüfengi	1 adet	172 kuruş	Sarı mangal	1 adet	180 kuruş
Gümüş enfiye kabı	1 adet	40 kuruş	Bayağı sandalye	3 adet	51 kuruş
Kaplama saat	1 adet	275 kuruş	Gümüş el şamdanı	1 adet	194 kuruş 10 para
Kutu	1 adet	–	Şeker	5 kıyye	30 kuruş
Tarhana	–	10 kuruş	Sabun	9 kıyye	45 kuruş
Tuzlu lâhm	11 kıyye	15 kuruş	Kömür	282 kıyye	125 kuruş
Hatab saman	25 adet	220 kuruş	Tuzlu penair [peynir]	5 kıyye	15 kuruş
Tomadis suyu	2 kıyye	8 kuruş	Sagîr sandık	1 adet	5 kuruş
Bal ma'a reçel	2 kıyye	10 kuruş	Beyaz kaplı kama	1 adet	91 kuruş
Hırdavat	–	8 kuruş 10 para	Sagîr çekmece	1 adet	27 kuruş
Silahlık	1 adet	19 kuruş	Kazmir yüzlü elma kürk	1 adet	650 kuruş
Gümüş kâse	2 adet	180 kuruş	Gümüş enfiye kutusu	1 adet	56 kuruş
Gümüş kaşık	1 adet	45 kuruş	Nuhâs takımı	40 adet	[silik]
Köhne hasır	3 adet	30 kuruş	Penpe memlû minder	4 adet	100 kuruş
Baş şiltesi	4 kuruş	35 kuruş	Yastık	5 adet	65 kuruş
Yastık	5 adet	65 kuruş	Yorgan	2 adet	200 kuruş
Köhne keçe	2 adet	40 kuruş	Sagîr şamdan	2 adet	10 kuruş
Oda perdesi	–	10 kuruş	Ot memlû minder ve saire	15 adet	200 kuruş
Köhne seccade	1 adet	30 kuruş	Penpe memlû sagîr şilte	1 adet	20 kuruş
Sagîr minder	1 adet	10 kuruş	Taş el değirmeni	1 adet	10 kuruş
Köhne nuhâs kürek	1 adet	5 kuruş	Demir sacayak	2 adet	7 kuruş 20 para
Çam fanus	1 adet	5 kuruş	Et tahtası ve ağaç sini	2 adet	10 kuruş
Elek kalburu ma'a hırdavat	–	5 kuruş	Satır ma'a havan	2 adet	20 kuruş
Maden çanak	8 adet	20 kuruş	Çanak ma'a hırdavat	–	5 kuruş
Sagîr tencere	1 adet	7 kuruş 20 para	Köhne döşeme	1 adet	140 kuruş
Mısır kot	235 kıyye	980 kuruş	Def'a mısır kot	15 kıyye	60 kuruş
Fasulye	555 kıyye	436 kuruş	Soğan	270 kıyye	266 kuruş 20 para

Sarımsak	22 kıyye	45 kuruş	Sıska	100 kıyye	200 kuruş
Patane	180 kıyye	30 kuruş	Kara öküz	1 [baş]	300 kuruş
Kara sığır ineği	1 adet	150 kuruş	Def'a soğan	–	55 kuruş
Gânem	7 [baş]	280 kuruş	Turub parası	–	30 kuruş 30 para
Duhân	15 kıyye	625 kuruş			

Trabzon müftüsü olarak el-Hac Mahmud Fâik Efendi'nin önemli bir kitap koleksiyonuna sahip olduğunu terekesinin sonunda yer alan kitap mevcudu ortaya koymaktadır. Tereke kayıtlarında kitapların listelendiği yer her zaman sabit olmayıp çeşitli dönemlerde farklılıklar göstermektedir. XVII. asırda kitaplar başta olduğu gibi ortada, sonda bazen de diğer eşya ile birlikte karışık olarak da yer alabilmekteydi. XVIII-XIX. yüzyıl asırlarda kitapların yeri genellikle terekelerin başındadır. XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın balarında ise yine bir düzensizlik söz konusudur ve kitaplar başta olduğu gibi sonda, bazen de terekenin ortasında yer alabilmektedir.[10] Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinde kitaplar eşyalardan sonra yazılmıştır.

Tereke kayıtlarında değerli kitaplar tek tek fiyatlandırılır, değersiz kabul edilenler ise genellikle birkaç kitap bir araya getirilir ve bu kitaplardan birisinin adıyla anılan kitap grubu/alayı olarak nitelendirildi.[11] Mahmûd Fâik Efendi, müftü olmasından dolayı ilmiye sınıfına mensup bulunmaktadır ve kitaplara düşkündür. Mahmûd Fâik Efendi'nin muhallefat listesinde kitap adlarının büyük bir titizlikle tespit edilmediği görülmektedir. Fakat kitapların müstensihini belirten bir kayda rastlanmamıştır. Kâtiplerin kitapları tespitte başarılı olamadıkları durumda "*bir mikdar Türkçe kütüb*", "*Türkî kütüb*" ve "*Türkî tevârih*" diye geçiştirdikleri ya da "*kitab 14 adet*", "*kitab on aded, bu def'a beş aded, kütüb-i sâ'ire 17 aded*" şeklinde ifadeler kullanarak aşmaya çalıştıkları bu duruma Mahmûd Fâik Efendi'nin tereke kaydında rastlanılmamaktadır. Aynı eser birkaç farklı yerde geçebilmiştir. Satılan kitapların kaça satıldığı, terekelerde kitap isimlerinin altlarında belirtilmektedir. Mahmûd Fâik Efendi'nin kitap listesinde para birimi olarak kuruş kullanılmıştır. Kitapların kaydedildiği terekelerde yazı sitilinin diğer eşyaların kaydında kullanılan yazıya göre farklı ve daha okunaklı olduğu görülürse de taşradaki Mahmûd Fâik Efendi'nin tereke kaydında böyle bir farklılığa rastlanılmamaktadır. Muhallefat listesinde kitapların satışa çıkarılmadan önce düzenlenmesi için yapılan masraf yoktur. Kitaplara "*ciltleri bozuk/evrâkı bozuk*" gibi belirleyici bir kayıt düşülmemiştir. Muhallefatta matbu olanların dışında yazma olanlar da ayrıca

[10] Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s. 319.

[11] Göreleli müderris Duduzâde Hacı Mehmed Efendi'nin (1835-1896) muhallefatından 1.000 kuruş değerinde 100 kitap grup/alay olarak yazıldığından kitap ismi verilmemiştir. Ayhan Yüksel, *Göreleli Müftü Duduzâde Hüseyin Müştak Efendi ve Ailesi,* (Trabzon: Serander, 2012), s. 74.

belirtilmiştir. Mahmûd Fâik Efendi'nin kitaplarında grup olarak bir fiyat değerlendirilmesine gidilmediği görülmektedir. Bütün kitaplara tek tek fiyat verilmiştir. Mahmûd Fâik Efendi'nin tereke dökümünde *Mushâf-ı Şerîf* yer almamaktadır. Müftü olması nedeniyle hiç olmazsa bir *Mushâf-ı Şerîf/Kur'ân-ı Kerîm* çıkması beklenirdi. Bu eksikliği hayatta olan eşi Rânâ Hanım'ın kendisinde mahfuz tuttuğunu varsayarak açıklamak mümkündür. Ulemâ terekesinde ekseriyetle Anadolu halkının konuşma diliyle yazılan halk nesri örneklerinden Hz. Peygamber'in hayatı ve Hz. Ali'nin cenklerinden meydana gelen dinî-destanî mensur hikâyeler görülmez. Başta Hz. Ali olmak üzere kahramanların gerçek hayatları ile hiçbir ilgisi olmayan bu hikâyelerin hayalî ve olağanüstü olaylarla dolu olmasından dolayı ulemâ sınıfının ilgisini çekmeyeceği tâbidir.

Tablo III. Terekede Geçen Kitaplar

Eser Adı	**Adedi**	**Fiyatı**
Tuhfe-i Rüşdî, Siyâlkûtî	2	20 kuruş
Tarih-i Yemen[12], *Azizü'l-Asâr*	2	7 kuruş
Abdülhalim[13]	2	45 kuruş
Siyalkûtî ale'l-Mutavvel[14]	1	20 kuruş
Şerh-i Şemâil	1	23 kuruş
Tühfetü'l-irşâd	1	15 kuruş
Siyalkutî ale'l-Mutavvel	1	40 kuruş
Mutavvel Şeyh Râzi	2	19 kuruş
Şerh-i Şemâi'l Adalı	2	49 kuruş
Fetvâ-yi Abdürrahim	1	46 kuruş
Divân-ı Neş'et	1	7 kuruş
Basma Delâ'ilü'l-Hayrât[15]	4	18 kuruş
Şer'îye Şerhi	1	30 kuruş
Kitab-ı milel, İm'âmü'l-Enzar ve sâire	8	40 kuruş
Zübdetü'l-ilim	9	25 kuruş
Tercüme-i Şifâ-i Şerîf[16]	1	112 kuruş

[12] Osmanlı şairi ve tarihçisi Rumûzî'nin (ö. 1582'den önce) Yemen tarihine ve Sinan Paşa'nın bu ülkeyi zaptına dair *Târîh-i Feth-i Yemen* adıyla da bilinen manzum ederi (Hulusi Yavuz, "Rumûzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, 35, s. 244.

[13] Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö. 1604), Osmanlı âlimi, şair ve hattattır. Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, 1, s. 548.

[14] Teftezânî'nin *el-Mutavvel* eseri üzerine yazdığı Arapça kelâm kitabıdır. Fatih Kılıç, "Abdülhâkim Siyalkûtî ve Hâşiyetü Siyalkûtî 'Ala Hâşiyeti Abdi'l-Gafûr 'Ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye", (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 50.

[15] Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 1465) tarafından derlenen salavat duası. Karadavudzâde Mehmed Efendi'nin buna yazdığı şerh, halk arasında *Kara Davud* adıyla şöhret bulmuştur. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılar'da Sahaflık ve Sahaflar*, s. 192.

[16] Kadı İyâz'ın (ö. 1149) Hz. Peygamber'e duyulması iktiza eden sevgi ve riayeti konu alan eseri. *Eş-Şifâ* yazıldığı tarihten itibaren İslâm dünyasında büyük ilgi görmüştür. Üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar ve tercüme şeklinde pek çok çalışma yapılmış olan bu eser Osmanlılar'da Şifâ-i Şerîf adıyla tanınmış olup, medreselerde öğrencilere, camilerde halka okutulmuştu. Vâlide Pertevniyâl Sultan'ın oğlu Sultan Abdülaziz için 1862'de *Şifâ-i Şerîf* okutulmuştur. M. Yaşar Kandemir, "es-Şifâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

Ferâiz Ceridesi[17]	1	5 kuruş
Tasdikât takımı[18]	8	27 kuruş
İzmirî	2	67 kuruş
Atvel Şerh ü Telhis	2	46 kuruş
Şeyh Râzi[19]	1	66 kuruş
Menafiü'l-ahyar	1	22 kuruş
Tühfetü'l-sükûk	1	18 kuruş
Mir'ât-ı Kâ'inât[20]	4	51 kuruş
Kâfiye Şerh-i Isam	1	20 kuruş
Sefine-i Ragıb	1	25 kuruş
Menakıb-ı çehâr-yâr[21]	1	33 kuruş
Abdülgafûr	1	21 kuruş
Zübdetü'l-irfân[22]	2	24 kuruş
Şemsü'l-hakika Divan	1	–
Hayali, *Kaside-i Bürde Şerhi*	2	30 kuruş
Nehcü's-sülûk, Divân-ı Nef'î[23], *Miftâh'ül-iber, Endülüs Tarihi*	5	35 kuruş
Kavaid-i İ'rab, Kaside-i Kamisiyye[24], *Hadîkatü's-Süedâ*[25], *Tercüme-i Hâlidi*	4	18 kuruş
Muharrem, cild	2	61 kuruş
Dürer haşiyesi[26], Hadîmi	2	28 kuruş
Divân-ı Vehbi, Divân-ı Müştak ve Halîm Divanı	3	28 kuruş
Şerh-i Metali[27]	1	43 kuruş

Ansiklopedisi (DİA), 2010, 39, s. 134-138; Ali Akyıldız, *Harem'in Padişahı Vâlide Sultan: Harem'de Hayat ve Teşkilat,* (İstanbul: TİMAŞ, 2017), s. 143.

[17] Miras hukuku ile ilgili konulardan bahseden eserler genel olarak Ferâiz başlığı altında toplanmaktadır.

[18] Mantık kitabı.

[19] Müellifin ismiyle zikredilen eserin Râzi'nin (ö. 1210) tefsiri olarak zikredilen eserin medreselerde okutulan *Mefatihu'l-Gayb* olduğu ileri sürülmektedir. Saadet Maydaer, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Müderrisi: Mevlana Muslihuddin Efendi ve Mirası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XX/1 (2011), s. 136-137.

[20] Osmanlı tarihçisi, fakih Muhyiddin Mehmed'in (ö. 1621) yaratılıştan başlayarak Kanûni Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarına kadar gelen umumi bir tarihtir. Tahsin Özcan, "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 33, 2007, s. 161). Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı adliye âzasından Hüseyin Muhsin Efendi'nin 25 Cemaziyelahir 1270 (25 Mart 1854) tarihli terekesinde basma *Mir'ât-ı Ka'inât* 400 kuruşa (48.400 akçe) satılmıştır. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s. 204.

[21] Müftü efendinin terekesinde yer alan bu kitap dört halifeyi anlatan Şemseddin Sivâsi'nin *Menâkıb-ı Çehâr Yâr-ı Güzin* olmalıdır. Mehmet Arslan, *Menâkıb-ı Çehâr-Yâr-ı Güzîn,* (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017).

[22] Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş keyfiyet, kıraat âlimlerine nisbet edilen okuyuşlarla ilgili Abdulfettâh Paluvî'nin eseri: Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 25, 2002, s. 426-433.

[23] Nef'î'nin bizzat tertip ettiği kaside ağırlıklı Türkçe divanı olmalıdır. Metin Akkuş, "Nef'î", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 32, 2006, s. 523-525.

[24] Diyarbakırlı Kâmî'nin Arapça kaleme almış olduğu eser.

[25] Fuzûlî'nin (ö. 1556) Kerbelâ Vak'ası'nı işlediği mensur eser. Şeyma Güngör, "Hadâkatü's-Suadâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 25, 2002, s. 20-22).

[26] Molla Hüsrev'in (ö. 1480) *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gurreri'l-ahkâm* isimli fıkıh eseri üzerine Hâdimî'nin (ö. 1762) şerh ve hâşiyesi.

[27] Âlim ve mutasavvıf İmâmüddin er-Riyâzî'nin (ö. 1732) eseri. İsmail Hakkı Göksoy, "İmâmüddin er-Riyâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 22, 2000, s. 209.

Şifâ Şerhi	2	70 kuruş
Tefsîr-i Tibyân[28]	1	90 kuruş
Müftüzâde Haşiye İsam	4	41 kuruş
Kara Halil Gürer Seydî, Seyid Haşiyesi	4	35 kuruş
Makamat-ı Hariri[29], *Risâle-i imtihan, Akaid-i İsami*	2	60 kuruş
Kadı haşiyesi	1	25 kuruş
İsmail Hakkı […]	4	32 kuruş
Siyer-i Nebi	1	41 kuruş
Yazma Şifâ-i Şerîf- Nebî	1	215 kuruş
Fıkıhdan yazma kitab	1	110 kuruş
Kitâbü't-Tahiyye	1	20 kuruş
Tarih-i Bostan	6	40 kuruş
Münşeât-ı Âkif Hediye-i İhvân	4	31 kuruş
Mevâkıf siyelkutûsi[30]	1	25 kuruş
İzhâr-ı Hakk[31], *Tarih-i Vukuât*	2	22 kuruş
Gülistan ve Mahalli Divan Takımı	7	25 kuruş
Meali haşiyesi	2	16 kuruş
Eczâ-i Harputî	1	6 kuruş
Yazma Buhari Şerif	1	750 kuruş
Meâlimü't-Tenzîl	1	160 kuruş
Tarih-i Nâ'imâ[32]	6	62 kuruş
Tasavvurat, Bedâyi	2	43 kuruş
Tasavvurat[33]	5	46 kuruş
Tâc-i tevârih[34]	2	35 kuruş
Hâşiye İsam ale't-tasavvurat	5	38 kuruş
Mir'ât	6	51 kuruş
Tuhfetü'l-Harameyn[35]	6	50 kuruş
Risâle-i Tecrîd	6	43 kuruş
Risâle	15	46 kuruş
Mevhibe	4	57 kuruş
Usûl-ı Cedîd	9	28 kuruş
Tasavvurat Haşiyesi	8	33 kuruş
Şerh-i Teber	8	53 kuruş

[28] Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1699) Kur'ân-ı Kerîm'in ilk Türkçe matbu tefsiri olan eseri. Recep Arda, "Tibyân Tefsiri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 41, s. 127-128.

[29] Harîrî'nin (ö. 1122) elli kısa hikâyeden oluşan Arap edebiyatında makame türünde yazdığı eseri. Hulusi Kılıç, "el-Makāmât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 27, 2003, s. 414-415.

[30] *Mevâkıf*, Adudüddin Abdurrahman ibn Ahmed el-İci (ö, 1355) tarafından kaleme alınmış kelam ilmine dair bir eserdir. Tam adı *Mevâkıf fi İlmi'l-Kemal*'dir. Osmanlı medreselerinde okutan eserlerden biridir. *Mevâkıf*'a en güzel şerhi Seyyid Şerif Cürcani yazmıştır ve bu şerh Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Saadet Maydaer, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı," s. 133.

[31] Rahmetullah eh-Hindi'nin (ö. 1891) Hıristiyanlığa reddiye olarak kaleme aldığı eseri. Mehmet Aydın, "İzhârü'l-Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 23, 2001, s. 507-509.

[32] İlk resmî Osmanlı tarihçisi (ö. 1716).

[33] Bir şeyin zihindeki tasarımı ve kavramı; somut yay da soyut varlıklara ait düşünce anlamında mantık ve felsefe terimine dair kitap. Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 40, 2011, s. 126-127.

[34] Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1599) Osmanlı tarihine dair eseri.

[35] Şair Nâbî'nin 1678-79'da hacca gidişinden beş yıl sonra yazdığı seyahatname tarzında eseri.

Dürr-i Yetîm[36]	7	57 kuruş
Divân	7	21 kuruş
Muhtasar[37]	1	25 kuruş
Sual Cevab	1	7 kuruş
Gürer Şerhi	24	16 kuruş
Eskicizâde Cihet-i Vahdet	18	5 kuruş
Yazma Tefsir	2	30 kuruş
Kasîde-i Bürde Şerhi[38] *ma'a Harputi*[39]	4	17 kuruş
Telhis	8	12 kuruş
Tasdîkât	3	30 kuruş
Ferâid	5	55 kuruş
Divân-ı Gâlib	12	51 kuruş
Dürer Şerhi[40]	1	152 kuruş
Halebî[41]	2	24 kuruş
Risale-i Şemsiye	10	35 kuruş
Dürr-i Muhtar	3	31 kuruş
Şerh-i Tavadi	10	77 kuruş
Tasavvurat	1	5 kuruş
Kadı	1	45 kuruş
Kadi Mîr Tercümesi[42]	4	80 kuruş
Şerh-i Tecrid	1	36 kuruş
Miftâh'ul-ulûm[43]	1	37 kuruş
Divan	10	46 kuruş
Ferâid Takımı	6	43 kuruş
Hikmetü'l-ayn takımı	11	77 kuruş
İrtifa risalesi	1	10 kuruş
Arûz Risâlesi	1	10 kuruş
Velediye takımı	14	110 kuruş

[36] Fazlullah-ı Hurûfî'nin (ö. 1394) Hurûfiler tarafından ana kaynak sayılan *Câvidânnâme-i Sagır* esas alınarak 1638-39 yılında Derviş Murtazâ adlı bir Bektaşî tarafından *Dürr-i Yetîm* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eser. Hüsamettin Aksu, "Câvidânnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 7, 1993, s. 178.

[37] Carullah b. Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri'nin (ö. 1143) ünlü eseri *Mufassal*'a yine kendisi tarafından yazılan nahive dair şerhtir. Saadet Maydaer, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı,", s. 134.

[38] Bûsîrî'nin (ö. 1296 [?] Hz. Peygamber için yazdığı ünlü kaside. Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24, 2001, s. 568-569).

[39] Son dönem Osmanlı din âlimi. Metin Yurdagür, "Harpûtî, Abdüllatif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 16, 1997, s. 235-237.

[40] Molla Hüsrev'in *Gurretü'l-Ahkâm*'ı ve bunun şerhi olarak kaleme aldığı ve kısaca *Dürer* adıyla tanınan *Dürreü'l-Hükkâm fi Şerhi Gurrei'l-Ahkâm*'ı. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, (İstanbul: TİMAŞ, 2019), s. 188.

[41] Şâfiî fıkıh âlimi Nûreddin el-Halebî'nin (ö. 1635) *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn)* adlı eseri. Cevat İzgi, "Halebî, Nûreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 15, 1997, s. 232-233.

[42] Terekelerde mantığa dair sıkça karşılaşılan eserlerin başında *Kadı Mîr* gelmektedir. Hüseyin b. Muînüddin el-Meybedî el-Hüseynî'nin (1475) *Şerhu Hidâyyeti'l-hikme* adlı eseri medrese muhitinde *Kadı Mîr* diye tanınmıştır. H. Bekir Karlığa, "Kadı Mîr Meybüdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24, 2001, s. 119.

[43] Siracüddin-i Sekkaki'nin (ö. 1229) Arap grameri ve belâgatine dair eseri. Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-Ulum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 30, 2005, s. 20-21.

Kasîde takımı	11	27 kuruş
Tavzih takımı	8	23 kuruş
Şerh-i Mu'ğni takımı	9	55 kuruş
Bâkî Divanı[44]	3	32 kuruş
Müştâk	5	55 kuruş
Mir'âtü'l-kafiye	1	21 kuruş
Müfredât-ı Râgıb[45]	1	20 kuruş
Altıparmak	1	40 kuruş
Tefsîr-i Kebîr, cild	6	440 kuruş
Gelenbevî	2	40 kuruş
Desûkî[46]	1	101 kuruş
Şerh-i Makasid ve saire	2	43 kuruş

Mahmûd Fâik Efendi'nin mal yekûnu 26.592 kuruştur. Bu meblağdan 1.971 kuruş düşülerek 24.622 kuruşa inmiştir. Bu meblağın üzerine Mahmûd Fâik Efendi'ye borçlu olanlardan Arnabudzâde Ahmed Efendi'den 21.750 kuruş; Gürcüzâde el-Hâc Ömer Efendi'den 5.325 kuruş; Karaalizâde el-Hâc Osman Selamizâde Mustafa Efendiler'den 10.750 kuruş; Çizmecizâde el-Hâc Ömer Efendi'den 10.750 kuruş; Misak Çorbacı'dan 15.625 kuruş; Mekke'de yanında bulunan İngiliz lirası karşılığı 4.300 kuruş, Fransız lirası karşılığı 3.711 ve Osmanlı lirası toplam 10.218 kuruş; Mumhane önünde bir tarafta Hacı Bilal Ağa Mağazası, üç taraftan yol ile sınır tahtâni/altta iki adet kargir mağaza ve fevkani bir odanın taksim bedeli 20.000 kuruş; Attar Çarşı'sında bir taraftan Hacı Pîrzâde Süleyman Hafız dükkânı ve bir taraftan Yahyaoğlu Rauf dükkânı ve bir tarafı yol olan dükkân taksiminden 5.000 kuruş; Sakız Meydanı'nda Halep Hanı denilen arsanın üç hisseden bir hissesinin taksim bedeli 1.000 kuruş; Argaliya [=Uğurlu] köyünde çiftliğindeki bir mülk-i menzil ve selamlık ve maraba hanesiyle müştemilat ve sairenin taksim bahası 5.000 kuruş ki genel yekûn 125.340 kuruşa baliğ olmaktaydı. Terekenin mahkemede varislerine taksim edilmesi karşılığında 3.040 kuruş resm-î kısmet, 180 kuruş kaydiye, 190 kuruş vergi için muhtara verilen, 40 kuruş hamaliye, 494 kuruş tellaliye, 80 kuruş dükkâniye, 75 kuruş varaka bahası ve eşi Rânâ Hanım'ın mehr-i müeccel bedeli ve şahitler Çizmecizâde Hacı Ömer Efendi ve Hacı Abdullah Efendi'ye verilecek olan 6.875 kuruş tenzil edildikten sonra kalan 87.465 kuruşu münakalat, 31.000 kuruşu emlak bedeli olmak üzere 118.465 kuruş dağılacaktır. Buna göre varislerin hisseleri:

Hisse sahibi	**miktarı**	
	kuruş	**para**
Eşi Rânâ Hanım	14.808	50
Kızı Fâike Hanım	34.575	25

[44] Şöhret ve tesirleri yüzyıllarca devam eden, klasik Osmanlı şiirin söyleyiş gücü kazandıran ve "*Sultânü'ş-şuarâ*" diye anılmış büyük divan şairi Bâkî'nin (ö. 1600) divanı. Mehmet Çavuşoğlu, "Bâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 4, 1991, s. 540.

[45] Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. XI. yüzyılın ilk yarısı) Kur'ân'daki garîb kelimelere dair sözlüğü. Ömer Kara, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 31, 2006, s. 204-205).

[46] Desûkî (ö. 1815), Mâlikî fakihi ve kelâm âlimi.

Oğlu Mehmed Pîr	61.810	10
Toplam	**111.193**	**85**

Mahkeme tutanağında Müftü Mahmud Fâik Efendi'den intikal eden emlakin toplam 76.531 kuruş 35 paradan terk olunan 100 kuruş ki toplam 76.630 kuruş 35 paradan küçük oğlu Mehmed Pîr için alınan eşya değeri olan 1.361 kuruş hisseden düşüldükten sonra geriye kalan 75.270 kuruş 30 para faize yatırılmak için vasîleri Said ve Hacı Hasan Efendiler'in marifetiyle Eytam Sandığı'na, eşi Rânâ Hanım'ın hissesi babası ve vekili Said Efendi vasıtasıyla kendisine teslim edilmiştir. Hissedarların emlakte olan hisseleri de muhafaza edilmek üzere Said ve Hacı Hasan Efendiler'in yedine teslim olunmuştur.

Merhume Şâkire Hanım'dan miras kalan ve küçük oğlu Mehmed Pîr için tutulan ve bey' olunan eşya vardır. Bunlar da Hacıpoladzâde Şâkir Efendi zimmetinde olup tahsil olunan 9.200 kuruş; 1.775 kuruş kıymetinde altın üzerine elmalı başlı bir adet aynası; 1.250 kuruş kıymetinde gümüş tepsi ve bundan tenzil edilen 93 kuruş ki 1.175 kuruş ki toplam 12.132 kuruştur. Bunun tellaliye bedeli 59 kuruştur. Bunun düşülmesinden sonra bâkiye 12.073 kuruş da Hacı Hasan Efendi vasıtasıyla Eytam Sandığı'na teslim edilmiştir (27 Cemaziyelevvel 1298/27 Nisan 1881).

Mahmûd Fâik Efendi'nin vefatından 10 yıl sonra oğlu Mehmed Pîr'in vasisi Hasan Efendi tarafından mahkeme tarafından Câmi'-i Kebîr Mahallesi'nden Tirebolu âyanı Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa'nın[47] oğlu Kethüdazâde Esad Bey[48] ile bir borç/alacak davası görülmüştür. Dava konusu Mahmûd Fâik Efendi'nin malından kalan 10.000 kuruş karşılığı 100 adet tam altın yüzlük mecîdi ve üzerine iki senelik faizi *Kelâm-ı Kâdim* bahası diye kaydedilen üçbin kuruş ki toplam 13.000 kuruş karşılığı 130 adet tam altın yüzlük mecîdi altının ödenmesine dairdir (1 Zilhicce 1301/22 Eylül 1884). Bu borç işlemi nedeniyle Kethüdazâde Esad Bey, Yağcılar Sokağında tarafından Kalaycıoğulları Abdullah ve Ali'nin müşterek kalaycı dükkânı, bir taraftan Temellizâde Hacı Ahmed Efendi hanı, iki taraftan yol ile sınır sahibi olduğu fırını "*bi tarîkü'l-vefâ*" Mehmed Pîr için vasî Hasan Efendi'ye bey', temlik ve teslim etmiştir. Vasî Hasan Efendi de Mehmed Pîr için "*iştira, teslim, kabz ve kabul"* etmiştir. Sürenin sonunda borcunu ödemediği gibi fırını da başkasına satmıştır. Tanzim edilen senette imzaları bulunan İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi âzalarından Kakul Banika Ağa, Filibos Efendi, Muradhanzâde Ziya Bey, Hacı Tufanzâde Zühdi Efendi ile Amasya Mahallesi'nden Hacı Arifağazâde

[47] Mehmed Emin Ağa (1785-1849), Tirebolu derebeylerinden ve kapıcıbaşı rütbeli, Karahisar-ı Şarkî sancağı mutasarrıflarından. Trabzon'da, Giresun'da, Tirebolu'da ve bölgede birçok imar faaliyetlerinde bulunmasıyla dikkat çekmiş, Tirebolu'nun bugünkü vasfını kazanmasında bir bakıma rol oynamıştır. Bulunduğu bölgede Tanzimat devrine uymayan eski usul bir idareci olarak klasik âyan tipinin belki de son örneği olmuştur. Ayhan Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar,* (İstanbul: Arı Sanat, 2005), s. 222-227).

[48] Esad Bey, 1846 Trabzon doğumlu. Düyûn-ı Umûmiyye memurluğunda bulundu. Ünyeli Gürcü Deli Reşid ve Keşablı Micanoğlu Hüseyin ile çete mensuplarının ortadan kaldırılmasına ve yakalanmasına yetkili kılındı. BOA, ŞD.SAİD.d. nr. 165, s. 117-118; A. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, s. 228-229.

Mehmed Bahaddin Efendi ve Kemerkaya Mahallesi'nden Kethüdazâde Rıfat Bey, vasî Hasan Efendi'nin, borçlu Esad Efendi'nin hazır bulunduğu mahkeme meclisinde sözü edilen meblağın ödenmesine karar verilmiştir. Bu işlemde şahitler Nakibzâde Mehmed Bahaddin Efendi ve Abazaoğlu Osman Ağa'dır. Bu dava hükmünün 20 Şevval 1305 (30 Haziran 1888) tarihinde terhin/iptal edildiği anlaşılıyor.[49]

Müftü Mahmûd Fâik Efendi'nin terekesinde yer alan kitaplardan yola çıkarak bir taşra şehri olan Trabzon'da kitap düşkünü kişilerin olduğunu söyleyebiliriz. Mahmûd Fâik Efendi'nin koleksiyonunda yer alan kitaplar sadece dinî eserlerle sınırlı değildir. Bir taşra müftüsü olarak teresinde *Tacû't-Tevarih, Yemen Tarihi, Naima Tarihi* bulunması onun hem tarihe meraklı olduğunu hem de entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Mahmûd Fâik Efendi, *Divân-ı Galib, Bâkî Divânı* gibi divan edebiyatının en meşhur eserlerinin de sahibi ve okuyucusudur. Bu yönüyle de onun Trabzon'un kültür tabakasının önemli bir temsilcisi oluğunu söyleyebilir.

[49] BOA, MŞH.ŞSC.d. nr. 8736, vr. 10.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Meşihat Şeriyye Sicilleri (BOA, MŞH.ŞSC.d.), nr. 5067, 8730, 8736, 8737.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahval İdaresi (BOA, ŞD.SAİD), nr. 165, s. 117-118.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Defteri (İST.MÜF.MŞH.DFT), nr. 01.00036.0001.0262).

Kaynakça

Akkuş, Metin. "Nef'î", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2006, 32, 523-525.

Aksu, Hüsamettin. "Câvidânnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1993, 7, 178.

Akyıldız, Ali. *Harem'in Padişahı Vâlide Sultan: Harem'de Hayat ve Teşkilat*, TİMAŞ, İstanbul 2017.

Arda, Recep. "Tibyan Tefsiri'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2012, 41, 127-128.

Arslan, Mehmet. *Menâkıb-ı Çehâr-Yâr-ı Güzîn*, Sivas Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017.

Aydın, Mehmet. "İzhârü'l-Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2001, 23, 507-509.

Aygün, Necmettin,-. "Bir imamın Kitap Ticaretiyle Muhallefatı: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* sy. 20 (Bahar 2016), s. 117-136.

Benli, Mehmet Sami "Miftâhu'l-ulum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2005, 30, 20-21.

Birışık, Abdulhamit. "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2002, 25, 426-433.

Çavuşoğlu, Mehmet. "Bâkî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2005, 4, s. 537-540.

Doğan, Faruk. "Tereke Kayıtlarına Göre Giresun'da Okunan Kitaplar", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat (25-27 Ekim 2013),* I-II, Giresun İl Özel İdaresi, İstanbul, ty, s. 187-197.

Erünsal, İsmail E.. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,* İstanbul: TİMAŞ, 2019.

_____. *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,* İstanbul: TİMAŞ, 2013.

Göksoy, İsmail Hakkı. "İmamüddin er-Riyâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2000, 22, s. 209.

Güleç, Hasan. "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1998, 1, s. 548.

Güngör, Şeyma. "Hadâkatü's-Suadâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1997, 15, s. 20-22.

İzgi, Cevat. "Halebî Nûreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1997, 15, s. 232-233.

Kandemir, M. Yaşar,-. "es-Şifâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2010, 39, s. 134-138.

Kara, Ömer. "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2006, 31, s. 504-505.

Karlığa, H. Bekir. "Kadı Mîr Meybüdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2001, 24, s. 118-119.

_____. "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2001, 24, s. 568-569.

Kaya, Mahmut. "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2011, 40, s. 126-127.

Kılıç, Fatih. *Abdülhâkim Siyalkûtî ve Hâşiyeti Siyalkûtî 'Ala Hâşiyeti Abdi'l-Gafûr 'Ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye,* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Kılıç, Hulusi. "el-Makāmat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2003, 27, s. 414-415.

Maydaer, Saadet. "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Müderrisi: Mevlane Muslihuddin Efendi ve Mirası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XX/1 (2011), s. 117-155.

Meriç, Nevin. "Trabzon Fetvahanesi ve Trabzon Şehir Hayatına Kattığı Değer", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*", II, İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 951-969.

Özcan, Tahsin. "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2007, 33, s. 161.

Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, Trabzon, 1298.

Saydam, Abdullah. "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)", *Milli Eğitim Dergisi*, XXXIV/170 (2006), s. 187-201.

Yavuz, Hulusi. "Rumûzi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, 35, s. 244.

Yurdagür, Metin. "Harpûtî, Abdüllatif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, 16, s. 235-237.

Yüksel, Ayhan. *Göreleli Müftü Duduzâde Hüseyin Müştak Efendi ve Ailesi*, İstanbul: Serander Yayınları, 2012.

_____. *Tirebolu'dan Simalar*, İstanbul: Arı Sanat, 2005.

TRABZON MÜFTÜSÜ AHMED MAHİR EFENDİ VE FAALİYETLERİ (1867-1924)

Ahmet Köksal

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Doç. Dr., ahmetkoksal@ktu.edu.tr)

Özet

Osmanlı Devleti'nde taşrada ulemanın gücü, dinî bakımından oldukça etkin olmakla beraber siyasî ve sosyal olarak da ön plandadır. Taşrada ulema aileleri, ayan bakiyesi hanedanlar gibi bölge ileri gelenleri olarak benimsenmiş ve merkez-taşra ilişkilerinde önemli bir unsur olmuşlardır. Trabzon özelinde ele alındığında ise şehrin İslamlaşma sürecinden itibaren her daim önemli bir ilmî merkez hüviyetine sahip olduğu görülmektedir. Fetih öncesinden başlayan bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Bu durumun merkezinde ise bölgede yetişen ulemanın ve onların verdiği dinî hizmetlerin katkısı bulunmaktadır. Trabzon ve çevresi Osmanlı döneminde mahalli medreseler yoluyla önemli müderrisler yetiştirmiştir. Tanzimat sonrası dönemde ise dini bürokrasi sosyal ve siyasal yaşamda daha etkin bir konum elde etmiştir. Bu tebliğde de Trabzon'da Hatuniye Müderrisizâdeler olarak bilinen aileden yetişen Müftü Ahmed Mahir Efendi'nin yaşamı ve faaliyetleri ele alınmıştır. Ahmed Mahir Efendi, Müderrislik ve müftülük gibi görevlerinin yanında, II. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Trabzon'da önemli sosyal ve siyasî hadislerde ön plana çıkmış, 1924'te hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Ahmed Mahir Efendi, Müftü, Osmanlı Devleti

Abstract

In the Ottoman Empire, the power of the *ulama* in the provinces is very effective in terms of religion, but it is also at the forefront politically and socially. *Ulema* families in the provinces were adopted as ayans and dynasties and became an important element in the Central-provincial relations. When taken in Trabzon, it is seen that the city has always been an important scientific center since the Islamization process. This process, which started before the conquest, has continued to the present day. At the center of this situation is the contribution of the *ulama* who grew up in the region and their religious services. Trabzon and its environs trained important *muderris* through local madrasas during the Ottoman period. In the post-Tanzimat period, the religious bureaucracy gained a more effective position in social and political life. In this paper, the life and activities of Mufti Ahmed Mahir Efendi, who grew up in Trabzon from a family known as Hatuniye Müderrisizadeler, were discussed. Ahmad Mahir Efendi, besides his duties as *muderris* and mufti, came to prominence in important social and political hadiths in Trabzon during the transition from the Second Constitutional period to the Republic, and died in 1924.

Key Words: Trabzon, Ahmed Mahir Efendi, *Mufti*, Ottoman Empire

Eğitimi ve Ailesi

Kendi ifadesiyle isminin "Ahmed" mahlasının "Mahir" olduğunu belirten Ahmed Mahir Efendi 1867 yılında Trabzon'da İmaret Mahallesi'nde[1] dünyaya gelmiştir. Babası Mehmed Ziyaeddin Rüşdi Efendi,[2] annesi Ayşe Hatun'dur. Kayıtlara göre Ahmed Mahir Efendi'nin Hafız Mahmud isminde bir kardeşi bulunmaktadır.[3] Babaları Ziyaeddin Rüşdi Efendi Hatuniye Müderrisi iken vefat etmiştir.[4] Babası Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi, Gülbahar Valide Sultan Cami şerifi hatibi olarak da görev yapmıştır. Dedesi el-hac Süleyman Zühdü Efendi, onun da babası Ömer Efendi'dir.[5]

İlmiye kökenli bir aileden gelen Ahmed Mahir Efendi atalarının da müderris olduğunu, bu bakımdan şöhretlerinin "Hatuniye Müderrisizâde"[6] olarak anıldığını kaydetmektedir. Cumhuriyet döneminde de ailenin bu isimle anıldığı görülmektedir. Bununla birlikte aile ismi haline dönüşen "Hatuniye Müderrisizâdeler" sıfatının sülale adı olarak değil dedesinin, babasının ve kendisinin Hatuniye Medresesinde görev yapmış olduğunu belirtmeye matuf

[1] Anadolu'nun ve Rumeli'nin pek çok kentinde "İmaret" isimli cami ve mahalleler mevcuttur. Aşevi olarak yaygın bilinse de Osman Nuri Ergin, İmaret'in kelime karşılığının "imar edilmiş, inşa edilmiş" anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 8; Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA)*, 2000, 22, s. 219-220; Birçok sosyal hizmetin vakıflar tarafından yürütüldüğü Osmanlı Devleti'nde imaret tabirinin geniş bir bünyeyi tarif ettiği görülmektedir. Vakıf, medrese, aşevi bütünün parçalarıdır. Bu mahaller kültürel ve sosyal açıdan canlı merkezlerdir. Trabzon'daki mevcut vakıflar içerisinde en büyük ve şehirdeki sosyal ve ekonomik hayat açısından en önemli yere sahip vakıf da İmâret-i Hatuniye Vakfı'dır. Bünye içerisinde bulunan Gülbahar Hatun Camii ve türbesi, imaret, medrese, mektep, misafirhane vb. yapılardan oluşan külliye Hatuniye olarak anılmakta olup Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına tesis edilmiştir. Söz konusu külliye, İmaret Mahallesi dâhilindedir. Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/I (1979),, s. 472; Sebahittin Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650),* (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 118.

[2] Müderris Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi, 7 Zilhicce 1303/6 Eylül 1886 tarihinde vefat etmiştir. Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin mezar kitabesi Trabzon şehir mezarlığında yer almaktadır. Oğlu Ahmed Mahir Efendi'nin kaleme aldığı ve "*Mevtü*'l-âlim ke-mevti'l-*âlem"* (Âlimin ölümü *âlemin* ölümü gibidir) ifadesiyle başlayan kavuklu mezar taşı kitabesinde "Trabzon'un e'âzım-ı ulemâsından her re'y u fikrinden istifade olunur eşrafından iken rıhlet u azm-i gülşen-serây-ı cennet eden Hâtuniyye Medresesi Müderrisi Hâfız Mehmed Ziyâeddin Efendi İbn'ül-merhum el-Hâc Süleyman ez-Zühdî Efendi'nin rûh-ı şerîflerine rızâen lillâhi Fâtihâ. Sene, 1303 Zi'lhicce 7 Ketebehu Ahmed Mahir ibnü hâze'l-merhum Ziyaeddin Efendi. Gafarallâhu lehumâ, 1304" ifadeleri yer almaktadır. Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk – İslâm Eserleri ve Kitabeler*, (İstanbul: Trabzon Valiliği Yayınları, 1991), III, s. 303-304.

[3] Ahmed Mahir Efendi'nin babası Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin diğer eşi Servende Hatun'dan 4 çocuğu olup bunlar Zühdü, Naciye, Sadika ve Habibe'dir. Yine Ayşe isimli diğer bir eşi daha mevcuttur. Ahmed Mahir Efendi'nin annesi Ayşe Hatun ise Mehmed Ziyaeddin Efendi'den önce vefat etmiştir. *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi (ŞBMA), Sicill-i Ahval Müdüriyeti Ulema Sicill-i Ahval Defterleri (SAMUSD)*, 0172_05.

[4] Ziyaeddin Efendi'nin vefatının ardından oğlu Zühdü'nün küçük olması nedeniyle "edâ-yı hıdmete kesb-i iktidar edininceye değin" görev, Hafız Osman uhdesine tevcih edilmiştir. 1911 yılında Zühdü Efendi yaşça ve ilimce yeterliliğe sahip olduğunu belirterek görevi üstlenmek istemiş, mahkemece yapılan imtihanın ardından yeterli olduğu görülmüş Trabzon Redif Taburundan da askerlikle ilişiği olmadığına dair bilgi alınarak göreve getirilmiştir. *Trabzon Şer'iyye Sicili* (*TŞS)*, 2091,68.

[5] Aile şeceresi için bkz. Ek-1.

[6] *ŞBMA, SAMUSD*, 0172_05.

kullanılmış ve yaygınlaşmış olması muhtemeldir. Yani geleneksel olarak başka bir aile lakabı bulunması gerekmektedir. Nitekim 1888 tarihli bir belgede Trabzon Rüşdiyesi Muallim-i Sânîsi Mehmed Efendi'nin medrese müderrisliği vekâletini yoğunluğu nedeniyle Kölezâde Ahmed Mahir Efendi'ye devrettiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca, şikâyetlerin artması üzerine yapılan incelemede Ahmed Mahir Efendi'nin yakınlarda bu göreve tayin edildiği ve kovuşturmaya gerek kalmadığı belirtilmektedir.[7] Belgede medrese ismi verilmese de ilgili tarih Ahmed Mahir Efendi'nin müderris olarak atandığı tarihe denk düşmektedir. Bir başka arşiv belgesinden ise Muallim-i Sânî Mehmed Efendi'nin Hatuniye Medresesinde görev yaptığı anlaşılmaktadır.[8] Sonuç olarak medrese adı, "Ahmed Mahir" ismi ve tarihler büyük bir benzerlik ve tesadüf değilse aile adlarının "Kölezâde" olması yüksek ihtimaldir. Bu ihtimali kuvvetlendiren bir başka kayıt ise 19 Temmuz 1922 tarih ve 52 numaralı *Güzel Trabzon* gazetesindeki bir yazıdır. Gazetede "Açık Mektup" başlığıyla Abanoszâde Hüseyin Bey tarafından Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'e hitaben yazılan mektupta "Müftü Kölezâde Ahmed Mahir" ifadesi geçmektedir.[9] Cumhuriyet döneminde ise Trabzon basınında Ahmed Mahir Efendi ailesi "Hatuniye Müderrisizâdeler" olarak anılmaktadır.[10]

Aileye ait tespit edilebilen en eski kayıt Hatuniye Camii vaizi olan Süleyman Zühdü Efendi'ye aittir. Süleyman Zühdü Efendi 1879 yılında yıllık 120 kuruş maaşla görev yaparken vefat etmiş, yerine oğlu Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi ehliyet ve kabiliyetinin yeterli olduğunun tespiti yapıldıktan sonra göreve getirilmiştir. Bu atama 1870 tarihli Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi'nin birinci maddesine göre yapılmıştır.[11]

Hafız Ahmed Mahir Efendi, Görelevî Hacı Osman Hafız Efendi'den hıfz-ı Kuran ve mukaddemât tahsil ettikten sonra Hatuniye Medresesinde[12] babasından

---

[7] Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (*BOA), Maarif İbtidai Evrakı (MF. İBT.)* 21/89.

[8] *BOA, MF. İBT.* 28/74.

[9] Cumhur Odabaşıoğlu, "Ali Şükrü Bey'in Erzurum Kongresine Of Temsilcisi Seçilmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 1-3 Haziran 1988*, Yay. Haz. Mehmet Sağlam vd., (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, 1990), s. 112-113.

[10] *Yeniyol*, 21 Nisan 1932, *Yeniyol*, 7 İkinciteşrin 1932.

[11] *TŞS*, 2031,114; Özkan Özer Keskin, *Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 79.

[12] Osmanlı Devleti'nde orta ve yükseköğretime karşılık gelen medreseler, dönemlerinin önemli eğitim kültür merkezleridir. Trabzon vilayet salnamelerinde de bu kurumlar zikredilmiş olup, Trabzon'un dinî kültür alt yapısı hakkında fikir vermektedir. Mevcut listelerden anlaşılacağı ve salnamelerde vurgulandığı gibi merkez dışında Of ve çevresi medrese sayısındaki fazlalıkla ön plana çıkmaktadır. H. 1298 ve H. 1305 tarihli salnamelere göre vilayet dâhilindeki 190 medresede 8024 talebe eğitim görmektedir. Vilayet merkezindeki medreselerden bazılarının mevkileri ve talebe sayısı şu şekildedir:

Medrese İsmi	*Mevkii*	*Talebe Sayısı*
Saraçzade	Cami-i Kebir Mahallesi	61
Pazarkapı	Pazarkapı Mahallesi	95
Hamza Paşa	Kavak Meydanı	45

ve diğer bilgili kimselerden eğitim görmüş, Koçmanzâde Mehmed Nuri Efendi'den ilim tahsiliyle kendisinden icazet almıştır. Eğitimi neticesinde Türkçe ve Arapça dillerine hâkim olmuştur.[13]

Görevleri ve Faaliyetleri

Hafız Ahmed Mahir Efendi, Trabzon Gülbahar Sultan Medresesi müderrisliği babasından münhal olunca 1889 yılında 22 yaşında iken müderrislik göreviyle memuriyete başlamış, kendisine Bursa Müderrisliği payesi verilmiştir. Maaşı göreve yeni başladığından 194 kuruş olarak belirlenmiştir.[14] Ahmed Mahir Efendi bu sırada vaizlik görevi için de tenzil edilmiş olarak 78 kuruş maaş almaktaydı.[15]

Müderrislik görevinin ilk yıllarında Ahmed Mahir'in şehir uleması içinde ön planda olduğu ve inisiyatif alabilen bir yaklaşıma sahip bulunduğu görülmektedir. Buna dikkat çekici bir örnek 1890 yılında Trabzon valiliğine atanan Direktör Ali Bey'in başka bir vilayete tayin edilmesi sürecinde valinin haksız yere görevden alınmasına karşı çıkan grupla birlikte hareket etmesidir.

Vali Ali Bey, Türk gazetecilik ve tiyatro yazarlığının temellerini atan şahsiyetlerden biridir. Yabancı dillerden çevirileri ve çok sayıda mizahi yazısı mevcuttur. Benzer şekilde Trabzon'da da tiyatronun kurumsal kimlik kazanması ve yaygınlaşması için girişimlerde bulunmuş, dönemin kontrollü ve otoriter yapısına rağmen faaliyetlerinden geri durmamıştır. Fakat bu sevgisi onun valilik görevinden alınmasını getiren gelişmelerin kaynağı olmuştur. Şehirde 1892 yılının Ramazan ayında Ali Bey'in kaleme aldığı Kıssa-i Hazret-i Yusuf adlı oyun temsil edilmeye başlanmış, çok geçmeden bu faaliyet jurnallenerek hem Meşihâte hem de Padişaha şikâyette bulunulmuştur. Kısa bir zaman sonra da vali hakkında soruşturma açılmış, Vali Ali Bey'in görevden alınması, yerine Kadri Bey'in getirilmesi kararlaştırılmıştır. Taşradaki iktidar mücadeleleri çerçevesinde sıklıkla görülen bu şikâyetler ve görevden alma hadisesi ise özellikle ulema merkezli bir hoşnutsuzluk oluşturmuş ve Padişaha gönderilen kapsamlı bir dilekçeyle; valinin İslam'a ve Müslümanlığa zarar verici bir fiili olmadığı, aksine dindar kişiliği ile ön plana çıktığı vurgulanmıştır.[16] Söz konusu dilekçede şehirdeki diğer medrese

Hatuniye	İmaret Mahallesi	120
Çarşu	Çarşu Mahallesi	35

Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS), 1298, XII, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1999), s. 118-130; *TVS*, 1305, XIII, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 2002), s. 119.

[13] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.

[14] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.

[15] BOA, *Babıali Evrak Odası (BEO), 1397/104749*.

[16] "Ser kurenâ-yı Hazret-i Şehriyârîye. Cenâb-ı Hakk efkâr-ı varidât-i seniyyeye hadîm olan esdika-yı din u devlet şevketmeab efendimize bağışlasın. Vali-i vilayet Ali Bey Efendi hazretleri müteşerri ve mütedeyyin olub hissiyât-ı mukaddesesine diyânet-mendâneleri saikasıyla ikame-i şeair-i din-i mübine

müderrisleri, mevcut ve eski müftü efendilerle cami imamlarının imzaları bulunmakta olup Hatuniye Medresesi Müderrisi Ahmed Mahir ilk sırada yer almıştır. Ahmed Mahir Efendi'nin listede ismi bulunan 16 müderris ve imam arasında ön plana çıkması hatta eski ve yeni müftülerden önce adının geçmesi dikkat çekicidir.

İlk memuriyet görevinin ardından Ahmed Mahir Efendi müderrisliğe ilaveten maaşlı ve fahrî pek çok görev yürütmüştür. Bunlardan biri 1891 yılında ilk defa olarak seçildiği ve fahrî olarak sürdürdüğü Meclis-i İmtihan-ı Kura[17] âzâlığıdır. Bundan iki yıl sonra Temmuz 1893 tarihinde Vakfıkebir kazasının aşarının ihalesine yevmiye 3 mecidiye ile 93 günlük olarak görevlendirilmiştir. Dönemin idare yapısına uygun olarak 1895 yılının Mart ayında Trabzon Mahkemesi Merkez İstinafiyesi âzâlığına fahrî olarak atanmıştır. 4 yıl sonra 1889 yılının Mayıs ayında tekrar ahz-ı asker komisyonunda âzâ olarak fahrî görev yapmıştır. Ahmed Mahir Efendi, 1902 yılında aynı göreve bu defa 400 kuruş maaşla ve 2 yıl müddetle görevlendirilmiştir. Bir yıl sonra Mart 1903'te Trabzon Meclis-i Maarif Âzâlığında fahrî olarak bulunmuştur.[18]

Hafız Ahmed Mahir Efendi açısından II. Meşrutiyet önemli bir dönüm noktası olmuş, bu dönemde başlayan müftülük görevini ölümüne kadar sürdürmüştür. Trabzon'da Meşrutiyet döneminin ilk seçimlerinde kendisinin aday olduğu görülmektedir. Hafız Mahir Efendi'nin 17 oy aldığı ve kanun gereği müntehib-i sânîlerin oyları ile belirlenen seçimde Ali Naki Efendi 53, Hacı Hamdizâde Hacı Tevfik Efendi 43, eski müftü İmadeddin Efendi 37, Eyüpzâde

daima himmet buyurmakta ve şevketmeab efendimiz için her gün hayır dua aldırmaktadır…" "… Hâsılı vali müşarünileyhin idare-i adilânesinden ve etvar u harekât-ı diyânet-mendânesinden umûmen müteşekkir ve müftehir bulunduğumuzun arz u beyanına cüret eyleriz ferman. Sene 10 Mart 1308". BOA, *Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı* (*Y. PRK. AZJ.)* 21/62; Veysel Usta, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2017), s. 31-34; Ahmed Mahir Efendi benzer bir desteği 1911 yılında Trabzon'dan Trablusgarp valiliğine atanan Bekir Sami Bey'e vermiştir. BOA, *Dâhiliye Mütenevvia Evrakı* (*DH. MTV.)* 1/48.

[17] Osmanlı Devleti'nde 1843'ten sonra kura ile askere alma usulünün uygulanacağı belirtilmiş, 1847'den sonra kanunlaşmıştır. Sistem kimi değişikliklerle 1869 tarihli Ahz-ı Asker Kanunnamesi'ne kadar devam etmiştir. Kanunda kimlerin askere alınabileceği, muafiyet şartları, kura usulünün nasıl yapılacağı belirtilmiştir. 1886'da son kez düzenlenen kanun 1. Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte kalmıştır. Faruk Aydın, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994); Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi ve 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni*, 18(1985), s. 59-75; Benzer şekilde medrese öğrencileri de "kur'a imtihanına" tabi tutulmaktaydılar. Medreselerdeki yığılma ve buralarının askerlikten kaçış yolu olarak görülmesine tedbir olarak bu sistem uygulanmıştır. Kura imtihanlarında askerlik kurası çekildiği zaman ismi tesadüf eden medrese öğrencisi genel bir sınava tabi tutuluyor, başarılı olursa medresede kalıyordu. Aksi halde askere alınıyordu. Taşrada imtihanlar ordu meclisleri vasıtasıyla belde müftülerince yapılıyordu. Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 21-129.

[18] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.

İzzet Efendi 36, Müftü Emin Efendi 35, Matyo Kofidi Efendi 34, Giresunlu Apik Efendi 20, Nemlizâde Hacı Osman Efendi 19 oy almıştır.[19]

Hafız Ahmed Mahir Efendi seçimlerde Meclis-i Mebusana girememesine rağmen eski müftü İmadeddin Efendi[20] ile müftü bulunan Hatipzâde Mehmed Emin Efendi'nin seçilmesi üzerine kendisine müftülük yolu açılmıştır.[21] Emin Efendi'nin mebus seçilmesi üzerine vilayet tarafından müftülüğün mebuslukla bir arada yürütülebilecek memuriyetlerden olup olmadığı sorulmuş, Meşihatin de görüşüne göre hareket edilmesi planlanmıştır.[22] Nitekim Ahmed Mahir Efendi, Mehmed Emin Efendi'nin mebusluğu tercih edip müftülükten istifası sonrasında ve Vilayet İdare Meclisinin önerisiyle Meşihatçe 25 Zilkade 1326/21 Aralık 1908 tarihinde 700 kuruş maaşla Trabzon Müftülüğü görevine getirilmiştir. Bir yıl sonra maaşı 200 kuruş arttırılmıştır.[23]

Taşradaki iktidar mücadeleleri içerisinde her daim gözlemlendiği şekilde bu atamaya da bazı itirazlar gerçekleşmiştir. Meşihâte yapılan itirazda Trabzon vilayeti müftülüğüne, imtihanı kazanan Zühdü Efendi'nin tayin edilmeyip, ehliyeti olmayan Mahir Efendi'nin tayini ile seçim usulünün doğru uygulanmadığına dair Çarşı Müderrisi Seyfeddin ve rüfekaları tarafından itirazî bir telgraf çekilmiş,[24] ancak sonuç değişmemiştir. Benzer şekilde Arnavutzâde Ahmed ve rüfekaları da Ahmed Mahir Efendi'nin Meclis-i İdarenin müdahalesiyle bu göreve getirildiğini iddia ederek ekseriyetle seçilmiş olan Hafız Zühdü

[19] *Feyz*, 19 Teşrîn-i Sâni 1908, Sayı 25.

[20] ŞBMA, *SAMUSD*, 2435_02; Mahmud İmadeddin Efendi 1888'de Trabzon müftülüğüne atanmış, 1908 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Ahmet Sinan Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 152.

[21] Ahmed Mahir Efendi'nin kendisinden önceki iki müftü profili fikir vermek bakımından faydalı olabilir. 1908 seçimlerinde Trabzon vilayeti merkez sancağından toplam yedi mebus seçilmiştir. Adaylar ve seçilenler dikkate alındığında taşrada ulemanın gücünü gösteren önemli veriler elde edilebilir. Seçimlerde mebusluk hakkı elde edenlerden biri Trabzon Müftüsü Hatipzade Mehmed Emin Efendi, dikkat çeken bir diğer isim eski Müftü Mahmud İmadeddin Efendi'dir. Kendisi Trabzon'da oldukça etkin ve aktif bir figür olarak göze çarpmaktadır. *Trabzon'da* Meşveret, 3 Eylül 1324; Trabzon'da Meşveret, 10 Eylül 1324; Seçildikleri dönemde Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu tarafından mebuslarla ilgili bazı tespitlerde bulunulmuştur. Eski Müftü Mahmud İmadeddin Efendi için "Yirmi yıl boyunca müftülük görevini yürütmüş ve Kanûn-i Esasi ilân edilir edilmez gelen yoğun talepler üzerine görevinden azledilmiştir. Oldukça zeki ve Osmanlı hukuku ile kanunlarını en iyi bilen şahsiyetlerden birisidir. Eski rejimin ateşli bir taraftarı olan Mahmut İmameddin Efendi, Vilayet İdare Meclisi'nde de etkin bir nüfuza sahiptir. Bu bakımdan onu ilke ve prensiplerinden vazgeçirmek ve istenilen yöne dâhil etmek kolay olacak gibi görünmemektedir" ifadeleri kullanılmakta iken Mehmed Emin Efendi için "Eski ticaret görevlisi olup, Meşrutiyet'in yeniden ilânını müteakiben müftülük görevine atanmıştır. Jön Türk Partisi mensubu olup, oldukça popüler ve bir o kadar da fanatik özellikleriyle bilinen bir şahıstır" değerlendirmesi yapılmıştır. Salih Tunç, "1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 63(2019), s. 64-65.

[22] BOA *Dâhiliye Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT.)* 2687/85.

[23] BOA, *DH. MKT.* 2708/46; Ahmed Mahir Efendi, Trabzon müftülüğü için belde ahalisinin bir intihabnamesi bulunduğu kaydetmektedir. ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.

[24] BOA, *BEO*, 3547/265985.

Efendi'nin asaletinin tasdik edilmesini istemişlerdir.[25] Bu çaba da sonuçsuz kalmıştır.

Mahir Efendi'nin müftü seçilmesi üzerine Meşveret gazetesinde bir tebrik haberi yer almış ve bu görevlendirme olumlu karşılanmıştır.

> Müftü-i belde Emin Efendi'nin mebus intihâb edilmesi üzerine yerine şehrimiz erbâb-ı fazl u kemâlinden Hatuniye Medresesi Müderrisi Hafız Mahir Efendi bâ-emr-i meşihatpenâhi tayin buyurulmuştur. Biz Hafız Mahir Efendi gibi ilm ve irfanıyla temeyyüz etmiş bir zat-ı kemalât-nümûnu o makam-ı şer'îde görmekle iftihâr eder ve gazetemiz namına mûmâ-ileyhe 'arz-ı tebrikât eyleriz".[26]

Trabzon'da Meşrutiyet döneminin yoğun siyasal ve sosyal yaşamında Müftü Ahmed Mahir Efendi oldukça aktif bir kişilik olarak yer almış resmî ve fahrî görevlerinin yanında yardım ve dayanışma faaliyetleri içerisinde ön planda olmuştur. Yardım faaliyetleri çerçevesinde kurulan komisyonlarda başkan ve âzâ olarak görev yapması yanı sıra kendisi de maddi katkılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet dönemi öncesinde olduğu gibi eğitimin yaygınlaştırılmasına öncelik veren anlayış ve faaliyetler kapsamında taşrada başta vali, müftü, defterdar olmak üzere vilayetin diğer memurları öncü konumda idi. Eğitim öğretimin yaygınlaşması ve kurumsallaşması bu aktörler vasıtasıyla çoğu zaman halka dayanıyordu. Bu organizasyonların aracısı da bu memurlar ve ileri gelenlerin oluşturduğu heyet, komisyon ya da cemiyetlerdi. Nitekim II. Meşrutiyet sonrasında Trabzon'da Müftü Ahmed Mahir başkanlığında Attar Edhem ve Kadızâde Temel Efendi'nin bulunduğu bir cemiyet oluşturulmuş 1909 yılı içerisinde Cuma günleri yardım toplanmıştır. Bu dönemde Ahmed Mahir Efendi Ocak 1909'da atandığı Hicaz Demiryolu ianesi için kesilecek kurbanların derilerini toplama komisyonunda da fahri olarak yer almıştır. Aynı şekilde 29 Aralık 1908'de kendisinden önce Müftü İmadeddin Efendi'nin sürdürdüğü Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyet-i Hususiyesi riyasetine fahrî olarak getirilmiştir. Aynı yıl müftülükten önce dönem dönem sürdürdüğü ahz-ı asker meclisi âzâlığına devam etmiştir. Şehirde zırhlı ianesi için teşekkül olunan cemiyete de Ahmed Mahir Efendi başkanlık etmiş Attar Ethem ve Kadızâde Temel Efendinin çabalarıyla iane toplanmıştır. Oluşumun riyasetini fahrî olarak yürüten Mahir Efendi'ye "iane-i bahriye için hizmet beratı" verilmiştir.[27]

Müftülüğü sırasında Ahmed Mahir Efendi'nin fahrî görevlerinden biri 21 Temmuz 1909'da seçildiği, Dersaadet'te yapılacak abide için (abide-i hürriyet anıtı) teşekkül edilen iane komisyonu âzâlığıdır. Bu tarihte İstanbul'da 31 Mart Vakası'nda ölenlerin anısına Abide-i Hürriyet diğer adıyla Hürriyet-i Ebediye

[25] BOA, *DH. MKT.* 2692/94.
[26] *Trabzon'da Meşveret*, 10 Kanûn-ı Evvel 1324.
[27] *Trabzon'da Meşveret*, 21 Kanûn-ı Sânî 1324; Ülkü Köksal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Dernek Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26(2019), s. 524.

Abidesi'nin inşa edildiği bilinmektedir. Anıt, bugün Şişli ilçesinde bulunan Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne 1909-1911 yılları arasında inşa edilmiştir. Müftü Ahmed Mahir Efendi bu faaliyetin içerisinde aktif olarak yer almıştır.[28] Şehirde, hayatını kaybedenlerin ailelerine yardım amacıyla da bir komisyon teşkil edilmiş Vali Hacı Arif Bey 2000, Hakim Nail Bey 318, Müftü Mahir Efendi 324 kuruş yardım yapmıştır.[29]

Ahmed Mahir Efendi 1909 yılı içerisinde Vilayet Tensık Komisyonu âzâlığını fahrî olarak sürdürmüştür. Aynı yıl maaşlı olarak gerçekleştirdiği görevlerinden biri humus (beşte bir) maaşla atandığı Trabzon Merkez Niyabeti vekâletidir.[30] 1913 yılında da Trabzon Kadısı Osman Mecdi Efendi'nin ayrılmasından sonra halefinin gelmesine kadar vekâleten vazifeyi ifa eden Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi'ye olumlu hizmet ve gayretine karşılık humus maaş verilmesi uygun görülmüştür.[31]

Müftü Mahir Efendi, 20 Mart 1910'da atandığı Vilayet İdare Meclisi Heyet-i İthamiyesi riyasetini ve 19 Mayıs 1910'da atandığı ahz-ı asker meclisi âzâlığını fahrî olarak sürdürmüştür. Bu süreçte müftülük görevine ek olarak evkaf komisyonu riyasetiyle meclis-i eytam âzâlığını ilave vazife olarak devam ettirmiştir.[32]

Genelde Doğu Karadeniz özelde Trabzon vilayeti için Trabzon-Erzurum demiryolunun yapımı II. Meşrutiyet döneminden beri bölgenin en önemli taleplerinden biri olmuştur. Bu maksatla muhtelif zamanlarda vilayet bürokrasisinin ve halkın talepleri merkeze yansımıştır. Nitekim Ahmed Mahir Efendi'nin müftülük görevine yeni atandığı sıralarda, vilayet ileri gelenleri bu duruma kayıtsız kalmamış, hattın bölgeye katkısı ve gerekliliği üzerine Trabzon vilayetinden bir talepname hazırlanmış; müftü ruhanî liderler; Belediye, Ticaret ve Ziraat Odaları Başkanlarının imzalarıyla Nezarete sunulmuştur. Bu talep bir takrir şeklinde Meclis-i Mebusana da sunulmuştur.[33] Çeşitli sebeplerle gerçekleşmeyen bu talep 5 yıl sonra yine gündeme gelmiş, bu defa Mayıs 1914'te Dâhiliye Nezaretine Trabzon Müftüsü Mahir, Katolik ve Ermeni Murahhasası, Rum

[28] *Feyz*, 11 Mayıs 1324, Sayı 71; *Feyz*, 18 Mayıs 1325, Sayı 72.
[29] *Trabzon'da Meşveret*, 6 Mayıs 1325.
[30] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.
[31] BOA, *BEO*. 4235/317577; Nevin Meriç, "Trabzon Fetvahanesi ve Trabzon Şehir Hayatına Kattığı Değer", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu,* Ed. Şenol Saylan, Betül Saylan, II, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2016), s. 956.
[32] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.
[33] *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 2, 26 Kanûn-ı Sânî 1325, s. 190-193.

Metropoliti Hrisantos, Ticaret Odası Reisi Hami, Belediye Başkanı namına Mehmed Avni ve şehrin ileri gelenlerinin imzası bulunan bir telgraf çekilmiştir.[34]

Dönemin en önemli yardım cemiyeti olan Hilal-i Ahmere gönderilmek üzere toplanan yardımlarda da Müftü Mahir Efendi'nin ismine rastlanmaktadır. Bu süreçte Vali 2160, Nemlizâde biraderler 4320, Müftü Hafız Mahir 324 kuruş yardımla katkıda bulunmuştur.[35]

Müftülük görevi dolayısıyla oldukça yoğun faaliyet gösteren Müftü Ahmed Mahir Efendi'nin ismine şer'iye sicil kayıtlarında da rastlanılmaktadır. Trabzon'da bir vakfa mütevelli tayini hususunda vakıf şartı gereği belde müftüsüne danışılma ve onayının alınması gerekmiş, Müftü Ahmed Mahir Efendi'nin onayı ile Altıparmakzâde Muhammed Şükrü tayin edilmiştir.[36]

Ahmed Mahir Efendi'nin 10 Ağustos 1910 tarihindeki beyanına göre aktif görevleri Gülbahar Sultan'a ait Hatuniye namıyla anılan medrese müderrisliği, camii şerif vaizliği, Trabzon müftülüğü, evkaf komisyonu riyaseti, meclis-i eytam âzâlığı ve bunlara ilaveten heyet-i ithamiye riyasetidir. Bu süreçte maarif meclisi âzâlığından istifa eden Mahir Efendi diğer memuriyet ve âzâlıklarına devam etmiştir.[37]

1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı sırasında ülke genelinde yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Söz konusu yardım kampanyalarına en fazla iştirak eden vilayetlerden biri de Trabzon olmuştur. Bu dönemde kazalardan toplanan yardımların yanı sıra şehir merkezinde bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun reisi Müftü Mahir Efendi olup, âzâları da Trabzon'un ileri gelenleridir.[38] Aynı süreçte Donanma Cemiyetine benzer şekilde Tayyare Cemiyetine de iane toplanmıştır. Trabzon'da vilayetin önde gelen memurları yardım kampanyasına katılmıştır. Trabzon Jandarma Alayı amir, zabıtan ve mürettebatı; Trabzon merkez rüsumat memurları, gümrük hamallar kethüdası, kâtip, muavin ve hamalları ve Boztepe-i Bâlâ Mahallesinden ianeye katılanlar olmuştur. Vilayetin geneline yayılan iane toplama çalışmalarına Sürmene, Of ahalisi de destek vermiştir. Yardımlar neticesinde Trablusgarp Valisi ve Fırka Kumandanı Miralay Neşet tarafından organizasyona katkılarından dolayı Müftü

[34] Hikmet Öksüz vd., *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, (Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayını), s. 30; Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 305.

[35] *Trabzon'da Meşveret*, 5 Kanûn-ı Sâni 1328.

[36] *TŞS*, 2093/279, 44a; Hüseyin Vehbi İmamoğlu, *2093/279 (H.1327-1329, M. 1909-1911) Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 270.

[37] ŞBMA, *SAMUSD*, 0172_05.

[38] Melek Öksüz, "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri"ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15(2013), s. 149.

Ahmed Mahir Efendi'ye bir telgraf çekilmiş, onun şahsında Trabzon halkına teşekkür etmiştir.[39]

Müftü Ahmed Mahir Efendi'nin aktif olduğu faaliyetlerden biri de 1912 yılında patlak veren Balkan Savaşları'dır. Patlak veren hadiseler sonrası Trabzon kamuoyunda da Balkan uluslarına karşı savaşa girilmesi gerektiği fikri egemen olmuştur.[40] Belediye Başkanı Hacı Ahmet Efendi'nin daveti üzerine müftü, ulema, metropolit, murahhasa vekili, eşraf, tüccar, siyasi fırkalar ve eski mebuslardan oluşan bir grup belediye binasında toplanmış bazı kararlar almıştır. Bu çerçevede öncelikle asker toplanması için hazırlıklar yürütülmüş, köyleri dolaşacak heyetler belirlenmiştir. Toplantıda ayrıca Kavak Meydanı'nda bir miting düzenlenmesi planlanmıştır. Bu miting için de Belediye Reisi Hacı Ahmet Efendi'nin başkanlığında Müftü Efendi, metropolit ve murahhasa efendiler, Nemlizâde Mehmed Salih Efendi, eski mebus Servet Bey, dava vekili Mithad Bey, meclis-i idare-i vilayet eski başkâtibi Arif Bey, Pilosyan Bedros Efendi ve Serasi Efendi'den bir heyet teşkil edilmiştir.[41]

Bu savaşlar esnasında Trabzon'dan teşkil edilen gönüllü taburlar 87. Alayda yer almış,[42] askerler Trabzon'dan iki tabur halinde sevk edilmiştir. Şehirde askerlerin toplanması ve sevki işlemleri için bir komisyon kurulmuş reisliğini Ahmed Mahir Efendi yapmıştır. Askerlerin sevki sırasında İstanbul'a kadar gitmiş olan Ahmed Mahir Efendi'nin dönemin gazetelerinde neşredilen bir beyannamesi bulunmaktadır. "Vatan bütün evladlarını imdadına çağırıyor" başlıklı beyanname şu şekildedir.

> Nass-ı Celîl-i ilâhîye imtisâlen artık iltizâm-ı vifâk ve lâyetezelzel bir ittifâk lüzumu kat'idir. Düşmanlar muğâyeret-i kavmîye ve muharrefât-ı mezhebîyelerini ittifâka tahvîl etmekle koca Rum İli'yi baştan başa çiğnediler. Nasıl olur ki bizler el ele vererek sevgili vatanımızı kurtarmaya koşmayalım? Düşmanlar vatanımızı elimizden almak uğrunda mâlen ve cânen her fedakârlığı seve seve iltizâm ve bütün eli silah tutanlar ma'rekeye şitâb ederken nasıl olur ki bizler bu dilhırâş ahvâle bigâne kalalım? Düşmanlar din ve vatandaşlarımıza olanca canavarlıklarla saldırırken nasıl olur da bizler bu fecâyi' duymamış, işitmemiş gibi bî-his duralım? Yoksa gözlerimizi kulaklarımızı gıtâ'-yı gaflet mi kapladı. İntibâh, intibâh! Sonra 'âlem-i İslâmiyet ve insâniyet bizi mu'âheze eder. O mu'âheze ki cezası korkunç pek korkunç felâketlere dûçâr olmakdır. Anı def'aten şitâb edelim. Babalarımızın o arslan sürülerinin izlerini sürüp gidelim. Mâlen, bedenen fedakârlık edelim. Müdâfa'a-i Millîye namına açılan şâhrâh-ı hamiyyeti gönüllü alaylarımızla dolduralım ve vatanın imdâdına hükümetin emrine âmâde olalım. Durmayalım hiç durmayalım çünkü vatan imdâd bekliyor. Mübarezât-ı kavliyyenin fi'liyyât ile te'yid olmak zamanı geçiyor… Trabzon Müftüsü Mahir.[43]

[39] Aksoy, *agt*, , s. 132.
[40] *Trabzon'da Meşveret*, 19 Eylül 1328; *Trabzon'da Meşveret*, 22 Eylül 1328; *Trabzon'da Meşveret*, 26 Eylül 1328.
[41] *Trabzon'da Meşveret*, 22 Eylül 1328.
[42] Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, *Balkan Harbinde 87. Alay: Trabzon Gönüllüleri*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2009).
[43] *Tasvir-i Efkâr*, 26 Kanûn-ı Sânî 1328, Sayı 661, s. 4; Nazım Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 57.

Trabzon'da Balkan Savaşı'na katılan askerler için kışlık eşya temini amacıyla bir başka komisyon teşkil edilmiş Müftü Mahir Efendi başkanlığında Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonu kurularak yardımlar organize edilmiştir. Ayrıca Trabzon'da Meşveret gazetesinde verilen bir ilanla yardım komisyonuna destek istenmiş, gazetede hayırseverler ve bağış miktarlarının yayınlanacağı belirtilmiştir.[44]

Birinci Dünya Savaşı içerisinde Trabzon 18 Nisan 1916'da Rus işgaline uğramıştır. Bu süreçte Cemal Azmi Bey'in kararıyla vilayet merkezi Ordu'ya taşınmıştır. Şehir ancak 24 Şubat 1918'de düşman işgalinden kurtarılabilmiştir. Trabzon'un işgali dönemine ait Mahir Efendi hakkında elde bilgi bulunmamakla birlikte vilayet memurlarıyla birlikte Ordu'ya geçmiş olma olasılığı yüksektir. Zira Rus işgal idaresi döneminde Belediye Başkanlığı yapmış olan General Yakov Kefeli anılarında, Rusların şehir yönetimide Müslümanların işleriyle ilgilenmesi için bir müftü tayin edildiğinden onun da tüccar Zühdü Efendi olduğundan bahsetmektedir.[45]

Şehrin kurtuluş sürecinde Meclis-i Mebusana gönderilen bir yazıda Mahir Efendi'nin de imzası bulunmaktadır. Bu süreçte Rusya ile yapılan anlaşmalar neticesinde Türk orduları Ruslarca işgal edilen bölgelere girmiş, ülkede genel bir sevinç havası doğmuştur. Meclis-i Mebusanda süregelen görüşmelerde de gelişmeler gündeme gelmiştir. Musul Mebusu Mehmed Emin Bey mebuslara barış antlaşmasının haberini vermiş ve ülkenin işgal edilmiş topraklarının kurtarıldığını beyan etmiştir. Ardından söz alan Trabzon Mebusu Servet Bey de Rusya ve Ukrayna ile yapılan anlaşmaları dile getirmiştir. Türk askerinin işgal edilmiş olan Anadolu'nun şark kısmına ait olan vilayetlere Bayburt, Ahlat, Polathane ve Rize'ye kadar girdiğini ve bu durumdan doğan mutluluğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda aynı mutluluğu yaşayan Anadolu ahalisinin hissiyatını göstermek bakımından Müftü Mahir Efendi'nin de imzası bulunan bir telgraf okumuştur.

> Dersaadet'te Trabzon Mebusu İzzet, Mahmut, Servet, Naci, Hafız Mehmet Beylerle Trabzonlulara; Vatanın yolları bağ-ı emelin gülleri açıldı. Hükümete tebrikatınıza, bütün Trabzonluların teşekküratını terdif buyurmanız mütemennadır. Murathanzade Hacı Hattatzade Osman Mustafa Murathanzade Eyyüpzade Hasan Ömer Trabzon Müftüsü Mahir

Telgrafın okunması alkışlarla karşılanmış, Musul Mebusu Mehmed Emin Bey "Biz de kardeşlerimizi uzaktan ve candan selamlarız" diyerek karşılık vermiştir.[46]

---

[44] Müftü Mahir Efendi başkanlığında toplanan komisyon Katolik ve Ermeni murahhasaları, metropolit, Serdarzade Hacı Salih Efendi, Hacıruşenzade Mehmed Efendi, Müderris Seyfeddin Efendi, Müderris Ruşen Efendi, Şatırzade Mehmed Efendi, Kayzak Velisaridi, Arnavutzade Ahmed Efendi, Çulhazade Kadri Efendi, İsmail Hüseyinof ve Eyüpzade İzzet Efendi isimlerinden oluşmaktaydı. *Trabzon'da Meşveret*, 10 Teşrîn-i Evvel 1328.

[45] Yakov Kefeli, *Anılar (1916 - 1919),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 80.

[46] *MMZC*, T: 55, 23 Şubat 1334 (1918), C: 1, s. 444-445.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında savaşın izlerini silmek için ülkenin pek çok yerinde heyetler teşkil edilmiş, Trabzon'da da işgalin neticesi olarak gelişen olumsuz tablonun düzeltilmesi adına 1919 yılında Hilal-i Ahmer İmdad-ı Sıhhiye ekibi 4 ay çalışmıştır. Bu bağlamda şehirde bir heyet oluşturulmuş, Ahmed Mahir Efendi başkanlık etmiştir. Heyet tarafından fukara yurdu, darüleytam ve diğer yardım faaliyetleri için destek toplanmıştır. [47]

Milli Mücadele'nin başlangıç döneminde Ahmed Mahir Efendi bu defa çok önemli bir konumda dikkat çekmektedir. Kendisi Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinin (TMHMC) kuruluşunda yer almıştır.[48] Nemlizâdelerin konağında yapılan ilk toplantıda Müftü Mahir, Barutçuzâde Hacı Ahmed ve Hacı Ali Hafızzâde Hakkı Efendi hazır bulunmuş, cemiyetin kuruluşu gerçekleşmiştir.[49] Bazı kaynaklarda Müftü olarak Ahmed Mahir Efendi yerine İmadeddin Efendi'den söz edilse de o tarihten çok önce vefat etmiştir.

Milli Mücadele'nin teşkilatlanma evresinde Mahir Efendi, TMHMC ile birlikte hareket etmiştir. Bu dönemde Sivas Kongresi'nde alınan karar gereğince, Anadolu ile İstanbul'un haberleşmesinin kesilerek Damat Ferit Paşa hükümetinin istifaya zorlanması sürecinde Trabzon valisinin Damat Ferit ile haberleştiği bilgisi gelince Kazım Karabekir, Fırka Kumandanına emir vererek artık telgrafların valiliğe verilmemesini, kendisine yönlendirilmesini istemiştir. Vali Mehmet Galip bunu öğrenince belediye reisi, eşraf ve ulemayı harekete geçirmiş, ardından Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti tarafından Kazım Karabekir'e protesto telgrafı çekilmiştir. Sekiz kişiden oluşan bu grupta Servet Bey, Barutçuzâde Ahmed, İzzet Bey, ulemadan Emin Bey, Müftü Mahir, Hafız Mahmud, Alaybeyzâde Faik, Zehirzâde Zühdü vardır.[50]

Bu hadiseden kısa bir süre sonra Padişah tarafından, 20 Eylül 1919 tarihinde Milli Mücadele taraftarlarına karşılık desteği yok etme amaçlı bir beyanname neşredilmiştir. Geniş bir karşılık bulmasa da beyanname telgraf bağlantısının kopmaması nedeniyle Trabzon'a ulaşmış ve Trabzon'dan Padişaha bağlılıklarını ifade eden bir telgraf gönderilmiştir. Trabzon Belediye Başkanı Hüseyin ve Müftü Mahir imzalı olarak gönderilen ve "V*ilayatda Tezahürat" başlığı ile İstanbul gazetelerine yansıyan bildiri şu şekildedir:*

> Trabzon'dan atabe-i felek mertebe-i hazret-i hilâfet-penâh-ı azamîye keşide kılınan telgrafnâme suretidir: a'sardîde bir irtibat-ı 'ulvî ve samimî ile dûd-mân-ı celîlü'l unvan şehinşâhîlerine ve

[47] Ülkü Köksal, "Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti (1918-1950)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22 (2017), s. 181.
[48] Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, I, (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001), s. 78.
[49] *Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları*, Haz. Hikmet Aksoy, (Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 2008), s. 62.
[50] İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2008), s. 168-169.

> makam-ı kudsiyet ittisâm hazret-i hilâfet-penâhilerine merbut olan biz Trabzon ahalisi bu defa şerefsudûr ve sünûh buyurulan beyannâme-i âlu'l-âl tâcidâr-ı 'azimîlerinin meâl-i hikmet-i iştimâline kem'al-i itâat ve inkıyâd ile kesb-i ittilâ eyledik. Bi'l-'umûm teba'a-i sadıkâ-i mulûkaneleri hakkında ibzâl buyurulan teveccühât-ı cihan derecât-ı hazret-i veli-ni'amileriyle hissedâr-ı fahr û mubâhât olarak vatan ve milletimizin hukuk ve menâfi'inin siyânet ve muhafazası emrindeki irâde isabet-i iade-i ḥakimânelerini enzâr-ı medeniyete hakkımızın tezâhür edeceği tebşîrât-ı şehrîyâranesiyle bi't-telakki asâyiş ve inzibâtı sektedâr ve nüfuz-ı hukümeti haleldâr eyleyecek her gûna harekât ve teşebbüsâttan masûn ve münezzeh olan Trabzon'umuzun bu gibi harekât-ı gayr-i layıkeye iştirâk etmediğini ve Meclis-i Mebusânın tehir-i ictimâına sebebiyet verecek mevâni'in izalesi hakkındaki arzu-yı şahaneleri sulh konferansı huzurunda hukuk-ı devleti dahi müdâfa'ya memur edilecek murahhasların hem zat-ı şahanelerinin, hem de millet-i sadıkalarının emn u itimâdını haiz bulunmalarına ma'tûf olmak itibariyle bir kat daha bâ'is-i emn u şükran bulunduğunu hakipa-yi kerem *pîmâ-yı* hilâfet-penâh-ı azîmilerine teşekkürân 'ûbûdiyyet-i gâyâtımızı terdîfen arz eyleriz. Ol babda ve katıbe-i ahvalde emr u ferman şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerinindir. Trabzon Belediye Reisi Hüseyin, Trabzon Müftüsü Mahir.[51]

Trabzon'dan gönderilen bu telgraf üzerine Kazım Karabekir, Trabzon 3. Tümen Komutanlığına soruşturma emri vermiş, telgrafın bu iki kişi adıyla çekildiği ancak 12 kişilik bir heyetin kararı olduğu anlaşılmıştır.[52] Bu hadiselerin akabinde Ankara Müftüsü Rıfat Bey tarafından 22 Nisan'da karşı fetva neşredilmiştir. Ahmed Mahir Efendi bu fetvayı imzalamamıştır.[53]

Ankara'da yeni Meclisin açılmasından sonra ise Ahmed Mahir Efendi'nin merkezî hükümete yakın bir tavır aldığı gözlemlenmektedir. TBMM Birinci Devrede muhalif grup ile hükümet arasındaki tartışmalar sürerken Trabzon'da Vali Vekili Sami Sabit'in uygulamaları gündeme gelmiştir. Mecliste muhalif mebuslar tarafından Sami Sabit Bey'in asayişi sağlayamadığı gibi kendisinden kaynaklanan sorunlar da olduğu vurgusu yapılmıştır. Sami Sabit Bey ise bu konu hakkında hatıralarında; vilayetteki asayişsizliğe değinerek birkaç yüze varan bu haydutların yakalanmasının kolay olmadığını, bu nedenle Mahalli Müdafaa-i Hukukçulara muhalif kimselerden Müftü Mahir ve Belediye Reisi Gazzazzâde Hüseyin Efendi'nin de dahil olduğu bir heyet teşkil ettiğini ve bu eşkıyanın en azılı olanlarının sekizinin künyelerine işaret koyduğunu, bunların diri veya ölü ele geçirilmeleri için gereken bütün tedbirleri alma talimatı verdiğini ifade etmektedir.[54] "*Mahalli Müdafaa-i Hukukçulara muhalif kimselerden*" ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu durum Ahmed Mahir Efendi'nin merkezi hükümete yakınlaştığı ve tutum değiştirdiğini göstermektedir.

Meclisteki Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin yapısı üzerinden devam eden tartışmalarda Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, Sami Sabit Bey'in güvenirliğine ve başarılarına atıfta bulunmuş, üzerine gidilmemesini istemiştir. Fethi Bey Trabzon

---

[51] *İkdam*, 28 Eylül 1919/1335, Sayı 8128.

[52] Akbal, *age*, s. 172.

[53] Sebahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991), s. 175.

[54] Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa: Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922*, (İstanbul: Arma Yayınları, 2002), s. 31; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, Yay. Haz. Orhan Hülagü, (İstanbul: Emre Yayınları, 2001), s. 335.

halkının da kendisinden memnun olduğunu belirtmiş vilayetten gelen ve Ahmed Mahir Efendi'nin de adının bulunduğu telgrafları da buna kanıt olarak göstermiştir. Bu esnada söz alan Ali Şükrü Bey, Ahmed Mahir Efendi'nin daha önceki bağlılık telgrafını hatırlatarak padişaha çekilen telgrafların altında da aynı imzaların olduğunu belirtmiştir. Fethi Bey ise karşılık olarak "bir beldenin müftüsü, belediye reisi, Kızılay reisi, vali vekili fena olur da yalnız sizin müdafaa ettiğiniz şahıslar mı iyi olur, bu da tuhaf bir şeydir" diyerek cevap vermiştir. Trabzon Müftüsü Mahir, Trabzon Belediye Reisi Hüseyin, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi Sabri, Ticaret Odası Reisi imzalarıyla gönderilen telgraf şu şekildedir:

> Bilhassa geçen senenin Teşrinisanisinden beri dâhili vilâyette emniyet ve asayişin takriri ve binnetice halkın da Hükümete karşı hürmet ve muhabbetini temin için mahallî Hükümeti mülkiye ve askeriyemizin icraatı hasenesi vesilesiyle Hükümeti Milliyemize vilâyetimiz namına arzı teşekkülü vazife addeyleriz. İmza - Müftü, Belediye Reisi,…"[55]

Ahmet Mahir Efendi'nin şehrin siyasal atmosferinde öncü rol oynadığı hadiselerden biri de 1920 yılında Hamit Bey'in Trabzon valiliğinden alınmasıdır. Bu süreçte Trabzon halkı valinin görevden alınması dolayısıyla üzüntüsünü ortaya koymuş, Müftü Mahir Efendi başta olmak üzere Belediye Meclisi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, ulema, tüccar ve eşraftan 54 imzalı bir dilekçe Büyük Millet Meclisine gönderilmiştir.[56]

Vefatı, Eşi ve Çocukları

İstikbal gazetesinin 29 Şubat 1924 tarihli nüshasında Müftü Ahmed Mahir Efendi'nin izinli olarak İstanbul'a gittiği haberi mevcuttur.[57] 2 Mart tarihli nüshada da "Bir İrtihal-i Elim" başlığıyla eşinin tedavisi için Millet Vapuru'yla Trabzon'dan İstanbul'a doğru yola çıkan Ahmed Mahir Efendi'nin Samsun'da kalp rahatsızlığından hayatını kaybettiği bilgisi yer almaktadır. Cenazesi 2 Mart'ta Pake kumpanyasına ait bir vapurla Trabzon'a getirilmiş, cenaze namazının ardından İmaret Kabristanı'na defnedilmiştir.[58] *Ahmed Mahir* Efendi'nin vefatı üzerine Cûdî Efendi Trabzon müftüsü olmuştur.[59]

Ahmed Mahir Efendi ile eşi Emine Hanım'ın[60] 3 erkek ve 4 kız çocuğu bulunmaktadır. Aile, Soyadı Kanunu'ndan sonra Durukan soyadını almıştır.

---

[55] *TBMMZC*, İ: 50, 8.6.1338, C:2, s. 298.

[56] Halit Eken, *Bir Milli Mücadele Valisi Ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008), s. 181; Özel, *age*, s. 180.

[57] *İstikbal*, 29 Şubat 1924.

[58] *İstikbal* 2 Mart 1924; *İstikbal* 3 Mart 1924.

[59] Mustafa Uzun, "Cüdi Efendi, Trabzonlu", *DİA*, VIII(1993), s. 81-82; Hüseyin Albayrak, "Eğitimci, Yazar, Şair ve Trabzon Müftüsü Muallim İbrahim Cûdî Efendi", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, Ed. Şenol Saylan, Betül Saylan, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2016), s. 129-144.

[60] Emine Hanım Trabzon eşrafından Hacıkadızade Mustafa Efendi'nin kızıdır. Aile cumhuriyet döneminde Aşık soyadını almıştır. *T.C. SGK Sicil Kaydı* (Kazım Bulutay'a ait 12.12.1949 ve 08.03.1993 tarihli

Çocuklarının isimleri Süleyman Mahir, Hakkı Mahir, Rahmiye, Safiye, Samiye, Atif, Asiye'dir.[61] Ailenin erkek fertleri Ahmed Mahir Efendi gibi sosyal ve siyasî yaşamlarıyla öne çıkmaktadır. Hakkı Mahir Durukan Akın dergisinde yazarlık yapmış, Roma'da ticaret ateşesi olarak bulunmuştur. Trabzon Gençler Birliği kulübü kurucularından olan Hakkı Mahir Bey, Halkevi kütüphane kolunda da görev almış, 1948'de vefat etmiştir. Diğer oğlu Süleyman Mahir Durukan Hatuniye İbtidaisi ve Zağanos Rüşdiyesini bitirmiş, Trabzon Sultanisinde de eğitim görmüştür. Samsun, Ordu ve Merzifon'da öğretmenlik ve muhtelif memurluk görevlerinin ardından Halk Fırkası ve Halk Fırkası Tayyare Cemiyeti üyelikleriyle parti kâtipliklerinde bulunmuştur. 1946 yılında Trabzon Belediye Başkanlığı için dışarıdan aday olmuştur. İğne dergisini çıkarmış, Tüccar Kulübü başkanlığı, Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi İdare Heyeti başkanlığı, Fakir Çocukları Koruma Cemiyeti âzâlığı görevlerini yürütmüştür. Halk ve Güzel Trabzon yazı heyetinde yer alan Süleyman Mahir Durukan'ın manzum eserleri mevcut olup gazetelerle, İğne ve Kaygu gibi dergilerde yayımlanmıştır. Süleyman Mahir Durukan, Trabzon'da Dangalaklar Cemiyeti adı verilen ironik oluşumun başkanlığını da yapmıştır.[62]

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde önemli dinî bir kurum olan müftülük, özellikle Tanzimat'ın ardından sadece fetva makamı olmaktan çıkıp yeni düzende farklı bir yapıya dönüşmüştür. Vilayet Meclisleri vasıtasıyla müftüler doğal üye olarak şehir yönetiminde dinamik konum elde etmişlerdir. Bu durum ulemaya ait manevî etkiyi siyasal olarak da pekiştirmiştir. Ahmed Mahir Efendi'nin faaliyetleri de bu bağlamda ele alındığında II. Meşrutiyetle gelen yeni siyasal ortamda ulemanın aldığı rol ve etki göz önüne serilmektedir. Bu devirde şehrin sosyal ve siyasi yaşamında her daim ön planda olan müderris ve müftüler II. Meşrutiyetin katılımcı toplum yapısında da aktif olmuşlardır. Nitekim Trabzon'da 1888'de müderrislik payesi alan ve II. Meşrutiyet döneminden 1924'e kadar da müftülük yapan Ahmed Mahir Efendi gerek müderrislik evresinde gerekse müftü olduktan sonra vilayet idare meclisi, heyet-i ithamiye, meclis-i imtihan-ı kura üyeliği gibi pek çok görevde bulunmuştur.

---

kayıtlar); Mehmet Akif Bal, *Mustafa Kemal Sayıl'ın Anılarında Trabzon*, (İstanbul: Trabzon Kitaplığı, 2011), s. 101.

[61] Bakınız Ek –1

[62] *Trabzon*, 8 Temmuz 1946; *Trabzon*, 20 Temmuz 1946; *Milliyet*, 28 Mayıs 1970; Tuncer Bulutay, "Yaşam Öyküm", *Tuncer Bulutay'a Armağan,* (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2015), s. 23-24; Rahmi Çiçek, "Cumhuriyet Dönemi Millî İktisat Uygulamalarına Bir Örnek: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12(2012), , s. 150, 166-167; Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri,* (İstanbul: Çatı Yayınları, 2007), s. 296; Hüseyin Albayrak, İbrahim Sağlam, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, *1869-2009: Cumhuriyet Dönemi (Gazeteler) 1929-2009*, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2010), s. 92; Tuncer Bulutay, "Anılar ve Buruk Özlemler", *Trabzon*, 3(1989), s. 32-37.

Kentteki önemli sosyal ve siyasi hadiselerin içerisinde olan Ahmed Mahir Efendi Trablusgarp'a destek için şehir merkezinde kurulan komisyona başkanlık yapmış, Trabzon Kadısı Osman Mecdi Efendi görevinden ayrıldıktan sonra yerine vekâlet etmiştir. Milli Mücadele döneminde ise başlangıçta İstanbul'a yakın durarak TMHMC ile birlikte hareket etmiş, Meclisin açılmasından sonra ise Ankara Hükümeti'nden yana tutum sergilemiştir.

Gerek müderrislik gerekse müftülük görevi sırasında valilik gibi önemli bir kurumsal yapının görev ve faaliyet alanına dair görüş bildirmekten geri durmayan Ahmet Mahir Efendi, müftülerin topluma önderlik etme konusundaki misyonunu da ziyadesiyle yerine getirmiştir. Vilayetteki bütün yardım faaliyetlerinde yer almış, pek çok komisyona bizzat başkanlık yapmıştır. Balkan Savaşları'nda gönüllü taburların teşkili için şehirdeki komisyonda yer alması yanında, bizzat taburlarla İstanbul'a kadar gitmiş, dönemin gazetelerinde bir beyanname yayınlamıştır. Bunlara ilaveten özellikle II. Abdülhamit döneminde gelişen devlet sembolizminin taşradaki yansıması olan tören, kutlama vb. anma etkinliklerinde her zaman ön planda olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (*BOA),*

BOA, *Babıali Evrak Odası (BEO*), 1397/104749.

BOA, *BEO,* 3547/265985.

BOA, *BEO*. 4235/317577.

BOA *Dâhiliye Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT.)*, 2687/85.

BOA, *DH. MKT.* 2692/94.

BOA, *DH. MKT.* 2708/46.

BOA, *Dâhiliye Mütenevvia Evrakı* (*DH. MTV.)* 1/48.

BOA, *Maarif İbtidai Evrakı (MF. İBT.)* 21/89.

BOA, *MF. İBT.* 28/74.

BOA, *Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı* (*Y. PRK. AZJ.)* 21/62.

Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi (ŞBMA),

Sicill-i Ahval Müdüriyeti Ulema Sicill-i Ahval Defterleri (SAMUSD), 0172_05.

ŞBMA, *SAMUSD*, 2435_02.

T.C. SGK Arşivi, (Kazım Bulutay'a ait 12.12.1949 ve 08.03.1993 tarihli sicil kayıtları)

Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), 2091,68.

TŞS, 2031, 114.

TŞS, 2093, 279.

Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC),

MMZC, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 2, 26 Kanûn-ı Sânî 1325.

MMZC, T: 55, 23 Şubat 1334 (1918), C: 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), İ: 50, 8.6.1338, C:2.

Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS), 1298, XII, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1999).

TVS, 1305, XIII, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 2002).

Gazeteler

Feyz, 11 Mayıs 1324, Sayı 71.

Feyz, 18 Mayıs 1325, Sayı 72.

Feyz, 19 Teşrîn-i Sâni 1908, Sayı 25.

İkdam, 28 Eylül 1919/1335, Sayı 8128.

İstikbal 2 Mart 1924.

İstikbal 3 Mart 1924.

İstikbal, 29 Şubat 1924.

Milliyet, 28 Mayıs 1970.

Tasvir-i Efkâr, 26 Kanûn-ı Sânî 1328, Sayı 661.

Trabzon, 20 Temmuz 1946.

Trabzon, 8 Temmuz 1946;

Trabzon'da Meşveret, 10 Eylül 1324.

Trabzon'da Meşveret, 10 Kanûn-ı Evvel 1324.

Trabzon'da Meşveret, 21 Kanûn-ı Sâni 1324.

Trabzon'da Meşveret, 3 Eylül 1324.

Trabzon'da Meşveret, 10 Teşrîn-i Evvel 1328.

Trabzon'da Meşveret, 19 Eylül 1328.

Trabzon'da Meşveret, 22 Eylül 1328.

Trabzon'da Meşveret, 22 Eylül 1328;

Trabzon'da Meşveret, 26 Eylül 1328.

Trabzon'da Meşveret, 5 Kanûn-ı Sâni 1328.

Trabzon'da Meşveret, 6 Mayıs 1325.

Yeniyol, 21 Nisan 1932.

Yeniyol, 7 İkinciteşrin 1932.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akbal, İsmail. *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

Aksoy, Volkan. *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Albayrak, Hüseyin. İbrahim Sağlam, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, *1869-2009: Cumhuriyet Dönemi (Gazeteler) 1929-2009*, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2010.

_____. "Eğitimci, Yazar, Şair ve Trabzon Müftüsü Muallim İbrahim Cûdî Efendi", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, Ed. Şenol Saylan, Betül Saylan, II, (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2016), s. 129-144.

Aydın, Faruk. *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.

Bal, Mehmet Akif. *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri,* İstanbul: Çatı Yayınları, 2007.

_____. *Mustafa Kemal Sayıl'ın Anılarında Trabzon*, İstanbul: Trabzon Kitaplığı, 2011.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001, I.

Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 2008.

Bulutay, Tuncer. "Yaşam Öyküm", Tuncer Bulutay'a Armağan, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2015, s. 23-52.

_____. "Anılar ve Buruk Özlemler", *Trabzon*, 1989, 3(1989), s. 32-37.

Çadırcı, Musa. "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi ve 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni*, 18(1985), s. 59-75

Çiçek, Rahmi. "Cumhuriyet Dönemi Millî İktisat Uygulamalarına Bir Örnek: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12(2012) s. 143-168.

Eken, Halit. *Bir Milli Mücadele Valisi Ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.

Ergin, Osman. *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.

Ertuğ, Zeynep Tarım. "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA)*, XXII(2000), s. 219-220.

İmamoğlu, Hüseyin Vehbi. *2093/279 (H.1327-1329, M. 1909-1911) Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Kara, Ahmet Sinan. *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Karabekir, Kâzım. *İstiklâl harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, Yay. Haz. Orhan Hülagü, İstanbul: Emre Yayınları, 2001.

Karaman, Sami Sabit. *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa: Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922*, İstanbul: Arma Yayınları, 2002.

Kefeli, Yakov. *Anılar (1916 - 1919)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).

Keskin, Özkan Özer. *Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Köksal, Ülkü. "Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti (1918-1950)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22(2017), s. 161-208.

_____. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Dernek Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26(2019), s. 507-554.

Odabaşıoğlu, Cumhur. "Ali Şükrü Bey'in Erzurum Kongresine Of Temsilcisi Seçilmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 1-3 Haziran 1988*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, Yay. Haz. Mehmet Sağlam vd., Samsun 1990, s. 111-114.

Öksüz, Hikmet, Veysel Usta ve Kenan İnan. *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2009.

Öksüz, Melek. "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri"ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15(2013), s. 147-204.

Özel, Sebahattin. *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.

Polat, Nazım. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Tekindağ, Şehabettin. "Trabzon", *İA*, XII/I(1979), s. 472.

Tunalı, Ayten Can. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876),* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Tunç, Salih. "1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 63(2019), s. 59-82.

Usta, Sebahittin. *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650),* (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Usta, Veysel. *Balkan Harbinde 87. Alay: Trabzon Gönüllüleri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.

_____. *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Trabzon: Serander Yayınları, 2017.

Uzun, Mustafa. "Cüdi Efendi, Trabzonlu", *DİA*, VIII(1993), s. 81-82.

Yüksel, Murat. *Trabzonda Türk – İslâm Eserleri ve Kitabeler*, İstanbul: Trabzon Valiliği Yayınları, 1991, III.

EK-1: AHMED MAHİR EFENDİ'NİN AİLE ŞECERESİ

Ömer Efendi

|

El-hac Süleyman Zühdü Efendi

|

Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi - (Ayşe Hatun)

|

HAFIZ AHMED MAHİR EFENDİ - (Emine Hanım)

|

|----------|

Süleyman Mahir & Naciye DURUKAN	**Hakkı Mahir** & Raife DURUKAN	**Rahmiye** & Kazım BULUTAY	**Safiye** & İhsan ÜNER	**Samiye** & Kemal EYÜBOĞLU	**Atif** & Emine DURUKAN	**Asiye** & Bilal YAĞCIOĞLU
* Özer * Mahir * Sahir * Ergin	*	* Orhan * Atilla * Birgül * Tuncer	* Betül * Erdal * Ahmet	* * *	* Recai *	* Abdurrahman * Abdullah

EK-2: Ahmed Mahir Efendi'nin Meşihatçe Müftülüğe Tayini

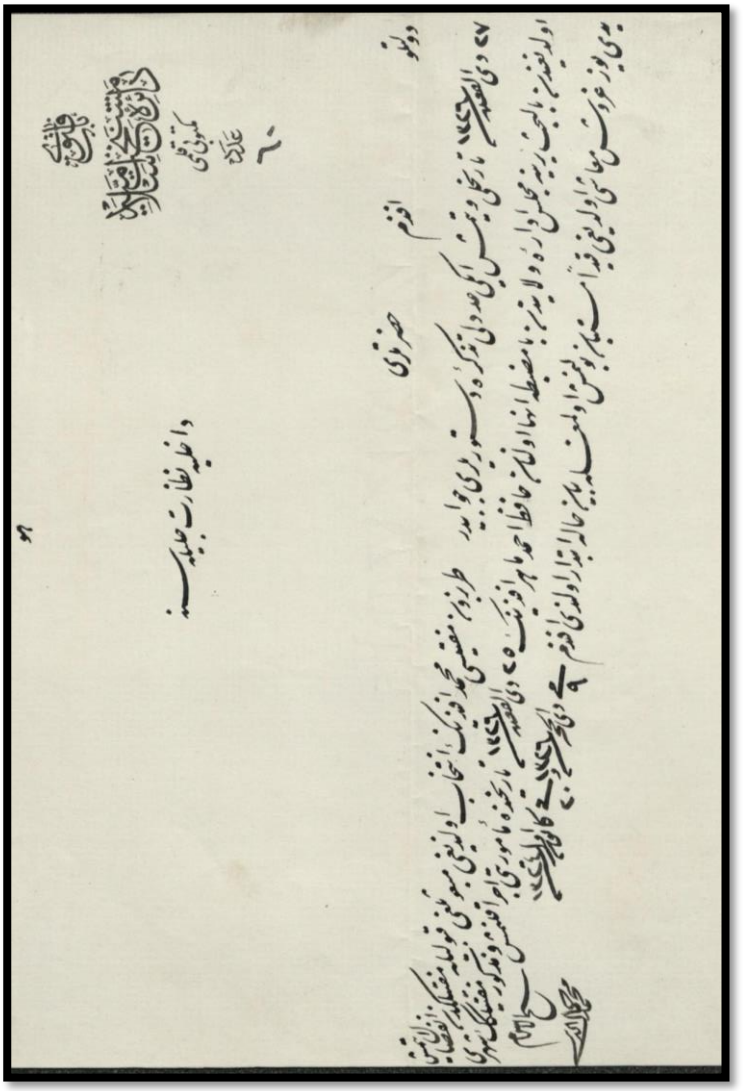

BOA, *DH. MKT*. 2708/46

TRABZON VE URFA ŞER'İYE SİCİLLERİNİN MUHTEVALARI HUSUSUNDA BİR DEĞERLENDİRME H. 1303-1309 (1886-1892)

Zafer Benzer

(Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi/ zaferbenzer@harran.edu.tr)

Özet

Osmanlı Devleti tarihine her yönüyle ışık tutan kaynakların başında şüphesiz arşiv kaynakları gelmektedir. Günümüzde yapılan tarih çalışmaları, ağırlıklı olarak sosyal ve kültürel yapı üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlara şüphesiz yerel tarih ve kent tarihi çalışmaları da büyük fayda sağlamaktadır. Çalışmamızın amacı; Trabzon'un ve Urfa'nın özellikle 19. asrın sonlarında kaleme alınan şer'iye sicilleri ışığında sosyal, kültürel ve hukuki yapısı hakkında bilgi vermektir. Bu sicil kayıtlarında bulunan dava türlerinin ve içeriklerinin karşılaştırma yoluyla elde edilecek olan bilgilerin, şehrin tarihine katkı sağlaması düşünülmektedir. Çalışmamız 1886-1892 yıllarını kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır. Bu zaman aralığında her iki vilayette kadı mahkemelerinde görülen dava çeşitleri, davacı ve davalılar, vekalet ve vekillik hususu gibi durumların karşılaştırmalı bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Adı geçen sicil kayıtlarında, Urfa ve Trabzon'da kullanılan yerleşim bölgeleri, kullanılan para birimleri ve Müslüman-gayrimüslim ilişkileri gibi konularda bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan ve iki farklı bölgeyi temsil eden bu iki vilayetin benzerliklerini ve farklılıklarını görme imkânı elde edilecektir.

Anahtar kelimeler: Şer'iye Sicilleri, Mahkeme, Trabzon, Urfa.

AN EVALUATION OF THE CONTENTS OF TRABZON AND URFA COURT RECORDS H. 1303-1309 (1886-1892)

Abstract

One of the most illuminating sources that shed light on the history of the Ottoman Empire is, without doubt, archival resources. Studies on history conducted today have been mainly focusing on the social and cultural structure. Local history and city history studies undoubtedly make great contributions to these. The purpose of our study is provide information about the social, cultural, and legal structures of Trabzon and Urfa based on the court records written especially around the end of the nineteenth century. It is believed that information that is obtained by comparing the types of the cases and their contents in these records will contribute to the city history literature. Our study is designed to include the years between 1886 and 1892. Types of cases, plaintiffs and defendants, issues of procuration and procuratorship that were brought to kadi courts in these two cities within the abovementioned time-frame are comparatively evaluated. It would also be possible to reach information, from the court records, about the subjects such as the settlements in Trabzon and Urfa; units of currency used and relations between muslims and non-muslims. Therefore, it will be possible to perceive the similarities and differences between these

two cities that were loctaed within the borders of the Ottoman Empire and that represented two different regions.

Key words: Court Records, Courts, Trabzon, Urfa.

Giriş

Günümüzde Türkiye toprakları içerisinde bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehirlerinden biri olan Urfa, tarih boyunca hâkimiyet alanlarına istinaden Grekçe Edessa, Süryanice Orhai, Ermenice Urhay, Arapça el-Rûha gibi farklı isimlerle anılmıştır. Osrohoene Krallığı'nın yani Diyâr-ı Mudar'ın mühim merkezlerinden biridir.[1] Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen ve El-Cezire'nin Diyâr-ı Mudar kısmında kalan bu şehir, Anadolu-Irak ve Suriye'yi birbirine bağlamaktadır. Bu bölge, geçiş bölgesi üzerinde olduğu için farklı devletlere, toplumlara ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.[2] XVI. Yüzyılın başlarına kadar bu bölgenin ve şehrin, değişen şartlara göre farklı yabancı ve Türk topluluklarının hâkimiyetine girmek zorunda kaldığı görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında çıkmış olduğu doğu seferinde Osmanlı topraklarına dâhil olan Urfa bölgesi, devletin yıkılışına kadar farklı statülerde yönetilmiştir.[3]

Trabzon ve bölgesine de yerleşimlerim milattan çok öncelerine dayandığı görülmektedir. M.Ö. III. bin yıllarına kadar geri giden tarihlerde Oğuz boylarının varlığı ifade edilmektedir. Sonrasında Gutiler, Kimmerler, İskitler, Medler, Persler bu bölgeye hâkim olmuşlardır. Bir süre İskender'in himayesinde yönetilen bu bölge, 394-1204 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiştir.[4] 1461'de Fatih Sultan Mehmed Han'ın fethi ile Osmanlı Devleti'ne katılan Doğu Karadeniz Bölgesi, Rum eyaletine tabi bir sancak halinde teşkilatlandırılarak önemli bir Osmanlı sancağı olmuştur. Sancağın merkezi Trabzon olduğundan sancak bu adla anılmıştır. Daha sonra farklı eyaletlere bağlanan Trabzon, neticede 1580-1581'de Batum sancağı ile birleştirilerek eyalet haline getirilmiştir.[5]

---

[1] E. Honigmann, "Urfa", *İslam Ansiklopedisi (İA),* 1986, 13, s. 50-57. (Bu madde Nejat Göyünç tarafından ikmal edilmiştir.)

[2] A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları: 27, 2005), s. 21; Ruha ismi Osmanlı döneminde Meşrutiyet'e kadar Arapçada kullanılan şekliyle yani "Ruha" olarak kullanılmış, muhtemelen zamanla Türkçe'ye uyarlanarak "Urfa"ya dönüşmüştür. Millî Mücadele döneminde düşmana karşı göstermiş olduğu üstün mücadele ve başarısından ötürü TBMM tarafından 1984 yılında "Şanlı" unvanı verilmiş ve şehir "Şanlıurfa" ismini almıştır. (Bkz. A. Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 38, 336-341.

[3] Mehmet Emin Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi,* (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), s. 20.

[4] Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* yay. haz.: İsmail Köse, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 15. (15-28)

[5] Hanefi Bostan, "XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat" (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 8-10.

Kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları, sicillât-ı şer'iye ve yaygın kullanımı ile şer'iye sicilleri denilen bu defterler kadı yahut nâibi tarafından tutulmakta ve çeşitli türden belgeleri içermektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî ilişkilere dair kayıtları içeren bu defterler Osmanlı hayatının aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanının tarihi için en önemli kaynaklardır. Kadıların Osmanlı sistemindeki etkin rolleri sebebiyle şer'iye sicilleri sosyal ve yerel tarih çalışmalarında da ana kaynak niteliği taşımaktadır.[6] Bulunduğu dönemin ve ait olduğu şehrin kültürel, etnik ve toplumsal hayatını aydınlatması açısından ilk elden kaynak özelliği taşıyan Şer'iye Sicilleri, yerel ve sosyal tarih araştırmalarının ön plana çıktığı günümüzde oldukça önem arz etmektedir. Çünkü sicillerde dil, din, ırk, mezhep, cinsiyet ayırımı gözetilmeksizin her kesimden insana ve yaşama dair birçok ayrıntıya rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde kadı, adli görevinin yanında mülkî bir memurdur. Mahkeme yargıcı olduğu kadar aynı zamanda bir noter, şehirdeki vakıfların müfettişi ve belediye reisi konumundadır. Özetle bulunduğu yerin idari, adli ve mülkî amiridir denilebilir.[7] Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar Şer'iye Mahkemeleri, aslî ve genel mahkemeler olarak görev yapmış, idari, hukuki, mali gibi her türlü davaya bakmışlardır.[8] Osmanlı hukuk tarihinin Batılılaşma/modernleşme dönemine kadar devam eden süreçte klasik yapı büyük ölçüde korunmuştur. Daha çok "meclis-i şer, mahfil-i şer" olarak isimlendirilen klasik Osmanlı mahkemesi bu devirde tek hâkimli ve tek derecelidir.[9]

Tanzimat öncesi dönemde kadının yetkisinde bulunan ve geniş yetkilerle donatılan tek dereceli Şer'iye Mahkemeleri, Tanzimat'tan sonra yerini görev alanı oldukça daralmış bulunan Şer'iye mahkemelerine ve hukuk ve ceza davalarına bakan toplu hâkimli ve kademeli Nizamiye mahkemelerine bırakmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde klasik dönem olarak tabir ettiğimiz süre zarfında tutulan sicil kayıtlarındaki zenginlik, son dönem Osmanlısında yerini daha dar konulara bırakmıştır. Özellikle XIX. asrın ikinci yarısından başlayarak devletin yıkılışına kadar, mahkemelerde tutulan kayıtlar, genel itibariyle durağan bir

---

[6] Şer'iye sicillerinin kaynak olarak arz ettikleri önem hakkında bakınız, Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I-II,* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988); Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 14, (2009), s. 13-48; Ali Duman, "Kadı Defterleri (Şer'iye Sicilleri), Mahiyetleri, Muhtevaları ve İslam Hukuku Açısından İncelenmelerinin Önemi", *Ekev Akademi Dergisi,* 33, (2007), s. 140-141. (139-156); Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2010, 39, s. 8. (8-11)

[7] İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 7. Baskı, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), s. 11; Kadılık kurumu hakkında ayrıca bakınız, Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı,* 6, edt.: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 453-470.

[8] Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", s. 16.

[9] M. Akif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, 27, s. 341.

seviyede kalmıştır. Ancak buna rağmen sicil kayıtları bize dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.[10]

Urfa Şer'iye Sicilleri

Osmanlı Devleti'nden günümüze kalan ve çoğu alanda oldukça kıymetli bilgileri hâvi kadı sicilleri, paha biçilemez arşiv kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak devletin yıkılışından sonraki süreçte, bu arşiv belgeleri âtıl durumda bırakılmış ve yok olmaya yüz tutmuştur. Yaklaşık olarak 55 eyalet ve 600'den fazla liva ve kaza merkezlerindeki mahkeme ambarlarında bırakılan bu defterlerden bazıları tahrip olmuş, bazı defterler kısmen veya tamamen yok olmuş veya farklı sebeplerle özel şahısların eline geçmiştir.[11] Cumhuriyetin ilanından sonra 1941 yılına kadar muhtelif vilayet ve kaza merkezlerindeki mahkemelerin arşivlerinde bulunan bu defterler nihayet Maarif Vekaleti 3 Kasım 1941 tarih ve 4018/2182 sayılı kararı müze ve kütüphanelere devri kararlaştırılmıştır.[12] 1941 yılına değin Yusuf Paşa Mahallesi'ndeki hükümet konağı bünyesinde bulundukları tahmin edilen Urfa Sicil Defterleri, bu tarihte yukarıda zikrettiğimiz, 1941 yılında alınan karar üzerine bir araya getirilerek çevre şehirlere ait sicillerle beraber Adana Müzesi'nde toplanmıştır. Bu dönemde Adana Müzesi'nde 11 kadılığa ait 449 sicil defterinin toplandığı anlaşılmaktadır.[13]

Osmanlı döneminde, Urfa Şer'iye Mahkemeleri tarafından kayıt altına alınan defterler, tam olarak merkez Urfa Kazası ve bu kazaya bağlı Bozabâd, Çaykuyu, Dögerli, Harran, Oyumağaç, Kabahaydar, Türkmen Cüllabı ve Doğrulu Cüllabı nahiyeleri ile bu nahiyelerdeki köylerin kayıtlarını içermektedir. Bu kayıtlarda ayrıca Urfa Sancağı kazalarından Birecik, Rumkale ve özellikle Suruç'a ait çok sayıda davaya rastlamak da mümkündür. Siverek ve Viranşehir kazaları ise 19. Yüzyılın ikinci yarısında Urfa Sancağı dâhilinde olmayıp Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı olduğundan, şer'î davaları da söz konusu vilayet mahkemesine taşınmıştır.[14] Toplanan siciller tasnif edilerek numaralandırılmış, Urfa'ya ait olduğu anlaşılan 25 deftere de 204 ile 228 arasındaki numaralar verilmiştir. Bu defterler, 1992 yılında diğer merkezlerde toplanmış olan sicillerle beraber Ankara Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir. Milli Kütüphanede, defterlerin kapağına nereden getirildikleri yazılmış ve önceki numaralandırma muhafaza edilmiştir. Başka bir deyişle Urfa

[10] Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), s. 254; Muhammet Ceyhan, "Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'iye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açıdan Tahlili", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi,* 29, (2011), s. 56. (49-83)

[11] Fethi Gedikli, "Şer'iye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler*, edt.: Ali Akyıldız vd., (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s. 73. (73-96)

[12] Yasin Taş, "Urfa Şer'iye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVIII, (2014), s. 460.(453-472); Gedikli, "Şer'iye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi", s. 74.

[13] Cahit Baltacı, "Şer'iye Sicillerinin Tarihi ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, (İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1985), s. 131.(127-132)

[14] Taş, "Urfa Şer'iye Sicilleri", s. 460.

Şer'iyye Sicilleri, Ankara Milli Kütüphane'de de eski numaraları üzerine, yani 204 ile 228 arasında tasnif edilerek korunmuştur. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi Kadı Sicilleri Kataloğu veri tabanında da bu numaralandırma esas alınmıştır. Numaralandırma haricinde defterlerin tarih aralığı ve sayfa sayıları da verilmiştir. Ancak son zamanlarda Urfa Şer'iye Sicilleri üzerine yapılan çalışmalar, bu tarihlendirme ve tasnifin hatalı olduğunu göstermektedir.[15]

Urfa'nın erken döneme ait sicil kayıtlarını içeren H. 1039/M. 1629 tarihli defter haricinde elimizde bulunan defterlerin tümü 1845 ile 1915 yılları arası döneme ait dava ve kayıtları içermektedir. Aradaki 216 yıllık tarihte tutulmuş kayıtların akıbeti ile ilgili bir bilgi yoktur. Urfa Sancağının Osmanlı döneminde idari statüsünün farklı zamanlarda el değiştirdiğini biliyoruz. Dolayısıyla 19. Yüzyılın ikinci yarısında Halep Eyaletine bağlanan Urfa Sancağının sicil defterlerinin Suriye Millî Arşivi'nde mevcut mehâkim-i şerʿiye defterlerinden Haleb'e ait 664 defter (1536-1935) arasında olma ihtimali vardır.[16]

Trabzon Şer'iye Sicilleri

Osmanlı Devleti hakimiyetine Urfa bölgesinden daha önceki bir tarihte, 1461 yılında dahil olan Trabzon bölgesinde eldeki mevcut verilerden yola çıkılarak, ilk şer'iye sicil defterinin H. 963/M. 1556 tarihinde, son sicil defteri ise H. 1334/M. 1916'da tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu defterlere 1815 ile 2111 aralığında numaralar verilmiştir.[17] Dolayısıyla Urfa'nın aksine Trabzon bölgesinde yaklaşık olarak Hicri 371, Miladi olarak ise 360 yıl şer'iye sicil defterlerinin düzenli olarak tutulduğu söylenebilir. Günümüze ulaşan ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi Kadı Sicilleri Kataloğu veri tabanında yer alan bilgileri göre 297 defter ve bunlara ek olarak farklı numaralandırılan 150/1 şeklinde olmak üzere 298 defter olduğu görülmektedir.[18] Son yıllarda Trabzon tarihi üzerine yapılan farklı çalışmalar için kullanılmak üzere taranan bu defterlerin sayısı 309 olarak zikredilmektedir.[19] Bu defterler de yine Urfa Şer'iye Sicillerinin de bulunduğu Ankara Milli Kütüphane İbn-i Sina Okuma Bölümü Arşivi'ndedir. Trabzon Şer'iye Sicilleri ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Osmanlı Arşivi kısmında ve yine aynı defter numaraları ile yer almaktadır.[20] Geniş bir zaman dilimini kapsayan bu defterlerin doğrudan kaynak olarak kullanıldığı çalışmalar şimdiye kadar çoğunlukla 17. ve 18. yüzyıllara tarihlenmektedir. Fakat

[15] Zafer Benzer, "222 Numaralı Urfa Şer'iye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1308-1309/M. 1891-1892)" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 20.

[16] Taş, "Urfa Şer'iye Sicilleri", s. 462.

[17] Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I*, s. 213-214.

[18] http://ktp.isam.org.tr/ Erişim 7 Şubat 2020.

[19] Miraç Tosun, "XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler" (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 3.

[20] Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), Meşihat (MŞH), Şer'iye Sicilleri (ŞSC. Defterleri), Trabzon Şer'iye Sicilleri (TŞS).

araştırma konumuza kaynak teşkil eden ve geç döneme ait yapılan çalışmalar da mevcuttur.[21]

Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra hukuk sisteminde köklü değişikler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti genelinde şer'iye mahkemeleri haricinde çeşitli davalar bakan farklı mahkemeler oluşturulmuştur. Merkezde yapılan bu düzenlemeler ve değişiklikler taşrada da yapılmıştır. Tanzimat Fermanı ve sonrasında çıkarılan nizamnameler ile şeriat mahkemelerinin yetkileri kısıtlanmıştı. Şer'i mahkemelerinin yanında Ticaret mahkemeleri, Nizamiye Mahkemeleri gibi yetki ve sorumlulukları farklı olan yeni mahkemeler kurulmuştu.[22]

Tanzimat döneminin siyasi, idari, iktisadi, sosyal ve kültürel alanda getirdiği yenilikler ve değişimlerin diplomatika ve hukuki vesikaların yazılma şekli hususlarında da kendisini gösterdiği bilinmektedir. Bürokrasi konusunda klasik devir Osmanlı geleneği ile birlikte yazışmalarda yeni bir dil, üslup, tasnifleme, yazı planı ve kayıt sistemi takip edildiği, bunun da malzemenin zenginliği ve çeşitliliğini olumlu, ancak genelleme ve değerlendirmeye olumsuz etki ettiği anlaşılmaktadır.[23] İki vilayet hakkında tutulan kayıtlarda kullanılan bazı terimler ve terkipler dikkatimizi çekmektedir. Örneğin; her iki bölgedeki kayıtlarda sıkça geçen ve ikamet edilen oturulan yer, mekân anlamında kullanılan *mahallat*[24], *sâkin*[25] *ve mütemekkin*[26], ifadeleri Urfa Şer'iye Sicillerinde *"…Medîne-i Urfa mahallâtından…*[27] *Korkmaz Mahallesi sâkinlerinden..."*[28], *"…Kadıoğlu Mahallesi mütemekkinlerinden…"*[29], *"…Bozabad nahiyesine Hacı Gümüş karyesi mütemekkinlerinden…"*[30] şeklinde yazılmıştır. Trabzon Şer'iye sicillerinde ise

[21] Mustafa Gangal, "2039/225 Nolu Trabzon Şer'iyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305/ M. 1883-1888)" (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; Mustafa Bülbül, "2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin (Vr. 71–123) Transkribi ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1888)" (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

[22] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, s. 267-268.

[23] İlber Ortaylı, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* 7. Baskı, haz.: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İ Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 396. (389-403)

[24] 'Mahal' kelimesi yer, mekân anlamlarına gelmektedir. 'Mahallat' ise mahallelerin çoğuludur. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1997) s. 564.

[25] Oturan, ikamet eden, bir yerin ahalisinden olan, mukim, hareketsiz olan gibi anlamlara gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî I-II,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007), s. 700-701; Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* s. 915.

[26] Temekkün eden, yerleşen, oturan anlamlarına gelir. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* s. 775.

[27] UŞS, 222, 48/ 77.

[28] UŞS, 222, 52/86.

[29] UŞS, 220, 31/664, 39/667, 344/1128.

[30] UŞS, 221, 69/489.

ikamet eden tabiri olarak bunların yanında sıklıkla kullanılan *"makarr"*[31] ibaresi vardır. *"…Trabzon vilayetinin makarrı olan…"*[32] şeklinde geçer.

II. Mahmud döneminden itibaren idari, mâli ve askeri teşkilat merkezileştirilmeye çalışılmış, hemen her alanda kendini gösteren bu değişim kullanılan yazı türünü ve şeklini de etkilemiştir. Bürokrasi de kullanılan dilin, devletin tüm coğrafyasında kolaylıkla anlaşılabilmesi amacıyla yazı dilinde sadeleşme ve standartlaşmaya gidilmiştir.[33] Bürokratik yazışmalarda bu kararların ne ölçüde uygulandığı tartışılır ancak 19. yüzyılın sonlarında taşrada kadı mahkemeleri tarafından tutulan defterlerin dil ve üslup olarak belli bir standart kazandığı söylenebilir. Yazı türü çoğunlukla rik'a olan bu belgeler, belli bir kalıpla ve açık ifadelerle kaleme alınmıştır. Mahkeme kâtibinin tasarrufunda olabilecek çerçevede farklılıklar yukarıda bahsettiğimiz gibi elbette mevcuttur.

İncelediğimiz dönemde Trabzon ve Urfa şer'iye sicillerinde bu farklılığın kendisini gösterdiği diğer bir husus da defterlerin ve içerisinde bulunan kayıtların numaralandırılmasıdır. Örneğin; 2039 ve 2047 numaralı Trabzon sicilinde kâtip tarafından ne varaklara ne de kayıtlara herhangi bir numara verilmemiştir.[34] 2041 numaralı sicilde yine varaklarda numara yoktur ama muhtemelen daha sonra günümüz rakamlarıyla numara verilmiştir. Yalnız tutulan kayıtların yan tarafına düzenli şekilde olmasa da *'numero'* namıyla birer numara verildiğini görüyoruz.[35] 2043 numaralı sicilde ilk birkaç varak hariç varaklara ve kayıtlara numaralandırma yapılmamıştır.[36] Bu uyuşmazlık durumu Urfa sicilleri için de geçerlidir. 220 ve 222 numaralı sicillerde kâtip defterin her bir sayfasının üst köşesine eski harflerle birer sayı ve kayıtların hemen üstüne veya yanına da yine *'numero'* namıyla bir numaralandırma yapmıştır.[37] 221 ve 225 numaralı sicillerde ise yine orijinalinde olmayan ve sonradan verildiği anlaşılan günümüz rakamları ile sayfa sayısı ve kâtip tarafından kayıtlara düşülen *'numero'* sayıları vardır. Ancak bunlarda da düzenli bir durum söz konusu değildir.[38] Dolayısıyla her iki vilayette de birbirlerini takip eden yıllarda kaleme alınmış defterlerde bile hâkimlerden veya kâtiplerden kaynaklı farklılıkların olduğunu söyleyebiliriz.

---

[31] Bazı kaynaklarda 'mekarr' olarak da geçer. 'Makarr' karardan gelir. Karar edilen, durulan yer, oturulan yer demektir. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* s. 574.

[32] TŞS, 2039, 40/64, 42/67,

[33] Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* 7. Baskı, haz.: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İ Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 411. (405-418)

[34] TŞS, 2047; TŞS, 2039. '2047' numaralı defterin varaklarının üst kısmındaki yazılar oldukça dağılmış ve kararmış vaziyettedir. Defterin sonlarına doğru varakların durumu daha iyi durumdadır.

[35] TŞS, 2041.

[36] TŞS, 2041.

[37] UŞS, 220; UŞS, 222.

[38] UŞS, 221; UŞS, 225; Abdurrahman Umut, "225 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili (H. 1297-1304/M. 1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme" (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 5.

Vekâlet hüccetlerinin kayıt altına almasında takip edilen metot da benzerlik göstermektedir. Kaydın başına vekalet veren ve vekil tayin edilen şahısların ikamet adresleri, isimleri ve mensup oldukları millet veya dini inanışları yazıldıktan sonra şayet belirtilmişse vekaletin hususları ve içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Dava kaydının sonunda ise buna şahitlik eden şahitlerin isimleri zikredilmiş ve kaydın tarihi atılmıştır. XIX. asrın sonlarında kayıt altına alınan sicillerde vekâlet hüccetleri sicillerde geniş yer kaplamaktadır. Örneğin; H. 1301-1305 / M. 1883-1888 tarihleri arasında tutulan 2039 numaralı Trabzon Şer'iye Sicilinde 172 kayıttan 76'sı vekâlet hüccetidir[39]. Aynı dönemde Urfa'da H. 1297-1304/M. 1880-1887 tarihleri arasında tutulan 225 Numaralı Urfa Şer'iye Sicili genelde Eytam Sandıkları ile ilgili verileri içerdiğinden birebir karşılaştırma söz konusu olamamaktadır. Ancak mevcut tarihe yakın bir zaman teşkil eden ve H. 1308-1309/M. 1891-1892 yıllarında tutulan 222 numaralı defterde bulunan yaklaşık 630 davanın 367'si vekalet hüccetidir.[40]

Bu vekâlet hüccetlerinde vekalet veren veya vekil olanlar, Müslüman halktan olduğu gibi gayrimüslimlerden de olduğu açıkça görülmüştür. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da etnik olarak Türkler başta olmak üzere en kalabalık unsur olarak Rumlar varlık göstermektedir. Bunların dışında Ermeniler, Çerkezler ve az da olsa Gürcü muhacir yaşamaktaydı. Dini açıdan ise Müslüman ve Hristiyan olarak ayrılmaktaydılar.[41] Bu Hristiyanlar Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerine mensuptular.[42] Dolayısıyla kadı mahkemesine intikal eden davalarda Müslümanların yanı sıra bu unsurların da olduğunu görmekteyiz. Nitekim H. 1301-1305 / M. 1883-1888 tarihleri arasında tutulan 2039 numaralı Trabzon Şer'iye Sicilindeki 76 vekalet kaydından 4'ü Ermeni[43], 6'sı Rum[44] milleti ile ilgilidir. H. 1308-1309/M. 1891-1892 yıllarında tutulan 222 numaralı Urfa defterinde de yine gayrimüslimlerin varlığını görmek mümkündür. Bu sicilin ilk kısmı hakkında yapılan çalışmada Ermenilerle ilgili 104 kayıta, Katolik Rumlarla ilgili 2 kayıta, Süryanilerle ilgili 11 kayıta ve Protestanlarla ilgili 18 kayıta ulaşılması bunu desteklemektedir. Dini bakımdan yine Trabzon'da olduğu gibi çoğunluğu Müslüman olmak üzere Hristiyanlık ve onun farklı mezheplerine bağlı insanların yaşadığı anlaşılmaktadır.

[39] Bülbül, "2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin (Vr. 71–123) Transkribi ve Değerlendirilmesi", s. 155.

[40] Benzer, "222 Numaralı Urfa Şer'iye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, s. 22; Yusuf Kuş, "222/2 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin (H. 1309/M. 1891-1892) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi" (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 16.

[41] Abdurrahman Okuyan, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon" (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 64-65.

[42] Okuyan, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon", s. 70.

[43] TŞS, 2039, 144/232, 174/269, 221/337, 226/346.

[44] TŞS, 2039, 166/253, 191/295, 193/298, 204/316, 210/322, 220/334.

Urfa bölgesinde etnik unsur olarak çoğunlukla Türkler, Kürtler ve Araplar yaşamaktaydı.[45] Dava vekilliği konusunda Urfa bölgesindeki gayrimüslimler Trabzon'da olanlardan daha çok aktif durumdadırlar. Yukarıda bahsettiğimiz sayılar bunu desteklemektedir. İlk kez kadınların da sayıldığı 1889/1890 sayımında Urfa'nın toplam nüfusu 56.724 kişi, tüm gayrimüslimler ise 9.653 kişidir.[46] Aynı yıllarda Trabzon'da ise 19.500 Müslüman ve 15.500 gayrimüslim nüfus vardı.[47] Her iki şehrin gayrimüslim nüfuslarının birbirine yakın olmasına rağmen, sicillerde ve özellikle vekil tayin edilmede Urfa'nın önde olması, bize Urfa gayrimüslimlerinin hukuki işlerde daha aktif olduklarını ve bu mesleği daha fazla icra ettiklerini düşündürmektedir. Urfa Şer'iye Sicilleri incelendiğinde vekâlet hüccetleri kayıtlarında çoğunlukla aynı kişilerin vekil tayin edildiği ve bunların da çoğunun gayrimüslim olduğu görülür. Buna örnek olarak; 'Ayıntablı Agob veledi Ağya, Bedros veledi Karabit (Karabet), Agob Ragıb veledi Ohan, Kirkor veledi Minas, İlyas veledi Yakub, İzakil (Ezakyel) veledi Kivo ve Toros veledi Estiban gösterilebilir.[48] Trabzon sicil kayıtlarından çıkarabildiğimiz kadarıyla her iki dini kesimden de vekiller tayin edildiği ve bazı şahısların birden fazla kayıtta yer aldıkları görülmüştür. Bunların başında Alibaşoğlu Ali Faik Efendi bin Mehmed Ağa[49], Çanakçızâde Mehmed Efendi bin Mustafa Ağa[50], Beşirzâde Midhad Efendi bin Ahmed Hamdi Efendi ve Kostantin[51] gibi isimler gelmektedir.

İslam'ın bayraktarlığını yapan ecdadımız, Müslümanlara ait topraklarda yaşayan gayrimüslimlere karşı daima âdil olmuş hukuk çerçevesinde hareket etmiştir. Dil, renk ve ırk ayrımı yapmadan hoşgörü içerisinde beraber yaşayan bir toplum meydana getirmiştir. Müslüman olmayan kesimin ayrıldığı en belirgin nokta din konusudur. Çünkü her dini inanışın kendi içerisinde belirli kuralları ve vecibeleri vardır. Dolayısıyla sosyal hayatın da mensup olunan dine veya cemaate göre farklılık göstermesi olağandır.[52] Osmanlı toplumunda sosyal yaşamın temel taşlarından olan mahallelerin çoğunlukla dini yapıların etrafında oluştuğu görülmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin idari yapısından kaynaklanmaktaydı. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısına kadar mahallenin sorumlusu imamdı. İmamlar, bulunduğu yerin mülkî ve beledî amiri olan kadının temsilciliğini üstlenen memurdu ve mahallenin yönetsel yapı ve bağlantısını

[45] Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* (İstanbul: Hiper Yayın, 2019), s. 38.
[46] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat,* s. 55.
[47] Okuyan, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon", s. 61.
[48] Kuş, "222/2 Numaralı Urfa Şer'iye Sicilinin (H. 1309/M. 1891-1892) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", s. 19-20.
[49] TŞS, 2039, 161/247, 183/283.
[50] TŞS, 2043, 7/6.
[51] TŞS, 2039, 210/322.
[52] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), s. 37-38.

sağlardı. Müslüman mahallelerinde temsilci imam iken, gayrimüslimlerde haham ve papazdı.[53]

Osmanlı klasik dönemi olarak nitelendirilen süreçte geçerli olan ve yukarıda bahsettiğimiz dini mensubiyetin belirlediği mahalle yapısı, zaman içerisinde değişmeye başlamıştır. Yani Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı olarak yaşadığı mahalleler olduğu gibi bir arada oldukları mahallelerin de olduğu açıkça görülmektedir. İncelediğimiz her iki bölgede de Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı veya farklı mahallelerde yaşadığı tespit edilmiştir. Urfa'da 19. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimlerin çoğunlukla yaşadığı mahalleler; Bıçakçı[54], Kebir-i Kenisâ[55], Esb (At) Bazarı[56], Gerz[57] ve Telfutur[58] mahalleleridir. Vilayet ve kaza mahallelerinde ikamet adresleri tarif edilirken kullanılan isimler ve tabirler, adı geçen mahallelerde Müslüman veya gayrimüslim varlığını göstermesi açısından önemlidir. Gerz mahallesindeki Mesbane (Mesmane/Basmahane) ve Mimar Yano Çıkmazı, Bıçakçı mahallesinde Latin Katoliği Sokağı gibi ibareler örnek olarak gösterilebilir.[59] Trabzon'daki gayrimüslim yerleşimlerine bakacak olursak çoğunlukla, Ayvasıl[60] (muhtarı Baniko), Frenkhisar[61] (Muhtarı Ohannis veledi Sarkis), Eksotha, Tuzluçeşme, Çömlekçi, Kemerkaya ve İskender Paşa gibi mahallelerde yaşamaktaydılar. Müslüman, Rum, Ermeni ve Katolik kesimin beraber yaşadığı en homojen mahallenin ise İskender Paşa olduğu anlaşılmaktadır.[62] Urfa'da ise bu ortak yaşam alanları genellikle Halilürrahman, Kadı Oğlu, İmam Sekâki ve Kanberiye gibi mahalleleridir.[63]

Şer'iye sicilleri, tutulduğu zamanın ve bölgenin iktisâdi durumu ve mâli piyasası hakkında da bize kıymetli bilgiler vermektedir. Osmanlı kadı mahkemelerine intikal eden mülk satışları, borç-alacak anlaşmazlıkları, mehir talepleri, vakıf gelirleri ve veraset gibi hususlarda tutulan kayıtlardan toplumun ekonomik yapısı hakkında bazı sonuçlara ulaşılabilir. Araştırmaya konu olan dönemde, Trabzon sicil kayıtlarında geçen para birimleri guruş, akçe, para, pul, Osmani lirası, beşi bir mahalde beşlik lira-i Osmani, yüzlük mecidi altını, ellilik mecidi altını, yirmi beşlik mecidi altını, yirmilik gazi altını, simi mecidiye, cihadi beşliği, Fransız lirasıdır. Urfa sicil kayıtlarında ise; yine guruş ve para başta olmak

[53] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 3. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), s. 107-108.
[54] UŞS, 222, 183/299, 262/445; UŞS, 220, 39/677; UŞS, 225, 84/204, 101/245.
[55] UŞS, 220, 62/719; UŞS, 225, 149/11, 151/19, 155/31, 169/84, UŞS, 222, 187/308.
[56] UŞS, 220, 62/718; UŞS, 221, 576/38; UŞS, 223, 130/1.
[57] UŞS, 225, 163/61,
[58] UŞS, 223, 25/1; UŞS, 222, 191/320; UŞS, 225, 92/242, 106/264.
[59] Daha fazla bilgi için bakınız. İsmail Asoğlu, "Osmanlı Son Döneminde Urfa'da Bir Ermeni Yerleşkesi: Telfutur Mahallesi ve Sâkinleri", *Turkish Studies*, 13/24, (2018), s. 24. (17-32)
[60] TŞS, 2039, 41/64, 128/15, 174/59.
[61] TŞS, 2039, 16/34, 20/40,
[62] Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Trabzon" (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 25-26.
[63] Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 62.

üzere, Mahmudiye altını, Osmani lirası, Gazi altın, Beyaz mecidiye, sim-i zer akçe, Fransız Lirası ve İngiliz Lirası gibi para birimlerinin varlığı görülmektedir. Öte yandan ele alınan dönemde, yetimlerin hakkını korumak amacıyla varlık gösteren eytam sandıklarıyla da ilgili muhasebe kayıtları da mevcuttur. Bu sandıkların işlevleri, yetim haklarını korumadaki görev ve sorumlulukları ile ilgili bilgiye de ulaşmak mümkündür.

Sonuç

Araştırmamıza konu olan dönem göz önüne bulundurulursa şer'iye sicillerinin kayıt altına alındığı kadı mahkemelerinde, devletin hemen hemen tüm bölgelerinde birbirine benzer dava kayıtlarına rastlanılmaktadır. İncelediğimiz dönemde hem Urfa kadı mahkemesinde hem de Trabzon kadı mahkemesinde görülen davaların içeriklerinin benzer olduğu görülmüştür. Mahkemeye taşınan dava türleri başta vekâlet olmak üzere, istidâne yani borç-alacak davaları, veraset hüccetleri, terekelerden alacak davaları, nafaka talebi, isbât-ı veraset hüccetleri, evlenme ve boşanma davaları, mülk satışları ve farklı bazı hususları içeren kayıtlar bulunmaktadır.

Her iki bölgede tutulan sicil kayıtlarında kullanılan dil ve üslup, belirlenen isim ve ikamet yerleri, davacı veya davalıların hüviyetleri veya mensubiyetleri, meslekleri, o dönemde kullanılan para birimleri, gündelik yaşamları ve yaşam tarzları, bölgelerin nüfusları, Müslüman gayrimüslim ilişkileri gibi konuları tespit edebilmek mümkün olmuştur. Bu çalışma, özellikle farklı dil, din ve ırka mensup milletlerin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devletin tüm coğrafyalarında, hukuki düzen içerisinde âdil bir yönetimle idare edildiklerini göstermesi açısından önemlidir. Dar bir tarih aralığı diyebileceğimiz bir dönemi baz alarak, aynı tarihlerde iki farklı vilayetin genelde hukuki, özelde sosyal ve kültürel toplum yapısını değerlendirmeye gayret ettiğimiz bu çalışmanın, alanda yapılan veya yapılacak olan çalışmalarla beraber fayda sağlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgündüz, Ahmet. "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14, (2009), s. 13-48.

_____. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

_____. *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I-II*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 7. Baskı, haz.: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 405-418.

Asoğlu, İsmail. "Osmanlı Son Döneminde Urfa'da Bir Ermeni Yerleşkesi: Telfutur Mahallesi ve Sâkinleri", *Turkish Studies*, 13/24, (2018), s. 17-32.

Aydın, M. Akif. "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, 27, s. 341-344.

Baltacı, Cahit. "Şer'iye Sicillerinin Tarihi ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1985, s. 127-132.

Benzer, Zafer. "222 Numaralı Urfa Şer'iye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1308-1309/M. 1891-1892)" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Bostan, Hanefi. "XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat" (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Bülbül, Mustafa. "2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin (Vr. 71–123) Transkribi ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1888)" (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Ceyhan, Muhammet. "Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'iye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açıdan Tahlili", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, 29, (2011), s. 49-83.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), Meşihat (MŞH), Şer'iye Sicilleri (ŞSC. Defterleri), Trabzon Şer'iye Sicilleri (TŞS), Defter No: 2039, 2041, 2043, 2047.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), Meşihat (MŞH), Şer'iye Sicilleri (ŞSC. Defterleri), Urfa Şer'iye Sicilleri (UŞS), Defter No: 220, 221, 222, 223, 225.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1997.

Duman, Ali. "Kadı Defterleri (Şer'iye Sicilleri), Mahiyetleri, Muhtevaları ve İslam Hukuku

Açısından İncelenmelerinin Önemi", *Ekev Akademi Dergisi*, 33, (2007), s. 139-156.

Ekinci, E. Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.

Fendoğlu, H. Tahsin. "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı,* 6, edt.: Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 453-470.

Gangal, Mustafa. "2039/225 Nolu Trabzon Şer'iyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305/ M. 1883-1888)" (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Gedikli, Fethi. "Şer'iye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler,* edt.: Ali Akyıldız vd., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 73-96.

Honigmann, E. "Urfa", *İslam Ansiklopedisi (İA),* 1986, 13, s. 50-57.

http://ktp.isam.org.tr/ Erişim 7 Şubat 2020.

İnan, Kenan. "Trabzon'un Fethi", *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat,* yay. haz.: İsmail Köse, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 15-28.

Kuş, Yusuf. "222/2 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin (H. 1309/M. 1891-1892) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi" (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Okuyan, Abdurrahman. "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon" (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 7. Baskı, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

_____. "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* 7. Baskı, haz.: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İ Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 389-403.

_____. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî I-II,* İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.

Taş, Yasin. *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900),* İstanbul: Hiper Yayın, 2019.

_____. "Urfa Şer'iye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVIII, (2014), s. 453-472.

Tosun, Miraç. "XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler" (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Turan A. Nezihi. *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları: 27, 2005.

_____. "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 38, 336-341.

Uğur, Yunus. "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* 2010, 39, s. 8-11.

Umut, Abdurrahman. "225 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili (H. 1297-1304/M. 1880-1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme" (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Üner, Mehmet Emin. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi,* Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Yılmaz, Özgür. "Tanzimat Döneminde Trabzon" (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

DEVR-İ HAMİD'DEN CUMHURİYET'E DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ TARIM POLİTİKALARINDA BATUM ETKİSİ

Kemalettin Kuzucu

(Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, kuzucuturk@gmail.com)

Özet

Batum Osmanlılar tarafından 15. yüzyılın sonlarında fethedilmiş, yaklaşık dört yüz yıl Türk idaresinde kaldıktan sonra 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılmış; Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ise de kısa süre sonra Sovyet Rusya'ya geçmiştir. Kırk yıl süren Rus idaresinin uyguladığı ziraat politikası neticesinde profesyonel tarım yöntemleriyle tanışmış, ürün çeşitliliği ve verimliliği açısından gözle görülür bir dönüşüme sahne olmuştur. Gerek iki devlet arasındaki dostluk münasebetleri gerekse halkların tarihî ve kültürel bağları Doğu Karadeniz kentleri ile Batum arasındaki ilişkinin hep canlı kalmasını sağlamıştır. Bu bildiride Batum'un tarımsal birikiminin Karadeniz kentlerine kazandırılması için Osmanlı ve Cumhuriyet idareleri zamanında yürütülen diplomatik faaliyetler ve kişisel girişimler ile bunların sonuçları tartışılacaktır. Çalışmanın kaynaklarını arşiv belgeleri, basın ve araştırma eserler oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk modernleşmesi, Karadeniz kentleri, ziraat, Batum

Abstract

Batumi, which was conquered by the Ottomans in the late 15th century, was left to Russia with the Treaty of Berlin (1878), after being in the Turkish administration for about four hundred years. Although it was given back to the Ottoman Empire after the First World War, it was soon ceded to Soviet Russia. As a result of the agricultural policy implemented by the Russian administration for forty years, Batumi met with professional farming methods and witnessed a great transformation with its product variety and efficiency. The friendship between the two states, Turkey and Georgia, and the historical and cultural ties of the peoples ensured the relationship between the cities of Eastern Black Sea Region and Batumi always remained alive. This paper will discuss diplomatic and personal initiatives at the time of the Ottoman and Turkish Republic administrations in order to bring the agricultural accumulation of Batumi to the Black Sea cities. This research will use archive documents, newspapers and research works.

Keywords: Turkish modernization, Black Sea cities, agriculture, Batumi

Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yapılan 1877-1878 Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları uyarınca Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmış, o tarihte Batum sancağına bağlı olan Artvin, Borçka, Ardanuç ve Şavşat da elden çıkmıştır. Yurtlarını kaybeden Osmanlılardan ekseriyeti Anadolu'ya göçerken, Rusya ele geçirdiği şehirlerde kendi idaresini yerleştirmiştir. Siyasi sınırlar ayrılmış olmakla birlikte, Anadolu'ya yerleşen

muhacirler, yurtlarında kalmayı tercih eden akraba ve komşularıyla ticaret ve kültür ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Böylece Anadolu yeni bir tarım kültürüyle tanışırken, çalışmak amacıyla Batum'a giden Trabzonlu ve Rizeli işçiler, orada tanıdıkları birtakım bitkilerin tohum ve fidanlarını memleketlerine getirerek ekmişlerdir. Diğer yandan iki devlet arasında yeniden kurulan iyi ilişkilerin sosyokültürel sahadaki yansımalarından tarım politikaları da payını almıştır. Konuyu temellendirmek açısından söz konusu sınır düzenlemelerinden önce bölgenin tarımsal yapısına kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

19. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz sahillerini boydan boya gezerek bölgenin tarihini, coğrafyasını ve topoğrafyasını kaydetmiş olan Trabzonlu Bıjışkyan'ın notlarında, her şehrin kendi iklim ve arazi yapısına göre farklı ürünler yetiştiği görülmektedir. Tarımın kol gücüyle ve ilkel aletlerle yapıldığı bu dönemde Rize güzel limon ve portakal bahçeleriyle, her yerde tanınan ince ve çok iyi cins keneviri ile öne çıkmıştı. Ormanlarla kaplı Hemşin'de muhtelif ağaç cinsleri içerisinde kalın şimşir önemli yer tutmakta, buradan Osmanlı Sarayı'na her yıl 2.000 okka balmumu gönderilmekteydi. Kolhis toprağı pirinç gibi ekilen bir çeşit buğday için çok müsaitti ve bunun ununda gon denilen besleyici bir tür beyaz ekmek üretilmekteydi.[1] Rize önemli pirinç üretim merkeziydi. Yüzyılın ortalarında Trabzon'da buğday, arpa, hıyar, kavun, karpuz, tütün ile çeşitli meyve ve sebze yetiştirilmekteydi. Trabzonlu çiftçiler Akçaabad'da yetişen ve yüksek kâr getiren tütünü de ekmişler, fakat iklimi bozup birtakım hastalıklara davetiye çıkardığı görülünce, bundan uzaklaşarak geleneksel hububat ve sebze meyve yetiştiriciliğine devam etmişler, mısır ekimine daha fazla sarılmışlardı.[2] Erzurum Valisi Arif Paşa'nın 1858 tarihli tahriratında belirttiğine göre, Trabzon önemli bir mısır üretim merkezi olmasına rağmen, üretimin tüketimi karşılamaması yüzünden Rusya'dan her yıl birkaç bin keselik hububat satın alınmak zorunda kalınıyordu.[3]

Batum sancağında yetiştirilen ürünlerin başında pirinç ve mısır gelmekte, bunları keten, meyveler ve balkabağı izlemekteydi. Ilık iklimin hüküm sürdüğü ve nem oranının yüksek olduğu Aşağı Acara bölgesi Yukarı Acara'ya göre daha verimliydi; ancak Acara bölgesinde patates, domates, pancar, şalgam ve diğer sebzeler bilinmiyordu. Gürcü kaynakları ticaretin ve üretimin düşüklüğü nedeniyle Batum'un bu dönemde şehirden ziyade bir köy görünümünde olduğunu belirtmektedirler. Fakat Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Poti'deki ticari faaliyetlerini arttırması, Batum'da konsolosluk açması, ticaret ve denizcilik şirketi ROPIT'in buraya sefer başlatması şehrin iktisadi hayatına hareketlilik

[1] P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, çev. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), s. 61-67.
[2] Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, I, (İstanbul: Umran Matbaası), 1294, s. 35-37.
[3] Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları), 2002, s. 198.

kazandırmıştı.[4] Daha önce İstanbul'da gözlemler yapıp seyahatname yazan Rus asilzadesi Pierre de Tchihatchef 1858 yılında doğabilimci sıfatıyla, aralarında Trabzon'un da bulunduğu bazı Anadolu vilayetlerinde maden ve bitkiler üzerine araştırma yapmak üzere İstanbul Elçisi Butenev aracılığıyla Bâbıâli'den izin istemişti. Bâbıâli iki devlet arasındaki dostluğa binaen izni vermiş, Trabzon, Sivas, Erzurum, Hakkâri ve Harput valilerine gönderdiği emirle, yörelerine ulaştığı sırada Tchihatchef'e kolaylık göstermelerini istemiştir.[5] Yine 1865 yılının başında, Türk topraklarında botanik araştırması yapmak isteyen Rusya Sefaretinin Birinci Sırkâtibi Komani ile üç arkadaşına yardımcı olunması, ayrıca silahlarına dokunulmaması hususunda Anadolu ve Rumeli'deki yöneticilere genelge gönderilmiştir.[6] Aynı şekilde Osmanlı hükümeti de doğu komşusunun ziraat politikasını takip etmekteydi. Petersburg Sefiri Konemenos Bey, Bâbıâli'nin isteği üzerine 1869'da Rusya'nın büyük köylerde açmayı planladığı ziraat okullarının niteliğine, ders müfredatına ve diğer hususlara dair rapor göndermiştir.[7]

XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Osmanlı ve Rus Tarımında Modernleşme Çabaları

Batum Rus idaresine geçtiği tarihlerde buğday, arpa ve mısır yetiştiriciliği ilerlemişti. Hububatın ardından tütün, soğan, lahana, pancar, havuç ve şalgam gelmekteydi. Daha ziyade Artvin'de üretilen zeytin, incir, nar, elma, armut, erik, dut, şeftali, kayısı ve ayva ile farklı türlerdeki üzüm, ceviz ve kestane Batum'a pazarlanmaktaydı. Arazisinin büyük kesimi soğuk ve yıl boyunca karla kaplı olan Rusya, Batum'un ilhakıyla değerli bir gelir sahasına kavuşmuş oldu. Çarlık yönetimi bu sahil şehrinin diğer özelliklerinin yanında, tarımsal verimliliğini arttırıp ticari gelirini yükseltmek istedi. Bölgenin zirai potansiyelini saptamaya yönelik tetkiklerle işe başladı. Japonya, Çin, Hindistan, Fransa, İspanya, Cezayir, Tunus, Türkiye ve Yunanistan'da yetişen ürünlerin Batum'a uyumluluğunu tespit etmek için konsoloslarından raporlar istedi. Yetiştirilmesi arzu edilen ürünleri belirlemek üzere gazete ilanları yoluyla halkın görüş ve önerilerine başvurdu. Geniş tetkiklerden sonra palmiyeden bambuya, turunçgillerden çaya, muzdan ramiye kadar birçok bitki ve ağaç türünün deneme ekimlerine girişti. Fakat mikado denilen Japon patates türü dışındaki sebzelerin uyum sağlamadığı görüldü. Bambu, çay ve çekirdeksiz mandalina ekimleri olumlu sonuç vermiş, bilhassa mobilya ve mutfak gereçleri yapımında kullanılan bambunun Rus sanayiine

[4] Resul Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2019, s. 140-141.

[5] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Mektubî Kalemi (HR. MKT), 236/100. Tchihatchef'in gezmek istediği vilayetlerden dördünün, sonradan Vilayât-ı Sitte diye adlandırılacak bölgeler içerisinde olması, Rusya'nın Ermeni Meselesindeki rolü göz önüne alındığında, bu seyahatin bilimselliği ve masumiyeti hakkında şüphe uyandırmaktadır.

[6] BOA, HR. MKT, 19/3.

[7] BOA, HR. MKT, 660/12. Sefirin okullarla ilgili tahriratı için bkz. BOA, Hariciye Siyasi Kalemi (HR. SYS), 1362/70.

önemli katkılar sağlayacağı ortaya çıkmıştı.[8] Batum'da makinelerle çay üretimi ilk kez 1898'de Saliburi Çay Fabrikası'nda gerçekleştirilmiş, bir yıl sonra Çakva Çay Fabrikası üretime başlamıştır. Rus hükümeti tütün ve üzüm sanayiini de yeniden ele aldı. 1902'de Batum'da iki tütün fabrikası bulunmaktaydı. Artvin'de ise Batum'dakinin iki misli kadar tütün üretilmekteydi.[9]

Rusya büyük yatırımlarına rağmen olumsuz iklim koşulları ve diğer etkenler yüzünden istediği düzeyde verim alamamaktaydı. Petersburg Sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa, Bâbıâli'ye gönderdiği 1901 tarihli tahriratında, o yılın tamamen zararla geçtiğini, tarlaların işlenmesi için hükümetin çiftçiye milyonlarca ruble dağıttığını yazmıştır.[10] Bununla birlikte 20. yüzyılın başında kuruluşu tamamlanan çay, mandalina ve bambu plantasyonları sayesinde Batum cazibe merkezi haline gelirken, nüfusun buraya akması gayrimenkul fiyatlarını yükseltmiştir. Nihayet 1908 yılında tarımla ilgili bir cemiyet kurulmasıyla subtropik kültürün Batum'a yerleşmesi tamamlanmıştır. Cemiyet, zirai eğitimi vermiş, tarım fuarı düzenlemiş, Japon mandalinası fidanlığı kurmuş, yeni ürünlerin yetiştirilmesini öğretmek amacıyla kurslar düzenlemiş, tarım sahalarını zararlı yaratıkların istilasından korumak için aşılama ve ilaçlama tekniklerini öğretmiş, çiftçiye tohum ve ilaç dağıtmıştır. Küçük üreticiye bankalar yoluyla kredi verirken, Osmanlı döneminde başlatılmış olan menafi sandıkları uygulaması da devam etmiştir. Devlet ve kamu imkânlarının bu şekilde seferber edilmesi Batum'a güçlü bir tarımsal yapı kazandırmış olmakla birlikte, alınan sonuç Rus hükümetinin beklentilerinin altında kalmıştır. Bunun sebebi yolların yetersizliğine bağlanmıştır.[11]

Batum'da bunlar olurken, II. Abdülhamid idaresindeki Türkiye de ziraat alanında reform niteliğinde düzenlemeler yapmaktaydı. Dönemin tarım politikası, mevcut ürünlerin rekoltesinin yükseltilmesi ve -Rus hükümetinin yaptığı gibi- ülkede bilinmeyen ürünlerin ekimlerinin denenmesi olarak iki temel hedef üzerine kurulmuştu. Bunun yanında, Avrupa sanayiinin ihtiyaç duyduğu ürünlerin yetiştirilerek ülkeye girdi sağlanması düşünülmüştü. Tarım politikasını belli bir program dâhilinde yürütmek isteyen devlet, dokuz pilot bölgede numune çiftlik ve tarlaları kurmaya girişmişti. Trabzon çiftlik projesinin dışında bırakılırken, daha küçük bazı politikalardan faydalanmıştır. Esasen Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Trabzon Limanı'nın önem kazanması bölge ekonomisine bir hareketlilik kazandırmış ve bu da tarım sektörüne olumlu yansımıştı, fakat toprak kayması ve diğer afetlerin ekim alanlarını tahrip etmesi, insan gücünün salgın hastalıklar yüzünden heba olması ve diğer etkenler bu hareketliliği zayıflatmıştı. Devlet 1880'li yılların sonlarında kuraklık nedeniyle ürünleri kavrulan Trabzon,

[8] Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum*, s. 163-165.
[9] Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), s. 25.
[10] BOA, HR. SYS, 1370/68. Aynı yıl Rus hükümeti tarafından Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame'ye birinci rütbeden *aigle blanc* (beyaz kartal) nişanı verilmesi hakkında bkz. BOA, İrade Taltifat (İ. TAL), 245/11.
[11] Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum*, s. 166-168.

Tirebolu, Fatsa ve Çarşamba ahalisine yemeklik ve tohumluk mısır yardımında bulunmuştu. Çarşamba Kaymakamı'nın talebi üzerine, Bâbıâli 1888 yılında yörede yetiştirilen mısırın ihracını durdurmuştur.[12] Ziraat Bankası'nın elde ettiği kârın bir kısmıyla 1891 yılında Amerika'dan ithal edilen arpa tohumu Adana, Bursa ve Sivas'ın yanında Trabzon vilayetinde ekilmiş, bu ekimler üç yıl sonra, demiryolu güzergâhındaki numune çiftlik ve tarlalarına 500 kile arpa tohumu dağıtılacak kadar başarılı olmuştur.[13] Temel besin ve ticaret maddesi mısırın yaygınlaştırılması amacıyla, mevcut türlerinden farklı olarak, 1894 yılında Trabzon'a ithal bir cins mısır tohumu gönderilmiş, bunlardan alınan verim çiftçiyi ümitlendirmişti.[14] Bir yıl sonra ise yine Trabzon'da deneysel ekiminin yapılması amacıyla pirinç ithal edilmiştir. Trabzon'un patatesle tanışması da bu tarihlere tekabül eder. Quataert, patates ekiminin Kırım Savaşı'ndan sonra Bursa ve Harput gibi vilayetlerde konsolos ve benzeri görevlilerin eliyle başlatılmasından hareketle, Trabzon'a da yabancılar tarafından sokulduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Ekimler ümit vermiş olacak ki, devlet 1894 yılında Trabzonlu üreticiye ithal patates tohumu dağıtmıştır. Çiftçilerin ekim tekniğini ve bakımını kavramak için kitapçıklar tedarik etmiş olmaları patatesten duyulan kitlesel memnuniyet hakkında fikir vermekteydi.[15] Numune tarlası projesine benzeyen ikinci program gereği, 1896 yılında, aralarında Trabzon'un da bulunduğu bazı vilayetlerin ziraat müfettişlerinden, yörelerinin en umut verici mevkilerini bildirmeleri istenmişti. Sivas ve Trabzon müfettişliğini birlikte yürüten Manuk Efendi Samsun'da bir arazi belirlemiş ve burada deneme amaçlı olarak pamuk, hayvan yemi ve susam ekilmiştir.[16]

Trabzon, Anadolu'nun muhtelif yerlerine modern tarım aletleri dağıtılması politikasından da yararlanamamıştır. Burada yerli zanaatkârlar tarafından yalnızca yöresel ihtiyacı karşılayabilecek ölçekte alet üretilmekteydi. Quataert, Trabzon'un verimli bir toprağa, mükemmel bir mülk ve şahıs güvenliğine, denize açılan iyi derecedeki karayollarına ve bölge dışından getirilen gıda maddelerine bağlı yoğun bir nüfusa sahip olduğu halde, reform programının dışında bırakılmasını şaşkınlıkla karşılamaktadır. Oysa modern pulluk gibi pahalı olmayan basit aletlerin dağıtılması buradaki üretkenliği arttırılabilir ve gıda tüketiminde dışa bağımlılığı azaltabilirdi. Tuhaftır ki bölge, Anadolu'nun birçok yerinde ve Rumeli şehirlerinde tarım aleti pazarlayan yabancı satış acentelerinin ilgisini de çekmemişti.[17] Daha ilginci, Batum, Çin ve Japonya'dan getirtilen çay fidan ve tohumları Bursa, Selanik, İstanbul ve Aydın gibi bölgelerde denendiği

[12] BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 1499/47; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Kullanımı ve Mısır Tarımını Geliştirme Çabaları", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, VIII/2, (2006), s. 120.

[13] Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s. 166.

[14] BOA, Yıldız Perakende Orman Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y. YRK. OMZ), 1/84, lef 1.

[15] Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 253-261.

[16] Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 116.

[17] Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 142-149, 157.

halde Karadeniz sahillerinin böyle bir çalışmaya konu edilmemesidir. Hâlbuki 1870'lerin ortalarından beri vilayetin muhtelif yerlerinde Çin çayı yetiştiği resmî kayıtlara girmişti. Dahası, hakiki çay bulamayan ahalinin ona benzeyen bitki yapraklarını aynı amaçla içtikleri yerleşik bir kültür söz konusuydu.[18] Hükümetin çalışmalarını yakından takip eden basın organları, yörenin iklim ve toprak formasyonu açısından çay yetiştiriciliğine müsait olduğunu sürekli yazmakta idiler. Mesela Coşkunoğlu Yosefaki, Cezayir ve Rusya'daki çaycılık faaliyetlerinden hayranlıkla söz ettiği 1894 tarihli makalesinde, Uzak Doğu'nun çay yetişen bölgeleriyle aynı şartlara sahip arazinin Osmanlı ülkesinde de mevcut bulunduğunu bilimsel verilerle ortaya koymuş, denemelerin Karadeniz bölgesinde yoğunlaştırılması çağrısında bulunmuş, çayın iktisadi değerine dikkat çekmişti.[19] Fakat hükümetin tutumu değişmemiştir. Doğal engellerin ve ilkel yöntemlerin yanında, ürün tercihlerindeki hata bölgedeki tarım politikalarını başarısızlığa sevk etmiştir. Yaygın ekimi yapılan mısır ve hububat ile bakliyat yetiştiriciliği toprağın her yıl işlenmesini zorunlu kılmaktaydı ve özellikle olgunlaşma döneminde düşük neme ve bol güneşe ihtiyaç göstermekteydi. Ziraatın kol gücüyle yapıldığı yörede, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında hububat tarımının üstünlüğünü koruması tarım politikasındaki başıbozukluğu yansıtmaktaydı.[20]

Batum ile Karadeniz'in Türk sahilleri arasındaki benzerlik yabancıların da dikkatini çekmekteydi. Daha 1894 yılında Batum'un da bağlı olduğu Kutaisi guberniyasından Anthuvan Leopolidovich Rodzinski ve arkadaşı Rize'de birkaç gün kalmışlar, Batum'daki bir bahçeye dikmek üzere buradaki portakal, kübbad ve başka bazı ağaç fidanlarından satın alarak ülkelerine dönmüşlerdi. Olayı Lazistan Mutasarrıfı Arif Paşa'dan öğrenen Trabzon Valisi Kadri Paşa Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 11 Ocak 1895 tarihli tahriratında, endemik özelliğe sahip fidanların dışarıya satılmasının sakıncalarından bahsetti. "Rize havalisinde neşvünema bulup ihracatı senevî epeyce bir yekûn teşkil eden limon ve portakal ağaçlarının" iklimi Rize'ye çok benzeyen Kutaisi'ye taşınması neticesinde orada yaygınlaşacağını, bu durumun Rizeli üreticiye zarar vereceğini, zaten çok sınırlı olan bölge ekonomisinin ve ihracatının darbe yiyeceğini dile getirdi. Konu hakkında Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin görüşü soruldu. Ziraat Nezareti, üreticilerin çok kazanmak hırsıyla fidanları külliyen satmaya kalkışabilecekleri ihtimalinden hareketle söz konusu türlerin tükenebileceğini, bu olmasa bile

[18] Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), s. 97.

[19] "… *Devlet-i Aliyye'nin 28 ilâ 31 paralelleri arasında bulunan ılıman iklim sahasında çay ekilebileceğini kabul etmek pek tabiîdir. Zaten bu mahsul Çin ile Japonya'nın 25 ilâ 31 paralelleri arasındaki ılıman iklim kuşağında ekilmektedir. Şimdi bir taraftan çayın yüksek oranlarda tüketildiğini, diğer taraftan da memleketimizce yeni bir gelir kapısı açılacağını hesaba katarak Çin'den ve Japonya'dan çay tohum ve fidanı getirtilerek münasip mahallerde yetiştirilmesini hükûmet-i seniyyeden bekleriz*." (Yosefaki, "Çay", *Osmanlı Terakkî-i Ziraatı*, nr. 16, 29 Rebîulâhir 1312, s. 247).

[20] Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, X/9, (2010), s. 48-49.

ürünlerin Kutaisi'de bollaşmasının ileride rekabet doğurarak fiyatları düşüreceğini, neticede "zaten fakir ve ticaretleri hemen buna münhasır" ahalinin büsbütün sefaletine sürükleneceğini belirterek satışın durdurulmasını istedi. Bunun üzerine fidan satışı yasaklandı.[21] Böylece Kadri Paşa sayesinde hem çiftçi hem de önemli bir gelir kapısı korunmuş oldu. Bundan birkaç ay sonra Almanya'nın Batum konsolosunun oğlu bir arkadaşıyla birlikte Kurâ-yı Seb'a (İkizdere) civarında bitkisel araştırma yapmak istemişti. Mutasarrıf Arif Paşa konuyu valiliğe iletince Kadri Paşa, bunların İstanbul'dan izinli gelen seyyahlara benzemediklerini ve gitmek istedikleri mevkilerin askerî önemi haiz yerler olduğunu belirterek, Bâbıâli'den emir gelinceye kadar oyalanmalarını istedi. Nitekim Bâbıâli de, genç Almanların "hal ve hareketleri kendilerine sezdirilmeyecek surette tarassud edilmek" şartıyla istedikleri mevkie gitmelerinin uygun olduğunu bildirdi.[22] Ziraat Nezareti yine yerli üretimin zarar göreceği kaygısıyla 1907 yılında Trabzon'dan Rusya'ya fındık fidanı satışının durdurulmasını isteyecek, "servet-i mahalliyyenin muhafazası" için Şûrâ-yı Devlet kararıyla satış yasaklanacaktır.[23]

Abdülhamid hükümeti Amerika'daki zirai gelişmeleri takip ederken, Avrupa ülkelerine ve Rusya'ya giden temsilcilerinden de bu konuda bilgi istemekteydi. Muhtemelen Petersburg Sefiri Ahmed Şakir Paşa'ya[24] ait 1884 tarihli ve rapor mahiyetindeki altı sayfalık defterde, adı geçen kavimlerin tarihleri, sosyoekonomik yapıları, yaşadıkları bölgenin coğrafi özellikleri anlatılmış, ancak zirai hayata çok kısa yer ayrılmıştır. Elbruz ve Kazbek dağlarının ormanlarla kaplı olduğunu belirten yazar, Gürcistan'ın mümbit vadilerinden, sıcak ikliminden ve bereketli arazisinden söz etmiştir.[25] Padişahın yaverlerinden Yusuf İzzet Paşa da Tahran izlenimleri arasında, yol üzerindeki Batum'un demiryoluyla limanından

[21] BOA, DH. MKT, 339/40; BEO, 565/42360.

[22] BOA, BEO, 617/46274. Bu tarihlerde maden ve ziraat sahalarında inceleme yapmak amacıyla Anadolu'ya gelmek isteyen Rus araştırmacıların çokluğu dikkat çekmektedir. Örneğin ziraat mütehassısı Potiyanov Harput, Malatya, Sis, Konya ve İzmir güzergâhında inceleme yapmak için izin istemiş, II. Abdülhamid bunu bir süre geciktirmiş ise de Potiyanov 1895 Haziran'ındaki ikinci müracaatı üzerine izni koparmıştır (BOA, İrade Hariciye (İ. HR), 348/11; Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi (HR. TH), 159/49). İlgili valilere gönderilen emirde, Rus uzmana gerekli kolaylığın gösterilmesi, bunun yanında "her gûne hareketinin kendisine ve saireye asla sezdirilmeyecek surette nazar-ı teftiş ve takayyüd altında tutularak şüpheyi dâ'î ve mugayir-i marzî bir hal ve muamelesi hissolundukta hemen şifreli telgrafla" Sadaret'e bildirilmesi istenmiştir (DH. MKT), 398/2, lef 1). Rus bilimadamı Simon Pavarov 1904'te Adana ve Halep'te tetkiklerde bulunmuştur (BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayât Maruzatı (Y. PRK. UM), 72/93; BEO, 2486/186405). Petersburg Nebatat Bahçesi Başmüdürü Foçenkov ise 1912'de Rumeli bölgesini seçmişti. Edirne, Manastır, Selanik, Yanya, Kosova ve İşkodra valilerine gönderilen emirde, "emsâli veçhile teshilat ifası" istenmiştir (BOA, Dâhiliye Nezareti İdare Kısmı (DH. İD), 28-2/4). Yine padişahın izniyle Alman doktor Vick de 1906 yılında Trabzon, Sivas, Adana, Konya ve Karaman'da bitki incelemelerinde bulunmuştur (BOA, Yıldız Maruzatı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 76/8; DH. MKT, 1082/56).

[23] BOA, DH. MKT, 1160/25.

[24] 1878-1889 yılları arasında Petersburg büyükelçiliği yapan Ahmed Şakir Paşa, Rusya'nın sosyoekonomik toparlanma sürecine yakinen tanıklık etmiş ve gözlemlerini zaman zaman Bâbıâli'ye rapor etmiştir. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa (1838-1899)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), s. 21-22.

[25] BOA, Yıldız Perakende Arzuhaller ve Jurnaller Maruzatı (Y. PRK. AZJ), 7/57.

bahsetmiş, tarım konusuna hiç değinmemiştir.[26] Fakat Tiflis Başşehbenderi Refet Bey, İstanbul'un emri üzerine Kafkasya'daki pamuk yetiştiriciliğine ve uygulanan yöntemlere dair 1905 yılında ayrıntılı bir rapor sunmuştur.[27] Petersburg Sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa ise iki yıl sonra, pamuk ziraatı ve ticaretine dair kapsamlı bir raporla birlikte 11 kitap göndermiştir.[28]

1908 Devrimi ve Tarımda Zihniyet Değişimi

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında Rusya'dan yemeklik mısır alımının devam etmesi, Erzurum valisinin 1858'de dile getirdiği mısır yetiştiriciliğini geliştirmeye ve ithalatı azaltmaya dönük talebinin, yarım asır geçmesine rağmen karşılık bulmadığını göstermektedir. Kaldı ki hükümet o yıl, aşırı biçimde genişleyen zahire açığını kapatmak için, Rusya'dan başka Romanya ve Marsilya'dan alınan buğday, arpa, mısır ve una uygulanan gümrük vergisini bile geçici olarak kaldırmıştır.[29] Bu dönemde Karadeniz kamuoyu sadece tarımdaki geriliği değil, kentsel sorunları da, Rus idaresi altında kalkınmış bulunan Batum'la karşılaştırmaktaydı. Belediye meclisinin 1908 yılındaki değerlendirme toplantılarının birinde, yol, kaldırım ve lağımların durumu ele alınmış, Karadeniz sahilindeki şehirlerin en önemlisi olmakla beraber tarihî kıymeti de bulunan Trabzon'un geri kalmışlığının üzüntü yarattığı, yanı başındaki Batum'un mamuriyeti ile kıyaslandığında üzüntünün ikiye katlandığı dile getirilmişti.[30] Tarımda zihniyet değişikliği ihtiyacının birtakım bürokratlar ve entelektüeller tarafından yüksek sesle ifade edilmeye başlandığı Meşrutiyet Türkiye'sinin tezlerinden biri de, Batum'da uygulanan sistemin Karadeniz bölgesine aktarılması idi. Örneğin 1911 Mart'ında Batum Şehbenderliğine atanan Edhem Bey, Çakva ve çevresinde yetiştirilen bambu ağacının ticari niteliğinden ve Rus ekonomisine sağladığı katkıdan bahseden bir raporu Bâbıâli'ye sunmuştur. Edhem Bey raporunda çaya da yer vermiş, bunun Osmanlı coğrafyasına uyum sağlayabilecek bitkilerden olduğunu belirterek girişimcilere tavsiye etmiştir.[31] Bundan üç yıl sonra İstanbul'da yayımlanan bir ziraat dergisi Rus çaycılığındaki ilerlemeye dikkat çekerek, Türkiye'nin Batum'a komşu topraklarının aynı iklim özelliklerine

[26] BOA, Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MYD), 17/73, 18 M 1314/29 Haziran 1896.

[27] BOA, Hariciye Nezareti İdare Kısmı (HR. İD), 2021/34. Söz konusu rapora ulaşılamamıştır.

[28] BOA, Bâbıâli Evrak Odası (BEO), 2849/213651. 1898 yılında bazı büyük başkentlerdeki sefirlerden, bulundukları ülkelerde büyük suçlardan mahkûm olanlara verilen cezaların türleri ve niteliği hakkında rapor göndermeleri istenmişti. Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa, Rus hükümetinin bir süredir sürgünleri Sibirya şimendiferleri inşaatında çalıştırdığını, bunlara serbest işçilerin aldıklarının onda biri kadar yevmiye belirlendiğini, ancak ücretlerini hemen ödenmeyip cezalarının bitiminde toptan verileceğini yazmıştı. Bu rapordan dolayı İstanbul'da, mahkûmların Trablusgarp ve Yemen gibi bölgelerin tarım işlerinde çalıştırabileceği tartışılmıştır (BOA, Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 27/88).

[29] K. Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır", s. 124.

[30] Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014, s. 307

[31] Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum*, s. 166.

sahip olduğunu vurgulayacak, hükümetin bu işte çok geç kaldığından yakınacaktır.[32]

Trabzon'un yükseltileri, sık sık sel baskınına ve heyelana uğraması gibi nedenlerden dolayı tarıma elverişli olmadığını düşünen, bu nedenle hükümeti hayvan yetiştiriciliğine yönelmeye çağıran görüşler daha gür biçimde ifade edilmekteydi. İsmail Ziya, II. Abdülhamid idaresinin ısrarla tarımı teşvik ettiğini, ahalinin yaylalarda tarlalar açtığını, fakat kazanmak bir tarafa ihtiyacını karşılayacak mahsulü bile alamadığını, vergisini ödemek için hayvanlarını satmak zorunda kaldığını ve neticede sefalete düştüğünü yazmıştır. "Trabzon vilayeti mülk-i Osmanî'nin adetâ İsviçre'sidir" diyen yazar, bölgenin yaylakları ve ormanlarıyla hayvancılığa daha müsait olduğunu ileri sürmüştür.[33] Trabzon'un ziraat memleketi olmadığını savunan Abdülvahab Hayri de 1913'te yayımladığı kitabında, başka yatırım alanı bulunmadığı için tarımın zorunlu uğraş alanı olarak yerleştiğini ifade etmiştir.[34]

Yeni dönemde tarım sanayiine yönelik bilgi ve ilgiyi arttırmak amacıyla sergi ve geziler düzenlenmiştir. Selanik'te yayımlanan *Ziraat Gazetesi* yazar kadrosu ile Mithat Paşa Sanayi Mektebi hocalarından bir grup, modern aletlerin tanıtımını yapmak üzere 1912 yılında Trabzon'a gelmişlerdir. Yüz elli parçaya yakın aletler içerisinde benzinli ve motorlu taşıtlar, tohum ekme ve hasat aletleri, yağ ve peynir yapmaya mahsus makineler bulunmaktaydı. Sergi üretici nezdinde heyecan yarattığı için 1913 ve 1914 yıllarında tekrarlanmıştır. Bu dönemde Rusya'ya elma ve portakal ihraç edebilecek kadar mahsul alınmakta ise de, ilkel yöntemler varlığını sürdürmekteydi. Sergilerin ve diğer faaliyetlerin somut bir neticesi görülememekle birlikte, halkın zihnî bir dönüşüme açık olduğu izlenimi uyanmıştır.[35] Yine de inşaat, fırıncılık, pastacılık ve benzeri sektörlerde, özellikle mevsimsel işçi olarak ziraat mevsiminde Batum'a gidenlerin sayısındaki artış önlenememiştir.[36] Dönemin uzun vadede yarar getirecek tek ciddi adımı, numune çiftliği teşebbüsüdür. Abdülhamid dönemindeki başarısız girişimden sonra yeniden ele alınan örnek tarlalar projesinin bu defa hacmi daraltılırken, pilot bölge sayısı arttırılmış ve Trabzon da projeye dâhil edilmişti. Trabzon Numune Çiftliği'nin plan ve projesini hazırlama görevi, belediye azasından ziraat mühendisi Xenocrate Stratigopoulos'ya verilmişti. Stratigopoulos ilk hazırlıkları yapmış, fakat Harb-i Umûmî'nin başlaması üzerine proje durmuş, kendisi de Batum'a gitmişti. Savaş bitince Belediye Reisi Ahmed Bey projeyi yeniden gündeme getirdi. Belediye Meclisi "Avrupa usulü üzerine" bir numune çiftliği ile ziraat istasyonu kurmaya karar verdi. Stratigopoulos Trabzon'a çağrıldı. Stratigopoulos daveti heyecanla kabul etti. Sulama, elektrik donanımı ve diğer işler

[32] "Bahrisiyah Sahillerinde Çay Ziraatı", *Felahat*, nr. 24, 1 Mart 1330, s. 380.
[33] İsmail Ziya, "Teşebbüs Hakkında-5", *Sadâ-yı Millet*, nr. 14, 13 Şevval 1327/28 Ekim 1909, s. 1.
[34] Abdülvahab Hayri, *İktisadî Trabzon*, haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 72.
[35] Aksoy, *II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, s. 290-293.
[36] BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât Kısmı (DH. TMIK. M), 217/25.

için mühendisler belirledi. Kendisi gelinceye kadar arazi tahsisinin yapılmasını istedi. Batum'dan tohumluk patates, sıska soğan tedarik edebileceğini, patates ve soğanın şimdi ekilmesi halinde Kasım'da mahsul alınabileceğini, çay ve mandalina fidanlarının da ekim mevsimine kadar muhafaza edilmesi gerektiğini yazdı. Mandalina, bambu ve çay için Batum'dan on Çinli işçi ile bir de tercüman getirebileceğini belirten Stratigopoulos, bunların maaş durumlarını da sormuştu. Taraflar arasında seri biçimde cereyan eden telgraf haberleşmesinden, Stratigopoulos'nun bütün şartlarının kabul edildiği anlaşılmakta, Ahmed Bey'in açıkça "işe başlamak üzere arkadaşları alıp gelesiniz" dediği görülmektedir. Nitekim iki mühendis ile işçiler Eylül'de, Stratigopoulos da 15 Ekim tarihinde Trabzon'a gelir. Fakat değil diğer hazırlıklar, arazi tahsisinin bile yapılmadığını görür. Aynı gün Sadaret'e tahrirat yazıp belediyeyi şikâyet eder. Beraberinde getirdiği ve ayrıca Batum'da gönderilmeyi bekleyen tohum ve fidanların bozulmasından duyduğu endişeyi dile getirir. Mühendislerin ve işçilerin bu durumda bir şey yapamayacakları gibi, geçim sıkıntısına düşeceklerinden söz eder. Mevcut tohum ve fidanların bozulmaması için hiç değilse yöre çiftçisine dağıtılması için izin ister. Stratigopoulos, Fransızca ve Türkçe olarak hazırladığı Trabzon Numune Çiftliği Osmanlı Ziraat Şirketi'nin 25 sayfalık içtüzüğünü de yazısına eklemiş, projenin hayata geçirilmesi için yerel idarecilere emir verilmesini istemiştir.[37] Stratigopoulos'nun yazısının İstanbul'da nasıl bir karşılık bulduğu bilinememekle birlikte, projenin hayata geçmediği malumdur.

Deneysel ekimler konusunda işçilik ve ticaret amacıyla Batum ve civarına giden yöre erkeklerinin getirdikleri bitki fidanlarını özel arazilerinde amatörce ekmeleri daha başarılı sonuçlar vermekteydi. Rize ve Artvin kırsalında birçok aile çaycılığa bu suretle başlamıştı. Gönüllü girişimcilerden birisi de Rize Ziraat Odası Reisi Hulusi Bey'dir. Hulusi Bey, Rize ile Batum'un benzerliklerini göz önüne alarak 1912 yılında oradan tedarik ettiği tohumları bahçesine ekmiş ve çay filizleri yükselmeye başlamıştı. Fakat Cihan Harbi'nin başlaması ve Rize'nin Ruslar tarafından işgali üzerine göç etmek zorunda kalınca, çalışmaları sekteye uğramıştır. Hulusi Bey savaşın bitip sınırların yeniden belirlenmesinden sonra 1919 yılında memleketine geri döndüğünde çay konusuna eğilmeye devam edecek, deneyimlerinin sonucunu Hariciye Nezareti'ne ve ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi hocalarından Ali Rıza Bey'e takdim edecektir.[38] Ancak amatör denemeler sahiplerine küçük kârlar bıraksa da, bunların ülkesel ölçekte bir değer ifade etmediğini belirtmek gerekir.

Sovyet Rusya'yla 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Batum'un Osmanlı Devleti'ne iadesi yeni bir sayfa açmıştır. Zira oradaki pek çok ordu malzemesi, askerî ve sivil bina, petrol yatakları, tarım işletmeleri ve çay

[37] BOA, Sadaret Divan-ı Hümâyûn Kalemi (A. DVN), 65/41.
[38] Ekrem Karadeniz, "Türkiye'ye Çay Hangi Tarihte Nasıl Girdi?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 8, (1979), s. 63-65.

plantasyonları Türkiye'nin eline geçmişti. Bâbıâli, Batum'da mülki örgütlenmeyi ve diğer düzenlemeleri yapmak üzere Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'in başkanlığında en seçkin mülkiyeli, asker, hukukçu, iktisatçı ve ziraatçı bürokratları Mayıs'ın başında oraya göndermişti.[39] Batum'da iktisadi hayatı canlı tutan iki üründen biri petrol, diğeri çaydı. Rus çaycılığının babası sayılan Popov'un Çakva'da kurduğu üç çay plantasyonu ile bir işleme fabrikası bulunmaktaydı. Çaycılık Çinlilerin kontrolündeydi. Popov'un 1893'te davet ettiği Çinli Laou Djen Djaou bahçeleri modern teknolojiyle düzenlemiş, daha sonra devlet çay işletmelerinin başına getirilmiş, 1918 yılına kadar Çay Fabrikası müdürlüğünü yürütmüştü.[40] Batum'da Türk idaresi yeniden kurulurken Rusların oluşturduğu teşkilatın bozulmaması emrine uygun olarak, Popov'un meydana getirdiği plantasyonların ve çay işleme fabrikasının başına yeni idareciler atanmış, küçük görevdekilere dokunulmamıştır. Uzun süredir faydalı bitkiler deneme istasyonu müdürü olarak görev yapan Palatini Efendi, Nebatât-ı Müfide Bahçesi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.[41] Bu arada ürünlerin hasadı ve pazarlaması konusunda karışıklık yaşanmıştır. Batum Mutasarrıfı Mehmed Cemil Bey, "Batum ve civarındaki mandarin bahçelerinden bu sene on milyon derecesinde mahsul alınabileceğini" ancak vaktinde Karadeniz'in güney sahillerindeki iskelelere ve Gürcistan'a sevk edilememesi halinde portakal ve mandalinaların çürüyeceğini, dahası yıllardır türlü zahmetlerle vücuda getirilen bahçelerin harabeye dönüşeceğini belirterek acilen nakliye gemisi istemiştir. Bâbıâli savaş halinden ötürü gemilerin uygun olmadığı bildirince Cemil Bey hiç değilse mandalinaların İstanbul'a ve yabancı devletlere götürülüp karşılığında Batum'a hububat getirilmesini istemiştir. Dâhiliye Nazırı Fethi Bey bunu kabul etmiştir.[42]

Batum'un anavatana ilhakı Karadeniz kentlerinde yeni umutlar doğururken, buradaki çaycılık ve diğer ürünler konusundaki birikimin sahil kentlerine aktarılmasının zorunluluğunu vurgulayan görüşler ileri sürülmüştür. Maliye müfettişi olarak Batum'a giden Faik Nüzhet, oradaki zirai yapıyı ve çayın geleceği hakkındaki düşüncelerini içeren mektubunda, Çakva ile aynı iklime sahip Rize'de de çay yetişebileceğini belirtmiştir. Nüzhet'e göre, ağır rüzgârların taşıdığı buharların, üç tarafı dağlarla çevrili Güney Kafkasya sahillerinde meydana getirdiği sıcak nem muhtelif meyve ve sebzeler yetişmesine imkân sağlamaktaydı. Şehrin dış kesimlerinde büyük emeklerle vücuda getirilmiş geniş nebatat bahçesinde Türkistan, Çin, Japonya ve diğer uzak ülkelere mahsus bitkiler özenle yetiştirilmişti. "Batum ve havalisinin suret-i mahsûsada kaydedilmeksizin geçilemeyecek bir mahsulü vardır ki o da çaydır" diyen Nüzhet Bey, yıllar önce

[39] Mustafa Bakan, *İşgalden Kurtarılan Batum'da Osmanlı Yönetiminin Kurulması (14 Nisan 1918-30 Ekim 1918)*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2004, s. 62-63.

[40] BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Beşinci Şubesi (DH. EUM. 5. Şb), 72/31; HR. SYS, 2457/66.

[41] BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH. İUM), 20-19/13-57, 30 Z 1336/7 Ekim 1918.

[42] BOA, DH. İUM, 20-20/13-25. Bu tarihlerde Batum'un iaşe meselesi, zahire ihtiyacı, un, yağ ve gaz gibi temel ihtiyaçların karşılanması konusunda hayli sorun yaşanmıştır. Batum'un ihtiyaç duyduğu maddelerin çok azı gönderilebilmiştir (Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 272-275).

Selanik Ziraat Mektebi'ndeki başarısız denemeleri hatırlatarak, şimdi yeni bir fırsat doğduğunun ve Rize'de sistemli bir programla çay ziraatının başlatılmasının öneminin altını çizmiştir. Çakva'daki görevlilerin bilgi ve deneyimlerinin avantaj sağladığını belirten yazar, yörenin sosyoekonomik şartlarının düzelmesi için çaycılığı kaçırılmayacak bir fırsat telakki etmekteydi.[43]

Güney Kafkasya'nın zirai yapısını ve ekonomik durumunu incelemesi için görevlendirilen Halkalı Ziraat Mektebi muallimi Ali Rıza Bey ise, Kars, Ardahan ve Rize'yi gezdikten sonra asıl tetkik sahası olan Batum'a geçerek, mandalina, limon, portakal, bambu ve çay gibi ılıman iklim bitkilerin yetiştiği Kafkasya kıyı bölgesinin toprak ve hava özelliklerini incelemiştir. İşgal sırasında Ruslar tarafından derlenmiş olan Rize'yle ilgili meteoroloji kayıtlarını da ele geçiren Ali Rıza Bey bütün bu verilerden hareketle bölgelerin ekolojik açıdan benzerliklerini tespit etmiş, notlarını rapora dönüştürerek ilgili bakanlığa sunmuştur. Rapor 1921 yılında, *Yeni Ziraat Gazetesi*'nin 10. sayısından itibaren "Anadolu'nun İstikbâl-i Ziraîsi" köşesinde tefrika edilmiş;[44] Cumhuriyet'in ikinci yılında kitap olarak basılmıştır.[45] Ali Rıza Bey, 20. yüzyılın uluslararası siyasetinde tarıma dayalı ekonominin oynayacağı role işaret ederek, "*başka milletlerin uzaklarda aradıkları ve hatta uğrunda kan döktükleri mahsulât-ı zirâiyyenin birçoğu*"nun Türk millî sınırları içerisinde bulunduğunu, Türkiye'nin arazi ve iklim yapısı ile geleneksel kültürünün tarım sektörüne bağlanmayı zorunlu kıldığını dile getirdikten sonra, Rus idaresinin bilimsel ve teknik şartlarla oluşturduğu Batum modelinin Türkiye'de ve bilhassa Doğu Karadeniz Bölgesi'nde uygulanabilirliği hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Batum'un jeolojik ve ekolojik şartlarından farksız olan Karadeniz'in Türk tarafındaki sahilinin başta çay olmak üzere, portakal ve mandalinanın Anadolu'dakilerden farklı türlerine ve bambuya uygunluğunu dile getirmiştir. Raporun önemi, belirtilen bitkilerin yetiştirilmesinin gelecekteki faydalarına işaret eden, iç tüketimin yanı sıra uluslararası ticarette büyük yere sahip ürünlerin botanik mahiyeti ve ekonomik anlamı üzerinde duran ilk eser olmasından ileri gelmektedir.

Cumhuriyet Hükümetlerinin Tarım Programında Batum

Mondros Mütarekesi'nin ardından, Batum'un önce İngilizlerce işgali, bunların 1920'de çekilmesinin ardından Gürcistan tarafından ele geçirilmesi, çalışmaların başlamadan durmasına yol açmıştır. Ancak Türk hükümeti Artvin, Rize ve sahilin daha batı kesimlerinde çay ve diğer ürünler için uygulayacağı politikalarda Gürcü ve Rus idareleriyle işbirliğini devam ettirmiştir. Osmanlı'nın son yıllarında zirai modernleşme yönünde verilen teorik ve uygulamalı çabaların oluşturduğu birikim, Cumhuriyet hükümetinin bölge tarımını canlandırmaya

[43] Fâik Nüzhet, "Batum Mektubu", *Bağçıvan*, nr. I/4, 1 Eylül 1334, s. 75-77.
[44] Yazının Batum bölümünü içeren birinci dizisi için bkz. Ali Rıza, "Cenûb-ı Garbî Kafkasya Hakkında Malumat-ı Zirâiyye", *Yeni Ziraat Gazetesi*, 10, 22 Cemâziyelevvel 1339, s. 2-5.
[45] Ali Rıza, *Şimâl-i Şarkî Anadolu ve Kafkasya'da Tedkikât-ı Zirâiyye*, İstanbul: İktisat Vekâleti Yayını, 1340.

dönük adımlarının hareket noktası olmuştur. Yöre halkının kültürel alt yapısı, resmî girişimlere önemli bir destek sağlamıştır. İşsizliğin artıp ekonominin daraldığı bir dönemde, Karadeniz bölgesinde istihdam oluşturmak isteyen hükümet, Ali Rıza Bey'in raporlarını gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Rapora vakıf olan Ziraat Umum Müdürü Zihni Bey, üretme fidanlığı projesini gerçekleştirmek üzere 1923 yılında gittiği Rize'de, Garal Dağı'ndaki 15 dekarlık hazine arazisini fidanlık işine tahsis ettikten sonra Batum'dan getirttiği çay fidanlarını dikmiştir. Daha sonra bizzat Batum'a giderek bahçeleri ve fabrikaları incelemiş, dönüşünde çay, bambu ve narenciye tohumları ile bir de Rus bahçıvan getirmiştir. Tohumları ektikten sonra fidanlığı bahçıvana emanet ederek Ankara'daki görevine dönmüştür. Çalışmalarına hükümet desteği sağlamak amacıyla meclise kanun teklifi sunmuş, 6 Şubat 1924 tarihli ve 407 sayılı kanunla "*Rize Vilayeti İle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun*"un çıkmasını sağlamıştır. Zihni Bey, bir kez daha gittiği Batum'dan temin ettiği fidan ve tohumların bir kısmını fidanlığa diktirmiş, bir kısmını halka dağıttırmıştır.[46]

Esasen bölgedeki bazı şehirlerin ekonomisinin ayakta kalmasının, imparatorluklar döneminden tevarüs eden geleneğin etkisiyle Rus kentleriyle bağlantılı bulunması Türkiye'yi Rusya ile tarımsal işbirliğine icbar etmekteydi. Zira Artvin ekonomisi Batum'a, Kars ekonomisi Leninakan (Gümrü) ve çevresindeki şehirlere bağımlı haldeydi. Bunun ana sebebi sınır kentlerinin nakliye yönünden avantaja sahip olmasıydı. Sovyetlerin Anadolu'ya yakın arazilerden elde ettiği ürünleri İstanbul'a sevki on güne muhtaç iken, bunların karayolu ve demiryoluyla Kars'tan Anadolu'ya sokulması daha kolaydı. Zira 1899 yılında inşa edilen Tiflis-Gümrü-Kars demiryolu hattı 1914'te Sarıkamış'a kadar uzatılmış, ayrıca Harb-i Umumi sırasında buradan Erzurum'a dekovil hattı inşa edilmişti.[47] Ardahan, Artvin ve Iğdır gibi kentlerin demiryolu bağlantıları zaten olmadığından buraların ihtiyaç maddelerini Batum'dan sağlama mecburiyeti sürmekteydi. Belirtilen ilişkiler, savaştan dolayı Kafkaslarla Anadolu arasındaki ticaretin yıllarca duraksamasının zararını çeken Rusya için de önemliydi. Batum ve Artvin ekonomileri birbirlerine o denli bağımlı idi ki, örneğin Artvin'in meyveleri 1923 şartlarında iç piyasada yok pahasına satılırken Batum'da on katı ücrete alıcı bulabilmekteydi. 1922'nin ilk yarısında Batum limanına gelen 699 motorlu yelkenli gemiden 550'sinin Türk bayrağı taşımakta olması bu ilişkiyi en somut biçimde yansıtmaktaydı. Sovyet hükümeti Türk yatırım sermayesini çekmek için dış ticaret rejimini yumuşatmış, Artvin'den Kafkaslara ve Karadeniz limanlarına taşınan ürünlerden gümrüğü kaldırmıştır. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği, Çoruh üzerinden Batum'a kadar taze meyvenin kayıklarla taşınması için 1926 yılında müracaatta bulunmuş; Artvin ve Batum ekonomilerinin birbirinden kopmasını

[46] Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*, (Ankara: Ziraat Vekâleti Yayını, 1939), s. 14; Tevfik Tarkan, *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973), s. 15.

[47] Erdal Bilgiç, *Rus Arşiv Kaynakları Işığında 1923-1939 Arası Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2019, s. 106.

istemeyen Sovyet hükümeti bunu kabul etmiştir.[48] Bu tarihlerde Artvin'den ihraç edilen ürünler arasında portakal, zeytin ve zeytinyağı da bulunmaktaydı. Rusya ise Türkiye'ye pulluk, orak, tırmık gibi tarım aletleri satmakta, Trabzon'un Batum'dan mısır alımı devam etmekteydi.

Osmanlı döneminin tipik bir karakteri olarak Türk ekonomisinde en fazla yerin tarıma ayrıldığı, yeni teknoloji ve yöntemlerin araştırılıp, çağdaş ziraat kadrolarını yetiştirmeye dönük altyapı çalışmalarının yürütüldüğü 1920-1930 döneminde yurt dışındaki gelişmelerin takibi de sürmüştür. Sovyet hükümetinin resmî daveti üzerine Ziraat Vekili Mehmed Sabri Bey 1925 yılının Kasım ve Aralık aylarında bir buçuk ay süren bir Rusya ziyareti gerçekleştirmiştir. Lenin yönetimindeki ülkede 1918 yılından beri, verimliliğin arttırılmasına, zirai teknolojinin geliştirilmesine ve bilinçli çiftçi yetiştirilmesine dönük sosyalist tarım programı yürütülmekteydi. Sabri Bey Leningrad, Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerinde tarımla ilgili banka, sendika, kooperatif gibi kuruluşları; botanik bahçelerini ve işletmeleri incelemiş, izlenimlerini Ankara'ya dönünce *Cumhuriyet*'te yayımlamıştır. Türkiye gibi tarım ülkesi olan ve ihracatının dörtte üçünü tarım ürünleri oluşturan Rusya'nın tarım politikasını, bilimsel ve iktisadî tarım yöntemlerinin okutulduğu yüksek ziraat okullarını, çiftçi sorunlarına cevap veren danışma ofislerini kamuoyuna tanıtmıştır. Sabri Bey'in gezisi Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında tarımda bilimsel bilgi alış-verişi yönünden yeni bir dönemi başlatmıştır. Rus ziraatçı Profesör Jukovskiy 1925-1928 arasında Türkiye'ye gelerek bütün yurdu dolaşmış, topladığı bitki numunelerini ülkesine götürerek laboratuvarda incelemiş ve elde ettiği bulgulara dayanarak Türk tarımına dair Rusça üç eser yazmıştır.[49] Bununla beraber Sabri Bey'in aynı amaçla Almanya'yı da gezdiğini ve onun döneminde Türk tarım politikasında Alman etkisinin daha baskın olduğunu belirtmek gerekir.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrasında ağır sanayiini kurmak üzere kredi ve destek arayışına girişen Türkiye, bir kez daha Sovyet Rusya'ya yöneldi. Başbakan İsmet İnönü başkanlığında kalabalık bir heyet 1932 yılında Rusya'ya gitti. Heyette bulunan ve aynı zamanda Atatürk Orman Çiftliği'nin kurucusu olan Tahsin Bey (Coşkan), muhtelif şehirlerin tarım tesislerini inceleyerek gözlemlerini rapor haline getirmiştir. Rapor, Rusların ziraat eğitimi, devlet tarım tesisleri olan kolhozlar ve sovhozları, bilimsel kuruluşları ve bu arada astragan ve karagül tarımına kadar birçok konudaki birikimi içermekteydi.[50] Fakat Rus tarım kültürünün Türkiye ya da Doğu Karadeniz tarımına ne ölçüde ve ne suretle uyarlanacağı konusundaki değerlendirmelerin rapordaki yerini bilmiyoruz.

---

[48] Bilgiç, *Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, s. 109-119.

[49] Seyfi Yıldırım, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, XXIV/71, (2008), s. 531-533.

[50] Seyfi Yıldırım, "Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmî Geziler ve Bilimsel İşbirliği (1925-1932)", *Bilig*, 57, (2011), s. 235.

Ankara hükümeti artık gelenek halini almış olan yabancı uzman istihdamına devam etmekteydi. Bunlardan biri de turunçgiller ziraatını ıslah etmesi için Antalya'da çalıştırılan İsveçli uzman Dr. Tengwall'dir. Daha önce görev yaptığı Cava'da çaycılıkla da ilgilenmiş olan Tengwall'den Karadeniz Bölgesi'nin çaycılık kabiliyeti konusunda rapor istenmiştir. Tengwall, Hindistan kökenli *tea assamica*nın soğuğa dayanıksızlığından dolayı Rize'de yetişemeyeceğini, Batum'dan getirtilen *tea sinensis* türünün daha uygun olduğunu belirtmiş, bununla birlikte ikisinin melezi olan Seylan çayının denenebileceğini ifade etmiştir. Tengwall'in üç sayfalık raporu kısmen Ali Rıza Bey'in görüşlerine yakın bulunmakla birlikte çaycılığın kalıcı olması için etraflı bir plandan yoksun bulunması yönüyle eleştirilmiştir. Vekâletin teknik kadrosunda bulunan Hatipoğlu'nun, Ali Rıza Bey'in raporundan da esinlenerek Batum çayında ısrar etmesi üzerine 1937 yılında Çakva'dan getirtilen tohumlar ekilmiştir. Denemeler tekrarlanmış, o tarihlerde Edirne'de bulunan Zihni Derin'in de tavsiyesiyle, 1939'da kurulan Fener Fidanlığında yeni ekimler yapılmış, 300 çiftçi ikna edilerek 6.000 dönüm çay fidanlığı vücuda getirilmiştir.[51] 1939 yılını Türk çaycılığının dönüm noktası kabul eden Zihnioğlu, anılarında, Batum'dan getirilen tohumlar başarısız olsaydı çaycılık için verilen bütün çabaların ve beslenen ümitlerin boşa gideceğini belirtecektir.[52] Bu arada yine Batum'dan getirtilen Satsuma cinsi mandalinanın deneysel ekimleri yapılmıştır. Kıyı kesimindeki dar sahada seyrek de olsa yetiştirilen Satsuma fidanları, hava sıcaklığının yetersiz olması nedeniyle bölge ekonomisine katkı sağlayacak bir düzeye ulaşamamıştır, ancak bunları satın alıp Ege ve Akdeniz bölgelerinde diken üreticiler büyük kârlar elde etmişlerdir. Rize'den bu bölgelere Satsuma fidanı ihracı müteakip yıllarda da sürmüştür.[53]

Sonuç

93 Harbi'nden sonra Batum'dan göçüp Anadolu içlerine ve İstanbul'a kadar olan sahil şeridine yerleşen muhacirlerin iaşe ve ibatelerinin yanında, maişetlerini temin maksadıyla kendilerine tarım arazisi tahsisi ve tohumluk yardımı meselesi devleti yıllarca meşgul etmiştir. Zaman zaman yerli ahali ile yaşadıkları

[51] Hatipoğlu, *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*, s. 17-18; Mehmet Kayıran, *Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, 1995, s. 73; Kuzucu, *Bin Yılın Çayı*, s. 131-132; Ali Rıza Saklı, "Cumhuriyet'le Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi", *Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)*, ed. Zehra Aslan ve Mustafa Arıkan, (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018), s. 275-280.

[52] Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara: Tübitak Yayınları, 1998, s. 6.

[53] Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, s. 17. Türk hükümetleri Rusya ile hayvancılık konusunda da ilişki içerisinde olmuştur. Örneğin 1910 yılında Elizavetpol'un Zurnabad köyünde düzenlenen hayvan hastalıkları toplantısına "en muktedir baytarlarımızdan müteşekkil bir heyet-i mahsûsa" gönderilmiştir. (Hüseyin Sadeddin, "Tabâbet-i Baytariyyemize Müteallik Bir Teşebbüs Hatırası", *Şehbâl*, nr. 23, 15 Temmuz 1326, s. 454). Aynı şekilde Ankara hükümeti de 1925 yılında Sıhhiye Vekili Refik Bey'in başında olduğu bir veteriner heyetini incelemeler yapması için Moskova'ya göndermiştir (Yıldırım, "Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme", s. 235).

anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılırsa,[54] muhacirler tarımsal faaliyetleriyle Anadolu'nun sosyokültürel ve ekonomik yapısının değişmesinde rol oynamışlardır. Artvinli ve Batumlu muhacirler iskân yerlerinde kendilerine verilen arazilerin dışında, orman ve meralardan yeni tarlalar açarak tarım alanlarının genişlemesine etki etmişlerdir.[55] Örneğin Çarşamba'ya yerleşen Gürcüler, ormandan dönüştürdükleri arazide çiftçilik yaparak kısa zamanda büyük mülklere sahip olmuşlar ve asırlardan beri oralarda meskûn yerli ahaliye borç verecek kadar zenginleşmişlerdir. Bunlar en fazla mısır tarımı yapmakta, temel besinlerini mısır ekmeği, mısır aşı ve pancar yemeği oluşturmaktaydı. Mısırı hasat ettikten sonra "seren" denilen ahşap ambarlarda muhafaza etmekte idiler.[56] Bununla birlikte Kafkas kökenlilerin ekonomik düzeyi, İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerine yerleşen Balkan muhacirlerinin yanında sönük kalır. Daha ziyade Anadolu içlerine ve Karadeniz sahillerine yerleştirilen Batumlu muhacirler çok büyük refaha kavuşamamışlar, hatta zaman zaman salgın hastalıklar yüzünden kitlesel ölümlere maruz kalmak suretiyle yerlilerle aynı kaderi paylaşmışlardır. Yine de 1885-1912 döneminde tarımsal üretimin artmasında, fiyatların sabit kalmasında, yatırımların genişlemesinde ve nihayet orta sınıf bir girişimci topluluğun ortaya çıkmasında Kafkasya'dan yönelen göçlerin payı söz konusudur.[57]

Türk Rus ilişkileri 93 Harbi'nden sonra Birinci Dünya Savaşı'yla geçen dört yıl dışında genellikle olumlu seyretmiş, savaşın akabinde ilişkiler daha müspet bir görünüm kazanmıştır. İyi ilişkiler ziraat sahasına da yansımıştır. Rusya'nın Batum'u elinde tuttuğu kırk yılda gerçekleştirdiği yatırımlar kendisinin belirlediği hedefi karşılamamış ise de, buradaki birikim Türkiye'nin bilhassa Doğu Karadeniz bölgesi tarım politikası için örnek teşkil etmiştir. Batum'dan Türkiye'ye göç edenler ile çalışmak amacıyla Osmanlı'nın bu bölgesinden Batum'a giden işçiler karşılıklı olarak tarım kültürünün taşıyıcısı olmuşlardır. Türk hükümeti Rusya'nın ziraat politikasını ve Batum'da uygulanan tarım yöntemlerini sürekli takip etmiştir. Özellikle 1918'den sonra Batum'da incelemeler yapan ziraatçı ve teknokratların buradaki yöntem ve tekniklerle ürün türlerinin Doğu Karadeniz bölgesine aktarılması yönündeki görüşleri Cumhuriyet döneminin tarım politikalarına ilham vermiştir.

---

[54] Arazisinin Batum muhacirleri tarafından işgal edildiği için zarara uğradığı, dilekçesinin kaymakam tarafından dikkate alınmadığı için Trabzon valiliğine başvurup mülkünün iadesini isteyen Giresun'un Pazarsu nahiyesine bağlı Bozat köyünden İbrahim'in 1889 tarihli şikâyeti hakkında bkz. BOA, DH. MKT, 1616/12.

[55] Muhacirlerin iskânı ve karşılaşılan sorunlar hakkında bkz. Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, (2009), s. 317-340.

[56] Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul: Mahmudbey Matbaası, 1311, s. 40-47.

[57] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 120.

KAYNAKÇA

Abdülvahab Hayri. *İktisadî Trabzon*, haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

Aksoy, Volkan. *II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014.

Ali Rıza. "Cenûb-ı Garbî Kafkasya Hakkında Malumat-ı Zirâiyye", *Yeni Ziraat Gazetesi*, nr. 10, 22 Cemâziyelevvel 1339, s. 2-5.

_____. *Şimâl-i Şarkî Anadolu ve Kafkasya'da Tedkikât-ı Zirâiyye*, İstanbul: İktisat Vekâleti Yayını, 1340.

"Bahrisiyah Sahillerinde Çay Ziraatı", *Felahat*, nr. 24, 1 Mart 1330, s. 380.

Bakan, Mustafa. *İşgalden Kurtarılan Batum'da Osmanlı Yönetiminin Kurulması (14 Nisan 1918-30 Ekim 1918)*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2004.

Bıjışkyan, P. Minas. *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.

Bilgiç, Erdal. *Rus Arşiv Kaynakları Işığında 1923-1939 Arası Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2019.

Fâik Nüzhet, "Batum Mektubu", *Bağçıvan*, nr. I/4, 1 Eylül 1334, s. 75-77.

Hatipoğlu, Şevket Raşit. *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*, Ankara: Ziraat Vekâleti Yayını, 1939.

Hüseyin Sadeddin. "Tabâbet-i Baytariyyemize Müteallik Bir Teşebbüs Hatırası", *Şehbâl*, nr. 23, 15 Temmuz 1326, s. 454.

İsmail Ziya, "Teşebbüs Hakkında-5", *Sadâ-yı Millet*, nr. 14, 13 Şevval 1327, s. 1.

Karaca, Ali. *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Karaçavuş, Ahmet. "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, X/9, (2010), s. 47-70.

Karadeniz, Ekrem. "Türkiye'ye Çay Hangi Tarihte Nasıl Girdi?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 8, (1979), s. 63-65.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kayıran, Mehmet. *Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, 1995.

Kuzucu, Kemalettin. *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Mehmed Arif. *Gürcü Köyleri*, İstanbul: Mahmudbey Matbaası, 1311.

Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Sarı, Mustafa. *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Şakir Şevket. *Trabzon Tarihi*, I, İstanbul: Umran Matbaası, 1294.

Tarkan, Tevfik. *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

Tozlu, Selahattin. "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002, s. 179-199.

Turan, Resul. *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2019.

Yıldırım, Seyfi. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, XXIV/71, (2008), s. 513-542.

_____. "Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmî Geziler ve Bilimsel İşbirliği (1925-1932)", *Bilig*, 57, (2011), s. 227-246.

Yosefaki, "Çay", *Osmanlı Terakkî-i Ziraatı*, nr. 16, 29 Rebîulâhir 1312, s. 245-247.

Zihnioğlu, Asım. *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara: Tübitak Yayınları, 1998.

YENİ BİLGİ VE BELGELER IŞIĞINDA GİRESUN BASIN TARİHİNE GÜNCEL BİR BAKIŞ (1908-1928)

Veysel Usta

(KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Öğretim Görevlisi
veyselusta61@gmail.com)

Özet

Matbaanın icadı uygarlık tarihinde yeni bir çığır açılmasına neden olmuştur. Kitap, risale ve gazete gibi düşünce ürünlerinin basımının kolaylaşması ve ucuzlaması, aydınlanma sürecine ciddi bir ivme kazandırmıştır. Bu sürece Osmanlı Devleti de kayıtsız kalmamış; başlangıçta gayrimüslimlerin kullanımına açılan matbaa İbrahim Müteferrika ile Müslümanlara yönelik yayınlar yapmaya başlamıştır. Avrupa'da gazetelerin yaygınlaşması ile ülkelerin hem iç hem de dış politikada algı oluşturma ve yönetme imkanının aktif olarak kullanılmaya başlaması Osmanlı Devleti'nin de dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda ilk kez II. Mahmut döneminde yayına başlayan resmi gazete niteliğindeki Takvim-i Vekayi olmuş, bunu Ceride-i Havadis gazetesi takip etmiştir.

Tanzimat döneminin en önemli uygulamalarından biri olan ve Osmanlı taşra idaresindeki dağınıklığı ortadan kaldırmayı amaçlayan 1864 Vilayet Nizamnamesi 8 Kasım 1864'te yayımlanarak yürürlüğe girmiş olup bu nizamname tüm vilayetlerde vilayet matbaalarının kurulmasını da beraberinde getirmişti. Bu bağlamda Trabzon vilayetinde de kurulan ve 1869 yılında faaliyete geçen matbaada vilayet gazetesi ve vilayet salnamesi neşr edilmeye başlanmıştı.

Trabzon vilayeti 1904 yılı itibarıyla merkez, Lazistan, Gümüşhane ve Canik sancaklarıyla Ordu, Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Of, Sürmene, Görele, Vakfıkebir, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Atina, Hemşin, Torul, Şiran ve Kelkit kazalarından oluşmaktaydı. Vilayetin bu idari yapısı içinde, başlangıçtan 1928'deki Harf Devrimi'ne kadar geçen süre içinde en fazla yayın yapılan kazaların başında, 22 çeşit yayınla Giresun kazası gelmekteydi. Öyle ki bu dönem içinde Gümüşhane ve Rize sancaklarında birer gazete yayımlanmasına karşın kaza statüsünde bulunan Giresun, ikisi Rumca, ikisi Ermenice ve 18'i Türkçe olmak üzere toplam 22 tür yayınla sancak merkezlerini açık ara geride bırakmıştı.

Giresun kazası matbuatı hakkında bugüne kadar Hüseyin Albayrak'ın "Dünden Bugüne Trabzon Basını" ve Cumhur Odabaşıoğlu'nun "Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928" adlı iki kitap çalışmasının içindeki "Giresun" bölümünün dışında kimi gazetelere dair kaleme alınan müstakil makalelerden başka çalışma mevcut değildir. 2003 yılında Hasan Öğütçü Armağan kitabı olarak yayımlanan ve Bu arada Giresun'un en uzun soluklu gazetesi olan Yeşilgiresun'a dair kıymetli bilgiler içeren çalışmanın dışında Aydın Çakmak'ın Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığı ve Atatürk Araştırma Merkezi tarafından basılan *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)* ve Dr. Mustafa Çulfaz tarafından tam transkripsiyonu ve değerlendirmesi yapılan İzler hakkında yapılmış ve yayımlanmış müstakil çalışmaların da hakkını teslim etmek gerekir.

Bu çalışmalar içinde Giresun basınını topluca ele alan ve olabildiğince kapsamlı bir değerlendirme yapılmış bulunan Hüseyin Albayrak'ın çalışması da aradan geçen zaman, bazı yeni koleksiyonlarının

erişime açılması ve kimi şahıs arşivlerindeki matbuatın günyüzüne çıkması nedeniyle güncelliğini kaybettiği gibi bazı maddi hataları da barındırır konumda kalmıştır. Bu bildiride başlangıcından Harf Devrimi'ne kadar olan süreçte neşriyat hayatında var olmuş olan Giresun basını ele alınıp yeni bilgi ve belgeler ışığında değerlendirilecektir. Nitekim bugüne kadar literatürde adı geçmeyen iki gazete bu bildiri ile Giresun matbuatı arasına eklenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Basın/Matbuat, Trabzon Vilayeti, Giresun Kazası, II. Meşrutiyet

A CURRENT OVERVIEW OF GİRESUN PRESS HISTORY IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS AND INFORMATION (1908-1928)

Abstract

The invention of the printing press led to a new era in civilization. The enlightenment process gained acceleration thanks to facilitation and cheapness of the printing of thought products such as books, protests and newspapers. The Ottoman State was not indifferent to this process either; the printing house, which was initially opened to the use of non-Muslims, started to publish for Muslims with İbrahim Müteferrika. With the spread of newspapers in Europe, the fact that the countries started to use the opportunity to create and manage perceptions in both domestic and foreign policy actively attracted the attention of the Ottoman State. In this context, for the first time the official newspaper that started its publication in the period of II. Mahmut was Calendar-i Vekayi, followed by Ceride-i Havadis newspaper.

The 1864 Vilayet Nizamnamesi, which is one of the most important practices of the Tanzimat era and aimed at eliminating the disorganization in the Ottoman provincial administration, came into force by being published on 8 November 1864. This regulation brought the establishment of the provincial printing houses in all provinces. In this context, the province newspaper and the provincial yearbook were started to be published in the printing house that was established in Trabzon province and started its operations in 1869.

As of 1904, the province of Trabzon consisted of Lazistan, Gümüşhane and Canik districts; Ordu, Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Of, Sürmene, Görele, Vakfıkebir, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Atina, Hemşin, Torul, Şiran and Kelkit subprovinces. In this administrative structure of the province, Giresun was the leading one of the most published subprovinces during the period from the beginning to the Alphabet Reform in 1928. Such that, despite the publication of one newspaper in Gümüşhane and Rize during this period, Giresun had left behind the districts centres with 22 publications, 2 of them in Romaic, 2 in Armenian and 18 in Turkish.

To date, there are no studies on the printing of the Giresun subprovince other than the articles written on some newspapers apart from the "Giresun" section in the works of two books named Hüseyin Albayrak's "Dünden Bugüne Trabzon Basını" and Cumhur Odabaşıoğlu's "Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928". In addition it is necessary to give credit where it is due of independent studies such as the work published as Hasan Öğütçü Armağan book in 2003 and included valuable information about Yeşilgiresun, the longest running newspaper of Giresun, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)* was prepared by Aydın Çakmak as a Master Thesis and published by Atatürk Research Center, and published study on İzler, which was fully transcribed and evaluated by Dr. Mustafa Çulfaz.

The work of Hüseyin Albayrak, who deals with the press of Giresun collectively and made a comprehensive evaluation as much as possible, has also remained out of date due to opening new collections for access and the appearance of printing in some private archives, as well as it has remained in a position to contain some material errors. In this declaration, Giresun press, which has existed in publication life from the beginning to the Alphabet Reform, will be handled and evaluated in the light of new information and documents. As a matter of fact, two newspapers that have not been mentioned in the literature until today have been added to the printing of Giresun by this paper.

Keywords: Press / Print, Trabzon Province, Giresun Subprovince, II. Constitutional Era.

Giriş

Tanzimat döneminin en önemli uygulamalarından biri olan ve Osmanlı taşra idaresindeki dağınıklığı ortadan kaldırmayı amaçlayan 1864 Vilayet Nizamnamesi 8 Kasım 1864'te yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve öncelikle Tuna vilayetinde uygulanmaya koyulmuştu. Bu nizamname ile eyaletler kaldırılarak yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kurulması öngörülmüştü.[1] 1864 Vilayet Nizamnamesi tüm vilayetlerde vilayet matbaalarının kurulmasını da beraberinde getirmişti.[2] Mithat Paşa'nın idaresindeki Tuna vilayetindeki uygulamanın başarılı olması üzerine 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile uygulama bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmıştı. Osmanlı taşra idaresi 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile yeniden düzenlenerek ülke 27 vilayet ve 123 sancağa bölünmüştü.[3] Osmanlı modernleşmesinin önemli aşamalarından biri olan vilayet nizamnameleri ile vilayet yönetiminde de ciddi yeni düzenlemeler yapılmış; eşraf ve bürokrasinin yeri ve rolü yeniden belirlenmiş, basın hayatının gelişmesi için de gerekenler yapılmaya çalışılmıştı. Bu bağlamda Trabzon vilayetinde 1865 yılında Ortahisar'da Matbaa-i Vilayet-i Trabzon adıyla bir matbaa kurulmuştu.[4]

Trabzon vilayetinde kurulan bu matbaada 1869 yılından itibaren hem *Trabzon* adlı bir gazete, hem de *Salnâme-i Vilayet-i Trabzon* adlı bir salnâme yayımlanmaya başlamıştı. Anadolu'da matbuat hayatının en hareketli olduğu vilayet merkezlerinden biri olan Trabzon'da bu tarihten itibaren çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına girmişti. Özellikle de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basın üzerindeki baskı ve sansür uygulamalarının kalkması, matbuat hayatında adeta bir patlama etkisi yaratmış, sayıları onlarla ifade edilebilecek düzeyde yeni yayın toplumsal yaşama katılmıştı.

Trabzon vilayeti 1904 yılı itibarıyla merkez, Lazistan, Gümüşhane ve Canik sancaklarıyla Ordu, Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Of, Sürmene, Görele, Vakfıkebir, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Atina, Hemşin, Torul, Şiran ve Kelkit

---

[1] Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I. Cilt, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 216; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* (Ankara: TTK, 1991), 1985, s. 216.

[2] İsmail Eren, "Tuna Vilayet Matbaası ve Neşriyatı 1864-1877", *Türk Kültürü*, Cilt 3, Sayı 27, (1965), s. 311.

[3] Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2011) s. 34.

[4] Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı 1865-1928", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988,* haz:. Mehmet Sağlam v.dğr. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, (1990), s. 3. Vilayet Matbaası'nın kuruluşunu Murat Uraz ve Mahmut Goloğlu 1866 olarak vermektedir. Bkz. Hüseyin Albayrak, "Doğu Karadeniz Bölgesinde İlk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Salnâme", *Karadeniz Araştırmaları,* Sayı 4, (2005), s. 39-52.

kazalarından oluşmaktaydı.[5] Vilayetin bu idari yapısı içinde, başlangıçtan 1928'deki harf devrimine kadar geçen süre içinde en fazla yayın yapılan yerlerin başında Giresun kazası gelmekteydi. Öyle ki bu dönem içinde Gümüşhane ve Rize sancaklarında birer gazete yayımlanmasına karşın kaza statüsünde bulunan Giresun, biri Rumca, biri Ermenice ve 20'si Türkçe olmak üzere toplam 22 tür yayınla sancak merkezlerini bile açık ara geride bırakmıştı.[6]

Giresun'da Matbaalar

Giresun Matbaası

İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından sansürün kaldırılması üzerine Osmanlı coğrafyasının her yerinde olduğu gibi Giresun'da da basın hayatında ciddi bir hareketlenme yaşanmıştı. Ortaya çıkan bu özgürlük ortamından yararlanmak isteyen Giresunlular, 1909'da,[7] iane-i umumiye ile[8] *Giresun Matbaası* adlı bir matbaa kurmuşlardır. Matbaanın yeri Hükümet Konağı'nın yanındaki Maarif Komisyonu'na ait bina idi.[9] Giresun Matbaası'nın kadrosu hakkında elimizde veri olmamakla birlikte, *"Matbaacılık aleminde Karadeniz sevahilinin Gutenberg'i addolunacak kudret-i sanatkaraneyi haiz olan Samsunlu Hacı Hasan Efendi'nin"*[10] Giresun'a getirilerek en azından 19 Mart 1910 tarihi itibarıyla Matbaa Ser Mürettibi olarak işe başladığı anlaşılmaktadır.[11]

Halktan toplanan otuz küsur bin kuruşluk yardımla satın alınan makinelerle

[5] *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904,* haz.: Kudret Emiroğlu, Cilt: 24, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2009), s. 7-9.

[6] Bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapan Albayrak'a göre Giresun'da çıkan gazete ve mecmualar şunlardır: Giresun (1910), Giresun'da Maarif Gazetesi (1910), Aretias (1911), Petak (1911), Karadeniz (1912), Kavlak (1912), Hâdim-i Millet (1912), Ana Türk Yurdu (1917), Işık (1918), Gedikkaya (1920), Yeni Giresun (1920), Yeni Yol (1923), Halk Sesi (1923), İzler (1924), Giresun (1924), Genç Mektepliler (1924), Şen Yuva (1924), Yeşil Giresun (1925), Hakikat (1926), Giresun'da Şen Sözler (1926), Genç Sesler (1928). Bkz. Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Cilt 1, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2010), s. 369-456, 602. Albayrak'ın verdiği listede yeni bilgi ve belgeler ışığında önemli değişiklikler yapılmıştır. Milli Mücadele döneminde çıkan bazı Giresun gazete ve dergileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını,* haz:. Orhan Koloğlu, (Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1995), s. 56-60. Yukarıda listelenen Giresun matbuatından Halk Sesi (1923) ve Giresun (1924) hakkında yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

[7] Osman Fikret Topallı, *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi*, Yayımlanmamış Notlar. Bu bilgi, Merhum Osman Fikret Topallı'nın torunu Dr. Ruşen Topallı tarafından çevrilen ancak henüz yayımlanmamış olan dedesine ait çalışmaya dayanılarak verilmiştir. Kendisine şükranlarımı sunarım. Mart 1910'da ilk sayısı yayımlanan Giresun gazetenin Giresun Matbaası'nda basıldığı dikkate alındığında, matbaanın 1910 yılı Mart ayından önce kurulduğu açıktır.

[8] *Giresun*, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) Pazartesi, Numro 103.

[9] Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun, Milli Mücadele Günlerinden İzler, Notlar ve İntibalar,* haz.: Veysel Usta ve Mustafa Çulfaz, (Trabzon: Serander Yayınları, 2017), s. 557.

[10] *Karadeniz*, 19 Mart 1328 (1 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 135-8.

[11] Donanma Cemiyeti'ne yardım için Samsun'dan Giresun'daki Hacı Hasan Efendi'ye gönderilen bir mektuba Trabzon'da Meşveret gazetesinde verilen cevabın altında "Giresun Matbaa ve gazete idarehanesi ser mürettibi Hacı Hasan" imzası bulunması, bu tarihte Giresun Matbaası'nda görevli olduğunu göstermektedir. Bkz. *Trabzon'da Meşveret*, 6 Mart 1326, (19 Mart 1910), Numro 158.

kurulduğu 1909 yılından itibaren Giresun basınına hizmet eden ve zaman içinde elde ettiği gelirle yeni satın aldıklarıyla yetmiş bin kuruşluk bir makine parkına sahip olan Giresun Matbaası'nda 1912 yılının Mayıs ayında bir yenileştirmeye gidilmiştir. Matbaanın kapasitesini yükselterek hem daha hızlı ve kaliteli iş yapabilmek hem de daha fazla kar elde edebilmek için otuz beş bin kuruşa daha büyük bir matbaa makinesiyle yeni alet ve edevat sipariş edilerek makine parkı yenilenmiştir.[12]

Giresun Maarif Gazetesi'nin 1912 yılına ait bir nüshasında yeralan Giresun Matbaası'na ait bir ilandan sözkonusu matbaanın kuruluşu, kapasitesi ve faaliyetleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. İlanın başlığındaki "*Giresun Matbaa ve Mücellithanesi, Hasılat-ı Safiyesi Giresun'da İslam, Rum ve Ermeni Mekatib-i İbtidaiyesine aittir*" ibaresinden, matbaanın cemaat ayrımı gözetilmeksizin halktan toplanan paralarla kurulduğu, gelirlerinin de sözkonusu cemaatlere ait ibtidaiyelere -eğitime- harcanacağı ve aynı zamanda bir mücellithanesi de bulunduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan matbaada Türkçe, Rumca, Ermenice, Fransızca gazete ve her nevi kitap ve risalenin basılabildiği, dolayısıyla sözkonusu dillere ait hurufat mevcut olduğu gibi, baskı yapılabilmesi için matbaada bu dilleri bilen hurufatçıların da istihdam edildiğini söylemek mümkündür. Yine bu ilana göre matbaanın Ser Mürettibi'nin değişerek Hacı Hasan Efendi'nin yerine Abdullah Yesari Efendi'nin geldiği anlaşılmaktadır.[13]

1912 yılının ortalarında matbaaya iki yeni eleman alınacağına dair Hâdim-i Millet gazetesinde yeralan duyuruya göre bunlardan biri mürettip, diğeri ise mücellittir. Bunun için rüşdiye mektebi mezunlarına çağrıda bulunulmuştur.[14]

Halktan toplanan paralarla kurulmuş bulunan matbaanın mülkiyet durumu hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte matbaanın Özel İdare tarafından idare ediliyor olması, kuruluş aşamasında da mülkiyetin bu kuruma, yani kamuya ait olduğunu düşündürmektedir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Giresun'un ilk gazetesi olan *Giresun*, *Giresun Maarif Gazetesi*, *Karadeniz* ve *Hâdim-i Millet* gazeteleri bu matbaada basılmıştır. Giresun Matbaası bir süre İttihat ve Terakki Matbaası adını alarak 1917'deki Ana Türk Yurdu dergisi gibi bazı yayınlar yapmış, daha sonra yeniden eski adına dönmüştür.[15]

---

[12] *Giresun Maarif Gazetesi,* 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912), Numro 62.

[13] *Giresun Maarif Gazetesi,* 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912) Perşembe, Numro 62.

[14] *Hâdim-i Millet,* 3 Haziran 1328 (16 Haziran 1912) Pazar, Numro 16

[15] Topallı, *Giresun Matbaa ve Matbuat*. Giresun Türk Ocağı'nın yayını olan Giresun Ana Türk Yurdu dergisi bu matbaada basılmıştır. Giresun Matbaası'nın kısa bir süreliğine de İttihat ve Terakki Matbaası adını alması, muhtemelen bütün cemaatlerden toplanan yardımlarla kurulan matbaanın bir tür "Türkleştirilme" çabası olarak değerlendirilebilir. Bu durum çeşitli yayınlarda İttihat ve Terakki Matbaası'nın 1917 veya 1918'de Giresun'da kurulmuş ikinci Türk matbaası olarak gösterilmesine neden olmuştur. Bu yanılgı için

Topallı'nın günlüklerini 1918 yılı sonundaki bölümdeki *"Vaktiyle üç matbaası ve mahalli lisanda üç-dört gazetesi olan kasabada yalnızca Maarif Matbaası faaliyette, o da Hacı Baba'nın himmetiyle kör topal işlemektedir"* sözünden, bu tarihte sadece Giresun Matbaası'nın çalışır vaziyette olduğu,[16] Rumlara ait Aretias ile Ermenilere ait Petak matbaalarının işlevsiz durumda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Işık mecmuasının çeşitli nedenlerle yayına ara vermesi Giresun'u Türk matbuatından mahrum bırakmış, Osman Ağa bu durumda Giresun halkının sesini duyurmak için bir gazete çıkarmaya karar vermişti. Osman Ağa o sırada Giresun Matbaası için çok önceden sipariş edilmiş bulunan baskı makinesinin Giresun Gümrüğü'nde beklediğini öğrenince bu makineyi satın almak istemişti. Ancak Osmanlı Bankası, işlemlerinin tamamlanmamış olduğunu ileri sürerek makineyi vermek istemeyince Osman Ağa adamlarını göndererek makineyi gümrükten aldırıp kurdurarak faaliyete hazır hale getirmişti.[17] Böylelikle Gedikkaya gazetesi yayına başlamış, ancak Osman Ağa TBMM'nin açılmasından sonraki süreçte Ankara'ya gidince Gedikkaya kapandığı gibi matbaa da atıl vaziyette kalmıştı.

1920 yılı sonlarına gelindiğinde, Ankara'da bulunan ve Giresun'un müstakil liva haline gelmesi üzerine Liva Meclis-i Umumisi'ne üye seçilen Osman Ağa Giresun'a gelmiş ve Meclis'in ilk toplantısına katılarak Giresun Matbaası'nın iyileştirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Öncelikle Rumlara ait olan ve hazineye borcu nedeniyle metruk durumda bulunan Rum matbaasının satışa çıkarılmasını sağlayan Osman Ağa, Giresun Livası adına bu satışın Cemil (Ragıp) Bey'in üzerinde kalmasını sağlamıştı. Bu şekilde sahip olunan matbaa Bekirağa Caddesi'ndeki yerine taşınarak yeniden esaslı bir şekilde kurulmuştu. Yeni düzenlemelerle aktif ve etkin bir şekilde işe başlayan matbaanın kazancı, bazı resmi formalite ve muameleler nedeniyle aksaklıklara uğramıştı. Osman Ağa, genellikle valilikten gelen ücretsiz işlerden kurtulmak için Meclis'in ikinci toplantısında konuyu yeniden gündeme getirerek matbaanın vilayete değil belediyeye ait olduğunu iddia etmiş ve bu durumu ilgililere benimsetmişti. Matbaanın belediyenin kontrolüne geçmesi üzerine yeni bazı aletler ve bir de sterotip tesisatı da alınarak cilt işlemleri de başlamıştı. Kırılmış, eskimiş olan alat ve edevat da Osman Ağa'nın tesis ettiği Osmaniye İşçi Ocağı adındaki atölyede tamir ettirilerek her şey mükemmel bir hale getirilmişti. Motor ve dinamolarla teçhiz edilerek işletilmeye başlayan matbaa, teknik açıdan günlük gazete çıkarabilecek bir duruma kavuşturulmuştu. Cemil Ragıp Bey'i Matbaa Müdürü, Bekir Sükuti Bey'i de matbaanın katibi olarak görevlendirmişti.[18] Hiç kuşku yok ki matbaanın vilayetten belediyenin mülkiyetine aktarılması, belediye başkanı

bkz. Sadık Sarısaman, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat),* (İstanbul: Giresun Belediyesi, 1999), s. 104; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 654.

[16] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun,* s. 78.

[17] Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa,* (İstanbul: Bengi Yayınları, 2009) s. 122; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını,* s. 245.

[18] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde,* s.557.

sıfatını taşıyan Osman Ağa'nın matbaa ve basın-yayın üzerindeki gücünü kendi uhdesinde toplama girişiminin ürünüydü.

Nitekim Osman Ağa'nın ölümünün ardından Giresun Umumi Meclisi, matbaanın Giresun Özel İdaresi'ne ait olduğu hususunu yeniden gündeme getirmekte gecikmedi. Konu belediye ve valilik arasında bir hukuk mücadelesine dönüşmüştü. Sonuç olarak 1909'da kurulan Giresun Matbaası'nın iane-i mahalliye ile kurulduğu gerçeğinden hareket eden mahkeme valiliği haklı bularak matbaanın yeniden Giresun İl Özel İdaresi'ne verilmesine hükmetti.[19] Böylece matbaanın adı Giresun Vilayet Matbaası olmuştu. Osman Ağa'nın ölümünden sonraki süreçte Giresun Valiliği İl Özel İdaresi'nin mülkiyetinde bulunan matbaa basın hizmetlerinde önemli görevler ifa ettiği gibi zaman zaman atıl duruma terk edilerek işlevsiz de kalmıştır. Nitekim 1924 yılı Mayıs ayında çıkan Genç Mektepliler mecmuasının üçüncü sayısında yeralan bir haberde "Işık gazetesinin çıktığı Giresun Matbaası'nın şimdilik muattal bir halde bırakılması" ibaresinden matbaanın atıl vaziyette olduğu anlaşılmaktadır.[20] Ancak bir yıl sonra, 1925 yılında yayına başlayan Hakikat gazetesinin Giresun Vilayet Matbaası'nda basılması,[21] matbaanın yeniden faal hale getirilmiş olduğunu göstermektedir.

Cumhuriyetten sonraki süreçte mülkiyeti Muhasebe-i Hususiye'ye (Özel İdare) ait olan Giresun Matbaası, uzun süre Giresun'daki yayın faaliyetlerinin yükünü çekmiştir. Gazeteler kendi matbaalarını kuruncaya kadar bu matbaada basılmışlardır. Milli Mücadele döneminde Ankara Hükümeti'nin kırtasiye işlerini de üstlenmiş olan Giresun Matbaası, masraflarının karşılanamaması gerekçesiyle Temmuz 1927'de satışa çıkarılmış olup Eylül 1928'de matbaanın makineleri Işık Matbaası tarafından satın alınmış[22] ve bu tarihten sonra Işık Matbaası olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Işık Matbaası'nın çalışanlarına dair elde edebildiğim tek bilgi, Hakikat gazetesinde yeralan Işık gazetesi mürettibi Canbazzade Eyüb Efendi'nin babasının ölümüne dair ilandır.[23]

Yeni Yol Matbaası

Giresun'da Milli Mücadele'den sonra Bekir Sükuti (Kulaksızoğlu) Bey tarafından 1923 yılı Mayıs ayında[24] makineleri İstanbul'dan getirilerek kurulan Yeni Yol Matbaası'nda[25] aynı adla bir gazete çıkarılmıştır. 1924 yılında gazetesini

[19] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde,* s.558.
[20] *Genç Mektepliler*, 28 Nisan 340 (28 Nisan 1924), Numro 2, s. 14.
[21] *Hakikat*, 4 Teşrin-i sani 1341 (4 Kasım 1925) Çarşamba, Numro 7.
[22] Sadık Sarısaman, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat),* (İstanbul: Giresun Belediyesi, 1999), s. 103.
[23] *Hakikat*, 10 Teşrin-i sani 1926 (10 Kasım 1926) Çarşamba, Numro 71.
[24] Sarısaman, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında...*, s. 104.
[25] Hakkı Tuncay, "Yeniyol Üzerine Bir Konuşma", *Yeniyol*, 26 Ocak 1944.

Trabzon'a taşıyan Bekir Sükuti Bey matbaasını Nuri Ahmet Cimşid'e[26] devretmiştir.[27] Nisan 1924'te çıkan Genç Mektepliler mecmuasının iki sayısı bu matbaada basılmıştır.

Aretias Matbaası

II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük ortamı nedeniyle Giresun'da mevcut Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin bir araya gelerek topladıkları iane ile 1909'da kurulan Giresun Matbaası'ndan sonra Rum cemaati tarafından 1911 yılında Aretias Matbaası kurulmuştur.[28] Aretias gazetesinin basıldığı bu matbaanın, gazetenin yayınına devam ettiği 1915 yılı Nisan ayında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Topallı'ya göre 1918 yılı sonu itibarıyla metruk haldedir.[29]

Petak Matbaası

Giresun'da Taşnaklar tarafından 1911'de çıkarılmaya başlanan on beş günlük *Petak (Arı Kovanı)* adlı Ermenice gazete,[30] anılan gazetenin basımı için muhtemelen aynı yıl içinde kurulan Petak Matbaası'nda basılmıştır.[31] Mehmet Hamdi Bey'in Giresun Matbaası'nda basılan Karadeniz adlı gazetesinin 6 Nisan 1328 R (19 Nisan 1912) tarihli 137-10. 4 Mayıs 1328 R (17 Mayıs 1912) tarihli 141-15. sayıları Petak Matbaası'nda basılmıştır. Bu durum bize Petak Matbaası'nın Türkçe baskı yapabilecek hurufat donanımına sahip olduğunu göstermektedir. Petak Matbaası'nın hangi tarihte işlev dışı kaldığı bilinmemekle birlikte, Sevk ve İskan

[26] Giresun basınında en büyük emeği geçenlerden biri olan Nuri Ahmet Cimşid, Yeşilgiresun gazetesinin sahipliğini yaptığı sırada Giresun Halkevi tarafından yayımlanan Aksu Giresun ve Çevresi Halkevlerinin Dergisi'nde "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı" adlı bir tefrika yayımlamıştır. Ancak, sözkonusu tefrikada Giresun basınına dair daha çok genel bilgiler verilmiştir. Bkz. Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", Aksu Giresun ve Çevresi Halkevlerinin Dergisi, Sayı 18-2, Cilt 2, 1 Mart 1940; Sayı 19-3, Cilt 2, 1 Nisan 1940; Sayı 21-5, Cilt 2, Haziran 1940; Sayı 21-5, Cilt 2, Haziran 1940.

[27] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 654. Albayrak Matbaa'nın Nuri Ahmet Cimşid'e devredilmiş olduğunu belirtmesine rağmen Nuri Ahmet Bey'in Işık gazetesinin sahip ve mesul müdürü olduğunu, dolayısıyla satın alınan matbaanın Işık adıyla sözkonusu derginin basımında kullanıldığını göz ardı ederek Işık Matbaası'nı Giresun'da kurulmuş yeni bir matbaa olarak değerlendirmiş ve hakkında tatmin edici bilgiye ulaşılamadığını belirtmiştir. Sarısaman ise Yeni Yol Matbaası'nın Işık'ın sahibi Nuri Ahmet Bey'e satıldığı bilgisini atlayarak Işık Matbaası'nı yeni bir matbaa olarak değerlendirmiştir.

[28] Bu tarihte şehirde Giresun ve Giresun Maarif Gazetesi adlı iki Türkçe gazete çıkmasına, bu gazetelerin her ikisinin de bütün cemaatlerin yaptıkları bağışlarla kurulan Giresun Matbaası'nda basılmasına ve bu matbaada Rumca ve Ermenice hurufat da mevcut olmasına rağmen Rumlar tarafından yeni ve müstakil bir matbaa kurulmasının nedeni incelenmeye muhtaçtır. Aynı durum Ermenilerin kurduğu Petak Matbaası için de geçerlidir.

[29] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi...* ,s. 78.

[30] Yust'un gazetenin "1910 yılında çıkmaya başlayıp 1914'te Türkler tarafından kapatıldığına" dair verdiği bilgi yanlış olmalıdır. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 31. Zira Topallı'ya göre Giresun'un ilk matbaası bütün cemaatlerin yardımıyla toplanan para ile 1909'da kurulan Giresun Matbaası olup diğer matbaalar 1911 yılında kurulmuştur.

[31] Giresun'da Petag adlı bir Ermeni matbaasının varlığı, Ermeni tarihçiler tarafından da kaydedilmiştir. Bkz. Teotig, *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart ve Arlet İncidüzen, (Birzamanlar Matbaacılık, 2003), s. 254.

Kanunu'nun çıkarıldığı 1915 yılı itibarıyla kapanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Topallı'nın verdiği bilgiye göre 1918 yılı sonunda kapalı durumdadır.

Gazete ve Dergiler

Giresun

Giresun'da yayımlanan ilk gazete, *Giresun* adını taşımaktadır. İlk sayısı Mart 1326 (Mart 1910) tarihinde yayımlanan gazetenin[32] imtiyaz sahibi, mesul müdürü ve başyazarı Mehmet Hamdi Bey'dir. Yazıhanesi hükümet binası civarında bulunan gazete, Giresun Matbaası'nda basılmıştır.[33] Gazetenin jenerikteki başlığının altında *"Hâsılat-ı Sâfiyesi Giresun'da Bulunan İslam, Rum, Ermeni Mekatib-i İbtidaiyesine Aittir"* ibaresinin yeralması, bu tarihte Müslim ve gayrimüslim cemaatler arasında henüz ciddi bir ayrışmanın olmadığı gibi bu birlikteliğin sürdürülmesinin eğitim seviyesinin yükselmesiyle gerçekleşebileceğine inanıldığına işaret etmektedir. Yine jenerikteki *"Vatan ve Milletin Menafiine Hâdim Yazılar İçin Sahifelerimiz Açıktır"* ibaresiyle[34] herhangi bir etnik ve dinsel ayrım gözetilmeksizin "ülkenin ve halkın yararına" olan her türlü yazıya açık olduğunun vurgulanmış olması da II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında sürdürülen "Osmanlıcılık" düşüncesinin yayın politikası olarak benimsendiğini göstermektedir. Ancak Giresun gazetesinin birinci senesine ait 3 Ekim 1910 tarihli 46. sayının başlığın altında yeralan bu bilgi elimizde mevcut ikinci seneye ait 24 Temmuz 1911 tarihli 103. sayının jeneriğinde yerini *"Hasılat-ı Safiyesinin Yüzde Onu Giresun'un Hacı Hüseyin Mahallesi Mekteb-i İbtidaiyesine Aittir"* yazısına[35] bırakmıştır. Gazetenin alt başlığındaki bu değişim, gazete yönetimi nazarında İttihad-ı Anasır (Osmanlıcılık) fikrinin değişmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Başlangıçta Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki kez çıkan gazete, bir süre sonra yalnızca haftanın Pazartesi günü çıkmaya başlamış,[36] 57 cm x 82 cm ebadındaki kağıdın dörtte birine (28,5 cm x 41 cm) basılmıştır.[37] Üç sütun halinde dört sayfalık olarak çıkan gazetenin yazı kadrosunda Mehmet Hamdi (Duyduk) Ali Naci (Duyduk), *"Kandil"* mahlasıyla Mustafa Kazım, İbrahim

[32] Topallı, *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi*. Kaldı ki Mehmet Hamdi Bey'in Giresun adlı gazetesi haftada iki gün çıktığına ve 46. sayısı 20 Eylül 1326 (3 Ekim 1910) tarihli olduğuna göre geriye doğru gidilip bir hesaplama yapıldığında gazetenin ilk sayısının 4 Nisan Pazartesi günü çıkması gerekir. Buna göre gazetenin yayın periyodunda aksamalar olduğu söylenebilir.

[33] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basın.,* s. 372.

[34] *Giresun*, 20 Eylül 1326 (3 Ekim 1910), Pazartesi, Numro 46.

[35] *Giresun*, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911), Pazartesi, Numro 103

[36] Jenerikteki bilgi "Şimdilik Pazartesi günleri çıkar bi-taraf bir gazetedir"e dönüşmüştür. *Giresun*, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911), Pazartesi, Numro 103

[37] Ali Baysal, *Giresun Basın Tarihi,* Basılmamış notlar, s. 6. Bu notları benimle paylaşan değerli ağabeyim Ayhan Yüksel'e teşekkür borçluyum.

Hamdi, Osman Fikret (Topallı), Ömer Avni (Can Akengin)'nin [38] yanı sıra Feridun Mahir, M. Sadık, Beyazıtzade A. Avni ve Ali Necati gibi isimler yer almaktadır.

Giresun gazetesinin elimizde oldukça az sayıda nüshasının bulunması, hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmamıza imkan vermemektedir. Buna karşın *"Bu İstidayı Kim Yazdı"* adlı başyazıda, Meşrutiyet yönetiminin istibdat yönetiminden farkının kanun hakimiyetine dayanmış olduğu üzerinde durularak geçmiş yönetim sırasında idare tarafından sıradan insanlara layık görülen kötü muamelenin bu yönetim sırasında da Giresun örneğinde devam edildiği anlatılmıştır. Özellikle Giresun kaymakamının bu tür bir yönetim sergilediği, anayasa ve yasaları hiçe sayacak uygulamalar yaptığı, ama Meşrutiyet yönetiminin arkasında bulunan milyonlarca insanın bu tür yasa dışı uygulamalara tahammül etmeyerek haklarını arayacakları üzerinde durulmuş ve kaymakam hakkında soruşturma açılması çağrısında bulunulmuştur. Bu başyazıya konu olan kötü muameleye dair ayrıntılı bilgi ise Dahiliye Nazırına hitaben kaleme alınan *"Kanun-ı Esasi Ayaklar Altında Kaldı"* başlıklı yazıda verilmiştir. Buna göre Giresun Kaymakamı tarafından somut ve hukuki bir gerekçeye dayanmayan bir emirle şehirde bazı insanların evlerinin jandarma tarafından kuşatma altına alınıp mesken sahiplerine kötü muamelelerde bulunularak evlerinin arandığı ifade edilmiştir. Gerekçe olarak da vaktiyle İstanbul'da Galata'da fuhuş yaptığı belirlenerek takibat altına alınmış Anika adlı bir artistin, tiyatro icra etme bahanesiyle Giresun'a geldiği ve burada fuhuş faaliyetlerine devam ettiği belirtilerek bu kadının aranması olarak ifade edilmiştir. Ancak bu bağlamda Giresun'da bu kadınla uzaktan yakından ilgisi bulunmayan kişilerin evlerinde kanunsuz arama yapılarak bu ailelerin mağdur edildiği, bunlar arasında Giresun'un muteber ailelerinden Dizadarzadelerin evinin de bulunduğu belirtilmiştir.[39]

Gazetenin 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) tarihli nüshasının başmakalesi "On Temmuz" adını taşımaktadır. Mehmet Hamdi Bey imzalı bu başmakalede, meşrutiyet yönetiminin faziletlerine değinildikten ve bu yönetimden beklentileri özetledikten sonra üç yıllık Meşrutiyet döneminin Giresun bağlamındaki kazanımları hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Özellikle maarif hizmetleri üzerinde durulan yazıda geçen dört yılda beklenen atılımların gerçekleştirilemediği, en önemli iki hizmetten birinin önceki yıl açılan Necat İdadi-i Hususiyesi, diğerinin ise geçen yıl açılan Darülmuallimin olduğu belirtilerek bu ikisinin de hem bina, hem öğretmen, hem de mali kaynak açısından zor durumda olduğu için kapanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu belirtilmiştir. Yazı; *"maariften mahrum kalan bir millet için inkıraz, ölüm muhakkaktır. Ve hürriyet,*

[38] Baysal, *Giresun Basın Tarih.*, s. 6.
[39] *Giresun*, 20 Eylül 1326 (3 Ekim 1910), Pazartesi, Numro 46

meşrutiyet bir dava-yı bi-manadır" sözleriyle son bulmuştur.[40]

Gazetenin başmakalelerinde çoğunlukla genel siyasi gelişmelere dair yorumlar dikkat çekmekle birlikte zaman zaman yerel sorunlara ilişkin değerlendirmelere de yer verildiği görülmektedir. İstanbul'dan gelen ajans haberleri dışında gazete yazılarının tamamına yakını, eğitimden sağlığa, ticaretten bayındırlık hizmetlerine değin yerel konularla ilgilidir.

Yerel haberlerde kolera salgını haberleri ile Trabzon Maarif Müdürü'ne hitaplı haberde Giresun'da mevcut toplam 100 öğrencisi bulunan Rüşdiye Mektebi'nin iki öğretmenle öğrenim vermeye çalıştığı için bir an evvel öğretmen sayısının artırılması talep edilmiştir.[41] Başka bir yazıda Giresun tüccarları tarafından kaleme alınan ve Trabzon Vilayeti ile Maliye Vekaleti'ne çekildiği belirtilen bir telgraf metni yer almıştır. Telgrafta, bir ticaret ve liman kenti olan Giresun'un ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak ve artırmak için uzun zamandır bir gümrük binasının yapılamamış olmasının ticaret erbabının ciddi mağduriyetlere uğramasına neden olduğu belirtilerek bu binanın inşaatının başlaması için bir an evvel ilgililere gereken talimatın verilmesi gerektiği, aksi halde Giresun tüccarlarının bu görevi yerine getirmeyen devlet daireleriyle ilişkiyi kesecekleri belirtilmiştir.[42] Gazetede dikkat çeken haberlerden biri de her sayının son sayfasının sonlarında Giresun fındık piyasasına yer verilmiş olmasıdır ki, bu durum o tarihlerde bile fındık ürünü ve üretiminin Giresun için önemini vurgulaması açısından önemli bir husustur.[43]

Gazeteye yansıyan yerel haberlerin yalnızca Giresun ile sınırlı olmadığı, zaman zaman vilayet merkezi olan Trabzon ile ilgili yazılara da yer verildiği, "Canik Havalisinde bir Cevelan" adlı yazıda olduğu gibi civar kaza ve mutasarrıflıklar da kimi makalelerin konusu olmuştur.[44]

Mehmet Hamdi Bey ve gazetesi Giresun'un yayın politikası, özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasından sonraki süreçte Giresunlu İttihatçılar tarafından şiddetle eleştirilmeye başlanmıştır. Meşrutiyet'in ilanına destek veren İttihatçılardan biri olan Mehmet Hamdi Bey'in Hürriyet ve İtilaf'a yakınlaşması, İttihatçıların yayın organı niteliği taşıyan *Giresun Maarif Gazetesi* sütunlarında yayımlanan eski arkadaşlarının kendisine yönelik eleştiri dozunu yükseltmesine neden olmuştur. Çünkü başlangıçta yemin ederek İttihat ve Terakki Partisi'ne giren Mehmet Hamdi'nin buradan ayrılarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne geçmesi,

[40] *Giresun*, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) Pazartesi, Numro 103.
[41] *Giresun*, 20 Eylül 1326 (3 Ekim 1910), Pazartesi, Numro 46
[42] *Giresun*, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) Pazartesi, Numro 103.
[43] Dünkü Fındık Piyasa Listesi (Lira-yı Osmani 108 kuruştan) başlığıyla yapılan duyuruda; sivri fındık kantarı 206-207, tombul fındık kantarı 205-210, badem yoktur, tombul fındık içinin kıyyesi 1 kuruş 18 paraya ibaresi yer almıştır. *Giresun*, 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912), Numro 127, s. 3.
[44] *Giresun*, 2 Kanun-ı sani 1327 (15 Ocak 1912), Pazartesi, Numro 124.

hazm edilemez bir hal almıştı. Mehmet Hamdi Bey, aleyhinde yayımlanan bu yazılardan birine Giresun gazetesinin 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912) tarih ve 127 numrolu son sayısında kaleme aldığı "Esbab-ı İstifamız" adlı başmakalede etraflıca cevap vermiştir. Yazıda, Meşrutiyet döneminin genel bir değerlendirmesi yapan Mehmet Hamdi Bey, İttihat ve Terakki'nin bu süreçte verdiği sözlerin hemen hemen hiç birini yerine getiremediğini bazı örneklerle anlatmaya çalışmıştır. İstifasının iki temel nedeni olduğuna değinen yazar, bunlardan birinin mevcut hükümetin, otuz yıl önce ipuçlarını vermiş olan İtalyanların Trablusgarp'a yapacakları saldırıyı öngöremeyerek gerekli tedbirleri alamamış olması; diğerinin ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programını vatanın "teali ve terakkisine" daha çok hizmet edeceğine inanması olduğunu belirtmiştir. [45]

Giresun'daki İttihatçı yapı ile İtilafçıların önde gelen ismi konumuna gelen Mehmet Hamdi arasındaki mücadelenin şiddetlenmesinin en önemli nedeninin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Şubat 1912 ortalarında Giresun'da teşkilatlanacak olması olduğu görülmektedir. Zira kurulduktan sonra katıldığı ilk seçim olan İstanbul ara seçimlerini kazanan Hürriyet ve İtilaf'ın bu başarıyı da arkasına alarak süratle teşkilatlanma içine girmesi İttihatçıları endişeye düşürdüğü kadar bu günlerde İttihat ve Terakki'nin Giresun'daki üyelerinin istifa etmesi de tedirginliğin diğer sebeplerinden biri haline gelmişti. Nitekim aralarında Giresun gazetesi sahibi ve başyazarı olan Mehmet Hamdi Bey'in de bulunduğu çok sayıda önde gelen Giresunlunun İttihat ve Terakki'den istifa ettiklerini kamuoyuna duyuran isim listelerinin Giresun gazetesinde yayımlanması, İttihatçıların endişesi öfkeye dönüştüren başlıca neden olduğu anlaşılmaktadır.[46]

İttihat ve Terakki mensuplarının, istifa ederek Hürriyet ve İtilaf'a geçen Mehmet Hamdi'ye yönelik eleştiri ve ithamlarına rağmen milli meseleler söz konusu olduğunda tarafların ayrılıkları bir kenara bırakıp birlikte hareket edebildikleri görülmektedir. Nitekim "Hayırlı Bir Teşebbüs" başlıklı yazıda, bir hafta önce yayımlanan İttihat ve Terakki yanlısı Giresun'da Maarif Gazetesi'nde Hâdim-i Millet Kulübü'nün bir beyannamesinin yer aldığı belirtilmektedir. *"Bugün namus ve hukukumuzun müdafaası için Trablusumuza, bu büyük vilayetimize dest-i hakaretlerini uzatan alçak İtalyalıların dâne-i şenaatlerine merdane bir surette göğüs geren kahramanlarımızın masarif-i harbiyelerine medar olmak üzere her Osmanlıyı, her ferdi, ita-yı ianeye, ifa-yı vazife-i vataniyeye davet ediyor"* [47] ibaresini içeren yazıda

[45] Mehmet Hamdi, "Esbab-ı İstifamız", *Giresun*, 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912) , Numro 127.

[46] "Cemiyetten İstifa" başlıklı haberde, "Zirde esamisi muharrer zevat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifa eylemiştir" denilerek şu isimler sıralanmıştır: Sarıalemdarzade Ahmet Efendi, Giresun gazetesi muharriri Mehmet Hamdi Efendi, Larçınzade Hakkı Bey, Yusufağazade Mehmet Münir Efendi, Sarıalemdarzade Mehmet Efendi, Hocazade Ziya Efendi, Aleksandri Panayor Efendi, Dava Vekili İzzet Efendi, Yorgi Pavlidi Efendi, Yusufağazade Mehmet Şükrü Efendi, Mekteb-i İdadi Muallimlerinden Necib Efendi, Doktor Arslanidi İlya Efendi, İdillizade Hacı Hüseyin Efendi, Larçinzade Hüseyin Efendi, Yusufağazade Mustafa Efendi, Topalzade Mehmet Efendi Keşap Kulübünden, Efkaridi Boliharon Efendi. *Giresun*, 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912) , No 127.

[47] *Giresun*, 5 Kanun-ı evvel 1327 (18 Aralık 1911) Pazartesi, Numro 120.

İttihatçı Hâdim-i Millet Kulübü'nün başlattığı bu girişimi kendileri gibi herkesin de desteklemesi gerektiği çağrısında bulunulmaktadır.

Giresun gazetesinin yayın hayatına son verişi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamamıza rağmen, gazetenin 5 Şubat 1912 tarihli 127. sayı ile kapandığı söylenebilir. Nitekim Karadeniz gazetesinin 12 Şubat 1912 tarih ve 128-1 sayılı nüshasında Mehmet Hamdi'nin "Rüfekâ ve Kâri'în-i Muhterememize" başlıklı yazısında Karadeniz gazetesinin, iki yıldır çıkmakta olan Giresun gazetesinin yerine ikâme edildiğini belirtmiş[48] olması bu görüşü doğrulamaktadır. Bu açıklamadan aslında Giresun gazetesinin kapatılmadığı, yalnızca isim değiştirdiği söylenebilir. Osman Fikret Topallı bu isim değişikliğinin nedenini, Mehmet Hamdi Bey'in "Giresun" gazetesiyle, aynı yıllarda yayınlanmakta olan "Giresun Maarif Gazetesi"nin isim benzerlikleri nedeniyle meydana gelen karışıklığın giderilmek istenmesinden kaynaklandığınıifade etmektedir.[49]

Giresun Maarif Gazetesi

Bildiğimiz kadarıyla Giresun Matbaası'nda Türkçe basılan ikinci gazete, Mart 1911 tarihinde yayına başlayan[50] *Giresun Maarif Gazetesi*'dir. İmtiyaz sahibi ve Mesul Müdürü İbrahim Halil olan,[51] haftanın Perşembe günleri çıkan ve künyesinin altında *"Hâsılat-ı safiyesi Giresun'da bulunan İslam, Rum, Ermeni mekatib-i ibtidaiyesine aittir"* ibaresinin bulunması, gazetenin çıktığı tarihte Giresun'da henüz cemaatler arasında keskin bir ayrışmanın olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca bu ifade, Giresun Matbaası'nın kuruluşuna maddi katkılarıyla katılan cemaatleri (Türk, Rum, Ermeni) temsil etmek gibi bir misyonu da üstlenmiş olduğunu göstermektedir.

Jenerikteki bilgiye göre Giresun Matbaası'nda basılan gazetenin idarehanesi Giresun Hükümet Konağı civarında olup şerait-i iştira seneliği Hamidiye yirmi kuruş olup Giresun için 25, taşra için 30 kuruştur. Nüshası 10 para olan gazete,

[48] Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", s. 456.

[49] Topallı, *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi.*

[50] Gazetenin ilk sayılarına ulaşılamadığı için tam olarak çıkış tarihinin tespiti mümkün olamıyor. Ancak gazetenin haftalık ve Perşembe günleri çıktığı dikkate alınarak yapılacak bir değerlendirmede elimizde mevcut bulunan 70. sayısı 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912) tarihine tekabül ettiğine göre buradan 69 hafta geriye doğru gittiğimizde –yayın periyodunda herhangi bir aksama yaşanmadığı varsayılırsa- gazetenin ilk sayısının Mart 1911'de çıkmış olması gerekmektedir. Nitekim Albayrak da sözkonusu gazetenin künye tanıtımında Mart 1910 tarihini vermesine rağmen iki sayfa sonra (s. 371) yaptığı değerlendirmede gazetenin çıkış tarihini Mart 1911 olarak vermektedir. Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basın.*, s. 369, 371. Topallı'nın, *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi* adlı notlarında gazetenin 17 Mart 1327 (30 Mart 1911)'de yayına başladığı belirtilmektedir.

[51] *Giresun Maarif Gazetesi,* 17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912), Numro 61. Albayrak'ın herhangi bir referans göstermeden gazetenin künye tanıtımında mesul müdürünün Mehmet Hamdi olduğunu belirtmesi yanlış bir bilgidir. Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 369. Kaldı ki bu tarihte Mehmet Hamdi Bey'in hem sahibi hem de mesul müdürü olduğu Giresun gazetesinin yayında olması da Albayrak'ın verdiği bilgiyi yanlışlamaktadır.

vatanın, milletin menfaatine hadim muharrerat için sayfalarının açık olduğunu künyesinde belirtmiştir. Abonelik ve ilanat için matbaa komisyonuna başvurulması gerektiğini belirten gazete,[52] 57 x 82 cm ebadındaki kağıdın 1/4'üne 4 sayfa olarak çıkmıştır.[53] Yazılar, üç sütuna bölünen sayfaya yerleştirilmiş olup ilk sayfada başmakale, ikinci sayfada Osmanlı ajansı tebligatı, üçüncü sayfada yerel haberler ve fındık borsası bilgileri, dördüncü sayfada ise Giresun Su Yolları Hesab-ı Umumisi ve başkaca ilanlara yer verilmiştir. Bu ilanlardan hemen her sayıda yer alan Giresun Matbaası'na dair olan dikkat çekmektedir. Türkçe ve Rumca alfabeyle yazılmış iki dilli bu ilandaki bilgiler Giresun Matbaası'nın 1911 yılındaki durumuna dair bilgiler vermektedir.[54]

Gazetedeki yazılarda imza kullanılmamış, yalnızca bazı başyazılarda *"Asker Oğlu"*[55] ve *"Arkadaş"*[56] gibi mahlaslar kullanılmıştır. Görebildiğimiz nüshalardaki başyazıların eğitim ve ailenin önemi gibi toplumsal konuları işlediği anlaşılmaktadır. Elimizdeki sayılar bağlamında gazete içeriği değerlendirildiğinde Trablusgarp Savaşı'na dair kahramanlık haberleriyle Donanma Cemiyeti'ne toplanan yardımların listesinin verilmesi, İttihat ve Terakki yanlısı olduğuna işaret etmektedir. İttihat ve Terakki yanlısı olduğu için merkezden gönderilen tebliğlerin sıklıkla neşredildiği anlaşılan gazetenin elimizdeki nüshaları dört sayfa olarak yayımlanmıştır.

Gazetenin Milli Kütüphane, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi ve Topallı Arşivindeki toplam yedi sayısına ait başmakalaleri şöyledir: *Efkar-ı Umumiye ve Kılınç*,[57] *Bir Hatıra*,[58] *Tayin-i Meslek 2*,[59] *Aile*,[60] *Aile*,[61] *Yükseliyor*,[62] *Polonya*.[63]

Gazetenin özellikle Mayıs 1912'den sonraki baş makalelerinde dış politikanın, özellikle de Trablusgarp Savaşı ve İtalyanlarla olan ilişkilerin değerlendirildiği görülmektedir. Başta İtalya olmak üzere bütün Avrupa devletlerinin dış politikalarının en önemli belirleyici unsurunun kamuoyunun tavrı olduğu belirtilen Efkar-ı Umumiye ve Kılınç adlı baş makalede meşrutiyetin ilan edilmesi ve cemaatlerin de bunun arkasında durmasıyla kısa bir süreliğine de olsa Avrupa'nın bakışlarının Osmanlı Devleti'ne çevrilmesine neden olduğu

[52] *Giresun Maarif Gazetesi,* 17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912), Numro 61.
[53] Baysal, *Giresun Basın Tarih*., s. 6.
[54] Giresun Matbaa ve Mücellithanesi ilanı için bkz. *Giresun'da Maarif Gazetesi*, 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912) Perşembe, Numro 62.
[55] *Giresun Maarif Gazetesi,* 17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912), Numro 61.
[56] *Giresun Maarif Gazetesi,* 12 Temmuz 1328 Perşembe (25 Temmuz 1912), Numro 69; *Giresun Maarif Gazetesi,* 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912) Perşembe, Numro 70.
[57] *Giresun Maarif Gazetesi*, 17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912) Perşembe, Numro 61.
[58] *Giresun Maarif Gazetesi*,24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912) Perşembe, Numro 62.
[59] *Giresun Maarif Gazetesi*,14 Haziran 1328 (27 Haziran 1912) Perşembe, Numro 65.
[60] *Giresun Maarif Gazetesi*,12 Temmuz 1328 (25 Temmuz 1912) Perşembe, Numro 69.
[61] *Giresun Maarif Gazetesi*,19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912) Perşembe, Numro 70.
[62] *Giresun Maarif Gazetesi*,9 Kanun-ı sani 1329 (22 Ocak 1914) Perşembe, Numro 144.
[63] *Giresun Maarif Gazetesi*,7 Ağustos 1330 (20 Ağustos 1914) Perşembe, Numro 174.

üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte Avrupa'da uzun süredir savaşı önleyen en önemli unsurun "kılıç" ve "kuvvet" olduğu üzerinde durulan yazılarda Osmanlı Devleti açısından birinci önceliğin iç bünyede birlik ve beraberliğin sağlanması olduğu vurgulanmıştır. İçerde birlik sağlandıktan sonra zaten asker bir millet olan ve İslam'ın kılınç ve kuvvetini temsil eden Türklerin dış siyasette de başarılı olacakları, dolayısıyla İtalya'nın Anadolu ve Rumeli'ye sarkıntılık edemeyeceği değerlendirmesi yapılmaktadır.

*Giresun Maarif Gazetesi'*nin ne zaman yayın hayatına son verdiği hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte Topallı koleksiyonunda mevcut olan 7 Ağustos 1330 (20 Ağustos 1914) tarihini taşıması, gazetenin bu tarihte yayın hayatını sürdürdüğünü göstermektedir.[64] Yust'un 1914 yılında kapandığını belirttiği "Giresun" adlı gazete, "Giresun Maarif Gazetesi" olmalıdır.[65] Zira Mehmet Hamdi'nin Giresun gazetesi 1912 yılında kapanmıştı.

Aretias

Bir liman kenti olan Giresun'da özellikle Rum cemaatine mensup tüccarlar etkili durumdaydılar. Bu durum Rum cemaatinin yayın organı olarak *Aretias* (APHTIAΣ) gazetesinin yayın hayatına girmesini de beraberinde getirmişti. Eylül 1327 (Eylül/Ekim 1911)'de yayın hayatına başlayan[66] ve adını Giresun Adası'ndan alan Aretias gazetesi, jeneriğindeki bilgiye göre *"siyasi ve edebi"* içerikli haftalık bir gazetedir.[67] Gazetenin sorumlu müdür ve Ser Muharriri Yorgi Valavani olup yazı heyetinde Emirza Yanko ve Ayacidi Hristo yer almaktadır.[68] Aretias gazetesinin elimizde herhangi bir sayısı bulunmadığı için yayın politikası hakkında yeterli bilgi edinmemiz mümkün olamamıştır. Bununla birlikte Mehmet Hamdi Bey'in Giresun ve Karadeniz gazetelerinin mevcut nüshaları incelendiğinde Aretias gazetesinin duruşu hakkında fikir edinebilmek mümkündür. Nitekim özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulup İstanbul ara seçimlerini kazanmasından sonra 1912 yılında yapılan Meclis-i Mebusan seçimleri sürecinin Giresun örneğine bakıldığında Aretias gazetesinin İttihat ve Terakki'ye karşı Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı bir duruş sergilediği, Giresun ve Karadeniz gazetelerinde Aretias'tan yapılan alıntılar ve bunlara verilen desteklerden anlaşılmaktadır. 1912'de yayına başlayan Aretias'ın, yayın periyodunda aksamalar olsa da 12

[64] Topallı, gazetenin Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci senesinde (1915) yayınına son verdiği ifade edilmektedir.

[65] Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 22

[66] Topallı, *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi.* Agzidis, Aretias'ın 1912'de yayına başladığını belirtmektedir. Bkz. Vlasis Agzidis, "Pontos'ta Rum/Helen Basını". Bu yazının çevirisini benimle paylaşan Tamer Çilingir'e teşekkür ederim. Yust'un Aretias'a dair verdiği "1908'de yayına başlayıp 1911'de kapandığı" bilgisi doğru değildir. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 34.

[67] *Aretias*, 12 Nisan 1915, Sayı 82. Gazetenin internet ortamında bulunabilen bu sayısının ilk sayfasının Türkçeye çevirisini yapan Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Tarih Bölümü Öğr. Gör. Hatice Tuğba Akdoğar Akbulut'a teşekkür ederim.

[68] *Karadeniz*, 18 Mart 1912 (5 Mart 1328), Numro 133.

Nisan 1915'te 82. sayısının yayımlanmış olması, gazetenin bu tarihte yayınını sürdürdüğünü göstermektedir.[69] Gazetesinin ne zaman kapandığına dair kesin bir bilgimiz yoktur.[70]

Petak

Giresun'da Taşnaklar tarafından 1911'de çıkarılmaya başlanan onbeş günlük *Petak(Arı Kovanı)* adlı Ermenice gazete,[71] sözkonusu gazetenin basımı için muhtemelen aynı yıl içinde kurulan Petak Matbaası kullanılmıştır. Mehmet Hamdi Bey'in Giresun Matbaası'nda basılan Karadeniz adlı gazetesinin 6 Nisan 1328 R (19 Nisan 1912) tarihli 137-10. 4 Mayıs 1328 R (17 Mayıs 1912) tarihli 141-15. sayıları Petak Matbaası'nda basılmıştır. Bu durum bize Petak Matbaası'nın Türkçe baskı yapabilecek hurufat donanımına sahip olduğunu göstermektedir. Petak Matbaası'nın hangi tarihte işlev dışı kaldığı bilinmemekle birlikte Topallı'nın verdiği bilgiye göre 1918 yılı sonunda kapalı durumdadır.

Karadeniz

Türkçe olarak Giresun'da yayımlanan üçüncü gazete *Karadeniz* adını taşımaktadır. Haftalık periyotlu gazete başlangıçta Pazartesi günleri çıkmaktadır. Sahip ve mesul müdürlüğünü yine Mehmet Hamdi Bey'in yürüttüğü *Karadeniz* gazetesinin ilk dokuz sayısı (30 Kanun-ı sani 1327/12 Şubat 1912 tarihli 128-1. sayı ile 6 Nisan 1328 R/19 Nisan 1912 tarihli 137-10. sayıya kadar) Giresun Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin 6 Nisan 1328 R (19 Nisan 1912) tarihli 137-10. sayısının son sayfasında yeralan duyuruda *"bu zamana kadar Pazartesi çıkan gazetenin başka matbaaya nakilden dolayı bundan sonra Cuma günü çıkacağı"* belirtilmiştir.[72] Bu sayıdan itibaren beş sayısı Giresun'da Petak Matbaası'nda Cuma günleri basılan Karadeniz gazetesi, 4 Ağustos 1328 (17 Ağustos 1912) tarihli 142-15. sayıdan itibaren yeniden Giresun Matbaası'nda basılmaya başlamıştır. Bu basım yeri değişikliği ile gazetenin çıkışı da bir kez daha değişerek Cuma günü yerine Cumartesi gününe dönüşmüştür.

Giresun'un jeneriğindeki *"Vatan ve Milletin Menafiine Hâdim Yazılar İçin Sahifelerimiz Açıktır"* ibaresi Karadeniz'in jeneriğinde *"Menafi-i mülk ve millete*

[69] 1912 yılında haftalık olarak çıkan gazetenin 82. sayısının 12 Nisan 1915 tarihli olması, gazetenin düzenli şekilde yayınlanamadığını göstermektedir.

[70] Gazete hakkında Hüseyin Albayrak kaynak göstermeksizin şu bilgiyi vermektedir: "Aritos (Sahibinin Sesi) 1908, haftalık gazete, 1909 yılında kuruldu. Gizli Pontus yanlısı, vatanseverlik politikası güdüyordu, 1911 yılında kapandı." Albayrak'ın, gazetenin adı da dahil olmak üzere verdiği bütün bilgiler teyide muhtaçtır. Bkz. Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basın.*, s. 602.

[71] Yust'un, gazetenin "1910 yılında çıkmaya başlayıp 1914'te Türkler tarafından kapatıldığına" dair verdiği bilgi de yanlıştır Yust, *Kemalist Anadolu Basını,* s. 31. Zira Topallı'ya göre Giresun'un ilk matbaası bütün cemaatlerin yardımıyla toplanan para ile 1909'da kurulan Giresun Matbaası olup Aretias ve Petak Matbaaları 1911 yılında kurulmuştur.

[72] *Karadeniz,* 6 Nisan 1328 (19 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 137-10

Hâdim Osmanlı gazetesidir" ibaresine dönüşmüştür. Abone, dahil için 20, taşra için 25 kuruş olup nüshası 10 Para'dır.[73]

Jeneriğindeki bilgiye göre bu gazete de Mehmet Hamdi Bey tarafından çıkarılan Giresun gazetesindeki gibi "hükümet civarındaki yazıhaneden" idare edilmektedir. Giresun gazetesinin devamı olan bu gazetenin çıkış tarihi 30 Kanun-ı sani 1327 (12 Şubat 1912)'dir. Gazetenin 12 Şubat 1912 tarihli ilk nüshasının jeneriğindeki sayı numarası, 127. sayı ile yayınına son veren Giresun gazetesinin devamı olduğunu vurgulamak üzere 128-1 olarak verilmiştir. Karadeniz'in jeneriğinin üstünde köşeli parantez içinde "ikinci sene" ibaresinin bulunması da Giresun'un devamı olduğuna işaret etmektedir.

Gazetenin bu ilk sayısının birinci sayfasındaki ilk yazısı, M(ehmet) H(amdi) imzasıyla kaleme alınan "Rüfeka ve Karin-i Muhterememize" adlı duyurudur. Duyuruda; *"Bu kere saha-i matbuata çıkan Karadeniz gazetesinin iki seneden beri neşr etmekte olduğum Giresun gazetesi yerine ikame edildiğini arz eylerim"*[74] açıklaması, bu isim değişikliğini açıklar niteliktedir.[75] Her ne kadar gazetenin başyazarı Mehmet Hamdi Bey olsa da eldeki mevcut nüshalar incelendiğinde bazı başyazıların Topaloğlu Osman Remzi (Osman Fikret Topallı) tarafından kaleme alınmış olduğu görülmektedir.[76]

Karadeniz gazetesinin 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) tarihli 129-2. sayısında Mehmet Hamdi Bey imzalı *"Zaruri Bir Cevap"* başlıklı başyazıda, Görele'den gönderildiği belirtilen bir telgrafın *Giresun Maarif Gazetesi*'nde yayımlanmasının ve bu telgrafta Mehmet Hamdi aleyhine ifadelerin yer almasının eleştirisi yapılmaktadır. Mehmet Hamdi Bey söz konusu yazısında, Giresun Maarif Gazetesi'nin jeneriğinde kendisini *"vatan ve milletin menafine Hâdim"* bir gazete olarak tanımlamış ve taahhüt etmiş olmasına rağmen gazetenin icraatının bu taahhüdüyle örtüşmediğini ifade etmektedir. Meşrutiyet idare sisteminin, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf adlı iki fırkasının siyasi mücadelesine izin verdiğini, Giresun Maarif Gazetesi'nin İttihatçı olmaya hakkı olduğu gibi kendisinin de İtilafçı olmasının meşru kabul edilerek tahammül edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kaldı ki kendisinin de başlangıçta İttihatçı olduğunu,

---

[73] *Karadeniz*, 30 Kanun-ı Sani 1327 (12 Şubat 1912)Pazartesi, Numro 128-1.

[74] M.H. "Rüfeka ve Karin-i Muhterememize", *Karadeniz*, 30 Kânunusani 1327 (12 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 128-1. (Osman Fikret Topallı koleksiyonundan aldığım dijitaller arasında Karadeniz gazetesinin ilk 16 sayısı mevcuttur. Bunların tamamında Giresun gazetesinin sayı numarası ile Karadeniz gazetesinin sayı numarası birlikte verilmiştir. Arşivimdeki 11 Ağustos 1328 (24 Ağustos 1912) tarihli 16. sayının numarası 143-16 olarak verilmiştir.

[75] Dursun Şahin makalesinde "Mehmet Hamdi, 12 Şubat 1912'de Giresun gazetesini, Ocak 1911'den itibaren çıkarmakta olduğu "Karadeniz" adlı gazeteyle birleştirir" demektedir ki bu bilgide yanlışlıklar mevcuttur. Bkz. Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", s. 456.

[76] *Karadeniz*, 12 Mart 1327 (25 Mart 1912), Numro 134. Bu sayının "Tarih ve Felsefe-i Tarihten Bir Mütalaa" adlı başyazısı Topaloğlu Osman Remzi imzasını taşımaktadır.

ancak 1908 ile 1912 yılları arasında geçen dört yıllık sürede İttihatçıların verdikleri sözleri yerine getirmedikleri için bu partiyi desteklemekten vazgeçip istifa ederek Hürriyet ve İtilaf partisine geçtiğini belirten yazar, Giresun Maarif Gazetesi'nde şahsı aleyhinde ağır yazılara yer verilmesinin gerçek nedeni olarak İttihat ve Terakki Partisi'nden istifa etmesini göstermektedir.[77]

Gazetenin ikinci sayısında; II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Dönemi Giresun gazeteciliğinin önemli ismi olan Osman Fikret Topallı'nın *"Topalzade Osman Remzi"* imzalı *"Mebus ve Mebus Göndermek"* başlıklı yazısı yer almaktadır. Başlığından, bir yazı dizisinin üçüncüsü olduğu anlaşılan yazının ilk ikisi Giresun gazetesinde yayımlanmış olmalıdır. Yazıda, Meşrutiyet yönetiminin getirdiği temsil hakkının ne anlama geldiği, nasıl kullanılması gerektiği oldukça sade bir dille anlatılarak yeni sistem hakkında bilgi sahibi olmayanların aydınlatılması amaçlanmıştır.[78] Meşrutiyet idaresinin her türlü farklı siyasi parti ve fikirlere açık olduğunu vurgulayan yazı, aynı zamanda ağır eleştirilere muhatap olan Mehmet Hamdi Bey'e destek niteliği taşımaktadır.

Yine aynı sayıda Hürriyet ve İtilaf Fırkası Giresun şubesinin açılışına dair bir haber yer almaktadır. Bu habere göre parti üyelerinin toplanması için Büyük Bahçe Mahallesi'nde ve Hacı Hüseyin Mahallesi'ne giden yol civarında bulunan Kaptan Lazari'nin evi kiralanmıştır. Partiye üye olmak isteyenlerin isim ve şöhret ile ikamet belgelerini alarak bu adrese gitmeleri istenmektedir. Bu duyurudan, 21 Kasım 1911 tarihinde İstanbul'da kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yaklaşık üç aylık bir süre sonunda Giresun'da teşkilatlandığı anlaşılmaktadır.[79]

Gazetenin arşivimizdeki hemen her sayısında yer alan İttihat ve Terakki Fırkası üyeliğinden istifa edenlere dair duyurular dikkat çekmektedir. Bu duyuruların kimileri yalnızca istifa ettiklerini duyuran metinler olarak kaleme alınmış olduğu gibi kimileri de uzun uzadıya gerekçeler içermektedir. Nitekim Bulancak Mekteb-i İdadi Muallim-i Evveli Ahmet İzzet gazetede yayımlanan istifa dilekçesinde, ikibuçuk yıldan beri mensubu olduğu İttihat ve Terakki Partisi iktidarının iç ve dış siyasette meşrutiyet rejimiyle bağdaşmayacak icraatlarda bulunmasını gerekçe olarak göstermiştir. Keşap'tan gönderilen ve altında çok sayıda ismin imzası bulunan istifa dilekçesinde ise Meşrutiyet'in ilanından sonraki günlerde yemin ederek Keşap'ta üye olduğumuz İttihat ve Terakki üyeliğinden, aradan geçen zaman içinde ortaya koyulan hükümet icraatlarının ülkeyi uçuruma doğru götürdüğünü gördükleri için yine yeminlerinin gereği olarak partiden istifa

[77] *Karadeniz*, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 129-2.
[78] *Karadeniz*, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 129-2.
[79] *Karadeniz*, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 129-2. Giresun'daki teşkilatlanma Anadolu'nun diğer yörelerine göre daha erken bir tarihte gerçekleşmiş denilebilir. Bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, (Ankara: İmge, 2007), s. 237-238. Trabzon teşkilatı, 23 Şubat 1912'de Giresun teşkilatının kurulmasından sonra Trabzon'a geçen Derviş Kaptanzade Ali Necati Bey'in himayesinde 1 Mart 1912 tarihinde törenle açılmıştır. Bkz. *Trabzon'da Meşveret*, 25 Şubat 1327 (9 Mart 1912).

ettikleri belirtilmektedir.[80]

Gazetenin 13 Şubat 1327 (26 Şubat 1912) tarihli 130-3. sayısının başyazısı *"Giresun'da Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nün Resm-i Küşadı"* başlığını taşımaktadır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Giresun şubesi 23 Şubat 1912 Cuma günü törenle açılmıştır. Önemli bir kalabalığın katılımıyla gerçekleştirilen açılış törenine mülkiye ve askeri kaymakamlarıyla sair memurin-i mülkiye, askeriye, adliye, inzibatiye, ulema ve rüesa-yı ruhaniye mensuplarıyla misafir olarak bulunan Niğde Mutasarrıf-ı Sabıkı Bekir Sami Bey, meşahir-i füzela-yı İslamiye'den İzmir Naib-i Esbakı Osman Mecdi Efendi de iştirak etmiştir. Törene katılanlara hitaben Karadeniz gazetesi sahibi ve aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına Mehmet Hamdi Bey bir teşekkür konuşması yapmıştır. Ardından Kumandan Kaymakam Kamil Bey, Giresun Rum Edebiyat Kulübü Başkanı Aristoteli ve Dava Vekillerinden Epik? ve Osman Mecdi Efendi tarafından yapılan siyasi farklılıklar ve çeşitliliğin önemi hakkındaki konuşmalardan sonra Mekteb-i İbtidai Muallim-i Evveli Ahmet Efendi'nin duasıyla açılış gerçekleştirilmiştir.[81]

Mehmet Hamdi Bey'in İttihat ve Terakki'den istifa ederek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na girmesi, yalnızca Giresun Maarif Gazetesi ve Giresun muhitinde tepki çekmemiş, Trabzon'dan da kendisine eleştiriler yöneltilmişti. Trabzon Dava Vekillerinden Mithat Efendi'nin Giresun Maarif Gazetesi'nde yayımlanan eleştirisine Mehmet Hamdi Bey "Yine Zaruri Bir Cevap" başlıklı yazısı ile uzun uzadıya açıklamalarda bulunmuştur. Mehmet Hamdi Bey yazıda, Dava Vekili Mithat Efendi'nin, Abdülhamit döneminin baskılarına karşın meşrutiyetin özgürlükçü ve irade-i milliyeyi savunan görüşlerine katıldığını, buna karşın dört yıllık meşrutiyet yönetiminin de ne yazık ki ilanı için bedel ödeyenleri bile hayal kırıklığına uğrattığını belirtmiştir. İttihat ve Terakki'den ayrılarak Hürriyet ve İtilaf'a geçmesi nedeniyle kendisinin her fırsatta *"sözüne güvenilmez bir kişi"* olarak gösterilmesinin meşrutiyetin özgürlükçü ve çoğulcu anlayışıyla bağdaşmadığını, nitekim çok yakın zamanlarda İngiltere'de muhafazakar partiye mensup bir milletvekilinin partisinden istifa ederek hürriyetperveran partiye geçtiğini, dolayısıyla kişilerin mensubu oldukları partilerin icraatlarından memnun kalmadıkları zaman partilerinden istifa ederek başka partilere geçmesinin olağan karşılanması gerektiğini izah etmeye çalışmıştır.[82]

Mehmet Hamdi Bey'in bu uzun yazısından sonra gazetede yer alan diğer bir

[80] İstifa edenlerden bazıları şunlardır: Kitapçızade Asaf, Kantar Memuru Mustafa, Miltiyadi Yani, Muallim Ahmet İzzet, Evcioğlu Yanko, Şerefzade Abdullah, Şerefzade Hafız, Hamalzade Hafız Mehmet, İmamzade Mahmut, Uğurca Köyü Muhtarı ve İmamı, Belikırıkzade İbrahim, Karahasanzade Ali Salih, Bayraktaroğlu Mehmet Ağa, Hocazade Halil Ağa. *Karadeniz*, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912), Numro 129-2; Keşaptan Uzunmollaoğlu İbrahim, Ustaoğlu Ahmet, Tepeköy Muhtarı Hasan, Bıçakçızade Mehmet, Kethüdazade Yakup Hilmi, Hasanyazıcızade Hacı Mehmet Ali, Beyazıtzade Hasan Tahsin, *Karadeniz*, 13 Şubat 1327 (26 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 130-3.

[81] *Karadeniz*, 13 Şubat 1327 (26 Şubat 1912), Numro 130-3.

[82] *Karadeniz*, 20 Şubat 1327 (4 Mart 1912) Pazartesi, Numro 131-4.

yazı da Mehmet Hamdi Bey'e yönelen eleştirilerden birine cevap mahiyetindedir. *"Yeminden Ne Gibi Ahvallerde Nükul Caizdir"* başlıklı yazıda, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın açılışına da katılan ulemadan Giresunlu Osman Mecdi ile görüşülerek insanın herhangi bir nedenle yemin etmiş olduğu bir konuda fikrinin değişmesinin mümkün olup olmadığı, şayet mümkün ise ne gibi şartlara bağlı olduğu hususundaki görüşlerine yer verilmiştir. Osman Mecdi Bey bu soruyu; aynı konuda sorulan bir soruya Hazreti Muhammed'in verdiği cevabı aktararak yanıtlamıştır. Buna göre herhangi bir konuda yemin eden bir kişinin yemin ettiği mesele hakkında gerçekleri görerek görüşünü değiştirmesinin herhangi bir dini vecibeye muhatap olmadan mümkün olduğu izah edilmiştir.[83] Muhtemelen bu yazı, Mehmet Hamdi Bey'e İttihatçılar tarafından sıklıkla ve şiddetle yöneltilen İttihat ve Terakki'ye girerken etmiş olduğu yemine uymayarak başka bir partiye geçmesinden dolayı yapılan eleştirilere cevap olarak kaleme aldırılmış olsa gerektir.

Gazetenin aynı sayısında yer bulan yazılardan biri de *"Hâdim mi, Hadım mı?"* başlığını taşımaktadır. Yazıda, dünkü gün (3 Mart 1912) ilk sayısı çıkan Hâdim-i Millet gazetesinde Mehmet Hamdi Bey'e saldırı amacıyla yazıldığı belirtilen yazı eleştirilerek gazetenin daha ilk sayısında böyle bir saldırının yer bulması eleştirilmiş ve bu gazete *"Hâdim-i millet"* değil olsa olsa *"Hadım-ı millet"* olur şeklinde hicvedilmiştir.[84]

İttihat ve Terakki'nin seçim kararı alarak seçim beyannamesini yayınlaması üzerine hem bu beyannameyi değerlendirmek hem de ülkenin içinde bulunduğu durumu geniş kitlelere duyurarak Meşrutiyet'in ilanı üzerinden dört yıla yakın bir süre geçmesine rağmen verdiği sözleri tutmadığı için seçimlerde İttihat ve Terakki'ye ciddi bir ders verilmesi hususunda Karadeniz gazetesinde *"İntihab-ı Mebusan Hakkındaki Beyanname Münasebetiyle"* başlıklı uzun bir yazı kaleme alınmıştır. *"İstanbul'daki Trabzon Gençlerine"* ithafen yazılan yazının altında, İdadi Mezunlarından M. Hüsnü, A. Hakkı, Topalzade Osman Remzi, Karadeniz Gazetesi Müdür ve Sermuharriri Mehmet Hamdi, Larçinzade İsmail Hakkı, Giresun'da münteşir Rumca Aretias gazetesi Müdür ve Sermuharriri Yorgi Valavani, Aretias heyet-i tahririyesinden Emirza Yanko, Giresun Rum Mektebi Türkçe Muallimi Mekteb-i Sultani mezunlarından Yusufağazade Ahmet Edip, bi-taraf bir genç A.S., Aretias heyet-i tahririyesinden Ayacidi Hristo'nun imzaları mevcuttur. [85]

II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan'ının ikinci dönem seçimleri sırasında iktidar gücünü elinde bulunduran İttihatçılara karşı, gayrimüslim unsurlardan özellikle Rumlar, İtilafçılarla iş ve güç birliği yapmışlardı. Hürriyet ve

[83] *Karadeniz*, 20 Şubat 1327 (4 Mart 1912) Pazartesi, Numro 131-4.
[84] *Karadeniz*, 20 Şubat 1327 (4 Mart 1912) Pazartesi, Numro 131-4.
[85] *Karadeniz*, 5 Mart 1328 (18 Mart 1912.) Pazartesi, Numro 133-6.

İtilaf'ın İstanbul'da yapılan ara seçimlerde Rumların da desteğini alarak galip çıkmasını da göz önünde bulunduran taraflar, seçime ayrı ayrı girecek olsalar da 1912 seçimlerinde birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi.[86] Giresun özeline bakıldığında böyle bir işbirliği yapıldığına dair somut bir veri bulunmasa da tarafların birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim bu seçim sürecinde Mehmet Hamdi Bey'in İtilafçı Karadeniz gazetesi, Giresun Rum cemaatine mensup Rumca Aretias gazetesi ile beraber hareket etmekte, İttihat ve Terakki'nin geçmiş dönemdeki icraatlarını birlikte eleştirmektedir. Nitekim Karadeniz gazetesinin Aretias gazetesinden sık sık iktibaslar yaparak sayfalarına taşıdıkları görülmektedir. Bunlardan biri, Aretias gazetesinde Rumca olarak yayımlanan yazı olup bu yazı Karadeniz'de *"Meşveret İkrar Ediyor"* başlığıyla çıkmıştır. Söz konusu yazıda İttihat ve Terakki iktidarına yönelik eleştiri olarak okul, yol, şimendifer yapımı sorgulanmış, ticaret, ziraat ve sanayide ne gibi gelişmeler olduğu ilgililere sorulmuştur. Dış politikada ise Bosna Hersek meselesi gündeme getirilerek bütün bu konulardaki olumsuz gelişmeler, hem İtilafçı Karadeniz, hem de Rum cemaatine ait Aretias gazetesinin ortak eleştirisi olarak mevcut iktidara yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin yanı sıra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçim beyannamesinin de Karadeniz gazetesi sütunlarına aktarılması ihmal edilmemiştir.[87] Bu süreçte İtilafçı *Karadeniz* ile Rum *Aretias* gazetesinin birlikte hareket ettikleri görülmektedir.[88] Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın teşkilatlarından sorumlu yöneticisi Necati Bey, Giresun'da hem Karadeniz gazetesini, hem de Aretias gazetesini ziyaret etmiş, ardından da her iki gazetenin sahipleri Mehmet Hamdi Bey ve Yorgo Valavanis ile birlikte bir Tirebolu gezisi yapmışlardır.[89]

Yaklaşan seçimler öncesi siyasi mücadelenin kızışması nedeniyle iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi'nin baskıcı uygulamalarına karşı Topaloğlu Osman Remzi tarafından *"Tarih ve Felsefe-i Tarihten Bir Mütalaa"* başlıklı uzun bir başyazı kaleme alınmıştır. Tarihsel süreçte yaşanan olaylar ve bu olaylara dair idarelerin aldığı tedbirlerin konu edildiği yazıda, devletlerin adaletten ayrılmasının siyasi varlığının sona ermesindeki en önemli etken olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Bu durumu izah etmek için verilen örnek Gırnata Devleti'ne ilişkindir. Yazara göre Avrupa medeniyetinin "muallimleri" olan Gırnata Devleti adalet üzerine büyük bir medeniyet inşa ederek halkını uzun yıllar huzur ve refah içinde yaşatmış olmakla birlikte zaman içinde yaşanan adalet uygulamalarından sapmalar önce küçük çaplı isyanları, ardından da devletin sonunu getirmiştir. Bu örnekten hareket edilerek İttihat ve Terakki iktidarı, adalete

[86] Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi,* s. 256.
[87] *Karadeniz*, 5 Mart 1327 (18 Mart 1912) Pazartesi, Numro 133-6.
[88] 1912 seçimleri öncesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Rum Meşrutiyet Kulübü arasında 13 Ocak 1912'de seçimlerde işbirliği yapılmasını öngören bir itilafname imzalanmıştı. Bu seçimlerin Trabzon ayağında Taşnaksutyunlar İttihat ve Terakki ile Hınçaklar ve Rumlar ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla anlaşmışlardı. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (İstanbul: Dergâh, 1990), s. 138, 139.
[89] *Karadeniz*, 12 Mart 1327 (25 Mart 1912) Pazartesi, Numro 134-7.

ve baskıcı uygulamaları kaldırmaya davet edilmektedir. Nitekim gazetenin sonraki sayısında yer alan haberler iktidarın adaletli uygulama yapmadığını kamuoyuna duyurmaya yöneliktir. Bunlardan biri; 1. Ordu Obüs Taburu Kolağası Ali Rıza Bey'in bir yılı aşkın bir süredir askeri görevinin yanında Trabzon'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin murahhası olarak görev yaptığı belirtilerek bu durumun hem ordudaki görevini aksatmasına neden olduğu, hem de valinin bütün gezilerine katılarak onu siyaseten yönlendirdiğine dair iddialardır. İkincisi ise Trabzon'daki İtilafçı gazete olan Tarık'tan iktibas ettiği bir habere dayanarak İttihat ve Terakki'nin seçimleri galip bitirmek için Trabzon vilayetine yedi bin lira gönderdiğini ve bu paranın dağıtılmaya başlandığına dairdir. [90] Karadeniz'in gündeme aldığı konulardan biri de seçim süreci yaklaştıkça İttihatçı iktidarın, kendilerine hizmet etmeyi reddeden memurların yerlerini değiştirme uygulamasıdır. Bu uygulamaya örnek olarak da kendi rızaları dışında Piraziz nahiyesi müdürünün Gümüşhane'nin Yağmurdere nahiyesine, Keşap nahiyesi müdürünün de Şarlı nahiyesine gönderilmesi gösterilmiştir.[91]

Ancak, mevcut iktidara yönelik tarihsel arkaplanı olan eleştiriler yapan Topaloğlu Osman Remzi, zaman zaman İttihatçı muarızlarının şiddetli eleştirilerine muhatap olmuş, Hâdim-i Millet'te kendisine yönelik ağır eleştiriler yayımlanmıştır.

Gazetenin 136-9. sayısından itibaren başmakalelerin daha çok dış politikaya yönelik olarak kaleme alındığı görülmektedir. Bunlar sırayla *Vatanın Menafiini de Düşünmeli*,[92] *Eyvah, Nedir Bu Hal*,[93] *Çanakkale Bombardımanı*,[94] *Boğazlar Meselesi*,[95] *Rodos'un İşgali*,[96] *Fikir Ordusu*,[97] *Sedd-i Meşru*,[98] ve *Hizmet-i Vataniye*[99] adlı yazılardır. Elimizdeki 16 sayılık koleksiyonda başmakalelerden 12'si Mehmet Hamdi, 2'si Topalzade Osman Fikret (Osman Fikret Topallı) imzalı, 2'si de imzasızdır.

Gazete, 17 Mayıs 1912 tarihinde çıkan 141-14. sayısından sonra üç aylık bir süreyle yayınlanamamıştır.[100] 17 Ağustos 1912 tarihli 142-15. sayıda üç ay süreyle

[90] *Karadeniz*, 12 Mart 1327 (25 Mart 1912) Pazartesi, Numro 134-7.
[91] *Karadeniz*, 19 Mart 1327 (1 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 135-8.
[92] *Karadeniz*, 26 Mart 1328 (8 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 136-9
[93] *Karadeniz*, 6 Nisan 1328 (19 Nisan 1912) Cuma, Numro 137-10
[94] *Karadeniz*, 13 Nisan 1328 (26 Nisan 1912) Cuma, Numro 138-11
[95] *Karadeniz*, 20 Nisan 1328 (3 Mayıs 1912) Cuma, Numro 139-12
[96] *Karadeniz*, 27 Nisan 1328 (3 Mayıs 1912) Cuma, Numro 140-13
[97] *Karadeniz*, 4 Mayıs 1328 (17 Mayıs 1912) Cuma, Numro 141-14
[98] *Karadeniz*, 4 Ağustos 1328 (17 Ağustos 1912) Cumartesi, Numro 142-15
[99] *Karadeniz*, 11 Ağustos 1328 (24 Ağustos 1912) Cumartesi, Numro 143-16
[100] Dursun Şahin, Mehmet Hamdi Bey'in 17 Mayıs 1912 tarihinde İstanbul'a gitmesiyle gazetenin yayın hayatına son verdiğini belirtmektedir. Bkz. Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", 457. Baysal'ın verdiği "gazetenin, Mehmet Hamdi Bey'in Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kongresine katılması nedeniyle hükümet tarafından kapatıldığı" bilgisi doğru değildir. Bkz. Baysal, *Giresun Basın Tarihi*, s. 7. Zira Mehmet Hamdi Bey, mensubu olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 2-9 Haziran 1912 tarihleri arasında yapılan kongresine katılmak için İstanbul'a gitmiş, bu süre

çıkmamış olmasının nedeni olarak gazete sahibi Mehmet Hamdi Bey'in Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin İstanbul'da yapılan umumi kongresine katılması olarak okuyucuya duyurulmuştur. *"Hamiş"* başlığıyla yapılan açıklamada; *"İki üç ay makdem Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın umumi kongresinde bulunmak üzere Dersaadet'e azimet eylemiş olduğum cihetle ceride-i acizanemin neşriyatı muvakkat bir müddetle tatile uğramış idi. Bi-İnâyet-i Teâlâ bugünden itibaren tekrar neşriyata teşebbüs ediyorum"*[101] denilerek yeniden yayına başladığı duyurulmuştur.

Karadeniz gazetesi, sahip ve müdür-i mesulü olan Mehmet Hamdi Bey'in gazetesinin hangi tarihte yayın hayatına son verdiğine dair kesin bir bilgi edinilememiştir. Ancak yakın arkadaşı olan ve kimi başyazılara imza atmış bulunan Osman Fikret Topallı'nın daha sonra yayımlanan Işık mecmuasında yer alan *"Bir Hikaye, Bir Hal"* adlı yazısından ipucu elde edilerek bir yorumda bulunulabilir. Topallı bu yazısında Mehmet Hamdi Bey'le Karadeniz gazetesini yayımladıkları 1912 yılının Ağustos (Ağustos 1328) ayında yaşadıkları bir olaya değinmektedir.[102] Buna göre Mehmet Hamdi Bey, Karadeniz gazetesinin Topallı arşivindeki son sayısı olan 24 Ağustos 1912 itibarıyla Giresun'dadır. Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ gibi Balkan devletlerinin bir ittifak yaparak kendisine savaş açacağını tespit etmiş ve bu nedenle seferberlik ilan ederek Trabzon başta olmak üzere Karadeniz illerinden asker talep etmişti. Bu durum üzerine bir yandan askerlik şubelerince silahaltına alınma ve sevk işlemleri devam ederken öte yandan cepheye gitmek üzere gönüllü birlikler teşkil edilmesine de başlanmıştı. Bu sırada Giresun'da toplanan Giresun Gönüllü Taburu 19 Ekim 1912 günü Kaymakam Kamil Bey tarafından Gümüşyan Vapuru ile İstanbul'a uğurlanmıştı.[103] Balkan Harbi'ne gönüllü olarak katılan ve burada şehit düşen Karadeniz Gazetesi sahibi Derviş Mehmet Hamdi Bey[104] de büyük olasılıkla cepheye hareket eden bu Gönüllü Taburuyla birlikteydi. Dolayısıyla gazetenin 24 Ağustos 1912 tarihli 143-16. sayısından itibaren gazetenin yayınına son vererek ülkenin önündeki büyük tehlikede ona bir gönüllü asker olarak cephede destek olmak istemiş olmalıdır. Zira gazete şayet çıkmaya devam etmiş olsaydı, Karadeniz gazetesinde başmakaleler yazacak kadar Mehmet Hamdi Bey'le samimi ilişki içinde bulunan Osman Fikret Topallı'nın arşivindeki koleksiyon 143-16. sayı ile son bulmayacak, diğer sayıları da koleksiyondaki yerini alacaktı.

Kavlak

Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesulü Dava Vekili Osman Nuri olan *Kavlak*

içinde yayınını durduran gazete Mehmet Hamdi Bey'in Ağustos başlarında Giresun'a dönmesiyle yeniden yayına başlamıştır.
Bkz. Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 508.

[101] *Karadeniz*, 4 Ağustos 1328 (17 Ağustos 1912). Numro 142-15

[102] *Işık*, "Biri Hikâye Biri Hal", 31 Kânun-ı sani 1335 (31 Ocak 1919), Sayı 11.

[103] Topallı *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun,* s. 399-400.

[104] Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, (İstanbul: İş Bankası, 2011), s. 170.

gazetesi, Ocak 1912'de haftalık periyotla yayın hayatına başlamıştır.[105] Elimizde mevcut 3 Mart 1328 (16 Mart 1912) Cumartesi tarihli 8. sayıya göre jeneriğindeki *"haftada bir çıkar, tel kırmaz, neş'e-bahş-ı kulûb bir ceride-i mizah-amizdir"* ibaresinden de anlaşılacağı gibi kendisini mizahi bir gazete olarak tanımlamıştır. Gazetenin yayın politikası, *"Mesleğimize muvafık asar-ı udhûke-perdaza sahifelerimiz küşadedir."* şeklinde belirtilmiştir. Bir sayısı on para, yıllık aboneliği Giresun için 15, taşra için 20 kuruş olan gazete Giresun'da Hükümet Caddesi'nde Kavlak idarehanesinden yönetilmektedir. Dört sayfa olarak basılan ve iki sütuna ayrılmış sayfalarla yayınlanan gazetenin İttihat ve Terakki yanlısı bir yayın politikası izlediği anlaşılmaktadır.

Nitekim Karadeniz gazetesinde yer alan "Kavlak Gazetesine" başlıklı küçük bir yazıda, *"Derin bir havab-ı menfaat içinde gördüğünüz rüyayı tabir ettirdik. İftira ve safsata imiş. Bakalım başka daha neler yumurtlayacaksınız"*[106] şeklinde bir ifadenin yer alması, Kavlak'ın, İtilafçı Karadeniz aleyhinde bir yazı neşrettiğini, dolayısıyla da siyasi olarak Karadeniz gazetesinin karşısında durduğunu düşündürmektedir. Yine, Hâdim-i Millet ve Kavlak isimli iki kişinin diyalogları aktarıldığı "Dedim ki Demiş ki" başlıklı Trablusgarp Savaşı'nı konu alan yazıda, *"sözünü bilmeyenler işte böyle eğilmekten, bükülmekten kurtulamazlar"* diyerek Samsunda münteşir İtilafçı *"Doğru Sada"* gazetesini, *"Eğri Sada"* şeklinde tanımlayarak hicvetmesi[107] de gazetenin İttihat ve Terakki yanlısı olduğuna işaret etmektedir.[108] Öte yandan söz konusu yazıdaki diyalogun *"Kavlak"* ile bu tarihlerde Giresun'da yeni yayın hayatına girmiş olan İttihatçı *"Hâdim-i Millet"* tiplemeleri arasında geçmesi de ayrıca dikkate değer bir husustur.

Dönemin siyasi gündemine uygun bir şekilde ve mizahi bir üslupla dış politikaya dair yazılara da yer verilen Kavlak'ta Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanların tutum ve davranışları eleştirilmiştir. Cavlak ve Kavlak adlı iki kişinin diyalogu şeklinde kaleme alınan *"Muhavere"* başlıklı yazıda; kendisini "medeni" olarak nitelendiren İtalyanların aslında rezil, namussuz ve korsan oldukları vurgulanarak bunlara medeni denemeyeceği anlatılmıştır. *"Şayet medeniyet aile söndürmek, kadın öldürmek, çocuklara saldırmak ise ben bu medeniyete lanetler okurum"* ifadesiyle İtalyanların Trablusgarp çıkarması lanetlenmiştir. Yazı, Trablusgarp'ta bir taraftan yerli Arapların direnişi, diğer taraftan Türk mücahitlerin başarısı övülerek sona ermiştir.

Gazetede yerel gündeme dair yazıların da neşredildiği görülmektedir. *"Var*

---

[105] Elimizdeki mevcut 8. sayıdan hareketle haftalık ve Cumartesi günleri çıktığı dikkate alındığında, şayet ilk sekiz sayısı düzenli olarak çıkmışsa gazetenin ilk sayısının 27 Ocak 1912 tarihinde basılmış olması gerekir. Yust'un Kavlak'ın 1909'da çıkıp 1910'da parasızlık nedeniyle kapandığına dair verdiği bilgi yanlıştır. Bkz. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 24.

[106] *Karadeniz*, 6 Nisan 1328 (19 Nisan 1912), Numro 137-10.

[107] *Kavlak*, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912) Cumartesi, Numro 8.

[108] Yust, Kavlak'ın İttihatçı olduğunu belirtmektedir. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 24.

Oğlu Var" başlıklı yazıda, Giresun'un belediyesi, azası, sandık emini, katibi, müfettişi, çarşısı, pazarı, bekçisi, fenercisi vb her şeyi olmasına rağmen yeterli belediye hizmetin olmadığından söz edilmektedir.

Gazetenin bütün yazıları, yayın politikasına uygun bir şekilde mizahi bir üslupla kaleme alınmıştır. Öyle ki yazıların imzaları da "Ahmak" ve *"Muhabir-i Sadıkımız Dangalak"* gibi mizahi isimlerden oluştuğu gibi kimi yazıların "Kardeşim Budalaya" gibi ithaflar taşıdığı görülmektedir.

Bu dönem gazetelerinin hemen hepsinde görülen "Bilmece" köşesi, Kavlak'ta da mevcuttur. Kavlak'ın ne zaman kapandığına dair sağlıklı bir veri yoktur. Giresun basın tarihi açısından olduğu kadar Türk mizah basını açısından da önemli bir yayın olduğu ortada olan Kavlak hakkında daha esaslı çalışma yapılması elzemdir.[109]

Hâdim-i Millet

Giresun'da 19 Şubat 1327 (2 Mart 1912)'de yayına başlayan *Hâdim-i Millet* gazetesinin[110] sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesulü Ahmet Ziyaeddin Efendi'dir. Haftalık periyotla ve Pazar günleri çıkan gazete de tıpkı diğerleri gibi Giresun Matbaası'nda basılmıştır.[111] Jeneriğin altında *"Vatan ve millete hâdim yazılara sahifelerimiz açıktır"* ibaresinin yeraldığı gazetenin nüshası 10 para olup idarehanesi Giresun'da Hâdim-i Millet Kulübü'dür.[112]

Gazete, ilk sayısındaki "Maksad ve Mesleğimiz" başlıklı yazısında "*Hâdim-i Millet Kulübü'nün vasıta-i neşr-i efkârıdır*" ifadesiyle aynı adla faaliyet gösteren kulübün yayın organı olduğunu ifade etmiştir. Siyasi kuvvetlerden hiçbirinin tesiri altında olmadığını belirten gazete, buna karşın tarafsız da olmadığını; milletin ve memleketin menfaatine uygun bulduğu İttihat ve Terakki programı dairesinde yayın yapacağını duyurmuştur. [113] Maksat ve mesleğimiz başlığıyla gazetenin çıkış amacı belirtilen yazıda, ülkenin seçim arifesinde bulunduğu bu günlerde millete *"râh-ı necatı"* yani kurtuluş yolunu göstermeyi, irşadatta bulunmayı amaçladığı belirtilmiştir. Bu yazıdan, gazetenin İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkalarının büyük bir iktidar mücadelesi verdiği ve tarihe *"sopalı seçimler"* diye geçen 1912 yılı Meclis-i Mebusan seçimleri öncesinde İttihat ve Terakki Partisi'ni desteklemek üzere yayın hayatına girdiği anlaşılmaktadır. Zira aynı günlerde

[109] Bu gazetenin ciltli bir koleksiyonu Osman Fikret Topallı arşivi arasında tarafımdan görülmüş olmakla birlikte dijital kopyası alınamadığı için üzerinde detaylı inceleme yapılamamıştır.
[110] Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", s. 457.
[111] *Hâdim-i Millet*, 19 Şubat 1327 (3 Mart 1912), Pazar, Numro 1; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 381.
[112] *Hâdim-i Millet*, 3 Haziran 1328 (16 Haziran 1912) Pazar, Numro 16. Bu ibareden, bu tarihte Giresun'da İttihat ve Terakki yanlısı bir kulübün mevcut olduğu anlaşılmaktadır.
[113] *Hâdim-i Millet*, 19 Şubat 1327 (3 Mart 1912), Pazar, Numro 1.

Giresun'da, II. Meşrutiyet öncesi ve sırasında İttihatçı kimliğiyle tanınıp bilinen, ancak 1911 yılı Kasım ayındaki kuruluşundan itibaren Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen Mehmet Hamdi (Duyduk) Bey tarafından kapattığı Giresun'un yerini ikame etmek için ilk sayısı 12 Şubat 1912'de çıkan *Karadeniz* gazetesi yayınlanmaktadır. İşte Hâdim-i Millet gazetesinin 1912 seçimleri öncesinde Giresun kamuoyunu İtilafçı Mehmet Hamdi Bey'in tek başına yönlendirmesini önlemek üzere İttihatçılar tarafından çıkarıldığı söylenebilir. Nitekim seçime kadar taraflar arasında (Hâdim-i Millet-Karadeniz) devam eden karşılıklı atışmalar, seçimde İttihat ve Terakki'nin başarısı üzerine de devam etmiştir. *Karadeniz* gazetesinin seçimde meydana gelen bazı olaylar hakkında yaptığı açıklamalara *Hâdim Millet* tarafından sert bir üslupla cevap verilmiştir.[114] Öte yandan Hâdim-i Millet yalnızca Giresun mahfilinde neşriyat yapan gazetelere cevap vermekle yetinmemiş, örneğin Trabzon'da Hürriyet ve İtilafçı olarak bilinen Tarık gazetesinde yayımlanan yazılara da pek çok kez cevap vermiştir. Bu durum, İttihat ve Terakki Partisi'nin Giresun'daki sözcüsü konumundaki Hâdim-i Millet ile Trabzon'daki sözcüsü Trabzon'da Meşveret gazeteleri arasında ciddi bir haber ve bilgi akışının olduğuna da işaret etmektedir.

Dört sayfadan ibaret olan ve sayfaları üç sütuna bölünen gazetenin başmakalelerinde şahıs ismi yerine *Hâdim-i Millet* imzası mevcut olup diğer yazılarda ise genellikle isim yoktur. Meşrutiyet'in özellikle *temsiliyet hakkı* konusunda getirdiği yeniliklerden söz eden gazete "vilayet umum meclislerinin Meclis-i Mebusan'ın ufak bir mikyasta muaddeli, aynı zamanda salahiyet ve icraat nokta-i nazarından da ehemmiyet-i vasiayı haiz" olduğunu izah etmiştir. Bu bağlamda Giresun'dan Trabzon vilayet umum meclisine gönderilecek olan temsilcinin başta Meşrutiyet'in getirdiği bu yeniliklere ve mevzuata, bunun yanı sıra Giresun'un yerel ihtiyaçları konusuna da hakim olması gerektiği üzerinde durulmuştur.[115] Gazete bu tür yazılarla Meşrutiyet'in getirdiği yeniliklerin tabana yayılmasını temin etmeye çalışmıştır. Daha ilk sayısından itibaren Mehmet Hamdi Bey'in çıkardığı ve Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne yakın bir yayın politikası izleyen *Karadeniz*'e yönelik ağır eleştirilerde bulunmuştur.[116]

Hâdim-i Millet'in arşivimizdeki nüshalarındaki başmakaleleri şöyledir: Türkler Tahkir Olunuyor,[117] İntihabat Tarafında,[118] Nüfuz-ı Hilafet,[119] Teyakkuz

[114] Örneğin Karadeniz'de yayımlanan "Hakikati Tahrif Etmeyelim" başlıklı yazıya Hâdim-i Millet'in verdiği "Cevabımız" başlıklı yanıtta "asl-ı muharrir-i zelil", "arslandan korkan bir köpeğin haşmetiyle kendini deliğe çekmiş" gibi ifadeler kullanılmıştır. *Hâdim-i Millet,* , 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912) Pazar, Numro 8.
[115] *Hâdim-i Millet*, 10 Haziran 1328 (23 Haziran 1912), Pazar, Numro 17.
[116] Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", s. 157.
[117] *Hâdim-i Millet*, 19 Şubat 1327 (3 Mart 1912), Pazar, Numro 1.
[118] *Hâdim-i Millet*, 26 Şubat 1327 (10 Mart 1912), Pazar, Numro 2.
[119] *Hâdim-i Millet*, 4 Mart 1328 (17 Mart 1912), Pazar Numro 3.

Dakikaları,[120] İttihat ve Terakki'nin Galebesi,[121] Konferanslar Münasebetiyle,[122] Meclis-i Mebusan'dan Umduklarımız,[123] Siyasi Cinayetler,[124] Çanakkale Bombardımanı Münasebetiyle,[125] Türkiye-İtalya Harbi mi Cihad-ı Mukaddes mi,[126] Netice Yine Kılınçtır,[127] Aretias'a Cevabımız,[128] Ne Olacak İse Olsun,[129] İtalya Vahşilikleri,[130] Meclis-i Umumi-i Vilayet,[131] Hâledar Bir Sima,[132] Manastır Hadisesi,[133] Mahmut Şevket Paşa ve İstifası,[134] Siyaseti Teşyi Münasebetiyle,[135] Çanakkale Taarruzu ve Kabine,[136] Buhrandayız,[137] Haşmetli Kabine.[138]

Gazetenin hangi tarihte yayın hayatına son verdiği bilinmemektedir.

Giresun Ana Türk Yurdu

Giresun Ana Türk Yurdu Mecmuası, 1917 yılının Ağustos ayında açılan Giresun Türk Ocağı'nın on beş günde bir çıkan yayın organı olarak neşriyata başlamıştır.[139] Mecmuanın ilk sayısının çıkış tarihi, 13 Eylül-6 Aralık 1917 tarihleri arasındadır. Zira Türk Yurdu dergisinin 13 Eylül 1917 tarihli sayısında, Giresun'da bir Türk Ocağı açıldığı ve fikrini yaymak için on beş günde bir mecmua çıkarmaya karar verdiği belirtilmişken yine Türk Yurdu dergisinin 6 Aralık 1917 tarihli nüshasında Giresun Ana Türk Yurdu adlı mecmuanın ilk sayısının çıkmış olduğu bilgisi verilmiştir. Bu duruma göre Giresun Türk Ocağı'nın Giresun Ana Türk Yurdu adlı dergisinin 13 Eylül ile 6 Aralık 1917 tarihleri arasında çıktığı söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü ve Doğu Karadeniz bölgesinin Hopa'dan Harşit'e kadar olan kısmı Rus işgali altında bulunduğu bir sırada Giresun'da Türk Ocağı'nın açılmış ve dergi çıkarmaya başlamış olması, işgal altındaki bölgelerden göç eden muhacirlerin ilk durak noktası olan Giresun'un önemini daha da artırmıştı. Ocağın faaliyetleriyle özellikle gençlerin bir çatı altında

[120] *Hâdim-i Millet*, 18 Mart 1328 (31 Mart 1912), Pazar Numro 5.
[121] *Hâdim-i Millet*, 25 Mart 1328 (7 Nisan 1912), Pazar Numro 6.
[122] *Hâdim-i Millet*, 1 Nisan 1328 (14 Nisan 1912), Pazar Numro 7.
[123] *Hâdim-i Millet*, 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912), Pazar Numro 8.
[124] *Hâdim-i Millet*, 15 Nisan 1328 (28 Nisan 1912), Pazar Numro 9.
[125] *Hâdim-i Millet*, 22 Nisan 1328 (5 Mayıs 1912), Pazar Numro 10.
[126] *Hâdim-i Millet*, 29 Nisan 1328 (12 Mayıs 1912), Pazar Numro 11.
[127] *Hâdim-i Millet*, 13 Mayıs1328 (26 Mayıs 1912), Pazar Numro 13.
[128] *Hâdim-i Millet*, 20 Mayıs 1328 (2 Haziran 1912), Pazar Numro 14.
[129] *Hâdim-i Millet*, 27 Mayıs 1328 (9 Haziran 1912), Pazar Numro 15.
[130] *Hâdim-i Millet*, 3 Haziran 1328 (16 Haziran 1912), Pazar Numro 16.
[131] *Hâdim-i Millet*, 10 Haziran 1328 (23 Haziran 1912), Pazar Numro 17.
[132] *Hâdim-i Millet*, 17 Haziran 1328 (30 Haziran 1912), Pazar Numro 18.
[133] *Hâdim-i Millet*, 24 Haziran 1328 (7 Temmuz 1912), Pazar Numro 19.
[134] *Hâdim-i Millet*, 1 Temmuz 1328 (14 Temmuz 1912) Pazar, Numro 20.
[135] *Hâdim-i Millet*, 8 Temmuz 1328 (21 Temmuz 1912) Pazar, Numro 21.
[136] *Hâdim-i Millet*, 15 Temmuz 1328 (28 Temmuz 1912) Pazar, Numro 22.
[137] *Hâdim-i Millet*, 22 Temmuz 1328 (4 Ağustos 1912) Pazar, Numro 23.
[138] *Hâdim-i Millet*, 13 Ağustos 1328 (26 Ağustos 1912) Pazar, Numro 26.
[139] Hüseyin Tuncer ve Yücel Hacaloğlu ve Ragıp Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi 1912-1997,* (Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi, 1998), s. 9-15; Oktay Karaman, "Türk Ocakları Giresun Şubesi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 181, Eylül 2002, s. 41.

toplanarak toplumsal birlik ve beraberliğe katkı sağlandığı gibi mecmuanın çıkışı ile seslerinin uzak noktalara kadar ulaşmasını sağlaması bakımından ciddi bir moral motivasyon kaynağı olmuştu. Ancak bu zor günlerde mecmuanın ilan ettiği gibi on beş günlük sürelerle çıkarılması pek de mümkün olmamış, yaklaşık altı aylık aradan sonra ikinci sayı Nisan 1918'de çıkabilmiş,[140] bu gecikmenin nedeni *"İtizar"* başlığıyla okuyuculara duyurulmuştu.[141] Uzun'un tespitine göre 6. sayısı 15 Haziran 1918'de adındaki *"Giresun"* ibaresini kaldırarak çıkan Ana Türk Yurdu'nun[142] hangi tarih ve sayı ile kapandığı bilinmemektedir. Mecmuanın yazarlarından biri ve aynı zamanda Ocağın üyesi bulunan Osman Fikret Topallı'nın tutuğu günlüğün 27 Ağustos 1918 tarihli sayfasındaki notlarda *"Türk Ocağı'nın işlerini de temizledik. Kâtip Cavit Bey'e de yapılacak işleri not ettirdim"*[143] dediğine göre bu tarihte Ocak faaliyette olmalıdır. Topallı'nın 31 Aralık 1918 tarihi için verdiği *"Türk Ocağı'nın yerinde Malarya hastalığı mücadelesiyle meşgul Mıntıka Tababeti" vardır"*[144] bilgisine göre bu tarihte Türk Ocağı faaliyet dışı durumdadır. Karaman'a göre Giresun Türk Ocağı 1918 yılından sonra ocağın faaliyetlerine son vermiştir.[145] 17,5 x 23 cm ebadında çıkan mecmua, adı bu yıllarda bir süreliğine İttihat ve Terakki Matbaası'na dönüştürülen Giresun Matbaası'nda basılmıştır.[146] Sekiz sayfa olarak çıkan Ana Türk Yurdu'nun 24 sayı itibarıyla yıllık aboneliği il dışı için 120 kuruştur.[147]

Giresun Türk Ocağı'nın sahibi olduğu mecmuanın müdürü, 6 Aralık 1918 tarihinde Trabzon'da yayına başlayan mesul müdürü Ahmet Sabri olan Kaygu mecmuasının Umur-ı Tahririye Müdürü olan M. Cavid Bey'dir. Bu durum bize Ana Türk Yurdu'nun müdürlüğünü yapan M. Cavid'in geçici bir süre için Giresun'da bulunduğunu, belki de Rus işgali nedeniyle muhacir konumunda Giresun'da ikamet ettiğini ve bu sırada da Türk Ocağı'nın katibi olarak görev yaptığını ve bu sıfatla Ocak adına mecmuanın sorumluluğunu üstelenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Topallı'nın kitabında yer alan imzalı

---

[140] Mehmet Uzun (Baboğlu), "Giresun Türk Ocağı'nca Yayınlanan "Ana Türk Yurdu" Dergisi (Giresun 1917)", *Müteferrika*, Sonbahar 1998, Sayı 14, s. 161; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını,* s. 387.

[141] İtizar: Matbaa işlerinin fazlalaşmasından ve risaleye ait bazı nevakısın ikmal edilememesinden risalemiz ilk sayıdan sonra bir daha neşr edilememiştir. Bittabi bu tehir bizi okuyucularımıza karşı mahcup bırakmıştı. Fakat ne çare ki bu maniler birden bertaraf edilemiyordu. Mamafih bundan böyle bu maniler ve eksikler mümkün mertebe zail olduğu cihetle her on beş günde bir makalat-ı müfide ile dolu olduğu halde çıkacak olan "Ana Türk Yurdu"muza herkesten rağbet ve şimdiye kadarki tehirden dolayı bizi affetmelerini temenni eyleriz. *Giresun Ana Türk Yurdu*, Nisan 1334 (Nisan1918), Yıl 1, Sayı 2.

[142] Uzun, "Giresun Türk Ocağı'nca Yayınlanan "Ana Türk Yurdu" Dergisi (Giresun 1917)", s.161; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 387.

[143] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 45

[144] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 77.

[145] Karaman, Giresun Basın Tarihinden Levhalar: Işık Gazetesi", s. 41.

[146] 1909'da kurulan Giresun Matbaası'nın adının geçici bir süre için İttihat ve Terakki Matbaası'na dönüştürüldüğü, Osman Fikret Toplallı'nın basılmamış basın tarihi notlarına atfen belirtilmişti. Bu nedenle Uzun'un makalesinde Ana Türk Yurdu'nun kapağının İttihat ve Terakki, içinin Giresun Matbaalarında basıldığına dair verdiği bilgi doğru değildir. Bkz. Uzun, "Giresun Türk Ocağı'nca Yayınlanan "Ana Türk Yurdu" Dergisi (Giresun 1917)", s. 161.

[147] *Ana Türk Yurdu*, 1 Temmuz 1334 (1 Temmuz 1918) Pazartesi, Yıl 1, Sayı 7.

fotoğrafın altındaki *"Osmanoğlu Mustafa Cavit Bey: Trabzon'da Kaygu mecmuasını neşreden, Giresun Türk Ocağı'nın çıkardığı Ana Türk Yurdu muharrirlerinden"* ibaresi de böyle bir çağrışım yapmaktadır. Kaldı ki Milli Mücadele döneminde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu sırasında Trabzon'da bu çalışmalara katılan Mustafa Cavid Bey'in, söz konusu cemiyetin Giresun şubesinde aktif görevlerde bulunan Topallı ile yazışmaları da Mustafa Cavid Bey'in 1919 yılı itibarıyla Trabzon'da ikamet ettiğini göstermektedir.[148]

Mecmuanın içeriği, yayını olduğu Türk Ocağı'nın düşünce dünyasının ürünü niteliği taşıyan yazılardan oluşmaktadır. Örneğin M. Cavid'in ikinci sayıdaki Neden Geri Kaldık başlıklı yazısında çağın bilim ve fenni öne çıkardığı halde bizim yeterince bu duruma uygun çalışma ve düzenlemeler yapamadığımız, ancak özgürlük ve bağımsızlığımızın teminatının mutlaka bu yolda ciddi mesafeler almamızdan geçtiği üzerinde durulmaktadır. Bu sorunun giderilmesinin en önemli adımının ise toplumun ciddi bir eğitim hamlesinden geçerek aklı kullanabilir hale getirilmesinden geçtiği vurgulanmaktadır. A. O. imzalı Türkleri Tanıyalım, Sevelim başlıklı yazıda Türk tarihinin başlangıcından itibaren genel bir özeti yapılmış, Ali Şir Nevai'den Oğuz Han'a kadar önemli Türk şahsiyetlerine değinilmiştir. Mecmuanın ikinci sayısının son sayfasında "Ana Dil" başlıklı bir sözlük yer almıştır. Burada, Dilmaç'ın Tercüman, İngi'nin Nezle, Işın'ın Güneş Parıltısı olduğu gibi öz Türkçe kelimeler ve bunların karşılıkları verilmiştir.

Hangi tarihte ve kaçıncı sayı ile yayın hayatına son verdiği bilinmemekle birlikte Ana Türk Yurdu mecmuasının ulaşılabilen yedinci sayısı 1 Temmuz 1918 tarihlidir. Mecmuanın yazı kadrosunda müdür M. Cavid'in dışında Hayrettin Nadi, A. Hasib, Aziz Vasfi, Bilal İsmail, Ziya Behlül ve Osman Fikret (Topallı) gibi isimler mevcuttur.[149]

Işık / Giresun'da Işık

Işık mecmuası[150] ilk olarak 1 Nisan 1918'de (1 Nisan 1334)*"Samsun muhit-i münevverinde bir şûle parlatmak, bir nur yaşatmak emeliyle"* Samsun'da yayına başlamıştır. Giresunlu Osman Ağa'nın da akrabası olan[151] ve bu dönemden sonra Giresun matbuatında adını sıklıkla duyuracak olan Cimşidzade Osman Nuri

[148] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 148. Ana Türk Yurdu'nun yazı kadrosunda bulunan Osman Fikret Topallı bir yazısında kendisine hakaret edildiği gerekçesiyle Kaymakam Nizameddin Bey tarafından açılan davada bir ay hapse ve üç lira da para cezasına mahkum olmuştur. Kararı temyiz eden Topallı durumu, kendisiyle birlikte yargılanan ve cezaya çarptırılan ve suça kaynak teşkil eden Ana Türk Yurdu mecmuasının müdürü olan Trabzon'da ikamet eden Mustafa Cavid Bey'e telgrafla bildirmiştir. Cavid Bey 11 Ocak 1919 tarihli cevabında hakkında verilen ceza ilamının kendisince de temyiz edilmiş olduğunu bildirmiştir. 4 Mayıs 1919'da dava beraatla sonuçlanmıştır. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 75, 80, 230.

[149] Albayrak *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 383-388.

[150] Işık, çeşitli nüshalarında kendisini mecmua, risale ve gazete gibi farklı şekillerde tanımlamıştır.

[151] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 549.

Ahmet'in sahib-i imtiyaz ve mesul müdürlüğünde çıkan mecmua yedinci sayıya kadar Samsun'da çıktıktan sonra Giresun'a nakletmiştir. Nuri Ahmet Bey'in Topallı'ya verdiği bilgiye göre Samsun'da çıkmakta olan Işık, bir yangın neticesinde kısmen yanmış olduğu için Giresun'a taşınmıştır. Samsun'da mecmua türünde yedi sayı çıkardığını belirten Nuri Ahmet Bey'in heyecanının kendisini de etkilediğini ifade eden Topallı, o güne kadar gazete şeklinde birkaç sayı çıkmış olan Işık'ı Giresun'da birlikte çıkarmayı teklif ettiğini belirtmektedir.[152] Bu işbirliğinin yürürlüğe girmesiyle Topallı, 15 Kanun-ı sani 1335 (15 Ocak 1919) Çarşamba günlü 10. sayısıyla[153] Işık'ın müdür-i mesulü ve başmuharriri olarak göreve başlamış ve adını mecmuanın jeneriğine yazdırmıştır. Ancak Topallı'nın uzun sürmeyen bu görevi 21 Nisan 1335 (21 Nisan 1919) tarihli 18. sayısı itibarıyla sona ermiştir.[154] Topallı'dan sonra 1 Mayıs 1919 tarihli 19. sayı ile bu görevi üstlenen Niyazi Tayyip Bey de bir sayılık bir mesul müdürlük ve başyazarlık süresinin ardından görevini bırakmıştır.[155] 38. sayıdan 50. sayıya kadar mecmuanın başyazarlığı, Uşşakizâde Hayrünnisa Cemil Hanım tarafından yürütülmüştür.[156]

Işık'ın, ilk sayısındaki sloganı *"Edebî, fennî risâledir. On beş günde bir neşr olunur"* şeklinde iken, 4. sayıda buna *"Türklük faidesine çalışır'* tabirini eklemiş; sekizinci sayısında ise *'edebî, ilmî, içtimaî on beş günde bir neşrolunur'* ibaresi yer almıştır. Bu ibare, 10. sayıdan itibaren değiştirilerek *"Siyâset ve politikaya karışmaz; on beş günde bir çıkar, Türk risâlesidir"* şeklinde değiştirilmiştir. Buradaki *"Türk risâlesidir"* sözü dönemin şartları gereği gerçekten önemli ve anlamlıdır. 14. sayıdan itibaren bu ibare, "*Şimdilik her ayın birinde, on birinde, yirmi birinde çıkar,*

[152] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun,* s. 64-65.

[153] *Işık,* 15 Kanun-ı Sani 1335 Çarşamba, Sayı: 10.

[154] *Işık*, 1 Ağustos 1335 Salı, Sayı 16. Bu ayrılışla ilgili olarak Bkz. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun.* Nuri Ahmet Cimşid Başyazarlığını Osman Fikret Toplallı'ya verdiğini, ancak onun Işık ile alakasının ancak dört-beş sayı sürdüğünü belirtmektedir. Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", *Aksu Giresun ve Çevresi Halkevleri'nin Dergisi,* Sayı 18-2, Cilt 2, 1 Mart 1940, s. 32.

[155] Mecmuanın jeneriğinde Niyazi Tayyip Bey'in mesul müdür ve başyazar olarak adı, yalnızca Osman Fikret Topallı'nın bırakıp kendinin görevi devr aldığı 19. sayıda yazılıdır. *Işık*, 1 Mayıs 1335 (1 Mayıs 1919), Numro 19. Bundan sonraki sayıların jeneriğinde müdür-i mesul ve başyazar kaydına rastlanmaması, Niyazi Tayyib Bey'in bu görevden istifa etmiş olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim günlüğünün 10 Mayıs 1919 tarihli kısmında bu istifaya yer veren Topallı, Niyazi Tayyib Bey'in bir sayının ardından görevden istifa etmiş olmasını hayretle karşıladığını belirtmiştir. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun* s. 235. Çakmak'ın, Niyazi Tayyip Bey'in görevini 19-22. sayılar arasında yürüttüğünü söylese de bu tespitine dair referansı yoktur. Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 19.

[156] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 19.; 16 Şubat 1338 tarih ve 44 sayılı Işık'ın jeneriğinde yeralan Uşşakizade Hayrünnisa Cemil, aynı zamanda "Maarif ve Sanayi" adlı başyazının altında imzası olan kişidir. Trabzonlu Avukat Cemil Ragıp Bey'in ikinci eşi olan Hayrünnisa Cemil Hanım, İzmir'in tanınmış ailelerinden Evliyazâde İzzet Bey'in kızı Hayrünnisa Zeren Hanım'dır. İsmail Hacıfettahoğlu, "Osman Fikret Topallı ve Çala Klavye Malûl Düşürülen Kıymetli Eseri: Giresun Günlükleri", *Müteferrika*, Kış 2018/2, Sayı 54, s. 239. Hayrünnisa Hanım daha sonra kocası Cemil Ragıp Bey'den ayrılmıştır. Osman Fikret Topallı, *Giresun Günlükleri I,* haz. Cemil Koçak, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2017), s. 262.

fikrinde müstakil Türk gazetesidir" biçimine dönüşürken,[157] 33. sayıdan itibaren sadece *"On beş günde bir neşrolunur"* şeklinde yazılmaya başlamıştır.[158]

Samsun'da 7 sayı çıkmış olan Işık, taşınmadan kaynaklanan ilk aradan sonra 16 Aralık 1918'den itibaren 28 x 41 cm. ebadında Giresun'da yayınlanmaya başlamıştır.[159] Mecmuanın 15 Ocak 1919 tarihinde müdür-i mesullüğünü ve başyazarlığını üstlenen Osman Fikret Topallı, 11 Nisan 1919 tarihli 18. sayı ile bu görevi bırakmıştır.[160] Topallı'dan sonra 1 Mayıs 1919 tarihli 19. sayı ile bu görevi üstlenen Niyazi Tayyip Bey'in de kısa bir süre sonra görevini bıraktığı anlaşılmaktadır.[161] 22. sayıdan itibaren görevini bırakmasından sonra 38-50. sayıların başyazarlığını Uşşakizâde Hayrünnisa Cemil Hanım yürütmüştür.[162] Hayrünnisa Cemil Hanım tarafından 1924 yılında Paris'ten Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı uzun mektupta kendisinin Işık'ta, kocası Avukat Cemil Ragıp Bey'in de Yeni Giresun gazetelerindeki görevleri üstlenmekle Milli Mücadele'ye katkı vermeyi amaçladıkları ve bu süreçte karşılaştıkları tehdit ve tehlikeleri uzun uzadıya anlatmaktadır.[163] Mecmuanın 50. sayı ile 104. sayısı arasında görebildiğimiz hiçbir nüshasında müdür-i mesul ve başyazar olarak herhangi bir isme rastlanılamamıştır.

Işık Mecmuasının yayın periyodu sürekli aksamalar yaşamıştır. 1 Ocak 1920'den 6 Haziran 1921'e kadar sürecek olan yaklaşık bir buçuk yıllık yayın döneminden sonunda maddi sebepler nedeniyle ikinci kez yayın hayatına son vermiştir. Maddi sıkıntıların çözümlenmesinin ardından kısa bir süre sonra yeniden yayına başlayan Işık, 15 Ağustos 1921 tarihli 42. sayı ile yayınına üçüncü kez ara vermiştir. Maliye Vekaleti'nin, Işık'ın basıldığı Giresun Matbaası'na kırtasiye malzemesi basımı görevi vermesi nedeniyle gerçekleşen bu ara, 1 Şubat

---

[157] Başlangıçta gayrı siyasi bir mecmua olarak çıkarılmaya başlanılan Işık'ın, ülkenin içinde bulunduğu durumun giderek endişe vermesine bağlı olarak bir siyasi gazeteye dönüştürülmesi ve bunun için kaymakam Nizameddin Bey'den gerekli iznin alınması süreçlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 142, 144. Mecmuanın jeneriğindeki alt yazıda sık sık değişiklikler yapılmansın belli bir arayışın ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

[158] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: MÜSBE, 2010), s, 13.

[159] Oktay Karaman, "Giresun Basın Tarihinden Levhalar: Işık Gazetesi*", Giresun Kültür Sempozyumu 30-31 Mayıs 1998*, Giresun Belediyesi, İstanbul 1988, s. 116; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 389.

[160] *Işık*, 1 Mayıs 1335 (... 1919), Numro 19. Bu nüshanın ilk yazısı Osman Fikret Topallı'nın görevi bırakmış olmasına dairdir. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 32.

[161] Niyazi Tayyip Bey'in mecmuanın jeneriğinde mesul müdür ve başyazar olarak adı yalnızca Osman Fikret Topallı'nın bırakıp kendinsin görevi devr aldığı 19. sayıda yazılıdır. . *Işık*, 1 Mayıs 1335 (... 1919, Numro 19.

Bundan sonraki sayıların jeneriğinde müdür-i mesul ve başyazar kaydına rastlanmaması, Niyazi Tayyib Bey'in bu görevden istifa etmiş olmasıdır. Nitekim bu istifayı günlüğünün 10 Mayıs 1919 tarihli kısmında belirten Topallı, Niyazi Tayyib Bey'in bir sayının ardından görevden istifa etmiş olmasını hayretle karşıladığını belirtmiştir. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 235.

[162] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 19.

[163] *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01016465,55,600628,5.(A: VII-1, D: 86, F:1-115)

1922 tarihinde sona ererek mecmua 43. sayı ile yeniden çıkmaya başlamıştır.[164] Böyle bir aradan sonra 11 Temmuz 1923'te 61. sayı ile yeniden neşriyata başlayan Işık, bir kez de Giresun Valisini eleştiren bir yazıdan dolayı valinin gazetenin basıldığı Giresun Matbaası'nı kapatması üzerine 80. sayıdan sonra iki aylık süreyle yayın yapamamıştır.[165] Bütün bu olumsuzluklara rağmen Işık mecmuası, çeşitli fasılalarla 1927 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.[166]

Çıkış ve yayın sürecindeki bu istikrarsızlığa bağlı olarak mecmuanın yayın periyodunda da çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. Başlangıçta her ayın birinde, on birinde ve yirmi birinde olmak üzere ayda toplam üç kez çıkarken 1922 yılı Şubat ayından itibaren çıkışını on beş günde bire düşürmüştür.[167] 1923 yılı ortalarından itibaren her hafta Çarşamba günleri çıkmış, bilahare Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada iki kez çıkmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte mecmuanın ilan edip uymayı taahhüt ettiği yayın periyoduna uygun basılamadığı mevcut nüshaların tarihlerinin karşılaşılmasından anlaşılmaktadır. Işık mecmuasının mizanpajında da belirli bir standarda uyulmadığı görülmektedir. Kimi sayılarda sayfalar 2, kimisinde 3 ve kimilerinde ise 4 sütuna ayrılmıştır. Mecmuanın sayfa sayıları da oldukça değişken bir seyir izlemiştir. Örneğin 25. sayı sekiz sayfa[168] iken 55. sayı on sayfa,[169] 64. sayı ise dört sayfa[170] olarak çıkmıştır. Mecmuanın görebildiğimiz sayılarının neredeyse tamamına yakını Giresun Matbaası'nda basılmıştır. Buna mukabil 104. sayı Işık Matbaası'nda basılmıştır.[171]

Samsun'da iken Baykal Kütüphanesi'ni yazıhane olarak kullanan Işık, Giresun'a taşındığında Baykal Kütüphanesi'ni de taşıyarak Yeniyol'da Reji karşısında yeniden tesis etmiştir. 21 Haziran 1923 tarihli 23. sayıdan itibaren Baykal Kütüphanesi adını Işık Kütüphanesi'ne dönüştürmüştür.[172]

Başlangıçtan 1923 yılı başlarına kadar "Işık" adıyla çıkan mecmua, tam tarihi tespit edilememekle birlikte görme imkanı bulduğumuz 22 Kasım 1923 tarihli sayısında başlığını *Giresun'da Işık*[173] olarak değiştirmiştir. Mecmuanın ebadı 28 x 41 cm dir. Başlangıçta mecmuanın birim fiyatı 7,5 kuruş[174] olup yıllık abonelik (36 sayı itibarıyla) her yer için 250 kuruştur. Kasım 1923 ayı itibarıyla ciddi bir düşüş meydana gelerek derginin birim fiyatı 100 para (2,5 kuruş) olmuş, aboneliği ise (50

[164] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 12-13.
[165] Karaman, "Giresun Basın Tarihinden Levhalar: Işık Gazetesi", s. 118.
[166] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basın.*, s. 395.
[167] *Işık*, 16 Şubat 1338 (16 Şubat 1922).
[168] *Işık*, 13 Temmuz 1335 Pazar, Sayı 25
[169] *Işık*, 15 Eylül 1338, Sayı 55
[170] *Giresun'da Işık*, 22 Teşrin-i sani 1339,Perşembe, Sayı 64
[171] *Giresun'da Işık*, 6 Teşrin-ı evvel 1924,Perşembe, Sayı 104
[172] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 17.
[173] *Giresun'da Işık*, 22 Teşrin-i sani 1339,Perşembe Sayı 64
[174] Bkz. *Işık*, 13 Temmuz 1335 Pazar, Sayı 25. Çakmak bunu yanlışlıkla "75" kuruş olarak vermiştir. Bkz. Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 17.

sayı itibarıyla) 130 kuruş; 29 Eylül 1924 tarihli sayısında birim fiyatı 5 kuruş,[175] aboneliği altı aylık 250, senelik 400 kuruş haline gelmiştir.[176]

Gazetenin yazarları arasında önde gelen isimler Osman Fikret (Topallı), Niyazi Tayyip, Ali Canib (Yöntem), Ali Naci (Duyduk), Bekir Sükuti (Kulaksızoğlu), Can Akengin (Ömer Avni Beyazıtoğlu), Hıfzırrahman Raşit (Öymen), Muhsin Elgen (İbrahim Hamdi), Musa Kazım (Okay), Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu)'dur.[177] Bunların dışında Ethem Nazif, Hayrettin Nadi, Mehmet Emin, Mehmet Münib, Ömer Kemal, İsmail Hakkı, Yusuf Niyazi, H. R., Ziya Gökalp, A. Şeref, Cahid, Mehmet Emin, Yusuf Niyazi, Abdülkadir Fahri, Hayrettin Nadi, Ahmet Tevfik, A. Rüşdü, Vehbi, Ömer Kemal, Ziyaeddin Cemil, İskender Haki, Nurullah Nafız, Tekin, H. Rüşdü, Salim Süha, Vedad Kenan, Yusuf Niyazi, Cahid, Ahmet Kemaleddin, Ömer Seyfettin, Orhan Şaib, Şükrü Turgut, Hüsnü Ali, M. İzzet ve M. Rahmi de Giresun matbuatının bazılarında olduğu gibi *Işık*'ta da yazı ve şiirler kaleme almışlardır. Işık'ın yazarları arasında bulunan Hayrettin Nadi, kısa bir süreliğine Işık'ın başyazarlığını da yapmıştır.[178]

Başlangıçta gayrı siyasi bir edebiyat mecmuası olarak yayına başlayan Işık, Mondros'tan sonraki süreçte ülke, dolayısıyla Giresun koşullarının giderek kötüleşmesi nedeniyle yayın politikasını genişleterek siyasi yazılar da yayımlamaya başlamıştır. Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi Milli Mücadele fikri etrafında toplanan kalem erbabının çevresini bu yönde bilinçlendirmesi amacıyla yazılar yayınlamayı uygun bulmuştur. Mecmuanın içeriğinde dikkat çeken en önemli hususlardan biri, mecmuanın yayın amaçlarından biri olan eğitime özel bir önem vermiş olmasıdır. Genellikle mecmuanın son sayfasında açılan "maarif haberleri" sütununda öğretmen tayinleri ve terfileri duyurularak eğitim camiasının birbirleriyle haberleşmesine imkan sağlanmıştır. Bu bağlamda 14 Aralık 1923 Cuma günü Vali Rıfat Bey ve Katib-i Umumi İbrahim Bey'in katılımıyla dualar eşliğinde açılan Muallimler ve Muallimeler Cemiyeti'nin açılışını okurlarına duyurmuştur. Okulların hem fiziki açıdan iyileştirilmesi hem de eğitim kalitesinin yükseltilmesi biçin haberler yaparak yetkililerin dikkatini çekmiş ve süreci dikkatle izlemiştir. Giresun şehrinin sorunlarının çözülmesine ışık tutmaya çalışan mecmua, Feridunzade Hacı Hasan ve Osman Ağa'nın oğlu İsmail Efendilerin memleket hastanesinin levazım ihtiyacının karşılanması örneğinde olduğu gibi yapılan yardımları sayfalarına

[175] *Yeni Giresun*, 6 Teşrin-i evvel 1924, Sayı 104.
[176] *Giresun'da Işık,* 22 Teşrin-i sani 1339 Perşembe, Sayı 64.
[177] Çakmak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, s. 19-22.
[178] Trabzon'da yayımlanan Kaygu mecmuasında şu bilgi verilmiştir: "Genç ve nezih muharrirlerimizden Işık risale-i edebisi sabık başmuharriri Hayrettin Nadi Bey dünkü Şam vapuruyla şehrimize gelmişlerdir." *Kaygu*, 14 Mart 1335 Cuma, Sayı 8, s. 7. Nuri Ahmet Bey, bu kritik günlerde Işık'ın daimi yazarları arasında İbrahim Hamdi, Ethem Nazif, Ali Naci, Van Akengin ve Niyazi Tayyip gibi ateşsin zekalar ve kıymetler heyecanlı yazılarıyla karanlık günlerin birer nurlu pırıltısı olduğunu ifade etmektedir. Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", s. 32.

taşıyarak teşvik etmiştir. Mecmuanın dikkat çeken tutundan biri de yazı kadrosunda kadınlara da yer vermiş olmasıdır. Bunlar arasında Görele İnas Mektebi Başmuallimi olan İhsan Kaya Hanımefendi'nin hem öykülerine hem de ilköğretimin sorunlarına dair kaleme aldığı yazılara yer vermesi dikkate değer bir durumdur. Mecmua, Ali Canib (Yöntem) Bey gibi Türk edebiyatının kıymetli bir isminin hasbelkader Milli Eğitim Müdürü olarak görev yapmasını da Giresun için mutlaka yararlanılması gereken bir durum olarak nitelemiş ve eğitim camiasını bu uğurda teşvik etmeye çalışmıştır.

Her ne kadar yayını birçok kez kesintiye uğramış olsa da Işık mecmuası Giresun basınının yapı taşını oluşturmuş; Milli Mücadele'nin başlamasıyla yayın hayatına başlamış, asker cephelerde çarpışırken o da fikirlerini ortaya koyarak Milli Mücadele'de üstüne düşen görevi yerine getirmiştir.[179]

Karadeniz (İkinci Dönem)

Mehmet Hamdi Bey'in kardeşi olan Doktor Ali Naci Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte memleketi Giresun'a dönmüş ve Mütarekeden sonra ülkenin içinde bulunduğu kritik vaziyete müdahale edebilmek için yeniden imtiyaz alarak ağabeyinin yarıda bıraktığı işi sürdürmek için *Karadeniz* gazetesini yeniden yayınlamaya başlamıştır.[180] Nuri Ahmet Bey'e göre kağıt sıkıntısı nedeniyle bazen eser-i cedid kağıdına basılan gazete, Trabzon'da çıkan ve Pontusçuluk bayrağını açan Rumca gazetelere aynı zamanda mücadeleye girişmişti.[181] Ali Naci Bey'in imtiyaz sahibi olduğu bu ikinci dönem *Karadeniz* gazetesinin ilk sayısı 22 Mart 1919 Cumartesi günü okurlarıyla buluşmuştur. Müdür-i Mesulü ve başmuharriri Osman Fikret Topallı, ilk sayıda kaleme aldığı *"Ba's-ı bade'l-mevt"* adlı başmakalede gazetenin yeniden yayın hayatına başlamasının öyküsünü okurlarıyla paylaşmıştır.[182] Haftalık periyotla[183] Giresun Matbaası'nda basılan ve idarehanesi Baykal Kütüphanesi olan Karadeniz'in Müdür-i Mesulü olan Osman Fikret Topallı, üç sayı çıktıktan sonra bu görevinden ayrılmıştır. Gazetenin 9 Nisan 1919 tarihli 4. sayısından 25 Temmuz 1919 tarihli 17. sayısına kadar jeneriğinde hem sahib-i imtiyazı, hem de müdür-i mesulü olarak Doktor Ali Naci ismi yer almıştır. İlk sayısında, Osman Fikret Topallı tarafından yazılan başmakalenin ardından "Giresun Belediye Reisi Osman Ağa'ya Suikast"

[179] Gazetenin 1923-1925 (61-156. sayılar) yılları arasını değerlendiren ayrıntılı bilgi için bkz. Karaman, "Giresun Basın Tarihinden Levhalar: Işık Gazetesi", s. 115-132.

[180] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 207. Goloğlu'nun Erzurum Kongresi adlı kitabının ekinde yer alan Ali Naci Duyduk'un Goloğlu'na yazdığı mektupta da Karadeniz gazetesinin çıkış tarihi 22 Mart 1919 olarak verilmiştir. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 171.

[181] Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", s. 33.

[182] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Topallı, *Milli Mücadele Günlerinden İzler...* s. 31-33.

[183] Gazetenin jeneriğinde "şimdilik haftada bir defa çıkar" ibaresi yer almasına rağmen koleksiyon üzerinde yaptığımız incelemede, gazetenin bu yayın periyoduna uymadığı ve yaklaşık 12 gün aralıkla çıktığı görülmüştür. Örneğin 12. sayı 2 Haziran 1919 Pazartesi, 13. sayı 14 Haziran 1919 Cumartesi, 14. sayı 26 Haziran 1919 Perşembe gibi.

adlı uzun yazıyla devam eden gazetede Giresun Ermenileri ve Rumlarına uyarı niteliği taşıyan yazıların yer alması dikkat çekmektedir. Mütarekeden sonraki kritik süreçte çıkmaya başlayan ikinci dönem *Karadeniz* gazetesi, Giresun'da milli hareketin sesini yükseltmesi bakımından önemli bir görev üstlenmiştir. Başlangıçta iki sayfa olarak çıkan gazete 15 Mayıs 1919 tarihli onuncu sayıdan itibaren dört sayfa olarak yayımlanmıştır. Gazetenin 8 Temmuz 1919 tarihli 15. sayısının en son sütununda *"gazetenin sahibi ve mesul müdürü Doktor Ali Naci Bey'in Erzurum'dan dönünceye kadar Karadeniz gazetesiyle ilgili hususlarda Işık Kütüphanesi'ne müracaat edilmesi"* ibaresi yer almaktadır. Bu duyurudan, Ali Naci Bey'in 10 Temmuz'da başlaması öngörülen Erzurum Kongresi'ne katılmak için Giresun'dan ayrılmış olduğu ve dönünceye kadar gerekli işlemlerin Işık Kütüphanesi'nde Osman Fikret Topallı tarafından yürütüleceği anlaşılmaktadır.[184] Nitekim 18 Temmuz 1919 tarihli 16. sayının başyazısının altında Osman Fikret Bey'in, 25 Temmuz 1919 tarihli 17. sayının başmakalesinin altında ise M. Fuat Bey'in imzası mevcuttur. *Karadeniz* gazetesinin yayın hayatına hangi tarih ve sayı ile son verdiği net bir şekilde bilinmemektedir. Ali Naci Bey'in ifadesine göre Erzurum Kongresi'nden "muhalif" olarak döndükten sonra Osman Ağa'nın düşmanca tavırlarına muhatap olduğu için Giresun'u terk etmek zorunda kaldığı belirtilmiş olsa da herhangi bir tarih verilmemektedir. Albayrak, *Karadeniz*'in yayın hayatına son vermesinin Ağustos ayı içinde olduğunu öngörmektedir.[185] Bize göre ise söz konusu gazete 25 Temmuz 1919 Cuma tarih ve 17. sayı ile yayınına son vermiştir.[186]

Gedikkaya

Giresun matbuatının yayın süresi ve sayısı açısından en az, ancak yerel ve ulusal yankısı bakımından en etkili yayın organı hiç kuşku yoktur ki *Gedikkaya* gazetesidir. Yukarıda da değinildiği üzere Ali Naci Bey'in gazetesi Karadeniz'i bırakarak Giresun'u tek etmesi ve *Işık*'ın da ekonomik nedenlerle yayın hayatına son vermesi üzerine Milli Mücadele'nin bu kritik safhasında Giresun'u gazetesiz bırakmamak için harekete geçen Osman Ağa tarafından 17 Ocak 1920 tarihinde çıkarılmaya başlamıştır. Jeneriğinde belirtildiği üzere haftalık periyotlu gazetenin sahib ve mesul müdürü, *Işık* gazetesinde de bu görevleri üstlenmiş bulunan Cimşitzade A. Nuri Bey'dir.[187] Işık Kitabevi'nden idare edilen gazete Giresun

[184] Ali Naci Bey Kongre'ye katılmak için 1 Temmuz 1919'da Giresun'dan yola çıktıklarını ifade etmiştir. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 172.

[185] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 378.

[186] Yukarıda belirtildiği üzere Ali Naci Bey, Erzurum Kongresi'ne gittiği sırada gazetenin sorumluluğunu Işık Kütüphanesi'ne (Osman Fikret Bey'e) bırakmıştı. Osman Fikret Bey'in şahsi arşivinde ciltlenmiş şekilde bulunan ve dijital bir kopyası arşivimde yeralan Karadeniz gazetesine ait koleksiyonda toplam 17 sayı mevcuttur. Şayet bu sayıdan sonra başka sayılar çıkmış olsaydı, mutlaka Osman Fikret Bey'deki koleksiyonda bu sayılar da olmalıydı diye düşünüyorum.

[187] Nuri Ahmet Bey gazetenin, Rumların Taşkışla'ya astıkları bayrağın Osman Ağa tarafından indirilmesinden sonra kendi fikirlerini neşretmek için haftalık bir gazete çıkarılmasını istemesi üzerine yayına başladığını ve imtiyazının da kendisi tarafından alındığını belirtmektedir. Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", *Aksu Giresun ve Çevresi Halkevleri'nin Dergisi*, Sayı 19-9, Cilt 2, 1 Nisan 1940, s. 30.

Matbaası'nda basılmıştır.

İlk sayısında, Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un verdiği bir beyanatta İstanbul ve Boğazların uluslararası bir statüye kavuşturulmasını isteyen açıklamasının protesto edilmesi için Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine çektiği bir telgrafı yayınlayan *Gedikkaya*, İstanbul Hükümeti tarafından uyarılmış ve kapatılma riskiyle karşılaşmıştır. Osman Ağa tarafından dikte ettirilen bazı başyazıların da yeraldığı *Gedikkaya* gazetesi, TBMM'nin açılmasından sonraki süreçte Milli Mücadele'nin askeri aşamasının başlaması ve Osman Ağa'nın Ankara'ya gitmesi üzerine 26. sayı ile ve muhtemelen Ağustos 1920 tarihinde yayın hayatına son vermiştir.[188]

Yeni Giresun

Bu dönemin tanıklarından Osman Fikret Topallı Yeni Giresun'un kuruluşunu şu şekilde anlatıyor:

> Gedikkaya gazetesi bazı sebeplerden dolayı kapanınca Giresun kazası gazetesiz kalmıştı. Zaman mutlak bir gazeteye ihtiyaç gösteriyordu. Giresun'da kuvvetli bir gazeteyi kim çıkaracaktı? Araştırıldı... Giresun'da avukatlık yapan Trabzonlu Hocazade Ragıp Bey'in Mustafa Cemil Bey ile onunla beraber çalışan Bekir Sükûti Bey hatırlatıldı. Cemil Bey'in muharrirliği yoktu. Bekir Sükûti bu vazifeyi yapabilirdi. Görüşüp konuşmalar oldu. Bunlar Osman Ağa'nın her türlü teshilatına ve yardımına itimat ettiler. Giresun'da basılmak üzere Yeni Giresun gazetesini çıkarmaya başladılar. Gün geçtikçe gazetenin sürümü arttı. Memleket işlerine, Müdafaa-i Hukuk fikirlerine büyük yardımı görüldü.[189]

Yeni Giresun gazetesi, *Gedikkaya*'nın kapanmasından birkaç ay sonra, 29 Kasım 1920'de (29 Teşrin-i sani 1336) yayına başlamıştır. Sahib-i imtiyaz ve mesul müdürlüğünü Dava Vekili Cemil Ragıp Bey'in,[190] başmuharrirliğini Bekir Sükuti

[188] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Osman Ağa Tarafından Giresun'da Çıkarılan Gedikkaya Gazetesi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1773-1838. Makalenin ekinde Gedikkaya'nın Osman Fikret Topallı arşivinde bulunan 6 sayısının hem orijinali, hem de Latinize edilmiş hali mevcuttur. Gazetenin 26. Sayı ile yayın hayatına son verdiği Nuri Ahmet Bey tarafından da ifade edilmektedir. Nuriahmed Cimşid, "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", *Aksu Giresun ve Çevresi Halkevleri'nin Dergisi*, Sayı 19-9, Cilt 2, 1 Mart 1940, s. 30.

[189] Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*,s. 557.

[190] Cemil Ragıp Bey, Balkan Muharebesi'nden sonra yaşanan Rum hicreti sırasında Bursa'nın Karacabey kazası müdde-i umumisi olup yaşanan olaylarda dahli olduğu iddiasıyla Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçte hakkında soruşturma açılarak Divan-ı Harp'te yargılanmak istendiği için eşi Hayrünnisa Hanımla birlikte on gün önce doğmuş olan kızını da alarak Giresun'a gelip yerleşmiştir. Burada avukatlık görevi ile iştigal ederken Osman Ağa'nın öncülüğünde sürdürülen Müdafaa-i Milliye örgütlenmesine destek olmuş, müvekkili olduğu Rumların bazı emlakini satarak paralarını Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne teslim ederek Giresun Alaylarının ihtiyaçlarının karşılanmasına yardım etmiş biridir. Bu sırada Milli Mücadeleyi desteklemek üzere Yeni Giresun adlı bir gazetenin sahipliğini de üstlenmiştir. Bkz. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01016465,55,600628,5.(A: VII-1, D: 86, F:1-115). Osman Fikret Topallı, Cemil Ragıp hakkında şu bilgiyi vermektedir: İstiklal Harbi'nde Giresun'da Yeni Giresun gazetesini çıkaran Avukat Cemil Ragıb Bey'in babası, zabtiye nazır muavinliğinden mütekaid Trabzonlu Ahmet Ragıb Bey

Bey'in üstlendiği gazete Giresun Matbaası'nda Pazartesi ve Perşembe günleri haftada iki kez ve dört sayfa olarak yayına başlamış,[191] ancak daha sonra (1921 sonlarına doğru) Cumartesi günü dışında haftanın her günü yayınlanır olmuştur.[192] Ancak bu yayın periyodu da sürdürülemeyerek Kasım 1922'de günaşırı olarak çıkmaya başlamıştır.[193] İdarehanesi Yeni Yol'daki daire-i mahsusunda bulunan Yeni Giresun gazetesi jeneriğinde kendisini "siyasi, ilmi ve edebi Türk gazetesi" olarak tanımlamıştır. Gazetenin ilk sayısındaki kayda göre nüshası 5 kuruş olup aboneliği yıllık 500, altı aylık 300 kuruştur. 1922 yılı Mart ayı itibarıyla yıllık abone bedeli 770, altı aylığı 400 kuruşa çıkmıştır.[194] Dört sayfa olarak yayına başlayan gazete[195] daha sonra iki sayfa olarak çıkmış[196] olup sayfa düzeni üç sütun iken daha sonra ilk sayfa iki, ikinci sayfa dört sütun şeklinde düzenlemiştir.

Gazete, çıkış amacını ilk sayısında başyazar Bekir Sükuti Bey'in kaleme aldığı *"Başlamadan Evvel"* adlı yazıyla okurlarına duyurmuştur. Başyazara göre *"Çoktan beridir mevcudiyetini hissettiğimiz derin bir boşluğu doldurmak amaçlı teşebbüsümüz, eminiz ki muhterem karilerimizce memnuniyetle karşılanacaktır."* Matbuatın, gazetelerin insan ve toplum hayatındaki vazgeçilmez yeri hakkında açıklamalarda bulunulan yazıda, neşriyata yeni başlayan bu gazete ile yapmak istediklerinin anlatılmakla değil, yapılanlardan hareketle anlaşılmasını istedikleri vurgulanmıştır. Gazetenin hacminin (kaç sayfa olacağının) okuyuculardan göreceği ilgi ile belirleneceği belirtilen yazıda bunun için her ayın başında Yeni Giresun'u *"nüsha-i fevkalade"* ile kendilerine takdim edecekleri belirtilmiştir. Başyazı, toplumu ilgilendiren iç ve dış haberlerin hızlı bir şekilde gazete sayfalarında yer alması için gerekli tedbirlerin alındığı belirten cümlelerle son bulmuştur.[197]

Milli Mücadele'nin bu kritik günlerinde Giresun kamuoyunu bilgilendirmeyi

---

ve annesi Mısırlı? Hanım'dır. Cemil Bey, Hayrünnisa Hanım'dan ayrıldıktan sonra eski ailesiyle barışmış ve çocuklarıyla beraber yaşamakta ve bugün (31 Ekim 1936 tarihi itibarıyla) Bursa'da müdde-i umumi bulunmaktadır. Topallı, *Giresun Günlükleri I,* s. 262. Cemil Ragıp Bey, Milli Mücadele sonrası avukatlıktan hâkimlik mesleğine geçmiş, Temyiz Mahkemesi azalığı/Yargıtay üyeliği görevinde bulunmuştur. Hacıfettahoğlu, "Osman Fikret Topallı ve Çala Klavye Malûl Düşürülen Kıymetli Eseri: Giresun Günlükleri", s. 239. Bu durumu Erzurum Kongresi'ne Giresun delegesi olarak katılan Ali Naci Duyduk da tevsik ederek Trabzonlu Cemil Ragıp Bey'in (eski bakanlardan Muğla Mebusu Nuri Özsan'ın kayınpederi) Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Giresun Şubesinin kuruluşunda beraber çalıştıklarını ifade etmektedir. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 171-172.

[191] *Yeni Giresun,* 29 Teşrin-i sani 1336 Pazartesi, Numro 1; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını,* s. 408.

[192] Gazetenin ilk sayısının jeneriğindeki "haftada iki defa Pazartesi ve Perşembe günleri neşr olunur siyasi, ilmi, edebi Türk gazetesidir" ibaresi *(Yeni Giresun,* 29 Teşrin-i sani 1336 Pazartesi, Numro 1) daha sonra yerini "Cumartesi'den maada her gün neşr olunur Türk gazetesidir"e bırakmıştır. *Yeni Giresun,* 21 Mart 1338 (21 Mart 1922) Salı, Numro 190.

[193] *Yeni Giresun,* 23 Teşrin-i sani 1338 (23 Kasım 1922) Perşembe, Numro 293.

[194] *Yeni Giresun,* 21 Mart 1338 (21 Mart 1922) Çarşamba, Numro 190.

[195] *Yeni Giresun,* 29 Teşrin-i sani 1336 Pazartesi, Numro 1.

[196] *Yeni Giresun,* 22 Mart 1338 (22 Mart 1922) Çarşamba, Numro 191.

[197] Bekir Sükuti, "Başlamadan Evvel", *Yeni Giresun,* 29 Teşrin-i sani 1336 Pazartesi, Numro 1.

ve TBMM ile Giresun arasındaki irtibatı kurmayı amaçlayan gazetenin ilk sayısındaki *"Müdafaa-i Milliye Reisimiz Ankara'da"* başlıklı yazıda Osman Ağa hakkında "*Memleketimiz Müdafaa-i Milliye ve Belediye Reis-i Muhteremi Feridunzade Osman Ağa mesmuatımıza nazaran Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin refakatlerinde oldukları halde cephe-i harbi ziyaret ve yakın bir atide dahi vazife-i mühime-i asliyesine devam etmek üzere şehrimize muavenet buyuracaklardır"* haberi dikkat çekmektedir. Yine ilk sayıda, Milli Mücadele dönemi Giresun matbuatının müdavim kalemlerinden biri olan Niyazi Tayyip Bey'in[198] *"Bakü İntibaatı"* başlıklı bir tefrikasının ilk yazısına yer verilmiştir. Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla 1-7 Eylül 1920'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na Trabzon delegesi olarak katılan Niyazi Tayyib Bey'in tanıklık ve tespitlerine yer verilmesi amaçlanmış, ancak gazetenin müteakip sayıları mevcut olmadığı için söz konusu gözlemler hakkında yorum yapmamamız mümkün değildir. Ancak bu tefrikanın Yeni Giresun gazetesinin ilk sayısında yer bulmasının, TBMM Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında yoğun görüşme sürecine rastlamasının, Giresun kamuoyu tarafından benimsenerek desteklenmesi çabasının ürünü olduğuna şüphe yoktur. Zira aynı dönemde Osman Ağa ile Novorosisk ve Tuapse'deki Bolşevikler arasında da karşılıklı fındık ve silah ticareti yapılmak suretiyle işbirliği ortamı oluşmuş; Tuapse'den Zenin Plahanov tarafından 23 Eylül 1920'de yazılan mektupta Osman Ağa'ya "Giresun Komünist Fırkası Reisi" olarak hitap edilmiştir.[199]

Yust'a göre edebiyat ağırlıklı bir gazete olan *Yeni Giresun*'da Ankara Hükümeti kaynaklı haberlerle Hakimiyet-i Milliye gazetesinden iktibaslar yapılmaktadır. Yust, gazeteye intikal eden Anadolu Ajansı telgraflarının Osman Ağa tarafından sansür edildiğini, gazete idaresinin üstü kapalı olarak bunu eleştirdiği bilgisini de vermektedir. Başmakale ve birinci sayfa yazıları daha çok siyasi içerikli olan *Yeni Giresun*, Yust'a göre Anadolu gazeteleri arasında en sağlamlarından biri olup sürekli olarak kendisini yenileyip geliştiren bir yayın organı niteliğindedir.[200] Gerçekten de elde edilebilen oldukça az sayıdaki nüshalarda daha çok resmi tebliğlerin yanı sıra saltanatın kaldırılması kanununa dair TBMM'de yapılan müzakereler tutanaklardan iktibas edilmiş, İstiklal Mahkemeleri Kanunu ve bunun hakkında uzun değerlendirmeler neşr edilmiştir. Bu yayın politikasıyla, adeta TBMM'nin Giresun'daki sesi olma işlevini üstlenmiş gibidir. Gazetenin son sayfasında yerel haberlere ve reklamlara da yer verilmiştir.

Yeni Giresun gazetesinin TBMM yanlısı bir yayın politikası izlediği, kağıt temini konusunda TBMM'nin kendisine sağladığı önemli bir ayrıcalıktan da

---

[198] 1-7 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na Katılan Niyazi Tayyip Bey için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), s. Ek 13.

[199] Ayrıntılı bilgi için bkz. Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, s. 411-428.

[200] Gazetenin kuruluşuna dair Yust'un verdiği 1 Mayıs 1920 tarihi yanlıştır. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 59-61.

anlaşılmaktadır. Nitekim Yeni Giresun gazetesinin basımında kullanılmak üzere yurtdışından ithal edilen altı balya kağıdın Gümrük Vergisi'nden muaf tutulması için Giresun Mutasarrıflığı tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Bu bağlamda Giresun Mutasarrıflığından Şubat 1921'de Maliye Vekaletine talepte bulunulmuş olup Rüsumat Genel Müdürlüğünce uygun görülen istek 73 sayılı tezkereyle İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmiştir. Yeni Giresun gazetesine gelen altı balya kağıttan gümrük vergisi alınmaması hususu 13.2.337 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nde görüşülerek karar altına alınmıştır.[201] Bu durum da bize, Osman Ağa'nın Ankara'da görev yaptığı bir dönemde Yeni Giresun'un ucuz kağıt ihtiyacının karşılanmasında payı olduğunu, dolayısıyla kendi kontrolü altında bulunan gazetenin yayın faaliyetlerini desteklediği değerlendirmesini yapmamıza imkan sağlamaktadır.

Yust'un da belirttiği gibi gazetede düzenli bir şekilde başmakale yazılmamış, bunun yerine siyasi içerikli telgraflar ve öne çıkarılması gerektiği düşünülen haberler yer almıştır. Örneğin 42. Giresun Alayı Komutanı Tirebolulu Binbaşı Alparslan'ın Sakarya Cephesi'nde vurulması ve ardından şehit olması Yeni Giresun'da ilk sayfada ve ilk sırada verildiği gibi başyazar Bekir Sükuti Bey'in kaleminden şehit Alpaslan için bir mersiye de neşredilmiştir.[202] Bu özelliğiyle, henüz klişe bir gazete haline gelmediği, siyasi gelişmelerin seyrine göre hareket etmeyi, daha doğrusu hareket serbestisini benimsediği söylenebilir.

Eldeki az sayıdaki gazeteden anlaşıldığına göre yazı kadrosunda İğneli baba, Bekir Sükuti, Niyazi Tayyib gibi isimler mevcuttur.

Yeni Giresun gazetesinin hangi tarihte yayın hayatına son verdiği bilinmemekle birlikte elimizde bulunan ve *"Giresun Evvelki Gün Büyük Evladına Kavuşmuş ve Emsalsiz Günlerden Birini Daha Yaşamıştır"* manşetiyle Osman Ağa'nın Giresun'a gelişini haber yapan 23 Aralık 1922 tarihli 203. sayısı, gazetenin bu tarihte yayınını sürdürdüğünü göstermektedir.[203] Nitekim gazetenin başyazarı olan Bekir Sükuti Bey'in, kendisiyle 1944 yılında yapılan bir röportajdaki *"arkadaşım Cemil Ragıp Beyle kurduğum Yeni Giresun gazetesinde üç yıl çalıştıktan sonra"* ifadesi Yeni Giresun gazetesinin 1923 yılında da bir müddet yayın yaptığını düşündürmektedir.[204]

Yeni Yol

Giresun'da Mayıs 1923 tarihinde yayına başlayan *Yeni Yol* gazetesinin

[201] *BOA*, 30-18-1-1-2-35-6-12.
[202] *Yeni Giresun*, 22 Eylül 1337 (22 Eylül 1921) Perşembe, Numro 89.
[203] *Yeni Giresun*, 23 Kanun-ı evvel 1338 (23 Aralık 1920), Numro 203.
[204] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 417. Zaten ilk sayısı Mayıs 1923'te çıkmaya başlayan Yeni Yol gazetesinin hem sahibi hem de Başmuharriri olan Bekir Sükuti Bey, en azından kendi gazetesinin neşriyata başladığı tarih itibarıyla Yeni Giresun'dan ayrılmış olmalıdır.

imtiyaz sahibi ve başmuharriri Trabzonlu Bekir Sükuti (Kulaksızoğlu) Bey'dir. Günaşırı olarak yayın yapan gazete kendisini *"müstakilü'l-efkar halk gazetesi"* olarak tanımlamıştır. Nüshası 100 para, yıllık abonelik ücreti ise 450 kuruştur.[205] Jenerikte, İdarehanesi Yeni Yol Matbaası'nda daire-i mahsusa olarak gösterilen gazetenin nüshası 100 para, yılık aboneliği ise 450 kuruştur. Sayfa 5 sütuna bölünerek düzenlenmiş olup yazı başlıkları metin içine göre daha büyük ve bazen de farklı karakterler kullanılarak verilmiştir.

Osman Ağa adına *Gedikkaya* gazetesinde başmakaleler yazan ve Gedikkaya'dan sonra çıkan Yeni Giresun'un başyazarlığını yapan Bekir Sükuti Bey Yeni Yol gazetesini, başmuharriri olduğu *Yeni Giresun* gazetesinden ayrılarak İstanbul'dan getirttiği yeni baskı makinesiyle kurduğuYeni Yol Matbaası'nda basmıştır. Kulaksızoğlu, Giresun'daki gazeteciliği hakkında Hakkı Tuncay'a şu açıklamayı yapmıştır: *"Umumi Harp sonunda yedek subaylıktan terhis edilerek İstanbul'dan Trabzon'a dönerken Giresun'a uğramıştım, beni orada alıkoydular. Nazik zamanlardı, Giresun da Pontusçuluğun koyu bir merkezi idi. İşte o zaman Yeni Giresun'u, arkadaşım Avukat Cemil Ragıp ile kurduk ve yürütmeye başladık."* [206]

Gazetenin içeriği, Milli Mücadele'nin silahlı aşamasının başarıyla tamamlanmasından sonraki gündemle, daha çok siyasi meselelerle ilgilidir. Nitekim Bekir Sükuti Bey'in kaleme aldığı Mühim Bir Mesele adlı başmakalede Giresun'da yaşanan barınma sorununa değinilmektedir. Yazar, mübadele öncesi ve sonrası boşaltılmış bulunan binlerce Rum evinin yeterli ve gerekli şekilde koruma altına alınmadığı için harap bir vaziyette olduğunu ve yetkililerin bir an evvel bu evlerin tamirine azl atmaları gerektiğini, aksi halde giderek daha da artacak olan tahribatın bir süre sonra onarımının ekonomik olarak karşılamaz duruma geleceğini ifade etmektedir. Bu harap ve yıkıp evlerin bir kısmında kiracı olarak yaşamaya çalışan Türk vatandaşlarının mübadele ile Yunanistan'dan gelecek olanlar nedeniyle evlerinden çıkartılmamasını, bunun yerine metruk halde bulunan Rum evlerinin bir an evvel yetkili makamlar tarafından tamir edilerek mübadiller için hazır hale getirilmesi gerektiğini, bu işin bir an evvel yapılmasını telafisi mümkün olamayacak sorunların şimdiden önlenebileceğini belirterek ilgilileri uyarmaktadır.

Gazetede dikkat çeken seri yazılardan biri Ahmet Tevfik tarafından kaleme alınan *"Uyanıklık Yolunda"* başlıklı yazıdır. Gazetenin 60. sayısında dört nolu tefrikanın yer aldığı düşünüldüğünde yazının devam edeceği anlaşılmaktadır. Yazıda, şeriat hükümlerinin yeri ve önemine vurgu yapılarak bu hükümlere uyulmamasının toplumları felakete sürükleyebileceği üzerinde durulmaktadır. Nitekim günümüz Avrupa'sında işlenen suçların büyük çoğunluğunun alkole bağlı olduğunun tespit edilmiş olduğu, halbuki toplumsal yaşam için zararlı

[205] *Yeni Yol*, 25 Şubat 1340-1924 Pazartesi, Numro 60.
[206] Hakkı Tuncay, "Yeniyol Üzerine Bir Konuşma", *Yeniyol*, 26 Ocak 1944.

bulunan içkinin İslamiyet ve şeriat tarafından başından itibaren yasaklanmış olduğunu, bu durumunda şeriatın toplumlar için ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır.

"Karilerimizin Şikayeti" başlıklı sütunda Giresun merkez ve köylerde mevcut sorunlar ve bu sorunlar hakkında halkın şikayetlerine yer verilmiştir. Hatta zaman zaman bu şikayetler, Hacıahmet zade Hasan Tahsin imzalı *"Adliye Vekaletine ve Adliye Müfettişliğine Açık Mektup"* örneğinde olduğu gibi adalet mekanizmasının oldukça ağır ve hantallığının toplumsal meseleleri çözümsüz hale getirdiği belirtilen yazıyla gazete sütunlarında yer bulmuştur.

İki sayfalık gazetenin ikinci sayfasında daha çok yerel haberler, mahkeme ilamları ve ticari reklamlar mevcuttur. Bunlar arasında Bilgi Yurdu Temsil Heyeti tarafından *"Sekizinci"* adlı oyunun sahnelenmiş ve halk tarafından yoğun bil ilgiyle karşılanmış olması, yine Bilgi Yurdu heyeti tarafından İzler Mecmuasının ilk sayısının çıkması ve Çarşamba'da *"Güneş"* adlı bir mecmuanın yayına başlaması gibi haberlere yer verilmiştir.[207]

Trabzon'daki Serasi Matbaası'nın satışa çıkarılması ve Bekir Sükuti Bey tarafından satın alınması üzerine Yeni Yol Matbaası Giresunlu gazeteci Cimşidzade A. Nuri[208] Bey'e devredilmiş ve yaklaşık bir yılı aşkın bir süre[209] Giresun'da yayınına devam eden Yeni Yol gazetesinin Giresun'daki ömrü sona ermiştir. Gazetenin Trabzon'daki ilk sayısı 16 Eylül 1924 tarihinde (100-1) numarayla basılmıştır.[210]

Halk Sesi

Osman Ağa'nın ölümünden kısa bir süre sonra, 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe günü Giresun'da yayına başlayan gazete *Halk Sesi*'dir.[211] Sahib-i imtiyazı ve mesul müdürü Giresun eski Mutasarrıfı Nizameddin Bey olan[212]

[207] *Yeni Yol*, 25 Şubat 1340-1924 Pazartesi, Numro 60.

[208] Giresun basınında sahib-i imtiyaz ve mesul müdürlüğü Işık ile başlayıp Gedikkaya ile devam eden ve daha sonra çeşitli gazetelerde görev yapan Cimşidzâde A. Nuri Bey'in adı farklı yayınlarda çok değişik şekillerde yazılmıştır. Osman Ağa'nın dayısının oğlu olan bu kişinin adı Gedikkaya'nın antetinde "Cimşidzâde A. Nuri" olarak yazılmışken Yeşilgiresun'un antetinde "Nuri Ahmed" olarak kayıtlıdır.

[209] İlk sayısı Mayıs 1923'te çıkan ve 100. sayı ile Giresun'daki yayını sona eren Yeni Yol gazetesinin Trabzon'daki ilk sayısı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Trabzon'u ilk ziyaretinin ikinci günü olan 16 Eylül 1924 tarihinde yayımlanmıştır. Buna göre gazetenin Giresun'daki ömrü bir yıldan epeyce bir süre daha fazladır.

[210] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 420.

[211] *Halk Sesi*, 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe, Numro 1.

[212] Gazetenin çıkış haberi Trabzon'da yayımlanan Halk gazetesinde şöyle verilmiştir: "Giresun'un sabık mutasarrıfı Nizameddin Bey tarafından Halk Sesi unvanı ile haftada iki defa olarak yayınlanan bir gazete neşr etmeye başlamıştır. Tebrik ederiz." Bkz. *Halk*, 5 Haziran 1339, No 30; Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 422. Gazetenin yayına başladığı 17 Mayıs 1924 tarihinde, Soytaroğlu adlı eşkıyanın kaçmasında ihmali olduğu gerekçesiyle mutasarrıflık görevinden alınmasının üzerinden yaklaşık iki ay geçmiş olan Nizameddin Bey, Giresunlu olmamasına rağmen şehri terk etmeyerek yeni bir gazete

gazetenin jeneriğinde *"şimdilik haftada iki defa neşr olunur müstakilü'l-efkar Türk gazetesidir"* kaydı yer almaktadır. Gazetenin jeneriğinde büyük puntolarla yazılı olan Halk Sesi başlığının altında parantez içinde daha küçük puntoyla *"Halkın Sesi"* altbaşlığı mevcuttur. İdarehanesi Bekir Paşa Caddesi'nde daire-i mahsusa, telgraf adresi; Giresun'da Halk Sesi olarak yazılıdır. Başlığın solunda şunlar yazılıdır: Abone şeraiti; seneliği (300), altı aylığı (180) kuruştur. İlanattan mesuliyet kabul etmez, mesleğimize muvafık asara sahifelerimiz açıktır. Eski nüshalar (10) kuruştur. Başlığın altında boydan boya mevcut iki çizgi arasında sağdan sola doğru köşeli parantez içinde numro 1, solunda yine köşeli parantez içinde 1 Şevval 1341, solunda yine parantez içinde Perşembe, solunda köşeli parantez içinde 17 Mayıs 1339, en solda ise köşeli parantez içinde nüshası 100 paradır kayıtları mevcuttur. Dört sayfa olarak yayınlanan gazete Giresun Matbaası'nda basılmıştır.

İlk sayının manşeti; *"Halk Sesi"* Hululüyle Mübahi Olduğumuz Iyd-ı Said-i Fıtrın Umum Türk ve İslam Âlemi Hakkında Müteyemmin Olması Temennisiyle Karin-i Kirama Takdim-i Tebrikat Eyleriz"dir. Gazete çıkış amacını *"Tarihe, Hale Bir Nazarla İzah-ı Meslek"* başlıklı başyazıda özetle şu şekilde açıklanmıştır: Avrupa ülkelerinde basının önemli rolüne değinerek başlayan yazı, Osmanlı'da basın hayatının yaygınlaşmasının II. Abdülhamit döneminde gerçekleştiğini, ancak Meşrutiyetin askıya alınarak basın üzerindeki baskının yoğunlaşmasının basından beklenen faydanın elde edilememesine neden olduğu üzerinde durularak sürdürülmüştür. Hakimiyet-i Milliye fikrinin giderek yaygınlaşması üzerine II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından basın üzerindeki baskının kaldırılması, basının millet için yeniden önemli bir rol ifa edecek konuma geldiği belirtildikten sonra Birinci Dünya Savaşı ve bu süreçte milletin yaşadığı acılara değinilmiştir. Mütareke ile başlayan yeni sürece, yine hakimiyet-i milliye anlayışı gereğince milletin itiraz ettiği, bu nedenle toplanan Erzurum ve Sivas Kongrelerinde milli hakimiyet fikrinin pekiştiği üzerinde durulmuştur. Hakimiyet-i Milliye anlayışının giderek yaygınlaşması ve milletin bu fikir etrafında toplanmasının İstanbul Hükümetlerini, bu fikri temsil eden Ankara hükümetinin karşısında aciz durumda bıraktığına değinilen yazı, Türk milletinin milli hakimiyet uğrunda Lozan'da ciddi mücadeleler verdiğini; karşılaşılan her türlü güçlük ve baskılara rağmen bu fikirden geri adım atmayarak gazetenin yayına başladığı bu günlerde ikinci TBMM seçimlerinin sürüyor olmasını hakimiyet-i milliye düşüncesinden asla geri adım atılmayacağının göstergesi olarak görmektedir. Bu yöndeki gelişmelerin takdir edilmesi gerektiği belirtilen yazıda böyle hassas bir süreçte yayına başlayan *Halk Sesi* gazetesinin de "bu devre-i intihabda naçizane bir vazife-i vatanperverane ifa edebilirse kendisini bahtiyar addeder" diyerek amacını ortaya koymaya çalışmıştır. Öte yandan ülkenin iktisadi, ticari açıdan gelişmesi ve ilerlemesi konusundaki düşüncelerini gerek millete ve gerekse hükümete iletme ve halkın

çıkarmayı düşünmüş ve bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Bunda, Milli Mücadele hareketine destek verdiği için Erzurum ve Sivas Kongreleri sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunmuş olmasının, dolayısıyla mutasarrıflık görevinden alınma kararının bir şekilde düzeltileceği düşüncesinin payı olsa gerektir.

istek ve taleplerini yansıtmayı kendisine görev saydığı belirtilerek gazetenin çıkış amacı izah edilmiştir. Yaklaşık bir buçuk sayfalık bu başyazının altında N.A. imzasının bulunması, doğal olarak bu yazının gazetenin sahibi eski Giresun Mutasarrıfı Nizameddin Bey[213] tarafından kaleme alındığını göstermektedir.[214]

Ülkemizde hiçbir resmi kütüphane veya arşivde bulunmayan *Halk Sesi* gazetesinin Osman Fikret Topallı koleksiyonundan edindiğimiz ilk sayısının dijital kaydına göre gazetede şu haber başlıkları yeralmıştır. İkinci sayfada; İsmet Paşa Aleyhinde Ermeni Komitelerinin Suikast Tertibatı(Hakimiyet-i Milliye ve Yeni Gün'den iktibas), Sulh Müzakeratı Hangi Safhalara Dahil Oldu, Anzavur'un Oğlu Hakkında İngilizlerin Garip Bir Talebi. Üçüncü sayfada Lozan Cinayeti Nasıl Vukua Gelmiş, Mebus Namzedleri, Evkaf ve Emval-i Hususiye Hakkında, Belediye İntihabatı, İskele Resmi, Görele Müftülüğü, Merkez Müdde-i Umumisi, Tirebolu Mal Müdürlüğü, Duyunat-ı Sabıkasının Suret-i Tediyesine Dair. Dördüncü sayfada Son Haberler (Lozan'dan), Ziraatta Müstamel Mevad-ı Meşgula Hakkında Kanun.

Döneme dair başka yayın organı olmaması nedeniyle II. TBMM seçimleri hakkında bilgi veren sütunların aktarılmasıyla yetinelim: Mebus namzetleri; şimdiye kadar livamız namına Büyük Millet Meclisi azalığına namzetliklerini vaz' ettiklerini istihbar ettiğimiz zevatın esamisi ber vech-i zirdir. Göreleli Velizade Halil Rıfat Bey, İzmir Kadısı Ömer Fevzi Efendi, Tirebolulu Hacı Şabanzade Halil Rıfat Efendi, Tirebolulu Hacı İbrahimzade Ahmet Lütfü Efendi, Giresun Katib-i Adli Fehmi Efendi, Beyazidzade İbrahim Nazif Efendi, Bekir Sükuti Bey, Darülfünun Tıp Fakültesi Muayenehanesi Etibbasından Giresunlu Keçecizade Mehmet Sükuti Bey, İzmir Hukuk Hakimi Ahmet Lemi Bey, Hacı Ahmetzade Arif Efendi Damadı Necati Efendi, Halıcıoğlu Darüleytam Müdürü Giresunlu Gamlızade Mustafa Lütfü Efendi, Erzurum Evkaf Müdürü Tirebolulu Halil Efendi, Bahriye Divan-ı Harb Azasından Giresunlu Bahtiyarzade Abdulhaluk Efendi, Giresun Mekteb-i İdadisi Muallim ve Müdürü Hacı Aliağazade Musa Kazım Bey, Karaibrahimzade Fazıl Efendi, Giresunlu Kadızade Süleyman Remzi Efendi.[215]

---

[213] Nizameddin Bey (Hasan Nizameddin Ataker) 1882'de Yanya'da doğmuş, Hukuk Mektebi'nin bitirdikten sonra mülki idarede görev aldı. Milli Mücadele hareketini desteklediği için İstanbul Hükümeti tarafından görevden alınınca Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine Erzurum ve Sivas Kongrelerine katıldı. Giresun Mutasarrıfı Sadrettin Bey'in istifası üzerine, Mülkiye Müfettişi olan Nizameddin Bey 25 Nisan 1922'de Giresun Mutasarrıflığına tayin edildi, ancak 23 Şubat 1923'te bu görevden alındı. Ancak İcra Vekilleri Heyetinin 28 Haziran 1923 tarihli toplantısında alınan karar gereğince Sinop valisi olarak atanmıştır. Bkz. Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa,* Bengi Yayınları, İstanbul 2009, s. 31. Nizameddin Bey daha sonra Van, Diyarbakır, Elazığ, Urfa ve Çanakkale valiliklerinde bulunduktan sonra 1968'de öldü. 1937-1938 yıllarında bir süre Üçüncü Genel Müfettişlik Başmüşavirliği göreviyle Trabzon'da bulundu. Bkz. Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, (Trabzon: Serander Yayınevi), 2018, s. 100.

[214] N. A., "Tarihe, Hale Bir Nazarla İzah-ı Meslek", *Halk Sesi,* 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe, Numro 1, s. 1-2.

[215] *Halk Sesi,* 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe, No: 1, s. 3.

Kaç sayı çıktığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olamadığımız bu gazete, anlaşıldığı kadarıyla, sahib-i imtiyazı ve mesul müdürü olan sabık Giresun Mutasarrıfı Nizameddin Bey'in Bakanlar Kurulu'nun 28 Haziran 1923 tarihli toplantısında alınan karar gereğince Sinop Valiliği görevine atamasıyla yayın hayatına son vermiş olmalıdır.

İzler

Cumhuriyet döneminin Giresun'daki ilk yayın organı *İzler*'dir. İlk sayısı 21 Şubat 1924[216] tarihinde çıkan mecmuanın sahibi Cemil Hüseyin Bey'dir.[217] Yönetim yeri ilk sayısında Bilgi Yurdu, ikinci sayıdan itibaren Işık Yurdu olarak gösterilmiştir. On beş günlük periyotlarla yayımlanması öngörülmesine rağmen zaman zaman yaşanan aksaklıklarla birlikte toplam 27 sayı çıkmıştır. 18. sayıdan itibaren sahipleri arasına Can Akengin ve Nuri Ahmet (Cimşidzade) de girmiştir. Daha çok edebi ağırlıklı yazılara yer veren İzler, zaman zaman toplumsal, ekonomik, tıbbi ve spor alanlarındaki yazılara da sütunlarını açmıştır. Dergide yazısı bulunan kalemler yalnızca Giresunlular olmayıp Türk edebiyatından isimlerini sıkça duyduğumuz Mehmet Emin (Yurdakul), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Ömer Bedrettin (Uşaklı), Orhan Şaik (Gökyay), Hasan İzzettin (Dinamo), Neyzen Tevfik, Tevfik Fikret'in şiirlerine de yer verilerek dergiye ulusal nitelikli bir içerik kazandırılmaya çalışılmıştır. İlk sayısı Yeni Yol, daha sonrakiler Işık Matbaası'nda basılan İzler 15 Mayıs 1927 tarihinde 27. sayı ile yayınına son vermiştir.[218]

Genç Mektepliler

Giresun'da Cumhuriyet döneminin ikinci yayını 1 Nisan 1924'te yayına başlayan *Genç Mektepliler* mecmuası ilmi ve edebi nitelikli bir dergidir.[219] Sahib-i imtiyazı Muallim Ahmet Hilmi, müdür-i mesulü Muallim Şükrü Turgut olan mecmua on beş günlük periyotlarla olmak üzere ilk iki sayısı Yeni Yol, üçüncü sayısı ise Giresun Vilayet Matbaası'nda basılmıştır. Jenerikteki Genç Mektepliler başlığının üstünde *"Bilgi Yıldızı"* üst başlığı mevcut olup bu üst başlık ikinci ve

[216] Devlet Salnamesi'nde İzler Mecmuasının çıkış tarihi 27 Teşrin-i Evvel 1341 olarak verilmiş olsa da bu bilgi yanlıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 1168.

[217] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 423; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 1168.

[218] Bu oldukça zengin içerikli dergi hakkında iki önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri, benim bu yazıyı yazmama vesile olan Dr. Mustafa Çulfaz tarafından yapılan yorucu ve titiz bir çalışma sonunda ortaya çıkan İzler'in tam koleksiyonunun Latinize edilmiş ve basılmıştır. *İzler*, haz. Mustafa Çulfaz, (İstanbul: Monogram Reklam), 2020. Bu vesile ile birlikte birçok çalışmaya imza attığımız değerli dostum Dr. Mustafa Çulfaz'a şükranlarımı sunarken çalışmanın kitap haline dönüşmesine katkı veren memleket sevdalısı Giresunlu İhsan Hakyemez'e teşekkür ederim. İzler hakkındaki diğer önemli çalışma ise kıymetli dostum Doç. Dr. Hatem Türk'ün danışmanlığında Giresun Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı ABD öğrencisi Yeliz Gençaslan tarafından yapılan "İzler Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler" adlı yüksek lisans tezidir.

[219] *Genç Mektepliler*, 1 Nisan 340 (1 Nisan 1924), Numro 1; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 816.

üçüncü sayıda kaldırılmıştır. İlk sayısı 8 sayfa çıkan derginin ikinci[220] ve üçüncü sayısı 14 sayfa olarak yayımlanmıştır.[221] Mecmuanın yıllık aboneliği (24 sayı için) Giresun'da 120, diğer yerlerde 130 kuruş olup bir sayısı 5 kuruştur.

Üçüncü sayı ile yayına son veren mecmuanın ilan ettiği periyotta çıkamadığı, bu konuda okuyucularından özür diler bir duyuruya yer vermesinden anlaşılmaktadır. Mevcut üç sayının içeriği değerlendirildiğinde, dergiyi yönetenlerin okuyucularına karşı şeffaf bir yayın politikası tercih ettiği söylenebilir. Hem yayındaki gecikmeleri, hem de şimdilik klişeye yer verememiş olmaları nedeniyle okuyucusunu bilgilendirmeyi tercih etmesi ve aksamalardan dolayı özür dilemesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Öte yandan gelecek sayılarda içeriğin karikatürler gibi görsellerle de zenginleştirleceği bilgisini veren mecmua yönetimi, ikinci sayının sonunda *"bu mecmuada hangi tür yazılardan hoşlanıyorsunuz"* başlıklı bir ankete de yer vererek okuyucu eğilimlerini tespit etmeye çalışmıştır.

Mecmuanın yerel haberler verdiği son sayfasında da çıkış amacına uygun bilgiler aktardığı görülmektedir. Örneğin Nümune Mektebi Müdürü Seyfettin Bey'in Arapça "numro" yerine Türkçe "sayı"yı kullanmayı tercih etmesini destekleyerek diğer okullarda da yaygınlaştırılmasını, maarif müdürüne hitaplı bir öneride ise okullarda kullanılan "zükur" ve "inas" tabirleri yerine bunların Türk "kızlar" ve "oğullar" kelimelerinin kullanılmasını rica etmiştir.[222] Bu durum da çıkış amacında vurgulandığı gibi derginin öğretmen ve okullar arasında bir iletişim kurma amacına yönelik uygulamalar olarak görülebilir.

Bir okul dergisi olan dergide pedegojik hususlara da dikkat edilmiş, yayınlanacak yazıların belli bir standarda uygun olması için yazarlara şu tavsiyede bulunulmuştur: *"Mecmuamızdaki yazıların imlalarını çocuklara hep bir çırpıda gösterebilmeye özeniyoruz. Tuttuğumuz usul çerçevesinde, yani usul-i imla risalesine uygun olarak yazılarınızı düzeltmemize bir şey dememeniz rica olunur"*.[223] Bu duyuru bize, editörler tarafından yazılar üzerinde müdahalelerde bulunulduğunu göstermektedir.

Derginin ilk sayısında çıkış amacı derginin imtiyaz sahibi Muallim Ahmet Hilmi tarafından kaleme alınan *"Birkaç Söz"* başlıklı yazıda açıklanmıştır. Buna göre; *"kıymetli bir heyet-i tahririyenin muavenetiyle yeni bir maksatla çıkan Genç Mektepliler mecmuası isminden anlaşılacağı üzere talebelerin (erkek, kız) terbiye-i ahlakiye ve fikriyeleri üzerinde asra uygun bir inkılab hissi uyandırmak istiyor. Karilerimizce de malum ve müsellemdir ki inkılab-ı içtimai yapmak için ortaya atılanlar ibtidasında biraz müşkülata maruz kalırlar. Fakat yavaş yavaş bu mevanii yıkarak gayeye doğru yürümeye*

[220] *Genç Mektepliler,* 28 Nisan 340 (28 Nisan 1924), Numro 2
[221] *Genç Mektepliler,* 21 Mayıs 340 (21 Mayıs1924), Numro 3.
[222] *Genç Mektepliler,* 28 Nisan 340 (28 Nisan 1924), Numro 2, s. 12.
[223] *Genç Mektepliler,* 28 Nisan 340 (28 Nisan 1924), Numro 2, s. 14.

başlarlar" sözleriyle derginin çıkış amacı hakkında bilgi verilmiştir. İçtimai inkılab sözünden yarının büyükleri olacak gençlerin asrın son gelişmeleri hakkında bilgilendirilip donanımlı hale getirilmesinin amaçlandığı belirtilen yazıda çocukları yalnızca örgün eğitimin verdiği bilgilerle sınırlamaksızın muhakeme yetilerini geliştirerek zihinlerini bir fotoğraf makinesi gibi hassas bir hale getirmek istendiği ifade edilmiştir. Gelişmiş ülkelerde her sınıf halkın ve her tür mesleğin bir yayın organı olduğu ve böylece her gurubun ürettikleri fikir ve sanat eserlerinin bu yayın organlarıyla hem birbirlerine, hem de dünyaya duyurma imkanı buldukları belirtilmiştir. Ülkemizin en aydın meslek gurubu olan öğretmenlerin bile böyle bir yayın organından yoksun bulunması, onları mesleki dayanışmadan yoksun bıraktığı gibi öğretim yöntemlerindeki gelişmeler konusunda istişarede bulunmaktan da mahrum bıraktığı ifade edilmiştir. Başımızda buluna Trabzon ile Rize, Artvin, Ordu, Samsun, Karahisar ve daha bir çok vilayet, kaza, nahiye ve köy öğretmenleri ve okulları hakkında bir fikir edinmek hissi duyulmamasının nedeni sorgulanan yazıda aynı meslek mensuplarının verdikleri dersler üzerinde münakaşa, mükaleme etseler, fikirler, usuller ve programlar daha canlı olmaz mıydı sorusu sorulmaktadır. Öğretmenler arasındaki bu iletişimsizliğin onları mesleklerindeki gelişmeler ve yaşamdan elde ettikleri tecrübelerden yoksun bıraktığı, dolayısıyla onları yetersiz hale getirdiği vurgulanan yazıda böylesi bir durumda öğrencilerin kendi kendilerini eğitmek durumuyla karşı karşıya kalacakları belirtilmiştir. İlk sayınsın başyazısı, terbiyenin ilk maddesi olan "yalan söylememek" üzerine öğütlerle son bulmuştur.

Bir öğrenci dergisi niteliği taşıdığı için içeriğinde de daha çok eğitime yönelik yazılar yeralmıştır. Ayrıca şiir ve hikaye gibi edebi türde yazılar da mevcuttur. Yazı kadrosunda Ahmet Hilmi, Seyfettin (Nümune müdürü), İbrahim Hakkı (Lise riyaziye muallimi), Halil Necati (Lise müdürü), Can Akengin, Rahmi Korkut, Şükrü Turgut, İhsan Kaya (Görele Kız Mektebi başmuallimi), Hasan Tevfik (Muhami), Hacer (Muallim) ve Zeki gibi isimlerin yeraldığı derginin, üçüncü sayısının son sayfasının altında *"Mekteplerin tatili münasebetiyle mecmuamız muvakkat bir zaman için tatil edilmiştir"* ibaresi yer almıştır.[224] Böylelikle büyük bir heves ve idealle yayına başlayan dergi, muhtemelen gerekli ilgi ve desteği göremediği için üçüncü sayı ile yayın hayatına son vermiştir.[225]

Giresun (Vilayetin Resmi Gazetesi)

22 Mayıs 1924[226] tarihinde yayın hayatına başlayan *Giresun* gazetesinin jeneriğindeki yeralan parantez içindeki alt başlığı *"vilayetin haftalık resmi gazetesi"*

[224] *Genç Mekteplileri,* 21 Mayıs 340 (21 Mayıs1924), Numro 3, s. 14.
[225] Ayrıca bkz. Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 431, 434; Devlet Salnamesi Şen Yuva'nın 1 Haziran 1924 tarihinde Genç Mekteplileri adıyla yayınlandığını belirtmiştir. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926,* Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 816.
[226] *Giresun*, 1 Teşrin-i evvel 1340 (1 Ekim 1924). Gazetenin çıkış tarihi, jeneriğinde yer alan "tarih-i tesisi 22 Mayıs 1340" (22 Mayıs 1924) kaydından anlaşılmaktadır.

olarak verilmiştir. Varlığını, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde mevcut iki sayıdan öğrendiğimiz bu gazetenin 1 Teşrin-i evvel 1340 tarihli 4. sayısında fiyatının 100 para, abone bedelinin altı ay için 60, bir yıl için 130 kuruş; posta ücreti dahil olmak üzere taşra için altı aylık 75, yıllık 150 kuruş olduğu yazılıdır. Giresun adıyla Giresun Valiliğinin resmi yayın organı olarak 22 Mayıs 1924'te yayına başlayan gazetenin 4. sayısı dört sayfa ve üç sütun olarak yayımlanmıştır. Her ne kadar jenerikte "haftalık" olduğu belirtilmiş olsa da 4. sayının 1 Teşrin-i evvel 1340 (1 Ekim 1924) tarihini taşıdığı dikkate alındığında gazetenin daha ilk sayıdan itibaren yayın periyodunu düzenli olarak sürdüremediği anlaşılmaktadır. Nitekim gazetenin ulaşabildiğimiz 13 Şubat 1926 tarihli 55. sayısı da yayın hayatında ciddi aksamalar olduğuna işaret etmektedir.[227] 4. sayıda belirtilmemesine rağmen 55. sayının jeneriğinde gazetenin, haftanın cumartesi günleri çıktığı belirtilmiştir. Gazetenin jeneriğinde sahip ve sorumlu müdürü ile hangi matbaada basıldığı bilgisinin bulunmamasının Giresun Valiliğinin resmi yayını olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Zira vilayetin resmi yayınının sahibinin de yine vilayet (vali veya görevlendirdiği kişi/kurum) olması anlaşılabilir bir durumdur. Gazetenin içeriğinin, sahibi şahıs olan diğer Giresun gazetelerinden daha farklı olduğu dikkat çekmektedir. Eldeki dört sayıdan hareketle Vilayet Umumi Meclisi toplantısı ve bu toplantıda alınan kararlarla resmi duyurular ve kanun metinlerinin gazete sayfalarının önemli bir kısmını doldurduğu görülmektedir. 4. sayıda Köy Kanunu'nun tefrika suretiyle neşredilmesinin de vilayet yönetiminin idaresindeki bu gazetenin merkezi hükümetin uygulamalarının halka yansıtılmasında ciddi bir aracılık rolü üstlendiği söylenebilir. Gazetedeki yazılarda dikkat çeken diğer bir husus da hiçbir yazının altında herhangi bir imzanın bulunmamasıdır. Bunun da gazetenin vilayetin resmi yayın organı olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Giresun gazetesinin yayın hayatına hangi tarihte ve hangi sayı ile son verdiğine dair elimizde net bir veri yoktur. Gazeteye dair 1925-1926 Devlet Salnamesi'nde "resmi haftalık Giresun gazetesi münteşirdir" [228] ifadesi yer almaktadır. 1926-1927 Devlet Salnamesi'ndeki bilgiye göre Giresun gazetesi; "vilayetin resmi gazetesi olarak haftada bir kez neşr olunmakta, Giresun Matbaası'nda 500 adet basılmakta"[229] ve haftada iki kez çıkan *Yeşil Giresun* gazetesi ile birlikte 1927 yılında Giresun Vilayeti'nin iki gazetesinden biri olma özelliğini sürdürmektedir. Sözkonusu gazetenin adının 1928 yılı Devlet Salnamesi'nde bulunmaması ve bu gazeteyi basan Giresun Matbaası'nın Valilik tarafından Temmuz 1927'de satışa çıkarılmış olması, [230] gazetenin 1927 yılı içinde yayınına son verdiğine işaret etmektedir.

[227] Gazetenin ilk sayısının 22 Mayıs 1924 tarihinde çıktığı ve haftalık olduğu dikkate alındığında 13 Şubat 1926 tarihine gelindiğinde 55. sayının değil 88. sayının yayımlanması gerekirdi.

[228] *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926,* Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 816.

[229] *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927,* Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 1083.

[230] Sarısaman, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat),* s. 103.

Şen Yuva

1924 yılının son ayında, 1 Aralık 1924'te Giresun'da çıkan diğer bir mecmua *Şen Yuva*'dır. Sahipliğini Orta Mektep Muallimlerinden Hilmi Bey'in yaptığı on beş gün periyotlu bu mecmuanın idare memuru, *Genç Mektepliler* mecmuasının yazı kadrosunda da yeralan İlk Mektep Muallimi Şükrü Turgut'tur.[231] Mecmuanın 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14. sayıları Işık, diğerleri Giresun Vilayet Matbaası'nda basılmıştır. jeneriğindeki başlığın altında *"Şimdilik onbeş günde bir neşr olunur edebi, içtimai, ilmi, fenni, terbiyevi talebe mecmuasıdır"* ibaresi yer almaktadır. Nüshası beş kuruş olan mecmuanın abonesi, 32 nüsha itibarıyla dahil için 165, taşra için 180 kuruştur. 1-5. sayılar on, 6-9, 11-14. sayılar 14 sayfa olarak basılmıştır. 24 Nisan 1341 (24 Nisan 1925) tarihli sayı 23 Nisan özel sayısı olarak tasarlanmış ve yalnızca bu sayı 22 sayfa olarak yayınlanmıştır.[232] Gazetenin yazıhanesi Vakıf Hanı'ndaki Işık Matbaası olup satış yeri Yeni Yol'da Polis karakolu karşısında İhsan Bey'in mağazasıdır.[233]

Mecmuanın 1. sayısının *"Genç Mektepliler Şen Yuva Oldu"* başlıklı ilk yazısında, Şen Yuva'nın, üç sayı çıktıktan sonra kapanan *Genç Mektepliler* dergisinin devamı olduğu izah edilmiştir.[234] Yazıda; Genç Mektepliler'in yalnızca mektep talebelerine yönelik olmasına karşın onun devamı olarak yayın hayatına atılan Şen Yuva'nın çerçevesini genişleterek köylüyü de içine alacak şekilde yayın politikasının genişletildiğini ve köylünün yaralarına çare olmayı da planladıkları için adını "Şen Yuva" olarak tespit ettikleri vurgulanmıştır. Okuyuculara kendisini okuyuculara sevdirmek ve hoş görünmek için her türlü çabayı sergileyecekleri ifade edilen yazıda mecmuanın kısa süre sonra yayın hayatına son vereceği endişesinin yersiz olduğu, zira başta vali olmak üzere Giresun halkının gösterecekleri maddi ve manevi destek sayesinde böyle bir akıbeti akıllarından bile geçirmedikleri ifade edilmiştir. Şen Yuva'nın Genç Mektepliler'in devamı olduğunun sembolik göstergesi olarak sayı numaralarında her iki derginin sayılarının birlikte verildiği anlaşılmaktadır. Tıpkı Mehmet Hamdi Bey'in Giresun gazetesini kapatıp yerine Karadeniz'i ikame etmesinden sonra Karadeniz'in sayı numaralarını "129-1" şeklinde vermesi gibi Şen Yuva da üç sayı ile kapanan Genç Mektepliler'in devamı olduğunu numarasını "5-8", "6-9" olarak vermek suretiyle sembolize etmiştir.

Ancak onbir sayı kesintisiz olarak çıkmış olan Şen Yuva, okulların yaz tatiline

[231] İlk iki sayıda idare memuru olarak gözüken Şükrü Turgut üçüncü sayıdan itibaren Müdür-i mesul olarak kayıtlıdır. Şen Yuva, 7 Kanun-ı sani 1341, Numro 3.
[232] *Şen Yuva,* 24 Nisan 1341 (24 Nisan 1925), Numro 10-13.
[233] *Şen Yuva,* 15 Mayıs 1341 (15 Mayıs1925), Numro 11.
[234] Bu duruma dair Devlet Salnamesi'nde "mecmua 1 Nisan 340 tarihindeki tesisinde Genç Mektepliler adıyla çıkmışsa da 1 Haziran 340 tarihinde Şen Yuva adını almıştır" kaydı bulunmaktadır. Buna karşın bir nüshasına ulaşılabilen mecmuanın birinci sayısı üzerindeki tarihin 1 Kanun-ı sani 340 (1 Aralık 1924) olması, adı değişmiş olsa da ilk sayının 1 Aralık'ta çıktığını göstermektedir. *Şen Yuva,* 1 Kanun-ı sani 340 (1 Aralık 1924), Numro 1.

girmesiyle birlikte birkaç aylık süre için yayınını durdurmak zorunda kalmıştır. Bu durumun nedeni 25 Ekim 1924 tarihli Şen Yuva'nın ilk sayfasında *"Muhterem Kariler ve Sevgili Çocuklar"* başlıklı yazı ile okuyuculara izah edilmiştir. "Şen Yuva" adıyla okuyucularına açıklamalarda bulunan mecmua, okulların kapanmasından sonra geçici bir süreliğine yayınına ara verdiğini, bu süre içinde hem yazı kadrosunu yenileyip genişlettiğini, hem de teknik imkanlarını geliştirerek daha kaliteli bir yayın sürecine girdiğini ifade etmiştir. Okuyucularından sabır ve destek isteyen "Şen Yuva", bu sayede şirin Giresun'un şirin Şen Yuva'sı olacağını belirtmiştir.[235]

Şen Yuva'nın baskı ve mizanpaj özelliklerine bakıldığında, dönem basınıyla eşdeğer bir nitelikte olduğu söylenebilir. Hemen her sayının kapağında bir fotoğraf kullanılmıştır. Bunlar kimi zaman Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa gibi Milli Mücadele kahramanlarının portreleri olduğu gibi kimi zaman Giresun eğitim camiasının mensuplarının önde gelenleri olmuştur. Eğitimcilerin yönetiminde bulunan bir dergi olarak yine hemen her sayıda Giresun ve çevre okullarının öğretmen ve öğrencilerinin toplu fotoğraflarına yer verildiği görülmektedir. Özellikle Mayıs 1925'te okulların kapanmasıyla yayına birkaç ay ara verilmesinden istifade eden derginin sahibi Hilmi Bey tarafında Rize yöresine yapılan bir seyahatte bu yöre okul ve öğrencilerinin toplu fotoğrafları çekilerek derginin 1925 yılı sonbaharından sonra yayımlanan sayılarında bu fotoğraflar neşr edilmiştir. Bu uygulamanın temel amacı, derginin ilk sayısında belirtildiği üzere eğitim camiası arasında ilişki kurmak ve birbirleri ile haberleşme sağlamak olsa da öte yandan bu toplu fotoğrafların yayımlanmasının derginin satışına da önemli katkı yaptığı düşünülebilir.

Şen Yuva'nın ondört sayılık koleksiyonu değerlendirildiğinde, ilk sayıdan itibaren içerik açısından giderek kendisini geliştirdiği, hem yazı hem de yazar çeşitliliğinin fark edilir bir şekilde çoğaldığı görülmektedir. İlk sayılarda daha çok öğretim ve öğrenci ağırlıklı yazılar yer alırken Arıcılık hakkında neşr ettiği iki sayılık yazı örneğinde olduğu gibi, giderek genel halk kitlelerine hitap eden yazılara da yer verildiği görülmektedir. Yine Giresun'a gelen Darülbedayi heyetinin faaliyetleri ve Himaye-i Etfal Cemiyeti adına faaliyet gösteren Ziya Temsil heyetinin tiyatro faaliyetlerine yer vermesi, modern bir sanat dalı olan tiyatro ile halkı buluşturma çabası gütmesi dikkat çekicidir. Trabzon'dan yazı gönderen Süleyman Sırrı Bey'in *"Asri ve Medeni İhtiyaçlarımızdan Dans"* başlıklı yazısını da derginin modernleşme çabalarına bir katlı olarak düşünmek gerekir. Derginin neredeyse hemen her sayısında çocuklara yönelik kısa öyküler kaleme alan, Ordu'da bir okulda öğretmen iken istifa ederek Giresun'a gelen Zehra Ali Rıza Hanım'ın *"Kadın Nedir"* başlıklı yazısı toplumsal cinsiyet eleştirisi niteliği taşımaktadır. Kadın-erkek ayırımcılığının tarihsel sürecinin değerlendirildiği ve bu ayırımcılığa şiddetli eleştiriler yöneltilen yazının sonundaki şu ifadeler, bu

[235] *Şen Yuva*, 25 Teşrin-i evvel 1341(25 Ekim 1925), Numro 12.

eşitsizliğe isyan niteliği taşımaktadır: *"Mümkün olsa bütün kadın gönüllerini bir bir dolaşıp fena erkeklere karşı nefret aşıları yapacağım. Hem öyle bir aşı ki erkek kalplerinde kadınlara karşı yaptıkları fenalıklar için değişmez bir nedamet hissi doğuncaya kadar tesirini gaip etmesin."*[236] Derginin kendisine misyon olarak belirlediği hususlardan birinin de toplumu bölge tarihine dair bilinçlendirme olduğu, Orta Mektep Tarih Öğretmeni olan Ali Reşat'ın kaleme aldığı ve iki ayrı sayıda neşr ettiği Karadeniz'in Tarihçesi[237] adlı yazıdan anlaşılmaktadır. Mütevazı bir taşra dergisi olan Şen Yuva'da Almanca ve İtalyanca'dan yapılan çeviri yazılarının yer bulması da yayın politikasının yerele hapsedilmeden evrensele açılma çabası içinde olduğuna işaret etmektedir. Hem okur kitlesini artırmak hem de yeni kalemlere kucak açmak üzere hikaye müsabakası düzenleyen[238] Şen Yuva, her sayının 12 veya 13. Sayfasında "Giresun'un Onbeş Günü" başlıklı sütunda yerel haberlere yer vermektedir. Öğretmen tayinleri haberleriyle mesleki haberleşme ve dayanışmaya önem veren dergi, Ankara'da Giresun Muallimler Birliğini temsil etmek üzere telif ve tercüme heyetinden Nevzat Bey'in temsilci seçildiği[239] haberinde olduğu gibi merkezi eğitimle de yakın temas içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Dergi, eğitim camiası ile yönetici ve eşrafı buluşturmayı da kendisine amaç edinmiştir. Zira bu kaynaşma, özel olarak derginin yaşamasına katkı sağlayabileceği gibi genelde eğitim-öğretim hizmetlerinin toplumsal bir faaliyet olması ve toplumsal kesimlerin ortak hareket etmesi gerçeğinin de tezahürü olarak görülmüştür. Dergi tarafından bu bağlamda "Meslekdaşlık Unvanı" adlı bir uygulama geliştirilerek *"Giresun Muallimler Birliğine müzaharet ve muavenette bulunmak suretiyle mesleğe ve meslekdaşlara karşı alaka ve muhabbet gösteren Belediye Reisi Hacı Hasan Efendi, muteber tüccarlarımızdan ve meclis-i umumi azasından Hacı Eminzade Hacı Emin ve yine muteber tüccarlarımızdan Akifzade Fahri beylere fahri meslekdaşlık unvanı verilmesine mahalli kongre tarafından karar verilmiştir."*[240] Dergi, eğitim amaçlı bir diğer toplumsal hizmeti de *"Halk ve Çırak Dershaneleri"* başlıklı yazıyla duyurmuştur. Buna göre Giresun Muallimler Birliği tarafından örgün öğrenim yaşı dışındakilere yönelik haftada beş gün süre ve ikişer saat olmak üzere toplam 120 öğrencinin katıldığı beş sınıflı beş ay süreli bir kurs açıldığını, bu kursta görev yapacak öğretmenler için vilayet bütçesinden ders ücreti ödenmesi için Vali Rıfat Bey'in ilgililere gerekli talimatı vermiş olduğu belirtilmiştir.[241]

Erken cumhuriyet dönemi modernleşmesinin en önemli temsilcilerinden biri olan Türk Ocağı Giresun şubesinin faaliyetlerine de yer verilen dergide 13 Mart 1925 tarihinde yapılan seçimlerin sonuçlarını[242] da topluma yansıtmayı uygun

[236] *Şen Yuva*, 4 Kanun-ı evvel 1341(4 Aralık 1925), Numro 14, s. 5-7.
[237] *Şen Yuva*, 24 Nisan 1341 (24 Nisan 1925), Numro 10-13, s.6-7.
[238] "Şen Yuva'nın Mühim Hikaye Müsabakası" için bkz. *Şen Yuva*, 17 Teşrin-i sani 1341(17 Kasım 1925), Numro 13, s. 12.
[239] *Şen Yuva*, 15 Mayıs 1341(15 Mayıs 1925), Numro 11, s.13.
[240] *Şen Yuva*, 15 Mayıs 1341(15 Mayıs 1925), Numro 11, s.12.
[241] *Şen Yuva*, 7 Mart 1341 (7 Mart 1925), Numro 7-10, s. 12.
[242] 13 Mart Cuma günü Türk Ocağı binasında bütün mukayyed azalar isbat-ı vücud ederek bunlar arasında heyet-i idare ve bütçe heyeti atideki zevatı teşkil ediyor: İdare heyeti: Liman reisi Hilmi Bey, Doktor Haşim

bulmuştur. Öte yandan gençliği uygun olmayan iş ve uğraşlardan uzaklaştırmayı da kendisi için önemli bir görev sayan Şen Yuva zaman zaman sayfalarında spor müsabakalarına da yer vermiştir. Özellikle Ordu gençlerinden oluşan futbol takımının Giresun'a gelerek burada bir futbol müsabakası yapmalarına geniş yer veren dergi bu durumun her iki vilayet gençlerinin buluşup kaynaşması olarak değerlendirerek teşvik etmiştir.

Yazı kadrosunda Şükrü Turgut, Rahmi Korkut, İhsan Kaya, Ahmet Tevfik, Salim Süha, Muattar İnayet ve Ömer Hulusi (İlk tedrisat müfettişi), Rebia Nazif, A. S. M Hilmi, Ali Nihad (Maarif müdürü), İbrahim Hakkı, Akengin, Kemaleddin, Nebahat (Orta mektep musiki muallimi), A. Hulusi, Osman Fevzi (Piraziz nahiyesi muallimlrinden), Nuri Ahmet, Ömer Lütfü Rasim, Ali Reşad (Orta Mektep Tarih Muallimi), Mehmet Ali, Zehra Ali Rıza (Muallim), Ziya Nuri, H. Rüşdi, Neyzen Tevfik, Avni, Nebahat (Musiki muallimi), Ahmed Sırrı (Giresun Posta ve Telgraf Müdürü), M. Eşref (Kız orta mektep müdürü), Niyazi Tayyib, Sabri Cemil, Avni (Trabzon ziraat müdürü), Eşref (Tabiiyat muallimi), S. Tuğrul, Reşid (Hikmet ve kimya muallimi), Abdullah Nazif, Süleyman Sırrı (Trabzon Necm-i Ati kulübünden) gibi isimlerin bulunduğu dergi de tıpkı *Genç Mektepliler*'de olduğu gibi çocuklara yönelik yazı ve şiirlere yer vermiştir. Dergi bir yılda ondört sayı çıktıktan sonra 4 Aralık 1925'te yayın hayatına son vermiştir.[243] Neredeyse aynı yayın politikasıyla neşre başlayan Işık mecmuasının hem imkan hem içeriğinin daha zengin olması, kaldı ki kendisine ait Işık Matbaası'nın da avantajını kullanması, Şen Yuva'nın okullar kapanmadan önce yayın hayatına son vermesinde payı olduğunu düşündürmektedir. Zira Işık'ın çıkmasıyla birlikte aynı okur profiline hitap eden iki derginin ayakta kalması oldukça zorlaşmış olmalıdır.

Yeşil Giresun

Giresun'un en uzun soluklu gazetesi olan *Yeşil Giresun*'un sahib-i imtiyazı, mesul müdürü ve başyazarı Cimşidzade Nuri Ahmet Bey'dir.[244] 3 Haziran 1925 tarihinde yayın hayatına başlayan "gayrı siyasi" nitelikli gazete Cumhuriyet ve Atatürk inkılaplarına bağlı bir yayın politikası sürdürmüştür.[245] Vilayet Umumi Meclisi'nin Mayıs 1928 tarihli kararıyla gazeteye yardım amacıyla 150, ilan

Bey, Azadan Celal Bey, Taçalizade İzzet Bey, Aykudzade Muzaffer Bey, Kaymakamzade Asım Bey, Aliefendizade Cemil Bey. Bütçe encümeni: Muhasebeci Zeynelabidin Bey, Tüccardan Fahri Bey, Taçalizade Seyfettin Bey. Bkz. *Şen Yuva*, 16 Mart 1341 (16 Mart 1925), Numro 8-11, s. 12.

[243] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*,s. 435-441. Devlet Salnamesi'ndeki bilgiye göre Şen Yuva olarak senenin yalnızca Temmuz ve Ağustos aylarında çıkmaktadır. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 816.

[244] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 442.

[245] Mesut Çapa, "Yeşil Giresun Gazetesine göre Giresun'da Milli Gün Kutlamaları ve Atatürk", *Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun, Hasan Öğütçü Armağanı*, (Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık, 2003), s. 2; Devlet Salnamesinde gazete için "3 Haziran 1341'de intişara başlamış olup haftada iki defa neşr olunmaktadır, gayrı siyasidir. İmtiyaz sahibi ve müdür-i mesulü Nuri Ahmet Bey'dir. Işık matbaasında tab olunmaktadır." ifadeleri mevcuttur. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 1168.

karşılığı 300 lira tahsis edilmiştir.[246] 1926-1928 yılları arasında haftada iki kez yayınlanan gazetenin bu tarihlerdeki baskı adedi 500-600'dür.[247] Uzun süre boyunca haftanın Perşembe günü çıkan gazete Işık Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin kimi zaman başka gazetelerin yetkilileri tarafından idare edildiği, Hakikat gazetesinde yer alan bir duyurudan anlaşılmaktadır.[248]

Gazete, Hasan Öğütçü tarafından 14 Mayıs 1974'te satın alınmıştır ve yayınını aynı adla günlük olarak günümüzde de sürdürmektedir.[249]

Hakikat

Gazetenin jeneriğindeki kayda göre, sahib ve muharriri Yusuf Ziya (Şişman) Bey,[250] idare memuru Muharrem'dir.[251] *Hakikat* gazetesi, mevcut literatürde belirtildiğinin aksine 1926 yılında değil 1925 yılının Ekim ayında dört sayfa olarak yayın hayatına başlamıştır.[252] idarehanesi Hükümet Caddesi'nde 11 numaralı dairede olan gazetenin senelik abonesi 500, nüshası 5 kuruş olup sayfası dört sütuna bölünmüştür. Giresun Vilayet Matbaası'nda basılan gazetenin jeneriğinin altında *"Pazartesi ve Perşembe günü neşr olur siyasi, içtimai halk gazetesidir"*[253] ibaresi yer almıştır. 1926 yılı içinde gazetenin çıkış periyodu haftanın Pazar ve Çarşamba gününe dönüşmüş,[254] *"Hakikat"* başlığı çerçeve içine alınmış ve idare müdürü de

[246]Sarısaman, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat),* s. 101.

[247] *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928,* Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 1168.

[248] Hakikat gazetesi idare müdür ve muharriri Zeki'nin imzasını taşıyan Kat'-ı Alaka" başlıklı duyuruda "Sahip ve muharririnin seyahate çıkacağı zamanda vaki olan teklif üzerine muvakkaten umur-ı tahririyesini ifa ettiğim Yeşil Giresun gazetesiyle sahibinin avdet ettiği günden alakamı kat' ettim" ifadesi mevcuttur. *Hakikat*, 29 Teşrin-i evvel 1926 Cuma, Numro 74.

[249] Nazım Kuruca ve Mehmet Özmenli, "Yerel Tarih Çalışmasın Giresun Örneği: Yeşil Giresun Gazetesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12, Sayı 62, Yıl 2019, S. 360.

[250] Erzurum Kongresi'ne Tirebolu delegesi olarak katılan Yusuf Ziya Şişman'dır. 1885'te Tirebolu'nun Hamam Mahallesi'nde doğdu. Babası Seyyid Kaptanzade Salih Efendi, annesi Zeliha Hanım'dır. İlk ve Rüşdiye'yi Tirebolu'da, İdadi'yi Trabzon'da okudu. Nahiye Müdürlüğü yaptı, 7 Şubat 1950'de vefat etti. Bkz. Ayhan Yüksel, *Tirebolu Tarih, Kültür, Spor Yazıları*, (İstanbul: Arı Sanat, 2008), s. 57.

[251] *Hakikat*, 4 Teşrin-i sani 1341 (4 Kasım 1925) Çarşamba, Numro 7.

[252] Hakikat gazetesinin çıkışı Trabzon'da yayımlanan Bekir Sükuti Bey'in gazetesi Yeniyol'da haber olarak şu şekilde verilmiştir: "Giresun'da haftada iki defa halkın fikr ve hasene-i siyasi ve içtimai hakikatleri saçmak üzere Hakikat namıyla matbuat arasına karışan kıymetli arkadaşı tebrik ve muvaffakiyetlerini temenni eyleriz". *Yeniyol*, 18 Teşrin-i evvel 1341 (18 Ekim 1925). Yine bu tarihlerde Giresun'da onbeş günlük periyotla yayımlanan Şen Yuva mecmuasının 25 Ekim 1925 tarihli 12. sayısında "Ulvi bir maksatla saha-i intişara başlayan Hakikat refikimizi samim ruhla tebrik eder uzun ömürlü olmasını temenni ederiz" şeklindeki tebrik yazısından da Hakikat'in 25 Ekim'den önceki bir tarihte çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. *Şen Yuva*, 25 Teşrin-i evvel 1341(25 Ekim 1925), Numro 12, s. 13. Halbuki Giresun basınına dair yapılan yayınlarda Hakikat gazetesinin çıkışı yanlışlıkla 1926 olarak verilmiştir. Bkz. Albayrak *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 451; Nâzım H. Polat, "Türkiye'de Yerel Basının Gelişimine Kısa Bir Bakış", *TÜBAR*-XII-/2002-Güz, s. 17.

[253] Jenerikteki bu bilgiye rağmen gazetenin 4 Kasım 1925 tarihli 7. sayısının bağlığında Çarşamba günü yazılı olması dikkat çekici bir durumdur. Yine jenerikte Pazar ve Çarşamba çıkacağı yazılı olan 74. sayı da Cuma günü çıkmıştır.

[254] *Hakikat*, 22 Eylül 1926 Çarşamba, Numro 66.

Zeki olmuştur.[255]

Bir süre sonra gazetenin yönetiminde değişiklik yaşanarak "sahib ve muharrir" olan Yusuf Ziya Bey, bu kez jenerikte "sahib ve başmuharrir" olmuş, "idare memuru" da yerini "idare müdürü" Hasan Sırrı'ya bırakmıştır.[256]

Cumhuriyet'in ilanının ikinci yıldönümüne dair Giresun'daki kutlamalara ayrıntılarıyla değinen gazete söz konusu törende yapılan konuşmaların metinlerini de yayınlayarak kamuoyuyla paylaşmıştır. Gündüz saat üçte Hükümet önü ve Millet Bahçesi'nde gerçekleştirilen törene polis ve jandarma ile anaokulu, Nilüfer Hatun, Orta Kız, Halide Hatun mektebi öğrencileri ve diğer katılımcıların tezahüratları arasında başlanan tören İstiklal Madalyası takdimi ile devam etmiştir. Vali Mehmet Rıfat Bey, en felaketli zamanlarda milletin istiklalini temin için hayatını istihkar eden ve bilfiil çalışan vatanperverlere törenle madalya takdim edilmesinin TBMM'nin kararı olduğunu belirterek madalyaya hak kazananların isimlerini duyurmuştur. Sırasıyla Belediye Başkanı Hasan, Müdafaa-i Hukuk azasından Hacıeminzade Emin Salim, Hasanyazıcızade Hüseyin, Kaymakamzade Mehmet, Sütlaşzade Mustafa, Yusufağazade Yusuf, İshak ve Pehlivan İsmail Efendiler davet edilerek sivillere vali, askerlere ise şube reisi tarafından madalyaları takdim edilmiştir. Oldukça coşkulu bir şekilde kutlanan bayram törenlerinde yapılan konuşmaların tam metinleri Hakikat gazetesinde yayımlanmıştır. Burada Doktor Memduh Necdet Bey'in Atatürk ve Cumhuriyetin kazanımları başlıklı konferansına da yer verilmiştir.[257] Sosyal sorunlara da duyarlı olan Hakikat zaman zaman şehit yavruları ile kimsesiz ve muhtaç çocuklar yararına gelir sağlamak üzere çeşitli etkinlikler düzenlemiştir. Örneğin şehit yavruları yararına düzenlediği müsamere için Hakikat'e teşekkür eden Giresun Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanına, *"şehit yavrularına yardım vatan borcudur"* şeklinde cevap verilmiştir.[258] Gazete, cumhuriyetin ilanının üçüncü yıldönümünde özel bir sayı ile ve ilk sayfası renkli olarak yayımlanmıştır.[259] Gazetenin, Merkez Tabibi Veysi Tevfik tarafından kaleme alınan ve *"Büyük Mürşidimiz Gazi Paşamız"* altyazısıyla ortada yer verilen fotoğrafın dışında sayfanın tamamını kaplayan "İntibah Günleri" adlı başyazısında uzun bir siyasi tarih değerlendirmesi yapılmıştır. *"Cumhuriyetimiz Türk tarihine bir sahife-i şeref ve Türk milletine bir sahife-i mefharet ve saadet daha ilave ediyor. Ne Gülhane Hatt-ı Hümayun'u, ilan-ı meşrutiyet, Cumhuriyet tarihimiz kadar millete ve memlekete yar ve fedakar olmadı"* tespitinde

[255] *Hakikat*, 29 Ekim 1926 Cuma, Numro 74. Yüksel'e göre Hakikat gazetesinin idare memurluğu sırasıyla Muharrem, Zeki, Hasan Sırrı ve Talat Beyler tarafından yürütülmüştür. Bkz. Ayhan Yüksel, "Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Tirebolulu Yusuf Ziya (Şişman) Bey", *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2019)*'na sunulan yayımlanmamış bildiri.

[256] *Hakikat*, 11 Şubat 1926 Perşembe, Numro 26. Yönetimdeki bu değişikliğin hangi tarih ve sayıdan itibaren yapıldığı, elde yeterli koleksiyon bulunmamaması nedeniyle tespit edilememiştir.

[257] *Hakikat*, 4 Teşrin-i sani 1341 (4 Kasım 1925) Çarşamba, Numro 7.

[258] *Hakikat*, 11 Şubat 1926 Perşembe, Numro 26.

[259] Gazete Pazar ve Çarşamba günleri çıkmaktayken 74. sayı 29 Ekim 1926 Cuma günü yayımlanmıştır. *Hakikat*, 29 Teşrin-i evvel 1926 Cuma, Numro 74.

bulunulan uzun yazı Türk milletinin Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde özgüvenine kavuşarak ülkeyi düşmandan kurtardığı ile devam etmekte, cumhuriyetin faziletleri sıralandıktan sonra *"Cumhuriyet yaşayacak, etrafına nur ve hayat serpecektir"* sözleriyle sona ermektedir.[260]

Cumhuriyet devrimlerini destekleyen gazete, sıklıkla kadın hakları savunuculuğu yaptığı gibi bu konuda kadın kalemlere de yer vermeyi ihmal etmemiştir. Cumhuriyetin üçüncü yıldönümü nedeniyle yayımlanan özel sayıda kaleme aldığı yazıda bu konudaki eksikliğe değinen Füruzan Hanım, kadınları daha cesur davranmaya çağırmıştı. Öte yandan bayramlarını tebrik etmek üzere Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çeken Hacı Hüseyin Mahallesi'nden Kirazzade Kerimesi Hürmüz Hanım'ın telgrafı ile Gazi'nin ona verdiği telgraf metninin yayımlanması Giresun kadınlarını cesaretlendirmesi bakımından dikkate değer bir durum olarak değerlendirilebilir.[261] Öyle ki nüshalardan birine A. S. imzalı bir kadın tarafından *"Kadının Medeni Kisvesi"* adlı bir başmakale yazılmasına imkan sağlanmıştır.[262]

Medeni Kanun'un kabul edilmesinden sonraki süreçteki gelişmeleri yakından izleyen Hakikat, Türk modernleşmesine dair merkezde alınan karar ve uygulamaların taşradaki destek ve takipçisi olma görevini üstlenmiştir. Elde mevcut olan 1926 yılı koleksiyonu değerlendirildiğinde kılık kıyafet devrimlerinin uygulamalarını yakından takip etmiş ve kamuoyuyla paylaşmıştır. Örneğin Tirebolu'da peçenin kaldırılmasını Tirebolu belediyesinin mühim bir kararı olarak vermiş,[263] Trabzon'daki gelişmeleri de günü gününe okurlarıyla paylaşmıştır.[264]

Gazetenin ilan ve reklamlara ayrılan dördüncü sayfası da oldukça zengin içerikli şekilde düzenlenmiş; Anadolu bakkaliyesinden, Giresun Palas Oteli'ne, Katipzade Vasıf tuhafiye mağazasından Millet Eczanesi'ne değin çok çeşitli ilan ve duyurulara yer verilmiştir.

Yalnızca Giresun ve Tirebolu'ya dair değil Trabzon hakkında da çeşitli haberlere yer veren gazete, Atatürk ve Cumhuriyet yanlısı bir yayın politikası izlemiştir. İçeriğinde tiyatrodan futbola değin toplumsal hayatın çeşitli konularına yer vermiş olması bakımından dikkate değer bir yayındır.

TBMM Kütüphanesi koleksiyonunda mevcut nüshalar dikkate alındığında

[260] *Hakikat*, 29 Teşrin-i evvel 1926 Cuma, Numro 74.
[261] Hürmüz Hanım'ın telgrafı: Sevgili Reis-i Cumhurumuz Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Kadınlık aleminin yegane rehber-i tarik-i feyz ve tealisi olan dünkü mes'adet eyyamının bize bahş ettiği kudsi tecelliyat münasebetiyle tebrikatımın lütfen kabulünü arz eylerim. Gazi'nin cevabı: Giresun'da Hacı Hüseyin Mahallesi'nde Kirazzade Hürmüz Hanım'a. Tebrikatınıza teşekkür ederim. *Hakikat*, 1 Teşrin-i sani 1926 Çarşamba, Numro 76.
[262] *Hakikat*, 3 Kanun-ı evvel 1924 Perşembe, Numro 14.
[263] *Hakikat*, 10 Teşrin-i evvel 1926 Pazar, Numro 70.
[264] *Hakikat*, 17 Teşrin-i sani 1926 Çarşamba, Numro 78; . *Hakikat*, 20 Teşrin-i sani 1926 Çarşamba, Numro 79.

gazetenin 21 Kasım 1926'da 79. sayıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Yeşil Giresun'daki bir habere göre Hakikat gazetesi Haziran 1927'de ara verdiği yayınına tam bir yıl sonra Haziran 1928'de yeniden başlamıştır.[265]

Gazetenin yazarları arasında Yusuf Ziya, Sermed, Ali Muhtar, Osman Temuçin, Ömer Lütfü Rasim, Raşid, Veysi Tevfik (Merkez Tabibi), Eyüb Sabri, Handan, Talat Hüseyin, M. A. İsim ve rumuzları mevcuttur.

Giresun'da Şen Sözler

Giresun'da 1926 yılında haftalık periyotla yayın hayatına giren mizahi, edebi ve ilmi mecmualardan biri de *Giresun'da Şen Sözler*'dir.[266] Jeneriğinde başlığın altında *"haftalık mizahi, edebi, ilmi gazete"* altbaşlığı mevcuttur. Sahip ve müdürü, ismini daha önceki yıllarda yayımlanan edebi dergilerden tanıdığımız Şükrü Turgut olup Işık Matbaası'nda basılmıştır. 11 Şubat 1926 tarihli Hakikat gazetesinde "bugünlerde" Şen Sözler adlı bir mecmuanın çıkacağının duyurularak kendisine başarılar dilenmesi,[267] bu tarih itibarıyla anılan mecmuanın hazırlıklarının tamamlanmış olduğuna işaret etmektedir. *Şen Sözler*'in 1926 Şubat ayının son haftasında basıldığı ise, *İzler* mecmuasının 1 Mart 1926 tarihli nüshasında yeralan *"Şehrimizde intişara başlayan haftalık 'Şen Sözler' refikimizi tebrik eyler, uzun ömürlü olmasını temenni ederiz."*[268] duyurusundan anlaşılmaktadır. Ancak mecmua her ne kadar kendisini "haftalık" olarak tanımlasa da 4. sayısının 31 Nisan, 5. sayısının 5 Ağustos 1926 tarihini taşıması, yayın periyodunda ciddi aksamalar olduğunu göstermektedir.

Eldeki sayılardan, her ne kadar jeneriğinde "gazete" olarak tarif edilmiş olsa da Giresun'da Şen Sözler'in daha çok edebi ve mizahi yazıların yeraldığı bir mecmua görünümü verdiği söylenebilir.

Genç Sesler

Harf Devrimi'nden önce Giresun'da yayımlanan son mecmua *Genç Sesler*'dir.[269] 1 Mayıs 1928 tarihinde yayına başlayan ilim ve sanat mecmuasının sahib-i imtiyazı Salim Süha Bey, müdür-i mesulü ise Baha Tevfik Bey'dir. Jenerikteki başlığın altında *"İlm ve mefkure yorulmaz"* ibaresi bulunan mecmuanın yayın periyodu on beş günlük olup idarehanesi Giresun Muallimler Birliği, aboneliği senelik 24 nüsha itibarıyla 200, altı aylık (12 nüsha) 110 kuruştur. Işık

[265] Sarısaman, Sadık, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat)*, s. 101-102. Gazetenin yayın hayatına son verdiği tarih ve sayı tespit edilememiştir.
[266] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 451.
[267] *Hakikat*, 11 Şubat 1926 Perşembe, Numro 26.
[268] "Tebrik", *İzler*, 1 Mart 1926.
[269] Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, s. 455.

Matbaası'nda basılan mecmuanın satış yeri Yeni Yol'da Işık Kütüphanesi'dir.[270]

İlk sayının ilk sayfasında altında *"Türk gençliğinin aziz hamisi"* ibaresinin bulunduğu Atatürk fotoğrafı mevcuttur. Fotoğrafın altında yeralan "İlk Söz" başlıklı "Genç Sesler" imzalı yazı *"Gazi'nin yaratan ve hayat veren sesi ruhumuzda mukaddes ihtizarlarla çınlıyor. Türk benliğinin ilahi bir kurtuluşu ve yükselişi gibi Türk ufuklarının ortasında ebedileşen Türk Cumhuriyeti o kudsi ses; bütün gençliğin varlığına emanet ettiği zaman damarlarında Altayların ateşini taşıyan anavatanın mübarek sevgisini kanına karıştıran her Türk en coşkun imanıyla 'onu yükselteceğim diye yemin etmemiş miydi"* cümlesiyle başlamaktadır. Türk inkılabının kalbe ve ruha hitap ettiği belirtilen yazı, Türk medeniyetinin en güçlü yanlarından birinin irfan olduğunu, dolayısıyla Türk irfancısının da bunu müdrik şekilde hareket ederek Türk vatanı ve cumhuriyetini yükseltmek için çaba harcadığını belirtmektedir. Yazı, derginin, küçük su akıntılarının birleşerek coşkun ırmaklara dönüşeceği ve bu süreçte kendilerinin de küçük bir katkı yapmayı hedefledikleri için çıkarıldığını belirterek son bulmaktadır. [271] 14 sayfadan ibaret olan ilk sayıda Giresun'un fotoğraflarına yer verilmiş olup sayfalar üç sütuna ayrılmıştır.

Yazı kadrosunda Şükrü Turgut, Baha Tevfik, Salim Süha, Orhan Rıza, Ömer Lütfü Rasim, Sinopluoğlu Behzat ve Celal Murteza'nın bulunduğu mecmuanın hangi tarihte yayınına son verdiği bilinmemektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Anadolu'da basın hayatının en faal olduğu vilayetlerin başında gelen Trabzon'un kazaları içinde bulunan Giresun'un da oldukça hareketli bir basın hayatı olduğu görülmektedir. Öyle ki müstakil vilayet olana kadar Trabzon Vilayetine bağlı "kaza" statüsünde bir idari birim olmasına rağmen aynı dönemde Gümüşhane ve Lazistan adlı iki sancaktan çok daha etkin bir konumda olduğu açıktır. Hatta Kavlak adlı bir mizah mecmuasının da yayımlanmış olması, dönem Giresun'unda sanat hayatının karikatür çizecek düzeye yükselmiş olduğunu, daha da önemlisi bu mizah sanatını idrak edecek seviyede okurun bulunduğunu göstermektedir. Hiç kuşku yok ki Giresun'un bu potansiyele erişmesinde dünyaya açık ve işlek bir ticaret limanına sahip olmasının etkisi ve katkısı büyüktür.

[270] *Genç Sesler*, 1 Mayıs 1928, Sayı: 1
[271] *Genç Sesler*, 1 Mayıs 1928, Sayı: 1

KAYNAKLAR

1.Arşivler

BOA, 30-18-1-1-2-35-6-12.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01016465,55,600628,5.(A: VII-1, D: 86, F:1-115).

2.Gazete ve Dergiler

Ana Türk Yurdu, 1 Temmuz 1334 (1 Temmuz 1918) Pazartesi, Yıl 1, Sayı 7.

Aretias, 12 Nisan 1915, Sayı 82.

Genç Mektepliler, 1 Nisan 340 (1 Nisan 1924), Numro 1.

Genç Mektepliler, 28 Nisan 340 (28 Nisan 1924), Numro 2.

Genç Mektepliler, 21 Mayıs 340 (21 Mayıs1924), Numro 3.

Genç Sesler, 1 Mayıs 1928, Sayı 1.

Giresun Ana Türk Yurdu, Nisan 1334 (Nisan1918), Yıl 1, Sayı 2.

Giresun Maarif Gazetesi,17 Mayıs 1328 (30 Mayıs 1912) Perşembe, Numro 61.

Giresun Maarif Gazetesi, 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912) Perşembe, Numro 62.

Giresun Maarif Gazetesi, 14 Haziran 1328 (27 Haziran 1912) Perşembe, Numro 65.

Giresun Maarif Gazetesi, 12 Temmuz 1328 (25 Temmuz 1912) Perşembe, Numro 69

Giresun Maarif Gazetesi, 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912) Perşembe, Numro 70.

Giresun Maarif Gazetesi, 9 Kanun-ı sani 1329 (22 Ocak 1914) Perşembe, Numro 144.

Giresun Maarif Gazetesi, 7 Ağustos 1330 (20 Ağustos 1914) Perşembe, Numro 174.

Giresun, 20 Eylül 1326 (3 Ekim 1910), Pazartesi, Numro 46.

Giresun, 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) Pazartesi, Numro 103.

Giresun, 5 Kanun-ı evvel 1327 (18 Aralık 1911) Pazartesi, Numro 120.

Giresun, 2 Kanun-ı sani 1327 (15 Ocak 1912), Pazartesi, Numro 124.

Giresun, 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912) , Pazartesi, Numro 127.

Giresun'da Işık, 22 Teşrin-i sani 1339 (22 Kasım 1923), Perşembe, Sayı 64.

Giresun'da Işık, 6 Teşrin-ı evvel 1924, Perşembe, Sayı 104.

Hâdim-i Millet, 19 Şubat 1327 (3 Mart 1912), Pazar, Numro 1.

Hâdim-i Millet, 26 Şubat 1327 (10 Mart 1912), Pazar, Numro 2.

Hâdim-i Millet, 4 Mart 1328 (17 Mart 1912), Pazar Numro 3.

Hâdim-i Millet, 18 Mart 1328 (31 Mart 1912), Pazar Numro 5.

Hâdim-i Millet, 25 Mart 1328 (7 Nisan 1912), Pazar Numro 6.

Hâdim-i Millet, 1 Nisan 1328 (14 Nisan 1912), Pazar Numro 7.

Hâdim-i Millet, 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912), Pazar Numro 8.

Hâdim-i Millet, 15 Nisan 1328 (28 Nisan 1912), Pazar Numro 9.

Hâdim-i Millet, 22 Nisan 1328 (5 Mayıs 1912), Pazar Numro 10.

Hâdim-i Millet, 29 Nisan 1328 (12 Mayıs 1912), Pazar Numro 11.

Hâdim-i Millet, 13 Mayıs1328 (26 Mayıs 1912), Pazar Numro 13.

Hâdim-i Millet, 20 Mayıs 1328 (2 Haziran 1912), Pazar Numro 14.

Hâdim-i Millet, 27 Mayıs 1328 (9 Haziran 1912), Pazar Numro 15.

Hâdim-i Millet, 3 Haziran 1328 (16 Haziran 1912) Pazar, Numro 16.

Hâdim-i Millet, 10 Haziran 1328 (23 Haziran 1912), Pazar Numro 17.

Hâdim-i Millet, 17 Haziran 1328 (30 Haziran 1912), Pazar Numro 18.

Hâdim-i Millet, 24 Haziran 1328 (7 Temmuz 1912), Pazar Numro 19.

Hâdim-i Millet, 1 Temmuz 1328 (14 Temmuz 1912) Pazar, Numro 20.

Hâdim-i Millet, 8 Temmuz 1328 (21 Temmuz 1912) Pazar, Numro 21.

Hâdim-i Millet, 15 Temmuz 1328 (28 Temmuz 1912) Pazar, Numro 22.

Hâdim-i Millet, 22 Temmuz 1328 (4 Ağustos 1912) Pazar, Numro 23.

Hâdim-i Millet, 13 Ağustos 1328 (26 Ağustos 1912) Pazar, Numro 26.

Halk Sesi, 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe, Numro 1.

Hakikat, 4 Teşrin-i sani 1341 (4 Kasım 1925) Çarşamba, Numro 7.

Hakikat, 22 Eylül 1926 Çarşamba, Numro 66.

Hakikat, 10 Teşrin-i sani 1926 (10 Kasım 1926) Çarşamba, Numro 71.

Hakikat, 11 Şubat 1926 Perşembe,

Hakikat, 29 Ekim 1926 Cuma, Numro 74.

Halk, 5 Haziran 1339, (5 Haziran 1923) Numro 30.

Işık, 15 Kanun-ı Sani 1335, Çarşamba, Sayı: 10.

Işık, 31 Kânun-ı sani 1335 (31 Ocak 1919), Sayı 11.

Işık, 1 Mayıs 1335 (1 Mayıs 1919), Perşembe, Sayı 19.

Işık, 13 Temmuz 1335(13 Temmuz 1919), Pazar, Sayı 25.

Işık, 15 Eylül 1338, (15 Eylül 1922), Cuma, Sayı 55.

Işık, 16 Şubat 1338 (16 Şubat 1922).

Karadeniz, 30 Kanun-ı Sani 1327 (12 Şubat 1912)Pazartesi, Numro 128-1.

Karadeniz, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 129-2.

Karadeniz, 13 Şubat 1327 (26 Şubat 1912) Pazartesi, Numro 130-3.

Karadeniz, 20 Şubat 1327 (4 Mart 1912) Pazartesi, Numro 131-4.

Karadeniz, 5 Mart 1327 (18 Mart 1912) Pazartesi, Numro 133-6.

Karadeniz, 12 Mart 1327 (25 Mart 1912) Pazartesi, Numro 134-7.

Karadeniz, 19 Mart 1328 (1 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 135-8.

Karadeniz, 26 Mart 1328 (8 Nisan 1912) Pazartesi, Numro 136-9

Karadeniz, 6 Nisan 1328 (19 Nisan 1912) Cuma, Numro 137-10

Karadeniz, 13 Nisan 1328 (26 Nisan 1912) Cuma, Numro 138-11

Karadeniz, 20 Nisan 1328 (3 Mayıs 1912) Cuma, Numro 139-12

Karadeniz, 27 Nisan 1328 (3 Mayıs 1912) Cuma, Numro 140-13

Karadeniz, 4 Mayıs 1328 (17 Mayıs 1912) Cuma, Numro 141-14

Karadeniz, 4 Ağustos 1328 (17 Ağustos 1912) Cumartesi, Numro 142-15

Karadeniz, 11 Ağustos 1328 (24 Ağustos 1912) Cumartesi, Numro 143-16

Kavlak, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912) Cumartesi, Numro 8.

Kaygu, 14 Mart 1335 (14 Mart 1919), Cuma, Sayı 8.

Şen Yuva, 1 Kanun-ı sani 340 (1 Aralık 1924), Numro 1.

Şen Yuva, 15 Mayıs 1341 (15 Mayıs1925), Numro 11

Şen Yuva, 16 Mart 1341 (16 Mart 1925), Numro 8-11.

Şen Yuva, 24 Nisan 1341 (24 Nisan 1925), Numro 10.

Şen Yuva, 25 Teşrin-i evvel 1341(25 Ekim 1925), Numro 12.

Şen Yuva, 4 Kanun-ı evvel 1341(4 Aralık 1925), Numro 14.

Şen Yuva, 7 Kanun-ı Sani 1341(7 Ocak 1925), Numro 3.

Şen Yuva, 7 Mart 1341 (7 Mart 1925), Numro 7-10.

Trabzon'da Meşveret, 25 Şubat 1327 (9 Mart 1912).

Trabzon'da Meşveret, 6 Mart 1326, (19 Mart 1910), Numro 158.

Yeni Yol, 26 Ocak 1944.

Yeni Yol, 25 Şubat 1340-1924 Pazartesi, Numro 60.

Yeni Giresun, 29 Teşrin-i sani 1336 (29 Kasım 1920) Pazartesi, Numro 1.

Yeni Giresun, 22 Eylül 1337 (22 Eylül 1921) Perşembe, Numro 89.

Yeni Giresun, 6 Teşrin-i evvel 1924, (6 Ekim 1924), Numro 104.

Yeni Giresun, 21 Mart 1338 (21 Mart 1922) Salı, Numro 190.

Yeni Giresun, 22 Mart 1338 (22 Mart 1922) Çarşamba, Numro 191.

Yeni Giresun, 23 Kanun-ı evvel 1338 (23 Aralık 1920), Numro 203.

Yeni Giresun, 23 Teşrin-i sani 1338 (23 Kasım 1922) Perşembe, Numro 293.

3. Kitap ve Makaleler

Agzidis, Vlasis. "Pontos'ta Rum/Helen Basını".

Albayrak, Hüseyin. "Doğu Karadeniz Bölgesinde İlk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Salnâme", *Karadeniz Araştırmaları,* Sayı: 4 (Kış 2005).

_____. *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Cilt: 1, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2010.

Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Baysal, Ali. *Giresun Basın Tarihi,* Basılmamış Notlar.

Bekir Sükuti. "Başlamadan Evvel", *Yeni Giresun,* 29 Teşrin-i sani 1336 Pazartesi, Numro 1.

Beyoğlu, Süleyman. *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa,* İstanbul: Bengi Yayınları, 2009.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah, İstanbul 1990.

_____. "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 508.

_____. "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı 1865-1928", *İkinci Tarih Boyunca*

Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988, haz. Mehmet Sağlam-Bayram Kodaman-J.L. Bacque-Grammont-Mehmet Ali Ünal-Mustafa Özbalcı, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990.

Cimşid, Nuriahmed. "Giresun'da Yirmi Yıllık Basın Hayatı", *Aksu Giresun ve Çevresi Halkevlerinin Dergisi*, Sayı 18-2, Cilt 2, 1 Mart 1940; Sayı 19-3, Cilt 2, 1 Nisan 1940; Sayı 21-5, Cilt 2, Haziran 1940; Sayı 21-5, Cilt 2, Haziran 1940.

Çadırcı, Musa. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

_____. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Çakmak, Aydın. *Milli Mücadele Dönemi'nde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 2010.

Çapa, Mesut. "Yeşil Giresun Gazetesine Göre Giresun'da Milli Gün Kutlamaları ve Atatürk", *Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun, Hasan Öğütçü Armağanı*, Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık, 2003.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, Ankara: İmge, 2007.

Eren, İsmail. "Tuna Vilayet Matbaası ve Neşriyatı 1864-1877", *Türk Kültürü*, Cilt: 3, Sayı: 27, (Ocak 1965).

Gençaslan, Yeliz. *İzler Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun 2013.

Gençoğlu, Mustafa. "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(1).

Goloğlu, Mahmut. *Erzurum Kongresi*, İstanbul: İş Bankası, 2011.

Hacıfettahoğlu, İsmail. "Osman Fikret Topallı ve Çala Klavye Malûl Düşürülen Kıymetli Eseri: Giresun Günlükleri", *Müteferrika*, Sayı 54, (Kış 2018/2).

Karaman, Oktay. "Giresun Basın Tarihinden Levhalar: Işık Gazetesi*", Giresun Kültür Sempozyumu 30-31 Mayıs 1998,* İstanbul: Giresun Belediyesi, 1988.

_____. "Türk Ocakları Giresun Şubesi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 181, (Eylül 2002).

Kuruca, Nazım ve Özmenli, Mehmet. "Yerel Tarih Çalışmasın Giresun Örneği: Yeşil Giresun Gazetesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 12, Sayı 62, S. 360, (2019)

M. H.. "Rüfeka ve Karin-i Muhterememize", *Karadeniz*, 30 Kânun-ı sani 1327 (12 Şubat 1912) Pazartesi, Numro: 128-1.

Mehmet Hamdi. "Esbab-ı İstifamız", *Giresun*, 23 Kanun-ı sani 1327 (5 Şubat 1912) , Numro 127.

N. A.. "Tarihe, Hale Bir Nazarla İzah-ı Meslek", *Halk Sesi,* 17 Mayıs 1339 (17 Mayıs 1923) Perşembe, Numro 1.

Öksüz, Hikmet ve Usta, Veysel. *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Trabzon: Serander Yayınevi, 2018.

Polat, Nâzım H.. "Türkiye'de Yerel Basının Gelişimine Kısa Bir Bakış", *TÜBAR*-XII, (Güz 2002).

Sarısaman, Sadık. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1930) Giresun (Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat),* Giresun Belediyesi, İstanbul 1999.

Şahin, Dursun. "II. Meşrutiyet Dönemi Gazeteciliğine Giresun'dan İki Örnek: Hâdim-i Millet ve Karadeniz", *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 2, Issue: 1, Winter 2016.

Teotig. *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart ve Arlet İncidüzen, Birzamanlar Matbaacılık, 2003.

Topallı, Osman Fikret. *Giresun Matbaa ve Matbuat Tarihi,* Yayımlanmamış Notlar.

_____. *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun, Milli Mücadele Günlerinden İzler, Notlar ve İntıbalar,* Haz. Veysel Usta ve Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander Yayınları, 2017.

_____. *Giresun Günlükleri I,* haz. Cemil Koçak, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2017.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, haz. Kudret Emiroğlu, Cilt: 24, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2009.

Tuncay, Hakkı. "Yeniyol Üzerine Bir Konuşma", *Yeniyol*, 26 Ocak 1944.

_____. "Yeniyol Üzerine Bir Konuşma", *Yeniyol*, 26 Ocak 1944.

Tuncer, Hüseyin ve Hacaloğlu, Yücel ve Memişoğlu, Ragıp. *Türk Ocakları Tarihi 1912-1997,* Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi,1998.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi.

Usta, Veysel. "Osman Ağa Tarafından Giresun'da Çıkarılan Gedikkaya Gazetesi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 11/5, (Ekim 2019).

_____. "Giresun Basın Tarihine Güncel Bir Bakış 1908-1928", *İzler*, haz. Mustafa Çulfaz, İstanbul: Monogram Reklam, 2020.

Uzun (Baboğlu), Mehmet. "Giresun Türk Ocağı'nca Yayınlanan "Ana Türk Yurdu" Dergisi (Giresun 1917)", *Müteferrika*, Sayı 14, (Sonbahar 1998).

Yüksel, Ayhan. *Tirebolu Tarih, Kültür, Spor Yazıları*, İstanbul: Arı Sanat, 2008.

_____. "Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Tirebolulu Yusuf Ziya (Şişman) Bey", *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2019).* Yayımlanmamış Bildiri.

Yust, K.. *Kemalist Anadolu Basını (Tiflis 1922*), haz. Orhan Koloğlu, çev: N.E., Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1995.

EKLER[272]

خلق سی

« خلق - سی » حلولیله مباهی اولدیغمز عید سعید فطرك عموم تورك واسلام عالمی حقنده متیمن اولمالسی تحمیسیله قارئین کرامه تقدیم تبریکات ایلر.

تاریخه ، حاله برنظرله ایضاح مسلك

Halk Sesi

[272] Bu kısımda yalnızca bu zamana kadar kendisi veya görseli literatürde yeralmamış Giresun basınına dair birkaç örnek verilmiştir.

فلاکتزده‌لره

یازدم ایچون

وضعیتك اك كوزل یازیلدن بولنان ارضروم، قارس وحوالیسی، خرکن اردمدن حوارکویلرله شهرلری داخلنك رجوق یرلری خراب وخاك اله یکسان اولدیغی خبر تأثرمی ایشتمدیکمز کیمسه یوقدرطلی ایدوز. «الطع پورالرده باشایان وطنداشی وقرمدشلرمزك معروض قالدقاری بوضع احوال قارشوسنده هیچ برتورکك لاقید قالمیه جغی علاقه‌دار اولدیغنه قطعیاً احتمال ویرمیوز. چونکه: تورکك سخاوتی، تحابی، دسکیرلکی اوکه‌نیری میدانه چیقاجق‌دیر. شوفقدن امین بولنیورز.

حرکت ارض حدثنده کلن خبرله نظراً خلق قورقونچدن جیریل جیلاق داغلره التجا ایتمش ودوام ایدن یوحرکتدن خانه ومسکنلریه عودتله امکان بولامدقلرندن زوالقلی دیندداشلرمزك سفیل بروضعیتده قالمرق الیوم اوکابوس فلاکتدن قورتولامدقلرندر.

بوکون، بوفلاکتزده‌لرك جکدیکی آلام واضطرابه البتده هرتورکك قلبی قانار وکوزلری صولار. زیرا هیچ برطوپراقده، جلاوطن وطن ملت‌سوکیسیله برابر باشامقدمز.

ای تورك وطنداش وقرده‌ش: ألیکی الهکه قارشی مسئول اولدیغك قلنکه، وجدانکه قوی وراز تأمل ایله. باقکه: اورك تورك وجدانك سی حزین، بارلاق بدی تورلر ایچنده باشامغی تلقین ایدیور. چونکه بیز ـ کرم وسخایی امتحانمزی برتورك اولادیمز. تورکك سخاوتنه، سماحته یایان یوقدر. یوق یوقه یل.

یومؤسسه حادثه‌قارشیسنده عجازه فلاکتزده‌لر ایچون نه‌قدر سویلمك ویازمق نهایتی گلمز. شمدی شوراجغده عرض ورجا ایده‌جکمز قطعه، یالکز ویالکز فلاکتزده قردشلرمزه دست معاونتی اوزاتمق واونلرك مجروح قوادیی تبدیل ایدرك یورلریه جانه آرامقدر.

تشریف

محترم معاونمز حق طارفنك دائره اتحاباسنی برای زیارت شهرمزی تشریف بویورمشلردر. بیان خوش آمدی ایلرز.

داخلیه وکالتی جلیله‌سنك تحریراتی صورتی

«مدرك دول متنه ممالکنده جلوگیری معاهده مربی اولیان دولتلر مستأمنه‌لرندن صلحیه‌نك ٦٥ و ٦٦ و ٦٩ مادلریله مستدنه وقبل التشخیص اموال وحقوق ومنافعه متعلق مطالب اشبو معاهده‌نك موقع اجراسه وصه‌ندن اعتباراً الی ای مدت طرفنده صلاحیت‌دار مأمورین تردده التلاف حاصل اولرسه به اشبو معاهده‌نك موقع مرعیه وضه‌ندن اعتباراً اون آیی آی مدت طرفنده قطاط تحکم حکمه تردده درمیان واقعه اولوب بو معاهده‌نك یدنجی مادسنده مندرج بولندیغندن ومعاهده امه موقع مرعیه وضه‌ایدلش وحین خصوصات جمله‌دن دولت جلیله‌کمز نمی مشار طرفنده مق مرسومی اخذ عدم اخذ حصه‌سندن اولدیغندن گیدیلك ومرکز ایچی ایله مکاتبه‌لرنده دیلدیك عینا درج صورتیله معلومات عالیه‌لرینه ایراد وتفهیم ایدیلمك بیوانه وقوع بولمدیگی مراتبجه مقتضه ملاحظات اعطاسی :

لوزان معاهده نامه‌سنك ٦٥ — ٦٦ —

٦٩ نجی مادهٔ‌ری صورتی

مادهٔ : ٦٥

٢٩ تشرین اول ١٩١٤ تاریخنده دول متنه‌نمی اولان اشبو معاهده‌نك اولوب اشبو معاهده‌نك موقع اجراسه‌دن تاریخنده تورك قلاجق ارامی اوزره‌نده

بوکون طرف، طرف اعلانلر جمع ایدیلدکده بولندیغی اوراق حوادثه اوقوبورز. یازده کیرمسوده وشدیده قدر هیچ برامر خیرده استماعدن کری قالمایان بوکوزل پشیل پوردمزده جان یاماه طوبلامه حتی تنکیلی خلق قرقه‌سندن بکلر ورجا ایدرز. بوکی مسائله ایلك اوکه هرمحلك خلق فرقه‌سی مملکتك هرفردیله حال تماسده بولنه‌بیلمکی، مملکت داخلنده تشکیل ایدلمش تورك اوجاقلری وکنجلیك برلکلرینده بالمذاکره ترتیب وتنسیب ایده‌جکلری طرزده جمع اعانه شتاب ایلری تمینی اظهار ایلیورز. شمدی اوفلاکتزده حوالی‌ده صوغوقلر باشلادی. چادرلر آلتنده بارنمق احتمالی قالدیغنی دوشونمك وجداتزه برکارانه تبرت اولیدیر.

حالاً موجود وقابل تشخیص اولان اموال، حقوق ومنافع، بوالته‌قدری حال اوزره من‌له‌المتقلریه درحال اعاده اولونمیدر.

المقابله تورك تعهدنه عائد اولوب ٢٩ تشرین اول ١٩١٤ تاریخنده دول متفقه‌نك ساکنی واجانبی التنده بولونان وباخصوص البلقان محاربه‌لریی مناسبتیله ایرتوطولدندن فك ایدیلمه‌لرك بوکون دول متکوره‌نك تحت ساکیتنده بولنان ارامی اوزره‌نده حالاً موجود وقابل تشخیص اولان اموال، حقوق ومنافعده بولنه‌قدری حال اوزره من‌له‌المتقلریه درحال اعاده ایدیلمه‌سکدر. کذالك بومعاهده ایله عثمانی ایرتوطولدندن آیرلش ارامی اوزره‌نده بولونوب تورك تعهدنه عائد اولان ودول متفقه مأمورینی عائدنی تصفیه ایدلش ولاعلی التعیین سائر تدابیر استثنائیه‌یه تابع قلنمش بولونان اموال، حقوق ومنافع متذکره‌نك عینی حالده معاملهسی دولت بایله‌متقدر. اشبو معاهده‌نك ایرتوطولدندن آیرلمالن برطوفراقده کائن اولوب عثمانی حکومتی طرفندن تدابیر فوق العاده خربیه‌یه تابع طوتولش اولدیغی تصریح ملفوظ بولونان اجرای حیات ایدن دولت متعلقه‌نك الیوم بعده بولونان قابل تشخیص کافه اموال وحقوق ومنافع صاحب مشروطه‌سنه بوالته‌قدری حال اوزره اعاده ایدیلمه‌سی مذکور ارامی اوزره‌نده اجرای ساکیت ایدن دولت عائده‌سنك بندن تصفیه ایدلش اولان اموالی غیر منقوله‌دن عینی اعاده معاملهسنه تابع طوتیله‌جکدر.

افراد آزاسنده بولونان ماعدا اولان باقله استحقاق مدعیانی صلاحیت‌دار محلی حکمدارینه رافع اولاجقدر. استحقاق ادعا اولنان اموالك تشخیصنه وبو عائده‌سنه متعلق کافه اختلافات بوقسمك بنجی فصلنده محرر مختلط محکم حکمه‌سنه عرض ایدیلمه‌سکدر.

مادهٔ : ٦٦

آلتنجی بنجی مادهٔ‌نك برنجی وایکنجی فقره‌لری احکامنك تنفیذ واجراسی ایچون طرفین عالیین حاضرین من‌له‌المحفری اك سریع براصول ایله وکندیلرینك رضالری اولمدیکی تحمیل ایدلش اولایه‌جك هرکونه تکالیف وفیوددن آزاده برحالده اموال، حقوق ومنافعلرینه متصرف قیلنه‌جقلردر. اموال وحقوق ومنافع متذکره‌نی براعاده‌ی اجرا ایده‌جك اولان حکومتدن باواسطه ویا بلاواسطه اکتساب اتش اولوب اعاده‌دن دولایی متضرر اولمش بولونه‌جق اولان اشخاص کافه‌نك تقدیمی ضروری دعی اولمکومته عائد اولاجقدر. اشبو تقدیمی ضرر کیفیتندن تحدث ایده‌بیله‌جك اختلافات حل محکمهٔ عمومیهٔ قضائیهٔ ملاحیتنده بولونه‌جقدر.

سائر کافهٔ احواله تقدیمی ضرر ایچون اشخاص متعلقه علیهنه اقامهٔ دعوی ایچك، متضرراولان اشخاص ذاتیه عائد اولاجقدر.

بومقصده دائر اموال، حقوق ومنافعی حقنده طرفین عالیه عائدین طرفندن توسل واتخاذ اولنان کافه معاملات تصریحه ایله دیکر تدابیر استثنائیهٔ خربیه، امر تصفیه مأموری ختام بولدقدن ایسه، درحال رفع وتوقیف چه‌ایدیله‌بیلمکدر صاحبلرینك مطالبه‌سی اموال وحقوق ومنافع

Giresun Vilayetinin Haftalık Resmi Gazetesi

ΕΝ ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΙ Σάββατον 15 Απριλίου 1913 ΑΡΙΘΜ. 82

ΑΡΗΤΙΑΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ

ΕΚΔΙΟΜΕΝΗ ΑΠΑΞ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ

Τηλεγραφική διεύθυνσις "ARITIAS„-Kérassunde

ΟΣ ΑΝΕΣΤΗ!

ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ

Η ΠΤΩΣΙΣ ΤΗΣ ΣΚΟΔΡΑΣ

Υ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Σ ΤΗΣ ΣΚΟΔΡΑΣ

Η ΣΥΝΑΥΛΙΣ ΤΗΣ ΧΑΓΙΝΗΣ

Rumca Aretias gazetesi

VATAN MÜDAFAASINDA TÜRK KADININ FEDAKÂRLIĞINA BİR ÖRNEK: BALKAN SAVAŞLARINDA TRABZON KADINLARININ YARDIMLARI

Ülkü Köksal

(Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, ulkukoksal@gmail.com)

Özet

Osmanlı Devleti 1908 yılında Meşrutiyetin ikinci kez ilanı ile anayasal düzene yeniden geçmiş, bununla birlikte toprak kayıplarının da yoğunlaştığı bir sürece girmişti. Trablusgarp ve Balkan Savaşları devletin geleceğine ilişkin umutsuzluğu arttırmış, başta yönetici aydınlar olmak üzere toplumun hemen her kesimi kötü gidişatı durdurmanın çarelerini aramaya başlamıştı. Bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelenleri ordu ve donanmaya maddi destek sağlamak amacıyla kamuoyu oluşturarak halkın desteğine başvurmaya karar verdi. Böylece Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi yardım dernekleri ülke genelinde teşkilatlandırılarak halkın manevi duyguları özellikle vatanseverlik vurgusu ile harekete geçirildi.

I. Balkan Savaşı'nın en sancılı günlerinde cepheye gönüllü bir tabur da gönderen Trabzon halkı orduya destek amaçlı faaliyetlerde oldukça etkili bir şekilde yer aldı. Trabzon ve mülhakatında teşkilatlanan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti önemli ölçüde bağışlar topladı. Gerekli desteğin sağlanması için basın yoluyla yoğun bir kamuoyu faaliyeti yürütüldü. Yardımlar kapsamında Trabzon kadınları da askerlerin kışlık iç giyim ihtiyacı için gereken eşyaları temin ederek ilgili yerlere ulaştırdı. İstanbul'da kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Merkez-i Umumisine bağlı olarak 1913 yılı Şubat ayı sonlarında Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubesi oluşturularak faaliyete geçti. Trabzon kadınları orduya destek olmak amacıyla gerçekleştirdikleri toplantılarda ellerindeki mücevherlerini ve nakit paralarını bağışladılar. Kadınların bu vatanseverliği *Sabahü'l- hayr* adıyla kitap haline getirilerek ebedileştirildi.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Trabzon, Yardım.

AN EXAMPLE OF THE TURKISH WOMEN'S SACRIFICE, IN DEFENDING THE HOMELAND: AID OF THE TRABZON WOMEN IN THE BALKAN WARS

Abstract

With the second proclamation of the Constitution in 1908, the Ottoman Empire was restored to the constitutional order, but also entered a process of territorial losses. Tripoli and the Balkan wars increased the hopelessness about the future of the state, and almost every part of the society, especially the ruling intellectuals, began to look for solutions to stop the bad going. In this process, the leaders of the The Committee of Union and Progres decided to apply for the support of the people by forming public opinion in order to provide financial support to the army and Navy. Thus, aid associations such as the Ottoman Navy Society and the Committee of National Defense were organized throughout the country and the spiritual feelings of the people were mobilized especially with the emphasis on patriotism.

The people of Trabzon, who also sent a volunteer battalion to the front during the most painful days of the first Balkan War, took part effectively in supporting the army. The Committee of National Defense organized in Trabzon has collected significant donations. An intense public activity was carried out through the press in order to provide the necessary support. As part of the aid, Trabzon women also provided the necessary items for the need of winter clothing for the soldiers and delivered them to the relevant places. The Women Center of the Committee of National Defense established in Istanbul in late February 1913 as a branch of the women of Trabzon Committee of National Defense was established and started to operate. The women of Trabzon donated their jewellery and cash at the meetings they held to support the army. This patriotism of women was made into a book with the name *"Sabahü'l- hayr"* and perpetuated.
Key words: Balkan Wars, Committee of National Defense, Trabzon, aid.

Giriş

Tanzimat süreci ile yaşanan değişim ve dönüşüm Osmanlı toplum yapısını da etkilemiştir. Bu süreç kadının sosyal hayattaki statüsünde de kayda değer bir gelişme sağlamış, kız çocuklarına toprak üzerinde veraset hakkı tanınması, kölelik ve cariyeliğin kaldırılması, eğitim olanakları sunulması gibi hukuki gelişmeler kadınlığın toplum hayatında görünür olmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim özellikle eğitim görmüş kadınların çalışma hayatına dahil olması sonucunda zihniyet yapısı ve yaşam tarzı değişen kadın kamusal yaşamda yer almaya başlamıştır.[1] II. Meşrutiyet yıllarında kadınların hak ve hukuku ile ilgili talepler artarken dönemin olağanüstü koşulları bu hak ve taleplerin karşılanmasında itici unsur olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde orduya destek amaçlı faaliyetler gerçekleştiren dernekler vasıtasıyla halkın desteğine başvurulmuştu. Güçlü bir donanma oluşturulması amacıyla 1909 yılında faaliyete başlayan Donanma Cemiyeti[2] İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden destek görmüş, en ücra köylere kadar ulaşarak bağışlar toplamıştı. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti[3] de 1911 yılında yeniden örgütlenerek yardım ve destek faaliyetlerine başladı. Bu cemiyetlerin kadın heyetleri de oluşturularak halkın her katmanından destek sağlandı. Sosyal yardım dernekleri çerçevesinde bir araya gelen kadınlar, çoğunlukla orduya, yoksullara,

[1] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 18. Baskı, (İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 445-446; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* (Ankara: ATAM, 1998), s. 7-9.

[2] Donanma Cemiyeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000); Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

[3] Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile ilgili ayrıntılı çalışmalar için bkz. Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, (Ankara: Kızılay Yayınları, 2000), s. 12-29; Hüsnü Ada, *Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti (1868-1911),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011,

kimsesiz kadın ve çocuklara, şehit ailelerine yönelik yardım faaliyetlerinde bulundu. [4]

20. yüzyılın başında Türk kadınının sosyal hayatta etkin bir şekilde yer almasında, hak ve taleplerinin nispeten karşılanmasında savaşlar önemli yer tutar. Trablusgarp Savaşı ile başlayan savaşlar silsilesi Balkan Savaşları ile halkın tüm unsurlarının katıldığı topyekûn bir mücadeleye dönüşmüştü. Eli silah tutanlar cephede savaşırken geride kalanlar ordunun güçlenmesi, askerler ve onların aileleri için yardım ve destek amaçlı faaliyetler gerçekleştirmekteydi. Bu dönemde Türk kadını sosyal yaşamda erkeklerden kalan işlerde yer almaya başladığı gibi cephe gerisinde elinden gelen desteği sağlamak amacıyla sosyal yardım faaliyetlerine de bizzat dâhil oldu.

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının yarattığı toprak kayıpları ve ortaya çıkardığı siyasi, sosyal ve ekonomik problemler Osmanlı Devleti'nde devlet adamları, aydınlar ve halk düzeyinde oldukça derin etkiler bıraktı. Kaybedilen toprakları geri almak, devletin kötü gidişine son vermek için arayışlar içinde olan devlet adamları ve aydınların çözümlerinden biri orduya destek amaçlı örgütlenmenin daha da yaygınlaştırılmasıydı. Bu amaçla kurulan cemiyetlerden biri İttihat ve Terakki Cemiyetinin paramiliter kuruluşları arasında gösterilen Müdafaa-i Milliye Cemiyetidir.[5] Cemiyet, İttihat ve Terakki'nin 23 Ocak 1913 tarihinde Bab-ı Ali Baskını ile iktidara tam olarak geçmesinden sonra savaşın ortaya çıkardığı tabloyu en aza indirmek için gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda 1 Şubat 1913 tarihinde kuruldu.[6] Ordunun maddi açıdan güçlü hale getirilmesi için iane toplayan cemiyetin bir şubesi İstanbul merkezinin kuruluşundan birkaç hafta sonra Trabzon'da oluşturuldu. Trabzon Müdafaa-i

[4] Bu süreçte kurulan kadın dernekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2. Baskı, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991); Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi,* (İstanbul: Metis Yayınları, 1996); Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* s. 36-57.

[5] Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, 3/ 3 (2003), s. 67; *Tanin*, S: 1497, 18 Kânûn-ı Sânî 1328 (31 Ocak 1913); Cemiyet genel olarak kültür ve sağlık amaçlı faaliyetler için kurulmuşsa da askerî bir özellik göstermekteydi Zira insanları bir yandan savaşa hazırlamak, diğer yandan cephe gerisini savaşın olası zararlarından korumak gibi amaçlarının olması askerî özelliğinin ağır basmasını sağlamıştı. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C:1, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), s. 448. Kurucu üyeler 1 Şubat 1913 tarihinde Şerif Ali Haydar Bey başkanlığında Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti dairesinde yaptıkları toplantıda nizamnameyi oluşturarak vilayete telgrafla bildirmiş ve idare heyetini belirlemişlerdi. İdare heyeti başkanlığına Eski Nafia Nazırı Hulusi Bey, muavinliğe eski mebuslardan İsmail Hakkı Bey, azalıklara Doktor Esad Bey, Baro Reisi Celal Arif, Eski Liman Reisi Miralay Mustafa, Midhat Paşazade Ali Haydar, Midhad Bey ve Mevlevi Şeyhi Abdülbaki Efendi seçilmişti. *Tanin*, S: 1499, 20 Kânûn-ı Sânî 1328 (2 Şubat 1913). Müdafaa-i Milli Cemiyeti ve faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay, 1991). Nizamnamesi 1913 yılı Mayıs ayında yenilenen cemiyetin adı *Müzâheret-i Milliye Cem`iyyeti* olarak değiştirildi. Ayşe Zamacı, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 47.

[6] Nurten Çetin, "Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Orduya Yapılan Yardımlar (1912-1913)", *ÇTTAD*, XV/30 (2015 Bahar), s. 81.

Milliye Cemiyetine vilayetin kaza, nahiye ve köylerinden tüccar, esnaf, eşraf, sivil-memur, kadın-erkek, Müslim-Gayrimüslim olmak üzere hemen her kesimden bağışlar yapıldı. Ayrıca vilayetin çeşitli kazalarında şubeleri de kurularak iane faaliyetleri genişletildi.[7]

Balkan Savaşlarında Trabzon Kadınlarının Yardım Faaliyetleri

Balkan uluslarının Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmesi Türk toplumu tarafından dikkatle takip edilmekte, hükümetin savaş da dahil gerekli önlemleri alması gerektiği dile getirilmekteydi. Balkan uluslarına karşı savaşa girilmesi gerektiğine dair düşünce Trabzon vilayeti kamuoyunda da hâkimdi.[8] Belediye Başkanı Hacı Ahmed Efendi'nin daveti ile 5 Ekim 1912 Cuma günü müftü, ulema, Rum Metropolidi, Ermeni Murahassa Vekili, eşraf, tüccar, siyasi fırkalar ve eski mebuslardan oluşan bir grup belediye binasında toplanarak ülkenin içinde bulunduğu duruma dair çeşitli kararlar aldı. Bunlardan biri seferberlik kapsamında bölgeden asker toplanması faaliyetinde hükümete destek olunmasıydı. Bu amaçla köyleri dolaşacak heyetler belirlendi. Toplantıda alınan bir diğer karar ise 6 Ekim Pazar günü Kavak Meydanı'nda harp lehinde bir miting düzenlenmesine dairdi. Miting heyeti Belediye Reisi Hacı Ahmed Efendi'nin başkanlığında Müftü Efendi, metropolit ve murahhasa Efendiler, Nemlizade Mehmed Salih Efendi, Eski Mebus Servet Bey, Dava Vekili Mithad Bey, Meclis-i İdare-i Vilayet Eski Başkâtibi Arif Bey, Pilosyan Bedros Efendi ve Serasi Efendi'den oluşturuldu. Miting kararı Trabzon halkı tarafından memnuniyetle karşılanmış, esnaf ve tüccar da Pazar günü mağaza ve dükkânlarını kapatarak mitinge katılma kararı almıştı.[9] Yaklaşık 10.000 kişinin yer aldığı miting Kavak Meydanı'nda

[7] Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ilk günlerden itibaren vilayet halkı tarafından yoğun bir destek gördü. Vilayet merkezindeki memurlar bir aylık maaşlarını, emlak ve ticaret sahipleri de bir yıllık mükellefat-ı emiriyelerini bir defada iane olarak vermeyi taahhüt etmişti. *Tanin*, S: 1499, 20 Kânûn-ı Sânî 1328 (2 Şubat 1913). Bu ianeye daha sonra Gümüşhane, Giresun ve Vakfıkebir'deki devlet memurları da katılarak maaşlarını; emlak ve ticaret sahipleri de bir yıllık mükellafat-ı emiriyelerini bağışladılar. *Tanin*, S: 1503, 24 Kânûn-ı Sânî 1328 (6 Şubat 1913). Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin Vakfıkebir şubesi 1913 yılı Şubat ayı içerisinde faaliyete geçerek yoğun bir şekilde iane topladı. *Tanin*, S: 1507, 28 Kânûn-ı Sânî 1328 (10 Şubat 1913). Cemiyetin Trabzon merkez şubesi açıldıktan sonra ilk 10 gün içerisinde 77.237 kuruş yardım toplandı. *Tanin*, S: 1509, 30 Kânûn-ı Sânî 1328 (12 Şubat 1913); *Tanin*, S: 1518, 8 Şubat 1328 (21 Şubat 1913). Giresun'da Akköprü ve Piraziz nahiyeleri ahalisi bir senelik mükellefat-ı emiriyelerini, Atina kazası ve Kura-yı Seba nahiyesi memurları ise birer maaşlarını iane-i harbiyeye bağışlamıştı. *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913) Bayburt Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise 4.035 kilo koyun kavurması ile 6.000 kilo bulguru Trabzon sevkiyat komisyonuna göndermişti. *Tanin*, S: 1519, 9 Şubat 1328 (22 Şubat 1913). Ordu kazası Perşembe nahiyesine bağlı 12 köyün ahalisi bir haftada topladıkları 30.000 kuruşu iane-i harbiyeye bağışladı. *Tanin*, S: 1527, 18 Şubat 1328 (2 Mart 1913). Gümüşhane'de tahvilatı bedeline mahsup edilmek üzere 100.000 kuruş harp ianesi olarak mal sandığına teslim edildi. *Tanin*, S: 1531, 21 Şubat 1328 (6 Mart 1913). Aybastı nahiyesi ahalisi bir yıllık vergilerinin miktarı hesaplanarak 60.000 kuruşu, Görele ahalisi de bir yıllık vergileri olan 25.086 kuruşu mal sandığına teslim etti. *Tanin*, S: 1532, 22 Şubat 1328 (7 Mart 1913); *Tanin*, S: 1534, 24 Şubat 1328 (9 Mart 1913).

[8] *Trabzon'da Meşveret*, S: 417, 19 Eylül 1328 (2 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 418, 22 Eylül 1328 (5 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S:419, 26 Eylül 1328 (9 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 420, 29 Eylül 1328 (12 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 421, 3 Teşrîn-i Evvel 1328 (16 Ekim 1912)

[9] *Trabzon'da Meşveret*, S: 418, 22 Eylül 1328 (5 Ekim 1912).

başlatıldı. Daha sonra belediye önüne kadar yürüyen kalabalık içinde okul talebeleri de bulunuyordu. Belediye Başkanı Hacı Ahmed Efendi'nin konuşmanın ardından İstanbul'a gönderilecek telgraflar okundu. *Harp isteriz* seslerinin yükseldiği miting kalabalığı hükümet konağına kadar yürüyerek isteklerinin İstanbul'a iletilmesi konusunda validen ricada bulundu.[10]

Hükümetin seferberlik kararı almasının ardından Rumeli'de savaşa katılmak üzere hazırlanan 87. Alay'ın ihtiyaçlarını temin için yürütülen faaliyetlere Trabzon halkı da destek oldu. Seferberlik kapsamında cepheye gidecek askerlerin iaşe ve ibatesi için valiliğin talimatı ile komiteler şeklinde bazı heyetler oluşturularak bağışlar toplandı. Resmi seferberlik hazırlıklarına ilave olarak bir başka asker toplama usulü sivil ittihatçıların öncülük ettiği gönüllü bir tabur oluşturulmasıydı. Trabzon'dan Rumeli'ye gönderilecek olan ve 87. Alay'ın 3. Taburunu oluşturan bu birliğin maaşları da halk tarafından yapılan bağışlarla karşılandı. Gönüllü Sancağı için iç çamaşırı, gömlek ve çorap hediye etmek üzere Trabzon kadınları da teşkilatlandı.[11] Gönüllü Sancağı askerlerine destek için sancağın oluşturulmasında önderlik eden Reji Muhafaza Memuru Pirağazade Asım Ağa, Dizdarzade Besim Efendi ve Arap Hafız Mehmed Efendi hanelerinden üçer kat don ve gömlek hediye edildi.[12] Çapulacı esnafı da Gönüllü Sancağı altına giren efrada verilmek üzere 52 çift çapula hediye etti.[13]

Diğer yandan Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisinin ülkenin çeşitli bölgelerinde açmaya karar verdiği 1500 yataklı hastanelerin ihtiyaçlarını temin için bir kampanya başlattığı haberi Trabzon'da Meşveret gazetesi yoluyla halka duyuruldu. Kampanya kapsamında Trabzon Belediyesinde iane toplanmaya başlandı. Nakdi bağışlar dışında yatak çarşafı, yastık yüzü, iç

---

[10] *Trabzon'da Meşveret*, S: 419, 26 Eylül 1328 (9 Ekim 1912). Ordu ahalisi de 9 Ekim Çarşamba günü bir miting düzenledi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 421, 3 Teşrîn-i Evvel 1328 (16 Ekim 1912). Harp lehinde bir başka miting Akçaabat'ta yapıldı. Çetin, "Balkan Savaşlarının", s. 83.

[11] *Trabzon'da Meşveret*, S: 420, 29 Eylül 1328 (12 Ekim 1912); Veysel Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", *Uluslararası Trabzon Tarihi ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*,, Cilt:1, Yay. haz. Mithat Kerim Arslan v. dğr., (Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011), s. 299-303. Trabzon kadınları güçlü bir donanma oluşturulması amacıyla kurulan Donanma Cemiyeti için toplanan yardımlarda da duyarlılığını göstermişti. 26 Ocak 1910 tarihinde kurulan Trabzon Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyetinin iane faaliyetleri çerçevesinde yardım toplamak amacıyla Osmanlı Kadınları İane-i Bahriye Sergisi düzenleyen kadınların bu faaliyeti oldukça ilgi gördü. Sergide Merkez Rüsumat Müdürü'nün kerimesi Saliha Hanım tarafından hediye edilen Girit konulu bir resim müzayedeye konularak Vali Mustafa Bey tarafından satın alındı. Halkın çeşitli hediyeler bağışladığı sergide kadınlar 10.666 kuruş iane topladı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 154, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 159, 10 Mart 1326 (23 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 162, 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910). Trabzon kadınları 1911 yılında Trablusgarp Savaşı dolayısıyla toplanan yardımlarda da desteklerini gösterdiler. Melek Öksüz, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2016), s. 92.

[12] *Trabzon'da Meşveret*, S: 422, 6 Teşrîn-i Evvel 1328 (19 Ekim 1912).

[13] Silahaltına alınan asker ailelerinden muhtaç olanlara gerekli maddi desteği sağlamak amacıyla valinin delaletiyle ulema ve eşrafından oluşan bir komisyon oluşturuldu. Komisyon gerekli yardımları sağlamak için ihtiyar heyetlerinden mahalle ve köylerdeki muhtaç ailelere dair bilgileri içeren defterleri talep etti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 421, 3 Teşrîn-i Evvel 1328 (16 Ekim 1912).

gömleği, iç donu, önü açık ve kuşaklı entari, yün fanila, yün çorap, el havlusu ve battaniye gibi eşyalar da kabul edilmekteydi.[14] Hilal-i Ahmer Cemiyetine destek kampanyası kapsamında bizzat valinin tüccar ve esnafı ziyaretleri ile yalnızca bir gün içerisinde 30.000 kuruş toplandı. Yardım komisyonu Nemlizadelerin ticarethanesinde bağışları kabul ediyordu.[15] Bu süreçte Trabzon'da Meşveret gazetesi hemen her sayısında bağışta bulunanlara dair listelere yer verdi.[16]

Balkan Savaşı'na katılan askerler için kışlık eşya temini amacıyla Trabzon Belediyesinde Müftü Mahir Efendi başkanlığında Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonu kurularak halkın yardımına başvuruldu. Trabzon'da Meşveret gazetesinde yer verilen bir ilanla halka fedakârlık göstermesi yönünde telkinde bulunularak kışın zor koşulları altında cephede mücadele eden askerler için oluşturulan yardım komisyonuna destek olunması istendi. Yardım kampanyası kapsamında kolsuz pamuklu yelek, aba kalçın, don, gömlek, çorap gibi eşyaların kabul edildiği ve bu amaçla komisyonun bütün mülhakata müracaat edeceği duyuruldu. Ayrıca gazete sütunlarında hayırseverlere ve bağışladıkları yardım miktarlarına dair bilgilere yer verileceği belirtilerek komisyonun beyannamesi yayınlandı.[17] Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonu Başkanlığı kuruluşundan birkaç gün sonra gazeteye verdiği bir ilanla 26 Ekim 1912 Cumartesi gününden itibaren belediye binasında oluşturduğu özel askeri malzeme deposunda bağışları kabul etmeye başladığını ve teslim edilen eşyaya mukabil komisyon üyelerinden Hacı Mehmed Efendi'den makbuz alınması gerektiğini duyurdu.[18] Bu yardım faaliyeti kapsamında vilayetin her tarafından hediyeler gönderildi.[19] Trabzon merkez kasabasından bağışlanan eşyalar

[14] *Trabzon'da Meşveret*, S: 422, 6 Teşrîn-i Evvel 1328 (19 Ekim 1912).

[15] *Trabzon'da Meşveret*, S: 424, 13 Teşrîn-i Evvel 1328 (26 Ekim 1912).

[16] *Trabzon'da Meşveret*, S: 425, 17 Teşrîn-i Evvel 1328 (30 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 427, 24 Teşrîn-i Evvel 1328 (6 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 429, 31 Teşrîn-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 430, 3 Teşrîn-i Sânî 1328 (16 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 431, 7 Teşrîn-i Sânî 1328 (20 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 432, 14 Teşrîn-i Sânî 1328 (27 Kasım 1942); *Trabzon'da Meşveret*, S: 434, 21 Teşrîn-i Sânî 1328 (4 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 435, 24 Teşrîn-i Sânî 1328 (7 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 438, 5 Kânûn-ı Evvel 1328 (18 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 439, 8 Kânûn-ı Evvel 1328 (21 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 447, 5 Kânûn-ı Sânî 1328 (18 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 448, 9 Kânûn-ı Sânî 1328 (22 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 449, 12 Kânûn-ı Sânî 1328 (25 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 450, 16 Kânûn-ı Sânî 1328 (29 Ocak 1913).

[17] Komisyon, Müftü Mahir Efendi başkanlığında Katolik ve Ermeni murahhasaları, metropolit, Serdarzade Hacı Salih Efendi, Hacıruşenzade Mehmed Efendi, Müderris Seyfeddin Efendi, Müderris Ruşen Efendi, Şatırzade Mehmed Efendi, Kayzak Velisaridi, Arnavudzade Ahmed Efendi, Çulhazade Kadri Efendi, İsmail Hüseyinof ve Eyüpzade İzzet Efendi'den oluşuyordu. *Trabzon'da Meşveret*, S: 423, 10 Teşrîn-i Evvel 1328 (23 Ekim 1912)

[18] *Trabzon'da Meşveret*, S: 424, 13 Teşrîn-i Evvel 1328 (26 Ekim 1912).

[19] Trabzon kasabası genelinde yardımseverlerin Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonuna bağışladığı 2.177 parça ve Rize'den toplanan 923 parça olmak üzere toplam 3.100 parçaya ulaşan çeşitli eşyalar Kasım ayı ortasında Harbiye Nezaretine ulaştırıldı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 430, 3 Teşrîn-i Sânî 1328 (16 Kasım 1912). Aralık ayının ilk haftasına kadar Trabzon merkez kasabası, Rize, Bayburt, Hopa, Maçka ve Vakfıkebir'den komisyona ulaştırılan eşyalar da Harbiye Nezareti Elbise Anbarı Müdüriyetine gönderildi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 434, 21 Teşrîn-i Sânî 1328 (4 Aralık 1912). Ayrıca gerek Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonuna gerekse Hilal-i Ahmer Cemiyetinin başlattığı yardım kampanyasına Akçaabat, Sürmene, Yomra, Fatsa, Ordu, Şiran, Torul ve Viçe (Fındıklı) ahalisi tarafından çeşitli eşyalar bağışlandı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 427, 24 Teşrîn-i Evvel 1328 (6 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 429, 31 Teşrîn-i Evvel 1328 (13 Kasım

Laçinzade Şekerci Salih Efendi'nin nezdinde toplandıktan sonra belediyede oluşturulan Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonuna teslim edilmekteydi. [20]

Cephedeki askerlere iç çamaşırı hediye etmek üzere düzenlenen yardım kampanyasına Trabzon kadınları da büyük ölçüde destek verdi. Ebe Hafize Hanım, Hastane Müdürü müteveffa Mülazım İbrahim Efendi'nin zevcesi Hafize Hanım ve müteveffa Cerrah Kolağası Mehmed Şükrü Efendi'nin zevcesi Huriye Hanım'ın öncülüğünde bağışlar toplandı. Dikiş makinelerini kullanarak ihtiyaç duyulan eşyaların imaline başlayan kadınların bu faaliyetine şehirdeki hemen her haneden katılım sağlandı. Trabzon kadınlarının bağışladığı eşyalar Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonuna gönderilmek üzere Laçinzade Şekerci Salih Efendi'ye teslim edildi.[21] Kampanyanın ilk günlerinde Trabzon kadınları tarafından yapılan bağışlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 1: Hedâyâ-yı Şitâiyye Komisyonuna Verilmek Üzere Trabzon Kadınlarının Bağışladığı Eşyalar[22]

Bağış Yapan	Bağışlanan Eşyalar					
	Don	Gömlek	Çorap	Pamuklu Hırka	Yün Fanila	Mendil
Mütekaid Kaymakam Ahmed Bey'in kayınvalidesi hanım	8	8	-	-	-	-
Abdullahefendizade Şekerci Mustafa Efendi	7	7	-	-	-	-
Nemlizade merhum Hasan Efendi hanesi	15	15	15	-	15	15
Arnavudzade Ahmed Efendi hanesi	7	7	-	-	-	-
Haşimefendizade Ahmed Efendi hanesi	2	2	-	-		3
Arapzade Salim Efendi hanesi	4	4	-	-	-	-
Laçinzade Salih Efendi	7	7	-	-	-	-

1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 437, 1 Kânûn-ı Evvel 1328 (14 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 443, 22 Kânûn-ı Evvel 1328 (4 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 444, 26 Kânûn-ı Evvel 1328 (8 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 447, 5 Kânûn-ı Sânî 1328 (18 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 450, 16 Kânûn-ı Sânî 1328 (29 Ocak 1913). Halkın duyarlılığı bu bağışlarla kalmamış, askerlerin geçiş güzergâhındaki kimi bölgelerde han sahipleri konaklama ihtiyaçlarını ücretsiz karşılamıştı. Diğer yandan Rize, Pulathane, Giresun ve Ordu'da kayıkçı ve mavnacılar askerleri, malzeme ve yük hayvanlarını ücret talep etmeden vapurlara taşımışlardı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 429, 31 Teşrîn-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 431, 7 Teşrîn-i Sânî 1328 (20 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 443, 22 Kânûn-ı Evvel 1328 (4 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 446, 2 Kânûn-ı Sânî 1328 (15 Ocak 1913); *Trabzon'da Meşveret*, S: 447, 5 Kânûn-ı Sânî 1328 (18 Ocak 1913).

[20] *Trabzon'da Meşveret*, S: 421, 3 Teşrîn-i Evvel 1328(16 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret* S: 422, 6 Teşrîn-i Evvel 1328 (19 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 425, 17 Teşrîn-i Evvel 1328 (30 Ekim 1912).

[21] *Trabzon'da Meşveret*, S: 423, 10 Teşrîn-i Evvel 1328 (23 Ekim 1912).

[22] *Trabzon'da Meşveret*, S: 425, 17 Teşrîn-i Evvel 1328 (30 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 27, 24 Teşrîn-i Evvel 1328 (6 Kasım 1912).

Merhum Hacı Vehbi Efendi haremi Medhiye Hanım	-	-	-	-	7	-
Bulutzade Şükrü Efendi	1	1	1	1	-	1
Sürmeneli Hacı Mehmed Efendi'nin hanesi	1	1	-	1	-	-
Edirne Duyun-ı Umumiye Nazır-ı Esbakı merhum Rahmi Efendi'nin zevcesi hanım	9 paz en	-	-	-	-	-
Duyun-ı Umumiye Başmüdürü Raif Bey hanesi	-	-	-	-	3	-
Hacıhattatzade Mustafa Efendi hanesi	5	5	4	-	-	-
Hüsamzade Mehmed Bey'in hanesi	-	-	-	-	4	-
Muhasebe Mümeyyizi Derviş Efendi hanesi	-	-		-	6	-
Merhum Sandık Emini Emin Efendi hanesi	2	2	2	3	-	-
Keresteci Mustafa Efendi hanesi	-	-	-	-	10	-
Merhum Hacı Ali Efendi mahdumu merhum Mehmed Efendi hanesi	1	1	5	1	-	-
Dedezade Hacı Rıfat Efendi hanesi	3	3	4	3	-	-
Aşar Katibi Hakkı Efendi hanesi	2	1	-	2	-	-
Attar Ahmed Efendi hanesi	1	1	1	1	-	1
Hacısalihkapudanzade Remzi Efendi hanesi	3	3	-	3	-	-
Argalya karyesinden Küçükalioğlu Talib Ağa	-	-	-	-	6	-
Hacıhattatzade Eşref Efendi hanesi	-	-	-	-	5	-
Arnavudzade Talat Efendi hanesi	7	7	-	-	-	-
Yunuszade Şefik Efendi hanesi	4	4	4	-	4	-
Silahçı Hamdi Efendi hanesi	5	5	-	-	-	-
Kabile Hafize Hanım hanesi	-	-	2	-	8	-
Hacıhattatzade kerimesi hanım hanesi	3	3	-	-	-	-
Acente Mustafa Efendi hanesi	3	-	3	-	3	-
Hacısalihzade Servet Efendi hanesi	7	7	-	-	-	-
Fandaklızade merhum Ahmed Ağa hanesi	-	-	7	-	-	-
Şakirkapudanzade Biraderler hanesi	8	8	-	-	-	-
Hacıhamdiefendizade Kamil Efendi'nin kerimesi hanım	5	5	5	5	-	-
Hacıhamdiefendizade Kamil Efendi'nin zevcesi hanım	5	5	5	5	5	-
Kazaz Hacıseyitzade Ömer Efendi'nin hanesi	1	1	-	1	-	-
Kazaz Hacıseyitzade Salih Efendi'nin hanesi	2	2	-	-	2	-
Hacıhalilağazade Hasan Efendi hanesi	-	-	-	-	5	-
Jandarma Alay Kumandanı Hüseyin Muhiddin Bey'in haremi hanım	-	-	-	4	-	-
Bekarzade Merhum Reşid Efendi kerimesi hanesi	7	7	-	-	-	-
Debbağhane'de Kahveci Ethem Ağa'nın hanesi	1	1	-	1	-	-
Kitapçızade Affan Efendi validesi hanım hanesi	-	-	-	8	-	-
Mollazade Hacı Mahmud Efendi hanesi	-	-	-	12	-	-

Dava vekili Mithat Efendi hanesi	2	2	2	2	-	-
Dihkanzade Zühdü Efendi hanesi	5	5	-	5	-	-
Dedezade Şükrü Efendi hanesi	5	5	10	5	-	-
Çulhazade Hacı Kadri Efendi haremi Sıdıka Hanım	12	-	12	-	11	-
Merhum Hafız Mesud Efendi hanesi	5	6	-	-	-	-
Hacıalihafızzade Hacı Hasan Efendi hanesi	5	5	5	5	-	-
Hacıömerzade Arif Efendi hanesi	-	2	-	2	-	-
Çulhazade kerimesi hanım	2	2	-	-	2	-
Meşveret gazetesi müdürü Naci Efendi validesi hanım	5	5	-	5	-	-
Bir hanım tarafından	-	-	7	-	-	-

Trabzon kadınları iki haftalık zaman zarfında topladıkları 619 parça kışlık eşyayı Laçinzade Salih Efendi vasıtasıyla komisyon debboyuna[23] teslim etti. Komisyon Başkanlığı da kadınlara yol gösterdiği ve yardım faaliyetinde sergilediği çaba dolayısıyla Salih Efendi'ye teşekkür etmiştir.[24]

Trabzon vilayetinin merkez dışındaki çeşitli bölgelerindeki kadınlar da yardım faaliyetlerinde aktifti. Rize kadınları Aralık ayı sonlarında harp meydanındaki askerlerin eksiklerini gidermek için Lazistan Ceza Reisi Osman Bahri Bey'in hanımının başkanlığında eşraftan bazı ailelere mensup kadınlardan oluşan bir komisyon vasıtasıyla yardım toplamaya başladı. Bu faaliyet vilayet merkezinde şükranla karşılandı.[25]

Yomra'nın Komara karyesinden Kemhacızade Mustafa Ağa'nın hanımı cephedeki askerler için köydeki hanımlardan topladığı 262 kuruşu Matbaacı İsmail Efendi vasıtasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyetine teslim etmiş;[26] Tonya kadınları 167 keten don, 83 gömlek ve 58 peşkir olmak üzere toplam 308 parça kışlık eşyayı toplayarak eşya komisyonuna ulaştırmıştı.[27]

Balkan Savaşları sürecinde kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri vilayetlerden önemli ölçüde iane topladı. Cemiyetin Trabzon şubesi 1913 yılı Şubat ayı içerisinde faaliyete geçerek şehir merkezinden köylere kadar halkın desteğine başvurdu.[28] İstanbul'da cemiyetin kadınlar Merkez-i Umumisi oluşturularak kadınların bu faaliyetlere bizzat dahil olması sağlandı.[29] Trabzon kadınları da

[23] Askeri malzeme deposu.
[24] *Trabzon'da Meşveret*, S: 430, 3 Teşrîn-i Sânî 1328 (16 Kasım 1912).
[25] *Trabzon'da Meşveret*, S: 442, 19 Kânûn-ı Evvel 1328 (1 Ocak 1913).
[26] *Trabzon'da Meşveret*, S: 438, 5 Kânûn-ı Evvel 1328 (18 Aralık 1912).
[27] *Trabzon'da Meşveret*, S: 443, 22 Kânûn-ı Evvel 1328 (4 Ocak 1913).
[28] Ülkü Köksal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Dernek Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019, (26), s. 542-544.
[29] İstanbul Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti ile Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyetinin üyeleri tarafından kuruldu. *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913). Hanımlar merkezinin oluşturulmasında 4 Türk kızı etkili olmuştu. Petersburg Darülfünunu Riyaziyat Şubesinden

İstanbul'da kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Merkezi Umumisini örnek alarak Trabzon Müdafaa-i Milliye Hanımlar Heyetini oluşturup bu faaliyetlere katılmışlardı.[30] Trabzon Valisi Mehmet Ali Bey'in hanımının çabaları ile 24 Şubat 1913 Pazartesi günü Zağanos'taki Rüştiye Mektebi'nde toplanan Trabzon kadınları yapılan duygusal konuşmaların ardından yanlarındaki mücevherlerini ve nakit paralarını bağışladılar.[31]

Toplantı için Rüştiye Mektebi'nin üst kat salonu halılarla döşenmişti. Önceden hazırlanan program çerçevesinde mevlit okunmasının ardından Vali Mehmet Ali Bey'in hanımı bir konuşma yaptı. Konuşmasında toplantının amacından bahsederek yaklaşık 5 aydır Rumeli'de oldukça zor koşullarda mücadele veren askerlerin vatanı kurtaracağından duyduğu ümidi dile getirdikten sonra orduya destek olunması gerektiğini şu sözlerle ifade etmişti:[32]

> … Denilebilir ki böyle bir facia dünya kurulduğu günden beri görülmemiştir. Hain düşmanlarımızın maksatları pek yamandır. Bunlar yeryüzünden yalnız Türkleri değil Müslümanlığı kaldırmak istiyorlar. Fakat cenab-ı haktan niyaz ve ümit ederiz ki kahraman ordumuz başımızdan bu belayı def edecek ve vatanımızın namusunu kurtaracaktır. Fakat hanımlar, o fedakâr askerlerimiz biz burada sabah akşam evlerimizde sıcak yemeklerimizi yediğimiz vakit, onlar bir kuru peksimetle karınlarını doyurmaya çalışıyorlar. Biz burada sıcak odalarda, kalın döşeklerde uyuduğumuz vakit onlar karlar, buzlar üstünde, yıldırımlar gibi top ve tüfek ateşi altında nöbet bekliyorlar, cenk ediyorlar. Kimi şahadet devletine nail oluyor, kimisi yaralanıp sakat kalıyor. Onlar böyle can cömertliği etmeselerdi, biliniz ki alçak düşman buralara da maazallah gelir, bizleri de ezer, soyar, rezil, rüsva ederdi. Allah o kahraman ve fedakâr ordumuza uzun ömürler, metin yürekler ve şanlı muzafferiyetler versin.

Kazanlı Ümmügülsüm Kemalova, İlm-i Ruh ve Terbiye Şubesinden Petersburglu Rukiye, Tıbbiye Şubesinden Taşkentli Meryem ve Rostoflu Meryem adlı hanımlar Balkan Savaşlarının ilk günlerinde yaralanan askerleri tedavi etmek amacıyla gönüllü olarak İstanbul'a gelerek 5 ay boyunca Kadırga Hastanesinde çalışmışlardı. Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin kuruluşundan iki gün sonra yapılan irşad heyeti toplantısı esnasında bir dilekçe veren bu dört kız, hanımlar şubesi kurulması gerektiğini de içeren bir teklifte bulundular. Teklifte; hanımlar şubesi oluşturulması ve İstanbul'un çeşitli bölgelerinde görevlendirilecek heyetlerin iane toplamak amacıyla çalışması, hanımlar arasında yardımseverleri harekete geçirecek toplantılar yapılarak konuşmalar gerçekleştirilmesi, harp meydanına gitmek için hanımların yer aldığı fırkalar oluşturulması, padişaha müracaat edilerek hilafetin başı olarak bizzat odunun başında yer almak ve gerekirse hilafet makamının muhafazası için canını feda etmeye hazır olduğunu bütün İslam âlemine göstermek üzere hududa gitmesi ve Halide Edip Hanım'ın Türk Yurdu mecmuasında bu yönde temennide bulunduğu yazıların fiiliyata geçirilmesinin rica edilmesi yer alıyordu. Bu teklifin ardından gerçekleştirilen hazırlıklar sonucunda Müdâfaa-i Milliye Hanımlar Merkezi kuruldu. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 73-74. İstanbul kadınları Darülfünun Salonu'nda yaptıkları iki toplantı ile iane faaliyetlerine başladı. Hanımlar Heyetinin ilk toplantısı 8 Şubat 1913 tarihinde Darülfünun Salonu'nda Prenses Nimet Hanımefendi başkanlığında düzenlendi. Çeşitli konuşmaların yapıldığı toplantıda kadınların ziynet eşyalarından ve çeşitli miktarlarda nakit bağışlardan oluşan iane toplandı. *Tanin*, S: 1506, 27 Kânûn-ı Sânî 1328 (9 Şubat 1913). Cemiyetin ikinci toplantısı 15 Şubat 1913 tarihinde Nazime Sultan başkanlığında Darülfunun Salonu'nda gerçekleştirildi. Bu toplantıda da çeşitli miktarlarda bağışlar yapıldı. *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913). Cemiyetin toplantıları ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Leyla Kaplan, "Osmanlı Hanımları Müdafaa-i Milliye Heyeti ve Faaliyetleri", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 37, Ağustos 1994, s. 117-136; Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*.

[30] Köksal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde", s. 544.

[31] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, (Trabzon: Meşveret Matbaası, [t.y.]), s. 5-6.

[32] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 11-12.

> … Trabzon ahalisinin muhabbet-i vataniye ve gayret-i diniyeleri her gün parlak bir surette tecelli ediyor. Geçenlerde yaralı askerler için toplanan ianeler sırasında bazı fakir kadınların başlarından yaşmaklarını çıkararak hiç olmazsa ıslatıp yaralı bir askerin başına koyarlar diyerek bu ianeden mahrum bırakılmamalarını rica etmeleri gibi hamiyetin en parlak numunelerini gösteren ve içlerinde canımızla, malımızla mücahedeyi emr eden cenab-ı hakkın kelamını binlerce ezber bilen Trabzon hanımlarının bu muavenet-i milliyeye diğer vilayetler ahalisine örnek olacak surette koşacaklarını ümid ederim.

Toplantının gerçekleşmesinde öncülük eden Hamamizade İhsan Bey'in hanımı da konuşmasında Rumeli'deki durumun vahametini ortaya koyarken kadınlara düşen görevlere dair oldukça duygusal bir konuşma yaparak şunları ekledi:[33]

> …Vatan, namusunu, hayatı kurtarmak için erkeklerden mal, can, kan fedakârlığı beklediği halde biz kadın evlatlarından yalnız bir şey istiyor: Hepimize diyor ki; ey benim sinemde zevk ü saadetle yüzlerini güldürdüğüm, namuslarını muhafaza ettiğim sevgili kızlarım! Sizlerin de zevkinizi okşamak için takındığınız ziynetlerinizden, altınlarınızdan birer fedakârlıkta bulunduğunuzu göreyim. Ve bileyim ki bunca felaketlerine, sefaletlerine acıdığınız masumların, mazlumların, hemşirelerinizin, din kardeşlerinizin dertlerine derman bulmak, intikamlarını almak, düşman ayağı altında ezilen namus bayrağını kurtarma niyetindesiniz.
>
> Verin ve size olan şefkat ve muhabbetimin şükrünü eda edin. Verin, mazlumların âh-ı enini nihayet bulsun. Verin "Allahuekber" sadası duyulan minarelerimizde, camilerimizin kubbelerinde çan sesleri işitilmesin. Verin, mülkümüzü düşman şerrinden halas eyleyin. Verin, erkeklerimizin, babayiğitlerimizin başları düşman önünde yere eğilmesin. Verin ismet ve iffetlerimizi muhafaza eden yüzlerimizdeki peçeler, giydiğimiz çarşaflar düşman süngüleriyle parçalanmasın. Vatanı yaşatalım, namus ve şerefimizi kurtaralım.

Ardından söz alan Mekteb-i Sultani Tarih Öğretmeni Abdülvahap Bey'in hanımı geçmişte Türk kadınının memleket meselelerindeki duyarlılığına değindikten sonra toplantıya katılan kadınlara şunları söylüyordu:[34]

> …Vatan muhabbeti duymakta kadınların erkeklerden farkı neden olsun?
>
> Erkeklerin vatanperverlik iddialarına karşı biz kadınlar iki katlı vatanperver olmalıyız.
>
> Bir milletin kadınları vatanını ne kadar düşünürse onun yarasına merhem koymaya çalışır, onun selametini, her türlü zevk ve saadetten daha lazım, daha şerefli bilirse o vatanın erkekleri şeci' ve fedakâr olurlar.
>
> Zira erkekleri cesaretten, fedakârlıktan alıkoyan ekseriya vatanı düşünmeyen, vatan ne olduğunu bilmeyen, vatan muhabbeti kalbinde taşımayan kadınlardır…
>
> …Ziynet, süs vatanın yüzü güldüğü günlerde layıktır. Vatanı bir valide aşkıyla seven bir kadın için en büyük ziynet, elmas bir kalp, altın bir hamiyet, pırlanta bir namustur.

[33] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 13-16.
[34] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 16-21.

Merkez Müdde-i Umumi Muavini Suat Bey'in eşi ise kendi ailesinin de bulunduğu Selanik'in işgal altında inlediğinden bahsederek Rumeli'deki Müslümanların bu durumdan kurtarılması için gereken desteği talep ediyordu:[35]

> … Hanımlar; bugün Rumeli'de binlerce Müslüman kardeşlerimiz pek avaz-ı şikâyet olarak bizi kurtarınız, bizi, namusumuzu, hayatımızı, o mukaddes Müslümanlığı, bu din düşmanlarımızın pây-ı kahrı altında ezdirmeyiniz diye bağırıyor, yalvarıyorlar.
>
> Bizden ümit, bizden teselli, o yaralı kalplerine bizden bir şifa, bizden hayat bekliyorlar…
>
> …Düşmanlarımızı Osmanlı ülkesinden kovmaya, bugün o bedbaht Müslüman hemşirelerimizin çehrelerine bir hande-i meserret serpmeye, vatanımızın ve sevgili muazzez askerlerimizin iade-i şân u namusu için elimizden her geleni, her fedakârlığı icraya gayret edecek ve bunun için de bütün Osmanlılığı, bütün kadınlığımızı bir ittihad-ı ahenin ile müebbeden rabt etmeye ahd edecek, çalışacak, uğraşacak, lazım gelirse kanımızla, malımızla her şeyimizi verecek, feda edeceğiz ve inşallah kariben de bu gayretimizin mükâfatı olarak parlak bir istikbalin bütün Osmanlılık kalplerine yine eski neşe ve serveri iade etmiş göreceğiz.

Oldukça duygusal içerikli bu konuşmalar toplantıdaki kadınlar üzerinde etkili olmuştu. İnas Mektebi Kuran Muallimesi'nin kızı Cahide tarafından okunan duanın ardından Trabzon kadınları yanlarındaki mücevherleri ve çeşitli miktarlarda nakit paralarını müdafaa-i milliyeye bağışladılar. Bağışlar sırasında bazı kadınlar; "Biz padişahımıza borç para vermeyiz." diyerek mücevher ve paralarını geri istemediklerini belirttiler. Toplantıda yer alan 250 kadının adeta yarışırcasına gerçekleştirdiği iane toplamı 1.000 lirayı aşmıştı. Bağışların yapıldığı esnada 90 yaşlarında ihtiyar bir kadın ağlayarak kayıt tutan görevlilere koynundan çıkardığı 4 lirayı vermiş ve "Alınız, bu para benim ölümlük paramdır. Bunu da devlete verdim. Ne yapayım, başka bir şey yok ki vereyim. Öldüğüm zaman hükümete haber versinler." diyerek oradan ayrılmıştı.[36] Trabzon kadınları bu toplantıyı İstanbul Darülfünun Salonu'nda toplanan Dersaadet Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesine aşağıdaki telgrafla bildirdi.[37]

> Dersaadet'te Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesi Heyet-i Muhteremesine
>
> Vatanımızın namus-ı milli ve askerisini kurtarmak ve hakiki vatan ve millet anaları olduklarını göstermek üzere Darülfünun binasında toplanan payitaht hanım hemşirelerimize imtisalen bizler dahi bugün Trabzon'da merkez Rüsdiye binasında akd-ı içtima ederek mevlid-i nebevî kıratını ve hanım hemşirelerimiz tarafından hamiyetkarane hitabeler iradını müteakip maddi ve manevi ibraz-ı fedâkârîye ve heyet-i muhteremenizi tebrik ve teyid-i münasebete karar verdiğimizi arz ve beyan eyleriz.
>
> Trabzon Müdafaa-i Milliye Heyeti Hanımlar Şubesi

[35] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 21-24.
[36] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 9.
[37] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 10.

Tablo 2: İlk Toplantıda Mücevher Bağışlayan Hanımların İsimleriyle Teberru Ettikleri Mücevherat[38]

Bağış yapan	**Bağış cinsi**
Hacıhasanzade İbrahim Efendi'nin haremi hanım	Bir altın kordon
Pasaport Memuru Muharrem Efendi'nin haremi hanımefendi	Bir altın kordon
Faizzade Hasan Efendi'nin haremi hanım	Bir çift elmas küpe
Arnavutzade Faika Hanım	Bir çift bilezik ve bir altın kordon
Kalcızade Mahmud Bey'in haremi hanım	Bir altın kordon
Arnavutzade Ahmed Efendi'nin haremi hanım	Bir altın kordon
Şatırzade Mehmed Bey'in haremi hanım	Bir altın kordon
Hamamizade Natıka Hanım	Bir çift altın bilezik
Hamamizade Nafıa Hanım	Bir altın kordon
Kaymakam Şakir Bey'in haremi hanım	Bir elmas gerdanlık
Sanayi Mektebi Müdürü Hakkı Efendi'nin haremi hanım	Bir gümüş tepsi
Hüsamzade Mehmed Bey'in haremi hanım	Bir gümüş tas
Üçüncüzade Ahmed Bey'in haremi hanım	Bir gümüş buhurdanlık
Tahrirat Müdürü Münir Bey'in haremi hanım	Bir gümüş çekmece ve bir gümüş küpe, maa tabak ve kapak
Jandarma Alay Kumandanı Hüseyin Muhiddin Bey'in haremi hanım	On iki adet gümüş fincan zarfı
Hacısalihkaptanzade Ali Nazmi Efendi'nin haremi hanım	Bir altın boğazlık ve bir çift küpe

Tablo 3: Nakdi Bağışta Bulunan Hanımlar ve Bağış Miktarları[39]

İsim	**Kuruş**	**Santim**	**İsim**	**Kuruş**	**Santim**
Kundupzade Saniye Hanım	513	-	Hamamizade İhsan Efendi'nin haremi hanım	1.026	-
Odacı Ali Ağa'nın haremi hanım	102	24	Mollazade Hacı Mahmud Efendi haremi hanım	718	08

[38] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 28-30.

[39] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 30-31.

Hacıkadızade Tahsin Efendi haremi hanım	307	32	Ofluzade Şevket Bey'in haremi hanım	1.026	-
Kitapçızade Hasan Efendi haremi hanım	923	16	H. Hacı İdris Efendi haremi ve kerimesi hanımlar	395	04
Çulhazade Hacı Kadri Efendi haremi hanım	1.026	-	Cemalfer Hanım	23	30
Arnavudzade Ahmed Efendi haremi hanım	1.026	-	Yarımbıyıkzade Mustafa Efendi haremi hanım	102	24
Kethüdazade Binnaz Hanım	513	-	Yarımbıyıkzade Rıza Efendi haremi hanım	102	24
Şatırzade Rıfat Bey'in haremi hanım	1.128	24	Ömer Usta'nın haremi Kabile Hafize Hanım	102	24
Arnavudzade Bey Dadısı Zehra Kadın	307	32	İstinaf Mahkemesi Reisi Hilmi Bey'in haremi	513	-
Hemşinli merhum Hacı Halil Efendi'nin haremi hanım	513	-	Vilayet Müdde-i Umumisi Tevfik Bey'in haremi hanım	307	-
Hemşinli Pirimzade Mustafa Efendi haremi hanım	513	-	Nemlizade Hamdi Efendi haremi hanım	513	-

Tablo 4: Tahvilat Alan Hanımlar ve Miktarları[40]

İsmi	**İngiliz Lirası**	**Lira-yı Osmani**	**Kuruş**	**İsmi**	**İngiliz Lirası**	**Lira-yı Osmani**	**Kuruş**
Dizdarzade Nuri Efendi haremi hanım	1	4		Nüfus Müdürü'nün haremi hanım		11	
Çulhazade kerimesi Asiye Hanım		5		Kethüdazade Binnaz Hanım		11	
Hacıkadızade Tahsin Efendi'nin haremi hanım	3	2		Kabadayının Hacı Ömer Ağa'nın		3	

[40] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 31-33.

				kerimesi Hafize Hanım			
Çulhazade Şükrü Efendi haremi hanım		30		Dihkanzade Zihni Efendi haremi hanım		7	
Vali Beyefendi hazretlerinin haremi hanım		50		Kadızade Mehmed Efendi haremi hanım		2	20
Jandarma Müfettişi Ahmed Tevfik Bey'in haremi hanım		10		Hamalbaşı Hasan Ağa'nın Emine Hanım		1	20
Binbaşı Mustafa Efendi haremi hanım		11		Molla Bey'in haremi hanım		10	
Barutçuzade Hasan Ağa'nın kızı hanım		4		Zamaniszade Mehmed Efendi'nin haremi hanım		20	
Dihkanzade Hafız Efendi Hanım		5		Maarif Müdürü Bey'in haremi hanım		5	
Çulhazade Hacı Kadri Efendi validesi hanım		40		Nüfus Başkâtibi Mustafa Efendi'nin haremi hanım		5	50
Eyübzade Ömer Efendi haremi hanım		5		Kuleyinzade Hafız Efendi'nin haremi hanım		25	
Tüccardan Mustafa Efendi haremi hanım		11		Miralay Zühdü Bey'in kerimesi Meliha ve Seniyye Hanımlar		11	
Çulhazade Hacı Kadri Efendi haremi Hafize Hanım		16		Çulhazade Mahmud Efendi Haremi Şefika Hanım		10	
Yunuszade Şefik Efendi haremi hanım		11		Nemlizade Şükrü Efendi haremi hanım		25	

Hacı Vehbi Efendi haremi Mediha Hanım		10		Nemlizade Şükrü Efendi gelini hanım		10	
Rusumat Müdürü Bey'in kerimesi hanım		3	50	Nemlizade Şükrü Efendi kerimesi hanım		10	
Çulhazade Hacı Zekiye Hanım		10		Nemlizade Cemal Bey'in haremi hanım		25	
Abanoszade Hüseyin Efendi haremi hanım		10		Nemlizade Hacı Osman Efendi haremi hanım		25	
Dava Vekili Ömer Fevzi Efendi haremi hanım		5		Nemlizade Hakkı Efendi haremi hanım		25	
Nüfus Nazırı merhum Mustafa Fazıl Efendi kerimesi Lütfiye Hanım		5	50	Kalaycızadeni n Fethiye Hanım		5	
Belediye Reisi Hacı Ahmed Efendi'nin haremi hanım		10		Kalaycızade Hacı Osman Efendi'nin haremi Hacı Nokta Hanım		5	

İlk toplantıya katılamayan Trabzon kadınlarının isteği üzerine Vali Mehmet Ali Bey'in hanımının öncülüğünde 28 Şubat 1913 Cuma günü ikinci bir toplantı daha yapıldı. Bu toplantıda da mevlit okunmasının ardından İnas Rüştiye Mektebi Muallime-i Evveli Hanım ile Dava Vekili Ömer Fevzi Efendi'nin refikası birer konuşma yaptı.[41]

İnas Rüşdiye Mektebi Muallime-i Evveli Hanım konuşmasında vatan sevgisine vurgu yapmış kadınlara düşen görevi hatırlatmıştı:[42]

> Hamiyetli hanımlar,
>
> "Hubbü'l- vatan mine-l iman", yani vatanı sevmek imandandır hadis-i şerifine nazaran her Müslüman, kadın olsun erkek olsun vatanını sevmek mecburiyetindedir. Vatanı sevmek yalnız sözle olmaz. Vatana hizmetle, fedakârlıkla olur. Kalplerinde vatan muhabbeti olanlar vakt-i sulhta,

[41] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 34-35.
[42] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 36-39.

yani rahat vakitlerinde de vatanın teali ve terakkisine çalışırlar. Vakt-i harpte de vatanı felaketten kurtarmak için gerek bedenen ve gerek malen hiçbir fedakârlıktan geri durmazlar.

…Bugün sevgili vatanımızın düçar olduğu hastalığı tedavi etmek ve vücudunda açılan yaraları sarmak üzere buraya toplandık. Cesur erkeklerimizin pek çoğu silahı kaparak harbe gitti. Daha ziyade askere lüzum görülürse burada kalanların da gideceklerine şüphe yoktur. Fakat biz kadınlar böyle bir felaket karşısında bî-his ve bî-idrak mi kalacağız? Rumeli'deki İslam kardeşlerimizin malları yağma edilirken kendileri bi-gayr-ı hak boğazlanırken, hemşirelerimizin namusları pay-ı mal edilirken onları kurtarmak, onların intikamını almak için buradan giden, mert, yiğit erkeklerimizin düşmanın top ve tüfekleri karşısında canlarını feda ederken biz burada zevk ve safa içinde mi vakit geçireceğiz? Hala mı başımızda elmas, boynumuzda altın, kollarımızda bilezik taşıyacağız? Hanımlar erkeklerimiz gibi harbe gitmeye muktedir değilsek, erkeklerimizin muharebede karnını doyuracak ekmeği, düşmana atacak tüfengi, yaralarını sarmaya yarayacak sargıları, ilaçları tedarik etmek için başımızdakini, yüzümüzdekini, elimizdekini vermeye muktedir değil miyiz? Bilirsiniz ki, fişenksiz harp olmaz. Aç asker muharebe edemez. Yaralıların yaraları ilaçlanmazsa o yara bütün vücudu hasta eder. Nihayet düşmanın tüfengiyle ölmeyen hastalarımız bizim kayıtsızlığımızdan, hissizliğimizden dolayı ölmüş olur… Düçar olduğumuz şu felaket-i muvakkatadan meyus olmayalım. İnşallah millet-i Osmaniye yaşamak istedikçe ve nisvanımız dahi vatana ibraz-ı muavenet ettikçe katiyen eminiz ki vatan şu hal-i felaketten kurtulacak.

Ardından söz alan Dava Vekili Ömer Fevzi Efendi'nin refikası hanım konuşmasında Türk kadınının vatan sevgisinden bahsederek şunları ifade etti:[43]

…Şimdiye kadar biz Müslüman ve Osmanlı kadınlarını vatan muhabbetinden, hamiyet ve fedakârlığından mahrum zanneden düşmanlarımıza nasıl bir ismet ve namus sahipleri olduklarımızı bütün şiddetiyle gösterelim.

İnansınlar ki Müslümanların, Osmanlıların yalnız erkekleri değil kadınları da vatan muhabbeti, vatanın namusu ve şerefi için her şeyden geçerler. Hiç bir şey gözlerine görünmez…

Konuşmaların ardından Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Merkez-i Umumisinden gönderilen telgraf ile Trabzon hanımlarının cevaben gönderdiği telgraf okundu:[44]

Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Komisyonu Riyasetine

A'la-yı nam-ı milli ve istihlas-ı vatan-ı Osmanî maksad-ı mübecceliyle meydan-ı fedakariye atılan heyet-i muhteremelerinin çeşm-i iftiharla görülen tezahürat-ı güzide-i vatanperveranesi Müdafaa-i Milliye Cemiyetince şükr ve minnetle telakki edilmiştir. Cümle-i iş'arınızdan olduğu veçhile müstemirren ibraz-ı mesaiden geri durulmayarak semere-i mesailerinin inbası mütemennadır.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti

Hanımlar Merkez-i Umumisi

Trabzon Hanımlar Şubesi Riyasetinden cevaben yazılan telgrafnamenin suretidir.

[43] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 39-43.
[44] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s.43-44.

14 Şubat sene 328 Evvelki içtimada bulunamayan hanımların vuku bulan müracaatları üzerine dün dahi Mekteb-i Rüşdiye binasında toplanarak tebriken mevlidini ve davat-ı münevvere kıratını müteakip mevcut hanımlar tarafından istikraz-ı dahili tahvilatı için yüz doksan yedi buçuk ve Müdafaa-i Milliye için yirmi buçuk liradan başka altın ve gümüş bir çok ziynet eşyası ita olunduğundan tahvilat bedelinin Mal Sandığına ve diğerlerinin Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyetine ba-defter teslim edildiği ve şimdiye kadar her iki cihetten vuku bulan ianat-ı nakdiyenin yekunu dokuz yüz otuz iki liraya baliğ olduğu ve işbu ianata müsaraat eden nisvan içinde bazı pek fakir ve ihtiyar kadınlar bulunup bunların galeyan-ı hamiyet ve saika-i diyanetle mahzan böyle bir vazife-i vataniyeden mahrum kalmamak üzere koyunlarında suret-i daimede taşıdıkları kefen paralarını çıkarıp vermek gibi pek ulvi hamiyet numuneleri görüldüğü maruzdur.

Trabzon Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesi

Ardından Trabzon hanımlarının bağışları gerçekleşmiş, ilk toplantıya göre katılımın daha az olduğu bu toplantıda bağışlar toplamı 250 lirayı aşmıştır.

Tablo 5: İkinci Toplantıda Mücevher Bağışlayan Hanımlar ve Mücevheratın Cinsi[45]

İsmi	**Bağış cinsi**
Ustazade Ali Efendi kerimesi hanım	On adet gümüş zarf ve bir çift nalın
Rüsumat Sandık Emini Ali Efendi'nin hemşiresi hanım	Bir çift gümüş nalın ve bir adet gümüş hamam tası
Rüsumat Sandık Emini Ali Efendi'nin haremi hanım	Bir gümüş hamam tası
Kabile Hafize Hanım	On adet gümüş fincan zarfı
Karaalizade Osman Efendi'nin haremi hanım	Bir altın saat ve bir altın kordon
Sivaslı mülazımın validesi	On adet gümüş zarf
Hacıdervişağazade Eşref Efendi'nin haremi hanım	Bir altın kordon
Murathanzade Büyük Osman Efendi'nin haremi hanım	Bir altın kordon
Hoca Derviş Efendi'nin mahdumu Müderris Mehmed Efendi'nin haremi hanım	Maa tabak on adet gümüş fincan zarfı.
Hacısalihzade Ahmed Ağa'nın kerimesi hanım	Bir gümüş saat
Hacımemişzade Hakkı Efendi'nin haremi hanım	On adet gümüş fincan zarfı
Kalcızade Osman Paşa'nın kerimesi Uluve Hanım	Bir gümüş hamam tası ve bir gümüş ayna çerçevesi

[45] *Sabahü'l- hayr*, *Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 45-46.

Tablo 6: İkinci Toplantıda Müdafaa-i Milliyeye Nakdi Bağış Yapan Hanımlar ve Bağış Miktarları:[46]

İsmi	**Lira-yı Osmani**
Ahıshalı Müftü Efendi kerimesi Zehra Hanım	4
Kundupzade kerimesi Penbe Hanım	4
Hacımemişzade Hakkı Efendi validesi hanım	4
Hacısalihzade Ömer Efendi haremi hanım	2,50
Kuzinzade merhum Fehmi Efendi'nin haremi hanım	5
Tuvacızade Zati Efendi'nin haremi hanım	1
Mütekaid Kaymakam Ahmed Bey'in haremi hanım	10[47]

Tablo 7: Tahvilat İçin Nakden İbraz-ı Hamiyet Eden Hanımlar[48]

İsmi	**Lira-yı Osmani**	**İsmi**	**Lira-yı Osmani**
Hatipzade Hacı Mehmed Efendi kerimesi Asiye Hanım	5	Bir hanım tarafından	10
Meclis İdare Başkatib-i esbakı merhum Ziver Efendi kerimesi	8,88	Merhum Binbaşı Hacı Mehmed Efendi'nin haremi hanım	11
Muhasebe Mümeyyizi Derviş Efendi küçük kerimesi hanım	5,50	Kuzinzade Hacı Hafız Efendi'nin haremi hanım	10
Kuzinzade Hafız Efendi Kerimesi Hanım	5	Hartamaszade Baki Efendi'nin validesi hanım	5,50
Kalcızade Hacı Sami Bey haremi hanım	10	Alemdarzade Hacı Hasan Efendi'nin haremi hanım	5,5
Dedezade Şükrü Efendi'nin haremi hanım	15	Çizmecizade Mahmut Efendi'nin haremi hanım	10
Kuzinzade Fehmi Efendi'nin haremi hanım	10	Hemşinli Hacı İdris Efendi'nin haremi Hacı Fevziye Hanım	20
Emiralizade Hasan Efendi'nin haremi hanım	5	Hemşinli Hacı İdris Efendi'nin mahdumu Mustafa Efendi'nin haremi hanım	20

[46] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 46-47.
[47] Bu bağış iane-i harbiye olarak verilmişti. *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 47.
[48] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi*, s. 47-48.

Kalaycızade Hacı Abbas Efendi'nin haremi hanım	5,50	Memişyazıcızade Abdullah Efendi'nin haremi hanım	5,50
Hatipzade Nuri Efendi'nin haremi hanım	5	Kavaklızade Hafız Refik Efendi'nin haremi hanım	5
Bekarzade Hasan Efendi'nin validesi hanım	5	Hacıhamdizade merhum Kamil Efendi'nin haremi hanım	25
Kabile Hafize Hanım	5	Hacıhamdizade merhum Kamil Efendi'nin büyük kerimesi hanım	25
Kulzade Ömer Efendi'nin haremi hanım	11	Hacıhamdizade merhum Kamil Efendi'nin küçük kerimesi hanım	20
Muhacir Rabia Hanım	5,50	Hanağası nam-ı diğer Nemlizade kerimesi Zehra Hanım	20

Trabzon kadınlarının bu toplantıları İstanbul basınında da yer buldu.[49] Ayrıca iki toplantıya ait konuşmaların ve bağışların ayrıntısı *Balkan istilasına karşı bu memleketin erkekleri kadar kadınlarının da fedakârlık gösterdiğinin* "ebedi hatıra" olarak kalması için Trabzon Maarif Komisyonu tarafından Meşveret matbaasında *Sabahü'l- hayr* adıyla yayınlandı. 48 sayfalık mecmuanın iç kapağında gelirinin iptidai okulların masrafları için kullanılacağı belirtildi.[50]

Vilayet merkezinde bu faaliyetler gerçekleştirilirken kazalarda yaşayan kadınlar da iane faaliyetlerine katıldı. Giresun kazası hanımları Müdafaa-i Milliye Cemiyeti iane faaliyetleri kapsamında 20 Şubat 1913 tarihine kadar topladıkları 7.383 kuruşu mal sandığına teslim etti.[51] Ordu Kaymakamı'nın eşi Raife Hanım'ın öncülüğünde bir araya gelen kaza hanımları da Müdafaa-i Milliye Cemiyeti yararına 4.413 kuruş iane toplamıştı.[52]

[49] Tanin gazetesi Trabzon kadınlarının bu toplantısıyla ilgili haberinde *İstanbul'da Darülfunun binasında payitaht hanım hemşirelerine imtisalen aynı fikir ve emel ve vatanperverane ile Trabzon hanımları da Rüşdiye binasında akd-ı içtima ile Kuran-ı Kerim ve mevlidi nebevi kıraatı nutuklar irad olunarak bir saat zarfında 1000 liraya karib iane-i taahhüd olunduğu ve maddî ve manevî fedakariye amade bulundukları Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesinin işarından anlaşılmış işbu hareket-i vatanperverane şayan-ı takdir ve tahsin görülmüştür.* ifadelerine yer vermişti. *Tanin*, S: 1524, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913). Gazetenin bir başka sayısında da *Trabzon'da Meşveret* gazetesinden alıntı yapılarak toplantı ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilip konuşma metinleri yayınlandı. *Tanin*, S: 1533, 23 Şubat 1328 (8 Mart 1913).

[50] *Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi.*

[51] *Tanin*, S: 1518, 8 Şubat 1328 (21 Şubat 1913).

[52] Zamacı, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 80-81.

Sonuç

Balkan uluslarının Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek saldırıya geçmeleri Türk halkının dikkat ve endişe ile takip ettiği gelişmelerdi. Rumeli'de ortaya çıkan hadiseler Trabzon kamuoyunda da reflekse neden olmuş, Balkan uluslarına karşı mücadele isteği binlerce kişinin katıldığı mitinglerle dile getirilmişti. Trabzon ahalisi savaş için gerekli hazırlıklar esnasında cepheye gönderilmek üzere gönüllü birlikler oluşturduğu gibi askerlerin ihtiyaçlarını karşılamada özverili davranarak eşya ve para bağışlarının yapıldığı faaliyetlerde ellerinden gelen desteği gösterdi.

II. Meşrutiyet yıllarında faaliyetlerine etkin bir şekilde yeniden başlayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Trabzon'da da teşkilatlanarak halkın desteğine başvurdu. Trabzon halkı özellikle I. Balkan Savaşı esnasında cemiyetin eşya ve nakdi bağış kampanyasına katılarak destek verdi. Bu kapsamda kadınlar da fedakârlık örneği göstererek gerek eşya yardımı gerekse para bağışları ile vatanperverliklerini sergiledi.

Balkan Savaşlarının oldukça sancılı günlerinde halkın orduya daha fazla destekte bulunmasına yönelik olarak İttihat ve Terakki önderlerinin teşviki ile oluşturulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri vilayetlerde teşkilatlanarak ianeler topladı. Trabzon'da da şubeleri açılan cemiyet sivil-memur, kadın-erkek bütün Trabzon halkı tarafından destek buldu. İstanbul merkezinde açılan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Kadınlar Merkez-i Umumisinin vilayet şubesini oluşturan Trabzon kadınları yaptıkları toplantılar neticesinde gerçekleştirilen iane faaliyetlerinde ziynet eşyalarından ve nakit paralarından fedakârlıkta bulundular.

Trabzon kadınlarının yardım faaliyetlerde yer almasında yönetici, asker, memur veya eşraf ailelerine mensup kadınlar öncülük etti. Vatan savunmasında vilayet merkezinden kaza ve köylere kadar duyarlılığını sergileyen Trabzon kadınlarının bundan sonraki sürece de katkı sunduğu söylenmelidir. Nitekim I. Dünya Savaşı yıllarında Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kadınlar Şubesini oluşturan vilayet hanımları açtıkları Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesi ile Kafkas Cephesi'nden bölgeye ulaştırılan yaralı askerlerin, muhacirlerin ve fakirlerin tedavilerinde önemli hizmetler verdi.

Kaynaklar

Tanin

Trabzon'da Meşveret

Ada, Hüsnü. *Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti (1868-1911),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011.

Akgün, Seçil Karal-Uluğtekin, Murat. *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara: Kızılay Yayınları, 2000.

Aydoğan, Erdal. "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, 3/ 3 (2003), ss. 67-75.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yay. haz. Ahmet Kuyaş, 18. Baskı, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi,* İstanbul: Metis Yayınları, 1996.

Çetin, Nurten. "Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Orduya Yapılan Yardımlar (1912-1913)", *ÇTTAD*, XV/30 (2015 Bahar), ss.79-98.

Gök, Nurşen. *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Kaplan, Leyla. "Osmanlı Hanımları Müdafaa-i Milliye Heyeti ve Faaliyetleri", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 37, Ağustos 1994, ss. 117-136

_____. *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* (Ankara: ATAM, 1998).

Köksal, Ülkü. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Dernek Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019, (26), ss. 507-554.

Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923),* 2. Baskı, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991).

Öksüz, Melek. *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Trabzon: Serander Yayınları, 2016.

Özçelik, Selahittin. *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Polat, Nazım H.. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay, 1991.

Sabahü'l- hayr, Kadınlarımızın Vatana Muhabbet-i Nişanesi, Trabzon: Meşveret Matbaası, [t.y.].

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C: 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Usta, Veysel. "Balkan Harbi'nde Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", *Uluslararası Trabzon Tarihi ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, Cilt:1, Yay. haz. Mithat Kerim Arslan v. dğr., Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, ss. 285-313.

Zamacı, Ayşe. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

OSMANLI HARFLİ TRABZON'DA MİZÂH BASINI (1909-1925)

Hüseyin Albayrak

(Eğitimci, Araştırmacı, Yazar, albayrakhuseyin61@yahoo.com)

Özet

1869 yılında Trabzon'da ilk gazetenin çıkışından 40 yıl sonra ilk mizah gazetesi **"Haber Anası"**, Şubat 1909'da yayın hayatına girdi. Aynı yıl içinde **"İntikam, Haber Babası, Ahbâb, Leylâ ile Mecnûn, Mehdî, Radendaz (Râd-endâz), Lazan"** isimlerinde başka gazeteler de çıkmış ise de, bunlardan örnek sayı görmek mümkün olmamıştır.

1910 yılında Şebtab (Şeb-tâb); 1911 yılında Afacan ve Cadaloz mecmuaları ile 1912 yılında Osman Nuri Eyüboğlu tarafından Tilki adlı bir gazete çıkarılmıştır.

Tevfik Yunusoğlu 1919 yılında **"İğne"** adı ile bir mizâhi mecmua çıkardı. Trabzon'da Haftada iki defa çıkan **Kahkahâ** Gazetesi 18 Mayıs 1338 (1922) tarihinde yayına girdi. 6 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kânunu ile kesinleşmiş ve bu kânunla, Trabzon'da İstikbâl Gazetesi de aynı anda kapatılmıştır.

Osman Nuri Eyüboğlu, 1912 yılında **"Tilki"** adlı bir gazete çıkarmış, 11 yıl sonra bu kez aynı adla Mayıs 1923'te **"Tilki Mecmuası"**nı yayınlamıştır.

1923'te **Kelebek** ve 1925'te Halk Şairi Baba Salim (Öğütçen) tarafından **"Sivri Sinek"** isimli bir gazete çıkarıldı. Aynı yıl Yunus-zâde Tevfik ise, kendisinin sahipliğini yaptığı üçüncü yayını olan **"Diken"** isimli mizâhi mecmuayı çıkardı.

Trabzon'da 1925 yılının en renkli popüler yayını **"Deve Kuşu"** isimli "**Haftada İki Defa Çıkan Mizâhî ve Edebî Halk Gazetesi"**dir. Gazetenin sahip ve baş muharrirliğini Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu, sorumlu müdürlüğünü de Kaptan Fevzi yapıyordu. Gazete İstikbâl Matbaası'nda 32 x 46 cm ebatlarında ve 4 sayfa olarak basılıyordu. Bu tarihlerde, İstanbul'dan sonra Anadolu'da en zengin basın hayatının olduğu Trabzon'un kültür tarihinde müstesna bir yeri vardır.

Abstract

In 1869, 40 years after the first newspaper appeared in Trabzon, the first humor newspaper **"Haber Anası"** began publication life in February 1909. In the same year, although there were other newspapers titled "Revenge, Father of News, Ahbâb, Leylâ and Mecnûn, Mehdî, Radendaz (Râd-endâz), Lazan", it was not possible to see a samples of them.

In 1910, Şebtab (Şeb-tâb); in 1911 Afacan and Cadaloz magazines and a newspaper called Tilki was published by Osman Nuri Eyüboğlu in 1912.

Tevfik Yunusoğlu released a humorous magazine in 1919 under the name **"İğne"**. **Kahkahâ** twice a week was published on May 18, 1338 (1922) in Trabzon. It was finalized by the Law of Takrîr-i Sükûn, which was issued on March 6, 1925, and the Istikbâl was closed at the same time by this law.

Osman Nuri Eyüboğlu published a newspaper called **"Tilki"** in 1912, and after 11 years published the **"Tilki Magazine"** in May 1923, this time.

In 1923 **Kelebek** and a newspaper named **"Sivri Sinek"** was published in1925 by the Halk Şairi Baba Salim (Öğütçen). In the same year, Yunus-zâde Tevfik released the humorous magazine named "Diken", as his third publication.

The most popular publication of 1925 in Trabzon is **"Deve Kuşu" "The Humming and Literary Folk Newspaper"**, which appears twice a week. Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu was the owner and chief editor of the newspaper, and Kaptan Fevzi was the responsible manager. It was printed in İstikbâl Matbaası in dimensions of 32 x 46 cm and as four pages. At this time, Trabzon, which has the richest press life in Anatolia after Istanbul, has an exceptional place in the cultural history.

19. Yüzyılda Trabzon'un vilâyet sınırları, Batum'dan Bafra'ya kadar uzanarak Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tamamına içine alıyordu. Yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hamlelerinden biri olarak, H.1283 (M.1866) yılında Trabzon'da ilk matbaa *"Hükümet Konağı Karşısında Mahall-i Mahsûsu"* adresi ile Orta Hisar semtinde hizmete girmiştir. 1916 yılına kadar hizmet veren bu matbaada; gazete, dergi, kitap ile vilâyetin evrakı basılmış ve bu sâyede, sözlü Trabzon kültürü yazılı hale gelmiştir.

Bu matbaada, 1869 yılından 1916 yılına kadar Trabzon ismi ile haftalık ilk Türk gazetesi çıkarılmış ve yine aynı matbaada, 1869-1904 yılları arasında 22 adet sâlnâme (yıllık) bastırılmıştır. Bu basın hamleleri, Trabzon'un var olan kültür değerlerinin daha da canlı hale gelmesine sebep olmuştur.

Harita 1. Trabzon Vilâyet Haritası

Resim 1. Ortahisar'da Osmanlı Döneminde Trabzon Vilâyet binası (İlk matbaa, ilk gazete ve Osmanlı dönemi Trabzon Sâlnâmelerine sahiplik etti.

Resim 2. Trabzon Gazetesi: Mart 1314/S.1297

Resim 3. Trabzon Gazetesi: 27 Muharrem 1315/S.1309

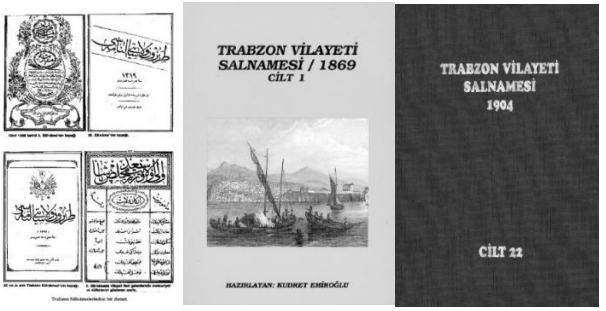

Resim 4. Trabzon Salnameleri

1869'larda Trabzon, bütün Doğu Karadeniz Bölgesi'ni sınırları içine alıyordu. Bu yeni vilâyet coğrafyasında yerleşim merkezleri ile ilgili Trabzon Gazetesi'nin yayınları büyük bir ilgi ile izleniyor ve gazete imparatorluğun her tarafına posta vasıtasıyla gönderiliyordu. Gazete aynı zamanda da mahalli haberleri veriyor ve kültür yazılarıyla büyük bir ihtiyacı gideriyordu

Trabzon basın tarihine baktığımızda, fikrî ve meslekî gazete ve dergiler yanı sıra, mizâhî yayınlarının da çıkmış olması, bölge insanının sosyal, ilişkileri, aşkı, kavgaları, tarihi, kısaca günlük yaşantısının her anında bir ifâde biçimi olarak mizâhın, bu türlü güçlü yaşandığı bir başka şehir yeryüzünde yoktur herhalde.

Yüzyıllardır sözlü olarak gelişen mizâh, Trabzon'a matbaanın gelmesinden sonra, yazılı basının da önemli bir parçası haline gelmiştir.

İkinci Meşrutiyetin ilânı ile Trabzon basınında birden bire, yeni gazete ve dergiler çıkmaya başladı. Trabzon'da 1908 yılında 5 gazete, 1909 yılında 16 gazete, 2 mecmua,1910 yılında 3 gazete, 2 mecmua, 1911 yılında 2 mecmua ve 1912 yılında da 1 gazete çıktı. Bu yayınların ömrü çok kısa oldu, bunlardan yalnız İkbâl Gazetesi, yayınını ileri yıllara devam ettirebildi.[1]

Resim 5. Trabzon'da ilk gazetenin çıkışından 40 yıl sonra ilk mizâh gazetesi "Haber Anası", Şubat 1909'da yayına girdi.

Haber Anası (1909): Şimdilik haftada bir perşembe günleri neşr olunur.

Kısman ciddî kısmen mizâhî musavver Türk Gazetesidir.

. Çıkışı	: Şubat 1909
. Sâhib-i İmtiyâzı	: Mehmed Tevfîk (Yunusoğlu)
. Müdîri	: Mustafa Sırrı
. Mahall-i idâresi	: Trabzon'da Orta Hisâr'da Fetvahane Karşısında Nu: 30
. Basıldığı Yer	: Serâsî Matbaası
. Şerâit-i İştira	: Seneliği 15, taşra için 20 kuruştur, altı aylık abone yoktur

[1] Tanzimat dönemi Trabzon Basını ile ilgili ayrıntılı daha geniş bilgi için bkz: Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, c. 1, (Ankara: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2010), s.77-142.

. Nüshası : 10 paradır (26 x 37 cm) 4 sayfa

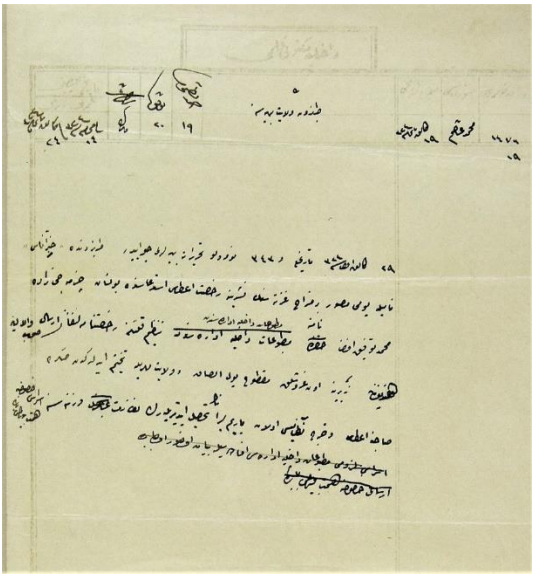

Resim 6. Haber Anası Gezetesinin çıkmasına dair izin belgesi

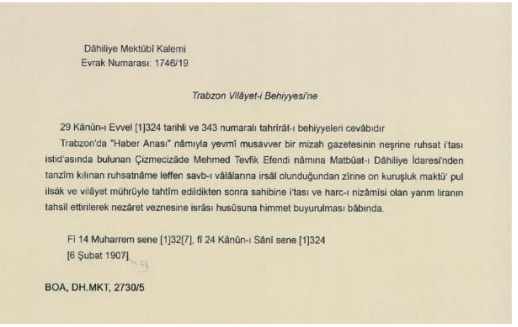

Dâhiliye Mektûbî Kalemi
Evrak Numarası: 1746/19

Trabzon Vilâyet-i Behiyyesi'ne

29 Kânûn-ı Evvel [1]324 tarihli ve 343 numaralı tahrîrât-ı behiyyeleri cevâbıdır

Trabzon'da "Haber Anası" nâmıyla yevmî musavver bir mizah gazetesinin neşrine ruhsat i'tası istid'asında bulunan Çizmecizâde Mehmed Tevfik Efendi nâmına Matbûat-ı Dâhiliye İdaresi'nden tanzîm kılınan ruhsatnâme leffen sevb-ı vâlâlarına irsâl olunduğundan zîrine on kuruşluk maktû' pul ilsâk ve vilâyet mührüyle tahtîm edildikten sonra sahibine i'tası ve harc-ı nizâmîsi olan yarım liranın tahsîl ettirilerek nezâret veznesine isrâsı husûsuna himmet buyurulması bâbında.

Fî 14 Muharrem sene [1]32[7], fî 24 Kânûn-ı Sânî sene [1]324
[6 Şubat 1907]

BOA, DH.MKT, 2730/5

Resim 7. Haber Anası Gezetesinin çıkmasına dair izin belgesinin okunuşu

Sezgin Demircioğlu'nun eserinde verilen belgeye göre; Trabzon'da **"Haber Anası"** adıyla günlük bir mizâh gazetesi çıkarmak isteyen Çizmeci-zâde Mehmed Tevfîk Efendi'ye ruhsat verilmiş olup, gerekli harcın nezâret veznesine yatırılması Trabzon Vilâyeti'ne 6 Şubat 1909 tarihinde bildirilmiştir.

Hakkı Tuncay, *"Haber Babası"* gazetesini tanıtırken, *"Haber Anası'nın karşılığı imiş"*[2] demekle yetiniyor, Trabzon'un eski belediye başkanlarından Mehmed

[2] Sezgin Demircioğlu, a.g.e., s. 146-147; MOA, DH. MKT, 2730/5.

Tevfîk Yunusoğlu tarafından çıkarılan Haber Anası Gazetesi'nin[3] elde koleksiyonu olmamakla beraber bazı sayıları kütüphanelerimizde bulunmaktadır.

Resim 8. Haber Anası Gazetesini çıkaran Mehmet Tevfik Yunusoğlu

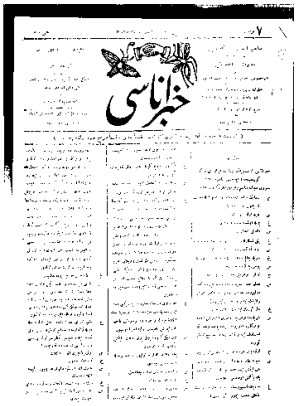

Resim 9. Haber Anası: 7.sayısı (12 Mart 1325/25 Mart 1909)

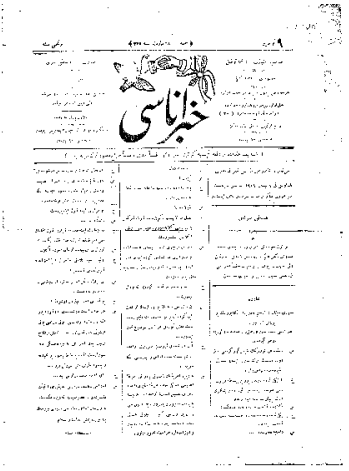

Resim 10. Haber Anası 9. Sayısı (28 Mart 1325/2504 Nisan 1909)

[3] Hakkı Tuncay, "Trabzon Basını Hakkında Notlar," (Yeniyol Gazetesi, 19 Ocak 1944, Sayı: 3050).

20 Kânûn-i sânî 1325 (2 Şubat 1910) târihli Trabzon Gazetesi'nde nakledilen bir haberde şöyle denilmektedir:

> Ruhsat-ı resmiyyesi istihsâl edilmeksizin geçende "Trabzon Anası" nâmı ile ilk Türkçe mizâhî ve "Pontikos" isminde Rumca iki gazete çıkarıldığından hükümetçe tezelzülât-ı kanûniyyede bulunulmuştur. Bu haftadaki 51 nolu "Feyz" Gazetesi'nde Haber Anası Müdürü Mustafa imzası ile gönderilen bir fıkrada, Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesinden ruhsat-ı resmiyye gelinceye kadar gazetenin çıkarılamayacağını ve ancak ruhsat geldiğinde te'hîrine sebebiyyet verenler hakkında neşriyyâtta bulunulacağı beyân ediliyor. Trabzon, idâre-i hâzıra-i kanûnî bir idâredir. Hükümet vazifesini bilir. Mezkûr Haber Anası Gazetesi için müsted'î ruhsatı ile Mehmet Tevfîk Efendi'dir. Buna karşı şimdiden böyle bir takım hissiyâta kapılmak da Kanûn-i Esâsî'nin 12. ve Matbuât Nizâmnâmesinin 19'cu maddeleri güzelce okunarak vatan ve millet, devlet uğruna ciddî ve samîmî çalışılmasını tavsiye ederiz.

Murâd Uraz, mektubunda, Haber Anası Gazetesi'ni çıkaranlar arasında Mustafa Serdaroğlu isminin de bulunduğunu belirtmektedir. Elde tam koleksiyon olmadığı için, bu konuda şimdilik bir şey demek mümkün olamıyor.

Haber Anası Gazetesi'nin Erzurum Atatürk Üniversitesi Özeğe Kütüphânesi'nde: 1325: 6, 9, 12. sayıları[1] ile Ankara Millî Kutüphâne'de, birinci sene 12 Mart 1325 Perşembe tarihli 7. sayısı ile târihi okunamıyan 8. sayısı vardır.[2]

İntikam (1909)

Mart 1909 tarihinde çıkan "*İntikam*" isimli mizah gazetesinden örnek sayı görülememiştir. Ancak mevcut belgeden bu gazetenin bir müddet 7 dilde, Türkçe, Arapça, Rumca, Ermenice, Fransızca, Mûsevîce ve Süryânîce günlük olarak çıktığı anlaşılmaktadır.[3]

[1] Fuat Süreyya Oral, Türk Basın Târihi, C. 2, s. 275, Doğuş Matbaası, Ankara 1973.
[2] Özege Kütüphânesi No: 369; Milli Kütüphâne No: 1962 SB 187.
[3] Sezgin Demircioğlu, a.g.e., s. 170-171.

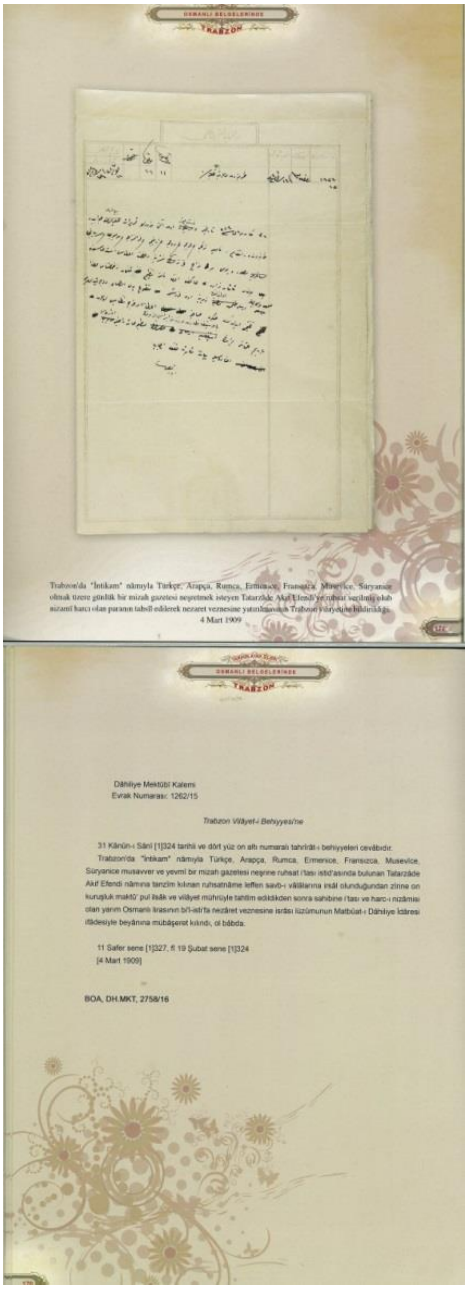

Resim 11. İntikam isimli gezitinin çıkışına izin verildiğine dair belge ve okunuşu

Haber Babası Gazetesi (1909)

. Haftada bir defa Pazartesi günleri neşr olunur Osmanlı Eğlence Gazetesidir

. Çıkışı : 21 Haziran 1909

. Sâhib-i imtiyâzı : Mehmed Ziya

. Baş muharriri : Mehmed Ziya

. Mahal-i İdaresi :Trabzon'da Orta Hisar'da Fetvahâne karşısında Numara 30

. Şerâit-i İştirâ (Abone şartları) : Senelik 15, taşra için 20 kuruştur

. Nüshası : 10 paradır

خبر باباسی

۱۳۲۵

Resim 12. Haber Babası Gazetesi: 28 Eylül 1325 (11 Ekim 1909), Numara: 14

"Haber Babası Gazetesi", Murat Uraz'ın, Arslan Pulathaneli'ye yazdığı 10.10.1977 tarihli mektupta verilen bilgiye göre, *"Haber Anası"* isimli gazetenin karşılığı bir mizâh gazetesidir. *"Haber Babası"* isimli gazeteden[4] örnekler temin eden ve arşivinde nüshalarının bulunduğunu belirten Mehmet Uzun (Babaoğlu)[5] az bilinen bir konuyu büyük ölçüde gün yüzüne çıkararak Trabzon Basın Tarihi'ne büyük bir hizmette bulunmuştur.

1909 yılı içinde Trabzon'da kısa süreli; Trabzon'da **Ahbâb, Leylâ ile Mecnûn, Mehdî, Râdendâz (Râd-endâz), Lazan** isimlerinde başka gazeteler de çıkmış ise

[4] Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon*, s. 74.

[5] Mehmet Uzun, "Trabzon Basın Tarihinde Haber Babası", *Kebikeç Dergisi*, Sayı: 3, Yıl 2, (1996), s. 49.

de, bunlardan örnek sayı görmek mümkün olamamıştır. 1910 yılında ise; **Şebtab (Şeb-tâb);** 1911 yılında **Afacan** ve **Cadaloz** mecmuâları çıktı.

1912 yılında Osman Nuri Eyüboğlu tarafından **Tilki** adı ile bir gazete çıkarılmıştır.[6]

Resim 13. O. N. Eyüboğlu

Daha önce 1909 yılında *"Haber Anası"* isimli mizâh gazetesini çıkaran Yunuszâde Tevfîk, Milli Mücadele'nin başlangıç yıllarında bu kere, 1919 yılında *"İğne"* adı ile bir mizâhî mecmûa çıkardı. Elde örnek sayı ve koleksiyon olmadığı için, kesin bir târih tespiti ve kaç sayı çıktığı bilinememektedir. İnan Dergisi'nde verilen listede, sâdece isim olarak geçmektedir.[7]

Mahmut Goloğlu; *"Süleyman Mahir Bey'in İğne Mecmûası'nın yazı ailesinden olduğunu"* yazmaktadır.[8] Hamâmî-zâde İhsan, Hamsi-nâme isimli eserinde, *"Süleyman Mahir (Durukan) in ilk defa Trabzon'da yayımlanan İğne Mecmûası'nda güzel manzumeleri görüldü"*[9] demektedir.

Ziyâd Ebuzziyâ ise, kütüphânemdeki basın notlarında, "*İğne*" Mecmûası'ndan söz ediyorsa da, çıkış târihini belirtmiyor. İstikbâl Matbaası son sâhiplerinden Mehmet Kazancı, Mecmûanın çıkışını hatırladığını ve İstikbâl Matbaası'nda 1919 yıllarında basıldığını söylemiştir. Orhan Koloğlu, K. Yust'un kitabından aktardığı listede de, İğne Mecmûası'nın ismini vermektedir.[10]

[6] Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon*, ss. 62, 77, 111, 139, 140.
[7] İnan Dergisi, Mayıs 1946, Sayı: 24, s. 28.
[8] Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, (Ankara: Kalite Matbaası, 1975), s. 208.
[9] İhsân Hamâmî, Hamsiname, (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972), s. 105.
[10] Orhan Koloğlu, "Kemalist Anadolu Basını, 1918-1.5.1922", *Tarih ve Toplum Dergisi*, ,Kasım 1984, Sayı: 11, s. 58-59.

Kahkaha (1822)

Trabzon'da Haftada iki Defa eşref saatte (18 Mayıs 1338/1922)'de çıkan[11] *"Kahkahâ"* Gazetesi'nin jenerik bilgileri şöyledir**:**

- Sâhibi : Es'âd Ömer Eyyûbî
- Mes'ûl Müdîri : Mazmi Nâfi
- Mahâll-i İdâre : Yeni Turan Matbaası, Mihâilidî Matbaası, İstikbâl Matbaası
- Telgraf Adresi : Trabzon'da Kahkaha
- Büyüklüğü : 22 x33 cm., 4 sayfa
- Abone Şeraiti : Her yer için senevî üçyüz kuruştur
- Kapanış Tarihi : 12 Mart 1925 (169. Sayı ile)
- Her husus için sâhib-i imtiyâza mürâcaat olunur

Trabzon'da çıkan Genç Anadolu Mecmûası'nda Kahkahâ'nın çıkacağı: *"Velûd ve rind-meşreb Es'âd Ömer Eyyûbî Bey'in riyâset-i tahririyesinde mizâhî bir gazetenin sahây-ı matbuâta atılacağını öğrendik"*[12] şeklinde duyuruluyordu. İleriki günlerde Kahkahâ Gazetesi ile ilgili şu ifadelere rastlıyoruz:

"Kahkahâ bugün çıktı."[13]

(ikinci sayısı için:) *"Kahkahâ nefis mündericâtı ile yarın intişâr edecektir"*[14]

"Yeni intişâr edecek olan mizâhî Kahkahâ Gazetesi'nin mütâlaasını karîlerimize tavsiye ederiz."[15]

[11] Erzurum Atatürk Üniversitesi Özeğe Kütüphanesi'nde bulunan sayılarda Kahkahâ: "Eşref saatte çıkar mizâhî gazete" olarak tanımlanmaktadır. (Mevcut sayılar: 1339/1923 Yılı: 48, 51, 54, 56, 82. sayılar, (No: 569).

[12] Genç Anadolu Mecmuâsı, 30 Kânun-i Sâni 1337/1921, Sayı: 1.

[13] İstikbâl Gazetesi, 18 Mayıs 1338/1922.

[14] Güzel Trabzon Gazetesi, 23 Mayıs 1338/1922, Sayı: 26.

[15] Zafer Gazetesi, 11 Haziran 1339 /1923, Sayı: 19.

"Kahkaha, 3. sene-i devriyesinde tesâdüf eden 18. pazar günü sekiz sayfa intişâr edecektir."[16]

Böylece Kahkahâ'nın çıkış tarihi 18 Mayıs 1338 (1922) olduğu kesinlik kazanmış oldu.

Resim 14. Kahkaha Gazetesi; 17 Mayıs 339 (1923), Sayı: 56

Resim 15. Kahkaha Gazetesi, 17 Eylül 339 (1923), Sayı: 82

Hâlbuki Mustafa Reşîd Tarakçıoğlu *"1920 de Ömer Es'ad Eyyûbî Kahkaha adlarındaki mizâh gazetesi çıkartmıştır."*[1] demektedir ki; tarih tespiti yanlıştır. Fuat Süreyya Oral da çıkış tarihi olarak, 1924 yılını vermekle, bir başka yanlışlığın içine düşmüştür.[2]

Kahkahâ'nın Ankara Millî Kütüphâne'de 152. sayısı bulunmaktadır.[3] Hakkı Tarık Us Kütüphânesi'nde ise bir hayli sayısı vardır.[4] Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi'nde ise muhtelif sayılarının olduğunu Ali Birinci yazısında belirtmektedir.[5]

[16] İstikbâl Gazetesi, 14 Mayıs 1340/1921. Sayı: 1186.

[1] Mustafa Reşid Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, (Trabzon: KTÜ Basımevi, 1986), s. 40.

[2] Fuat Süreyya Oral, *Türk Basım Târihi*, s. 280.

[3] Milli Kütüphâne: 1962 SC 220.

[4] İstanbul Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde 1338-1340 yıllarına ait (1-152.) sayılar (No: 58). Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, (İstanbul: IRCICA, 1986), s. 198.

[5] Ali Birinci, Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı (1865-1928), s. 176 (54, 54, 55, 56, 82. sayılar, No: 569), Trabzon 88-89 Kültür Sanat Yıllığı, İstanbul 1989.

Hakkı Tuncay, Kahkahâ için sadece: *"Es'âd Ömer Eyüboğlu'nun mîzâh gazetesi imiş."*[6] diyor.

Kahkahâ ilk çıkışta Yeni Turan Matbaası'nda, sonra Yorgi Mihâilidî Matbaası'nda, daha sonra da İstikbâl Matbaası'nda basılmıştır. İlk dönemlerde, Trabzon'da Kurtuluş Savaşı mücadelesinin başlatılıp yönlendirilmesine büyük emeği geçen İstikbâl Gazetesi'nin karşısında bir tutum takınan ve liderliğini Trabzon Meb'ûsu Ali Şükrü Bey'in yaptığı İkinci Gurup aleyhinde mizâhî yazılarıyla dikkati çeken Kahkahâ, Trabzon'un basın hayatının değişik bir yönünü yansıtır. Edebî yazılara ve şiirlere yer verilen gazetede, açıktan olmasa bile, kapalı biçimde Marksist yanlısı bir meyil sezilmekteydi.

30 Ağustos 1922 tarihli sayısında muhafazakâr tutumundan ötürü, Trabzon'a gelen Ali Şükrü Bey'e, *"Muhterem Mebûsumuz Geliyor"* başlığı altında manzum ve düz yazılarla ağıza alınmayacak hakaretlerde bulunmuştur.[7]

Arslan Pulat-haneli'nin notlarından, Kahkahâ'nın 114. sayısının mahkemeye düştüğünü ve mahkemenin 15 Mart 1924'e ertelendiğini, mürettipsizlik yüzünden çıkamayan Kahkahâ'nın perşembe günü çıkacağını[8] yazmaktadır. Bu örneklerden de anlıyoruz ki, Kahkaha devamlı olarak düzene muhâlefet etmiş, herkese karşı çıkmış ve bu yüzden mahkemelik olmuş ve zaman zaman da kapanmıştır.

Zafer Gazetesi'nde, *"Kahkaha Gazetesi'nin Da'vâsı"* başlıklı haberde, kanun dışı bir emirle Kahkaha Gazetesi'ni kapatan sabık Vâlî Vekîli İhsan Efendi hakkında verilen dilekçeyi işleme koymayan Hamza Bey'in, tekrar da'vâ edileceği yazılmaktadır.[9]

Kahkahâ'nın sâhibi Es'âd Ömer Eyyûbî; özellikle Nâzım Hikmet'in etkisi altında kalmış, 2 Eylül 1921 tarihinde Trabzon üzerinden Batum'a, oradan da Komünist dünyaya karışmış, Türkiye'ye geldikten sonra da Nazım Hikmet'in takipçisi olarak, sonradan Rusya'ya kaçmış ve bir daha kendisinden haber alınamamıştır.[10]

Eski gazetecilerden Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu; kaçış nedenlerinden biri olarak da, Kahkahâ gazetesinde İstiklâl Mahkemesi Reislerinden biri hakkında ağır yazılar yazılmasını belirtmekte ve Es'ât Ömer Eyyübî, bundan ötürü endişeli bir durumda iken; Rus Konsolosluğunda yaşlı birinin yardımı ile Rusya'ya kaçtığını

[6] Hakkı Tuncay, "Trabzon Basını Hakkında," (Yeniyol: 19.1.1944, s. 3050).
[7] Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, (Ankara: Başnur Matbaası, 1971), s. 301.
[8] İstikbâl Gazetesi: 22 Teşrîn-i sânî 1340, Sayı: 1237.
[9] Zafer Gazetesi: 2 Temmuz 1339 (1923) Pazartesi, Sayı: 23.
[10] Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemâl Paşa*, (Trabzon: KTÜ Matbaası, 1981), s. 43.

söylemiştir. Atatürk ve Trabzon'lular aleyhinde yayınları olmuş, sonra ise ne olduğu hakkında bir haber alınamamış, yok olup gitmiştir.

Kahkahhâ Gazetesi'nin yayını, Es'ât Ömer Eyyûbî'nin Rusya'ya kaçışı ile durmamış, bir müddet daha devam etmiştir. Atatürk'ün Trabzon'a ilk gelişi sırasında da[11] çıkmakta olan Kahkaha için M. Fahrettin Kırzıoğlu, *"Gâzi'nin Kuzey Doğu Gezileri"* başlıklı yazısında şöyle diyor:

> 17 Eylül 1924 çarşamba saat 14'te Gazi ve mâhiyyetindekiler, Hamîdiye Zırhlısı ile Trabzon'dan ayrıldılar, Saat 17.00 de Rize'ye vardılar. Rize kıyısında halk, mektebliler ve askerin büyük şenlik ve sevgileriyle karşılaştığı, Cumhurbaşkanı, kendi adları verilen büyük bir çeşme ile yeni bir caddenin açılışını yaptılar. 17/18 Eylül Çarşamba/Perşembe gecesini konuk oldukları Rize'li Mataracı Mehmed Bey'in konağında geçirdiler. Rize'ye çıktığı gün, Gâzi, Trabzon'da neşredilen ve pek yıkıcı yayınları ile okuyucuların, Cumhuriyet idaremize karşı fikrini çelmeye çalışan, gerçekte Bolşevik Ruslar'ın Bakü'de Azerbaycanlılara çıkarttıkları aynı addaki mizâh gazetesinin, 1923 ten beri Trabzon'da perşembe günleri neşredilen haftalık ve dört sahîfelik "Kahkahâ" için mahrem şifre ile, Rize'den Dâhiliyye Vekâletine şu emri, telgrafla bildirdiler:
>
> Rize, 17 Eylül 1340 (1924)
>
> Dâhiliyye Vekâletine, Şifre - Mahremdir
>
> Trabzon'da, Kahkahâ nâmında bir mizâh gazetesi çıkaranlar, bolşeviktir. (Komünisttir) Orada, kimseye birşey demedim. Fakat, Vilâyeti idare edenlerin gafleti uyku halindedir. Alâkadar olunuz; tahkikat yapınız. Bu gazeteyi çıkaranları anlamakla beraber, gazetenin çıkmamasını te'mîn ediniz. Gazete sâhibi (Es'âd Ömer Eyyûbî ve Mes'ûl Müdür Nazmi Nâfi) Erzurum Kongresi'nde düşmanlar tarafından Fransızlar ve şâire tarafından, benim teşebüsâtımı bozmak için, (Sürmene'den) murahhas sıfatını iktisâb ederek Kongre'ye azâ gönderebildikleri (Avukat ve gazeteci, sonradan yüzellilikler'den olan) Ömer Fevzî (Eyüboğlu) nâmında bir alçağın akrabâsındandır.
>
> Reîsicumhûr
>
> Gazi Mustafa Kemal[12]

Kahkahâ Gazetesi, Es'âd Ömer Eyyübî'nin Rusya'ya kaşmasından sonra, Trabzon'daki adamları tarafından yayını bir müddet daha devam etmiştir. Kırzıoğlu dipnotunda, *"Elimizde 12 Mart 1925 169. sayısı vardır."* Demektedir.[13]

[11] Atatürk Trabzon'u 3 kere ziyaret etmiştir: 1.(15-17 Eylül 1924), 2. (26-29 Kasım 1930), 3. (10-13 Haziran 1937).

[12] Prof. Dr. M. Fahri Kırzıoğlu, "Gâzi'nin Kuzey Gazileri (Eylül-Ekim 1924)", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı I*, (Erzurum: A.Ü. Basımevi, 1974), s. 139-140,

[13] Kırzıoğlu, "Gâzi'nin Kuzey Gazileri", s. 139-140.

Kahkahâ'nın kapanışı, 6 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kânun ile kesinleşmiş ve bu kânunla, Trabzon'da İstikbâl Gazetesi de olmak üzere, aynı anda kapatılmıştır.[14]

Resim 16. Gâzi'nin Kahkaha Gazetesi'nin kapatılması için yazdığı şifre

Tilki (1923)

Sahibi olduğu matbaası'nda *"İkbâl"* isimli gazeteyi çıkarmakta olan Osman Nuri Eyüboğlu, 1912 yılında *"Tilki"* adlı bir gazete çıkarmış, aradan 11 yıl sonra bu kere aynı adla Mayıs 1923'te *"Tilki Mecmuâsı"* nı çıkarmıştır. İstikbâl Gazetesi'nde; *"Tilki, Haftalık eğlence gazetesi yeniden sahne-i intişâra çıktı. Tebrîk ve devamını muvaffakiyetler temennî eyleriz"*[15] duyurusu yapılmıştır. İki gün sonra çıkan Halk Gazetesi'nde de şu haberi okuyoruz: *"Uzun bir devre-i inzivâdan sonra, tekrar sahne-i intişâra atılan Tilki Mecmuâsı'nı tebrîk eder, muvaffakiyetler temennî ederiz."*[16]

Mecmûa'dan bir örnek görmek mümkün olamamış ise de, sert ağaçtan klişe başlığını, Osman Nuri Eyüboğlu'nun oğlu Mete Eyüboğlu'nun arşivinde görerek kopyasını almıştım. Başlığının İkbâl Matbaası'nda olduğu düşünülünce, Tilki'nin de bu matbaada basılmış olacağı kanaati kuvvet kazanmaktadır.

* * *

[14] Takrîr-i Sükûn Kanunu ve bu kanunla kapanan diğer gazeteler için bkz: Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, (İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 1990), s. 114-115; Atilla Girgin, *Yerel Gazetecilik*, (İstanbul: Anka Basım, 2001), s.120.

[15] İstikbâl Gazetesi: 25 Mayıs 1339 (1923): Sayı 923.

[16] Halk Gazetesi: 27 Mayıs 339 (1923) Sayı 22.

Haziran 1923'de 11. sayısı çıktığı belirtilen "*Kelebek"* Mecmuâsı'nın[17] örnek sayısını da görmek mümkün olamamıştır. 1925 yılında Halk Şairi Baba Salim (Öğütçen), *"Sivri Sinek"* isimli bir gazete çıkardı.[18] Aynı yıl Yunus-zâde Tevfik ise, kendisinin sahipliğini yaptığı üçüncü yayını *"Diken"* isimli mizâh mecmuânı çıkardı. Bu mecmuâ için de Cemâl Rızâ Osmanpaşaoğlu, *"Yûnus-zâde tarafından onbeş günde bir çıkarılan bu mizâh mecmuâsı idi. Kurtuluş Savaşı sonrasında çıkmıştır. Mecmuâyı çıkaran Yûnus-zâde Tevfik, sonradan Trabzon Belediye Başkanı (1946-1950) olmuştur"*[19] demektedir. Gazeteden örnek sayı görülememiştir.

Devekuşu (1925)

Trabzon'da 1925 yılının en renkli popüler mizâh, aynı zamanda karikatür yayını, *"Deve Kuşu"* isimli, *"Haftada iki Defa Çıkar Mizâhî, Edebî Halk Gazetesi"*dir. Gazetenin sahip ve baş muharrirliğini Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu (1903-1989), Sorumlu Müdürlüğünü de Kaptan Fevzi yapıyor ve Gazete İstikbâl Matbaası'nda, 32 x 46 cm. ebatlarında ve 4 sayfa olarak basılıyordu.

Deve Kuşu Gazetesi'nin elde mevcut pek az sayısı vardır. Cemâl Rızâ (Osmapaşaoğlu) tarafından çıkarılan gazetenin, Millî Kütüphâne'de sadece 1926 yılına ait 50. sayısı bulunuyor.[20] Gazete ile ilgili Hakkı Tuncay şu bilgiyi vermektedir: *"Haftalık mizâh gazetesi imiş. 1341 (1925) senesi sonlarında çıkmaya başlayıp bir sene kadar devam etmiş. Bu gazetenin bir özelliği, taş basması ve resimli imiş. Gazete, Cemâl Rızâ Çınar (Osmanpaşaoğlu) tarafından çıkarılmış, Münîr Hayri (Egeli) ve Kemâl Ahmed yazıcılarından imiş. İstikbâl Matbaası'nda basılırmış. Gazetenin zerâfeti takdîr edilmiştir."*[21]

8 Teşrîn-i evvel (Ekim) 1926 tarihini taşıyan 50. sayısını incelediğimizde, çok ustaca çizilmiş ilgi çekici taş baskı resimleri, ön ve arka kapaklarda görmekteyiz. İlk sayfada *"İçtimâi Musâhabe"* başlıklı bir yazı ile *"İstanbul- Floryalı Nâzım"* imzasını taşıyan bir şarkı yer alıyor. İkinci sayfanın tamamı şiir ve nesîre ayrılmış. *"Rıfkı Melûl, Baba Salim, Burhan Sâhir"* gibi şâirlerin şiirlerinin yer aldığı sayfada, edebî nesîr yazılarına da yer verilmiş.

[17] Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Yaşam,* (Trabzon: Eser Ofset, 2004), s. 229.
[18] Hakkı Tuncay, "Trabzon Basını Hakkında," (Yeni Yol Gazetesi, 19 Ocak 1944. S. 3050)
[19] Yunus-zâde Tevfik, Cumhuriyet Dönemi'nin 8. Trabzon Belediye Başkanı olup, 10.03.1946 / 01.08.1950 tarihleri arasında görev yapmıştır.
[20] Milli Kütüphane (Ankara) 1962 SC 131.
[21] Hakkı Tuncay, "Trabzon Basını Hakkında," (Yeniyol Gazetesi, 19 Ocak 1944, s. 3050).

Resim 17. Deve Kuşu 50. sayısı (8.11.1926) 1. Sayfa

Resim 18. Deve Kuşu 50. Sayı 4. Sayfa

Resim 19. Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu

Üçüncü sayfada ise, *"Gayret"* başlıklı nesîr bir hikâye ve Burhan Sâhir'in *"Gönül Bağları"* başlığını taşıyan uzunca manzûm hikâyesi; dördüncü sayfada ise, *"Kâri'lerimizle Başbaşa"* sütünü yer alıyor. Bir emek ürünü olan ve orjinal resim ve

karikatürleri ile dikkati çeken taş baskı gazetenin, ilk çıkışta 600-700 adet basıldığını, Cumhur Odabaşıoğlu eserinde yazıyor. [1]

Bu tarihlerde, İstanbul'dan sonra Anadolu'da en zengin basın hayatının olduğu Trabzon, bu haliyle basın ve kültür tarihimizde müstesna bir yeri vardır. 1869-2009 yıllarını içine alan 140 yıllık Trabzon Basınını yayınladığım 4ciltlik eserimle bir araya getirdim.

2019 yılı ise Trabzon basınının 150. Yıldönümüdür. Bunun için de **"Trabzon ve Doğu Karadeniz illeri Milli Mücadele Basını 1918-1923"** isimli eserimle Trabzon basının 100. yılını kendi açımdan kutlamak istedim.

Trabzon Basınının 150. Yılının son günleri içinde bulunuyoruz. Yılı bitirirken, Trabzon'da başka etkinliklerin olmaması ise ister istemez beni üzüyor. Zengin bir basın hayatı olan Trabzon için yapılabilecek en etkili ve kalıcı hizmet, bu 150 yıl içinde çıkmış olan gezete-dergi bütün yayınların, Türkiye'yi ve Dünyayı tarayarak asılları veya kopyalarının temin edilip Trabzon'da bir merkezde toplanması ve buradan hizmete sunulmasıdır.

Harf devriminden önce 1869-1928 yılları içinde çıkmış yayınların ise, çevirileri ve okumaları yapılarak günümüz alfabesi ile yayınlanması ise, yeni ile eskinin bir bağ kürara, mazi dediğimiz geçmişimizdeki kültür akışını böylece öğrenmemiz mümkün olacaktır.

Böylesine büyük ve anlamlı bu hizmetin devamlılığını sağlamak için Valiliğimizin, kaymakamlıklarımızın, Belediyelerimizin ve Üniversitelerimizin gönül ve güç birliği kurarak davaya sahip çıkmaları ile ancak mümkün olur.

Bu temenni ve hatırlatma ile saygılarımı sunarım.

[1] Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuâları 1869-1928*, (Trabzon: Karadeniz Gazetesi ve Mat. Ltd. Şti, 1987), s. 17,

1911 YILINDAKİ İSTANBUL YANGININA TRABZON'DAN UZANAN YARDIM ELİ

Melek Öksüz

(Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, e-mail: moksuz@ktu.edu.tr)

Özet

İstanbul tarih boyunca yangınlardan çok zarar görmüştür. Binaların genellikle ahşaptan yapılmış olması, yangınların kısa sürede geniş alanlara yayılarak tahribatın büyük ve yıkıcı olmasını kaçınılmaz hale getirmekteydi. İstanbul'da meydana gelen önemli yangınlardan biri 23 Temmuz 1911'de Uzunçarşı ve Aksaray'da; diğeri de 24 Temmuz'da Balat'ta çıkmıştır. Bu yangınlar kısa sürede çok geniş alanlara yayılmış ve tahribatı ağır olmuştur.

Trabzon Vilayeti de ülkenin başkentinde gerçekleşen ve çok sayıda kişinin evsiz, işsiz ve aç kaldığı bu felakete karşı büyük duyarlılık göstermiştir. Dönemin valisi Bekir Sami Bey derhal harekete geçerek gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda İstanbul için yapılacak yardımın organizasyonunu sağlamak amacıyla İane Komisyonu oluşturulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti de Vilayetteki şubeleri ile yardım kampanyasına destek vermiştir. Trabzon'un ileri gelen aileleri, resmî kurumlarda çalışanlar, esnaf, tüccar ve sivil halk elindeki imkânları, yangında mağdur olan İstanbul halkı için seferber etmiştir.

Yerel bir gazete olan "*Trabzon'da Meşveret*" gazetesi de aynı sorumlulukla hareket etmiştir. Bir yandan yangın ile ilgili haber ve telgrafları gazete sütunlarına taşıyarak halkı bilgilendirmiştir. Öte yandan Vilayet dâhilinde başlatılan yardım kampanyasına destek verenlerle ilgili haber ve yardım listelerini de okuyucularıyla paylaşmıştır.

Bu çalışmada "*Trabzon'da Meşveret G*azetesi" ne göre 1911 tarihli İstanbul yangını, etkileri ve bu yangın için Trabzon Vilayetinde gerçekleştirilen yardım faaliyetleri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Yangını, Trabzon Vilayeti, Yardım Komisyonları

THE HELPING HAND OF TRABZON FOR THE GREAT FIRES OF ISTANBUL IN 1911

Abstract

Throughout history Istanbul has been prone to fires that damage the city buildings and cause extensive damage. Until the 20th century the majority of the buildings in the city were made of wood, and this made it very easy for the fires to spread out to vast areas and cause great damage, which became destructive for the inhabitants. Two great fires occurred in the summer of 1911, one day apart. The first one started in Uzunçarşı and Aksarayon the 23rd of July, 1911. The next day it was in Balat. The fire spread out to vast areas and the damage was unperecedented.

The people of the province of Trabzon showed great attention as soon as they heard about the news that thousands of people were left homeless, jobless and starving in the capital city. The governor of Trabzon, Bekir Sami Bey reacted immediately and established a Relief Commission for organizing the help efforts. The local branches of the CUP (Committee of Union and Progress) also gave support to the relief efforts. The local notables as well as the merchants and the ordinary people mobilized all their facilities for the Istanbul folksmen.

The local Trabzon newspaper, Meşveret, led the front by informing people with the latest developments in Istanbul, carrying the news and the telegrams to its columns. The newspaper also published the list of those who helped the relief cause. This paper, assesses and evaluates the repercussions of the great Istanbul fires of 1911 in Trabzon, and the relief campaigns organized for easing the suffering of Istanbul people.

Keywords: The Istanbul Fires of 1911, the province of Trabzon, the Relief Commissions

Giriş

Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan İstanbul, tarih boyunca pek çok afetle karşılaşmış olup, bunlar içerisinde yangınlar önemli bir yer tutmuştur.[1] Öyle ki bu yangınlar şehrin topografik yapısında dahi değişikliklere sebebiyet vermiştir.[2] Halk arasında "*kızıl felaket*, *kızıl ejderha*" olarak adlandırılan yangınlar[3], her dönemde çok büyük maddî ve manevî kayıplara yol açarken[4] bu durum dönemin şairlerinin eserlerine de konu olmuştur.[5] Yangınların başlıca nedenleri arasında; ev ve dükkânlarda ısınma, yemek pişirme, aydınlatma araçlarının kullanımındaki dikkatsizlikler, sahiplerinden intikam almak isteyen hizmetçiler ile hırsız ve yağmacıların kasıtlı hareketleri yer almaktaydı.[6] Binaların ahşap olması,

---

[1] Osmanlı döneminde İstanbul'da çıkan yangınlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* III, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995), s. 1183-1238.

[2] Kenan Yıldız, "Şehir Topografyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi,* I, (İstanbul: İSAM-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), s.486-503; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri", *Bir Semte Vefa,* haz.: N. Bilge Özel İmanov-Yunus Uğur, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009,) s.565-587;İstanbul yangınları hakkında literatür çalışması için bkz. Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *TALİD*, VIII, 16, (2010), s.101-130.

[3] Handan Utaş, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Yangınlarının Basına Yansıması (1923-1973)* (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019, s. 2.

[4]Yangınların etkileri hakkında bkz. Kemalettin Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*(Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

[5] Özge Özbay Kara, "Afet-i Devran: Divan Şairlerinin Gözünden XVII. Yüzyılda İstanbul'da Meydana Gelen Afetler", *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu(3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiriler Kitabı,* Çanakkale 2019, s.395-409; Sabri Koz, "Yangın Destanları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), s.425-426; Süleyman Şenel, "Kayıp Bir Türkünün İzinde (1870 Büyük Beyoğlu Yangınının Türküsü), *Şehvar Beşiroğlu'ya Armağan*, edt.: Namık Sinan Turan- Şeyma Ersoy Çak, (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2019), s.137-193.

[6] Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s.4-5; H.D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi*", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (1973), s.59-60. İstemedikleri sadrazamı azlettirmek isteyen yeniçeri ağalarının da yangın çıkarttığı olurdu. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, (Ankara: TTK Basımevi, 1984), s.83. Mansel, isyanlarla birlikte yangınların da dehşet dengesini oluşturmak yolunda halk ve yeniçeriler tarafından Sultan'a karşı kullanılan bir silah olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Philip Mansel, *Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis (1453-1924)*, çev.: Şerif Erol, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), s. 207.

evlerin birbirine yakınlığı, sokakların darlığı, suyun azlığı, yangın söndürme teşkilatının yetersizliği ve rüzgâr gibi nedenler ise yangının yayılmasına sebebiyet vermekteydi.[7] Özellikle evlerin ahşaptan yapılması yangınlarda zararın artmasına neden olmaktaydı. Bu durum Osmanlı ülkesine dair yazılan eserlerde de sıklıkla vurgulanan bir hususdu. Moltke, eserinde İstanbul'da evlerin çoğunlukla ahşaptan yapıldığını belirtirken bunun yangındaki rolünü şöyle ifade etmiştir: "*İnsanın adeta kibritten yapılmış diyeceği binlerce evin sık ve intizamsız bir şekilde birbirine sokularak bir mil karelik alan kapladığı bir yerde yangının kudurganlığı kolayca tasavvur edilebilir*."[8] Yangınlara rağmen evlerin ahşaptan yapılmaya devam etmesinde, malzeme bakımından daha sağlıklı ve ekonomik olması, kolay inşa edilmesi ile depremlerde ahşap evlerde daha az hasar olması etkiliydi.[9]

Yangın söndürmede balta, kanca, su kovası gibi basit aletler kullanılıyordu ve 18. yüzyıla kadar bu işten genellikle Yeniçeriler sorumluydu. [10] Yangını söndüremedikleri zaman ise binaları yıkarak yayılma sahasını engellemeye çalışırlardı.[11] Bazen müdahalede sonuç alınamayınca yangının kendiliğinden sönmesi beklenirdi.[12] Bu hususta ev ve dükkânlarda fıçılarla su ve merdiven bulundurulmasına dair zaman zaman emirler yayınlanırken[13] İstanbul'a göçün engellenmesi[14], yangın havuzları inşa edilmesi gibi çeşitli tedbirler de alınmıştır.[15]

18. yüzyıldan itibaren yangın söndürmede, Gerçek Davud tarafından yapılmış olan tulumba kullanılmaya başlanmıştır. 1720 tarihindeki Beyoğlu yangınında bu aletin işe yaradığı görülünce Davud Ağa, devlet hizmetine alınarak Tulumbacı Ocağı teşkilatının başına geçirilmiştir.[16] Tulumba, yangınlara

---

[7] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995), s.1077; Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, (İstanbul: EKAV Yayınları, 2002), s.355-356; Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, s.4-5.

[8] Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev.: Hayrullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), s.95-96.

[9] Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, V,(Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.688; Reha Günay, "Kaybolan Ahşap Mimarlık Mirasımız", *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyum Bildiriler Kitabı (26-27 Nisan 2016),* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016) s. 36-38; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, III, s. 1184.

[10] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, s.82; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.356; Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, s.3-4.

[11] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, III, s.1184. Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.356

[12] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II, s.1097.

[13] Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.356. Ayrıca bu emirlerde yangından sonra yapılan evlere saçak yapılmaması ve mahalle sakinlerinin yangın söndürmek için gelen görevlilere yardım etmeleri isteniyordu. Bkz.: Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul*, haz.: Abdullah Uysal, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 89,91.

[14] Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar", s.693.

[15] Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, I, (1963), s.366; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 356.

[16] Kenan Yıldız, "Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe- İsmail E. Erünsal'a Armağan*,I, haz.: Hatice Aynur- Bilgin Aydın- Mustafa Birol Ülker, (İstanbul: Ülke Kitapları, 2014), s.557-586; Uğur Göktaş, "Tulumbacılık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII,(İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), s.301-302; Ergin,

müdahalede teknik açıdan yeni bir boyut getirirken itfaiye teşkilatının da temelini oluşturdu.[17] Ancak ilerleyen dönemlerde yangınları söndürmede yetersiz kalmıştır.[18]Yeniçeriliğe bağlı olan tulumbacılık, 1826'da ocağın kaldırılmasıyla sona ermiştir.[19] Ardından Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu içinde yarı askerî nitelikte "yangıncı taburu" diye anılan itfaiye teşkilatı kuruldu.[20] Bunun yanı sıra, resmî tulumbaların yeterli olmadığını gören gönüllü gençlerin oluşturduğu "mahalle tulumbacıları" da yangın söndürmede rol almıştır.[21]

1868 tarihli Dersaadet Belediye Nizamnamesi ile tulumbacı teşkilatının görevi belediye dairelerine bırakılmıştır. Bu yeni teşkilatlanma ile ocak sivil bir yapıya kavuşmuştur. Ayrıca nizamname ile her mahallenin bir tulumba bulundurma şartı ile mahalle tulumbacılığı da yeni bir boyut kazanmış oldu.[22] 1870 yılındaki Beyoğlu yangınından sonra dönemin yöneticileri yangınla mücadelede yeni çalışmalar yapmaya karar verdi. Avrupa kentlerindeki yangın söndürme usulleri araştırıldı ve Macaristan'daki sistem daha üstün görüldüğü için Sultan Abdülaziz döneminde Macaristan'dan Kont Szechenyi getirilerek İstanbul itfaiyesinde ıslah çalışmaları yapıldı.[23]

II. Abdülhamid döneminde yapılan düzenlemelerle geliştirilen itfaiye teşkilatı[24], 1908 sonrası teşkilat ve teçhizat bakımından da modernleştirilmeye çalışıldı.[25] Ancak bu dönemde de İstanbul'un yangınlarla imtihanı bitmemiş; 1910

Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, III,s.1119; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357; Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar", s.691; P.Ğ. İncicyan, *18. Asırda İstanbul*, terc.: Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976),s.86; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s.406-407.

[17] Yıldız, "Gerçek Davud Ağa", s. 562.

[18] Erkan Tural, "Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika'da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*,XIII/1(2004),s.71;Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357; Kemalettin Kuzucu, "Yangın Tulumbasının İcadı ve Türk İtfaiyesinin İlk Yüzyılı", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, edt.: İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan,(Konya: Kömen Yayınları, 2018),s.327-353;Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II,s.1098.

[19] Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 357

[20] Hüseyin Özgür ve Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *GÜİİBF Dergisi*, III/1(2001), s. 156; Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.72.

[21] Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.72; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357-359; Göktaş, "Tulumbacılık", s.302-303; Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo- Ekonomik Etkileri*, s.132-134.

[22] Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.73.

[23] Kemalettin Kuzucu, "Szechenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14(2006), s. 31-52; Kemalettin Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo- Ekonomik Etkileri*, s. 134-141; Bünyamin Çelebi, "İtfaiye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003), s. 306-307; Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s. 74.

[24] Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde yapılan araştırmalarda, yangınlarla mücadelenin önündeki en büyük engelin su yetersizliği ile ahşap ve bitişik yapılaşmanın olduğu anlaşılmış; yayınlanan talimatnamelerle bir takım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Buna göre, her mahallede "millet bahçeleri" ve içinde de havuzlar yapılacak, ayrıca yangın duvarları inşa edilecekti. Bkz.: Kuzucu,"Szechenyi Paşa", s.39. Bu dönemde kâgir inşaatı yaygınlaştırmayı amaçlayan nizamnameler de çıkarılmıştır. Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları", s. 579.

[25] Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.359; Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.75.

yılında Çırağan, 1911 yılında Babıali yangınları gibi önemli yangınlar meydana gelmiştir. Bu dönemden sonra komisyonlar kurularak çeşitli tedbirler alınmış olmasına rağmen yangınlar yine devam etmiştir.[26]

İstanbul'un bu dönemdeki büyük yangınlarından biri de 1911'de çıkan Uzunçarşı yangınıdır.[27] 23 Temmuz 1911 (10 Temmuz 1327) tarihinde meydana gelen bu yangından bir gün sonra 24 Temmuz'da Balat'ta yangın çıkmıştır. [28]

Ülkenin başkentinde gerçekleşen böylesi bir afet, kısa zamanda taşrada da yankı bulmuştur. Trabzon Vilayeti'nde, İstanbul yangınında zarar görenler için komisyonlar oluşturularak yardım toplama faaliyetine girişilmiştir. Nitekim ülke genelinde yaşanan her türlü gelişmelerin yerele bildirilmesi hususunda her dönem önemli rol üstlenen basın bu olayda da aynı hassasiyetle hareket etmiştir. Trabzon Vilayeti'ndeki yerel gazetelerden biri olan "*Trabzon'da Meşveret*"[29] konu ile ilgili haberlere sayfalarında yer verirken öte yandan yardımın daha geniş kitlelere yaygınlaştırılmasına öncülük etmiştir. Bu doğrultuda yardıma katılanların isimleri listeler halinde gazetede yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, "*Trabzon'da Meşveret"* gazetesine göre İstanbul yangını ve bu yangın için Trabzon Vilayeti'nden yapılan yardımlar değerlendirilmiştir.

Meşveret Gazetesi'ne Göre İstanbul Yangını

Gazetede yangınla ilgili haberlere ilk olarak 26 Temmuz 1911 tarihli sayıda yer verilmiş ve ikinci sayfada Dâhiliye Nezareti'nin 24 Temmuz tarihli ve "*İstanbul Harîki"* başlıklı telgrafı yayınlanmıştır. "*Cenab-ı Hakk Memalik-i Osmaniye'yi her türlü felaketten muhafaza buyursun"* duasıyla başlayan telgrafta, yangının ne zaman ve nerede çıktığı, hangi bölgelere yayıldığı hakkında bilgi veriliyordu. Belirtildiğine göre yangın, 23 Temmuz günü sabah saat 7 civarında Tahtakale'de misafirhane olarak kullanılan bir hanın İranlı Mehmet ve ortağının kaldıkları

[26] Bu dönemde yapılan çalışmalar için bkz. Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo- Ekonomik Etkileri*, s. 165-166.
[27] Yangının yayıldığı alanlardan biri Aksaray olduğu için bu yangın, bazı kaynaklarda "Aksaray yangını" olarak ifade edilmektedir. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, III, s.1236; Özgür ve Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", s.161.
[28] Bu yangın ile ilgili Hükümet tarafından bir bildiri yayınlanmamıştır. Bunun nedeni, diğer yangınlara göre daha az tahribat olmasıyla izah edilmiştir. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 379. Ayrıca Uzunçarşı ve Balat yangını ile ilgili eklerde gösterilen resimler *Resimli Kitap*, No: 31, s. 581-599'dan alınmıştır.
[29] "Trabzon'da Meşveret", 1908 yılından itibaren Çarşamba ve Cumartesi olmak üzere haftada iki gün yayınlanan bir gazete olup, sahibi Naci Bey(Meşveretçi Naci)'dir. Gazete, İttihat ve Terakki Partisi'nin Trabzon'daki yayın organı olarak kabul edilmekteydi. Bkz.:Ali Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*,5(2008), s.139-149; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, I,(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994),s.48-53;Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu-Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, (Trabzon: Serander Yayınevi, 2008), s.129,154.

odasında çıkmıştır.[30] Yangın ile ilgili olarak İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından yayınlanan bildiride, Mehmet Bey ve ortağı Muhtar Bey'in sabahleyin bırakıp gittikleri saç mangal ve çay semaverindeki ateşin, açık olan pencereden esen rüzgârın etkisiyle etrafa yayılarak yangını başlattığı belirtiliyordu.[31]

Yangının gerçekleştiği gün Meşrutiyetin ilanının yıldönümü nedeniyle millî bayram (ıyd-i millî)[32] olduğu için han sakinleri kutlama etkinliklerini izlemek amacıyla tören alanına gitmişlerdi ve o sırada handa kimse yoktu. Oda kapıları kilitli olduğu için binaya girilememiş ve alevler her yanı sarmıştı. Öte yandan itfaiye gecikmiş, su bulunamamış bir de rüzgâr eklenince yangın geniş alana yayılmıştı.[33] Uzun Çarşı başından Mercan çarşısına kadar geniş bir alana sirayet eden yangında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi yanmış, dairedeki resmî evraklar güçlükle kurtarılabilmişti. Akşam 8'e kadar devam eden yangında Vezneciler, Koska, Çukur Çeşme, Ağa Yokuşu, Laleli, Aksaray, Yenikapı, Langa ve Cellad Çeşmesi tarafları yanmıştır. Aksaray'a kadar ulaşmasına rağmen Valide Camii, Laleli Camii ve Veznecilerdeki Darülfünun binası zarar görmemiştir. [34]

Yangında 2.224 ev, 10-15 fırın olmak üzere 300'den fazla dükkân, birçok mescit, 16 cami, 2 medrese, 2 hamam, birkaç tekke ve türbe ile 1 ahır yanmıştır.[35] Ayrıca Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Binası, İkinci Daire-i Belediye, Çukurçeşme Polis Karakolu, Kuyucu Murad Paşa türbesi, Langa Rum kilisesi ve 1 süvari karakolu da yanan binalar arasındaydı. Bu yangında 9 yaşında Giritli bir kız çocuğu ile Kirkor isminde bir şahıs da hayatını kaybetmiştir.[36]

Meşveret'in aynı sayısında, Naci Bey tarafından "*İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir"* başlıklı bir yazı kaleme alınmıştı. Yazıda; İstanbul'dan gelen resmî ve gayri resmî telgraflarla yangın konusunda bilgi sahibi olunduğu ve büyük üzüntü duyulduğu ifade edilmekteydi. Nitekim İstanbul'un, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethiyle

---

[30] *Trabzon'da Meşveret,* No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.2. İlerleyen günlerde Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen ve gazetede yayınlanan resmî haberde "*İstanbul harikinin katiyen eser-i kaza olduğunun tahkikat-ı zabıtadan anlaşıldığı"* ifade edilmekteydi. *Trabzon'da Meşveret*, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911),s.3.

[31] Bildiride, yangının Uzunçarşı başında Bezzaz-ı Cedid mahallesinde Çukur Çeşme sokağında, Daire-i Harbiye serveznedarlığından emekli Mehmet Bey'in sahibi, Çakmakçılarda Sümbüllü Han odabaşısı Siirtli Abdullah ile kardeşi Mustafa'nın kiracı olduğu hanın üçüncü katında 18 numaralı odasında çıktığı belirtiliyordu. *Takvîm-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911),s.1.

[32] 10 Temmuz 1909 tarihinde Meşrutiyetin ilan edilmesinden dolayı o tarihten itibaren kutlanan Osmanlı Devleti'nin ilk resmî bayramıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hatem Türk, *10 Temmuz Meşrûtiyet Bayramı,* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2017).

[33]*Takvîm-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911),s.1; Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar",s.697.

[34] *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.2.

[35] Yayınlanan bildiride hangi mahallede ne kadar bina yandığı da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. *Takvîm-i Vekâyi,* No:884, 14 Temmuz 1327(27 Temmuz 1911), s.1-2; Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar", s.697. Osman Nuri Ergin, Aksaray civarında 2.400, Mercan taraflarında ise 173 binanın yandığını belirtir. Bkz.:Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, III, s. 1236.

[36] *Takvîm-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911),s.2.

zaman içinde hem saltanat hem de hilafet merkezi olması dolayısıyla "*burada vuku bulacak ufak bir rahatsızlığın bütün âlem-i İslamiyet'te ve vatan-ı Osmaniye'nin her bucağında bir tesir husule getireceği*" özellikle vurgulanmaktaydı.[37]

Naci Bey, bu yangının fetihten sonra İstanbul'da gerçekleşen yangınlar içerisinde Hoca Paşa yangınından sonraki en büyük yangın olduğunu belirtmekteydi. Yazar, İstanbul evlerinin çoğunluğunun ahşaptan yapılmış olması dolayısıyla her yangında insanların zarar gördüğünü ancak bu defaki yangında zararın oldukça büyük olduğunu şu cümleler ile ifade etmekteydi: "*Bu kere İstanbul muhit-i felaketinde zuhur eden ateşin icra ettiği tahribat ve ağlattığı insanlar tasavvur edilemeyecek kadar azim ve kesretlidir*."[38]

Yazının devamını "*biz taşralılara teveccüh eden hidmet, bu kardeşlerimizin, vatandaşlarımızın tehvin-i ihtiyaç ve temin-i istirahatleri için nakden muavenetlerine şitab etmektir*" sözleriyle sürdüren yazar, halkı yardım yapmaya çağırıyordu. Ayrıca Vali Bekir Sami Bey'in[39] vilayet dâhiline çektiği telgrafla Trabzonluları İstanbul yangın-zedeleri için ianeye davet ettiğinden de bahsetmekteydi. Naci Bey yazısının sonunda; "*Vilayetimiz halkı şimdiye kadar hemcinsine muavenetden geri kalmamış olduğundan bu defa da ibraz-ı asar-ı fütüvvet ve insaniyet eyleyeceği bi-iştibahtır*" sözleriyle bu noktada Trabzonlulara olan güvenini de dile getirmekteydi.[40]

Gazetenin aynı sayısında konuyla ilgili olarak Trabzon Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine çekilen 25 Temmuz tarihli telgrafa da yer verilmiştir. Telgrafta öncelikle İstanbul'da meydana gelen yangının *"umum sekene-i vilayeti dilhun ve müteessir eylediği"* belirtiliyor ve gerek İstanbul gerekse memleketin diğer topraklarının her türlü felaketten ve musibetten korunmasına yönelik temennide bulunuluyordu. Ayrıca vilayet dâhilinde konu ile ilgili her türlü bilgilendirmenin yapılarak halkın ianeye teşvik edileceği belirtiliyordu. Bu doğrultuda Trabzon ahalisinin de "*kemal-i fahr*" ile her türlü fedakârlığı yapacaklarına dair inanç dile getiriliyordu. [41]

Trabzon Valiliği'nden, vilayet dâhiline gönderilen telgraf da yine aynı gazetede yayınlanmıştır. Bu telgrafta "*İstanbul harik-i müthişinde muavenesiz ve bi-kudret kalan din kardeşlerimize ve vatandaşlarımıza lazime-i muavenetin ifası için*"

---

[37] Meşveretçi Naci, "İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir", *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.1.

[38] Meşveretçi Naci, "İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir", *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.1.

[39] Bekir Sami (Kunduk), 1910-1911 yılları arasında Trabzon Valiliği yapmıştır. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri(1461-2007)*, (Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları,2008), s.242,244.

[40] Meşveretçi Naci, "İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir", *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.1.

[41] *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.2.

yapılacak yardımın adeta "*farz-ı ayn*" olarak görüldüğü vurgulanmaktaydı. Vali Bey, "*Trabzon vilayeti ahalisi gibi timsal-i hamiyet olan bir halkın icab edecek her türlü fedakârlığı ihtiyar eyleyeceklerini*" Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğini belirtmekteydi. Ayrıca "*hamiyetinizi isbat edeceğinizden ve beni tekzib eylemeyeceğinizden eminim"* sözleriyle Trabzon halkına duyduğu güveni dile getirmekte ve iane komisyonları oluşturularak yardım yapılmasını istemekteydi. Elbirliğiyle yapılacak çalışmanın "*insaniyet"* ve "*Osmanlılık*" namına olmasına özel vurgu yapılmaktaydı.[42]

Meşveret'in 29 Temmuz 1911 tarihli sayısında Naci Bey tarafından kaleme alınan "*İşaat-ı Bedhahâne"* başlıklı yazının satır aralarında Uzunçarşı yangınından bir gün sonra (24 Temmuz) Balat'ta çıkan yangından da bahsedilmekteydi. Yazıda, Osmanlı Devleti'nin kötülüğünü isteyenler tarafından ortaya atılan asılsız haberlerle insanların boş yere oyalandığı şu cümlelerle belirtiyordu. "*Milletin kalb-i asude ile vazife-i vataniye ve milliyesini ifa etmesi lazım geldiği bir sırada zavallı milletin kalbi, vicdanı her gün bir başka kisvede ortaya atılan bedhahane eracif ile hançerleniyor*."[43] Naci Bey, ortada dönen şayianın kaynağını dâhilden ziyade hariçte aramak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre; inkılâp azmiyle bütün cihanı hayretler içerisinde bırakan Osmanlının ilerlemesi siyasi menfaatlerine dokunan güçleri memnun etmeyecektir. Dolayısıyla milleti ümitsiz bir halde, şüpheler ve tereddütler içinde bırakmak istemektedirler. İşte bu yüzden İstanbul'un Balat yangınında 400-500 hane yandığı halde ajansların bunu 7-8 bin olarak gösterdiklerini ifade eder. Naci Bey "*bu derece bir mübalağanın ne maksatla irtikab edildiğini anlamayacak kadar safderun bir Osmanlı tasavvur etmek istemeyiz*" sözleriyle bunun kasıtlı olarak yapıldığını; böylece milleti ümitsizliğe düşürerek Hükümete karşı halkı kışkırtmayı amaçladıklarını anlatmaya çalışmıştır. Bu durumu açıklamak üzere "*…ateşin itfasına muvafık olunamadığı bir sırada muhterik olan meyaninin tadat ve tahmini gayr-i kabil iken bunu 8 bin adediyle işae etmek herhalde hüsn-i niyetden ziyade bir fikr-i merdudun mahsulü olmak lazım gelir*"[44] ifadelerini kullanmıştır.

İstanbul Yangın-zedeleri İçin Trabzon'dan Yapılan Yardımlar

İstanbul yangını için Vali beyin başkanlığında Trabzon'un ileri gelenlerinin yer aldığı bir komisyon oluşturulmuş ve yangın-zedelere destek sağlamak için çalışmalara başlanmıştır.[45]Aynı şekilde Vilayet dâhilindeki sancak ve kazalara da

[42] *Trabzon'da Meşveret*, No:296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.2.
[43] Meşveretçi Naci, "İşaat-ı Bedhahâne", *Trabzon'da Meşveret*, No:297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1,
[44] Meşveretçi Naci, "İşaat-ı Bedhahâne ", *Trabzon'da Meşveret*, No:297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.
[45] *Trabzon'da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911),s.2.

telgraflar çekilmek suretiyle komisyonlar oluşturmaları istenmiştir. Yardımların organizasyonunda basın önemli görevler yerine getirmiştir.[46]

"*Trabzon'da Meşveret*" gazetesi bir yandan İstanbul'daki yangınla ilgili haberlere sayfalarında yer verirken öte yandan yapılacak yardımı organize etme noktasında da sorumluluk üstlenmiştir. Söz konusu durum gazetenin 29 Temmuz tarihli sayısında şu şekilde duyurulmuştur: "*Meşveret her zaman olduğu gibi bu defa da İstanbul harik-zedeganına muavenet için işar-ı nakdine-i hamiyet edecek zevata bir sütun-ı mahsus küşad ediyor*".[47] Bu şekilde yardım yapanların isimleri ve yardım miktarı gazetede yer alacak, böylece yardım özendirilerek geniş kitlelere yaygınlaştırılması sağlanmış olacaktı.

Gazetenin İstanbul yangın-zedeleri için açtığı kampanyaya ilk katkıyı sağlayan kişi Trabzon'dan Donanma Cemiyeti'ne yapılan yardım kampanyalarında da aktif bir şekilde yer alan Liman başkâtibi Mustafa Efendi olmuştur.[48] Bu olay gazete aracılığı ile şöyle duyurulmuştur: "*Bu sütuna ilk defa ismini kaydettirmekle izhar-ı fütüvvet eyleyen Liman başkâtibi Mustafa Efendi'ye şu hiss-i ulvisinden dolayı arz-ı teşekkür ederiz*." Yazının devamında ise "*bütün Trabzonluları vazife-i hamiyyet ve insaniyetin ifasına davet eyleriz*" ifadesiyle herkes İstanbul yangın-zedeleri için yardıma çağırılıyordu.[49]

Tablo 1: Meşveret Gazetesi Aracılığı ile Yapılan Yardım[50]

Kuruş	**Para**	
108		Şeyh Hüseyin-zade Liman başkâtibi Mustafa Efendi tarafından
54		Sahib-i imtiyazımız tarafından

Görüldüğü üzere gazetenin açmış olduğu yardım kampanyasına 108 kuruş ile ilk desteği sağlayan Mustafa Efendi olurken onun ardından, bu organizasyonu

[46] Vilayete bağlı kaza ve sancaklardan gönderilen yardım listeleri günlerce gazetede yayınlanmıştır. Öte yandan birtakım organizasyonlar düzenlenerek gelirleri yangın-zedelere gönderilmiştir. Ancak bütün bu bilgiler bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada hepsine yer verilmemiştir.

[47] *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

[48] Donanmaya destek olmak amacıyla 1909'da kurulan Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin(Donanma Cemiyeti) 1910' da Trabzon'da şubesi açılır. Mustafa Efendi, gemi ve tayyare alınması için Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Liman Dairesinden yapılan yardıma öncülük etmiştir. Bkz. Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret" Gazetesi'ne Göre Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri-I", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16 (2014),s.121; Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret" Gazetesi'ne Göre Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri-II", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20 (2016), s.177.

[49] *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

[50] *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

gerek yazıları gerekse çalışmaları ile geniş kitlelere yaymaya çalışan gazetenin imtiyaz sahibi Naci Bey (Meşveretçi Naci) olmuştur.

Bu doğrultuda gazetenin bundan sonraki sayılarında yardım yapanların isimleri ve yardım miktarları listeler halinde yayınlanmıştır. "*İstanbul Harik-zedeganına Muavenet*" başlığı ile yardım yapanlara ait listeler şu şekildedir.

Tablo 2: İstanbul Harik-zedeganına Muavenet[51]

Kuruş	**Para**	
540		Alay kumandanı Miralay Mehmet Ali Bey
432		Tabur kumandanı Binbaşı Kazım Bey
324		Tabip Hüseyin Bey
324		Misafir kolağası Ömer Efendi
216		Tabur kâtibi Nazım Efendi
216		Tabur imamı Mehmet Hilmi Efendi
216		Tüfekçi ustası Abdurrahman Efendi
250		Beşinci bölük kumandanı Zakir Bey
216		Altıncı bölük kumandanı Said Efendi
216		Yedinci bölük kumandanı Nuri Efendi
250		Sekizinci bölük kumandanı İbrahim Efendi
140		Beşinci bölük mülazım-ı evveli Ömer Sabri Efendi
108		Beşinci bölük mülazım-ı sanisi Mahmut Hamdi Efendi
108		Beşinci bölük mülazım-ı sanisi Ali Rıza Efendi
108		Altıncı bölük mülazım-ı sanisi Sabri Ağa
140		Yedinci bölük mülazım-ı evveli Ömer Efendi
108		Yedinci bölük mülazım-ı sanisi Ali Kemal Efendi
108		Yedinci bölük mülazım-ı sanisi Faik Efendi
140		Sekizinci bölük mülazım-ı evveli Vehbi Efendi
108		Sekizinci bölük mülazım-ı sanisi Hurşit Ağa
140		Sevkiyata memur mülazım-ı evvel Yusuf Ziya Efendi
140		Sevkiyata memur Yüzbaşı Haşim Efendi
815		Beşinci bölük efradı tarafından
545		Altıncı bölük efradı tarafından
720		Yedinci bölük efradı tarafından
855		Sekizinci bölük efradı tarafından
50		Ortahisar'da Şifa eczanesi sahibi Ömer Efendi
60		Envar-ı Vicdan gazetesi müdürü Ali Efendi
60		Bidayet ceza mahkemesi zabıt ketebesinden Emin Efendi
7613		Yekûn
162		Evvelki yekûn
7.775		Cem'an yekûn

2 Ağustos tarihli gazetede İstanbul yangınında zor durumda kalan aileler için gazetenin iane sütununa isimlerini yazdıran kişilere ve 7.483 kuruşu gazetenin idarehanesine gönderen 87. Alayın 2. Taburuna teşekkür edilmekteydi.[52] Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere, bu taburdan yardıma katılanların isimleri diğer yardımseverlerle birlikte aynı listede

[51] *Trabzon'da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911),s.1.

[52] *Trabzon'da Meşveret,* No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911),s.1.

yer almıştır. Bu kişiler ilerleyen günlerde Trablusgarp Savaşının çıkması üzerine bu bölge için yapılan yardımlara da destek sağlamışlardır.[53] Ayrıca Balkan Savaşına Trabzon'dan gidecek olan gönüllü alayda, bu taburdan kişiler yer almış ve bunların önemli bir kısmı şehit olmuştur.[54]

Tablo 3: İstanbul Harik-zedeganına Muavenet[55]

Kuruş	Para	
108		Kargin-zade Hacı Ali ve mahdumu Mehmet Hulusi Efendi
5		Ordu Bidayet Mahkemesi zabıt kâtiplerinden Trabzonlu İsmail Hakkı Efendi
113		Yekûn
7.775		Evvelki yekûn
7.888		Yekûn-ı umumî

29 Temmuz tarihli gazetede İskele kethüdası Yahya[56], gazeteye gönderdiği yazıda İstanbul yangını için yardım yapacaklarını şu şekilde beyan etmekteydi: "*Dersaadet'te zuhur eden harik-i hailden dolayı düçar-ı felaket olan vatandaşlarımızın temin-i istirahat ve tehvin-i ihtiyaçlarına medar olmak üzere memleketimizde teşkil edecek olan komisyona bir sene devam etmek şartiyle umum kayıkçılar esnaf rüesası tarafından bir seneye kadar mah-be- mah 400 kuruş vereceğiz."*[57] Bu şekilde yapılacak yardıma katkı sağlamayı taahhüt eden kayıkçılar esnafına okuyucular nezdinde Meşveret'in sayfalarından şu ifadelerle teşekkür edilmekteydi: "*Kalpleri hüsn-i hamiyetle meşbu olan kayıkçılar rüesasının İstanbul'da bir felaket-i müthişe karşısında bulunan kardeşlerimizin muavenete kemal-i istical ile şitab ederek erbab-ı hamiyete pişva olmaları mucib-i takdir ve şükrandır. Emr-i teavün fedakarane bir suretde ifa eden bu hamiyetperver esnafa kalbi ve samimi şükranımızı arz ederiz."*[58] Yazının sonunda ise diğer sanatkâr ve esnaflar da aynı şekilde yardıma davet edilmekteydi.

---

[53] Nitekim o günlerde savaş bölgesine gönderilmek üzere Trabzon'dan toplanan yardımların kayıtlarının tutulduğu bir "*iane defteri*" oluşturulur. Defterde yardıma katılan ordu mensupları içinde 87. Alayın ikinci taburu da vardır ve onlara ait liste ile yukarıdaki liste hemen hemen aynı kişilerden oluşmaktadır. Bkz.:Melek Öksüz, "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri'ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15(2013), s.161,198.

[54] Miralay Mehmet Bey bu gönüllülerin komutanlığını yapmış ve bu taburdan Ali Rıza Efendi ve Faik Efendi gibi pek çok kişi gönüllüler arasında yer almıştır. Mehmet Ali Bey'in şehit olması üzerine tabur komutanlığına Ali Rıza Bey getirilmiştir. Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, haz.: Veysel Usta, (Trabzon: Serander Yayınevi, 2009), s. 33,44-55,107,108.

[55] *Trabzon'da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911),s.1.

[56] Yahya Efendi, Balkan Savaşına intikal eden 87. Alay'ın "Trabzon Gönüllüleri" taburunda yer almış ve savaşa katılmıştır. Bkz. Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, s.32.; Yahya Efendi daha sonraki dönemde Trabzon'un siyasî hayatında da etkili bir isim olmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Uğur Üçüncü, *Milli Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, (Trabzon: Serander Yayınevi, 2015).

[57] *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

[58] *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

5 Ağustos 1911 tarihli gazetede ise yukarıda sehven sınıfı belirtilmeyen kayıkçıların peremeci esnafı olduğu şu şekilde ifade edilmekteydi: "*Bu fedakârlığı ifa ile mazhar-ı takdir-i amme olan kayıkçılar, peremeci esnafıdır.*" Haberin devamında ise "*çaparcı ve mavnacıların dahi şimdiye kadar vatan ve millete her türlü muavenet-i nakdiye ve bedeniyede bulunduklarının birçok numune-i şükranını gördük. Ümid ederiz ki kuvve-i maliyelerinin fevkinde bir hiss-i hamiyet ile meftur olan bu kardeşlerimiz de İstanbul ianesinde peremeci esnafının ihtiyar ettikleri fedakârlık derecesinde bir ulvi semahat ve vatanperveri göstereceklerdir*"[59] ifadeleriyle aynı fedakârlığın kayıkçı esnafının diğer sınıfları tarafından da yapılması beklentisi dile getirilmekteydi.

Tablo 4: İstanbul Harik-zedeganına Muavenet[60]

Kuruş	**Para**	
320		Peremeci esnafı tarafından
7.888		Evvelki yekûn
8.208		Yekûn-ı umumî

9 Ağustos tarihli gazetede ise "*Feveran-ı Hamiyet*" başlığı ile peremeci esnafının vermeyi taahhüt ettikleri 400 kuruşu, 600 kuruşa çıkardıkları ve hatta bir seneliği de peşin ödemeyi kararlaştırdıkları belirtiliyordu. Bundan dolayı gazetede, yapılan bu fedakârlık "*bu derece ibraz-ı hamiyet ve insaniyet eden bu kitle-i fedakarana teşekkürat-ı kalbiyemizi tekrar eyleriz*" şeklindeki minnet duygularıyla ifade ediliyordu.[61]

Tablo 5: İstanbul Harik-zedeganına Muavenet[62]

Kuruş	**Para**	
30	30	Liman başkâtibi Mustafa Efendi'nin kerimesi 5 yaşındaki Nezihe Hanım biriktirdiği ve bir hiss-i masumane ile harik-zedegan ianesine verilmek üzere matbaamıza gönderdiği meblağ
8.208		Evvelki yekûn
8.238	30	Yekûn-ı umumî

Yukarıda ilk yardımı yaptığı ifade edilen Mustafa Efendi'nin 5 yaşındaki kızı, biriktirdiği parayı İstanbul yangın-zedeleri için bağışlayarak ibret verici bir örnek oluşturmuştur. Meşveret böyle bir yardımı satırlarına taşıyarak diğer kişilere bunu örnek olarak göstermiştir.

[59] *Trabzon'da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911),s.2.
[60] *Trabzon'da Meşveret*, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911),s.1.
[61] *Trabzon'da Meşveret*, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911),s.2.
[62] *Trabzon'da Meşveret*, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911),s.1.

Tablo 6: İstanbul Harik-zedeganına Muavenet[63]

Kuruş	Para	
20		Yeniçeri-zade Abdurrahman Efendi
8.239	30	Evvelki yekûn
8.259	30	Yekûn-ı umumî

Tablodan anlaşılacağı üzere gazetede "*İstanbul Harik-zedeganına Muavenet*" başlığı altında yayınlanan en son listeye göre 8.259 kuruş 30 para toplandığı anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de Vilayetteki şubeleri ile yardım kampanyasına destek vermiştir. Bu doğrultuda Trabzon Vilayetinin merkez sancağına bağlı Akçaabat kazasındaki İttihat ve Terakki Cemiyetinde bir komisyon oluşturularak yardım toplanmış ve yardım edenlerin isimleri ve yardım miktarları liste halinde gazeteye gönderilerek yayınlanmıştır.

Tablo 7: İstanbul Harik-zedeganına Akçaabat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Toplanan Yardım[64]

Kuruş	Para	
1.080		Serdar-zade Ramiz Ağa
432		Serdar-zade Münir Bey
216		Serdar-zade Hasan Efendi
216		Demirci-zade Mehmet Efendi
108		Mal müdürü Talat Efendi
108		Hacı Musa-zade Mithat Bey
149	20	Saka-zade Mehmet Efendi
108		Osman Paşa-zade Sefer Bey
80	30	Serdar-zade Hafız Reşit Efendi
54		Hacı Musa-zade Ziya Efendi
54		Çolak-zade Ali Efendi
50		Serdar-zade Osman Efendi
40		Duyûn-ı Umumiye memuru Rüştü Efendi
40		Muhacir Mehmet Ağa
40		Payalı-zade Ahmet Efendi
40		Çolak-zade Kamil Efendi
40		Jandarma bölük kumandanı Osman Efendi
40		Reji muhasebecisi Kıristalidi Yordan Efendi
40		Mütekaid yüzbaşılardan Abdülhamid Efendi
35		Çolak-zade Halit Efendi
37	20	Çelik-zade Ali Efendi
25		Payalı-zade Hafız Ömer Efendi

[63] *Trabzon'da Meşveret*, No: 303, 6 Ağustos 1327 (19Ağustos 1911),s.1.
[64] *Trabzon'da Meşveret*, No: 304, 10 Ağustos 1327 (23Ağustos 1911),s.2.

25		Hacı Doksan-zade Ahmet Efendi
22	20	Lermi-zade Hafız İbrahim Efendi
20		Telgraf müdürü Avni Efendi
20		Hacı Salih-zade Ali Ağa
20		Ziraat Bank memuru Tahir Efendi
20		Emir Ali-zade Mehmet Efendi
20		Köle-zade Ahmet Efendi
20		Şatır-zade Rasim Bey
20		İsmail Reis-zade Hasbi Efendi
20		Hacı Salih-zade Abdullah Ağa
20		Nüfus kâtibi Remzi Efendi
3.861	10	Yekûn

Tablo 8: İstanbul Harik-zedeganına Akçaabat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Toplanan Yardım[65]

Kuruş	**Para**	
20		Mehmet Efendi-zade Osman Efendi
20		Mahkeme başkâtibi Rahmi Efendi
20		Yağcı-zade Harun Kaptan
20		Rüsumat memuru Abidin Efendi
20		Emir Ali-zade Ali Efendi
20		Kokoç-oğlu Ali Ağa
20		Şatır-zade Nihat Bey
20		Akşan-oğlu Osman Efendi
20		Mahkeme ikinci kâtibi Osman Efendi
12	20	Aşçı Hamdullah Efendi
12	20	Molla Ömer-oğlu Hasan Efendi
12	20	Molla Osman-zade Remzi Efendi
12	20	Hayre-oğlu Mehmet Ağa
12	20	Emir Ali-zade Kamil Efendi
12	20	Duyûn-ı Umumiye kâtibi Mustafa Efendi
12	20	Molla Veli-oğlu Molla Mehmet Efendi
12	20	Topal-oğlu Hasan Efendi
12	20	Hacı Pehlivan-zade Halim Efendi
12	20	Hacı Ömer-zade Muhyiddin Efendi
12	20	Kanber-oğlu Osman Usta
12	20	Tahsildar Ahmet Efendi
12	20	Tahsildar Abdullah Efendi
12	20	Tahsildar Saki-zade Mustafa Efendi
12	20	Emir Ali-zade Hasan Efendi
12	20	Kazancı-zade Ali Rıza Efendi

[65] *Trabzon'da Meşveret*, No: 305, 13 Ağustos 1327 (26 Ağustos 1911),s.1.

12	20	Üstürkiya imamı Molla Hakkı Efendi
12	20	Dimi-oğlu Molla Mehmet Efendi
12	20	Kanber-oğlu Mevlut Ağa
12	20	Ağan-zade Mustafa Efendi
12	20	Mucura imamı Bilal Ahmet Efendi
10		Derviş-oğlu Osman Efendi
10		Bağdadî-zade Emin Efendi
10		Hurmacı-oğlu Hasan Efendi
10		Kanber-oğlu Abbas Efendi
12	20	Kokoç-oğlu Mehmet Ağa
6	10	Aşçı Hayri Usta
5		Kazancı-zade Hasan Efendi
6	10	Hacı Salih-zade Ahmet Efendi
6	10	Hafız Hamdi Efendi
518	30	Yekûn
3.162	10	Evvelki yekûn
3.780	10	Cem'an yekûn

Tabloya bakıldığında yardım yapanlar arasında Serdar-zadeler, Lermi-zadeler, Hacı Salih-zadeler ve Şatır-zadeler gibi Akçaabat'ın ileri gelen ailelerinin bulunduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bu listelerdeki bilgiler sayesinde Duyûn-ı Umumiye, Ziraat Bankası, Reji İdaresi gibi pek çok resmî kurum çalışanları ile sülale isimlerini de tespit etme imkânı olmuştur.

Yukarıda görüldüğü üzere gazeteye bu başlıkla 2 liste ulaşmıştır. Ancak bu listelerin birbirinin devamı olmadığı, toplam miktarlardan anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu listelerin devamı vardır. Ancak bu dönemde başlayan Trablusgarp savaşı dolayısıyla gazete savaş ile ilgili haberlere ve hemen ardından da Trablusgarp ve Donanma Cemiyeti için yapılan yardımlara öncelik vermiş olmalıdır.[66]

Sonuç

23 Temmuz 1911'de Uzunçarşı'da, bir gün sonra da Balat'ta çıkan yangınlar hem geniş alana yayılması hem de tahribatının çok olması dolayısıyla İstanbul'da meydana gelen önemli yangınlardan kabul edilmektedir. Hükümet gerekli tedbirleri almaya çalışırken bu olay İstanbul'da ve taşrada büyük üzüntüye sebep olmuştur.

İstanbul'da meydana gelen bu felaket, Trabzon'da da büyük bir dikkatle takip edilmiş ve yangında zarar görenler için yardım kampanyaları

[66] Trablusgarp ve Donanma Cemiyeti için Trabzon'dan yapılan yardımlar için bkz. Melek Öksüz, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*,(Trabzon: Serander Yayınevi, 2016).

düzenlenmiştir. Yerel bir gazete olan "*Trabzon'da Meşveret* "de bu konuda önemli bir sorumluluk üstlenmiştir. Bir yandan konu ile ilgili haberlere sayfalarında yer verirken öte yandan yardım edenlerin isimleri ile yardım miktarlarını içeren listeleri okuyucularıyla paylaşmıştır.

Ekonomik açıdan zor günlerin yaşandığı bir dönemde Trabzon halkı Donanma Cemiyetine sağladığı desteğin yanı sıra İstanbul'daki yangın-zedelere de yardım elini uzatmıştır. Yapılan yardımlar içinde, 5 yaşındaki bir çocuğun biriktirdiği harçlığını yangın-zedelere bağışlaması; kayıkçı esnafının bir yıllık gelirlerini vermeyi taahhüt etmesi gibi örnek davranışlar bu milletin fedakârlığını ve millî konulardaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Bu doğrultuda Trabzon insanı her dönem ve her koşulda olduğu gibi İstanbul yangın-zedelerinin yaşadıklarına da kayıtsız kalmamış ve imkânları ölçüsünde elbirliği ile destek sağlamıştır.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Resimli Kitap, No: 31.

Takvîm-i Vekâyi, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz.).

Trabzon'da Meşveret, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 303, 6 Ağustos 1327 (19Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 304, 10 Ağustos 1327 (23Ağustos 1911).

Trabzon'da Meşveret, No: 305, 13 Ağustos 1327 (26 Ağustos 1911).

Kitap ve Makaleler

Albayrak, Hüseyin. *Tarih İçinde Trabzon Valileri(1461-2007)*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları,2008.

_____. *Trabzon Basın Tarihi*, I, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Altınay, Ahmet Refik. *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul*, haz.: Abdullah Uysal, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Andreasyan, H.D. "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi*", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27(1973), s.59-84.

Birinci, Ali. "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*,5(2008), s.139-149.

Cezar, Mustafa. "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri,* I, (1963),s.327-414.

_____. *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul: EKAV Yayınları, 2002.

Çelebi, Bünyamin. "İtfaiye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003, s. 306-307.

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* II, III, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995.

Göktaş, Uğur. "Tulumbacılık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s.301-302.

Günay, Reha. "Kaybolan Ahşap Mimarlık Mirasımız", *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyum Bildiriler Kitabı (26-27 Nisan 2016),* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016, s. 35-52.

İncicyan, P.Ğ. *18. Asırda İstanbul*, terc.: Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976.

Koz, Sabri. "Yangın Destanları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s.425-426.

Kuzucu, Kemalettin. "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı,* V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 687-699.

_____. "Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri", *Bir Semte Vefa,* haz.: N. Bilge Özel İmanov-Yunus Uğur, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s.565-587.

_____. "Szechenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14(2006), s. 31-52.

_____. "Yangın Tulumbasının İcadı ve Türk İtfaiyesinin İlk Yüzyılı", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, edt.: İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Konya: Kömen Yayınları, 2018,s.327-353.

_____. *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*(Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Mansel, Philip. *Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis (1453-1924)*, çev.: Şerif Erol, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Meşveretçi Naci. "İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir", *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911),s.1.

_____. "İşaat-ı Bedhahâne", *Trabzon'da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29Temmuz 1911),s.1.

_____. *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, haz.: Veysel Usta, Trabzon: Serander Yayınevi, 2009.

Moltke, Helmuth Von. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev.: Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.

Öksüz, Hikmet ve Usta, Veysel. *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu-Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi,* Trabzon: Serander Yayınevi, 2008.

Öksüz, Melek. "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri'ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15(2013), s. 147-203.

_____. "Trabzon'da Meşveret" Gazetesi'ne Göre Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri-I", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16 (2014),s. 115-155.

_____. "Trabzon'da Meşveret" Gazetesi'ne Göre Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri-II", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20 (2016), s. 173-224.

_____. *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Trabzon: Serander Yayınevi, 2016.

Özbay Kara, Özge. "Afet-i Devran: Divan Şairlerinin Gözünden XVII. Yüzyılda İstanbul'da Meydana Gelen Afetler", *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu(3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiriler Kitabı,* Çanakkale 2019, s.395-409.

Özgür, Hüseyin ve Azaklı, Sedat. "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *GÜİİBF Dergisi*, III/1(2001), s. 153-172.

Şenel, Süleyman. "Kayıp Bir Türkünün İzinde (1870 Büyük Beyoğlu Yangınının Türküsü), *Şehvar Beşiroğlu'ya Armağan*, edt.: Namık Sinan Turan- Şeyma Ersoy Çak, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2019, s.137-193.

Tural, Erkan. "Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika'da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII/1(2004),s. 67-91.

Türk, Hatem. *10 Temmuz Meşrûtiyet Bayramı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2017.

Utaş, Handan. *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Yangınlarının Basına Yansıması (1923-1973)* (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara: TTK Basımevi, 1984.

Üçüncü, Uğur. *Milli Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Trabzon: Serander Yayınevi, 2015.

Ürekli, Fatma. "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *TALİD*, VIII, 16, (2010), s.101-130.

Yıldız, Kenan. "Şehir Topografyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, I, İstanbul: İSAM-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, s.486-503.

_____. "Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe- İsmail E. Erünsal'a Armağan*,I, haz.: Hatice Aynur- Bilgin Aydın- Mustafa Birol Ülker, İstanbul: Ülke Kitapları, 2014, s.557-586.

_____. *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.

Ekler

Ek-1

Trabzon'da Meşveret, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911).

Ek-2

Resimli Kitap'ın ilk Sayfası

Kaynak: Eklerde gösterilen resimler, Resimli Kitap, No: 31'deki 581-599 sayfaları arasında yer almaktadır.

Ek-3

10 Temmuz 1327(23 Temmuz 1911)'deki Yangından Zarar Gören Erkan-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi ve Civarı

١٠ تموز حريق هائل مناظرندن ـ محترق اركان حربية عمومیه داڤره‌سی وجوارینك یانغین قله‌سندن کورینیشی
Le Département d'Etat-Major vu de la tour d'incendie.

Ek-4

10 Temmuz 1327(23 Temmuz 1911)'deki Yangından Sonra Aksaray ve Civarı

اقسرای جوارنده منقلب رماد بر محله‌نك یوکسکدن کورینیشی
Vue panoramique d'un quartier ravagé par les flammes à Aksérai.

Ek-5

11 Temmuz 1327(24 Temmuz 1911)'deki Balat Yangınından Bir Manzara

بلاط حريق فجيعنده مؤلم بر منظره
Une scène de l'incendie de Balat.

Ek-6

11 Temmuz 1327(24 Temmuz 1911)'deki Balat Yangınına Tulumbalarla Müdahale Edilirken

بلاط حريقنده ـ اطفای حريق ايچون طولومبه‌لرله اوغراشانلر كن
Les pompiers à l'incendie de Balat.

Ek-7

10 Temmuz 1327(23 Temmuz 1911)'deki Yangının Mercan Civarına Verdiği Zarar

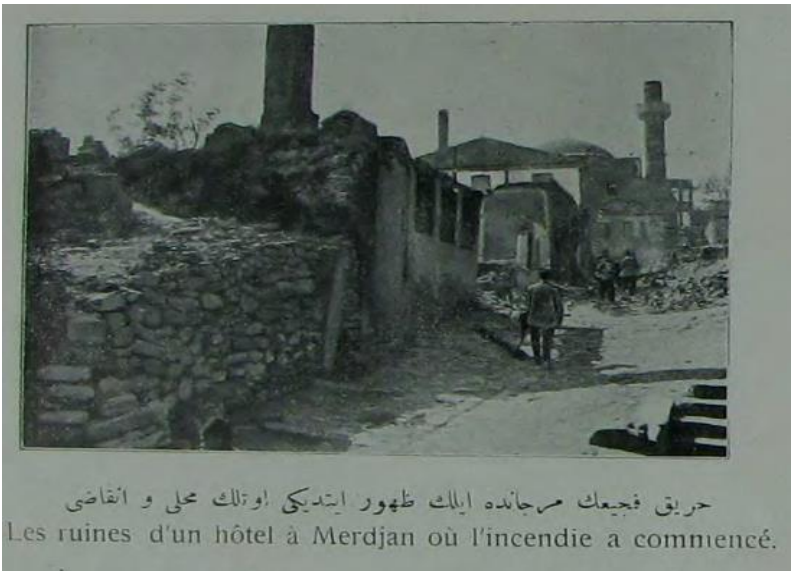

حريق فجيعك مرجانده ايلك ظهور ايتديكى اوتلك محلى و انقاضى
Les ruines d'un hôtel à Merdjan où l'incendie a commencé.

Ek-8

11 Temmuz 1327(24 Temmuz 1911)'deki Balat Yangınının Haliç'ten Görüntüsü

بلاط حريق - خليجدن كورونيش
L'incendie de Balat - vue de la Corne d'Or.

Ek-9

11 Temmuz 1327(24 Temmuz 1911)'deki Balat Yangınında Zarar Gören Yerlerin Bayezid Yangın Kulesinden Görünüşü

بلاط حريقده يانمش اولان محلاتدن بر قسمك بايزيد يانغين قلهسندن آلنان رسمي

Quelques quartiers incendiés à Balat, vus de la tour de Bejazed.

DÂRÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYYE'NİN KARADENİZ BÖLGESİ'NDEKİ FAALİYETLERİ

Hüseyin Bayarslan

(Kırıkkale Üniversitesi/Araştırma Görevlisi/huseyin.bayarslan@gmail.com)

Özet

Osmanlı Devleti için yenilgiyle neticelenen Birinci Dünya Savaşı'nın halkta yol açtığı bunalımların sonuçlarından biri de mağlubiyetin oluşturduğu komplekslerin yanı sıra muzaffer Batı'ya yönelik hayranlığın da etkisiyle ahlak ve inançtan uzaklaşmaktı. Bu problemi bertaraf etmeyi kendine vazife edinen kuruluşlardan biri olan "Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye" 25 Şubat 1918 tarihinde muhtelif tartışmaların ardından kuruldu. Bu kurum bir taraftan halkın inancını pekiştirmekle uğraşırken, diğer taraftan Misyonerlik ve Bolşeviklik gibi ülke için tehdit olarak görülen faaliyet ve akımlarla fikir sahasında mücadele etmeye çalışıyordu. Yaptırım gücü olmamakla birlikte karşılaşılan problemlerin çözümü için şeyhülislâmlık, Adliye Nezâreti ve polis müdüriyeti ile yazışmalarda bulunuyordu.

Bu çalışma dini bir kuruluş olan ilgili kurumun Karadeniz Bölgesi'ndeki faaliyetleri ve Karadeniz halkı üzerindeki tesirlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylelikle savaşın sonunda ve yeni bir savaşın arifesindeki halkın karşılaştığı manevi problemler ile devletin bu problemlere yönelik çözümleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bâb-ı Meşîhat ile bağlı kuruluşların ve dolayısıyla Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'nin tâlimat, nizamnâme ve haberlerin duyurulması için yayımlanan "Cerîde-i İlmiyye" isimli yayın organı ile Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri bu çalışmanın ana kaynağıdır. Bunun dışında sınırlı da olsa araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır. Çalışmada ilk olarak kurumun kuruluşu sırasında meclisteki tartışmalar ele alınarak kuruluş gerekçesi ve amacı irdelenmiş ve ardından taşra teşkilatının bu amaca ne kadar hizmet ettiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye, Karadeniz, Osmanlı Devleti

Abstract

One of the results of the depressions caused by the World War I, which resulted in defeat for the Ottoman Empire, was to move away from morality and belief under the influence of defeat complexes as well as the adoration of the victorious West. "Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye", which is one of the organizations that take the task of eliminating this problem, was founded on February 25, 1918 after various discussions. While this institution was struggling to reinforce the belief of the people on the one hand, on the other hand, it was trying to struggle in the field of ideas with activities and currents that were considered as threats for the country such as Missionary and Bolshevism. Although it did not have the power of sanction, correspondence was made with official authorities for the solution of the problems encountered.

This study aims to reveal the activities of the relevant institution, which is a religious institution, in the Black Sea Region and its effects on the people. Thus, the spiritual problems faced by the people at the end of the war and on the eve of a new war and the solutions of the state to these problems will be tried to be

revealed. The main source of the study is "Cerîde-i İlmiyye" and official records of Meclis-i Mebusan and Meclis-i Ayan. Apart from this, research works have been used, albeit limited. In the study, firstly, the discussions in the parliament were discussed during the establishment of the institution and the reason and purpose of the establishment were examined, and then how much the provincial organization served this purpose was discussed.

Keywords: Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye, Black Sea, Ottoman Empire

Giriş

Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye 25 Şubat 1918 tarihinde Meşihat Makamı bünyesinde kurulan ilmî bir kuruluştur. Görevi en genel tanımıyla irşat vazifesini yerine getirmektir. Kanunun birinci maddesinde "Hakayik-i diniye ve meâl-i İslâmiyyeyi neşr ve tamim ile mükellef bir Dârü'l-Hikmeti'l İslamiyye tesis edilmiştir" denilerek kurumun ifa edeceği vazife ortaya konulmuştur. 1918 yılında neden böyle bir kuruma ihtiyaç duyulduğunu sorgulayacak olursak, hâlihazırda Meşihat Makamı mevcut olmakla birlikte yetki ve otoriteleri II. Meşruiyet Devrinde bilhassa zayıflamış durumdadır. Kurulduğu tarih Mondros Mütarekesinden birkaç ay öncesidir. Osmanlı Devleti yaklaşık olarak yüz elli yıldan fazla bir süredir savaşlar ve işgallerle yıpranmış ve artık yıkılmanın eşiğine gelmiştir. Bütün bu siyasi gelişmelerin halk üzerinde sosyal ve ekonomik tesirleri olmuş, birtakım kimselere göre bunlar beraberinde ahlaki zaafları da getirmiştir. Bunlardan ikisi olan Ertuğrul mebusu Şemseddin Bey ile Urfa mebusu Şeyh Saffet Bey bu kurumun ortaya çıkması için önemli ölçüde çaba göstermişlerdir. XX. yüzyılın başlarında etkisini artıran İslam karşıtı akımların Osmanlı topraklarında da etkisini göstermesi bu kurumun İslam inancını ve İslami hayat tarzını savunma aracı olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.[1] Kurumun ortaya çıkışının ardındaki nedenleri anlamak için Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'daki görüşmelere değinmek yerinde olacaktır.

Meclis Müzakereleri

Tekfurdağı mebusu Harun Hilmi Efendi kurumun kuruluşuna yönelik ilgili kanunun ulvî bir gayesi olduğunu, endişe edilecek tek konunun kanunun önemine uygun bir teşkilatın oluşturulup oluşturulmayacağı yönünde olduğunu belirtir. Hilmi Efendi'ye göre Meşihat makamı bu kanunu gerektiği gibi uygulamayı başarırsa memlekete büyük bir hizmet etmiş olacaktır. Aksi takdirde kötü bir sonuç elde edilmiş olacaktır.[2] Ertuğrul Mebusu Şemseddin Bey, kanunun birinci maddesinde geçen "Hakayik-i diniye ve meâl-i İslâmiyyeyi neşr ve tamim ile mükellef ve üç Encümene münkasım bir Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye tesis olunmuştur" ifadesini her Müslüman'ın alkışlayacağını ve büyük bir şevkle karşılayacağını belirtir. O, milletleri zinde bir halde yaşatan âmillerden birincisinin din olduğunu söyler. Ona göre fertleri şahsi ihtiraslardan kurtararak sosyal hayata

[1] Sadık Albayrak, "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, 8, s.506-507.
[2] *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi*, c. II, s. 36-37.

alıştıran ve büyük gayeler etrafında toplanmalarını sağlayan, halka her türlü ahlaki faziletleri telkine vasıta olan esas dindir. Dinin atıl bırakılması nispetinde memleketin içtimaiyatı da sarsılır ve felaket dolu şekiller alır. Çünkü içtimai hissiyatı idame ettirecek birinci âmil ahlaktır. Ahlakın dayanak noktası da dindir. Dine dayanmayan ahlak kişiyi toplumdan koparark yalnızca şahsını düşünmesine yol açar. Herkesin kendini düşündüğü bir milletin fertleri dayanışma gösteremez. Millet tekâmül edemez.[3] Yine Şemseddin Bey bu kurumun vazifesinin fetvahaneninkinden farklı olduğunu belirtir. Halk hukuki meseleler için fetvahaneye müracaat eder ve fetvahaneler buna yönelik fetva verir. Fakat müracaat edilmezse fetvahane ayrıca fetva yayınlamaz. Herkesin kendi ihtiyacı kendisini oraya sevk eder. Fakat ahlâk ve akide meselesi böyle değildir. O heyet, esâsât-ı dîniyyeden mülhem oldukları ve müdafaasına lüzum gördükleri meseleleri neşretmelidir ki, bir fayda sağlasın. Bunları neşretmek için kitap ve dergi gibi bir vasıta lâzımdır. Ancak neşredilecek eserler başkent ile büyük şehirlerdeki münevver kısım için ayrı, köyler için ayrı olmalıdır. Şemseddin Bey dönemin Anadolu'sunu İslam esaslarından uzak, yanlış ve hurafelerle dolu olarak tanımlayarak kuruma neden ihtiyaç duyulduğu sorusuna da cevap vermiş olur. Ona göre çeşitli mezhepler, yanlış inançlar ve hurafeler memleketi tamamıyla sarsmıştır ve sosyal dayanışmayı engellemektedir. Milleti yükseltmek için ilk olarak köylerden işe başlanmalıdır. Bilhassa köylerde yayılmış olan zararlı mezheplerin, hurafelerin köklerini kazıyarak dini hakikatler dairesinde onları aydınlatmak, İslâmiyetin esaslarını göstermek gerekmektedir.[4]

Şemseddin Bey'in söylediklerine katıldığını belirten Denizli mebusu Mehmet Sâdık Efendi ise kurumu benzer gerekçelerle savunur. Ona göre bu kanunu kabul etmemek hiçbir mebusun vicdanıyla mütenasip değildir. Çünkü dinin temsilileri ulemâdır. Dinsiz bir Hükümet-i İslâmiyye yaşayamayacağı biliniyorsa, o dîni ihya etmek ve millete ahlakı aşılamak dini hükümleri tebliğ ve telkîn ile olur. Dini hükümlerin tebliğ ve telkini ile memur olanlar da ilk olarak ulemâdır. Ona göre kanun teklifi bu gayeye ulaşmayı amaçlamaktadır.[5]

Karahisar-ı Sahib mebusu Ağaoğlu Ahmed Bey, tüm İslam milletlerinin büyük bir manevi buhran yaşadığını belirtir. Ona göre kurumun ahlak, hukuk, felsefe alanlarında İslam hakikatlerini ortaya koyabilmek için yalnızca İslam esaslarını tetkik etmek yeterli değildir. Bu esasların nelerin tesirine maruz kaldığını bilmek de gerekmektedir. Kurumun encümenleri asrın ortaya koyduğu hukuki, ahlaki ve felsefi anlayışlardan haberdar olmalıdır. Encümenler çağdaş düşüncelere vâkıf olmazlarsa kurumun işlevini gerektiği gibi yerine getiremeyeceğini belirtir. Teşkilatın asrın ruhuna kapalı kalmaması gerektiğini söyler. Yalnız dönemin meydana koymuş olduğu fikirleri kendisinde toplamayı başaran âlim, İslam'ın

[3] *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi*, s. 37.
[4] *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi*, s. 38.
[5] *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi*, s. 39-40.

yücelik ve hakikatlerine istinatla ya onları te'lif edebilir ya da mutlak bir zıddiyetle defedebilir. Ağaoğlu Ahmed Bey'in tavsiyesi her encümenin arasında çağdaş hukuk, felsefe ve ahlak düşüncelerine vakıf kimselerin yer alması ve encümeni bu sahalarda haberdar etmesi yönündedir.[6] Görüleceği üzere Ahmed Bey İslam'ın yanı sıra çağın düşüncelerine, anlayışına hâkim olmayı kurumun başarısının temel şartı olarak kabul ediyor. Ona göre bu şartı yerine getirmeyen âlimler çağın buhranlarına çare olamazlar.

Meclis-i Ayan'dan Ahmet Rıza Bey önemli olanın kanun tanzim etmek değil asıl hünerin onu tatbik etmek olduğunu belirtir. Daire-i Meşihatta bunu yapacak kuvvet ve vasıtanın mevcut olup olmadığını sorgular. Bir taraftan da Ağaoğlu Ahmet Bey'in düşüncelerine katılırcasına Hıristiyanların Afrika ve diğer bölgelere gönderdikleri misyonerlerin Arapça ve Farsçanın yanı sıra birkaç dil daha bilen âlim ve kurnaz insanlar olduğunu belirtir. Bunların bir kısmı tıp mesleğini de bilmektedir. Tababet bölge halkıyla yakınlaşmalarında büyük bir öneme sahip olmaktadır. Ahmet Rıza Bey "bizde böyle insanlar var mıdır" diye sorar.[7] Ahmet Rıza Bey'e göre meselenin başka bir önemli yönü daha vardır. Buna göre Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye yalnızca İslam'ın hakikatlerini neşretmekle kalmayacak İslam akidelerini batıl itikatlara ve filozoflara karşı müdafaa edecektir. Siyasi amaçla ve garazla kaleme alınan yazılar dışında ilmi araştırmalara dayanarak yalnızca hakikati neşretmek amacıyla yazılanlar da vardır. Bunlara cevap vermek gerekir. Bunu yapabilecek insanın çağın gerektirdiği fen ve felsefe gibi ilimleri bilmesi gerekir. Ayrıca hükümetin başka dinler özellikle Hıristiyanlık hakkındaki neşriyatını siyaseten mesuliyet getireceği için sakıncalı bulur.[8] Ahmet Rıza Bey bu açıdan kurumu gereksiz görürken ona karşı Mehmet Fuat Paşa teşkilatın devlet ve milletin maddi ve manevi hayatını ilgilendiren en önemli mesele olduğunu belirtir. Din propagandasının tüm dünyada yapıldığını ve medeni olarak addedilen Avrupa ile Amerika'da büyük masraflarla misyonerlik kurumları oluşturulduğunu, bunların dünyanın her yerinde faaliyet gösterdiğini söyler. Avrupalıların "İslamiyet medeniyete manidir" diye risaleler yayınladığını bunlara cevap verilmesi gerektiğini sözlerine ekler.[9] Kurum meclisteki bu tartışmalardan sonra ortaya çıkmıştır.

Kurumun Görevi ve Taşra Teşkilatı

Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye Nizamnamesi'ne göre kurumun ilmi ve ameli olarak iki görevi vardır. İlmi olarak İslam birliğini ilmen kuvvetlendirmek için çalışmalar yapmak. Dini ve toplumsal alandaki gelişmeleri araştırmak ve tedvin etmek. Ameli vazifesi ise Müslümanların dini terbiyelerine ve İslam'ın faziletlerinin inkişafına çalışmak. Bu uğurda yayınlar yapmak. Mektuplar,

[6] *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi*, s. 47.
[7] *Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi*, Cilt I, s. 457- 458.
[8] *Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi*, s. 458.
[9] *Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi*, s. 460.

medreseler ve halka yönelik kitaplar hazırlamaktır.[10] Taşra Encümeni Talimatnamesi kurumun taşrada nasıl şekillendiğini göstermektedir. Buna göre müftü riyaseti altında bölge müderrislerinden ve ulemadan oluşan fahri birer encümen kurulacak. Taşra encümenleri kasaba ve köylerde bulunan bütün Müslümanların itikat, ahlak ve amellerindeki fesat ve noksanlıkları giderecek. Ehl-i Sünnetin akaid, amel ve ahlakına aykırı hareketler görülürse bunların mahiyet ve sebepleri tetkik ve tahkik edilerek neticesi kişisel görüşlerle Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye'ye haber verilecek. Müftü ve encümen azası kurumun yayınlarını takip ederek kasaba ve köylerde bunları yayacak. Halkın beş vakit cemaate devam etmesine dikkat edilecektir.[11] Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye'nin ilk taşra encümenlikleri Karadeniz'de Bolu, Zonguldak, Kelkit, Tokat, Lazistan (Rize), Giresun, Trabzon, Boyabat (Sinop), Araç (Kastamonu) bölgelerinde kurulmuştur.[12] Bu bölgelerden Trabzon, Giresun ve Lazistan'daki encümen beyannamelerinden örnekler verilerek kurumun Karadeniz'deki faaliyetleri incelenecektir.

Kurumun Karadeniz Bölgesindeki Faaliyetleri

Trabzon Encümeni'nin beyannamesinde, musibetlerin insanları ayıltmak için Allah'ın birer kırbacı olduğu söylendikten sonra, devletin ve milletin muhtemelen savaşlardan ötürü içerisine düştüğü buhran ve sıkıntılara gönderme yapılarak, birkaç yıldır karşılaşılan musibetlerin milletin ayılmasına kâfi gelmediğinden yakınılır. İnsanların musibet halindeki bu ilahi uyarıları görmezden gelmeye devam etmesi durumunda sonlarının kötü olacağı, bunun her zaman geçerli olan bir kanun olduğu belirtilir. Allah doğru yoldan ayrılan kullarına musibet göndererek onları yeniden doğru yola girmeye teşvik eder. Beyanname doğru yola girmek için dine sarılmayı teklif eder. Bunun için insanların ulemaya müracaat etmesi gerektiği belirtilir. Ayrıca dinin temel mekanları olan cami ve medreselerin ihya edilmesi için halktan yardım beklenir. Beyannamede ahlaki hastalıkların çeşit çeşit olduğu ve bunlardan en mühimleri olan içki, zina, kumar, hırsızlık, haydutluk gibi kötülüklerin Müslümanların hayatını mahvedebileceği ve Müslümanların bunların define çare araması gerektiği vurgulanır.[13] Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye bölgedeki dini yapıların onarımı için de faaliyette bulunmuştur. Örneğin Trabzon Müftülüğü şehirdeki sekiz medresenin istila sırasında yıkıldığını, kalanların da yıkılmaya yüz tuttuğunu belirterek bunlar arasında bulunan Hatuniye Medresesi'nin onarılarak Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne dönüştürülmesini Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye'den istemiştir. Uygun bulunarak onarım işi için evkaf nezaretine havale edilmiştir.[14] Başka bir konu ise oldukça dikkat çekicidir. Halkın

[10] Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiye ve Ceride-i İlmiyye*, (Ankara: DİB Yayınları, 2009), s.78.
[11] Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), s.97-99; *Ceride-i İlmiyye*, Cilt 4, Sayı 44, s.1288-1289.
[12] *Ceride-i İlmiyye*, Cilt 4, Sayı 46, s.1425.
[13] *Cerîde-i İlmiye*, Cilt 5, Sayı 55, s. 1770–71.
[14] Zekeriye Akman, "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918–1922)", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.94.

talebi üzerine hutbenin Türkçe okunmasının caiz olup olmadığı Trabzon Müftülüğü tarafından sorulur. Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye bu şekilde hutbe okunmasının, kerahat-i tahrimiye ile mekruh olduğuna dair cevap verir.[15]

Giresun'da bazı müderris ve ulemanın katılımıyla Müslüman halkı aydınlatmak ve onlara nasihatler vermek için bir encümen teşkil edildiği haberi basına yansır. İlgili habere göre, Giresun Encümen-i İlmi Heyeti'nin üyeleri Muhyiddin Efendi (Reis), eski müftü Ali Fikri Efendi, nakibüleşraf Hafız Ali Efendi, müderris Osman Nuri Efendi, Feslizâde Ömer Efendi, ulemadan Yahya Reiszâde Hacı Hasan Efendi, ulemadan idadi muallimi Hacı İsmail Efendi, ulemadan İmamzâde Mustafa Hulusi Efendi, ulemadan Hacı Hüseyin Cami-i Şerifi müezzini Hafız Hacı Hasan Efendi, ulemadan Ahmed Reiszâde Hafız Asım Efendi, Müftüzâde Hafız Ahmed Efendi (Kâtip) şeklinde belirtilir.[16] Giresun'da müftü efendinin riyasetinde teşekkül eden encümenin aldığı kararlar, kasaba ve köy halkına bir beyanname ile duyurulmuştur. Beyannamede "dinimiz İslam dinidir" denildikten sonra emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münkerin yani iyiliği emretme kötülükten sakındırmanın Müslümanlar üzerine vacip olduğu belirtilir. İlahi farzları yerine getirmeyenleri ve fenalık yapanları her kim olursa olsun bir Müslümanın gördüğü vakit onu engellemesinin vacip olduğu söylenir. Beyanname bunun şeriatın emri olduğu gibi hükumetimin de bunun için bir kanun ve nizam yaptığını dile getirir. Bu nizamname gereğince Giresun'da müftü efendinin riyasetinde memleketin ulema ve müderrislerinden oluşan bir meclis açılarak icraata başladığı belirtilir. Kasabada, camilerde va'z ve nasihat olurken, köylerde köy ahalisini Ehl-i Sünnet mezhebi üzere ıslah ve ahlaklarını düzeltmek için köyde bulunan hocalara da emir ve talimat gönderilmiştir. Bu talimat gereğince her Cuma günü müderrisler ahaliye vaaz ve nasihat edecek ve namaza gelmeyenler ile Ramazan'da oruç tutmayanları ve bir takım kötülükleri işleyenleri her köyün imam, muhtar ve azaları yanlarına çağırıp bu hallerden vazgeçirilmesine çalışılacak ve mutlaka cemaate ve beş vakit namaza devam olunacaktır. Eğer yola gelmeyenler ve ıslah olmayanlar bulunursa bunlar Giresun'daki fetvahaneye bildirilecektir. Hangi imam ve muhtar haber vermezse sorumlu olacaktır. Bu gibilerin terbiyesi ve cezası hükümet ve meclise aittir. Kadınlarla yabancı erkeklerin bir arada çalışmaları ve tarlalarda imece yapmaları yasaklanmıştır. Şayet imece yapmak gerekiyorsa kadınlar ayrı erkekler de ayrı olacaktır. Namahremden kaçmayan kadın ve kızları babaları ve velileri terbiye etmekle mükelleftir. Köy kadınları açık-saçık çarşıya ve pazara gelmeyeceklerdir. Gelenleri de yalnız zaruri ihtiyaçlarını görmek için namus dairesinde gelip gideceklerdir. Beyanname "artık eski Müslümanlığımızı elimize alalım" diyerek geçmişe dönmeyi vurgular. Beyanname ecdadın din kuvveti ile vatanı selamete çıkardığını, Müslümanların dinin emri ile amel ederse dünya ve ahiretinin ma'mur

[15] Zekeriye Akman, "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918–1922)", s.103.
[16] Işık, Sayı 19, 1 Mayıs 1335, s.7; Aydın Çakmak, "Milli Mücadele Döneminde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s.67.

olacağını belirtir. Yine azgınlıkta ve kötü yollarda hareket edildiği takdirde belanın eksik olmayacağı da eklenir.[17]

Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye eğitim konusuyla da ilgilenmiştir. Kurumun aldıkları kararların büyük bir kısmını eğitim konusu teşkil etmektedir.[18] Giresun encümeni köy mekteplerinde uygulanmak üzere bir program kaleme aldığını belirtir. Programa büyüklüğüne ve nüfusuna göre köylerde mektep açılacak ve yılda beş aylık dini kurslar düzenlenecektir. Öğretmenler encümenlik tarafından belirlenecek ve bu öğretmenlerin maaşları köylülerin yardımlarıyla ödenecektir. Mekteplere yedi yaşında büyük herkes kabul edilecektir. Çocuklarını göndermeyenler Tedrisat-ı İbtidaiye kanunlarına göre cezalandırılacaktır. Kurslarda öğrenciler üç sınıfa ayrılarak Elifba'dan itibaren Kuran, ahlak ve dini ilimlerde dersler verilecektir.[19]

Lazistan sancağı encümenliği tarafından gönderilmiş olan raporda, yapılan faaliyetler şu şekilde sıralanmıştır:

İslami kurallara riayet etme, ahlâksızlıktan uzak durmak ve hükümete itaat etmek konusunda bir beyannâme yayınlatılmış, imamlar bütün köylerde irşadda bulunmuştur. Merkezdeki bazı yerlerde kumar oynatılan ve içki içilen mekânlar kapatılmıştır. Hali hazırda bu tür davranışların açıktan sergilendiği mekânlar bulunmamaktadır. Ramazan ayında açıktan oruç yiyenler ile düğünlerde el ele oynamaları ve şarkı söylemeleri uygun bulunmayan kadın ve erkekler yetkililer tarafından ikaz edilmişlerdir. Uyarılara kulak asmayanların hakkında adli işlem yapılmıştır. Savaş nedeniyle yıkılmış olan medreseler, halkın yardımıyla tamir edilmiş ve 1919 tarihi itibariyle eğitime başlanmıştır. Genç, ihtiyar, kadın ve erkeklerin temel itikadi ve fıkhi bilgileri almaları ve güzel ahlâkı tanımaları amacıyla, kış mevsiminde bütün camilerde halka yönelik dersler yapılmıştır. Derslere halkın katılımı sağlanmış ve yapılan teftişte her camide en az kırk elli genç-yaşlı öğrencinin bulunduğu ve kendilerine encümen tarafından sorulan sorulara başarılı cevap verdikleri görülmüştür. Kazada bulunan müderrisler vasıtasıyla mahalle ve köylerde vaazlar verildiği ve bu şekilde irşat faaliyetleri yapıldığı ifade edilmiştir. Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye tarafından gönderilmiş olan tâmîm doğrultusunda, imamlara yönelik temel bilgileri içeren kurslar düzenlenmiştir. Bu doğrultuda merkez ve yakın köylerin imamları kazadaki medrese ve kahvehanelerde düzenlenen kurslara devam etmişler ve isimleri defterde kayıt altına alınmıştır. Merkeze uzak köylerdeki imamların kazaya gelmeleri zor olacağından dolayı, yakın bölgelerdeki medrese hocaları vasıtasıyla kurslara alınmışlar, katılmayanlar ise jandarma vasıtasıyla davet edilmişlerdir. Bunların yanında merkez ve nahiyelerde bazı camilerde encümen tarafından halka

[17] *Cerîde-i İlmiye*, Cilt 4, Sayı 46, s.1425-1426.
[18] Zekeriye Akman, "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l Hikmeti'l-İslâmiye'nin Din Eğitimi Ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1, (2007).
[19] *Cerîde-i İlmiye*, Cilt 5, Sayı 51, s. 1641–43.

yönelik hadis dersleri yapıldığı ifade edilmiş, Buhari-i Şeriften okunan hadislerden sonra devletin selameti için mutat dualar yapıldığı ve halkın da bunlara içtenlikle katıldığı, belirtilmiştir. Lazistan teşkilâtından gönderilmiş olan raporun sonunda liva dâhilinde dört mezhebe hakaret eden ve kötü fiiller işleyen kimsenin bulunmadığı, camilerin beş vakit namaza, cemaat ile devam edenlerle dolu olduğu ifade edilmiştir.[20]

Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Lazistan (Rize) Encümenliği, göndermiş olduğu faaliyet raporunda üyelerin halkı irşat çerçevesinde bütün köylere giderek çalışmalar yaptığı, ayrıca şehir merkezinde gayr-i dinî ve ahlâkî davranışlar sergilenen, kumar oynatılan merkezlerin, şehrin idarecilerine bildirilerek, bu tür davranışların engellenmiş olduğu belirtilmiştir. Ramazan'da alenen oruç yiyenlerin ve düğünlerde yapılan ahlâksızlıkların engellendiği ifade edilmiştir. Raporda ayrıca Taşra Teşkilâtları Talimatnamesi gereğince, bölgedeki din eğitiminin takip edildiği ve görülen eksikliklerin giderildiği ifade edilmiştir. Bölgedeki imam ve hatiplerin eğitimine gayret edildiği, ayrıca merkezde ve köylerde halka aydınlatıcı din derslerinin yapıldığı belirtilmiştir.[21]

Sonuç olarak Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye kurumu teşkil edilirken meclis tartışmaları bölümünde zikredilen mebuslardan bazıları tarafından, kurumun amacını yerine getirebilmesi için yalnızca İslam hakikatlerini ele almasının yetmeyeceği, encümenlerin çağın gerektirdiği gibi alimler olması zorunluluğu belirtilmiştir. Ancak en azından Karadeniz bölgesinde teşkil eden encümenlerin beyanat ve raporlarından kurumun bu bölgelerde klasik İslami anlayışın dışına taşamadığı görülmektedir. İncelenen bölgelerdeki müftüler tarafından yalnızca uhrevi değil dünyevi kurtuluşun da İslam'a dönmekle mümkün olacağı savunulmuş, İslam'ın emirlerine itaat yeterli sayılmıştır. Kurum daha çok İslam'ın emir ve yasaklarının uygulanıp uygulanmamasıyla ilgilenmiş, eğitim konusu din alanıyla sınırlı kalmıştır. Bu bakımdan Ağaoğlu Ahmed Bey ve Şemseddin Bey'in beklentilerinin karşılanmadığı ortadadır.

Kurumla ilgili kaynaklar ve yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalar devlet elinden çıkan belgelere dayandığı için bölge halkının kurum ve uygulamaları hakkında ne düşündüğünü bilemiyoruz. Gerçekten encümenlerin raporladığı gibi livalarda kötü fiiller işleyenler kalmamış mıydı yoksa kurumun baskısı ters bir etkiyle mi karşılanmıştı bunu tam olarak tespit edebilmemiz mümkün değil. Bu bakımdan resmî belgelere dayanan sınırlı sayıdaki çalışmada kurumun faaliyetlerinin belirlenmesine rağmen, halk üzerindeki gerçek etkisi şüpheyle karşılanmalıdır.

---

[20] *Cerîde-i İlmiye*, Cilt 5, Sayı 57, s. 1833–36; Zekeriye Akman, "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918–1922)", s.147-148.

[21] *Cerîde-i İlmiye*, Cilt 5, Sayı 57, s. 1833–36; Zekeriye Akman, "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918–1922)", s.66.

KAYNAKÇA

Akman, Zekeriye. "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918–1922)", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akman, Zekeriye. "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l Hikmeti'l-İslâmiye'nin Din Eğitimi Ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1, (2007).

Albayrak, Sadık. "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye", DİA, Cilt 8, 1993, S.506-507.

Albayrak, Sadık. *Son Devrin İslam Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Cerîde-i İlmiye, 3 Recep 1332- Safer 1341 Koleksiyonu, 1-79 Sayıları.

Çakmak, Aydın. "Milli Mücadele Döneminde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işik (1918-1923)", (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Eraslan, Sadık. *Meşihat-i İslâmiye ve Ceride-i İlmiyye*, DİB Yayınları, Ankara, 2009.

Işık, Sayı 19, 1 Mayıs 1335.

Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi, c. I, Ankara, 1990.

Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi, c. II, Ankara, 1991.

PONTUS RUM CEMİYETİ CASUSLUK FAALİYETLERİNİN HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİNDEKİ YANSIMALARI

Ali Akyıldız

(K.S.Ü. /Öğr. Gör. / akyildiz461@hotmail.com)

Özet

Milli Mücadele yıllarında Karadeniz Bölgesi Pontusçu faaliyetlerin hedefi haline gelmiştir. Fener Rum Patrikhanesi, Yunanistan ve İtilaf Devletleri bu faaliyetlerin hamiliğini üstlenmiştir. Milli Mücadelenin önder kadrosu cephede mücadele verirken ülke içindeki bölücü ve yıkıcı faaliyetleri engellemeye çalışmışlardır. Pontus Cemiyeti adına faaliyette bulunmak üzere Havza'da yakalanan hafiyenin soruşturması ve elde edilen bilgiler Hâkimiyet-i Milliye gazetesine aktarılmıştır. Bu doğrultuda yine Merzifon Amerikan Kolejinde gerçekleşen Pontusçu faaliyetlerde gazetedeki yazı dizisinde yerini almıştır. 1921/1922 yılındaki yazı dizileri Pontus faaliyetleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Verilen bilgilerde propaganda yöntemleri ve patrikhanenin faaliyetlerdeki rolü ortaya konmuştur. Çalışmada Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin Pontus faaliyetlerine bakışı değerlendirilmiştir. Hâkimiyet-i Milliye Pontus meselesi konusunda başarılı yayın süreci izlemiş olup Pontus hareketinin bütün Ortodoks cemaatini kapsamadığını ortaya koymuştur. Gazete yayınlarıyla yurtta ve dünyada Pontus meselesi ile ilgili Türkiye'nin sesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pontus, Milli Mücadele, Hâkimiyet-i Milliye

"The Spying Activity of Pontus Greek Society to Reflection on Newsapper of Hâkimiyet-i Milliye

Abstract

The Black Sea has become the target of Pontus activities during the national struggle period. The Fener Greek Patriarchate, Greece and the Entente States undertook the protection of these activities. The leading squad of the national struggle tried to prevent the separatist and destructive activities in the country while fighting on the front. The investigation and information obtained from the detention captured in Havza to operate on behalf of the Pontus Society was transferred to the newspaper *Hakimiyeti Milliye*. İn addition The Pontusian activities at the American College in Merzifon have been published in the newspaper article series. The series of articles published in 1921/1922 provides information about Pontus activities. Propagation methods and the role of the patriarchate in the activities are presented in the information provided. In this study, it is planned to evaluate the view The Newsapper of Hâkimiyet-i Milliye on Pontus activities. The newspaper followed a successful publication process on the Pontus issue, and revealed that the Pontus movement did not cover the entire Orthodox community. Newspaper has become the voice of the Turkey in country and international for Pontus issue

Key Words: Pontus, National Struggle, Hâkimiyet-i Milliye

Giriş

I. Dünya Harbi neticesinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması Anadolu'da zor ve karanlık günlerin başlamasına neden olmuştur. Mütareke dönemi olarak da adlandırılan bu süreçte Anadolu İtilaf devletlerinin yeni işgal girişimleriyle muhatap olmuştur. Nitekim Mondros Ateşkes Antlaşması maddeleri Anadolu'yu işgale hazır hale getirecek şekilde kurgulanmıştı. Osmanlı ordusu terhis edilmiş önemli geçitlere el konulmuş basın alanında sansür başlamıştı. Bu süreçte Karadeniz Pontusçu ve Ermeni faaliyetlerin hedefi haline gelmiştir. Özellikle Doğu Karadeniz'de yoğunlaşan faaliyetlerde adeta Ermeni, Pontus rekabeti yaşanmıştı. İtilaf devletleri bu faaliyetlerin hamiliğini üstlenmişti. Yunanistan, Fener Rum Patrikhanesi ve İtilaf devletleri desteğiyle genişleyen Pontusçu faaliyetler, yerelde Rum çetelerinin kurulup silahlandırılmasın ile Doğu Karadeniz'de durumun vahametini arttırmıştır. Milli Mücadelenin önder kadrosu cephede düşmanla mücadele ederken özellikle Doğu Karadeniz'de yoğunlaşan Pontusçu faaliyetlere karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Verilen mücadelede Anadolu insanının haklılığını dünyaya duyurmaya çalışan yegâne unsur Anadolu basını olmuştur.

Milli Mücadele yıllarında cephede mücadele verilirken Anadolu basını ile İtilaf devletleri kontrolünde hareket eden basın arasında rekabet yaşanmıştır. Mütareke basını olarak da adlandırılan daha çok azınlıkların yönetiminde olan gazeteler yayınladıkları haberler ile yurt ve dünya kamuoyunda TBMM'yi, Anadolu hareketini güç duruma koymaya çalışmışlardır. İşgalci güçler kontrol altına aldıkları şehirlerde basına sansür uygulamış; Milli Mücadele yanlısı gazeteleri kapatmışlardır.[1] Azınlık basını sahte delil ve yazılarla Anadolu'da nüfus çoğunluğunun Rumlarda olduğu gibi muhtelif makalelerle TBMM'yi dünya kamuoyunda haksız göstermeye çalışmışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki uluslararası basında TBMM yâda Anadolu hareketi hakkında olumsuz haberler de yayınlanmaktaydı. Bu haberlerin yan ısıra Anadolu'daki teknik imkânsızlıklar kâğıt bulma problemi ve sansür politikaları nedeniyle milli basın kendini savunamaz hale gelmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele döneminde basının önemini bildiğinden Sivas Kongresi sırasında *İrade-i Milliye* gazetesini çıkarmıştır.[2] Temsil Heyeti

[1] Anadolu basını hakkında detaylı bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu- Aysun Akan, *Mütareke ve Milli Milli Mücadele Basını*,(İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2019); Topuz Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018); Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007)

[2] İrade-i Milliye hakkında detaylı bilgi için bkz. Aytül Tamer, *İrade-i Milliye* (İstanbul: Tüstav, 2004)

Ankara'ya geldiğinde ise *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi yayın hayatına başlamıştı. *Hâkimiyet-i Milliye* 10 Ocak 1920'de yayın hayatına başlamış olup ilk nüshadan itibaren cephe haberlerini, işgallere karşı protesto telgraflarını yayınlamıştır.[3] *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yer alan haberler birkaç gün arayla *Albayrak* (Erzurum), *İstikbal* (Trabzon), *Açıksöz* (Kastamonu) gibi Milli Mücadele yanlısı Anadolu basının önemli gazetelerinde yer almıştır.[4] Dolayısıyla Anadolu basınının amiral gemisi Hâkimiyet-i Milliye gazetesidir. Bunun yanı sıra Anadolu Ajansının da kurulması gazetenin milli bir haber kaynağından beslenmesini sağlamıştır. Zira Milli Mücadele döneminde gazetelerin yegâne haber kaynağı yabancı ajanslar olup dünyadan elde edilen bilgilerde haber kaynağının bağlı bulunduğu ajansa göre değişebilmekteydi. Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletlerin kontrolünde hareket eden ajanslar haber konusunda da bilgi kirliliği yaşanmasına neden olmaktaydı. Böyle bir süreçte yurtta ve uluslararası arenada aleyhte çıkan olumsuz haberleri tekzip etmek TBMM'nin haklı mücadelesini duyurmakta en önemli araçlardan biri *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi olmuştur. Gazete ülke içindeki ayrılıkçı siyasi faaliyetleri de sayfalarına taşımıştır. Nitekim Pontus, Ermeni ve Bolşevik faaliyetler *Hâkimiyet-i Milliye*'nin nüshalarında ele alınan konular arasındadır.

Hâkimiyet-i Milliye'nin Değerlendirilmesi

Hâkimiyet-i Milliye'nin Pontusçu faaliyetleri ele almasını üç başlık altında toplayabiliriz. Mütareke basını ve azınlık basına karşı tekzip haberleri yayınlamak; Bu haberler aynı zamanda yurt dışında yayınlanan olumsuz haberlere de cevap niteliğindedir. İkinci olarak muhtelif Rum cemaat önderlerinin milli mücadeleyi destekleyen telgraf ya da görüşlerini içeren yazılara yer vermekti. Üçüncü olarak Pontus hareketi içerisinde bulunanları haberleştirmek. Bu tür haberler içerisinde casus ya da çete faaliyetlerinde bulunan kişilerin haberleri yapılmıştır. Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünden temin edilen belgelerle *Hâkimiyet-i Milliye* Pontus Meselesi konusunda başarılı yayın faaliyeti ortaya koymuştur.

Hâkimiyet-i Milliye yayınlarında Pontusçu faaliyetlerin bütün Rumları ya da Ortodoks cemaatini kapsamadığını Anadolu hareketine bağlı Rum cemaatinin de varlığını yayınları ile kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 23 Şubat 1921'de yayınlanan "Trabzon Rumlarının Makul Bir Hareketi" başlıklı haberde Trabzon Rumlarının Ankara Heyeti temsilcisinden başka hiçbir heyete temsil hakkı vermediklerini ifade eden yazı yayınlanmıştır.[5] Yazı Trabzon şehir ve havalisi Rum cemaati vekili namına Reisi Ruhani Peruderumus ile Millet Reisi

[3] Hâkimiyet-i Milliye, 10 Ocak 1920.

[4] Muhtelif haberlerde bu durumu gözlemlemek mümkündür. Buna örnek olarak Güney Cephesinde Maraş şehir harbinde görev alan hanımefendinin "kahraman bir hanım" başlığında verdiği mücadele haberi Hâkimiyet-i Milliye'de 6 Şubat 1920'de yayınlanmıştı aynı haber 8 Şubat 1920 tarihinde ise *Açıksöz*'de ve *Albayrak* gazetelerinde yayınlanmıştır.

[5] Hâkimiyet-i Milliye, 23 Şubat 1921

Kofidi'nin imzasını taşımaktaydı. Roma, Paris, Londra gibi başkentlerede telgrafla iletilen yazı aynı zamanda İç İşleri Bakanlığına ve Mustafa Kemal Paşa'ya da iletilmiştir.[6] Söz konusu yazı Londra'da toplanacak olan konferansta Trabzon Rumlarının temsilci olarak TBMM heyetini kabul ettikleri ifade edilmektedir. İfade edilen konferans I. İnönü muharebesi sonrasında toplanacak olan Londra Konferansıdır.

Kofidi, Trabzon ve havalisinin gerek tarihi gerek siyasi, ırki olarak hiçbir surette Ermenistan'a ait müzakereyi kabul etmediklerini bölgenin Türk ve Rum milletin müşterek vatanı olduğunu ifade etmekte; Müslüman vatandaşlarla sulh ve selamet içinde olduklarını, Türkiye'nin şerefli sancağı altında yaşamak milli medeni durumlarına katkı yaptıkları gibi Türklerin kendi haklarını müdafa ederken Rum vatandaşlarında haklarını koruyacaklarına inandıklarını, Türklerle edebi surette dost ve kardeş kalmanın bugünde yarında bizim için esas olduğunu beyan etmekteydi. Bu talepler doğrultusunda kongrede gerçekleşecek olan konferansta TBMM heyeti başkanı Bekir Sami Bey'in Trabzon ve Havalisindeki Rumları da temsil ettiği ilan olunmaktaydı.[7] Bu haber aynı zamanda New York Times'ın 10 Şubat 1921'de yayınladığı Pontus Rumları katlediliyor türündeki haberlere de cevap niteliğindedir.[8] Zira Anadolu Rumlarına karşı katliam olmadığı gibi Pontusçu faaliyetlerinin bütün Rum cemaatini kapsamadığı ilan edilmekteydi. Bu doğrultuda gazetede farklı yazılarda yayınlanmıştır. Yazıda imzası bulunan Kofidi(Kofidis) Trabzon Metropoliti Hrisanthos[9] yerine vekâleten görevi yürütmekte olup sonradan Pontus soruşturmasına dâhil edilerek Amasya'da İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştır.[10] Kofidi'nin cemaati adına yumuşak bir dil kullanmasında TBMM'nin düzenli ordusunun Batı Cephesinde elde ettiği başarılar sebep olarak gösterilebilir. Buna ek olarak TBMM'nin aldığı tedbirler de Pontus hareketi içinde yer alanların rahat hareket etmesini önlemiştir. TBMM, Pontus Hareketine karşı 9 Aralık 1920'de Merkez Ordusu kurmuş, kumandanlığına da Nurettin Paşa'yı atamıştır.[11] Pontus Çetelerine karşı etkili mücadele ortaya konmuştur. 1921 yılında Pontus çeteci sayısının 25000' e kadar

[6] Mesut Çapa, Veysel Usta, *Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, (Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 1995), s. 27

[7] Hâkimiyet-i Milliye, 23 Şubat 1921

[8] Küçüker, "Milli Mücadele Döneminde Yabancı Gazeteler Üzerinden Yürütülen Pontus Propagandası" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 37, 2015, s.389.

[9] Hrisanthos, Pontus meselesinin en ateşli savunucularındandır. Hrisanthos Gümülcine doğumlu olup Heybeliada Ruhban Okulu'ndan mezun olmuştur. Trabzon Metropoliti görevinde bulunan Hrisanthos Rus işgali döneminde Ruslardan edindiği silahları Rum çetelerine verdi. Hrisanthos yurt dışındaki temasları ile de Doğu Karadeniz'de Pontus devletinin kurulması için var güçle çalışmıştır. Bkz Bülent Atalay, "Hrisanthos'un Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, C. I, Yayına Hazırlayan Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, (Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları,12), s.599-602; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, III. (Ankara: TBMM Basımevi, 1985), s.398

[10] Kofidi Trabzon'da bulunan Pontus Muavenet ve İmdat Heyeti'nin merkezi yönetiminde müşavir olduğu anlaşılmış olup Amasya'da İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştır. Bkz. Sebahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 362

[11] Hadiye Yılmaz, "Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi", (Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 78.

ulaştığı düşünüldüğünde Merkez Ordusu kurmanın doğru bir adım olduğu ortaya çıkmaktadır.[12] Süreç içerisinde Pontus çeteleri bertaraf edilmiş, ele geçirilen çeteciler ise Amasya İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır.[13]

Hâkimiyet-i Milliye 1 Mayıs 1921'de Anadolu Rumları ve İstanbul Patrikliği başlığını taşıyan yazı yayınlamıştır. Yazıda İnebolu Rumlarının mühim bir telgrafnamesi açıklamasıyla devam etmiştir. Bu tür telgrafların gazeteye bir süreden beri geldiğini Anadolu'da önemli bir arzunun var olduğu ifade edilmektedir. Anadolu Rumlarının şimdiye kadar kendilerine yalnızca politik entrikalarla meşgul eden, sorundan başka bir şey getirmeyen İstanbul Rum Patrikhanesinden ayrılmak istediklerini belirten yazı yayımlandı. Bu mesaj önemlidir zira Pontus Meselesi patrikhane, metropolitan, kilise, şapel'e kadar uzanan dini kurumlar aracılığıyla yapılan propaganda ile yürütülmekteydi. Yazıda Anadolu Rumlarının İstanbul Patrikliğinden ayrılıp Anadolu'da bir Rum Ortodoks Patrikliği kurmak istediklerini gerek sahilde gerek iç kesimdeki Ortodoksların Türkçe konuştuklarını Rumca bilmediklerini adetleri inançlarının Türkçe olduğu ifade edilmiş.[14] Yazıda bahsedilen cemaate örnek olarak Gagauz Türkleri ya da Karaman Rumlarını gösterebiliriz. Gagauz Türkleri ve Karaman Rumları sonraki süreçte Türk ananelerini benimsemesine rağmen Ortodoks cemaatine mensup oldukları için mübadeleye tabi tutulmuşlardır.[15]

Hâkimiyet-i Milliye, Anadolu Rumlarının İstanbul Patrikliğinden ayrılmak arzusunun yeni bir fikir olmadığını I. Dünya Savaşı esnasında yeni bir cemaat, yeni bir patrikhane kurulmasının planlandığı ancak gerçekleşmediğini bu fikrin yeniden alevlendiği ifade etmektedir. Bu doğrultuda İç İşleri Bakanlığı'na, Anadolu Ajansına telgraflar gelmekte olduğunu söz konusu telgrafların Dış İşleri Bakanlığına ve Adalet Bakanlığına da sevk edildiğine de değinilmiştir. Bu tür telgraflardan birini yayınladıklarını dile getirmektedir. Telgraf İnebolu Rum Cemaati önderlerinin imzasıyla gönderilmişti. 30 Nisan 1920'de çekilen telgrafta "anane ve lisan itibariyle Türk olan bizler" Ortodoks mezhebini kabul etmiş Rum namı altında yaşayan kardeşlerimizden patrikliğin kışkırtmasından farklı yollara gidenler olduğu buna rağmen Türkiye Hükümetinden daima adil ve şefkatle muamele gördüklerini aktararak. Esas kardeşlerimiz olan Türklerle bir ve mesut yaşamak arzusundayız. "Anadolu'da bulunan bizim gibi kendilerine Rum namı verilen diğer bilumum kardeşlerimizin" isteklerinin aynı olduğuna şüphemiz yoktur ifadeleri bulunmaktadır. Kardeş milleti birbirinden ayırmaya son

[12] Aydın Özgören, *Osmanlı'nın Son Döneminde Pontus Rumları*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), s. 276.
[13] Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Pontus Meselesi Olaylar, Algılar ve Gerçekler*, Haz. komisyon, (Trabzon: K.T.Ü. Yayınları, 2010), s. 59.
[14] Hâkimiyet-i Milliye, 1 Mayıs 1921.
[15] Gagauz Türkleri ve Karaman Rumlarının Ortodoks mezhebinde oldukları için mübadeleye tabi tutulmalarını yakın tarihte Balkan Savaşları ve Milli Mücadele dönemindeki Müslüman olmayan unsurların takındıkları tavır nedeniyle oluşan önyargının sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Ayrıntı için Bkz. Mehmet Pınar, "Tek Parti Döneminde Gagauzlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/:12 (Ağustos 2017), s. 115.

zamanlarda ruhaniye sıfatı ile türlü taşkınlıklara felakete sürüklenmeye çalışan İstanbul Rum Patrikliği ile bugünden itibaren kesin olarak ayrılmaya Anadolu'da Türk Ortodoks Patrikliği kurma gayesinde olduklarını ilan etmişlerdi. İnebolu Rumları adına çekilen telgrafta dikkati çeken nokta Ortodoksluğu benimseyen cemaatin genel olarak Rum diye tarif edilmesiydi. İnebolu Ortodoks Cemaati adına çekilen telgrafta İstanbul Patrikhanesinin kışkırtması ile Ortodoks cemaatine mensup bazı kişilerin de yanlış yollara saptığı üzerinde durulmuştu. Bu durum tarihi belgelerle de ortaya konmuştur. Zira patrikhane Pontusçu faaliyetlerin en itici odak noktalarından biridir. Bu nedenle Lozan'da Türk Heyetinin müzakere ettiği önemli konulardan biri patrikhanenin İstanbul dışına çıkartılması isteği idi.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Lozan Antlaşması öncesinde Türk ve dünya kamuoyunda patrikhanenin ayrılıkçı faaliyetlerini ortaya koyan yayınlar yapmıştır. Bu doğrultuda Merzifon Amerikan Koleji kapatılması ve yapılan tahkikat sonucunda casuslardan elde edilen bilgi ve çalışma yöntemleri ifşa edilmişti. "Pontus Rum Cemiyeti Hafiyesi" nasıl başladı nasıl bitti başlığında dört nüshayı kapsayan yazı dizisi yayınlanmıştı. Merzifon Amerikan Kolejindeki soruşturmanın detaylarının yurt ve uluslararası kamuoyuna ilk duyurulduğu yer Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki bu yazı dizisi olmuştur. Elde edilen bilgiler daha sonra istihbarat raporlarıyla da detaylandırılarak TBMM'nin Matbuat ve İstihbarat Matbaasında 1922'de yayınladığı Pontus Meselesi adlı yayında da detaylarıyla ortaya konmuştur.[16] Hâkimiyeti Milliye 1921 yılının Mart ayındaki yazı dizisinde okuldaki Pontusçu faaliyetlerin 1904'den beri faal olduğu Anadolu'da Pontusçuların dâhili ve harici faaliyette bulundukları izah edilmişti.[17] Pontus Meselesinin çözümlenmesinde Merzifon Amerikan Kolejindeki soruşturmanın büyük katkısı oldu. 1904 yılında kolej içinde kurulmuş olan Pontus Kulübü, Amerika himayesi altında faaliyette bulunmuş olup Trabzon'dan Kayseri'ye kadar geniş sahada faaliyetler yürüttüğü anlaşılmış. Kolejde görev yapan Türkçe öğretmeni Zeki Efendinin kulüp hakkında açıklamalarda bulunur korkusuyla öldürülmesi neticesinde yapılan soruşturmada yer altı faaliyetleri ortaya çıkarılmaya başlanmış.[18] Soruşturmada elde edilen patrikhane fermanları, propaganda faaliyetlerinin nasıl olduğu, casus teşkilatının çalışma yöntemleri *Hâkimiyet-i Milliye*'de halka ilan olundu. Rum köylerinin çeteleri barındırmaya mecbur bırakıldığı, patrikhanenin propaganda faaliyetlerini sevk ve idare ettiği, her Rum köyünden ayinlerde para tahsil edildiği, kurulan teşkilat ile Fransa-Amerika gibi ülkelere günü gününe raporlar gönderildiği açıklanmıştı.[19] Rum çetelerinin Türk köylerine saldırmaya başladığı Yunan bandıralı gemilerin Karadeniz'de iletişim ve ulaşımda büyük rol oynadığı izah edilmişti. Yazıda

[16] *Pontus Meselesi*, Haz. Yılmaz Kurt, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 68, 1995).
[17] Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mart 1921.
[18] Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mart 1921.
[19] Hâkimiyet-i Milliye, 31 Mart 1921.

ayrıca "Vaftiz bir akrep" başlığında yirmi bir yaşlarındaki Rum kızın İstanbul'dan getirdiği evrakları Havza Metropolithanesine vereceği esnada yakalandığı yapılan soruşturmada Anadolu'yu Yunanlaştırmak Pontus Hükümeti meydana getirmek için bilgi belgeleri taşıdığı anlaşılmış olup tutuklandığı izah edilmişti.[20]

Pontus casuslarının Merzifon Amerikan Kolejinde görevler aldığı izah edilmişti. Casusların okul bünyesinde izcilik kulübü kurduğu, Damat Ferit'in de ayrılıkçı faaliyetlere destek olduğu açıklanmış. Nitekim İstanbul Hükümeti kontrolündeki Hilafet Ordusu Kumandanlığında görev almış olan Ali Hantelu, Çerkes Hasan dört beş ay kadar Rumlarla temasta bulundukları akabinde İstanbul'dan aldıkları emir gereğince Müslümanları milli hükümet aleyhine kışkırtmaya çalıştıkları ancak başarılı olamadıkları; Yine Pontusçu Nazmi adındaki bir casusun Havzada teşkilat kurmak maksadıyla harekete geçtiği esnada yakalandığı aktarılmıştı.[21] Yazıda "Gizli Kulüp" başlığında Merzifon Amerikan Kolejindeki faaliyetler aktarılmıştı. Milli Mücadele yıllarında Pontusçu faaliyetlerin sivil örgütlenmede kullandıkları yollardan biri de izci teşkilatları oluşturmaktı. Nitekim bu tür teşkilatlar Bursa, Bandırma, Kırklareli, Tekirdağ gibi yerlerde de kurulmuştu.[22] Bu faaliyetler Osmanlı Devleti tarafından da yakından takip edilmekteydi. 26 Ocak 1920 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderilen raporda azınlık okullarında izci eğitimi üstlenen kişilerin büyük kısmının yabancı orduda görev yapmış kişilerden oluştuğu izah edilmişti.[23] O dönemde kurulan okullar ve bu okullar bünyesinde bağımlı ya da bağımsız şekilde faaliyet gösteren muhtelif jimnastik, futbol, musiki, izcilik gibi kulüpler propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü yerlerdi. Mevcut oluşumlar yalnızca Pontus değil Ermeni, Bolşevik propagandanın da yapılmaya çalışıldığı yerlerdi.[24] Nitekim Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu müfettişiyken meselenin ciddiyetini fark ederek müşahede ettiği durumları raporlarla İstanbul Hükümetine bildirmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran 1919'da Harbiye Nezaretine yazdığı raporda tezkere alarak memleketlerine dönmek üzere yola çıkan yedi askerin Merzifon'un Mahmutlu köyünde mola verdikleri esnada muhtarın oğlu Kıryaki, Vasıl Yorika Savaoğlu İstefano, Papaz oğlu Borka ve Hacı Paşalıoğlu Kara Vasil'in yanlarına otuz kadar Rum eşkıyası alarak askerlerin altısının katledildiğini bir Mehmetçiğin Merzifon'a kaçabildiğini izah etmişti. Rum komitelerinin ve Hristiyan Rumların Müslümanlar aleyhindeki gasp ve imha siyasetinin devam etmekte olduğu, birçok cani olayın Müslümanlara atfedildiği, Mahmutlu köyündeki cinayetlerin bunun bir kez daha ortaya çıkardığını ortaya koymuştu.[25]

---

[20] Hâkimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1921.
[21] Hâkimiyet-i Milliye, 7 Nisan 1921.
[22] *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918- 1922,* Haz. Ahmet Tetik, (Ankara: ATASE, Cilt I, 2009), s. 48.
[23] *Arşiv Belgeleriyle Rum,* s. 160.
[24] Milli Mücadele yıllarında Bolşevik faaliyette bulunmak maksadıyla Trabzon'a gelen Komünist Parti üyesi Abdülkadir raporunda İdman Ocağındaki gençler arasında propaganda yapmaya çalıştığını izah etmektedir. Bkz. Dönüş Belgeleri-2, Çeviren Yücel Demirel, (İstanbul: Tüstav Yayınları, 2004) s.166.
[25] *Arşiv Belgeleriyle Rum*, s. 39.

Mustafa Kemal Paşa'nın erken dönemde bu tür olaylara tanıklık etmesi Pontus faaliyetlerine karşı ilerleyen süreçte etkili tedbirler almasını sağlamıştı. Nitekim Merzifon Amerikan Kolejinde yapılan soruşturma ciddiyetle yürütülmüş elde edilen bilgi belgeler kamuoyu ile paylaşılmıştır.

Merzifon Amerikan Koleji Pontus meselesinin öncülüğünü yapmıştır. Nitekim kolejde yapılan aramalarda tarihi 1904 yılına kadar uzanan belgelere rastlanmıştır. Ayrıca mühürlü mecmualar, haritalar, bayraklar, silahlar ele geçirilmiştir. Kolejde Pontusçu faaliyetlerde görev almak üzere gizli bir birlik oluştuğu bu birliğin son mevcudunun seksen beş kişiden oluştuğu, teşkilatın idaresini ise altmış beş yaşlarında askerliğini yapmış olan bir Rum olduğu ifade edilmişti. Bu kişinin otuz beş seneden beri Rum Kulübü idaresinde görev aldığı, okul açıldığından beri Pontus Teşkilatında çalıştığı ifade edilmişti. Yazıda izcilik adı altında çete ve askerlik teşkilatı hakkında bilgiler verildiği talimler yapıldığı aktarılmakta; Ayrıca çete kıtalarının fotoğraflarının da ele geçirildiği Merzifon Amerikan Kolejindeki bütün faaliyetlerin ortaya çıkarıldığı izah edilmişti.[26] Bakanlar Kurulu kararıyla yapılan soruşturma detayları da Amerikan temsilcisi Amiral Bristol'e bildirilmişti. Hükümetin samimiyetinin kötüye kullanıldığı Türk Hükümeti aleyhinde bazı Amerikan vatandaşlarının faaliyette bulundukları bu durumun devlet prensipleriyle bağdaşmayacağı açıkça ifade edilmişti. Buna mukabil TBMM okulda görev yapan Mösyö Komisi tahkikat sonucu cezalandırmak yerine sınır dışı etmiştir.[27] Kolej müdürü ile Samsun'da bulunan Amerikan temsilcisi arasında sürekli temas olduğu, ele geçen kulüp tüzüğünden de Rum gençlerin Karadeniz kıyılarında Yunan Hükümeti kurulması için çalışmak gayesinde oldukları anlaşılmıştı.[28] Seri şekilde gerçekleştirilen soruşturma neticesinde Pontus faaliyetlerinin odak noktasında olan Merzifon Amerikan Koleji kapatılmış, süreç *Hâkimiyet-i Milliye*'de detayları ile okuyuculara aktarılmıştı. Milli Mücadelenin önder kadrosu elde ettiği bilgi ve belgeler neticesinde Lozan Konferansı görüşmelerinde Türk heyetinin üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardan biri yabancı okullar olmuştur. Özelikle Fransa'nın karşı çıkmasına rağmen yabancı okulların kapatılması uluslararası düzeyde kabul edilmiştir. TBMM'nin bu haklı talebinde ısrarcı olması Milli Mücadele döneminde elde ettiği tecrübelere dayanmaktadır.

Hâkimiyet-i Milliye'de 1922 yılının Mart ayında "Pontus Meselesi ve Safahatı" başlığını taşıyan yazı dizisi yayımlanır. Yazı dizisi altı nüshada yer almış olup Pontus hareketinin gelişimini, ele geçen bilgi ve belgelerin aktarılmasını ayrıca soruşturma süreçlerini içermektedir. Yazıda Samsundaki toplantılar neticesinde Anadolu Rumları İdare Merkezi Komitesi meydana getirildiği on beş maddelik nizamname kabul edildiği aktarılmakta. Gizli toplantılar yapıldığı bunları açığa çıkaranların ise gizli mahkemelerce cezaya tabi olacağı, İncil üzerine yemin

[26] Hâkimiyet-i Milliye, 7 Nisan 1921.
[27] *Pontus Meselesi*, s. 378.
[28] *Pontus Meselesi*, s. 378.

edilmek suretiyle komiteye kabul olunduğu, yirmi yaşını geçenlerin silahlandırılacağı, cemiyetin ihtiyaçları için para toplayabileceği aktarılmaktadır.[29] Ayrıca Yunanistan'dan gönderilen silahlar metropolidhaneler, konsolosluklar, patrikhane vasıtasıyla Karadeniz limanlarına ulaştırıldığı, güçlü bir haberleşme ağının da kurulduğu anlaşılmıştır. Pontus davasının mütareke süreciyle beraber açıktan açığa yürütüldüğü, hareketin liderliği konusunda ise bazı merkezlerin öne geçtiği belirtilmektedir.[30] Bir taraftan Batum Pontus Heyeti diğer taraftan Paris'teki Pontus Cemiyet Merkeziyesi Umumisi ile çok yönlü hareket söz konusu olduğu altı çiziliyor. Pontus hareketinde özellikle Giresun Belediye Başkanı Kaptan Yorgi'nin[31] oğlu Konstantin Konstantinidis ile Trabzon Metropolidi Hrisanthos'un ön planda olduğu ifade edilmektedir. Pontus davasının en faal iki üyesi yurt dışında yaptıkları faaliyetlerle Pontus meselesini uluslararası boyuta taşıma gayreti içinde olmuşlardır. Konstantinidis; Paris, Londra, Marsilya gibi şehirlerde Pontus davası için toplantılar organize etmiş olup Hrisanthos'u ise Ortodoksluğun en büyük makamı patrikliğe aday göstermiştir. Hrisanthos'ta Avrupa'dan Rusya'ya kadar seyahat ederek Rusya'dan Rum muhacirlerin Anadolu'ya sevkine uğraşmış. Ayrıca Hrisanthos, Paris Barış Konferansında patrikhaneyi temsil eden heyet içinde yer alarak 22 Mayıs 1919'da Konferansta sunduğu muhtırada[32] Trabzon, Samsun, Sinop, Amasya, Şebinkarahisar'da Rum nüfusunun altı yüz bin olduğunu bu sayıya Rusya'ya giden muhacirlerin eklendiğinde sekiz yüz elli bin kişilik nüfusa tekabül ettiğini iddia ederek nüfus oranıyla bu toprakların Pontus hareketine ait olduğunu açıklamıştı.[33] Hâkimiyet-i Milliye bu iddialara karşılık Karadeniz'deki belli başlı şehirlerdeki resmi nüfus oranlarını paylaşmıştır. Verilen nüfus oranlara bakıldığında Rum nüfusunun Müslüman nüfusa oranla oldukça az olduğu ortaya konup Hrisanthos'un iddiaları çürütülmüştür.[34]

Yazı dizisinde dikkat çeken bir unsurda metropolidhaneler arasındaki bağlantılarla Rum çeteleri arasındaki ilişkilerdir. Bu doğrultuda verilen örnekler arasında 1918 Aralık ayında Gümüşhane'de kurulan Rum İttihat Cemiyeti hakkında bilgi verilmektedir. Gümüşhane'deki cemiyetin Trabzon Metropolidi Hrisanthos'a aza göndererek Trabzon Rum İttihat Cemiyetinin bir şubesi olmayı kabul ettiklerini bildirmektedir. Bu doğrultudaki mektuplaşmalar gazeteye taşınmıştır. Metropolidhanelerin çetelerle bağlantısına örnek olarak Samsun'da Kurugökçe, Taflan, Karadere köyleri ve havalisinde bulunan Rum çetesi lideri

[29] Hâkimiyet-i Milliye, 10 Mart 1921.
[30] Hâkimiyet-i Milliye,10 Mart 1922.
[31] Kaptan Yorgi on dokuz yıl boyunca Giresun'da belediye başkanlığı yapmış olup fındık ticareti gibi ekonomik alanlarda şehrin ekonomisinde söz sahibidir. Ayrıntı için bkz. Sezai Balcı, *Giresun Rumları ve Gayri Müslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*,(İstanbul: Libra Yayınları, 2012).
[32] Hrisanthos'un konferansa sunduğu muhtıra için bkz. Usta Veysel. "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, 6/2, (Bahar 2011), s. 975-976.
[33] Hâkimiyet-i Milliye,10 Mart 1922.
[34] Karadeniz şehirlerinde salnameleri (1869/1904) dayalı olarak yapılan nüfus değerlendirmesinde de Rum nüfusun Müslüman nüfusa oranla oldukça az olduğu görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, (Trabzon: Serender Yayınları, 2001), s. 140-147.

Yorgi'nin Samsun Metropolidine gönderdiği mektup bulunmaktadır. Yorgi faaliyetlerinden ötürü kovuşturmaya tabi tutulduğu köşeye sıkıştığını belirterek Samsun Metropolidinden yardım isteyerek "siz benden daha iyisini bilirsiniz, nasıl hareket edelim" diyerek tavsiye istediği aktarılmaktadır.[35]

Hâkimiyet-i Milliye'de örgütlenmenin sadece cemiyet ve çete faaliyetiyle sınırlı kalmadığı Pontus Alayları şeklinde birlikler kurulduğunu da açıklanmıştır. 1919 yılının son aylarında Selanik'te Osmanlı Rumlarının Pontus Alaylarını kurmayı başladığı bilgisi verilmektedir.[36] Nitekim bunu takiben Kafkasya'da da aslen Rum olan General Ananyas kumandasında Pontus Alayı teşkil edilmiş, bunu duyan Konstantinidis'de, Hrisanthos vasıtasıyla generale hürmet ve teşekkürü bildiren bir mektup yazdığı ifade edilmişti.[37] Bu tür mektuplaşmalar Kafkasya, Karadeniz, Avrupa arasında etkin bir haberleşme ağı kurulduğunu ispatlamaktadır. Kafkaslarda kurulan Pontus Alayı Bolşeviklerin bölgeyi işgal etmesi üzerine dağılmıştır.[38] Pontus hareketi başarılı olsaydı bu alayın hareket merkezinin Karadeniz olacağı göz ardı edilmemelidir. Yazı dizisinde askeri birliğin yanı sıra Pontus bayrağı hakkında da bilgiler verilmişti. Merzifon Kolejinde bulunan bayrak hakkında şu bilgiler verilmişti. Bayrak zeminin mavi olduğu beyaz yazıyla Rumca(Pontus) yazdığı, bayrağın göndere çekilecek kısmında sarı daire olduğu içerisinde Rumca Pontus Cemiyeti ibaresi yazmakta olup iç içe geçmiş ikinci beyaz dairede okuldaki edebiyat, musiki, idmanı temsil eden şekiller olduğu aktarılır.[39] Hâkimiyeti Milliye yazı dizisinin son nüshasında Amasya Samsun gibi muhtelif yerlerdeki Rum çetecilerinin işlediği vahşi cinayetler hakkında detaylar verilmektedir. Bu cinayetlerin nerede, ne zaman nasıl işlendiği konusunda aktarımlar yapılmıştır. Böylece ulusal ve uluslararası arenada Anadolu'daki vahşetin gerçek sorumlarının kim olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Yazı dizisinde Pontus meselesinin mahkeme süreci hakkında da bilgiler verilmektedir. Pontus meselesi mahkemede başlığını taşıyan yazıda 1921 yılının Ağustos ayında Amasya'da mahkemenin kurulduğu, Karadeniz'in muhtelif bölgelerinden yüzlerce kişinin yargılandığı daha sonra İstiklal Mahkemesinin Samsuna taşındığı izah edilerek mahkemenin adil ve merhametli olduğu izah edilmişti.[40] Askeri ve adli tedbirlere ek olarak Karadeniz'de eli silah tutan 15-50 yaş arasındaki Rumların Karadeniz kıyılarından uzaklaştırılmasına karar verilmiş, Bu karar Haziran 1921'de yürürlüğe girmiştir.[41]

---

[35] Hâkimiyet-i Milliye, 13 Mart 1922.
[36] Hâkimiyet-i Milliye, 17 Mart 1922.
[37] Hâkimiyet-i Milliye, 17 Mart 1922.
[38] *Pontus Meselesi*, s. 121.
[39] Bu şekiller arasında baykuş, keçi tasviri olduğu ifade edilmekte. Hâkimiyet-i Milliye, 17 Mart 1922; Bayrağın görseli ise TBMM yayındaki Pontus kitabında bulunmakta Baykuş'un edebiyatı, keçi boynuzu şeklindeki tasvirin mitolojik müzik aleti olan lir'ifade ettiği yorumu yapılabilinir. Resim için bkz. *Pontus Meselesi*, s. 423.
[40] Hâkimiyet-i Milliye, 28 Mart 1922.
[41] *Pontus Meselesi*, s. 398.

Alınan çok yönlü tedbirler neticesinde 1922 yılına gelindiğinde Pontus meselesi etkisiz hale getirilmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi Pontus meselesiyle ilgili bir değerlendirmeyi de 4 Eylül 1922 tarihli yazıda yapmıştır. Yazının konusu Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan Pontus meselesi adlı kitabın tanıtımı niteliğindeydi. Pontus cinayetlerinin kadın, çocukları öldürmekten geri durmadığını; Rum eşkıyaların Avrupa devletleriyle haberleşmeleri, Metropolithanelerin Rum teşkilat merkezleriyle yazışmaları bunlara ek olarak Pontus çetelerinin resimleri ve hükümetin bu faaliyetlere karşı aldığı tedbirlerin kitapta bulunduğu okuyucuların bu mesele ile ilgili birçok bilgiye sahip olabileceği izah edilmekteydi.[42] Bu kitap aynı zamanda patrikhane tarafından propaganda maksadıyla yazılan Siyah Kitaba[43] cevap niteliğindedir.

Sonuç

Milli Mücadele yıllarında Anadolu çok yönlü Pontus hareketine maruz kalmıştır. Yunanistan'ın kuruluş sürecinde komitacılık, çete, propaganda faaliyetleri ve Etnik-i Eterya gibi örgütlerin etkili çalışmalarının Balkan coğrafyasındaki sonuçları Osmanlı Devletinde toprak kayıplarına neden olmuştur. Bu hareketlerin benzeri Doğu Karadeniz'de Pontus faaliyetleriyle hayata geçirilmeye çalışıldı. Pontus hareketi içinde olanların II. Meşrutiyetin ilanı ve Mütareke dönemi diye adlandırılan Mondros Ateşkes Antlaşması sürecindeki siyasi ortamdan yararlandıkları anlaşılmaktadır. TBMM savaş yüküyle uğraşırken cephe gerisinde terör faaliyetleriyle[44] oluşan hassas durumu şeffaf bir şekilde çözmeyi başarmıştır. Çetecilerin yargılanmasında adil davranılmaya çalışılması yanında suç teşkil eden durumların kanıtları gazete aracılığıyla dünyaya duyurulmuştur Hâkimiyet-i Milliye Pontus meselesinin gelişimini, casusluk ve çete faaliyetlerini ortaya koymuştur. Gazetede Pontus meselesinin siyasi çıkar güden kişilerin hırslarıyla yükseltildiği, bu hareketin bütün Ortodoks cemaatini kapsamadığı yönünde mesajlar da verilmiştir. Bu mesajların yurtta ve uluslararası arenada yankılanmasını sağlayan yegâne unsurların başında Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin yayın politikası gelmektedir.

[42] Hâkimiyet-i Milliye, 29 Eylül 1922.

[43] Siyah Kitap Patrikhane tarafından 1920 yılında yazılmaya başlanmış olup Türklerin yaptığı sözde mezalimini anlatan efsanelerle dolu kitaptır. Ayrıntı için Bkz. *Pontus Meselesi*, s.44.

[44] Anadolu'daki Yunan mezalimi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Haz Komisyon, (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1996)

KAYNAKÇA

Açıksöz

Albayrak

Hâkimiyet-i Milliye

Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922, C.I, Haz. Ahmet Tetik, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara Genel Kurmay Basımevi 2009.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II, Haz. Komisyon, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, 1996.

Alan, Gülbadi. "Amerikan Board Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Pontus Meselesi Olaylar, Algılar ve Gerçekler*, Haz. komisyon, Trabzon: K.T.Ü. Yayınları, s.37-66, 2019.

Balcı, Sezai. *Giresun Rumları ve Gayri Müslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, İstanbul: Libra Yayınları, 2012.

Çapa, Mesut, Usta Veysel. *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, 1995.

Çapa, Mesut. *Pontus Meselesi*, Trabzon: Serender Yayınları, 2001.

Dönüş Belgeleri-2, Çeviren Yücel Demirel, İstanbul: Tüstav Yayınları, 2004

Kocabaşoğlu, Uygur – Akan Aysun. *Mütareke ve Milli Milli Mücadele Basını*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2019.

Yüksel, Küçüker. "Milli Mücadele Döneminde Yabancı Gazeteler Üzerinden Yürütülen Pontus Propagandası" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı: 37, 2015, s.384-397.

Pınar, Mehmet. "Tek Parti Döneminde Gagauzlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII, 2017, s. 96-119.

Pontus Meselesi, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 68, 1995.

Özel, Sebahattin. *Milli Mücadele'de Trabzon*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Özgören, Aydın. *Osmanlı'nın Son Döneminde Pontus Rumları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Özkaya, Yücel. *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921),* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.

Tamer, Aytül. İrade-i Milliye, İstanbul: Tüstav, 2004.

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, III. Ankara: TBMM Basımevi, 1985.

Usta Veysel. "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, Volume 6/2,Spring 2011, s. 975-976.

Yılmaz Hadiye. "Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi", (Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

YIKARAK İNŞA ETMEK: TRABZON ŞEHRİNİN FİZİKSEL GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR TERSTEN OKUMA DENEMESİ

Ömer İskender Tuluk

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü/

Prof. Dr./otuluk@ktu.edu.tr)

Deniz Bayrak

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü/

Arş. Gör./denizbayrak@ktu.edu.tr)

Özet

"İnşa" etmenin bir aracı olarak "yıkma" eyleminin kentsel ölçekte en çarpıcı ve dramatik örneklerine 1950'li yılların İstanbul'unda rastlandığını iddia etmek abartılı olmasa gerek. Dönemin aktörlerinin önderliğinde şehrin modernleşmesi adına girişilen pek çok inşa, çoğu durumda ciddi bir yıkımın ardından gelmiştir. Görkemli Osmanlı geçmişinin maddi kanıtı eski payitaht İstanbul'u yeniden inşa etmek, sadece dönemin yerel yönetimi için değil siyasi iktidarın da en önemli emellerinden birisi olmuştur. Rahat akan bir trafik için modern bir yol ağı ve şehrin modern standartlara kavuşması gayesi, artan yıkma eylemlerinin sebebi olarak görülmüştür. İstanbul'un Avrupa'ya açılan ucu olarak görülen Londra Asfaltı, yeni açılan on şeritli Vatan Caddesi, genişletilen Millet ve Ordu Caddeleri uğruna tarihi değeri olan pek çoğuyla birlikte binlerce yapı, dönemin popüler ifadesi ile "kör kazma"ya kurban edilmiştir. Muhafazakâr bir zihin dünyasına sahip dönem iktidarı, imar faaliyetleri söz konusu olduğunda oldukça cömert davranmış, şehri güzelleştirmek amacıyla yıkmaktan çekinmemiştir.

Benzer bir durumun göreceli olarak Trabzon için de geçerli olduğunu, pek çok yıkımın şehrin yeniden inşası uğruna çeşitli dönemlerde gerçekleştirildiğini söylemek yanlış olmaz. Rusların, işgal döneminde askeri hedefleri için, dönemin tanıklarına göre birkaç mahalle yok edilerek açtığı bugünkü Maraş Caddesi, bunun en çarpıcı örneklerindendir. 1950'li yıllarda dönemin yerel yöneticilerince şehrin modernleşmesi adına yapılması gereken bir fedakârlık olarak görülen yıkma eylemlerinin geri planındaki zihniyet dünyasını, bir belediye azasının "İmar yıkmakla olur. Biz bu şehri baltalamazsak hiçbir şey yapamayız." sözleri açıkça ortaya koyar. Şehir sakinlerinin hafızalarında hala yer tutan Sinema binasının yıktırılması, St. Gregory kilisesinin yıkılması, Ayvasıl Kilisesi'ni yıkma girişimleri, Maraş Caddesi'ndeki yol çalışmaları sebebi ile yıkılan binalar, İskender Paşa Camii Medresesi'nin yıkılması, Kavak Meydanı mezarlığının kaldırılması, uzun süre dönemin yerel yönetimi ve basınını da meşgul eden, şehrin yeniden imarı ve inşası için yıkma hoyratlığının en çarpıcı örnekleri olarak dikkati çekerler.

Bu çalışma söz konusu örnekler çerçevesinde; "yıkarak inşa etme" temel felsefesinin Trabzon şehrinin fiziksel gelişimindeki rolünü irdelemeyi, meseleye dönemin aktörlerinin zaviyesinden bakmayı ve

dolayısıyla Trabzon şehri bağlamında bir zihniyet okuması yapmayı hedeflemektedir. Bu çalışma aynı zamanda şehir ve mimarlık tarihinin sadece yapım ve inşalar üzerinden değil, yıkma ve yok etmeler üzerinden de yazılabileceği üzerine bir tersten okuma denemesi olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yıkmak, İnşa etmek, Şehir tarihi, Yerel tarih, Trabzon.

Abstract

It won't be an exaggeration to claim that the most striking and dramatic examples of the process of "destruction" as an instrument of the activity of "building" were seen in Istanbul, the 1950s, on an urban scale. Many building activities conducted under the leadership of the agents in that period, was after serious destruction in most cases. To rebuild the old capital İstanbul which is the proof of the magnificent Ottoman past, was one of the most important ambitions of not only the local government of the period but also of political power. A modern road network for smooth traffic flow and the goal of the city meeting modern standards has been seen as the reason for increased destruction processes. The London Asphalt which is seen as the edge of Istanbul opening to Europe and many of its historical value were sacrificed for the sake of the expansion of Millet and Ordu Streets and the ten-lane newly opened Vatan Avenue, to "blind digging" with the popular expression of the period. The political power of the period, which has a conservative world of mind, was very generous when it comes to zoning activities and has not hesitated to destroy the city in order to beautify it.

It would not be wrong to say that a similar situation is also relatively valid for Trabzon and that many destructions were conducted in various periods to rebuild of the city. The most striking examples of this are today's Maraş Street, which the Russians opened for their military targets during the occupation period by destroying several neighborhoods according to the witnesses of the period. In the 1950s, the mental world behind the destruction actions, which was seen as a necessity in order to modernize the city by the local administrators of the period, has revealed by the expressions of a member of the municipality: "If we cannot undermine this city, we cannot do anything." The destruction of the cinema building, the collapse of the St. Gregory Church, attempts to demolish the Ayvasıl Church, the buildings destroyed due to road works on Maraş Street, the destruction of the İskender Pasha Mosque Madrasa, the removal of the Kavak Square cemetery is still in the memories of the city residents. These destructions attract attention as the most striking examples of destruction rudeness for the rebuilding and re-planning of the city which also occupies the local administration and press for a long time.

This study aims to examine the role of the philosophy of "building by destruction" in the development of Trabzon city, to look into the subject through the angle of the actors in the period, hence, to make a mentality reading within the context of Trabzon city. This study will also be an attempt to read in reverse that city and architectural history can be written not only through construction and building but also through demolitions and destructions.

Keywords: Destruction, Building, City history, Local history, Trabzon.

Giriş

Kentsel ölçekte "yeniden inşa" etmenin yegâne koşulu "yıkmak" mıdır?[*] Türkiye şehircilik tarihleri bağlamında bu soruyu olumlamak, "hayır" demekten daha kolay görünür. Her şeyden önce değişimin şehirlerin doğal döngüsünün bir parçası olduğuna ilişkin yaygın bir kanaat hâkimdir. Hatta temelde yıkmakla yapmanın içsel bir bağlantısı bile vardır ve aslında değişimin bizatihi kendisidir, yıkarak yapmak.[1] Ancak aksini iddia etmek, bir başka deyişle şehirleri yeniden

[*] Arşivindeki bazı yerel gazeteleri bizimle paylaşan Öğr. Gör. Veysel Usta'ya teşekkür ediyoruz.

inşa etmenin yıkmak dışında başka çözümlerinin de olabileceğini güçlü kanıtlarla savunmak dahi, Türkiye yakın dönem şehir tarihlerinin yıkarak inşa etmenin çarpıcı örnekleriyle dolu olduğu gerçeğini değiştirmez.

12 Nisan 1939 tarihli Trabzon belediye meclisi oturumunda, şehircilik mütehassısı Lambert'in hazırlamış olduğu imar planı üzerine yapılan tartışmalar arasında, belediye azası Şevki Savaşçı'nın, "*İmar yıkmakla olur. Bir memlekette yıkmak olma(z)sa imar da olmaz. Biz bu şehri baltalamazsak hiçbir şey yapamayız*." sözleri, özellikle 1950'li yıllarda dönemin yerel yöneticilerince şehrin modernleşmesi adına yapılması gereken bir "fedakârlık" olarak görülen "yıkma" eylemlerinin geri planındaki zihniyet dünyasını açığa çıkarması bakımından önemlidir. Oturumun asıl mevzusu, Lambert Planına göre "birinci derecede" yıktırılması gereken Sinema binasıdır. Plana göre Belediye Meydanı'nın ortasında yer alan Millet Bahçesi'ne bir Atatürk heykeli önerilmiştir ve başka pek çok yerde uygulandığı gibi anıtın çevresinin açılması gereklidir. İmar planı avan projesine ve raporuna göre evvelemirde de bu meydandan işe başlanacaktır ve meydanın bir kenarında da Sinema binası bulunmaktadır.[2]

Dönemin reis vekili Bahri Doğanay Sinema binası ve müştemilatının neye mal olursa olsun yıktırılması taraftarıdır. Hatta bu binalar Belediyeye yıllık 3000 lira varidat getirmesine karşın bunu başka yerlerden karşılamaya çalışılacağını, bu mümkün olmasa dahi imar planının uygulanması için bu yapıların derhal yıktırılması gerektiğini belirtmiştir. Söz alan Tevfik Yunusoğlu, zaten maddi sıkıntı içerisinde olan Belediyenin acele bir kararla kira gelirinden de olması taraftarı değildir ve kesin imar planının beklenmesi gerektiği düşüncesindedir. Burhan Oğuzlu da aynı görüştedir. Oğuzlu'ya karşı Şevki Savaşçı'nın kurduğu şu cümleler ise dikkat çekicidir: *"Bu memleketi kurtaran bir şahıs ortaya atıldı, tek başına meydana çıktı. Yanına yirmi kişi iltihak etti. Memleketi kurtardılar. Onun buraya dikeceğimiz bir heykeli için belediyenin üç bin lira zarar etmesi mevzubahis olamaz."*[3]

Söz konusu tartışmaların özünde şehrin imarına ilişkin çabaların yattığı açıktır. O yılarda -henüz kesinleşmemiş olsa da- hâlihazırdaki imar planı yıkıma ilişkin en meşru dayanağı oluşturmaktadır. Plana göre söz konusu yapı ve müştemilatının ortadan kaldırılması durumunda Millet Bahçesi'nin doğusundan geçen yol genişleyecek, şehir bu noktada rahatlayacaktır. Dahası, Sinema'nın sağır batı cephesi bahçeye baktığından Atatürk heykeli için çirkin bir arka yüzey oluşturan bu binadan da kurtulmuş olunacaktır.

---

[1] Uğur Tanyeli, *Yıkarak Yapmak - Anarşist Bir Mimarlık Kuramı İçin Altlık*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), s.1, 213.

[2] Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 12.4.1939 tarihli oturum.

[3] Burhan Oğuzlu "Müzakere mevzuunun başka mecralara dökülmesine mahal yoktur. Teklifin burada müzakere mevzuu, salahiyet meselesidir. Para meselesi değildir." diyerek karşılık vermiştir. Bunun için bkz.: Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 12.4.1939 tarihli oturum.

Ancak meselenin sadece basit bir imar uygulaması olmadığı açıktır. Atatürk heykelinin bir an önce dikilmesi onur meselesidir ve bunun önüne geçecek herhangi bir duruma da tahammül bulunmamaktadır.[4] Nitekim varidat meselesi gündeme geldiğinde Şevki Savaşçı'nın Atatürk'ün manevi varlığı üzerinden yıkıma ilişkin bir meşruiyet arayışı bunun en belirgin göstergesidir.[5] Öyle anlaşılır ki modern bir şehir inşa etmek için yıkım kararının arka planında sadece imar uygulaması yatmamaktadır. Dönemin ideolojik ikliminin etkisi de yabana atılmayacak boyuttadır. Bir başka deyişle, burada, at başı giden imar uygulaması ile ideolojik temsiliyet beklentisi Sinema binasının "feda edilmesi"nin en güçlü ve meşru dayanaklarını oluşturmaktadır.

Bu tür bir "modern şehir yaratma" ikbali sadece Trabzon ile sınırlı değildir. Çok daha çarpıcı örneklerine 1950'li yıllarda, Menderes dönemi İstanbul'unda karşılaşmak mümkündür. İmar denince yapımdan çok yıkımın anlaşıldığı bu dönemin en belirgin özelliği[6], başbakanla belediye başkanının iç içe geçmesi, bir başka deyişle devlet olanaklarının doğrudan merkezi otorite aracılığıyla İstanbul'un "imarı"na tahsis edilmesi, dönem hükümetinin kimi zaman ideolojik temsiliyetinin İstanbul üzerinden sahaya sürülmesidir.[7] İstanbul'a ilginin nedeni sadece şehrin ciddi imar sorunları da değildir. Cumhuriyet'in İstanbul düşmanlığı getirdiğine olan inanç, Demokrat Parti döneminin kadim başkente öncelik verme eğiliminin en güçlü gerekçesi olmuştur.[8] Ancak böylesine bir ideolojik temsiliyet arayışı kendi içinde ta baştan çelişik bir profil sergilemektedir. İdeolojik söylemini "muhafazakâr" bir terminoloji üzerine inşa eden dönem hükümeti, İstanbul'la ilgili aldığı pek çok kararda "muhafaza" etmekten epeyce uzaklaşmış, modern bir şehir tahayyülü uğruna girişilen pek çok inşa, çoğu durumda görkemli Osmanlı geçmişinin maddi kanıtı eski payitahtta ciddi bir yıkımın ardından gelmiştir (Figür 1).

Eylül 1956 ile 27 Mayıs 1960 darbesine kadar süren Menderes'in İstanbul'daki dört yıllık imar operasyonu her şeyden önce gerçekte bir Yapı-Yollar Kanunu" anlayışının Prost Planı üzerine giydirilmesinden ibarettir. Daha açık ifadeyle tüm imar anlayışı meydanları genişletmek, yolları ve bazı anıtların etrafını açmak gibi derinliği olmayan uygulamalarla sınırlıdır. Menderes'in hayalinde şehir trafiğini günün her saatinde tıkayan Aksaray, Beyazıt, Eminönü, Karaköy, Tophane, Taksim gibi kadim meydanları genişletmek, İstanbul'un en ücra köşelerini aynı standartlarda yollarla birbirine bağlamak vardır. Örneğin Topkapı, Boğaz'a aynı mükemmeliyette yollarla bağlanacak; Süleymaniye'ye gidecek muazzam bir yol açılacak, etrafı "parklanarak" cami bütün haşmetiyle

[4] Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 1.11.1934 tarihli oturum.
[5] Veysel Usta ve Ömer İskender Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2017), s. 212.
[6] Burak Boysan, "Caddeler", *NTV İstanbul Ansiklopedisi*, 2010, s. 278.
[7] İlhan Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2009) s. 167.
[8] Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 168 ve Doğan Kuban, "Cumhuriyet İstanbulu", *NTV İstanbul Ansiklopedisi*, 2010, s. 80.

ortaya çıkarılacaktır.[9] Ancak bunun ciddi bir istimlakle gerçekleştirilebileceği ve doğal olarak kadim başkentin çoğunluğu Osmanlı dönemine ait pek çok eski yapının ortadan kalkması anlamına geleceği de açıktır. Nitekim öyle de olmuş, dahası; plansız, alelacele, el yordamıyla, Karayolları mühendislerinin kimi zaman alanda aldıkları kararlarla açtıkları yollar tahribatın boyutunu daha da artırmıştır.[10]

İstanbul imar operasyonlarının bir başka ilginç yanı da, uygulamaların kişiselleştirilmiş olmasıdır. Menderes'in doğrudan kontrol ettiği 4 yıllık imar uygulamalarını hayatının en önemli işi olarak gördüğü belirtilmiştir.[11] İstanbul'da yapılanlar prestij olarak görülmüş, bu prestijin paylaşılması Demokrat Parti yöneticileri arasında adeta bir yarışa dönüşmüştür. Dahası, partinin ileri gelenlerinin özel olarak ilgilendikleri projeler dahi vardır.[12]

Figür 1. Karaköy Meydanı'nda yapılan yıkımlar, Ara Güler (1958)'den aktaran: Sinan Meydan, "İstanbul'a İhanetin Tarihi", Güncelleme Tarihi 17 Haziran 2009, Erişim Tarihi 13 Mart 2020.

Ancak deyim yerindeyse, İstanbul'un "kör kazmaya kurban edilmesi"nde tek günah keçisi Menderes ve hükümeti olmuştur. Hâlbuki Menderes'ten çok önce, 1936'da Türkiye'ye çağrılan Henry Prost'un hazırladığı nazım imar planı da kısmen sorunludur. Planın masa başında, yerinde hiçbir inceleme yapılmadan hazırlandığı eleştirisi yapılmıştır.[13] Zira İsmet İnönü'nün direktifleriyle işe başlayan dönemin vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar (1938-49) Prost'un planları doğrultusunda kışla,

[9] Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 170.
[10] Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 171-172. O yıllarda sloganlaşan, Karayolları Genel Müdürlüğü mühendisi Muzaffer Uluşahin'in "bu şehir kamburdur, düzeltelim" sözleri meseleyi yeterince özetlemektedir.
[11] Kuban, "Cumhuriyet İstanbulu", s. 79.
[12] Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 168.
[13] Doğan Kuban, bu bilgiyi Turgut Cansever'in verdiğini belirtir. Kuban, "Cumhuriyet İstanbulu", s. 81.

hamam, cami, mescit gibi pek çok tarihi yapıyı yıktırmış, şehirdeki dönüşüm bu yılarda başlamıştır. "Şişen şehri" yaşanır kılmanın yolunun "yıkmak"tan geçtiğine olan inanç Bedrettin Dalan (1984-89) döneminde de etkisini sürdürmüştür.[14]

Trabzon'da "Kör Kazma" Yılları

Rus İşgali: Trabzon'u "Fransa'nın Rivyera'sı" Yapma Hayali

Benzer bir durumun göreceli olarak Trabzon için de geçerli olduğunu; pek çok yıkımın şehrin yeniden inşası uğruna çeşitli dönemlerde gerçekleştirildiğini, kimi önemli yapıların bu uğurda "feda" edildiğini söylemek yanlış olmaz. Rusların, işgal döneminde (1916-1918) askeri hedefleri için -dönemin tanıklarına göre birkaç mahalle yok edilerek- açtığı cadde bunun en erken örneklerindendir. Meydan'dan Ayasofya Mahallesi'ne uzanan, Milli Mücadele döneminde "Maraş Caddesi" adını alan "Orta Cadde", Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun hatıralarına göre Rusların şehir güvenliği için yerleştirdikleri top mevzilerine ikmal sağlayacak yollardan birisidir.[15]

Tarakçıoğlu'nun başka iddiaları da vardır. Ona göre caddenin geçtiği güzergâhta tek bir Hıristiyan evi dahi bulunmamaktadır. Ruslar bilinçli olarak yolu Türk mahallelerinden geçirip, birkaçını ortadan kaldırmışlardır:

> Bu caddenin silip süpürmüş olduğu mahallelerin hiçbirinde tek Hıristiyan evi yoktu; hepsi Türklerin idi. Eğer doğudan batıya açılmış olan bu cadde deniz kıyısından açılmış olsa idi Kemerkaya, Tuzluçeşme ve Sotka Mahallelerini yıkarak geçecek idi. Sözü geçen mahalleler ise Rum mahalleleri idiler. Ruslar, Maraş Caddesini açmak suretiyle hem birkaç Türk mahallesini ortadan kaldırmış ve hem de Harşit vadisindeki savaş cephelerine kolaylıkla asker, savaş araçları taşımak kolaylığını elde etmiş oldular.

Bu yol, o yılların işgal birlikleri Belediye Başkanı General Yakov Kefeli'nin anılarında sözünü ettiği "Rus Caddesi"dir. Kefeli, stratejik bu ana caddenin açılmasını şehrin çözüm bekleyen üç büyük "inşaat problemi"nden en öncelikli olanı olarak saymıştır.[16] Doğuda Rize'yi batıda Akçaabat'a bağlayan yolun şehir içi geçişini sağlayacak bu cadde mümkün mertebe düz olacak, Zağnos ve Tabakhane derelerinden köprülerle geçecek, hatta "ters istikamette hızla giden arabaların geçişlerine" imkân verecek genişlikte (yaklaşık 8,50 m) ve kaldırımlı yapılacaktır (Figür 2).

---

[14] Burak Çetintaş, "Yıktıklarıyla Tarihe Geçenler", *NTV Tarih Dergisi*, 47 (2012), s. 60-71.

[15] Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu - Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2008), s. 139 ve General Dr. Yakov Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, (Ankara: TTK, 2013), s. 123.

[16] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 127.

Figür 2. İşgal yıllarında genişletilerek "Rus Caddesi" ismini alan sokak, 1916 (Kamil Gündoğdu arşivinden yeniden işlenerek)

Kefeli'ye göre yol "mümkün olduğunca evleri yıkmadan", hâlihazırda yıkık evlerin bulunduğu özel arazilerden geçirilerek inşa edilecektir. Hatta yıkılacak evlerin tespiti dahi yapılmıştır. Belirlenen 30 evden sadece birisi "Trabzon'da nadir bulunan" üç katlı taş bir binadır.[17] Evlerin istimlakinde mal sahiplerinin mağdur edilmemesine de dikkat edilecektir. Kefeli, sorumlu olduğu bu işe yerli halkın katılımına özellikle önem verdiğini de belirtir. Bu nedenle istimlak edilen evlerle ilgili olarak idare üyelerinden iki Türk ve iki Yunan (Rum olmalı) yerli halktan kişiler de bilgilendirilecektir. Anlaşmazlık olması durumunda ise kendisi devreye girecektir.[18]

Kefeli'nin hatıratından, caddenin hangi mahallelerden geçeceğiyle ilgilenmediği izlenimi edinilir. Bir başka deyişle, yolun geçtiği güzergâhta Müslüman ya da gayrimüslim mahallelerinin olup olmamasının onun için bir önemi yoktur. En azından anılarında buna ilişkin bir vurgu ya da bilgi bulunmaz. Hatta ona göre şehrin yolları "kasisli, inişli çıkışlı" olduğu için "göz kararıyla" bu caddenin açılması mümkün olmadığından şehrin planının yapılması daha önemlidir ve öncelikler arasındadır.[19] Öyle de olmuş, caddenin geçiş güzergâhı Mühendis Ternavskiy'nin iki ayda tamamladığı plana göre belirlenmiştir.[20]

Dönemin işgal komutanlarından Mintslov'un günlüklerinde Rus Caddesi'nin açılma anının dramatik betimi, -işgal kuvvetlerinin bir askeri üyesi olduğu düşünüldüğünde- General Kefeli'nin neredeyse modern belediyecilik ilkelerine sadık kalarak açıldığını ima eden şaşırtıcı bilgilerle çelişir. Ve bu

[17] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 130.
[18] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 133.
[19] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 128.
[20] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 129.

anlamda Tarakçıoğlu'nun iddialarını da kısmen destekler. Ancak Kefeli'ye göre Mintslov'un ifadeleri abartılıdır: "…Barbarların evlerinin kiremitlerini damlarından yerlere döküp yolu düzlüyorlardı" sözlerini "edebiyatçı mübalağası" diyerek eleştirir.[21]

Ancak her ikisi de şehrin geri kalan kısmında ciddi bir yıkımın gerçekleştirildiği konusunda hemfikirdirler. Hatta işgal kuvvetlerinin Belediye Başkanı olarak Kefeli'nin çözülmesi gereken üç büyük inşaat problemi arasında "harabe evlerin yıkımı" da vardır. Öncelikle 2000 harabe ya da yarı harabe ev belirlenmiş ancak Kefeli bunların ilk etapta 900'ünün yıkımına onay vermiştir. Bu evlerden çıkan ahşap malzeme de yakıt olarak kullanılacaktır.[22] Mintslov da benzer bilgiler aktarır. Günlüğünde belediyenin faaliyetlerini eleştirerek şehrin dörtte üçlük bölümünü mahvettiklerini, geri kalan kısmını ise "mundar" ettiklerini belirtir. Bina enkazlarını odun olarak kullandıklarını o da itiraf eder.[23]

Yıkımların bir plan dâhilinde yapılmış olması dikkat çekicidir. Yeni bir şehir yaratmanın önündeki en büyük engel bolca kıvrımlı ara sokaklar, inişli çıkışlı yollardır ve eğer ileride yeni sokaklar ve meydanlar yapılacaksa bu sokaklardan kurtulmak gereklidir. Bunun yolu da işgalin ilk aylarında harabe haline getirilmiş evleri yıkmaktan geçmektedir.[24] Kefeli anılarında, uzun süre Trabzon'da kalmayı başarabilselerdi, şehrin bu ilk imar planıyla şehirde düzgün sokaklar, bahçeler inşa edilecek olduğunu belirtir. Hatta "kuzey taraftan Karadeniz'i, Batı tarafından muhteşem dağları, bakınca Doğunun ihtişamını anladığı[mız] Kafkas ve Pont'un yüksek dağlarını, Güney tarafındaki dağ manzaraları ve soğuk su kaynakları ve zenginlerin yazlıklarını gören meydanlar" yapılacaktır. Ve ona göre bu plan uygulansaydı Trabzon, "Fransa'nın Rivyera'sı" bile olabilecekti.[25]

Kostaki / Tuzluçeşme Tiyatrosu

Şehrin belki de kör kazmaya kurban edilen en "ikonik" yapısı 1958 yılında ortadan kaldırılan Sinema binasıdır. 1910'lu yılların başında inşa edilen, muhtelif dönemlerde Pilosyan, Turan, Yıldız, Şehir ve Sümer Sineması olarak bilinen yapının bugün dahi toplumsal bellekten silinmemesinin, hala hatırlanıyor olmasının; dahası, "romantik bir refleksle" yıkımına hayıflanılıp yeniden inşasının zaman zaman gündeme getirilmesinin gerekçesi, eski fotoğraflarda kalan göz ardı edilemez imge özelliği olsa gerektir.[26] Ancak sinema olarak inşa edilmiş olmasına karşın pek çok tiyatro gösterisine de ev sahipliği yapan bu önemli yapıyla aynı

[21] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 151.
[22] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 128.
[23] Enver Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2008), s. 187.
[24] Mintslov günlüğünde, "gece bilinmeyen bir nedenle herhangi bir Türk evinden sabaha sadece bir taş yığını" kaldığından bahseder. Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, s. 188.
[25] Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, s. 129.
[26] Usta ve Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, s. 191.

kaderi paylaşan, özgün işlevi bizatihi tiyatro olan bir başka binadan daha bahsedilebilir. "Tuzluçeşme" ya da "Kostaki Tiyatrosu" olarak anılan yapı, Trabzon'un önde gelen zenginlerinden Rum kökenli tüccar ve banker Konstantin (Kostaki) Theoplaktos'un girişimiyle 1895 yılında inşa edilmiştir. Projesi ve uygulaması İtalyan bir mimarın elinden çıktığı belirtilen yapının tefrişatı da İtalya'dan özenle seçilip getirilen malzemelerle yapılmıştır. Akustik sistemine özellikle önem verilen yapı perdelerini ilk kez 1897'de açmıştır.[27]

Bir süre Trabzon'un kültür hayatının önemli bir parçası olan, önemli tiyatro topluluklarına ev sahipliği yapan binanın ilerleyen yıllarda Kostaki tarafından bir Rum mektebine vakfedildiği, I. Dünya Savaşı ve Rus işgal döneminde eski popülerliğini kaybettiği, Milli Mücadele ardından 1923 tarihli mübadele hükümleri gereğince el değiştirerek Maarif Vekâleti'ne devredildiği bilinmektedir.[28]

Yapının kaderi 1924 yılında, Atatürk'ün Trabzon'u ilk ziyaretiyle değişmiştir. İstikbal Gazetesi'ne göre 16 Eylül Salı günü Atatürk Belediye Meydanı'nda bulunduğu sırada -bugün her ikisi de ayakta olmayan- Şems Oteli ile Suluhan arasında durarak "Buradan denize ulaşan bir cadde açınız" demesi üzerine Belediye derhal gerekli hazırlıkları yapmış, aynı günün akşam saatlerinde bir tören düzenlenmiştir. Gazi, eline aldığı kazmayla duvara birkaç kez vurarak, sonradan "Gazi Mustafa Kemal Paşa Caddesi"[29] ya da kısaca "Gazi Caddesi" olarak anılacak caddenin açılma çalışmalarını resmen başlatmıştır.[30] Bu, dolaylı olarak yol güzergâhı üzerinde kalan tiyatro binasının da sonunu getirmiştir.

Tiyatronun ilk kazmadan sonraki akıbetinin ne olduğu yeterince açık değildir. Ancak 1933 yılına gelindiğinde tiyatro binası enkaz halindedir. 18 Ekim 1933 tarihli Halk Gazetesi'nde "Gazi Caddesi yanındaki arsalarla eski tiyatro binasının enkaz ve zeminine (arsasından bahsediyor olmalı)" verilen tekliflerin yeterli görülmediği için yeni müzayede için sürenin uzatıldığı haberi, kabaca Tuzluçeşme mevkiinde olduğunu bildiğimiz tiyatro binasının hem yerini hem de durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

1926 haritası, bu yıla gelindiğinde caddenin hâlihazırda açılmış olduğunu gösterir. Haritaya göre yıkımlar tamamlanmış, ancak yol güzergâhı henüz düzenlenmemiştir. Cadde neredeyse açıldığı haliyle bırakılmıştır. Cadde hattı henüz doğrusal değildir; çevresi yapılaşmamıştır (Harita 1).

[27] Ktenidoy'dan aktaran Usta ve Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, s. 156.
[28] Usta ve Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, s. 159, 160.
[29] Yol, 1926 haritasına bu isimle işlenmiştir.
[30] İstikbal Gazetesi, 18 Eylül 1924 Perşembe.

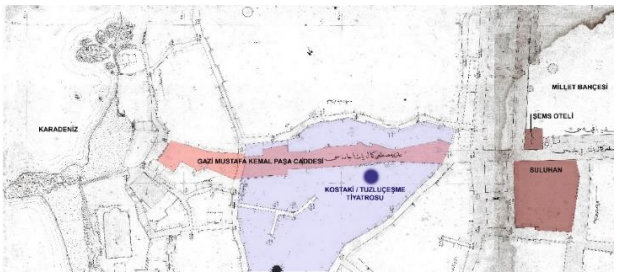

Harita 1. Açıldığı ilk yıllarda "Gazi Mustafa Kemal Paşa Caddesi" ve "Kostaki / Tuzluçeşme Tiyatrosu"nun muhtemel yeri, 1926 (Ömer İskender Tuluk arşivi)

Figür 3. "Gazi Caddesi" üzerinde muhtemel "Kostaki / Tuzluçeşme Tiyatrosu" ve arsası, 1930'lu yıllar (Kamil Gündoğdu arşivinden yeniden işlenerek)

Tarihsiz, ancak daha geç yıllara ait olduğu anlaşılan bir fotoğraf ise yıkımların ardından kısmen düzenlemenin yapıldığı, en azından yolun doğrusal bir hatta sokulduğunu gösterir. Ancak zemin döşemesi henüz yapılmamıştır (Figür 3). Kaldırım yoktur. Zemin büyük olasılıkla toprak sıkıştırılıp bırakılmıştır. Yol çalışmasının kimi yerde bahçe duvarlarını silip süpürdüğü görülür. Yıkımdan kurtulan yola komşu binalar çevreye dağılmış bir görünüm sergiler ve bunlardan birisinin de Kostaki'nin tiyatrosu olduğu şüphesizdir.

1938, 1941 ve 1943 tarihli üç meclis zabıtnamesi -daha somut verilere ulaşana dek- söz konusu fotoğraftaki yapı grubu arasında -enkaz halindeki- tiyatro binasının hangisi olabileceğine ilişkin bazı ipuçları verebilir. Öyle anlaşılır ki 1938 yılına gelindiğinde, bundan beş yıl önce Halk Gazetesi'nde duyurulan, verilen tekliflerin yeterli görülmemesi üzerine müzayedenin ileri bir tarihe ertelenmesi işe yaramamış, arsanın öngörülen değeriyle satışı halâ gerçekleşmemiştir. Nitekim zabıtnamelerin tümü, bir kısmı yola giden tiyatro arazisinin satışına ilişkindir. 7 Ocak 1938 ve 11 Kasım 1941 tarihli zabıtnamelerde tiyatro arsasının yolun geçirilmesiyle birlikte ikiye ayrıldığı, "arsanın yol fazlası" olarak ifade edilen daha küçük kısmının yolun doğusunda kaldığı ve satışı söz konusu olan arsanın da

burası olduğu anlaşılır. Bir başka deyişle Kostaki'nin tiyatro binası yolun batısında kalmıştır. 1938 tarihli görüşmelerde yol fazlası arsanın satışının uygun görülmesinin başlıca nedeni, o yıllarda Lambert'in hazırlamakta olduğu imar planı taslağına göre yolun zaten buradan geçirilecek olmasıdır.[31] Ancak arsanın satışı yine gerçekleşmemiştir. Arsanın yolun öteki tarafında kalan asıl parçası, yani tiyatro yeri ise Yeniyol Gazetesi'nin 26 Şubat 1938 tarihli haberine göre tamamen temizlenmiştir. Haberde "ağaçlandırılıp kanepeler konularak" burası bir "istirahat ve hava alma yeri" olarak düzenlenecektir denildiğine göre tiyatronun harabe binasının bu tarihlerde ortadan kaldırılmış olabileceği düşünülebilir. Bu arada Gazipaşa Caddesi'nin her iki yanına da akasyalar dikilmeye başlanmıştır.[32]

1941 yılı görüşmelerinde yeni bir tezkere sunulduğu görülür. Bu kez arsanın söz konusu yol fazlasının "Belediyece gösterilecek tipte bina inşa edilmek şartıyla" üç parsele ayrılarak satılması önerisi Nafia Encümeninde görüşülmek üzere karara bağlanmıştır.[33] Buna rağmen parsellerin satışının yine de gerçekleşmediği, bundan iki yıl sonra, 1943 yılı meclis zabıtnamesinden anlaşılır. Arsanın mecliste gündem oluşturmasının nedeni bu kez bizzat taliplisinin olmasıdır. Belgeye göre "müstakbel imar planı"na göre üzerinde herhangi bir şey önerilmeyen boş arsanın, Fen İşleri Müdürlüğünce hazırlanan tipte evler yapılmak koşuluyla, "caddenin tezyini için" üç eşit parçaya bölünerek satılmasında Nafia Encümeni herhangi bir mahzur görmemiştir. Burada, caddenin "süslenmesi"nin, yani güzelleşmesinin bir koşulu olarak birbirine eş parseller üzerinde, -olasılıkla- tek tipte üç evin inşası özellikle önemsenen bir husustur. Zira azadan Mehmet Kitapçı'nın "üç evlik olarak tefrik edilen ve satışa çıkarılacak olan bu arsayı alacak olanın üç ev yerine bir ev yaptığı takdirde buna mani olunup olunamayacağı"na ilişkin sorusu ve ruhsatın ancak bu şartla verileceğine ilişkin cevap dikkat çekicidir.[34] Kostaki Tiyatrosu ve arazisine ilişkin -şimdilik eldeki- son kayıt da budur.

Buna göre, özetle, Atatürk'ün direktifleriyle açılan Gazi Caddesi Kostaki'nin Tiyatro arazisini ikiye ayırmış, Tiyatro binası yolun batısında kalmıştır. Bina harap haldedir. Arazisinin yolun doğusunda kalan küçük parçası ise, üzerine üç ev yapılabilecek büyüklüktedir. Dolayısıyla bu bilgiler çerçevesinde söz konusu fotoğrafta Kostaki Tiyatrosu'nu diğer yapılardan ayırt etmek zor değildir. Büyük olasılıkla, izleyiciye göre yolun sağında kalan, sıvasız ve sadece pencere boşlukları fark edilebilen, nispeten daha geniş arazi içerisindeki koyu renkli, yollarla çevrili ada içerisindeki yegâne harabe bina Kostaki Tiyatrosu olmalıdır. Belgelere ve

[31] Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 07.01.1938 tarihli oturum.
[32] Yeniyol Gazetesi, 26 Şubat 1938.
[33] Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 11.11.1941 tarihli oturum.
[34] Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 01.04.1943 tarihli oturum.

fotoğrafa göre yolun solunda, üzerine üç ev yapılabilecek boyuttaki yegâne boşluk da bu binanın bulunduğu arazinin devamındadır (Figür 3).[35]

İmaret Mezarlığı'ndan Atapark'a

Yakın dönem şehir tarihi araştırmaları, Trabzon'da tespiti yapılan 30 mezarlıktan sadece 9'unun günümüze ulaşabildiğini ortaya koymuştur. 21 mezarlığın ortadan kalkmasının nedenleri muhteliftir. Dönemin belediyecilik faaliyetleri ve Mezarlıklar Nizamnamesi'nin getirdiği zorunluluklar bunların başında gelir: "Tapulu ya da tapusuz", "metruk ya da sahipsiz" tüm mezarlıkların belediyelere devrini olanaklı hale getiren Bakanlar Kurulu'nun Temmuz 1931 tarihli kararına ek olarak, "sıhhi mahzurları görülen"lerin şehir dışına taşınmasını sağlayan Mezarlıklar Nizamnamesi, kimi kadim mezarlıkların "kör kazmaya kurban edilmesinin", yerini zamanla parklara, kamu binalarına terk etmelerinin yolunu açmıştır.[36] Bunlar arasında İmaret Mezarlığı'nın özel bir yeri vardır. Onu müstesna yapan, bugün camisi ve türbesi dışında tümüyle yok olmuş, şehrin şehzade külliyesi İmâret-i Hatuniye'nin haziresi olmasıdır. Ortadan kalktığı 1938 yılına dek şehir eşrafının ve son dönem valilerinin defnedildiği hazirede, Yavuz Sultan Selim'in valilik yaptığı yılarda vefat eden annesi Gülbahar Hatun'un türbesi de vardır (Harita 2). Hazirenin de içerisinde yer aldığı külliyenin ortadan kalkma hikâyesi, şehir ölçeğinde sıradan bir yıkma/yeniden inşa etme pratiğine indirgenemeyecek kadar çok etkenlidir ve bunda birden çok dönemsel dinamiğin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

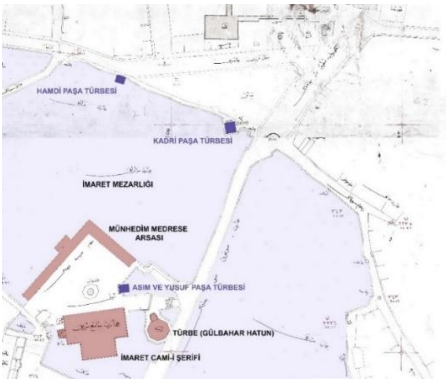

Harita 2. Mezarlık parka dönüştürülmeden önce Hamdi Paşa ve Kadri Paşa Türbeleri ile Asım ve Yusuf Paşa Türbesi, 1926 (Ömer İskender Tuluk arşivi)

[35] Fotoğraf yeterince net değildir. Daha net bir versiyonuna ulaşıldığı takdirde, yolun solunda kalan ve tiyatro arazisinin parçası olduğu anlaşılan arsa üzerinde yola paralel küçük binanın zabıtnamelerde yapılması zorunlu tutulan üç evden biri olduğu yorumu dahi yapılabilir.

[36] Hatice Belge, "Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları (1926-2014)" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon, 2018.

Hazirenin ortadan kalktığı tarih bellidir. Ancak içerisindeki yakın dönem 3 türbenin ne zaman yıktırıldığı yeterince açık değildir (Figür 4). Bir başka ifadeyle, hazirenin Atapark'a dönüştürüldüğü sırada bu üç türbenin ayakta olup olmadığı karanlıktadır. Ancak buna ilişkin bazı ipuçları zikredilebilir. En önemli bilgi Abideleri Koruma Heyeti Üyesi olarak Trabzon'daki tarihi eserleri "tedkik ve tescil" için şehre gelen mimar Sedat Çetintaş'ın 1937 tarihli raporundadır. Çetintaş hazireden hiç bahsetmez. Sadece külliyenin camisi ve türbesine odaklanmıştır ve bu iki binayı "birinci derecede kıymetli" ve "muhafazası lazım gelen eser"lerden sayar. Caminin önünde yer alan Asım ve Yusuf Paşalara ait türbeyi ise -şadırvanın üzerindeki kubbe ile birlikte- "ihdas" olarak nitelendirir. "Bu çirkin" şeyleri "kendi çirkinliklerinden başka camiin güzellik ve ihtişamını seyretmek isteyenler için bir hail" olarak görür. Hiçbir kıymeti olmayan bu "kalabalıkların" caminin selameti için de derhal kaldırılması gerektiğini söyler.

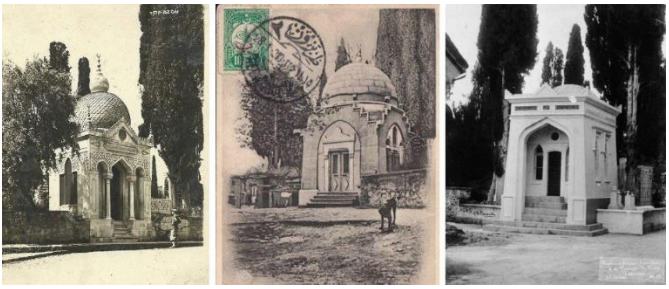

Figür 4. Mezarlıkla birlikte ortadan kaldırılan Hamdi Paşa ve Kadri Paşa Türbeleri ile Asım ve Yusuf Paşa Türbesi (Ömer İskender Tuluk arşivi)

Çetintaş raporunda, pek çok "abide" ya da önemsiz olarak addettiği sıradan binadan söz eder ancak hazire içerisinde varlığı konusunda hiçbir şüphemiz olmayan Kadri Paşa ile Hamdi Paşa'ya ait iki türbeden hiç bahsetmez. Konumları, boyutları ve mimari dilleriyle göz ardı edilemeyecek anıtsallıkta bu iki türbeyi Çetintaş'ın ıskalaması düşünülemeyeceğine göre akla gelebilecek tek ihtimal türbelerin bu rapordan önce ortadan kaldırılmış olduğudur. Ancak 22 Aralık 1937 tarihli, yani Çetintaş'ın tetkikinden 4 ay sonra Yeniyol Gazetesi'nde yayınlanan bir habere göre Hamdi Paşa Türbesi hala ayaktadır. İlginç habere göre Umumi Müfettiş Tahsin Uzer bu haber yapılmadan birkaç gün önce tarih öğretmenlerini türbe önünde toplamış, türbenin mimari ve tarihi vaziyeti tetkik edildikten sonra Hamdi Paşa'nın kişiliğinden söz edilmiştir. Uzer, *"Şehit bu zalim değildir. Hakiki şehit bunu öldüren Nacidir. Türbe buna değil lazımsa ona lâyıktır."* diyerek oradakilere türbenin Naci'nin mezarı üzerine nakledilmesi emrini vermiştir. Uzer'in ironi yaptığı açıktır.[37] Ayrıntılarını bilmemekle birlikte Hamdi Paşa Türbesi'nin bundan

[37] Yeniyol Gazetesi, "Hamdi Paşa ve Avusturya Veliahdı", 22 Aralık 1937.

kısa süre sonra kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Asıl ilginç olansa Çetintaş'ın bu yapıyı görmezden gelmiş olmasıdır.

Çetintaş'ın görmezden geldiği bir diğer türbe de Kadri Paşa'ya aittir. Trabzon'un son dönem valilerinden Kadri Paşa Türbesi, hazire içerisinde varlığı bilinen 4 türbeden birisidir. Görevi başındayken ölen ve dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid tarafından gönderilen 450 altın lira ile inşa edildiği belirtilen türbe[38], eski Trabzon maliyecilerinden olan ve 1942-1960 yılları arasında tahsildarlık yapan Arsinli Temel Çelik'in aktardığı bilgiye göre Paşa'ya husumet besleyen Üçüncü Bölge Müfettişi Tahsin Uzer tarafından yıktırılmıştır. Hikâye şöyledir:

> …Kadri Bey'in (Paşa'nın) türbesinin Atapark'tan kaldırılmasının sebebini bu olayları bizzat gören büyüklerim; vaktiyle Mısır'da görev yapan Kadri Bey'in babası ile Uzer'in (Tahsin Uzer) babasının sürtüşmesine bağlamaktadırlar. Kadri Bey'in babası Uzer'in babasını sürdürmüş, Uzer Trabzon'a gelince park yapmak bahane ve projesiyle Kadri Bey'in türbesini yıktırarak babasının intikamını almıştır.[39]

Ayrıntılarını bilmediğimiz benzer bir başka bilgiye göre ise husumetin tarafları bu kez Kadri Paşa'nın oğlu Hüseyin Kazım Kadri Bey ile Tahsin Uzer'dir.[40] İsimler değişse de Kadri Paşa Türbesi'nin ortadan kaldırılmasında Tahsin Uzer'in kişisel inisiyatifinin etkili olduğu açıktır. Bunda, valilik döneminde Trabzon'daki icraatları ile hem merkezi otoritenin dikkatini çeken hem de şehirde büyük saygı toplayan II. Abdülhamit'in gözde valisi Kadri Paşa'nın, dolayısıyla hamisi olarak gördüğü Abdülhamit'in şehirdeki izlerini silme çabasının etkili olduğu açıktır. Nitekim Tahsin Uzer, memuriyetinin erken yıllarından ölümüne dek beslediği bu düşmanlığı ve görev yaptığı bölgelerdeki gençlere aşıladığını söylediği Abdülhamit karşıtlığı fikrini, anılarında, "Abdülhamit'e Olan Nefretim" adıyla ayrıca açtığı bir başlık altında açıkça anlatmıştır.[41]

Çetintaş'ın raporunu hazırladığı 1937 yılı, aynı zamanda, Atatürk'ün Trabzon'u üçüncü ve son kez ziyaret ettiği yıldır da.[42] Ancak daha önemlisi bu yılın, İmaret Mezarlığı'nın Atapark'a dönüştürülme çalışmalarının da başladığı yıl olarak kayıtlara geçmiş olmasıdır. Bu durumun tesadüf olmadığı açıktır. Atatürk'ün Haziran'da Trabzon'a gelişi ve Üçüncü Genel Müfettiş Tahsin Uzer'e mezarlığın durumuyla ilgili serzenişi ile Çetintaş'ın bundan üç ay sonra, Ağustos

---

[38] Mustafa Yazıcı, *Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi*, (Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, 1995), s. 60. ve Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Kudretli Valisi: Kadri Bey", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, (Trabzon: Abp Yayınevi, 2004), 27-39, s. 39.

[39] Yazıcı, *Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi*, s. 60.

[40] Veysel Usta, *Atatürk ve Trabzon*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2011), s. 288.

[41] Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, (Ankara: TTK, 1999), s. 95-96.

[42] Atatürk'ün ziyaret 10-12 Haziran 1937, Çetintaş'ın tespit çalışmaları ise 1-5 Ağustos 1937 tarihler arasındadır.

ayında Abideleri Koruma Heyeti üyesi olarak Trabzon'a gelişi arasında bir ilişki olmalıdır.

Cemal Rıza Çınar, Halk Gazetesi'ndeki yazısında bu serzenişin ayrıntılarını anlatır:

> (Atatürk) Son ziyaretlerinin ilk sabahında Hükümeti ve Partiyi ziyarete gelirlerken yanında bulunan Üçüncü Genel Müfettiş Tahsin Uzer'e dönerek İmaret Mezarlığı'nı göstermişler ve 'Tahsin, bu memleketin en güzel yerinde bu manzara nedir?' demişlerdir. Bunun üzerine; Belediye'nin altı yıl önce almış olduğu ancak bir türlü uygulamaya koyamadığı, mezarlığın taşınarak buranın park olarak düzenlenmesi çalışmalarına hız verildi. Atatürk'ün bu işaretini önemli bir buyruk olarak değerlendiren Tahsin Uzer konu ile bizzat ilgilenmiş, hatta düzenleme çalışmalarını yerinde idare etmek üzere park içinde çadır kurdurmuştu.[43]

Anlaşılan o ki bu sitem, hem Uzer hem de yerel yöneticiler üzerinde yeterince etkili olmuş, ayrıntıları bilinmemekle birlikte -gazete yazısında da belirtildiği üzere- Tahsin Uzer konu üzerinde ciddiyetle durmuştur. Çetintaş, raporunda 4034/1229 sayı ve 15 Haziran 1937 tarihli "emir üzerine" Trabzon'a geldiğini belirttiğine göre, bu tarihin Atatürk'ün ziyaretinden sadece 3 gün sonrasını işaret etmesi konunun ne kadar ivedilikle gündeme alındığını açıkça ortaya koyar.[44]

Ancak dönem gazetelerine göre, mezarlıkların kaldırılma meselesi zaten uzunca bir süredir gündemdedir, fakat herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. Yeniyol Gazetesi'nin 15 Ocak 1936 tarihli nüshasında "Mezarlık İşi Ne Oldu?" başlıklı yazıda "su işi, plan işi, hal işi, heykel işi"ne ne olduysa mezarlık işinin de öyle olduğu eleştirisi yapılarak bu meselenin artık halk arasında alay konusu olduğu belirtilmiştir. Habere göre bir süre önce Sülüklü boğazında alınan arazideki çalışmalar da tamamlanmadan bırakılmıştır.[45] Bu serzenişler muhtelif aralıklarla da sürmüştür.[46] 1937 yılının sonlarına gelindiğinde her ne kadar şehir içindeki mezarlıklara defin yapılması yasaklanmış olsa da bunun tam olarak uygulanamadığı anlaşılır. Yeniyol Gazetesi'nin 18 ve 22 Aralık 1937 tarihli nüshalarındaki ilanlara göre ise Değirmendere'deki asri mezarlık (Sülüklü) nihayet faaliyete geçmiş, şehir hududundaki mezarlıklara defin de 25 Aralık 1937 tarihinden itibaren resmen yasaklanmıştır.[47] İlanda şehir içi mezarlıklarda aile efradından medfun bulunanların mezarlarını 15 Ocak 1938 tarihine kadar asri mezarlığa nakletmiş olmaları gerektiği de duyurulmuştur. Konuya ilişkin son duyuru niteliğindeki haber yasaktan iki gün sonra, 27 Aralık 1937 tarihinde

---

[43] Çınar C. R., Yeni Parka Atapark Adı Niçin Verildi, *Halk Gazetesi*, 8 Aralık 1938'den aktaran; Veysel Usta, *Arşivlere Yansıyan Belgelerle Trabzon'da Atatürk Sevgisi*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), s. 141, 142.

[44] Çetintaş Raporu için bkz.: Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza,* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), s. 365-381.

[45] Yeniyol Gazetesi, 5 Ocak 1936.

[46] Yeniyol Gazetesi'nin 16 Eylül 1936, 11 Kasım 1936, 6 Mart 1937, 16 Mart 1937 tarihli nüshaları.

[47] Yeniyol Gazetesi, 18 Aralık 1937 ve 22 Aralık 1937.

yapılmıştır. Habere göre, İmaret Mezarlığı'ndaki mezarların asri mezarlığa nakledildiği, sahipsiz ve yoksulların mezarlarının ise Belediyece yapılacak dini merasimlerle kaldırılacağı, sahipsiz olanlardan çıkan kemiklerin ise ayrı bir yere gömüleceği belirtilmiştir. Belediye, ayrıca bu mahale "şehrin büyümesi yüzünden mahalle arasında kalan imaret mezarlığında yatan ecdat buraya nakil ve defnolunmuştur" mealinde bir de "yazılı sütun" dikecektir.[48]

Ancak öyle anlaşılır ki duyurular yeterince yerini bulmamıştır. Birkaç gün arayla verilen sadece üç duyuru yeterli olmamış; alelacele, projeyi ivedilikle gerçekleştirme heyecanı[49] da bu önemli konuya yeterince hassasiyetle yaklaşmanın önüne geçmiştir. O günlerde kaleme alınan, eski Moskova elçilerinden Söylemezoğlu Galip Kemalî ile Tahsin Uzer arasındaki karşılıklı iki mektup bu hassas konudaki zafiyeti ve iki farklı dünya görüşünü açıkça ortaya koyması bakımından ilginçtir. Söylemezoğlu Galip Kemalî'nin, mektubunu, dedesinin kabrinin bilgisi dışında taşınmış olabileceğine ilişkin kaygı, bu konuda bilgi alma niyeti ve bir rica için kaleme aldığı anlaşılır. Uzer cevabi mektubunda, Galip Kemalî'nin Mezarlıkta yatan "merhum" dedesini "diriler arasında yatan bir ölü", diğerlerini ise "insan enkazı" olarak niteler ve "*Şahsî, hasis menfaati uğrunda birçok aile yuvası yıkan, haksız yere asil Türk kardeş ve evlât kanı akıtan bir adamın mezarı üzerinde senelerce duran taşları kaldırdık. Belki de bunun akisleri kulaklarınıza çarptığı için o uzun mektubu yazmağa lüzum gördünüz."* diyerek, olasılıkla Hamdi Paşa'yı ve kısa süre önce yıktırttığı türbesini kasteder. Mektubu Atatürk'e de takdim etmiştir. Ancak buna ilişkin bir ayrıntı vermez. [50]

Son Söz: Şehri "Kör Kazma" Üzerinden Okumak

Kentsel ölçekte "yeniden inşa" etmenin yegâne koşulu "yıkmak" mıdır sorusuna verilecek cevap ne kadar muğlaksa, Trabzon şehir tarihi bağlamında "yeniden inşa" etmenin "yıkmak"tan geçtiği ve dahası ise -yakın zamana kadar ayakta olduğunu bildiğimiz İskender Paşa, Hatuniye ve Saraçzâde Medreseleri, St. Gregory Kilisesi, Amasya ve Sarayatik Camileri, Çarşı Camii muvakkithanesi, Moloz burcu, Aşağıhisar surları gibi pek çok başka kadim yapı dikkate alındığında[51]- bunun şehrin kaderi olduğu da bir o kadar açık ve tartışmasız gibi görünür. Şevki Savşçı'nın 1939 yılında Trabzon belediye meclisinin bir oturumunda sarf ettiği şehri "baltalayarak" inşa etme mealindeki sözleri "yıkma" eyleminin "inşa etme"nin temel koşulu olarak tahayyül edildiğini açıkça ortaya koyar. Eldeki meclis zabıtnameleri ile dönemin yerel gazeteleri bunun sadece

[48] Yeniyol Gazetesi, 27 Aralık 1937.

[49] Usta, *Atatürk ve Trabzon*, s. 285.

[50] Mektuplar ilk kez 1946 yılında "İş-Aylık Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası"nda yayınlanmıştır. Buradan aktaran: Yahya Düzenli, TRABZON'DA "URBICIDE !" -III- -Soykırım belgeleri-, Güncelleme Tarihi 1 Temmuz 2009, Erişim Tarihi 12 Mart 2020.

[51] Ömer İskender Tuluk, "Harap Şehrin Kayıp Mekânları: 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Trabzon'un Tarihsel Topoğrafyası", *CIEPO-22 (Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Çalışmaları Komitesi) Sempozyumu*, (Trabzon: Trabzon BB Kültür Yayınları, 2018), s. 221-250.

Savaşçı'nın meseleye kişisel bakışını yansıtmadığını, dönem için yaygın bir "zihniyet kalıbı" olduğunu da kanıtlar. Ve ilerleyen yıllarda şehrin göreceği daha büyük yıkımların da habercisi gibidir. Böyle bir topyekûn tahayyülün dayanakları muhteliftir. Ancak gerekçe ne olursa olsun bu zihniyetin temelinde de -ironik de olsa- çoğu zaman şehri imar etme kaygısı gibi naif bir düşüncenin yattığı kuşkusuzdur.

Kayıtlara geçen şehrin gördüğü en erken "kör kazma" uygulaması Rus işgal yıllarında, Rusların kalıcı olma ideolojisinin çarpıcı bir göstergesi olarak değerlendirilebilecek Trabzon'u "Fransa'nın Rivyera'sı" yapma hayali olsa gerektir. Şehrin kadim ve doğal dokusunun bir parçası olan kıvrımlı, inişli çıkışlı ve dar sokaklardan kurtulmak bu hayalin önündeki en büyük engel olarak görülmüş, işgal kuvvetleri neyse ki bunu gerçekleştiremeden, ancak geride enkaz bırakarak şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Rusların sayfiye şehri yaratma hayali gibi konjonktürel bir ideolojinin parçası olmasa da, ideal/modern şehir yaratma hayali şehrin Cumhuriyet sonrası yerel yöneticilerinin de başlıca ikbali olmuştur.

Atatürk'ün şehri ziyaretlerinin, bu hedefe ulaşma yolunda şehir sakinlerinin ve yerel yöneticilerin çabalarına ve vizyonlarına belirgin bir ivme kazandırdığı şüphesizdir. 1924 yılındaki ilk ziyaretlerinde açılması emrini verdiği sonradan Gazi Caddesi olarak anılacak cadde, bugünden bakıldığında Belediye Meydanı'nı ve dolayısıyla bu noktada şehri denizle buluşturan önemli bir imar uygulaması olsa da; plansız, amiyane tabirle "bodoslama" açılan bu yol, şehrin ilk ve tek tiyatro binası olan Kostaki/Tuzluçeşme Tiyatrosu'nun da sonunu getirmiştir. 1937 yılındaki son ziyaretleri ise şehrin kadim İmaret Mezarlığı'nın parka dönüşmesine ciddi bir ivme kazandırmıştır. 1931 yılında çıkarılan metruk mezarlıkların belediyelere devrini olanaklı hale getiren yasa ile Mezarlıklar Nizamnamesine göre bir süredir -diğerleriyle birlikte- şehir dışına taşınması gündemde olan mezarlık, Atatürk'ün işareti ve Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in özel ilgisiyle kısa zaman denebilecek bir sürede Sülüklü mevkiindeki asri mezarlığa taşınmış, içerisindeki yakın dönem üç türbe de bu sırada yıktırılmıştır. Ancak bazı belgeler ve dönem gazeteleri, en azından toplumun bir kesimince ecdat yadigârı olarak tahayyül edilen bu mezarlığın taşınmasında yeterince hassas davranılmadığını, şehir ve sakinlerinin selameti için bir an önce kurtulunması gerekli "kemikler" olarak görüldüğünü ortaya koymuştur. Dahası, Tahsin Uzer'in mezarlığın içerisinde yer alan Kadri ve Hamdi Paşa Türbeleri üzerinden, onları yıktırarak geç de olsa II. Abdülhamit ve dönem zihniyetiyle hesaplaşması, mezarlığın parka dönüşmesinde yasal zorunluluklar dışında meseleye kişisel ve ideolojik bakılabildiğinin de en ilginç göstergesi olmuştur.

Mezarlığın yakın dönem bir diğer defin yapısı Asım ve Yusuf Paşa Türbesi'nin ortadan kaldırılmasının arka planında ise şehre aynı günlerde tetkik için gönderilmiş olan Sedat Çetintaş ve hazırladığı raporu vardır. Çetintaş,

kıymeti olmayan pek çok başka binayla birlikte bu türbenin de yıktırılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak raporun ilginç tarafı, tetkik için şehirde bulunduğu tarihlerde Kadri ve Hamdi Paşa Türbeleri hala ayakta olmasına karşın, mimari kompozisyonlarıyla gözden kaçmayacak karakterdeki bu yapılardan hiçbir şekilde bahsetmemiş olmasıdır. Ve bu görmezden gelişin ne anlam ifade ettiği de üzerinde düşünülmeyi gerektirmektedir.

Rusların işgal yıllarında hazırladıkları bilinen şehir planı bir kenara bırakılırsa, Lambert'in 1938'de hazırladığı ilk plan da bazı yapıların ortadan kaldırılmasının en meşru ve sağlam dayanağını oluşturmuştur. Pilosyan Sineması ya da diğer isimleriyle Turan, Yıldız, Şehir, Sümer Sineması müstakbel imar planına dayandırılarak yıkımı uzun süre gündemde kalmış şehrin toplumsal hafızasında yer tutmuş en ikonik yapısı olma özelliğine sahiptir. Olasılıkla, Osmanlı hükümetinin daveti üzerine 1893 yılında İstanbul'a gelen ve uzun süre burada kalarak hükümetin sayısız siparişine imza atan D'Aronco'nun elinden çıkan[52], dönemin payitaht dışı merkezlerinde ender olarak rastlanan Art Nouveau üsluplu bu yapıyı, Lambert, planına birinci derecede acilen yıktırılması gereken yapılar arasında işlemiştir. Ancak Meclis üyelerinden Şevki Savaşçı'nın yıkıma ilişkin meşruiyet arayışları sırasında, o günlerde Sinemanın da bitişiğinde yer alan Millet Bahçesi'ne dikilecek Atatürk heykeline ve Atatürk'ün manevi varlığına atıf yapması, dönemin güçlü ideolojik ikliminin şehrin imarı üzerindeki etkisini açığa çıkarması bakımından özellikle dikkate değerdir.

Özetle ve son söz olarak, Trabzon şehir tarihinde dönemin yasal düzenlemelerine bağlı belediyecilik faaliyetlerinin, Lambert'in hazırladığı müstakbel imar planının ve Çetintaş'ın tetkik raporunun şehrin imarına, dolayısıyla yıkıma ilişkin alınan kararlarda en temel ve meşru dayanağı oluşturduğu açıktır. Buna ek olarak, özünde -dönemsel tabirle- şehrin "tezyini"ne yönelik işaretler barındıran, ancak bazı yıkımların da yolunu açan Atatürk'ün şehir ziyaretlerinin etkisi de tartışmasızdır. Ancak alınan bazı kararlarda, yapılan yıkımlarda dönemin ideolojik ikliminin, kimi durumda ise kişisel/keyfi inisiyatiflerin belirgin derecede etkili olduğu da su götürmez bir gerçektir.

[52] Usta ve Tuluk, *Trabzon'da Tiyatro*, s. 207.

KAYNAKÇA

Burak Boysan. "Caddeler", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: NTV Yayınları, 2010, s. 277-282.

Burak Çetintaş. "Yıktıklarıyla Tarihe Geçenler", *NTV Tarih Dergisi*, 47 (2012), s. 60-71.

Doğan Kuban. "Cumhuriyet İstanbulu", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: NTV Yayınları, 2010, s. 75-91.

Enver Uzun. *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2008.

General Dr. Yakov Kefeli. *Anılar (1916-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Hatice Belge. "Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon, 2018.

Hikmet Öksüz ve Veysel Usta. *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu - Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

İlhan Tekeli. *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2009.

İstikbal Gazetesi, 18 Eylül 1924 Perşembe.

Mehmet Akif Bal. "Trabzon'un Kudretli Valisi: Kadri Bey", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Trabzon: Abp Yayınevi, 2004.

Mustafa Yazıcı. *Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi*, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, 1995.

Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli. *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

Ömer İskender Tuluk. "Harap Şehrin Kayıp Mekânları: 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Trabzon'un Tarihsel Topoğrafyası", *CIEPO-22 (Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Çalışmaları Komitesi) Sempozyumu*, Trabzon: Trabzon BB Kültür Yayınları, 2018, s. 221-250.

Sinan Meydan. "İstanbul'a İhanetin Tarihi", Güncelleme Tarihi 17 Haziran 2009, Erişim Tarihi 13 Mart 2020, https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/istanbula-ihanetin-tarihi-5171022/

Tahsin Uzer. *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 1.11.1934 tarihli oturum.

Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 07.01.1938 tarihli oturum.

Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 12.4.1939 tarihli oturum.

Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 11.11.1941 tarihli oturum.

Trabzon Belediye Meclis Zabıtnamesi, 01.04.1943 tarihli oturum.

Uğur Tanyeli. *Yıkarak Yapmak Anarşist Bir Mimarlık Kuramı İçin Altlık*, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Veysel Usta. *Arşivlere Yansıyan Belgelerle Trabzon'da Atatürk Sevgisi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Veysel Usta. *Atatürk ve Trabzon*, Trabzon: Serander Yayınları, 2011.

Veysel Usta ve Ömer İskender Tuluk. *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Trabzon: Serander Yayınları, 2017.

Yahya Düzenli. TRABZON'DA "URBICIDE !" -III- -Soykırım belgeleri-, Güncelleme Tarihi 1 Temmuz 2009, Erişim Tarihi 12 Mart 2020, http://yahyaduzenli.blogspot.com/2009/06/trabzonda-urbicide-iii-soykrm-belgeleri.html

Yeniyol Gazetesi, 5 Ocak 1936 Pazar.
Yeniyol Gazetesi, 16 Eylül 1936 Çarşamba.
Yeniyol Gazetesi, 11 Kasım 1936 Çarşamba.
Yeniyol Gazetesi, 6 Mart 1937 Cumartesi.
Yeniyol Gazetesi, 16 Mart 1937 Salı.
Yeniyol Gazetesi, 18 Aralık 1937 Cumartesi.
Yeniyol Gazetesi, 22 Aralık 1937 Çarşamba.
Yeniyol Gazetesi, 27 Aralık 1937 Pazartesi.
Yeniyol Gazetesi, 26 Şubat 1938 Cumartesi.